«تۈركـي تىلـلار دىۋانـى»نـڭ بـۇ مۇكەممـەل نۇسخسـى مـەھمۇد كاشـغەرىي تۇغۇلغـانلىقىنىڭ 1000 يىللىقىغـا بېغىشـلاپ نەشـر قىلـندى.

《突厥语大辞典》(全释珍藏本)是为纪念麻赫默德·喀什噶里诞辰 1000 周年而出版的。

This edition of the compendium of the «Turkic Dialects (Diwan Luxat at - Türk)» is dedicated to the 1000th anniversary of Mahmud al – Kashvari.

بـۇ تەۋەررۈك كـتـاب مىراس سۈپىتىدە پەقەت 1000 يۇرۇش بېسىلدى.

本书作为珍贵的文化遗产仅出版发行 1000 套。

As a legacy this edition will only be published 1000 copies.

محمود بن الحسين الكاشغري

ديوان لغات الترك

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

دار النشر الشعبية بشنجانغ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

تېكست

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەھمۇد كاشغەرى

رەسسام غازى ئەھمەد

图书在版编目（CIP）数据

突厥语大辞典：维吾尔文/麻赫默德·喀什噶里著.
乌鲁木齐：新疆人民出版社，2008.10
ISBN 978-7-228-10793-3

Ⅰ.突… Ⅱ.麻…Ⅲ.突厥语—词典 Ⅳ.H211.36

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2008）第 150097 号

突厥语大辞典 (维吾尔文)

作　　者 麻赫默德·喀什噶里
审　　订 «突厥语大辞典»新版(全释珍藏本)审订小组
责任编辑 买买提吐尔地·米尔孜艾合买提
责任校对 古丽夏尔·尼格买提，阿布列孜·阿巴斯
插图绘制 哈孜·艾买提
纹饰绘画 吐尔逊·哈孜，吐尔洪江·吐尔逊，玉素甫江·达吾提
题　　字 苏来曼·司马依，卡依纳木·加帕尔
装帧设计 艾克拜尔·萨力，买买提·纳拜提
摄 影 者 阿布都热依木江·阿布都卡德尔，尼加提·买买提明
出版发行 新疆人民出版社
地　　址 乌鲁木齐市解放南路 348 号
邮政编码 830001
电　　话 （0991）2827472
电脑排版 同心电脑服务部
印　　刷 新疆新华印刷厂
经　　销 各地书店
开　　本 880 毫米×1230毫米 1/16 开本
印　　张 153
版　　次 2008 年 10 月 第 1 版
印　　次 2008 年 10 月 第 1 次印刷
印　　数 1 — 1000
总 定 价 （上,下）2000.00 元

«تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى (مۇكەممەل نۇسخىسى)نى تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى

ئىمىن تۈرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانوف، سابىت روزى
مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت (مەسئۇل مۇھەررلەر)
غەيرەت ئابدۇراخمان ئوزغار

《突厥语大辞典》（全释珍藏本）审订小组成员

伊敏·吐尔逊，米尔苏里唐·乌斯马诺夫，萨比提·如孜，
买买提吐尔地·米尔孜艾合买提（责任编辑）
海拉提·阿不都热合曼

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«تۇرکي تىللار دىۋانى»نىڭ ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىنى تەييارلاش گۇرۇپپىسى

بىرىنچى تۇم

(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر، ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا، دامولا ئابدۇلھېمىت يۈسۈفى، خەلىم سالىخ، ھاجى نۇر ھاجى، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوف.

ئىككىنچى تۇم

(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر، ئابدۇرېشىت قارىم سابىت، خەلىم سالىخ، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوف (مۇھەررىر).

ئۈچىنچى تۇم

(ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)

ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېشىت قارىم سابىت، خەلىم سالىخ، ئوسمان مەھەممەتنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، مىرسۇلتان ئوسمانوف (مۇھەررىر).

نەشرىياتتىن

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، يەنى «تۇركي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى بۈيۈك نامايەندە، جۈڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق. شۇڭا، ئازادلىقتىن بۇيان پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت «دىۋان»نى نەشر قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىگە يۈكسەك دەرىجىدە كۆڭۈل بۆلدى ۋە غەمخورلۇق قىلىپ كەلدى.

«دىۋان»نىڭ تۇنجى ئۇيغۇرچە نەشرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سەممىي كۆڭۈل بۆلۈشى، مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلىرىمىزنىڭ زور تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە نەشرگە تەييارلىنىپ، نەشرىياتىمىز تەرىپىدىن بىرىنچى تومى 1981- يىلى، ئىككىنچى تومى 1983- يىلى، ئۈچىنچى تومى 1984- يىلى نەشر قىلىنغانىدى. «دىۋان»نىڭ بۇ نەشرى يېگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى ئېلىمىزنىڭ، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە كەڭ قانات يېيىشىدا زور رول ئويناندى.

بۇ قېتىم «دىۋان»نىڭ يېڭى نەشرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشتە ئۇنىڭ ئالدىنقى قېتىملىق نەشرى ئاساس قىلىندى. ئەمما، ئىلمىي جەھەتتە بەزى زۆرۈر تۈزىتىشلەرمۇ كىرگۈزۈلدى. تۈزىتىلگەن نۇقتىلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە:

1. «دىۋان»نىڭ ئالدىنقى نەشرىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن «ā»، «ə̄»، «ī»، «ī̄»، «ō»، «ū»، «ə̄»، «ū̄»، قاتارلىق ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى قوللىنىلغانىدى. ئەرەب يېزىقى ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ئاساسلانغان يېزىق بولغانلىقى ئۈچۈن، «دىۋان»نىڭ ئاز ساندىكى بەزى سۆزلىرىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار «ا»، «و»، «ي» قاتارلىق ھەرپلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. بۇنداق ئىپادىلەش بەلگىلىك بىر فونېتىكىلىق خاسلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلمىغاچقا، بۇنداق سۆزلەردە ئوخشاش بىر سۆزنىڭ ھەرقايسى گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە خاس ئىملاسىدا ئىزچىللىق يوق. شۇڭا، «دىۋان»نىڭ ئالدىنقى نەشرىدە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان يۇقىرىقى ترانسكرىپسىيىلىك بەلگىلەر چىقىرىۋېتىلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئادەتتىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان «a»، «ə»، «ə̣»، «i»، «ī»، «o»، «u»، «ɵ»، «ü» قاتارلىق ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى ئىشلىتىلدى.

2. «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يازما نۇسخا 26 - بېتىدە مەھمۇد كاشغەرىي: «ساپ تۈركلەر <ف - f> بىلەن <ب - b> ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن <ڤ> ھەرپى ئۈچۈن ئالدىنقى نەشرىدە ترانسكرىپسىيىدە <v> بەلگىسى قوللىنىلغان، «ف» ھەرپى ئۈچۈن ترانسكرىپسىيىدە <f> بەلگىسى قوللىنىلغانىدى. يازما نۇسخىدا بۇ ھەرپلەرنىڭ قوللىنىلىشىدىمۇ ئىزچىللىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قېتىمقى نەشرىدە ساپ تۈركىي سۆزلەردە كەلگەن «ف»، «ڤ» ھەرپلىرى ئۈچۈن، ئۇ مەيلى بىر چېكىتلىك ياكى ئۈچ چېكىتلىك شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ترانسكرىپسىيىدە بىردەك «v» بەلگىسى بىلەن ئېلىندى. «f» بەلگىسى پەقەت باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدىلا ئىشلىتىلدى، مەسىلەن: «مَفْعُوْل məf'ul»، «فُرْخان furhan» دېگەندەك.

3. قىسمەن سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدە كۆرۈلگەن سەۋەنلىكلەر (مەسىلەن، يازما نۇسخىدا سۆزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى جەھەتتە، ۋەزىن جەھەتتە، چېكىتلەرنىڭ ۋە ھەرىكىلەر[1]نىڭ قويۇلۇشى جەھەتتە كۆرۈلگەن سەۋەنلىكلەر ...) تۈزىتىلدى؛ بۇ خىل تۈزىتىشلەر ئۈچۈن ئالاھىدە ئىزاھ بېرىلمىدى. ترانسكرىپسىيىسى ئىككى خىل ئېلىنىپ قالغان سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

4. ئايرىم سۆزلەرنىڭ سۆز مەنىلىرى يازما نۇسخىغا سېلىشتۇرۇش ۋە ئەرەبچە مەنىسىنى ئېنىقلاش ئارقىلىق توغرىلاندى. قىسمەن سۆز مەنىلىرى ۋە جۈملىلەر ئىستىلىستىكا جەھەتتە يەنىمۇ راۋانلاشتۇرۇلدى.

5. سۆز مەنىلىرىدىكى ئايرىم دىئالېكت ۋە شېۋىلەرگە مەنسۇپ سۆزلەردىن باشقا سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى ئىملا قائىدىسى بويىچە ئېلىندى.

6. يېڭى نەشرىدە ئايرىم سۆزلەردىكى زۆرۈرىيىتى بولمىغان ئىزاھاتلار ئېلىۋېتىلدى. بەزى سۆزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلار تۈزىتىلدى، يەنە بەزى سۆزلەرگە يېڭىدىن ئىزاھات بېرىلدى.

7. «دىۋان»نىڭ بۇ قېتىمقى نەشرى تېكىست، يازما نۇسخىنىڭ فوتو كۆچۈرمىسى (فاكسىمىل)، ئاچقۇچ (ئىندېكس) بولۇپ جەمئىي ئۈچ كىتاب قىلىندى. سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە ئاسان بولۇشى ئۈچۈن تېكىست قىسمىدا تېكىست مەزمۇنىنىڭ يازما نۇسخا (فاكسىمىل)دىكى ۋە «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىدىكى ئورنى ئىزاھلاندى. بۇ خىل ئىزاھلار بەتنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدىكى ھاشىيەدە بېرىلدى. تەرجىمە جەريانىدا سۆزلەر ئۆز ئورۇنلىرىدىن يۆتكەلگەنلىكتىن، تېكىستنىڭ يازما نۇسخىدىكى بەت ئورنىنى بېكىتىشتە بەزى سۆزلەرنى دەل جايىدىن ئايرىش مۇمكىن بولمىدى. بۇنداق ئەھۋالدا شۇ جۈملە ئىچىدىكى مەلۇم بىر ئورۇندىن ئايرىپ، قىزىل رەڭدە «//» بەلگىسى قويۇلدى ۋە ھاشىيەدە

[1] ھەرىكە — ئەرەب يېزىقىدا ھەرىپلەرنىڭ ئاستى ۋە ئۈستىگە قويۇلۇپ، سوزۇق تاۋۇشنى بىلدۈرىدىغان بەلگە، ئادەتتە كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى فەتھە (زەبەر)، كەسرە (زىر)، زەممە (پەش) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

شۇ قۇرنىڭ ئۈدۈلىغا قىزىل رەڭدە يازما نۇسخىنىڭ بەت نومۇرى بېرىلدى. تېكىستنىڭ ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىدىكى ئورنىنى ئىزاھلاشتا سۆزلەر تولۇق ئاخىرلاشقان بەتلەردە بەت ئايرىلغان ئورۇنغا يېشىل رەڭدە «//» بەلگىسى قويۇلدى، ھاشىيەدە شۇ قۇرنىڭ ئۈدۈلىغا ئۇيغۇرچە تۇنجى نەشرىنىڭ بەت نومۇرى يېشىل رەڭدە ئىزاھلاندى. سۆزلەر تولۇق تۇگىمەستىن، بوغۇم ئايرىپ ئاخىرلاشقان بەتلەردە بەت ئايرىش بەلگىسى شۇ سۆز تۇگىگەن ئورۇنغا قويۇلۇپ، ئاندىن ھاشىيەدە قۇر ئۈدۈلىغا بەت نومۇرى بېرىلدى.

بۇ قېتىمقى نەشرىنى تەييارلاش جەريانىدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن تەتقىقاتچى تاھىرجان مۇھەممەتنىڭ ۋە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ماگىستىر ئابدۇمۇتەللىپ ئەنۋەرنىڭ تەكلىپ پىكىرلىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلاندۇق. بۇ ئوچ كىتابنىڭ تېخنىكىلىق لايىھىلىنىشى جەھەتتە يازغۇچى ئەخمەت ئىمىننىڭ نۇرغۇن ياخشى مەسلىھەتلىرىنى قوبۇل قىلدۇق. يەنە خېلى كۆپ كەسپداشلار «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، ئىلمىي جەھەتتە ھەم تېخنىكىلىق جەھەتتە بىزنى قىممەتلىك تەكلىپ - پىكىرلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

2008- يىلى 10- ئاي

مۇندەرىجە

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى توغرىسىدا ئىزاھات 36

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن 1

تۈركىي سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە قوللىنىلىدىغان ھەرپلەر توغرىسىدا 6

پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار توغرىسىدا 8

ا ــ ئەلىف 9

ت – t 10

ج – q 10

ش – x 10

غ – oı 11

ق – k¸ 12

قاتتىق كاف (ك – k) 13

يۇمشاق كاف (ك – g) 13

ل – l 13

م – m 14

ن – n 14

و – ۋ،ۇ 14

سۆزلەرنىڭ قانچە ھەرپتىن تۈزۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا 15

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر توغرىسىدا 16

پېئىللاردىكى زىيادە ھەرپلەر ۋە پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشى 17
ا – ئەلىف 17
ت – t 18
ر – r 18
س – s 18
ش – x 19
ق – k̦ 19
ك – k 20
ل – l 20
ن – n 20
لا – la // lə 21
ى – يا 21
سۆزلەرنىڭ ئۆز تۈزۈلۈشى بويىچە ئىلگىرى – كېيىن كېلىش تەرتىپى توغرىسىدا .. 22
ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن قويۇلۇش تەرتىپى توغرىسىدا 22
سۈپەت قاتارىدا بايان قىلىنمىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا 23
مەستەر قاتارىدا بايان قىلىنمايدىغان مەستەرلەر توغرىسىدا 24
كىتابتا ئېيتىلغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا 26
تۈرك خەلقلىرى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا 26
تۈركىي تىللار توغرىسىدا 27
شېۋىلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا 31

بىرىنچى توم

ھەمزىلىك ئىسىملار بۆلۈمى 37
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 37
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 41
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 41

ئەولاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر 42
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 43
فَعْلٍ fə'l، فُعْلٍ fu'l، فِعْلٍ fi'l شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 43
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 44
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 49
ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابلىرى 50
فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 50
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 70
بۇ بابتىكى مىساللار 68
بۇ بابنىڭ باشقا بىر تۈرى 73
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 73
بۇ بابتىكى «ى - يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر 74
بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر 75
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 76
بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر 80
ئوشۇقچە ھەرپلىكلەر بابلىرى 82
اَفْعَلْ əf'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 82
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 93
بۇ بابتىكى مىساللار 94
بۇ بابتىكى بېشىدا ھەم ئايىغىدا «ا- ئەلىف» كەلگەن سۆزلەر 94
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 94
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 96
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 97
بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر 97
ئاخىرى غۇننىلىكلەر 98
بۇ بابتىكى مىساللار 99
تۆت ھەرپلىكلەر 99

اَفْعَالْ əf'al، اُفْعُـالْuf'al، اِفْعَـالْ if'al شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 99
بۇ بابتىكى مىساللار 102
«و - ۋاۋ» ھەرپى قوشۇلغان سۆز 102
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 102
بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر 102
فَعَالْ fəal ۋە فَعُولْ fəul شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 103
بۇ بابتىكى مىساللار 104
تۆت ھەرپلىكلەر 104
فَعْلى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 104
فَعْلى fə' la شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 110
فُعُلْ fuul شەكلىدە «ج – q» بىلەن ياسالغان غۇننىلىك سۆزلەر بابى 110
بۇ بابقا كىرىدىغان فِعِنْلى fəinla شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر 111
بۇ بابتىكى «ك» بىلەن ياسالغان غۇننىلىك سۆزلەر 112
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 113
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 113
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 113
فَعَـالُو fəalu، فُعَـالُو fualu، فِعَـالُو fialu شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 114
بۇ بابتىكى بېشىدا «ا – ئەلىف»، ئايىغىدا «و – ۋاۋ» كەلگەن سۆزلەر 115
ئاخىرىدا « ن – n» كەلگەن سۆزلەر 115
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 115
اَفاعُولْ əfaul شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 116
اَفْعَلانْ əf'əlan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 117
فِعِنْلي fiinli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 117
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 118
اَفْعَالْ əf'al شەكلىدە مۇزائەفلىك سۆزلەر بابى 118
بۇ تۈركە كىرىدىغان مىساللار 118

فَعُولْ fə'ul شەكلىدە ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى 118
فَعَلّا fəəlla شەكلىدە دەسلەپكى «ل – l» ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 120
باش ھەرپى زەممىلىك سۆز 120
باش ھەرپى كەسرىلىك سۆز 120
اَفْعالِلْ əf'alil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 120
فَعْلُولِي fə'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 121
فَعْلَنْدِي fə'ləndi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 121
فُعُولِينْ fuulin شەكلىدىكى غۇننىلىكلەر بابى 121
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 122
فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 122
فَعَلْعَـانْ fəəl'an شەكلىدە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 127
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 131
اَفْعَلَلْ əf'ələl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 131
باش ھەرپى زەممىلىك سۆزلەر 131
فُعالِلْ fualil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 132
بۇ بابتىكى مەنقۇسنىڭ بىر تۈرى 132
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 132
بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر 133
فَعْالِلْ f əalil شەكلىدىكى غۇننىلىك سۆزلەر بابى 133
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 133
ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۈمى 134
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 134
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 139
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 140
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 142
بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر 142
قائىدە 143

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 144
فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەربىلىك سۆزلەر بابى 144
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 165
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 171
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 171
بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر 172
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 173
فَعْلَلْدِي fə’ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى ھەرپلىرى ساكىنلىق بولغان ھەر خىل ھەربىلىك سۆزلەر بابى 173
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 202
مەنقۇسنىڭ باشقا بىر تۈرى 207
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 208
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 210
بۇنىڭ باشقا بىر تۈرى 210
تۆت ھەرپلىكلەردىن ئۈچ ھەرپلىك بولغانلار 210
قائىدە 215
بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر 222
غۇننىلىكلەرنىڭ باشقا بىر تۈرى 223
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 224
بۇ بابتىكى كەم ئىشلىتىلىدىغان مۇزائەفلەر 227
مەنقۇسلاردىن بەش ھەرپلىكلەر 228
بۇ بابتىكى باشقا تۈر 229
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 231
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 237
بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر 238
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 239
بۇ بابتىكى يەنە بىر تۈر 239
بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر 239

بۇ بابتىكى ئىككى ساكىنلىقلار 239
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر 240
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 242
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 242
سالىم ئىسىملار بۆلۈمى 244
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 244
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 260
فَعْلٍ fə’l، فُعْلٍ fu’l، فِعْلٍ fi’l شەكىللىرىدە باش ھەرپلىرى ھەر خىل ھەربىلىك ۋە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 260
ئوتتۇرا ھەرپى ھەربىلىك سۆزلەر بابلىرى 269
فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدىكى ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەربىلىك سۆزلەر بابى 269
بىرىنچى ھەرپى بىلەن ئىككىنچى ھەرپلىرى ئاۋىسىغا مەد ھەرپلەر قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى 309
فاعِلْ fail شەكلىدە ھەر خىل ھەربىلىك سۆزلەر بابى 309
فاعولْ faul شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 312
ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلىرى ئاۋىسىغا مەد ۋە لىن ھەرپلىرى قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى 313
فَعْـالْ fəal، فَعُـولْ fəul، فَعِـيلْ fəil شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەربىلىك سۆزلەر بابى 313
ئاخىرىغا يەنە ھەرپ قوشۇلغان سالىم سۆزلەر 317
فَعْـلَىٰ fə’la فَعْـلُو fə’lu فَعْـلِي fə’li شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەربىسىز سۆزلەر بابى 317
فَعْلانْ fə’lan، فُعْلانْ fu’lan فِعْلانْ fi’lan شەكىللىرىدىكى سۆزلەر بابى 331
ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلىرى ئاۋىسىغا مەد ياكى لىن ھەرپلىرى قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى 338
فَعالا fəala شەكلىدە ھەر خىل ھەربىلىك سۆزلەر بابى 338

ئەۋلاد ئورۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فَعــالانْ fəalan، فَعِــيلانْ fəilan شەكللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 341
فَعَنْلِي fəanli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 341
فُعْلُلِي fu’luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 343
ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى 344
فَعْلَلْ fə’ləl ، فَعْــلالْ fə’lal ، فُعْلُلْ fu’lul شەكللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 344
ھەرپلىرى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى 368
فَعالَلْ fəaləl، فَعْــالُلْ fəalul، فَعْــالِلْ fəalil شەكللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 369
فَعَلْعَــلْ fəəl’əl، فَعَلَّــو fəallu شەكللىرىدە ئىككىنچى، تۆتىنچى ھەرپلىرى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 370
ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق ۋە ئۇچىنچى ھەرپى فەتھىلىك سۆزلەر 372
فُعْلُلِي fu’luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 373
فُعْلُنْدِي fu’lundi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 374
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 375
فَعْلَعَلْ fəəl’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 375
فَعْلَــلانْ fəəllan شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكىلىك ۋە ئۇچىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن سۆزلەر بابى 388
فَعْلَلَلْ fə’lələl، فِعْلَلِلْ fi’ləlil ۋە فَعْلَلُلْ fə’ləlul شەكللىرىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 398
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 400
ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى 401
فَعْلَعَلْ fəəl’ələl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 401
يەتتە ھەرپلىكلەر بابى 401

ئىككىنچى توم

سالىم پېئىللار بۆلۈمى 405
ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى 405
قائىدىلەر، پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى ۋە سۈپەتلەرنىڭ بايانى ھەم بۆلارنىڭ تەتبىقلىنىشى 426
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 455
ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 455
قائىدە 506
قائىدە 523
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 530
فَعْلَلْدِي fə’ləldi شەكلىدە «ع - ئەين» ھەرپى ساكىنلىق ۋە « ل – l » ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 530
قائىدە 599
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 601
ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك فَعْلَعَلْــدِي fəəl’əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 601
ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى 611
مۇزائەف سۆزلەر بۆلۈمى 620
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى 620
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 623
فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 623
بۇ بابتىكى مىسال 626
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 627
فَعْلالْ fə’lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 627

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى 628
بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر 629
مۇزائەف پېئىللار بۆلۈمى 630
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 630
قائىدە 634
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 636
فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەربىكلىك سۆزلەر بابى 636
بۇ بابتىكى مىسالالار 648
بۇ بابتىكى مىسالالار 649
قائىدە 651
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 657
بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر 658
بۇ بابتىكى مىسالالار 658
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 659
فَعْلَنْدِي fə'ləndi شەكلىدە ھەر خىل ھەربىر بىلەن «د - d» ھەرپى تەشدىتلىك كېلىدىغان سۆزلەر بابى 659
قائىدە 669
ساپ مۇزائەف سۆزلەردىن بەزىلىرى 676
مۇزائەفنىڭ يەنە بىر تۈرى 677
بۇ بابتىكى مىسالالار 677
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 681
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 681
بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر 682
بۇ بابتىكى مىسالالار 683
قائىدە 684

ئەۋلاد كۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە فولىيازمىلار ئامبىرى

ئۈچىنچى توم

مىسال ئىسىملار بۆلۈمى 693
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 693
فَعْــل fə'l، فُعْـل fu'l، فِعْـل fi'l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 695
فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەربىكلىك سۆزلەر بابى 696
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 707
باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 708
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 709
فَعْلَلْ fə'ləl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 710
فَوْعَلْ fəw'əl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 710
فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەربىكلىك سۆزلەر بابى 711
فَعْلى fə'la شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 712
بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆز 716
فَعالِي fəali شەكلىدە ھەر خىل ھەربىكلىك سۆزلەر بابى 717
فَعْلانْ fə'lan شەكلىدە ھەر خىل ھەربىكلىك سۆزلەر بابى 718
فَعِيلانْ fəilan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 719
فَعْنلي fəənli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 719
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 720
فَعْلَلْ fə'ləl ۋە فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەربىكلىك سۆزلەر بابى 720
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 726
فَعالِلْ fəalil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 726
فَعَلُّو fəəllu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 727

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 728
فَعَلْعَلْ faəl’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 728
فَعَلْعانْ faəl’an شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 731
بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 733
فَعْلَلَلْ fə’lələl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 733
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 734
بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى 734
مىسال پېئىللار بۆلۈمى 735
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 735
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 741
فَعَلْدِي faəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى 741
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 752
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 754
ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 755
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 760
فَعْلَلْدِي fə’ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 760
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 765
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 770
قائىدە 773
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 775
فَعَلْعَلْدِي faəl’əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 775
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر 776
ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى 778
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى 778
بۇ بابتىكى مىساللار 778

فَعْلْ fə’l، فُعْلْ fu’l، فِعْلْ fi’l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى 779
بۇ بابتىكى ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 793
بۇ بابتىكى مىساللار 794
فَعَلْ faəl شەكلىدە باش ۋە ئوتتۇرا ھەرپلىرى ھەرىكىلىك بولغان «و – ۋاۋ» ھەرپى بىلەن كەلگەن سۆزلەر بابى 797
ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر 807
بۇ بابتىكى مىساللار 807
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 809
قائىدە 810
فَعَلْ faəl شەكلىدە «و – ۋاۋ» بىلەن كەلگەن سۆزلەر 811
بۇ بابتىكى «ى - يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر 813
بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر 816
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 817
ھەرپ ئارتتۇرۇلغان سۆزلەر بابلىرى 818
فاعِلْ fail شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 818
فَعالْ faal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 818
فَعْلى fə’la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 819
فَعالُو faalu شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 820
بۇ بابتىكى مىساللار 820
فَعْلانْ fə’lan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 821
فَيْعَلْ fəy’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 821
فَعالِلْ faalil شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 822
بۇ بابتىكى مىسال 823
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى 824
فَعَلْعَلْ faəl’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 824
ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر 824
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 825

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر..... 825
مەنقۇس پېئىللار بۆلۈمى 826
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى..... 826
بۇ بابتىكى مىسالللار..... 829
فَعَلْدِ fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى..... 830
بۇ بابتىكى مىسالللار..... 834
فَعْلَلْدِ fə'ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى... 835
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 838
تۆپ سۆزدىن ياسالغان پېئىللار..... 839
قائىدە..... 839
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 840
بۇ بابتىكى مىسالللار..... 843
بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى 844
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى 845
بۇ بابتىكى مىسالللار..... 851
فَعَــلْ fəəl، فَعُــلْ fəul، فَعِــلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 852
فاعِل fail شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 867
فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 868
فَعْلى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 868
فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 869
بەش ھەرپلىكلەر بابى 871
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر..... 871
فَعُولَلي fəuləli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى..... 872
فَعْلالل fəəllal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى..... 872
تۆت ھەرپلىك پېئىللار بۆلۈمى 873
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى..... 873
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 875
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 875
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 877
فَعَلْدِ fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى 877
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 893
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 894
فَعْلَلْدِ fə'ləldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 894
بۇ بابتىكى مىسالللار..... 913
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار..... 919
قائىدە..... 920
فَعالادِ fəaladi، فَعُولادِ fəuladi، فَعِيلادِ fəiladi شەكىللىرىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 927
بۇ بابتىكى مىسالللار..... 930
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار..... 931
بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى..... 933
فَعَلْعادِ fəəl'adi شەكلىدە «ع» ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى..... 933
بۇ بابتىكى مىسالللار..... 942
قائىدە..... 943
فَعَلْعَلادِ fə'lə'lədi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى 947
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر..... 948
غۇنىنىلىكلەر بۆلۈمى..... 951
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى 951
بۇ بابتىكى مىسالللار..... 956
ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى 958
فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى... 958
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر..... 961

ئەۋلاد كۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تۆت ھەرپلىكلەر 962
باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 963
ئاخىرى غۇنىنلىك سۆزلەر 963
بۇ بابتىكى مىسالالار 964
تەركىبىدە «ج – q» بولغان غۇنىنلىكلەر 965
بۇ بابتىكى مىسالالار 966
تۆت ھەرپلىكلەر 968
بۇ بابتىكى مىسال 968
فَعال fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 968
بۇ بابتىكى مىسالالار 969
فَعْلى fə’li شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 969
بۇ بابتىكى مىسالالار 971
فَعالُو fəalu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 972
بۇ بابتىكى مىسال 972
تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى 973
فَعْلَلْ fə’ləl، فَنْعَلْ fən’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 973
بۇ بابتىكى مىسالالار 975
بۇ بابتىكى غۇنىنلىكلەر 976
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 977
بۇ بابتىكى «ج – q» لىق سۆزلەر 977
بۇ بابتىكى مىسالالار 977
فَعْلَلُو fə’ləlu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى 977
بۇ بابتىكى مىسال 978
بۇ بابتىكى فَعَنْلالْ fəənlal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر 978
ئاخىرى غۇنىنلىك سۆزلەر 978
بۇ بابتىكى مىسال 979
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 979
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر 979
غۇنىنلىك پېئىللار بۆلۈمى 980
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى 980
بۇ بابتىكى مىسال 981
فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى 981
بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 984
تۆت ھەرپلىكلەر 984
بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆز 985
فَعْلَلْدِي fə’ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى 985
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 987
بۇ بابتىكى مىسالالار 987
فَعْلادِي fə’ladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 988
بۇ بابتىكى مىسالالار 990
فَعِيلادِي fəiladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى 990
بۇ بابتىكى مىسال 992
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 992
بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر 993
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 994
بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر 995
بۇ بابتىكى مىسالالار 995
تۆت ھەرپلىكلەردىن مۇزائەفلەر 996
ئىككى ساكىن بىر يەردە كەلگەن سۆزلەر بۆلۈمى 997
ئىسىملار بابى 997
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 998
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر 1000
بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر 1002
بۇ بابتىكى پېئىللار 1002
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 1004

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر 1006
بۇ بابتىكى پەيغەللار 1006
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 1008
بۇ بابتىكى مىسالالار 1011
بۇ بابتىكى مۇزائەف 1011
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۇر 1012
ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر 1012
بۇ بابتىكى پەيغەللار 1012
بۇ بابتىكى ئۈچ ھەرپلىكلەر 1013
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 1014
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۇر 1014
بۇ بابتىكى مەنقۇسلار 1015
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر 1015
بۇ بابتىكى پەيغەللار 1016
تۆت ھەرپلىكلەر 1017
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۇر 1018
بۇ بابتىكى پەيغەللار 1019
تۆت ھەرپلىكلەر 1022
تەركىبىدە «ج – q» بولغان غۇنناسلىكلەر 1022
بۇ بابتىكى پەيغەل 1024

قوشۇمچىلار

قوشۇمچە (I)، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا .....
.....ئىبراھىم مۇتىئى، مىرسۇلتان ئوسمانوف 1029
قوشۇمچە (II)، ۋەخپەنامە كۆچۈرۈلگەن «مەسنەۋيي شەرىف» قولىيازمىسىدىن ئېلىنغان
فوتو سۈرەتلەر 1055
قوشۇمچە (III)، مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر..... 1057

ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تارىخىي جەريانىدا، كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە، تۈرلۈك - تۈمەن مادديي ۋە مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىپ، پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى؛ جۇملىدىن ئىلىم - پەن، ھۈنەر - سەنئەت ساھەسىدە ياراتقان ئاجايىپ كەشپىياتلىرى بىلەن جاھان مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىدە چوڭ رول ئوينىدى.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىن بىرى بولغان ئەمگەكچان ۋە ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقىمۇ ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگارەڭ ۋە ئەلۋەك مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا ھەم ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تارىختا ئۆزىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنداق ئۆچمەس تۆھپىلەردىن بىرى ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى».

بۇ ئەسەر 10 ـــ 12- ئەسىرلەردە ئۆتكەن قاراخانىيلارنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادي ۋە يۈكسەك مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

1

11- ئەسىردە، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا، دۇنخۇاڭدىن كۆچاغىچە بولغان رايوندا قوچۇ (تۇرپان)نى پايتەخت قىلغان//قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى؛ كۆچادىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا)نىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا قەشقەر ۋە

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بالاساغۇننى قوش پايتەخت قىلغان قاراخانىيلار خانلىقى مەۋجۇت ئىدى[1].

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى قارا بالغاسۇننى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر قاغانلىقى 839- يىلى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن خانلىقلار ئىدى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىنى 8- ئەسىر ئوتتۇرىسىدا ئۇيغۇر خانزادىلىردىن يۇرۇن تېگىن قۇرغانىدى[2]. بۇ خانلىق «قوچۇ»نى مەركەز قىلغانلىقى ۋە بۇ يەردە خېلى بۇرۇندىنلا ئۇيغۇرلار كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچە مەنبەلەردە «قوچۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى[3]. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە جەنۇبىي تۈرك ۋە شىمالىي تۈرك، چوڭ جۇڭيۈن ۋە كىچىك جۇڭيۈن، ياغما، قارلۇق، قىرغىز، مومانغوت، يۇرۇن دەپ ئاتالمىدىغان قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى[4]. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بەشبالىق، قوچۇ دېگەن مەركىزىي شەھەرلىرىدىن باشقا، چانبالىق، ياڭىبالىق، سۇلمى، ئۈترغول (قۇمۇل) قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىمۇ بار ئىدى.

840 - يىللىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىلىرىدىن//بولغان ياغمىلار ۋە قارلۇقلار ئىلى، يەتتىسۇ ۋە چۇ رايونلىرىدا، يەنى ئىلگىرىكى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدا بالاساغۇننى مەركەز قىلغان بىر ھاكىمىيەت قۇردى. كېيىنچە بۇ ھاكىمىيەتكە قەشقەر رايونىمۇ تەۋە بولدى. 893- يىللىرىدىن باشلاپ خاقان ئوغۇلچاق قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، 9- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرى باشچىلىقىدا چوڭ بىر ھاكىمىيەت شەكىللەندى. بۇ ھاكىمىيەت «ئۇلۇغ»، «كىچىك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «قارا» نامى بىلەن «قاراخانىيلار» دەپ ئاتالدى. بۇ ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچىلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «كۆكئارت (پامىر) ئۇيغۇرلىرى» دېگەن نام بىلەن قەيت قىلىنغان.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى تەركىبىدە كۆكئارت ئۇيغۇرلىرى (شۇ جۈملىدىن ياغمىلار ۋە قارلۇقلار) دىن باشقا، يەنە قارلۇقلاردىن ئايرىلىپ چىققان

[1] «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى» 6- دەپتەر، جۇڭخۇا خەرىتىشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ نەشرى، 1974- يىل، بېيجىڭ.

[2] سۆك لىەن قاتارلىقلار يازغان «يۈەننامە» 122- جىلد، «بارچۇق ئارتىق تېگىن تەزكىرىسى».

[3] تۇتۇ قاتارلىقلار يازغان «سۇڭنامە» 490- جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى».

[4] تۇتۇ قاتارلىقلار يازغان «سۇڭنامە» 490- جىلد، «قوچۇ تەزكىرىسى، ۋاڭ يەندېنىڭ قوچۇغا ئەلچىلىك خاتىرىسى».

چىمىل ياكى چىگىللەر، ئاندىن باسمىل، توخسى، چارۇق، چۇمۇل، تۇرگەش، قىرغىز قەبىلىلىرىمۇ بار ئىدى. خانلىقنىڭ تەۋەسىدە سوغداقلار، كەنچەكلەر ۋە شۇنىڭدەك ئىران تىلىنىڭ تۇرلۇك شېۋىلىرىدە سۆزلىشىدىغان خەلقلەرمۇ ياشايتتى.

قاراخانىيلار تۇتقان كەڭ زېمىن مەمۇرىي جەھەتتىن ئۈچ چوڭ قىسمىغا بۆلۈنەتتى: بىرىنچىسى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ قىسىم «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلاتتى؛ ئىككىنچىسى، سەمەرقەنت ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم؛ ئۈچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبى قىسىم. بۇ مەمۇرىي بىرلىكلەردىن غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبي قىسىم «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە چوڭ شەھەرلەر ـــ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت//مەركەزلىرى راۋاجلاندى. شەرقىي ۋە شەرقىي شىمال تەرەپلىرىدە قەشقەر، بارچۇق، بالاساغۇن، بارسغان؛ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدە تالاس، ئوتراز، مەرغىنان، سەمەرقەنت، تېرمىز ۋە باشقىلار.

«قەشقەر ‹ئوردۇ كەنت› دېيىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان.»[1] قەشقەر ـــ ناھايىتى قەدىمكى شەھەر. ئۇ غەربىي خەن سۇلالىسى زامانىسىدىلا «سۇلىي دۆلىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 581 ـ 618) شەھەرنىڭ سېپىلى بەش چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى[2]. قاراخانىيلار دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. پۈتكۈل قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي مەركىزىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغانىدى.

بالاساغۇن قاراخانىيلارنىڭ يەنە بىر پايتەختى ئىدى. 10- ئەسىردىكى جۇغراپىيەشۇناسلاردىن مەقدىسى بالاساغۇن ھەققىدە: «خەلقى كۆپ، چوڭ ۋە باي شەھەر» دەپ مەلۇمات بەرگەن. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تەبىرچە: «ئوردۇ ـــ بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ ‹قۇز ئوردۇ› دېيىلىدۇ»[3].//

[1] مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا 173- بەت.

[2] ۋېي ۋېي قاتارلىقلار يازغان «سۇينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

[3] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا 74- بەت. بۇ يەردىكى «قۇز ئوردۇ» دېگەن سۆز «تەسكەي ئوردا» دېگەن بولىدۇ.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقىنى تەمىن قىلدى. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھەرلىرى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي قىسمى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىدە باش تۇگۈننى ئىگىلىگەنىدى. قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسى قوچۇ (تۇرپان)، ئاگىنى (يەنجى)، كۇچا بىلەن قەشقەرگە كېلەتتى- دە، كۆكئارت ئارقىلىق پەرغانە ۋە خۇراسان تەرەپ بىلەن ئىراندىن ئۆتۈپ، غەربىي دېڭىزغا چىقىپ كېتەتتى. يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى بالاساغۇن ۋە بارسخاننى تۇگۇن قىلغانىدى. بۇ يوللار شەرقتە قىتتان (لياۋ) پايتەختى شىياڭجىڭغىچە، شىمالىي سۇڭ پايتەختى بىيەنجىڭ (كەيفېڭ)غىچە باراتتى. دەسلەپتە يىپەك سودىسى بىلەن نام قازانغان بۇ قاتناش يولى ئارقىلىق قىتتان خانلىقى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلارنىڭ غەربتىكى ئىران، ھىندىستان، ئەرەب ۋە شەرقىي روما بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلىرىنى ناھايىتى قويۇقلاشقانىدى. شەرق بىلەن بولغان سودىدا دورا - دەرمەك، خۇشبۇيلۇق، بېزەك بۇيۇملىرى ۋە قورال - ياراغلاردىن باشقا، ئىنچىكە – سىپتا يۇڭ توقۇلمىلار، كەندىر ۋە پاختا توقۇلمىلار، كۆن - بۇلغار، موي - تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، شۇنىڭدەك يىلقا تىجارىتىنى مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى[1]. غەربنىڭ تاۋار ماللىرىنى يۆتكەشتە ئاساسىي رول ئوينىغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ قىتتان يەرلىرىدە ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە قەدىمى يەتمىگەن جايلار يوق دېيەرلىك ئىدى؛ شۇنداقلا باغدات، دەمەشق ۋە كونستانتىنوپولىلارمۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۇچۇن ئەڭ تونۇشلۇق شەھەرلەردىن ئىدى.//

قاراخانىيلار 10- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىپ، دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇردى. ئىسلام دىنى قەشقەر تەرەپتىلا توختاپ قالماستىن، ھەتتا ئۇنىڭ تەسىرى كۆچادىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تۇرپان ئويمانلىقىغمۇ يەتتى. ئەمما، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيىتى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەسمىي دىن سۈپىتىدە كەڭ تارقىلىشىغا يول قويمىدى. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىنىڭ قەتئىي ھىمايىچىلىرى ئىدى.

قاراخانىيلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، بىرەر ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقىنىمۇ قوبۇل قىلدى. بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر

[1] يې لۇڭلى: «قىتان مەملىكىتىنىڭ ئەھۋالاتى» 21- جىلدكە قارالسۇن.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قاتاردا قوللىنىلدى. مەسىلەن، قاراخانىيلارنىڭ 1067- يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەب يېزىقىمۇ ئىشلىتىلگەن.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە، ئىگىلىك ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن بىللە، ئىلمىي ئەدەبىيات بۇرۇنقى توققۇز ئۇيغۇر (توققۇز غۇز) ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى.

كۆچانىڭ شەرقىدە ـــ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم ئەھلى قوچۇ ۋە بەشبالىقتا «توخار» ۋە سانسكرىت تىللىرىدىن مەشھۇر بۇددا نوملىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى، خەنزۇچىدىن پەلسەپە ئەسەرلىرى، ئىدىيە ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، كۇچانىڭ غەربىدە قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق تەبىقىسى ئەرەب خەلىپىلىكىدە تۇرلۇك مىللەت ئالىملىرى توپلىغان دۇنيا ئىلىم- پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانىدى. بۇنداق تەتقىقاتچىلىقنىڭ دائىرىسى ناھايىتى// كەڭ بولدى؛ ئىسلام قانۇنىنى شەرھلەش، يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى شەرھلەش، تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تېببابەتچىلىك ساھەلىرىدىكى تەتقىقاتلار نۇرغۇن ئالىملارنى جەلپ قىلغانىدى.

شۇنىسى روشەنكى، دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىنىڭ بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى.

لېكىن، ئۇمۇمۇزى ۋە ئاببىاسىي خەلىپىلىرى ئىشغال قىلغان كەڭ زېمىندا، بويسۇندۇرۇلغان يەرلىك ئاھالە ئەرەبلەردىن ھەرقانچە مەدەنىيەتلىك بولسىمۇ، ئەرەب- ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا، ئەرەب تىلىنى «مۇقەددەس تىل» دەپ ئۆگىنىش ۋە ئىشلىتىشكە مەجبۇر ئىدى. ئەرەب يېزىقى ئەرەب – ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان قانۇنىي يېزىقى ھېسابلىناتتى. دىن، سىياسەت، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر مۇتلەق ئەرەب تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. خەلىپىلىكنىڭ مەركەزلىرىدە ئەرەب تىلى ئالىي ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن باشقا، ئىلىم- پەن تىلى قىلىنغانىدى. شۇڭا، تۇركىي خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە ۋە خۇراساندا، دەسلەپ تارىخىي سەۋەبلەر نەتىجىسىدە پارس تىلى ئەدەبىي تىل ئىدى. 10- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدا جۇغراپىيەۋى ئەسەر يازغان ئىستەخرى بۇخارادا سوغد تىلى بىلەن بىر قاتاردا «دارى تىلى» مۇ بار ئىدى، دەپ ئەسلەتكەن. ئەنە شۇ «دارى تىلى» سامانىيلار دەۋرىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇ جايلاردا ئەرەب ئېلىپبەسى قوبۇل قىلىنىشى بىلەن، بۇ تىل خۇراساندىن ئىراننىڭ باشقا جايلىرىغىمۇ//تارقىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئىراندا تۈركىي قەبىلىلەر تەشكىل قىلغان خانلىقلارمۇ پارس تىلىنى رەسمىي ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغانىدى.

ئەرەب- ئىسلام ئىمپېرىيىسى زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەندە، كېيىنكى خەلىپىلەر جەڭگىۋار مىللەتلەرگە تايىنىپ، ئۆز سەلتەنەتلىرىنى ساقلاپ، ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ داغدۇغىسىنى قوغداپ قالماقچى بولدى. خەلىپىلىك دەسلەپتە خۇراسانلىقلاردىن، كېيىنچە مەۋلىلكلەردىن (تۈركىي خەلقلەردىن) ئۆزىگە قوشۇن تەشكىل قىلدى[1]. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ئوغۇز تۈركمەنلىرى ئىراق ۋە شام تەرەپلەرگە، كىچىك ئاسىياغا تۈركۈملەپ كۆچتى. شۇنىڭ بىلەن، ئەرەب- ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىبىمۇ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئوغۇز تۈركمەنلىرى قۇرغان سالچۇقىيلار خانلىقى ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي ھاياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى، بارا- بارا ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ دىۋان ۋەزىرلىرى ۋە ئەمىر - سەركەردىلىرى ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن بولۇپ، خەلىپىلىكىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى شۇلارغا ئۆتتى. خەلىپە بولسا، دىنىي جەھەتتىكى داھىيلىق ئورنىنلا ساقلاپ قالدى.

ئىمپېرىيىنىڭ غەربتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىسى سالچۇقىيلار ئارقىلىق، شەرقتىكى سودا مۇناسىۋىتى قاراخانىيلار ئارقىلىق بولاتتى. بولۇپمۇ ئىمپېرىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھر خەلقلىرى (ئاساسەن تۈركىي خەلقلەر) مۇھىم يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى//بىلەن تەمىنلەيتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلىپىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىمۇ، ئاساسەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. بۇ ھال مۇتەناسىپ رەۋىشتە، سىياسىي ۋە مەدەنىي تۈرمۇشقىمۇ تەسىر قىلماي قالمىدى. ئىمپېرىيىنىڭ غەربىدە ۋە شەرقىدە كۈندىن - كۈنگە خەلقنىڭ تۈرمۇشىغا سىڭىۋاتقان ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى

[1] خۇددى شۇ مەزمۇندىكى پاكىت ئوۋ ياڭشيۇ، سۈڭچى قاتارلىقلار يازغان «يېڭى تاڭنامە» 221- جىلد، 2- كىتاب، 146- «تەزكىرە»نىڭ ئىككىنچى قىسمىدىمۇ بايان قىلىنغان.

بىلەن بىر قاتاردا، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىمۇ قايتىدىن باش كۆتۈرگەنىدى.

غەربىي ئاسىيادا، سالچۇقىيلاردىن ئالپ ئارسلاننىڭ ھەم ئۇنىڭ ئوغلى مەلىكشاھنىڭمۇ باش ۋەزىرى بولغان نىزامۇلمۇلۇك ئالىملارنى ۋە ئەدىبلەرنى قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ۋە ھۈنەرۋەن- ئۇستىكارلار توپلانغانىدى. سالچۇقىيلار خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىغا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغۇچى تەركەن خاتۇن (قاراخانىيلار جەمەتىدىن بولۇپ، سۇلتان مەلىكشاھنىڭ ئايالى) مۇناسىۋىتى بىلەن، قەشقەر، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭدەك تۇرك يۇرتلىرىدىن باغداتقا نۇرغۇن ئۇيغۇر- قارلۇق زىيالىيلىرى بارغانىدى. بۇلار نىزامۇلمۇلۇك باغدات ۋە ئىسپاھانلاردا تەشكىل قىلغان مەدرىسە - كۆتۈپخانىلاردا پائالىيەت ئېلىپ باردى. باغداتتا نىزامۇلمۇلۇك «نىزامىيە مەدرىسىسى»نى تەشكىل قىلغاندا، قەشقەردە يۈسۈپ قادىرخان زامانىسىدىلا «ساجىيە مەدرىسىسى» تەسىس قىلىنغان[1] ۋە يۇقىرى بىلىم مەركىزى بولۇپ//قالغانىدى. بۇ يەردىن نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر تەربىيىلىنىپ چىققان. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئۆزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە ھۆرمەت بىلەن «الشيخ الامام الذاهد» دەپ ئاتىغان ھۈسەين ئىبنى خەلەپتەك ئالىملار شۇ مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان: شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، شەرقتىن ئەرەب - ئىسلام ئىمپېرىيىسىگە تەسىر كۆرسەتكەنىدى. 11- ئەسىر شارائىتىدا، گەرچە سالچۇقىيلار ئەرەب خەلىپىلىكىدە زور تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىيلارنىڭ تۇزۇمى سامانىيلار ۋە سالچۇقىيلارنىڭكىدىن ئىلغارراق ئىدى. مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «... قاراخانىيلار، دەرۋەقە، سالچۇقىيلاردىن ئىلغار ئىدى، چۈنكى تۈركىستاندا، ھېچبولمىغاندا ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارقىلىق چىن مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشىغانىدى.»[2] نەتىجىدە قاراخانىيلار جارى قىلدۇرغان ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە

[1] قەشقەردە ھازىرمۇ «ساچ مەدرىسىسى» دېگەن جاي بار. مىلادىيە 1300- يىلى پۈتۈلگەن «سۈراھ» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى جامال قارشى نۇرغۇن ئىزدىنىپ يۈرۈپ، جەۋھەرنىڭ «سۈھاھ» دېگەن مەشھۇر كىتابىنى قەشقەردىكى «ساچىيە مەدرىسىسى»نىڭ كىتابلار خەزىنىسىدىن تاپقانلىقىنى ئۆز كىتابىدا قەيت قىلغان.

[2] ۋ. ۋ. بارتولد: «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 2007- يىل 6- ئاي، خەنزۇچە نەشرى.

مەدەنىيەتى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي تىل-ئەدەبىياتىغا ۋە مەدەنىيەتكە ئۆلگە بولۇش رولىنى ئويناندى.

ئاشۇنداق سىياسىي ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە مەدەنىي مۇھىت ئەرەب ھۆكۈمران دائىرىلىرىنىمۇ، سىياسەت، مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىمۇ، ھەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلىمىنىمۇ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن قىلدى. «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈركىي تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»؛ «تۈركىي تىل ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن//ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتاتتى»[1].

ئەنە شۇنداق شارائىتنىڭ تەقەززاسى بىلەن، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» مەيدانغا كەلگەن. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۈكسەك مىللىي ئىپتىخارىنىڭ مېۋىسى.

2

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئاپتورى ھۈسەين ئوغلى مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز تەرجىمھالى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بەرمىگەن، ئۇنىڭ زامانداشلىرىنىڭمۇ بۇ توغرىدا بىر نەرسە يازغانلىقى بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس. بۇ ھەقتە پەقەت «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئۇچرىغان ئايرىم سۆز - ئىبارىلەرنىڭ مەزمۇنىدىن بەزى ئەھۋاللارنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە «بارسغان» شەھىرى ھەققىدە تەبىر بەرگىنىدە، مۇنداق قەيت قىلغان: «بارسغان ـــ ئافراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بارسغان شەھىرىنى شۇ سالدۇرغان. مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بەزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر يىلقا باشقۇرغۇچىسى بولغان، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان؛ كېيىن بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارسغان دەپ ئاتالغان.»[2]

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، مۇقەددىمە.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 625- بەت.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، بارسغان ـــ قاراخانىيلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، ئۇ ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي جەنۇب بويىغا يېقىن جايلاشقان بولۇپ، يەتتىسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي//مەركىزى ئىدى. بۇ شەھەردىن مەشھۇر شەخسلەر يېتىشكەن، قوشۇن سەركەردىلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنى شۇلاردىن بىرى دەپىش مۇمكىن.

مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ھۈسەين بارسغاندىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن. مەھمۇد ئۆزى قەشقەردە تۇغۇلغان. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1- جىلدىدا «اَذِغْ» يېزىسىغا «اِسْمُ قَرْيَةٍ لنَا» («بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» ياكى «يېزىمىزنىڭ نامى»)[1] دەپ ئىزاھ بېرىلگەن؛ «ا بُل» (*opal*) سۆزىگىمۇ شۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن[2]. لېكىن، باشقا يېزا ياكى جايلارنىڭ ناملىرى ئىزاھلانغاندا، «بىزنىڭ» دېگەن ئېنىقلىغۇچى ئىبارە ئىشلىتىلمىگەن. مەسىلەن: «اَلْشْ ـــ اِسْمُ قَرْيَةٍ لكَاجغَر» («ئالۇش ـــ قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «اَلْغُقْ ـــ اسم قَرْيَةٍ لكَاشْغَرْ» («ئالغۇق ـــ قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى»)؛ «قزل اُزْ ـــ مُشْتاة فى جبالِ كاشْغَر» («قىزىل ئۆي ـــ قەشقەر تاغلىرىدا بىر قىشلاق»[3]) ۋە باشقىلار.

مۇشۇلارغا ئاساسەن، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۇغۇلغان ۋە ياشىغان يۇرتى قەشقەرنىڭ// توققۇزاق ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىق كەنتى ئىكەنلىكى ئېنىق[4].

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بايان قىلىنغان بەزى ئىشارەتلەردىن باشقا ئېنىقراق مەلۇمات يوق.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 3- جىلدىدا، مەھمۇد كاشغەرىي «بُكا بُذْرَجْ *bəkə bużraq*» ھەققىدە ئىزاھلىغىنىدا، ئارسلان تېگىن غازىنىڭ 40 مىڭ ئەسكىرى

① «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 44- بەت.

② «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 49- بەت.

③ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 43-، 53-، 63- بەتلەر.

④ ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى ئەينى دەۋردىكى قەشقەر ئۆلىمالىرىدىن موللا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ئاخۇن ئوغلى مەزكۇر مازارغا بىر كىتاب ۋەخپە قىلىش ئارقىلىق ئىسپاتلىغانلىقى بۇنىڭ يەنە بىر دەلىلى.

بىلەن ياباقۇلارنىڭ يەتتەيۈزمىڭ ئەسكىرىگە قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ شۇ جەڭگە قاتناشقانلاردىن جەڭدە نېمە ئۈچۈن يېڭىپ چىققانلىقىنى سورىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ[1]. بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئارسلان تېگىن غازى» ئېھتىمال ھىجرىيە 408- يىلى (مىلادىيە 1017— 1018- يىلى) بۇرادىرى توغان خاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرغان «ئەبۇل مۇزەپپەر شەرەفىد دەۋلە» ئۇنۋانىدىكى ئارسلان خان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىلىرى»دىن بىرى ئېھتىمال «شەمسىد دەۋلە» ئۇنۋانىدىكى ئەبۇ نەسر ئەھمەد ئىبنى ئەلى ئىلىك خان بولسا كېرەك. بۇ كىشى ھىجرىيە 383- يىلى (مىلادىيە 993 — 994- يىلى) بۇرادىرى ھارۇن ھەسەن//بۇغراخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختكە ئولتۇرۇپ، 403- يىلى (مىلادىيە 1012 — 1013- يىلى) ۋاپات بولغان. ئەبۇ نەسر ئەھمەد ئىلىك خان 999- يىلى بۇخارانى قولغا كەلتۈرگەن ۋە 1008- يىلى سامانىيلارنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بەرگەن. بۇ ۋەقەلەر يۈز بەرگەن يىللار بويىچە، مەھمۇد كاشغەرىينى 11- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنياغا كەلگەن، دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئەمدى، قەشقەردە ئوردا پىتنىسى يۈز بېرىپ، يېقىن - يورۇقلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئامان قالغان مەھمۇد مۇساپىر بولۇپ ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كەتكەن چاغلىرىغا ۋە «دىۋان»نى يېزىشقا كىرىشكەن ۋە يېزىپ بولۇپ قايتا - قايتا تۈزەتكەن ۋاقتىغا ئاساسلانغاندا، ئالىمىمىز مىلادىيە 11- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلغان ۋە 11- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆز يۇرتى قەشقەر ئوپالدا ۋاپات بولغان بولۇشى مۇمكىن.

«مەن شۇ تۈركلەرنىڭ... ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىسىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن» دەپ ئۆزى توغرىسىدا تەرىپلىگەن ئىبارىسى بويىچە، مەھمۇد كاشغەرىينى خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولىدا تۇتقان ياكى قوشۇننىڭ گۋاردىيە قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق قەبىلىدىن ئىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە «تۈرك ئەللىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىلىرىمىز...» دېگەن سۆزىدىن ئۇنىڭ قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 545- بەت.

3

دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلى ھەققىدە، تارىختا بىرىنچى//بولۇپ، ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي تەكشۈرۈش- تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۆزىنىڭ بۇ چوڭ ئىلمىي خىزمىتىنى ئاۋۋال ئەمەلىي تەكشۈرۈشتىن باشلىغان. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق دەيدۇ: «ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن- ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل (چىيىل)، ياغما، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ سۆزلىرىنى خاتىرىلەپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىي ئەدەبىي تىلدىن باشقا، ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ شېۋە لېكسىكىلىرىنى ئاددىيلا تىل ماتېرىياللىرى سۈپىتىدە خاتىرىلىۋېلىپ، تىزىپ قويماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، مورفولوگىيىلىك ھالەتلىرىنىمۇ ئىلمىي يوسۇندا تەكشۈرگەن. ئۇ ئۆز تىلىنىڭ ئەڭ يېتىشكەن مۇتەخەسسىسى بولغىنىدىن تاشقىرى، ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ خۇددى ئۆز ئانا تىلىنى بىلگەندەك ئوبدان ئۆزلەشتۈرگەن.

مەھمۇد كاشغەرىي ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق توپلىغان تىل پاكىتلىرى ئۈستىدە، ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلمىي ئۇسۇلى بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتور كىتابنى تۈزۈشكە كىرىشىشتىن بۇرۇن، تۈركىي تىلدا ۋە ئەرەب تىلىدا يېزىلغان لۇغەتشۇناسلىققا دائىر ھەر خىل ماتېرىياللارنى كۆپ ئوقۇغان؛ جۈملىدىن ئەرەبلەر تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىسلام تارىخىنى، ئىسلام پەلسەپىسىنى، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى ناھايىتى ئىنچىكە ئۆگەنگەن.

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 3- بەت.

مەھمۇد كاشغەرىي باغداتقا كەلگىنىدە، كىتابنى قايسى ئۇسۇل بىلەن يېزىش ئۈستىدە كۆپ ئىزدەنگەن، نەتىجىدە، ئۇز // زامانىدىكى ئەڭ يېڭى ئۇسۇل، يەنى زامانىغچە تېخى قوللىنىلمىغان ئۇسۇل بىلەن يېزىشقا كىرىشكەن. ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم». «مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر، ماقال- تەمسىللەر، بەيىت- قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە نەسرىي پارچىلەر بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىر نەچچە يىل مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جايى - جايىغا قويدۇم، تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم.»

شۇنىڭدەك، ئاپتور ئۆز كىتابىغا كىرگۈزگەن ھەربىر سۆز- ئىبارىنى كونكرېت، جانلىق مىساللار ئارقىلىق، ئەرەبلەرنىڭ ئەدەبىي تىلىدا ئىنچىكە- نازۇك ئىبارىلەر بىلەن ناھايىتى چۈشىنەرلىك قىلىپ ئىزاھلاپ بەرگەن. ئاپتور ئۆزى يازغان مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس- تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ــــ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىشقا قايسى يىلى كىرىشكەنلىكى ھەققىدە كېسىپ ئېيتىش تەس. ئاپتور «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1- جىلدىدا، تۈرك مۇچەل يىللىرىنى ئىزاھلىغاندا: «بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز تۆت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلنىڭ مۇھەررەم ئېيى بولۇپ، يىلان يىلى كىرگەنىدى...» دەپ// يازغان. بۇ سۆزگە قارىغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ كىتابنى ھىجرىيە 466- يىلىدىن بۇرۇنراق يېزىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، كىتابنى ئاپتورنىڭ قولىيازمىسىدىن كۆچۈرگەن كاتىپ مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى كۆچۈرگەن نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويغان: «كىتابنىڭ ئاپتورى ئۆز قولى بىلەن يازغان بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىدىكى جۈملىنى ئەينەن كۆچۈرۈپ قويدۇم: كىتاب 464- يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىلىشقا باشلاپ، تۆت قېتىم تۈزىتىلىپ ۋە تەھرىرلىنىپ، 466- يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10- كۈنى دۈشەنبە تامام بولدى».

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 3- بەت.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «بۇ كىتابنى ھاشىم ئۇرۇقىدىن چىقىپ، ئاببا سىيلار سۇلالىسىدە يولباشچى بولغان... مۇئمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەينىلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم». بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا، ئاپتور كىتابنى باغداتتا مۇقتەدى بىللانىڭ بوۋىسى قائىم بىئەمرىللا خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەن؛ قائىم بىئەمرىللا ھىجرىيە 467- يىلى (مىلادىيە 1075- يىلى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللا خەلىپە بولغان. بۇنىڭ خەلىپىلىك ۋاقتى ھىجرىيە 467 ــــ 488 (مىلادىيە 1075 ــــ 1094) - يىللارغىچە 19يىل 5 ئاي داۋام قىلغان.

دېمەك، بىزنىڭ تەخمىنىمىزچە بولغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرىيە 464 – 466 (مىلادىيە 1072 – 1074) - يىللىرى يېزىپ، تەھرىرلەپ بولۇپ، ھىجرىيە 467 (مىلادىيە 1075) - يىلىدا//قايتا تولۇقلاپ چىققان. ئاندىن ئاببا سىي خەلىپىلىرىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچىسى بولغان ۋە جالالىددىن سالچۇقىيىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن تەختكە ئولتۇرغان ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. بىر رىۋايەتتە، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان – ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان خاننىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى يېڭى خەلىپىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن باغداتقا بارغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي مەزكۇر ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان تاغىسى بىلەن بىللە خەلىپە ھۇزۇرىغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەلىپىگە تۇتقانىكەن.

4

مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي تىلنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە باي تىل ئىكەنلىكىنى، بۇ تىل ئىگىلىرىنىڭ مەدەنىيەتتە ئۆز زامانىسىدا يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىش بىلەن بىللە، مەنىۋى قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ ئېسىل پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۈزۈپ چىققان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددىي سىلىشتۇرما لۇغەت كىتابى ئەمەس،

بەلكى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي هاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم- پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، هاكىمىيەت- سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپىۋى- ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ- ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن تەخمىنەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) مەزمۇن جەھەتتىن ناھايىتى كەڭدۇر. ئاپتور ھەربىر سۆزنى، ھەرپلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئەرەبچە ھىجا ئۇسۇلىدىكى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىپ، سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن؛ گاھىدا بىر سۆزلەمگە تەئەللۇق ھېكمەتلىك سۆز، قاپىيىلىك نەسر، تەمسىل، قوشاق - بېيىت، شېئىرغا ئوخشاش ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلانغان. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خەلق تىلى، قەدىمكى تىل ۋە باشقا تىل ئامىللىرىنى بىر مەنبە سۈپىتىدە يۇغۇرۇپ بەرگەن.

بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزچە، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مەزمۇنى قىسقىچە تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۈركىي قەبىلىلەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇ زامانلاردا تارىخقا ئىسلام پەلسەپىسى بىلەن قاراش ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇراتتى، لېكىن مەھمۇد كاشغەرىي دىنىي- ئىدىيىۋى چەكلىمىگە قارىماي، تۈركىي خەلقلەرگە دائىر بىرمۇنچە تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇمكىنقەدەر ئەينەن يېزىپ قالدۇرغان. مەھمۇد كاشغەرىي بايان قىلغان ئەھۋاللار ئەرەب، پارس سەيياھلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ۋە خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنغان بەزى ۋەقەلەرگە توغرا كېلىدۇ، بەلكى بۇلارنىڭ مۇجمەل بولغان جايلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ياردەم بېرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي ئەرەبچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ئىچىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى پەقەت كىتابلاردىنلا ئالماي، خەلق ئارىسىدىكى جانلىق پاكىتلار ۋە رىۋايەتلەر ئاساسىدا يارىتىپ بەرگەن يېگانە ئاپتور.

2. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ قاراخانىيلارنىڭ شۇ زاماندىكى تېررىتورىيىسى، شۇنىڭدەك تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن

قوشنا ئەللەرگە دائىر جۇغراپىيىۋى ناملارنىڭ مەشھۇرلىرى بېرىلگەن، ھەتتا بۇ ناملار پەقەت ئادەتتىكى نام سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەزىلىرى بىرەر مۇھىم ۋەقەگە بېغىشلاپ تونۇشتۇرۇلغان. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بارتولد مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن، مەھمۇدنىڭ تۈرلۈك شەھەرلەرگە دائىر بەرگەن قىسقا مەلۇماتلىرىدىن، ھازىر بىزنىڭ ئىلكىمىزدە بولمىغان بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر بۇ زاتنىڭ قولىدا بارلىقى ئۇقۇلىدۇ.... مەسىلەن: ‹المقنع› (مۇقەننا) دېگەن ئادەم ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلار تۇرىدىغان ‹ئىنجۇكەنت› شەھىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ شەھەر ئاشۇ قوۋمنىڭ تەۋەسىگە ئەرەب ئەسكەرلىرى باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن خاراب بولغان».[1] دەرۋەقە، «تۈركىي تىللار دىۋانى» يېزىلىشتىن 300 يىل بۇرۇن، يەنى مىلادىيە 776 – 784 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا، قارشى دەريا ۋادىسىدا ئەرەب تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى مۇقەننا رەھبەرلىكىدە خەلق ھەرىكىتى بولغانىدى.

مەھمۇد كاشغەرىي شۇ زامانلاردا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئاتاپ ئۆتكەن. بولۇپمۇ، «خاقانىيە ئۆلكىسى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭ شەھەرلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا مۇھىم يېزىلارنى ۋە قاتناش تۈگۈنلىرىنى، تاغ - سۇلارنى تولۇق يازغان. مەھمۇد كاشغەرىي ئىسلام ئەللىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى (ئەپسانىۋى قىسسىلەرنى) يازغاندا، ئەرەب- ئىسلام ماتېرىياللىرىدىن پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن؛ لېكىن، تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان، بولۇپمۇ قاراخانىيلار جۇغراپىيىسىگە دائىر بېرىلگەن مەلۇماتنى، شۇبھىسىز، ئۆزى تەكشۈرۈپ توپلىغان.

مەھمۇد كاشغەرىي يەنە تۈركىي خەلقلەر جايلاشقان كەڭ دىيارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە، قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىپ بەرگەن. ئاپتورنىڭ ئۆز تىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ شۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئاددىي ۋە گېئومېتىرىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن، مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.

3. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، نۇرغۇن سۆزلەملەرنىڭ ئىستېمال مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئەدەبىي پارچىلەر بېرىلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلار بىز ئۈچۈن

[1] ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى» 88- بەت.

تۇركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى باي ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى سانىلىدۇ.

تۇركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئوغۇز ۋە ئافراسىياپقا ئوخشاش قەھرىمانلار توغرىسىدىكى مەرسىيە ۋە مەدھىيىلەردىن مەھمۇد كاشغەرىي بىزگە ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، ئىنتايىن قىممەتلىك پارچىلەرنى يەتكۈزۈپ بەردى.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»غا تۇرلۈك تېمىدا جەمئىي 242 كۆپلەت (1- جىلدىدا 117 كۆپلەت، 2- جىلدىدا 48 كۆپلەت، 3- جىلدىدا 77 كۆپلەت) ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلەرنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تۆت چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈش مۇمكىن: بىرىنچى، داستانلار، يەنى تاڭغۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا توقۇنۇشلار، دىنىي مۇناسىۋەت تۈپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۈرك»لەرنىڭ/ئۇيغۇر «تات» لارغا قارشى قىلغان يۈرۈشلىرى، تۈركەشلەر ۋە ياباقۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇش، جۈملىدىن توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئۆزئارا جەڭ - جېدەللىرى ھەققىدىكى داستانلاردىن پارچىلار؛ ئىككىنچى، مەرسىيىلەر، يەنى ئالىپ ئەرتوڭا ۋە نامەلۇم بىر قەھرىمان توغرىسىدىكى مەرسىيە؛ ئۈچىنچى، قوشاقلار، يەنى مۇھەببەت ۋە ئەمگەك، تەبىئەت تەسۋىرلىرى، تۇغۇلغان ئەل- يۇرتنىڭ مەنزىرىلىرى توغرىسىدىكى قوشاقلار؛ تۆتىنچى، ساقىينامە ۋە ئۆۋچىلىق توغرىسىدىكى قوشاقلار (مۇنداق قوشاقلارنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى يىراق ئۆتمۈشنى ئەسلىتىدۇ).

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر، ماقال- تەمسىللەر 200 دىن ئاشىدۇ. بۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەر دۇنياغا ۋە مەئىشەتكە قانداق قاراشنى بىلدۈرىدىغان، يىراق ئۆتمۈشتىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق نورمىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان پەلسەپىۋى مەزمۇنلۇق ئىبارىلەردۇر.

4. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركىي خەلقلەرنىڭ ماددىي ھەم مەدەنىي تۇرمۇشىغا دائىر خېلى ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سۆزلەر (زىرائەتلەر، ھەرجايدا ئۆسىدىغان گىياھ - دەرەخلەر)، چارۋىچىلىق ۋە مال دوختۇرلۇقىغا دائىر سۆزلەر، ھەر خىل ھايۋانلار، ئۇچارقاناتلاردىن كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىنىڭ نامىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن ھۇنەر- سەنئەتكە دائىر سۆزلەردىن 10 – 11- ئەسىرلەردە قول ھۇنەرچىلىكنىڭ/ئىنتايىن تەرەققىي قىلغانلىقىنى، قول

ساناقەتتە ئىش تەقسىماتىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە بەزى تۇركىي خەلقلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر - قورغان سېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. مەسىلەن: ياخشى كۆرىدىغان ئايرىم غىزالارنى ئېتىش يوللىرى، مەي ئېچىتىش ئۇسۇللىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، كىيىم- كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇش- قوپۇشلىرىغا دائىر ئەدەپ- قائىدىلەرنى ئاپتور پەقەت سۆزلەم تەرىقىسىدىلا بېرىپ قالماي، بەلكى چۈشەندۈرۈپ يازغان. ھەتتا مەدەنىي ھاياتنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەزى ئاددىي پاكىتلارنىمۇ بەرگەن. مەسىلەن: ئاياللارنىڭ باغىرداق تاقايدىغانلىقى، كىيىم- كېچەكلەرگە دەزمال سالىدىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە تونۇشتۇرغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا تېبابەتچىلىككە دائىر مەلۇماتلارمۇ بار. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە مىنېرال دورىلىرىنى كەڭ ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭدەك ئادەتتىكى ۋە كەڭ تارقىلىدىغان كېسەللەر توغرىسىدىمۇ چۈشەنچىلەر بېرىلگەن. مەسىلەن: «سِيغُنْ أُتِي» (خەنزۇچە – رېنىشېن، پارسچە – ئىستەرەنگ) دىن پايدىلىنىشمۇ خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلىنغانلىقى مەلۇم.

بۇلاردىن باشقا، تۇركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان/ئەرلەر ئىسىملىرىنىمۇ تونۇشتۇرغان. چۈنكى، ئاپتور ياشاۋاتقان مەزگىلدە، ئىسلام دىنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەرەبچە ئىسىم قويۇش ئادەتكە ئايلىنىۋاتقانىدى. شۇڭا، مەنبەلىك تۇركىي ئىسىملارنىمۇ ئەرەبلەرگە تونۇشتۇرغان.

5. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر قەدىمكى ۋە ئۆز زامانىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەبىقىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن، ھەربىي تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكا توغرىسىدىكى سۆزلەرمۇ بار. ھەربىي قوشۇنغا دائىر «سُو بِتِكْ» (قوشۇننىڭ ئايلىق دەپتىرى) دېگەندەك ئاتالغۇلار شۇنى بىلدۈرىدۇكى، بۇ زامانىدا قەدىمكى چارۋىچىلىق- كۆچمەنچىلىك دەۋرىدىكىدەك ھەربىي يۇرۇش زۆرۈرىيىتى بىلەن پۈتۈن قەبىلە ئەسكەر بولماستىن، بەلكى مۇنتىزىم قوشۇن بارلىققا كەلگەن؛ ھەربىي

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تاكتىكىنى تەتقىق قىلغۇچى ۋە ھەربىي مەشىق ئۆگەتكۈچى مەخسۇس ئەمەلدارلار بولغان.

6. «تۈركي تىللار دىۋانى»دا كالېندارچىلىق ۋە ئاسترونومىيىگە دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. يىللارنى مۇچەل بىلەن ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركي خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان. شۇنىڭدەك مەھمۇد كاشغەرىي كۆچمەنچى تۈركي قەبىلىلەرنىڭ ئاي ۋە ھەپتە-كۈنلەرگە نام قويۇشنى چەتتىن (سوغدلاردىن) ئۆگەنگەنلىكىنىمۇ ئەسلىتىپ ئۆتكەن.

ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ بولغان شەرقىي ئۇيغۇرلار، شۇنىڭدەك «خاقانىيە» خەلقى ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى/ئابىدىلەر (مەڭگۈ تاشلار) دە پۈتۈلگەن ۋە تۈركي خەلقلەردىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر ئالىم ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (972 – 1049) قاتارلىق رەتلەپ چىققان تۈركي كالېندارىنى قوللىنىپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ، ئون ئىككى ھايۋانلىق كالېندار يەنى «مۇچەل يىلى»نى تۈركي خەلقلەر قانداق ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنلىكىنى مەھمۇد كاشغەرىي تۈرك خاقانى ئۈۋغا چىقىپ، پۈتۈن ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا ھەيدەتكەن، دېگەن مەزمۇندىكى رىۋايەت بىلەن بەرگەن.

11- ئەسىرگىچە تۈركي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئاسترونومىيە ھەققىدە خېلى تەتقىقات ئېلىپ بارغان. پەلەك بۇرجلىرى ۋە سەييارىلەرنى تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغانىدى.

يۇقىرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلاردىن باشقا، «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ يەنە بىر ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرىدە (كىتابىنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە زۆرۈر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) «خاقانىيە تىلى»نىڭ فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركي خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىخچام، ئۇقۇشلۇق چۈشەندۈرگەن. ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ۋە ئۇيغۇرچە تۇرپان تېكىستلىرى 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ تېپىلىپ، ياۋروپادا تۈركي تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان مۇجمەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن مەسىلىلەر «تۈركي تىللار/دىۋانى»نىڭ تېپىلىشى بىلەن ئايدىڭلاشتى. شۇ چاغقىچە كۆز قاراشلىرى مۇجمەل بولغان مەشھۇر تۈركولوگلارمۇ چۈشەنچىلىرىنى «تۈركي تىللار

دىۋانى» بىلەن روشەنلەشتۈرۈۋالدى. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركي تىللار دىۋانى»دا ئەڭ ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى بەرگەندىن باشقا، يەنە «كتاب جواهر النحو فى لغات الترك» («تۈركي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى») دېگەن مەخسۇس كىتاب يازغانلىقىنى ئەسلىتىپ ئۆتكەن. ئەپسۇسكى، بۇ كىتاب تېخىچە يورۇقلۇققا چىقمىدى.

سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ياۋروپادا 19- ئەسىردە باشلانغان بولسا، شەرقتە خېلى بۇرۇنلا ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11- ئەسىردە ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي بۇ پەننى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئۆلمەس ئەسىرىدە تۈركي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنى سىلىشتۇرغاندىن باشقا، يەنە تۈركي تىللارنى ئۆزئارا سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. بۇ ئىلمىي پائالىيەت مەملىكىتىمىزدە كېيىنمۇ داۋام قىلدى. مەسىلەن: 15- ئەسىردە مىڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قىسقىچە سىلىشتۇرما لۇغىتى ئىشلەندى؛ 18- ئەسىردە چىڭ سۇلالىسىدىن چىققاندىن كېيىن « بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» تۈزۈلدى.

قىسقىسى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىيلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركي تىللار دىۋانى»نى ئېنسىكلوپېدىيە دېسەمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

«تۈركي تىللار دىۋانى» بىلەن بىر زاماندا، ئۇيغۇر/ۋە باشقا تۈركي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى تېما قىلغان «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق داھىيانە ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلگەن. 11- ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى «قۇتادغۇ بىلىك» بىزگە بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن بولسا، «تۈركي تىللار دىۋانى» جانلىق تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» 11- ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى؛ «تۈركي تىللار دىۋانى» بولسا، ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسىمى.

ئەپسۇسكى، «تۈركي تىللار دىۋانى»دا ئەدەبىي تىلنىڭ ئاشۇنداق نادىر يادىكارلىقى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» توغرىسىدا ھېچ نەرسە دېيىلمىگەن. ھالبۇكى،

مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىگە مەلۇم بولغان تۈرك يۇرتلىرىدىن چىققان ئالىملارنى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئەسلەپ ئۆتكەن. مەسىلەن: «تَـرْكَنْ *tərkən*» – «شاش»نىڭ ئىسمى دەپ كېلىپ، «ئەبۇ بەكرى قەففال شاشى مۇشۇ شەھەردىندۇر» دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك «چۇچۇ» دېگەن بىر شائىرنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، «بىر تۈرك شائىرىنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ.

5

مەھمۇد كاشغەرىي«تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۈزۈشتە، پۈتۈن تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان بىر ئەدەبىي تىل نورمىسى ئاساس قىلىنىشى شەرت ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەبلەرگە تۈركىي تىلنى// تونۇشتۇرۇشتا ئەلۋەتتە ئەنە شۇنداق ۋەكىللىك خاراكتېردىكى تىلنى تونۇشتۇرۇش زۆرۈر ئىكەنلىكىنى ياخشى چۈشەنگەن. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس لۇغەت ئۈچۈن تىل ماتېرىياللىرى توپلاشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاكى ئۇنى رەتلەپ، كىتاب شەكلىگە كەلتۈرگەنگە قەدەر، ھەربىر سۆز ۋە ھەربىر تاۋۇش مەسىلىسىدە ئەدەبىي تىل نورمىسىغا قاتتىق رىئايە قىلغان.

11- ئەسىردە بارلىق تۈركىي تىللارغا ئورتاق بولغان يېزىق ئەدەبىي تىلى بار ئىدى. بۇ تىل 10- ئەسىردىن ئىلگىرىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا، يېڭى ئىجتىمائىي شارائىتتا شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىل ئىدى.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىي ئەھۋالىدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، 4- ئەسىردىن كېيىن تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ بۆلۈنۈش ھەم بىرلىشىش ۋە يەنە پارچىلىنىش ھادىسىلىرى يۈز بەردى. بۇ ئىجتىمائىي ھادىسىلەر تەبىئىي يوسۇندا ئۇلارنىڭ تىللىرىغىمۇ تەسىر قىلدى.

تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر زېمىن جەھەتتىن بىر قەدەر تۇراقلاشقان دەۋردىن، يەنى 5- ئەسىردىن تارتىپ، ئۇلارنىڭ تىللىرى شەرقىي تۈركچە ۋە غەربىي تۈركچە دەپ ئىككى چوڭ قاناتقا بۆلۈندى. ئىسسىقكۆلنى مەركەز قىلغان «تېلې»لارنىڭ ئوڭ قانىتى غەربىي تۈركىي تىلدا، سول قانىتى شەرقىي تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى

قەبىلىلەر توپلىرى ئىدى. غەربىي قاناتتىكى قەبىلىلەرنىڭ ئاساسىنى ئوغۇز تۈركمەنلىرى، قىپچاقلار تەشكىل قىلاتتى؛ شەرقىي قاناتتىكى قەبىلىلەر توپىنىڭ ئاساسىنى توققۇز ئوغۇزلار يەنى توققۇز ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلاتتى. بۇلارنىڭ تىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» ئىدى.//

10- ئەسىردىن كېيىن ۋە مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدە، بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلدىن غەربىي قىسىمدىكى خەلقلەر تىلى «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرقىي قىسىمدىكى خەلقلەر تىلى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمكى تۈرك (كۆكتۈرك) ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئۇ قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى چوڭ شېۋىنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا، ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقنىڭ تىلىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى دەپ ھېسابلىغان ۋە ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن.

مەھمۇد كاشغەرىي «توققۇز ئوغۇز» تىلىنى، يەنى يېقىنقى زامان تۈركولوگلىرى تىل كلاسسىفىكاتسىيىسى بويىچە «ئۇيغۇر قارلۇق گۇرۇپپىسى» دەپ ئاتىغان تىلنى پەقەت ئۆزىنىڭ تىلى شۇ تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولغىنى ئۈچۈنلا، «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن يېزىق ئەدەبىي تىلى دەپ كۆرسەتكىنى يوق، بەلكى ھەقىقىي تىل پاكىتلىرى بويىچە ئىلمىي تەتقىق قىلىپ، ناھايىتى پرىنسىپال سۈرەتتە توغرا خۇلاسە چىقارغان. مەھمۇد كاشغەرىي مۇنۇلارنى كۆرسىتىدۇ:

1. «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلى بۇزۇق بولىدۇ. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ». «ئىسپىجاپ شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ//تىللىرىدا نۇقسان بار». «بالاساغۇنلۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ»؛ «تىراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق».

2. «تىللارنىڭ ئەڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، ئەڭ توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار ۋە ئەتىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر». «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ». قەشقەر «... شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ.»[1]

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ھۆكمى بويىچە، شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: «تۈركي تىللار دىۋانى»دا، باشقا تۈركي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك» — «خاقانىيە تۈركلىرى»دۇر؛ باشقا تۈركي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك تىلى» ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى»نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل 14 – 15- ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

ھەقىقەتەنمۇ «خاقانىيە تىلى» قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئاساسىي ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇنداق بولۇشىغا بىر قانچە ئاساسلار بار ئىدى:

بىرىنچىدىن، قاراخانىيلارنىڭ مەركىزي ئۆلكىسى پۈتكۈل شەرق ۋە غەرب ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنىڭ ئالمىشىش نۇقتىلىرى// بولغىنىدەك، پۈتكۈل تۈركي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇش تۈگۈنى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، «خاقانىيە تىلى»دا ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسقا ئىگە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى رولى بولغاندىن باشقا، غەربىي تۈركي تىلنىڭ ئوبدان ئامىللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، بۇ تىل شەرقىي ۋە غەربىي تۈركي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىلىق رولىنى ئويناغان، تۈركي تىللارغا ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر يېتەكچى شېئىرە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئارقىلىق، ئەدەبىي تىلنىڭ سۆزلىرى بىلەن شېئىرلەردىكى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتلەردىكى پەرقلىرى ھەم گرامماتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشتىكى ئايرىملىرىنى ئېنىق ئاجرىتىۋالغىلى بولاتتى. تارىخي تەرەققىيات نەتىجىسىدە، تۈركي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدىكى سۆزلەردە بارا - بارا ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر، سىمانتىكىلىق پەرقلەر كېلىپ چىققان؛ بۇ نۇقتىلارنى پەقەت «خاقانىيە تىلى»دىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېنىقلاش مۇمكىن ئىدى.

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 25- بەت.

ئۇچىنچىدىن، ئورتاق يېزىق — تۈركولوگىيە ساھەسىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان يېزىق بار ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ بۇنى كىتابىنىڭ بېشىدىلا ئېنىق كۆرسەتكەن: «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت - ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن»[1]. ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا// ئىشلىتىلىپ، پۇختا ئەدەبىي قېلىپقا چۈشۈرۈلگەن بۇ يېزىق ئومۇمىي تۈركي تىللار ئۈچۈن خېلى مۇكەممەل يېزىق ئىدى، بۇ يېزىقتا ناھايىتى نۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەن. قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دۆلەت يېزىقى ئىدى.

دېمەك، «قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى... ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما، قارلۇق قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن» ئەدەبىي تىل[2]. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ تىلنى «خاقانىيە تىلى» ياكى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە»[3] دەپ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇنىڭدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نەزىرىدە «خاقانىيە تۈرك تىلى» بىلەن «ئۇيغۇر تىلى» بىر تىل، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق يوق. پەقەت شۇ زامانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىياسىي ۋە دىنىي زىددىيەت تۈپەيلىدىن، مەھمۇد كاشغەرىي قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركي قەبىلىلەرنى «ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تۈركي خەلقلەر» دەپ ئاتىغان، قوچۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى بولسا، «مۇسۇلمان بولمىغان تۈركي خەلقلەر» ياكى «ئۇيغۇر كاپىرلىرى» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقي قىسمى بىلەن بولغان سىياسىي ۋە دىنىي مۇجادىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە توختالغاندا، «ئەشەددي كاپىرلار»، «تاتلار» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى ئىشلەتكەن. ساپ ئۇيغۇر شېئىرلىرىغا ئائىت سۆزلەرگىمۇ خۇددى «چىگىلچە»،// «ئوغۇزچە» دېگەندەك «ئۇيغۇرچە» دېگەن ئىزاھاتنى بەرگەن. ئەمما، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىلى ھەققىدە سۆزلىگەندە بولسا، ئۇلارنى چوڭقۇر

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 8- بەت.

[2] ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركي تىللار»، 1960- يىل، موسكۋا.

[3] مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، مۇقەددىمە.

مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلەپ ئۆتكەن. بۇ نۇقتا بولۇپمۇ «ئۇيغۇر» ۋە «ئۆگە» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرگە بېرىلگەن ئىزاھاتلاردا ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

11- ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىدا، بۇ تىلنىڭ ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكلىرىدىن بىرى، بىر قىسىم تۈركىي تىللاردىكى «e» ئورنىغا «a» تاۋۇشىنىڭ قوللىنىلىشىدۇر. «خاقانىيە تىلى» بىلەن باشقا تۈركىي تىل شېۋىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئايرىيدىغان بۇ ئالاھىدىلىكنى مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھەربىر باب ۋە بۆلۈملەرنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىدا، بۇ تاۋۇشنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىنىشىنى ئۆگىتىپ ماڭغان[1]. بۇ ھالەتنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شېۋىلىرىنىڭ بىرقانچە رايونلىرىدىكى ئاھالە جانلىق تىلدا ئۆز پېتىچە ساقلاپ قالغان. لېكىن، مەھمۇد كاشغەرىي دەۋرىدە، سۆزنىڭ يېپىق بوغۇمىدا كەلگەن «a» تاۋۇشىنىڭ «ə» ۋاريانتىمۇ بولغان.

سۆزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدىكى «a» ياكى «ə» تاۋۇشلىرى ئۆز ئۇرغۇسىنىڭ ئاياغدىكى بوغۇملارغا يۆتكەلگەنلىكىدىن ئاجىزلىشىپ، «e» ياكى «i»غا ئالمىشىش ھادىسىلىرى//كۆرۈنۈشكە باشلىغان. مەسىلەن: اَقْدِي avdi — ئالدىرىدى، اِيقَكْ əvək — ئالدىراڭغۇ[2]. «بُرُونْ قَنَدِي burun qanadi — بۇرۇن قانىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قَنَدِي» (qanadi) نى «قانيدِي» (qanidi) دەپمۇ يازغان[3]. بۇنداق ئوچۇق بوغۇمدا «ə» «a» نىڭ ئاجىزلىشىشى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە كېيىنكى چاغلاردا كۆچىيىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئالاھىدە بىر قانۇنىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش، «خاقانىيە تىلى»دىمۇ، ئاساسەن، ئېگىز سوزۇقتىن تەركىب تاپقان سۆزگە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن سۆز

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 504- بەت.

[2] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 93-، 51- بەت.

[3] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 665- بەت.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندا، تۇپ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يُغُرْ (yuqur) — يُغْرُمْ (yuqrum) — بِيرْ يُغْرُمْ اُونْ (bir yuqrum un)؛ يُكُرْ (yügür) — يُكْرُمْ (yügrüm) — بِيرْ يُكْرُمْ يِيرْ (bir yügrüm yər) ۋە باشقىلار[1].

مەھمۇد كاشغەرىي ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسى بويىچە، ئەدەبىي تىل بىلەن شېۋىلەرنى پەرق ئېتىشتە، تۇپ سۆزلەرنى ئاساس قىلىپ، سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىپ كېلىش ھادىسىلىرىنى نەزەردە تۇتقان، ئەدەبىي تىلدا، سۆزنىڭ بېشىدا// كەلگەن « y» تاۋۇشىنى ئوغۇز، قىپچاق شېۋىلىرىدە، ئېگىز سوزۇق « i » نىڭ ئالدىدا كەلگەندە، ئومۇمەن چۈشۈرۈپ قالدۇراتتى ياكى «ج - j» غا ئالماشتۇراتتى، گەرچە بۇ دەۋردە «خاقانىيە تىلى» ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا «y» نى كۆپىنچە ساقلايدىغان، بەزىدە ئارىلاش قوللىنىدىغان تىل بولسىمۇ، «خاقانىيە تىلى»نىڭ بۈگۈنكى ۋارىسلىرىدىن بولغان قەشقەر ئۇيغۇرلىرى بۇ خۇسۇسىيەتنى تولۇق ساقلاپ كەلمەكتە، يەنى ئۇلار ئېگىز سوزۇقلار ئالدىدا « y » ئورنىغا « y» بىلەن يېقىن تاۋۇش « z » نى قوللىنىدۇ.

ئەدەبىي تىلدا، سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «ذ - ز» تاۋۇشى توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرىي خۇلاسىلەپ: «ز» تاۋۇشى ياغما، توخسى ۋە بەزى ئارغۇ تىللىرىدا، شۇنىڭدەك چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا «ي - y»لاشتۇرۇلىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇ تاۋۇش «z»غا ئالمىشىدۇ، دەيدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، مەھمۇد كاشغەرىي زامانىدىكى ئەدەبىي تىل ۋە شېۋىلەردىكى ئاشۇنداق ئالمىشىش ھادىسىلىرى ساقلانغان ھالدا، تۈرلۈك فونېتىكىلىق سەۋەبلەردىن كۆپىنچە «ي- y» ۋە بەزىدە «z»، « q(j)»، «g»، «(t) d» ھەم «n»لار بىلەن ئالماشقان. بۇ ئۇزاق زامانلىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ھادىسە.

«خاقانىيە تىلى»نىڭ يېتەكچى شېۋىسىدە، كىچىك تىل جاراڭلىق تاۋۇشى « غ - q » ياكى « ك - g »لار سۆزنىڭ بېشىدا كەلمەي، كۆپىنچە كېيىنكى بوغۇم بېشىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا سوزۇق//تاۋۇش ئالدىدا ئىشلىتىلەتتى. بۇ — پۈتۈن ئۇيغۇر-قارلۇق گۇرۇپپىسى (جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي قىسمى) شېۋىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرىدىغان ئېنىق بەلگىلەردىن بىرى.

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 464- بەت.

«خاقانىيە تىلى» دا «p، k، q» ئۈزۈك تاۋۇشلىرى سوزۇق تاۋۇشلار ئارىلىقىدا كەلگەندە، جارانغلىقلاشماي ئۆز ھالىتىدە ساقلىناتتى، ھازىرقى زامان تۈركىي تىللىرىنىڭ ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدىلا بۇ خۇسۇسىيەت بۈزۈلماي ساقلىنىپ كەلمەكتە. سۆز ياكى بوغۇم ئاخىرىدا « g ، q » تاۋۇشلىرىنى قوللىنىشتا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى تىل پاكىتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ زامانلاردىمۇ ھازىرقىدەك ئارىلاش ئەھۋال بارلىقى مەلۇم. بەزى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا «g» ئورنىغا «k»، «غ - q» ئورنىغا «ق - ķ» ئارىلاش قوللىنىغان. بۇ ھالەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرىدە (بولۇپمۇ خوتەن شىۋىسىدە) ساقلانماقتا.

گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «خاقانىيە تىلى»دىكى ئومۇمىي شىۋىلەرگە ئورتاق بولغان تۇپ سۆزلەرنى، ياسالما سۆزلەرنى ئۆز تەرتىپى بويىچە ئىزاھلاپ بەرگەن ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىلىرىنى كېزى كەلگەندە چۈشەندۈرۈپ ماڭغان؛ بولۇپمۇ پېئىللارنىڭ دەرىجىلىرى ۋە رايىلىرىنى ئەدەبىي تىلنىڭ نورمىسى بويىچە ئىنتايىن تەپسىلىي كۆرسەتكەن. تۈركىي تىللاردا، بولۇپمۇ «خاقانىيە تىلى»دا پېئىل ئەڭ مۇرەككەپ سۆز تۈركۈمىدۇر. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، خۇسۇسەن ئۇنىڭ 2- جىلدىدا كۆرسىتىلىشىچە، ئەدەبىي تىلدا پېئىلنىڭ دەرىجىلىرى ئاساسەن تۆت تۈرلۈك بولۇپ، جۈملىلەردە/مەنىلەرنى ئىنچىكىلەپ پەرقلەندۈرۈشتە ئالاھىدە رول ئويناپدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن پېئىل دەرىجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدە قانداق مەنىلەرنى ئاڭلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن قارىغاندا، سۆزلۈككە شۇنداق باي بولغان ۋە بىر سۆزنىڭ ئاللىقانچە تۈسلىرى بولغان ئەرەب تىلىمۇ «تۈركىي تىل»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىنى ئىزاھلاشقا يېتىشسىزلىك قىلغان. ھەتتا مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىنىڭ ئاتالغۇلىرى بىلەن چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىدا بولمىغان قائىدە ۋە نامىلارنى ياساشقا مەجبۇر بولغان.

«خاقانىيە تىلى»دىكى پېئىل دەرىجىلىرىگە ئوخشاش پېئىلنىڭ رايىلىرىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ساقلىنىپ كەلمەكتە.

گرامماتىكىلىق ھادىسىلەردىن دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر ئىش- ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداش قوشۇمچىسى «oluk || gülük» «خاقانىيە تىلى»دا داۋاملىق ۋە كەڭ قوللىنىلغان. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچە، «خاقانىيە تىلى»دا بىرەر ئىش- ھەرىكەتنى ئورۇنداش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭمۇ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى ئورۇنداشقا قارار قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «غُلُقْ quluķ» (قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە)، «كُلُكْ gülük» (يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە) قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:// «اُلْ بَرْغُلُقْ اَرْدِي ol baroluk ardi» دېگەن جۈملە «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ[1]. مۇنداق بۇيرۇق رايىغا «oluk//gülük» ياكى «ķuluk//külük» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىش بىلەن ياسىلىپ، مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتقاندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداشلار ئىزچىل تۈردە ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شىۋىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ.

بۇلاردىن تاشقىرى، «خاقانىيە تىلى»دىكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك، كىچىلىك، ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاش سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە ھەر خىل سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ تولىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ياكى ئۇنىڭ چوڭ شىۋىلىرىدە ئەينەن ياكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىل» ۋە ئۇنىڭ «شىۋىلىرى»دىكى لېكسىكا بايلىقىنى توپلاش ئۈچۈن، تۇرمۇشنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغىچە چۆكۈپ، ئىنچىكىلەپ تەكشۈرگەن. خەلقنىڭ ماددىي ھاياتى ۋە مەنىۋى بايلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ئىلمىي تەتقىق قىلغان. نەتىجىدە، مەھمۇد كاشغەرىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئورتاق سۆزلىرىنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا، ئاپتورنىڭ ئۆز سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا بولىدىغان تۈپ سۆزلەرنى ئالغان» ۋە سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، «تۈركىي تىللارغا كىيىن كىرگەن/

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» يازما نۇسخا، 295- بەت.

سۆزلەرنى يازمىغان». «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سۆز بايلىقلىرى جەھەتتە، «خاقانىيە تىلى»نىڭ لېكسىكىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئۈچۈن ئورتاق بولۇشنى نەزەردە تۇتقان. نورمال ئەدەبىي تىلدىن ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان ئوغۇز، قىپچاق ۋە ئارغۇ «شېۋىلىرى»گە خاس سۆزلەرنى ئۆز جايىدا ئىزاھلىغان. ھەتتا ئايرىم مەھەللىۋى سۆزلەرنىمۇ (شۇ جاينىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىدىكى رولىنى نەزەردە تۇتۇپ) كىرگۈزۈپ ئەسكەرتىش بەرگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن، قۇمۇل ۋە لوپنۇر شېۋىلىرىدە) تەلەپپۇزى كۆپ ئۆزگەرمىگەن ھالدا قوللىنىلماقتا.

مەسىلەن: اَيْبَنْكْ aypang — ئايپاڭ، اَرْقَارْ arḳar — ئارقار، اَدَشْ adax — ئاداش، اُولْ ul — ئۇل، اُلاغْ ulaq — ئۇلاغ، اُنْكْ øŋ — ئۆڭ، اَرْكُزْ ərgüz — ئەگۈز، بُشْكالْ pøxkəl — پوشكال، بَقْلانْ paḳlan — پاقلان، بَغِشْ baqïx — بېغىش، جَغْمُرْ qaqmur — چامغۇر، جَشْ qəx — چەش، جُنُكْ qünük — چۈلۈك، تَڤِلْقُو tavïlḳu — تېۋىلغا، تَغايْ taqay — تاغا، تُغاقْلِقْ tuqaḳlïḳ — تۇۋاقلىق، تُنكْرا toŋra — توڭرا، قُشْغاجْ ḳuxqaq — قۇشقاچ، قِنكْراقْ ḳïŋraḳ — قىڭراق، كَرْكِي kərki — كەكە، سُكْسُكْ søksük — سۆكسۆك.

بۇنداق سۆزلەردىن ھەتتا بىرمۇنچىسى (مەسىلەن: ئارقار،//ئاداش، ئۇل، ئۆڭ، تاغاي، سۆكسۆك ۋە باشقىلار) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (ئورخۇن مەڭگۈ تاش تىلى)دىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكسىكا جەھەتتىن قارىغاندىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ «خاقانىيە تىلى» ئارقىلىق «ئورخۇن» تىلىغا باغلىنىدىغانلىقى ئۆز- ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

لېكسىكىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسلىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، قاراخانىيلار تەۋەسىدە، بولۇپمۇ «خاقانىيە» ئۆلكىسىدە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلىنىپ، 100 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر ئاساسەن كىرگۈزۈلمىگەن (ئوغۇزلار تىلىدىكى ئايرىم سۆزلەرنىڭ ياكى «خاقانىيە تىلى»دىكى ئايرىم كىشىلەر ناملىرىنىڭ ئەرەبچە ياكى پارسچىغا ئوخشايدىغانلىقى ھەققىدە ئىزاھ بېرىلگىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا). لېكىن، ئۇزاق زامانلىق ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلەر نەتىجىسىدە ئۇيغۇر- تۈرك تىلىغا كىرىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خەنزۇچە سۆزلەر «خاقانىيە تىلى»نىڭ سۆزلۈك تەركىبىدىكى ئۆز سۆزلىرىدىن قىلىپ كىرگۈزۈلگەن.

دېمەك، يۇقىرىدىكى ئەھۋاللاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» 11- ئەسىردە «خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان ھالدا تۈزۈلگەن.

6

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ دۇنياغا كەڭ تارقىلىشى ۋە دۇنيادا «دىۋانشۇناس»لارنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى تېخى يېقىنقى//چاغلاردىكى ئىش.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىر مەزگىل باغداتتىكى ئەرەب خەلىپىسىگە خاس ئوردا كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغاندىن كېيىن، قولدىن قولغا ئۆتۈپ، كۆچۈرۈپ تارقىتىلغان. ھازىر تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىردىنبىر نۇسخا بولسا، ئەسلىي ئىراننىڭ «ساۋە» دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە كېيىن دەمەشقتە ياشىغان مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتھى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدۇر. بۇ كاتىپنىڭ كىتاب ئاخىرىدا قەيت قىلىشىچە، بۇ قوليازمىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان ئەسلىي نۇسخىسىدىن كۆچۈرگەنىكەن. كۆچۈرگۈچى مۇنداق دەپ ئەسكەرتكەن: «بۇ كىتابنى ئەسلىي نۇسخىدىن يۆتكەپ بولغان كۈن 664- يىلى شەۋۋالنىڭ 27 - كۈنى يەكشەنبە ئىدى». دېمەك، بۇ نۇسخا «تۈركىي تىللار دىۋانى» يېزىلىپ بولۇپ، 190 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادىيە 1266- يىل 1- ئاۋغۇستتا (بروككېلماننىڭ ھېسابىچە 2- ئاۋغۇستتا) كۆچۈرۈلۈپ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كۆپ نۇسخا كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. تۈركىيىلىك م. شاكىر ئۈلكۈتاشىر «بۈيۈك تۈرك تىلچىسى كاشغەرلىق مەھمۇد» دېگەن كىتابىدا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى بولغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ:

مىسىر قازىسى، مەشھۇر تارىخشۇناس بەدرىددىن مەھمۇد ئىبنى ئەھمەد ئىبنى مۇسا ئەينى - ئەنتەبى (مىلادىيە 1360– يىلى ۋاپات بولغان) «عقد الجمان فى تاريخ اهل الزمان» (« زامان ئەھلىنىڭ تارىخىدىن ھەقىقىي ئۈنچىلەر») دېگەن كىتابىدا، تۈركىي

خەلقلەر توغرىسىدا بايان قىلىپ، ئوغۇزلارنىڭ ھەر خىل قەبىلىلىرى// ۋە ئۇلارنىڭ تامغىلىرى، تۈركي تىللار ۋە ئۇيغۇر يېزىقى، ھەتتا تۈركمەن سۆزىنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئىخچام مەلۇمات بەرگەن ۋە بۇنى «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دىۋانىدا كۆردۈم» دېگەن. ئەينىنىڭ قەبرىندىشى شاھابىددىن ئەھمەدمۇ «تۈركي تىللار دىۋانى»دىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ «تاريخ البدر فى اوصاف اهل العصر» (« زامانداشلارنىڭ سۈپەتلىرىدىن ھېسسي تارىخ») دېگەن كىتابىدا، تۈركي خەلقلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت تولۇق مەلۇمات بەرگەن. يەنە مىسىردا «باي بارسىيە» خانىقاسىنىڭ شەيخ (مۇدەررىس — پروفېسسور) لىرىدىن ئالىم ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرىي مىلادىيە 1363- يىلى تۈزگەن «تاج السعادات وعنوان السيادات» («ساۋادەت تاجلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئۇنۋانلىرى») دېگەن ئەسىردە «تۈركي تىللار دىۋانى»دىن بەزى ئۈزۈندىلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن. ئەندەلىسلىك ئەبۇ ھەييان «كتاب الادراك السان الاتراك» («تۈركلەرنىڭ تىللىرىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب») دېگەن كىتابىدىمۇ يۇقىرىدا ئىسمى زىكىر قىلىنغان ئاپتورلارنىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى»نى كۆرگەنلىكىنى ئەسلەتكەن. بۇلاردىن باشقا، مۇستەفا ئىبنى ئابدۇللا «كاتىپ چەلەبى» (1591 — 1656) ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى«كشف الظنون» («گۇمانلارنى ئېچىش»)تا، «تۈركي تىللار دىۋانى» دىن پايدىلىنىپ مۇنداق يازغان: «مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەين پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› ى بىر جىلددۇر. بېشى «اَلْحَمْدُلِلّٰهِ ذِى لْلفَضلِ الْجَزِيل» دۇر. مۇئەللىپ (مەھمۇد كاشغەرىي) ئۆز ئەسىرىنى ئەرەبچە ئىزاھلىغان ۋە تۈركي تىل 18 ھەرپ بىلەن يېزىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن... ئەسىرنى مۇقتەدى بىئەمرىللا ئوغلى خەلىپە ئەبۇلقاسىم ئابدۇللاغا ئارمىغان قىلغان».//

دېمەك، «تۈركي تىللار دىۋانى» خەلىپە ئوردىسىدىلا قېلىپ قالماي، كېيىنكى ئەرەب ۋە تۈرك ئالىملىرىغىمۇ مەلۇم بولغان. مەھمۇد كاشغەرىي باشلاپ بەرگەن بۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق خىزمىتى ئۇزۇلۇپ قالمىغان. مەھمۇد كاشغەرىيدىن 200 يىل كېيىن ياشىغان ئەرەب تىلشۇناسلىرىدىن جامالىددىن ئىبنى مۇھەننا ئۆزىنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ شاگىرتى ھېسابلاپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن توپلىغان تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، تۈركولوگىيىگە دائىر «حلية السان وحلبة البيان» («چىرايلىق تىل ۋە گۈزەل بايانلار») دېگەن كىتابنى يازغان.

ھازىر ئىستانبۇل كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىردىنبىر نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بىينىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلىغان ۋە تۈرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابپۇرۇش ئارقىلىق مىلادىيە 1914- يىلى دىيارىبەكىرلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىر مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلى رىفئەت ھىجرىيە 1333 — 1335- يىللىرى مىخ مەتبەئىدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان، شۇنىڭ بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دۇنياغا مەلۇم بولغان.

«تۈركي تىللار دىۋانى» تۈركىيىدە بېسىلىپ تارقىتىلغانغا قەدەر، شەرققە يېقىندىلا مەلۇم بولغىنىدەك، ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگىمۇ يېقىنراقتا مەلۇم بولغان. بۇ ھەقتە پروفېسسور فۇئات كۆپرۈلۈ «تۈركي تىللار دىۋانى» ھەققىدە يازغان ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «1904 - يىلى ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل بىلىمى شۆبىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان تىل بىلىمى مەجمۇئەسىدە، مىلادىيە 11- ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە يېزىلغان تۈركي تىلىدىكى كىتابلار توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىدە، ئەك// كونا تۈركچە- ئەرەبچە تۈزۈلگەن ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› نامىدىكى بىر ئەسەر كۆرسىتىلىدۇ. لېكىن، ئەسەرنىڭ بار - يوقلۇقى ھەققىدە ئېنىق بايان قىلىنمايدۇ... مېنىڭ بىلىشىمچە، ياۋروپا ئىلىم - پەن ساھەسىدە ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئەڭ بالدۇر يېزىلغان ماقالە شۇ. بۇ ماقالىنى يازغان ئاپتور بۇنداق ئەسەرنىڭ بارلىقىنى كاتىپ چەلەبىنىڭ ‹كشف الظنون› دېگەن ئەسىرىدىن بىلگەن بولسا كېرەك»[1].

«تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ نەشر قىلىنغانلىقى، ياۋروپا ئىلىمـ پەن ئالىمىدە، بولۇپمۇ تۈركولوگىيە ساھەسىدە چوڭ بىر ۋەقە بولدى. ئۇنى تەتقىق قىلىش، تونۇشتۇرۇش ۋە تەرجىمە قىلىش ئىشى باشلىنىپ كەتتى. ياۋروپادا، بولۇپمۇ گېرمانىيىدە تىلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئالىملار «تۈركي تىللار دىۋانى»نى تەتقىق قىلىشنى قولغا ئالدى. جۈملىدىن، «تۈركي تىللار دىۋانى» توغرىسىدا نېمىسچە، ۋېنگىرچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە كىتاب ۋە ماقالىلەر يېزىلدى. شەرقشۇناس مارتىن ھارتمان (*Martin Hartman*) ‹دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك› كە دائىر بىر قانچە مۇلاھىزە»

[1] م. شاكىر ئۇلكۈتاشىر كەلتۈرگەن نەقىل (تۈركىيە «جۇمھۇرىيەت» گېزىتىنىڭ 1933- يىلى 24- سانىدىن).

دېگەن ماۋزۇدا ماقاله يېزىپ، «تۈركي تىللار دۇنياسى»نىڭ 1- جىلدىنى تونۇشتۇردى. گېرمانىيىده «تۈركي تىللار دۇنياسى» بىلەن ئەڭ كۆپ شۇغۇللانغان ئالىم سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان بولدى. ئۇ 1919- يىلىدىن باشلاپ نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەر يازدى؛ بولۇپمۇ 1928- يىلى ئۇنىڭ «تۈركي تىللار دۇنياسى»نى نېمىسچە ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن ئىشلەپ چىققان ئىندېكسى ئەھمىيەتلىك بولدى.//

بروككېلمان بۇ كىتابىدا «تۈركي تىللار دۇنياسى»دىكى سۆز- ئىبارىلەرنى توغرا ئۇقۇشقا تىرىشقان ۋە بەزى ئىزاھلارنىمۇ بەرگەن. لېكىن، بېسىم ئاتالاي ۋە م. شاكىر ئۇلكۈتاشىرنىڭ ئېيتىشىچە، بروككېلمان بەزى سۆزلەرنى خاتا چۈشىنىپ قالغان. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ مەشھۇر تۈركولوگ ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى ناھايىتى ئوبدان تونۇشتۇرغان.

تۈركىيىده «تۈركي تىللار دۇنياسى»نى ئەڭ ئاۋۋال كىلىسلى رىفئەت بىلگە، ئاندىن تەۋفىق بېي، خوجا ئاتېپلار تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلغان. لېكىن، بۇ تەرجىمىلەر نەشر قىلىنمىغان. ئاخىردا بېسىم ئاتالاي ناھايىتى كۆپ ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن ۋە 1939- يىلدىن 1941 - يىلىغىچە ئۈچ جىلد ۋە بىر ئىندېكسنى نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا، «دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك» قولىيازمىسىنىڭ فاكسىملىنى (فوتو نۇسخىسىنى)مۇ نەشر قىلدۇرغان. بېسىم ئاتالاي بۇ ئەسەرنى تۈركىيە تۈركچىسىگە توغرا ۋە مۇۋاپىق تەرجىمە قىلىشقا ئىجتىهات قىلىش بىلەن، قولىيازمىدىكى بەزى ئېنىقسىزلىقلارنى مۇمكىنقەدەر ئايدىڭلاشتۇرۇپ، هاشىيىده تېگىشلىك ئىزاھلارنى بەرگەن. بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسى ھەقىقەتەن ئىلمىي تەرجىمىدۇر. جۈملىدىن، ئۇ ئىشلەپ چىققان ئىندېكستە بروككېلماننىڭ ئىندېكسىده كەتكەن خاتالار تۈزىتىلگەن؛ شۇنىڭدەك «تۈركي تىللار دۇنياسى»دا ئۇچرايدىغان ئەھمىيەتلىك شەخس ۋە يەر ناملىرىنى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە قوشۇمچە قىلىپ قويغان ھەمده تۈركچە 1-، 2-، 3- جىلد تەرجىملىرىده كەتكەن خاتالار ئىندېكستە تۈزىتىلگەن. بۇ ھەقته بروككېلمان//ئۆزىنىڭ ‹دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك تەرجىمىسى› دېگەن ماقالىسىده، بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ تۈزىتىشلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى مۇۋاپىق تاپقانلىقىنى بىلدۈرگەن؛ شۇنىڭدەك «دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ مەلۇم بولغان تەرجىمە نۇسخىلىرى ئىچىده بەزى پەرقلەر بارلىقىنى، بېسىم ئاتالاي تەرجىمىسىنىڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئەسلەتكەن.

كونا، يېڭى تۈركي تىللار ۋە ئەرەب تىلى بويىچە يۇقىرى بىلىم ئىگىسى بولغان ھۆرمەتلىك ئالىم بېسىم ئاتالاينىڭ «دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى مۇمكىنقەدەر يۇقىرى ئىلمىي سەۋىيىده تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن سىكىدۇرگەن ھالال ئەمگىكىنى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ھۆرمەتلەش بىلەن بىرلىكته، «دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىده ساقلانغان بەزى نۇقسانلار ۋە خاھىشلارنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتمەي بولمايدۇ. بۇلارنىڭ مۇھىمراقلىرى شۇكى، «خاقانىيە تىلى»غا خاس بولغان ھەمزە «ə» تاۋۇشىنى «e» بىلەن بەرگەن (بۇنىڭدا «دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىلىنىڭ بۈگۈنكى تۈركىيە تۈركچىسىگە يېقىنلىقىنى كۆرسىتىش نەزەرده تۇتۇلغان بولسا كېرەك)؛ ئۆزىگە تونۇش بولمىغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشته ئىزچىللىقنى ساقلىيالمىغان ۋە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيىسىده خاتالىقلارغا يول قويغان.

تاشكەنتته، 1960 - يىلىدىن ئېتىبارەن «دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ سالىھ مۇتەللىپوف تەرىپىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، بۇ تەرجىمان ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا «دۇنيانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1933— 1935- يىللىرى ئىستانبۇلدا بېسىلغان باسما نۇسخىسىنى//ئاساس قىلغان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن تولۇق پايدىلانغان. ئۆزبېك تىلىدىكى بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ 1- جىلدىغا سالىھ مۇتەللىپوف «XI ئەسىرنىڭ بۈيۈك فىلولوگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئاياپ ئەسەرلىرى » دېگەن ماۋزۇدا ئۇزۇن ماقالە، 2- جىلد بېشىغا «سۆز بېشى ئورنىدا» دەپ كىرىش سۆز بەرگەندىن باشقا، ئاخىرلىرىغا يەر، قەبىلە، شەخس ناملىرى ۋە ئايرىم سۆزلەر ھەققىده بىرمۇنچە ئىزاھلار بەرگەن. س. مۇتەللىپوف ئۆزىنىڭ بۇ ماقالە ۋە ئىزاھلىرىدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۆزىنى ئۆزبېك ۋە ئۇنىڭ ئەسىرىنى پەقەت ئۆزبېك تىلىنىڭ نەمۇنىسى دەپ «ئىسپاتلاش»قا نۇرغۇن ئەقلىي كۈچ سەرپ قىلغان. «تۈركي تىللار دۇنياسى»نى مورفولوگىيىلىك، دىئالېكتولوگىيىلىك، لېكسىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق تەرەپلەردىن پۈختا تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدا ئاساس قىلىنغان تىلنى «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ھۆكۈم چىقارغان بروككېلماننى ۋە باشقىلارنى ئەيىبلىگەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، س. مۇتەللىپوف بەزى «قەدىمكى تۈركي ئىبارە»لەرنى ياخشى چۈشەنمىگەنلىكى، بەزى سۆزلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھىنى ياخشى پەرق ئېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىرمۇنچە جايلاردا خاتالىققا يول قويغان.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

شۇنداقتىمۇ، بىز قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا، ئالدى بىلەن، بىسىم ئاتالاينىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ۋە ئاندىن سالىھ مۇتەللىپوفنىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمىسىنى بىزدىن بۇ ساھەدە بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭغان پېشقەدەملەرنىڭ ئەمگەكلىرى دەپ قاراپ، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىمىزدا ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىدىن پايدىلاندۇق، شۇڭا ئۇلاردىن مىننەتدارمىز. لېكىن، شۇنى//ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتمىزكى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىشلەشتە، ئەسلىي قولىيازمىنىڭ فاكسىملىنى ئاساس قىلدۇق. شۇنىڭدەك، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»كە كىرگۈزۈلگەن نۇرغۇن سۆز- ئىبارىلەر، ئاساسەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئايرىملىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ چوڭ شېۋىلىرىدە) ئۆز پېتىچە ساقلانغانلىقى ۋە قوللىنىلۇاتقانلىقى ئۈچۈن، بىزگە كۆپ ئوڭۇشلۇق تۇغدۇرۇپ بەردى. شۇڭا، كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن پاكىتلارنى ئىزدەپ ئولتۇرمىدۇق ۋە ئارتۇقچە ئىزاھ بەرمىدۇق.

11- ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى بولغان «تۈركي تىللار دىۋانى» بىزنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىمىزدىن بىردۇر. بۇنىڭغا ۋاربىسلىق قىلىش بىزنىڭ مۇناسىپ بۇرچىمىزدۇر. لېكىن، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇدنى قەشقەرلىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ نادىر مەدەنىي مىراسى دېيىش بىلەن بىللە، يەنە شۇنى تەكىتلەيمىزكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىنى «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلنى ئاساس قىلغان ھالدا، پۈتكۈل تۈركي قەبىلىلەر تىللىرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ تۈزۈپ چىققان ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دەپ نام بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «تۈركي تىللار دىۋانى»نى تۈركي تىللاردا سۆزلىشىدىغان ھەممە خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بايلىق دەپ قارايمىز.

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى 1940- يىللاردا قولغا ئېلىنغان. قەشقەر بەشكېرەملىك ئىسمائىل دامولا (ئىسمائىل ئاباباكرى 1902 — 1954) چۆچەكتە 1946- يىلى بۇ ئەسەرنىڭ بىرىنچى تومىنىڭ دەسلەپكى تەرجىمىسىنى قولدىن چىقارغان.

1951 — 1953- يىللىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىنغان ۋە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى سەيدۇللا سەيپۇللايوف (1918 — 2002)نىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى

بىلەن قەشقەردە ئاكا - ئۇكا مۇھەممەد پەيزى بىلەن ئەخمەد زىيائى تەرىپىدىن ئەسەرنىڭ//تەرجىمە ئورىگىنالى قولدىن چىققاندى. 1963 — 1966- يىللىرى ئۇيغۇر سايرانى تەرىپىدىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۇيغۇرچە ئۈچىنچى تەرجىمە نۇسخىسىمۇ ئىشلەنگەندى. لېكىن، سول خاتا لۇشىيەن تۇپەيلىدىن بۇ تەرجىمە نۇسخىلىرى نەشر قىلىنماي، ئاخىر نابۇت بولۇپ كەتكەن. بۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك خىزمەت مەملىكىتىمىزدە ئىلىم - پەن باھارى قايتا يېتىپ كەلگەن ۋاقىتتىلا قايتىدىن قولغا ئېلىنغان ھەم بۇ ئەسەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش، دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەنلەر بويىچە نۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ خىزمەت ئۇچۇن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ۋە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بىرلىكتە ئىلمىي كوچىلەرنى جەلپ قىلىپ، مەخسۇس گۇرۇپپا تەشكىللىگەن. بۇ گۇرۇپپا 1980- يىلىدىن 1984- يىلغىچە «دىۋان»نى ئۈچ تۇم قىلىپ نەشرگە تەييارلىغان. بۇ ئەسەر شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

بۇ قېتىم ئۆتكەنكى گۇرۇپپا ئاساسىدا قايتا تەشكىل قىلىنغان گۇرۇپپا قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇ ئەسەرنىڭ ئالدىنقى قېتىملىق نەشرىنى تەكشۈرۈپ چىقىش، يازما نۇسخىنىڭ فوتو كۆچۈرمىسىگە قايتا - قايتا سېلىشتۇرۇش، ماتېرىيال توپلاش، دەللەش، بېكىتىش ئارقىلىق «دىۋان»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېڭىدىن نەشرگە تەييارلاپ چىقتى. بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىي قولىيازمىسى كۆچۈرۈلۈش ۋە قولدىن قولغا ئۆتۈش جەريانىدا، ئۇنىڭدا بەزى ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقى ئېنىق. شۇ سەۋەبتىن ئەينى دەۋردىكى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرى (ئەسلى مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى)نى چۈشىنىش ۋە فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ئېنىقلاش جەھەتتە بەزى يېتەرسىزلىكلىرىمىزنىڭ بولۇشى تەبىئىي. ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ بۇنى نەزەردە تۇتۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.

«تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرىنى

تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى

2008- يىل 5- ئاينىڭ 15- كۈنى//

«تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ يېڭى نەشرى توغرىسىدا ئىزاھات

1. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز)نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قوليازمىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنىڭ 1990- يىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان رەڭلىك فاكسىملى (فوتو نۇسخىسى) ئاساس قىلىندى.

2. «دىۋان»دىكى سۆزلەملەر ۋە كەلتۈرۈلگەن مىسالالارنىڭ ئەرەبچە ئىملاسى ئەينەن ساقلاندى.

3. ئەرەبچە ئىملاسىدا ئىككى خىللىق بولغان ئايرىم سۆزلەم ۋە مىسالالار ئەينەن كۆچۈرۈلۈپ، زۆرۈر تېپىلغاندا ھاشىيىدە ئىزاھلاندى.

4. ئەرەبچە ئىملاسى ئېنىق بولمىغان ياكى خاتا كۆچۈرۈلگەن سۆزلەم ۋە مىسالالارنىڭمۇ ئەسلىي ئىملاسىنى ساقلىدۇق، ئەمما «دىۋان»نىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بېرىلگەن تۈزىتىشلەردىن مۇڭاپىق تاپقانلىرىمىزنى، شۇنىڭدەك، ئۆزىمىز ھېس قىلغان خاتالىقلارنى تىرانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ، ھاشىيىدە ئىزاھلىدۇق.

5. «دىۋان»نىڭ رەڭلىك فوتو نۇسخىسىغا ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا، «دىۋان»نىڭ يازما نۇسخىسىدا بەزى سۆزلەر قارا سىياھ بىلەن، بەزى سۆزلەر قىزىل سىياھ بىلەن تۈزىتىلگەن// بېسىم ئاتالاي قىزىل سىياھ بىلەن يېزىلغان تۈزىتىشلەرنى ئىشەنچسىز ھېسابلاپ، بىر قىسمىنى تۈزەتكەن. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بىر قىسىم پىكىرلىرىنى ماقۇل كۆردۇق، يەنە بىر قىسمى ھەققىدە بولسا، يازما نۇسخىدىكى تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق. ھەر ئىككى ئەھۋالدا ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

6. يازما نۇسخىدىكى ئەرەبچە سۆزلەردە كۆچۈرۈشتە سادىر بولغان ئىملا ۋە سۆز خاتالىقلىرىدىن سېزىلگەنلىرى تۈزىتىلىپ تەرجىمە قىلىندى ۋە بۇ ھەقتە ھاشىيىدە ئىزاھ بېرىلدى.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

7. «دىۋان»نىڭ ئەرەبچە باسما نۇسخىسى ۋە باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا بەزى مىسالالارمۇ قۇر بېشىغا چىقىرىلىپ ئايرىم سۆزلەم قىلىپ ئېلىنغان. مۇنداق قىلىش مەھمۇد كاشغەرىي مەزكۇر بابتا كۆرسەتكەن ئۆلچەمگە توغرا كەلمىگەچكە، بىز مۇنداق مىسالالارنى مۇستەقىل سۆزلەم قاتارىدىن چىقىرىپ، مىسال قىلىپ ئېلىنغان سۆزلەم ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتۇق.

8. «دىۋان»دا بەزى كۆپ مەنىلىك پېئىللارنىڭ بىر- بىرىدىن پەرقلىنىدىغان مۇستەقىل مەنىلىرى بىرلا سۆزلەم ئىچىدە ئىزاھلانغان. بىز ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى بىر مۇستەقىل سۆزلەم قىلىپ، قۇر بېشىغا چىقاردۇق. لېكىن، مۇنداق پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەر شەكىللىرى ئاخىردا بىرلا قېتىم بېرىلدى.

9. سۆزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپى يازما نۇسخىدا ئوخشاش ھەرپ بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنى بىر قاتارغا تىزىش يولى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن ۋە مەزكۇر ھەرپ شۇ خىل سۆزلەرنىڭ باش تەرىپىگە چىقىرىپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدا ئىزچىللىق يوقلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىز بۇ خىل ھەرپلەرنى قۇر بېشىدا ئايرىم كۆرسەتمىدۇق.//

10. «دىۋان»دىكى ھەربىر تۈركىي سۆز ۋە مىسالغا لاتىن ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىشلەنگەن تىرانسكرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن تىرانسكرىپسىيە بېرىلدى. بۇ بەلگىلەر مۇنۇلار (تىرناق ئىچىدىكى مەزكۇر بەلگىنىڭ خەلقئارا تىرانسكرىپسىيىدىكى تەڭدىشى):

a (a)	ə (ɛ)	ə̣ (E)	b (b)
d (d)	f (f)	g (g)	ɔɣ (ʁ)
x (x)	ḫ (h)	i (i)	ï (ɨ)
j (ʤ)	k (k)	k (q)	l (l)
m (m)	n (n)	ŋ (ŋ)	o (o)
θ (ɸ)	p (p)	q (c)	r (r)
s (s)	t (t)	ü (y)	w (w)
u (u)	v (v)	x (ʃ)	y (j)
z (z)	z (ʒ)	ż (ǯ)	

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان « ı » ئۇچۇن « i » بەلگىسى ئىشلىنىدى. «ذ» تاۋۇشىنى ئادەتتىكى « z » دىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، «z»نىڭ ئۈستىگە بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ż» شەكلىدە ئىپادىلەندى. «دىۋان»دا « ə » تاۋۇشىنىڭ بىر ۋاريانتى «اِيە» بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ «ə»نىڭ ئاستىغا بىر چېكىت قويۇلۇپ، «ə̣» شەكلىدە ئىپادىلەندى.//

11. «دىۋان»دا ئەرەب ھەرپلىرىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن « p ، b » تاۋۇشلىرى بىرلا «ب» ھەرپى بىلەن، « k ، g » تاۋۇشلىرى بىرلا «ك» ھەرپى بىلەن، « q ، ƣ» تاۋۇشلىرى بىرلا «ج» ھەرپى بىلەن يېزىلغان. شۇنىڭدەك ئەرەبچە يېزىق ۋە دىئاكرىتىك بەلگىلەرگە قاراپ «o» بىلەن «u» نى، «ɵ» بىلەن « ü »نى بىر - بىردىن پەرقلەندۈرۈشمۇ قىيىن. ترانسكرىپسىيىدە ئاپتورنىڭ ئۆز ئىزاھاتى، تۈركىي تىللارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ۋە خاقانىيە تىلى ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ (بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ) ھازىرقى جانلىق تەلەپپۇزى ئاساسىدا، بۇلار مۇمكىنقەدەر ئېنىق ئايرىپ كۆرسىتىلدى.

مەسىلەن: «دىۋان»دىكى «ك» ھەرپىنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى بېرىشتە تۆۋەندىكىچە يول تۇتۇلدى:

(1) «دىۋان» دەۋرىدە خاقانىيە تىلىدا « q » ۋە «g» بىلەن باشلانغان تۈركىي سۆزلەرنىڭ يوقلۇقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، سۆز بېشىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(2) كۆپ بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» ھەرپى تامامەن «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(3) بىر بوغۇملۇق تۇپ سۆزلەر ئاخىرىدىكى «ك» نىڭ ئوغۇز- قىپچاق تىللىرىدا «y» غا ئايلىنىپ كەتكەنلىرى «g» بىلەن، قالغانلىرى «k» بىلەن ئىپادىلەندى.

(4) پېئىللارغا قوشۇلۇپ ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «ك (ياكى بۇنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتلىرى ik، ük، ək)» نى ئىپادىلەشتە:

بىرىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»نىڭ كىرىش قىسمىدا يۇمشاق كاف (g) قا «tirig ، ölüg» سۆزلىرىنى مىسال قىلىپ بەرگەنلىكىنى:

ئىككىنچى، «isig— ئىسسىق» سۆزىنىمۇ يۇمشاق كاف «g» بىلەن كۆرسەتكەنلىكىنى؛//

ئۈچىنچى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىمۇ بۇ قوشۇمچىنىڭ ئىسىملارنى بىلدۈرگەندە «k»، سۈپەتلەرنى بىلدۈرگەندە «g» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى؛

تۆتىنچى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «لِكْ» قوشۇمچىسى ھەققىدىكى قائىدىدە (يازما نۇسخا 254- ۋە 255- بەتلەر) بۇ قوشۇمچىنىڭ «بىر نەرسىنىڭ پەيدا بولغان يېرى، بىر نەرسە ياساشقا تەييارلانغان نەرسە، كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقى (ئومۇمەن ئىسىم)» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرگەندە قاتتىق كاف « k » بىلەن كېلىدىغانلىقىنى، «ئېيتىلغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىق، مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش (ئومۇمەن سۈپەت)» مەنىسىنى بىلدۈرگەندە يۇمشاق كاف «g» بىلەن كېلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتتۇق ۋە ئىسىم مەنىسىنى بىلدۈرگەن سۆزلەردە «k» بىلەن، سۈپەت ياكى ھەم ئىسىم، ھەم سۈپەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل مەنىدە كەلگەن سۆزلەردە «g» بىلەن ئىپادىلىدۇق.

12. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۈركىي سۆزلەرگە بەرگەن ھەممە ئىزاھلىرىنى ئاپتورنىڭ ئىپادە فورمىلىرىنى ۋە ئۇسلۇبىنى ساقلاش ئاساسىدا تولۇق تەرجىمە قىلىش ئۈچۈن تىرىشتۇق. بۇنىڭدا تۆۋەندىكى يول تۇتۇلدى:

A. بىر سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرمۇ شۇنداق ئىشلىتىلۇاتقان بولسا، تەرجىمىدە شۇ سۆزنىڭ ئۆزىلا بېرىلدى.//

مەسىلەن: اِتْ it — ئىت.

B. «دىۋان»دىكى سۆزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستېمال مەنىسىدە ئۆزگىرىش بولغان بولسا، تەرجىمىدە ئالدى بىلەن شۇ سۆزنىڭ ئۆزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلۇاتقان تەڭدىشى بېرىلدى.

مەسىلەن: اَتْ at — ئات، گۆش.

C. «دىۋان» دىكى سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىشلىتىلمەي، شېۋىلەردە ساقلانغان بولسا، ئالدى بىلەن شۇ سۆزنىڭ شېۋىلەردە ساقلانغان شەكلى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا كەڭ ئىشلىتىلۇاتقان

تەڭدىشى بېرىلدى. ئەمما، قايسى شېئىرە ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئايرىم ئىزاھ بېرىلمىدى.

مەسىلەن: اُلُقْ uluk — ئۇلاق ~ ئۇۋلاق، قېيىق، قولۇاق.

D. تارىخىي ئاتالغۇلار ۋە جۇغراپىيەۋى ئىسىملارنىڭ ئاۋۋال ئۆزى بېرىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئىزاھاتى تەرجىمە قىلىنىدى.

مەسىلەن: تَرْخَانْ tarhan — تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال قوللىنىلغان ئىسىم، «بەگ» مەنىسىدە. ئارغۇچە.

قُرْجَانْ qurqan — چەرچەن. چىن يولىدا مۇسۇلمانلار چېگرىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر ئىسمى.

13. ماقال - تەمسىللەر، شېئىر- بېيتلەرنىڭ تەرجىمىسىدە مۇنداق يول تۇتۇلدى.

A. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيتلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتى/ئۆز پېتى تەرجىمە قىلىنغانداۋا، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئەسلىي تۈركىي تېكىستتىن يىراق كەتمىسە، ئۆز پېتى تەرجىمە قىلىندى:

تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ اَذْكُو اِيسِيزْ قَتْماسْ təzək karda yatmas əžgü əsiz katmas

تېزەك قاردا ياتماس، ياخشى - يامان قېتىلماس.

قُتْ قُفِغْ بِرْسا اِذِمْ قُولِنكا kut kuviq bərsə izim kulina

كُنْدا اِيشِي يُكْسَبَنْ يُوقارْ اَغارْ kündə ixi yüksəpən yukar aqar

بەخت ــ دۆلەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،

كۈندە ئىشى يۈكسىلىپ يۇقىرى ئۆرلەر.

B. ماقال - تەمسىل، شېئىر - بېيتلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھاتى تۈركىي تېكىستنىڭ ئەينەن تەرجىمىسى بولماي، ئومۇمىي مەفھۇمىدىنلا ئىبارەت بولسا، ئاۋۋال تۈركىي تېكىست هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بېرىلىپ، چاسا تىرناق ئىچىگە ئېلىندى، ئاندىن ئۇنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي تەرىپىدىن بېرىلگەن ئەرەبچە ئىزاھى تەرجىمە قىلىندى. مەسىلەن://

قِيزْ بِرْلا كُرَشْما kiz birlə kürəxmə

قِسْراقْ بِرْلا يَرِشْما kisrak birlə yarixma

[قىز بىلەن چېلىشما،
تۇغمىغان بايتال بىلەن چېچىشما.]

قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يىقىتىپ قويىدۇ، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېچىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

اَلْبْ اَرْتُنكا اُلْدِيمُو alp ərtoŋa öldimu [ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ،

اِيسِيزْ اَزُونْ قَلْدِيمُو əsiz azun kaldimu يامان دۇنيا قالدىمۇ،

اُذْلَكْ اُوجِنْ اَلْدِيمُو özlək öqin aldimu پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،

اَمْدِي يُرَكْ يِر تِلُورْ// əmdi yürək yirtilur// ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە- پارە بولماقتا.

C. ماقال - تەمسىللەرنىڭ تەرجىمىسى بېرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەرەبچە تەڭدىشى كەلتۈرۈلگەن بولسا، ئەرەبچە تەڭدىشى ئەينەن بېرىلدى، تەرجىمە قىلىنمىدى. مەسىلەن:

يِراقْ يِرْ ساقِنْ اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ yirak yər savin arkix kəldürür

يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر.

بۇ ماقال ئەرەبلەرنىڭ «وَيأتِكَ بِالْاَخْبارْ مَنْ لَمْ تُزَوِّدَ» دېگەن ماقالىغا توغرا كېلىدۇ.

14. «دىۋان»دىكى ئەرەبچە گرامماتىك ئاتالغۇلار مۇنداق بىر تەرەپ قىلىندى:

A. سۆزلەملەرنىڭ تىزىلىش تەرتىپىگە ئائىت بولغان ئەرەبچىگە خاس گرامماتىك ئاتالغۇلار ئۆز پېتى ئېلىنىپ، بىرىنچى قېتىم ئۇچرىغان جايدا هاشىيىدە ئىزاھلاپ ئۆتۈلدى. مەسىلەن://

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مەنقۇس — ئۇچ ھەرپتىن تۇزۇلۇپ، ئاخىرقى ھەرپى ھەرپى ئىللەت (ا، و، ى) بىلەن كەلگەن سۆزلەر.

B. تۈركي تىللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئائىت ئەرەبچە گرامماتىك ئاتالغۇلاردىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەنلىرى ياكى ئىلگىرى ئىشلىتىلگەنلىرى ئىستېمال مەنىلىرىدە سەل پەرق بولسىمۇ، يەنە ئۆز پېتى ئېلىندى. بۇلاردىن مەنىدە پەرق بارلىرىنى ياكى ھازىرقى كىتابخانىلارغا ياتراق بولغانلىرىنى بۇ يەردە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز:

ئىسىم — بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدا سۆز تۈركۈملىرىدىن پەقەت ئاتلارنىلا بىلدۈرىدۇ، ئەرەبچىدە، شۇ جۈملىدىن «دىۋان» دا زامان بىلەن تۈرلەنمەيدىغان ھەممە سۆز تۈركۈملىرى (مەسىلەن: ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش ۋە رەۋىشلەر)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

فائىل — جۈملىدە ئىش - ھەرىكەتنى (پېئىلنى) ئىجرا قىلغۇچى ئىگە.

ئىسمى فائىل — ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتداش.

مەفئۇل — ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى، تولدۇرغۇچى.

ئىسمى مەفئۇل — مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش.

مەفئال — ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش.

ئىدغام — ئىككى تاۋۇشنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇشى ياكى بىر خىل ئوقۇلۇشى، ئاسسىمىلياتسىيە. مەھمۇد كاشغەرىي بەزىدە تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيىنىمۇ مۇشۇ ئاتالغۇ بىلەن ئاتايدۇ.

ھەرپ — (حرف) «دىۋان»دا بۇ ئاتالغۇ ئادەتتىكى «ھەرپ»//دېگەن ئۇقۇمدىن باشقا يەنە «تاۋۇش»، «فونېما» دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

قاتتىق ھەرپلەر (حروف الصَّلابَة) — بۇنىڭدا «ب - p، ت - t، ج - q، ك - k، ق - ķ» غا ئوخشاش پارتلىغۇچى ۋە پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (اشباع) — بۇ سۆز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئارقا سوزۇقلارنى، ئۇزۇك تاۋۇشلاردا جارانكسىز تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر (رَكِيكَة) — بۇ سۆز سوزۇق تاۋۇشلاردا ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنى، ئۇزۇك تاۋۇشلاردا جارانكلىق تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ.

ئەلىف (ا) — ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى، «دىۋان»دا بۇ ھەرپ تۈركي سۆزلەردىكى «a ، ə ، e ، i ، ī ، ą» تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ۋاۋ (و) — ئەرەب ئېلىپبەسىدە يېگىرمە يەتتىنچى ھەرپ. «دىۋان» دا بۇ ھەرپ تۈركي سۆزلەردىكى بىر ئۇزۇك تاۋۇش (w) ۋە تۆت سوزۇق تاۋۇش (o، ө ، u ، ü) قا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

15. سۆزلەرنى ئىزاھلىغاندا تۆۋەندىكى شەرتلىك بەلگىلەر ئىشلىتىلدى:

A. تەڭداش مەنىلىك سۆزلەر پەش بىلەن، مەنىلىرىدە پەرق بار سۆزلەر چېكىتىلىك پەش بىلەن ئاجرىتىلدى.

B. ئايرىم ئىشلىتىلمەي، سۆز بىرىكمىلىرىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر ئايرىم ئىزاھلانماي، ترانسكرىپسىيىدىن كېيىن قوش چېكىت قويۇلۇپ، سۆز بىرىكمىسى ئىچىدە ئىزاھلاندى.//

C. بەزى مىسالالارغا مەھمۇد كاشغەري تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىزاھتا تۈركي تېكىستنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان سۆزلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىندى.

D. تەرجىمان تەرىپىدىن قوشۇلغان ئىزاھلار تىرناق ئىچىگە بېرىلدى.

E. بىر سۆز ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا، ئوتتۇرىسىغا // بەلگىسى قويۇلدى.

F. بىر سۆزنىڭ ئىككى خىل ۋارىيانتى بولسا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ~ بەلگىسى قويۇلدى.//

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَبِهِ الْعَوْنُ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن، پەقەت تەڭرىلا ياردەم بېرەلەيدۇ

هەممە ماختاش ـ ئالقىشلار يۈكسەك پەزىلەت ۋە كۆركەم سەنئەت ئىگىسى بولغان تەڭرىمگە خاس. زامان ئەھلىنىڭ ئەڭ ساغلاملىرى كېسەل، ئەڭ سۆزمەنلىرى كېكەچ بولۇپ قالغان بىر چاغدا، تەڭرىم ھالال بىلەن ھارام ئىشلار ئېنىق ۋە تولۇق بايان قىلىنغان قۇرئاننى جەبرائىل ئارقىلىق مۇھەممەدكە چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن توغرا يولنى كۆرسىتىپ، مەشئەل ۋە يول كۆرسەتكۈچ بەلگە تىكلەپ بەردى.

مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ ھەممىگە پېشۋا بولغان ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىغا تەڭرىم رەھمەت قىلسۇن، ئەبەدىي ئېسەنلىك بەرسۇن.

ئەمدى، مۇھەممەد ئوغلى ھۈسەيىننىڭ پەرزەنتى مەھمۇدنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغايسىز:

مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۇركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆرگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى/ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى؛ دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۇركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى؛ ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى؛ ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۆرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۇركلەر تۇپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۇرۇپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى. تۇركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەربىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۇركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك

www.ewlat.org
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تىلدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق. كىمكى ئۆز گۈزەللىكىدىكى دۇشمەنلىرىدىن ئايرىلىپ، تۈركىلەرگە سىغىنىپ كەلسە، تۈركلەر ئۇلارنى ئۆز قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، خەۋپتىن قۇتقۇزىدۇ؛ ئۇلار بىلەن بىللە ياشقىلارمۇ پاناھ تاپىدۇ.

ئىشەنچلىك بىر بۇخارالىق ئالىم بىلەن نىشاپۇرلۇق باشقا بىر ئالىمنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن پەيغەمبىرىمىزدىن دەلىل كەلتۈرۈپ ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزلىرىنى ئېنىق ئاڭلىغانىدىم: پەيغەمبىرىمىز قىيامەت بەلگىلىرىنى/ ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە: «تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ» دېگەنىكەن.

بۇ ھەدىسكە شۇ ئېيتقۇچى كىشىلەرنىڭ ئۆزى جاۋابكار. بۇ ھەدىس راست بولسا، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ۋاجىپ بولىدۇ. راست بولمىغان تەقدىردىمۇ، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرلۈكىنى ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ.

شۇڭا، مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى/ ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۈرۈقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن- ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۈختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم.

ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دِيوانُ لُغاتِ التُّرْكْ ـــ تۈركىي تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم.

بۇ كىتابنى پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا ئولتۇرغان، ھاشىم ئۇرۇقىدىن ۋە ئابباسىيلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان خوجىمىز، ئىگىمىز، مۇئمىنلەرنىڭ ئەمىرى ۋە تەڭرى تەينىلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم. تەڭرى ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى دائىم يۇقىرى، ئۆمرىنى راھەت- پاراغەت ئىچىدە ئۇزۇن قىلسۇن؛ ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقىنا تەڭدىشى يوق سەلتەنەت ئاساسلىرىنى تەۋرەنمەس دەرىجىدە مۇستەھكەملىسۇن، ئۇنىڭ پەرمان دائىرىلىرىنى كېڭەيتىسۇن ۋە يۈكسەلدۇرسۇن؛ ئادەم بالىلىرى ئۇنىڭ بەھىساب ساخاۋىتى

شاراپىتىدىن يۇلتۇزلاردەك يۈكسەك بەخت- سائادەتكە ئىگە بولسۇن، ئۇنىڭ دەۋەتلىرى ئەملىگە ئېشىپ، ھەربىر غەلىبىسى سادىق دوستلىرىنى خۇشال قىلسۇن؛ تەڭرى ئۇنىڭ/ قەھر - غەزىپىگە ئۇچرىغان دۇشمەنلىرىنى تېخىمۇ خار قىلسۇن؛ ئۇنىڭ سايىسىنى، كۆركىنى، قۇدرىتىنى، پەزىلىتىنى ۋە ئۇلۇغۋارلىقىنى مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن يىراق قىلمىسۇن.

مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئىلەر[1]، ماقال - تەمسىللەر، بەيىت- قوشاقلار، رەجەزلەر[2] ۋە نەسرىي پارچىلەر بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە/ تۈزۈپ چىقتىم. ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن، بىر نەچچە يىللار مۇشەققەت چېكىپ، سۆزلەرنى جايى- جايىغا قويدۇم. تۈتۈقلىرىنى ئاچتىم، چىگىشلىرىنى يەشتىم. ئاخىر، بۇ لۇغەت كىتابنى تۆۋەندىكى سەككىز بۆلۈمگە يىغىنچاقلىدىم.

بىرىنچى، ھەمزە بۆلۈمى[3]. تەڭرى كىتابىنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، مەنمۇ كىتابىمنى ھەمزە بىلەن باشلىدىم.

ئىككىنچى، سالىم بۆلۈمى[4]./

ئۈچىنچى، مۇزائەف بۆلۈمى[5].

تۆتىنچى، مىسال بۆلۈمى[6].

بەشىنچى، ئۇچ ھەرپلىكلەر بۆلۈمى.

ئالتىنچى، تۆت ھەرپلىكلەر بۆلۈمى[7].

---

① سەجئە ـــ قاپىيىلىك نەسر.

② رەجەز ـــ شېئىرىيەتتە ئاروز ۋەزنىنىڭ بەھرىلىرىدىن بىرى؛ بۇ يەردە «قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلەر» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

③ ھەمزە ـــ ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تۇنجى ھەرپى «ا ـ ئەلىف» ئاستى - ئۈستىگە قويۇلغان بەلگىلەر بىلەن تۇرلۇك سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىسە، «ھەمزە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

④ سالىم ـــ تەركىبىدە ئەرەبچىدىكى «ھەرپىي ئىللەت» دەپ ئاتالغان «ا ـ ئەلىف، و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىدىن بىرەرسى بولمىغان ۋە ھەرپ تەكرارلانمىغان سۆزلەر.

⑤ مۇزائەف ـــ بىر ھەرپى تەكرارلىنىپ، بىرىنچىسى ساكىنلىق، ئىككىنچىسى ھەرىكە (ئەرەبچىدە سوزۇق ھەرپلەر ئورنىغا ئىشلىتىلىدىغان بەلگىلەر ـــ زىر، زەۋەر، پەش ۋە باشقىلار) لىك سۆزلەر.

⑥ مىسال ـــ «ا ـ ئەلىف، و ـ ۋاۋ، ى ـ يا» ھەرپلىرىدىن بىرى بىلەن باشلانغان سۆزلەر.

⑦ ئۇچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ياكى ئالتە ھەرپلىكلەر دېگەندە، ئەرەب ھەرپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

يەتتىنچى، غۇننىلىكلەر بۆلۈمى[1].

سەككىزىنچى، ئىككى ساكىن[2] بىللە كەلگەن سۆزلەر بۆلۈمى.

ھەربىر بۆلۈمنى ئىسىملار ۋە پېئىللار شەكلىدە ئىككىگە ئايرىدىم. ئاۋۋال ئىسىملارنى، ئاندىن پېئىللارنى كەلتۈردۇم ۋە ھەربىرىنى ئۆز ئورنىغا قاراپ، بابلارغا ئايرىدىم. ئالدىدا كېلىدىغانلىرىنى ئالدىغا، كېيىن كېلىدىغانلىرىنى كەينىگە قويدۇم. كىشىلەرگە تونۇش بولغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۆلۈم ۋە بابلاردا ئەڭ بىچە ئاتالغۇلارنى ئىشلەتتىم.

تۈركىي تىلنىڭ ئەڭ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق// كۆرسىتىش ئۈچۈن، خەلىلنىڭ// «كِتَابُ الْعَيْنْ[3]» دېگەن ئەسىردە قىلىنغىنىدەك ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەرنىمۇ بۇ كىتابقا كىرگۈزۈش كۆڭلۈمگە كەلگەنىدى. مۇنداق قىلغاندا، ئىش تېخىمۇ تەرتىپلىك بولغان بولاتتى. لېكىن، سۆزلەرنى ئاسان تېپىشنى ۋە كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئىخچاملاشتۇردۇم، ئىشلىتىلۋاتقان سۆزلەرنى ئالدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى تاشلىدىم. مېنىڭ تۇتقان بۇ يولۇم تېخىمۇ توغرا.

تۈركىي تىلدا ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەر بىلەن ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەرنى تونۇتۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى ئۆرنەكلەرنى كۆرسىتىمەن:

اَرِقْ	arïk	ئېرىق	ئىشلىتىلمىدۇ.
اَقُرْ	akur	ئوقۇر	ئىشلىتىلمىدۇ.
قارْ	kar	قار	ئىشلىتىلمىدۇ.
قَرا	kara	قارا	ئىشلىتىلمىدۇ.
رَقا	raka		ئىشلىتىلمەيدۇ.//
راقْ	rak	راق (سۇپەتنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجە قوشۇمچىسى)	ئىشلىتىلمىدۇ.

[1] غۇننە —— دىماغ تاۋۇشى؛ غۇننىلىكلەر —— تەركىبىدە دىماغ تاۋۇشى بولغان سۆزلەر.

[2] ساكىن —— ھەرىكە بىلەن ئوقۇلمايدىغان ئۈزۈك تاۋۇش، يەنى يېپىق بوغۇم ئايىغىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش.

[3] خەلىل ئىبنى ئەخمەد بەسرى —— ئىلمىنۇجۇم (ئاسترولوگىيە)، پەلسەپە ۋە تىلشۇناسلىقتا ئۆز دەۋرىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىملىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ «كِتَابُ الْعَيْنْ»، «كِتَابُ الْعُرُوضْ» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەشھۇر. «كِتَابُ الْعَيْنْ» دېگەن ئەسىرى «ع - ئەين» ھەرپى بىلەن باشلانغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئالىمنىڭ ۋاپاتى ھىجرىيە 170- (مىلادىيە 786 —— 787-) يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

اَزُقْ	azuk	ئوزۇق	ئىشلىتىلمىدۇ.
اَقُزْ	akuz		ئىشلىتىلمەيدۇ.
قُزى	kozi	قوزا	ئىشلىتىلمىدۇ.
قِيزْ	kïz	قىز	ئىشلىتىلمىدۇ.
زِقِي	zikï		ئىشلىتىلمەيدۇ.
زِيقْ	zik		ئىشلىتىلمەيدۇ.

«قەدەم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دېگەندەك، بۇ پەقەت بىر ئۆرنەكتىنلا ئىبارەت. تۆت ۋە ئۇنىڭدىن زىيادە ھەرپلەردىن تەركىب تاپقان سۆزلەرنىمۇ، مۇشۇ ئۆرنەك بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن.

مەن ئىشنى يېنىكلىتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم. بۇ يازغان ئەسىرىم تەلەپكە ئۇيغۇن بولسۇن، پايدىلانغۇچىلارغا قوللانما بولغۇدەك بىر قىممەتكە ئىگە بولسۇن، دېگەن نىيەت بىلەن، بىرمۇنچە قائىدىلەرنى تۈزۈپ، يېڭى- يېڭى ئۆلچەملەرنى قويدۇم. ھەربىر قەبىلىنىڭ تىلىدىن سۆز ياساشقا ئاساس بولىدىغان تۆپ سۆزلەرنىلا ئالدىم. چۈنكى، سۆزنىڭ قىسقىسى ياخشى، ئىلگىرىلەشنى خالىغۇچىلارغا توغرا نىشان كۆرسىتىپ، كەڭ يول ئېچىپ بېرىش، يۈكسىلىش تىلىكىدە بولغۇچىلارغا شۇنا قويۇپ بېرىش ئۈچۈن شۇنداق قىلدىم. جۈملىدىن// تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆرگەن- بىلگەنلىرىنى ئىپادىلەيدىغان شېئىر ۋە قوشاقلىرىدىن، قايغۇلۇق ۋە خۇشاللىق كۈنلىرىدە ئېيتقان چوڭقۇر مەنىلىك ماقال- تەمسىللىرىدىن مىساللار كەلتۈردۇم،// تاكى بۇنىڭدىن پايدىلانغانلار كېيىنكىلەرگە، ئۇلار ئۆزىدىن كېيىنكىلەرگە يەتكۈزسۇن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىرمۇنچە ئىبارىلەرنى كىرگۈزدۇم. شۇنداق قىلىپ، بۇ كىتاب يېڭىلىقلار بېرىشتە قىيامىغا، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانىغا يەتتى. كۆڭۈل باغلىغان بۇ ئىشىمدا تەڭرىدىن ياردەم سورايمەن.

لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّةَ اِلاَّ بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَهُوَ حَسْبُنَا وَنِعْمَ الْوَكِيلْ

(پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس، تەڭرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەڭ ياخشى ئىگىمىز).

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە فولىيازمىلار ئامبىرى

تۈركىي سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشىدە قوللىنىلىدىغان ھەرپلەر توغرىسىدا

ھەممە تۈركىي تىللاردا قوللىنىلىدىغان ئاساسىي ھەرپلەر ئون سەككىز. تۈركىي يېزىق شۇ ھەرپلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ھەرپلەر تۆۋەندىكى سۆزلەرگە جەملەنگەن:

اخوك، لف، سمج، نزق، بذر، شتّيا

ئايرىپ كۆرسەتكەندە مۇنداق بولىدۇ:

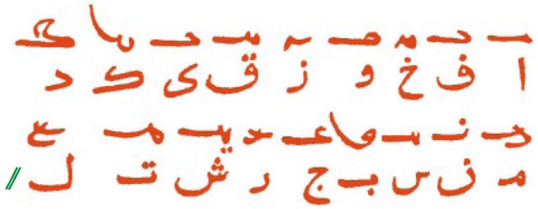

بۇ ھەرپلەر ئەرەبچىدىكى «ا، ب، ت، ث...»گە ئوخشايدۇ. يۇقىرىدىكى ئاساسىي ھەرپلەردىن تاشقىرى، يېزىقتا يوق، پەقەت ئېغىزدىلا ئىشلىتىلىدىغان، يەنى ئاساسىي ھەرپ ھېسابلانمايدىغان يەنە يەتتە ھەرپ بار، تۈركىي تىللار بۇلارسىز بولمايدۇ. بۇلار قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ب – p»، ئەرەبچە «ج – j» ھەرپى – بۇ ھەرپ تۈركىي سۆزلەردە ئاز ئىشلىتىلىدۇ ـــ ، «ز – z» بىلەن «ش – x» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ژ – ʒ» ھەرپى، ئەرەبچە «ف – f» ھەرپى، چېكىتلىك «غ – ɣ» ھەرپى، «ق – ḳ» بىلەن «ك – k» ئارىلىقىدا//تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق «ك – g» ھەرپى، «ن – n» بىلەن «غ – ɣ» ئارىلىقىدا ۋە «ن – n» بىلەن «ق – ḳ» ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «نكَ – ŋ» ھەرپىدىن ئىبارەت. بۇ ھەرپنى تەلەپپۇز قىلىشتا تۈركلەردىن باشقىلار قىينىلىدۇ.

بۇ يەتتە ھەرپ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئاساسىي ھەرپلەرگە ئوخشاش يېزىلىپ، ئۇلاردىن پەقەت چېكىت قويۇلۇش بىلەن پەرقلىنىدۇ. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا «ث»ھەرپى يوق. شۇنداقلا «اطباق»ھەرپلىرىدىن بولغان «ط، ظ ص، ض»، بوغۇز تاۋۇشلىرىدىن بولغان «ح، ھ، ع» ھەرپلىرىمۇ يوق. «ئۈكە ـ ھۇۋقۇش»نى

«اُھي uḫī» دەيدىغانلار بەك ئاز. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي قىپچاقچىدا بولغىنىدەك «ك – k» بىلەن ئېيتىلىدىغان «اُكي üki» دۇر. كەنچەكلەر چاقماقنى «جَھا ـ qaḫa» دەيدۇ، بۇ تىل ساپ ئەمەس، كۆز ئاغرىقىنى «اُوهْ uḫ» دەيدۇ، بۇمۇ بۇزۇلغان سۆز.

بۇنىڭدىن باشقا، تىنىۋېلىش ئۈچۈن، بەزىدە سۆز ئاخىرىغا //«ھ – ḫ» قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: لاچىننى چاقىرىشتا «تاھ تاھ taḫ taḫ»، تاينى چاقىرىشتا «قُرِّهْ قُرِّهْ ḳurrīḫ ḳurrīḫ» دېيىلىدۇ. ئەمما، تەركىبىدە «ھ – ḫ» كېلىدىغان ھېچقانداق سۆز يوق، بۇ تاۋۇش گاھىدا خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدا ئۇچرايدۇ. چۈنكى، خوتەن تىلىدا ھىندى تىلىنىڭ تەسىرى بار، كەنچەك تىلىدىمۇ «ھ – ḫ» تاۋۇشى ئۇچرايدۇ، چۈنكى كەنچەك تىلىمۇ ساپ تۈركچە ئەمەس. ئەگەر «ث»ھەرپىنى يېزىش لازىم بولسا، تۈركىي يېزىقتىكى «ذ – ż» شەكلىدە يېزىلىپ، ئۈستىگە چېكىت قويۇلىدۇ. «ض» ھەرپىمۇ «ذ – ż» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ص» ھەرپىمۇ «ص – s» شەكلىدە يېزىلىپ، چېكىت قويۇلىدۇ. «ح، ع، ھ» ھەرپلىرى تۈركچە «ھ – h» شەكلىدە يېزىلىپ، ئايرىم بەلگىلەر بىلەن ئايرىلىدۇ. چۈنكى، بۇ ھەرپلەر پەقەت ئەرەب تىلىغا خاس. بۇ ھەرپلەرنى تۈركىي يېزىق بىلەن يېزىشقا توغرا كەلسە، ئەسلىدىكى تۈركىي ھەرپلەرنىڭ شەكلى يېزىلىپ، چېكىت ۋە بەلگىلەر بىلەن پەرقلەندۈرۈلىدۇ. تۈركىي ھەرپلەرنىڭ ھەممىسى توپلانسا،//تۆۋەندىكى شەكىل ھاسىل بولىدۇ:

بۇنىڭ يېزىلىش قائىدىسى مۇنداق: تەلەپپۇزدا ئورنى يوقلۇقىغا قارىماي، فەتھە[1] ئورنىدا «ا ـ ئەلىف»، زەممە[2]//ئورنىدا «و ـ ۋاۋ»، كەسرە[3] ئورنىدا «ى ـ يا» كېلىدۇ.

---

[1] فەتھە ـــ «a , ə» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگە: ـَ (زەۋەر)

[2] زەممە ـــ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگە: ـُ (پەش).

[3] كەسرە ـــ «ī , i» تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ھەرپلەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان ئەرەبچە دىئاكرىتىك بەلگە: ـِ (زىر).

بۇنىڭ ئەرەبچىدىكى مىسالى ئىزافەت[1] ھالىدىكى «اَخْ، اَبْ» سۆزلىرىدە كۆرۈلىدۇ:
هَذَا اَبُوكْ وَرَأَيْتُ اَبَاكَ وَ مَرَرْتُ بِـاَ بِيـكَ[2]، بۇ سۆزلەرنى يازغاندا، ھەرىكە ئۈچۈن ھەرپ قوشۇشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت- ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن.

تۈركىي سۆزلەردە ئىمالە، ئىشبا، ئىشمام[3] لارنىڭ ھەربىرى//ئۈچ ھەرىكە بىلەن كېلىدۇ؛ قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان غۇننە[4] بىلەن خەيشۇم[5] مۇ شۇنداق. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىدىن ئىككىسىنىڭ قاتار كېلىشى «ق - ḳ» بىلەن «ج - q» ھەرپلىرىنىڭ بىرلىشىشى، «ب» ھەرپىنىڭ «م - m» بىلەن، «ن - n» ھەرپىنىڭ «ل - l» بىلەن ئالمىشىشى قاتارلىق ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئورنىدا سۆزلىنىدۇ.

پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار توغرىسىدا

ئىسىملار ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى تۈپ ئىسىم، ئىككىنچىسى ياسالما ئىسىم. پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار پېئىل ئاخىرىغا ئون ئىككى ھەرپتىن بىرىنى ئۇلاش يولى بىلەن ياسىلىدۇ.

---

[1] ئىزافەت — ئىككى ئىسىمنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىپ، بىرى يەنە بىرىنى ئېنىقلاپ كېلىشى.

[2] بۇ ئەرەبچە ئىبارىدىكى «اَبْ»دىن تۈرلەنگەن بىرىنچى سۆزگە «اَبُوكَ» «و - ۋاۋ»، ئىككىنچىسىگە «اَبَاكَ» «ا - ئەلىف»، ئۈچىنچىسىگە (بِاَبِيكَ) «ى - يا» قوشۇلغان.

[3] ئىمالە (اِمالە) — ئەسلىدە ئارۇز ۋەزنىنىڭ قائىدىسى بويىچە غەيرىي تەبىئىي ھالدا سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش، بۇ يەردە بىرەر تاۋۇشنى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشبا (اِشْباعْ) — ئەسلىدە ئەرەب شېئىرىيىتىدە ۋەزىن ۋە قاپىيە ئۈچۈن بىر سۆزگە بىرەر ھەرپ قوشۇپ ئوقۇش، بۇ يەردە تاۋۇشلارنى قاتتىق ياكى قېلىن تەلەپپۇز قىلىشقا قارىتىلغان؛ ئىشمام (اِشْمامْ) — تاۋۇشلارنى يۇمشاق ۋە ئىنچىكە تەلەپپۇز قىلىش.

[4] غۇننە (غُنَّه) — مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ن - n» بىلەن «ق - ḳ» ياكى «ن - n» بىلەن «غ - ɋ» نىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان «نك - ŋ» تاۋۇشى.

[5] خەيشۇم (خَيْشُومْ) — دىماغ تاۋۇشى.

تەۋلاد كۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

قِلِجْ ḳīlīq، أُوقْ oḳ دېگەنگە ئوخشاشلار تۈپ ئىسىم بولۇپ، بۇ خىل ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسالغان ئەمەس. ياسالما ئىسىملار باشقا سۆزلەردىن ياسىلىدۇ.// بۇنداق ئىسىملارنىڭ بەزىلىرى جانلىق تىلدا ئىشلىتىلىدۇ؛ بەزىلىرى تىل قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. مەن شۇ ئىسىملارنىڭ ئىشلىتىلىدىغانلىرىنى يازدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى// تاشلىدىم. لېكىن، مەن شۇنداق بىر يول تۇتتۇمكى، قائىدە بويىچە، قىياس قىلغىلى بولىدىغان ۋە مەن تاشلىۋەتكەن سۆزلەرنىمۇ مۇشۇ يول بىلەن تېپىۋالغىلى بولىدۇ. پېئىللاردىن ياسالغان ئىسىملار تۆۋەندىكى ئون ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن تۈزۈلىدۇ. بۇ ھەرپلەر ا - ئەلىف، ت - t، ج - q، ش - x، غ - ɋ، ق - ḳ، قاتتىق كاف (ك - k)، ق - ḳ بىلەن ك - k ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان يۇمشاق كاف (ك - g)، ل - l، م - m، ن - n، و - w ۋاۋلاردىن ئىبارەت.

ا - ئەلىف

بِلْكا bilgə - «ئالىم، ھېكىم، ئەقىللىق» دېگەن مەنىلەردىكى بۇ سۆز «بِلْدِي bildi» سۆزىدىن ياسالغان. اُڭا əgə — ئەقىل ۋە تەجرىبىدە بەك يۇقىرى بولغان كىشىلەرگە ئېيتىلىدىغان بۇ سۆز «اُودِي نانْكْنِي ədi nəŋni — نەرسىنى ياخشى چۈشەندى» دېگەن ئىبارىدىكى «اُودِي ədi» سۆزىدىن ياسالغان. «اُوا uwa» سۆزىمۇ شۇنداق. بۇ ئىچىگە شېكەر ئۇۋىتىپ سېلىنىدىغان بىر خىل غىزانىڭ نامى. بۇ سۆز «اُوْدِي uwdī» سۆزىدىن ياسالغان.

«ا - ئەلىف» كۆپىنچە «م - m» بىلەن بىرلىكتە («ma، mə» شەكلىدە) كېلىدۇ. «كوكۇلا» مەنىسىدىكى «كَسْما kəsmə» سۆزى «كَسْدِي kəsdi» سۆزىدىن ياسالغان. كۆزنى يېپىۋالمىسۇن دەپ كېسىلىگەن ماڭلاي چاچمۇ «كَسْما» دېيىلىدۇ. «اُورْما // سَجْ ərmə saq» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «اُورْدِي ərdi» سۆزىدىن ياسالغان.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ت – t

«قاچقۇن» دېگەن مەنىدىكى «قَجُتْ kaqut» سۆزى «قَجْدِي kaqdi» سۆزىگە «ت – t» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«كىيىم ـ كېچەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كَذُتْ kəżüt» سۆزىمۇ «كىيدى» دېگەن مەنىدىكى «كَذْتِي kəżti» سۆزىگە «ت – t» قوشۇلۇپ ياسالغان.//

ج – q

«كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كُمَجْ kəməq» دېگەن سۆز كۈل ۋە كۈلگە ئوخشاش نەرسىلەرگە بىرەر نەرسىنى كۆمگەندە ئىشلىتىلىدىغان «كُمْدِي kəmdi» سۆزىگە «ج – q» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«سَڤِنْجْ səvinq — سۆيۈنچ» سۆزىدىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «سَڤِنْدِي səvindi» سۆزىدىن ياسالغان.

ش – x

ئۆزىگە تونۇش ئادەم مەنىسىدە ئىشلىتىدىغان «بِلِشْ bilix» سۆزى «بِلْدِي bildi» سۆزىگە «ش – x» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«سوقۇشماق»، «توقۇنۇشماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اُورُشْ» ۋە «تُقُشْ» سۆزلىرىمۇ «اُورْدِي urdi»، «تُقِيدِي tokidi» سۆزلىرىگە «ش – x» قوشۇلۇپ ياسالغان.//

غ – ɣ

«غ – ɣ» ھەرپىدە ئۈچ خىل ئەھۋال بار:

1. پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنى ئىسىملارغا ئايلاندۇرىدۇ. «تازا، پاكىز» دېگەن مەنىلەردىكى «اَرِغْ arïɣ» سۆزى «اَرِنْدِي نانْكْ arïndï nəŋ – ئېرىغدالغان نەرسە» سۆزىدىن ياسالغان. بىرەر نەرسىنىڭ قۇرۇقلۇقىنى بىلدۈرىدىغان «قُرُغْ kuruɣ» سۆزىمۇ «قُرِيدِي kurïdï» دېگەن سۆزدىن ياسالغان.

2. تۈپ ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، ماكان ئىسىملىرىنى ياسايدۇ. مەسىلەن: «يَيْلاغْ yaylaɣ» سۆزى «ياز» مەنىسىدىكى «يايْ yay» سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «غ – ɣ» ھەرپىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. شۇنىڭدەك «قىشلايدىغان يەر» دېگەن مەنىدىكى «قِشْلاغْ kïxlaɣ» سۆزىمۇ «قِشْ kïx» سۆزىنىڭ ئاخىرىغا «غ – ɣ» ھەرپىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان. دېمەك، بۇ سۆزلەر ئاخىرىغا «غ – ɣ» ھەرپىنىڭ قوشۇلۇشى// بىلەن ماكان ئىسىملىرىغا ئايلانغان[1].

3. پېئىل تومۇرىغا ئاۋۋال «غ – ɣ» ئاندىن «و – ۋاۋ» قوشۇلۇش بىلەن قورال ـ سايمان ئىسىملىرى ياسىلىدۇ. بۇ تۈركىي تىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىي قائىدە. مۇشۇ يول بىلەن پېئىللار ئىسىمغا ئايلىنىپ، بىرەر نەرسىنى ياسايدىغان قورال ـ سايماننىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «بِيجْدِي pïqdï» پېئىلىنىڭ تومۇرىغا «غُو – ɣu» قوشۇلۇپ ياسالغان «بِيجْغُو pïqɣu — بىرەر نەرسىنى كېسىدىغان ئەسۋاب» سۆزى شۇنىڭغا مىسالدۇر. «بىرەر نەرسىنى ئۇرىدىغان قورال» دېگەن مەنىدىكى «اُرْغُونانْكْ urɣu nəŋ» سۆزى «اُرْدِي urdï» سۆزىدىن ياسالغان.

«غ – ɣ» ئورنىدا يۇمشاق كاف «ك – g»نى ئىشلىتىش ھادىسىسىمۇ بار. «كَسْدِي kəsdi» پېئىلىدىن ياسالغان «كَسْكُو نانْكْ kəsgü nəŋ — كېسىدىغان نەرسە» سۆزى ئەنە شۇنىڭغا مىسال.

[1] بۇ يەردە بىرئاز ئېنىقسىزلىق بار. ئەسلىدە «يَيْلاغْ yaylaɣ»، «قِشْلاغْ kïxlaɣ» سۆزلىرى «yay»، «kïx» سۆزلىرىگە «غ – ɣ»نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ياسالغان بولماي، بەلكى «yayla ، kïxla» دېگەن پېئىللارغا «غ – ɣ» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يازما نۇسخا 43- بەتتە «لا – la // lə» توغرىسىدا بەرگەن چۈشەنچىسىگە قارالسۇن.

«بىرەر نەرسىنى// تاسقايدىغان ئەسۋاب» دېگەن مەنىدىكى «ئۇسكۇ ئۈسگۈ *üsgü üsü*» سۆزىمۇ «ئۇسدى *üsdi* ـــ تاسقىدى» پېئىلىدىن ياسالغان.//

ئەمدى «غ – *ƣ*»بىلەن «ك – *g*»نىڭ ئىشلىتىلىدىغان ئورنىغا كەلسەك، قاتتىق سۆزلەردە «غ – *ƣ*»، ئۇنىڭ ئەكسىچە، يۇمشاق سۆزلەردە «ك – *g*» ئۇلىنىدۇ. تۈركىي سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «غ – *ƣ*» ياكى «ك – *g*» ھەرپلىرىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشى ئەرەبچە پېئىللارنىڭ بېشىغا «م – *m*» ھەرپى ئۇلانغىنىغا ئوخشايدۇ. «ئورغاق» مەنىسىدىكى «مِنْجَـــلْ» سۆزى «ئوت ئوردى» مەنىسىدىكى «نَجَـــلَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م - *m*» قوشۇلۇپ ياسالغان. «ئەگىلەك» مەنىسىدىكى «مُنْخُـــلْ» سۆزى «ئەگىلدى» دېگەن مەنىدىكى «نَخَلَ»پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م – *m*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان؛ «ئۆتكەمە» دېگەن مەنىدىكى «مِنْسَفْ» سۆزىمۇ، «تاسقىدى» دېگەن مەنىدىكى «نَسَـــفَ» پېئىلىنىڭ ئالدىغا «م – *m*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئوغۇزلار «غ – *ƣ*»ياكى «ك – *g*»نىڭ ئورنىغا «ا – ئەلىف»نى، «و – ۋاۋ» ئورنىغا خۇددى شۇ مەنىدىكى «س – *s*» بىلەن «ى – يا»نىڭ قوشۇلمىسى بولغان «ســـى – *sï // si*» نى ئىشلىتىدۇ. «ياغاچ كېسىدىغان نەرسە»نى «يِغـــاجْ بِجاســـي نائـــكْ *yïƣaq piqəsi nəŋ*»، «ئوتۇن يارىدىغان پالتا»نى «ئُتُونـــكْ كَساســـي بَلْـــدُو *otuŋ kəsəsi baldu*»دەيدۇ.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرى بىلەن مەستەرلەرمۇ شۇ قائىدىلەر بويىچە تۈزۈلىدۇ. خاقانىيە تۈركلىرى بىلەن باشقا تۈركلەر، ئوغۇز تۈركمەنلىرى بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدا ئەنە شۇ نۇقتىدا//پەرق بار. بۇ ئۆزگەرمەس بىر ئۆلچەم. خۇدا خالىسا، بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە سۆزلىنىدۇ.

ق – *q*

«تَرْغاقْ *tarƣaq*»دېگەن سۆز «سَجْ تَرادي *saq taradï*» دېگەن جۈملىدىكى «تَـــرادي *taradï*» سۆزىگە «ق – *q*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«اُورْغـــاقْ *orƣaq*» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق بولۇپ، «اُوتْ اُورْدي *ot ordï*» دېگەن جۈملىدىكى «اُورْدي *ordï*» سۆزىدىن ياسالغان.

ئەۋلاد تورۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە فولىيازمىلار ئامبىرى

قاتتىق كاف (ك – k)

«كېسىلگەن نەرسىنىڭ بىر پارچىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كَساكْ نائكْ *kəsək nəŋ*» ئىبارىسىدىكى «كَساكْ *kəsək*» سۆزى «كَسْـــدي *kəsdi*» سۆزىگە «ك – *k*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«پۇركەنچە» مەنىسىدىكى «اَشُـــكْ *əxük*» سۆزى «پۇركەندى، يېپىندى» دېگەن مەنىدىكى «اَشُودي *əxüdi*» سۆزىدىن ياسالغان.//

يۇمشاق كاف (ك – *g*)

«تِرِكْ *tirig*» سۆزى «تِرِلْدي *tirildi*» سۆزىگە،// «اُولُكْ *ölüg*» سۆزى «اُولْدي *öldi*» سۆزىگە «ك – *g*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ل – l

«كاۋاك، يېرىق يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بِيجْغِيـــلْ يِـــرْ *piqƣïl yər*» ئىبارىسىدىكى «بِيجْغِيـــلْ *piqƣïl*» سۆزى «بِيجِيلْـــدي نائـــكْ *piqïldï nəŋ* ـــ پىچىلغان نەرسە» دېگەن ئىبارىدىكى «بِيجِيلْدي *piqïldï*» سۆزىگە «ل – *l*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«ئالىتاغىل نەرسە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَرْغِيلْ *tarƣïl*» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «تَرِيلْدي *tarïldï* ـــ تارىلدى» پېئىلىدىن ياسالغان بولۇپ، بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە بىلەن، ئاقنىڭ قارا بىلەن ئارىلىشىپ تۇرۇشىغا ئېيتىلىدۇ.

م – m

«سېلىنچا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يَـذِمْ yaẓim» سۆزى «يايدى» دېگەن مەنىدىكى «يَـذْتِي yaẓti» سۆزىگە «م – m» قوشۇلۇپ ياسالغان. «بىر تىلىم قوغۇن» دېگەن// مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بِيرْ بِيجِمْ قاغُونْ bir pïqïm ḳaoqun» ئىبارىسىدىكى «بِيجِمْ pïqïm» سۆزى «كەستى» مەنىسىدىكى «بِيجْدِي pïqdï» سۆزىگە «م – m» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ن – n

«سەل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اَقِينْ akïn» سۆزى «سُفْ اَقْدِي suv akdi» دېگەن جۈملىدىكى «اَقْدِي akdï» سۆزىگە «ن – n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«يىغىندى تۇپراق ياكى ئۆيۈم تۇپراق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يِيغِنْ تُبْراقْ yïqïn toprak» دېگەن ئىبارىدىكى «يِيغِنْ yïqïn» سۆزى «تُبْراقْ يِغْدِي toprak yïqdï» دېگەن جۈملىدىكى «يِغْدِي yïqdï» سۆزىگە «ن – n» قوشۇلۇپ ياسالغان.

و – ۋاۋ

بۇ ھەرپنىڭ بىرەر بىرىكمىگە قوشۇلماي يالغۇز ھالدا كېلىشى بەك ئاز ئۇچرايدۇ. «قان ئالىدىغان ئەسۋاب» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «سُـرْغُو soroqu» سۆزى «بىرەر ھايۋاننىڭ سۈتىنى ئېمىشى ياكى قاننى شورىشى» مەنىسىدىكى «سُـرْدِي sordï» —— شورىدى» سۆزىگە «و – ۋاۋ» قوشۇلۇپ ياسالغان. «تۇرار جاي» مەنىسىدىكى «تُرْغُـوُ يِـيرْ turoqu yər» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق.//

خۇددى پەلەك قۇتۇپ يۇلتۇزى ئەتراپىدا ئايلانغاندەك، تۈركىي تىللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ قائىدىلەر ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ. بۇ قائىدىلەر ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. بىز بۇ يەردە قىسقىچىلا توختىلىپ ئۆتتۇق. ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا، كېيىنكى بابلاردا بۇ ھەقتە تېخىمۇ كەڭ توختىلىپ ئۆتىمىز.

سۆزلەرنىڭ قانچە ھەرپتىن تۈزۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا

بەزى سۆزلەر تەشتىتسىز ئىككى ھەرپتىنلا تۈزۈلىدۇ: «اَتْ at —— ئات» ۋە «اَرْ ər —— ئەر» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلىدۇ: «ئوزۇق» مەنىسىدىكى «اَزُقْ azuk » ۋە «گۇناھ» مەنىسىدىكى «يَزُقْ yazuḳ» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

تۆت ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ:// «يَغْمُرْ yaoqmur —— يامغۇر». «جَغْمُـرْ qaoqmur —— چامغۇر» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەش ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ: « قُرُغْساقْ ḳuruoqsaḳ —— قورساق» ۋە «قُـذُرْغاقْ ḳużuroqaḳ —— چاپاننىڭ ئىككى پېشىنىڭ بىرى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئالتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ: «كُمُلْـدُرُكْ ḳomüldürük —— كەمەلدۇرۇك» ۋە «قُذُرْغُونْ ḳużuroqun —— قۇشقۇن» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ھەتتا يەتتە ھەرپتىنمۇ تۈزۈلىدۇ. لېكىن، ئىسىملارنىڭ يەتتە ھەرپتىن تۈزۈلگەنلىرى ئاز ئۇچرايدۇ: «زَرْغُنْجْمُودْ zaroqunqmud —— رەيھانى چىنى. خۇش پۇراق بىر خىل ئۆسۈملۈك» دېگەنگە ئوخشاش. تۈركىي تىللاردا سۆزلەر يەتتە ھەرپلىكتىن ئارتۇق بولمايدۇ.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر توغرىسىدا

سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «مَدْ»[1] ياكى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسى بولغان «لِينْ»[2] ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «قاپ» مەنىسىدىكى «تَغارْ taqar»، «تۇتۇرۇق» مەنىسىدىكى «جَڤارْ qavar» سۆزلىرىدىكى «ا – ئەلىف» سوزۇپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر؛ «قۇرۇق يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُرِيغْ ḳorïq»، «تازا، پاكىز» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «اَرِيغْ arïq» سۆزلىرىدىكى «ى – يا» ھەرپى بىلەن «تەييار، ھازىر» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «اَنُوقْ anuḳ» ۋە «شاھىت، گۇۋاھ» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «تَنُوقْ tanuḳ» سۆزلىرىدىكى «و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشىتىپ ئوقۇش بەلگىسىدۇر.

ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ يەنە بىرى «أ – ھەمزە»دۇر. مەسىلەن: «ئايغىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اَذْغِيرْ ażqïr»، رەۋەننىڭ بىر خىلى بولغان «اِشْغُنْ ïxqun» سۆزلىرىدىكى «أ» گە ئوخشاش.

ئىسىملاردا زىيادە بولۇپ كېلىدىغان يەنە بىر ھەرپ «ن – n» ھەرپىدۇر. مەسىلەن: «بَزْغانْ bazqan — مېرسىن دەرىخىنىڭ مېۋىسى» ۋە «قَزْغانْ ḳazqan — سۇ قېزىۋەتكەن يەر» دېگەن سۆزلەردىكى «ن – n» ھەرپىگە ئوخشاش.

ئىسىملاردىكى يەنە بىر زىيادە ھەرپ «و – ۋاۋ» ھەرپىدۇر. مەسىلەن: «يىپەك رەخت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تُرْقُو torḳu»، «تەنتەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُرْغُو ḳurqu» سۆزلىرىدىكى «و – ۋاۋ» ھەرپىگە ئوخشاش.//

[1] بۇ يەردە ئەرەب تىلىدىكى «ھەرپى مەد ‹ مەدلىك ھەرپلەر› – ا – ئەلىف، و – ۋاۋ، ى – يا» كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ ھەرپلەر ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ھەرپلەرنى سوزۇپ ئوقۇشقا خىزمەت قىلىدۇ.

[2] ئەرەبچىدىكى «ا- ئەلىف، و- ۋاۋ، ى- يا» ھەرپلىرى سوزۇپ ئوقۇلماي، ساكىنلىق ئوقۇلسا (بۇ يەردە ئاساسەن «و – ۋاۋ» بىلەن «ى – يا» كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، «ھەرپى لىن» بولىدۇ. مەسىلەن: «صَيفْ، خَيْفْ، خَوْفْ، غَيْنْ» سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. ئەرەبچىگە خاس بۇ خۇسۇسىيەت تۈركىي تىللاردا يوق. شۇڭا، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ يەردە «ھەرپى لىن» دەپ ئوتتۇرىچە سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ئۇرغۇسىز «و - ۋاۋ، ى - يا» ھەرپلىرىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

«ى – يا» ھەرپىمۇ ئىسىملاردىكى زىيادە ھەرپلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «دۆڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كُتْكِي ḳətki» ۋە «تۈرتۈك چىراي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بُرْقِي burḳï» سۆزلىرىدىكى «ى – يا» ھەرپىگە ئوخشاش.

بۇ سۆزلەردىن «فَعالْ fəal، فُعالْ fual، فِعالْ fial، فَعُولْ fəul، فَعِيلْ fəil» شەكىللىرىدە كەلگەنلىرىنى ئوقۇغاندا، يۇمشىتىش ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇش مۇمكىن. «يِغاجْ yïqaq» سۆزىنى «يِغَجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭدەك «دەريا ۋە جىلغىنىڭ نېرىقى تەرىپى» دېگەن مەنىدىكى «يُغُوجْ yuquq» سۆزىنى «يُغُجْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ؛ «قُرِيغْ ḳorïq — قورۇق» سۆزىنى «قُرِغْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

سۆزنىڭ قىسقىسى ئۇزۇنىدىن ياخشىراق، قالغانلىرى خۇدا خالىسا، كىتابنىڭ باشقا جايلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

پېئىللاردىكى زىيادە ھەرپلەر ۋە پېئىللارنىڭ تۈزۈلۈشى

پېئىللار ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك،//بەش ھەرپلىك ۋە ئالتە ھەرپلىك بولىدۇ.//پېئىللارغا كەينىدىن قوشۇلىدىغان ھەرپلەر ئون:

ا - ئەلىف، ت - t، ر - r، س - s، ش - x، ق - ḳ، ك - k، ل - l، ن - n، لا - la// lə، ى - يا.

بۇ ھەرپلەرنىڭ ھەربىرى پېئىللارغا بىرەر يېڭى مەنىنى بېرىش ئۈچۈن قوشۇلىدۇ.

ا – ئەلىف

«ھەسەت قىلدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «تَبْزادِي təpzədi» سۆزى «ئۈنۈمسىز يەر» دېگەن مەنىدىكى «تَبِزْ təpiz» سۆزىگە «ا – ئەلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

«قوبۇز چالدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قُبْزادِي ḳobzadï» سۆزى «قُبُزْ ḳobuz» سۆزىگە «ا - ئەلىف» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئەۋلاد كۆرۈپچىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ت – t

بۇ ھەرپ پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنى ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. «ئارپا، بۇغداي قاتارلىق نەرسىلەرنى تازىلىدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان « تَرِغْ اَرِتّىٖ *tarïq arïtti*» دېگەن جۈملىنىڭ « اَرِتّىٖ» سۆزىدىكى « ت – *t*» ھەرپىگە ئوخشاش. «تُونْ قُرُتّىٖ *ton kurutti* — تون قۇرۇتتى» دېگەن جۈملىنىڭ «قُرُتّىٖ» سۆزىدىكى « ت – *t*» ھەرپىمۇ شۇنداق.//

«ت – *t*»ھەرپى قوشۇلماستىن بۇرۇن، بۇ سۆزلەر «اَرِيدىٖ *arïdï*»، «قُرِيدىٖ *kurïdï*» شەكىللىرىدە ئىدى.

ر – r

كۆپ ھاللاردا پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسىنى ياساش ئۈچۈن، « ر – *r* » ھەرپى «ت – *t*» ھەرپىگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كەتتى» مەنىسىدىكى «بَرْدىٖ *bardï*» پېئىلنىڭ «بَرْتُرْدىٖ *barturdï*» شەكلىدە ۋە «كَلْدىٖ *kəldi* — كەلدى» پېئىلنىڭ «كَلْتُرْدىٖ *kəltürdi*» شەكلىدە مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلانغىنىغا ئوخشاش.

س – s

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئارزۇ ـ ئىستەك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوڤْ اِجْسَدىٖ *suv iqsədi* — سۇ ئىچكۈسى كەلدى»، «اَشْ يِيسَدىٖ *ax yəysədi* — ئاش يېگۈسى كەلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار. بەزىدە « س - *s* » ھەرپى ئەرەبچىنىڭ «تَفٰاعُل *təfaul*»بابىدىكىگە ئوخشاش، ئەمەلىيەتتە بولمىغان ئىش- ھەرىكەتنى خۇددى

بولۇۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈنمۇ پېئىللارغا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنْدِينْ يَرْمَاقْ اَلِمْسِنْدى *ol məndin yarmak alïmsïndï* — ئۇ ئۆزىنى مەندىن يارماق// ئېلىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى»، «اُلْ مَنكا كُلُمْسِنْدى *ol maŋa külümsindi* — ئۇ ئۆزىنى ماڭا كۈلۈۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى».

ش – x

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئەرەبچىدىكى «مُفٰاعَلَة *mufaələ*» بابىدىكىگە ئوخشاش، ئىش- ھەرىكەتنىڭ ئىككى كىشى تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُورْدىٖ *urdï*» پېئىلىدىن «اُرُشْدىٖ *uruxdï*» پېئىلى، «تُرْدىٖ *turdï*» پېئىلىدىن «تُرُشْدىٖ *turuxdï*»//پېئىلى ياسالغىنىغا ئوخشاش. پېئىللارغا « ش – *x*» ھەرپى قوشۇلۇپ كەلگەندە، بەزەن ماختىنىش، بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ. بۇ ھەقتە ئۆز ئورنى كەلگەندە سۆزلىنىدۇ.

ق – k

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، مەغلۇپ بولغانلىق ياكى خورلانغانلىق مەنىسىنى بېرىدۇ ۋە «مَفْعُولْ *məf'ul*» ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ: «اَرْ اَجِيقْدىٖ *ər aqïkdï* — قاماقتا ياكى قورشاۋدا قالغانلىقتىن، ئادەم ئاچ قالدى»؛ «يِلْقىٖ يُتُقْدىٖ *yïlkï yutukdï* — يىلقا ئوت- چۆپسىز قالغانلىقتىن، ئورۇقلاپ ئۆلەي دېدى».//

شۇنىڭدەك، كۆپىنچە « ق – *k* » ھەرپى « س – *s* » ھەرپى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىدۇ: «اَرْ اَرْسِقْدىٖ *ər arsïkdï* — ئادەم ئالداندى»؛ «اَرْ سُيْسُقْدىٖ *ər soysukdï* — ئادەمنىڭ مېلى تالاندى».

k – ك

يۇمشاق ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ياكى تەركىبىدە «ك» ھەرپى بولغان سۆزلەردە «ق – k» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – k» ئىشلىتىلىدۇ: «قَجْغِنْ اَرْ يِتْسِكْتِي kaqqīn ər yətsikti — قاچقۇن ئادەمگە يېتىۋېلىندى»؛ «اُلْ اَرْ بِلْسِكْتِي ol ər bilsikti — ئۇ ئادەم بىلىندى، يەنى ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ۋە يوشۇرغان نەرسىلىرى بىلىنىپ قالدى».

l – ل

بۇ ھەرپ مەجھۇل پېئىل ياساشقا خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُوقْ اَتّي ər ok atti — ئادەم ئوق ئاتتى» دېگەن جۈملىدىكى «اَتّي atti» پېئىلىدىن ياسالغان «اُوقْ اَتِلْدي ok atīldī — ئوق ئېتىلدى» دېگەنگە ئوخشاش. «بُوزْ تُقِيدي bəż tokīdī — بۆز توقۇدى» دېگەن جۈملىدىكى «تُقِيدي // tokīdī» پېئىلىدىن ياسالغان «بُوزْ تُقِيلْدي bəz tokīldī — بۆز توقۇلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

n – ن

بۇ ھەرپ پېئىللارغا قوشۇلۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى باشقىلار ئارىلاشمىغان ھالدا ئورۇندىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ يَرْماقِنْ اَلِنْدي ol yarmakīn alīndī — ئۇ يارمىقىنى ئۆزى ئالدى»، «اُلْ مَنْدِينْ تَڤارِينْ قُلُنْدي ol məndin tavarīn kolundī — ئۇ مەندىن تاۋىرىنى ئۆزى تەلەپ قىلدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئىۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

la // lə – لا

بۇ قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن: «بِيكْ قُوشْلادي bəg kuxladī — بەگ (قۇش) قۇشلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.// بۇ جۈملىدىكى «قُوشْ kux» سۆزى ئىسىم بولۇپ، ئەسلىدە پېئىلغا ئوخشاش تۈرلەنمەيتتى، ئەمما «لا – la // lə» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پېئىلغا ئايلىنىپ، خۇددى باشقا پېئىللاردەك تۈرلىنىدىغان بولىدۇ. بۇ بەك مۇھىم قائىدە. بۇنى ئېسىڭدە تۇت.//

«بَكْ كَنْدْ دا قِيشْلادي bəg kənddə kīxladī — بەگ شەھەردە قىشلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قِيشْلادي kīxladī» سۆزىمۇ «قِيشْ kix» سۆزىگە «لا – la // lə» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن پېئىل ياسالغانلىقىغا مىسالدۇر.

ى – يا

بۇ ھەرپ «ل – l» بىلەن بىرلىكتە (لِي li // lī شەكلىدە) كېلىدۇ[1]. پېئىلغا قوشۇلۇپ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىشىغا ئاز قالغانلىقىنى، لېكىن تېخى ئورۇندىلىپ بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: « اُولْ تُرْغالِي قَلْدي ol turqalī kaldī — ئۇ تۇرغىلى قالدى»؛ « اُولْ بَرْ غالِي قَلْدي ol barqalī kaldī — ئۇ بارغىلى قالدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُرْغالِي turqalī»، «بَرْغالِي barqalī» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىلەرنى ئوبدان ئۆگەن.

[1] بۇ يەردە «غالِي – kalī، كالِي – gəli» شەكلى كۆزدە تۇتۇلغان.

سۆزلەرنىڭ ئۆز تۈزۈلۈشى بويىچە ئىلگىرى-كېيىن كېلىش تەرتىپى توغرىسىدا

ئاۋۋال ئىككى ھەرپلىك سۆزلەردىن باشلايمەن، ئاندىن ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئالتە ھەرپلىك سۆزلەرنى بېرىمەن. ئوتتۇرىسى//ساكىنلىق سۆزلەرنى ھەرىكىلىك سۆزلەردىن بۇرۇن بېرىمەن؛ ئاندىن ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك بولغان سۆزلەرنى ئۆز ھەرىكىلىرىنىڭ تەرتىپى بىلەن بېرىمەن. ئاندىن كېيىن، باش تەرىپىگە ھەمزە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرپلەر قوشۇلغان سۆزلەرنى بېرىمەن. ئاندىن، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ئارىسىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەرنى ئۆز ئورنى بىلەن بېرىمەن؛ ئاندىن كېيىن، ئۈچىنچى ھەرپنىڭ ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەرنى بېرىمەن.

كىتابىمىزدا سۆزلەرنىڭ ئۆز تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئىلگىرى- كېيىن كېلىش تەرتىپى ئەنە شۇنداق بولىدۇ. كىتابنىڭ ھەممە بۆلۈملىرىدە ئىسىملارمۇ شۇ تەرتىپتە بېرىلىدۇ.

ھەرپلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن قويۇلۇش تەرتىپى توغرىسىدا

ئىلگىرىكى ئەدىبلەرنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ ۋە ئەرەب لۇغەتلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشىتىپ، بۇ كىتابنى «ب» بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملاردىن باشلايمەن، ئاندىن كېيىن، قالغان ھەرپلەرنى ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن بېرىمەن.//شۇنىڭ بىلەن بىللە سۆزلەرنىڭ باش- ئايىغىنىمۇ نەزەردە تۇتىمەن. قايسى ھەرپ ھەمزىگە يېقىن بولسا، ئۇنى باشقىلاردىن بۇرۇن بېرىمەن. مەن سۆزلەرنىڭ ئارىسىدا «واو عاطفە *wawi atifə* — باغلىغۇچى ۋاۋ ھەرپى»نى ئىشلەتمىدىم. چۈنكى، تۈركىي تىللاردا ئۇنىڭغا ئورۇن يوق. بۇنى ياخشى چۈشەن.//

سۈپەت قاتارىدا بايان قىلىنمىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا

بۇ سۈپەتلەر تۈرلۈك مەقسەتلەر ئۈچۈن، تۈرلۈك سۆزلەردىن تۈرلۈك يوللار بىلەن ياسىلىدۇ:

بىرىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى ئاندا - ساندا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي اَرْ *bardï ər* — بارغان ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «بَرْدَجِي اَرْ *bardaqï ər* — بېرىپ قالىدىغان ئادەم»؛ «كَلْدِي اَرْ *kəldi ər* — كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىدىن ياسالغان «كَلْدَجِي اَرْ *kəldəqi ər* — كېلىپ قالىدىغان ئادەم» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ خىلدىكى سۈپەتلەر بايان قىلىنمىدى.

ئىككىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش - ھەرىكەتنى داۋاملىق ۋە كۆپ قېتىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ اَڤْكا بَرَ غانْ *ol ər ol əvgə baraqan* — ئۇ ئۆيىگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ»؛ «اُلْ كِيشِي اُلْ بِيزْ كا كَلَكانْ *ol kixi ol bizgə kələgən* — ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىۋېرىدىغان كىشى ئۇ» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرَغانْ *bara qan*»، «كَلَكانْ *kələgən*» دېگەنلەرگە ئوخشاش. سۈپەتنىڭ بۇ تۈرىمۇ بايان قىلىنمىدى.//

ئۈچىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا ئىنتىلىشىنى ۋە قىلىش ئىستىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ اَڤْكا بَرِغْساقْ *ol ər ol əvgə barïqsak* — ئۇ ئۆيگە بېرىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ»؛ «اُلْ كِشِي اُلْ بِيزْكا كَلِكْساكْ *ol kixi ol bizgə kəligsək* — ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىشنى بەك ئارزۇ قىلىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتارىدا بايان قىلىنمىدى.

تۆتىنچىسى، بىر ئىشنى قىلىش شۇ شەخسنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَڤْكا بَرْغُلُقْ اَرْدِي *ol əvgə baroquluk ərdi* — ئۇ ئۆيگە بارغۇلۇق ئىدى» دېگەندىكىگە ئوخشاش. بۇمۇ بايان قىلىنمىدى. ئوغۇزلار بۇنداق سۆزلەردە «ل – *l*» ھەرپى ئورنىدا شۇ مەنىدە «س – *s*» نى ئىشلىتىدۇ.//يەنە بىر مىسال: «اُلْ يِكِتْ بِيزْكا كَلْكُو لُوكْ اَرْدِي *ol yigit bizgə kəlgülük ərdi* — ئۇ يىگىت بىزنىڭكىگە كەلگۈلۈك

ئىدى» دېگەن جۈملىدىمۇ شۇنداق.

بەشىنچىسى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئۈستىدە تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ اَڤْكا بَرِيغْلِي مَنْ mən əvgə barïqlï mən — مەن ئۆيگە باراي دەپ تۇرىمەن »؛ «مَنْ سِيزْكا كَلِكْلِي مَنْ mən sizgə kəligli mən — مەن سىزنىڭكىگە كېلەي دەپ تۇرىمەن» دېگەندىكىلەرگە ئوخشاش. بۇلارمۇ سۈپەت قاتارىدا بايان قىلىنمىدى.//

مۇنداق سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى پېئىلدىن ياسالغان، ھەر قانداق پېئىلدىن شۇ مەنىدە مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن سۈپەت ياسىلىدۇ.

بۇ سۈپەتلەرنىڭ سۈپەتلەنگۈچىلىرىمۇ ئالاھىدە ئېيتىلمىدى. ئەگەر قائىدىنىڭ قانداق ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ سۆزلەرنىڭ خەلق تىلىدا قانداق كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش لازىم بولسا، شۇ قائىدىلەرگە توختالغاندا سۆزلەپ ئۆتىمەن.

بىرلىك، كۆپلۈك، ئاشۇرۇش ـ سېلىشتۇرۇش، كىچىكلىتىش ۋە تۈرلىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرمۇ سۆزلەنمىدى. چۈنكى، بۇلار ئۈچۈن ئايرىم بىر كىتاب يېزىپ، ئۇنىڭغا «كِتَابُ جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِي لُغَاتِ التُّرْكْ — تۈركىي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» دەپ ئات قويدۇم. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن، نەھۋىگە ئائىت قائىدىلەر شۇ كىتابتا سۆزلەندى.

مەستەر قاتارىدا بايان قىلىنمايدىغان مەستەرلەر توغرىسىدا

مەستەرلەر[1] ئىككى خىل بولىدۇ.

بىرىنچىسى، تۈپ مەستەرلەر. بۇ خىل مەستەرلەر پېئىللار بۆلۈمىدە ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرى بىلەن بىللە كۆرسىتىلىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئەسلىدە مەستەر بولماي، ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەر. مۇنداق مەستەرلەردە ھال مەنىسىمۇ//بولىدۇ. بۇلارنى پەقەت لازىم بولغاندىلا كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

[1] مەستەر ـ ئىسىمداش ياكى پېئىلنىڭ ئېنىقسىز شەكلى.

«بَرْدِي bardï»، «بَرِيرْ barïr» شەكىللىرىدىن ياسالغان «بَرْماقْ barmak»؛ «كَلْدِي kəldi»، «كَلِيرْ kəlir» شەكىللىرىدىن ياسالغان «كَلْمَكْ kəlmək» بولسا، تۈپ مەستەرلەردۇر.//

ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەرگە ئۆرنەك قىلىپ مۇنۇلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن: «مَنِكْ بَرْغِمْ بُلْسا مَنكا تُشْغِيلْ məniŋ barqïm bolsa maŋa tuxqïl — مەن بارىدىغان چاغدا ماڭا يولۇق»؛ «كَيِكْ كَلِكِي بُلْسا اُقْتا kəyik kəliki bolsa okta — كېيىك كەلگەن چاغدا ئوق ئات» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغْ barïq»، «كَلِكْ kəlik» دېگەن سۆزلەر ياسالما مەستەرلەردۇر. «تازْ كَلِكِي بُرْكْجِيكا taz kəliki bərkqigə — تازنىڭ كېلەر يېرى بۆكچىنىڭ دۇكىنى» دېگەن ماقالدىكى «كَلِكِي kəliki» سۆزىمۇ شۇنداق.

بۇنداق مەستەرلەرنىڭ ياسىلىش قائىدىسى شۇكى، قاتتىق سۆزلەرگە «ق – k» ياكى «غ – q» ھەرپلىرى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرِغْ بَرْدِي barïq bardï — ئۇ قولىنى قاتتىق باردى (ماڭدى)»؛ «اُلْ قُلِنْ اُرُغْ اُرْدِي ol kulïn uruq urdï — ئۇ قولىنى قاتتىق ئۇردى» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَرِغْ barïq»، «اُرُغْ uruq» مەستەرلىرى پېئىل يىلتىزىغا «غ – q» ئۇلىنىش//بىلەن ياسالغان. «ق – k» ياكى «ك» ھەرپلىرى ھەرقاچان ئىزافەت باغلىغۇچىسى بىلەن بىرلىكتە كېلىدۇ، «غ – q» ھەرپىگە ئوخشاش يالغۇز كەلمەيدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ يُرُقِي نَتَكْ anïŋ yorukï nətəg — ئۇنىڭ يۈرۈشى قانداق» دېگەنگە ئوخشاش، «يُرُقِي yorukï» سۆزىنىڭ تەركىبىدە بولغان «ق – k» ھەرپى «غ – q» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

تەركىبىدە «ك – k» بولغان سۆزلەرگە ياكى يۇمشاق سۆزلەرگە «ك – k» ھەرپى ئۇلىنىدۇ. «اَنِي سُكُكْ سُكْتِي anï səkük səkti — ئۇنى قاتتىق سۆكتى»؛ «اُلْ قُلِنْ تَبِكْ تَبْدِي ol kulïn təpik təpdi — ئۇ قۇلىنى قاتتىق تەپتى» دېگەن جۈملىلەردىكى «سُكُكْ səkük»، «تَبِكْ təpik» سۆزلىرى «ك – k» قوشۇلۇپ ياسالغان مەستەرلەرگە مىسالدۇر. مۇنداق مەستەرلەر تەكىتلەش، جېكىلەش مەزمۇنىنى ئىپادىلەيدۇ، «وَكَلَّمَ اللهُ مُوسىٰ تَكْلِيماً — تەڭرى مۇساغا جېكىلەپ ئېيتتى» ئايىتىدىكىگە ئوخشاش.

ئەولاد كۆرۈپۈتىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سۆزنى قىسقارتىپ، قائىدىلەرنى بىر تەرتىپتە يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، بۇ يەردە قائىدىلەر ئۈستىدە قىسقىچىلا توختالدىم، قالغانلىرىنى شۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپ چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە مەن كۆرسەتكەن قائىدىلەر، مەن ئىشارەت قىلغان ئاساسلار ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. خۇدا خالىسا، بۇلار ئۆز ئورنىدا چۈشەندۈرۈلىدۇ.// I 36

كىتابتا ئېيتىلغان ۋە ئېيتىلمىغان نەرسىلەر توغرىسىدا

مەن كىتابتا مۇسۇلمان بولغان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چۆللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ ناملىرىنىلا يازدىم.// چۈنكى، بۇلار تىللاردا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنىلا يازدىم، ئانچە ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم. مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلىرىنىڭ ناملىرىنى يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم. چۈنكى، ئۇلارنى يېزىشتىن پايدا يوق. تۈركىي تىللارغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنىمۇ يازمىدىم. ئەر ۋە ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىنىڭمۇ ھەممىسىنى ئەمەس، پەقەت ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ۋە ھەممىگە تونۇش بولغانلىرىنىلا توغرا شەكلىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. 19

تۈرك خەلقلىرى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا

تۈركلەر ئەسلىدە يىگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرى ئەزىز كۆرگەن نۇھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەسنىڭ ئوغلى تۈرككە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ رۇم ئەۋلادىنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسھاق ۋە ئىسھاق ئوغلى عِيْصُو (ئىسۇ) ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمغا بېرىپ تاقالغىنىغا ئوخشايدۇ. ھەربىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىگىلا

مەلۇم. مەن بۇلاردىن// ئاساسىي ۋە ئانا قەبىلىلەرنى يازدىم. ئۇرۇق - ئايماقلىرىنى تاشلىدىم. كىشىلەردە ئوغۇز تۈركمەنلىرىنى بىلىشكە ئېھتىياج بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭلا ئۇرۇقلىرىنى، ماللىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ كۆرسەتتىم. مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن ياكى بولمىسۇن، رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە، شەرقتىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. رۇمغا ھەممىدىن يېقىن جايلاشقان قەبىلە بَجَنَكْ *pəqənək* — پەچەنەك، ئاندىن قالسا قِفْجاقْ *kïvqak* — قىپچاق، اُغُزْ *oquz* — ئوغۇز، يَماكْ *yəmək* — يەمەك، بَشْغِرْتْ *baxqïrt* — باشقىرت، بَسْمِلْ *basmïl* — باسمىل، قايْ *kay* — قاي، يَباقُو *yabaku* — ياباقۇ، تَتارْ *tatar* — تاتار، قِرْقِز *kïrkïz* — قىرغىز قەبىلىلىرىدۇر. قىرغىزلار چىنغا يېقىن جايلاشقان،// بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى رۇم ئۆلكىسى يېنىدىن شەرققە قاراپ شۇ تەرتىپتە سوزۇلغان. ئاندىن ، جِكِلْ *qigil* — چىگىل، تُخْسِي *tohsï* — توخسى، يَغْما *yaqma* — ياغما، اُغْراقْ *oqrak* — ئوغراق، جَرُقْ *qaruk* — چارۇق، جُمُلْ *qomul* — چومۇل، اُيْغُرْ *uyqur* — ئۇيغۇر، تَنكُتْ *taŋut* — تاڭغۇت، خِتايْ *hïtay* — خىتاي قەبىلىلىرىدۇر. خىتاي – چىن دېمەكتۇر. ئاندىن تَڤْغاجْ *tavqaq* - تاۋغاچ، بۇ – ماچىن دېمەكتۇر. بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى مۇشۇ دائىرىدە بىر - بىرلەپ كۆرسەتتىم.// 37 I 20 38 I 21

تۈركىي تىللار توغرىسىدا

ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار.

سُغْداقْ soqdak — سوغداق، كَنْجاكْ kənqək — كەنچەك، أَرْغُو arqu — ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش- كېلىش قىلىدىغان خُتَنْ hotən — خوتەن، تُبُتْ tübüt — تۈبۈت خەلقلىرى ۋە تَنكُتْ taŋut - تاڭغۇتلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. بۇلار تۈركلەر ئېلىگە كېينرەك كەلگەن. بۇلارنىڭ تىللىرىنى ئۆز ئورنىدا ئايرىم يازىمەن. جابَرْقا qaparka — ياپونىيىلىكلەر يىراقتا جايلاشقانلىقى، ماچىن بىلەن ئۇلارنى چوڭ دېڭىزلار ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس.

چىن ۋە ماچىن خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئارىدا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ – دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن، يَأجُوجْ وَمَأجُوجْ – يەجۈج ۋە مەجۈجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس. تۈبۈتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار. شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم//تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركىي تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئۆزئارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شېۋىسىمۇ بار. ئۇيغۇرلار كىتابنىڭ باش قىسمىدا كۆرسىتىلگەن يىگىرمە تۆت ھەرپتىن ئىبارەت تۈركىي يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاب ۋە خەت - چەكلىرىنى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقىمۇ بار. رەسمىي خەت - چەك ۋە ھۆججەتلىرىنى شۇ يېزىقتا يازىدۇ. بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ. مەن يۇقىرىدا شەھەر خەلقلىرى توغرىسىدا سۆزلىدىم.//

سەھرا- قىر خەلقلىرىدىن بولغان چومۇللارنىڭ تىلى ئالاھىدە بىر تىل بولۇپ، ئۇلار تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قاي، ياباقۇ، تاتار، باسمىل قەبىلىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلارنىڭمۇ ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تىلى بار، جۈملىدىن تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ.

I 39

24

ئەولاد كۆرۈپچىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، توخسى، ياغما، چىگىل، ئوغراق، چارۇق قەبىلىلىرى بىرلا خىل ساپ تۈركچە تىلدا سۆزلىشىدۇ. يەمەك ۋە باشقىرت تىللىرى ئۇلارغا يېقىن. رۇم ئۆلكىسى يېنىدىكى بۇلغار، سۇۋار، پەچەنەكلەرنىڭ تىللىرى سۆزلەرنىڭ ئاخىرى ئىخچاملاشتۇرۇلغان ئايرىم بىر خىل تۈركچىدۇر.

تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك إيلا ila — ئىلى، اَرْتِشْ ərtix — ئېرتىش، يَمارْ yamar — يامار، اَتِلْ ətil — ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر. بۇلارنىڭ//ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىينىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ. بَلاساغُونْ balasaqun — بالاساغۇنلۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ. طِرازْ tiraz — تىراز، بَيْضا bəyza — بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق. اِسْبِجابْ ispijab — ئىسپىجاپ شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدا بۇزۇقلۇق بار، قەشقەردە كەنچەكچە سۆزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ. رۇم ئۆلكىسىدىن ماچىنغىچە بولغان تۈرك ئەللىرىنىڭ بويى بەش مىڭ پەرسەخ[1]، ئېنى ئۈچ مىڭ پەرسەخ بولۇپ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەخ كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئورنىنى ئېنىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممىسىنى يەر يۈزى شەكلىدىكى دائىرە ئىچىدە كۆرسىتىپ ئۆتتۈم.

[1] پەرسەخ (فَرْسَخْ) پارسچىدا يول ئۆلچىمى بولۇپ، بىر پەرسەخ 6.24 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

I 40

شېۋىلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا

ئەسلىي سۆزلەردە پەرق ئاز بولىدۇ. سۆزلەردىكى پەرقلەر بىر قانچە ھەرپلەر ئورنىغا باشقا ھەرپلەرنىڭ/ئالمىشىپ كېلىشىدە ياكى چۈشۈپ قېلىشىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بېشىدا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ا - ئەلىف»قا ياكى «ج - q»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «مۇساپىر»نى «يَلْكِنْ yəlkin» دېسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار/«اَلْكِنْ əlkin» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئىلمان سۇ»نى «يِلِغْ سُوفْ yilīq suv» دېسە، ئۇلار «اِلِغْ سُوفْ ilīq suv»دەيدۇ؛ شۇنىڭدەك تۈركلەر «ئۇنچە - مەرۋايىت»نى «يِنْجُو yinqü» دېسە، ئۇلار «جِنْجُو qinqü» دەيدۇ؛ تۈركلەر «توڭگە جوغدىيى»نى «يُغْدُو yuoqdu» دېسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «جُغْدُو juoqdu» دەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئارغۇلار سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىردا كەلگەن «ى - يا» ھەرپىنى «ن - n»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قوي»نى «قُوىْ qoy» دېسە، ئارغۇلار «قُونْ qon» دەيدۇ. تۈركلەر «كەمبەغەل»نى «جِيغَايْ qiqay» دېسە، ئۇلار «جِغَانْ qiqan» دەيدۇ. تۈركلەر «قَايُو نائنْ kayu nəŋ — قايسى نەرسە» دېسە، ئۇلار «قانُو kanu» دەيدۇ.

ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار سۆزنىڭ بېشىدىكى «م – m» ھەرپىنى «ب – b»غا ئۆزگەرتىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «مَنْ بَرْ دِمْ mən bardim — مەن باردىم» دېسە، ئۇلار «بَنْ بَرْ دُمْ bən bardum — مەن باردىم» دەيدۇ. تۈركلەر «شورپا»نى «مُونْ mün» دېسە، ئۇلار «بُونْ bün» دەيدۇ. ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار سۆزنىڭ تەركىبىدىكى «ت – t» ھەرپىنى «د – d»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «توڭگە»نى «تَفَى tavay»/دېسە، ئۇلار «دَوَى dəwəy» دەيدۇ، شۇنىڭدەك، «توشۇك» دېگەن سۆزنى تۈركلەر «اُوتْ ot» دېسە، ئۇلار «اُودْ od» دەيدۇ. ساپ تۈركچىدە «د – d» بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەر ئوغۇزچىدا كۆپىنچە «ت – t» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «خەنجەر»نى «بُكْدا bügdə»دېسە، ئوغۇزلار «بُكْتا bükta» دەيدۇ. ئۇلار «جىگدە»نى «يِكْدا yigdə» دېسە، ئوغۇز تۈركمەنلىرى «يِكْتَا yiktə» دەيدۇ. مۇنداق سۆزلەر خېلى كۆپ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن.

ساپ تۈركلەر «ف – f» بىلەن «ب – b»نىڭ ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىدىغان «ۋ – v» ھەرپىنى// ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار «و – w»غا ئالماشتۇرىدۇ. مەسىلەن: ئۇلار «ئۆي»نى «اَف - av»دېسە، ئوغۇزلار «اَوْ aw»دەيدۇ، ئۇلار «ئوۋ»نى «اَف av»دېسە، ئوغۇزلار «اَوْ aw» دەيدۇ.

مەن سۆزلەرنىڭ ئەڭ تۇغرا شەكلىنىلا بېرىمەن. ھەرپ ئالماشتۇرۇپ سۆزلەيدىغانلارنىڭ تىللىرىدىكى ھەرپ ئالمىشىشلىرىنى قىياس بىلەن ئۆزۈڭ بىلىۋالارسەن.

ياغما، توخسى، قىپچاق، ياباقۇ، تاتار، قاي، چومۇل ۋە ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى «ذ – ż»ھەرپىنى ھەر زامان «ى – ي»غا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ھېچقاچان «ذ – ż» بىلەن سۆزلىمەيدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «قېيىن دەرىخى» نى «قَـذِنْكْ każiŋ» دېسە، ئۇلار «قَيِنْـكْ kayiŋ» دەيدۇ. تۈركلەر «قېيىن- بويان» لارنى// «قَـذِنْ każin» دېسە، ئۇلار «قَـيِنْ kayin» دەيدۇ. شۇنىڭدەك چىگىل ۋە باشقا تۈركلەر تىلىدا «ذ – ż» بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەر رۇس ۋە رۇم ئۆلكىلىرىگە قەدەر سوزۇلغان قىپچاق، يەمەك، سۇۋار، بۇلغارلار تىللىرىدا «ز – z» بىلەن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر «ئايىاق»نى «اَذَقْ ażak» دېسە، ئۇلار «اَزَقْ azak» دەيدۇ. چىگىل تۈركلىرى «قېرىن تويدى» دېگەننى «قَـرِنْ تُـذْتِي karin tożti» دېسە، ئۇلار «تُـزْدِي tozdi» دەيدۇ. قالغان ئىسىم ۋە پېئىللارنىمۇ مۇشۇ مىساللار بويىچە قىياس قىلىش كېرەك. يەنىمۇ ئېيتقاندا، چىگىل تىلىدىكى «ذ – ż» ھەرپى ياغما، توخسى، ئوغۇز ۋە بەزى ئارغۇلاردىن تاكى چىنغىچە سوزۇلغان يەرلەردە ياشىغۇچى ھەممە قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا «ى – ي»غا ئۆزگىرىدۇ؛ رۇمغىچە بولغان قىپچاق ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقان باشقا قەبىلىلەردە بۇ ھەرپ «ز – z»غا ئۆزگىرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئورنىدا كۆرسىتىمەن.

خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى «ا - ئەلىف»نى «ھ - h»غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاتا»نى «اَتَـا ata»دېسە، ئۇلار «هَتَـا hata» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئانا»نى «اَنا ana» دېسە، ئۇلار «هَنا hana» دەيدۇ.

«ر – r» ھەرپى بەزىدە «ل – l»غا ئالمىشىدۇ// بۇ ھەقتە ئۆز ئورنى كەلگەندە سۆزلەيمەن. بەزىدە «ز – z» ھەرپى «س// – s»غا، «س – s» ھەرپى «ز – z » غا ئۆزگىرىدۇ. بۇلارنىمۇ ئۆز ئورنىدا سۆزلەيمەن.

زامان ۋە ماكان ئىسىملىرىنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان «غ – ŋ» ھەرپىنى ئوغۇزلار «ا– ئەلىف» قا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر «باردىغان يەر»نى «بَرْغُو يِرْ baroŋu yər» دېسە، ئوغۇزلار «بَراسِي يِرْ barasi yər» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تۇرۇش ۋاقتى»نى «تُرْغُـو اُغُـورْ turoŋu oqur» دېسە، ئوغۇزلار «تُراسِي اُغُورْ turasi oqur» دەيدۇ.

«ق– ķ» ھەرپى «ك – k»گە، «ك – k» ھەرپى «ق – ķ»غا ئالمىشىدۇ. بۇنى ئۆز ئورنى كەلگەندە سۆزلەيمەن. ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىشى ھەققىدىكى گەپنى شۇنىڭ بىلەن توگىتىمەن.

سۆزلەردە ھەرپلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغا كەلسەك، ئىسىملارنىڭ ۋە ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «غ – ŋ» ھەرپىنى ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ھەممە يەردە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئىسىملارغا مىسال: تۈركلەر «ئالا قاغا»نى «جُمْغُقْ qumoŋuķ» دېسە، ئۇلار «جُمُـقْ qumuķ» دەيدۇ؛ تۈركلەر «تاماق، بوغۇز»نى «تَمْغَقْ tamoŋaķ» دېسە، ئۇلار «تَمَقْ tamaķ» دەيدۇ. پېئىللارغا مىسال: تۈركلەر «ئۇ ئۆيگە بېرىۋېرىدىغان ئادەم» دېگەن جۈملىنى «اُلْ اَڤِكا بَرَغانْ اُلْ ol əviga baraoqan ol» دېسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «بَرَغانْ اُلْ baraoqan ol»// دېگەن ئىبارىنى «بَرانْ اُلْ baran ol» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئۇ قۇلىنى ئۇرۇۋېرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەن جۈملىنى «اُلْ اَرْ قُلِنِ اُرَغانْ اُلْ ol ər kulini uraoqan ol» دېسە، ئوغۇزلار شۇ جۈملىدىكى «اُرَغانْ uraoqan» سۆزىنى «اُرانْ uran» دەيدۇ. شۇنىڭدەك يېنىك بولسۇن ئۈچۈن، ئوغۇزلار ئىسىم ۋە پېئىللاردا «غ – ŋ»نىڭ ئورنىدىكى «ك – g»نىمۇ چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

ھەممە تۈركىي تىللاردىكى ئاساسىي قائىدىلەر شۇ. قالغان قائىدىلەرنى ئۆز ئورنىدا سۆزلەيمەن. مەن كىتابىمنى يېنىك ۋە ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، زەممىلىك، فەتھىلىك، كەسرىلىك سۆزلەرنى، يەنى «ا – ئەلىف» بىلەن باشلانغان سۆزلەرنى ھەر بابتا بىر يەردە بەردىم. لَاحَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلاَّ بِاللهِ الْعَلِـيِّ الْعَظِـيمِ (پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋەت ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس).///

ئەۋلات كۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

محمود بن الحسین الکاشغری

دیوان لغات الترک

(دئوانو لوغاتت تورك)

جلد

۱

محمود کاشغرلی

تورکی تللار دئوانی

(دئوانو لوغاتت تورك)

برنچی توم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ھەمزىلىك ئىسىملار بۆلۈمى

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

أَبْ ap // əp تەكىتلەش ۋە ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. بىرەر نەرسىنىڭ ئىنتايىن ياخشى ئىكەنلىكى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، أَبْ اَذْكُو نانْكْ *əp əżgü nəŋ* — بەك ياخشى نەرسە دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «ناھايىتى ئاق» دېيىش ئورنىغا «أَبْ أَقْ *ap aḳ*» دەيدۇ.

أَبْ ap «يوق، ئەمەس» دېگەن مەنىلەردە كېلىدىغان ياردەمچى سۆز. أَبْ بُو أَبْ اُلْ *ap bu ap ol* — بۇمۇ ئەمەس، ئۇمۇ ئەمەس.//

أُبْ üp رەڭنى ئاشۇرۇپ ئېيتىشتا ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سۆز. أُب اُرُنْكْ *üp ürüŋ* — ئۈپئۈرۈڭ، ئاپئاق. چىگىلچە.

اُبْ اُبْ op op ھوپ - ھوپ. ئېشەك تېيىلىپ چۈشكەندە، ئۇنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ سۆز ئەرەبلەرنىڭ «لَعًا — قوپ» دېگەن سۆزىگە توغرا كېلىدۇ.

اُبْ op خامان تېپىشكە قېتىلىدىغان ئۆكۈزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆكۈز. ئارغۇچە.

اَتْ at («ا — ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئات.

«قُوشْ قَنَتِنْ اَرْ اَتِنْ *ḳux ḳanatïn ər atïn*

قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن.»

دېگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

www.ewlar.org

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

أَتْ ət («ا ـ ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەت، گۆش. أَتْ يِيرْ *ət yər* —— ئەت يەر، يۇمشاق يەر، يۇمشاق تۇپراق.

اُتْ ot ئوت، ئۆسۈملۈك. اُتْ اُنْدِي *ot ündi* —— ئوت ئوندى.

اُتْ ot مال يەيدىغان ئوت ـ چۆپ. اَتْقا اُتْ بِيرْ كِيلْ *atka ot bərgil* —— ئاتقا ئوت بەرگىن.

اُتْ ot دورا ئوت. اُتْ اِجْتِمْ *ot iqtim* —— دورا ئىچتىم. تېۋىپ// مەنسەدىكى «اُتَاجِي[1] *otaqi*» دېگەن سۆز ئەنە شۇ سۆزدىن ياسالغان.

اُتْ ot ئوغا، زەھەر. بَكْ اَنكارْ اُتْ بِيرْدِي *bəg anar ot bərdi* —— بەگ ئاڭا ئوغا بەردى.

اِتْ it ئىت.

اَجْ aq «هاي، هەي، هوي» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۈندەش سۆز. اَجْ بَرُو كَلْ *aq bərü kəl* —— هوي، بېرى كەل.

اُجْ üq ئۈچ// اُجْ يَرْمَاق *üq yarmaq* —— ئۈچ يارماق.

اُجْ uq («ا ـ ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۈچ. مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى[2].

اُجْ oq ئۇچ، تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ. تۇركىلەر قەلەمنى شۇنىڭدىن ياسايدۇ. ئۇنىڭدىن يەنە يىك، هاسا// قاتارلىق نەرسىلەرمۇ ياسىلىدۇ.

اِجْ iq هەر نەرسىنىڭ ئىچى. اِجْ قُرْ *iq qur* —— (ئۆرۈمە) ئىشتانباغ. اِجْ سُوزْ *iq səz* —— كۆڭۈلدىكى يوشۇرۇن سۆز، ئىچ گەپ.

اِجْ iq : اِجْ اَتْ *iq ət* —— ئىچ ئەت، جىگەرگە يېپىشىپ تۇرىدىغان نېپىز گۆش.

اَرْ ər ئەر، ئەركەك، ئادەم. بۇ سۆز كۆپلۈكتە «اَرَنْ *ərən*» شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن، بۇنداق قىلىش قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس، چۈنكى كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لار *lar // lər*»دۇر.

اِرْ ir ئىزا، خىجالەت مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆز. اَرْ اِرْ بُلْدِي *ər ir boldi* —— ئادەم ئىزا تارتتى.

اُزْ üz ياغ. اُزْلُكْ مُونْ *üzlüg mün* —— ياغلىق شورپا.

[1] «ئوتاچى» سۆزى خوتەن دىئالېكتىدا ھازىر «مال دوختۇرى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

[2] ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى. ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى جايلاشقان يەر «ئۇچ» دەپ ئاتىلىدۇ. يازما نۇسخا 256 ـ بەتتە « تَفْشقَانْ اُغُزْ *tavuxkan oğüz* —— ئۇچ شەھىرىدىكى بىر دەريا» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ دەريا ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. ھازىرمۇ «توشقان دەريا» دەپ ئاتىلىدۇ.

اُسْ us ياخشى بىلەن يامانىنى ئايرىش. ئوغۇزچە. اُلْ اُسْ بُلْدِي *ol us boldi* —— ئۇ ياخشى بىلەن يامانىنى پەرق ئەتتى.

اَسْ əs يىرتقۇچ هايۋانلارغا كېسىپ بېرىلىدىغان گۆش، يەم.

اُسْ us تاپقۇش، مادا، قۇماي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

كَلْدِي مَنكا تاتْ	*kəldi maŋa tat*	[كەلدى ماڭا تات[1]،
اَيْدِمْ اَمْدِي ياتْ	*aydim əmdi yat*	ئېيتتىم ئەمدى يات.
قُشْقا بُلُبْ اَتْ	*kuxka bolup ət*	قۇشقا بولۇپ ئەت،
سَنِي تِلاْر اُسْ بُرِي	*səni tilər us bərі*	سېنى تىلەر ئۇس، بۆرە.]

ماڭا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم؛ قۇش، بۆرىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە ـ پارچە قىلىۋەتتىم.

اُشْ ux خۇددى. اُشْ مُنْدَغْ قِيلْ *ux mundaq kil* —— خۇددى مۇشۇنداق قىل.//

اُشْ ux ھازىرلا، ھېلىلا. اُشْ كَلْدُكُمْ بُو *ux kəldüküm bu* —— ھازىرلا كېلىشىم، كېلىشىم مۇشۇ.

اُشْ اُشْ üx üx ھۇش ـ ھۇش. ئۆكۈزنى سۇ ئىچىشكە ئۇندەيدىغان سۆز.

اُشْ ux دەرەخ، شاخ ۋە مۇڭگۈزگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئوتتۇرىسى (ئۆزىكى). مُنكُزْ اُشِي *müŋüz uxi* —— مۇڭگۈز ئۆزىكى. قۇش ۋە ئاتلارنىڭ تۇغۇرى (قۇيۇمچىقى) مۇشۇنداق دېيىلىدۇ.

اِشْ ix ئىس، چىراغ ئىسى؛ تۇرخۇن ۋە تامدىكى قۇرۇم. تُونْ اِشْ بُلْدِي *ton ix boldi* —— تون ئىس بولدى. يەنى ئىسلاندى.//

اُقْ ok ئوق.

اُقْ ok ئوق؛ ئوۋۇق. اَفْ اُقِي *əv oki* —— ئۆينىڭ تىرەك ياغىچى. اُقْ يِلاْن *ok yilan* —— ئوقيىلان، ئادەمگە ئېتىلىدىغان يىلان.

اُقْ ok ئوق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. يەر ۋە باشقا مۇلۇك تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش.

[1] تات —— بەزى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا «مۇسۇلمان بولمىغان (كاپىر) ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدىكى، ئوموميي تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «پارسلار» دېگەن مەنىدىكى سۆز.

52 I

اُقْ ok̦ پېئىللاردا تەكىت ئۇلانمىسى. بَرْغِـلْ اُقْ *barqïl ok̦* — //بارغىن - ھە، بارغىن جۇمۇ.

اُقْ ok̦ رەۋىشكە قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئۇلانما. بَيا اُقْ كَلْدِيْم *baya ok̦ kəldim* — بايىلا كەلدىم. اَمْدِي اُقْ اَيْدِمْ *əmdi ok̦ aydïm* — ئەمدىلا ئېيتتىم.

إِقْ ïk̦ ھىق. سوغۇق سۇ ئىچىپ، ئۈستىدىن نان يېگەندە مەيدىدىن چىقىدىغان ھىق. اَنِي إِقْ تُتّي *anï ïk̦ tuttï* — ئۇنى ھىق تۇتتى.

اُلْ ol ئۇ. اُلْ اَنْدَغْ اَيْدِي *ol andaq aydï* — ئۇ شۇنداق دېدى.

اُلْ ol ئۇ، شۇ، ئاۋۇ. اُلْ اَرْ *ol ər* — ئۇ ئادەم، ئاۋۇ ئادەم.

اُلْ ol ئىسىم ۋە پېئىللارغا قوشۇلىدىغان تەكىت ئۇلانمىسى. اُلْ مَنِـكْ اُغْلُـمْ اُلْ *ol məniŋ oqlum ol* — ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئۇ. اُلْ اَڤْكـا بَـرْمِيشْ اُلْ *ol əvgə barmïx ol* — ئۇ ئۆيگە بارغان ئۇ.

اَمْ əm ئەم، داۋا. داۋالىغۇچىنى «اَمْجِي *əmqi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

53 I

اَمْ əm ئەم. ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.//

اُمْ əm ئىشتان، تامبال.

إِمْ im ئىم. ھەربىي قوشۇنلاردا باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپىي بەلگە (پارول). مۇنداق بەلگىلەر قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى باشقا سۆزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۈركۈم ئەسكەر ئۇچراشقاندا، بىر - بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايدۇ، سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئۆز كىشىسى ھېسابلىنىدۇ؛ بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

31

إِمْ بِلْسا اَرْ اُلْماسْ *im bilsə ər əlməs*//

ئىم بىلسە، ئەر ئۆلمەس.

اُنْ ün ئۈن، تاۋۇش، ئاۋاز. بۇ سۆزنى «و - ۋاۋ» قوشۇپ، «اُونْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ.

ئەولاد كۆرۈپچىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر

54 I

اَرَّ ərrə ھىررە، سۈيدۈك. بۇ ئېشەكلەرنى جۈپلەشتۈرۈش ۋاقتىدا ئېيتىلىدىغان سۆز بولۇپ، ئىككى - ئۈچ قېتىم ئېيتىلغاندا، ئېشەكلەر جۈپلىشىدۇ. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىدىكى «جِماعْ — جۈپلىشىش» سۆزىگە توغرا كېلىدۇ.//

اُرَّ urra ئەرلەردە بولىدىغان چىقۇق كېسىلى. ئوغۇزچە.

إِرَّ ïrra ھىر، ئۇيىلىش، ئىزا تارتىش. بۇ سۆز ھەم قاتتىق، ھەم يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشى مۇمكىن.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر[1]

55 I

أَاْ a ھەيران قېلىش ۋە ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز. اُلْ مَـنِي أَاْ قِلْـدِي *ol məni akïldï* — ئۇ مېنى ھەيران قالدۇردى.

اُذُو użu ئۇيقۇ. اُذِيدِيم *użïdïm* — ئۇخلىدىم. بۇ سۆزدە «ا - ئەلىف» بىلەن «ذ - ż» ئارىسىدىكى «و - ۋاۋ»// زەممە بىلەن كەسرە ئارىسىدا كەلگىنى ئۈچۈن چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

اُوَا uwa چاقىرغۇچىغا جاۋاب تەرىقىسىدە ئېيتىلغان «خوش، لەببەي» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز. بىرەر كىشى «ھەي مۇھەممەد» دېسە، ئۇنىڭغا جاۋابەن «خوش، نېمىگە بۇيرۇيدىلا؟» دېگەنگە ئوخشاش.

---

[1] «بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر» دېگەن ماۋزۇ باشقا بابلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. مۇشۇ گەپنىڭ ئۆزىدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، «تۆت ھەرپلىكلەر» دېيىلگەن بولسىمۇ، بېرىلگەن سۆزلەر تۆت ھەرپلىك ئەمەس. بۇ يەردە بېرىلگەن سۆزلەرگە ياكى يازما نۇسخىنىڭ 32- بەت 5- قۇر، 36- بەت 13- قۇر، 55- بەت 12- قۇر، 70 - بەت 2- قۇر ۋە 71- بەت 6- قۇرلىرىدىكى سۆزلەرگە قارىغاندا، «ئاخىرىدا ھەرپى ئىللەت — ا، و، ى ھەرپلىرى كەلگەن سۆزلەر» دېمەكچى بولسا كېرەك. چۈنكى، بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىرىدا شۇ ئۈچ ھەرپنىڭ بىرى بار.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

اُوقا okạ كېپىللىك، كاپالەت. مَــنْ اَنِ اُوقــا اَلْــدِمْ *mən anï okạ aldim* — مەن ئۇنى كېپىللىككە ئالدىم.

أَوْ aw («ا – ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بۇيرۇغۇچىنىڭ بۇيرۇقىدىن باش تارتىشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز، ئا ـ ئا.

اَىْ ay توق سېرىق رەڭلىك بىر خىل يىپەك رەخت.

اَىْ ay: اَىْ بِتِكــِي *ay bitiki* — ئايلىق دەپتەر، ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمى ۋە تەمىناتى يېزىلىدىغان دەپتەر.

اِىْ əy «أَوْ *aw*» دېگەن سۆزگە ئوخشاش بۇيرۇقنى ئالماسلىقنى بىلدۈرىدىغان سۆز، ئەھ.

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

اَنْكْ əŋ ئەك، مەڭز، ياڭاق. قزلْ اَنْكْ *kïzïl əŋ* — قىزىل مەڭز.//

اَنْكْ aŋ يېغى دورا بولىدىغان بىر خىل قوش، قوداي. بۇ قوشنىڭ يېغى ئالىقانغا سۈرۈلسە، قولنىڭ كەينىدىن سىزىپ چىقىدۇ.

اَنْــكْ aŋ «ياق، ئەمەس» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆز. ئوغۇزچە. بىرەر ئىشقا بۇيرۇلغان كىشى «اَنْكْ اَنْكْ *aŋ aŋ*» دېسە، «ياق، ياق» دېگەن بولىدۇ.

اُنْكْ oŋ ئۆك، ئالد، ئاۋۇال. اُلْ مَنْدَنْ اُنْكْدُنْ بَرْدِي *ol məndən oŋdün bardï* — ئۇ مەندىن ئاۋۇال كەتتى.

اُنْكْ oŋ ئۆك. بىرەر نەرسىنىڭ رەڭگى. ياشِلْ اُنْكْ لُكْ تُونْ *yaxïl oŋlüg ton* — يېشىل رەڭلىك تون، يېشىل تون.

اُونْكْ oŋ ئوك. اَونْكْ اِيشْ *oŋ ix* — ئوڭ ئىش، ئوڭاي ئىش. بۇ «اُنكْـاىْ *oŋay*» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلغىنىدۇر.

اُنْكْ oŋ ئوك. اُنْكْ اَلِكْ *oŋ əlik* — ئوك قول. چىگىلچە.//

ئىككى ھەرپلىكلەر تۈگىدى.//

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلِ fə’l، فُعْلِ fu’l، فِعْلِ fi’l شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

أَلْبْ alp باتۇر، قەھرىمان. اَلْبْ يَغِيدا اَلْجَقْ جُغِــدا *alp yaoïda alqak qooïda* — باتۇر يېغىدا بىلىنەر؛ ئالچاق① جاڭجالدا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ اَرْتُنكا اُلْدِيمُو	*alp ərtoŋa oldimu*	[ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟
اِيسِيزْ اَزُونْ قَلْدِيمُو	*əsiz azunkaldimu*	يامان دۇنيا قالدىمۇ؟
اُذْلَكْ اُوجِنْ اَلْدِيمُو	*əzlək əqin aldimu*	پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
اَمْدِي يُرَكْ يِرْتِلوُرْ//	*əmdi yürək yirtilur*	ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.]

خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بۇاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە – پارە بولماقتا.

اَرْتْ art: اَرْتْ سَجْ *art saq* — گەدەن چېچى. چۈنكى، «اَرْتْ» سۆزى «بويۇن، گەدەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اَرْتْ art ئارت، داۋان.

«اَرْمَكُو كا اَشِكْ اَرْتْ بُلُورْ *ərməgügə əxik art bolur*

ئېرىنچەككە بوسۇغىمۇ داۋان كۆرۈنەر.»

دېگەن ماقالدىكىگە ئوخشاش.

① ئالچاق — (1) ياۋاش، مۇلايىم، يۇمشاق كۆڭۈل؛ (2) يامان، بۇزۇق، ئەسكى، خائىن.

اُرْتْ urt يىڭنە تۆشۈكى.

اُرْتْ ərt ئوت، يانغىن.

I 59 اَسْتْ ast تار كوچا. چىگىلچە.//

اَنْدْ and ئانت، قەسەم. «قەسەم ئىچ» دېيىش ئورنىغا «اَنْدِقْ andïk» دېيىلىدۇ.

اَرْقْ ark, چىقىرىندى، تاشلاندۇق. تَمُرْ اَرْقِي təmür arkï — تۆمۈر چىقىرىندىسى، تۆمۈر پوقى.

اُرْقْ urk, : «اُرُقْ uruk — ئارغامچا » سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى. ئوغۇزچە. بۇ ئەرەبچىدە «عُنُقْ» نى «عُنْقْ» دېگەنگە ئوخشاش.

اِرْقْ ïrk, رەمماللىق، پالچىلىق. بىراۋنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپماق.

اَرْكْ ərk ئەرك، سەلتەنەت، ئۆز بەگ ـ ئۆز خانلىق.

اُرْكْ ərk باشباغ، ئات ـ ئۇلاغنىڭ باشبېغى؛ ئات چۈشىكى.

اِرْكْ irk ئىرىك. تۆت ياشقا تولاي دەپ قالغان ئەركەك قوي.

اِلْكْ ilk ئىلگىرى، ئاۋۋال، بۇرۇن. اِلْكْ سَنْ بَرْغِيلْ ilk sən barqïl — ئاۋۋال سەن بارغىن.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار[1]

I 60 اُوبْ اُوبْ əp əp هۆپ ـ هۆپ. بىرەر ئىشتا ماختىنىپ،// ئاخىرى مات بولۇپ قالغان كىشىگە « اُوبْ اُوبْ əp əp» دېيىلىدۇ.

33 اُوتْ ot ئوت.//ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُوتْ تِيسا اَغِيزْ كُيْماسْ ot təsə aqïz kəymas

ئوت دېگەنگە ئېغىز كۆيمەس.

بۇ ماقال قىلىپ تاشلىغان سۆزىگە ئۆزرە ئېيتقان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

[1] مەنقۇس ـ ئەرەبچىدە ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلۈپ، بىرەر ھەرپى «ھەرپى ئىللەت» بىلەن كەلگەن سۆزلەر.

اُوتْ ət («و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تام ياكى ياغاچ تۆشۈكى.

اُوتْ ət («و – ۋاۋ» ھەرپى يۇقىرىدىكىدىنمۇ يۇمشاقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۆت، ئۆت خالتىسى.

اُوجْ əq ئۆچ، ئاداۋەت، كەك. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُوجْ كَكْ قَمُغْ كِشِي نِنْكْ يَلِنكُوقْ اُوزا اَلِيمْ بِيلْ

اَذْكُولُوكُوكْ اُوغَنْجا اَلِكِينْكْ بِيلا تَلِيم قِيلْ

əq kək kamuq kixiniŋ yalïŋuk üzə alïm bil

əżgülüküg uqanqa əlikiŋ bilə təlim kïl

[ئۆچ ـ كەكنى ھەممە كىشىنىڭ باشقىلار ئۈستىدىكى ئېلىمى (دەپ) بىل، ياخشىلىقنى قولۇڭدىن كېلىشىچە كۆپ قىل.]

ئۆچ ـ ئاداۋەت تەلەپ قىلىپ ئېلىنىدىغان قەرزگە ئوخشايدۇ، ئۇنىڭدىن كەچ؛ شۇنى بىلىپ، چەتتىن كېلىپ// قالغانلارغا ۋە مۇساپىرلارغا قولۇڭدىن كېلىشىچە ياخشىلىق قىل.

I 61 اُوجْ uq ئۇچ. نەرسىنىڭ ئۇچى. بُتَقْ اُوجِي putak uqï — پۇتاق ئۇچى، شاخ ئۇچى.

اُوجْ uq: اُوجْ اِيلْ uq əl — چېگرا، چېگرىدىكى ئەل.

اوج uq بىرەر نەرسىنىڭ تۈگەپ كېتىشى. ئوغۇزچە. بُويْدا نا اُوجْ بارْ boyda nə uq bar — كىشىلەر توپى ـ قەبىلە (كۆپ بولغىنى ئۈچۈن) تۈگىمەيدۇ.

اُودْ əd («و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) زامان، ۋاقىت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُودْ كَجارْ كِشِي تُويْماسْ əd kəqər kixi tuymas

يَلِنكُوقْ اُوغْلِي مَنْكْكُو قَلْماسْ yalïŋuk oqlï məŋgü kalmas

زامان ئۆتەر، كىشى تۇيماس،

ئادەم بالىسى مەڭگۈ قالماس.

اُودْ ud ئۇي، كالا. چىگىلچە. تۈركىي خەلقلەر قوبۇل قىلغان ئون ئىككى يىلنىڭ بىرى

ئەولاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

«اُودْ يِيلِي *ud yili* — ئۆي يىلى» دېيىلىدۇ.//

اُورْ or: اُورْ اَتْ *or at* — ئورۇل ئات. توق قىزىل بىلەن سېرىق رەڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئات.

اُورْ ør («و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تون ياكى كەمزۇلنىڭ قولتۇقى.

اِيرْ ər تۆشۈك تېشىدىغان ئۇشكە.

اِيرْ ər يەر. بەزى شېۋىلەردە «يِيرْ *yər*» مۇ دېيىلىدۇ.

اُوزْ üz («ا – ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۇز ياغ. اُو زْلُكْ اَشْ *üzlüg ax* — ئۇزلۇك ئاش.

اُوزْ üz گاس، پاڭ. اُوزْ كِشِي *üz kixi* — گاس ئادەم.

اُوزْ øz ئۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُورْكَلُوكْ تُنُوغْ اُوزُنْكْ كا *kørklüg tonuq øzüŋgə*
تَتْلِيغْ اَشِيغْ اَذِينْقا *tatliq axiq ažinka*
تُوتْغِيلْ قُنُوقْ اَغِيرْلِيغْ *tutqil qonuq aqirliq*
يَذْسُونْ جَقِينْكْ بُذُنْقا *//yažsun qavïŋ božunka*

[كۆركەم تونىنى ئۆزۈڭگە (قالدۇر)،
تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە،
مېھمانىنى ئىززەتلە،
داڭقىڭنى ئەلگە يايسۇن.]

كۆركەم، چىرايلىق تونۇڭنى ئۆزۈڭ كىي، تاتلىق ئېشىڭنى باشقىلارغا بەر، مېھمانىنى ئىززەتلە، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن.

اُوزْ øz جىلغا.// «تاغْ اُوزِي *taq øzi*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

اُوزْ øz: اُوزْ كِشِي *øz kixi* — ئۆز كىشى، يېقىنى. بُو بِزْنِكْ اُوزْ كِشِي اُولْ *bu biznïŋ øz kixi ol* — بۇ بىزنىڭ ئۆز كىشىمىز ئۇ.

اُوزْ øz يۈرەك ۋە قورساقتا ئوخشاش ئىچكى ئەزالار. اُوزُمْ اَغْرِيدِي *øzüm aqridi* — قورسىقىم ئاغرىدى.

اُوزْ øz ئۆزەك، تومۇر. «يِغَاجْ اُوزِي *yïqaq øzi*» — ياغاچ ئۆزىكى»مۇ دېيىلىدۇ. خورما دەرىخىنىڭ بېشىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل ئاق ماددىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُوزْ uz: اُوزْ كِشِي *uz kixi* — قولى ئەپلىك كىشى، ئىش ـ ھۈنەرگە ماھىر ئادەم.

اُوزْ øz: اُوزْ قُنَقِي *øz qunuqi* — بەدەندە (گەۋدىدە) ھەرىكەت//قىلىدىغان نەرسە، روھ، جان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِي كُوزُومْ يَرُوقِي *bardi køzüm yaruqi* [كۆزۈمنىڭ يورۇقى كەتتى،
اَلْدِي اُوزُمْ قُنُقِي *aldi øzüm qonuqi* جېنىمنى ئالدى،
قَنْدا اَرِنْجْ قَنِيقِي *qanda ərinq qaniqi* ئۇ قەيەردە بولغاي،
اَمْدِي اُودِينْ اُوذْغُرُورْ *əmdi udin ožqurur* ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغىتار.]

كۆز نۇرۇم (سۆيگەن يارىم) كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەرلەردىكىن؟ (ئۇنىڭ پىراقىدىن) كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.

اِيشْ ix ئىش. نا اِيشِنْكْ بارْ *nə ixiŋ bar* — نېمە ئىشىڭ بار؟

اِيشْ əx ئەش، ھەمراھ، يولداش، دوست ـ بۇرادەر. جىنى بار كىشىمۇ «اِيشْلِكْ *əxlig*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

اَنِنْكْ اِيشِينْ كَجُورْدُمْ *aniŋ ixin kəqürdüm* [ئۇنىڭ ئىشىنى پۇتتۇردۇم،
اِيشِين يَما قَجُورْدُمْ *əxin yəmə qaqurdum* ھەمراھىنىمۇ قاچۇردۇم،
اُولُومْ اُوتِنْ اِيجُورْدُمْ *ølüm otin iqürdüm* ئۆلۈم زەھىرىنى ئىچۈردۇم،
اِيجْتِي بُلُبْ يُوزِي تُرُنْ *iqti bolup yüzi türün* تەرى تورۇلۇپ ئىچتى.]

ئۇنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ئىشىنى تۈگەتتىم، ھەمراھىنىمۇ قاچۇردۇم، ئۇنىڭغا ئۆلۈم شەربىتىنى ئىچۈردۇم، ئۇ تەرىنى تورۇپ ئىچتى.

اُوغْ uq ئوق، ئۇۋۇق، كىگىز ئۆينىڭ ئۇۋۇقى، تەرەك ياغىچى.

اُوقْ oq ئوق، ئونچە، ئۇلۇش، ھەسسە. مىراس تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش. اَنكارْ بِيرْ اُوقْ تَكْدِي *aŋar bir oq təgdi* — ئاڭا (مىراستىن) بىر ئوق تەگدى.//

اُوكْ øg ئەقىل، پەم، زېھىن. ئەقىللىق، زېھىنلىك ۋە ياشتا چوڭ كىشىلەر «اُوكا *øgə*»

دېيىلىدۇ. ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان ھەرقانداق ھايۋانمۇ «اُوكْ *og*» دېيىلىدۇ.

مەسىلەن: تۆت ياشتىن ئاشقان ئات «اُوكْ اَتْ *og at*» دېيىلىدۇ.

اِيكْ ik يىك. «يِيكْ *yik*» مۇ دېيىلىدۇ.

اِيكْ ig كېسەل.//

اُولْ ul ئۇل ~ ھۇل. مەسىلەن: «تامْ اُولِي *tam uli* — تام ئۇلى» دېگەندەك.

اُولْ əl ھۆل. اُولْ نانْكْ *əl nəŋ* — ھۆل نەرسە؛ اُولْ تُونْ *əl ton* — ھۆل تون. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

اِيلْ əl ئەل، مەملىكەت. بَكْ اِيلِي *bəg əli* — بەگ ئېلى.

اِيلْ əl ئوچۇقچىلىق، بوشلۇق. قَبُغْ اِيلِي *kapuq əli* — قوۋۇق ئالدىدىكى بوش يەر.

اِيلْ əl ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى «اِيلْ *əl*» دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئات باقار»نى «اِيلْ باشِي *əl baxi*» دېيىش شۇنىڭدىن// كەلگەن. بۇ «ۋىلايەت باشلىقى» دېگەن سۆز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن «ئات باقار» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.

اِيلْ əl ئەل، ئىككى خان ياكى بەگ ئارىسىدىكى يارىشىش. اِيكِي بَكْ بِيرْلا اِيلْ بُلْدِي *iki bəg birlə əl boldi* — ئىككى بەگ بىر - بىرى بىلەن ياراشتى.

اِيلْ əl: اِيلْ كِشِي *əl kixi* — پەس ئادەم، ئەسكى ئادەم. اِيلْ قُوشْ *əl kux* — تازقارا.

اُومْ um: اَرْ اُومْ بُلْدِي *ər um boldi* — ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى، گۆشنى كۆپ يېگەنلىكتىن، ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلدى.

اُونْ on ئون.

اُونْ ün ئۈن، تاۋۇش، ئاۋاز (ئۇزۇن ياكى قىسقا تەلەپپۇز قىلىشقىمۇ بولىدۇ).

اُونْ un ئۇن.

اِينْ ən: اِينْ يِيرْ *ən yər* — ئەن يەر، ئېنىش، ئويمان يەر. اِينْ يُقْ *ən yuk* — ئوي - دۆڭ.

اِينْ ən بىر نەرسىنىڭ ئېنى. بُو بُوزْ اِينِي نَجا *bu bəz əni nəqə* — بۇ بۆزنىڭ ئېنى نەچچىلىك؟//

اِينْ in ئىن. شىر، تۈلكە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئۇۋىسى. بۇ سۆز «يِينْ *yin*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

اِينْ in يىن. قوي يىنى. «يِينْ *yin*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اُوىْ oy ئوي، ئويمان.

اُوىْ oy: اُوىْ اَتْ *oy at* — قارا تورۇق ئات.

ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر تۈگىدى.//

ئەولاد كۆرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابلىرى

فَعَلْ، fəəl، فَعُلْ، fəul، فَعِلْ fəil شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَذُتْ aẓut ئوچ، ئوچۇم. بِيْر اَذُتْ نانْكْ *bir aẓut nəŋ* — بىر ئوچۇم نەرسە.//

اَرُتْ arut: اَرُتْ اُتْ *arut ot* — يىل ئاتلىغان (يىللىغان) ئوت.

اُجُتْ əqüt ئۆچ، ئىنتىقام. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُوجْ *oq*».

اُغُتْ uoqut بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىرخىل ئېچىتقۇ. بۇ ئېچىتقۇ بىرمۇنچە دورا ـ دەرمەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دورىلار ئارىغا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ خېمىر قىلىنىدۇ، بۇ خېمىر كېسىپ كۆمىلاچ قىلىنىدۇ ۋە قۇرۇتۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارىغا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ھېلىقى قۇرۇتۇلغان كۆمىلاچتىن بىر دانىسى ئوبدان يانجىلىپ، قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن، بۇ بۇغداي پاكىز بىر نەرسىگە ئورىلىپ، ئۈچ كۈنگىچە دۆملەپ قويۇلىدۇ. ئۈچ كۈن توشقاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئوبدان دۆملىنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۆپكە سېلىنىپ، ئون كۈن ساقلىنىدۇ. ئېچىپ يېتىلگەندە، ئۇستىگە سۇ قويۇلىدۇ. تىرىپى سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان سۈيۇقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ.

اَفَتْ əvət «ھەئە، خوش، توغرا، شۇنداق» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز بولۇپ، بۇ سۆز ئۈچ خىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ: ياغما، توخسى، قىپچاق قەبىلىلىرى «اَفَتْ *əvət*» دەيدۇ؛ ئوغۇزلار «اَمَتْ *əmət*» ياكى «اَوَتْ *əwət*» — دەيدۇ؛ باشقا تۈرك قەبىلىلىرى «يَمَتْ *yəmət*» دەيدۇ.

اُفُتْ uvut ئۇۋات، ئۈيات، ھايا.

اُفُتْ okụt زىياپەتكە ياكى بەگ ھوزۇرىغا چاقىرىش.

اَكِتْ əgit داغ چوشۇشتىن ياكى كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بالىلارنىڭ يۈزىگە سۈرتۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا زەپەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

اُكُتْ əgüt ئۈگۈت، نەسىھەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

اَلْغِيلْ اُكُتْ مَنْدِينْ اُغُولْ اَرْدَمْ تِيلا — *alqïl əgüt məndin oqul ərdəm tilə*

بُويْدا اُولُغْ بِلْكا بُلُبْ بِلْكِينْكْ اُولا — *boyda uluq bilgə bolup bilkiŋ ülə*

[ئوغۇل، مەندىن ئۈگۈت ـ نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە،
خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمىڭنى تارقات.]

ئەي ئوغلۇم، مەندىن ئۈگۈت ـ نەسىھەت ئال، ئەدەپلىك ۋە تەرتىپلىك بولۇشقا تىرىش، تاكى ئەل ئىچىدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، ئەدەپ ۋە ئىلىم ـ ھېكمەت تارات.

اُكِتْ ügit ئۈگۈت[1]. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئۇن تارتىش.

اُكِتْجِي ügitqi ئۇن تارتقۇچى، ئۈگمەنچى.

اَكَتْ əgət توي كېچىسى كېلىن بىلەن بىرلىكتە ئەۋەتىلىدىغان خىزمەتچى خوتۇن، يەڭگە.

ايكِتْ igit يالغان. ئوغۇزچە. ايكِتْ سُوزْ *igit səz* — يالغان سۆز.

اُلُتْ ölüt بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈش. ئادەم ئۆلتۈرگەن كىشى // (قاتىل) «اُلُتْجِي *ölütqi*»

دەيىلىدۇ.

اُلُتْ ölüt: اُلُتْ اَرْ *ölüt ər* — كۆچتىن قالغان قەبرى كىشى.//

اَتَجْ ataq ئاتىكاچى . ئۆزىنى يۇرتنىڭ مويسىپىتى قىلىپ كۆرسىتىدىغان بالا «اَتَجْ اُغُولْ *ataq oqul*» دەيىلىدۇ.

اَتِجْ atïq ئودىكام، كولۇب.

اَشِجْ əxiq قازان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاشلىقنى تۈگمەنده تارتىش ئۈچۈن ئېرىغداپ تەييارلاش مەنىسىده ئىشلىتىلىدۇ.

اَشِجْ اَيُورْ تُوبُمْ اَلْتُونْ قَمِجْ اَيُورْ مَنْ قَيْدامَنْ

əxiq ayur tüpüm altun kamïq ayur mən kaydamən

قازان ئېيتۇر تۈۋۈم ئالتۇن، چۆمۈچ ئېيتۇر مەن نەدىمەن؟

بۇ ماقال ئۆزىنى تونۇيدىغانلار ئالدىدا ماختانغۇچى كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَكَجْ əgəq ئۆزىنىڭ ئەقىللىقلىقى ۋە زېرەكلىكى بىلەن كىشىلەرگە ئۆز سىڭلىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق. بۇ سۆز قىزچاقلارنى ئامراق كۆرۈش ۋە ئەركىلىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَمَجْ amaq ئاماچ، نىشان، قارا.

اَمَجْ amaq ئاماچ، بوقۇسا، ياغاچ ساپان.

اُلِجْ olïq ئوغۇل بالىلارغا ئامراقلىق قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئەركىلىتىش// سۆزى. اُلِجِمْ *olïqïm* — ئوغۇلچىقىم. قارلۇقچە.

اَنَجْ anaq كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ئۆزىنىڭ زېرەكلىكى بىلەن ھەممىگە ئۆز ئانىسىدەك تۇيۇلىدىغان قىزچاق، ئانىقىز. بۇ سۆز قىزلارنى ئەركىلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اَنُجْ ənüq كۆزگە ئۆسكەن گۆش پەردە.

اَغِرْ aqïr ئېغىر. اَغِرْلِيغْ كِشِي *aqïrlïq kixi* — خەلق يېكى بەگ ئالدىدا قەدىرلىك كىشى. تَنْكْرِي مَنِي اَغِيرْلادِي *təŋri məni aqïrladi* — تەڭرى مېنى ئەزىز قىلدى. اَغِيرْ اَذاقْ اَمْرُلْدِي *aqïr ažak əmrüldi* — ئېغىر ئاياغ تىنچىدى، يەنى «قەدىمى ئېغىر ئادەم ئاستا ماڭىسمۇ، مەنزىلگە يېتتى» دېمەكچى.

اَغِيرْ: aqïr اَغِيرْ نانْكْ *aqïr nəŋ* — قىممەتلىك (قىممەت باھالىق) نەرسە.

اُغُرْ: oqur اُغُرْ اَتْ *oqur at* — قاشقا ئات. بۇ سۆز ئېيتىلىشى ھەم مەنىسى جەھەتتىن ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ. پەقەت بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئەرەبچىدە فەتھە، تۈركچىدە زەممە بىلەن كەلگەن، خالاس.

اُغُرْ oqur ۋاقىت. نا اُغُرْدا كَلْدِينْكْ *nə oqurda kəldiŋ* — قايسى ۋاقىتتا كەلدىڭ؟//

اُغُرْ oqur دۆلەت. بَكْ اُغُرِينْدا مَنِكْ اِيشِمْ اِيتِلْدِي *bəg oqurïnda mənïŋ ïxïm ətildi* — بەگنىڭ دۆلىتى سايىسىدە مېنىڭ ئىشىم ئوڭشالدى.//

اُغُرْ oqur بەرەر ئىشتىكى ئىمكان ۋە پەيت. بُو اِيشْ اُغُرْلُغْ بُلْدِي *bu ïx oqurluq boldi* —

ئەۋلاد كوروپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە فولىيازمىلار ئامبىرى

بۇ ئىش دەل ۋاقتىدا بولدى.

اُغُرْ oqur بەدەل. ئوغۇزچە. اَتْقا اُغُرْ اَلْدِيمْ *aldïm atka oqur* — ئاتقا بەدەل ئالدىم.

اُغُرْ oqur ئوڭۇشلۇق، خەيرلىك. ئوغۇزچە. بۇ سۆز يولۇچىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. يُولْ اُغُرْ بُلْسُونْ *yol oqur bolsun* ئاقىيول بولسۇن، سەپەر ئوڭۇشلۇق بولسۇن.

اَكِرْ əgir ئېگىر. قورساق ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك يىلتىزى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَكِرْ بُلْسا اَرْ اُلْماسْ *əgir bolsa ər ölməs*

ئېگىر بولسا، ئەر ئۆلمەس.

يېنىدا ئېگىر ساقلىغان ئادەم قورساق ئاغرىقىدىن ئۆلمەيدۇ، چۈنكى قورساق ئاغرىقىغا دۇچار بولغان ئادەم ئۇنى يېسە ساقىيىدۇ. بۇ ماقال «ھەر ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

اُكُرْ ügür تېرىق. بۇ سۆز تۈركچىدۇر. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بىلمەيدۇ.//

اُكُرْ: ügür ياغْ اُكُرِي *yaq ügüri* — كۈنجۈت. ئوغۇزچە.

اُكُرْ ügür ئۆيۈر، توپ. قوي، كېيىك، تۆگە قاتارلىق تۆت پۇتلۇق ھايۋانلارنىڭ، چىل ۋە كەكلىك قاتارلىق قۇشلارنىڭ توپى.

اَمِرْ əmir تۈتەك، تۈمان. ئوغۇزچە.

اُبُزْ obuz دۆڭ. اُوىْ اُبُزْ *oy obuz* — ئوي - دۆڭ يەر.

اَتِزْ atïz ئېتىز. ئىككى ئېرىق ئارىسىدىكى تېرىلغۇ يەر.

اُجُزْ: uquz اُجُزْ نانْكْ *uquz nəŋ* — ئەرزان نەرسە. خار ۋە پەس كىشىنى «اُجُزْ *uquz*» دېيىلىدۇ. بَكْ اَنِ اُجُزْلادِي *bəg anï uquzladi* — بەگ ئۇنى خارلىدى.

اُذُزْ užuz قوتۇر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلْكُو اُوزْ اِينِكا اُرْسا اُذُزْ بُلُورْ *tilkü öz inigə ürsə užuz bolur*

تۈلكە ئۆز ئىنىگە ئۇرسە، قوتۇر بولار.

بۇ ماقال ئۆز ئېلىدىن، ئۆز ئۇرۇقىدىن ۋە ئۆز شەھىرىدىن تانغان يامان ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

ئون بىرىنچىسى: أَيْمُرْ aymür —— ئەيمۇر. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⚘ .

ئون ئىككىنچىسى: قَـــرا بُلُـــكْ qara bəlük —— قارا بۆلۈك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⍥ .

ئون ئۈچىنچىسى: أَلْقـــا بُلُـــكْ alqa bəlük —— ئالقا بۆلۈك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⍋ .

ئون تۆتىنچىسى: اِكْدِرْ[1] igdir —— ئىگدىر. بۇلارنىڭ تامغىسى: ⍲ .

ئون بەشىنچىسى: أُرَكِرْ ürəgir —— ئۈرەگىر. بۇلار «يُرَكِـــرْ yürəgir —— يۈرەگىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⍒ .

ئون ئالتىنچىسى: تُوتِرْقا tutirqa —— تۇتىرقا. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⍢ .

ئون يەتتىنچىسى: أُولايُـــنْـــدْلُغْ ulayundluq —— ئۇلايۇندلۇغ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: ⍏ .

ئون سەككىزىنچىسى: تُـــوكَر tügər —— تۈگەر. بۇ سۆز بەزىدە «و — ۋاۋ» ھەرپى تاشلىنىپ، «تُكَرْ» شەكلىدىمۇ يېزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

ئون توققۇزىنچىسى: بَجَنَكْ pəqənək —— پەچەنەك. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

يىگىرمىنچىسى: جُوُلْدَرْ quwuldar —— چۈۋۈلدار. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

يىگىرمە بىرىنچىسى: جَبْنِ qəbni —— چەبنى. ئۇلارنىڭ تامغىسى: .

يىگىرمە ئىككىنچىسى: جَرُقْلُغْ qarukluq —— چارۇقلۇغ. بۇلارنىڭ سانى ئاز، تامغىسى نامەلۇم.

مەھمۇد ئېيتىدۇكى، كىشىلەر بۇ قەبىلىنىڭ ئۇرۇقلىرىنى بىلىشكە موھتاج بولغاچقا، مەن بۇلارنى بىرمۇ بىر يېزىپ چىقتىم. بۇ تامغىلار ئۇلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغ ۋە مالىرىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئارىلىشىپ كەتسە، شۇ بەلگىلەرگە قاراپ تونۇۋالىدۇ.

يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەنلىرىم ئوغۇزلارنىڭ تۆپ ئۇرۇقلىرىدۇر. بۇ ئۇرۇقلارنىڭ يەنە بىرمۇنچە ئايماقلىرى بار. گەپنى قىسقا قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئېيتىپ ئولتۇرمىدىم. بۇ ئېيتىلغان ئۇرۇقلارنىڭ نامىلىرى ئۇلارنى قۇرغان ئەدىمكى

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « اِكْـــدِرْ » شەكلىدە «د» ھەرپىگە ھەم كەسرە ھەم فەتھە قويۇپ يېزىلغان. بىز بىسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزنى «اِكْدِرْ » دەپ ئالدۇق.

بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر. ئەرەبلەردە بَنُو سَلِيمْ (سەلىم ئوغۇللىرى)، بَنُو حَفاجَه (خەفاجە ئوغۇللىرى) دەپ يۇرگۈزۈلگىنىدەك، ئۇلارمۇ ئۆز نامىلىرىنى قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىغا قاراپ شۇنداق يۇرگۈزىدۇ.

اُكُزْ ögüz جەيھۇن ۋە فىراتقا ئوخشاش ھەممە چوڭ ئېقىنلارغا بېرىلگەن نام. بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلغاندا، ئوغۇزلارچە «بَناكِتْ *bənəgit* — بەنەگىت» دەريا‌سى دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى شۇ دەريا قىرغاقلىرىغا جايلاشقان؛ ئۇلارنىڭ كۆچمەنلىرىمۇ// شۇ دەريا قىرغاقلىرىدا ياشايدۇ. تۈرك خەلقلىرى ياشايدىغان ئۆلكىلەردىكى باشقا بىرمۇنچە دەريا ۋە ئېقىنلارمۇ «اُكُزْ *ögüz*» دەپ ئاتىلىدۇ. «اِلا *ila* — ئىلى» ۋادىسى بىلەن «يَفِنْجْ *yavïnq* — ياپىنچ» ۋادىسى ئارىلىقىدا چېگرىغا جايلاشقان بىر شەھەرگىمۇ «ايكِي اُوكُوزْ *iki ögüz* — ئىككى ئۆگۈز» دەپ نام بېرىلگەن.

اُكُزْ öküz ئۆكۈز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُكُزْ اَذاقِي بُلْغِنْجا بُزاغُو بَشِي بُلْسا يِيكْ
öküz ažaqi boloïnqa buzaoqu baxi bolsa yaq
ئۆكۈزنىڭ ئايىغى بولغۇچە، موزاينىڭ بېشى بولغان ياخشى.

بۇ ماقال «بېقىنىدىلىقتىن مۇستەقىللىق ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَقُسْ avus مۇم. بۇلغارچە.//

اُولاسْ ulas: اُولاسْ كُوزْ *ulas köz* — خۇمار كۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْنارْ مِينِ اُولاسْ كُوزْ *bulnar mäni ulas köz* [ئۇۋلار مېنى خۇمار كۆز،
قَرا مَنكِيزْ قِيزِيلْ يُوزْ *qara mäŋin qizil yüz* قارا خالىلىق قىزىل يۈز،
اَنْدِينْ تَمارْ تُوكالْ تُوزْ *andin tamar tügəl tüz* تامار ئاندىن تۈگەل ئۆز،
بُلْنابْ يَنا اُولْ قَحارْ// *bulnap yana ol qaqar* ئۇۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.]

قارا مەڭلىك قىزىل يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كۆز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ - دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

اُپُشْ öpüx ئۆپۈشۈش، سۆيۈشۈش.

اَتِشْ atïx ئېتىشىش.

اَتِشْ atïx ئاتىش. ئەرلەر ئىسمى.

اُتُشْ utux ئۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.

اُتُشْ ötüx («ا – ئەلىف» يۆمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئويۇندا ئۆتۈش. بۇ ئويۇن مۇنداق بولىدۇ: بالىلار ھالقا شەكلىدە ئولتۇرۇپ، ئاردىدىن بىرى يېنىدىكىسىنى تۇرتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «اُتُشْ اُتُشْ *ötüx ötüx*» دەيدۇ، يەنى «سەنمۇ يېنىڭدىكى بالىنى تۇرت» دەيدۇ. ئۇمۇ شۇنداق قىلىدۇ،// ھالقىنىڭ تاكى ئاخىرىغىچە شۇنداق داۋام قىلىدۇ.

اتِشْ itïx ئىتتىرىشىش. ئىككى ئادەمنىڭ بىر - بىرىنى ئىتتىرىشىشى.

اَجَشْ öqəx ئۆچەكىشىش، بەسلىشىش، باغلىشىش. اُولْ مَنِنْكْ بِرْلا اُجَشْدِي *ol mäniŋ birlə öqəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆچەكەشتى.

اَدَشْ adax ئاداش.

اِدِشْ idïx ئىدىش، قاچا -قۇچا. ياغما، توخسى، يەمەك، ئوغۇز، ئارغۇ تىللىرىدا داس، چۆگۈن ۋە لېگەن - تاۋاقلا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «ئىدىش» دېيىلىدۇ.

اَرِشْ arïx ئۆرۈش ~ ئارىش. «اَرِشْ اَرْقاغْ *arïx arqaoq* — ئۆرۈش - ئارقاق» دەپ قوللىنىلىدۇ.

اُرُشْ urux ئۇرۇش، ئۇرۇشۇش.

اَغشْ aoqïx ئۆرلەش، ئېشىش.

اُغَشْ ooqux ئۇرۇق - جەمەت.

اُقُشْ uvux ئۇۋاق نەرسە. اُقُشْ اَتْماكْ *uvux ətmak* — ئۇۋاق نان.//

اُقْشْ uqux ئۇقۇش، چۈشىنىش. اُقُشْلُغْ كِشِي *uqïxluoq kixi* — ئوقۇلۇق كىشى، غەرەز ئۇقىدىغان كىشى.

اُوكُوشْ üküx: اُوكُوشْ نائكْ *üküx nəŋ* — كۆپ نەرسە//. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِيرِيكْ اَسَنْ بُلْسا تائكْ اُوكُوشْ كُرُورْ *tirig əsən bolsa taŋ üküx kərür*
جان ئېسەن بولسا، تاڭ (قالارلىق) ئىشلارنى كۆپ كۆرەر.

ئادەمنىڭ بېشى ئامان بولسا، قىزىق ئىشلارنى كۆپ كۆرىدۇ، دېمەكچى.

اُوكُوشْ öküx: اُوكُوشْ يِلْقِي *öküx yilqi* — توسۇن يىلقا.

ئەۋلاد كۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە فولىيازمىلار ئامبىرى

اَلِشْ alïx ئېلىش. دەريا ياكى كۆللەردىن سۇ ئاچىدىغان ئېغىز.

اَلُشْ alux ئالۇش. قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى.

اَلِشْ alïx ئېلىش. قەرزداردىن قەرزنى ئېلىش. اَلِشْ بِيرِيشْ alïx bərix — ئېلىش - بېرىش، يەنى ئالىدىغاننى ئېلىش، بېرىدىغاننى بېرىش.

اُلُشْ ülux ئۇلۇش، ئوق، ئونچە، ھەسسە («ش - x» ھەرپى ئەسلىدە «ك - k»دۇر).

اُولُكْ ülük «اُلُشْ ülüx» سۆزىنىڭ ئورنىدىكى سۆز. ئەرەبچىدىمۇ مۇئەننەسنى[1] بىلدۇرىدىغان «ك – k» ھەرپى// «ش – x» ھەرپىگە ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: مەجنۇننىڭ «فَعَيْناشِ عَيْناهاَ وَجِيدُشِ جِيدُهَا» دېگەن سۆزلىرىدىكى «عَيْناشِ جِيدُشِ» سۆزلىرى «عَيْناكِ جِيدُكِ» ئورنىدا قوللىنىلغانغا ئوخشاش.

اُلُشْ ulux يېزا، قىشلاق. چىگىلچە. بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا «ئۇلۇش» شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭا، بالاساغۇن شەھىرى «قُوزْ اُولُوشْ kuz ulux»مۇ دېيىلىدۇ.

اُلُشْ ülux ئۇلۇش، ئوق، ئونچە، ھەسسە. خەلق ئارىسىدا ھەسسە ئايرىش. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ش - x» ھەرپى «ك - k» دىن ئالماشقان. ئەرەبچىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار. مەسىلەن: «رَبُّكِ وَ تَحْتَكِ» دېگەن سۆزلەرنى «قَدْ جَعَلَ رَبُّشِ وَ تَحْتَشِ سَرِيًّا» دېگەن ئىبارىدە «رَبُّشْ وَ تَحْتَشْ» دەپ ئوقۇغانغا ئوخشاش.

اَجِغْ aqïoq خان مۇكاپاتى. خانْ مَنكا اَجِغْ بِيرْدِي han maŋa aqïoq bərdi — خان ماڭا مۇكاپات بەردى.

اَجِغْ aqïoq ياخشى ئوزۇقلىنىش. اُوزُونْكِنِي اَجِغْلِغْ تُتْ özüŋni aqïoqlïoq tut — ئۆزۈڭنى ياخشى ئوزۇقلاندۇر، ئۆزۈڭنى ياخشى كۈت.//

اَجِغْ aqïoq ئاچچىق. تەمى ئاچچىق بولغان نەرسىلەر.

اَذِغْ ażïoq ئېيىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَڤْجِي نَجا اَلْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ avqï nəqə al bilsə ażïoq anqa yol bilir

ئوۋچى قانچە ھىيلە بىلسە، ئېيىقمۇ شۇنچە يول بىلىدۇ.

[1] مۇئەننەس — ئاياللار سىيغىسى.

بۇ ماقال ئىككى تەجرىبىلىك كىشى بىر - بىرىنىڭ پېيىگە چۈشۈپ قالغاندا ئېيتىلىدۇ.

اَذِغْ ażïoq مەستلىكى يېشىلگەن، //ھوشيار كىشى. اَسْرُكْ اَذِغْ asrük ażïoq — مەست ۋە ھوشيار.

اَذِغْ ażïoq ئازىق. بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى[1].

اُذُغْ ożuoq ئويغاق. اُذُغْ اَرْ ożuoq ər — ئويغاق ئادەم. اُذُغْ كُونكُولْ لُوكْ اَرْ ożuoq køŋüllüg ər — ھوشيار ئادەم، سەزگۈر ئادەم.

اَرِغْ arïoq چېدىر يوپۇقى. بارسىغانچە.

اَرِغْ arïoq ئېرىق، پاكىز. اَرِغْ نانْكْ arïoq nəŋ — ئېرىق نەرسە.//

اُرُغْ uruoq ئۇرۇق. يەرگە چېچىلغان دانمۇ «اُرُغْ» دېيىلىدۇ. اُرُغُ اَكْتِي uruoq əkti — ئۇرۇق چاچتى. يېقىن تۇغقانلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اُرُغْ تَرِغْ uruoq tarïoq — ئۇرۇق - تۇغقان» دېيىلىدۇ.

اَزِغْ azïoq ئېزىق. ھايۋانلىنىڭ مەرگەن چىشى.

اَسِغْ asïoq ئاسىق، پايدا، نەپ.

اُسُغْ osuoq ئەپ، ئۇسۇل، يول. بُو اِيشْ اُسُغِي مُنْدَغْ bu ix osuoqï mundaoq — بۇ ئىشنىڭ ئېپى مۇنداق.

اَلِغْ alïoq ھەر نەرسىنىڭ يامىنى، ئەسكىسى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

اُلُغْ uluoq ئۇلۇغ. ھەر نەرسىنىڭ چوڭى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْ لُوقُغْ بُلْسا سَنْ اَذْكُو قِلِينْ uluoqlukuoq bulsa sən əżgü kïlin

بُلْغِيلْ كِشِيكْ بَكْلارْ قَتِنْ يَخْشِي اُولانْ bolqïl kixig bəglər katïn yahxi ulan

[ئۇلۇغلۇققا ئېرىشسەڭ، ياخشى قىلىقلىق بول،

بەگلەرنىڭ قېشىدا كىشىلەرگە ئۇزۇلدۇرمەي ياخشىلىق قىلغۇچى بول.] //

[1] كېيىنكى تەكشۈرۈشلەر مەھمۇد كاشغەرىي «اِسْمُ قَرْيَةٍ لَنَا — بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ شەرھلىگەن «اَذِغْ» (ئازىق) يېزىسى ئوبال يېزا بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھازىرمۇ «ئازىق» دەپ ئاتىلىۋاتقان كەنت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

مەرتىۋە ۋە ئۇلۇغلۇققا ئېرىشكەن ھامان خۇلقۇڭنى تېخىمۇ ياخشىلا، بەگلەر ئالدىدا باشقىلار ئۈچۈن دائىم ياخشىلىق قىلغۇچى كىشى بول.

اِلِغْ ilïoq ئىللىق، ئىلمان. اِلِــغْ سُــوفْ *ilïoq suv* — ئىللىق سۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يِلِغْ *yïlïoq*».

اَجُقْ aquk ئوچۇق. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ «اَجُقْ قَبُــغْ *aquk kapuoq* — ئوچۇق قوۋۇق» دېيىلىدۇ. ئاسمان بۇلۇتسىز بولسا، «اَجُقْ كُوكْ *aquk kok*» دېيىلىدۇ؛ ئېنىق ۋە روشەن ئىش «اَجُقْ اِيشْ *aquk ix*» دېيىلىدۇ.

اُجَقْ oqak ئوچاق.

اَجِقْ aqïk چوڭ ئاكا. خاقانىيىلىكلەر چوڭ ئاكىسىنى «اَجِقِمْ *aqïkïm*» دەپ چاقىرىدۇ. «ق — *k*» ھەرپى پەقەت بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى «م — *m*» بىلەنلا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. ئىككىنچى شەخسكە «اَجِقِنْكْ *aqïkïŋ*» دېيىلمەيدۇ.//

اَذَقْ ażak ئاياغ، پۇت.

اَذُقْ ażuk: اَذُقْ نانْــكْ *ażuk nəŋ* — تونۇش ئەمەس نەرسە. «اَذُقْ» سۆزىنىڭ ئەسلى «بۇزۇق، ئۆزگىرىشچان» دېگەن مەنىلەردىكى «اَغْــدُقْ *aoqduk*» بولۇپ، بۇ سۆز «اَنِنْكْ مَنْكْــزِي اَغْــدِي *aniŋ məŋzi aoqdi* — ئۇنىڭ چىرايى ئۆزگەردى» دېگەن جۈملىدىكى «اَغْدِي *aoqdi*» سۆزىدىن ئېلىنغان، يېنىكلىتىش ئۈچۈن «غ — *o*» ھەرپى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

اُذِقْ użïk: اُذِقْ اَرْ *użïk ər* — ئۇيقۇ باسقان ئادەم.

اِذُقْ iżuk قوتۇلۇق ۋە مۇبارەك نەرسە، ئىرىملىق نەرسە. ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىلگەن مال «اِذُقْ *iżuk*» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭغا يۈك ئارتىلمايدۇ، ئۇنىڭ سۈتى سېغىلمايدۇ، يۈڭى قىرقىلمايدۇ، ئىگىسى ئۇنى بىرەر نەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ.

اِذُقْ iżuk: اِذُقْ تاغْ *iżuk taoq* — ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ.

اَرِقْ arïk ئېرىق، ئۆستەڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَغِيلْ دا اُغْلاقْ تُغْسا اَرِقْ دا اُوتِي اُونارْ *aoqilda ooqlak tuoqsa arïkda otï ünər*

ئېغىلدا ئوغلاق تۇغۇلسا، ئېرىقتا ئوتى ئۇنەر.

بۇ ماقال «ئوزۇق ياكى رىزىق ئۈچۈن ئارتۇقچە قايغۇرۇشنىڭ ئورنى يوق» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَرُقْ aruk: اَرُقْ اَرْ *aruk ər* — ھارغىن ئادەم. بۇ سۆز باشقىلارغىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. اَرُقْ تُرُقْ *aruk turuk* — ئارۇق تۇرۇق. پەرغانە بىلەن قەشقەر ئارىسىدىكى بىر داۋاننىڭ نامى.//

اَرُقْ aruk ئورۇق، جۈدەك. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

اُرُقْ uruk ئارغامچا.

اَزُقْ azuk: أَزُقْ اُوقْ *azuk ok* — ئازغان ئوق. نەدىن ۋە كىم تەرىپىدىن ئېتىلغانلىقى نامەلۇم ئوق.

اَزُقْ azuk: اَزُقْ مُنْقْ *azuk munk* — ئازغان - تازغان.

اَزَقْ azak ئازاق. ئوغۇز بەگلىرىدىن بىر چوڭنىڭ ئىسمى.

اَزُقْ azuk ئوزۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَرْتْ نِنْكْ اَزُقِي اَرِغْ بُلْسا يُولْ اُوزا يِيرْ *sartnïŋ azukï arïoq bolsa yol üzə yər*

سودىگەرنىڭ ئوزۇقى ئېرىغ بولسا، يول ئۇستىدە يەر.

بۇ ماقال ئۆزىنى پاك ۋە توغرا ھېسابلاپ مەيدىسىگە ئۇرىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُزَقْ uzak ئۇزاق. بىرەر ئىش ئارقىغا سۈرىلىپ كەتسە «اُزَقْ اِيــــشْ *uzak ix*» دېيىلگىنىدەك، بىر يەرگە ئۆۋەتىلگەن كىشى كېچىكسە، «يَــلاوَجْ اُزَقْ بَــرْدِي *yalawaq uzak bardi* — ئەلچى ھايال بولدى» دېيىلىدۇ.

اُزُقْ ozuk: اُزُقْ اَتْ *ozuk at* — ئوزار ئات، بەيگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا باشقا ئاتلاردىن ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات.//

اَشَقْ axak تۆۋەن، پەس. ئوغۇزچە.

اَشُقْ axuk ئوشۇق. ئادەم ۋە ھايۋان ئوشۇقى.//

اُشَقْ uxak ئۇششاق. اُشَقْ نانْكْ *uxak nəŋ* — ئۇششاق نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، كىچىك بالىلار «اُشَــقْ اُغْــلانْ *uxak ooqlan*»، ئۇۋاق ئوتۇن «اُشَــقْ اُوتُنْــكْ *uxak otuŋ*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپلۈككىلا ئىشلىتىلىدۇ.

اَشُقْ axuk تۆمۈر قالپاق، دۇبۇلغا. بۇ سۆزدىكى «ا — ئەلىف» ھەرپى «ى — يا» ئورنىغا

ئەۋلاد ئۇيغۇر تورى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە فولىيازمىلار ئامبىرى

كەلگەن. ئەرەبچىدىمۇ بەزى سۆزلەر شۇنداق. مەسىلەن: «اَلْمَعِيُّ وَ يَلْمَعِيُّ» غا ئوخشاش.

اُغُقْ oquk, ئۆتۈك ياكى مەسىنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان تېرە پايپاق، يەختە ~ دەكتە.

اِڤِقْ ivik, تاغ ئۆچكىسى. چۆل ۋە تاشلىق جايلاردا ياشايدىغان بىر خىل كېيىك.

اَلُقْ aluk: اَلُقْ اَرْ *aluq ər* — تاقىر باش ئادەم. ئوغۇزچە.

اُولُقْ oluk, ئولاق. كۆتەكتىن ئويۇپ ياسىلىپ، ئات ــ ئۆلاغ سۈغىرىش ۋە ئۈزۈم شىرنىسى سوۋۇتۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ئولاق.

اُلُقْ uluk, اُلُقْ تُونْ *uluq ton* — كونىرىغان تون. كونىراپ// كەتكەن ھەرقانداق نەرسە «اُلُقْ *uluq*» دېيىلىدۇ.

اُلُقْ oluk, ئولاق، قولۇاق، قېيىق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى يۇقىرىدىكى[1] سۆز بىلەن بىر.

اُلُقْ uluk, ئاتنىڭ ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلُقْ يَغِرِي اُغُولْ قا قَلِيرْ *uluq yaqiri oqulqa kalir*

ئۇچا يېغىرى ئوغۇلغا قالار.

چۈنكى، ئۇگە ۋە سىغىرلار شۇ يەرگە جايلاشقانلىقتىن، ئۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ.

اَلِقْ alik, ئۇچار قاناتلار تۈمشۇقى. ئوغۇزچە.

اَنُقْ anuk: اَنُقْ نَانِكْ *anuq nəŋ* — تەييار نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَنُقْ اُتْرُ تُتْسا يوقّا سانْماسْ *anuq utru tutsa yoqqa sanmas*

تەييار (بارى) ئالدىغا قويۇلسا، يوققا سانالماس.

بۇ ماقال ئۆي ئىگىسىنىڭ مېھمانىنى بار نەرسىسى بىلەن كۈتۈشى لازىملىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَبَكْ əpək, بالىلار تىلىدا «نان» دېمەكتۇر.

اَتَكْ ətək, ئېتەك.//

اَتُكْ ətük, ئۆتۈك.

[1] بۇ يەردە «يۇقىرىدىكى» دەپ « اُولُقْ *oluq* — ئولاق» سۆزى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

اُوتُكْ ötük, ھېكايە، چۆچەك؛ ئۆتۈنۈش. بىرەر مەقسەتنى خانغا ئېيتىپ ئۇقتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئەسلى «بىرەر نەرسىنى ھېكايە قىلىش» دېگەن مەنىدىكى سۆز.

اُتُكْ ötük, ئۆتۈگ ~ ئۆتۈك. ئىچ ئۆتۈش ۋە قۇسۇش كېسىلى. اَنكَارْ اُتُوكْ تُتّي — *anar ötük tutti* ئاڭا ئۆتۈگ كېسىلى تەگدى.

اُتُكْ ütük, دەزمال. ھاندۇڭا شەكلىدە بولىدىغان بىر پارچە تۆمۈر. كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۇزلەش ئۈچۈن ئۇنى قىزىتىپ باسىدۇ.

اِجُكْ iqük, ئىچىك ~ ئۇچۇك، بۇلغۇن. سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا.//

اُذِيكْ üžik, ئۇدۇك، كۆيۈك. ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ قوزغىلىشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُوذِيكْ مِينِ قُمِتّي *üžik məni kumitti* [ئۇدۇك (سۆيگۈ) مېنى ھاياجانغا سالدى،

سَقِنْجْ مَنكا يُمِتّي *saqinq manqa yumitti* قايغۇ ماڭا توپلاندى،

كُونْكُلُومْ اَنكارْ اَمِتّي *koŋlüm anar əmitti* كۆڭلۈم ئۇنىڭغا تەلپۈندى،

يُوزُمْ مَنِكْ سَرْغَرُورْ *yüzüm məniŋ saroqarur*// يۈزۈم مېنىڭ سارغىيار.]

يارغا بولغان ئىشق ـ مۇھەببىتىم مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ ـ ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۈم ھەمىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا.

اَرُكْ ərük, شاپتۇل، ئۆرۈك ۋە قارىئۆرۈككە ئوخشاش مېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ مېۋىلەر بىرەر سۈپەت بىلەن ئايرىپ ئېيتىلىدۇ: تُولُكْ اَرُكْ *tülüg ərük* — شاپتۇل، سارِغْ اَرُكْ *sariq ərük* — ئۆرۈك، قَرا اَرُكْ *kara ərük* — قارىئۆرۈك.

اُرُكْ ərük, ئۆرۈك. اُرُكْ سَجْ *ərük saq* — ئۆرۈك (ئۆرۈمە) چاچ.

اُرُكْ ürük, بىر يەردە مەلۇم مۇددەت تۇرۇپ قېلىش. سُو اُونْ كُونْ اُرُكْ بُلْدِي *sü on kün ürük boldi* — قوشۇن بىر جايدا ئون كۈن تۇرۇپ قالدى، يەنى قوزغالمىدى.// ئۇرۇش قىلمىدى. بىرەر بەگ ياكى قەبىلە بىر يەردە تۇرۇپ قالسىمۇ، شۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اِرِكْ irik: اِرِكْ نانْكْ *irik nəŋ* — چىرىك نەرسە. اِرِكْ اُتُونْكْ *irik otuŋ* —

چىرىك ئوتۇن.

اَرِكْ ərik: اَرِكْ نانْـــــكْ *ərik nəŋ* — ئېرىيدىغان نەرسە، ياغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئېرىيدىغان نەرسە. توڭلىغاندىن كېيىن ئېرىيدىغان ھەرقانداق نەرسە «اَرِكْ نانْكْ *ərik nəŋ*» دېيىلىدۇ.

اِرُكْ ərük يېرىق. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىكى يېرىق.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُنْدا اِرُكْ يُقْ بَكْدا قِيِقْ يُقْ *kündə ərük yok bəgdə kïyïk yok*

كۈندە يېرىق يوق، بەگدە يېنىۋېلىش يوق.

بۇ ماقال بەگلەرنى ئۆز سۆزىدىن قايتماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَرُكْ ərük تېرە ئاشلىغۇچ. تَرِي اَرُكلادِي *təri ərüklədi* — تېرە ئاشلىدى.

اَرِكْ ərik: اَرِكْ يِيلْقِـــي *ərik yïlkï* — يورغا يىلقا. ئويناق ئاتمۇ «اَرِكْ اَتْ *ərik at*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.// 95 I

اَرِكْ ərik: اَرِكْ اَرْ *ərik ər* — ئىشچان، يۈرەكلىك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرِكْ اِيرِنِي ياغْلِيغْ اَرْمَكُو باشِي قانْلِيغْ

ərik ərini yaqlïq ərməgü baxï kanlïq

ئىشچاننىڭ ئېرىنى ياغلىق، ھۇرۇننىڭ بېشى قانلىق.

ئىشچان ئادەم تىرىشىپ ئىشلەپ، ياخشى تاماقلارنى، سېمىز گۆشلەرنى كۆپ تېپىپ يېگەچكە، كالپۇكى ياغلىشىدۇ؛ ھۇرۇن ئادەم ئۆزىنىڭ ئېرىنچەكلىكىدىن ئىشتىن قېچىپ، تاياق يەپ بېشىنى قانىتىدۇ. بۇ ماقال ھۇرۇنلۇقنى تاشلاپ ئىشچان بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اِرِكْ irik يىرىك. اِرِكْ نانْكْ *irik nəŋ* — يىرىك نەرسە.// تاز ۋە قوتۇر باشمۇ «اِرِكْ *irik*» دېيىلىدۇ. 47

اَزِكْ əzik تېرىدىكى ئۇزۇنچاق تىرناق ئىزى.

اُزُكْ əzük خوتۇنلارغا بېرىلگەن لەقەم. ساپ ئالتۇندەك ئاق كۆڭۈل خوتۇن «اَلْتُـــونْ اُزُكْ *altun əzük*» دېيىلىدۇ. بەدىنى مەرۋايىتتەك پاكىز بولغان خوتۇن «اَرْتِـــنِي اُزُكْ *ərtini əzük*» دېيىلىدۇ. چۈنكى، مەرۋايىتنىڭ چوڭى «اَرْدِنِي *ərdini*» دەپ

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئاتىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» ھەرپى بىلەن ئالماشقان. بۇ لەقەم چىگىل// خوتۇنلىرى ئۈچۈن قويۇلغان. بۇ سۆز ئەسلىدە «ئۆزى» دېگەن مەنىدىكى «اُوزْ *əz*» سۆزىدىن ئېلىنغان، سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ك – *k*» ھەرپى شۇ نەرسىنىڭ ئۆزىلا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ. مەسىلەن: اُلْ اَرْنِي اُكْ كَلْدُرْ *ol ərni ək kəldür* — ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنىلا كەلتۈر، دېگەنگە ئوخشاش. قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەر بىلەن تەركىبىدە «ق – *k*» ۋە «غ – *q*» تاۋۇشلىرى بولغان سۆزلەردە «*ək*» ئورنىغا «*ok*» ئىشلىتىلىدۇ.

اُزُكْ üzük ئويۇلۇپ كېتىپ كۆل بولۇپ قالغان يەر. دەريالاردىن بۆلۈنۈپ چىققان قولتۇقلارغىمۇ «اُزُكْ سُوڤْ *üzük suv*» دېيىلىدۇ.

اُزَكْ əzək ئۆزەك، گۈرەن تومۇرى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ «مَازٰالَتْ اُكْلَةُ خَيْبَرَ تُعاوِدُنِي فِي كُلِّ عام حتَّى كٰانَ هذًا اَوانُ قَطْعَ اَبْهُرِي» دېگەن ھەدىستىكى «اَبْهُـــرْ» سۆزى ئەنە شۇنداق مەنىدە كەلگەن.

اُژُكْ üzük بوغۇم، ھىجا. بِتِكْ اُژُكْلادِي *bitik üzüklədi* — كىتابنى ھەجىلىدى. ھىجا ھەرپلىرىنىڭ ھەر بىرىمۇ «اُژُكْ *üzük*» دېيىلىدۇ. «ز» ھەرپى ئىككى مەخرەج ئوتتۇرىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بُـــو نـــا اُژُكْ اُلْ *bu nə üzük ol* — بۇ قانداق ھەرپ؟// 97 I

اِسِكْ isik: اِسِكْ يِيرْ *isik yər* — قاغجىراپ ياتقان دالا.

اِسِكْ isig ئىسسىق. اِسِكْ نانْكْ *isig nəŋ* — ئىسسىق نەرسە. اِسِكْ كُونْ *isig kün* — ئىسسىق كۈن.

اَشُكْ əxük يېپىنچا.

اَشُـــكْ əxük كۆشۈك، يوپۇق. خانلار ۋە بەگلەر ئۆلگەندە، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرى ئۈستىگە يېپىلىپ، كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلىدىغان يىپەك يوپۇق.

اُشِكْ üxik ئۈششۈك. مېۋىلەرنى ئۈششۈتۈۋېتىدىغان سوغۇق.

اَلِكْ əlik ئىلىك، قول.// اُنْكْ اَلِكْ *oŋ əlik* — ئوڭ قول. ئوغۇزلار بۇنى «ســـاغْ اَلِـــكْ *saq əlik*» دەيدۇ. سول قولنى تۈرك خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى «سُـــولْ اَلِـــكْ *sol əlik*» دەيدۇ. 48

اُولُكْ əlüg ئۆلۈك.

اُولُكْ ülük («ا – ئەلىف» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئۈلۈش، ئوق، ھەسسە، ئونچە.

اِلِكْ ilik ئىلىك. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك خەلقلىرى «يِلِكْ / yilik» دەيدۇ. ئوغۇزچىدىكى «ا ← ئەلىف» ھەرپى «ى ← يا» دىن ئۆزگەرگەن.

اَمِكْ əmik ئېمىك ~ ئەمچەك. ئەرلەرنىڭ ئەمچىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَمِكْ əmik: اَمِكْ كُونْ *əmik kün* ← ئىللىق كۈن. سوغۇقتىن كېيىن ئىسسىغان، لېكىن ھارارىتى يۇقىرى بولمىغان نەرسىلەرمۇ «اَمِكْ *əmik*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ənük ئارسلان (شىر) بالىسى. سىرتلان (يال بۆرە). بۆرە ۋە ئىتنىڭ كۈچۈكلىرىمۇ «اَنُكْ *ənük*» دېيىلىدۇ.

اَنُكْ ənük: كِرِتْلِكْ اَنُكِي *kiritlik ənüki* ← ئاچقۇچ چىشلىرى.

اِبُل opal[1] ئوپال. بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى. //

اَتِلْ ətil ئېدىل (ۋولگا). قىپچاق ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بۇ دەريا بۈلغار (كاسپى) دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ؛ بىر تارمىقى رۇس ئېلىدىن ئېقىپ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتِلْ سُقِي اَقا تُرُورْ	*ətil suvï akạ turur*	[ئېدىل سۈيى ئېقىپ تۇرار،
قَيا تُبِي قَقا تُرُورْ	*kạya tüpi kạkạ turur*	قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار،
بَلِيقْ تَلِيْم بَقا تُرُورْ	*balïk təlim bạkạ turur*	بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرار،
كُولُونْكْ تَقِي كُشارُورْ	*kөlüŋ takï küxərür*	كۆلچەك تېخى تېشىپ تۇرار.]

ئېدىل دەرياسى تاغ قىيالىرىغا ئۇرۇلۇپ ئاقماقتا، دەريا سۈيىنىڭ تېشىشىدىن پەيدا بولغان كۆلچەكلەردە بېلىق ۋە پاقىلار كۆپەيمەكتە.

اَغِلْ aqïl ئېغىل. ئوغۇزلار قوينىڭ قىغىنىمۇ «اَغِلْ *aqïl*» // دەيدۇ. بۇ ئىككى چۈشەنچە بىر ← بىرىگە يېقىن بولغانلىقتىن شۇنداق بولغان. بۇ ئەرەبلەرنىڭ يامغۇرنىمۇ، بۇلۇتنىمۇ «سَماء» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ھەرىكىسى ئېنىق ئەمەس. «ا ← ئەلىف» بىلەن «ب» ئوتتۇرىسىدىكى زەمىنى بروككېلمان ھەم بېسىم ئاتالاي «ب»غا تارتىپ، «*abul*» دەپ ئوقۇغان. بىزچە «ا ← ئەلىف»قا تارتىپ، «*opal*» دەپ ئوقۇش توغرا. چۈنكى، مەھمۇد كاشغەرىي بۇ سۆزگە « اِسْمُ قَرِيَةٍ لَنَا ← بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرت» دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەر ھېيىتگاھتىن تۆز سىزىق بويىچە تەخمىنەن 42 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇب تەرەپتە بولۇپ، ھازىرغىچە «*opal*» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

اُغُلْ ooqul ئوغۇل. ئۆز ئوغلى بولمىغان ھەرقانداق ئەركەك بالىمۇ «اُغُلْ *ooqul*» دېيىلىدۇ. بُو اُغُلْ نا تِيرْ *bu ooqul nə tər* ← بۇ ئوغۇل نېمە دەيدۇ؟ قائىدىگە خىلاپ ھالدا، «ئەر» سۆزىنىڭ كۆپلۈكى «اَرَنْ *ərən*» شەكلىدە قوللىنىلغىنىدەك، «اُغُلْ *ooqul*» سۆزىنىڭ كۆپلۈكىمۇ «اُغُلانْ *ooqlan*» بولۇپ قالغان. ئەسلىدە «اُغُلْ لارْ *ooqullar*» بولۇشى كېرەك ئىدى. «*ooqlan*» ۋە «*ərən*» سۆزلىرى بىرلىك ئورنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

اُكِلْ əkil كۆپ. قىپچاقچە. اُكِلْ كِشِي *əkil kixi* ← كۆپ كىشى.

اَمُلْ amul قىمىرلىماي جىم تۇرغان نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يۇمشاق تەبىئەتلىك ياۋاش ئادەمگە «اَمُلْ *amul*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

قَنْجا بَرْدِنْكْ اَيْ اُغُلْ	*kanqa bardiŋ əy ooqul*	[ئەي ئوغۇل، نەگە كەتتىڭ،
اَرْدِينْكْ مُنْدا اِنْجْ اَمُلْ //	*ərdiŋ munda inq amul*	بۇ يەردە تىنچ ← خاتىرجەم ئىدىڭ،
اَتّنْ اَمْدِي سَنْ تونكولْ	*attïn əmdi sən tünkül*	ئەمدى سەن ئاتتىن ئۈمىدىڭنى ئۈز،
قِيلدِينك ارسا قِيلماغُو	*kildiŋ ərsə kilmaoqu*	قىلمايدىغان (ئىش)نى قىلىپ قويدۇڭ.]

بۇرۇن ئۆزىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ يامانلاپ كېتىپ، كېيىن تاشلاپ كەتكەن ئېتىنىى ئېلىشقا كەلگەن بالىغا كايىپ، ئاتىنى بەرمەسلىك ئۈچۈن شۇنداق دېيىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى: «مېنىڭ قېشىمدا تىنچ ← ئامان، راھەت ← پاراغەتتە ئىدىڭ، ھالىڭ ياخشى ئىدى، نېمىشقا مەندىن يۈز ئۆرۈدۇڭ» دېمەكچى.

اُبُمْ öpüm يۈتۈم. بِيرْ اُبُمْ مُونْ *bir öpüm mün* ← بىر يۈتۈم شورپا.

اَتِمْ atïm: اَتِمْ اَرْ *atïm ər* ← ئاتقۇچى ئەر، ئوق ئېتىشقا ئۇستا ئادەم، مەرگەن.

اُرُمْ orum ئورۇم. بِيرْ اُرُمْ اُتْ *bir orum ot* ← بىر ئورۇم ئوت. //

اُزُمْ üzüm ئۈزۈم.

اَغِمْ aqïm: بِيرْ اَغِمْ يِرْ *bir aqïm yər* ← بىر ئاتلاپلا ئۇستىگە چىققىلى بولىدىغان يەر.

اَقِمْ akïm ئېقىم. بِيرْ اَقِمْ سُوفْ *bir akïm suv* ← بىر ئېقىم سۇ.

اَكِمْ əkim: بِيرْ اَكِمْ يِرْ *bir əkim yər* ← بىر ئېكىم يەر، بىر قېتىمدا تېرىلىپ بولىدىغان يەر.

اُكُمْ ügüm ئۈيۈم، توپ، دۆۋە. بِيرِ اُكُمْ يَرْماقْ *bir ügüm yarmaq* ← بىر دۆۋە يارماق. بۇ

سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «م – m» ھەرپى ئورنىغا «ن – n» ھەرپىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

I 103

اَلِمْ alïm ئېلىم، ئېلىنىدىغان قەرز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن://

اَلِيمْجِي اَرْسْلانْ بِيرِيمْجِي سِجْغانْ — *alïmqï arslan bərimqi sïqoqan*

ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان.

ھەققىنى تەلەپ قىلىپ ئالغۇچى ھۇجۇم قىلىشتا گويا ئارسلان بولىدۇ، قەرز تۆلىگۈچى قورققانلىقتىن چاشقانغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

اُلُمْ əlüm ئۆلۈم.

اَتَنْ atan ئاتان، ئاتان تۆگە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتَنْ يُوكِي اَشْ بُلْسا اَجْقا اَزْ كُرُنُورْ — *atan yüki ax bolsa aqka az kərünür*

ئاتان يۈكى ئاش بولسا، ئاچقا ئاز كۆرۈنەر.

اُجُنْ üqün ئۈچۈن. ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرگۈچى ياردەمچى سۆز. سَنِكْ اُجُنْ كَلْدِمْ — *səniŋ üqün kəldim* سېنىڭ ئۈچۈن كەلدىم.

اِجِنْ iqin «ئۆز ئىچىدە، ئۆزئارا» دېگەن مەنىلەردىكى ياردەمچى سۆز. اُلارْ اِجِنْ اَيْتِشْدِيلارْ — *olar iqin aytïxdïlar* ئۇلار ئىچىدىكىنى ئېيتىشتى، ئەپلەشتى.

50

اُدُنْ üdün ئۈدۈن. خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. خوتەندە ياشىغۇچىلارمۇ//«اُدُنْ *üdün*» دېيىلىدۇ.

اَذِنْ ażïn «باشقا، بۆلەك» دېگەن مەنىلەردىكى سۆز. چىگىلچە.

اَرَنْ ərən: اَرَنْ تُوزْ — *ərən tüz* تارازا (مىزان) يۇلتۇزىنىڭ نامى. ئاي مەنزىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.

I 104

اَرَنْ ərən ئەرلەر. «ئەر» سۆزىنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان بىر خىل كۆپلۈك شەكلى.//

اَرَنْ aran («ا – ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېغىل، ئاران، قوتان.

اُرَنْ ərən ھەر نەرسىنىڭ ئەسكىسى، يامىنى. ئوغۇزچە. بۇ سۆز پارسچىدىن ئېلىنغانمىكىن دەپ ئويلايمەن. چۈنكى، خاراب بولغان نەرسە پارسچىدا «وَيْرانْ» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن كۆپ ئارىلىشىپ تۇرغانلىقتىن، بىرمۇنچە تۈركىي سۆزلەرنى ئۇنتۇپ،

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ، بۇ سۆزمۇ شۇنداق بولسا كېرەك.

اِرِنْ ərin ئېرىن، كالپۇك، لەۋ.

اُزُنْ uzun ئۇزۇن.

اَژُنْ azun (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ» بىلەن) دۇنيا. بُو اَژُنْ — *bu azun* بۇ دۇنيا. اُلْ اَژُنْ — *ol azun* ئۇ دۇنيا، ئاخىرەت. چىگىلچە.

اَسَنْ əsən ئېسەن. اَسَنْ مُو سَنْ — *əsən mu sən* ئېسەنمۇسەن؟ بۇ سۆز «ساقلىق، سالامەتلىك» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. اَسَنْدا اِيڤَكْ يُوقْ — *əsənda əvək yok* ئېسەن ئادەمدە ئالدىراش يوق. بۇ ماقال ئىش ـ ھەرىكەتتە ئالدىراڭغۇلۇق قىلماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

105 I

اَسِنْ əsin سەلكىن، يۇمشاق شامال.//

اُشُنْ əxün ئۆشنە، دولا.

اَغَنْ aoqan: اَغَنْ اَرْ — *aoqan ər* خىڭ ـ خىڭ ئادەم، دىمىغىدا گەپ قىلىدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئېيتىلىشتا ۋە مەنىدە ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ.

اُغَنْ uoqan ھەر نېمىگە كۈچى يېتىدىغان، ھەممىگە قادىر، قۇدرەتلىك. اُغَنْ تَنْكْرِي — *uoqan təŋri* قۇدرەتلىك تەڭرى.

اَڤِنْ əvin ئۈرەن، ئۇرۇق.

اَقِنْ akïn ئېقىن، سەل. تۇيۇقسىز كەلگەن سەل «مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz akïn*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كېچىسى سەلدەك تۇيۇقسىز كەلگەن قوشۇنغىمۇ ئىشلىتىلىپ «اِقَنْجِي كَلْدِي *akïnqï kəldi*» دېيىلىدۇ.

اَكِنْ əgin دۈمبە، غول، دولا.

اَكِنْ əkin ئېكىنلىك، ئوغۇزچە.

اَكِنْ əgin ئېنى بىر يېرىم غېرىچ، بويى تۆت گەزلىك بىر خىل بۆز. سۇۋار قەبىلىسى شۇنىڭ بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىدۇ.

51

اُكُنْ ügün پۇل ياكى گۈل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ توپى.//بىر يەرگە توپلانغان

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

توپىمۇ «اُكُنْ تُبْراقْ *ügün toprak*» دېيىلىدۇ.//

اَلِنْ alïn پېشانە، ماڭلاي.

اَلِنْ alïn تاغنىڭ دوقىسى.

اُلُنْ ulun باشاقسىز ئوق.

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر

اُبُبْ əpüp هۆپۈپ. بۇ «اُبْكُكْ *əpkük*» مۇ دېيىلىدۇ.

أَكَكْ əkək: أَكَكْ اِشْلارْ *əkək ixlər* — بۇزۇق خوتۇن.

اُكَكْ ükək تاۋۇت، ساندۇق.

اُكَكْ ükək قاراۋۇل تۇرا. ئۇرۇش ئۈچۈن شەھەر سېپىلى ئۈستىگە سېلىنغان قورۇق تام.

اِلَلْ iləl خوش، لەببەي. خاقانىيە شېۋىسىدە بەگلەرگە ۋە خانلارغا جاۋاب بەرگەندە ئېيتىلىدىغان سۆز.

بۇ بابتىكى مىساللار

اَاتْ at ئات، ئىسىم.

اَاتْ at لەقەم، ئۇنۋان. بَكْ اَنكارْ اَاتْ بِيرْدِي *bəg aŋar at bərdi* — // بەگ ئاڭا ئۇنۋان بەردى. قەبىلىنىڭ چوڭلىرى «اَتْلِغْ *atlïq*» دېيىلىدۇ.

اَاجْ aq ئاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَاجْ نا يِيماسْ تُقْ نا تِيماسْ *aq nə yəməs tok nə təməs*

ئاچ نېمە يېمەس، توق نېمە دېمەس.

ئاچ ئالدىغا كەلگەننى يەۋېرىدۇ، توق ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ.

اَاذْ aż يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قول ھۈنەر بۇيۇملىرى. بۇ سۆز بەزىدە قىسقارتىلىپ «اَذْ *aż*» مۇ دېيىلىدۇ. توغرىسى شۇ. اَذْكُو اَذْ *əżgü aż* — ياخشى ئىشلەنگەن بۇيۇم.

اَاذْ aż ياخشىلىق بەلگىسى، ياخشى كۆڭۈل. اِكْلِكْ تُتْرُغِي اَاذْ بُلُورْ *iglig tutruqï aż bolur* — ئاغرىقنىڭ ۋەسىيىتى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى. بۇ كېسەل ياتقان كىشىنى ۋەسىيەت قىلىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدىغان ماقال.

اَارْ ar: اَارْ بُرِي *ar bəri* — سىرتلان (يال بۆرە). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُرُبْ نَجُكْ قَجْمَدِنْكْ *kərüp nəqük kaqmadïŋ* [كۆرۈپ نېچۈك قاچمىدىڭ،
يَمَرْ سُڤِنْ كَجْمَدِنْكْ// *yamar suvïn kəqmədiŋ* يامار سۈيىن كەچمىدىڭ،
تَڤارِنْكْنِي سَجْمَدِنْكْ *tavarïŋnï saqmadïŋ* تاۋىرىڭنى چاچمىدىڭ،
يِيسُونْ سَنِي اَارْ بُرِي *yəsün səni ar bəri* يېسۇن سېنى يال بۆرە.]

يېڭىلىپ تۇتقۇن قىلىنغان كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ: مېنى كۆرۈپلا نېمىشقا قاچمىدىڭ؟ نېمىشقا يامار سۈيىنى كەچمىدىڭ؟ نېمىشقا ماللىرىڭنى چېچىۋېتىپ، جېنىڭنى قۇتۇلدۇرمىدىڭ؟ ئەمدى سېنى سىرتلان يېسۇن.//

اَارْ ar : اَارْ نانْكْ *ar nəŋ* — پور رەڭ نەرسە. گاھىدا قوشۇمچە قوشۇلۇپ «اَرْسَلْ[1] *arsal*» مۇ دېيىلىدۇ.

اَازْ az ئاز. اَازْ نانْكْ *az nəŋ* — ئاز نەرسە.

اَازْ az ئەرس، ئاق سۆسەر. بۇ سۆز «س – *s*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ، بۇ توغرا.//

اازْ iz ئىز. يەردە ۋە تېرىدە ئۇزۇنىسىغا قالغان سىزىق.

اُزْ oz: قِزِلْ اُزْ *kïzïl oz* — قىزىلئوز. قەشقەر تاغلىرىدىكى بىر قىشلاق[2].

اَاسْ as ئەرس، ئاق سۆسەر. «ز – *z*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. چۆرىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَاشْ ax ئاش، غىزا. كۆنەلگۈمۇ «اَش – *ax*» دېيىلىدۇ. اَيَقْ اَشْلا *ayak axla* —

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَرْسَلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىنى توغرا تېپىپ «*arsal*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ يېزا قىزىلسۇ ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ھازىر «قىزىلئوي *kïzïl oy*» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاياققا ئاش سال.

اَاغْ aoq ئاغ، چاتراق، چات. يُوزْ اَتْ مَنِكْ اَغْدِنْ كَجْتِي *yüz at məniŋ aoqdïn kəqti* — مېنىڭ چاترىقىمدىن يۈز ئات ئۆتتى. بارماقلارنىڭ ئارىلىقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَاڤْ av ئوۋ. بَكْ اَڤْقا جِقْتِي *bəg avka qïkti* — بەگ ئوۋغا چىقتى.

اُڤْ əv ئۆي («ا – ئەلىف»نى يۇمشىتىپ قىسقا تەلەپپۇز قىلسا، تېخىمۇ چىرايلىق چىقىدۇ).

اَاقْ ak̦ ئاق. ھەر نەرسىنىڭ ئېقى. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ئاق بوز ئاتنى «اَاقْ اَتْ *ak̦ at* — ئاق ئات» دەيدۇ.

اَاقْ ak̦: اَاقْ سَقالْ اَرْ *ak̦ sak̦al ər* — ئاق ساقال ئادەم، چاچ ـ ساقىلى ئاقارغان كىشى. ئوغۇزچە.//

اَاقْ سايْ ak̦ say ئاقساي. بىر يەرنىڭ نامى.

اَاقْ تَراك ak̦ tərək ئاقتېرەك. ياغما ئېلىدە «اِلا *ïla* — ئىلى» دەرياسىدىكى بىر كېچىك.

اَالْ al خانلار بايراق قىلىشقا، ئەمەلدارلار ئېگەر قاپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ھال رەڭ يىپەك رەخت. ئاچ قىزىل رەڭمۇ «اَالْ *al* — ھال» دېيىلىدۇ.

اَالْ al ھىيلە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِينْ اَرْسْلانْ تُتارْ كُوجِنْ اُيُقْ تُتْماسْ

alïn arslan tutar küqin uyuk̦ tutmas

ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس.

ھىيلە بىلەن ئارسلاننى تۇتقىلى بولىدۇ، كۈچ بىلەن كۆكتاتلىقتىكى قارانچۇقنىمۇ تۇتقىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال كۈچ يەتمىگەندە، ھىيلە ـ تەدبىر ئىشلىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَلا ala ئالا، پېسە ئادەم. اَلا اَتْ *ala at* — ئالا ئات. بَكْ خانْقا اَلا بُلْدِي *bəg hank̦a ala boldï* — بەگ خانغا ئالىلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.//

اَلا ala ئالا. پەرغانىگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ نامى. اَلا يِغاجْ *ala yïoqaq* — ئالا ياغاچ. چېگرىدىكى بىر جاينىڭ نامى.//

بۇ بابنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَايْ ay ئاي. تُولُنْ اَايْ *tolun ay* — تولۇن ئاي.

اَايْ ay ئاي. ئوتتۇز كۈندىن ئىبارەت ۋاقىت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قِشْقا اِتِنْ كَلْسا قَلِي قُتْلُغْ يايْ — *k̦ïxk̦a ə̣tin kəlsə k̦alï k̦utluoq yay*

تُنْ كُنْ كَجا اَلْقِنورْ اُذْلَكْ بِلا اَايْ — *tün kün kəqə alk̦ïnur əżlək bilə ay*

[قىشقا راسلان كېلىش بىلەن قۇتلۇق ياز،
تۈن ـ كۈن كېچىپ تۈگەيدۇ زامان بىلەن ئاي.]

قۇتلۇق ياز كېلىشى بىلەنلا قىشقا تەييارلىق قىل، چۈنكى كېچە ۋە كۈندۈزنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاي ۋە زامانمۇ ئۆتۈپ كېتىدۇ.

بىر ئايلىق ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ئاينىڭ دەۋر قىلىشى بىلەن ھېسابلانغاچقا، يىلنىڭ ئون ئىككىدىن بىر بۆلىكىمۇ «اَايْ *ay* — ئاي» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَايْ تُلُونْ بُلْسا اِلكِنْ اِمْلاماسْ — *ay tolun bolsa ə̣lkin imləməs*

تولۇن ئاي قول بىلەن كۆرسىتىلمەس.//

چۈنكى، ئۇنى كۆزى ئوچۇق ھەممە ئادەم كۆرەلەيدۇ. بۇ ماقال ھەربىر مەشھۇر نەرسىگىمۇ تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اَوُتْ awut ئوچ، ئوچۇم. «اَذُتْ *ażut*» مۇ دېيىلىدۇ.

اُوُتْ uwut ئۇۋات ~ ئۇيات، ھايا. «اُڤُتْ *uvut*» مۇ دېيىلىدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

اَوَتْ əwət توغرا، ماقۇل. «اَقَــتْ avət»مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ف – v» ھەرپى ھەرقانداق ئورۇندا «و – w»غا ئالمىشىشى مۇمكىن. خۇددى «پەيغەمبەر» ياكى «ئەلچى» مەنىسىدىكى «يَلاوَجْ yalawaq » سۆزىنىڭ «يَلاڤَــجْ yalavaq» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. «ياۋا پىياز» دېگەن ئىبارىدىكى «يَڤــا yava» ۋە «يَــوا yawa » سۆزلىرىمۇ شۇنداق. سايرام (ئىسپىنجاپ) تىلىدا «دەرەخ» مەنىسىدىكى «اوُن awun» سۆزىمۇ شۇنداق. «دانە» مەنىسىدە كېلىدىغان «اَوِنْ awin» ۋە «اَڤِنْ avin» سۆزلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش.//

بۇ بابتىكى «ى - يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

اُيَزْ өyəz بىر خىل پاشا. ئوغۇزچە.

اَيِغْ ayïoq ئېيىق. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما تىللىرىدا «اَذِغْ ažïq» دېيىلىدۇ.

اَيِغْ ayïoq «نەقەدەر، نېمىدېگەن، نە قاتارلىق» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان يارەمچى سۆز. «اَيِغْ اَذْكُو ayïoq əžgü — نېمىدېگەن ياخشى»، «اَيِغْ يَقُزْ نانْكْ ayïoq yavuz nəŋ — نېمىدېگەن ياۋۇز نەرسە» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «ياخشى» ۋە «ياۋۇز» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى تەكىتلەپ كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَيَقْ ayak ئاياق، قاچا. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ. ئۇلار مۇنداق نەرسىنى «جَنَقْ qanaq» دەيدۇ.

اَيَقْ ayak ئاياغ، پۇت. «اَذَقْ ažak»مۇ دېيىلىدۇ.

اَيِقْ ayïk ۋەدە.//اَنِكْ مَنْكا اَيِقي بارْ anïŋ maŋa ayïqï bar — ئۇنىڭ ماڭا ۋەدىسى بار.

اُيُقْ uyuk بەلگە، قارانچۇق، قارا! شەپە. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

بَرْدي اَرَنْ قُنُقْ كُرُبْ قُتْقا سُقارْ — bardï ərən konuq kərüp kutka sokar

قَلْدي يَقُزْ اُيُقْ كُرُبْ اَڤْني يِقارْ — kaldï yavuz uyuq kərüp əvni yïkar

[مېھمان كەلسە، قوت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كۆرسە، ئۆينى چۈۋار پەسلەر قالدى.]

بىر مېھمان كەلسە، ئۇنى بەخت ۋە دۆلەت دەپ بىلىدىغان ئەرلەر ئۆلۈپ كەتتى، چۆلدىكى بىر قارىنى كۆرسە، مېھمان كېلىپ قالمىسۇن دەپ، كىگىز ئۆينى چۈۋۈيدىغان ئەسكىلەر قالدى.

اُيُكْ üyük دۆڭ، تۆپە. يەردىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئېگىزلىك. ئوغۇزچە.

اُيُكْ üyük: اُيُكْ يِــيرْ üyük yər — دەسسەش بىلەن پېتىپ قالىدىغان ۋە ئاياغنى تارتىپ چىقىرىش تەس بولغان قۇملۇق، پېتىق يەر.

ايكْ ik يىك. «يِيك yik»مۇ دېيىلىدۇ.

اُيُنْ oyun ئويۇن.//

بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر

اَيا aya ئالىقان.

اُيا uya ئۇۋا، قۇش ئۇۋىسى، چاڭگا.

اُيا uya قېرىنداش، تۇغقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَڤَرْ اُجُنْ تَنْكْري اَذْلَمَذِبْ — tavar üqün təŋri əžləməžip

اُيا قَدَشْ اُغْلِني جِنْلا بُغارْ — uya qadax oqlïnï qïnla boqar

[تاۋار ئۈچۈن تەڭرىنى يادىغا كەلتۈرمەي،
ئۇرۇق - تۇغقىنىڭ ئوغلىنى راستىنلا بوغىدۇ.]

قېرىنداشلار ئارىسىدىكى رەھىمسىزلىكنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مال ۋە دۇنيا ئۈچۈن تەڭرىدىن تەپ تارتماي، بىر تۇغقانىڭ بالىسىنىمۇ بوغۇۋېتىدۇ.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَبـــا aba ئاپا، ئانا. ئوغۇزچە. قارلۇق تۈركمەنلىرى بۇ سۆزنى قاتتىق «ب – p» بىلەن تەلەپپۇز قىلىدۇ.// I 116

اَبا aba («ا – ئەلىف» قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئېيىق. قىپچاقچە.

اَبـــا aba دادا، ئاتا. تۈبۈتچە. بۇ سۆز ئۇلارغا ئەرەبچىدىن قالغان بولسا كېرەك. ئۇلار يەمەندىن تۈرك يۇرتىغا قېچىپ كېلىپ، يەرلىشىپ قالغان «ثابت sabit» نىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ.

اَبا aba: اَبا بَشي aba baxï — تاغلاردا ئۆسىدىغان، تەرخەمەككە ئوخشايدىغان، پېلىكىدە تىكىنى بار ئوت. تاغلىقلار ئۇنى يەيدۇ.

اَبي abï ئابى. ئەرلەر ئىسمى.

اُبا oba قەبىلە. ئوغۇزچە.

اُبُو upu ئۇپا.

اَتا ata ئاتا، دادا.// 55

اَتا ata: اَتاساغُونْ atasaqun — تېۋىپ.

اَجا əqə ئاچا، ھەدە، ئېگىچە. بۇ سۆز «اَكا əgə» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى «ج – q» ھەرپى «ك – g» دىن ئۆزگەرگەن. پارسچىدىمۇ «جَرْمْ»نى «كَرْمْ»، «جُنْبَدْ»نى «كُنْبَدْ» دەپ سۆزلىگەنگە ئوخشاش.// I 117

اَجي aqï ياشانغان خوتۇن. بارسغانچە.

اُجا uqa ئۇچا، دۈمبە.

اِجي iqi ئاكا. ياشتا چوڭ بولغان ئەر قېرىنداش.

اُذُو użu تۆپە، دۆڭ. قۇم دۆۋىسى «قُمْ اُذُو kum użu» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ يۇرتىدىكى بىر شەھەرمۇ «اُذُو كَنْدْ użu kənd — ئۇزۇكەنت» دېيىلىدۇ.

اُذُو użu ئۇدا، ئارقا. «مَنْ اَنِنْكْ اُذُو كَلْدِمْ mən anïŋ użu kəldim — مەن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كەلدىم.» شۇنىڭدەك «مَنْ سَنِكْ اُذُو بَرْدِمْ mən səniŋ użu bardïm — مەن سېنىڭ كەينىڭدىن ماڭدىم، مەن ساڭا

ئەگىشىپ باردىم» دېيىلىدۇ.

اِذي iżi ئىگە. اِذِمْ نا تِيرْ iżim nə tər — ئىگەم نېمە دەر؟ تەڭرىمۇ «اِذي iżi» دېيىلىدۇ. «اِذِمِزْ يَرْلِغي iżimiz yarlïqï — تەڭرىمىزنىڭ يارلىقى».

اَرا ara ئارا. كِشي اَرا كِرْدِمْ kixi ara kirdim — خەلق ئارىسىغا كىردىم.

اَري arï ھەرە. بۇ سۆز ئەرەبچىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەرەبلەر//ھەسەلنى «اَري arï» دەيدۇ. تۈركىي تىلدا بۇ سۆز ھەسەل ھەرىسىنى بىلدۈرىدۇ. چىگىل تۈركلىرى ھەسەلنى «اَري يَغي arï yaqï — ھەرە يېغى» دەيدۇ. 118 I

اُورُو oru ئورا. بۇغداي، چامغۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساقلاش ئۈچۈن قېزىلغان ئورا.

اُري urï ئۇر - ئۇر، چۇقان، سۈرەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُري قُبْسا اُغُشْ اَقْلِشُورْ يَغي كَلْسا اِمْرَمْ تَبْرَشُورْ

urï kopsa oqux aklïxur yaqï kəlsə imrəm təbrəxür

سۈرەن چىقسا، ئۇرۇق - تۇغقان جەملىشەر، يېغا كەلسە، خەلق توپى تەۋرىشەر.

بىر چۇقان كۆتۈرۈلسە، ئۇرۇق - تۇغقانلار ياردەم بېرىش ئۈچۈن توپلىنىدۇ؛ دۈشمەن كەلسە، خەلق توپى جەڭگە ئاتلىنىدۇ. بۇ ماقال ئىشلاردا سەگەكلىك ۋە ھەمدەملىككە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُري urï ئوغۇل بالا، ئەر جەمەت. اُري اُوغْلانْ urï oqlan — ئوغۇل بالىلار.

اَزُو azu يا، ياكى. ئىككى نەرسىدىن بىرىنى تاللىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سۆز. اُزُومْ يِيكِلْ اَزُو قاغُونْ يِيكِلْ üzüm yəgil azu kaqun yəgil — //ئۈزۈم يېگىن يا قوغۇن يېگىن. بۇ سۆز تەكرار سوراق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كَلِرْمُو//سَنْ اَزُو بَرِيرْمُوسَنْ kəlirmusən azu barïrmusən — كېلەمسەن يا كېتەمسەن؟ 56 119 I

اُزا oza ئوزا، ئوزاقى، ئۆتكەنكى. اُزاقي بِلْكا اَنْجا اَيْمِشْ ozakï bilgə anqa aymïx — ئۆتكەن ئالىملار شۇنداق دېگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدي اُزا اَرَنْ لارْ	ərdi oza ərənlər
اَرْدَمْ بَكي بِلِكْ تاغْ	ərdəm bəgi bilik taq
اَيْدي اُكُشْ اُكُتْلارْ	aydï üküx ügütlər
كُنْكُلُمْ بُلُرْ اَنكَرْ ساغْ	kөŋlüm bolur aŋar saq

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

[ئۆتمۈشته (شۇنداق، ئادەملەر بار ئىدى:
(ئۇلار) تاغدەك بىلىملىك، پەزىلەت ئىگىلىرى ئىدى.
(ئۇلار) نۇرغۇن ئۇگۇت ـ نەسىھەتلەرنى ئېيتتى،
ئۇنىڭ ئۇچۇن كۆڭلۇم ئېچىلىپ كېتىدۇ.]

بۇرۇنقى زامانلاردا ئىلىم، ھېكمەت ۋە پەزىلەت ئىگىلىرى بار ئىدى. ئۇلار جىق ئۇگۇت ـ نەسىھەتلەرنى ئېيتقانىدى. بۇ ئۇگۇت ـ نەسىھەتلەرنى ئەسلىسەم، كۆڭلۇم يايراپ كېتىدۇ.//

اُزي *өzi* ئۆزە. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كەڭ يول. چىگىلچە.

اِزي *izi* ئىسەن. كېلەر يىلدىن كېيىنكى يىل. اَرْقِينْ اِزي *arkin izi* — ئىسەن.

اَشو *axu* رۇشا، قىزىل توپا.

اَغُو *aqu* ئوغا، زەھەر.

اَغي *aoqï* يىپەك رەخت. اَغِيجي *aoqiqi* — يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى، خەزىنىچى.

اَڤا *ava* ئاھ ـ ئۇھ. ئاھ ئۇرۇشنى بىلدۇرىدىغان ئىملىق. ئەرەبلەرنىڭ «واوَيْلى» دېگەن سۆزىگە ئوخشاش. كىشى بىر يېرى ئاغرىسا، «اَڤا اَڤا *ava ava* — ئاھ ـ ئۇھ» دەيدۇ.

اُڤا *uva* بىر خىل غىزانىڭ ئېتى. گۈرۈچ قاينىتىلىپ سوغۇق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۈزۈۋېلىنىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ. بۇ غىزا سوغۇقلۇق ئۇچۇن يېيىلىدۇ.

اِڤا *ïva* ئىۋا. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇقى.

اَقي *akï* سېخىي، قولى ئوچۇق.

اَقي *akï* ئاقلانغان، تازا. اَقي يَغاقْ *akï yaqaq* — ماك بولغان، پوستى ئاجرالغان ياڭاق.//

اَكا *ägə* ئېگىچە، ئاچا، ھەدە. ئوغۇزلار بۇنى «اَزا *əzə*» دەيدۇ.

اُكا *ögə* تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداك. ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قېرىسال كىشىلەرگە بېرىلگەن، تېگىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق. بۇ سۆز مۇنداق كېلىپ چىققان: زۇلقەرنەين چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۇن تۈرك خاقانى ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىڭ ۋەزىرى://«سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك،

ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەنده، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسەدىكى «اُكا *ögə*» سۆزىنى قوللىنىپ، «ئۆگەنمۇ؟» دېگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كىچىسى زۇلقەرنەينىنىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەين ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىنديكىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن ئەسكەر تىللا سىبلىنغان ھەمياننى بېلىگە ئېسىۋالغانىكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى ئەتىگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ، بىر ـ بىرىدىن: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار: «اَلْتُونْ قانْ *altun kan* — ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا، شۇ جايدىكى//چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى. زۇلقەرنەين شۇ كېچىلىك ھۇجۇمدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۈلھى تۈزگەن.

اَلا *ala* ئالا، بەدىنىدە ئېقى بار ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشي اَلاسي اِجْتِنْ يِلْقي اَلاسي تَشْتِينْ *kixi alasï iqtin yilqi alasï taxtïn*

ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە، ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا.

بۇ ماقال يېقىملىق كۆرۈنۈپ، دىلىدىكى يامان نىيەتنى يوشۇرغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اَلا *ala* «ئاستا، ئالدىرىماي» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدىغان ياردەمچى سۆز. اَلا اَلا *ala ala* — ئاستا ـ ئاستا. بۇ سۆزگە «ك ـ *k*» بىلەن «ل ـ *l*» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ «اَلاكِلْ *alakil*»مۇ دېيىلىدۇ.

اُلا *ula* چۆلدە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلا بُلْسا يُول اَزْماسْ بِلِكْ بُلْسا سُوزْ يَزْماسْ

ula bolsa yol azmas bilik bolsa sөz yazmas

بەلگە بولسا، يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا، سۆزدىن قايماس.

چۆللەردە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە بولسا، يولدىن ئېزىپ كەتمەيدۇ، كىشىدە بىلىم بولسا، سۆزدە يېڭىلىشمايدۇ.//

I 123

اِلا ila ئىلى. بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنىدۇر.//

58

اِلِى ili: اِلِى قَبُغْ *ili kapuq* — ئىلىقلىق قوۋۇق، تاقاق بىلەن ئېتىلگەن ئىشىك.

اُما uma ئانا، تۈبۈتچە. بۇ سۆز ئۇلارغا ئەرەبلەردىن قالغان بولسا كېرەك.

اُما uma ئۆيگە كەلگەن مېھمان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُما كَلْسا قُتْ كَلِيرْ *uma kəlsə kut kəlir*

مېھمان كەلسە، قۇت كېلەر.

مېھمان بىلەن تەڭلا بەرىكەت كېلىدۇ، مېھمان ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، ئۇنى ئېغىر ئالغۇلۇق ئەمەس. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا قَلِي يَرْلِغْ بُلُبْ يُنْجِغْ اُما *kəlsə kalī yarlīq bolup yunqīq uma*

كَلْدُرْ اَنُقْ بُلْمِيشْ اَشِغْ تُتْما اُما *kəldür anuk bolmīx axīq tutma uma*

[(ساڭا) يوقسۇل بىر مېھمان ھاجىتى چۈشۈپ كېلىپ قالسا،

تەييار بولغان ئاشنى (ئالدىغا) كەلتۈر، ئۇنى كۈتتۈرمە.]

I 124

ھالى پەرىشان. كۆڭلى يېرىم بىر مۇساپىر كەلگىنىدە،// تەييار بولغان تامىقىڭنى دەرھال ئالدىغا قوي، كېچىكتۈرمە.

اَنا ana ئانا.

اِنِى ini ئىنى. ياشتا كىچىك ئەر قېرىنداش.

بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر

اَنكِتْ aŋït ھاڭگىت ~ ھاڭغىت. ئۆردەككە ئوخشاپراق كېتىدىغان قىزغۇچ قۇش.

اَنكُتْ aŋut پەركا، شاراب پەركاسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

يُرْتْ كِجُكْ بُلْسا اَنكُتْ بَدُكْ اُورْ *part kiqüg bolsa aŋut bədük ur*

قاچىنىڭ ئاغزى كىچىك بولسا، پەركانىڭ چوڭىنى قوي.

بۇ ماقال كىشىلەر ئالدىدا كىچىك ئىشنى يوغان قىلىپ كۆرسىتىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَنكَرْ aŋar ئاڭا، ئۇنىڭغا. اَنكَرْ اَيْدِمْ *aŋar aŋdīm* — ئاڭا ئېيتتىم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْدِمْ اَنْكَرْ ساڤُكْ	*aydīm aŋar səvük*	[ئۇنىڭغا ئېيتتىم، سۆيۈملۈكۈم،
بِزْنِى تَبا نا اَلُكْ//	*bizni taba nə əlük*	بىزنىڭ تەرەپكە كەڭ يېزىق
كَجْتِنْكْ بَلزى كارِكْ	*kəqtiŋ yazī*[1] *kərik*	ۋە ئېگىز - بۈيۈك قىرلارنى
قِرْلارْ اَذِزْ باذُكْ	*kīrlar əżiz bəżük*	كېچىپ قانداقمۇ (كەلگەنسەن)؟]

125 I

سۆيگىنىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: ئەي سۆيۈملۈكۈم، شۇنچە كەڭ دالىلارنى كېزىپ، ئېگىز تاغلاردىن ئېشىپ بىز تەرەپكە قانداق كەلدىڭ؟

اُنكُرْ əŋür ئۆڭكۈر، غار.

اِنكِرْ iŋir ئىمىر - چىمىر. يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ئۆزئارا قوشۇلمىسى. ئوغۇزلار بۇنى «اِمِرْ *imir*» دەيدۇ.

126 I

اَنكِزْ aŋïz ئېڭىز. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زىرائەتلەرنىڭ// ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەردە قالغان تۈپچەكلىرى.

59

اِنكَسْ iŋəs ھاڭۋاقتى.// اِنكَسْ كِشِي *iŋəs kixi* — يېڭىياچىدەك ئۇياققا - بۇياققا قاراپ ماڭىدىغان كىشى.

اَنكِلْ aŋïl ھاللاڭ. اَنِكلْ اَجُقْ قَبُغْ *aŋïl aquk kapuq* — ھاللاڭ ئوچۇق قوۋۇق.

اُنكِنْ əŋin باشقىسىنى. بُوْ اَتَّا اُنِكنْ كَلْدُرْ *bu attan əŋin kəldür* — بۇ ئاتتىن باشقىسىنى كەلتۈر.

127 I

مۇجەررەت[2] بابلىرى تۈگىدى.//

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَلزى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بېسىم ئاتالاي بۇنى توغرىسى «يازِي» دەپ ئىزاھلىغان. بىز شۇنى توغرا تاپتۇق.

[2] مۇجەررەت ـــ ئوشۇقچە ھەرپلەر بولمىغان سۆزلەر.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئوشۇقچە ھەرپلىكلەر بابلىرى

اَفْعَلْ əf'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَرْمُتْ armut ئامۇت.

اَرْتُجْ artuq ئارتۇچ، ئارتۇچ دەرىخى، قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۈرت بار.

اُجْلُجْ üqlüq توشقان تۇزىقى، ئۇچلىرى بىر تۆمۈرگە بىكىتىلگەن ئۈچ تال چىۋىقتىن قۇرۇلىدۇ.

اُذْغُجْ ożoquq يالقۇن، ئوتقاش.

اَرْغُجْ aroquq ئازدۇرغۇچ، كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان، ئازدۇرىدىغان نەرسىلەر. اَرْغُـــجْ اَزُنْ *aroquq azun* —— قايمۇقتۇرغۇچى، ئازدۇرغۇچى دۇنيا.

اَرْكَجْ ərkəq ئەركەچ، بىر ياشلىق تېكە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْكَجْ اَتِي اَمْ بُلُورْ اَجْكُو اَتِي يَلْ بُلُورْ

*ərkəq əti əm bolur əqkü əti yəl*① *bolur*

ئەركەچ گۆشى ئەم بولار، ئۆچكە گۆشى يەل بولار.

اُرْكُجْ ərküq ئۆركەش. سُوفْ اُرْكُجْلَنْدِي *suv ərküqləndi* —— سۇ ئۆركەشلەندى.

اُرْكُجْ ərgüq ئۆرۈمە چاچ، خوتۇنلارنىڭ ئۆرۈمە چېچى.

اُرْكُجْ ərküq تۆمۈر ئوچاق، ئۇچئاياغ.

اَذْغِرْ ażoqïr ئايغىر.

اُلْكَرْ ülkər ئۈكەر يۇلتۇز. جەڭلەردە «اُلْكَرْ جَرِكْ *ülkər qərik*» دەيىلىدىغان بىر ھىيلە بار: ئەسكەرلەر ھەر تەرەپتىن توپ - توپى بىلەن يىغىلىدۇ؛ بىر توپى ئىلگىرىلەش بىلەن باشقىلىرىمۇ ئۇنىڭغا سوقۇشۇپ ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ھىيلە قوللىنىلغاندا، يېڭىلىش بەك ئاز بولىدۇ.

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يَلْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىزچە فەتھە بولغىنى توغرا، چۈنكى بۇ سۆز تىلمىزدا ھازىرمۇ «يەل» دەيىلىدۇ.

اَرْفُزْ ərvüz ئەرۋۈز. ئەرلەر ئىسمى.

اَرْكُزْ ərgüz ئەگۈز. اَرْكُزْ سُوفْ *ərgüz suv* —— ئەگىز سۇيى. ئەتىيازدا قار ۋە مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ياىْ بَرُوبَنْ اَرْكُزِي	*yay yarupan*① *ərgüzi*	[باھار كېلىش بىلەن ئەگىز (سۆلار)،
اَقْتِي اَقِنْ مُنْدُزِي	*aqti aqin munduzi*	كەلكۈن ئېقىن بولۇپ ئاقتى.
تُغْدِي يَرُقْ يُلْدُوزِي	*tuqdi yaruq yulduzi*	يورۇق يۇلتۇز تۇغدى،
تِنْكْلا سُوزُمْ كُلْكُوسُزْ	*tinla səzüm külküsüz*	سۆزۈمنى كۆلمەستىن ئاڭلا.]

ئەتىياز تېڭى يورۇدى، مۇزلار ئېرىپ، قاتتىق سەلدەك ئاقتى، تاڭ يۇلتۇزى نۇر چېچىپ چىقتى، ئاجايىپ سۆزۈمنى كۆلمەستىن ئاڭلا.

اُكْسُـــزْ əgsüz ئۆكسۈز، يېتىم، تەمتىرەپ قالغان ئادەم. بۇ سۆز «ئەقىل ۋە ئۇقۇم» مەنىسىدىكى «اُكْ *əq*» دېگەن يىلتىزدىن كەلگەن.

اُتَمِشْ ətəmix ئۆتەمىش. ئەرلەر ئىسمى.

اَذْرَشْ aźrïx ئايرىش. ئىككىگە ئايرىلغان يولنىڭ بېشى، ئاچال.

اُذْرُشْ əźrüx تاللىۋېلىش، تاللىۋېلىش ئىختىيارى.

اَذْغِشْ aźoqïx ئازغىش. بىر يەرنىڭ نامى.

اَذْكِشْ əźgix ئۆزگىش. «اُوزْجَنْدْ *əzqənd* —— ئۆزكەنت»تە ياشايدىغان بىر تۈرك ئايمىقى. بۇ سۆز ئەسلى « اُكْذِشْ *əgźix*» بولۇپ، ھەرپلەر ئالماشقان.

اَرْتِـــشْ ərtix ئېرتىش. «يَمـــاكْ *yəmək*» دالىلىرىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بىر - قانچە تارماقلىق بۇ دەريا شۇ يەردىكى بىر كۆلگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا «اَرْتِشْ سُـــوقِي *ərtix suvi*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «اَرْتِشماكْ *ərtixmək*» دېگەن مەستەرنىڭ تومۇرى «اَرْتِشَ *ərtəx*»تىن ئىلىنغان بولۇپ، «سۇدىن تېز ئۆتۈشتە مەن بىلەن بەسلەش، قېنى، كىم تېز ئۆتىدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اِرْتِـــشْ irtəx مۇنازىرىلىشىش، سۇرۇشتۇرۇش. بىرەر ئىش توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا قوزغالغان بەس - مۇنازىرە. اِرْتِشْ قُبْدِي *irtəx kopdi* —— بەس - مۇنازىرە كۆتۈرۈلدى.

اَرْقِشْ arkïx كارۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَرُوبَنْ» يېزىلغان، مەنە ئېتىبارى بىلەن «*yarupan*» دەپ ئىلىندى.

يِراقْ يِيرْ ساقِنْ // اَرْقِشْ كَلْدُرُورْ *yïraḳ yər savïn arḳïx kəldürür*

يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «وَيأْتِيكَ بِالأَخْبارِ مَنْ لَمْ تُزَوِّدِ» دېگىنىدەك ماقال.

اَرْقِشْ ark‚ïx خەۋەرچى، يۇرتىدىن يىراققا كەتكەن كىشىگە ئەۋەتىلگەن ئادەم. اَنِكْ اَرْقِشِي كَلْـــدِي *anïŋ arḳïxi kəldi* — ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى. بۇ سۆز «خەت، مەكتۇپ» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

اَلْقِشْ alk‚ïx ئالقىش. ماختاش، دۇئا قىلىش. اُلْ بَكْ كا اَلْقِشْ بِيْردِي *ol bəgkə alḳïx bərdi* — ئۇ بەگنى ئالقىشلىدى، يَلاوَجْقـــا اَلْقِـــشْ بِيْر كِـــلْ *yalawaqka alḳïx bərgil* — پەيغەمبەرگە ئالقىش بەرگىن.

اُتْرُغْ otruq ئارال.

اَتْلِغْ atlïq ئاتلىق. اَتْلِغْ اَرْ *atlïq ər* — ئاتلىق ئادەم.

اُتْلُغْ otluq ئوتلۇق. اُتْلُغْ تاغْ *taoq otluq* — ئوتلۇق تاغ، ئوتى بار تاغ.

اِتْلِغْ ïtlïq ئىتلىق. اِتْلِغْ اَفْ *itlïq əv* — ئىتلىق ئۆي، ئىتى بار ئۆي.//

اَرْتِغْ artïq ئايالچە جىلىتكە.

اَرْتِغْ artïq ئارتىق. ئۇلاغقا ئارتىلىدىغان ئارتىق.

اَغْرِغْ aqrïq ئاغرىق. بەدەننىڭ قەيبىرى ئاغرىسا، شۇ يەرنىڭ ئاغرىقى دېيىلىدۇ (باش ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى).

اَغْرُغْ aqruq ئوقۇرەك. اَغْرُغْ سُنكُوكِي *aqruq səŋüki* — ئوقۇرەك سۆڭىكى.

اُغْرُغْ oqruq ساينىڭ توگىگەن يېرى // تاغْ اُغْرُغِي *taoq oqruqi* — تاغنىڭ توگىگەن يېرى.

61

اتلق otluk[1] ئوتلۇق. تالاس يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

اُتْلُقْ otluk‚ شۇ شەھەرلىكلەرنىڭ تىلىدا ئېغىل.

اُجْغُقْ oqoquk‚ ئۇچۇق، زۇكام.

اَذْرِقْ ażrïk‚ ئاجرىق ~ ئېجرىق. ئەرەبچە «ثِيل» دېيىلىدۇ.

اَذْرُقْ ażruk‚ باشقا، بۆلەك، ئوغۇزچە. تۈركىلەر بۇنى «اَذِنْ *ażïn* — باشقا، ئۆزگە» دەيدۇ.

[1] بۇ سۆزگە يازما نۇسخىدا ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز سۆزلەمنىڭ كېلىش تەرتىپىگە قاراپ، «*otluḳ*» دەپ ئالدۇق.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَذِنْ كِشِي نانكِي نَنْكْ سانْماسْ *//ażïn kixi nəŋi nəŋ sanmas*

ئۆزگە كىشىنىڭ مېلى مال سانالماس.

باشقا كىشىنىڭ مېلى مال سانالمايدۇ، چۈنكى قايتۇرۇۋېلىنىدۇ.

اُذْلُقْ ożluk‚ ئويلۇق سۆڭەك. بىلەك سۆڭىكىنىڭ يوغان يېرى.

اُذْلُقْ użluk‚ ئۆيلۇق يەر، ئېغىلدا كالىلار ياتىدىغان يەر. ئارغۇچە.

اُذْمَقْ użmak‚ نىمكار، شاگىرت.

اَرْتُقْ artuk‚ ئارتۇق، ئوشۇق.

اُرْتَقْ ortak‚ ئورتاق، شېرىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُرْتَقْ اَرْدَنْ اَرْتُقْ اَلْماسْ *ortaḳ ərdən artuḳ almas*

ئورتاق ئۆز ئورتىقىدىن ئارتۇق ئالماس.

بۇ ماقال ئىنساپقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَزْمُــقْ azmuk‚ زەمچە، سۇمۇق. تازنىڭ بېشىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اَزْمُــقْ تــازْ *«azmuḳ taz*» دېيىلىدۇ، چۈنكى تازنىڭ بېشىدىكى شورلىرى زەمچە سۇرگەنگە ئوخشايدۇ. بۇ سۆزدىكى «ز» ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اِسْــرِقْ ïsrïk‚ ئىسرىق. بالىلارنى جىن ـ ئالۋاستىلاردىن ۋە كۆز تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇغاندا ئېيتىلىدىغان سۆز: ئىسرىقنىڭ ئىسى بالىنىڭ يۈزىگە تەگكۈزۈلۈپ «اِسْرِقْ اِسْرِقْ *isrïḳ isrïḳ*» — ھەي جىن، كۆچ ـ كۆچ!» دېيىلىدۇ.//

اُسْرُقْ osruk‚ ئوسۇرۇق.

اُسْرِقْ usrïk‚ ئۆيقۇسى كەلگەن، مۇگدىگەن ئادەم.

اَغْدُقْ aqduk‚: اَغْدُقْ كِشِــي *aqduḳ kixi* — بىر يەرگە پاناھ تىلەپ كەلگەن يات كىشى. بۇ سۆز «اَدْغُقْ *adoquḳ*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَغْرُقْ aqruk‚ ئېغىرلىق، يۈك. اَغِرْ اَغْرُقْ قَيُودا قَلْــدِي *aqïr aqruḳ ḳayuda ḳaldï* — يۈك ۋە ئېغىرلىقلار نەلەردە قالدى؟

اِفْرِقْ ïvrïk‚ ئۇرۇق. بۇ سۆز تەلەپپۇزدىمۇ، مەنىدىمۇ ئەرەبچە سۆزگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەت «ب ـ *b*» ھەرپى تۈركچە «ف ـ *v*»غا ئالماشقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اِڤْرِقْ بَشِي قَزْلَيُو *ivrik baxi kazlayu*

سَغْرَقْ تُلُو كُزْلَيُو *saqrak tolu kөzləyü*

سَقِنْجْ قُذِي كِزْلَيُو *sakĭnq kożi kizləyü*

تُنْ كُنْ بِلا سَقْنَلِمْ *tün kün bilə səvnəlim* //

[ئۇيرۇق بېشى غاز (بويىنى)غا ئوخشاپ (تۇرماقتا)،
ساغەر تولۇپ كۆزگە ئوخشاپ (تۇرماقتا).
قايغۇنى چوڭقۇر كۆمۈۋېتىپ،
كېچە ــ كۈندۈز سۆيۈنەيلى.]

ئۇيرىقنىڭ بېشى خوددى غاز بويىنىدەك تىك تۇرماقتا، ساغەرلەر خوددى كۆز چانىقىدەك مەيگە تولدى. قايغۇ ـ ھەسرەتنى چۆرۈۋېتىپ، كېچە ـ كۈندۈز كۆڭۈل ئاچايلى.

اُقْرُقْ okĭruk ئوقرۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاغِغْ اُقْرُقِنْ اَكْماسْ تَنِكزْنِ قَيْغِقِنْ بُكْماسْ

taoĭoq okrukin əgməs tənizni kayoqikin bөgməs

تاغنى ئوقرۇق بىلەن ئەگكىلى بولماس، دېڭىزنى قېيىق بىلەن بوگكىلى بولماس.

بۇ ماقال «چوڭ ئىشنى كىچىك تەدبىر بىلەن قايتۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اُقْلُقْ okĭluk ئوقلۇق، ساداق، ئوقدان.

اَلْجَقْ alqak كۆڭلى يۇمشاق، مېجەزى ئوبدان.

اُلْدُقْ ulduk: اُلْدُقْ اَتْ *ulduk at* —— ئۇلدۇق ئات، تاقىسىز ئات. باشقا تاقىسىز ھايۋانلارمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَلْغُقْ alquk ئالغۇق. قەشقەردە بىر يېزىنىڭ نامى.

اَمْرَقْ amrak ئامراق. اَمْرَقْ كُنكُلْ *amrak kөŋül* —— ئوتلۇق يۈرەك، ساپ كۆڭۈل. //

اِبْرُكْ iprük قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى. قۇرۇت ئېزىپ ئىچكەنلىكتىن ئىچى قېتىپ قالغان ئادەمگە ئىچىنى سۇردۇرۇش ئۈچۈن ئىچۈرۈلىدۇ.

اَبْمَكْ əpmək نان. ياغما، توخسىلارنىڭ ۋە بەزى ئوغۇز، قىپچاقلارنىڭ سۆزى. بۇنداق ئالماشتۇرۇپ ئېيتىش ئەرەبچىدىمۇ بار. مەخرەجلىرى بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن «ب»نى «و ــ ۋاۋ»غا ۋە «و ــ ۋاۋ» نى «ت»غا ئالماشتۇرىدۇ. خوددى قەسەم ئىچكەندە «بِاللهِ وَاللهِ تَــاللهِ» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ قائىدە تۇركچىگە يات.

اَتْلِكْ ətlik كانارا، گۆش ئېسىلمىدىغان ئىلغۇ. سويۇلمىدىغان قويمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.
اَتْلِكْ قوىْ *ətlik koy* —— گۆش قويى؛ اَتْلِكْ كِشِي *ətlig kixi* —— ئەتلىك كىشى، يەنى سېمىز كىشى. گۆشكە ئىگە بولغان كىشىمۇ (يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنمىدىغان «ك - g» بىلەن) «اَتْلِكْ كِشِي *ətlig kixi*» دېيىلىدۇ.

مەقسىتىم ھەممە سۆپەتلەرنى سۆزلەپ ئۆتۈش ئەمەس. بۇ يەردە پەقەت سۆزلىمەي زادى بولمايدىغانلىرى ئۈستىدىلا توختالدىم.

اَتْرَكْ ətrək بۇغداي ئۆڭلۈك ئادەم. ئوغۇزچە.

اُتْرُكْ ətrük ئۆتروك، ھېيلىگەر، ئالدامچى، يالغانچى. ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

اُتْرُكْ اُتُنْ اُغْرِي لَيُو يُزْكا بَقارْ *ətrük utun oqrilayu yüzgə bakar*

اِلكِنْ تَشُبْ بِرْمِشْ اَشِغْ بَشْقا قَقارْ *ilkin taxup bərmix axĭq baxka kakar*

[ھېيلىگەر، پەس (كىشى) يۈزگە ئوغرىلارچە قارايدۇ،
مۇساپىرنى قوغلاپ، بەرگەن ئاشنى باشقا قاقىدۇ.] //

مېھمانغا ئوغرىلارچە قارايدىغان ھېيلىگەر، پەسكەش ئادەملەر قالدى؛ ئۇلار مۇساپىرغا بەرگەن ئاشنى مىننەت قىلىپ باشقا قاقىدۇ.

اُتْلُكْ ətlük ئۆگۈت، نەسىھەت. شۇ مەنىدە «اُوُتْ *əwüt*» سۆزىمۇ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ ئەسلى «اُكُتْ *əgüt*».

اَتْمَكْ ətmək نان.

اِجْلِكْ iqlik ئىچلىك، تەرلىك. ئېگەرنىڭ تېگىگە سېلىنىدىغان ئىچكى توقۇم.

اِجْمَكْ iqmək ئىچمەك، تېرە جىلىتكە.

اِذْرِكْ iżrig يىرىك. ئارغۇچە. ئەسلى «اِرِكْ *irig* — يىرىك».

اُذْلَكْ əżlək زامان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

اُذْلَكْ قَمُغْ كُفْرَدِي *özlək kamuq küvrədi* [زامان پۈتۈنلەي ئاينىدى،

اَرْدَمْ اَرِغْ سَفْرَدِي *ərdəm ariq səvrədi* پەزىلەت تامامەن سىيرەكلەشتى،

يُنْچِغْ يَقُزْ تَقْرَدِي *yunqiq yavuz təvrədi* بولۇمسۇز - ياۋۇز (كىشىلەر) تەۋرىدى،

اَرْدَمْ بَكِي جَرْتِلُورْ *ərdəm bəgi qərtilür* پەزىلەت بەگى يوقىلىپ.]

زامان زەئىپلەندى، پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق، يامان ئادەملەر باش كۆتۈردى، پەزىلەت بەگى، يەنى خاقان ئافراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.

اُذْرَكْ üžrəg: اُذْرَكْ نائكْ *üžrəg nəŋ* — كۆپەيگەن نەرسە. ئاۋۇال ئاز، كېيىن كۆپەيگەن ھەربىر نەرسە شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَذْلِكْ əžlig: اَذْلِكْ نائكْ *əžlig nəŋ* — پايدىلىنىدىغان نەرسە، پايدىلىق نەرسە.// I 139

اُرْپَكْ ürpək ھۇرپەك، ھۇرپەيگەن، تۈكلىرى ھۇرپەيگەن ئادەم ۋە ھايۋان.

اَرْتِكْ ərtik يۇرۇلگەن، كۆپ دەسسەلگەن يول.

اُرْتُكْ ərtük يوپۇق. مەسىلەن: ئېگەر يوپۇقى. ئۇلۇغ ئادەملەرنىڭ قەبرىلىرىگە يېپىلىدىغان يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «اُرْتُكْ *ərtük* — يوپۇق» دېيىلىدۇ.

اُرْجُكْ ərqük ئۆرۈلگەن چاچ. ئوغۇزچە. بۇ سۆز «اُرْكُجْ *ərgüq*» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى.

اُرْدَكْ ərdək ئۆردەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قازْ قُبْسا اُرْدَكْ كُولِكْ اِكانُورْ *kaz kopsa ərdək kölig igənür*

غاز كەتسە، ئۆردەك كۆلنى ئىگىلەر.

بۇ ماقال خەلق ئارىسىدىن بىر ئۆلۈغ ئادەم كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر نائەھلى ئادەم چىققانلىقتا تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَرْسَكْ ərsək ئەرسەك. اَرْسَكْ اِشْلارْ *ərsək ixlər* — ئەرسىرىگەن، بۇزۇق خوتۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْسَكْ اَرْكا تَكْماسْ اِيقَكْ اَقْكا تَكْماسْ

ərsək ərgə təgməs əvək əvgə təgməs

ئەرسىرىگەن ئەرگە تېگىلمەس، ئالدىراڭغۇ ئۆيگە يېتىلمەس.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئەرگە تېگىش ئۇچۇن// ئالدىرىغان بۇزۇق خوتۇن ئەرگە تېگىلمەيدۇ، چۈنكى ئالدىرىغانلىقتىن كېرەكلىك شەرتلەرنى ھېسابقا ئالمايدۇ;// خۇددى شۇنىڭدەك، ئالدىراڭغۇ ئادەممۇ ئۆيگە يېتەلمەيدۇ، چۈنكى تولا ئالدىراپ ئۇلاغنى كاردىن چىقىرىدۇ. بۇ ماقال تەڭرى ئالقىشلايدىغان ۋە ئېسىنلەيدىغان پەيغەمبىرىمىزنىڭ «انَّ الْمُنْبَتَّ لاَ اَرْضًا قَطَعَ وَلاَ ظَهْرًا اَبْقَى» دېگەن ھەدىسىگە ئوخشايدۇ. بۇ ماقال ئالدىرىماسلىققا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَرْلِكْ ərlik ئەرلىك، مەردلىك.

اَرْنَكْ ərnək بارماق. قول، پۇت بارمىقى. «اَرْنَكْاكْ *ərŋək*»مۇ دېيىلىدۇ.

اِيزْلِكْ izlik[1] ئىزلىق، چورۇق. تۇركىلەرنىڭ ھايۋان تېرىسىدىن قىلىنغان چورۇقى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِزْلِكْ بُلْسا اَرْ اُلْدِيماسْ اِجْلِكْ بُلْسا اَتْ يَغْرِماسْ

izlik bolsa ər uldimas[2] iqlik bolsa at yaqrimas

چورۇق بولسا،// ئادەم ئۇلدىماس؛ ئىچلىك بولسا، ئات يېغىر بولماس. 141 I

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئاقىۋىتىنى ئويلاشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اَسْرُكْ əsrük مەست.

اَفْشُكْ əvxük چاپلاشقاق كېسەل.

اِلْرُكْ ilrük قوۋا، سۇزاپ. ئۇچ تىلىدا.

اَمْزُكْ əmzük ئېگەرنىڭ ئالدى ۋە ئارقا قاشلىرى.

اِگْدُكْ igdük سوت ۋە قېتىقتىن قىلىنغان سۇزمىگە ئوخشاش يېمەكلىك.

اَگْرِكْ əgrik ئېگىرىلگەن يىپ.

اُگْرُكْ əgrük بوشۇك تەۋرىتىش.

اَكْشِكْ əkxik ئاچچىق - چۇچۇك نەرسە. مەسىلەن: ئاچچىق ئانار.

اَكْسُكْ əksük ئۆكسۈك، كەمتۈك. اَكْسُكْ يَرْماقْ *əksük yarmaq* — كەمتۈك يارماق.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئىككى خىل يېزىلغان، سۆزلەمدە «اِيزْلِكْ»، مىسالدا «اِزْلِكْ». بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

[2] «ئۇلدىماق» سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدا ئەينەن ساقلانغان بولۇپ، «قاپىرىش»، «تېشىرقاش» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

اُكْمَكْ ökmək خوتۇنلار قۇلىقىغا تاقايدىغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش ھالقا، زىرە. بۇ سۆز ئەسلىدە مەستەردۇر.//

اُكْماكْ ügmək توپلانغان نەرسە. بۇ سۆزمۇ ئەسلىدە مەستەردۇر.

اَنْدَكْ əndək يۇز، بىر نەرسىنىڭ يۈزى. ئوغۇزچە.

اُجْكُلْ üqgül ئۈچ بۇرجەك، ئۈچ بۇلۇڭ.

اُجْكَلْ üqgil ئۈچ قىرلىق نەرسە.

اَرْسَلْ arsal: اَرْسَلْ سَجْ *arsal saq* — قوڭۇر چاچ.

اَشْتَلْ axtal كەنجە. اَشْتَلْ اُغُلْ *axtal oqul*— كەنجى ئوغۇل.

اَنْدِكْ əndik: اَنْدِكْ اَرْ *əndik ər* — ئەندىك ئادەم، ئۆندەرىگەك ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَنْدِكْ اُما اَفْلِكْنِ اَغِرْلارْ *əndik uma əvlikni aqirlar*

ئەندىك مېھمان ئۆي ئىگىسىنى ھۆرمەتلەر.

بۇ ماقال بىلەن ئەسلى مېھمان ھۆرمەتلىنىشى كېرەكلىكى تەكىتلىنىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

اَنْدِكْ كِشِي تَيِتْلْسُونْ *əndik kixi tətilsün* [ئەخمەق ھوشىنى تاپسۇن،

اِيلْ تُرُو يَتِلْسُونْ *əl törü yətilsün* ئەلدە تۆزۈم يېتىلسۇن،

تُقْلِي بُرِي قَيِتْلْسُونْ *tokli bəri katilsun*① توقلا، بۆرە قېتىلسۇن،

قَذْغُو يَما سَقْلْسُونْ// *kazoqu yəmə savilsun* قايغۇ يەنە تۇگىسۇن.]

قىلىچىمىز بىلەن شۇنداق يول ئاچايلىكى، ئۆندەرىگەكلەر ھوشىنى تاپسۇن، ئەلنىڭ ئىشى تۆزەلسۇن، توقلىلار بىلەن بۆرىلەر خاتىرجەم بىللە ياشايدىغان بولسۇن، بىزدىن غەم ـ قايغۇ كەتسۇن.

اُتْرُمْ ətrüm سۈرگە دورىسى. سُوتْ اُتْرُمْ *süt ətrüm* سۈتلۈكئوت. بۇ ئوت ئەرەبچە «شُبْرُمْ» دېيىلىدۇ.

اَخْشَمْ ahxam ئاخشام.

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «يَتِلْسُونْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «قَيِتْلْسُونْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن.

65

اَذْرِمْ ażrïm ئېگەرنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان كىگىز، جەزلىك.

اُذْرُمْ əżrüm ھەر نەرسىنىڭ تاللانغىنى، خىلى، ياخشىسى.

اَرْدَمْ ərdəm ئەردەم، ئەدەپ ـ ئەخلاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن://

اَرْدَمْ بَشِي تِلْ *ərdəm baxi til* ئەدەپ ـ ئەردەمنىڭ بېشى تىل.

چۈنكى، چىرايلىق سۆزلەيدىغان كىشى ئابرۇي تاپىدۇ.

اُسْتَمْ üstəm ئېگەر ۋە كەمەرگە ئوخشاش نەرسىلەرنى بېزەش ئۈچۈن ئۇلارغا بېكىتىلىدىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى. ئوغۇزلار بۇنى «ساخت *saht*» دەيدۇ.

اِسْرِمْ isrïm: اِسْرِمْ كِشِي *isrïm kixi* — ئۇشرۇم ئادەم، قوشۇمىسى تۇرۇك كىشى.

اِشْكُمْ ixküm خانتاختا. تاماق ۋاقتىدا خانىنىڭ ئالدىغا شىرە ئورنىدا قويۇلىدىغان چوڭ ياغاچ ئاياق.

اُقْتَمْ: okˌtam بِيرْ اُقْتَمْ يِيرْ *bir oktam yər* — بىر ئوق يېتىم يەر.

اَكْرِمْ əgrim ئەگرىم، سۇ يىغىلىدىغان يەر، ئەۋرەز.

اِمْرَمْ imrəm جامائەت. يۇرتتىن بىرەر ئىشقا توپلانغان خەلق توپى. اِمْرَمْ تِيرِشْتِي *imrəm təbrəxti*① — جامائەت تەۋرەشتى (توپلاندى).//

اُتْغُنْ otoqun ئېگەرنىڭ سول تەرىپىگە بېكىتىلىپ، ئۇلاغنىڭ ھالقىسى تارتىلىدىغان ئەنىلىك تاسما (جەرىم).

اَرْقُنْ arkˌun ئارغۇن، شالغۇت. ياۋا ئايغىر بىلەن ئۆي بايتىلىدىن تۇغۇلغان ئات. بەيگىدە كۆپىنچە مۇشۇنداق ئاتلار ئوزۇپ چىقىدۇ.

اُرْكَنْ ərgən قېيىش. ئوغۇزچە.

اَرْكَنْ ərkən ئىكەن. ھالنى بىلدۇرىدىغان يارەمچى سۆز.//اُلْ كَلُرْ اَرْ كَنْ كُرْدُمْ *ol kəlür ərkən kərdüm* — ئۇ كېلىۋاتقانىكەن، كۆردۈم.

اِرْكِنْ: irkin اِرْكِنْ سُوفْ *irkin suv* — يىغىندى سۇ. ھەر بىر توپلانغان نەرسىگىمۇ «اِرْكِنْ *irkin*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىغا «كُلْ اِرْكِنْ

① بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «تِيرِشْتِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇنى يازما نۇسخا 56ـ بەتتىكى «يَعْنِي كَلْسا اِمْرَمْ تَبْرَشُورْ» گە ئاساسەن «*təbrəxti*» دەپ ئالدۇق. چۈنكى، بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسى «تَحَرَّكَتْ» دەپ ئېلىنغان.

66

kəl irkin» دېيىشمۇ مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن. بۇ «ئەقلى كۆلدەك تولغان (ئادەم)» دېگەن بولىدۇ.

اِرْكِنْ irkin: اِرْكِنْ يَغْمُرْ *irkin yaqmur* — بىرنەچچە كۈن توختىماي ياغىدىغان يامغۇر، ئاق يېغىن.

اَرْقُنْ ark‚un كېلىدىغان يىل نامى. اَرْقُنْ اِزِي *ark‚un izi* — ئېسەن.//

اُرْكُنْ ürkün ئۈركۈش. دۇشمەندىن كەلگەن قورقۇنچ سەۋەبىدىن خەلقنىڭ ئۈركۈشى. ئۈركۈگەن خەلق قورغانلارغا ياكى مۆكۈنىدىغان جايلارغا كىرىپ، ئۆزىنى دالىدىغا ئالىدۇ.

اُتْرَنْ otran ئىشتان. بۇنى ياغما قەبىلىسىدىن ئاڭلىدىم.

اِجْكِنْ iqkin: اِجْكِنْ اَرْ *iqkin ər* — دۇشمەندىن ئەل بولۇپ ئۆتكەن ۋە ئامانلىق بېرىلگەن ئادەم.

اُسْتُنْ üstün ئۈستۈن. اَنْدَنْ اُسْتُنْ *andan üstün* — ئاندىن ئۈستۈن، ئۇنىڭدىن ئۈستۈن.

اَسْتِنْ astin ئاستىن. بۇ سۆز توغرا ئەمەس، توغرىسى «اَلْتِنْ *altin*».

اَلْتِنْ altin ئالتىن، ئاستىن، تۆۋەن.

اَقْرَنْ avran كان ئوچاق. تۆمۈرچى ئوچىقى شەكلىدە ياسىلىدىغان تونۇر.

اِشْغُنْ ixoqun رەۋەنىڭ بىر خىلى.

اَشْكِنْ əxkin: اَشْكِنْ تُبْراقْ *əxkin toprak* — ئېقىپ كەلگەن قۇم - توپا. ئۇزۇن يولمۇ «اَشْكِنْ *əxkin*» دېيىلىدۇ. تېز يۈرىدىغان ئاتلىق پوچتىكەشنى «اَشْكِنْجِي *əxkinqi*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.//

اَمْشَنْ əmxən جۈۋا قىلىنىدىغان تېرە.

اَنْدَنْ andan ئاندىن، ئاندىن كېيىن. ئوغۇزچە. اَنْدَنْ اَيْدِمْ *andan aydim* — ئاندىن كېيىن ئېيتتىم. تۈركلەر بۇ سۆزنى «ا - ئەلىف» بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ، «اَنْدا *anda*» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ يەردە» دېگەن بولىدۇ. مَن اَنْدا اَرْدِمْ *mən anda ərdim* — مەن ئۇ يەردە ئىدىم.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى مۇزائىدىلەر

اَرْتُتْ artut بەگ ۋە شۇنداق كىشىلەرگە تارتۇق قىلىنىدىغان ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر. كېيىن بۇ سۆز ئادەتتىكى تارتۇقلارغىمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ قالدى.

اَرْقُقْ ark‚uk: اَرْقُقْ كِشِي *ark‚uk kixi* — سۆزگە كىرمەيدىغان، تەرسا كىشى.

اَرْقُقْ ark‚uk ئارتىق ياغاچ. ئىككى تام ياكى ئىككى تۈۋرۈك ئارىسىغا توغرا قويۇلىدىغان ياغاچ.

اُبْكُكْ əpkük ھۆپۈپ، چىگىلچە.//

اَمْكَكْ əmgək ئەمگەك، مېھنەت، جاپا - مۇشەققەت. ماقالدا//مۇنداق كەلگەن:

اَمْكَكْ اَكِنْدا قَلْماسْ	*əmgək əkində kalmas*

ئەمگەك بىكار كەتمەس.

بۇ ماقالنىڭ مەزمۇنى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْدِي سَنِكْ اُوذُو	*aydi sənin‚ użu*
اَمْكَكْ تَلِمْ ايذُو	*əmgək tələm ïżu*
يُمْشَرْ قَتِغْ اُوذُو	*yumxar katïoq użu*
كُنْكُلُمْ سَنكا يُكْرُكْ	*kөn‚lüm sana yügrük*①

[دېدى: سېنىڭ كويۇڭدا،
نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرگە (ئۇچرىدىم)،
قاتتىق تۆپىلىكلەر يۈمشايدۇ،
كۆڭلۈم ساڭا يۈگۈرۈك (بولغاچقا).]

① بۇ شېئىر يازما نۇسخا 59 - بەتتىكى «اَنكارْ *aŋar*» سۆزىگە مىسال كەلتۈرۈلگەن شېئىرنىڭ جاۋابى.

سۆيۈملۈكى بىلەن كۆرۈشۈش ھەققىدە: «بىز تەرەپكە شۇنچە ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ قانداق كەلدىڭ؟»//دېگەنگە جاۋاب بېرىپ: «كۆڭلۈم ساڭا تەلپۈنگەچكە، ئېگىز تاغلارمۇ پەس تۇيۇلدى» دەيدۇ.

اُمْگُكْ əmgük ئۆمگەك، لوقما، جۇلە، بالىنىڭ بېشىدىكى قاتمىغان مېڭە قېپى.

اَشْكَكْ əxgək ئېشەك. ئىككى تىلىنىڭ بىرىدە[1] «اَشْياكْ *əxyək*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «ى – ya» ھەرپى تەكرارلانغان ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: «تَقَضَّى الْبَارِي» دېگەن ئىبارىدىكى «تَقَضَّ» سۆزىنىڭ ئەسلى «تَقَضَّضَ» بولۇپ، ئىككى «ض» بىلەنمۇ كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «ثُمَّ ذَهَبَ اِلَى اَهْلِه يَتَمَطَّى» ۋە «وَقَدْخَابَ مَنْ دَسَّاهَا» دېگەن سۆزلىرىدىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋال بار. بۇلاردىكى «يَتَمَطَّى» ۋە «دَسَّاهَا» سۆزلىرىنىڭ ئەسلى «يَتَمَطَّطُ» ۋە «دَسَّسَها»دۇر.

اَرْكَكْ ərkək ئەركەك. ھەربىر ھايۋاننىڭ ئەركىكى. اَرْكَكْ تَقَاغُو *ərkək takaoqu* — خوراز.//

اِنْكَكْ iŋək ئىنەك. ئوغۇزلار تاشپاقىنىڭ چىشسىنى «اِنْكَكْ *iŋək*» دەيدۇ.

بۇ بابتىكى مسياللار

اُيْغُرْ uyoqur ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۇرك خاقانى بىلەن پۇتۇم تۇزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن.

ماڭا مۇھەممەد چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىددىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، مۇنداق دېگەنىدى: زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۇرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن، ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن.

[1] بۇ سۆز ئوغۇز ۋە تۇرك (تار مەنىدىكى، يەنى خاقانىيە تۇركلىرى دېگەن مەنىدىكى تۇرك) تىللىرىنىڭ بىرىدە دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە//«اِينانْ خُذْخُرَنْدْ *inan huzhurand*» — بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل «خُذْخُرْ *huzhur*» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن «خ - *h*» ھەرپى «ا – ئەلىف»كە ئالماشقان. مۇنداق بوغۇز ھەرپلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئالمىشىشى، بولۇپمۇ «ا – ئەلىف»نىڭ//«خ - *h*» غا ۋە «خ - *h*» نىڭ «ا - ئەلىف»كە ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە.

مۇشۇ كىتابنى يازغان مەھمۇد ئېيتىدۇكى، بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز بولغان ئەمىرلەرنىڭ «خَمِيرْ *həmir*» دېيىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. چۈنكى، ئوغۇزلار «اَمِيرْ *əmir*» دېيەلمەي، «ا – ئەلىف» نى «خ - *h*» غا ئالماشتۇرۇپ «خَمِيرْ *həmir*» دەيدۇ. شۇڭا، تۇرك ئەللىرىنى ساماني ئوغۇللىرىدىن ئالغان بوۋىمىزنى «بحر كين *həmir təgin*[1]» دەپ ئاتايدۇ. خۇددى «ئۇيغۇر *uyoqur*» سۆزىدە كۆرسەتكىنىمدەك، بۇ يەردە «ا – ئەلىف» ھەرپى «خ - *h*»غا ئالماشقان.

«خ - *h*» ھەرپى «ا – ئەلىف»كە ئالمىشىش بىلەن بىللە، «خُذْ *huz*» سۆزىدىكى «ذ – *z*» ھەرپىمۇ «ى - ya»غا ئالماشقان. بۇ «ذ - *z*» ھەرپىنىڭ «ى – ya»غا ئالمىشىشى تۆپ قائىدە. شۇنىڭدىن كېيىن «خُرْ *hur*» سۆزىدىكى «خ - *h*» ھەرپى «غ - *oq*»غا ئالماشقان. «غ - *oq*»نىڭ «خ - *h*»غا، «خ - *h*»نىڭ «غ - *oq*»غا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە. خۇددى ئەرەبچىدە «خَتَرَ »نى «غَدَرَ» دېگەندەك.

بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر:// سُلْمِي *sülmi* — سۇلمى، بۇنى زۇلقەرنەين سالدۇرغان. قُوجُو *koqu* — قوچۇ، جَنْبَلِقْ *qanbalik*— چانبالىق، بِيشْ بَلِقْ *bəxbalik* — بەشبالىق، يَنكِي بَلِقْ *yaŋi balik* — ياڭبالىق.

اَيْتِشْ aytïx ئىككى كىشىنىڭ بىر - بىرىدىن تىنچلىق سورىشىشى.

اَيْتِغْ aytïoq بىر شېئىدە «اَيْتِشْ *aytix*» مەنىسىدىكى سۆز، ئامان - ئېسەنلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى سوراشماق.

[1] بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرى بويىچە بۇ سۆزنى «حمير تكين *həmir təgin*» دەپ ئالدۇق.

اَيْرُقْ ayruḳ ئايرىم. «باشقا» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان سۆز. ئوغۇزچە.

اَيْرِقْ ayrïḳ ئاجرىق ~ ئېجرىق (بىر خىل ئوت). تۈركلەر بۇنى «اَذْرِقْ *ażrïḳ*» دەيدۇ.

ئوغۇزلار « ذ » ھەرپىنى «ى – يا»غا ئالماشتۇرىدۇ.

اَيْلُقْ اَيْلُقْ ayluḳ ayluḳ «شۇنداق - شۇنداق» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزچە.

بۇ بابتىكى بېشىدا ھەم ئايىغىدا
«ا- ئەلىف» كەلگەن سۆزلەر

I 153 اَيْلا əylə شۇنداق. ئوغۇزچە. اَيْلا قَلْغِلْ *əylə ḳïlqïl* — شۇنداق قىلغىن.//

اُيْلا əylə چۈش ۋاقتى. ئوغۇزچە. قىپچاقلار «ى - يا» ھەرپىنى «ز - *z*»غا ئالماشتۇرۇپ، «اُزْلا *əzlə*» دەيدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

69 اَاجْلِقْ aqlïḳ ئاچلىق.//

اَشْلَقْ axlïḳ ئاشخانا. ئوغۇزلار بۇغداينى «اَشْلَقْ *axlïḳ*» دەيدۇ.

اَشْيَكْ əxyək ئېشەك. «اَشْكَكْ *əxgək*»مۇ دېيىلىدۇ. بۇنى «ى – يا» ھەرپى بىلەن تەلەپپۇز قىلغان نەپىسرەك.

اَڤْيا avya ئايۋا. بىر خىل بېھى. بىر شېۋىدە.

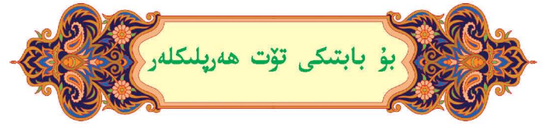
بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اِكْتُو iktü ئۆي ھايۋىنى، قولدا بېقىلىدىغان مال.

اَقْرُو aḳru ئاستا. اَقْرُو اَقْرُو *aḳru aḳru* — ئاستا - ئاستا.

اَذْكُو əżgü ئەزگۈ، ياخشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُشْنِي قُنُمْ اَغْشْقا *ḳoxnï ḳonum oqux ḳa*[1]

154 I قِلْغِلْ اَنكَرْ اَغِرْلِق // *ḳïlqïl aŋar aqïrlïḳ*

اَرْتُتْ اَلِبْ اَنُنْغِلْ *artut alïp anunqïl*

اَذْكُو تَڤَرْ اُغُرْلُقْ *əżgü tavar oqurluḳ*

[قولۇم - قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقانلارغا
ھۆرمەت قىلغىن،
سوۋغات ئالساڭ (جاۋابەن)،
ۋاقتىدا قىممەتلىك مال تەييارلىغىن.]

ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلارغا ياخشىلىق قىل، ئۇلارنى ھۆرمەتلە؛ ئۇلاردىن سوۋغات ئالساڭ، تېخىمۇ قىممەتلىك سوۋغا تەييارلا.

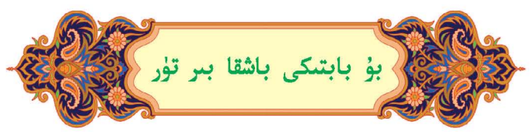
بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

155 I اَمْشُوىْ amxuy ئالگرات.//

بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر

اَنْكْدُزْ əŋdüz ئەندىز. يەردىن قېزىۋېلىنىپ ئاتنىڭ قورساق ئاغرىقىغا دورا قىلىنىدىغان بىر خىل يىلتىز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ بۇ يېرىدە «اَغِشْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن يازما نۇسخا 42- بەت 15- قۇر ۋە باشقا جايلاردا «اُغُشْ» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى شۇ. شۇڭا، بىز «*oqux*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

اَنْكُدُزْ بُلْسا اَتْ اُلْماسْ *əŋdüz bolsa at ölməs*

ئەندىز بولسا، ئات ئوّلمەس.

چۈنكى، بۇ يىلتىزنى يانجىپ كېسەل ئاتنىڭ بۇرنىغا تېمتىسا، ئات ساقىيىدۇ. بۇ ماقال يولۇچىنى سەپەرگە ئوبدان تەييارلىق كوّرۈشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اِنْكْلِجْ iŋliq ئىگىلاچ. سامساقتا ئوخشايدىغان بىر خىل تاغ ئوتى. كاۋاپ بىلەن يېيىلىدۇ.

اَنْكْلِكْ əŋlik ئەگىلىك، خوتۇنلار مەگزىگە سۈرتىدىغان ئاچ قىزىل بويياق.

اُنْكُدُنْ əŋdün ئالدىدا، بالدۇر. ئوغۇزلار «د - *d*» ۋە «ن - *n*» ھەرپلىرىنى تاشلاپ «اُنْكْ *əŋ*» دەيدۇ. ئوغۇزلاردا بۇ بىر قائىدە. اُنْكُدُنْ يُرُتْ *əŋdün yürüt*— (ئېتىگنى) ئالدىدا يۈرگۈز.//

ئاخرى غۇننىلكلەر

اُلْدَنْكْ uldaŋ ئوّلتاك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِتْقا اُقْتْ اَتْسا اُلْدَنْكْ يِماسْ *itqa uvut ətsə uldaŋ yəməs*

ئىتقا ئۈيات كىرسە، ئوّلتاك يېمەس.

بۇ ماقال ئۈياتچان بولۇشقا ئۈندەپ، كىشىنى يامان ئىشلاردىن قايتىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.//

اُزْلَنْكْ uzlaŋ (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) ئايلەك، كېلەر. ئوغۇزچە.

اِزْدَنْكْ izdəŋ ئىزدەم. بېلىق تۇتىدىغان بىر خىل تور: چۈشىقلار سۇغا قاتار تىزىلىپ، توسما ياسىلىدۇ، توسمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېغىز قالدۇرۇلىدۇ، تور شۇ ئېغىزغا ئورنىتىلىدۇ، بېلىقلار تورغا كىرىش بىلەنلا، تور تارتىۋېلىنىدۇ.

اَخْسُنْكْ ahsuŋ: اَخْسُنْكْ اَرْ *ahsuŋ ər*— جېدەلچى ئادەم، مەستلىكتە غوۋغا چىقىرىدىغان ئادەم. بۇ سۆز بىر شېئىرە «اَخْسُمْ *ahsum*»مۇ دېيىلىدۇ.//

بۇ بابتكى مسالالر

اَيْبَنْكْ aybaŋ ئايپاك. اَيْبَنْكْ اَرْ *aybaŋ ər* — ئايپاكۇاش ئادەم. چىگىلچە.

اَيْدِنْكْ aydiŋ ئايدىك.

تۆت ھەرپلىكلەر

اَرْنْكَانْ ① ərŋən بويياق. اَرْنْكَانْ اَرْ *ərŋən ər* — بويياق ئەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرنكانْكا اَلِكْ قَرِي بُوزُنْ اُمْ تِكاماسْ

ərŋəŋə ələk qari bəzün əm tikəməs

بويياققا ئەللىك قېرى بۆزدىمۇ ئىشتان چىقماس.

چۈنكى، يات ئادەم ئۈنىگگا كۆيۈنمەيدۇ. بۇ ماقال ئۆيلىنىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.//

اَفْعَالْ əf'al، اُفْعَالْ uf'al، اِفْعَالْ if'al شەكىللىردە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَرْقَارْ arqar ئارقار. ياۋا قوينىڭ چىشسى. مۆگگۈزدىن پىچاق سېپى ياسىلىدۇ.

اشبار axbar ھەلەپ. سامانغا كېپەك ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلانغان يەم.

اِشْلارْ ixlər خوتۇن. ئەسلى «اِشِيلارْ *ixilər*» بولۇپ، «خېنىملار» دېگەن بولىدۇ. ئىستېمالدا ئېيتىشقا ئەپلىك بولۇشى ئۈچۈن، «ى - يا» چۈشۈرۈلگەن. بۇ سۆز

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَرْنْكَانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «ر» نىڭ ئوستىدە ساكىن بولۇشىنى توغرا تاپتۇق.

كۆپلۈككىمۇ ماڭمدۇ، بىرلىككىمۇ ماڭمدۇ. بۇنداق ئاتلىشىنىڭ ئۆزۈن هېكايىسى بار.

اُخْشاغْ ohxaoq ئوخشاش. اَنِكْ اُخْشاغِي *aniŋ ohxaoqi* — ئۇنىڭ ئوخشىشى.

اَرْقاغْ ark‚aoq ئارقاق. رەختنىڭ ئارقىقى.

اُقْرُوغْ ovruoq سۆڭەك ئۆگىسى. بۇ سۆز «اُغْرُوغْ *oqruoq*»مۇ//دەيىلدۇ. تاغنىڭ ئۈزۈلۈپ يەنە ئۇلانغان يېرىمۇ «اُقْرُوغْ *ovruoq*» دەيىلدۇ. 159 I

اُقْــرُوغُ ovruoq ئومۇرتقا سۆڭىكىنىڭ بويۇنغا تاقاشقان يېرى//بۇ ئوچ سۆزنىڭ ئەڭ توغرىسى «اُغْرُوغْ *oqruoq*»دۇر. 71

اُغْراغْ oqraoq نىيەت، مەقسەت.

اَنْداغْ andaoq ئانداق، شۇنداق. اَنْداغْ اَيْدِم *andaoq aydim* — شۇنداق دېدىم. چىگىلچە.

اَنْدِغْ andïoq ئەگىلەك ۋە غەلۋىرگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قاسقىنى.

اُبْراقْ uprak‚ ئۇپراق، ئۇپرىغان. اُبْراقْ تُونْ *uprak‚ ton* — ئۇپرىغان تون.

اَتْغاقْ atoqak‚ قولۇنجى. قېرىندا سېرىقسۇ يىغىلىش كېسىلى. بىر خىل سېرىقچىچەكمۇ «اَتْغــاقْ *atoqak‚*» دەيىلدۇ. قايغۇدىن رەڭگى سارغايغان كىشىلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «اَتْغاقْ *atoqak‚*» دەيىلدۇ.

اُجْماقْ uqmak‚ ئۇجماق، جەننەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُرْلُكْ جَحَكْ يَزِلْدِي *türlüg qəqək yazildi* [تۈرلۈك چېچەك يېزىلدى،
بَرْجِنْ يَدِمْ كَرِلْدِي// *barqin yažïm kərildi* (گويا) كىمخاب سېلىنچا سېلىندى،
اُجْماقْ يَرِي كَرُلْدِي *uqmak‚ yəri kərüldi* جەننەت يېرى كۆرۈلدى،
تُمْلُغْ يَنا كَلْكُو سُوزْ *tumluq yənə kəlgüsüz* قىش ئەمدى كەلمەسكە كەتتى.]

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: تۈرلۈك گۈللەر ئېچىلدى، (يەر يۈزى) گويا يىپەك گىلەملەر سېلىنغاندەك بولدى؛ گويا جەننەت يېرى كۆرۈلدى، ھاۋا ئىسسىدى، سوغۇق بارسا كەلمەسكە كەتتى.

اَخْساقْ ahsak‚ ئاقساق.

اَرْتاقْ artak‚ ئارداق، بۇزۇق، بۇزۇلغان. اَرْتاقْ نانْكْ *artak‚ nəŋ*— بۇزۇق نەرسە.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اُرْغاقْ oroqak‚ ئورغاق.

اُغْــراقْ oqrak‚ ئوغراق. چېگىرىدىكى «قَــرا يِغــاجْ *qara yïoqaq* — قارا ياغاچ» دەپ ئاتىلىدىغان جايدا ئولتۇراقلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.// 161 I

اَغْلاقْ: aoqlak‚ اَغْلاقْ يِيرْ *aoqlak‚ yər* — ئاخلاق يەر، خالىي يەر.

اُغْلاقْ oqlak‚ ئوغلاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلاقْ يِلِكْ سِزْ اُغْلانْ بِلِكْ سِزْ *oqlak‚ yiliksiz oqlan biliksiz*
ئوغلاق يىلىكسىز، بالا بىلىمسىز.

اِسْــتاكْ istək ئىستەك، ئىشتىياق. اِسْــتاكْ قُــبْتِي *istək qopti* — ئىستەك قوپتى، ئىشتىياق تۇغۇلدى.

اُسْتاكْ üstək ئۈستەك. مەسىلەن: مىڭنىڭ ئۈستىگە يۈزنى ئۈستىلەپ بېرىش. مَنْ اُسْــتاكْ بِيرْدِمْ *mən üstək bərdim* — مەن ئۈستەك بەردىم.

اُبْلانْ öplən ھۆپلەن، ھۆپىگەن. چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان كىچىك بىر جانۋار.

اَرْغُونْ aroqun ئارغۇن، ئاغمىخان. چاشقان جىنسىغا كىرىدىغان، ئۈزۈنلۇقى يېرىم گەز كېلىدىغان بىر جانۋار. تام يېرىقلىرىدىن قۇشقاچلارنى ئوۋلايدۇ، قويغا ئېتىلسا، قوينىنىڭ گۆشى سارغىيىدۇ، ئۇخلاۋاتقان ئادەمگە ئېتىلسا//ئۇ ئادەمنىڭ سۈيدۈكى تۇتۇلىدۇ. 72

اَلْتُونْ altun ئالتۇن.

اُمْكانْ ömgən ئۆمگەن، گۇرەن تومۇرى.// 162 I

اِنْكانْ ingən ھىنگان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِنْكانْ اِنْكْرَسا بُتُو بُزْلارْ *ingən iŋrasa botu bozlar*
ھىنگان ئىڭرىسا، بوتا بوزلار.

بۇ ماقال ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان مېھرىبانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتكى مسالالار

اُيْناشْ oynax ئويناش، ئوينىشى بار خوتۇن.

اُيْناقْ oynaq ئويناق. اُيْناقْ اِشْلارْ *oynaq ixlər* — ئويناق خوتۇن، شوخ خوتۇن.

اَيْرانْ ayran ئايران، قېتىق.

«و - ۋ، ۇ، ۆ» ھەرپى قوشۇلغان سۆز

اُيْناغُو oynaqu: اُيْناغُو يِيرْ *oynaqu yər* — ئوينايدىغان يەر.

بۇ بابتكى مەنقۇسلار

اُلْيانْ ulyan ئۆلەن. خۇش پۇراق بىر ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزى، يېگىلى بولىدۇ.//

بۇ بابتكى غۇننىلكلەر

اَرْنَكاكْ ərŋək بارماق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيشْ اَرْنَكاكْ تُوزْ اَرْماسْ *bəx ərŋək tüz ərməs*

بەش بارماق تەكشى ئەمەس.

بۇ «ئادەملەرمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ» دېگەن بولىدۇ.

اُرْنَكاكْ ürŋək ئۈركەك. چالا پىشقان ھاك.

فَعالْ fəal ۋە فَعُولْ fəul شەكىلدىكى سۆزلەر بابى

اَلُوجْ aluq ئالۇچا[1].

اُلارْ ular ئۇلار[2]. //

اُوسُوزْ usuz ئۇيقۇسىز. اُوسُوزْ كِشِي *usuz kixi* — ئۇيقۇسىز كىشى.

اسِيزْ əsiz كەپسىز، بەڭۈش بالا.

اَذِيزْ əziz ئېگىز. ھەر نەرسىنىڭ ئېگىزى.

اَكِيشْ əgix ئەگۈش، داشقال. مەدەنلەرنى ئېرىتكەندە قېپقالغان چىقىرىندى.

اِكِيشْ igix شاش ھايۋان.

اَۋَكْ əvək ئالدىراڭغۇ. اَۋَكْ اَرْ *əvək ər* — ئالدىراڭغۇ ئادەم.

اَلُوكْ ələük مەسخىرە، ھەزىل.

اُلاغْ ulaq ئۇلاغ. بەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يۇرىدىغان تېز پوچتىكەشنىڭ بىكەتلەردە يەڭگۈشلەپ مىنىدىغان ئېتى.

اُلاغْ ulaq ئۇلاق. كىيىمگە سېلىنغان ئۇلاق.

اُخاقْ uhaq ئۆرۈك قېقىنىڭ شىرنىسى. بۇ ئىچىلىدۇ.

اُشاقْ uxaq سۇخەنچىلىك. اُشاقْ سُوزْ *uxaq səz* — ئۇششاق سۆز، غەيۋەت.//

اُسالْ[3] osal: اُسالْ كِشِي *osal kixi* — بىپەرۋا كىشى.

اِنالْ ïnal ئانىسى ئېسىلزادە،//ئاتىسى ئاددىي خەلقتىن بولغان ياشلار شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ بىر قائىدە.

اُجانْ uqan ئىككى يەلكەنلىك كېمە. قىپچاقچە.

---

① بۇ سۆز ئەرەبچە «اَلبَـرُوذْ» دەپ ئىزاھلانغان، بۇنىڭ بىر مەنىسى «سوۋۇتۇلغان نەرسە»، يەنە بىر مەنىسى «مۆلدۈر». بۇ مەنىلەر بۇ يەرگە توغرا كەلمەيدۇ. شۇڭا، بروككېلمان «بۇ سۆز خاتا يېزىلغان بولسا كېرەك، توغرىسى ‹ اَلبَرْقُوقْ – ئەينۇلا › بولۇشى كېرەك» دەيدۇ. «اَلُوجْ *aluq* » سۆزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئالۇچا» شەكلىدە ساقلانغان.

② «اُلارْ» سۆزى ئەرەبچە « يعقـــوب — ئەركەك كەكلىك» دەپ ئىزاھلانغان. ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇلار» بىلەن «كەكلىك» باشقا - باشقا نەرسە.

③ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز كۆپرەك «يامان، ناچار» دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مىساللار

اَياسْ ayas ئاياز، تىنىق، ئوچۇق. اَيـاسْ كُـوكْ *ayas kөk* ئوچۇق ھاۋا، سۈزۈك ئاسمان. چىرايلىق قۇللارمۇ «اَياسْ *ayas*» دېيىلىدۇ.

اُتُونْ utun پەس، پەسكەش.

تۆت ھەرپلىكلەر

اُكايْ өgəy ئۆگەي. اُكايْ اَتا *өgəy ata* — ئۆگەي ئاتا. اُكايْ اُغُلْ *өgəy oqul* — ئۆگەي ئوغۇل. اُكايْ قِيزْ *өgay ḳïz* — ئۆگەي قىز.//

اُمايْ umay ئۇماي، ئەش، يولداش، ھەمراھ. ئاياللارنىڭ كۆزى يورۇغاندا، بالىدىن كېيىن چۈشىدىغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُمايْقا تَبِنْسا اُغُلْ بُلُورْ *umayḳa tapïnsa uqul bulur*

ئەشكە تېۋىنسا، ئوغۇل تاپار.

كىم تۇغۇت ئىشىغا خىزمەت قىلسا، ئوغۇللۇق بولىدۇ. خوتۇنلار بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ.

فَعْلى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَرْبا arpa ئارپا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْباسِزْ اَتْ اَشُوماسْ اَرْقاسِزْ اَلْبْ جَرِيكْ سِيُوماسْ

arpasïz at axumas arḳasïz alp qərik sïyumas

ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، ياردەمچىسىز باتۇر سەپنى يىمىرەلمەس.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئۆزئارا ياردەملىشىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اُرْتُو ortu ئورتا، ئوتتۇرا. ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى. اُرْتُو اَرْ *ortu ər* — ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم. اَڤْ اُرْتُوسِي *əv ortusï* ئۆينىڭ ئوتتۇرىسى. كُونْ اُرْتُـو *kün ortu* — چۈش ۋاقتى. چىگىلچە.//

اِرْتا[1] ərtə ئەتە، ئەتىگەن.

اَرْجِي arqï بوغچا، خالتا.

اُرْدُو ordu ئوردا، خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى «اُرْدُو كَنْدْ *ordu kənd* — ئوردا كەنت» دېيىلىدۇ.

اُرْدُو ordu ئوردۇ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ «قُـوزْ اُرْدُو *ḳuz ordu* — قۇز ئوردۇ» دېيىلىدۇ.

اُرْدُو ordu: اُرْدُو بَشِي *ordu baxï* — ئوردا بېشى، خاقاننىڭ يېنىدا خىزمەت قىلغۇچى.

اُرْدُو ordu ئوردۇ. چاشقان ۋە كۈسۈتكىگە ئوخشاش يەر ئاستىدا ياشايدىغان ھايۋانلارنىڭ ئىنى، ئۇۋىسى.//

اُرْدُو ordu: اُرْدُو تالْ *ordu tal* — ئوردۇ تال. تۈك چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان ھاك ئارىلاشمىسى. بۇ سۆز ئىككى تىلنىڭ بىرىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَكْدُو əgdü ئەگرى پىچاق. قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى پىچاق.//

اَكْدِي əgdi قۇشخانا، گوداڭ. مال سويۇلىدىغان جاي.

اَمْدِي əmdi ئەمدى. اَمْدِي كَلْدِمْ *əmdi kəldim* — ئەمدى كەلدىم. ئوغۇزلار «ا — ئەلىف» ھەرپىنى كەسرە بىلەن ئوقۇپ، «اِمْدِي *imdi*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُبْكَمْ كَلِبْ اُغْرَدِمْ	*өpkəm kəlip oqradïm*	[قەھرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَدِمْ	*arslanlayu kөkrədim*	ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم،
اَلْبْ لارْ بَشِنْ تُغْرَدِمْ	*alplar baxïn toqradïm*	باتۇرلار بېشىن توغرىدىم،
اَمْدِي مَنِي كِمْ تُتارْ	*əmdi məni kim tutar*	ئەمدى مېنى كىم تۇتار.]

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اِرْتا» شەكلىدە يېزىلغان. بىز فەتھىلىك ئالدۇق.

غەزىپىم كېلىپ دۇشمەن ئۈستىگە ئېتىلدىم، ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم، باتۇرلارنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، ئاندىن كۆپچىلىك ئوتتۇرىسىغا چىقىپ، «قېنى ئەمدى مېنى كىم تۇتالايدۇ» دەپ ۋارقىرىدىم.//

اُمْدُو umdu ئۇمتۇلۇش، تىلەك، تەمە. اُمْدُوجِي *umduqi* — تىلەمچى.

اَنْدا anda ئاندا، ئۇ يەردە.

اُبْرِي oprï ئوبۇر، ئوبۇرۇلغان يەر، ئورا.

اُتْرا otra ئوتتۇرا. ھەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى. بۇ سۆز «اُرْتُو *ortu*» سۆزىدىن ئۆزگەرگەن.

اَيْرُو ayru ئايرىم، باشقا. مُونِي تِيلاَمَسا سَنْ اَيْرُو نا كَـرَكْ *munï tiläməsä sən ayru nə kərək* — بۇنى خالىمىساڭ، ساڭا باشقا نېمە كېرەك؟

اَذْرِي ażrï ئارا. ئىككى ئاچىلىق ھەربىر نەرسىمۇ «اَذْرِي *ażrï*» دەيىلىدۇ. اَذْرِي بُتْلُـغْ *ażrï putluq* — ئارا پۈتلۈق، قايچا پۇت ئادەم.

اُتْرُو utru ئوتتۇر، ئوداۇل. اُلْ مَنكا اُتْرُو كَلْـدِي *ol maŋa utru kəldi* — ئۇ ماڭا ئوتتۇر كەلدى.

اَسْرا asra ئاست.

اِسْرا isrə تۆۋەن، كېيىن. اُلْ اَنْدَنْ اِسْرا اُلْ *ol andan isrə ol* — ئۇ ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئۇ.

اَسْرِي asrï قاپلان. ئالا ئارغامچا «اَسْرِي يِشِـغْ *asri yïxïq*»//دەيىلىدۇ. ئىككى رەڭلىك ھەربىر نەرسىمۇ قاپلان رەڭگىگە ئوخشىتىلىپ «اَسْرِي *asrï*» دەيىلىدۇ.

اُغْرِي oqrï ئوغرى. بۇ سۆزدە «غ – *q*» ھەرپى ئەسلىدە كەسرىلىك ئىدى؛ يېنىكلىتىپ ساكىنلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، خۇددى ئەرەبچىدە «اِبِلٌ» سۆزى «اِبْـلٌ» ۋە «اُذُنٌ» سۆزى «اُذْنٌ» تەلەپپۇز قىلىنغىنىدەك. بُـــو نانْـــكْ اَنِـــكْ اُغْـــرِي اُلْ *bu nəŋ aniŋ oqri*① *ol* — بۇ//نەرسە ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئۇ.

اَكْرِي əgri ئەگرى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِلانْ كَنْدُو اَكْرِيسِينْ بِلْماسْ تَفْي بُوُيْنِنْ اَكْرِي تِيرْ

yïlan kəndü əgrisin bilməs təvi boynïn əgri tər

يىلان ئۆزىنىڭ ئەگرىلىكىنى بىلمەس، تۆگە بوينىنى ئەگرى دەر.

① بۇ «ئوغرى» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسال بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىكى «ئوغرى» سۆزى «ئوغرى» دېگەن مەنىنى ئەمەس، «تۆۋەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

بۇ ماقال ئۆزىدە ئەيىب تۇرۇقلۇق باشقىلاردىن كۈلىدىغان غەيۋەتچىلەرگە تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

اُگْرا ügrə ئۈگرە. سۈيۈقئاشنىڭ بىر تۈرى. ئۇ چۆپتىن سۈلۈق، لەززەتلىكرەك بولىدۇ.

اَلْـرِي əlri ئەلتىرە، ئوغلاق تېرىسى. «د – *d*» ھەرپى قوشۇلۇپ «اَلْـدِرِي *əldiri*»مۇ دېيىلىدۇ.//

اَرْزُو arzu① ئارجۇ، چىشى چىلىۋېرە (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن). بىر تۈركۈم ئادەم بىر نەرسىنىڭ ئەترايىغا توپلانسا، «كِشِي اَرْزولِيو قُرْدِي *kixi arzulayu kordi*②» دېيىلىدۇ. «كىشىلەر خۇددى چىلىۋېرىلەر ئادەمنى يېگىلى ئولاشقاندەك قورشىدى» دېگەن بولىدۇ.

اَرْسُو arsu پەس، قەدىرسىز نەرسە. ئوغۇزچە.

اَرْغُـــو arqu ئىككى تاغ ئارىسى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ تىراز (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ «اَرْغُو *arqu*» دېيىلىدۇ، چۈنكى ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا.

اُرْغا uroqa ئېگىز دەرەخ. ئوغۇزچە. ئارغۇ تىلىدىمۇ شۇنداق.

اِمْغا imoqa مال (سېلىق) يىغىدىغان ئەمەلدار.//

انغا anoqa ئاڭقاۋ. انغا اَرْ *anoqa ər* — ئاڭقاۋ ئادەم، يارىماس ئادەم. ھەرقانداق كېرەكسىز، يارىماس نەرسىمۇ «انغا *anoqa*» دېيىلىدۇ.

اِرْقِي irvi: اِرْقِي قُلاقْ *irvi qulaq* — ئۇچلۇق، ئۇزۇن قۇلاق.

اِرْقِي irvi كېسەللەرگە بېرىلىدىغان بىر خىل ھىندىستان دورىسى.

اَرْقا arqa ئارقا، دۇمبە.

اَرْقا arqa يارەمچى، يۆلەكچى. قىينىچىلىققا دۇچ كەلگەندە ياردەم بېرىدىغان ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْقاسِزْ اَلْبْ جَرِكْ سِيُوماسْ *arqasïz alp qərik siyumas*

ياردەمچىسىز باتۇر سەپنى يېمىرەلمەس.

① بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «اژرو» شەكلىدە يېزىلغان. 618 - بېتىدە بولسا «اَرْژُولِيو» شەكلىدە كەلگەن. بىز شۇنىڭغا ئاساسەن «اَرْژُو *arzu*» شەكلىدە ئالدۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «قُـرِي» يېزىلىپ، كېيىن «قُـرْدِي» قىلىپ تۈزىتىلگەن، لېكىن «د – *d*» ھەرپى ئوچۇق ئەمەس. بىز مەنە ئېتىبارى بىلەن «قُرْدِي *kordi*» بولغىنى توغرا دەپ ھېسابلىدۇق.

اُبْكا əpkə ئۆپكە.

اُبْكا əpkə ئۆپكە، غەزەپ. چۈنكى، غەزەپ ئۆپكىدىن چىقىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچىدە «يامغۇر»نى «سَماء — ئاسمان» دېگەنگە ئوخشاش، كۆچمە مەنىدە كەلگەن.// 76

اُتْكي ətki بەدەل، ھەق. چىگىلچە. بُو اَتْقا اُتْكـي بِـيرْدِمْ *bu atḳa ətki bạrdim* — بۇ ئاتنىڭ بەدىلىنى بەردىم.

اَجْكُو əqkü ئۆچكە.// I 173

اجْكُو iqkü ئىچكۈلۈك. ئىچىلىدىغان نەرسە.

اَذْكُو əżgü ئەزگۈ، ياخشى، چىرايلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا كِشي اَتْما اَنكارْ اُرْتَرْ كُلا *kəlsə kixi atma aŋar ərtər külə*

بَقِّلْ اَنكارْ اَذْكُولُكُنْ اَغْزِنْ كُلا *baḳḳïl aŋar ażgülükün aqzïn külə*

[ساڭا بىر كىشى كەلسە، ئۇنىڭ (يۈزى)غا ئۆرتەيدىغان كۈل چاچما، ئۇنىڭغا ياخشىلىق بىلەن كۈلۈپ قارا.]

ساڭا بىر كىشى كۈلۈمسىرەپ كەلسە، ئۇنىڭ يۈزىگە ئۆرتەيدىغان كۈل چاچما، ئۇنى ئوچۇق چىراي بىلەن ياخشى كۈتۈۋال

اَرْكي ərki شۈبھە، گۇماننى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆز. اُلْ كَلِرْمُو اَرْكي *ol kəlirmu ərki* — ئۇ كېلەرمىكىن؟ بۇ سۆز سوئالنى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ.

اُرْكُو ərkü ئۆركەش. تۆگىنىڭ لوكىسى.

اَسْكُو əskü ئۆتكەمە.

اَسْكي əski ئەسكى، كونا. اَسْكي تُونْ *əski ton* — ئەسكى تون، كونا تون.// I 174

اُلْكُو ülkü ۋەدە، ئەھدە.

اَلْكا əlkə: اَلْكا بُلاْق *əlkə bulaḳ* — ئەلكە بۇلاق. بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئىسمى.

اُغْلا ooqla يىگىت. ئارغۇچە.

اُغْلي ooqlï قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق ئاق سەۋزە.

اَذْما ażma: اَذْما يِلْقـي *ażma yïlḳï* — قېرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەتمەي قويۇپ بېرىلگەن يىلقا.

اُرْما ərmə: اُرْما سَجْ *ərmə saq* — ئۆرۈمە چاچ.

اَزْمانْ azma[1] ئازما. تاشىقىنىڭ تېرىسى يېرىلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن چاپالمايدىغان قوچقار.

اُژْما üẓmə ئۈجمە (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن).

اُسْمي üsmi: اُسْمي تَرِمْ *üsmi tarïm* — ئۈسمى تارىم. ئىسلام ئېلىدىن[2] ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا. بۇ دەريا// شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ. I 175

اَكْما əgmə ئەگمە. ئۆينىڭ ئەگمىسى.

اُكْما ügmə: اُكْمـا تُبْـراقْ *ügmə toprak̡* — توپلانغان تۇپراق. ھەرقانداق توپلانغان نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَلْما alma ئالما. ئوغۇزچە. تۈركلەر بۇنى «اَلْمِلا *almïla*» دەيدۇ.

اُلْما olma كوزا.

اَتْنُو ətnü ئۆتنە. مَنْ يَرْماقْ اُتْنُو بِيرِدمْ *mən yarmaḳ ətnü bạrdim* — مەن يارماق ئۆتنە بەردىم.

اَشْنُو axnu ئىلگىرى، ئاۋۋال. مَنْ اَنْدًا اَشْـنُو كَلْـدِمْ *mən andan axnu kəldim* — مەن ئۇنىڭدىن ئىلگىرى كەلدىم.

اَنْدا anda ئاندا، ئۇ يەردە. ئوغۇزلار// بۇ سۆزنى «كېيىن» دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەندە، «ا - ئەلىف» ھەرپىنى «ن - *n*»غا ئالماشتۇرۇپ، «*andan*» دەيدۇ. پەقەت «ئۇ يەردە» دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەندىلا، باشقىلارغا ئوخشاش قوللىنىدۇ. 77

«ا – ئەلىف»نى «ن - *n*»غا ئالماشتۇرۇش ئەرەبچىدىمۇ بار. مۇسا پەيغەمبەرنىڭ ھېكايىسىدە ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتقان « وَمٰا رَبُّ العٰالَمِينْ » دېگەن ئىبارىدە «مـا» دىكى «ا – ئەلىف» «ن - *n*» بىلەن ئالماشقان. چۈنكى، ئەقىل ئىگىلىرىگە قويۇلغان سوئالدا «ماھذا — بۇ نېمە؟» دېيىلمەستىن،// «مَنْ ھذا — بۇ كىم؟» دېيىلىدۇ. يەنە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «لَنَسْفَعاً بِالنّٰاصِيَةِ» دېگەن ئىبارىسىدىمۇ «ن – *n*» ھەرپى «ا – ئەلىف» قا ئالماشقان. «اَعْشٰـى *ə'xa*» ئىسىملىك بىر شائىرنىڭ تۆۋەندىكى شېئىرىدىمۇ شۇنداق بولغان: 176 I

وَلاَ النَّصْبَ الْمَنْصُوبَ لا تَعْبُدَنَّهُ

لِعاقِبَةٍ وَاللهَ رَبَّكَ فَاعْبُدا

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «اَزْما» دەپ يېزىلىپ، كېيىن «اَزْمـانْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن. ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «*azma*» بولغىنى توغرا.

[2] ھازىرقى تارىم دەرياسى. ئۇ زاماندا كۇچانىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئاھالە ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغاچقا، ئىسلام دىنىغا تېخى كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن پەرقلەندۈرۈلۈپ «ئىسلام ئېلى» دەپ ئاتالغان.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بۇ يەردىكى «فَاعْبُدا» سۆزى ئەسلىدە «فَاعْبُدَنْ» بولۇپ، «ن - n» ھەرپى «ا — ئەلىف»قا ئالماشقان.

فَعْلٰى fa’ la شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اِكِي iki ئىككى.

فُعُلْ fuul شەكلىدە «ج – q» بىلەن ياسالغان غۇنناللىك سۆزلەر بابى

اُتُنْجْ ötünq ئۆتنە، قەرز. مَنْ اَنكَارْ يَرْماقْ اُتُنْجْ بِيرْدِمْ *mən aŋar yarmaq ötünq bərdim* — مەن ئۇنىڭغا يارماق ئۆتنە بەردىم.//

اُوتُنْجْ utunq: اُوتُنْج اِيشْ *utunq ix* — ئۇياتلىق ئىش. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ئۇۋات، ئۇيات، ھايا» مەنىسىدىكى «اُفْتْ *uvut*» تۇر.

اُجُنْجْ üqünq ئۇچىنچى.

اِكِنْجْ ikinq ئىككىنچى. ئوندىن تۆۋەن سانلارنىڭ تومۇرىغا ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئاۋۋالقى سانىنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى ۋە مەلۇم نۆۋەت تەرتىپى بىلەن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئاۋۋال «ن – n»، ئاندىن «ج – q» ھەرپلىرىنى قوشۇش بىر قائىدىدۇر: «تُورْتِنْجْ *tərtinq* — تۆتىنچى، بِيشِنْجْ *bəxinq* — بەشىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۆلارنىڭ ئەسلى «تُورْتْ *tərt*» بىلەن «بِيشْ *bəx*» ئىدى، يۇقىرىدىكى مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، تومۇرغا ئاۋۋال «ن – n» ، ئاندىن «ج – q» ھەرپلىرى قوشۇلغان. بۇنى ھەرقانداق سانىنىڭ تومۇرىغا قوشۇشمۇ مۇمكىن: اُونُنْجْ *onunq* — ئونىنچى، يِگِرْمِنْجْ *yigirminq* — يىگىرمىنچى (بۇ «ئون توققۇزدىن كېيىن كەلگەن» دېگەن بولىدۇ) دېگەندەك. بۇ ئۆزگەرمەس قائىدە.

اَرِنْجْ ərinq « ئېھتىمال، بەلكى» مەنىسىدىكى سۆز. اُلْ كَلْدِي اَرِنْجْ *ol kəldi ərinq* — ئۇ كەلدى بولغاي، ئۇ بەلكى كەلگەندۇر.//

اُرُنْجْ urunq پارا.//

اِرِنْجْ ərinq راھەت، بايىشات تۇرمۇش كەچۈرۈش. بەزى شېۋىلەردە ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن «اِرِنْزْ *ərinz*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَفِنْجْ avïnq ئاۋۇنماق، كۆنۈكمەك. اُلْ مَنكا اَفِنْدِي *ol maŋa avïndi* — ئۇ ماڭا كۆنۈكتى.

اِكِنْجْ ikinq① ئىككىنچى.

اُكُنْجْ əküng ئۆكۈنچ، پۇشايمان. اُلْ تَلِمْ اُكُنْجْ اُكُنْدِي *ol təlim əküng əkündi* — ئۇ تولىمۇ ئۆكۈندى.

اُگُنْجْ əgünq ماختىنىش. بُو اِيشْكا نا اُگُنْجْ كَرَكْ *bu ixkə nə əgünq kərək* — بۇ ئىشقا ماختىنىشنىڭ نېمە كېرەكى بار؟

اَيْلَنْجْ②ulïnq: اَيْلَنْجْ يُولْ *ulïnq yol* — ئايلانما يول. ھەرقانداق قىڭغىر نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اِلَنْجْ ilənq جېمىلەش، تەنە، تاپا. مەسلىھەت بەرگۈچىنىڭ مەسلىھىتى خاتا بولۇپ قالسا، تەنە قىلىش.

اُمُنْجْ umunq ئومۇلۇش ~ ئومۇنۇش، ئۇمىد. اُمُنْجْ تَنْكْرِيكا تُتْ // *umunq təŋrigə tut* — ئۇمىدىڭنى تەڭرىگە باغلا.

اُنُنْجْ onunq ئونىنچى. اُنُنْجْ يَرْماقْ *onunq yarmaq* — ئونىنچى يارماق، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اِنَنْجْ ïnanq ئىشەنچ، ئىشەنچلىك. اِنَنْجْ بَكْ *ïnanq bəg* — ئىشەنچلىك بەگ.

بۇ بابقا كىرىدىغان فَعِنْلى fəinla شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر

اَتِنْجُو atïnqu: اَتِنْجُو نانْكْ *atïnqu nəŋ* — ئېتىلغان نەرسە، تاشلانغان نەرسە.

اِتِنْجُو itinqü ئىتتىرىلگەن. اِتِنْجُو نانْكْ *itinqü nəŋ* — ئىتتىرىلگەن نەرسە، يوقىتىلغان نەرسە.

اِزِنْجُو ïzïnqu قويۇۋېتىلگەن، بوش. اِزِنْجُو سَجْ *ïzinqu saq* — قويۇۋېتىلگەن چاچ، ئەرلەرنىڭ كېيىن قويۇپ بەرگەن چېچى. بۇ سۆز باشقا نەرسىلەرگىمۇ

① بۇ سۆز مۇشۇ بابتا ئىككى قېتىم ببرلىپ قالغان.

② يازما نۇسخا 79- بەتتىكى «اَيْلِنْجْ» ۋە 637- بەتتىكى «اَلَنْجْ» سۆزلىرى يازما نۇسخا 111- ۋە 387- بەتلەردىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى شەكلىدە كەلگەن «اُلْدِي» دېگەن پېئىلنىڭ يىلتىزىغا «ج» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغانلىقى ئۈچۈن، بىز ھەر ئىككى ئورۇندا «*ulinq*» دەپ ئالدۇق.

ئىشلىتىلىدۇ. يۇك ئارتىلماي ئۆز ئىختىيارىچە قويۇپ بېرىلگەن يىلقىمۇ «اِذْنُجُو يِلْقِي *izïnqu yïlqï*» دېيىلىدۇ.

اَرِنْجُو arïnqu گۇناھ.//

اَقِنْجُو avïnqu ئاۋۇنچۇق. اَقِنْجُو نانْكْ *avïnqu nəŋ* — ئاۋۇنچۇق نەرسە، كۆڭۈلنى ئالىدىغان نەرسە. شۇنىڭ ئۈچۈن چۆرىلەرمۇ «اَقِنْجُو *avïnqu*» دېيىلىدۇ.

اَقِنْجِي akïnqï ئېقىنچى. كېچىسى بېرىپ دۇشمەننى باسىدىغان ئەسكەر.

بۇ بابتىكى «ك» بىلەن ياسالغان غۇنىلىك سۆزلەر

اَبَنْكْ abaŋ ئەگەر. اَبَنْكْ سَنْ بَرْسا سَنْ *abaŋ sən barsa sən* — ئەگەر سەن بارساڭ.

اُتُنْكْ otuŋ ئوتۇن.

اُرُنْكْ ürüŋ ئۇرۇن ~ يۇرۇن. ھەرقانداق ئاق نەرسە. ئوغۇزلار «اَقْ *ak*» دەيدۇ.

اُرُنْكْ ürüŋ ئاق داغ. ئۆسمۈرلەرنىڭ تىرنىقىغا چۈشىدىغان ئاق. ئۇ «تِرْنَكَاقْ اُرُنكِي *tïrŋak ürüŋi*» دېيىلىدۇ.

اُرُنْكْ ərüŋ ئۆرۈم. پالچىغا يېرىلىدىغان ھەق. اَلِكْ اُرُنكِي بِرْ *əlik ərüŋi bər* — قول ھەققى بەر.//

اُرَنْكْ ürəŋ ئۇرۇق. رۇم ئېلىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا يېقىن بىر جاينىڭ نامى. توغرىسى «وَرَنْكْ *wərəŋ*»دۇر.

اِرِنْكْ irïŋ ئىرىك ~ يىرىك.

اُشْنْكْ: üxəŋ اُشَنْكْ تَاشْ *üxəŋ tax* — سىلىق تاش. باشقا بىر شېئىدە «يُشَنْكْ *yüxəŋ*»مۇ دېيىلىدۇ.

اَلَنْكْ alaŋ ئالاق، ھاللاق، ئوچۇقچىلىق. اَلَنْكْ يَزِي *alaŋ yazï*— تۇز يېزىق، ئالاق مەيدان. بۇ سۆز «ئوچۇق قوۋۇق» دېگەن مەنىدىكى «اَنِكِلْ *aŋïl*» سۆزىنىڭ ھەرپ ئالماشقان شەكلى.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى مۇزائىفىلەر

اَنَكْ əŋək ئېڭەك. ئېغىزنىڭ ئىككى يېنىدىكى زاڭاق.

اَنَكْ əŋək خوتۇنلار پۇركەنچىسىنىڭ بوغقۇچى.

اُنَكْ əŋik چۇپۇر چاچ. خوتۇنلارنىڭ ئۆچكە چۇپۇرىدىن قىلىنغان ياسما چېچى. اُنَكْ يُرْكَيَاكْ *əŋik yərgəyək* — ئۇلانما چاچ. بۇ سۆز ئەسلىدە «باشقا» دېگەن مەنىدىكى «اُنكِي *əŋi*» سۆزىدىن ئېلىنغان.//

اُنُكْ əŋük پۇپۇك. تەكىيىنىڭ بېشىغا بېكىتىلىدىغان يىپەك جالا.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اُنكِي əŋi باشقا. بۇ سۆزدىكى «ى - يا» ھەرپى «ن - n»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇنىڭ ئەسلى «اُنكِنْ *əŋin*»دۇر. بۇ ھال ئەرەبچىدىمۇ بار. ئەرەبلەر «مۇكتى» مەنىسىدىكى «اِنْكَمَنَ» سۆزىنى «اِنْكَمَى»مۇ دەيدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اَرَنكَيُو ərəŋəyü ئېرىڭاي، ئالتە بارماقلىق ئادەم.

اَرَنكَيُو ərəŋəyü پارپا. بويى ئىككى گەز كېلىدىغان پەتەك ئادەم.

فَعَالُو fəalu، فُعَالُو fualu، فِعَالُو fialu شەكىللىرىدە
ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اُلاتُو ulatu بۇرۇن ئېرتىدىغان يىپەك قولياغلىق. قويۇندا ساقلىنىدۇ.//

اَلاجُو alaqu ئالچۇق، كەپە.

اَباجِي abaqï ئالۇاستى، بۇجى. بالىلارنى قورقۇتۇش ئۈچۈن «اَباجِي كَلْدِي abaqï kəldi —— بۇجى كەلدى» دېيىلىدۇ.

اَغجِي aqïqï ئاغمچى. يىپەك رەختلەرنى ساقلىغۇچى، خەزىنىچى.

اُلاغُو: ulaqu اُلاغُو نائكْ ulaqu nəŋ —— ئۇلاق بولىدىغان نەرسە، ئۇلاقلىق.

اُلِيغُو ulïqu ھۆۋلايدىغان چاغ. بُو اُغُرْ اُلْ بُرى اُلِيغُو bu oqur ol bəri ulïqu —— بۇ بۆرىلەر ھۆۋلايدىغان ۋاقىت.

اَباقِي abaqï قارانچۇق. كۆز تەگمىسۇن دەپ باغ ۋە كۆكتاتلىقلارغا قاداپ قويۇلىدىغان قارانچۇق.

اَتاقِي atakï//«ئاتىكام» دېگەن مەنىدە بولۇپ، سۆيۈمچانلىقنى بىلدۈرىدۇ.

اِتاكُو itəgü تۇگمەندە ئۇستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلىدىغان ياغاچ قۇلاق. ئۇننى يىرىكەك تارتماقچى بولغاندا، بۇ قۇلاقنىڭ يارىدىمى بىلەن تاش بىر ئاز كۆتۈرۈلىدۇ، يۇمشاق تارتىش زۆرۈر بولغاندا، تۇگمەن تېشى بۇ قۇلاقنىڭ يارىدىمى بىلەن بىرئاز تۆۋەن چۈشۈرۈلىدۇ.//

اجاكُو iqəgü ئىچ ـ قارىن. قورساق بوشلۇقىغا جايلاشقان نەرسىلەر.

اُلِيكا ülikə يۆگمەچئوت.

اِناكُو inəgü كىندىك ئۇدۇلىدا پەيدا بولىدىغان يەل سانجىقىغا ئوخشاش بىر خىل كېسەل.

اَباكِي [1] abalï بىر نەرسىنى «ئاز بولۇپ قالدى» دەپ بىلگەندە ئېيتىلىدىغان سۆز («كەم بولار» دېگەندەك).

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَباكِي» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسەن، بىز بۇ سۆزنى «اَبالِي abalï» شەكلىدە ئالدۇق.

اَنُومِي anumï ماخاۋ كېسىلى.

اِكاما əkəmə ئېكەمە، ئۇد تېپىدىكى چالغۇ ئەسۋابى.

بۇ بابتكى بېشىدا «ا ـ ئەلىف» ئايغىدا «و ـ ۋاۋ» كەلگەن سۆزلەر

اَيــاكُو əyəgü يان. چېدىرنىڭ يانلىرىمۇ «اَيــاكُو əyəgü» دېيىلىدۇ. تاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز يەرمۇ «اَياكُو يِرْ əyəgü yər» دېيىلىدۇ.//

ئاخىرىدا «ن ـ n» كەلگەن سۆزلەر

اشجان axïqan[1] ئاشىچان. چىنغا باردىغان يول ئۇستىدە قونۇپ ئۆتىدىغان بىر شەھەر.

اَلُوجِينْ aluqïn يېگىلى بولىدىغان بىر خىل بوغۇملۇق ئوت.

ارُم دُونْ arumżun بوياق.

اُراغُونْ uraqun ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل دورا.

اُتُوكانْ ətükən ئۆتۈكەن. تاتار (موڭغۇل) دالىسىدىكى بىر يەرنىڭ نامى. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

اَلْمِلا almïla ئالما.

اَرْمَكُو ərməgü ئېرىنچەك، ھۆرۈن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ سۆزگە يازما نۇسخىدا ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز «axïqan» دەپ ئالدۇق.

اَرْمَكُوكا بُلِتْ يُكْ بُلُورْ *ərməgügə bulīt yük bolur*

ئېرىنچەككە بۇلۇت كۆلەڭگىسى يۈك بولۇر.//

I 186

اُغْلاغُو ooqlaoqu توقچىلىقتا ئۆسكەن ئادەم. اُغْلاغُو قاتُونْ *ooqlaoqu ḳatun* — دۆلەتمەن خوتۇن.

اُخْشاغُو ohxaoqu ئويۇنچۇق. خوتۇنلارمۇ «اُخْشاغُو *ohxaoqu*» دېيىلىدۇ.

اَفاعُولْ əfaul شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَرُوباتْ arubat تەمىر ھىندى.

اُراغُوتْ uraoqut ئايال.

اَرامُوتْ aramut ئارامۇت. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.

اَرامُوتْ aramut ئارامۇت. بىر يەرنىڭ نامى.

اِقِيلاجْ ïḳïlaq شوخ، يۈگۈرۈك ئات. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ اَرِكْ يَڤْرِتْما اِقِيلاجْ اَرْقاسِنْ يَغْرِتْما

alp ərig yavrītma ïḳïlaq arḳasïn yaqrītma

باتۇرلارنى خار قىلما، يۈگۈرۈك ئاتنى يېغىر.

I 187
81

باتۇر ئەرنى ھالسىزلاندۇرما، يۈگۈرۈك ئاتنىڭ ئۇچىسىنى يېغىر قىلما.///

بۇ ماقال بىلەن ئاقساقاللار بەگلەرگە نەسىھەت قىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِقِيلاجِمْ اَرِكْ بُلدِي	*ïḳïlaqïm ərik boldï*
اَرِكْ بُلْغُو يَرِي كُرْدِي	*ərik bolqu yəri kərdi*
بُلِتْ اُورُبْ كُوكْ اُرْتُلْدِي	*bulït ərüp kək ərtüldi*
تُمَنْ تُورُبْ تُلِي يَغْدِي	*tuman turup tolï yaqdï*

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

[تۇلپارىم يۈگۈرۈك بولدى،
يۈگۈرۈك بولۇشنى مۇناسىپ كۆردى،
بۇلۇت چىقىپ كۆك (ئاسمان) قاپلاندى،
تۇمان تۇرۇپ، تولى ياغدى.]

شوخ ئېتىم تېزلىك بىلەن چاپتى، بەيگىدە ئوزۇپ چىقتى، شۇنداق قىلىشنى ئۆزىگە مۇناسىپ كۆردى، چۈنكى بۇلۇت كۆتۈرۈلۈپ، تۇمان توپلاندى، تولى (مۆلدۈر) ياغدى.

188 I

اَلاوانْ alawan تىمساھ.//

اَفْعَلانْ əf'əlan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَرْبَغانْ arpaoqan ئارپىخان. ئارپىغا ئوخشاش بىر ئۆسۈملۈك. باشىقى بولسىمۇ، دېنى بولمايدۇ.

اَرْمَغانْ armaoqan ئارماغان. سەپەردىن قايتقان كىشىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ئېلىپ كەلگەن سوۋغىسى. ئوغۇزچە. بۇ سۆزنى باشقىلار «يَرْمَقانْ *yarmaḳan*» مۇ دەيدۇ. بۇ «اَمُجْ *amuq* — سوۋغا» دېمەكتۇر.

فِعِنْلِي fiinli شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اِتِنْدِي itindi: اِتِنْدِي نانْكْ *itindi nəŋ* — ئىتتىرىلگەن نەرسە.

اَقِنْدِي aḳïndï: اَقِنْدِي سُوڤْ *aḳïndï suv* — ئېقىندى سۇ.

اَكِنْدِي əkindi: اَكِنْدِي تَرِغْ *əkindi tarïq* — ئېكىلگەن (تېرىلغان) ئۇرۇق.

189 I

اُكُنْدِي əgündi: اُكُنْدِي كِشِي *əgündi kixi* — ماختالغان كىشى.//

اِكِنْدِي ikindi: اِكِنْدِي نانْكْ *ikindi nəŋ* — ئىككىنچى نەرسە.

اِكِنْدِي ikindi ئىكىندى، دىگەر ۋاقتى.

190 I

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى
افعَالْ əf'al شەكلىدە مۇزائەفلىك سۆزلەر بابى

اَرْغاغْ aroɣaoɣ بىلىق تۇتىدىغان قارماق.

اِرْغاغْ iroɣaoɣ مۇزنى مۇزخانىغا تارتىپ كىرىشتە ئىشلىتىلىدىغان ئىلمەك.

بۇ تۈرگە كىرىدىغان مسىاللار

اِمْتِلي imtili: بُو اِشغْ اِمْتِلي قِلْدي *bu ixiɣ imtili kildi* — بۇ ئىشنى ئويلىماستىن قىلدى. چىگىلچە.

اُمْدُوجي umduqi تىلەمچى.

اَرْقُجي ark,uqi ۋاستىچى. تويدا قىز تەرەپ بىلەن ئوغۇل تەرەپ ئارىسىدا يۈرىدىغان ئەلچى.//

اَرْدِني ərdini چوڭ مەرۋايىت. مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنىپ خوتۇنلار «اَرْتِّني اُزُكْ *ərttini özük*» دەيدۇ. بۇ «بەدىنى مەرۋايىتتەك خوتۇن» دېگەن بولىدۇ. بۇ سۆزدە «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن، ئەرەبچىدە «مُدَّكِرْ» سۆزى ئەسلىدە «مُذْتَكِرْ» بولغانىدەك.//

اُسبرى üspəri قوقاستا پىشۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، توغراپ ياغقا سېلىنىپ، ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك.

فَعُولْ fə'ul شەكلىدە ئوتتۇرىسىدىكى ھەرپى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى

اُتُّزْ ottuz ئوتتۇز. اُتُّزْ يَرْماقْ *ottuz yarmaq* — ئوتتۇز يارماق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «اُتُّزْ *ottuz*» سۆزىنى «ئۇچ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىشىمۇ بار. مەن بۇنى

«كُنكُتْ *küŋüt*» تە ياغمىلاردىن ئاڭلىدىم. ئۇلار «ئۇچ قېتىم ئىچەيلى» دېيىشنىڭ ئورنىغا «اُتُّزْ اِجالِمْ *ottuz iqəlim*» دەيدۇ. «اُتُّزْ *ottuz*» سۆزىنى ئادەتتىكى مەنىدىمۇ ئىشلىتىدۇ. مېنىڭ يېنىمدا ئۇچ قېتىم ئۇچتىن ئىچىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

اُتُّزْ اِجبْ فِقْرالِمْ *ottuz iqip kikralim*
يُقارْ قُبُبْ سَكْرَلِمْ *yukar kopup səkrəlim*
اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ *arslanlayu kөkrəlim*
قَحْتي سَقِنْجْ سَقْنَلِمْ *kaqti sakinq səvnəlim*

[ئوتتۇز (ئۇچ قېتىم ئۇچتىن) ئىچىپ قىرقىرايلى،
يۇقىرى قوپۇپ سەكرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
قايغۇ قاچتى، سۆيۈنەيلى.]

ئۇچ قېتىمدىن ئىچەيلى، ئورنىمىزدىن تۇرايلى، ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىكىنى كۆرسىتەيلى. بۇ شېئىردا كەلگەن «اُتُّزْ اِجبْ قِقْرالِمْ *ottuz iqip kikralim*» دېگەن مىسرادىكى «اُتُّزْ *ottuz*» سۆزى ھەربىرىمىز «ئۇچ قېتىمدىن ئۇچتىن ئىچەيلى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

اِسِّزْ əssiz: اِسِّزْ كِشي *əssiz kixi* — يۈزسىز، ياخشىلىقنى//بىلمەيدىغان ئادەم. بۇ سۆزدە «س – *s*» ھەرپىنىڭ تەكرارلىنىشى كۈچەيتىشنى بىلدۈرىدۇ.

اَسِّزْ əssiz ئىسىت. ئەرەبچە «ياأَسَفا» دېگەنگە ئوخشاش ئېچىنىشنى، ئەپسۇسلىنىشنى بىلدۈرىدىغان سۆز. اَسِّزْ اَنِڭْ يِكِتْلِكِي *əssiz aniŋ yigitliki* — ئىسىت، ئۇنىڭ يىگىتلىكى.

اِكِّزْ ikkiz: اِكِّزْ اُغْلانْ *ikkiz oɣlan* — ئىككىزەك (قوشكىزەك) بالا.

اَرِّغْ arriɣ: اَرِّغْ نانْكْ *arriɣ nəŋ* — بەك ئېرىغ نەرسە، ناھايىتى تازا نەرسە. بۇ يەردىكى «ر – *r*» نىڭ تەكرارلىنىشى كۈچەيتىشنى بىلدۈرىدۇ.

اَلِّكْ əllik ئەللىك. اَلِّكْ يَرْماقْ *əllik yarmaq* — ئەللىك يارماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

فَعَلْلا fəalla شەكلىدە دەسلەپكى «ل – l» ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى[1]

اَقْجُغا aviqoqa ئوبۇشقا، قېرى كىشى.//

باش ھەرپى زەممىلىك سۆز

اُذِتْما užitma ئۈيۈتما، قېتىق.

باش ھەرپى كەسرىلىك سۆز

اِلْمُغا ilimoqa خان مەكتۇبلىرىنى تۇركىي يېزىق بىلەن يازىدىغان كاتىپ.

اَفْعالِلْ əf'alil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَلْباغُتْ alpaqut يېڭىلمەس قەھرىمان، تاغ يۈرەك باتۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُذرَجْ يَما قُدُرْدِ	*bužraq yəmə kudurdi*	[بۇزراچ يەنە قۇتىردى،
اَلْباغُتِنْ اذُرْدِ	*alpaqutin əžürdi*	باتۇرلىرىنى تاللىدى،
سُوسِنْ يِنا قدِرْدِ	*süsin yanakadirdi*	قوشۇنىنى يەنە قايىردى،
كَلْكالِمَتْ اِرْكُشُورْ //	*kəlgəlimat irkəxür*	كەلمەك بولۇپ توپلىنىۋاتىدۇ.]

[1] ئۈچىنچى ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى.

ياباقۇ قەبىلىسىنىڭ بېگى بۇزراچ يەنە ئەسكەرلىرى بىلەن قايىتتى. باتۇرلىرىنى تاللىدى،//كېلىش ئۈچۈن توپلاندى.

اَذْغِراقْ ažoqïrak پاچىقى ئالا، باشقا يەرلىرى قارا بىر خىل تاغ تېكىسى. ساغلىق ئۈچۈن قوچقار قانداق بولسا، تاغ ئۆچكىسى ئۈچۈن بۇمۇ شۇنداق.

اَذْغِراقْ: ažoqrak اَذْغِراقْ سُقْيِ *ažoqïrak suvï* —— ئازغىراق سۇيى. ياغما ئېلىنىدىغان بىر سۇ (دەريا) نامى.

ارْقجق arkaqak ئېغىزغا دورا قۇيۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىچى كاۋاك ئەسۋاب.

اَرْذوتالْ aržutal بەدەندىكى موينى چۇشۇرۇشكە ئىشلىتىلىدىغان ھاك ئارىلاشمىسى.//

فَعْلُولِ fə'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اشكُرتى[1] əxgüti چىندا ئىشلەنگەن گۈللۈك يىپەك رەخت.

اقْزُورِي avzurï بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىلىنغان تاماق (قوشۇقلۇق نان).

فَعْلَنْدِي fə'ləndi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اُذْرُنْدِي: əžründi اُذْرُنْدِي نانْكْ *əžründi nəŋ* —— تاللانغان نەرسە.

اَقْرِنْدِي: avrïndï اَقْرِنْدِي نانْكْ *avrïndi nəŋ* —— تاشلاندۇق نەرسە، ھەر نەرسىنىڭ تاشلاندۇقى.

بۇ خىلدىكى سۆزلەر ئەرەبچىدە پېئىللدىن ياسالغان «فُعالَة» *«fualə»* شەكلىدىكى ئىسىملارغا ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ ئېشىندىسىنى بىلدۈرىدۇ.

فُعُولِنْ fuulin شەكلىدىكى غۇنىسلىكلەر بابى

اُنگُوژِينْ üŋüzin ئالۋۇن. چۆللەردە ئادەمنى ئازدۇرىدىغان ئېزىتقۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اشكُرتى» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بابنىڭ ۋەزنىگە ئاساسەن «ر» ھەرپىنى «و» بولۇشى مۇمكىن دەپ قارار «*əxgüti*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گوروپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَعَلْ fəəl'əl شەكلىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بۇ باب پەقەت ئىسىملارنى، سۈپەتلەرنى ۋە نەرسىلەرنىڭ تۇرغان ئورنىنى بىلدۈرىدىغان ئورۇن - جاي ئىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەسلىدە ئورۇن - جاي ئىسىملىرى بىلەن سۈپەتلەرنى ئۆز قائىدىلىرى بويىچە قىياس قىلىۋېلىشقا قالدۇرۇش كېرەك ئىدى؛ لېكىن بۇلاردىن سۆزلىمىگۈچە بىلگىلى بولمايدىغانلىرىنى قىياس قىلغۇچىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش مەقسىتىدە بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتتۈم.

اُقْتُلْغْ uvutluoɣ: اُقْتُلْغْ كِشِي *uvutluoɣ kixi* — ئۇۋاتلىق كىشى، ئۈياتچان كىشى.

اَغِرْلِغْ aoɣirliɣ: اِغِرْلِغْ اَرْ *aoɣirliɣ ər* — ھۆرمەتلىك ئادەم، ھەممە كىشى ھۆرمەت قىلىدىغان ئادەم.

اُغُرْلُغْ ooqurluoɣ: اُغُرْلُغْ اِيشْ *ooqurluoɣ ix* — دەل ۋاقتىدا ۋە جايىدا بولغان ئىش.

اُبُزْلُغْ obuzluoɣ دۆك. اُوْى اُبُزْلُغْ يِرْ *oy obuzluoɣ yər* — ئوي - دۆك يەر.//

اُذُزْلُغْ uʒuzluoɣ: اُذُزْلُغْ كِشِي *uʒuzluoɣ kixi* — قىچىشقاق كېسىلگە گىرىپتار بولغان كىشى.

اَغُزْلُغْ aoquzluoɣ: اَغُزْلُغْ اَرْ *aoquzluoɣ ər* —//ئوغۇزلۇق ئادەم، ئوغۇز سۈتى بار ئادەم.

اُغُشْلُغْ ooquxluoɣ: اُغُشْلُغْ اَرْ *ooquxluoɣ ər* — ئۇرۇق - تۇغقانلىق، جەمەتلىك ئادەم.

اُقُشْلُغْ ukuxluoɣ: اُقُشْلُغْ اَرْ *ukuxluoɣ ər* — ئوڭلۇق ئادەم، غەرەز ئۇقىدىغان ئادەم.

اَجِغْلِغْ aqïoɣliɣ: اَجِغْلِغْ اَرْ *aqïoɣliɣ ər* — بایاشات تۇرمۇشلۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَجِغْلِغْ اَرْ شابُوكْ قَرِيماسْ *aqïoɣliɣ ər xabuk karïmas*

توق تۇرمۇشلۇق ئادەم تېز قېرىماس.

اَجِغْلِغْ aqïoɣliɣ: اَجِغْلِغْ كُبُ *aqïoɣliɣ küp* — ئىچىدە ئېچىتقۇ بولغان كۇپ.

اَذِغْلِغْ aʒïoɣliɣ: اَذِغْلِغْ تاغْ *aʒïoɣliɣ taoɣ* — ئېيىقلىق تاغ، ئېيىقى كۆپ تاغ.

اُرُغْلُغْ uruoɣluoɣ: اُرُغْلُغْ اَلْتُونْ *uruoɣluoɣ altun* — ئاقچا قىلىپ قۇيۇلغان ئالتۇن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.//

اَزِغْلِغْ aʒïoɣliɣ: اَزِغْلِغْ اَتْ *aʒïoɣliɣ at* — ئېزىق چىشلىق ئات. ئېزىق چىشى چىققان ھەربىر ھايۋانمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُجَقْلِغْ oqakɻïoɣ: اُجَقْلِغْ اَفْ *oqakɻïoɣ əv* — ئوچاقلىق ئۆي.

اَجُقْلُغْ aqukɻuoɣ: اَجُقْلُغْ كِشِي *aqukɻuoɣ kixi* — ئوچۇق كىشى، ياخشى خۇلقلۇق كىشى.

اَسِغْلِغْ asïoɣliɣ: اَسِغْلِغْ اِيشْ *asïoɣliɣ ix* — ئاسقىلىق (پايدىلىق) ئىش.

اَذَقْلِغْ aʒakɻïoɣ: اَذَقْلِغْ نانْكْ *aʒakɻïoɣ nəŋ* — ئاياغلىق نەرسە.

اَرِقْلِغْ arïkɻïoɣ: اَرِقْلِغْ يِرْ *arïkɻïoɣ yər* — ئېرىقلىق يەر، ئېرىق - ئۆستەڭلىك يەر.

اُرُقْلُغْ urukɻuoɣ: اُرُقْلُغْ قُوا *urukɻuoɣ kuwa* — ئارغامچىلىق سوغا.

اَزُقْلُغْ azukɻuoɣ: اَزُقْلُغْ اَرْ *azukɻuoɣ ər* — ئۇزۇقلۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَزُقْلُغْ اَرُقْ اَرْماسْ *azukɻuoɣ aruk armas* ئۇزۇقلۇق ئادەم ھارماس.

اَرَنْلِغْ aranlïoɣ: اَرَنْلِغْ اَفْ *aranlïoɣ əv* — ئېغىللىق ئۆي، ئېغىلى بار ئۆي.//

اَتَنْلِغْ atanlïoɣ: اَتَنْلِغْ اَرْ *atanlïoɣ ər* — ئاتان تۆگىلىك ئادەم، ئاتان تۆگىسى بار ئادەم.

اُلَرْلِغْ ularlïoɣ: اُلَرْلِغْ تاغْ *ularlïoɣ taoɣ* — ئۇلارلىق تاغ.

اَلِمْلِغْ alïmlïoɣ: اَلِمْلِغْ اَرْ *alïmlïoɣ ər* — ئېلىمى بار ئادەم، ئېلىشى بار ئادەم.

اَلِنْلِغْ alïnlïoɣ: اَلِنْلِغْ اَرْ *alïnlïoɣ ər* — پېشانىسى كەڭ ئادەم.

اُلُنْلُغْ ulunluoɣ: اُلُنْلُغْ اَرْ *ulunluoɣ ər* — باشاقسىز ۋە پەيسىز ئوقى بار ئادەم.

اُرُنْجَقْ orunqak: ئامانەت. بۇ سۆز «اُرُنْجَاقْ *orunqak*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرُنْجَقْ اَلِبْ يَرْمَدِي *orunqak alïp yərmədi* [ئامانەت ئېلىپ زېرىكمىدى،

اَلِمْلِغْ كُرُو اَرْمَدِي *alïmlïoɣ kərü armadi* ئېلىشى بار (كىشى)نى كۆرۈپ ھارمىدى،

اَدَشْلِقْ اُزا تُرْمَدِي *adaxlïk üzə turmadi* ئاداشلىقتا تۇرمىدى،

قِلن ارَن تركشور *kalïn ərən tirkəxür*// نۇرغۇن ئادەم توپلاشماقتا.]

بىراۋنى مەسخىرە قىلىپ ئېيتىلىدۇ: ئامانەت ئېلىشتىن توختىمىدى، ئېلىملارنى قايتۇرۇشنى ئويلىمىدى، دوستلۇققا رىئايە قىلمىدى، ئەمدىلىكتە ئەسكىرىنى توپلاپ ئۈستۈمگە يۈرمەكچى بولۇۋاتىدۇ.

اُغُلْجُقْ ooqulquk ئايالنىڭ بالىياتقۇسى.

اُغُرْشُقْ ooqurxuk ئۇرچۇق.

اُغُلْمُقْ ooqulmuk ئۈستىگە لىم قويۇش ئۈچۈن تىك تۇرغۇزۇلغان تۈۋرۈك.// 85

اُجُزْلُقْ uquzluk ئەرزانلىق.

اُجُزْلُقْ uquzluk پەسلىك؛ خارلىق.

اَدَشْلِقْ adaxlïk ئاداشلىق، دوستلۇق.

اَدَقْلِقْ adak̦lïk ئۈزۈملۈك باغلاردا بېدىشقا تىرەك قىلىنىدىغان ياغاچ.

اُدُقْلُقْ uduk̦luk ئادەمنىڭ بىرەر نەرسىدىن غاپىللىقى، بىخۇدلۇقى.// I 202

اُذُقْلُقْ ożuk̦luk سەگەكلىك، ئىشتا ھوشيارلىق.

اَرِغْلِقْ arïoqlïk ئېرىغلىق، پاكىزلىق.

اُرُغْلُقْ uruoqluk: اُرُغْلُقْ بُغْدايْ *uruoqluk̦ buoqday* — ئۇرۇقلۇق بۇغداي. ئۇرۇقلۇق ئۈچۈن ساقلانغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَجِغْلِقْ aqïoqlïk ئاچچىقلىق.

اَجُقْلُقْ aquk̦luk: يُوزْ اَجُقْلُقِي *yüz aquk̦luk̦ï* — يۈز ئوچۇقلۇقى.

اَجُقْلُقْ aquk̦luk: قَبُغْ اَجُقْلُقِي *k̦apuoq aquk̦luk̦ï* — قوۋۇق ئوچۇقلۇقى.

اُجَقْلِقْ oqak̦lïk: اُجَقْلِقْ يِيرْ *oqak̦lïk̦ yər* — ئوچاقلىق يەر. اُجَقْلِقْ تِتِكْ *oqak̦lïk̦ titik* — ئوچاق سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان سېغىز لاي ۋە باشقا نەرسىلەر.

اَرُقْلُقْ aruk̦luk هارغىنلىق.

اُرُقْلُقْ uruk̦luk: اُرُقْلُقْ يُونْكْ *uruk̦luk̦ yuŋ* — ئارغامچا ئېشىش ئۈچۈن تەييارلانغان يۇڭ.

اَزُقْلُقْ azuk̦luk ئوزۇقلۇق.

اُزَقْلِقْ uzak̦lïk ئىشتا سۆرەلمىلىك، سۇسلۇق.// I 203

اُشَقْلِقْ uxak̦lïk گۆدەكلىك، بالىلىق. اُشَقْلِقْ قَلْما *uxak̦lïk̦ k̦ïlma* — گۆدەكلىك قىلما.

اُلُغْلُقْ uluoqluk ئۇلۇغلۇق، شەرەپ. اُلُغْلُقْ تَنْكْرِيكا *uluoqluk̦ təŋrigə* — ئۇلۇغلۇق تەڭرىگە خاس.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

اُلُغْلُقْ uluoqluk ياشقا چوڭلۇق.

اَمَجْلِقْ amaqlïk: اَمَجْلِقْ يِيرْ *amaqlïk̦ yər* — ئاماچلىق يەر، قارىغا ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان يەر.

اَنُقْلُقْ anuk̦luk ئىشقا تەييار تۇرۇش.

اُزُتْلُكْ üzütlük ئۈزۈتلۈك، بېخىللىق، پىخسىقلىق.

اَكَتْلِكْ əgətlik: اَكَتْلِكْ قَرا باشْ *əgətlik k̦ara bax* — نىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان دېدەك. كېلىننىڭ ئۆزىمۇ «اَكَتْلِكْ[1] *əgətlik*» دېيىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلغان قاتتىق «ك – *k*» بەزىدە ئورۇن ئىسمىنى، بەزىدە نەرسە قويۇلغان يەرنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە مەستەر بولۇپ كېلىدۇ.// 204 I

بۇ ئۈچ خىل ئەھۋالدىن بىرى بولۇپ كەلمەي،// نەرسىنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە كەلسە، ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا يۇمشاق «ك – *g*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن «اَكَتْلِكْ» سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئەگەر قاتتىق «ك – *k*» كەلسە، بۇ سۆز «كېلىنگە خىزمەت قىلىدىغان دېدەك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئەگەر يۇمشاق «ك – *g*» كەلسە، «خىزمەتچى دېدەكنىڭ ئىگىسى بولغان كېلىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ — مۇشۇنداق سۆزلەر ئۈچۈن ئومۇمىي قائىدە. 86

اَتَجْلِكْ ətəqlik ياڭاق ئويناش ئۈچۈن قېزىلغان ئورەك.

اَذَرْلِكْ əżərlik ئۈستىگە ئېگەر قويۇلىدىغان ياغاچ. سۆز ئاخىرىدىكى «ك» يۇمشاق ئېيتىلسا، «ئېگەر ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اُكُرْلُكْ ügürlük تېرىق قويۇلىدىغان يەر. ئاخىرقى «ك» يۇمشاق ئوقۇلسا، «تېرىق ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اُكُرْلُكْ ügürlüg: اُكُرْلُكْ اَرْ *ügürlüg ər* — قوي ۋە باشقا مال پادىسى بار ئادەم. بايتاللىرى بار ئايغىرمۇ «اُكُرْلُكْ اَذْغِرْ *ügürlüg ażoqïr*» دېيىلىدۇ.

اَذِزْلِكْ əżizlik ئېگىزلىك، يۈكسەكلىك.// 205 I

اِسِزْلِكْ əsizlik يامانلىق، ئەسكىلىك.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ 148- ۋە 151- بەتلىرىدە «اَكَتْلِكْ» ياكى «اَكَتْلَنْماكْ» شەكىللىرىدە، 37 - بەتتە بولسا، «اَكِتْ» شەكلىدە يېزىلغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە بۇ سۆز «ئېگەت» شەكلىدە ساقلانغان، شۇڭا بىز «*əgətlik*» دەپ ئالدۇق.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اَتَكْلِك: ətəklik **اَتَكْلِكْ بُوزْ** *ətəklik bəz* — ئېتەك قىلىنىدىغان بوز. بىر كىيىمنىڭ ئېتەكلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولغاندىمۇ «**اَتَكْلِكْ تُونْ** *ətəklig ton*» دېيىلمىدۇ («ك» ھەرپى يۇمشاق ئېيتىلمىدۇ).

اَتُكْلُك: ətüklük **اَتُكْلُكْ سَغْرِي** *ətüklük saqri* — ئوتۇكلۇك قىرىم، ئوتۇك تىكىلمىدىغان قىرىم.

اُتُكْلُك: ətüklüg **اُتُكْلُكْ كِشِي** *ətüklüg kixi* — (خاقاندىن) بىر ئوتۇنچى بار كىشى.

اُزُكْلُك üzüklük ئۈزۈكلۈك، ئۈزۈلگەنلىك.

اُرُمْجُك ərümqük ئۆمۈچۈك.

اِلَرْسُك ilərsük ئىشتانباغ.

اِسِكْلِك isiglik ئىسسىقلىق.

اِسِكْلِك isiglik سۆيگۈ، مۇھەببەت. **كُنكُلْ اِسِكْلِكِي كَرَاكْ** *kөŋül isigliki kərək* — كۆڭۈل ئىسسىقلىقى (مۇھەببىتى) كېرەك.

اَرُكْلُك ərüklük ئۆرۈكلۈك.//

اِيرِكْلِك əriklik ھايۋاننىڭ ئەركەكلىكى تۇتۇشى.

اَشِكْلِك: əxiklik **اَشِكْلِكْ يِغاجْ** *əxiklik yiqaq* — ئىشىكلىك ياغاچ، ئىشىك ۋە بوسۇغا قىلىنىدىغان ياغاچ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اَشُكْلُك: əxüklük **اَشُكْلُكْ بَرْجِنْ** *əxüklük barqin* — يېپىنچا تەييارلىنىدىغان تاۋار. «ك» يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنسا، «رەخت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

اَفَكْلِك əvəklik ئالدىراڭغۇلۇق.

اَكَكْلِك əkəklik خوتۇننىڭ يۇزسىزلىكى، ئارسىزلىقى.

اُكَكْلِك ükəklik ئۈگۈچەكلىك. ساندۇق ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ. ئۇستىگە مۇداپىئە تۇرالىرى سېلىنغان سېپىلمۇ «**اُكَكْلِكْ تامْ** *ükəklig tam*» دېيىلمىدۇ.

اَلِكْلِك əliklik پەلەي، قولقاپ.

اَمِكْلِك: əmiklig **اَمِكْلِكْ اِشْلارْ** *əmiklig ixlər* — ئېمىكلىك خوتۇن، بالا ئېمىتمىدىغان خوتۇن.//ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَمِكْلِكْ اُراغُتْ كُساكْجِي بُلُورْ
əmiklig uraqut küsəkqi bolur
ئېمىكلىك خوتۇن ئىشتىھالىق بولار.

شۇڭا، ئۇنىڭغا خالىغان تامىقى بېرىلمىدۇ.//

اَنُكْلُك: ənüklüg **اَنُكْلُكْ اَرْسْلانْ** *ənüklüg arslan* — بالىلىق ئارسلان (شىر).

فَعْلَانْ fəəl'an شەكلىدە برىنچى ۋە ئىككىنچى ھەرپلىرى ھەر خىل ھەرىكەتلىك سۆزلەر بايى

بۇ بابتا سۆپەتلەنگۈچىلەردە دائىم تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان سۆپەتلەر كۆرسىتىلمىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر ئەرەبچىدە قىلىنغان ئىشنىڭ داۋاملىق تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت مەنىسىدە كېلىدىغان «**مِفْعالْ** *mif'al*» شەكلىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «كۆپ تائام يېدۈرىدىغان» دېگەن مەنىدىكى «**مِطْعامْ**»، «كۆپ ئۇرۇشىدىغان كىشى» دېگەن مەنىدىكى «**مِحْرابْ**» دېگەندەك.

بۇ بابتىكى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا «ن – *n*» كېلىدۇ. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلارنىڭ تولىسى بۇ «ن – *n*» ھەرپىنى «ق – *k*» غا ئالماشتۇرۇپ، «غ – *q*» نى پۈتۈنلەي چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ. ئۇلار «ئىچى سىقىلىۋېرىدىغان» دېگەن مەنىدىكى «**بُشْغانْ** *puxqan*» سۆزىنى «**بُشاقْ** *puxak*» دەيدۇ. بۇ بىر ئاساسىي قائىدە.//

ابتغان[1] abïtoqan يوشۇرۇۋېرىدىغان، چەتلىتىۋېرىدىغان. **اُلْ اَرْ اُلْ اَوزِنْ كِشِدَنْ ابتغان** — *ol ər ol өzin kixidən abïtoqan* ئۇ ئۆزىنى كىشىدىن چەتلىتىۋېرىدىغان ئادەم ئۇ.

اَجِتْغانْ aqïtoqan ئېچىتىۋېرىدىغان. **اُلْ كُبْ اُلْ سُجِكْنِي اَجِتْغانْ** — *ol küp ol süqikni aqïtoqan*

[1] «ابتغان» سۆزى يازما نۇسخىدا ھەرىكىسىز يېزىلغان. بىسىم ئاتالاي بۇنى يازما نۇسخا 111 – بەتتىكى «**اَبِتْماق** *abïtmak*» سۆزىگە ئاساسەن «**اَبِتْغانْ** *abïtqan*» شەكلىدە يازغان. بىز بۇ سۆزنىڭ ئىملاسىدا شۇنىڭغا ئاساسلاندۇق.

ئۇ (ئىچىگە قۇيۇلغان) شەربەتنى ئېچىتىپ تۇرىدىغان كۈپ ئۇ.

اُذِتْغانْ użïtoqan ئۇخلىتىۋېرىدىغان. اُلْ بُو اُتْ اُلْ كِشِنِي اُذِتْغانْ ① — *ol ot ol kixini użïtoqan*
ئۇ ئادەمنى ئۇخلىتىۋېرىدىغان ئوت (دورا) ئۇ.

اَرِتْغانْ arïtoqan ئېرىغداۋېرىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ تَرِغْ اَرِتْغانْ — *ol kixi ol tarïoq arïtoqan*
ئۇ بۇغداينى ئېرىغداۋېرىدىغان كىشى ئۇ.// I 209

اَزِيتْغانْ azïtoqan ئازدۇرۇۋېرىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ يُولْدَنْ اَزِيتْغانْ — *ol kixi ol yoldan azïtoqan*
ئۇ خەلقنى يولدىن ئازدۇرۇۋېرىدىغان كىشى ئۇ.

اُزُتْغانْ uzutoqan ئۇزارتىۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِيشِيغْ اُزُتْغانْ — *bu ər ol ïxïoq uzutoqan* — بۇ
ئىشنى ئۇزارتىۋېرىدىغان ئادەم.

اُزِتْغانْ ozïtoqan ئوزدۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ اُزِتْغانْ — *bu ər ol atïn ozïtoqan* — بۇ
ئېتىنى ئوزدۇرۇۋېرىدىغان ئادەم.

اُسِتْغانْ usïtoqan ئۇسسىتىۋېرىدىغان. بُو قُياشْ اُلْ كِشِنِي اُسِتْغانْ — *bu kuyax ol kixini usïtoqan*
بۇ كىشىنى (قىزىتىپ) ئۇسسىتىۋېرىدىغان قۇياش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُسِتْغانْ قُياشْ قَبْسَدي	*usïtoqan kuyax kapsadï*
اُمُنْجْلُغْ اذش يَيْسَدي	*//umunqluoq ażax yaysadï*
اَرْتِشْ سُڤِنْ كَجْسَدي	*ərtix suvïn kəqsədi*
بُودُنْ اَنِنْ اُرْكُشُورْ	*budun anïn ürküxür*

I 210

[ئۇسسىتىدىغان قۇياش قاپسىدى،
ئومۇنغان (ئۈمىد قىلغان) ئاداش (قوشۇننى) تارقاتماقچى بولدى،
(دۈشمەن) ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولدى،
شۇڭا خەلق ئۈركۈشۈۋاتىدۇ.]

يازنىڭ ئاپتىپى بىزنى قاپسىدى، ئۈمىد قىلىنغان ئاداش - دوست بىزگە

① بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «اُلْ بُو اُتْ اُلْ كِشِنِي اُذِتْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇ يەردىكى بىرىنچى «اُلْ»نى ئارتۇقچە ھېسابلاپ، ئېلىپ تاشلىغان. بىز «بُو»نى ئارتۇقچە دەپ قاراپ ئېلىپ تاشلىدۇق.

88 ھەسەت قىلدى.// دۈشمەن ئېرتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولۇۋاتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن خەلق ئۈركۈپ كەتتى.

اَغِتْغانْ aoqïtoqan چىقىرىۋېرىدىغان. بُو كَيِكْ اُلْ اِتِغْ تاغْقا اَغِتْغانْ — *bu kəyik ol ïtïoq taoqka aoqïtoqan* — بۇ ئىتنى (ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ) تاغقا چىقىرىۋېرىدىغان كېيىك.

اَقِتْغانْ akïtoqan ئېقىتىۋېرىدىغان. بُو تاغْ اُلْ تَڤْراقْ اَقِنْ اَقِتْغانْ — *bu taoq ol tavrak akïn akïtoqan* — بۇ يامغۇر (ئېقىن) نى تېز ئېقىتىۋېرىدىغان تاغ.

اُقِتْغانْ okïtoqan ئوقۇتۇۋېرىدىغان. بُو بِتِكْ اُلْ كِشِنِي اُقِتْغانْ — *bu bitik ol kixini okïtoqan*
بۇ (ھەجمى چوڭ بولغانلىقتىن) كىشىنى كۆپ ئوقۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان كىتاب.

211 I **اُلِتْغانْ** ulïtoqan ھاۋشىتىۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِتِنْ اُلِتْغانْ // — *bu ər ol ïtïn ulïtoqan* — بۇ
ئىتىنى ھاۋشىتىۋېرىدىغان ئادەم.

اُنِتْغانْ unïtoqan ئۇنتۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ سُوزْ اُنِتْغانْ — *bu ər ol səz unïtoqan* — بۇ سۆزنى
ئۇنتۇۋېرىدىغان ئادەم.

اَنُتْغانْ anutoqan: بُو اَرْ اُلْ اِيشِغْ اَنُتْغانْ — *bu ər ol ïxïoq anutoqan* — بۇ ئىشقا تەييارلىنىپلا
تۇرىدىغان ئادەم.

اُجُرْغانْ uquroqan ئۇچۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ قُشِغْ اُجُرْغانْ — *bu ər ol kuxïoq uquroqan*
بۇ قۇش ئۇچۇرۇۋېرىدىغان ئادەم.

اَجُرْغانْ aquroqan ئاچۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَشْ اُلْ كِشِنِي اَجُرْغانْ — *bu ax ol kixini aquroqan*
بۇ كىشىنىڭ قورسىقىنى تېز ئاچۇرىدىغان ئاش.

اَسُرْغانْ asuroqan چۈشكۈرۈۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اَسُرْغانْ — *bu ər ol təlim asuroqan* — بۇ
تولا چۈشكۈرىدىغان ئادەم.

اُسُرْغانْ osuroqan ئوسۇرۇۋېرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُسُرْغانْ — *bu ər ol osuroqan* — بۇ
ئوسۇرۇۋېرىدىغان (ئوسۇرغاق) ئادەم.

212 I **اِسِرْغانْ** ïsïroqan چىشلەيدىغان، چىشلىگەك. اِسِرْغانْ اِتْ — *ïsïroqan ït* — چىشلىگەك ئىت.//

اَڤُزْغُونْ avuzoqun ئۇزغۇن. تۇخۇمەك دەرىخىنىڭ مېۋىسى، تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدۇ.

اَتِشْغانْ atïxoqan ئېتىشىدىغان. اُلْ مَنِكْ بَرْلا اُقْ اَتِشْغانْ اُلْ — *ol məniŋ birlə ok atïxoqan ol*
ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشىدىغان ئادەم ئۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

اُبُرْكـــانْ əpürgən هۆپلىتىدىغان، ئوتلىتىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ سُـــوتْ اُبُرْكـــانْ — *bu ər ol süt əpürgən* بۇ (باشقىلارغا) سۈت ئوتلىتىدىغان ئادەم.

اِجُرْكـــانْ iqürgən ئىچۈرىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ تَلِـــمْ سُـــجُوكْ اِجُـــرْ كـــانْ — *bu ər ol təlim süqük iqürgən* بۇ تولا شاراب ئىچۈرىدىغان ئادەم.

اَذَرْكـــانْ əżərgən ئىزدىگەك، ئىزدەشكە ئادەتلەنگەن. بُـــو اِتْ اُلْ كَـــيِكْنِي اَذَرْكـــانْ — *bu ït ol kəyikni əżərgən* بۇ كېيىكنى ئىزدەشكە ئادەتلەنگەن ئىت. ئۆچ ئېلىشنى ئىزدەپلا يۈرىدىغان كىشى ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اَڤُرْكانْ تَڤُرْكانْ əvürgən təvürgən ئۆرۈپ - چۆرۈپلا تۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِيشِـــغْ اَڤُرْكـــانْ تَڤُرْكـــانْ — *bu ər ol ïxïq əvürgən təvürgən* بۇ ئىشنى ئۆرۈپ - چۆرۈپلا تۇرىدىغان ئادەم.

89
I 213

اُذُرْكـــانْ əżürgən تاللايدىغان.// بُـــو اَرْ اُلْ تَكْمـــا نانْـــكْ نِي اُذُرْكـــانْ// — *bu ər ol təgmə nəŋni əżürgən* بۇ كۆرگەنلا نەرسىنى تاللايدىغان ئادەم.

اُشَـــرْكانْ əxərgən كۆزى قاراڭغۇلىشىپلا تۇرىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ كُـــوزِي اُشَـــرْكانْ — *bu ər ol kəzi əxərgən* بۇ (ئاچلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەردىن) كۆزى قاراڭغۇلىشىپلا تۇرىدىغان ئادەم.

اَكُرْكانْ əgürkən بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئۇرۇقىنى قارلۇق تۈركمەنلىرى يەيدۇ.

اَكِرْكانْ əgirgən ئېگىرگەك، ئېگىرىپلا تۇرىدىغان. بُو اِشْـــلارْ اُلْ تَلِـــمْ يِـــبْ اَكِرْكـــانْ — *bu ixlər ol təlim yïp əgirgən* بۇ تولىمۇ يىپ ئېگىرگەك خوتۇن.

اِتِلكـــانْ سَـــيِلْغانْ ətilgən sayïlqan چېپىلغاق. بُـــو اَرْ اُلْ اَتِلْكـــانْ سَـــيِلْغانْ — *bu ər ol ətilgən sayïlqan* بۇ چېپىلغاق ئادەم.

اِتِلْكانْ ətilkən ئاتلاردا بولىدىغان بەز كېسىلى. بەز يېرىلىش بىلەن ساقىيىدۇ. پارسچە «خُنامْ» دەپ ئاتىلىدۇ.

اَتِلْكـــانْ ətilgən ئوڭىدىن كېلىپلا تۇرىدىغان. مَنِـــكْ اِيشِـــمْ اَذْكُـــولُكُنْ اَتِلْكـــانْ اُلْ — *məniŋ ïxïm əżgülükün ətilgən ol* مېنىڭ ئىشىم ئوڭىدىن كېلىپلا تۇرىدىغان ئىش.//

I 214

اُزُلْكانْ üzülgən ئۈزۈلۈپلا تۇرىدىغان. بُو يِشِـــغْ اُلْ اُزُلْكـــانْ — *bu yïxïq ol üzülgən* بۇ ئۈزۈلۈپلا تۇرىدىغان تانا.

اُرُلْكـــانْ ürülgən دائىم كۆپۈپ كېتىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ اُبْكـــانْ اُرُلْكـــانْ — *bu ər ol əpkən ürülgən* بۇ غەزىپىدىن دائىم (تۇلۇمدەك) كۆپۈپ كېتىدىغان ئادەم.

اَشِلْكانْ əxilgən ئېشىلىدىغان، سوزۇلىدىغان. بُو يِبْ اُلْ اَشِلْكانْ — *bu yïp ol əxilgən* بۇ سوزۇلىدىغان يىپ.

اَشِلْكانْ əxilgən چېچىلىپلا تۇرىدىغان. بُو قَيِرْ اُلْ اَشِـــلْكانْ — *bu kayïr ol əxilgən* بۇ چېچىلىپلا تۇرىدىغان قۇم.

اَكِلْكانْ əgilgən ئېگىلىپلا تۇرىدىغان. بُو بُتَقْ اُلْ اَكِلْكـــانْ — *bu putak ol əgilgən* بۇ ئېگىلىپلا تۇرىدىغان پۇتاق.

اُكُلْكانْ ügülgən توپلىنىدىغان. بُو نانْكْ اُلْ تُتْجِي اُكُلْكـــانْ — *bu nəŋ ol tutqï ügülgən* بۇ توپ - توپ بولۇپ توپلىنىدىغان نەرسە.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

215 I

اُرُمْدايْ urumday زەھەرنى قايتۇرىدىغان تاش، پادىزەھەر.//

اَفْعَلَلْ əf 'ələl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

اَرْسَلِقْ arsalïk هايۋانلارنىڭ خۇنساسى. ئوغۇزچە.

باش ھەرپى زەممىلىك سۆزلەر

اُسْكِجْ üskiq[1] قۇرۇق ئۈزۈم.

اُكْرَيُـــكْ əgrəyük ئادەت. خاقان ئافراسىياپ زامانىنى تەسۋىرلەيدىغان بىر مەرسىيىدە مۇنداق دېيىلگەن:

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ك» بىلەن «ج» ئوتتۇرىسىغا بىر كىرتىك قويۇلۇپ «اُسْكِجْ» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇنى «üskənəq» ياكى «üskətəq» بولۇشى ئېھتىمال دەيدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا «اَفْعَلَـلْ əf 'ələl» شەكلىگە مۇۋاپىق كېلەتتى.

اُكْرَيُكِي مُنْدَغْ اُقْ *əgrəyüki mundaq ok* [(زاماننىڭ) ئادىتى زادى مۇشۇنداق،
مُنْدا اَذِنْ تِلْدَغْ اُقْ *munda ažïn tïldaq ok* مۇندا باشقا سەۋەبمۇ بار تېخى،
اَتْسا اَژُنْ اُغْرابْ اُقْ *atsa azun oqrap ok* دۇنيا چەنلەپ ئوق ئاتسا،
تَغْلَرْ بَشِي كَرْتِلُورْ // *taqlar baxï kərtilür* تاغلارنىڭ بېشى كەرتىلىدۇ.] I 216

زاماننىڭ ئادىتى شۇنداق، بۇنىڭدىن باشقا بىرمۇنچە قورقۇنچلۇق سەۋەبلەرمۇ بار. زامان تاغ بېشىنى چەنلەپ ئوق ئاتسا، تاغ بېشىمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ.

فُعالِلْ fualil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى// 90

اُسايُقْ usayuk: اُسايُقْ اَرْ *usayuk ər* — غاپىل ئادەم.// I 217

بۇ بابتىكى مەنقۇسنىڭ بىر تۈرى

اُيَدْسَلِقْ[2] uyadsak: اُيَدْسَلِقْ اَرْ *uyadsak ər* — بەك ئۇياتچان ئادەم.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اُوهِي ühi ئۈكە، ھۇۋقۇش. تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆپى بۇ سۆزنى «*k* - ك» بىلەن «*üki*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ، توغرىسىمۇ شۇ. چۈنكى، تۈركىي تىلدا بوغۇزدىن چىقىدىغان «*h* - ھ» تاۋۇشى يوق.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُيَدْسَلِقْ». شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردىكى ۋەزىن ۋە مەنە ئېتىبارى بىلەن «اُيَدْسَاقْ» بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنى «*uyad sak*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر

اُتْكُنْجْ ətkünq ھېكايە، ئۆتكەن - كەچكەن ئىشلار. اُتْكُنْجْ اُتْكُنْدِي *ətkünq ətkündi* — ھېكايە ئېيتتى.

فَعالِلْ fəalil شەكلىدىكى غۇننىلىك سۆزلەر بابى

اَلانكِرْ alaŋïr كېمىرگۈچىلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان كىچىك//بىر ھايۋان. ئۇنى تۈركمەنلەر يەيدۇ. I 218

اُنكامُقْ oŋamuk: اُنكامُقْ اَرْ *oŋamuk ər* — ئوڭلۇق ئادەم.

اُنكايُكْ əŋəyük: اُنكايُكْ نانْكْ *əŋəyük nəŋ* — خاس نەرسە. بىر كىشىگە ئاتاپ قويۇلغان نەرسىمۇ «اُنكايُكْ *əŋəyük*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اُتُنْكْلُقْ otuŋluk ئوتۇنلۇق.

خۇداغا شۈكۈر، ھەمزىلىك ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.// I 219

بسم الله الرحمن الرحيم

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ھەمزىلىك پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

شۇنى بىلگىنكى، ھەربىر بۆلۈمدە پېئىللارغا توختالغاندا، ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بېرىمەن. لېكىن، ئۆتكەن زامان پېئىللىرىنىلا ئىزاھلايمەن. ئەسلىدە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ۋە مەستەرلەرنى بەرمىسەممۇ بولاتتى. لېكىن، تەلەپپۇز قىلمىغۇچە ئۇلارنىڭ قانداق ياسىلىشىنى ۋە ھەربىلىنىشىنى بىلگىلى بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنى بېرىشكە توغرا كەلدى. ئۇلارنى بەرمىگەندە قايسى مەستەرنىڭ يۇمشاق يەنى «ك – k» بىلەن، قايسى مەستەرنىڭ قاتتىق يەنى «ق – q» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنمىدىغانلىقى بىلىنمەي قالىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى ھەممە پېئىللاردا ئاخىرى «ك – k» بىلەن تۈگىگەن مەستەرلەرنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان//شەكىللىرى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ ئاخىرى «ق – q» بىلەن تۈگىگەن مەستەرلەر سۆزنىڭ قاتتىق ياكى «ق – q» لىق، «غ – ƣ» لىق بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. «ك – k» لىك مەستەرلەر سۆزنىڭ يۇمشاق، ياكى «ك – k, g» لىك بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇ ھەممە پېئىللار ۋە مەستەرلەر ئۈچۈن دائىمىي ۋە ئاساسىي قائىدە//

اُبْدِي ɵpdi ئۆپتى، سۆيدى. اُلْ مَنِي اُبْدى ɵpdi *ol məni ɵpdi* — ئۇ مېنى سۆيدى. (اُبارْ — اُبْماكْ *ɵpər - ɵpmək*) ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاشِغْ اِسْرُوماسا اُبْمِشْ كَرَاكْ *taxïƣ ïsrumasa ɵpmix kərək*

تاشنى چاينىغىلى بولمىسا، سۆيۈش كېرەك.

بۇ ماقال كىشىنى تىلىكىگە يېتىش ئۈچۈن، سىلىق مۇئامىلە قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُبْدِي ɵpdi ھۆپلىدى، ئوتلىدى، ئىچتى. مُونْ اُبْدِي *mün ɵpdi* — شورپا ھۆپلىدى (ئوتلىدى). شورپىغا ئوخشاش سۈيۈق نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُبارْ – اُبْماكْ *ɵpər - ɵpmək*).

اَجْدِي aqdï ئاچتى. قَبُغْ اَجْدِي *kapuƣ aqdï* — قوۋۇق (ئىشىك) ئاچتى (اَجارْ – اَجْماقْ *aqar – aqmaq*).

اُجْدِي uqdï ئۇچتى. قُشْ اُجْدِي *kux uqdï* — قۇش ئۇچتى. اَنِكْ قُتِ اُجْدِي *anïƣ kutï uqdï* — ئۇنىڭ قۇتى//(بەختى) ئۇچتى. اَرْ اَتِّنْ قُذِي اُجْدِي *ər attïn kożï uqdï* — ئادەم ئاتتىن ئۇچۇپ چۈشتى (اُجارْ – اُجْماقْ *uqar - uqmaq*).

اُجْدِي ɵqdi: اُوتْ اُجْدِي *ot ɵqdi* — ئوت ئۆچتى. اَرْ نِنْكْ اُبْكاسِي اُجْدِي *ərniƣ ɵpkəsi ɵqdi* — ئادەمنىڭ غەزىپى ئۆچتى. اَرْ تِينِ اُجْدِي *ər tïnï ɵqdi* — ئادەمنىڭ تىنىقى ئۆچتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُجارْ – اُجْماقْ[1] *ɵqər - ɵqmək*).

اِجْدِي iqdi ئىچتى. اَرْ سُوفْ اِجْدِي *ər suv iqdi* — ئادەم سۇ ئىچتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئىچىش ياكى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِجارْ – اِجْماكْ *iqər- iqmək*).

اَرْدِي ərdi ئەردى، ئىدى. اُلْ اَنْدَغْ اَرْدِي *ol andaƣ ərdi* — ئۇ ئاندا ئىدى (اَرُورْ – اَرْماكْ *ərür –ərmək*).

اُرْدِي ürdi ئۇردى، پۈتتى. اُلْ اُتْ اُرْدِي *ol ot ürdi* — ئۇ ئوتنى پۈتتى، ئىتنىڭ ئۇرۇشىغىمۇ مۇشۇ سۆز//ئىشلىتىلىدۇ. اِتْ اُرْدِي *it ürdi* — ئىت ئۇردى (اُرارْ – اُرْماكْ *ürər – ürmək*).

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «ماق – *mak*» بىلەن بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز تۈركىي تىللاردىكى ئومۇمىي ئەھۋالغا ئاساسەن «مەك – *mək*» دەپ ئالدۇق.

اُرْدِي urdï قويدى، ئۇردى. اِلكنْداكِي نانْكْنِي يِـيرْدا اُرْدِي *əlkindəki nəŋni yạrdə urdï* — قولىدىكى نەرسىنى يەردە قويدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُمُشْ كُنْكا اُرْسا اَلْتُنْ اَذاقِنْ كَلِيرْ

kümüx küngə ursa altun ażaḳïn kəlir

كۈمۈش كۈنگە قونسا، ئالتۇن ئۆز ئايىغى بىلەن كېلۇر.

بۇ ماقال بىرەر مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، پۇلنى ئايىماي خەجلەشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ. اُلْ قُلِنْ اُرْدِي *ol ḳulïn urdï* — ئۇ قۇلىنى ئۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (اُرُورْ – اُرْماقْ *urur - urmaḳ*).

اَزْدِي əzdi: اُلْ يِـيرْنِي اَزْدِي *ol yạrni əzdi* — ئۇ يەر (تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر)نى جىرىدى (اَزارْ – اَزْماكْ *əzər – əzmək*).// 92

اُزْدِي üzdi ئۈزدى. اُلْ يِـبْ اُزْدِي *ol yïp üzdi* — ئۇ يىپ ئۈزدى. يىپ، ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُزارْ – اُزْماكْ *üzər - üzmək*).

اَشْـدِي əxdi ئەشتى، سوزدى. اُلْ يِشِـغْ اَشْـدِي *ol yïxïq əxdi* —// ئۇ تانا ئەشتى. I 223
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشارْ – اَشْماكْ *əxər – əxmək*).

اَسْدِي əsdi ئەستى، چىقتى. اَسِنْ اَسْدِي *əsin əsdi* — شامال چىقتى.

اَسْدِي əsdi سورۇدى. تَـرِغْ اَسْـدِي *tarïq əsdi* — بۇغداي سورۇدى. باشقا نەرسىلەرنى سورۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شامال توپىنى قوزغاتسىمۇ، «اَسْـدِي *əsdi*» دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز ھالدا ئىشلىتىلىدۇ.

اُسْدِي usdï ئۇسسىدى. اَرْ اُسْـدِي *ər usdï* — ئادەم ئۇسسىدى (اُسـارْ – اُسْـماقْ *usar – usmaḳ*).

اُسْدُمْ usdum گۇمان قىلدىم. مَنْ اَيْلا اُسْـدُمْ *mən əylə usdum* — مەن شۇنداق گۇمان قىلدىم. ئوغۇزچە. (مەستەر شەكلى يۇقىرىقىدەك).

اَشْدِي əxdi تۆكتى، چاچتى، كۈرىدى، تىرمىلىدى، سىيرىدى، يايدى. اُلْ قَيِـرْنِي اَشْـدِي *ol ḳayïrnï əxdi* — ئۇ قۇمنى تۆكتى. ئۇننى تاغار ۋە شۇنداق نەرسىلەرگە تۆكۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اَتْلِـغْ اَشْـدِي *atlïq əxdi* — ئاتلىق چاپتى. قَيْنـارْ اَشِـجْ اَشْـدِي *ḳaynar əxïq əxdi* — قايناۋاتقان قازان تاشتى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

224 I (اَشار – اَشْماكْ *əxər – əxmək*).//

اُشْـدِي üxdi ئۈشكىلىدى، تەشتى؛ ئولاشتى. اُلْ اُقْ اُشْـدِي *ol oḳ üxdi* — ئۇ ئوق ئۈشكىلىدى، ئۇ ئوق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈشكە بىلەن تەشتى. اَتْماكْ كا تَلِمْ كِشِي اُشْدِي *ətməkkə təlim kixi üxdi* — نانغا نۇرغۇن كىشى ئولاشتى (اُشارْ - اُشْماكْ *üxər - üxmək*).

اُڤْدِي uvdï ئۇۋاتتى، ئوشاتتى. اُلْ اَتْماكْ اُڤْدِي *ol ətmək uvdï* — ئۇ نان ئۇۋاتتى (اُڤارْ – اُڤْماكْ *uvar – uvmaḳ*[1]).

اَڤْدِي əvdi ئولاشتى، توپلاندى. كُرُنْجْكا كِشِي اَڤْـدِي *kərünqkə kixi əvdi* — تاماشا كۆرۈشكە كىشى توپلاندى (اَڤارْ – اَڤْماكْ *əvər - əvmək*).

اِڤْدِيْ ạvdi ئالدىرىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذُو بارِبْ اُكُشْ اَڤْدِمْ	*użu barïp üküx əvdim*
تَلِمْ يُورِبْ كُجِي كَڤْدِمْ //	*təlim yorïp küqi kəvdim*
اَتِمْ بِرْلا تكُو اِڤْدِمْ	*atïm birlə təgü ạvdim*
مَنِي كُورُبْ يسى اَغْدِي	*məni kərüp yạni*[2] *aqdï*

225 I

[كەينىدىن بېرىپ كۆپ ئالدىرىدىم،
جىق ئاۋارە بولۇپ، كۈچىنى ئازايتتىم (ھالسىراتتىم)،
ئېتىم بىلەن يېتىشىۋېلىشقا ئازلا قالدىم،
مېنى كۆرۈپ تۈكلىرى ھۈرپەيدى.]

---

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستەر شەكلى يازما نۇسخىدا ئاۋۋال «اُڤماك» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «اُڤماكق» قىلىپ تۈزىتىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يازما نۇسخىنىڭ 102 – بېتىدە بۇ سۆز ئېنىق قىلىپ «اُڤُشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. ھازقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بۇ سۆز قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا، بىز «*uvar - uvmaḳ*» شەكلىدە ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز بۇ جايدا «يسى» شەكلىدە، يازما نۇسخا 159- بەتتە «تينى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، 99-، 140-، 233-، 343-، 482-، 489-، 512-، 566- بەتلەردە «يِـينْ» شەكلىدە، بۇ يەردە «يَـنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «دىۋان» ئىملاسىدا «ạ» تاۋۇشىنى ھەم كەسرە قويۇپ، ھەم بىر «ي» ئارتتۇرۇش يولى بىلەن ئىپادىلىگەنلىكىنى، ئەرەبچىگە بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى «بەدەن ياكى يۇڭ، تېرە» دەپ تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى، شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆزنىڭ شەخس قوشۇمچىسى قوشۇپ «*ət - yenim*» دەپ قوللىنىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «*yən// yạn*» دەپ ئالدۇق.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۆرە ھەققىدە ئېيتىلىدۇ: ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ئالدىرىدىم، قوغلاۋېرىپ ھالىدىن كەتكۈزدۈم، ئېتىم بىلەن// ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدىم، مېنى كۆرۈپ تۈكلىرى ھۈرپەيدى. (اِڤارْ – اِڤْماكْ əvər – əvmək).

اَقْدِي akdï ئاقتى، كەلدى. سُوڤْ اَقْدِي suv akdï — سۇ ئاقتى. يَغِي اَقْدِي yaqï akdï — يېغا كەلدى (اَقارْ – اَقْماقْ akar – akmak).//

اُقْدِي ukdï ئۇقتى، چۈشەندى. اُلْ اَرْ اِيشِنْ اُقْدِي ol ər ïxïn ukdï — ئۇ ئادەم ئۆز ئىشىنى چۈشەندى (اُقارْ – اُقْماقْ ukar – ukmak).

اَكْدِي əkdi ئەكتى، تېرىدى. اُلْ تَرِغْ اَكْدِي ol tarïq əkdi — ئۇ ئاشلىق تېرىدى. بىر نەرسە ئۈستىگە دورا سېپىش ياكى قۇيۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكارْ – اَكْماكْ əkər - əkmək).

اُكْدِي ügdi توپلىدى. اُلْ يَرْماقْ اُكْدِي ol yarmak ügdi — ئۇ يارماق توپلىدى. باشقا نەرسىلەرنى توپلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكارْ – اُكْماكْ ügər – ügmək).

اَكْدِي əgdi ئەگدى. اُلْ بُتَقْ اَكْدِي ol putak əgdi — ئۇ پۇتاق ئەگدى. باشقا نەرسىلەرنى ئېگىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكارْ – اَكْماكْ əgər - əgmək).

I 227

اَلْدِي aldï ئالدى. اُلْ اَلِمِنْ اَلْدِي ol alïmïn aldï — ئۇ//ئېلىشىنى ئالدى. بَكْ اِيلْ اَلْدِي bəg əl aldï — بەگ ئەل ئالدى (اَلِرْ – اَلْماقْ alïr - almak).

اُلْدِي uldï: اَتْ بِشِبْ اُلْدِي ət pïxïp uldï — گۆش پىشىپ ئېزىلىپ كەتتى. كىيىمنىڭ كونىراپ جۇل - جۇل بولۇپ كېتىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُلُرْ – اُلْماقْ ulur- ulmak).

اِلْدِيْ ïldï // ildi ئىلدى، چۈشتى. تِكانْ تُونِغْ اِلْدِي tikən tonïq ildi — تىكەن توننى ئىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تاغْدَنْ قُذِي اِلْدِي ər taqdan kożï ïldï — ئادەم تاغدىن تۆۋەن چۈشتى.

بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «ئىلىش» مەنىسىدە كەلسە، «ل – l» ھەرپى فەتھە بىلەن «اِلَرْ ilər»، «چۈشۈش» مەنىسىدە كەلسە «ل – l» ھەرپى زەممە بىلەن «اِلُر ïlur» بولىدۇ. «ئىلىش» مەنىسىدىكى سۆزنىڭ مەستىرى «ك – k» بىلەن «اِلْماكْ ilmək» بولىدۇ، «چۈشۈش» مەنىسىدىكى سۆزنىڭ مەستىرى «ق – k» بىلەن «اِلْماقْ ïlmak» بولىدۇ.

اَمْدِي əmdi ئەمدى. كَنْجْ اَناسِنْ اَمْدِي kənq anasïn əmdi — بالا ئانىسىنى ئەمدى. بۇ

سۆز شۇ مەنىدە باشقىلارغىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (اَمارْ – اَمّاكْ əmər – əmmək).//

اُمْدِي umdï ئۈمىد قىلدى، تەمە قىلدى. اُلْ مَنْدَنْ نانْكْ اُمْدِي ol məndən nəŋ umdï — ئۇ مەندىن بىر نەرسە ئۈمىد قىلدى (اُمارْ – اُمّاقْ umar - ummak).

اُنْدِي ündi ئۈندى. اُتْ اُنْدِي ot ündi — ئوت ئۈندى. اُلْ اَڤْكا اُنْدِي ol əvgə ündi — ئۇ ئۆيىگە ئۈندى. ئۇيغۇرچە (اُنارْ – اُنْماكْ ünər – ünmək).

اِنْدِي ïndï تۆۋەن چۈشتى. اُلْ تاغْدَنْ قُذِي اِنْدِي ol taqdan kożï ïndï — ئۇ تاغدىن تۆۋەن چۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزدە «ن – n» ھەرپى «ل – l» دىن ئۆزگەرگەن. ئەرەبچىدىمۇ بۇ خىل ئەھۋال بار. مەسىلەن: «رَجُلُ شَشْنُ اْلاَ صابِعْ وَ شَشْلُه وَ كَبْنُ الدَّلْوِ وَ كَبْلُه» ئىبارىسىدىكىدەك.

بۇ بابتىكى مۇزائەفلەر//

94

اَتّي attï ئاتتى. اَرْ اُقْ اَتّي ər ok attï — ئادەم ئوق ئاتتى. تَنْكْ اَتّي taŋ attï — تاڭ ئاتتى. اُلْ اَتّي نانكْنِي ol attï nəŋni — ئۇ بىر نېمىنى ئاتتى (اَتارْ – اَتْماقْ atar - atmak).//

229 I

اُتّي uttï ئۇتتى. اُلْ اَنِي اُتّي ol anï uttï — ئۇ ئۇنى ئۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتارْ – اُتْماقْ utar - utmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قِشْ يايْ بِلا تُقُشْتِي	kïx yay bilə tokuxtï
قَنكِرْ كُوزُنْ بَقِشْتِي	kïŋïr kəzün bakïxtï
تُتُشْقَلِي يقشتِي	tutuxkalï yakïxtï
اُتْغالِمَتْ اُغْرَشُورْ	utqalïmat oqraxur

[قىش ياز بىلەن توقۇنۇشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
تۇتۇشقىلى يېقىنلاشتى،
(بىر - بىرىنى) ئۇتماقچى بولۇۋاتىدۇ.]

قىش بىلەن ياز بىر - بىرى بىلەن ئۆچەكلىشىپ سوقۇشقىلى تۇردى، بىر - بىرگە يامان كۆز بىلەن قاراشتى، بىر - بىرىنى تۆتۈش ئۈچۈن يېقىنلاشتى، بىر - بىرىنى ئۈتۈپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتىدۇ.

اُتّي ötti ئۆتتى. اُقْ كَيِكْتَنْ اَتّــي ok kəyiktən ötti — ئوق//كېيىكتىن ئۆتتى. باشقا نەرسىدىن ئۆتۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. قَـرِينْ اُتّــي karin ötti — ئىچ ئۆتتى، يەنى ئىچ سۇردى (اُتارْ – اُتْماكْ ötar – ötmak).

اُتّي ütti ئۈتلىدى. اُلْ باشِغْ اُتّي ol baxiq ütti — ئۇ باشنى ئۈتلىدى. باشقا نەرسىلەرنى ئۈتلەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. (اُتارْ – اُتْماكْ ütar – ütmak).

اِتّي itti ئىتتەردى، يەتتى. اُلْ اَنِ اِتّي ol anï itti — ئۇ ئۇنى ئىتتەردى، قولى ياكى پۇتى بىلەن ئىتتىرىپ يەتتى (اِتارْ – اِتْماكْ itar – itmak).

اِيتّي ətti: تَنْكْرِي مَنكْ ايشمْ اِيتّــي təŋri mənŋ ïxïm ətti — تەڭرى مېنىڭ ئىشىمنى ئوڭلىدى. اُلْ يُكُنْجْ اِيتّي ol yükünq ətti — ئۇ ناماز ئۆتىدى. ئوغۇزچە. ئوغۇزلار بىر ئىشنى قىلسا، «اِيتّــي ətti» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. تۈركلەر «قِلْــدي kïldi» دەيدۇ. لېكىن، بۇ سۆز جىنسىي ئالاقىغىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكتىن، خوتۇنلار خىجالەت بولمىسۇن دەپ، بۇ سۆزنى قوللىنىشتىن ژاز كەچكەن (اِيتارْ - اِيتْماكْ ətər - ətmak)//.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اُوبْدي öpdi ھۆپلىدى، ئوتلىدى، ئىچتى. اَرْ سُوغْ اُوبْدي ər suv öpdi — ئادەم سۇنى ئوتلىدى. باشقا نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُوبــارْ - اُوبْمــاكْ öpər - öpmak).

اَاجْتي aqtï ئاچتى. اَرْ اَاجْتي ər aqtï — ئادەمنىڭ قورسىقى ئاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَاجارْ – اَاجْماقْ aqar – aqmak)//.

اَاردي ardï: اَرْ اَاردي ər ardï — ئادەم ھاردى. باشقا نەرسىلەرنىڭ ھېرىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ اَنِ اَاردي ol anï ardï — ئۇ ئۇنى ئالدىدى (اَارارْ - اَارْماقْ arar – armak).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اُورْدي ordi ئۇرۇدى. اُلْ سَجْ اُورْدي ol saq ordi — ئۇ چاچ ئۇرۇدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئۇرۇشكە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُورارْ – اُورْماكْ ordar - ormak).

اُرْدي ordï ئۇرۇدى. اُلْ اُتْ اُورْدى ol ot ordi — ئۇ ئوت ئۇرۇدى. بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئورۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُورارْ – اُورْماقْ orar- ormak)//.

اِيرْدي: ərdi: اَرْ اِيرْدي ər ərdi — ئادەم ئەيمەندى. اُلْ تامْ اِيرْدي ol tam ərdi — ئۇ تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِيرارْ – اِيرْماكْ ərar - ərmak).

اُورْدي ordi ئۇرلىدى، چىقتى. بُلِــتْ اُورْدي bulït ordi — بۇلۇت ئۇرلىدى. قُــويْ اُورْدي koy ordi — قوي قوتاندىن قوزغىلىپ چىقتى، ئوتلاقتا قاراپ ماڭدى. قــوي ۋە باشقا ماللارنىڭ كېچىسى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئوتلاشقا قويۇپ بېرىلىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُورْدي ordi ئۇرۇدى. اُلْ سَقْدِجْ اُورْدي ol səvdiq ordi — ئۇ سېۋەت ئۇرۇدى. يىپ ياكى چىۋىقتىن قول بىلەن بىر نەرسىنى ئۇرۇشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُورارْ – اُورْماقْ[1] ordar - ormak).

اَازْدي azdï ئازدى. اُلْ يُــولْ اَازْدي ol yol azdï — ئۇ يول ئازدى (اَازارْ – اَازْمــاقْ azar – azmak).

اُوزْدي ozdï ئوزدى. اَنِــكْ اَتــي اُوزْدي anïŋ ati ozdi — ئۇنىڭ ئېتى ئوزدى. باشقا نەرسىلەردىن ئوزۇشقىمۇ مۇشۇ//سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُوزارْ – اوزْمــاقْ ozar - ozmak).

اَاسْــدي asdï ئاستى. اُلْ اَتْ اَاسْــدي ol ət asdï — ئۇ ئەت (گۆش) ئاستى. قوزۇققا ئېسىلغان نەرسە ۋە دارغا ئېسىلغان ئادەمگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَاسارْ – اَاسْماقْ asar – asmak).

اَاشْدي axdï ئاشتى. اُلْ تــاغْ اَاشْــدي ol taq axdï — ئۇ تاغ ئاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَاشارْ – اَاشْماقْ axar - axmak).

اَاغْدي aqdï ئاشتى، چىقتى، كۆتۈرۈلدى. اُلْ تاغْقا اَاغْــدي ol taqqa aqdï — ئۇ تاغقا چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَاغارْ – اَاغْماقْ aqar – aqmak).

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «اوُرمْــاقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز پېئىل يىلتىزىنىڭ يۆمشاقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «ormak» دەپ ئالدۇق.

ئاغدى aoqdï: بُلِتْ ئاغْـدِي *bulït aoqdi* — بۇلۇت كۆتۈرۈلدى. ئَـنـكْ يُـوزى ئاغْـدِي *anïŋ yüzi aoqdi* — ئۇنىڭ يۈزى تاتاردى.

ئاۋدى avdï ئولاشتى، توپلاندى. ئَنكَرْ كِشـِي ئاۋْـدِي *aŋar kixi avdï* — ئاۋا كىشى ئولاشتى (ئاۋارْ – ئاۋْماقْ *avar - avmaq*).

ئۆگدى ögdi ماختىدى. ئُلْ مَـنِي ئُوگْـدِي *ol məni ögdi* —// ئۇ مېنى ماختىدى (ئُوگارْ – ئُوگْماكْ *ögar - ögmak*).//

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

ئەيدى aydï ئېيتتى. ئُلْ مَنكا سُـوزْ ئَيْـدِي *ol maŋa söz aydï* — ئۇ ماڭا سۆز ئېيتتى (ئَيورْ – ئَيْماقْ *ayur - aymaq*).

ئويدى oydï ئويدى. ئُلْ قاغُونْ اويْدِي *ol qaoqun oydï* — ئۇ قوغۇن ئويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُوياڑْ – ئُويْماقْ *oyar - oymaq*).

ئۇيدى uydï ئۇيدى، باستى. چىڭدىدى. ئُلْ ئُونُغْ ئُيْدِي *ol unuoq uydï* — ئۇ ئۇننى باستى. باشقا نەرسىلەرنى چىڭداشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئُيـارْ – ئُيْمـاقْ *uyar - uymaq*).

بۇ بابتىكى غۇنىلىكلەر

ئەڭدى əŋdi ھاك ـ تاك قالدى. ئَرْ ئَنْكْـدِي *ər əŋdi* — ئادەم ھاك ـ تاك قالدى (ئَنكارْ – ئَنْكْماكْ *əŋar - əŋmək*).

ئۈڭدى üŋdi تەشتى. ئُلْ يِغاجْ ئُنْكْدِي *ol yïoqaq üŋdi* — ئۇ ياغاچ تەشتى. تام تۆۋىنى ۋە باشقا نەرسىلەرنى تېشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (ئُنكـارْ – ئُنْكْمـاكْ *üŋar - üŋmək*).

ئوڭدى oŋdi ئوڭدى. بَرجِنْ بُدُوغِي ئُنْكْـدِي *barqin boduoqi oŋdi* —// تاۋارنىڭ بويىقى ئوڭدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئُنكارْ – ئُنْكْمـاقْ *oŋar – oŋmaq*). بۇ سۆزنىڭ «ئُنكُقْتِي *oŋukti*» دېگەن شەكلىمۇ بار.

قائىدە

بۇ بابتىكى بۇيرۇق رايى ئىككى ھەرپلىكتۇر. «يَرْمـاقْ اَلْ *yarmaq al* — يارماق ئال»، «اَتّنْ اِلْ *attïn il* — ئاتتىن چۈش» سۆزلىرىدىكى «اَلْ *al* ، اِل *il*» دېگەن بۇيرۇقلارغا ئوخشاش.

شۇنى بىلگىنكى، بۇ تىلدا پېئىللار بۇيرۇقتىن ياسىلىدۇ. بۇيرۇق رايى پېئىللارنىڭ تومۇرى بولۇپ، بۇ تىلدا ھەرخىل ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان باشقا پېئىل شەكىللىرى بۇيرۇق ئاخىرىغا تۇرلۇك قوشۇمچىلارنى قوشۇش بىلەن ياسىلىدۇ.

بولۇشسىزلىقنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ھەممە پېئىللارغا بۇيرۇق رايىنىڭ ئاخىرىغا «ما // mə *ma*» قوشۇلىدۇ. «اَلْما *alma* — ئالما»، «اِلْمـا *ilma* — چۈشمە» دېگەنگە ئوخشاش.

باشقا قائىدىلەرنىڭ ھەممىسىنى «سَالِمْ *salim* بۆلۈمى»گە توپلىدىم، خۇدا خالىسا، شۇ يەردە چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن.

ئىككى ھەرپلىك سۆزلەر بابى تۈگىدى. //

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرخىل ھەرىكەتلىك سۆزلەر بابى

اُبُرْدِي epürdi ھۆپلەتتى، ئوتلاتتى، ئىچۈردى. اُلْ مَنكا سُوتْ اُبُرْدى *ol maŋa süt*① *epürdi* — ئۇ ماڭا سۈت ھۆپلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبُرُرْ – اُبُرْمَاكْ *epürür - epürmək*).

اُتُرْدِي ətürdi چالدى. اُلْ سِبُزْغُو اُتُرْدِي *ol sībuzoqu ətürdi* — ئۇ نەي چالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُرُرْ – اُتُرْمَاكْ *ətürür - ətürmək*).

اُتُرْدِي oturdï كەستى، قىرقىدى. اُلْ سَجْ اُتُرْدِي *ol saq oturdi*— ئۇ چاچ كەستى. كېيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى كېسىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُتُرُرْ – اُتُرْمَاقْ *oturur - oturmaq*).

اُتُرْدِي ətürdi تەشتى. اُل تَامْ اُتُرْدِي *ol tam ətürdi* — ئۇ تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُرُرْ – اُتُرْمَاكْ *ətürür - ətürmək*).

اُجُرْدِي uqurdi ئۆچۈردى. اُلْ قُشْ اُجُرْدِي *ol qux uqurdi* — ئۇ قۇش ئۆچۈردى. اُلْ اَنِي اَتِنْ اُجُرْدى *ol anī attīn uqurdi* — ئۇ ئۇنى ئاتتىن ئۆچۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُجُرُرْ – اُجُرْمَاقْ *uqurur - uqurmaq*).

اُجُرْدِي eqürdi ئۆچۈردى. اُلْ اُتُغْ اُجُرْدِي *ol otuq uqurdi* — ئۇ ئوتنى ئۆچۈردى. اَنِكْ اُبْكاسِنْ اُجُرْدِي *anīŋ epkəsin eqürdi* — ئۇنىڭ ئاچچىقىنى باستى. اُلْ اَنِي اُرُبْ تِينِ اُجُرْدِي *ol anī urup tinī eqürdi* — ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ تىنىقىنى ئۆچۈردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سُوتْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچىگە « اَلْمَرَقَةَ — شوربا» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بىز ئەرەبچە تەرجىمىسىنى ئەمەس، ئەسلىنى ئاساس قىلىپ «سُوتْ *süt* — سۈت» دەپ ئالدۇق.

اُتُغْ اُدْغُجْ بِرلا اُجُرْماسْ *otuq ożoquq birlə əqürməs*

ئوتنى يالقۇن بىلەن ئۆچۈرگىلى بولماس.

بۇ ماقال «پىتنە - پاساتنى پىتنە - پاسات بىلەن ئەمەس، سۈلھى// بىلەن تۈگىتىش مۇمكىن» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اُجُرُرْ – اُجُرْمَاكْ *əqürür - əqürmək*).

اِجُرْدِي iqürdi ئىچۈردى. اُلْ اَنكَرْ سُوفْ اِجُرْدِي *ol aŋar suv iqürdi* — ئۇ ئاڭا سۇ ئىچۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجُرُرْ – اِجُرْماكْ *iqürür – iqürmək*).

اَذِرْدِي əžirdi ئايرىدى. اُلْ اَذْكُونِ يَقْلاقْتَنْ اَذِرْدِي *ol ažgüni yavlaqtan əžirdi* — ئۇ ياخشىنى ياماندىن ئايرىدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتْلِي تِرْنَكْاقْلِي اَذِرْماسْ *ətli tirŋaqlī əžirməs*

ئەت تىرناقتىن ئايرىلماس.

بۇ ماقال «گۆش بىلەن تىرناق بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدىغان نەرسە» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اَذِرُرْ – اَذِرْمَاكْ *əžirür - əžirmək*).

اَذِرْدِي əžürdi تاللىدى. اُلْ اَذِرْدِي نانْكِنِي *ol əžürdi nəŋni* — ئۇ بىر نېمىنى تاللىدى (اَذِرُرْ – اَذِرْمَاكْ *əžürür - əžürmək*).

اِذَرْدِمْ iždərdim ئىزىدىن باردىم. مَنْ اَنِي اِذَرْدِمْ *mən anī iždərdim* — مەن ئۇنىڭ ئىزىدىن باردىم // (اِذَارُرْمَنْ – اِذَرْماكْ[①] *iždərürmən – iždərmək*).

اَسُرْدِي asurdï چۈشكۈردى. اَرْ اَسُرْدِي *ər asurdi* — ئادەم چۈشكۈردى (اَسُرُرْ – اَسُرْمَاقْ *asurur – asurmaq*).

اُسُرْدِي osurdï ئوسۇردى. اَرْ اُسُرْدِي *ər osurdi* — ئادەم ئوسۇردى (اُسُرُرْ – اُسُرْمَاقْ *osurur – osurmaq*).

اِسِرْدِي ïsïrdï چىشلىدى. اِتْ اِسِرْدِي *it ïsïrdi* — ئىت چىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

① بۇ يازما نۇسخىدا «اِذَارُرْ، اُذَرْدِم، اِذَرْماكْ» شەكلىدە ئۈچ خىل ھەرىكىلەنگەن، بىز بۇ سۆز يىلتىزىنىڭ «ئىز» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ «اِذَرْماكْ» شەكلىنى توغرا تاپتۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اِتْ اِسِرْماسْ اَتْ تَبْماسْ تِيما — *it isirmas at təpməs təmə*

ئىت چىشلىمەس، ئات تەپمەس دېمە.

چۈنكى، ئۇلارنىڭ تەبىئىتى شۇنداق (اِسِرُرْ – اِسِرْماقْ *isirur - isirmak*).//

اُشَرْدِي *өxərdi* قاراڭغۇلاشتى. اَنِكْ كُوزِي اُشَرْدِي *aniŋ kөzi өxərdi* — ئۇنىڭ كۆزى (ئاچلىق ياكى ئىنتىزارلىقتىن) قاراڭغۇلاشتى (اُشارُرْ – اُشَرْماكْ *өxərür - өxərmək*).

اُغُرْدِي *ooqurdi*: اَرْ سُنكُكْ اُغُرْدِي *ar sөŋük ooqurdi* — ئادەم سۆڭەكنى ئۇگە ئوگىسىدىن ئاجرىتىۋەتتى (اُغُرُرْ – اُغُرْماقْ *ooqurur – ooqurmak*).//

اَقُرْدِي *əvürdi* قايتۇردى؛ ئۆرۈدى. اُلْ مَنِ يُولْدِنْ اَقُرْدِي *ol məni yoldin əvürdi* — ئۇ مېنى يولدىن قايتۇردى. اُلْ اَياقْ اَقُرْدِي *ol ayaq əvürdi* — ئۇ ئاياقنى ئۆرۈدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَقُرارْ – اَقُرْماكْ *əvürər – əvürmək*).

اَگِرْدِي *əgirdi*: بَكْ كَنْدْ اَگِرْدِي *bəg kənd əgirdi* — بەگ شەھەرنى قورشىدى. اُراغُتْ يِبْ اَگِرْدِي *uraqut yip əgirdi* — خوتۇن يىپ ئېگىردى. سُوقْ كَمِينِ اَگِرْدِي *suv kəmini əgirdi* — سۇ كېمىنى چۆرگىلىتىۋەتتى (اَگِرارْ – اَگِرْماكْ *əgirər – əgirmək*). اُلْ مَنِ اِيشْقا اَگِرْدِي *ol məni ixqa əgirdi* — ئۇ مېنى ئىشقا مەلىكە قىلدى.

اَلَرْدِي *alardi* ئالا بولدى. تَلْقا اَلَرْدِي *talqa alardi* — غوراپ (غورا ئۈزۈم) ۋە باشقا مېۋىلەر ئالا بولدى. كِشِي يِنِي اَلَرْدِي *kixi yəni alardi* — كىشىنىڭ ئەت ـ يېنى ئالا بولدى، يەنى كىشىنىڭ بەدىنىدە ئاقكېسەل پەيدا بولدى. اَنِكْ كُوزِي اَلَرْدِي *aniŋ kөzi alardi* — ئۇنىڭ كۆزى ئالايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلارُرْ – اَلَرْماقْ *alarur - alarmak*).//

اِلَرْدِي *ilərdi* ئىلىندى. ئىلەشتى. مَنِكْ كُوزُما نانْكْ اِلَرْدِي *maniŋ kөzümə nəŋ ilərdi* — مېنىڭ كۆزۈمگە بىر نەرسە ئىلەشتى، قاراڭغۇدا ياكى يىراقتا مېنىڭ كۆزۈمگە بىر نەرسە غۇۋا كۆرۈندى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَقْلارْ قَمُغْ كُلَرْدِي — *qaqlar qamuq kөlərdi*

تَغْلارْ بَشِي اِلَرْدِي — *taqlar baxi ilərdi*

اَزُنْ تِنِي يِلِرْدِي — *azun tini yilirdi*

توتو جَجَكْ جَرْكَشُورْ — *tütü qəqək qərkəxür*

[قاقلار پۈتۈنلەي كۆلگە ئايلاندى،

تاغلارنىڭ بېشى (كۆزگە) ئىلىندى،

دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى،

تۈرلۈك چېچەكلەر تىزىلدى.]

سۇلار كۆپىيىپ، ئويمانلىقلار كۆللەرگە ئايلاندى، تاغلارنىڭ چوققىلىرى غۇۋا كۆرۈندى، دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى، دەرەخلەر كۆكەردى، جانۋارلار جۈپلەشتى، گۈل ـ چېچەكلەر كەينى ـ كەينىدىن بىخ ئۇردى.//

اَمُزْدِي *əmüzdi* ئەمگۈزدى ~ ئېمىتتى. اُراغُتْ اُغْلِنكا سُوتْ اَمُزْدِي *uraqut oqliŋa süt əmüzdi* — خوتۇن ئوغلىغا سۈت ئەمگۈزدى (اَمُزُرْ – اَمُزْماكْ *əmüzür - əmüzmək*).

اُبُشْدِي *өpüxdi* ئۆپۈشتى، سۆيۈشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُبُشْدِي *ol maniŋ birlə өpüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆپۈشتى (اُبُشُرْ - اُبُشْماكْ *өpüxür - өpüxmək*).

اَتِشْدِي *atïxdi* ئېتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ اَتِشْدِي *ol maniŋ birlə oq atïxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئېتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَتِشُرْ - اَتِشْماقْ *atïxur – atïxmaq*).

اُتُشْدِي *utuxdi* ئۇتۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يَرْماقْ اُتُشْدِي *ol maniŋ birlə yarmaq utuxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يارماق ئۇتۇشتى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُشُرْ – اُتُشْماقْ *utuxur - utuxmaq*).

اِتِشْدِي *itixdi* ئىتتىرىشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا اِتِشْدِي *ol aniŋ birlə itixdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىرىشتى (اِتِشُورْ – اِتِشْماكْ *itixür - itixmək*). بىر نەرسىنى ئىتتىرىشتە ياردەملىشىش ياكى بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

I 243

اَجِشْدِي aqïxdï ئېچىشتى. اُلْ مَنكا قَبُغْ اَجِشْـدِي *ol maŋa kapuoq aqïxdï* // — ئۇ ماڭا قوۋۇق ئېچىشىپ بەردى. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِشُـورْ – اَجِشْماقْ *aqïxur – aqïxmak*).

اَجِشْدىْ aqïxdï ئېچىپ كەتتى. اُزُمْ اَجِشْـدِي *üzüm aqïxdï* — ئۈزۈم ئېچىپ كەتتى (اَجِشُورْ – اَجِشْماقْ *aqïxur - aqïxmak*).

اُجَشْدِي өqəxdi ئۆچەشتى، ئۆچەكەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُجَشْـدِي *ol mənïŋ birlə өqəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۆچەشتى (اُجَشُورْ – اُجَشْماكْ *өqəxür - өqəxmək*).

اِجِشْدِي iqixdi ئىچىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُوتْ اِجِشْدِي *ol mənïŋ birlə süt iqixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۈت ئىچىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجِشُـورْ – اِجِشْـماكْ *iqixür - iqixmək*). بىر نەرسىنى ئىچىشتە ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇنداق پېئىللار ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى، ئىككى ئىگە ئارىسىدا ئىش – ھەرىكەتنىڭ بىر – بىرىگە ئۆتكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىللار. بۇ ئەرەبچىدىكى «*mufaələ* مُفاعَلَـــه» تۈرىگە ئوخشايدۇ. بۇ خىل پېئىللار بىر ئىش ئۈستىدە ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ.

I 244

يەنە بىر خىلى، ئىش – ھەرىكەت ئىگىنىڭ ئۆزى ئۈستىدە // يۈز بېرىپ، ئۇنىڭ ھەممە قىسىملىرىغا يېيىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىللار. مەسىلەن: سِـرْكا اَجِشْـدِي *sirkə aqïxdï* — سىركە ئېچىپ كەتتى، يەنى سىركىنىڭ ھەممە يېرىدە ئېچىش پەيدا بولدى. تُـونْ تَـرْنِي اِجِشْـدِي *ton tərni iqixdi* — تون تەرنى (ئۆزىنىڭ ھەممە يېرىگە) ئىچكۈرۈۋالدى. بىرمۇنچە پېئىللار مۇشۇنداق بولىدۇ.

اَذِشْدِي ažïxdï كېرىلدى. اَرْ اَذاقِي اَذِشْـدِي *ər ažaqï ažïxdï* — ئادەمنىڭ ئاياغلىرى كېرىلدى. بىر – بىرىدىن ئاجرىلىپ كەتكەن نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَذِشُرْ – اَذِشْماقْ *ažïxur - ažïxmak*).

اُذِشْدِي užïxdï ئۇخلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُذِشْـدِي *ol mənïŋ birlə užïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇخلاشتى، ئۇ مېنىڭ بىلەن «قېنى، كىم كۆپ ئۇخلىيالايدۇ» دەپ بەسلەشتى. اَذاقْ اُذِشْـدِي *ažaq užïxdï* — ئاياغ ئۇيۇشتى. يُغُـرْتْ اُذِشْـدِي *yoqurt užïxdï* — قېتىق ئۇيۇدى (اُذِشُورْ – اُذِشْماقْ *užïxur - užïxmak*).

100

245 I

اِذِشْـدِي ïžïxdï سۇنۇشتى. اُلْ مَنكـا اَرْتُـتْ اِذِشْـدِي *ol maŋa artut ižïxdï* — ئۇ مەن بىلەن تارتۇق سۇنۇشتى // بىرەر نەرسە ياكى ئىش ئۈستىدە بىركىم بىلەن بەسلىشىشكىمۇ // مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِذِشُـورْ – اِذِشْـماقْ *ižïxur - ižïxmak*).

اَارِشْدِي arïxdï ئالداشتى. اُلارْ اِكّي اَارِشْدِي *olar ikki arïxdï* — ئۇلار بىر – بىرىنى ئالداشتى (اَارِشُورْ – اَارِشْماقْ *arïxur - arïxmak*).

أَرُشْدِي ərüxdi ئېرىدى. يـاغْ أَرُشْـدِي *yaoq ərüxdi* — ياغ ئېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُشُورْ – اَرُشْماكْ *ərüxür - ərüxmək*).

اُرُشْدِي uruxdï ئۇرۇشتى. اَنـكْ بِـرْلا اُرُشْـدِي *anïŋ birlə uruxdï* — ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشتى. بەگلەر ۋە باشقىلار بىر – بىرى بىلەن ئۇرۇشقاندىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. (اُرُشُـورْ – اُرُشْـماقْ *uruxur - uruxmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ لارْ بِرْلا اُرُشْما بَكْلارْ بِرْلا تُرُشْما

alplar birlə uruxma bəglər birlə turuxma

باتۇرلار بىلەن ئۇرۇشما، بەگلەر بىلەن تىركەشمە.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اَلْبِي اُقِشْتِيلارْ	*ərən alpi okïxtilar*
قِنكرْ كُوزُنْ بَقِشْتِيلارْ //	*kïŋïr kөzün bakïxtilar*
قَمُغْ تُلْمُنْ تُقُشْتِيلارْ	*kamuoq tolmun tokuxtilar*
قِلِجْ قِنْقا كُجُنْ سِغْدِي	*kïlïq kïnka küqün sïoqdi*

[باتۇر ئەرلەر (بىر – بىرىنى جەڭگە) قىچقىرىشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنىغا تەستە سىغدى.]

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يىگىتلەر بىر - بىرىنى جەڭگە چاقىرىشتى، قىڭغىر كۆزلىرى بىلەن قاراپ هومىيىشتى، هەممە قوراللىرىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇشتى، قىلىچلىرى قاننىڭ كۆپ ئۇيۇپ كەتكەنلىكىدىن قىننىغا تەستە سىغدى[1].

اُرُشْدِي ürüxdi ئۇرۇشتى ، پۈۋلەشتى. اُلْ مَنكا اُتْ اُرُشْـدِي *ol maŋa ot ürüxdi* — ئۇ ماڭا ئوت پۈۋلەشتى. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُرُشُـورْ - اُرُشْـماكْ *ürüxür - ürüxmək*).

اُرُشْدِي ərüxdi ئۇرۇشتى. اُلْ مَنكا يِشِغْ اُرُشْدِي *ol maŋa yïxïq ərüxdi*// — ئۇ ماڭا تانا ئۇرۇشتى. ھەرقانداق نەرسىنى ئۇرۇشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُرُشُورْ - اُرُشْماكْ *ərüxür - ərüxmək*).

مۇنداق پېئىللاردىكى ياردەملىشىش بىلەن بەسلىشىش مەزمۇنلىرى شۇ پېئىللارغا قوشۇلۇپ كەلگەن قوشۇمچە سۆزلەر بىلەن پەرقلىنىدۇ. پېئىل «مَنكا *maŋa*» دېگەن سۆز بىلەن كەلسە، «ياردەملىشىش» ئۇقۇمىنى بېرىدۇ؛ «مَنِكْ بِرْلا *məniŋ birlə*» دېگەن سۆز بىلەن كەلسە، «بەسلىشىش» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىدۇ. بۇ ھال ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككى ئىگە ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان (ئۆملۈك دەرىجىدىكى) پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئورتاقتۇر.

ئۈچىنچى شەخسته «ياردەملىشىش»نى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «اَنكَـرْ *aŋar*»، «بەسلىشىش»نى بىلدۈرۈش ئۈچۈن// «اَنِكْ بِرْلا *aniŋ birlə*» دېگەن سۆزلەر قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇ قائىدىنى ئېسىڭدە تۇتقىن.

اُزُشْدِي üzüxdi ئۇرۇشتى. اُلْ مَنكا اُزُمْ اُزُشْدِي *ol maŋa üzüm üzüxdi* — ئۇ ماڭا ئۈزۈم ئۇرۇشتى. ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۇرۇش ۋە كېسىشته ياردەملىشىشكىمۇ ياكى شۇ ئىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُزُشُورْ - اُزُشْماكْ *üzüxür - üzüxmək*).

اُزُشْدِي üzüxdi چېپىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَتْ اُزُشْدِي *ol məniŋ birlə at üzüxdi*// — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات چېپىشتى. ياردەملىشىش ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُزُشُورْ - اُزُشْماكْ *üzüxür - üzüxmək*).

[1] بۇ شېئىر يازما نۇسخا 103 – بەتتىكى «اُقِشْتِيلارْ *okïxtilar*» سۆزىگە ببرىلىشى كېرەك ئىدى. بىز يازما نۇسخىدىكى ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

اَسِشْدِي asïxdï ئېسىشتى. اُلْ مَنكا اَتْ اَسِشْـدِي *ol maŋa ət asïxdï* — ئۇ ماڭا گۆش ئېسىشتى (اَسِشُورْ - اَسِشْماقْ *asïxur - asïxmaq*).

اَسِشْدِي əsixdi تارتىشتى. اُلْ مَنكا يِبْ اَسِشْدِي *ol maŋa yïp əsixdi* — ئۇ ماڭا ئارغامچا تارتىشىپ بەردى. تارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَسِشُـورْ - اَسِشْماكْ *əsixür - əsixmək*).

اِسِشْدِي isixdi: اِسِشْدِي نانْـكْ *isixdi nəŋ* — ئىسسىغان نەرسە، ھەممە تەرەپلىرىگە ئىسسىق ئوتكەن نەرسە (اِسِشُورْ - اِسِشْماكْ *isixür - isixmək*).

اَخِشْدِي əxixdi: اُلْ مَنكا تُبْـراقْ اَخِشْـدِي *ol maŋa toprak əxixdi* — ئۇ ماڭا توپا كۆرىشىپ بەردى. كۆرەشته بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَخِشُـورْ - اَخِشْماكْ *əxixür - əxixmək*).

اَغِشْدِي aoqïxdï: اُلْ مِنَـكْ بِـرْلا تاغْقـا اَغِشْـدِي *ol mənïŋ birlə taoqka aoqïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغقا چىقىشتى، تاغقا چىقىشتا بەسلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَغِشُورْ - اَغِشْماقْ *aoqïxur - aoqïxmaq*//). اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِـيرْ اَلْتُونْـدَنْ **اَغِشْدِي** *ol məniŋ birlə bir altundan aoqïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (باھانى) بىر تىللادىن ئاشۇرۇپ باقتى. بَكْـلارْ بِـيرْ اِكِنْـدِي بِـرْلا اَغِشْـدِي *bəglər bir ikindi birlə aoqïxdï* — بەگلەر بىر - بىرى بىلەن قوغلىشىشتى.

اُفُشْدِي uvuxdï ئۇۋۇتىشتى. اُلْ مَنكا اَتْماك اُفُشْدِي *ol maŋa ətmək uvuxdï* — ئۇ ماڭا نان ئۇۋۇتىشىپ بەردى. بىر نەرسىنى ئۇۋۇتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُفُشُورْ - اُفُشْماقْ *uvuxur - uvuxmaq*).

اِيڤِشْدِي əvixdi ئالدىراشتى. كِشِيلارْ اِيشْقا اِيڤِشْدِي *kixilər ïxka əvixdi* — كىشىلەر ئىشقا ئالدىراشتى (اِيڤِشُورْ - اِيڤِشْماكْ *əvixür - əvixmək*).

اَقِشْدِي akïxdï ئېقىشتى. سُڤْلارْ اَقِشْدِي *suvlar akïxdï* — سۇلار ئېقىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قارْ بُوزْ قَمُغْ اَرُشْدِي	*kar buz kamuoq ərüxdi*	[قار، مۇز تامام ئېرىشتى،
تَغْلارْ سُڤِي اَقِشْدِي	*taoqlar suvï akïxdi*	تاغلار سۇيى ئېقىشتى،
كُكْشِنْ بُلِتْ اُرُشْدِي	*kəkxin bulit ərüxdi*	كۆكۈچ بۇلۇت (لار) ئۇرلەشتى،
قَيْغُقْ بُلُبْ اَكْرِشُورْ//	*kayoquk bolup əgrixür*	قېيىق بولۇپ ئايلىنار.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: قار ۋە مۇزلارنىڭ ھەممىسى ئېرىدى، تاغ سۇلىرى ئاقتى،//كۆكۈچ بۇلۇتلار ھاۋاغا ئۆرلەپ چىقتى، ئۇلار خۇددى قېيىقلار سۈدا ئۈزگەندەك ئاسماندا ئۈزمەكتە.

102

اُقُشْتِيلارْ ukuxtïlar ئۇقۇشتى. اُلارْ بُو ايشِغْ اُقُشْتِيلارْ *olar bu ixtiq ukuxtïlar* — ئۇلار بۇ ئىشنى ئۇقۇشتى (اُقُشُورْلارْ – اُقُشْماقْ *ukuxurlar – ukuxmak*).

اُقِشْتِيلارْ okïxtïlar چاقىرىشتى. اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِي بِرْلا اُقِشْتِيلارْ *olar bir ikindi birlə okïxtïlar* — ئۇلار بىر - بىرىنى چاقىرىشتى (اُقِشُورْ – اُقِشْماقْ *okïxur - okïxmak*)

اُقِشْدِي okïxdï ئوقۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِتِكْ اُقِشْدِي *ol mənïŋ birlə bitik okïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كىتاب ئوقۇشتى، كىتاب ئوقۇشۇپ باقتى. ئوقۇشتا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.//

I 251

اَكِشْدِي əkixdi ئېكىشتى، تېرىشتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ اَكِشْدِي *ol maŋa tarïq əkixdi* — ئۇ ماڭا ئاشلىق تېرىشىپ بەردى. تېرىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكِشُورْ – اَكِشْماكْ *əkixür - əkixmək*).

اَكِشْدِي əgixdi ئېگىشتى. اُلْ مَنكا جُكانْ اَكِشْدِي *ol maŋa qəgən əgixdi* — ئۇ ماڭا چۆگەن[1] ئېگىشىپ بەردى. ئېگىشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكِشُورْ – اَكِشْماكْ *əgixür - əgixmək*).

اُكُشْدِي ögüxdi ماختاشتى. اِكّي اَرَنْ اُكُشْدِي *ikki ərən ögüxdi* — ئىككى ئادەم بىر - بىرىنى ماختاشتى (اُكُشُورْ – اُكُشْماكْ *ögüxür - ögüxmək*).

اُكُشْدِي ügüxdi: اُلْ مَنكا تَرِغْ اُكُشْدِي *ol maŋa tarïq ügüxdi* — ئۇ ماڭا ئۇن تارتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكُشُورْ – اُكُشْماكْ *ügüxür – ügüxmək*). ئۇن تارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اِكَشْدِيلارْ igəxdilər: كِشِيلارْ ايشْتا بِيرِ بِيرِكا اِكَشْدِيلارْ *kixilər ixta bir birigə igəxdilər* — كىشىلەر ئىشتا بىر- بىرىگە يار - يۆلەك بولۇشتى. (اِكَشُورْ – اِكَشْماكْ *igəxür - igəxmək*)

I 252

[1] چۆگەن — چۆگەن توپ (ئات توپى) ئويناشتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى تاياق.

اِكَشْدِي əkəxdi ئېكەشتى، ئېكەكلەشتى. اُلْ مَنكا تَمُرْ اِكَشْدِي *ol maŋa təmür əkəxdi* — ئۇ ماڭا تۆمۈر ئېكەكلىشىپ بەردى (اِكَشُورْ – اِكَشْماكْ *əkəxür – əkəxmək*).

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اِكّي بُغْرا اِكَشْدِي *ikki buqra əkəxdi* — ئىككى بۇغرا سوقۇشتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِكّي بُغْرا اِكَشُورْ اُتْرا كُكاكُونْ يَنْجِلُورْ

ikki buqra əkəxür otra kökəgün yanqilur

ئىككى بۇغرا ئېكىشەر، ئارىدا كۆكۈيۇن يانجىلار.

بۇ ماقال «ئىككى بەگ ئۇرۇشسا، ئارىدا ئاجىزلار يانجىلىپ كېتىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اَلِشْدِي alïxdï ئېلىشتى. اُلْ مَنكا اَلِمْ اَلِشْدِي *ol maŋa alim alïxdi* — ئۇ ماڭا ئېلىشىمنى ئېلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلِشُورْ– اَلِشْماقْ *alïxur –alïxmak*).

الشْدِي ilixdi ئىلىنىشتى. اِكّي نانْكْ بِرْلا الِشْدِي *ikki nəŋ birlə ilixdi* — ئىككى نەرسە بىر - بىرى بىلەن ئىلىنىشتى (اِلِشُورْ – اِلِشْماكْ *ilixür – ilixmək*).

253 I

قَنْجِقْ الشْدِي *kanqik ilixdi* — قانجۇق (ئەركەك ئىت بىلەن) ئىلىنىشتى.//

103

اَذْغِرْ الشْدِي *aʒoqïr ilixdi* — ئايغىر چىشلەشتى.//تۆگىلەر چىشلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اُلِشْدِي ulïxdï ھۆۋلاشتى. بُرِي بَرْجا اُلِشْدِي *bəri barqa ulïxdï* — بارچە بۆرە ھۆۋلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلْشِبْ اَرَنْ بُورْلَيُو *ulxïp ərən bərləyü* [ئەرلەر بۆرىدەك ھۆۋلىشىپ،

يرتن يقا اُورْلَيُو *yïrtïp[1] yaqa urlayu* ياقا يىرتىپ ۋارقىرىشىپ،//

سِقْرِبْ اوني يورْلَيُو *sïqrïp üni yurlayu* ئۇننىڭ بارچە چىرقىراپ، پەرياد چېكىپ.

سِغْتَبْ كوزى اُرْتُلورْ *sïoqtap kəzi ərtülür* ئۆكسۈپ كۆزى ئۆرتىلەر.]

[1] «يرتن» شەكلىدە يېزىلغان بۇ سۆز مۇشۇ شېئىرنىڭ باشقا مىسالىردىكى «اُلْشِبْ سِقْرِبْ سِغْتَبْ» سۆزلىرىگە ئوخشاش «يِرْتِبْ *yïrtïp*» بولۇشى كېرەك. چۈنكى، مەنە ھەم ۋەزىن شۇنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئادەمىلەر ئافراسىياپىنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، بۆرىلەردەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۆڭلۈق نەغمە ئاۋازىدەك ئۇن سېلىپ پەريات چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ، كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى (اِلِشُـــورْ – اِلِشْـــماقْ *ulixur - ulixmak*).

اُلَشْدِي ülaxdi ئۇلەشتى. اُلارْ اِكّي تَقارِنْ اُلَشْـــدِي *olar ikki tavarin üläxdi* — ئۇلار ئىككىسى تاۋارلىرىنى ئۇلەشتى (اُلَشُورْ – اُلَشْماكْ *üläxür -üläxmək*).

اُلَشْدِي ulaxdï ئۇلاشتى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا اُلَشْدِي *bir nəŋ birgə ulaxdi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئۇلاشتى (اُلَشُورْ – اُلَشْماقْ *ulaxur -ulaxmak*).

اِلِشْدِي əlixdi ھۆللەشتى. اُلِشْدِي نانْـــكْ *əlixdi nəŋ* — ھۆللەشكەن نەرسە، ھەممە يېرى ھۆل بولۇپ كەتكەن نەرسە (اِلِشُورْ – اِلِشْماكْ *əlixür - əlixmək*).

اِلِشْدِي ïlïxdï: اُلْ مَنِكْ بِرْلا تاغْدِنْ قُدِي اِلِشْدِي *ol mənïŋ birlə taqdin kəżi ïlixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغدىن تۆۋەنگە چۈشۈشۈپ باقتى (اِلِشُـــورْ – اِلِشْـــماقْ *ilixur - ïlïxmak*).//

اِلِشْدِي ilixdi:اُلْ مَنك بِرْلا تُبِـــقْ اِلِشْـــدِي *ol mənïŋ birlə topïk ilixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق ئويناشتى (اِلِشُورْ – اِلِشْماكْ *ilixür - ilixmək*).

اَمُشْدِي amuxdï: اَمُشْدِي اَرْ *amuxdï ər* — (تاپا ـ تەندىن) ھالىڭ ـ تالىڭ قالغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَمُشُورْ – اَمِشْماقْ[1] *amuxur - amuxmak*).

اُنَشْدِيلارْ unaxdïlar ئۇناشتى. بُو اِشِغْ اُلارْ قَمُغْ اُنَشْدِيلارْ *bu ixïoq olar kamuoq unaxdilar* — بۇ ئىشقا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇناشتى، بۇ ئىشنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماقۇل كۆرۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُناشُورْلارْ – اُنَشْماقْ *unaxurlar - unaxmak*).

اِنِشْدِي ïnïxdï: اُلْ مَنِك بِرْلا تاغْـــدِنْ اِنِشْـــدِي *ol mənïŋ birlə taoqdin inïxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تاغدىن ئىنىشتى، تاغدىن چۈشۈشتە بەسلەشتى (اِنِشُورْ – اِنِشْماقْ *ïnïxur - ïnïxmak*).

اَجِقْـــتِي aqïkti ئېچىرقىدى. اَرْ اَجِقْـــتِي *ər aqïkti* — ئادەم ئېچىرقاپ كەتتى (اَجِقارْ – اَجِقْماقْ *aqïkar - aqïkmak*).//

[1] بۇ سۆزنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «اَمُشُـــورْ» دەپ بېرىلگەچكە، مەستەر شەكلىنى «*amuxmak*» دەپ ئالدۇق.

اُجُقْتِي uquktï ئاخىرىغا يەتتى. اِيشْ اُجُقْـــتِي *ix uqukti* — ئىش ئاخىرىغا يەتتى، ئىش تۈگىدى (اُجُقارْ – اُجُقْماقْ *uqukar - uqukmak*).

اُسُقْتِي usukti ئۇسسىدى. اَرْ اُسُقْتِي *ər usukti* — ئادەم ئۇسسىدى (اُسُقارْ – اُسُـــقْماقْ *usukar - usukmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُسُقْمِشْقا ساقِغْ قَمُغْ سُوقْ كُرُنُورْ *usukmixka sakïoq kamuoq suv kərünür*

ئۇسسىغانغا ئالۇۋۇن پۇتۇنلەي سۇ كۆرۈنەر.

بۇ ماقال «ھاجەتمەن كىشى ھەربىر نەرسىدىن ئۆز ھاجىتىنىڭ راۋا بولۇشىنى كۈتىدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.//

اَشُقْتِي axuktï ئالدىرىدى. اُلْ اَفْكـــا اَشُـــقْتِي *ol əvgə axuktï* — ئۇ ئۆيگە ئالدىرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىگە تەشنا ۋە ئامراق بولۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشُقارْ – اَشُقْماقْ *axukar - axukmak*).

اَغُقْتِي aoqukti ئوغلاندى، زەھەرلەندى. اَرْ اَغُقْـــتِي *ər aoqukti* — ئادەم ئوغلاندى. بۇ ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئەرەبچىدىكى «حُمِّى» سۆزىدىن كەلگەن «حُـــمَّ الرَّجُـــلُ» سۆزىگە ئوخشايدۇ (اَغُقارْ – اَغُقْماقْ *aoqukar - aoqukmak*).

اَلِقْتِي alïktï چۈشكۈنلەشتى، بۇزۇلدى. اَرْ اَلِقْتِي *ər alikti*// — ئادەم چۈشكۈنلەشتى. باشْ اَلِقْـــتِي *bax alikti* — يارا شەلۈەرەپ كەتتى. جۇملىدىن، ھەيز كۆرگەن ياكى تۇغۇتلۇق خوتۇنلار ۋە جۇنۇپ يۇرگەن كىشىلەرنىڭ كۆزى چۈشۈپ بۇلغانغان نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَلِقـــارْ – اَلِقْمـــاقْ *alikar - alikmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

باشِي اَنِكْ اَلِقْتِي	*baxï anïŋ alikti*	[ئۇنىڭ يارىسى ئەدىدى،
قانِي يُزُبْ تُرقتِي	*qanï yüzüp turuktï*	قېنى جىق ئېقىپ ئۆيۈدى،
بالِغْ بُلُبْ تَعِقْتِي	*balioq bolup taoqiktï*	يارىلىنىپ تاغقا چىقىۋالدى،
اَمْدِي اَنِي كِيمْ يَتارْ	*əmdi anï kim yətar*	ئەمدى ئۇنىڭغا كىم يېتەر؟]

قېنى توختىغان يارىدار ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ يارىسى بۇزۇلدى، يارىسىدىن قان كۆپ ئېقىپ، ھالى ئېغىرلاشتى، ئۇ تاغقا چىقىۋالدى، ئەمدى ئۇنى كىم تاپار؟//

I 258

اَتِكْتى ətikti ئېتىكتى، ئەت ئالدى، سەمرىدى. اُغْلانْ اَتِكْتِي *oqlan ətikti* — بالا ئەت ئالدى (اَتِكْارْ – اَتِكْماكْ *ətikər - ətikmək*).

اِجِكْتِي iqikti: اَرْ اِجِكْتِي *ər iqikti* — ئادەم ئىچىكتى، يەنى ئەل بولدى ۋە ئۆز خاھىشى بىلەن يەنە جەڭگە قاتناشتى (اِجِكارْ – اِجِكْماكْ *iqikər - iqikmək*).

اُجُكْدِي əqükdi ئۆچتى. اَرْ تِنِي اُجُكْدِي *ər tīnī əqükdi* — (جەڭدە) ئادەمنىڭ تىنىقى ئۆچتى. ئۈستىگە سوغۇق سۇ سېپىلگەنلىكتىن ياكى قاتتىق تاياق يېگەنلىكتىن، تىنىقى توختاپ قالغان كىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُجُكارْ – اُجُكْماكْ *əqükər - əqükmək*).

اُبُلْدِي əpüldi ھۆپلەندى، ئوتلاندى، ئىچىلدى. سُوتْ اُبُلْدِي *süt əpüldi* — سۈت ئىچىلدى. باشقا نەرسىلەرنى ئىچىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ يەردىكى ئاساسىي قائىدە شۇكى، ئۆتكەن زامان پېئىلىغا «ل – *l*» ھەرپى قوشۇلسا، بۇ پېئىل مەجھۇل پېئىلغا ئايلىنىدۇ (اُبُلُورْ – اُبُلْماكْ *əpülür - əpülmək*).

اَتِلْدِي atīldī ئېتىلدى. اُقْ اَتِلْدِي *ok atīldī* — ئوق ئېتىلدى (اَتِلُورْ – اَتِلْماقْ *atīlur - atīlmak*). جَجاكْ اَغْزِي اَتِلْدِي *qəqək aqzī atīldī* — چېچەك ئېچىلدى. گۈل ۋە//شۇنىڭدەك بىر - بىرىدىن ئاجراپ كەتمەي ئېچىلىدىغان نەرسىلەر ياكى توپ نەرسىنىڭ يېيىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

I 259

اُتَلْدِي ətəldi كۈچەندى. اُلْ بُو اِيشْتا اُتَلْدِي *ol bu īxta ətəldi* — ئۇ بۇ ئىشتا (قاتتىق) كۈچەندى (اُتَلْورْ – اُتَلْماكْ *ətəlür - ətəlmək*).//

105

اُتُلْدِي otuldī ئوتالدى. تَرِغْ اُتُلْدِي *tarīq otuldī* — ئېكىن ئوتالدى. «زىرائەتكە زىيان يەتكۈزىدىغان ياۋا ئوتلار يۇلۇپ تاشلاندى» دېگەن مەنىدە (اُتُلُورْ – اُتُلْماقْ *otulur - otulmak*).

اُتُلْدِي ütüldi ئۈتلەندى. قُوىْ بَشِي اُتُلْدِي *koy baxī ütüldi* — قوي بېشى ئۈتلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتُلْور – اُتُلْماكْ *ütülür - ütülmək*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

اِتِلْدِي itildi: اِتِلْدِي نانْكْ *itildi nəŋ* — ئىتتىرىۋېتىلگەن نەرسە (اِتِلُورْ – اِتِلْماكْ *itilür - itilmək*).

اِتِلْدِي itildi: اُغْلانْ اِتِلْدِي *oqlan itildi* — بالىنىڭ ئايىغى چىقتى.

260 I

اَجِلْدِي aqīldī ئېچىلدى. اِيشْ اَجِلْدِي *īx aqīldī* ① — ئىش//ئېچىلدى. كُوكْ اَجِلْدِي *kək aqīldī* — ھاۋا ئېچىلدى. كُنكُلْ اَجِلْدِي *kəŋül aqīldī* — كۆڭۈل ئېچىلدى. ھەربىر ئېچىلغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِلُورْ – اَجِلْماقْ *aqīlur - aqīlmak*).

اِجِلْدِي iqildi ئىچىلدى. سُوڤْ اِجِلْدِي *suv iqildi* — سۇ ئىچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجِلُرْ – اَجَلْماكْ *iqilür - iqilmək*).

اَذِلْدِي ażīldī يېزىلدى، ھوشىغا كەلدى. اَسْرُكْ اَذِلْدِي *əsrük ażīldī* — مەست يېزىلدى، مەست ۋە بىخۇد ھوشىغا كەلدى (اَذِلُرْ – اَذِلْماقْ *ażīlur - ażīlmak*).

اِذِلْدِي īżīldī يېشىلدى. تُتْغُونْ اِذِلْدِي *tutqun īżīldī* — تۇتقۇن بوشىتىلدى. باغلانغان باشقا نەرسىلەردىمۇ شۇنداق (اِذِلُرْ – اِذِلْماقْ *īżīlur - īżīlmak*).

261 I

اُرُلْدِي uruldī ئۇرۇلدى. اَرْ اُرُلْدِي *ər uruldī* — ئادەم//ئۇرۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرُلْورْ – اُرُلْماقْ *urulur - urulmak*) تَرْكِي اُرُلْدِي *tərgi uruldī* — داستىخان سېلىندى. تُوغْ اُرُلْدِي *tuq uruldī* — نۆۋەتچىلىك دۇمبىقى چېلىندى.

اُرُلْدِي oruldī ئورۇلدى. تَرِغْ اُرُلْدِي *tarīq oruldī* — ئېكىن ئورۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُرْوِي جُوَجْ قُرُلْدِي	*kurwī quwaq kuruldī*	[خاننىڭ چېدىرى قۇرۇلدى،
تُوغُمْ تِكِبْ اُرُلْدِي	*tuqum tikip uruldī*	تۇغ تىكىپ (دۇمباق) ئۇرۇلدى،
سُوسِي اتن اُرُلْدِي	*süsi otun oruldī*	(دۈشمەن) قوشۇنى ئوتتەك ئورۇلدى،
قَنْجُقْ قَجارْ اُلْ تُتارْ	*kanquk kaqar ol tutar*	ئۇ نەگە قاچسا تۇتۇلار.]

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزگە «كُوكْ اَجِلْدِي *kək aqīldī*» دېگەن مىسال بېرىلىپ، «اِنْفَتَحَ الْاَمْرُ وَكَذَلِكَ اِذا تَقَشَّعَتِ السَّمَاءَ — ئىش ئېچىلدى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆك ئېچىلدى» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ جۈملىدىكى «اِنْفَتَحَ الْاَمْرُ» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىي مىسالى كەلتۈرۈلمىگەن. بېسىم ئاتالاي بۇ سۆزگە «اِيشْ اَجِلْدِي *īx aqīldī*» دەپ ئايرىم مىسال كەلتۈرگەن. بىز بۇنى توغرا تاپتۇق.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: خانىنىڭ قاتتىق ئىسسىقتىن ۋە قار ـ يامغۇردىن ساقلايدىغان يېپەك//چېدىرى تىكىلىدى، تۇغلار قادالدى. دۇمباقلار چېلىندى، دۇشمەن ئەسكەرلىرى ئوت ـ چۆپىتەك ئورۇلدى، ئەمدى ئۇلارنىڭ چوڭى مەندىن قانداق قېچىپ قۇتۇلار؟

اُرُلْدِي örüldi ئۆرۈلدى. اُرْكَانْ اُرُلْدِي *örgən örüldi* —— قېيىش ئۆرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرُلُرْ – اُرُلْماقْ[1] *örülür – örülmək*).

اُرُلْدِي ürüldi كۆپتى، كۆپجۈدى. اَرْ اُڤْكاسىنْدَنْ اُرُلْدِي *ər övkəsindən ürüldi* —— ئادەم غەزىپىدىن كۆپجۈپ كەتتى.//قابْ اُرُلْدِي *qap ürüldi* —— تۇلۇم پۈۋەلدى. اُوتْ اُرُلْدِي *ot ürüldi* —— ئوت ئۇرلەندى (پۈۋلەندى). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز ھالدا كېلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلنكُقْ اُرُلْمِشْ قابْ اُلْ اَغْزِي يَزُلِبْ اَلْقِنُورْ

yalïnqk ürülmix qap ol aqzï yazulip alqïnur

ئادەم بالىسى كۆپكەن تۇلۇمغا ئوخشار، ئاغزى يېزىلسا، يېلى چىقىپ بوشار.

اِرِلْدِي irildi: اَرْ اِرِلْدِي سَرِلْدِي *ər irildi sərildi* —— ئادەم (غەم ـ قايغۇدىن) بىئارام بولدى ۋە ئۆزىنى جېمىلدى (اِرِلُرْ – اِرِلْماكْ *irilür - irilmək*).//

اِزُلْدِي əzüldi: اَنكْ اَتِي اِزُلْدِي *anïŋ əti əzüldi* —— ئۇنىڭ ئەت ـ يېنى جىرالدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۆزۈنىغا جىرىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِزُلُرْ – اِزُلْماكْ *əzülür - əzülmək*).

اَزِلْدِي azïldï ئېزىلدى، ئېزىپ كېتىلدى. يُولْ اَزِلْدِي *yol azïldï* —— يول ئېزىپ كېتىلدى (اَزِلُرْ – اَزِلْماقْ *azïlur - azïlmaq*).

اُزَلْدِي üzəldi ئۆزۈلدى، ھالدىن كەتتى، قېينالدى. اَرْ اُزَلْدِي *ər üzəldi* —— ئادەم ئۆزۈلۈپ قالدى، قۇتۇلغۇسىز بىر دەردكە قالدى. اِكْلِكْ اُزَلْدِي *iglig üzəldi* —— ئاغرىق جان تالىشىپ قالدى، يەنى ئۆلۈمنىڭ دەھشىتىدىن قىينىلىپ جان تالاشتى (اُزَالُورْ – اُزَلْماكْ *üzəlür - üzəlmək*).

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «اُرُلْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز پېئىل يىلتىزىنىڭ يۆمشاقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*örülmək*» دەپ ئالدۇق.

اُزُلْدِي üzüldi ئۈزۈلدى. اُزُلْدِي نانْكْ *nəŋ üzüldi* —— ئۈزۈلگەن نەرسە، ئۈزۈك نەرسە (اُزُلُرْ – اُزُلْماكْ *üzülür - üzülmək*).

اَشِلْدِي əxildi ئېشىلدى، سوزۇلدى. يِشِغْ اَشِلْدِي *yïxïq əxildi* —— تانا سوزۇلدى. باشقا نەرسىلەرنى سوزۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشِلُرْ – اَشِلْماكْ *əxilür - əxilmək*).

اَسِلْدِي asïldï ئېسىلدى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا اَسِلْدِي *bir nəŋ birgə asïldï* —— بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئېسىلدى (اَسِلُرْ – اَسِلْماقْ *asïlur - asïlmaq*).

اُشَلْدِي uxaldï ئۇشالدى، ئوشتۇلدى. اَتْماكْ اُشَلْدِي *ətmək uxaldï* —— نان ئۇشالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشَلُرْ ـ اُشُلْماقْ *uxalur - uxalmaq*).

اَشُلْدِي əxüldi يېپىلدى. اَنكْ اُزا يُغُرْقانْ اَشُلْدِي *anïŋ üzə yoqurqan əxüldi* —— ئۇنىڭ ئۇستىگە يوتقان يېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشُلُرْ – اَشُلْماكْ *əxülür - əxülmək*).

اَشِلْدِي: əxildi قُمْ اَشِلْدِي *qum əxildi* —— قۇم چېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشِلُر – اَشِلْماكْ *əxilür - əxilmək*).

اِشِلْدِي əxildi: اَنِكْ اَلِكِي اِيشْقا اِشِلْدِي *anïŋ əlki ïxqa əxildi* —— ئۇنىڭ قولى ئىشقا ئەپلەشتى، قولاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِشِلُرْ – اِشِلْماكْ *əxilür - əxilmək*).

اُشَلْدِي üxəldi ئاختۇرۇلدى. اَنِكْ اَڤِي اُشَلْدِي *anïŋ əvi üxəldi* —— ئۇنىڭ ئۆيى ئاختۇرۇلدى. باشقا نەرسىلەرنى ئاختۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشَالُرْ – اُشَلْماكْ *uxəlür - üxəlmək*).//

اُڤُلْدِي uvuldï ئۇۋۇلدى. اُڤُلْدِي نانْكْ *uvuldï nəŋ* —— ئۇۋۇلغان نەرسە، ئۇۋۇاق نەرسە (اُڤُلُرْ – اُڤُلْماقْ *uvulur - uvulmaq*).//

اُڤُلْدِي uquldï ئۇقۇلدى. بُو سُوزْ اُڤُلْدِي *bu səz uquldï* —— بۇ سۆز ئۇقۇلدى (اُڤُلُرْ – اُڤُلْماقْ *uqulur - uqulmaq*).

اِڤِلْدِي oqïldï ئوقۇلدى. بِتِكْ اُڤِلْدِي *bitik oqïldï* —— كىتاب ئوقۇلدى (اُڤِلُرْ – اُڤِلْماقْ *oqïlur - oqïlmaq*).

اِكِلْدِي əkildi ئېكىلدى، تېرىلدى. تَرِغْ اِكِلْدِي *tarïq əkildi* —— ئاشلىق تېرىلدى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسە ئۈستىگە سېپىلسىمۇ، شۇنداق دېيىلىدۇ (اِكِلُرْ – اِكِلْماكْ *əkilür - əkilmək*).

اَكِلْدِي əgildi ئېگىلدى. يِغاجْ اَكِلْـدِي *yïqaq əgildi* — ياغاچ ئېگىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكِلُرْ – اَكِلْماكْ *əgilür - əgilmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرُغْ يِغاجْ اَكِلْماسْ قُرْمِشْ كِرِشْ تُكُلْماسْ

kuruq yïqaq əgilməs kurmïx kirix tügülməs

قۇرۇق ياغاچ ئېگىلمەس، قۇرۇغان كىرىچ تۈگۈلمەس.

بۇ ماقال «كۆپ ئىشلىتىلىپ جۇلۇقى چىقىپ كەتكەن نەرسە ئورنىغا كەلمەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.// I 266

اُكُلْدِي ügüldi توپلاندى، دۆۋىلەندى. تُبْراقْ اُكُلْدِي *toprak ügüldi* — توپا دۆۋىلەندى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكُلُرْ – اُكُلْماكْ *ügülür - ügülmək*).

اُكُلْدِي əgüldi ماختالدى. اَرْ اُكُلْدِي *ər əgüldi* — ئادەم ماختالدى (اُكُلُـرْ – اُكُلْمـاكْ *əgülür - əgülmək*).

اُبَنْدِي ubandï يوپۇندى، يوشۇرۇندى، چەتلىدى. اُلْ مَنْدِنْ اُبَنْـدِي *ol məndin ubandï* — ئۇ مەندىن يوشۇرۇندى (اُبَنُورْ – اُبَنْماقْ *ubanur - ubanmak*).

اُبُنْدِي əpündi: اُلْ مُـونْ اُبُنْـدِي *ol mün əpündi* — ئۇ ئۆزىنى شورپا ئىچىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (اُبُنُورْ – اُبُنْماكْ *əpünür - əpünmək*).

«ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ كەلگەن بەزى پېئىللار ئىككى خىل مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ: بىرىنچىدىن، ئەمەلىيەتتە قىلمايدىغان بىر ئىشنى خۇددى قىلىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئىگىنىڭ بىرى ئىشنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆز بېشىغا قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

اَتِنْـدِي atïndï ئېتىلدى. اُلْ نـارُو اَتِنْـدِي *ol naru atïndï* — ئۇ نېرى ئېتىلدى (سىلجىدى). باشقا كۈچ بىلەن بىر تەرەپكە دومىلىتىلغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَتِنُورْ – اَتِنْماقْ *atïnur - atïnmak*).// I 267

اَتِنْـدِي atïndï: اُلْ اُقْ اَتِنْـدِي *ol ok atïndï* — ئۇ ئۆزىنى ئوق ئېتىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (اَتِنُورْ – اَتِنْماقْ *atïnur - atïnmak*).

اُتَنْدِي utandï ئۇيالدى. ئوغۇزچە. اُلْ مَنْـدِنْ اُتَنْـدِي *ol məndin utandï* — ئۇ مەندىن ئۇيالدى (اُتَنُورْ – اُتَنْماقْ *utanur - utanmak*).

اُتُنْـدِي ətündi ھال ئېيتتى، ئۆتۈندى، ئىلتىماس قىلدى. اُلْ خانْقـا اُتُـكْ اُتُنْـدِي

ol hanka ətük ətündi — ئۇ خانغا ھال ئېيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُتْكُنْدى – *ətkündi*» بولۇپ، «ئاڭلىغىنىدەك ھېكايە قىلدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (اُتُنُورْ – اُتُنْماكْ *ətünür - ətünmək*).

108 **اَجِنْدِي** aqïndï: بَكْ اَرِنْ اَجِنْـدِي *bəg ərin aqïndï* — بەگ//ئەسكەرلىرىنى سىيلىدى ۋە ئوزۇقلاندۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اَتِـنْ اَجِنْـدى *ər atïn aqïndï* — ئادەم ئېتىغا يەم ـ خەشەك بەردى. اَرْ قُوِينْ اَجِنْدِي *ər koyïn aqïndï* — ئادەم قوينىنى ئېچىۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى. بۆشۈكتىكى بالىنىڭ يۆگىكى، كېسەل ياتقان كىشىنىڭ يېپىنچىسى ئېچىلسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجِنُـرْ – اَجِنْمـاقْ *aqïnur - aqïnmak*).// 268 I

اُذُنْدِي ożundï ئويغاندى. اَرْ اُذُنْدِي *ər ożundï* — ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغاندى (اُذُنُـرْ – اُذُنْماقْ *ożunur – ożunmak*).

اُذُنْدِي użundï ئۆچتى. اُوتْ اُذُنْدِي *ot użundï* — ئوت ئۆچتى. يُلا اُذُنْدِي *yula użundï* — چىراغ ئۆچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُذُنُرْ – اُذُنْماقْ *użunur - użunmak*). اَنِـكْ قُتِي اُذُنْدِي *anïŋ kutï użundï* — ئۇنىڭ قۇتى ئۆچتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَمْدِي اُوذُنْ اُذُنْدِي	*əmdi użun ożundï*	[ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغاندى،
كِيدِنْ تَلِمْ اُكُنْدِي	*kədin təlim əkündi*	كېيىن تولا ئۆكۈندى،
اِيلْ بُلْغالِ اِكَنْدِي	*əl bolqalï ikəndi*	ئەل بولۇشقا ئىكەندى،
اَنْدَغْ اَرِكْ كِيْم اُتارْ	*andaq ərig kim utar*[1]//	ئۇنداق ئادەمنى كىم يېڭەر؟]

269 I

دۈشمەن ئەمدى ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى، ئەل بولۇشتىن باش تارتقانلىقىغا كۆپ پۇشايمان يېدى، ئۇنداق ئادەمنى مەندىن باشقا كىم يېڭىدۇ؟

[1] بۇ شېئىر ئەسلىدە « اَرْ اُذُنْدى *ər ożundï* — ئادەم ئۇيقۇدىن ئويغاندى» دېگەن جۈملىدىن كېيىن كېلىشى لازىم ئىدى، چۈنكى بۇ شېئىردا مىسال كەلتۈرۈلگەن سۆز «اُذُنْ اُذُنْدى *uzun ozundï* — ئۇيقۇدىن ئويغاندى» دېگەن سۆزدۇر. ئەمما، يازما نۇسخىدا «اُتْ اُذُنْـدى *ot użundï*» دېگەن جۈملىدىن كېيىن كەلگەن. بىز ئورنىنى ئالماشتۇرمىدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اَرِنْدِي arïndï ئېرىغداندى، تازىلاندى. اَرْ اَرِنْدِي *ər arïndï* — ئەر ئېرىغداندى، يەنى هاك ئارىلاشمىسى بىلەن مويىنى چۈشۈرۈپ سۈننەت قىلدى (اَرِنُورْ – اَرِنْماقْ *arïnur - arïnmak*).

اُرُنْدِي urundï: اُلْ اُوزِنْ اُرُنْدِي *ol əzin urundï* — ئۇ (بىر ئىشقا پۇشايمان يەپ) ئۆزىنى كايىدى. بىرەر نەرسىنى ئۇرۇۋاتقاندەك كۆرۈنۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اَرْ سُڤْلُقْ اُرُنْدِي *ər suvluk urundï* — ئادەم سەللە ئورىدى. اُراغُتْ بُرُنْجُكْ اُرُنْدِي *uraqut bürünqük urundï* — خوتۇن پۈركەنچە پۈركەندى (اُرُنُرْ – اُرُنْماقْ *urunur - urunmak*).//

اُرُنْدِي üründi: اَرْ سِكِي اُرُنْدِي *ər siki üründi* — ئادەمنىڭ ئالىتى قوپتى (اُرُنُرْ – اُرُنْماكْ *ürünür - ürünmək*).

اَرِنْدِي ərindi ئېرىندى. اَرْ اِيشْقا اَرِنْدِي *ər ïxka ərindi* — ئادەم ئىشقا ئېرىندى (اَرِنُرْ – اَرِنْماكْ *ərinür - ərinmək*).

اَسِنْدِي əsindi: اَتْ اَسِنْدِي *at əsindi* — ئات يۇلقۇندى، يەنى بوشىنىش ئۈچۈن ئارغامچىنى تارتىپ، ئۈزۈۋېتەي دەپ قالدى.

اِسِنْدِمْ isindim: مَنْ اَنكارْ اِسِنْدِمْ *mən aŋar isindim* — مەن ئاڭا كۆيۈپ قالدىم. اُلْ اُتْقا اِسِنْدِي *ol otka isindi* — ئۇ ئوتقا ئىسسىندى. اُلْ كُونْ اِسِنْدِي *ol kün*[1] *isindi* — ئۇ//ئاپتاپسىندى (اِسِنُورْ – اِسِنْماكْ *isinür - isinmək*).//

اِشَنْدِي ixəndi ئىشەندى، تاياندى. اُلْ مَنكا اِشَنْدِي *ol maŋa ixəndi* — ئۇ ماڭا ئىشەندى (اِشَنُورْ – اِشَنْماكْ *ixənür - ixənmək*).

اَشُنْدِي axundï ئېشىپ كەتتى، ئۆتۈپ كەتتى. اُلْ مَنْدِنْ اَشُنْدِي *ol məndin axundï* – ئۇ مەندىن ئېشىپ كەتتى (اَشُنُرْ – اَشُنْماقْ *axunur - axunmak*).

اَڤِنْدِي avïndï ئاۋۇندى، كۆنۈكتى، ئېجىل بولدى. اُلْ مَنكا اَڤِنْدِي *ol maŋa avïndï* — ئۇ ماڭا ئېجىل بولۇپ قالدى (اَڤِنُرْ – اَڤِنْماقْ *avïnur - avïnmak*).

[1] بۇ جۈملە «دىۋان»نىڭ باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدا «دا» قوشۇپ « اُلْ كُونْ دا اِسِنْدى» شەكلىدە بېرىلگەن، لېكىن يازما نۇسخىدا «كُونْ» سۆزىدىن كېيىن «دا» قوشۇمچىسى بېرىلمىگەن. بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاپتاپسىندى» دېگەن جۈملىدە «دا» قوشۇمچىسىنىڭ كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ جۈملىنى يازما نۇسخا بويىچە ئالدۇق.

اُڤُنْدِي uvundï: اُلْ اُزِنكا اَتْماكْ اُڤُنْدِي *ol əziŋə ətmək uvundï* — ئۇ ئۆزىگە نان ئۇۋاتتى (اُڤُنُرْ – اُڤُنْماقْ *uvunur - uvunmak*). اُلْ اَلْكِنْ اُڤُنْدِي *ol əlkin uvundï* — ئۇ(بېشىغا چۈشكەن مۇسىبەت، ئاڭلىغان يامان خەۋەر ياكى ئاغرىقنىڭ ئازابى سەۋەبىدىن) قوللىرىنى ئۇۋۇلىدى.

اُقِنْدِي okïndï ئوقۇلدى. بِتِكْ اُقِنْدِي *bitik okïndï* — كىتاب ئوقۇلدى. اُلْ بِتِكْ اُقِنْدِي *ol bitik okïndï* — ئۇ ئۆزىنى كىتاب ئوقۇۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (اُقِنُرْ – اُقِنْماقْ // *okïnur - okïnmak*). بۇ سۆزدىكى «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» ھەرپىدىن ئۆزگەرگەن.

اَكِنْدِي əkindi: اُلْ اُوزِنكا تَرِغْ اَكِنْدِي *ol əziŋə tarïq əkindi* — ئۇ ئۆزىگە ئاشلىق تېرىدى (اَكِنُرْ – اَكِنْماكْ *əkinür - əkinmək*).

اُكُنْدِي əkündi ئۆكۈندى، پۇشايمان قىلدى. اُلْ يازُقِنكا اُكُنْدِي *ol yazukïŋa əkündi* — ئۇ گۇناھىغا ئۆكۈندى. ھەرقانداق ئىشتا پۇشايمان قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكُنُرُ – اُكُنْماكْ *əkünür - əkünmək*).

اُكُنْدِي əgündi ماختاندى. اُلْ اُزِنْ اُكُنْدِي *ol əzin əgündi* — ئۇ ئۆزىنى ماختىدى (اُكُنُرْ – اُكُنْماكْ *əgünür - əgünmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُكُنْكُوجِي اُمِنْدا اَرْتاتُرْ *əgüngüqi əmində artatur*

ماختانچاق ئىشتىنىنى بۇلغار.

يەنى ماختانچاق ئادەم ئەمەلىي سىناق ۋاقتىدا ئۆز گېپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي، خىجىللىقىدىن ئىشتىنىغا چىقىرىپ قويىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ماختانچاقلىق قىلماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اِكَنْدِي əkəndi: اَتْ اِكَنْدِي *at əkəndi* — ئات توسۇنلۇق قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكَنُرْ – اِكَنْماكْ *əkənür - əkənmək*).//

اِكَنْدِي igəndi بوغاز بولدى. قِسْراقْ اِكَنْدِي *kïsrak igəndi* — بايتال بوغاز بولدى.

اَلِنْدِي alïndï: اُلْ اَلِمِنْ اَلِنْدِي *ol alïmïn alïndï* — ئۇ ئېلىشىنى (بىر كىمنىڭ ياردىمىسىز) ئالدى (اَلِنُرْ – اَلِنْماقْ *alïnur – alïnmak*).

اُلَنْدِي ulandï ئۇلاندى. اُلَنْدِي نانْكْ *ulandï nəŋ* — ئۇلاندى نەرسە (اُلانُرْ – اُلَنْماقْ *ulanur - ulanmak*).//

اُلْنْدِي olundï ئۇلاندى، تولغاندى، ئايلاندى. اُلْنْدِي نانْكْ *olundï nəŋ* —— ئۇلانغان نەرسە، دەرەخكە ئورالغان ئارغامچىدەك ياكى يۆگىلىۋالغان يىلاندەك چىرمالغان نەرسە. يُولْ اُلْنْدِي *yol olundï* —— يول ئايلاندى (اُلْنُرْ - اُلْنْماقْ *olunur - olunmaq*).

اُلِنْدِمْ olïndïm تولغاندىم، زىرىكتىم. مَنْ بُو ايشْتا اُلِنْدِمْ *mən bu ixta olïndïm* —— مەن بۇ ئىشتىن زىرىكتىم (اُلِنْرَمَنْ - اُلِنْماقْ *olïnurmən - olïnmaq*).

اَلَنْدِي iləndi: اُلْ اَنكارْ اِلَنْدِي *ol aŋar iləndi* —— ئۇ ئاڭا كايىدى، يەنى ئۇ، بىر ئىشتا ئۇنىمك ئىشەنچسىنى ئاقلىيالمىغىنى ئۈچۈن، ئۇنى ئەيىبلىدى. تاپا ـ تەنە ئۈچۈنمۇ «اِلَنْجْ *ilənq*» سۆزى ئىشلىتىلمىدۇ (الانُرْ - اِلَنْماكْ *ilənür - ilənmək*).//

اِلِنْدِي ilindi ئىلىندى. تِكانْ تُونْقا اِلِنْدِي *tikən tonka ilindi* —— تىكەن تونغا ئىلىندى (اِلِنُرْ - اِلِنْماكْ *ilinür - ilinmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ببدُو مَنكا اَلِنْدِي	*tabdu① maŋa ilindi②*	[تابدۇ ماڭا ئەسىر چۈشتى،
اَمْكاكْ كُرُو اُلِنْدِي	*əmgək kərü olïndï //*	جاپا ـ مۇشەققەت چېكىپ تولغاندى،
قِلْمِشِنكا اَلَنْدِي	*kilmïxïŋa iləndi*	قىلمىشىغا پۇشايمان قىلدى،
تُتْغُنْ بُلُبْ اُلْ قَتارْ	*tutoqun bolup ol katar*	ئۇ تۇتقۇن بولۇپ قىينىلىۋاتىدۇ.]

دۇشمەن ماڭا ئەسىر چۈشتى، بېشىغا كەلگەن جاپا ـ كۈلپەتتىن قىينالدى، ھەتتا جېنىدىن تويدى، قىلمىشىغا پۇشايمان يېدى ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى ئەيىبلىدى، بۇرۇن ئەركىن ئۆتكەن ئادەمگە بۇ ئىشلار بەك ھاركىلىۋاتىدۇ.

اَرْ يَغِي قا اِلَنْدِي *ər yaqïka ilindi* —— ئادەم دۇشمەنگە ئەسىر چۈشتى.

كَيِكْ تُزَقْقا اِلِنْدِي *kəyik tuzakka ilindi* —— كېيىك (ئوۋ) تۇزاققا ئىلىندى.

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ببدُو» شەكلىدە بېرىلگەن. بېسىم ئاتالاي «بىر كىشىنىڭ ئېتى بولسا كېرەك» دېگەن قىياس بىلەن «بَبْدُو» شەكلىدە تۈزەتكەن. بىز بۇ پىكىرنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « اَلِنْدى » شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، توغرىسى «اِلِنْدى *ilindi*» بولسا كېرەك. چۈنكى، بىرىنچىدىن،بۇ شېئىر «اِلِنْدى *ilindi*» دېگەن سۆزگە مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن؛ ئىككىنچىدىن، ئاپتورنىڭ ئۆزى شۇنىڭ كەينىدىنلا «كَيِكْ تُزَقْ قا اِلِنْدى *kəyik tuzakka ilindi*» دېگەن مىسالدا بۇ سۆزنى «اِلِنْدى *ilindi*» شەكلىدە بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز «اِلِنْدى *ilindi*» دەپ ئېلىشنى توغرا تاپتۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اُمُنْدُمْ umundum ئۇمىدلەندىم. مَنْ تَنكْرِيدِنْ اُمُنْدُمْ *mən tənridin umundum* —— مەن تەڭرىدىن ئۇمىدلەندىم (اُمُنُرْ – اُمُنْماقْ *umunur - umunmaq*).

اَنُنْدِي: anundï اُلْ ياغِي قا اَنُنْدِي *ol yaqïka anundï* —— ئۇ يېغىغا قارشى تەييارلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَنُنُرْ – اَنُنْماقْ *anunur - anunmaq*).

اِنَنْدِمْ ïnandïm ئىنانىدىم، ئىشەندىم. مَنْ اَنكارْ اِنَنْدِمْ // *mən aŋar inandïm* —— مەن ئاڭا ئىنانىدىم (اِنانُرْ – اِنَنْماقْ *inanur - inanmaq*). «ئىشەنچلىك بەگ»مۇ «اِنَنْجْ بَكْ *inanq bəg*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتكى مۇزائىفلەر

اَبِتّي abïttï يوپۇتتى، يوشۇردى، چەتلە تتى. اُلْ اُزِنْ مَنْدِنْ اَبِتّي *ol өzin məndin abïttï* —— ئۇ ئۆزىنى مەندىن يوشۇردى. نەرسىلەرنى يېپىپ ياكى يوشۇرۇپ قويۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَبِتُرْ – اَبِتْماقْ *abïtur - abïtmaq*).

اَتَتّي atattï: تايْ اَتَتّي *tay atattï* —— تاي ئات بولدى؛ تاي چوڭىيىپ ئات قاتارغا كىردى. مەسىلەن: ئەرەبچىدە «فُتَيّاتِ الْجَارِيَةُ – قىز بويغا يەتتى» دېيىلگىنىگە ئوخشاش.// ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تايْ اَتَتْسا اَتْ تِنُورْ اُغُولْ اَرَذْسا اَتا تِنُورْ

tay atatsa at tïnur oоqul ərəzsə ata tïnur

تاي ئات بولسا، ئات تىنۇر، ئوغۇل ئەر بولسا، ئاتا تىنۇر.

تاي چوك بولسا، ئات ئارام ئالىدۇ، مىنىلمىشتىن قۇتۇلىدۇ؛ ئوغۇل چوك بولسا، ئاتىنىڭ ئىشىنى قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاتا ئارام ئالىدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

تَكُرْ مَنِكْ ساڤِمْنِي بِلْكالِكا اَىْ *təgür məniŋ savïmnï bilgəligə ay*

تِنُرْ قَلِي اَتَتْسا قِسْرَقْ سَنِي تاىْ *tïnur ḳalï atatsa ḳïsraḳ sïnï[1] tay*

[يەتكۈز مېنىڭ سۆزۈمنى، بىلىم ئەھلىلىرىگە ئېيت،
تاي ئات بولۇپ قالسا، بايتال تىنىدۇ.]

سۆزۈمنى ئاقىللارغا يەتكۈزگىن، ئەگەر بايتالنىڭ تېيى چوڭىيىپ ئات قاتارىغا كىرسە، بايتال ئارام ئېلىپ قالىدۇ.

اَتَتّي ətətti: اُلْ اَنِي اَتَتّي *ol anï ətətti* — ئۇ ئۇنى قىيىن ئەھۋالغا سېلىپ قويدى (اَتاتُرْ – اَتَتْماكْ *ətətür - ətətmək*).

اَجِتّي aqïttï ئېچىتتى. اُلْ سِرْكا اَجِتّي *ol sirkə aqïttï* — ئۇ سىركە ئېچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اَنِكْ//كُو نْكْلِنْ اَجِتّي *ol anïŋ kөŋlin aqïttï* — ئۇ (ئېچىنىشلىق بىر ئىش بىلەن) ئۇنىڭ كۆڭلىنى غەمكىن قىلدى، كۆڭلىنى ئاغرىتتى (اَجِتُرْ – اَجِتْماقْ *aqïtur – aqïtmaḳ*).

اُذِتّي użïttï: اُلْ مَنِي اُذِتّي *ol məni użïttï* — ئۇ مېنى ئۇخلاتتى. اُلْ يُغُرْتْ اُذِتّي *ol yoqurt użïttï* — ئۇ قېتىق ئۇيۇتتى. اُلْ اُذِتْما اُذِتّي *ol użïtma użïttï* — ئۇ پىشلاق پىشۇردى. اُلْ اُتْ اُذِتّي *ol ot użïttï* — ئۇ ئوت ئۆچۈردى (اُذِتُرْ – اُذِتماقْ *użïtur - użïtmaḳ*).

اَرِتّي arïttï ئەرتتى، تازىلىدى. اُلْ تَرِغْ اَرِتّي *ol tarïq arïttï* — ئۇ بۇغداي تازىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرِتُرْ – اَرِتْماقْ *arïtur - arïtmaḳ*). اُلْ قوزِي اَرِتّي *ol ḳozï arïttï* — ئۇ قوزا پىچتى. بالىنى خەتنە قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اَرَتّي ərətti: اُغْلانْ اَرَتّي *oqlan ərətti* — بالا ئەر بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اَرَذْتي *ərəżti*» بولۇپ، ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىپ «اَرَتّي *ərətti*» بولۇپ قالغان، بۇ خۇددى

[1] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «سَنِي» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، يازما نۇسخا 514- بەتتە «سِنِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «سِنْ *sïn*» سۆزىنىڭ «بوي - تۇرق، سىن - سىياق» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى ۋە شېئىرنىڭ بۇ مىسراسى شۇنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*sïn*» دەپ ئالدۇق.

ئەرەبچىدىكى «مُذَّكِرْ» سۆزىنىڭ «ذِكرْ» سۆزىدىن//كېلىپ چىققىنىغا ئوخشايدۇ (اَرَذُورْ – اَرَذْماكْ *ərəżür - ərəżmək*).

اَرُتّي ərütti ئېرىتتى. اُلْ يـاغْ اَرُتّي *ol yaq ərütti* — ئۇ ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُتُرْ – اَرُتْماكْ *ərütür - ərütmək*).

اَزِتّي azïttï ئازدۇردى، ئېزىقتۇردى. اُلْ اَنكارْ يُولْ اَزِتّي *ol aŋar yol azïttï* — ئۇ ئاڭا خاتا يول كۆرسەتتى، ئۇ ئۇنى يولدىن ئازدۇردى (اَزِتُرْ – اَزِتْماقْ *azïtur – azïtmaḳ*).

اَزِتّي əzitti: اُلْ اُغْلانْ قُلاقِنْ اَزِتّي *ol oqlan ḳulaḳïn əzitti* — ئۇ بالىنىڭ قۇلىقىنى تىلدى//بىر نەرسىنى ئۇزۇنىغا جىراش ياكى تىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَزِتُرْ – اَزِتْماكْ *əzitür - əzitmək*).

اُزَتّي uzatti ئۇزارتتى، سوزدى. اُلْ يِشِغْ اُزَتّي *ol yïxïq uzattï* — ئۇ تانىنى ئۇزارتتى. اُلْ اِيشِغْ اُزَتّي *ol ïxïq uzattï* — ئۇ ئىشنى كەينىگە سوزدى (اُزاتُرْ – اُزاتْماقْ *uzatur - uzatmaḳ*).

اُزِتّي üzitti: اُلْ اَنكْ قُلاقِنْ اُزِتّي *ol anïŋ ḳulaḳïn üzitti* — ئۇ (تولا سۆزلەپ) ئۇنىڭ قۇلىقىنى پاڭ قىلىۋەتتى. سِرِكْا كُبْنِي اُزِتّي *sirkə küpni üzitti* —//سىركە (ئېچىپ كېتىپ) كۈپتىن سىزىپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزِتُرْ – اُزِتْماكْ *üzitür - üzitmək*).

اَسِتّي əsitti سوزدۇردى. اُلْ اُرُقْنِي اَسِتّي *ol uruḳnï əsitti* — ئۇ ئارغامچىنى سوزدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَسِتُرْ – اَسِتْماكْ *əsitür - əsitmək*).

اُسِتّي usïttï ئۇسساتتى. تُوزْلُغْ اَتْ مَنِي اُسِتّي *tuzluq ət məni usïttï* — تۇزلۇق ئەت مېنى ئۇسساتتى (اُسِتُرْ – اُسِتْماقْ *usïtur – usïtmaḳ*).

اِسِتّي isitti ئىسسىتتى. اُلْ مُونْ اِسِتّي *ol mün isitti* — ئۇ شورپا ئىسسىتتى. تۆمۈر ۋە باشقا نەرسىلەرنى قىزىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اَرْ اِسِتّي *ər isitti* — ئادەمنىڭ ئىسسىتمىسى ئۆرلىدى. بۇ پېئىل مۇشۇ جۈملىدە ئۆتۈمسىزدۇر؛ ئالدىنقى جۈملىدە بولسا ئۆتۈملۈكتۇر (اِسِتُرْ – اِسِتْماكْ *isitür - isitmək*).

اَشَتّي axattï ئاشاتتى، يېگۈزدى. اُلْ مَنكا اَشْ اَشَتّي *ol maŋa ax axattï* — ئۇ ماڭا ئاش يېگۈزدى. بۇ سۆزنى كۆپچىلىك تۈركلەر خانلارنىڭ ۋە چوڭلىرىنىڭ زىياپىتى ۋاقتىدا ئىشلىتىدۇ؛ ئوغۇزلار بۇ سۆزنى ئادەتتىكى ئاش//يېگۈزۈشكىمۇ قوللىنىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ قائىدىگە مۇۋاپىق (اَشَتُرْ – اَشَتْماقْ *axatur – axatmaḳ*).

اَشْتِي əxütti ياپتۇردى. اُلْ مَنكا يُغُرْقانْ اَشْتِي *ol maŋa yoqurkan əxütti* — ئۇ ماڭا يوتقان ياپتۇردى. بىر كىمنىڭ ئۇستىگە بىر نەرسە يېپىشنى بۇيرۇشقىنىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشُتُرْ – اَشُتْماكْ *əxütür - əxütmək*) شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِذُو بِيرِبْ بُشُتُّمْ *iżu bərip boxuttum* [ئەركىلىك بېرىپ بوشاتتىم،
تَقارْ يُولُغْ تَشُتُّمْ *tavar yuluq taxuttum* تۆلەم مالنى توشۇتتۇم،
اَرَنْ اَسِّنْ اَشُتُّمْ *ərən əssin əxüttüm* ئەر گۈناھىنى ياپتۇردۇم،
يُكُنْ بَرْجا اُزِي جعْدِي *yükün barqa өzi qioqdī* يۈكىنى پۈتۈنلەي ئۆزى چىگدى.]

قولغا چۈشكەن بىر ئەسىر توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ://«ئۆز جېنىڭنى قۇتقۇزۇشقا تۆلەملىك مال كەلتۈر» دەپ ئۇنى بوشاتتىم، كەلتۈرگەن مېلىنى ئۆزىگە توشۇتتۇم ۋە ئۇنى ئۆز گۈناھىنى ئۆزى يۈيۇشقا بۇيرۇدۇم، ھەتتا ئۇلارنىڭ چوڭىمۇ يار - يۆلەكسىز قېلىپ، ئۆز يۈكىنى ئۆزى تاڭدى.

اُشْتِي üxütti ئۇشۇتتى، توڭدۇردى. اُلْ مَنِ تُمْلِغْ قا اُشْتِي *ol məni tumlioqka üxütti* — ئۇ مېنى سوغۇقتا توڭدۇردى. اُلْ سُجُكْ اُشْتِي *ol süqük üxütti* —// ئۇ شەربەتنى سوۋۇتتى، يەنى ئۇ ئىچىلىدىغان بىر خىل شارابنى سوۋۇتۇش ئۈچۈن سوغۇق يەرگە قويدى (اُشُتُرْ – اُشُتْماكْ *üxütür - üxütmək*).

اُشْتِي uxatti ئۇشاتتى. اُلْ اَتْماكْ اُشْتِي *ol ətmək uxatti* — ئۇ نان ئۇشاتتى. باشقىلارمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىنى پارچىلاش ۋە ئۇۋاتىشقىنىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشُتُرْ – اُشْتِماقْ *uxatur - uxatmaq*).

اُشْتِي: üxətti اُلْ اَنكْ اَوِنْ اُشْتِي *ol anīŋ əwin üxətti* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرتتى (ئاختۇرغۇزدى). ھەرقانداق نەرسىنى سۈرۈشتۇرۇشكىنىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشُتُرْ – اُشْتِماكْ *üxətür - üxətmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُلاقْ اَشِنْسا كُونكُولْ بِلِيرْ كُوزْ كُورْسا اُذِكْ كَلِيرْ //
*qulaq əxitsə kөŋül bilir köz kөrsə üzik kəlir*①
قۇلاق ئىشىتسە كۆڭۈل بىلەر، كۆز (سۈيۈملۈكنى) كۆرسە ئۇدۇك (ھەۋەس) كېلەر.

① بۇ ماقالنىڭ بۇ يەرگە كەلتۈرۈلۈشى ئورۇنسىزدەك تۇرىدۇ. چۈنكى، ماقالدىكى «اَشِنْسا *əxitsə*» سۆزى بىلەن يۇقىرىدىكى «اُشَتِي *üxətti*» سۆزىنىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ئېھتىمال، بۇ يەرگە «اَشِتِي *əxitti*» دېگەن ھېئىل يېزىلماقچى بولسا كېرەك.

اَغِتِي aoïttï چىقاردى. اُلْ اَنِ تاغْ قا اَغِتِي *ol ani taoqka aoïttï* — ئۇ ئۇنى تاغقا چىقاردى. باشقىلارمۇ شۇنداق. تَنْكْرِي بُلِتْ اَغِتِي *təŋri bulit aoïttï* — تەڭرى بۇلۇت چىقاردى (اَغِتُرْ – اَغِتْماقْ *aoïtur - aoïtmaq*).

اَقِتِي akïttï ئېقىتتى. تَنْكْرِي اَقِنْ اَقِتِي *təŋri akïn akïttï* — تەڭرى ئېقىن (سەل) ئېقىتتى. اُلْ سُوقْ اَقِتِي *ol suv akïttï* — ئۇ سۇ ئېقىتتى. بَكْ اَقِنْجِي اَقِتِي *bəg akïnqi akïttï* — بەگ دۈشمەن ئۈستىگە زەربىدار قوشۇن ئەۋەتتى (اَقِتُرْ – اَقِتْماقْ *akïtur - akïtmaq*).

اُقِتِي okïttï ئوقۇتتى. اُلْ مَنكا بِتِكْ اُقِتِي *ol maŋa bitik okïttï* — ئۇ ماڭا كىتاب ئوقۇتتى. باشقىلارمۇ شۇنداق (اُقِتُرْ – اُقِتْماقْ *okïtur - okïtmaq*)//.

اَكِتِي əkitti ئەككۈزدى، تېرىتتى. اُلْ تَرِغْ اَكِتِي *ol tarïq əkitti* — ئۇ ئاشلىق ئەككۈزدى. باشقىلارمۇ شۇنداق (اَكِتُرْ – اَكِتْماكْ *əkitür - əkitmək*).

اُكِتِي ügitti تارتتۇردى. اُلْ تَرِغْ اُكِتِي *ol tarïq ügitti* — ئۇ بۇغداي تارتتۇردى. باشقا نەرسىلەردىن ئۇن تارتتۇرۇشقىنىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكِتُرْ – اُكِتْماكْ *ügitür - ügitmək*).

اِكِتِي: igitti اُلْ اَنِ اِكِتِي *ol anï igitti* — ئۇ ئۇنى تەربىيىلىدى (پەرۋىش قىلدى). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اِكِذْتِي *igiżti*» بولۇپ، «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (اِكِذُرْ – اِكِذْماكْ *igiżür - igiżmək*).

اُولَتِي ulattï ئۇلاتتى. اُلْ يِبْ اُولَتِي *ol yïp ulattï* — ئۇ يىپ ئۇلاتتى (اُلَتُرْ – اُلْتماقْ *ulatur - ulatmaq*).

اُولِتِي ulïttï ھۆۋلاتتى. اُلْ اَنِ اُرُبْ اُولِتِي *ol anï urup ulïttï* — ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ (بوۋىدەك) ھۆۋلىتىۋەتتى (اُولِتُرْ – اُولِتْماقْ *ulïtur - ulïtmaq*).

اُولِتِي olïttï ئولاتتى، تولغاتتى. اُلْ اَنكْ بُيْنِنْ اُولِتِي *ol anïŋ boynïn olïttï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى ئولاتتى. باشقىلارمۇ شۇنداق (اُلِتُرْ – اُلِتْماقْ *olïtur - olïtmaq*)//.

اُلِتِي өlitti ھۆللەتتى، ھۆل قىلدى. اُلْ تُونْ اُلِتِي *ol ton өlitti* —//ئۇ تونىنى ھۆل قىلدى. باشقىلارمۇ شۇنداق (اُلِتُرْ – اُلِتْماكْ *өlitür - өlitmək*).

اَلَتِي ələtti ئېلىپ باردى. اُلْ قاغُونْ اَفْكا اَلَتِي *ol qaoqun əvgə ələtti* — ئۇ ئۆيىگە قوغۇن

ئەۋلاد كۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئېلىپ باردى (اِلَتْرْ – اِلَتْماكْ ʾ*ələtür - ələtmək*).

اُلَتّي ülətti ئۇلەشتۇردى. اُلْ جِغايْ قا يَرْماقْ اُلَتّي *ol qïoqayka yarmaq ülətti* — ئۇ كەمبەغەللەرگە يارماق ئۇلەشتۇردى (اُلَتُرْ – اُلَتْماكْ *ülətür - ülətmək*).

اَمِتّي əmitti: تامْ اَمِتّي *tam əmitti* — تام قىيسايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كُنْكُلُمْ اَنكَرْ اَمِتّي *kөŋlüm aŋar əmitti* — كۆڭلۈم ئاڭا تەلپۈندى (اَمِتُرْ – اَمِتْماكْ *əmitür - əmitmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلانْ تُكالْ قُمِتّي *kulan tügəl komitti* [قۇلان تۈگەل قوزغالدى،
اَرْقارْ سُقَقْ يُمِتّي *arkar sokak yumitti* ئارقار ـ كېيىك توپلاندى،
يَيْلاغْ تَبا اَمِتّي *yaylaoq taba əmitti* ياياق تامان تەلپۈندى،
تزكق تُرُب سَكْرِشُورْ // *tizik*[1] *turup səkrixür* تىزىلىشىپ سەكرىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: باھار كېلىپ قۇلانلار ئويناقلاپ كەتتى، ئارقارلار، كېيىكلەر توپلىنىشتى، ئۇلار ياياققا قاراپ مېڭىشتى، ئۇلار قاتار ـ قاتار تىزىلىپ سەكرەشمەكتە.

اَنُتّي anuttï تەييارلىدى. اُلْ يَغي قا تُلُمْ اَنُتّي *ol yaqïka tolum anuttï* — ئۇ دۇشمەنگە قارشى قورال تەييارلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى تەييارلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز// ئىشلىتىلىدۇ (اَنُتُورْ – اَنُتْماقْ *anutur – anutmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُلُمْ اَنُتْسا قُلُنْ بُلُورْ تُلُمْ اُنُتْسا بُلُنْ بُلُورْ

tolum anutsa kulun bolur tolum unutsa bulun bolur

قورال تەييارلىسا، قۇلۇنلۇق بولار، قورالنى ئۇنتۇسا، تۇتقۇن بولار.

① يازما نۇسخىدا بۇ شېئىرنىڭ تۆتىنچى مىسراسىدا «تركق» دېگەن بىر مۇجمەل سۆز بار. بىسىم ئالىمالاي بىلەن بىرو ككىلمانلار بۇ سۆز خاتا يېزىلىپ قالغان، توغرىسى «تِزِكْ *tizik*» بولسا كېرەك دەيدۇ ۋە بۇنىڭغا يازما نۇسخا 194- بەت 15- قۇردىكى «سەپ، قاتار» دېگەن مەنىدە ئىزاھلانغان «تِزِكْ *tizik*» سۆزىنى دەلىل قىلىپ كەلتۈرىدۇ. بىز بۇ پىكىرنى توغرا كۆرۈپ، بۇ سۆزنى «*tizik*» دەپ ئالدۇق ۋە ئەرەبچىدىكى ئىزاھاتىغا ئاساسەن، «تىزىلىشماق» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئالدىن تەييارلىق كۆرۈشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُنَتّي unatti ئۇناتتى. مَنْ اُناماسْ اَرْدِمْ اُلْ مَني اُنَتّي *mən unamas ərdim ol məni unatti* — مەن ئۇنىمايتتىم، ئۇ مېنى ئۇناتتى (اُناتُرْ – اُنَتْماقْ *unatur - unatmak*).

اُنِتّي unïttï ئۇنتۇدى. اُلْ سُوزِنْ اُنِتّي *ol sözin unïtti* — ئۇ سۆزىنى ئۇنتۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُنِتُرْ – اُنِتْماقْ *unïtur - unïtmak*).

اِنَتّي ənətti ئەنلەتتى، ئەن سالدۇردى اُلْ قُوينْ اِنَتّي *ol koyïn ənətti* — ئۇ قويىنى ئەنلەتتى (اِنَتُورْ – اِنَتْماكْ *ənətür - ənətmək*).

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اَيِتّي ayïttï سوردى. اُلْ مَنكا سُوزْ اَيِتّي *ol maŋa söz ayïtti* — ئۇ مەندىن سۆز سوردى. ئۇغۇزلار «مَنْ اَنكارْ سُوزْ// اَيِتّمْ *mən aŋar söz ayïttïm*» دەيدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مەن ئاڭا سۆز قىلدىم» دېگەن بولىدۇ. لېكىن، بۇ قائىدىگە مۇۋاپىق ئەمەس (اَيِتُورْ – اَيِتْماقْ *ayïtur - ayïtmak*).

اُيَتّي uyattï ئۇياتتى، ئۇيالدى. اُلْ مَنْدِنْ اُيَتّي *ol məndin uyattï* — ئۇ مەندىن ئۇياتتى. بۇ سۆز ئەسلىدە «اُيَاذْتي *uyażtï*» ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «اُيَتّي *uyattï*» بولۇپ قالغان (اُيَاذُرْ – اُيَاذْماقْ *uyażur - uyażmak*).//

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَبِيدّي abïddï يوپۇتتى، يوشۇردى، چەتلەتتى. اُلْ اَنِ كِشِيدِنْ اَبِيدّي *ol anï kixidin abïddï* — ئۇ ئۇنى كىشىدىن يوشۇردى. باشقا نەرسىلەرنى يوشۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَبِتُرْ – اَبِتْماقْ *abïtur - abïtmak*).

بۇ بابتكى غۇننلىكلەر

اُنكُقْتِ oŋukti ئۆڭدى. اَرْ يُوزِ اُنكُقْتِ *ər yüzi oŋukti* — ئادەمنىڭ يۈزى ئۆڭدى. بَرْجِنْ اُنكُقْتِ *barqin oŋukti* —// تاۋار ئۆڭدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُنكُارْ - اُنكُقْماقْ *oŋukar - oŋukmak*).

اُنكُلْتِ oŋulti ئۆڭلاندى. سُكَلْ اُنكُلْتِ *səgəl oŋulti* — كېسەل ئۆڭلاندى. ايشْ اُنكُلْتِ *ix oŋulti* — ئىش ئۆڭلاندى، چىگىچ ئىش ئۆڭلاندى (اُنكُلُورْ – اُنكُلْماقْ *oŋulur - oŋulmak*)

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي fə'ləldi شەكلىدە ئىككىنچى ۋە تۆتىنچى ھەرپلىرى ساكىنلىق بولغان ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اُرْبَـــرْدِي ürpərdi ھۇرپەيدى. اَرْ اُرْبَـــرْدِ *ər ürpərdi* — ئادەم (غەزەپتىن ياكى ئۇرۇشماقچى بولۇپ) ھۇرپەيدى. شۇنداقلا «تَقاغُونْ اُرْبَرْدِ *takaoqu① ürpərdi* — خوراز (سوقۇشۇش ئۈچۈن) ھۇرپەيدى»، «اَنِكْ تِينِ اُرْبَرْدِ *anïŋ yəni ürpərdi* — ئۇنىڭ تۈكى ھۇرپەيدى» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ (اُرْبَـــرُرْ – اُرْبَرْمَـــاكْ *ürpərür - ürpərmək*).

اُبْتُـــرْدِي əptürdi ئۆپتۈردى، سۆيدۈردى. اُلْ اَنِي اُبْتُـــرْدِ *ol ani əptürdi* — ئۇ ئۇنى سۆيدۈردى (اُبْتُرُرْ – اُبْتُرْماكْ *əptürür - əptürmək*).//

اَتُّـــرْدِي atturdï ئاتتۇردى. اُلْ اُقْ اَتُّـــرْدِ *ol ok atturdi* — ئۇ ئوق ئاتتۇردى، ئۇ ئوق ئېتىشقا بۇيرۇدى. ھەربىر نەرسىنى ئاتتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَتُّرُرْ– اَتُّرْماقْ *atturur - atturmak*).

اُتُّرْدِي əttürdi چالدۇردى. سِبِزْغُو اُتُّرْدِ *sïbïzoqu əttürdi* — نەي چالدۇردى. ھەرقانداق نەرسىدىن ئادەمنىڭ ھەرىكىتى بىلەن ئاۋاز چىقىرىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُتُّرُرْ – اَتُّرْماكْ *əttürür - əttürmək*).

اِتُّرْدِي ətturdi تۇزەتتۇردى. اُلْ مَنِكْ ايشِمْ اِيتُّرْدِ *ol mənïŋ ïxïm ətturdi* — ئۇ مېنىڭ ئىشىمنى تۇزەتتۇردى. اُلْ اَتُكْ اِيتُّرْدِ *ol ətük ətturdi* — ئۇ ئۆتۈك تۇزەتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِيتُّرُرْ – اِيتُّرْماكْ *ətturur - ətturmək*).

اَجْتُرْدِي aqturdï ئاچتۇردى. اُلْ قَبُغْ اَجْتُرْدِ *ol qapuoq aqturdi* — ئۇ قوۋۇق ئاچتۇردى.

① بۇ يەردە بۇ سۆز «تَقاغُونْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، باشقا ئورۇنلاردا «تَقـاغُو» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىگە ئاساسلاندۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

باشقا نەرسىلەرنى ئاچتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَجتُــرُرْ - اَجتُرْمــاقْ aqturur - aqturmaq).

اِجتُرْدِي iqtürdi ئىچىتۇردى. اُلْ مَنكا سُوغْ اِجتُرْدِي *ol manja suv iqtürdi* — ئۇ ماڭا سۇ ئىچىتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجتُرُرْ - اِجتُرْمــاكْ iqtürür - iqtürmak).

بۇ مەنىدە «اِجُرْدِي/*iqürdi*» دېگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلىدۇ.// بۇ سۆز

سُوغْ اِجُرْماسْ كا سُوتْ بِرْ *suv iqürməskə süt bər* سۇ بەرمەسكە سۈت بەر

دېگەن ماقالدىمۇ كەلگەن. بۇ «ساڭا يامانلىق قىلغان كىشىگە ياخشىلىق قىل» دېگەن بولىدۇ.

بۇنداق پېئىللارنىڭ قائىدىسى شۇكى، ئىش - ھەرىكەتكە ئىككى شەخس قاتنىشىدۇ. بىرىنچىسى ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا بۇيرۇيدۇ، يەنە بىرى ئىش — ھەرىكەتنى قىلىدۇ.بۇ مەقسەتتە پېئىلنىڭ تومۇرىغا ئىككى ھەرپ قوشۇلىدۇ. بۇنداق قائىدىلەرنى قىياس قىلىش بىلەنلا چۈشەنگىلى بولمايدۇ؛ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە يازدىم.

اَختَرْدِي ahtardï ئاختۇردى، ئاغدۇردى. اَرْ تاشِــغْ اَختَــرْدِي *ər taxïq ahtardï* — ئادەم تاشنى ئاغدۇردى. تُپِي يِغاجِغْ اَختَرْدِي *tüpi yïqaqïq ahtardï* — بوران دەرەخنى ئاغدۇردى. بىرەر نەرسىنى ئاغدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆزدە «خ - *h*» ھەرپى بىلەن «غ - *q*» ئالماشقان. ئەرەبچىدىكى «خَتّــارٌ» بىلەن «غَــدّارٌ»، «خُمارُالنّــاسِ» بىلەن «غُمّــارُهُمْ» سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. يەنە «اُلْ يِــيرْ اَختَــرْدِي *ol yər ahtardï* — ئۇ يەر ئاختۇردى» دەپمۇ ئىپادىلىدۇ (اَختَرُرْ - اَختَرْماقْ ahtarur – ahtarmaq).

اَرْتُرْدِي arturdï: اُنْ يَرْماقْ اُوزا بِرْ اَرْتُرْدِي *on yarmaq üzə bir arturdï*// — ئون يارماق ئۈستىگە بىر (يارماق) ئارتتۇردى. اَرْ اَرْتُــرْدِي *ər arturdï* — ئادەم ھەددىدىن ئاشتى (اَرْتُرُرْ - اَرْتُرْماقْ arturur - arturmaq). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْدِي بَرُو اَرْتُرُ — *kəldi bərü arturu*

بِيرْدِي اِيلِنْ اَرْتُرْ — *bərdi əlin arturu*

مُنْدا قَلبْ اُلْتُرُو — *munda kalïp olturu*

بُكْرِي بُلُبْ اُنْ بُتارْ — *bügri bolup ün pütər*

[ھەددىدىن ئېشىپ بېرى (بىز تەرەپكە) كەلدى،
ئېلىنى ئۈستىلەپ بەردى،
بۇ يەردە ئونى پۈتۈپ،
مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپتۇ.]

ئەسىر چۈشكەن بىر بەگ توغرۇلۇق سۆزلىنىدۇ: بەگ بىزگە ھەددىدىن ئېشىپ ھۆركىرەپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن بېسىپ كەلگەنىدى، ئاخىر بىزگە ئۆز ئېلىنىمۇ ئۈستەك قىلىپ بەردى، ئەمدى بىزنىڭ يېنىمىزدا بېلى مۇكچىيىپ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ ئولتۇرۇپتۇ.//

اَرْتُــرْدِي ərtürdi: اَنكْ يــازُقنْ اَرْتُــرْدِي *anïŋ yazukïn ərtürdi* — ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈردى. اَنكْ اِيشِــنْ اَرْتُــرْدِي *anïŋ ixïn ərtürdi* — ئۇنىڭ ئىشىنى ماقۇل كۆردى. بىر نەرسىنى بىر يەردىن ئىككىنچى بىر يەرگە ئۆتكۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرْتُرُرْ - اَرْتُرْماكْ ərtürür - ərtürmək).

اَزْتُرْدِي əztürdi تىلدۇردى. اُلْ اُغْلِي قُلاقِــنْ اَزْتُــرْدِي *ol ooqli kulakïn əztürdi* — ئۇ ئوغلىنىڭ قۇلىقىنى تىلدۇردى.//تىرنى ياكى يەرنى ئۈزۈنىغا جىراشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَزْتُرُرْ - اَزْتُرْماكْ əztürür - əztürmək).

اُزْتُــرْدِي üztürdi ئۈزدۇردى. اُلْ يِــبْ اُزْتُــرْدِي *ol yïp üztürdi* — ئۇ يىپ ئۈزدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزْتُرُرْ - اُزْتُرْماكْ üztürür - üztürmək).

اَسْتُردِي asturdï ئاستۇردى. اُلْ اَرْ اَسْتُرْدِي *ol ər asturdï* — ئۇ ئادەمنى ئاستۇردى. اُلْ اَتْ اَسْتُرْدِي *ol ət asturdï* — ئۇ گۆش ئاستۇردى، گۆشنى قوزۇقتا ئېسىشقا بۇيرۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَسْتُرُرْ - اَسْتُرْماقْ asturur - asturmaq).

اَسْتُرْدِي əstürdi: اُرُقْ اَسْتُرْدِي *uruq əstürdi* — ئارغامچىنى سوزدۇردى. اُلْ قَفَقْ اَسْــتُرْدِي *ol kavïk əstürdi* — ئۇ كېپەكنى تاسقاتتى، يەنى ئۇننى كېپەكتىن ئايرىشقا بۇيرۇدى. ھەرقانــداق نەرســنى تاســقىتىش ۋە ئەگلىتىشكىمۇ// مۇشــۇ ســۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُسْتُرُرْ - اُسْتُرْماكْ[1] əstürür - əstürmək).

اُسْتَرْدِي üstərdi: اُلْ مَنكا اُسْتَردِي *ol maŋa üstərdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۇستۇنلۇكتە بەسلەشتى. اُلْ قِلْمِشْ اِيشِــنْ اُسْــتَرْدِي *ol kïlmïx ixïn üstərdi* — ئۇ قىلغان

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُسْتُرُرْ - اُسْتُرْماكْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ تۈزىتىشىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، «*əstürür – əstürmək*» شەكلىدە ئالدۇق.

ئىشىنى ئىنكار قىلدى. ھەرقانداق ئىشتىن تېنىۋېلىشقا ۋە ئۇنى ئىنكار قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُسْتَرُرْ – اُسْتَرْماكْ üstərür - üstərmək).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُوزُنْ بِرْلا اُرُشْ اُتُونْ بِرْلا اُسْتَرْمَا

tüzün birlə urux utun birlə üstərmə

ياۋاش بىلەن ئۇرۇش، يۈزسىز بىلەن ئېيتىشما.

جاڭجاللاشساڭ ياۋاش بىلەن جاڭجاللاش، ئۇ ئېغىرىڭنى كۆتۈرىدۇ، يۈزسىز بىلەن ئېيتىشما، ئۇ سېنى شەرمەندە قىلىدۇ.

اِشْتُرْدِي əxtürdi ئىشىتتۇردى. اُلْ مَنكا اَذْكُو سُوزْ اِشْتُرْدِي ol maŋa əżgü səz əxtürdi — ئۇ ماڭا ياخشى سۆز ئىشىتتۇردى. ئەسلىدە بۇ سۆز «اِشِتُّرْدِي əxittürdi» بولۇپ، «ت – t» ھەرپى تەشدىتلىك ئوقۇلىدۇ (اِشْتُرُرْ – اِشْتُرْماكْ əxtürür - əxtürmək).//

اَشْتُرْدِي əxtürdi سىيرىتتى. اُلْ قُمْ اَشْتُرْدِي ol kum əxtürdi — ئۇ قۇمنى سىيرىتتى. ئۇننى تاغارغا سىيرىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشْتُرُرْ – اَشْتُرْماكْ əxtürür - əxtürmək).

اُشْتُرْدِي üxtürdi ئۈشكىلەتتى، تەشتۈردى، اُلْ اُقْ اُشْتُرْدِي ol ok üxtürdi — ئۇ ئوق تەشتۈردى، ئۇ ئوق باشىقىنى تېشىشكە بۇيرۇدى. ھەرقانداق تار تۆشۈك تەشتۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُشْتُرُرْ – اُشْتُرْماكْ üxtürür - üxtürmək).

اَقْتُرْدِي akturdï ئاقتۇردى. اُلْ سُوڤْ اَقْتُرْدِي ol suv akturdï — ئۇ سۇ ئاقتۇردى (اَقْتُرُرْ – اَقْتُرْماقْ akturur - akturmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْتُرُرْ كُوزُم يُلاقْ akturur kəzüm yulak

تُشْلَنُرْ اُرْدَكْ يُغاقْ tüxlənür ərdək yuqak

[كۆزۈمدىن (ياش) بۇلاق (بولۇپ) ئاقىدۇ،

ئۇنىڭغا ئۆردەك - يۇغاق (لار) چۈشىدۇ.]

كۆز يېشىم بۇلاقتەك ئېقىۋاتىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدا ئۆردەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۇ قۇشلىرى توپلىنىپ ئۈزۈپ يۈرىدۇ.//

I 296

I 297

اُقْتُرْدِي ukturdï ئۇقتۇردى. اُلْ مَنكا اَنِكْ سُوزِنْ اُقْتُرْدِي ol maŋa anïŋ səzin ukturdï — ئۇ ماڭا ئۇنىڭ سۆزىنى ئۇقتۇردى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُقْتُرُرْ – اُقْتُرْماقْ ukturur - ukturmak).

118

اَكْتُرْدِي əktürdi ئەكتۈردى، تېرىتتى. اُلْ تَرِغْ اَكْتُرْدِي ol tarïq əktürdi — ئۇ ئاشلىق ئەكتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكْتُرُرْ – اَكْتُرْماكْ əktürür - əktürmək).

اَكْتُرْدِي əgtürdi ئەگدۈردى. اُلْ جُكانْ اَكْتُرْدِي ol qəgən əgtürdi — ئۇ چۆگەن ئەگدۈردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئەگدۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْتُرُرْ – اَكْتُرْماكْ əgtürür – əgtürmək).

اُكْتُرْدِي əgtürdi ماختاتتى. اُلْ مَنِي اُكْتُرْدِي ol məni əgtürdi — ئۇ مېنى ماختاتتى، ئۇ بىركىمنى مېنى ماختاشقا بۇيرۇدى (اُكْتُرُرْ – اُكْتُرْماكْ əgtürür - əgtürmək).

اُكْتُرْدِي ügtürdi: ئۈگۈلەتتى ~ يىغدۇردى اُلْ مِنْكْ يَرْماقْ اَنكَرْ اُكْتُرْدِي ol mïŋ yarmak aŋar ügtürdi — ئۇ ئاڭا مىڭ يارماق يىغدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكْتُرُرْ – اُكْتُرْماكْ ügtürür - ügtürmək).

اَلْتُرْدُمْ alturdum ئالدۇردۇم. مَنْ اَنْدَنْ يَرْماقْ اَلْتُرْدُمْ mən andan yarmak alturdum — مەن ئۇنىڭدىن يارماق//ئالدۇردۇم (اَلْتُرُرْمَنْ – اَلْتُرْماقْ alturur mən - alturmak).

298 I

اُلْتُرْدِي ulturdï: اُلْ اَشِجْ اِجْرا اَتْ اُلْتُرْدِي ol əxiq iqrə ət ulturdï — ئۇ قازاندا گۆش مەررە قىلدى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تىتىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُلْتُرُرْ – اُلْتُرْماقْ ulturur - ulturmak).

اُلْتُرْدِي olturdï ئولتۇردى. اُلْ اَرْ اُلْتُرْدِي ol ər olturdï — ئۇ ئادەم ئولتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُتُونْ اُمْ لُكْ قَنْجا قُلْسا اُلْتُرُرْ pütün əmlüg kanqa kolsa olturur

ئىشتىنى پۈتۈن خالىغان يېرىگە ئولتۇرار.

بۇ ماقال «پاك ئادەمنى ھېچقانداق تۆھمەت قارىلىيالمايدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اِلْتُرْدِي iltürdi: اُلْ مَنكا كَيِكْ اِلْتُرْدِي ol maŋa kəyik iltürdi — ئۇ ماڭا كېيىكنى تۇزاققا ئىلىندۇرۇشنى بۇيرۇدى (اِلْتُرُرْ – اِلْتُرْماكْ iltürür - iltürmək).

اُلْدُرْدِي əldürdi ئۆلتۈردى. اُلْ اُغْرِي نِي اُلْدُرْدِي ol oqrïnï əldürdi — ئۇ ئوغرىنى ئۆلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلْدُرُرْ – اُلْدُرْماكْ əldürür - əldürmək).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

اِلْدُرْدِي ildurdi چۈشۈرگۈزدى. اُلْ اَنِي تاغْدنْ اِلْدُرْدِي *ol ani taoqdin ildurdi* — ئۇ ئۇنى تاغدىن چۈشۈرگۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِلْدُرُرْ – اِلْدُرْماقْ *ildurur - ildurmaq*). بۇسۇز «ن – *n*» بىلەن «اِنْدُرْدِي *indurdi*» شەكلىدىمۇ ئېيتىلىدۇ.

اُونْدُرْدِي ündürdi ئۈندۈردى. تَنْكْرِي اُوتْ اُونْدُرْدِي *təŋri ot ündürdi* — تەڭرى ئوت ئۈندۈردى. اُلْ اَنِي اَڤْكا اُونْدُرْدِي *ol ani əvgə ündürdi* — ئۇ ئۇنى ئۆيگە ئۈندۈردى. ئۆيغۇزلار بۇ سۆزنى بىلمەيدۇ (اُنْدُرُرْ – اُنْدُرْماكْ *ündürür - ündürmək*).

اَتْغَرْدِي atoqardi: اُلْ مَنِي اَتْغَرْدِي *ol məni atoqardi* — ئۇ مېنى ئاتقا مىندۈرۈپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَتْغَرُرْ – اَتْغَرْماقْ *atoqarur - atoqarmaq*).

اُتْغَـــرْدِي otoqardi ئوتلاتتى. اُلْ اَتْ اُتْغَـــرْدِي *ol at otoqardi* — ئۇ ئات ئوتلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْغَرُرْ – اُتْغَرْماقْ *otoqarur - otoqarmaq*).

اُذْغُرْدِي ożoqurdi ئويغاتتى. اُلْ مَنِي اُذْغُـــرْدِي *ol məni ożoqurdi* — ئۇ مېنى ئۇيقۇدىن ئويغاتتى (اُذْغُرُرْ – اُذْغُرْماقْ *ożoqurur - ożoqurmaq*).

اُذْغَرْدِي ożoqardi ئويغاردى، ئەسلىدى. اُلْ اَنِي كِيدِنْ اُذْغَرْدِي *ol ani kədin ożoqardi* — ئۇ ئۇنى كېيىن ئويغاردى (اُذْغَرُرْ – اُذْغَرْماقْ *ożoqarur - ożoqarmaq*).

اَرْغُرْدِي aroqurdi ھارغۇزدى. اُلْ اَتِنْ اَرْغُرْدِي *ol atin aroqurdi* — ئۇ ئېتىنى ھارغۇزدى (اَرْغُرُرْ – اَرْغُرْماقْ *aroqurur - aroqurmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكُلُمْ اَنكَرْ قَيْنَيُو — *kөŋlüm aŋar kaynayu*
اِجْتِنْ اَنكَرْ اُيْنَيُو — *iqtin aŋar oynayu*
كَلْدِي مَنكا بُيْنَيُو — *kəldi maŋa boynayu*
اُيْنَبْ مَنِي اَرْغُرُرْ — *oynap məni aroqurur*

[كۆڭلۈم ئۇنىڭغا قاينىاپ (جۇش ئۇرۇپ)،
ئىچتىن (ئۆينىڭ ئىچىدە) ئۇنىڭ بىلەن ئويناپ،
كەلدى ماڭا نازلىنىپ،
ئويناپ مېنى ھارغۇزار.]

ئۆيده سۆيۈملۈكۈم بىلەن ئويناشقاندا، كۆڭلۈم كۆتۈرۈلۈپ كەتتى، ئۇ يېنىمغا مەغرۇرانە كەلدى، مەن بىلەن ئويناپ مېنى ھارغۇزۇۋەتتى.

ھەرقانداق ھايۋاننى ھارغۇزۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. //

اَنْقَرْدِي anoqardi ئانت (قەسەم) ئىچۈردى. اُلْ اَنِي اَنْقَـــرْدِي *ol ani anoqardi* — ئۇ ئۇنى قەسەم ئىچۈردى. بۇ سۆز ئەسلى «اَنْـــدْغَرْدِي *andoqardi*»دۇر، يېنىكلەشتۈرۈپ «د – *d*» ھەرپى چۈشۈرۈلگەن. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَظَلْـــتُمْ تَفَكَّهُـــونْ» دېگەن ئىبارىسىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بار. بۇ ئىبارىدىكى «فَظَلْـــتُمْ» سۆزىنىڭ ئەسلى «فَظَلَلْتُمْ» ئىدى، يېنىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن، بۇنىڭدىكى «ل – *l*» ھەرپىلىرىنىڭ بىرى چۈشۈرۈلگەن (اَنْدْغَرُرْ – اَنْدْغَرْماقْ *andoqarur - andoqarmaq*).

اَلْڤِرْدِي əlvirdi: اُلْ اَنِكْ يُوزِنكا اَلْڤِـــرْدِي *ol anik yüziŋə əlvirdi* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە ئېتىلدى (اَلْڤِرَارْ – اَلْڤِرْماكْ *əlvirər - əlvirmək*).

اُتْكُرْدِي ətkürdi ئۆتكۈزدى، سۈردى، ئەۋەتتى. اُتْرُمْ قَرِنْ اُتْكُرْدِي *ətrümkarin ətkürdi* — سۈرگە دورىسى ئىچنى ئۆتكۈزدى. اُلْ اَڤْكا بِتِكْ اُتْكُرْدِي *ol əvgə bitik ətkürdi* — ئۇ ئۆيگە خەت ئەۋەتتى. بىر نەرسىنى يەنە بىر نەرسە ئارقىلىق ئۆتكۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُتْكُرُرْ – اُتْكُرْماكْ *ətkürür - ətkürmək*).

اِجْكَرْدِي iqkərdi كىرگۈزدى. اُلْ اَتِنْ اَڤْكا اِجْكَرْدِي *ol atin əvgə iqkərdi* — ئۇ ئېتىنى ئۆيگە كىرگۈزدى // (اِجْكَـــرُرْ – اِجْكَرْمـــاكْ *iqkərür - iqkərmək*). اُلْ اَنِي بَكْكـــا اِجْكَرْدِي *ol ani bəgkə iqkərdi* — ئۇ ئۇنى بەگكە چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اَذْكَرْدِي əżgərdi: اُلْ كِجِكْ سُوزُكْ اَذْكَـــرْدِي *ol kiqik səzüg əżgərdi* — ئۇ ئۇششاق سۆزنى تىڭشىدى، ئۇنىڭغا ئېتىبار بەردى ۋە ئەمەل قىلدى. بۇ پېئىل كۆپىنچە بولۇشسىز شەكلىدە ئىشلىتىلىدۇ // اُلْ اَنِـــكْ سُـــوزِنْ اَذْكَرْمَـــدِي *ol aniŋ səzin əżgərmədi* — ئۇ ئۇنىڭ سۆزىنى ئېتىبارغا ئالمىدى. اُلْ يَڤُـــزْ نـــانْكِنِي اَذْكَـــرْدِي *ol yavuz nəŋni əżgərdi* — ئۇ بۇزۇق نەرسىنى تۈزەتتى (اَذْكَرُرْ – اَذْكَرْماكْ *əżgərür - əżgərmək*).

اَرْكُـــرْدِي ərgürdi ئېرىتتى. اُلْ يـــاغْ اَرْكُـــرْدِي *ol yaq ərgürdi* — ئۇ ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْكُرُرْ – اَرْكُرْماكْ *ərgürür - ərgürmək*).

اُرْكُرْدِي ürgürdi ئۈلگۈردى. اُلْ اَشْقا اُرْكُرْدِي *ol axqa ürgürdi* — ئۇ ئاشقا ئۈلگۈردى. ھەرقانـــداق نەرسىگـــە ۋاقتىـــدا ئۈلگۈرۈشـــكىمۇ مۇشـــۇ ســـۆز ئىشـــلىتىلىدۇ

(اُرْكُرُرْ – اُرْكُرْماكْ ürgürür - ürgürmək).

اَسْكِرْدِي əskirdi ئەسكىرىدى. تُونْ اَسْكِرْدِي // ton əskirdi — تون ئەسكىرىدى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَسْكِرُرْ – اَسْكِرْماكْ əskirür - əskirmək).

اُشْكُرْدِي üxkürdi كۆشكۈرتتى؛ ئىسقىرتتى. اُلْ اِتِغْ كَيِكّا اُشْكُرْدِي ol itiq kəyikkə üxkürdi — ئۇ ئىتنى كېيىككە كۆشكۈرتتى. ئادەم بىر نەرسىگە كۆشكۈرتۈلسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. يِلانْ اُشْكُرْدِي yilan üxkürdi — يىلان كۆشۈلدىدى. ئادەمنىڭ ۋە تاپقۇشنىڭ ئىسقىرتىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُسْ اُشْكُرْسا اُلُورْ us üxkürsə ölür تاپقۇش ئىسقىرتسا، ئۆلۈم چىقار.

تاپقۇشنىڭ بىر ئادەمگە قاراپ ئىسقىرتىشى ئۆلۈمنىڭ ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ

(اُشْكُرُرْ – اُشْكُرْماكْ üxkürür - üxkürmək).

اُشْكُرْدِي üxkürdi ئەسلىدى، يادىغا كەلتۈردى. اُلْ اُنُتْمِشْ سُوزُكْ اُشْكُرْدِي ol unutmix səzüg üxkürdi — ئۇ ئۇنتۇغان سۆزنى يادىغا كەلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشْكُرُرْ – اُشْكُرْماكْ üxkürür - üxkürmək).

ئۆتۈمسىز پېئىلدىن ئۆتۈملۈك پېئىل ياسىماقچى بولغاندا ياكى ئۆتۈملۈك پېئىلدىن ئىككى ئىشلىگۈچىگە ئۆتىدىغان پېئىل ياسىماقچى بولغاندا، پېئىلغا بىر «ت – t» ھەرپى قوشۇلىدۇ ۋە ئۆتكەن زامان رايىنى بىلدۈرىدىغان «د – d» ھەرپىمۇ «ت – t» غا ئالمىشىپ شۇنداق پېئىلدا ئىككى «ت – t» ھاسىل بولىدۇ: بۇنداق بىرىنچىسى ئۆتۈملۈك پېئىل ياساش ئۇچۇن قوشۇلغان «ت – t»، ئىككىنچىسى ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «ت – t». «سُوزْ اُشْكُرْدِي söz üxkürdi» دېسە، «سۆزنى ئەسلىدى» دېگەن بولىدۇ. «اُشْكُرْتِّي üxkürtti» دېسە، «ئەسلەتتى» دېگەن بولىدۇ. «اَنِكْ اَتِنْ اَرْغُرْتِّي anin atin arqurtti — ئۇنىڭ ئېتىنى ھارۋىرتتى» دېگەن جۈملە ئىككى ئىشلىگۈچىگە ئۆتىدىغان پېئىلغا مىسالدۇر. بۇنىڭ «اَرْغُرْتُرْدِي arqurturdi — ھارۋىرغۇزدى» ۋە «اُشْكُرْتُرْدِي üxkürtürdi — ئەسلەتتۈردى» دېگەن شەكىلمۇ بار. لېكىن، ئۇ ئانچە چىرايلىق ئەمەس. ئالدىنقىسى چىرايلىق ۋە ساغلام.

اُرْبَشْتِي ürpəxti ھۆرپەيمىشتى. اَرَنْ اُرْبَشْتِي ərən ürpəxti — ئەرلەر ھۆرپەيمىشتى. باتۇرلار

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بىر – بىرىگە غەزەپ بىلەن ھۆرپەيمىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْيَشُورْ – اُرْيَشْماكْ[1] ürpəxür - ürpəxmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اَرِغْ اُرْبَشُورْ	ərən ariоq ürpəxür
اُوجِنْ كَكِنْ اِرْتَشُرْ //	өqinkəkin irtəxür
سَقَلْ تُتُبْ تَرْتِشورْ	sakal tutup tartixur
كُكْسِي اَرا اُوتْ تُتارْ	kөksi ara ot tutar

[ئەرلەر ئېرىغ ھۆرپەيمىشەر،
ئۆچ – كەكلىرىنى ئېلىشار،
ساقال تۇتۇپ تارتىشار،
(ئۇلارنىڭ) كۆكسىدە ئوت يانماقتا.]

باتۇرلار بىر – بىرىگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ، ئۆچ ئېلىشقا كىرىشتى، ئۇرۇش قىزىپ كېتىپ، ھەممەيلەننىڭ كۆكسى غەزەپ ئوتىغا تولغاچقا، بىر – بىرىنىڭ ساقاللىرىغا چاڭ سېلىشتى.

اِرْتَشْتِيلارْ irtəxtilər تەكشۈرۈشتى، ئىزدەشتى. اُلارْ بُو سُوزُكْ اِرْتَشْتِيلارْ olar bu səzüg irtəxtilər — ئۇلار بۇ سۆزنى تەكشۈرۈشتى. ئىش ۋە باشقا نەرسىلەرنى تەكشۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِرْتَشُورْ – اِرْتَشْماكْ irtəxür - irtəxmək).

اَرْتَشْدِي artaxdi: يَلْنِكُنْ اِجِنْ اَرْتَشْدِي yalinuk[2] iqin artaxdi — كىشىلەر ئۆز ئىچىدىن ئاراداشتى، يەنى كىشىلەر بىر – بىرىدىن ئۆگىنىپ بۇزۇلۇشتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر – بىرىگە تەسىر قىلىپ بۇزۇلۇشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرْتَشُورْ – اَرْتَشْماقْ artaxur - artaxmaq).

اُرْتُشْدِي ərtüxdi يوشۇرۇشتى. اُلارْ بُو اِيشِغْ اُرْتُشْدِي olar bu ixiq ərtüxdi — ئۇلار بۇ

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُرْ يَشُورْ – اُرْيِشْماكْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز باشتىكى «اُرْبَشْتِي» گە ئاساسەن «ürpəxür - ürpəmək» قىلىپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «يَلْنِكُنْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 34 - ، 199- بەتلەردە «يَلِنكُ-نْ» شەكلىدە كەلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «yalinuk» دەپ ئالدۇق.

ئىشنى يوشۇرۇشتى. بىر ئىشنى يوشۇرۇش ئۈچۈن بىراۋغا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُرْتُشُورْ – اُرْتُشْماكْ *ərtüxür - ərtüxmək*).

اُرْتَشْدِي ərtəxdi ئۆرتەشتى، كۆيدۈرۈشتى. بُوذُنْ بِيرْ اِكِنْدِينِكْ اَڤْلارِنْ اُرْتَشْدِي *bożun bir ikindiniŋ əvlərin ərtəxdi* — خەلق بىر - بىرىنىڭ ئۆيلىرىنى ئۆرتەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل شەكلى ياردەملەشمەك ۋە بەسلەشمەك مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (اُرْتَشُورْ – اُرْتَشْماكْ *ərtəxür - ərtəxmək*).

اَرْتِشْتِي ərtixti: اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَرْسْلانْ دَنْ اَرْتِشْتِي // *ol məniŋ birlə arslandan ərtixti* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئارسلان يېنىدىن ئۆتۈشتە بەسلەشتى. ھەرقانداق خەۋپلىك نەرسە يېنىدىن ئۆتۈشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرْتِشُورْ – اَرْتِشْماكْ *ərtixür - ərtixmək*).

اَرْتِشْدِي artïxdï ئارتىشتى. اُلْ مَنكا اَرْجِي اَرْتِشْدِي *ol maŋa arqï artïxdï* — ئۇ ماڭا (ئۇلاغقا) خۇرجۇن ئارتىشىپ بەردى (اَرْتِشُورْ – اَرْتِشْماقْ *artïxur - artïxmak̦*). ھەرقانداق نەرسىنى ئۇلاغقا ئارتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُقْتَشْتِي ok̦taxtï ئوق ئېتىشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا اُقْتَشْتِي *ol anïŋ birlə ok̦taxtï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوق ئېتىشتى. چەك تاشلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُقْتَشُورْ – اُقْتَشْماقْ *ok̦taxur - ok̦taxmak̦*).

اُنْدَشْدِي ündəxdi ئۈندەشتى، قىچقىرىشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا اُنْدَشْدِي *ol anïŋ birlə ündəxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئۈندەشتى (اُنْدَشُورْ –// اُنْدَشْماكْ *ündəxür - ündəxmək*).

اُبْرَشْتِي upraxtï ئۇپراشتى. تُونْ لارْ اُبْرَشْتِي *tonlar upraxtï* — تونلار ئۇپراشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبْرَشُورْ – اُبْرَشْماقْ *upraxur – upraxmak̦*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كَنْكاشْ لِيك بِلِيكْ اُذْرَشُورْ كَنكاشْ سِيزْ // بِلِيكْ اُبْرَشُورْ
kəŋəxlig bilik üżrəxür kəŋəxsiz bilik upraxur
كېڭەشلىك ئىش ئۇزلىشار، كېڭەشسىز ئىش بۇزۇلار.

كېڭەش بىلەن قىلىنغان ئىش بارغانسېرى ياخشىلىنىدۇ، كېڭەشسىز ئىش بارغانسېرى بۇزۇلۇشقا يۈز تۇتىدۇ.

اُبْرُشْدِي əprüxdi ھۆپلىتىشتى، ئوتلىتىشتى، ئىچۈرۈشتى. اُلْ مَنكا مُونْ اُبْرُشْدِي

ol maŋa mün əprüxdi — ئۇ ماڭا شورپا ئىچۈرۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبْرُشُورْ – اُبْرُشْماكْ *əprüxür - əprüxmək*). بۇ ئىشنى قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُتْرُشْدِي ətrüxdi: اُلارْ بِيرْ بِيرْكا بِتِكْ اُتْرُشْدِي *olar bir birgə bitik ətrüxdi* — ئۇلار بىر - بىرىگە خەت ئەۋەتىشتى (اُتْرُشُورْ – اُتْرُشْماكْ *ətrüxür - ətrüxmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُتْكُرُشْدِي *ətkürüxdi*»دۇر. ھەرقانداق نەرسىنى ئەۋەتىشكە ياردەم بېرىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُتْرُشْدِي utruxdï: اُلْ اَنكَرْ اُتْرُشْدِي *ol aŋar utruxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا قارشى چىقتى (تاقابىل تۇردى). اُلْ مَنكا اُتْرُشْدِي *ol maŋa utruxdï* — ئۇ ماڭا يۈزمۇيۈز تۇردى (اُتْرُشُورْ – اُتْرُشْماقْ *utruxur - utruxmak̦*).//

اُتْرُشْدِي otruxdï: اُلْ مَنكا كَسْما اُتْرُشْدِي *ol maŋa kəsmə otruxdï* — ئۇ ماڭا ماڭلاي چاچ قىرقىشىپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئارتۇقىنى قايچا بىلەن قىرقىپ تاشلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُجْرُشْدِي uqruxdï ئۇچۇرۇشتى. اُلْ مَنكا قُشْ اُجْرُشْدِي *ol maŋa k̦ux uqruxdï* — ئۇ ماڭا قۇش ئۇچۇرۇشۇپ بەردى. قۇش ئۇچۇرۇشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُجْرُشُورْ – اُجْرُشْماقْ *uqruxur - uqruxmak̦*).

اُجْرُشْدِي əqrüxdi ئۆچۈرۈشتى. اُلْ اَنِكْ اُبْكاسِنْ مَنِكْ بِرْلا اُجْرُشْدِي *ol anïŋ əpkəsin məniŋ birlə əqrüxdi* — ئۇ ئۇنىڭ غەزىپىنى مەن بىلەن بىللە ئۆچۈرۈشتى. ئوتنى ئۆچۈرۈشۈپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُجْرُشُورْ – اُجْرُشْماكْ *əqrüxür - əqrüxmək*).

اِجْرُشْدِي iqrüxdi ئىچۈرۈشتى. اُلْ مَنكا سُوڤْ اِجْرُشْدِي *ol maŋa suv iqrüxdi* — ئۇ ماڭا سۇ ئىچۈرۈشۈپ بەردى. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِجْرُشُورْ – اِجْرُشْماكْ *iqrüxür - iqrüxmək*).

اَذْرِشْدِي ażrïxdï ئايرىلىشتى. اُلارْ اِيكِي اَذْرِشْدِي *olar iki ażrïxdï* — ئۇلار ئىككىسى ئايرىلىشتى (اَذْرِشُورْ // – اَذْرِشْماقْ *ażrïxur - ażrïxmak̦*).

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُمانْ جَحَكْ تِزِلْدِي	*tüman qəqək tizildi*
بُكُنْدَنْ اُلْ يَزِلْدِي	*bükündən ol yazildi*
اُكُشْ يَتِبْ اُزَلْدِي	*ükük yatip üzəldi*
يِرْدَا قُبا اَذْرِشُورْ	*yərdə kopa azrixur*

[تۇمەن چېچەك تىزىلدى،
تۆگۈنچەكلىرىدىن ئۇ يېزىلدى،
(يەر ئاستىدا) تولا يېتىپ قىينالدى،
يەردىن قوپۇپ ئايرىلىشار.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تۇرلۇك - تۇمەن//چېچەكلەر تىزىلدى، غۇنچىلار پورەكلەپ ئېچىلدى، ئۇلار يەر ئاستىدا ئۇزاق يېتىپ ئېزىلگەنىدى، ئەمدى بۆسۈپ چىقىپ بىر - بىرىدىن ئايرىلماقتا.

اُذْرُشْدِي öžrüxdï : اُلْ مَنكا تَوارْ اُذْرُشْدِي — *ol maŋa tawar öžrüxdi* ئۇ ماڭا تاۋار تاللىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ// شۇنداق (اُذْرُشُورْ – اُذْرُشْماكْ *öžrüxur - öžrüxmək*). بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اِسْرِشْتِي ïsrïxtï چىشلەشتى. اِكّي اَذْغِرْ بِرْلا اِسْرِشْتِي — *ikki ažoqir birlə ïsrïxtï* ئىككى ئايغىر بىر - بىرى بىلەن چىشلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (اِسْرِشُورْ – اِسْرِشْماقْ *ïsrïxur - ïsrïxmaq*). چىشلەشتە ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اَسْرُشْدِي asruxdï چۆشكۈرۈشتى. اِكّي اَرْ اَسْرُشْدِي — *ikki ər asruxdï* ئىككى ئادەم چۆشكۈرۈشتە بەسلەشتى (اَسْرُشُورْ – اَسْرُشْماقْ *asruxur - asruxmaq*).

اُسْرُشْدِي osruxdï ئوسۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي اُسْرُشْدِي — *olar ikki osruxdï* ئۇلار ئىككىسى بەسلىشىپ ئوسۇرۇشتى (اُسْرُشُورْ – اُسْرُشْماقْ *osruxur - osruxmaq*).

اُغْرَشْدِي oqraxdï قەستلەشتى، پىيىگە چۆشۈشتى اِكّي يَغي اُغْرَشْدِي — *ikki yaoqi oqraxdï* ئىككى دۈشمەن بىر - بىرىنىڭ پىيىگە چۆشۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُغْرَشُورْ – اُغْرَشْماقْ *oqraxur - oqraxmaq*).

اَغْرِشْتِي لارْ aoqrïxtïlar : اُلارْ بُو ايشقا اَغْرِشْتِي لار — *olar bu ixkə aoqrixtilar* ئۇلار بۇ ئىشقا ئاغرىنىشتى (اَغْرِشُورْ// – اَغْرِشْماقْ *aoqrixur - aoqrixmaq*).

اُغْرُشْتِي ooqruxtï: اُلْ مَنكا سُنكُوكْ اُغْرُشْتِي — *ol maŋa səŋük ooqruxtï* ئۇ ماڭا سۆڭەك ئاجرىتىشىپ بەردى. ئاجرىتىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُغْرُشُورْ – اُغْرُشْماقْ *ooqruxur - ooqruxmaq*).

اَفْرِشْتِي əvrixtï: اُلْ اَنِكْ بِرْلا تَلِمْ اَفْرِشْتِي — *ol anïŋ birlə təlim əvrixtï* ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تالاي ھەپىلەشتى. اَنِكْ قَجْمِشْ اَتِغْ اَفْرِشْتِي — *anïŋ qaqmïx atïoq əvrixtï* ئۇنىڭ قاچقان ئېتىنى توسۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا تَوارْ اَفْرِشْتِي — *ol maŋa tawar əvrixtï* ئۇ ماڭا تاۋار ئۆرۈشۈپ بەردى (اَفْرُشُورْ – اَفْرُشْماكْ[1] *əvrixür - əvrixmək*). بۇ «بىر نەرسىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلماق» دېگەن بولىدۇ.

اُقْرَشْدِي oqraxdï: يُنْدْ قَمُغْ اُقْرَشْدِي — *yund qamuoq oqraxdï* ھەممە ئاتلار (ھەلەپنى كۆرۈپ) ئوقرۇقلىدى (اُقْرَشُورْ – اُقْرُشْماقْ *oqraxur - oqraxmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَشِنْ اَتِبْ يَشْنَدِي	*yaxïn atïp yaxnadi*
تُمانْ تُرُبْ تُشْنَدِي	*tuman turup tuxnadi*
اَذْغِرْ قِسِرْ كِشنَدِي	*ažoqïr kïsïr kixnədi*
اُكُرْ اَلِبْ اُقْرَشُورْ	*ügür alïp oqraxur*

[چاقماق قارسىلداپ چاقتى،
تۇمان تۇرۇپ ئۇتتۇرلاندى،
ئايغىر، بايتال كىشىندى،
ئۈيۈر بولۇپ ئوقرۇقلىشار.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ھەممە ياقتا تۇمان ئۆرلەپ، چاقماقلار چاقتى، باھار كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئايغىرلار بىلەن بايتاللار زوقلىنىپ//كىشنەپ ئۈيۈر بولۇشتى، بىر - بىرى بىلەن جۇپلەشتى.

اَكْرِشْتِي əgrixtï قورشاشتى؛ ئېگىرىشتى. اُلْ بَكْكاكَنْدْ اَكْرِشْتِي — *ol bəgkə kənd əgrixtï* ئۇ بەگكە شەھەرنى قورشىشىپ بەردى. قِزْ اَناسِي بِرْلا يِبْ اَكْرِشْتِي — *kïz anasï birlə yïp əgrixtï* قىز ئانىسى بىلەن بەسلىشىپ يىپ

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَفْرُشُورْ – اَفْرُشْماكْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز باشتىكى «اَفْرِشْتِي»گە ئاساسەن «*əvrixür - əvrixmək*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئېگىرىشتى.// ئېگىرىشىپ ببرىشكەمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْرِشُورْ – اَكْرِشْماكْ ağrixür - ağrixmək).

اُكْرِشْتِي ügrixti: اُلْ اَنكَرْ بِيشكْ اُكْرِشْتِي *ol aŋar bəxik ügrixti* — ئۇ ئۇنىڭغا بۆشۈك تەۋرىتىشىپ بەردى (اُكْرِشُورْ – اُكْرِشْماكْ ügrixür - ügrixmək).

اَمْرِشْتِي əmrixti: اَتِمْ بَرْجا اَمْرِشْتِي *ətim barqa əmrixti* — پۇتۇن بەدىنىم (قوتۇرلۇق ۋە باشقا سەۋەبلەردىن) قىچىشىپ كەتتى (اَمْرِشُورْ – اَمْرِشْماكْ əmrixür - əmrixmək).

اَرْڤَشْتِي arvaxtï: قامْ لارْ قَمُغْ اَرْڤَشْتِي *qamlar qamuoq arvaxtï* — ھەممە كاھىنلار ئەپسۇن ـ ئەرۋاھ ئوقۇشتى. باش ـ كۆزگە چىققان يامان جاراھەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سۈپكۆچ قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَرْڤَشُورْ – اَرْڤَشْماقْ arvaxur - arvaxmaq).

اَرْقَشْتِي arqaxtï: اُلْ اَنكْ برْلا يُكْ اَرْقَشْتِي *ol anïŋ birlə yük arqaxtï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن يۈك يۆدىشتى، يەنى بىر ـ بىرىنىڭ يۈكىنى يۆدىشۈپ بەردى (اَرْقَشُورْ – اَرْقَشْماقْ arqaxur - arqaxmaq).

اَلْقِشْتِي alqïxtï: بُويْ اِكّي بِلا اَلْقِشْتِي *boy ikki bilə alqïxtï* — ئىككى قەبىلە بىر ـ بىرىنى يوق قىلىشتى. ھەرقانداق نەرسىنى يوق قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ// (اَلْقِشُورْ – اَلْقِشْماقْ alqïxur - alqïxmaq).

اَلْقِشْدِي alqïxdï ئالقىشلاشتى، ماختاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَلْقِشْ اَلْقِشْدِي *ol mənïŋ birlə alqïx alqïxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئالقىشلاشتا يارەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَلْقِشُورْ – اَلْقِشْماقْ alqïxur - alqïxmaq). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ لارْ اَرِغْ اَلْقِشُرْ	*alplar arïoq alqïxur*
كُجْ بِيرْ قِلِبْ اَرْقِشُرْ	*küq bir kilip arqaxur*
بِيرْ بِيرْ اُوزا اَلْقِشُرْ	*bir bir üzə alqïxur*
اَذْكَرْمَذِبْ اُقْ اَتارْ	*əzgərməzip ok atar*

جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلار// بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشتى، كۆچنى توپلاپ ئۆز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر – بىرىنى ئالقىشلاشتى، ئۆلۈمدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى.

اِرْكِشْتِي irkixti: اُلْ مَنكا تَوارْ اِرْكِشْتِي *ol maŋa tawar irkixti* — ئۇ ماڭا تاۋار توپلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. توپلاشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِرْكِشُورْ – اِرْكِشْماكْ irkixür - irkixmək).

اَلْگَشْتِي əlgəxti: اُلْ مَنكا اُنْ اَلْگَشْتِي *ol maŋa un əlgəxti* — ئۇ ماڭا ئۇن ئەلگەشتى. ئەلگەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَلْگَشُورْ – اَلْگَشْماكْ əlgəxür - əlgəxmək).

اَمْگَشْتِي əmgəxti: بُو اِيشْ تا بُويْ اَمْگَشْتِي *bu ixta boy əmgəxti* — بۇ ئىشتا خەلق ئەمگەشتى،// بىر ـ بىرىنىڭ سەۋەبىدىن جاپا تارتىشتى (اَمْگَشُورْ – اَمْگَشْماكْ əmgəxür - əmgəxmək).

اُپْلَشْدِي üpləxdi: بُودُنْ اِكِنْدِي تَڤارِينْ اُپْلَشْدِي *bodun ikindi tavarin üpləxdi* — خەلق بىر ـ بىرىنىڭ مۇلكىنى تالان ـ تاراج قىلدى (اُپْلَشُورْ – اُپْلَشْماكْ üpləxür - üpləxmək).

اُتْلَشْدِي ətləxdi: اُتْلَشْدِي نانْكْ *ətləxdi nəŋ* — ئۆتمىتۆشۈك قىلمىغان نەرسە (اُتْلَشُورْ – اُتْلَشْماكْ ətləxür - ətləxmək). بۇ ھال تالان ـ تاراج ۋاقتىدا يۈز بېرىدۇ. //

اُتْلَشْدِي ətləxdi: اَلْبْ لارْ اُتْلَشْدِي *alplar ətləxdi* — باتۇرلار ئۇرۇشتى، بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشتى (اُتْلَشُورْ – اُتْلَشْماكْ ətləxür - ətləxmək).

اِتْلِشْدِي itlixdi: اِتْلِشْدِي نانْكْ *itlixdi nəŋ* — ئىتتىرىۋېتىلگەن نەرسە (اِتْلِشُورْ – اِتْلِشْماكْ itlixür - itlixmək).

اَجْلِشْدِي aqlïxdi ئېچىلمىشتى. قَبُغْلارْ اَجْلِشْدِي *qapuqlar aqlïxdi* — قوۋۇقلار

[باتۇرلار (بىر ـ بىرىنى) شىددەت بىلەن يوقتىشار،
كۆچ(نى) بىر قىلىپ (بىر ـ بىرىگە) يار ـ يۆلەك بولۇشار،
بىر ـ بىرىنى ئالقىشلىشار،
پەرۋا قىلماي ئوق ئاتار.]

ئېچىلىشتى. يېشىلمىگەن مەسىلىلەر يېشىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.
(اَجْلِشُورْ – اَجْلِشْماقْ aqlïxur - aqlïxmak).

اَذْلَشْدِي əżləxdi: اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِينِي اَذْلَشْدِي olar bir ikindini əżləxdi — ئۇلار بىر - بىرىنى ئازلاشتى (اَذْلَشُورْ – اَذْلَشْماكْ əżləxür - əżləxmək).

اُذْلَشْدِي użlaxdï ئۈزۈلمەي كەينى - كەينىدىن مېڭىشتى، سوڭداشتى. اِڤِقْ بِيرْ بِيرْكا اُذْلَشْدِي ïvïk bir birgə użlaxdï — تاغ ئۆچكىسى بىر - بىرىگە سوڭداشتى (اُذْلَشْورْ – اُذْلَشْماقْ użlaxur - użlaxmak).

اَرْلَشْدِي ərləxdi ئەرلىك قىلىشتى، ئەرلىكتە بەسلەشتى. اُلارْ اِكّي اَرْلَشْدِي olar ikki ərləxdi — ئۇلار ئىككىسى ئەرلىكتە بەسلەشتى (اَرْلَشُورْ – اَرْلَشْماكْ ərləxür - ərləxmək).//

اُرْلَشْدِي urlaxdï هۇررا توۋلاشتى، ۋارقىراشتى، جارقىراشتى. بُودُنْ قَمُغْ اُرْلَشْدِي bodun kamuq urlaxdï — پۈتۈن خەلق هۇررا توۋلاشتى (اُرْلَشُورْ – اُرْلَشْماقْ urlaxur - urlaxmak). ئەسلى «اُرِيلَشْتِي urïlaxtï»دۇر.

اُزْلُشْدِي üzlüxdi ئۈزۈلۈشتى. اُزْلُشْدِي نانْكْ üzlüxdi nəŋ — نەرسە ئۈزۈلدى. بَكِي كِشِي اُزْلُشْدِي bəgi kixi üzlüxdi — ئەر - خوتۇن ئۈزۈلۈشتى، ئەر بىلەن خوتۇن ئاجراشتى. شۇنىڭدەك اَلِمْلِغْ بِيرِمْلِكْدِنْ اُزْلُشْدِي alïmlïq bərimligdin üzlüxdi — ئالغۇچى بەرگۈچىدىن ئۈزۈلۈشتى، يەنى ئېلىشى بار بېرىشى باردىن ئۈزۈلۈشتى (اُزْلُشُورْ – اُزْلُشْماكْ üzlüxür - üzlüxmək).

اِشْلَشْدِي ixləxdi ئىشلەشتى، ئىشلىشىپ باقتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اِشْلَشْدِي ol məniŋ birlə ixləxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئىشلىشىپ باقتى. ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِشْلَشُورْ – اِشْلَشْماكْ ixləxür - ixləxmək).

اِغْلَشْتِي ïqlaxtï يىغلاشتى. اُغْلانْ اِغْلَشْتِي oqlan ïqlaxtï — بالىلار يىغلاشتى. بۇ سۆز «ى – يا» بىلەن «يِغْلَشْتِي yïqlaxtï»مۇ دېيىلىدۇ (اِغْلَشُرْ – اِغْلَشْماقْ ïqlaxur - ïqlaxmak).//

اَڤْلَشْدِي avlaxdï ئولاشتى، يىغىلىشتى. كِشِي اَڤْلَشْدِي kixi avlaxdï — كىشى

ئولاشتى (اَڤْلَشُورْ – اَڤْلَشْماقْ avlaxur - avlaxmak).

اَڤْلَشْتِي əvləxti ئۆي تىكىشتى. اُلْ بَكْ بِرْلا اَڤْلَشْتِي اُيْنابْ ol bəg birlə əvləxti oynap — ئۇ بەگ بىلەن ئۆي تىكىشىپ ئوينىدى. بۇ بىر قائىدە.//قىماردا تىكىلگەن نەرسىنىڭ ئېتى ئېيتىلىپ، ئۇنىڭغا «لَشْتِي laxtï // ləxti» قوشۇمچىسى ئۇلىنىدۇ. بۇ شەكىلدە ياسالغان پېئىلنىڭ مەنىسى قىمارنى بىلدۈرىدۇ (اَڤْلَشُورْ – اَڤْلَشْماقْ[1] əvləxür - əvləxmək).

اُكْلُشْدِي üglüxdi ئۈگۈلەشتى ~ دۆۋىلەشتى. بِيرْ نانْكْ بِيرْ اُزا اُكْلُشْدِي bir nəŋ bir üzə üglüxdi — بىر نەرسە يەنە بىرىنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلەندى. قۇمنىڭ بىر يەرگە، چېكەتكىلەرنىڭ قومۇشقا، كىشىلەرنىڭ قىستاڭچىلىققا توپلىنىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُكْلُشُرْ – اُكْلُشْماكْ üglüxür - üglüxmək).

اَقْلِشْدِي akˌlïxdï ئېقىشتى. تَكْما يَنكاقْتِنْ بُودُنْ اَقْلِشْدِي təgmə yaŋaktïn bodun aktïxdï — تۇشمۇ تۇشتىن//خەلق ئېقىشتى. ھەر يەردىن سۇلار ئېقىپ كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَقْلِشُورْ – اَقْلِشْماقْ akˌlïxur - akˌlïxmak).

اَكْلَشْدِي əgləxdi چەيلەشتى؛ ئاتلاندى. اُلارْ قَمُغْ اَذاقْ اَكْلَشْدِي لارْ olar kamuq ażak əgləxdilər — ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر ئىشقا ئاتلاندى، يەنى بىر ئىشقا ئۇيۇشتى. بۇ بىر نەرسە ئۈستىدە خەلقنىڭ بىرلەشكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ؛ بىر نەرسىنى ئاياغ بىلەن چەيلەشتە بىر - بىرىگە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَكْلَشُرْ – اَكْلَشْماكْ əgləxür - əgləxmək).

اِكْلَشْدِي igləxdi يىگلەشتى، يىگلىدى، كېسەل بولدى. يِلْقِي اَرِغْ اِكْلَشْدِي yïlkï arïq igləxdi — يىلقا ۋە باشقا ھايۋانلار ئېرىغ كېسەل بولدى (اِكْلَشُرْ – اِكْلَشْماكْ igləxür - igləxmək).

اَمْلَشْدِي لارْ əmləxdilər ئەملىنىشتى، داۋالىنىشتى. بالِغْ لارْ اَمْلَشْدِي لارْ balïqlar əmləxdilər — يارىدارلار ئەملىنىشتى (اَمْلَشُورْلارْ – اَمْلَشْماكْ əmləxürlər - əmləxmək).

[1] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «اَڤْلَشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 134– بەتتە «اَڤْلَنْماكْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزنىڭ مەستەر شەكلىنى «əvləxmək» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۆملەشۈ ئۆملەشۈ: ئۇ ئىككى نەرسىنى بىر-بىرىگە ئىشقالاپ قويۇش ياكى ئۇ ئىككى نەرسىنى بىر-بىرىگە ئىشقالاپ قويۇلغان ھالەت. (ئۆملەشمەك – ئۆملەشتۈرمەك).

ئىملەشدى ئىملەشدى ئىملاشتى، ئىملا قىلدى. ئۇ ئىنكىنى بىلا ئالكىن ئىملەشدى — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن قول ئىشارىتى قىلىشتى، يەنى قول بىلەن ئىملاشتى (ئىملەشمەك – ئىملەشتۈرمەك).

ئۈستۈقتى ئۈستۈقتى ئۈتتۈردى ~ ئۈتتۈردى. ئۇ يارماقنى ئۈستۈقتى — ئۇ يارماق ئۈتتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ئۈستۈقماق – ئۈستۈكار).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سىنامسا ئارسىقار ساقىنمسا ئۈستۈكار

سىنىمسا ئېزىقىدۇ، ساقلانمسا ئۈتتۈردۇ.

سىناقتىن ئۆتكۈزمىسە، ئالدىنىپ قالىدۇ، بىر ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلىمىسا، يەنى پەخەس بولمىسا، يېڭىلىپ قالىدۇ. بۇ ماقال سىناپ كۆرۈش ۋە ھەزەر ئەيلەشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

ئارسىقتى ئارسىقتى ئېزىقتى، ئالداندى. ئار ئارسىقتى — ئادەم ئالدانىدى (ئارسىقار – ئارسىقماق).

ئۇرسۇقتى ئۇرسۇقتى ئۇرۇلدى، تاياق يېدى، يېڭىلدى. ئار ئۇرسۇقتى — ئادەم ئۇرۇشتا يېڭىلدى (ئۇرسۇقار – ئۇرسۇقماق).

ئالسىقتى ئالسىقتى: ئۇل تەڭرىنىڭ ئالسىقتى — ئۇ تاۋىرىنى ئالدۇرۇپ قويدى، يەنى مېلىنى تارتقۇزۇپ قويدى (ئالسىقار – ئالسىقماق).

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قۇيغاشىپ ياتسا ئانىڭ يۈزىنە — koyoqaxip yatsa aniŋ yüziŋə

ئالسىقار ئوگىن ئانىڭ سۆزىنە — alsïqar əgin aniŋ səziŋə

مىڭ كىشى يولۇقى بولۇپ ئۇزىنە — miŋ kixi yuluoqi bolup uziŋa

بىرگالار ئۇزنى ئانىڭ كۆزىنە — bərgələr əzin aniŋ kəziŋə ①

[قوچاقلىشىپ ياتسا (قاراپ) ئۇنىڭ يوزىگە،

ئالدۇرار ئەقلىنى ئۇنىڭ سۆزىگە،//

مىڭ كىشى پىدا بولۇپ (ئۇنىڭ) ئۇزلۇقىغا (گۆزەللىكىگە)

بەرگۈسىدۇر ئۆزىنى (جېنىنى) ئۇنىڭ كۆزىگە.]

ئۇنىڭ بىلەن قوچاقلىشىپ، يوزىگە قاراپ ياتقان كىشى ئۇنىڭ نازى ۋە سۆزلىرىدىن ئەقلىنى يوقىتىپ قويىدۇ، مىڭ جېنى بولسىمۇ، ئۇنىڭ گۆزەللىكىگە پىدا قىلىۋېتىدۇ.

ئاندىقتى ئاندىقتى ئانت ئىچتى. ئار ئاندىقتى — ئادەم ئانت ئىچتى (ئاندىقار – ئاندىقماق).

ئانچىقتى ئانچىقتى ئەندىكتى. ئار ئانچىقتى — ئادەم (سوغۇق سۇ قويۇلغانلىقتىن) ئەندىكتى، يەنى خۇددىنى يوقاتقانىدەك بولدى، كىرىشتى ۋە تىترىدى (ئانچىكار – ئانچىكماق).

ئۈستۈكتى ئۈستۈكتى ئۈستىكىنى بىلدۇردى. ئۇل بۇ ئىشقا ئۈستۈكتى — ئۇ بۇ ئىشقا ئۈستەك بىلدۇردى، يەنى مايىل بولدى (ئۈستۈكار – ئۈستۈكماق). بۇنىڭ ئەسلى «ئوزتۈكتى»دۇر.

ئىرپەلدى ئىرپەلدى تىلىندى، ھەرىلەندى. يىغاچ ئىرپەلدى — يىغاچ تىلىندى (ئىرپەلۈر – ئىرپەلمەك). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئۇنكاكنى ئىرپەلدى ئىش — ئوڭىقاي ئىرپەلدى ئىش

ئوڭىغا تارتقان ئىش بۇزۇلدى.

① بۇ شېئىر ئەسلىدە «ئالسىقتى alsïkti» سۆزىگە مىسال بولۇشى كېرەك ئىدى. يازما نۇسخىدا «ئانچىقتى» سۆزىدىن كېيىن يېزىلىپ قالغان، بىز ئۇنى ئورنىغا يۆتكەپ قويدۇق.

اَرْتِلْدِي artildi ئارتىلدى. اَرْ اَتْ اُزا اَرْتِلْدِي *ər at üzə artildi* — ئادەم ئات ئۈستىگە ئارتىلدى. بۇ ئادەم//گەۋدىسىنىڭ يېرىمى بىر تەرەپكە، يېرىمى ئىككىنچى تەرەپكە ئارتىلىپ تۇرغان ھالىتى. تَغارْ اَشْياك اُزا اَرْتِلْدِي *taqar əxyək üzə artildi* — تاغار ئېشەك ئۈستىگە ئارتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْتِلُورْ – اَرْتِلْماقْ *artilur - artilmak*).

اُرْتُلْدِي ərtüldi قاپلاندى، يېپىلدى؛ تۇتۇلدى. ايشْ اَرْ اُزا اُرْتُلْدِي *iʁ ər üzə ərtüldi* — ئىش ئادەمگە تۇتۇق بولدى. كُوكْ اُرْتُلْدِي *kək ərüldi* — كۆك (ھاۋا) تۇتۇلدى، يەنى ئاسمان بۇلۇتلاندى (اُرْتُلُورْ – اُرْتُلْماكْ *ərtülür - ərtülmək*). بۇ ئەسلىدە بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسە ئاستىدا يوشۇرۇنۇپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆز.

اُرْتَلْدِي ərtəldi ئۆرتەلدى، كۆيدۈرۈلدى. بُكْ اُرْتَلْدِي *bük ərtəldi* — بۈك (چاتقال) ئۆرتەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْتَلُورْ – اُرْتَلْماكْ *ərtəlür - ərtəlmək*).

اِرْتَلْدِي irtəldi ئىزدەلدى، سۈرۈشتۈرۈلدى. اِرْتَلْدِي نانْكْ *irtəldi nəŋ* — ئىزدەلگەن نەرسە (اِرْتَلُورْ – اِرْتَلْماكْ *irtəlür - irtəlmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكُلُم اِجنْ اُرْتَدِي — *kəŋlüm iqin ərtədi*
يتميش يشغ قَرْتَدِي// — *bitmix baxïq① qartadï*
كَجْمِشْ اذُك اِرْتَدِي — *kəqmix üžük irtədi*
تُنْ كُنْ كجب اِرْتَلُورْ — *tün kün kəqip irtəlür*

[كۆڭلۈم ئىچى (يۈرەك ـ باغرىم)نى ئۆرتىدى،
پۈتكەن يارىنى تاتلىدى،
كەچكەن (ئۆتكەن) ئۈدۈك (ئىشق) نى ئىزدىدى (ئەسلىدى)،
كېچە ـ كۈندۈز ئىزدىنەر.]

① بۇ يەردىكى «*bitmix baxïq*» دېگەن سۆز يازما نۇسخىدا «يتميش يشغ» شەكلىدە يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي ئەرەبچە تېكىستنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى سۆزنى «پۈتكەن يارا» مەنىسىدە «بتميش بشغ» بولغىنى توغرا دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ تۈزىتىشنى توغرا تاپتۇق.

بىر كىشىگە مەرسىيە بىلدۈرۈپ مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ مۇسىبىتى ئىچىمنى كۆيدۈرۈۋەتتى.// پۈتكەن يارامنى تاتلاپ ئېچىۋەتتى، ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلەتتى، زامان ئۆتكەنسېرى كۆڭۈل ئۇنى ئىزدەيدۇ.

اُبْرُلْدِي əprüldi ھۆپلىتىلدى، ئوتلىتىلدى، ئېچۈرۈلدى. مُونْ اُبْرُلْدِي *mün əprüldi* — شورپا ھۆپلىتىلدى. باشقىلاردىمۇ // شۇنداق (اُبْرُلُرْ – اُبْرُلْماكْ *əprülür - əprülmək*).

اُسْتَلْدِي üstəldi ئۈستىلەندى، قوشۇلدى، كۆپەيدى. سُوفْ اُسْتَلْدِي *suv üstəldi* — سۇ كۆپەيدى. ئۈستىگە قوشۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُسْتَلُرْ – اُسْتَلْماكْ *üstəlür - üstəlmək*).

اِسْتَلْدِي istəldi ئىستەلدى. اِسْتَلْدِي نانْكْ *istəldi nəŋ* — ئىستەلگەن نەرسە (اِسْتَلُرْ – اِسْتَلْماكْ *istəlür - istəlmək*).

اَشْتِلْدِي əxtildi ئىشتىلدى، ئاڭلاندى. بُو سُوزْ اَشْتِلْدِي *bu səz əxtildi* — بۇ سۆز ئىشتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشْتِلُرْ – اَشْتِلْماكْ *əxtilür - əxtilmək*).

اَغْتِلْدِي aoqtildi يىقىتىلدى. اَرْ اَغْتِلْدِي *ər aoqtildi* — ئادەم يىقىتىلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اَغْتَرِلْدِي *aoqtarildi* — ئاغدۇرۇلدى»دۇر (اَغْتِلُرْ – اَغْتِلْماقْ *aoqtilur - aoqtilmak*).

اَفْدِلْدِي əvdildi جۇغلاندى، يىغىلدى. اَفْدِلْدِي نانْكْ *əvdildi nəŋ* – جۇغلاندى نەرسە (اَفْدِلُرْ – اَفْدِلْماكْ *əvdilür - əvdilmək*).

اِكْدِلْدِي igdildi ئۆگىتىلدى، تەربىيىلەندى. اُغُلُ اِكْدِلْدِي// *oqul igdildi* — بالا ئۆگىتىلدى (اِكْدِلُرْ – اِكْدِلْماكْ *igdilür - igdilmək*).

اُتْرُلْدِي ətrüldi ئۇشكۇرتۇلدى، چېلىندى. سِبِزْغُو اُتْرُلْدِي *sibizoqu ətrüldi* — سىبزغۇ (نەي) چېلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْرُلُرْ – اُتْرُلْماكْ *ətrülür - ətrülmək*).

اُتْرُلْدِي otruldi كېسىلدى، قىرقىلدى. سَجْ اُتْرُلْدِي *saq otruldi* — چاچ قىرقىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُتْرُلُرْ – اُتْرُلْماقْ *otrulur - otrulmak*).

اَذْرِلْدِي əzrildi ئايرىلدى. يُولْ اَذْرِلْدِي *yol əzrildi* — يول ئايرىلدى. ئىككى ئاغىنىنىڭ بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىشىغا، شۇنىڭدەك يىللارنىڭ ئايرىلىشىغىمۇ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شۇنداق دېيىلىدۇ (اَذْرِلُرْ – اَذْرِلْماقْ *ażrïlur - ażrïlmak*).

اُذْرُلْدي *өżrüldi* ئاجرالدى، تاللاندى. اُذْرُلْدي نانْكْ *өżrüldi nəŋ* — ئاجرالغان نەرسە. بىر بۆلۈك كىشىلەرنىڭ بىر يانغا ئاجرىلىپ چىققىنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَنِكْ اَرَنِي اُذْرُلْدي *anïŋ ərəni өżrüldi* — ئۇنىڭ ئادەملىرى ئاجرىلىپ چىقتى (اُذْرُلُرْ – اُذْرُلْماكْ *өżrülür - өżrülmək*).

اِسْرِلْدي *ïsrïldï* چىشلەندى. اَتْماكْ اِسْرِلْدي *ətmək ïsrïldï* // — نان چىشلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِسْرِلُرْ – اِسْرِلْماقْ *ïsrïlur - ïsrïlmak*). I 328

اَشْرُلْدي *axruldï* ئاشۇرۇلدى. يُوكْ اَرْتِّنْ اَشْرُلْدى *yük arttïn axruldï* — يۈك داۋاندىن ئاشۇرۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشْرُلُرْ – اَشْرُلْماقْ *axrulur – axrulmak*).

اُغْرَلْدي *oqraldï* نىيەت قىلدى، ئىنتىلدى؛ چاغلىدى، كۆزلىدى. اُلْ يِيرْكا اُغْرَلْدي *ol yərgə oqraldï* — ئۇ يەرگە ئىنتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُغْرَلُرْ – اُغْرَلْماقْ *oqralur - oqralmak*).

اُغْرُلْدي *oqruldï*: سُنكُوكْ اُغْرُلْدي *səŋük oqruldï* — سۆڭەك (ئۈگە – ئۈگىسىدىن) ئاجرالدى (اُغْرُلُرْ – اُغْرُلْماقُ *oqrulur - oqrulmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَلْجِقْ بَلِقْ يُغْرُلُورْ	*balqïk balïk yuqrulur*
جِغايْ يَڤُزْ يِغْرِلُورْ	*qïqay yavuz yïqrïlur* //
اَرْنكَكْ لَرِي اُغْرُلُورْ	*ərŋəkləri oqrulur*
اُذْغُجْ بِلا اَڤْرِشُورْ	*ożquq bilə əvrixür*

[لاي – پاتقاقلار يۇغۇرۇلار،
يوقسۇل – يوپۇن دۈگدىيەر،
بارماقلىرى ئۇيۇشار،
كىچىككىنە چوغ بىلەن ھەپىلىشەر.] //

129

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دېيىلىدۇ: لاي – پاتقاقلار يۇغۇرۇلۇپ، ئۇيۇپ كېتىدۇ، يوقسۇل – يوپۇنلار دۈگدىيىپ، تۈگۈلۈپ

كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ بارماقلىرى قورۇلۇپ، قوۋۇشماي قالىدۇ – دە، بىرەر پارچە چوغ بىلەن سۆيۈنۈپ كېتىدۇ.

اَڤْرُلْدي *əvrüldi* ئۆرۈلدى، ياندى، بۇرۇلدى. اَرْ اَڤْرُلْدي *ər əvrüldi* — ئادەم ئۆرۈلدى، ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۆز يۆنىلىشىدىن بۇرۇلۇشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَڤْرُلُرْ – اَڤْرُلْماكْ *əvrülür - əvrülmək*).

اَكْرِلْدي *əgrildi* ئورالدى؛ ئېگىرىلدى. كَنْدْ اَكْرِلْدىْ *kənd əgrildi* — كەنت (شەھەر) ئورىۋېلىندى. يِبْ اَكْرِلْدي *yïp əgrildi* — يىپ ئېگىرىلدى (اَكْرِلُرْ – اَكْرِلْماكْ *əgrilür - əgrilmək*).

اُكْرِلْدي *ügrildi* تەۋرىتىلدى. بِيشِكْ اُكْرِلْدي *bəxik ügrildi* — بۆشۈك تەۋرىتىلدى (اُكْرِلُرْ – اُكْرِلْماكْ *ügrilür - ügrilmək*). //

330 I

اَمْرُلْدي *amruldï* توختىدى، تىندى. قَيْنارْ اَشِجْ اَمْرُلْدي *kaynar əxiq amruldï* — قايناۋاتقان قازان (سوغۇق سۇ قۇيۇلۇش بىلەن) توختىدى. اَرْ تِنِي اَمْرُلْدي *ər tïnï amruldï* — ئادەمنىڭ تىنىقى توختىدى، جېنى چىقتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ جۇشقۇنلۇقتىن كېيىن تىنچىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَمْرُلُرْ – اَمْرُلْماقْ *amrulur - amrulmak*).

اِرْغَلْدي *ïroqaldï* ئىرغىتىلدى، ئىرغاڭلىتىلدى. يِغاجْ اِرْغَلْدي *yïqaq ïroqaldï* — دەرەخ ئىرغىتىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئىرغىتىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِرْغَلُرْ – اِرْغَلْماقْ *ïroqalur - ïroqalmak*).

اَرْڤَلْدي *arvaldï* ئەرۋەشلەندى، ئەرۋەش ئوقۇلدى. اَرْقِشْ اَرْڤَلْدي *arvax*[1] *arvaldï* — ئەپسۇن – ئەرۋەش ئوقۇلدى (اَرْڤَلُرْ – اَرْڤَلْماقْ *arvalur - arvalmak*).

اَلْقَلْدي *alkaldï* ئالقىشلاندى. بَكْكا اَلْقِشْ اَلْقَلْدي *bəgkə alkïx alkaldï* — بەگكە ئالقىش ئېيتىلدى، يەنى بەگ ئالقىشلاندى (اَلْقَلُرْ – اَلْقَلْماقْ *alkalur - alkalmak*). //

331 I

اِرْكِلْدي *irkildi* جۇغلاندى، يىغىلدى، توپلاندى. سُو تَلِمْ اِرْكِلْدي *sü təlim irkildi* — ئەسكەر كۆپ توپلاندى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ جۇغلىنىشى ۋە توپلىنىشىغىمۇ

[1] بۇ يەردىكى «اَرْقِشْ *arkïx* — كارۋان» سۆزى جۈملىنىڭ مەزمۇنىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىز بۇ سۆزنى «اَرْڤَلْدي» دېگەن پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى دەپ ھېسابلاپ، «اَرْڤَشْ *arvax*» قىلىپ ئالدۇق.

شۇنداق دېيىلىدۇ (اِرْكِلُرْ - اِرْكِلْماكْ irkilür - irkilmək). باشقا نەرسە توپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل بەزىدە ئۆتۈملۈك ۋە بەزىدە ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

اُرْكُلْدِي ürküldi ئۈركۈدى ~ ھۈركۈدى، ئۈركۈپ كەتتى. اُرْكُنْجْ بُلُبْ اُرْكُلْدِي ürkünq bolup ürküldi — ئۈركۈش بولۇپ ئۈركۈپ كەتتى (اُرْكُلُرْ – اُرْكُلْماكْ ürkülür - ürkülmək).

اَلْگَلْدِي əlgəldi ئەلگەلدى ~ ئەگىلەندى، تاسقالدى. اُونْ اَلْگَلْدِي un əlgəldi — ئۇن ئەلگەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْگَلُرْ – اَلْگَلْماكْ əlgəlür - əlgəlmək).

اَرْتِنْدِي artïndï ئارتىندى، ئۆچسىغا ئارتتى. اَرْ اَرْجِسِنْ اَرْتِنْدِي ər arqisin artïndï — كىشى خۇرجۇنىنى (ئۇلاغقا) ئارتىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْتِنُرْ- اَرْتِنْماقْ artïnur - artïnmaq).

اُرْتُنْدِي ərtündi يېپىندى. اُرْاغُتْ يُوزِنْ اُرْتُنْدِي uraqut yüzin ərtündi — خوتۇن يۈزىنى يېپىۋالدى. باشقا نەرسىلەرنى// يېپىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ[1] (اُرْتُنُرْ - اُرْتُنْماكْ ərtünür - ərtünmək)

اُرْتَنْدِي ərtəndi ئۆرتەندى، كۆيدى. اُرْتَنْدِي نانْكْ ərtəndi nəŋ — ئۆرتەنگەن نەرسە (اُرْتَنُرْ-// اُرْتَنْماكْ ərtənür - ərtənmək). كۈن پاتقاندىن كېيىن بۇلۇت قىزارسا، «بُلِتْ اُرْتَنْدِي bulït ərtəndi» دېيىلىدۇ. تۈركىلەر بۇنى ياخشىلىققا جورۇيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بُلِتْ اُرْتَنْسا اَقْلُكْ اُرِي كَلْدُرْمِشْجا بُلُورْ

تَنْكْدا بُلِتْ اُرْتَنْسا اَقْكا يَغِي كِرْمِشْجا بُلُورْ

tünlə bulït ərtənsə əvlük uri kəldürmixqə bolur

taŋda bulït ərtənsə əvgə yaoqi kirmixqə bolur

تۇندە بۇلۇت ئۆرتەنسە، خوتۇن ئوغۇل تۇغقاندەك بولار،

تاڭدا بۇلۇت ئۆرتەنسە، ئۆيگە يېغا كىرگەندەك بولار.

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچە ئىزاھىدا «اُرْتُنْدى» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «سَفَرَتْ — ئاچتى» دەپ بېرىلگەن، كەينىدىنلا يەنە «سَتَرَتْ — ياپتى» دەپ بېرىلگەن. بىز بىر سۆزنىڭ ئىككى قارىمۇ قارشى مەنىدە كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنىڭ ھەر ئىككى ئىزاھىنى «ياپتى» دېگەن مەنىدە بەردۇق. چۈنكى، بۇ سۆز بىر قىسىم تۈركىي تىللاردا ھازىرمۇ «يېپىندى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كەچقۇرۇن بۇلۇت قىزارسا، خوتۇنى ئوغۇل تۇغقاندەك// بولىدۇ، تاڭدا بۇلۇت قىزارسا، ئۆيگە يېغا كىرگەندەك بولىدۇ. تۈركىلەر كېيىنكىسىنى ياخشىلىققا جورۇمايدۇ.

اَڤْدِنْدِي əvdindi دۆۋىلىدى. اُلْ اُوزِنكا يَمِيشْ اَڤْدِنْدِي ol əziŋə yəmix əvdindi — ئۇ ئۆزىگە يېمىش دۆۋىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَڤْدِنُرْ – اَڤْدِنْماكْ əvdinür - əvdinmək).

اُتْرُنْدِي utrundï ئۈتتۈر كەلدى. يۈزلەندى، قارشى چىقتى. اُلْ مَنكا اُتْرُنْدِي ol maŋa utrundi — ئۇ ماڭا قارشى چىقتى. يِيلْ يِغاجْقا اُتْرُنْدِي yəl yïoqaqqa utrundi — يەل دەرەخكە سوقۇلدى (اُتْرُنُرْ – اُتْرُنْماقْ utrunur - utrunmaq).

اِسْرِنْدِي ïsrïndï: اَرْ اِسْرِنْدِي ər isrïndi — ئادەم خاپا بولدى، يەنى چېچىلدى. بۇ سۆز، ئەسلىدە، قازانىدا قاينىتىلمۇاتقان گۆللۈك تۆگىتاپىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆكتاتلارنىڭ ئۈستىگە پىشماي تۇرۇپلا سوغۇق سۇ قۇيسا، خېمىغا يانغانلىقىغا ئېيتىلىدۇ. كۆڭلى يۇمشاق كىشىنىڭ چېچىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسْرِنُرْ – اِسْرِنْماقْ isrïnur - isrïnmaq).

اَغْرِنْدِي aqrïndï ئاغرىپ كەتتى، ئاغرىقىدىن قىينالدى. بالِغْ اَغْرِنْدِي baliq aqrïndi — يارىدار ئادەم ئاغرىقىدىن// ئازابلاندى. باشقا جەھەتلەردىن ئاغرىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَغْرِنُرْ – اَغْرِنْماقْ aqrïnur - aqrïnmaq).

اُگْرَنْدِي əgrəndi ئۆگەندى. اُلْ بِلِكْ اُگْرَنْدِي ol bilik əgrəndi — ئۇ بىلىم ئۆگەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُگْرَنُرْ – اُگْرَنْماكْ əgrənür - əgrənmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ تِلا اُگْرَنِين بُلْما كُفازْ ərdəm tilə əgrənipən[1] bolma küvəz

اَرْدَمْ سِزِنْ اُگُنْسا اَنكمكوذا انكار ərdəmsizin əgünsə əŋməgüzə əŋər

[پەزىلەت تىلە، ئۆگىنىش بىلەن مەغرۇرلانما،

(كىمكى) پەزىلەتسىز تۇرۇپ مەغرۇرلانسا، سىناقتا ھودۇقىدۇ.]

[1] «اُگْرَنِين» سۆزى جۈملىنىڭ مەنىسىگە قارىغاندا «اُگْرَنِبَنْ əgrənipən» بولۇشى كېرەك.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئىلىم - ھېكمەت ئىستە، ئۆگىنىشتىن چېكىنمە، غادايما، بىرەر نەرسىنى ئۆگەنمەيلا ئۆزىنى بىلىمدان كۆرسىتىپ ماختىنىدىغان كىشى سىناقتا ھودۇقۇپ قالىدۇ. اَرْ اُزْلُقْ اُكْرَنْدى *ər uzluk øgrəndi* — ئادەم ھۇنەر ئۆگەندى.

اَكْرِنْدِي øgrindi: اُراغْتْ يِبْ اَكْرِنْدِي *uraqut yip øgrindi* — خوتۇن ئۆزى ئۈچۈن يىپ ئېگىردى. يىپ ئېگىرىۋاتقاندەك//بولۇپ كۆرۈنۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَكْرِنُرْ - اَكْرِنْماكْ *øgrinür - øgrinmək*).

اُخْسِنْدِي ohsïndï ئۆكۈندى، پۇشايمان قىلدى. اُلْ قِلْمِشْ اِيشِنكا اُخْسِنْدِي *ol kilmix ixiŋa ohsïndï* — ئۇ قىلغان ئىشىغا ئۆكۈندى (اُخْسِنُورْ - اُخْسِنْماقْ *ohsïnur - ohsïnmak*).

اَرْسِنْدِي ərsindi ئەر بولۇپ قالدى. اُغُلْ اَرْسِنْدِي *oqul ərsindi* — بالا ئەر بولۇپ قالدى، ئەر يەتتى (اَرْسِنُرْ - اَرْسِنْماكْ *ərsinür - ərsinmək*).//

اَڤْسِنْدِي əvsindi: اُلْ بُو اَڤْنِي اَڤْسِنْدِي *ol bu əvni əvsindi* — ئۇ بۇ ئۆينى ئۆز ئۆيى قىلمۇالدى، ھەتتا كىرىپ جايلىشىۋالدى (اَڤْسِنُرْ - اَڤْسِنْماكْ *əvsinür - əvsinmək*).

اِجْغِنْدِي iqqïndï قاچۇرۇۋەتتى، ئۇچۇرۇۋەتتى، چىقىرىۋەتتى. اُلْ قُشْنِي اَلْكِدِنْ اِجْغِنْدِي *ol kuxni əlkidin iqqïndi* — ئۇ قوشنى قولىدىن چىقىرىپ قويدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَقاداقِي يَلْغاغالى اَلْكِداكِي اِجْغِنُورْ

yaqadaqï yaloqaqalï əlkidəki iqqïnur

ياقىسىدىكىنى يالايمەن دەپ، ئىلكىدىكىدىن ئايرىلىپتۇ.

ياقىسىغا يېپىشىپ قالغان ئاشنى يالايمەن دەپ، قولىدىكى ئاياق - تاۋاقلىرىدىن ئايرىلىپتۇ.

بۇ ماقال بىرەر نەرسىگە ئىنتىلگەن كىشىنى//قولىدا قالغىننى ساقلاش ئۈچۈن ئېھتىيات قىلمىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. اَرْ اِجْغِنْدِي *ər iqqïndï* — ئادەم «يەل» چىقىرىۋەتتى، يەنى كىشى كۆپ يەردە تۇتالماي «يەل» چىقىرىۋېتىپ،

بۇنىڭدىن ئۇيالدى (اِجْغُنُورْ — اِجْغِنْماقْ *iqqïnur - iqqïnmak*).

اِرْغَنْدِي ïroqandï ئىرغاڭلىدى. يِغَاجْ اِرْغَنْدِي *yiqaq iroqandï* — ياغاچ (دەرەخ) ئىرغاڭلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغَنُورْ - اِرْغَنْماقْ *iroqanur - iroqanmak*).

اَشْغِنْدِي axoqïndï ئىشقىلاندى، سۈركەلدى، سوقۇلدى. تاشْ اَشْغِنْدِي *tax axoqïndi* — تاش ئىشقىلاندى. ھەرقانداق قاتتىق نەرسىنى ئىشقىلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَشْغُنُورْ - اَشْغِنْماقْ *axoqïnur - axoqïnmak*).

اَلْقِنْدِي alkïndï تۇگىدى. اَلْقِنْدِي نانْكْ *alkïndi nəŋ* — تۇگىگەن نەرسە. اَرْ اَلْقِنْدِي *ər alkïndi* — ئادەم تۇگىدى، ئۆلدى (اَلْقِنُورْ - اَلْقِنْماقْ *alkïnur - alkïnmak*).

اُتْكُنْدِي ötkündi دوردى، تەقلىد قىلدى. اُلْ مَنكا اُتْكُنْدِي *ol maŋa ötkündi* — ئۇ ماڭا تەقلىد قىلدى. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرْغا قازْقا // اُتْكُنْسا بُتِي سِنُورْ

karoqa kazka ötkünsə putï sïnur

قاغا غازنى دوربسا، پۇتى سۇنار.

قاغا كۇچتە ۋە ئۇچۇشتا ئۆزىنى غازغا ئوخشاتسا، پۇتى سۇنىدۇ. بۇ ماقال كىشىنى ئۆز ھالىغا بېقىپ ئىش قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اِرْكِنْدِي irkindi يىغدى، توپلىدى. اُلْ اُزِنكا نَنْكْ اِرْكِنْدِي *ol øziŋə nəŋ irkindi* — ئۇ ئۆزىگە نەرسە يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْكِنُرْ - اِرْكِنْماكْ *irkinür - irkinmək*).

اِسْكَنْدِي iskəndi ئىسكەندى، ئۇزدى. اَتْ اُتْ اِسْكَنْدِي *at ot iskəndi* — ئات ئوت ئىسكەپ يېدى، يەنى بىر - بىرلەپ ئۇزۇپ يېدى. قىل - يۇڭ ياكى پاكار ئوتلارنى ئۇزۇشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسْكَنُرْ - اِسْكَنْماكْ *iskənür - iskənmək*).

اَلْكَنْدِي əlgəndi ئەلگىدى، تاسقىدى. اُراغْتْ اُونْ اَلْكَنْدِي *uraqut un əlgəndi* — خوتۇن (ئۆزى ئۈچۈن) ئۇن ئەلگىدى، ئۇن تاسقىدى (اَلْكَنُرْ - اَلْكَنْماكْ *əlgənür - əlgənmək*).

اَمْكَنْدِي əmgəndi ئەمگەندى، چارچىدى. اُلْ بُو اِيشْتا تَلِمْ اَمْكَنْدِي *ol bu ixta təlim əmgəndi* — ئۇ بۇ ئىشتا كۆپ ئەمگەندى. بۇ سۆز مۇنداقمۇ

ئىشلىتىلىدۇ: خانْ قَرْشِيقا اَمْكَنْـدِي *han karxika əmgəndi* — خان (هاردۇق يېتىپ)//ساراي(ئوردا)غا چۈشتى. بەگلەرگە ۋە چوڭلارغا ناھايىتى سىپايىلىك بىلەن سۆزلىگەندە شۇنداق دېيىلىدۇ (اَمْكَنُرْ – اَمْكَنْمَاكْ *əmgənür - əmgənmək*). ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

اُبْلَنْدِي üpləndi تالاندى، يېغىغا ئۇچرىدى. اَنِكْ تَقارِي اُبْلَنْدِي *aniŋ tavari üpləndi* — ئۇنىڭ تاۋىرى تالاندى (اُبْلَنُرْ – اُبْلَنْماكْ *üplənür - üplənmək*).

اَتْلَنْـدِي atlandï ئاتلاندى، ئاتقا مىندى. اَرْ اَتْلانْـدِي *ər atlandi* — ئادەم ئاتلاندى. اُلْ تاغْقا اَتْلَنْـدِي *ol taoqka atlandï* — ئۇ تاغقا چىقتى. ئوغۇزچە. ھەرقانداق نەرسىگە چىقىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَتْلَنُرْ – اَتْلَنْماقْ *atlanur - atlanmak*).

اَتْلَنْدِي ətləndi ئەتلەندى، ئەت ئالدى. اُغُلْ اَتْلَنْـدِي *oqul ətləndi* — ئوغۇل ئەتلەندى. ھەرقانداق ئورۇق نەرسىنىڭ سەمرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَتْلَنُـرْ – اَتْلَنْمـاكْ *ətlənür - ətlənmək*).

اِتْلِنْدِي itlindi ئىتتىرىلدى. تاشْ اِتْلِنْدِي *tax itlindi* — تاش ئىتتىرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كىشى ئاچچىقلانغاندا ئېيتىلىدىغان «كۆزۈمدىن يوقال» دېگەن مەنىدىكى «مَنِكْ يُوزْدِنْ اِتْلِنْ *mənik yüzdin itlin*» دېگەن سۆزدىمۇ كەلگەن. اَتْلِنُورْ – اَتْلِنْماكْ *itlinür - itlinmək*). بالىنىڭ ئۆمىلەشكە باشلىشىغىمۇ

اَجْلِنْـدِي aqlïndï ئېچىلدى. قَبُـغْ اَجْلِنْـدِي *kapuoq aqlïndi* — قوۋۇق ئېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. باشقا بىر شېۋىدە «اَجِلْـدِي *aqïldi*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ (اَجْلِنُورْ – اَجْلِنْماقْ *aqlïnur - aqlïnmak*).

اُجْلَنْدِي üqləndi ئۇچلەندى، ئۇچ بولدى. اُجْلَنْـدِي نانْـكْ *üqləndi nəŋ* — ئۇچلەنگەن نەرسە، يەنى ئۇچ بولغان نەرسە. جۇملىدىن «ئىككى غاز ئۇچ بولدى» دېيىش ئورنىغىمۇ «اِكِي قازْ اُجْلَنْدى *iki kaz üqləndi*» دېيىلىدۇ (اُجْلَنُـرْ – اُجْلَنْمـاكْ *üqlənür - üqlənmək*).

اِجْلَنْدِي iqləndi دان تۇتتى، ئىچى تولدى. تَرِغْ اِجْلَنْدِي *tarïoq iqləndi* — ئاشلىق دان تۇتتى. يېيىلىدىغان نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى يېيىشكە بولىدىغان ھالەتكە كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِجْلَنُرْ – اِجْلَنْماكْ *iqlənür - iqlənmək*).

اُجْلَنْدِي uqlandï ئۇچلاندى، ئۇچ چىقتى. اُجْلَنْدِي نانْكْ *uqlandï nəŋ* — ئۇچلانغان نەرسە (اُجْلَنُرْ – اُجْلَنْماقْ *uqlanur - uqlanmak*).

اَذْلَنْدِي əzləndi ئازلاندى، ئەتىۋارلاندى، ياخشىلاندى. اَذْلَنْـدِي نانْـكْ *əzləndi nəŋ* — ئەتىۋارلانغان نەرسە، تاشلاپ قويۇلماي، ئىشلىتىش ئۈچۈن ئېلىنغان نەرسە.// تېرىدىن جۇۋا، كىگىزدىن پايپاق قىلىنغاندەك (اَذْلَنُـرْ – اَذْلَنْمـاكْ *əzlənür - əzlənmək*).

اُذْلَنْدِي üzləndi كۆيلىدى. يِلْقِي اُذْلَنْـدِي *yilqi üzləndi* — يىلقا كۆيلىدى (اُذْلَنُـرْ – اُذْلَنْماكْ *üzlənür - üzlənmək*).

اَرْلَنْدِي ərləndi ئەرلەندى، ئەرلىك بولدى. اُراغُـتْ اَرْلَنْـدِي *uraqut ərləndi* — خوتۇن ئەرلىك بولدى (اَرْلَنُرْ - اَرْلَنْماكْ *ərlənür - ərlənmək*).

اُرْلَنْدِي ərləndi ئۆرلىدى، پەيدا بولدى. بُلِتْ اُرْلَنْـدِي *bulït ərləndi* — بۇلۇت ئۆرلىدى (اُرْلَنُرْ - اُرْلَنْمـاكْ *ərlənür - ərlənmək*). ئەڭ چىرايلىقى «اُورْدِي *ordi*» دەپ سۆزلەشتۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْ قَبْبْ اَقْلَنْبْ	*ay kapup əvlənüp*
اَقْ بُلِتْ اُرْلَنْبْ	*ak bulït ərlənüp*
بِرْبِرْ اُوزا اُكْلَنِبْ	*bir bir üzə üglənip*
سَجِلِبْ سُقْيِ اَنْكْرَشُورْ//	*saqilip suvï aŋraxur//*

[ئاي قوبۇپ قوتانلىنىپ،
ئاق بۇلۇتلار ئۆرلىشىپ،
بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلىنىپ،
سۇيى چېچىلىپ شارقىرار.]//

ئاي چىقىپ قوتانلىنىش بىلەن ئاق بۇلۇتلار كۆتۈرۈلۈپ، بىر - بىرىنىڭ ئۈستىگە مىنگىشىدۇ – دە، شارقىراپ سۇيىنى تۆكىدۇ.

ئاي قوتانلانغانلىقى تۈركىلەر «يامغۇر ياغىدۇ» دېگەنگە جورۇيدۇ.

اُوزْلُنْـدِي üzlündi ئۈزۈلدى. اُرُقْ اُوزْلُنْـدِي *uruq üzlündi* — ئارغامچا ئۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُزْلُنُرْ - اُزْلُنْماكْ *üzlünür - üzlünmək*).

اُزْلَنْدِي üzləndi يۇزلەندى، كۆپۈكلەندى. اَشِجْ اُزْلَنْدِي *axiq üzləndi* — قازان كۆپۈكلەندى (اُزْلَنُرْ - اُزْلَنْماكْ *üzlənür - üzlənmək*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اَسْلِنْدِي asliindi ئېسىلدى. اَسْلِنْدِي نانْكْ *aslindi nəŋ* — ئېسىلغان نەرسە (اَسْلِنُرْ - اَسْلِنْماقْ *aslinur - aslinmaq*).

اَقْلَنْدِي əvləndi قوتانلىدى. اَىْ اَقْلَنْدِي *ay əvləndi* — ئاي قوتانلىدى. اُلْ بُو اَقْنِي اَقْلَنْدِي *ol bu əvni əvləndi* — ئۇ بۇ ئۆينى ئۆي قىلمۇاللدى، يەنى ئۆز ئۆيى ھېسابلىدى (اَقْلَنُرْ - اَقْلَنْماكْ *əvlənür - əvlənmək*). //

اُكْلَنْدِي əgləndi ئۆزىگە كەلدى، ئەقلىنى تاپتى. اَرُقْ اَرْ اُكْلَنْدِي *aruq ər əgləndi* — ھارغان ئادەم ھاردۇق چىقاردى (اُكْلَنُرْ - اُكْلَنْماكْ *əglənür - əglənmək*). بىركىم بالدۇر چۈشەنمەي، كېيىنرەك چۈشەنسىمۇ «اُكْلَنْدِي *əgləndi*» دېيىلىدۇ، ئەسلىي «اُوكْلَنْدِي *əgləndi*»دۇر.

اِكْلَنْدِي igləndi ئاغرىقى تۆتتى، تولغاق يېدى. اُراغُتْ اِكْلَنْدِي *uraqut igləndi* — خوتۇن تولغاق يېدى، ئۇنىڭ ئاغرىقى تۆتتى. بىر كىمنىڭ بىر ئاز ئاغرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَمْلَنْدِي əmləndi ئەملەندى، داۋالاندى. اَرْ اَمْلَنْدِي *ər əmləndi* — ئادەم داۋالاندى، يەنى ئۆزىگە داۋا تاپتى (اَمْلَنُرْ - اَمْلَنْماكْ *əmlənür - əmlənmək*).

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

اُرْبَتِّي urpattï ھۇرپەيتتى، پاخپايتتى. اَرْ بَشِنْ اُرْبَتِّي *ər baxïn urpattï* — ئادەم بېشىنى پاخپايتتى، يەنى چېچىنى كۆپتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْبَتُرْ - اُرْبَتْماقْ *urpatur - urpatmaq*) ①.

اِرْبَتِّي irpətti تىلدۇردى. اُلْ يِغاجْ اِرْبَتِّي *ol yïoqaq irpətti* — ئۇ ياغاچ تىلدۇردى (اِرْبُتُرْ - اِرْبَتْماكْ *irpətür - irpətmək*).

اَرْتَتِّي artattï بۇزدى، نابۇت قىلدى. اُلْ اَرْتَتِّي *ol artattï* — ئۇ (نەرسىنى) نابۇت قىلدى (اَرْتُرْ - اَرْتَتْماقْ *artatur - artatmaq*).

① بۇ سۆز باشقا ئورۇنلاردا «اُرْبَشْماكْ، اُرْبَرْماكْ» شەكلىدە يۇمشاق ئېلىنغان بولسىمۇ، بۇ جايدا «اُرْبَتْماقْ» دەپ كەلگەن. بىز ھەر ئىككى ۋاريانتىنى ساقلىدۇق.

اِرْتَتِّي irtətti ئىزدەتتى. اُلْ اَنِي اِرْتَتِّي *ol anï irtətti* — ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى (اِرْتُرْ - اِرْتَتْماكْ *irtətür - irtətmək*).

اُرْتَتِّي ərtətti ئۆرتەتتى، كۆيدۈرگۈزدى. اُلْ بُكْ اُرْتَتِّي *ol bük ərtətti* — ئۇ بۈك (چاتقال) ئۆرتەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْتُرْ - اُرْتَتْماكْ *ərtətür - ərtətmək*).

اِسْتَتِّمْ istəttim ئىستەتتىم. مَنْ اَنِي اِسْتَتِّمْ *mən anï istəttim* — مەن ئۇنى ئىستەتتىم، يەنى مەن ئۇنىڭ كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ ئىزدەتتىم (اِسْتُتُرْ - اِسْتَتْماكْ *istətür - istətmək*). //

اُقْتَتِّي okˌtattï ئوق ئاتقۇزدى. بَكْ اَنِي اُقْتَتِّي *bəg anï okˌtatti* — بەگ ئۇنى ئوق ئاتقۇزدى (اُقْتُتُرْ - اُقْتَتْماقْ *okˌtatur - okˌtatmaq*).

اُلْخُتِّي olhuttï ئولتۇرغۇزدى. اُلْ مَنِي اُلْخُتِّي *ol məni olhuttï* — ئۇ مېنى ئولتۇرغۇزدى (اُلْخُتُرْ - اُلْخُتْماقْ *olhutur - olhutmaq*). //ئەسلىدە «غ – q» بىلەن «اُلْغُتِّي *olqutti*» بولغىنى توغرا. چۈنكى، پېئىل «خ – h» بىلەن ئۆتۈملۈك بولماي، «غ – q» بىلەن ئۆتۈملۈك بولىدۇ؛ شۇڭا، «اُذْغُرْدِي *ożqurdï*» — ئويغاتتى» ۋە «تُذْغُرْدِي *tożqurdï* — تويغۇزدى» پېئىللىرىمۇ شۇنداق «غ – q» بىلەن ئۆتۈملۈك بولۇپ كەلگەن.

اُبْرَتِّي upratti ئۆپراتتى. اُلْ تُونِنْ اُبْرَتِّي *ol tonïn upratti* — ئۇ تونىنى ئۆپراتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبْرَتُرْ - اُبْرَتْماقْ *upratur – upratmaq*).

اُذْرَتِّي üżrətti ئاۋۇتتى، كۆيەيتتى. اُلْ تَقارِغْ اُذْرَتِّي *ol tavarïq üżrətti* — ئۇ تاۋارنى ئاۋۇتتى، يەنى مالنى كۆيەيتتى (اُذْرَتُرْ - اُذْرَتْماكْ *üżrətür – üżrətmək*).

اَغْرِتِّي aqrïttï ئاغرىتتى، رەنجىتتى. اُلْ اَنِي اَغْرِتِّي *ol ani aqrïtti* — ئۇ ئۇنى ئاغرىتتى (اَغْرِتُرْ - اَغْرَتْماقْ *aqrïtur - aqrïtmaq*). //

اُغْرَتِّي ooqrattï ئەۋەتتى، يۆنەلدۈردى. اُلْ مَنِي اِيشْقا اُغْرَتِّي *ol məni ixka ooqratti* — ئۇ مېنى ئىشقا يۆنەلدۈردى (اُغْرَتُرْ - اُغْرَتْماقْ *ooqratur - ooqratmaq*).

اُكْرَتِّي əgrətti ئۆگەتتى. اُلْ مَنكا بِلِكْ اُكْرَتِّي *ol maŋa bilik əgrətti* — ئۇ ماڭا بىلىم ئۆگەتتى، يەنى ماڭا ئىلىم ـ ھېكمەت ئۆگەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُكْرَتُرْ - اُكْرَتْماكْ *əgrətür - əgrətmək*).

اُكْرِتِّي ügrittï تەۋرەتتۈردى. اُلْ اَنكارْ بِشِكْ اُكْرِتِّي *ol aŋar bˌaxik ügrittï* — ئۇ ئاڭا بۆشۈك تەۋرەتتۈردى (اُكْرِتُورْ - اُكْرِتْماكْ *ügritür - ügritmək*).

اَمْرِتّـــــي əmritti قىچىقىنى كەلتۈردى. قَشِـــــنْماقْ مَنِـــــكْ يَنِـــــيمْ اَمْرِتّـــــي *kaxïnmak məniŋ yənim əmritti* — قىچىشقاق ئەت يېنىمنىڭ قىچىقىنى كەلتۈردى. بىر كىم بىر كىمنىڭ قولتۇقى ياكى بوينىنى ئوينىشىپ قاشلىسا، پۈتۈن بەدىنىنىڭ غىدىقى كېلىپ، كۈلۈپ تاشلىغاندەك (اَمْرِتُـــرْ – اَمْرِتْمـــاكْ *əmritür - əmritmək*).

اَتْسَتّي ətsətti ئەتسىرەتتى، گۆش يېگۈسىنى كەلتۈردى. اُلْ مَنِي اَتْسَتّي *ol məni ətsətti* — ئۇ مېنى ئەتسىرەتتى (اَتْسَتُرْ – اَتْسَتْماكْ *ətsətür - ətsətmək*).

اَخْسَتّي ahsattï ئاقساتتى. اُلْ اَنِي اَخْسَتّي *ol anï ahsattï* — ئۇ ئۇنى ئاقساتتى (اَخْسَتُرْ – اَخْسَتْماقْ *ahsatur - ahsatmak*).

اَشْسَـــــتّي axsattï ئاشسىراتتى، ئاش يېگۈسىنى كەلتۈردى. اُلْ اَنِي اَشْسَـــــتّي *ol anï axsattï* — ئۇ ئۇنى ئاشسىراتتى (اَشْسَـــــتُرْ – اَشْسَـــــتْماقْ *axsatur - axsatmak*).

اَڤْسَتّي əvsətti ئۆيسىرەتتى، ئۆيىنى سېغىندۇردى. اُغْلُمْ مَنِي اَڤْسَـــتّي *oqlum məni əvsətti* — ئوغلۇم مېنى ئۆيسىرەتتى (اَڤْسَتُرْ – اَڤْسَتْماكْ *əvsətür - əvsətmək*).

اُخْشَتّي ohxattï ئوخشاتتى. اُلْ مَنِي اَتاما اُخْشَـــتّي *ol məni atama ohxattï* — ئۇ مېنى ئاتامغا ئوخشاتتى (اُخْشَتُرْ – اُخْشَتْماقْ *ohxatur - ohxatmak*).

اُڤْشَتّي uvxattï ئۇشاتتى ~ ئوشتۇدى. اُلْ اَتْمـــاكْ اُڤْشَـــتّي *ol ətmək uvxattï* — ئۇ نان ئۇشاتتى (اُڤْشَـــتُرْ – اُڤْشَـــتْماقْ *uvxatur - uvxatmak*). توغرىسى مۇشۇ. بۇنى «اُشَتّي *uxattï*»مۇ دەيدۇ.

الشَتّي əlxətti: اُلْ اَنِي الشَتّي *ol anï əlxətti* — ئۇ ئۇنى (ئېچىرقىتىپ) ئۆلەر ھالەتكە يەتكۈزدى (الشَتُرْ – الشَتْماكْ[1] *əlxətür - əlxətmək*).//

اِرْغَتّي ïroqattï ئىرغاتتى. اُلْ يِغـــاجْ اِرْغَتّـــي *ol yïoqaq ïroqattï* — ئۇ ياغاچ ئىرغاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغَتُـــرْ - اِرْغَتْمـــاقْ *ïroqatur - ïroqatmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزگە ھەرىكە قويۇلمىغان، بۇ سۆز يازما نۇسخا 144- بەتتىكى «الشادي» سۆزى بىلەن بىر سۆز بولۇپ، ھەر ئىككىسى « *ol* » دېگەن يىلتىزدىن كەلگەن. شۇڭا، بىز بۇلارنى «*əlxətti*» ۋە «*əlxədi*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يِكِتْ لَرِكْ اِشْلَتُو	*yigitlərig ixlətü*	[يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،
يِغاجْ يمشْ اِرْغَتُو	*yïoqaq yəmix ïroqatu*	مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،
قُلانْ كَيِكْ اَڤْلَتُو	*kulan kəyik avlatu*	قۇلان - كېيىك ئوۋلىتىپ،
بَذْرَمْ قِلِبْ اَڤْنَلِمْ	*bəżrəm kïlïp avnalïm*	بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى.]

سەيلە - تاماشانى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كۆڭۈل ئاچايلى.//

اُلْغَتّي uloqattï ئۇلغايدى، چوڭايدى. اُغْلانْ اُلْغَـــتّي *oqlan uloqattï* — بالا ئۇلغايدى، بالا چوڭ بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُلْغـــاذْتي *uloqażtï* — ئۇلغايدى» بولۇپ، ھەرپ قوشۇلۇپ كەتكەن (اُلْغَتُرْ - اُلْغَتْماقْ *uloqatur - uloqatmak*).

اُرْكُتّي ürkütti ئۈركۈتتى ~ ھۈركۈتتى. اُلْ قُـــوىْ اُرْكُتّـــي *ol koy ürkütti* — ئۇ قوي ئۈركۈتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْكُتُرْ – اُرْكُتْماكْ *ürkütür - ürkütmək*).

اَمْكَتّـــي əmgətti ئەمگەندۈردى، چارچاتتى. اُلْ اَنِي اَمْكَتّـــي *ol anï əmgətti* — ئۇ ئۇنى ئەمگەندۈردى (اَمْكَتُرْ – اَمْكَتْماكْ *əmgətür - əmgətmək*).

اَلْكَتّـــي əlgətti ئەلگەتتى، تاسقاتتى. اَلْ اُنْ اَلْكَتّـــي *ol un əlgətti* — ئۇ ئۇن ئەلگەتتى (اَلْكَتُرْ– اَلْكَتْماكْ *əlgətür - əlgətmək*).

اُبْلَتّي üplətti تالاتتى، بۇلىتىۋەتتى. اُلْ اَنِكْ تَڤارِنْ اُبْلَتّي *ol anïŋ tavarïn üplətti* — ئۇ ئۇنىڭ تاۋىرىنى تالىتىۋەتتى (اُبْلَتُرْ – اُبْلَتْماكْ *üplətür - üplətəmək*).

اَتْلَتّي ətlətti ئەت قىلدۇردى. اُلْ قُوىْ اَتْلَتّي *ol koy ətlətti* — ئۇ قوينى (سويدۇرۇپ) گۆش قىلدۇردى (اَتْلَتُرْ – اَتْلَتْماكْ *ətlətür - ətlətmək*).//

اُكْلُتّي üklütti كۆپەيتتى. اُلْ نانْكْنِي اُكْلُتّي *ol nəŋni üklütti* — ئۇ بىر نېمىنى كۆپەيتتى (اُكْلُتُرْ - اُكْلُتْماكْ *üklütür - üklütmək*).

اَذْلَتّي əżlətti ئىزىغا سالدۇردى، تۈزەتتى. اُلْ تَـــوارِنْ اَذْلَتّـــي *ol tawarïn əżlətti* — ئۇ تاۋىرىنى تۈزەتتى، يەنى ئارىلىشىپ كەتكەن ياكى چېچىلغان ماللىرىنى تەرتىپكە سالدۇردى (اَذْلَتُرْ – اَذْلَتْماكْ *əżlətür - əżlətmək*).

اُذْلَتّـــي użlattï كەينىگە سالدى، ئەگەشتۈردى، سوڭداشتۇردى. اُلْ اُغْلِـــنْ اُذْلَتّـــي

ol oqlin uzlatti — ئۇ ئوغلىنى ماڭا ئەگەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُذْلَتُرْ – اُذْلَتْماقْ *uzlatur - uzlatmak*).

اِشْلَتّي ixlətti ئىشلەتتى، ئىشقا سالدى. اُلْ اَنكَرْ ايشْ اِشْلَتّي *ol anar ix ixlətti* — ئۇ ئاڭا ئىش ئىشلەتتى (اِشْلَتُرْ – اِشْلَتْماكْ *ixlətür - ixlətmək*).

اَشْلَتّي axlattï قاداتتى. اُلْ اَيـاقْ اَشْلَتّي *ol ayaq axlatti* — ئۇ ئاياق ـ تاۋاقلىرىنى قاداتتى (اَشْلَتُرْ – اَشْلَتْماقْ *axlatur - axlatmak*).

اَغْلَتّي aqlattï يىراقلاشتۇردى. اُلْ كِشِينِ اَغْلَتّـي *ol kixini aqlatti* — ئۇ كىشىلەرنى يىراقلاشتۇردى، ئىستىگىنىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئادەملەرنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇردى (اَغْلَتُرْ – اَغْلَتْماقْ *aqlatur - aqlatmak*).

اُغْلِتّي uqlïttï ئاۋۇتتى، جىقلاتتى. اُلْ تَوارِنْ اُغْلِتّـي *ol tawarin uqlittï* — ئۇ تاۋىرىنى ئاۋۇتتى (اُغْلِتُرْ – اُغْلِتْماقْ *uqlitur - uqlitmak*).

اَڤْلَتّي avlattï ئوۋلاتتى. اُلْ مَنكا اِڤْ اَڤْلَتّي *ol manja ivik avlatti* — ئۇ ماڭا تاغ ئۆچكىسى ئوۋلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَڤْلَتُرْ – اَڤْلَتْماقْ *avlatur - avlatmak*).

اِكْلَتّـي iglətti چىڭدىتتى. اُلْ اَنكَـرْ يـيرْ اِكْلَتّـي *ol anar yər iglətti* — ئۇ ئاڭا يەر چىڭدىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكْلَتُرْ – اِكْلَتْماكْ *iglətür - iglətmək*).

اِكْلَتّي iglətti ئاغرىتتى، كېسەل قىلدى. بُو يِيرْ اَنِي اِكْلَتّـي *bu yər ani iglətti* — بۇ يەر ئۇنى ئاغرىتىپ قويدى (اِكْلَتُرْ – اِكْلَتْماكْ *iglətür - iglətmək*).

اَمْلَتّمْ əmlättim ئەملەتتىم، داۋالاتتىم. مَنْ اَنِي اَمْلَـتّمْ *mən ani əmlättim* — مەن ئۇنى ئەملەتتىم (اَمْلَتُرْ – اَمْلَتْماكْ *əmlətür - əmlətmək*).

اِمْلَتّمْ imlättim ئىملەتتىم، ئىشارەتلەتتىم. مَـنْ اَنِي اِمْلَـتّمْ *mən ani imlättim* — مەن ئۇنى ئىملەتتىم، يەنى قول ياكى كۆز قىسىش بىلەن ئىشارەت قىلدۇردۇم (اِمْلَتُرْمَنْ – اِمْلَتْماكْ *imlətürmən - imlətmək*).

اَذْنَتّي aznatti ئايىندى، ئۆزگەرتتى. اَرْ اَذْنَتّي *ər aznatti* — ئادەم ئايىندى، يەنى بالدۇرقى ھالىنى ئۆزگەرتتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر ھالدىن باشقا ھالغا كۆچۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَذْنَتُرْ – اَذْنَتْماقْ *aznatur - aznatmak*).

اُرْنَتّمْ ornattïm ئورناتتىم. مَنْ نانْكْ اُرْنَتّمْ *mən nəŋ ornattïm* — مەن بىر نېمە ئورناتتىم (اُرْنَتُرْمَنْ – اُرْنَتْماقْ *ornaturmən - ornatmak*).

اَسْنَتّي əsnətti شامال چىقاردى؛ ئەسنەتتى. تَنْكْرِي اَسِـنْ اَسْـنَتّي *təŋri əsin əsnətti* — تەڭرى شامال چىقاردى. يـاكْ اَنِي اَسْـنَتّي *yək ani əsnətti* — شەيتان ئۇنى ئەسنەتتى (اَسْنَتُرْ – اَسْنَتْماكْ *əsnətür - əsnətmək*).

اُسْـنَتّمْ usnattïm ئوخشاتتىم. مَـنْ اَنكَـرْ اُسْـنَتّمْ *man anar usnattïm* — مەن ئاڭا ئوخشاتتىم، يەنى مەن ئۇنىڭغا ئوخشايدۇ دەپ چاغلىدىم (اُسْـنَتُرْ – اُسْـنَتْماقْ *usnatur - usnatmak*).

اَغْنَتّـي aqnattï ئاغناتتى ~ ئېغناتتى؛ قورۇدى . اُلْ اَتِـنْ تُبْرَاقّـا اَغْنَتّـي *ol atin toprakka aqnatti* — ئۇ ئېتىنى تۇپراققا ئېغناتتى. يَغاقْ اَنِكْ تِـيلِنْ اَغْنَتّـي *yaqak aniŋ tilin aqnatti* — ياڭاق ئۇنىڭ تىلىنى قورۇدى، ھەتتا كالۋالاشتۇردى (اَغْنَتُرْ – اَغْنَتْماقْ *aqnatur - aqnatmak*).

اُلْنَتّي ulnattï ئوڭلاتتى. اُلْ اُقِـنْ اُلْنَتّـي *ol okin ulnatti* — ئۇ ئوقىنى ئوڭلاتتى، يەنى ئوقىنىڭ ئاستىنى ئۇستىگە قىلىپ ئوڭلاتتى (اُلْنَتُـرْ – اُلْنَتْمـاقْ *ulnatur - ulnatmak*).

مەنقۇسنىڭ باشقا بىر تۈرى

اُوتُـرْدي ötürdi ئۆيدۈردى، ئەسلەتتى، ئويلاتتى. اُلْ مَنكـا سُـوزْ اُوتُـرْدي *ol manja söz ötürdi* — ئۇ ماڭا سۆز ئەسلەتتى، سۆز ياكى باشقا نەرسىلەرنى ئېسىمگە سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُوتُرُرْ – اُوتُرْماكْ *ötürür - ötürmək*).

اِيتُّرْدي əttürdi ئەتتۈردى، ئەشتۈردى. اُلْ اَنكَرْ بلِكْ اِيتُّرْدي *ol anar bəlik əttürdi* — ئۇ ئاڭا پىلىك ئەشتۈردى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ھىممىلىشى، ئېشىلىشىگىمۇ شۇنداق// دېيىلىدۇ (اِيتُّرُرْ – اِيتُّرْماكْ *əttürür - əttürmək*).

اَجُرْدي aqurdï ئاچۇردى، ئېچىرقاتتى. اُلْ اَنِي اَجُرْدي *ol ani aqürdï* — ئۇ ئۇنى ئاچۇردى، ئېچىرقاتتى (اَجُرُرْ – اَجُرْماقْ *aqurur - aqurmak*).

اُيُشْدي oyuxdï ئويۇشتى. اُلارْ اِكّي قاغُونْ اُيُشْـدي *olar ikki kaqun oyuxdï* — ئۇلار

ئىككىسى قوغۇن ئويۇشتى، يەنى قوغۇنغا چاقماق ئۇرۇشۇپ باقتى.
يارده‌ملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُيُشُرْ – اُيُشْماقْ oyuxur - oyuxmak).//

137

اُيُشْدِي uyuxdï: اُلْ اَنكَرْ قابْقا اُونْ اُيُشْدِي ol aŋar kapka un uyuxdï — ئۇ ئۇنىڭغا قاپقا ئۇن بېسىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُيُشُرْ – اُيُشْماقْ uyuxur - uyuxmak).

اُيُكْتِي üyükti كۆمۈلدى، پاتتى؛ تېشىرقىدى، اَنِكْ اَذاقِي قُمْدا اُيُكْتِي anïŋ ażakï kumda üyükti — ئۇنىڭ ئايىغى قۇمغا پاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنِكْ اَذاقِي اُيُكْتِي anïŋ ażakï üyükti — ئۇنىڭ ئايىغى تېشىرقىدى (اُيُكارْ – اُيُكْماكْ üyükər - üyükmək).

I 354

اَيِلْدِي ayïldï ئېيتىلدى. اَنكَرْ سُوزْ اَيِلْدِي aŋar səz ayïldï — ئاڭا سۆز ئېيتىلدى (اَيِلُرْ – اَيِلْماقْ ayïlur - ayïlmak).

اُيُلْدِي oyuldï ئويۇلدى، ئوپۇرۇلدى. يِيرْ اُيُلْدِي yər oyuldï — يەر ئويۇلدى. كُتُو اُيُلْدِي kətü oyuldï — ئۆگزە يامغۇردىن ئويۇلدى (اُيُلُورْ – اُيُلْماقْ oyulur - oyulmak).

اُيُلْدِي uyuldï چىڭدالدى، بېسىلدى. اُيُلْدِي نانْكْ uyuldï nəŋ — (ئۇن تاغارغا چىڭداپ بېسىلغاندەك) بېسىلغان نەرسە (اُيُلُورْ – اُيُلْماقْ uyulur - uyulmak).

اُيَلْدِي uyaldï ئۇيالدى. اُلْ مَنْدِنْ اُيَلْدِي ol məndin uyaldï — ئۇ مەندىن ئۇيالدى، يەنى بىر ئىشنى قىلىشتىن تارتىندى (اُيَلُرْ – اُيَلْماقْ uyalur - uyalmak).

اِيِنْدِي ïyïndï ئىيىندى، كۈچەندى، ئىنجىقلىدى. اَرْ اِيِنْدِي ər ïyïndï — ئادەم ئىنجىقلىدى، تەرەت قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنى زورلىدى (اِيِنُرْ – اِيِنْماقْ ïyïnur - ïyïnmak).

بۇ بابتىكى تۆت هەرپلىكلەر

اَيْتُرْدِي ayturdï ئېيتتۇردى ~ ئېيتقۇزدى. اُلْ مَنكا سُوزْ اَيْتُرْدِي ol maŋa səz ayturdï — ئۇ ماڭا سۆز ئېيتتۇردى//، يەنى ئۇ مېنى سۆزلەتكۈزدى (اَيْتُرُرْ – اَيْتُرْماقْ ayturur - ayturmak).

I 355

اُيْتُرْدِي oyturdï ئويدۇردى ~ ئويغۇزدى. اُلْ مَنكا قاغُونْ اُيْتُرْدِي

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ol maŋa kaqun oyturdï — ئۇ ماڭا قوغۇن ئويدۇردى، يەنى چاقماق ئۇردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُيْتُرُرْ – اُيْتُرْماقْ oyturur - oyturmak).

اُيْتُرْدِي uyturdï باستۇردى، چىڭداتتى. اُلْ اُونْ اُيْتُرْدِي ol un uyturdï — ئۇ ئۇن چىڭداتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُيْتُرُرْ – اُيْتُرْماقْ uyturur - uyturmak).

اُيْغُرْدِي oyqurdï ئويغاتتى. اُلْ مَنِي اُيْغُرْدِي ol məni oyqurdï — ئۇ مېنى ئويغاتتى. «ذ – ż» بىلەن «اُذْغُرْدِي ożqurdï» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (اُيْغُرُرْ – اُيْغُرْماقْ oyqurur - oyqurmak).

اَيْرِشْدِي ayrïxdï ئايرىلىشتى. اُلارْ اِكِّي اَيْرِشْدِي olar ikki ayrïxdï — ئۇلار ئىككىسى ئايرىلىشتى (اَيْرِشُورْ – اَيْرِشْماقْ ayrïxur - ayrïxmak). «ذ – ż» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

اَيْتِلْدِي aytïldï ئېيتىلدى، سورالدى. سُوزْ اَيْتِلْدِي səz aytïldï — سۆز (ۋە باشقىلار) سورالدى (اَيْتِلُرْ – اَيْتِلْماقْ aytïlur - aytïlmak).//

356 I

اَيْتِنْدِي aytïndï سوراندى. اُلْ سُوزْ اَيْتِنْدِي ol səz aytïndï — ئۇ سۆز قىلىپ قويۇشنى سوراندى (اَيْتِنُرْ – اَيْتِنْماقْ aytïnur - aytïnmak).

اَيْمَنْدِي əyməndi ئەيمەندى. اُلْ مَنْدِنْ بُو اِيشْتا اَيْمَنْدِي ol məndin bu ïxta əyməndi — ئۇ مەندىن بۇ ئىشتا ئەيمەندى//(اَيْمَنُرْ – اَيْمَنْماكْ əymənür - əymənmək).

138

اِيرِلْدِي ərildi يېرىلدى، چاك كەتتى. تامْ اِيرِلْدِي tam ərildi — تام (ۋە باشقىلار) يېرىلدى (اِيرِلُرْ – اِيرِلْماكْ ərilür - ərilmək). شۇنىڭدەك تولۇن ئاي بارا - بارا كېمىيىپ بارسىمۇ «اَيْ اِيرِلْدِي ay ərildi» دېيىلىدۇ.

اِيسِلْدِي əsildi ئازايدى، كېمەيدى. اِيسِلْدِي نانْكْ əsildi nəŋ — ئازايغان نەرسە (اِيسِلُرْ – اِيسِلْماكْ əsilür - əsilmək).

اِيڤِلْدِي əvildi ئۆيۈلدى، ئالدىراپ كېتىلدى. اِيشْقا اِيڤِلْدِي ïxka əvildi — ئىشقا ئۆيۈلدى (اِيڤِلُرْ – اِيڤِلْماكْ əvilür - əvilmək).//

357 I

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتكى مۇزائەللەر

اُيْنَتّي oynattï ئويناتتى. اُلْ اَنِ اُيْنَتِ ol ani oynattï —— ئۇ ئۇنى ئويناتتى (اُيْنَتُرْ – اُيْنَتْماقْ oynatur - oynatmaq).

بۇنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَيادي ayadï ئايىدى. اُلْ تُونِنْ اَيادي ol tonïn ayadi —— ئۇ تونىنى ئايىدى. باشقىلاردا مۇنداق كېلىدۇ: خانْ اَنكَرْ اَياغْ اَيادي han anar ayaq ayadi —— خان ئاڭا لەقەم بەردى (اَيارْ – اَياماقْ ayar - ayamaq).

تۆت ھەرپلىكلەردىن ئۇچ ھەرپلىك بولغانلار

اِرْبادي irpədi ھەرىلىدى. اُلْ يِغاجْ اِرْبادي ol yïoqaq irpədi —— ئۇ ياغاچ ھەرىلىدى. باشقا جايدا مۇنداق كېلىدۇ: اُلْ ايشِغْ اِرْبادي ol ixïoq irpədi —— ئۇ ئىشنى (تۈزىتىمەن دەپ) بۇزدى (اِرْبارْ – اِرْباماقْ irpər - irpəmək).

اَرْتادي artadï ئادىدى، بۇزۇلدى. اَرْتادي نانْكْ artadi nəŋ —— ئادىغان نەرسە (اَرْتارْ – اَرْتاماقْ artar - artamaq).

اُرْتادي ərtədi ئۆرتىدى، كۆيدۈردى، يانىدۇردى. اُلْ اُتُنْكْ اُرْتادي ol otuŋ ərtədi —— ئۇ ئوتۇن كۆيدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُرْتارْ – اُرْتاماقْ ərtər - ərtəmək).

اِرْتادي irtədi ئىزدىدى. اَرْ ايشِغْ اِرْتادي ər ixïoq irtədi —— ئادەم ئىشنى ئىزدىدى. يەنى ئىشنىڭ كەينىگە چۈشتى (اِرْتارْ – اِرْتاماقْ irtər - irtəmək).

اِسْتادي istədi ئىستىدى. بۇ سۆز «ارْتادي irtədi»گە ئوخشاش (اِسْتارْ – اِسْتاماقْ istər - istəmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يِغْلَبْ اُذُو اَرْتَدِمْ yïoqlap użu artadïm [كەينىدىن يىغلاپ ئادىدىم،
بَغْرِمْ بَشِنْ قَرْتَدِمْ baqrïm baxïn qartadïm// باغرىم ياراسىنى تاتىلىدىم،
قَجْمِشْ قُتُغْ اِرْتَدِمْ qaqmïx qutuq irtədim قاچقان بەختنى ئىزدىدىم،
يَغْمُرْ كُنِي قانْ سَجارْ yaqmur küni qan saqar (كۆزۈم) يامغۇرەك قان چاچار.]

سۆيگىنىمنىڭ كەينىدىن يىغلاپ ئادا بولدۇم، پۈتۈپ بولغان باغرىم ياراسىنى يېڭىباشتىن تاتىلاپ ئېچىۋەتتىم، قاچقان بەختنى ئىزدىدىم، كۆزۈمدىن يامغۇرەك قانلىق ياش قۇيۇلدى.

اُنْدادي ündədi ئۈندىدى، قىچقاردى. اُلْ مَنِ اُنْدادي ol məni ündədi —— ئۇ مېنى ئۈندىدى (اُنْدارْ – اُنْداماكْ ündər - ündəmək).

اَقْدِيدي əvdidi دۆۋىلىدى، يىغدى، تەردى. اُلْ يِنْجُو اَقْدِيدي ol yinqü əvdidi —— ئۇ ئۇنچە يىغدى. باشقا نەرسە ۋە يېمىش توپلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَقْدِيرْ – اَقْدِيماكْ əvdir - əvdimək).

اَلْدادي aldadï ئالدىدى. اُلْ ياغِينِ اَلْدادي ol yaqïni aldadi —— ئۇ دۇشمەننى ئالدىدى (اَلْدارْ – اَلْداماقْ aldar - aldamaq).

اُلْدِيدي uldïdï ئۇلدىدى. اَتْ اُلْدِيدي at uldidi —— ئات/ئۇلدىدى، يەنى تاقىسىز مېڭىۋېرىپ ئۇلداپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُلْدِيرْ – اُلْدِيماقْ uldïr – uldïmaq).

اُبْرادي upradï ئۇپرىدى، كونىرىدى. تُونْ اُبْرادي ton upradi —— تون ئۇپرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبْرارْ – اُبْراماقْ uprar – upramaq).

اُذْرادي üżrədi ئاۋۇدى، كۆپەيدى. اُذْرادي نانْكْ üżrədi nəŋ —— ئاۋۇغان نەرسە (اُذْرارْ – اُذْراماكْ üżrər - üżrəmək).

اَغْرُودي aqrudï ئېغىرلىدى، ئېغىرلاشتى. اَغْرُودي نانْكْ aqrudi nəŋ —— ئېغىرلاشقان نەرسە. اِكْلِكْ اَغْرُودي iglik aqrudi —— كېسەل ئېغىرلاشتى (اَغْرُورْ – اَغْرُوماقْ aqrur - aqrumaq).

اَغْرِيدي aqrïdï ئاغرىدى. اَنِكْ بَشِي اَغْرِيدي anïŋ baxï aqrïdi —— ئۇنىڭ بېشى

ئاغرىدى. باشقا ھەرقانداق يەرنىڭ ياكى ياررىنىڭ ئاغرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَغْرِيْر – اَغْرِيماقْ aoqrir - aoqrimak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيْرْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيسا قَمُغْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيماسْ

bir toyïn baxï aoqrïsa ḳamuoq toyïn baxï aoqrïmas

بىر دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىسا، ھەممە//دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىماس.

I 361

بۇ ماقال دوستلىرى بىر نەرسىنى ئىستەۋاتقان، قوبۇل قىلغان ۋە يەۋاتقان يەردە، باشقا بىر كىمنىڭ شۇنى ئىستىمگەنلىكىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

اُغْرادِي ooqradï يۇنەلدى، نىيەت قىلدى، تۇتۇندى، شۇغۇللاندى. بَكْ اَنكَرْ اُغْرادِي bəg aŋar ooqradi — بەگ ئاڭا يۇنەلدى (اُغْرارْ – اُغْرامَاقْ ooqrar - ooqramaḳ). ھەرقانداق بىر ئىشقا تۇتۇنۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلْسا قَلِي اُغْرَيِنْ بَرْكِلْ تَقِي اَزُقْلُقْ

قَرْغِيشْ قِلُرْ اُمالارْ يُنْجِغْ كُرُبْ قُنُقْلُقْ

kolsa ḳalï ooqrapan[1] bərgil takï azuḳluḳ

ḳarəqïx ḳilur umalar yunqïoq kərüp konuḳluḳ

[(بىر كىم) ساڭا ھاجىتى چۈشۈپ كەلسە، (ئۇنىڭغا) ئوزۇقلۇق بەر،

مېھمان قىلىشنى ئېغىر كۆرسەڭ، ئۇلار قارغايدۇ.]

I 362

مېھمان ساڭا سورۇنۇپ كەلسە، يېمەكلىك تىلىسە، ئۇنىڭغا//بەرگىن؛ ئوبدان مېھماندوستلۇق قىلىنمىسا، مېھمانلار قارغايدۇ.

اُقْرادِي oḳradï ئوقرۇقلىدى. اَتْ اُقْرادِي at oḳradï — ئات ئوقرۇقلىدى، يەنى بوغۇز ئۈچۈن ئوقرۇقلىدى (اُقْرارْ – اُقْرامَاقْ oḳrar - oḳramaḳ).

[1] بۇ سۆزنىڭ «اُغْرَبَنْ ooqrapan» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئالتالاي مۇڭاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تېپىپ، «ooqrapan» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اُكْرِيدِي ügridi مەدىرلاتتى، تەۋرەتتى. اُراغُتْ بِشِكْ اُكْرِيدِي uraoqut bəxik ügridi — خوتۇن بۆشۈك تەۋرەتتى. بىر كىمگە ھېيلە ـ مىكىر بىلەن خۇشامەت قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَنِي اُكْرِيدِي ol anï ügridi — ئۇ ئۇنى كېچىك بالىدەك تەۋرەتتى (اُكْرِيرْ – اُكْرِيماكْ ügrir - ügrimək).

اَمْرِيدِي əmridi قىچقىلىدى. اُلْ مَنِكْ يِنِمْ اَمْرِيدِي ol mənin yənim əmridi — ئۇ مېنىڭ ئەت يېنىمنى قىچقىلىدى (اَمْرِيرْ – اَمْرِيماكْ əmrir - əmrimək).

اَفْرادِي əvrədi قاپسىدى، تەرگىدى، يامانلىدى. اُلْ سُوزْنِي اَنكَرْ اَفْرادِي ol sözni aŋar əvrədi — ئۇ سۆزنى ئاڭا تەرگەپ بەردى (اَفْرارْ – اَفْرامَاكْ əvrər - əvrəmək).

اُبْسادِمْ əpsədim ئۆپكۈم كەلدى، سۆيگۈم كەلدى. مَنْ اَنِي//اُبْسادِمْ mən anï əpsədim — مېنىڭ ئۇنى سۆيگۈم كەلدى (اُبْسارْمَنْ – اُبْساماكْ əpsərmən - əpsəmək)//.

اَتْسادِي ətsədi ئەتسىردى. اَرْ اَتْسادِي ər ətsədi — ئادەم ئەتسىردى، يەنى گۆش يېگۈسى كەلدى (اَتْسارْ – اَتْساماكْ ətsər - ətsəmək).

اَتْسادِي atsadï ئاتقۇسى كەلدى. اُلْ اُقْ اَتْسادِي ol oḳ atsadï — ئۇنىڭ ئوق ئاتقۇسى كەلدى (اَتْسارْ – اَتْساماقْ atsar - atsamaḳ).

اُتْسادِي ətsədi ئۆتكۈسى كەلدى. اُلْ اَتِّنْ اُتْسادِي ol ətin ətsədi — ئۇنىڭ تۆشۈكتىن ئۆتكۈسى كەلدى (اُتْسارْ – اُتْساماكْ ətsər - ətsəmək). ھەرقانداق نەرسىدىن ئۆتكۈسى كېلىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اِتْسادِي itsədi ئىتتەرگۈسى كەلدى. اُلْ تاشِغْ اِتْسادِي ol taxïoq itsədi — ئۇنىڭ تاشنى ئىتتەرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِتْسارْ – اِتْساماكْ itsər - itsəmək).

اَجْسادِي aqsadï ئاچقۇسى كەلدى. اَرْ قَبُغْ اَجْسادِي ər ḳapuoq aqsadï — ئادەمنىڭ قوۋۇق ئاچقۇسى كەلدى. ھەر قانداق نەرسىنى ئېچىشنى خالاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ// (اَجْسارْ – اَجْساماقْ aqsar - aqsamaḳ).

اِجْسادِي iqsədi ئىچكۈسى كەلدى. اُلْ سُوفْ اِجْسادِي ol suv iqsədi — ئۇنىڭ سۇ ئىچكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِجْسارْ – اِجْساماكْ iqsər - iqsəmək).

اَخْسادِي ahsadï ئاقسىدى. اَتْ اَخْسادِي at ahsadï — ئات ئاقسىدى (اَخْسارْ –

اَخْساماقْ ahsar - ahsamaq). باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

اِذْسادِي izsadï ئەۋەتكۈسى كەلدى. اُلْ قُلىنْ مَنكا اِذْسادِي ol qulïn manqa izsadï — ئۇنىڭ قۇلىنى ماڭا ئەۋەتكۈسى كەلدى (اِذْسارْ – اِذْساماقْ izsar - izsamaq).

اُرْسادِي ursadï ئۇرغۇسى كەلدى. اُلْ اَنِي اُرْسادِي ol anï ursadi — ئۇنىڭ ئۇنى ئۇرغۇسى كەلدى (اُرْسارْ – اُرْساماقْ ursar - ursamaq).

اُزْسادِي üzsədi ئۈزگۈسى كەلدى. اُلْ يِشِغْ اُزْسادِي ol yïxïq üzsədi — ئۇنىڭ تاننى ئۈزگۈسى كەلدى (اُزْسارْ – اُزْساماكْ üzsar - üzsəmək).

اَشْسادِي axsadï ئاشقۇسى كەلدى. اُلْ اَرْتْ اَشْسادِي ol art axsadï — ئۇنىڭ داۋان ئاشقۇسى كەلدى. «بىر نەرسە// يېگۈسى كەلدى» دېيىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَشْسارْ – اَشْساماقْ axsar - axsamaq).

اَغْسادِي aqsadï چىققۇسى كەلدى. اُلْ تاغْقا اَغْسادِي ol taqqa aqsadï — ئۇنىڭ تاغقا چىققۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَغْسارْ – اَغْساماقْ aqsar - aqsamaq).

اَفْسادِي əvsədi ئۈيسىرىدى، ئۆيىنى كۆرگۈسى كەلدى. اَرْ اَفْسادِي ər əvsədi — ئادەم ئۆيسىرىدى، يەنى ئۆيىنى كۆرگۈسى كەلدى (اَفْسارْ – اَفْساماكْ əvsar - əvsəmək).

اِفْسادِي əvsədi ئالدىرىغۇسى كەلدى. اَرْ اِفْسادِي ər əvsədi — ئادەمنىڭ ئالدىرىغۇسى كەلدى (اِفْسارْ – اِفْساماكْ əvsar - əvsəmək).

اُقْسادِي uqsadï ئۇققۇسى كەلدى. اَرْ سُوزُكْ اُقْسادِي ər səzüg uqsadï — ئادەمنىڭ سۆزنى ئۇققۇسى كەلدى (اُقْسارْ – اُقْساماقْ uqsar - uqsamaq).

اَكْسادِمْ əgsədim: مَنْ بُتَقْ اَكْسادِمْ man putaq əgsədim — مېنىڭ پۇتاقنى ئەگكۈم كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَكْسارْمَنْ – اَكْساماكْ əgsərmən - əgsəmək).

اُكْسادِي əgsədi ماختىغۇسى كەلدى. اُلْ مَنِي اُكْسادِي ol məni əgsədi// — ئۇنىڭ مېنى ماختىغۇسى كەلدى (اُكْسارْ – اُكْساماكْ əgsər - əgsəmək).

اَكْسُودِي əksüdi ئۆكسۈدى. اَكْسُودِي نانْكْ əksüdi nəŋ —// ئۆكسۈگەن نەرسە (اَكْسُورْ – اَكْسُوماكْ əksür - əksümək).

اُكْسادِي ügsədi توپلىغۇسى كەلدى. اُلْ تُبْراقْ اُكْسادِي ol toprak ügsədi — ئۇنىڭ تۇپراق توپلىغۇسى كەلدى. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توپلىغۇسى

كېلىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكْسارْ – اُكْساماكْ üqsar - üqsəmək).

اَلْسادِي alsadï ئالغۇسى كەلدى. اُلْ اَتْ اَلْسادِي ol at alsadï — ئۇنىڭ ئات ئالغۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْسارْ – اَلساماقْ alsar - alsamaq).

اُلْسادِي ölsədi ئۆلگۈسى كەلدى. اَرْ اُلْسادِي ər ölsədi — ئادەمنىڭ ئۆلگۈسى كەلدى (اُلْسارْ – اُلْساماكْ ölsər - ölsəmək).

اِلْسادِي ilsadï چۈشكۈسى كەلدى. اَرْ تاغْدِنْ اِلْسادِي ər taqdin ilsadï — ئادەمنىڭ تاغدىن چۈشكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِلْسارْ – اِلْساماقْ ilsar - ilsamaq).

اَمْسادِي əmsədi ئەمگۈسى كەلدى. كَنْجْ اَناسِنْ اَمْسادِي kənq anasïn əmsədi — بوۋاقنىڭ ئانىسىنى ئەمگۈسى//كەلدى. (اَمْسارْ – اَمْساماكْ əmsar - əmsəmək).

اِنْسادِي insədi چۈشكۈسى كەلدى. اَرْ كُتُودِنْ اِنْسادِي ər kötüdin insədi — ئادەمنىڭ ئۆگزىدىن چۈشكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِنْسارْ – اِنْساماكْ insar - insəmək). بۇ سۆزدە «ل – l» ھەرپى «ن – n»غا ئالماشقان.

قائىدە

شۇنى بىلگىنكى «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئىككى ياكى ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملار بىلەن پېئىللارغا ئۇلىنىپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى، لېكىن تېخى قىلمىغانلىقىنى بىلدۈردىغان ئىستەك پېئىلنى ياسايدۇ. بۇ «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئىككى ياكى ئۇچ ھەرپلىك ئىسىم ۋە پېئىللاردىن تاشقىرى، قائىدە بويىچە، تۆت ياكى بەش ھەرپلىك ئىسىملار بىلەن پېئىللارغىمۇ ئۇلىنىپ كېلىدۇ. لېكىن، بۇنداقلار ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

«سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئىككى ھەرپلىك ئىسىملارغا ئۇلىنىپ، ئىستەك پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «اَرْ اَتْسادِي ər atsadï — ئادەم ئەتسىرىدى، يەنى گۆش يېگۈسى كەلدى». بۇ جۈملىدىكى «اَتْ at —

گۆش»دېگەن ئىسىم ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئۇنىڭغا «سا – sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىش بىلەن «ئىستەك ـ ئارزۇ» ئۇقۇمى ھاسىل بولغان.// «اَرْ اَقْسادِي ər əvsədi — ئادەم ئۆيسىرىدى، يەنى ئۆيىنى كۆرگۈسى كەلدى» دېگەن جۈملىدىكى «اَفْ əv — ئوي» دېگەن ئىسىمنۇ ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئۇنىڭغا «سا – sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىش بىلەن «ئارزۇ – ئىستەك» ئۇقۇمى ھاسىل بولغان.

ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشىگە مىسال: ئاچچىق ـ چۈچۈك نەرسىلەر «اَجِغْ aqïq» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئادەمنىڭ تەبىئىتى ئاچچىق ـ چۈچۈكنى خالىغانداً، «اَرْ اَجِغْسادِي ər aqïqsadï — ئادەم ئاچچىقسىرىدى، يەنى ئاچچىقنى يېگۈسى كەلدى» دېيىلىدۇ. تاتلىق نەرسىلەر «تَتِغْ tatïq» دەپ ئاتالغانلىقتىن، ئادەمنىڭ تەبىئىتى تاتلىقنى خالىغاندا، «اَرْ تَتِغْسادِي ər tatïqsadï — ئادەم تاتلىقسىرىدى، يەنى تاتلىقنى يېگۈسى كەلدى» دېيىلىدۇ.//

ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپلىك ئىسىملارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىپ كېلىشىگە مىسال: «اَرْ قاغُونسادِي ər qaƣunsadï — ئادەم قوغۇنسىرىدى، يەنى قوغۇن يېگۈسى كەلدى»، «اَرْ جِنُشْتُرُ كْسادِي ər qənüxtürüksədi — ئادەم جىنەستىسىرىدى، يەنى جىنەستە يېگۈسى كەلدى».

بۇ قائىدە ھەممە سۆزلەرگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىز پەقەت بەزى مىساللارنىلا كەلتۈردۇق، قالغانلىرىنى شۇنىڭغا قىياس قىلىپ چۈشىنىش مۇمكىن.//

ئىككى ھەرپلىك پېئىللارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، ئىستەك پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «اَرْ قِيزِنْ اُبْسادِي ər kïzïn өpsədi — ئادەمنىڭ قىزىنى ئۆپكۈسى كەلدى»، «اُلْ يا اَتْسادِي ol ya atsadï — ئۇنىڭ ئوقيا ئاتقۇسى كەلدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «اُبْسادِي өpsədi» پېئىلىنىڭ ئەسلى «اُبْدِي өpdi»، «اَتْسادِي atsadï» پېئىلىنىڭ ئەسلى «اَتِّي attï»دۇر.

ئۇچ ھەرپلىك پېئىللارغا «سا – sa // sə» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، ئىستەك پېئىلى ياسىلىشىغا مىسال: «اَرْ يُكْ كُتُرْسادِي ər yük kətürsədi — ئادەمنىڭ يۈك كۆتۈرگۈسى كەلدى»، «اُلْ قُشْ اُجُرْسادِي ol qux uqursadï — ئۇنىڭ قۇش

ئۇچۇرغۇسى كەلدى».

ئۇچتىن ئارتۇق ھەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «اُلْ تَنْكْرِيكا كِيرْتْكِنْسادِي ol tənrigə kirtginsədi — ئۇنىڭ تەڭرىگە ئىمان كەلتۈرگۈسى كەلدى، يەنى ئۇنىڭ خۇدانىڭ بىرلىكىگە ئىشەنگۈسى كەلدى».

ئاخىردا «ر – r» ھەرپى بولغان سۆزلەردىن ئىستەك پېئىلى ياسىغاندا، بۇ قائىدە باشقىچىرەك بولىدۇ. «ر – r»بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزنىڭ تومۇرى قاتتىق بولسا، «سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىغا «غ – ƣ» ھەرپى ئۇلىنىدۇ، تومۇرى يۇمشاق بولسا، «ك – g» ھەرپى ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَڤْكا بَرِغْسادى ol əvgə barïqsadï — ئۇنىڭ ئۆيگە بارغۇسى كەلدى»، «مَنْ سَنِي كُرُكْسادِمْ mən səni kөrügsədim — مېنىڭ سېنى كۆرگۈم كەلدى». «بَرِغسادِي barïqsadï»نىڭ ئورنىغا «بَرْسادِي barsadï»، «كُرُكْسادِي kөrügsədi»نىڭ ئورنىغا «كُرْسادِي kөrsədi» دېيىلىدۇ. لېكىن، ئادەتتە يوقىرىدىكىسى قوللىنىلىدۇ. بۆلارنىڭ ئەسلى «بَرْدِي bardï» ۋە «كُرْدِي kөrdi»دۇر. «ل – l» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگىمۇ «غ – ƣ» ھەرپى ئۇلىنىدۇ: «اُلْ اَنْدِنْ يَرْماقْ اَلِغْسادِي ol andïn yarmaq alïqsadï — ئۇنىڭ ئۇنىڭدىن يارماق ئالغۇسى كەلدى». ئارزۇ ـ ئىستەك ئۇقۇمىنى «سا – sa //sə» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلەش تۈركىلەرنىڭ «بىرەر نەرسىنى سانىدى» دېگەن مەنىدىكى «سادِي نانْكْنِي sadï nəŋni» ئىبارىسىدىن كېلىپ چىققان. يەنى ئىشلىگۈچى شەخس قىلماقچى بولغان ئىشنى ئۆز ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى قاتارىدا ساناپ، ئۇنى قىلىش تىلىكىدە بولغان دېمەكچى. مەسىلەن: «اَرْ سُقْسادِي ər suvsadï — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى ئادەمنىڭ سۇ ئىچكۈسى كەلدى» دېگەن جۈملىدىن «سۇ شۇ ئادەمنىڭ ئارزۇ ـ ئىستىكى سانالدى» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ.//

«سا – sa // sə» قوشۇمچىسىنىڭ تەركىبىدىكى «ا – ئەلىف» ھەرپى «ى – يا»غا ئالماشسا، مەنمۇ ئۆزگىرىدۇ، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشىتىلغان نەرسىنىڭ ھال ۋە//تەبىئىتىنى قوبۇل قىلىپ، بۇرۇنقى ھالىدىن ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: «سُجِكْ سُقْسِيدِي süqik suvsïdï — شاراب سۇلاشتى، يەنى شارابنىڭ سۇلۇق خۇسۇسىيىتى ئاشتى»، «اُزُمْ اَجِغْسِيدِي

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

üzüm aqiqsidi — ئۈزۈم ئېچىدى». بۇ قائىدە دائىم سۆيۈقلۇقلارغا ۋە بىر ھالدىن ئىككىنچى ھالغا ئۆزگىرىدىغان نەرسىلەرگە نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. بۇ ئۇقۇم «بىر نەرسىنى سۇندۇردى» دېگەن مەنىدىكى «سِيدِي نَانْكْنِي *sīdī nəŋni*» سۆزىدىن كېلىپ چىققان. مەسىلەن: يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، سۇنۇق قوشۇلۇشى بىلەن شاراب تەمىنىڭ، ئېچىش بىلەن ئۈزۈم تەمىنىڭ ئۆزگىرىپ كەتكىنىگە ئوخشاش. قالغانلارنىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە قىياس قىلىش مۇمكىن. مەن ئېيتقان بۇ قائىدە پۈتۈن تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئورتاق.

اُخْشادِمْ ohxadïm ئەركىلەتتىم، ئويناشتىم. مَنْ اَنِ اُخْشادِمْ *mən anï ohxadïm* — مەن ئۇنى ئەركىلەتتىم، خۇددى ئانىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىنى ئەركىلەتكىنىگە ئوخشاش، ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَقاقْ بِجارْ سَقالْ اُخْشارْ *sakak pïqar sakal ohxar*

ساقالنى ئوينار، ساقاقنى پىچار.

ساقالنى ئوينىغان بولۇپ ئېڭەكنى كېسەر. بۇ ماقال يامان نىيەتنى ھىيلە ـ مىكىر بىلەن ئەملگە ئاشۇرماقچى بولغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ سۆز يەنە «بِيرْنانْكْ // بيرْكا اُخْشادِي *bir nəŋ birgə ohxadi*» — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئوخشىدى»، «اَتْ اُخْشادِي *at ohxadi*» — ئات ئۇخلىدى» دېگەن مەنىلەردىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ «ئۇخلىدى» دېگەن مەنىسى يەمەك، ياباقۇ ۋە بىرمۇنچە كۆچمەن خەلقلەر تىلىغا خاس بولۇپ، پەقەت ئاتقىلا ئىشلىتىلىدۇ (اُخْشارْ – اُخْشاماقْ *ohxar - ohxamak*).

الْشادِي: əlxədi: اَرْ اَجِبْ الْشادِي *ər aqïp əlxədi* — ئادەم ئېچىرقاپ ئۆلەر ھالەتكە يەتتى، يەنى كۆزلىرى قارائۇغۇلىشىپ، ھوشىدىن كېتەي دەپدى. چىگىلچە. (الْشارْ – الْشاماكْ *əlxər - əlxəmək*).

اِرْغادِي ïrqadï ئىرغىتتى. اُلْ يِغاجْ اِرْغادِي *ol yïqaq ïrqadi* — ئۇ (مېۋىسىنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن) دەرەخنى ئىرغىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْغارْ – اِرْغاماقْ *ïrqar - ïrqamak*).

اَرْقادِي arvadï ئەرۋىدى. قامْ اَرْقَشْ اَرْقادِي *kam arvax arvadi* — باخشى ئەپسۇن ـ ئەرۋاھ ئۇقۇدى (اَرْقارْ – اَرْقاماقْ *arvar - arvamak*).

اَرْقادِي arkadï ئاختۇردى، تەكشۈردى. اُلْ اَنْكْ // اَقِنْ اَرْقادِي *al anïŋ əvin arkadï* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختۇردى. ئوغۇزچە. اُلْ اَنِ قَرْغادِي اَرْقادِي *ol anï karoqadï arkadï* — // ئۇ ئۇنى قارغىدى، يامانلىدى. بۇ ئىككى سۆز دائىم جۈپ سۆز ھالىتىدە ئىشلىتىلىدۇ، يالغۇز ـ يالغۇز قوللىنىلمايدۇ. «اَرْقادِي *arkadï*» سۆزى «ئالقىش» مەنىسىدىكى «اَلْقادِي *alkadï*» سۆزىدىن ئېلىنغان. ئەسلىدە ياخشىلىقنى بىلدۈرىدىغان بۇ سۆز «قَرْغادِي *karoqadï*» دېگەن سۆز بىلەن قوشما ھالدا كۆپ قوللىنىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، يامانلىقنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان. بۇ سۆزدىكى «ر – *r*» ھەرپى «ل – *l*» دىن ئۆزگەرگەن. بۇ خۇددى تەڭرىنىڭ «كَأَنَّهُمْ بُنْيانٌ مَرْصُوصٌ» دېگەن ئىبارىسىدىكى «مَرْصُوصٌ» سۆزىنىڭ «مَلْصُوصٌ» دەپمۇ ئوقۇلغىنىغا ئوخشايدۇ (اَرْقارْ – اَرْقاماقْ *arkar - arkamak*).

اِسْكادِي iskədï تىتتى. اُلْ يُونْكْ اِسْكادِي *ol yuŋ iskədi* — ئۇ يۇڭ تىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِسْكارْ – اِسْكاماكْ *iskər - iskəmək*).

اَلْكادِي əlgədi ئەلگىدى ~ ئەگلىدى، تاسقىدى. اُلْ اُوْنْ اَلْكادِي *ol un əlgədi* — ئۇ ئۇن ئەلگىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْكارْ – اَلْكاماكْ *əlgər - əlgəmək*).

اَمْكادِي əmgədi ئەمگىدى، جاپا تارتتى. اَرْ اَمْكادِي *ər əmgədi* — ئادەم ئەمگىدى (اَمْكارْ – اَمْكاماكْ *əmgər - əmgəmək*).

اُبْلادِي üplədi بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، تالىدى. اُل اَنْكْ تَقارِنْ // اُبْلادِي *ol anïŋ tavarïn üplədi* — ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى تالىدى (اُبْلارْ – اُبْلاماكْ *üplər - üpləmək*).

اَتْلادِي ətlədi ئەت قىلدى. اُلْ قُويِغْ اَتْلادِي *ol koyïq ətlədi* — ئۇ قوينى گۆش قىلدى (اَتْلارْ – اَتْلاماكْ *ətlər - ətləmək*).

اُتْلادِي otladï ئوتلىدى. اَتْ اُتْلادِي *at otladi* — ئات ئوتلىدى. باشقا ماللارنىڭ ئوتلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُتْلارْ – اُتْلاماقْ *otlar – otlamak*).

اَتْلاندِي atlandï ئاتلاندى. اُلْ اَتْ اَتْلانْدِي *ol at atlandi* — ئۇ ئاتقا مىندى (اَتْلَنْرْ –

اَتْلَنماقْ (atlanur - atlanmaq) شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يلقى يرِن اتلنور — yïlqï yazïn① otlanur — [يىلقا يازدا ئوتلىشار،

اُتْلَبْ اَنِنْ اَتْلَنُورْ — otlap anïn ətlənür // — ئوتلاپ يۇرۇپ ئەتلىنەر،

بَكْلَرْ سَمُزْ اتلَنور — bəglər səmüz atlanur — بەگلەر سېمىز ئات مىنەر،

سَڤُنُبْ اُگُرْ اِسْرِشُورْ — səvnüp ügür ïsrïxur — سۆيۈنۈپ ئۈيۇر چىشلىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: كۆكلەم - يازدا چارۋا ماللارنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىدۇ، ئوتلاپ يۇرۇپ ئەت ئالىدۇ، شۇڭا، بەگلەرنىڭ مىنىشى ئۈچۈن سېمىز ئاتلار تەييار بولىدۇ، ئۈيۇر بولۇپ يۈرگەن ئاتلار خۇشاللىقىدىن بىر - بىرىنى چىشلەپ ئويناشىدۇ.

اِتْلادِي ïtladï ئىتلىدى، ئىتقا ئوخشاتتى. اُلْ اَنِي اِتْلادِي ol anï ïtladï — ئۇ ئۇنى «ئىت» دەپ تىللىدى (اِتْلارْ - اِتْلاماقْ ïtlar - ïtlamaq).

اِجْلادِي iqlədi ئىچلىدى، ئەستەرلىدى. اُلْ تُونُغْ اِجْلادِي ol tonuq iqlədi — ئۇ تونىنى ئەستەرلىدى (اِجْلارْ - اِجْلاماكْ iqlər - iqləmək).

اَذْلادِي əzlədi ئەنلىك قىلدى. كېچەيتتى. اُلْ اَذْلادِي نانِكنْ ol əzlədi nəŋin // — ئۇ بىر - نېمىسىنى ئەنلىك قىلدى (اَذْلارْ - اَذْلاماكْ əzlər - əzləmək).

اُزْلادِي əzlədi ئۇزلۇك قىلدى. اُلْ اُونُغْ اُزْلادِي ol unuq əzlədi // — ئۇ خېمىرنى چەيلەپ ئۇزلۇك قىلدى (اُزْلارْ - اُزْلاماكْ əzlər - əzləmək).

اَسْلادِي əslədi ئەسلىدى؛ پەملىدى، پەرق ئەتتى. ئاڭقىرىدى. اُلْ اَسْلادِي نانْكْنِي ol əslədi nəŋni — ئۇ بىر نېمىنى پەملىدى، يەنى ياخشىنى ياماندىن ئايرىدى. ئوغۇزچە (اَسْلارْ - اَسْلاماكْ əslər - əsləmək).

اَشْلادِي axladï قادىدى، قاداق سالدى. اُلْ اَياقْ اَشْلادِي ol ayaq axladï — ئۇ ئاياق (قاچا) قادىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَشْلارْ - اَشْلاماقْ axlar - axlamaq).

اِشْلَدِي ixlədi ئىشلىدى. اَرْ اِشْلادِي ər ixlədi — ئادەم ئىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِشْلارْ - اِشْلاماكْ ixlər - ixləmək).

① بۇ سۆز بۇ يەردە «يېرِن» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 514 – بەتتە «يازْ yaz» سۆزىنىڭ باھار مەنىسىدە كەلگەنلىكىگە ۋە مۇشۇ شېئىردىكى ئورنىغا قاراپ «yazïn» دەپ ئالدۇق.

اِغْلادِي ïoqladï يىغلىدى. اُغْلانْ اِغْلادِي ooqlan ïoqladï — بالا يىغلىدى. بۇ سۆز «يِغْلادِي yïoqladï» مۇ دېيىلىدۇ (اِغْلارْ - اِغْلاماقْ ïoqlar - ïoqlamaq).

اَڤْلادِي avladï ئوۋلىدى؛ ئولاشتى. بَكْ اَڤْ اَڤْلادِي bəg av avladï — بەگ ئوۋ ئوۋلىدى. اَنْكارْ كِشِي اَڤْلادِي aŋar kixi avladï — ئاڭا كىشى ئولاشتى (اَڤْلارْ - اَڤْلاماقْ avlar - avlamaq).//

اُكْلِيدِي üklidi كۆپەيدى. اُكْلِيدِي نانْكْ üklidi nəŋ — كۆپەيگەن نەرسە (اُكْلِيرْ - اُكْلِيماكْ üklir - üklimək).

اِگْلادِي iglədi چىڭدىدى. اُلْ يِرِكْ اِگْلادِي ol yərig iglədi — ئۇ يەرنى چىڭدىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِگْلار - اِگْلاماك iglər - igləmək).

اِكْلادِي iglədi يىگلىدى، كېسەل بولدى. اَرْ اِكْلادِي ər iglədi — ئادەم كېسەل بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِكْلارْ - اِكْلاماكْ iglər - igləmək).

اَمْلادِمْ əmlədim ئەملىدىم، داۋالىدىم. مَنْ اَنِي اَمْلادِمْ man anï əmlədim — مەن ئۇنى ئەملىدىم (اَمْلارْمَنْ - اَمْلاماكْ əmlərmən - əmləmək).

اِمْلادِمْ imlədim ئىملىدىم، ئىشارەت قىلدىم. مَنْ اَنكارْ اِمْلادِمْ man aŋar imladim — مەن ئاڭا ئىملىدىم، يەنى ئاڭا قول ياكى كۆز بىلەن ئىشارەت قىلدىم (اِمْلارْمَنْ - اِمْلاماكْ imlərmən - imləmək). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَيْ تُلُون بُلْسا اَلكِنْ اِمْلاماسْ

ay tolun bolsa əlkin imləməs

ئاي تولۇن بولسا، قول بىلەن ئىملەنمەس.

بۇ ماقال ھەممىگە ئايان بولغان نەرسىلەر ھەققىدە ئېيتىلىدۇ.//

اَذْنادِي aznadï ئاينىدى، ئۆزگەردى، باشقا تۈسكە كىردى. يِرْ اَذْنادِي yər aznadï — يەر ئۆزگەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَذْنارْ - اَذْنامَاقْ aznar - aznamaq).

اُرْنادِمْ ornadïm ئورنىدىم، ئورناشتىم. مَنْ بُو يِرْدا اُرْنادِمْ man bu yərdə ornadïm — مەن بۇ يەردە ئورناشتىم. اُرْنادِي نانْكْ ornadï nəŋ — ئورنىغان نەرسە. كُونْ

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اُرْنادِي *kün ornadi* — كۈن ئولتۇردى (اُرْنارْ – اُرْناماقْ *ornar - ornamak*).

اُزْنادِي öznədi ياندى، قارشى چىقتى. اُغُلْ اَتاقا اُزْنادِي *oqul ataqa öznədi* — ئوغۇل ئاتىغا ياندى (اُزْنارْ – اُزْناماكْ *öznər - öznəmək*).

اَسْنادِي əsnədi شامال چىقتى؛ ئەسكىدى. اَسِنْ اَسْنادِي *əsin əsnədi* — شامال چىقتى.//

اَرْ اَسْنادِي *ər əsnədi* — ئادەم ئەسكىدى (اَسْنارْ – اَسْناماكْ *əsnər - əsnəmək*).

اُسْنادِي üsnədi ئوخشىدى. بِيرْ نانْكْ بِير نانْكْ كا اُسْنادِي *bir nəŋ bir nəŋgə üsnədi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە ئوخشىدى (اُسْنارْ – اُسْناماكْ *üsnər - üsnəmək*).

اَغْنادِي aqnadï ئېغىنىدى؛ دۇدۇقلىدى. اَتْ اَغْنادِي *at aqnadi*// — ئات ئېغىنىدى. اَرْ اَغْنادىْ *ər aqnadï* — ئادەم دۇدۇقلىدى (اَغْنارْ – اَغْناماقْ *aqnar - aqnamaq*).

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

اُرْنَكَرْدِي ərŋərdi ئۆڭدى، ئاقاردى. اُرْنَكَرْدِي نانْكْ *ərŋərdi nəŋ* — ئۆڭگەن نەرسە (اُرْنَكَرُرْ – اُرْنَكَرْماكْ *ərŋərür - ərŋərmək*).

اَسْنَكَرْدِي asŋardï ئېسەنگىرىدى. اَرْ اَسْنَكَرْدِي *ər asŋardi* — ئادەم ئېسەنگىرىدى (اَسْنَكَرارْ – اَسْنَكَرْماقْ *asŋarar - asŋarmaq*).

اَنْكَرَشْدِي aŋraxdï ئىڭراشتى. اُغْلانْ اَنْكَرَشْدِي *oqlan aŋraxdi*— بالىلار ئىڭراشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَنْكَرَشُورْ – اَنْكَرَشْماقْ *aŋraxur - aŋraxmaq*).

اِنْكَرَنْدِي iŋrandï ئىڭرىدى. اِنْكانْ اِنْكَرَنْدِي *iŋən iŋrandi* — ھىنگان ئىڭرىدى (اِنْكَرانُورْ – اِنْكَرانْماقْ *iŋranur - iŋranmaq*).

اُنْكَلَنْدِي əŋləndi ئۆڭ ئالدى، رەڭ تۈزدى. اُزُمْ اُنْكَلَنْدِي *üzüm əŋləndi* — ئۈزۈم رەڭ تۈزدى. ئادەم كېسەلدىن ساقىيىپ ئۆڭگى تۈزەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (اُنْكَلُنُورْ– اُنْكَلَنْماكْ *əŋlənür - əŋlənmək*).

اَنْكُتُرْدِي əŋtürdi ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى. اَرْنِ اَنْكُتُرْدِي *ərni əŋtürdi* — ئادەمنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇردى (اَنْكُتُرُرْ – اَنْكُتُرْماكْ *əŋtürür - əŋtürmək*).

اُنْكُتُرْدِي üŋtürdi تەشتۇردى، بۇرغىلاتتى. اُلْ اَنكَرْ يِغاجْ اُنْكُتُرْدِي *ol aŋar yiqaq üŋtürdi* — ئۇ ئاڭا ياغاچ تەشتۇردى (اُنْكُتُرُرْ – اُنْكُتُرْماكْ *üŋtürür - üŋtürmək*).

غۇنچىلىكلەرنىڭ باشقا بىر تۈرى

اَنْكْلادِي aŋladï چۈشەندى. اُلْ سُوزُكْ اَنْكْلادِي *ol səzüg aŋladi* — ئۇ سۆزنى چۈشەندى. ئوغۇزچە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَنْكْلارْ – اَنْكْلاماقْ *aŋlar - aŋlamaq*).

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

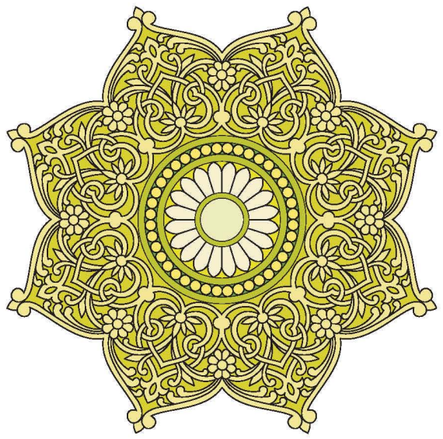

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

اُقْتَغَرْدِي uvutoqardï ئۇۋاتقۇزدى ~ ئۇيالدۇردى. اُلْ مَنِي اُقْتَغَــرْدِي *ol məni uvutoqardï* — ئۇ مېنى ئۇۋاتقۇزدى (اُقْتَغَرُرْ – اُقْتَغَرْماقْ *uvutoqarur - uvutoqarmaq*).

اِسِــرْكَنْدِي əsirkəndi ئېسىكەندى، ئىسىقلىق ئۇرلىدى. اَنِــكْ بَشِــي اِسِــرْ كَــنْدِي *anïŋ baxï əsirkəndi* — ئۇنىڭ بېشى ئېسىكەندى، (ئۇزۇنغىچە چېچىنى ئالدۇرمىغاچقا، ئىسسىتما سەۋەبىدىن) بېشىغا ئىسسىقلىق ئۇرلىدى (اِسِرْكَنُورْ – اِسِرْكَنْماكْ *əsirkənur - əsirkənmək*).

اَسِــرْكَــنْدِي əsirkəndi ئېســركــەندى، ئېچــىــندى. اَرْ تَقارِنْكــا اَسِــرْ كَنْــدِي *ər tavariŋa əsirkəndi* — ئادەم (قولدىن كەتكەن) تاۋارىغا ئېسىركەندى (اَسِــرْكَنُــرْ – اَسِرْكَنْماكْ *əsirkənur - əsirkənmək*).

اُقْتُلَنْدِي uvutlandï ئۇۋاتتى ~ ئۇيالدى. اَرْ اُقْتُلَنْــدِي *ər uvutlandï* — ئادەم ئۇيالدى. ئوغــۇزلار بىرقانچــە ھەرپــنى بــراقلا چۈشــۈرۈپ، «اُتَنْــــدِي *utandï*» دەيــدۇ (اُقْتُلَنُرْ – اُقْتُلَنْماقْ *uvutlanur - uvutlanmaq*).

اَكَتْلَنْــــدِي əgətləndi ئېگەتلەندى. قِيزْاَكَتْلَنْــــدِي *kïz əgətləndi* — قىز ئېگەتلىك بولدى، يەنى كېلىن بولغۇچى قىز ئۆزى بىلەن باردىغان خىزمەتچىگە ئىگە بولدى (اَكَتْلَنُرْ – اَكَتْلَنْماكْ *əgətlənur - əgətlənmək*).

اَشِجْلَنْدِي əxiqləndi قازانلىق بولدى. اَرْ اَشِــجْلَنْدِي *ər əxiqləndi* — ئادەم قازانلىق بولدى (اَشِجْلَنُورْ – اَشِجْلَنْماكْ *əxiqlənur - əxiqlənmək*).

اَنِجْلَنْدِي ənüqləndi پەردە ئۆستى. اَنِكْ كُــوزِي اَنِجْلَنْــدِي *anïŋ kəzi ənüqləndi* — ئۇنىڭ كۆزىگە پەردە ئۆستى (اَنِجْلَنُرْ – اَنِجْلَنْماكْ *ənüqlənur - ənüqlənmək*).

اَغِرْلَنْــدِي aqïrlandï قەدىرلەندى. يۇقىرى باھالاندى. اَرْ اَغِرْلَنْــدِي *ər aqïrlandï* — ئادەم قەدىرلەندى. بۇنىڭدىكى «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» ئورنىغا ئالماشقان. اُلْ بُو اَتْــنِي اَغِرْلَنْــدِي *ol bu atnï aqïrlandï* — ئۇ بۇ ئاتنى قىممەت كۆردى

(اَغِرْلَنُورْ – اَغِرْلَنْمــاقْ *aqïrlanur - aqïrlanmaq*).// بىر نەرسىنىڭ ئېغىرلىقىنى بىلدۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

اُغُرْلَنْدِي oqurlandï: اُغُرْلَنْــدِي نانْــكْ *oqurlandï nəŋ* — ۋاقتى ـ سائىتى كەلگەن نەرسە. يُولْ اُغُرْلَنْدِي *yol oqurlandï* — يول ئوڭۇشلۇق بولدى. اَتْ اُغُرْلَنْــدِي *at oqurlandï* — (تەقدىم قىلىنغان) ئاتنىڭ بەدىلى تۆلەندى. ئوغۇزچە (اُغُرْلَنُورْ – اُغُرْلَنْماقْ *oqurlanur - oqurlanmaq*).

اُكُرْلَنْدِي ügürləndi ئۈيۈرلەندى. يُنْدْ اُكُرْلَنْــدِي *yund ügürləndi* — يىلقا ئۈيۈرلەندى، يەنى ئايغىرلىق بولدى. (اُكُرْلَنُرْ – اُكُرْلَنْمــاكْ *ügürlənur - ügürlənmək*). ئۈيۈر بولۇپ توپلىشىپ ياشايدىغان باشقا ھايۋانلارغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

اَتِزْلَنْــــدِي atïzlandï ئېتىزلاندى. يِــيرْ اَتِزْلَنْــدِي *yər atïzlandï* — يەر ئېتىزلاندى (اَتِزْلَنُرْ – اَتِزْلَنْماكْ[1] *atïzlanur - atïzlanmaq*).

اُجُزْلَنْــــدِي uquzlandï ئەرزان كۆردى؛ كەمسىتتى. اُلْ بُــو// نــــانْكْنِي اُجُزْلَنْــــدِي *ol bu nəŋni uquzlandï* — ئۇ بۇ نەرسىنى ئەرزان كۆردى (اُجُزْلَنُــرْ – اُجُزْلَنْمــاقْ *uquzlanur - uquzlanmaq*).

اَذِزْلَنْدِي əžizləndi ئېغىز كۆردى. اُلْ تاغْنِي اَذِزْلَنْــدِي *ol taqnï əžizləndi* — ئۇ تاغنى ئېغىز كۆردى، يەنى چوڭ توسالغۇ دەپ ھېسابلىدى (اَذِزْلَنُــــرْ – اَذِزْلَنْمــــاكْ *əžizlənür - əžizlənmək*).

اِسِزْلَنْدِي əsizləndi يامانلاشتى، ئەسكىلەشتى. اُغلانْ اِسِزْلَنْدِي *oqlan əsizləndi* — بالا ئەسكىلىشىپ كەتتى (اِسِزْلَنُرْ – اِسِزْلَنْماكْ *əsizlənür - əsizlənmək*).

اُغُزْلَنْدِي ooquzlandï ئوغۇزلاشتى. ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى. اَرْ اُغُزْلَنْــدِي *ər ooquzlandï* — ئادەم ئوغۇزلاشتى، يەنى ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى (اُغُزْلَنُــــرْ – اُغُزْلَنْمــــاقْ *ooquzlanur - ooquzlanmaq*).

اُكُزْلَنْــــــدِي əküzləndi ئۆكۈزلۈك بولدى. اَرْ اُكُزْلَنْــــــدِي *ər əküzləndi* — ئادەم ئۆكۈزلۈك بولدى، يەنى ئۆكۈزگە ئىگە بولدى (اُكُزْلَنُــــرْ – اُكُزْلَنْمــــاكْ *əküzlənür - əküzlənmək*).//

[1] بۇ پېئىل بۇ يەردە ئاۋۋال «اَتِزْلَنْماكْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «اَتِزْلَنْمــاكى» شەكلىدە تۈزىتىلگەن. يازما نۇسخا 152 – بەت 13 – قۇردا بۇ سۆز «اَتِزْلامــــاقْ» شەكلىدە يېزىلغان. شۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سۆزنى «atïzlanmaq» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئُغُشْلَنْدِي ooquxlandï ئوێلۇك - ئوچاقلىق، ئۇرۇق - جەمەتلىك// بولدى. اَرْ ئُغُشْـلَنْدِي *ər ooquxlandi* — ئادەم ئوێلۇك - ئوچاقلىق، ئۇرۇق - جەمەتلىك بولدى (ئُغُشْلَنُرْ - ئُغُشْلَنْماقْ *ooquxlanur - ooquxlanmaq*).

ئُرُغْلَنْـدِي uruqlandï ئۇرۇقلاندى، دان تۇتتى. تَـرِغْ ئُرُغْلَنْـدِي *tariq uruqlandi* — ئاشلىق دان تۇتتى. كَبَـازْ ئُرُغْلَنْـدِي *kəpəz uruqlandi* — كېۋەز غوزلىدى. ھەرقانداق مېۋىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ئُرُغْلَنُـرْ - ئُرُغْلَنْمـاقْ *uruqlanur - uruqlanmaq*).

ئُجَقْلَنْـدِي oqaqlandï ئوچاقلىق بولدى. اَڤْ ئُجَقْلَنْـدِي *əv oqaqlandi* — ئۆي - ئوچاقلىق بولدى (ئُجَقْلَنُرْ - ئُجَقْلَنْماقْ *oqaqlanur - oqaqlanmaq*).

اَذَقْلَنْدِي ażaqlandï ئاياغلاندى، ئاياغلىق بولدى. اَذَقْلَنْـدِي نانْـكْ *ażaqlandi nəŋ* — ئاياغلىق بولغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِمْ كِيجْ قَلْسا اَذَقْلَنُرْ *alim kəq qalsa ażaqlanur*

ئېلىم كەچ قالسا، ئۇنىڭغا پۇت چىقىدۇ.

يەنى قەرز ئىگىسى قەرزنى ئۇندۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ (اَذَقْلَنُرْ - اَذَقْلَنْماقْ *ażaqlanur - ażaqlanmaq*).

اَرِقْلَنْدِي arïqlandï ئېرىق چىقىرۋالدى. سُوڤْ اَرِقْلَنْدِي *suv arïqlandi* — سۇ ئېرىق چىقىرىپ ئاقتى. سۆنەك// يەرلەرنى يۇيۇپ كېتىپ، جىرا ۋە ئېقىن پەيدا قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَرِقْلَنُرْ - اَرِقْلَنْماقْ *arïqlanur - arïqlanmaq*).

اَزُقْلَنْدِي azuqlandï ئوزۇقلۇق بولدى. اَرْ اَزُقْلَنْـدِي *ər azuqlandi* — ئادەم ئوزۇقلۇق بولدى (اَزُقْلَنُرْ - اَزُقْلَنْماقْ *azuqlanur - azuqlanmaq*).

اَتَكْلَنْدِي ətəkləndi ئېتەكلەندى، ئېتەك سېلىندى. تُـونْ اَتَكْلَنْـدِي *ton ətəkləndi* — تون ئېتەكلەندى، يەنى تونغا ئېتەك سېلىندى (اَتَكْلَنُـرْ - اَتَكْلَنْمـاقْ *ətəklənur - ətəklənmək*).

اَتُكْلَنْدِي ətükləndi ئۆتۈكلۈك بولدى. اَرْ اَتُكْلَنْـدِي *ər ətükləndi* — ئادەم ئۆتۈكلۈك بولدى (اَتُكْلَنُرْ - اَتُكْلَنْماقْ *ətüklənur - ətüklənmək*).

اَرُكْلَنْدِي ərükləndi مېۋىلىدى، مېۋىلىك بولدى. يِغاجْ اَرُكْلَنْدِي *yïqaq ərükləndi* — دەرەخ مېۋىلىدى (اَرُكْلَنُرْ - اَرُكْلَنْماقْ *ərüklənur - ərüklənmək*).

اِسِكْلَنْدِي isigləndi: اُلْ بُو اُغُرْدا بَرْماققا اِسِكْلَنْدِي *ol bu oqurda barmaqqa isigləndi* — ئۇ مېڭىشقا بۇ ۋاقىتنى بەك ئىسسىق كۆردى (اِسِـكْلَنُرْ - اِسِـكْلَنْماكْ *isiglənür - isiglənmək*//).

اَنُكْلَنْدِي ənükləndi كۆچۈكلۈك بولدى. اِتْ اَنُكْلَنْدِي *it ənükləndi* — ئىت كۆچۈكلۈك بولدى (اَنُكْلَنُرْ - اَنُكْلَنْماكْ *ənüklənür - ənüklənmək*).

اَتَنْلَنْدِي atanlandï ئاتانلىق (ئاتان تۇغىلىك) بولدى. اَرْ اَتَنْلَنْدِي *ər atanlandi* — ئادەم ئاتانلىق بولدى (اَتَنْلَنُرْ - اَتَنْلَنْماقْ *atanlanur - atanlanmaq*).

اُزُمْلَنْـدِي üzümləndi ئۈزۈملىدى، ئۈزۈملۈك بولدى، ئۈزۈم چۈشتى. بَـذِجْ اُزُمْلَنْـدِي *bažiq üzümləndi* — بېدىش ئۈزۈملىدى، يەنى بېدىشتە ئۈزۈم چۈشتى (اُزُمْلَنُرْ - اُزُمْلَنْماكْ *üzümlənür - üzümlənmək*).

بۇ بابتكى كەم ئىشلىتىلىدىغان مۇزائىدىلەر

اُپْلَلْدِي üpləldi تالاندى، بۇلاندى. اَرْ تَڤـارِي اُپْلَلْـدِي *ər tavari üpləldi* — ئادەمنىڭ تاۋىرى تالاندى، يەنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىندى (اُپْلَلُـورْ - اُپْلَلْمـاكْ *üplələr - üplələmək*//).

اَتْلَلْدِي ətləldi گۆش قىلىندى. قُـوىْ اَتْلَلْـدِي *koy ətləldi* — قوي گۆش قىلىندى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (اَتْلَلُورْ// - اَتْلَلْماكْ *ətlələr - ətləlmək*).

اَذْلَلْدِي əžləldi ياخشىلاندى. اَذْلَلْـدِي نانْـكْ *əžləldi nəŋ* — ياخشىلانغان نەرسە. بىر نەرسىنى ئىزدەشكەمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَذْلَلُـورْ - اَذْلَلْمـاكْ *əžlələr - əžləlmək*).

اَشْلَلْدِي axlaldï قادالدى. اَياقْ اَشْـلَلْدِي *ayaq axlaldi* — ئاياق قادالدى، يەنى چىنە قادالدى (اَشْلَلُرْ - اَشْلَلْماقْ *axlalur - axlalmaq*).

اِشْـلَلْدِي ixləldi ئىشلەندى. اِيـشْ اِشْـلَلْدِي *ix ixləldi* — ئىش ئىشلەندى (اِشْلَلُرْ - اِشْلَلْماكْ *ixlələr - ixləlmək*).

اَڤْلَلْـدِي avlaldï ئوۋلاندى. كَيِـكْ اَڤْلَلْـدِي *kəyik avlaldi* — كېيىك (ئوۋ) ئوۋلاندى (اَڤْلَلُورْ - اَڤْلَلْماقْ *avlalur - avlalmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلُلُورْ اُوزُمْ اَنِكْ تُوزنكا — *avlalur өzüm anïŋ tüzüŋə*

اَمْلُلُرْ كُوزُمْ اَنِكْ تُوزِنكا — *əmlələr køzüm anïŋ tozïŋa*

[ئۇنىڭ توزلۇكى (گۈزەللىكى) بىلەن كۆڭلۈم ئوۋلىنىدۇ،

ئۇنىڭ (ئاياغ) توزىنى بىلەن كۆزۈم ئەملىنىدۇ.]

شائىر سۆيۈملۈكىنى تەرىپلەپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭ // ھۆسن ــ جامالى پۈتۈن ۋۇجۇدۇمنى ئوۋلىۋالىدۇ، ئۇنىڭ ئايىغىدىن چىققان توزان بىلەن كۆزۈم ئەملىنىدۇ.

اِكْلَلْدِي igləldi يىگىلدى، كېسەل بولدى، ئاغرىدى. تَكْمَا تُرْلُكْ اِيلِكْ اِكْلَلْدِي *təgmə türlüg ig igləldi* — ھەر تۈرلۈك كېسەللەر بىلەن ئاغرىدى (اِكْلَلُرْ – اِكْلَلْماكْ *iglələr - iglələmək*).

اَمْلَلْدِي əmləldi ئەملەندى، داۋالاندى. اِكْلِكْ اَمْلَلْدِي *iglik əmləldi* — كېسەل ئەملەندى (اَمْلَلُرْ – اَمْلَلْماكْ *əmlələr - əmlələmək*).

اِمْلَلْدِي imləldi ئىملاندى. كِشِي اِمْلَلْدِي *kixi imləldi* — كىشى ئىملاندى، يەنى كىشىگە كۆز ياكى باشقا ئەزالار ھەركىتى بىلەن ئىشارەت قىلىنىدى (اِمْلَلُرْ – اِمْلَلْماكْ *imlələr - imləlmək*).

مەنقۇسلاردىن بەش ھەرپلىكلەر

اَرْبَلَنْدِي arpalandï ئارپىلىق بولدى. اَتْ اَرْبَلَنْدِي *at arpalandi* — ئات ئارپىلىق بولدى، يەنى ئاتنىڭ يەيدىغان ئارپىسى بار بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرْبالَنُرْ – اَرْبَلَنْماقْ *arpalanur - arpalanmaq*).

اُرْدُلَنْدِي ordulandï ئوردا قىلدى، قارارگاھ قىلدى. // بَكْ بِيرْ يِيرِكْ اُرْدُلَنْدِي *bag bir yərig ordulandi* — بەگ بىر يەرنى ئۆزىگە ئوردا (قارارگاھ) قىلدى (اُرْدُلَنُرْ – اُرْدُلَنْماقْ *ordulanur - ordulanmaq*).

اُتْرُلَنْدِي utrulandï ئۇتتۇرلاندى، يۇزمۇ يۈز كەلدى. اُلْ اَنكَرْ اُتْرُلَنْدِي *ol anar utrulandi* — ئۇ ئاڭا ئۇتتۇرلاندى (اُتْرُلَنُرْ – اُتْرُلَنْماقْ *utrulanur - utrulanmaq*).

اَرْقَلَنْدِي arqalandï تايانىدى، يۆلەنىدى، ھىمات قىلدى. اُلْ مَنِي اَرْقَلَنْدِي *ol məni arqalandi* — ئۇ مېنى ھىمات قىلدى. اُلْ تَاغْنِي اَرْقَلَنْدِي *ol taqnï arqalandi* — ئۇ تاغقا يۆلەنىدى (اَرْقَلَنُرْ – اَرْقَلَنْماقْ *arqalanur - arqalanmaq*).

اُزْمْلَنْدِي üzümləndi ئۈجمىلەندى. يِغَاجْ اُزْمْلَنْدِي *yïqaq üzümləndi* — دەرەخ ئۈجمىلەندى، يەنى ئۈجمە دەرىخىدە ئۈجمە بولدى (اُزْمْلَنُرْ – اُزْمْلَنْماكْ *üzümlənür - üzümlənmək*).

بۇ بابتىكى باشقا تۈر

اُوتْلَنْدِي otlandï ئوت بولۇپ كەتتى، قىزىپ كەتتى. اَتْ اُوتْلَنْدِي *at otlandi* — ئات (مېڭىپ) قىزىپ كەتتى. اَرْ // اُوتْلَنْدِي *ər otlandi* — ئادەم قىزىپ كەتتى، يەنى غەزەپلەندى (اُوتْلَنُرْ – اُوتْلَنْماقْ *otlanur - otlanmaq*).

اَازْلَنْدِي azlandï ئاز كۆردى، ئاز سانىدى. اُلْ بُو يَرماقِغْ اَازْلَنْدِي *ol bu yarmaqïq azlandi* — ئۇ بۇ يارماقنى ئاز كۆردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَازْلَنُرْ – اَازْلَنْماقْ *azlanur - azlanmaq*).

اُوزْلَنْدِي uzlandï ئۇزلاندى، ئۇستىلىق كۆرسەتتى. اَرْ اُوزْلَنْدِي *ər uzlandi* — ئادەم (ھۈنەر ـ سەنئەتتە) ئۇستىلىق كۆرسەتتى (اُوزْلَنُورْ – اُوزْلَنْماقْ *uzlanur - uzlanmaq*).

اِيشْلَنْدِي ixləndi: اَرْ اِيشْلَنْدِي *ər ixləndi* — ئادەم ئۆزىنى ئىشلەۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى[1].

اِيسْلَنْدِي islandï ئىسلاندى. اَفْ اِيسْلَنْدِي *av islandi* — ئۆي ئىسلاندى، يەنى ئىستىن قارايدى. كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئىستىن قارىيىشىغىمۇ

[1] يازما نۇسخىدا «اِيشْلَنْدِي» سۆزىنىڭ مەستەر شەكلى كېيىنكى «اِيسْلَنْدِي islandi» سۆزى بىلەن قوشۇلا «اِيسْلَنُرْ – اِيسْلَنْماكْ» قىلىپ بېرىلگەن.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

شۇنداق دېيىلىدۇ (ايسْلَنُرْ – ايسْلَنْماكتِ islanmak - islanur).

اَاقْلَنْدِي avlandi ئوۋلىدى، ئوۋ قىلدى. اَرْ اُوزِنكا اَاقْلَنْدِي// ər özinə avlandi — ئادەم ئۆزى ئۈچۈن ئوۋ قىلدى (اَاقْلَنُرْ – اَاقْلَنْماقْ avlanur - avlanmak).

اُوكْلَنْدِي əglәndi ھاردۇق چىقاردى، دەم ئالدى. اَرُقْ اَرْ اُوكْلَنْدِي aruk ər əglәndi — ھارغان ئادەم ھاردۇق چىقاردى. بالىنىڭ چوڭىيىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اُوكْلَنُرْ – اُوكْلَنْماكْ əglənür - əglənmək).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَذُتْلادِي ažutladi ئوچۇملىدى. اَرْ يَرْماقْ اَذُتْلادِي ər yarmak, ažutladi — ئادەم يارماق ئوچۇملىدى. سۈنى ئوچۇملاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَذُتْلارْ – اَذُتْلامَاقْ ažutlar - ažutlamak).

اُزُتْلادِي üzütlədi بېخىل كۆردى. اُلْ اَنِي اُزُتْلادِي ol anï üzütlədi — ئۇ ئۇنى بېخىل كۆردى (اُزُتْلارْ – اُزُتْلاماكْ üzütlər - üzütləmək).

اُكْتْلادِي əgütlədi ئۆگۈت ـ نەسىھەت قىلدى. اُلْ اُغْلِنْ اُكْتْلادِي ol oğlin əgütlədi — ئۇ ئوغلىغا ئۆگۈت ـ نەسىھەت قىلدى (اُكْتْلارْ – اُكْتْلاماكْ əgütlər - əgütləmək).

اَكْتَلادِي əgətlədi: اُلْ قِيزِنْ اَكْتَلادِي ol kizin əgətlədi — ئۇ قىزىنى ئېگەتلىك قىلدى، يەنى قىزىغا ئايال خىزمەتچى// قوشۇپ بەردى (اَكَتْلارْ – اَكْتَلامَاكْ əgətlər - əgətləmək).

اُلْتْلادِي ölütlədi جان تىكتى. اَرْ اُلْتْلادِي ər ölütlədi — ئادەم جان تىكىپ ئۇرۇشتى، يەنى ئۇرۇشۇپ بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈردىغان دەرىجىگە يەتتى (اُلْتْلارْ – اُلْتْلامَاكْ ölütlər - ölütləmək).

اَمَجْلادِي amaqladï قارىغا ئالدى، نىشانلىدى. اَرْ قُشُغْ اَمَجْلادِي ər kuxuq amaqladï — ئادەم قوشنى قارىغا ئالدى (اَمَجْلارْ – اَمَجْلاماقْ amaqlar - amaqlamak).

اَنْجْلادِي ənüqlədi: اُتاجِي كُوزُكْ اَنْجْلادِي otaqi közüg ənüqlədi — تېۋىپ كۆز

پەردىسىنى داۋالىدى، يەنى كۆز پەردىسىگە دورا سۈردى (اَنْجْلارْ – اَنْجْلامَاكْ ənüqlər - ənüqləmək)//.

اَذَرْلادِي əžərlədi ئېگەرلىدى. اَرْ اَتْ اَذَرْلادِي ər at əžərlədi — ئادەم ئات ئېگەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَذَرْلارْ – اَذَرْلاماكْ əžərlər - əžərləmək).

اَغِرْلادِي aqïrladï قەدىرلىدى، ئەزىز قىلدى. تَنْكْرِي مَنِي اَغِرْلادِي tәŋri mәni aqïrladï — تەڭرى مېنى ئەزىز قىلدى. بىر ـ بىرىنى ھۆرمەت قىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَغِرْلارْ – اَغِرْلاماقْ aqïrlar - aqïrlamak).

اُغُرْلادِي ooqurladï: اَرْ ايشِنْ اُغُرْلادِي ər ixin ooqurladï —// ئادەم ئىشنى دەل پەيتىدە قىلدى (اُغُرْلارْ – اُغُرْلاماقْ ooqurlar - ooqurlamak). شۇنىڭدەك «اَرْ تَوارْ اُغُرْلادِي ər tawar ooqurladï — ئادەم مال ئوغرىلىدى»مۇ دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئوغرى ۋاقىت ۋە پۇرسەت كۈتىدۇ. بۇنداق مەنىدە كېلىشىگە باشقا بىر سەۋەب بار، «اُغْرِي ooqri» سۆزى «ئوغرىلىغۇچى» مەنىسىدە بولۇپ، يۇقىرىدىكى پېئىل ئاشۇ سۆزدىن ياسالغان، لېكىن يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئاخىرىدىكى «ى – يا» ھەرپى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان. بۇ ئەھۋال ماڭا ناھايىتى ياقىدۇ، ئىككىلىسىمۇ چىرايلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَكِمْ اُوزِنْ اُغُرْلادِي	bəgim özin ooqurladï
يَرغ بيلب اُغُرْلادِي	yaraq bilip ooqurladï
اُلُغْ تَنْكْرِي اَغِرْلادِي	uluq tәŋri aqïrladï
انِن قُت قف تُرى قُغْدِي	anin kut kiv tәri tuqdi

[بېگىم ئۆزىنى دالدىغا ئالدى،
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئىشنى دەل ۋاقتىدا قىلدى،
ئۇلۇغ تەڭرى ئەزىزلىدى،
شۇنىڭ بىلەن بەخت ـ سائادەتنى تۇغۇلدى.] //

تاتىغۇت بېگىنىڭ دۇشمەندىن يوشۇرۇنۇشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلگەن:
بېگىم پۇرسەت كۈتۈپ، ئەسكەرلەردىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ يوشۇرۇندى، تەڭرى ئۇنى غەلىبە بىلەن ئەزىز قىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ بەختى ـ دۆلىتى يۈكسەلدى.

اَتِزْلادِي atïzladï ئېتىزلاشتۇردى. اَرْ يِيرِنْ اَتِزْلادِي *ər yərin atïzladï* — ئادەم يېرىنى ئېتىزلاشتۇردى، يەنى چۆنەكلەپ، قىر تارتىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا لايىق قىلدى (اَتِزْلارْ – اَتِزْلاماقْ *atïzlar - atïzlamaq*).

اُجُزْلادِي uquzladï كەمىستتى، خارلىدى. بَكْ اَنِي اُجُزْلادِي *bəg anï uquzladï* — بەگ ئۇنى كەمىستتى (اُجُزْلارْ – اُجُزْلاماقْ *uquzlar - uquzlamaq*).

اُذُزْلادِي użuzladï: اُلْ اَنِي اُذُزْلادِي *ol anï użuzladï* — ئۇ ئۇنىڭ قوتۇرىنى داۋالىدى (اُذُزْلارْ – اُذُزْلاماقْ[1] *użuzlar - użuzlamaq*). //

اَغِزْلادِي aqïzladï: اُلْ اَرِقْنِي اَغِزْلادِي *ol arïqnï aqïzladï* — ئۇ ئېرىقنا ئېغىز (ئېچىق) ئاچتى. اُلْ قُلِنْ اَغِزْلادِي *ol qulïn aqïzladï* — ئۇ قولىنىڭ ئاغزىغا سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَغِزْلارْ – اَغِزْلاماقْ *aqïzlar - aqïzlamaq*).

اُغُزْلادِي ooquzladï: اُلْ مَنِي اُغُزْلادِي *ol mənï ooquzladï* — ئۇ مېنى//ئوغۇزغا ئوخشاتتى (اُغُزْلارْ – اُغُزْلاماقْ *ooquzlar - ooquzlamaq*).

اُقْتْسادِي okïtsadï ئوقۇتقۇسى كەلدى. اُلْ بِتِكْ اُقْتْسادِي *ol bitik okïtsadï* — ئۇنىڭ خەت ئوقۇتقۇسى كەلدى. بىر كىمنى قىچقارغۇسى كەلگەنگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُقْتْسارْ – اُقْتْساماقْ *okïtsar - okïtsamaq*).

اُكْتْسادِي ügitsədi ئۇن تارتقۇزغۇسى كەلدى. اُلْ تَرِغْ اُكْتْسادِي *ol tarïq ügitsədi* — ئۇنىڭ بۇغدايىنى ئۇن تارتقۇزغۇسى كەلدى (اُكْتْسارْ – اُكْتْساماقْ *ügitsər - ügitsəmək*).

اَكِرْسادِي əgirsədi ئېگىرسىردى، ئېگىر يېگۈسى كەلدى. اَرْ اَكِرْسادِيْ *ər əgirsədi* — ئادەم ئېگىرسىردى، يەنى ئېگىر بىلەن داۋالانغۇسى كەلدى (اَكِرْسارْ – اَكِرْساماقْ *əgirsər - əgirsəmək*). //

[1] بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى يازما نۇسخا 152- بەتتە «اُذُزْلارْ – اُذُزْلاماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 84- بەتتىكى «اُذُزُغْ *użuzluq*» — قوتۇر كېسىلى بار» سۆزىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 39- بەتتىكى تومۇرىنى «*użuz*»، بۇ يەردىكى كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنى «*użuzlar - użuzlamaq*» دەپ ئالدۇق.

اَكِرْسادِي əgirsədi: اُراغُتْ يِبْ اَكِرْسادِي *uraqut yïp əgirsədi* — خوتۇننىڭ يىپ ئېگىرگۈسى كەلدى. بَكْ كَنْدْ اَكِرْسادِي *bəg kənd əgirsədi* — بەگنىڭ كەنتنى ئورىۋالغۇسى كەلدى (اَكِرْسارْ – اَكِرْساماقْ *əgirsər - əgirsəmək*).

اَجِغْسادِي aqïqsadï ئاچچىقسىردى، ئاچچىق نەرسە يېگۈسى كەلدى. اَرْ اَجِغْسادِي *ər aqïqsadï* — ئادەمنىڭ ئاچچىق نەرسە يېگۈسى كەلدى (اَجِغْسارْ – اَجِغْساماقْ *aqïqsar - aqïqsamaq*).

اُلُغْسادِي uluqsadï: اَرْ اَتّا اُلُغْسادِي *ər atta uluqsadï* — ئادەمنىڭ زور ئاتقا ئېگە بولغۇسى كەلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چوڭىنى ئىستەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُلُغْسارْ – اُلُغْساماقْ *uluqsar - uluqsamaq*).

اَرُكْسادِي ərüksədi ئۆرۈكسىردى. اَرْ اَرُكْسادِي *ər ərüksədi* — ئادەم ئۆرۈكسىردى، يەنى ئادەمنىڭ ئۆرۈك ـ شاپتۇل يېگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُكْسارْ – اَرُكْساماقْ *ərüksər - ərüksəmək*).

اُلُكْسادِي ölügsədi ئۆلگۈسى كەلدى. اَرْ اُلُكْسادِي *ər ölügsədi* — ئادەمنىڭ ئۆلگۈسى كەلدى (اُلُكْسارْ – اُلُكْساماقْ *ölügsər - ölügsəmək*). //

اُكُشْلادِي üküxlədi كۆپسىندى، كۆپ دەپ ھېسابلىدى. اَرْ تَوارِنْ اُكُشْلادِي *ər tawarïn üküxlədi* — ئادەم مېلىنى كۆپ دەپ ھېسابلىدى (اُكُشْلارْ – اُكُشْلاماقْ *üküxlər - üküxləmək*).

اَرِغْلادِي arïqladï: اُلْ قُزِي اَرِغْلادِي *ol qozi arïqladï* — ئۇ قوزىنى پىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يَرْماقِغْ اَرِغْلادِي *ol yarmaqïq arïqladï* — ئۇ يارماقنى خىللىدى، يەنى پۈلنىڭ ياخشىسىنى تاللىدى. بىر نەرسىنىڭ ياخشىسىنى تاللاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرِغْلارْ – اَرِغْلاماقْ *arïqlar - arïqlamaq*).

اَرِغْلادِي arïqladï ئېرىغلىدى. اُلْ كَبازْ اَرِغْلادِيْ *ol kəpəz arïqladï* — ئۇ كېۋەز ئېرىغلىدى، يەنى پاختىنى چىگىتتىدىن ئاجراتتى. ھەرقانداق مېۋىنىڭ ئۇرۇقىنى ئايرىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَرِغْلارْ – اِرِغْلاماقْ *arïqlar - arïqlamaq*).

اَزِغْلادِي azïqladï: تُنكُزْ اَتِغْ اَزِغْلادِي *toŋuz atïq azïqladï* — توڭگۇز ئاتنى مەرگەن چىشى بىلەن ئۇرۇپ يارىلىدى. //مَنْ تُنكُزْنِي اَزِغْلادِمْ *mən toŋuzni azïqladïm* —

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

I 399

مەن توڭگۇزنىڭ مەرگەن چىشىغا ئۇردۇم. بۇ سۆز ئىككى تەرىپىدە//مەرگەن چىشى بار يىرتقۇچ ھايۋانلارغىمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ (اَزِغْلارْ - اَزِغْلاماقْ *azïqlar - azïqlamak*).

اُلُغْلادي uluqladï ئۇلۇغلىدى. تَنْكْرِي مَنِي اُلُغْلادي *təŋri məni uluqladï* — تەڭرى مېنى ئۇلۇغلىدى، يەنى ماڭا ئۇلۇغلۇقنى ئاتا قىلدى. بَكْ مَنِي اُلُغْلادي *bəg məni uluqladï* — بەگ مېنى ئۇلۇغلىدى، يەنى مېنى ئۇلۇغلار قاتارىدا كۆردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلُغْنِي اُلُغْلاسا قُتْ بُلُورْ

uluqnï uluqlasa kut bulur

ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىسا، بەخت تاپار.

(اُلُغْلارْ - اُلُغْلاماقْ *uluqlar - uluqlamak*).

اَذَقْلادي ażak̡ladï پۇتقا ئۇردى. اُلْ اَنِي اَذَقْلادي *ol anï ażak̡ladï* — ئۇ ئۇنىڭ پۇتىغا ئۇردى (اَذَقْلارْ - اَذَقْلاماقْ *ażak̡lar - ażak̡lamak̡*).

اَذُقْلادي ażuk̡ladï ئەجەبلەندى، قىزىقسىندى. اُلْ اَنِي اَذُقْلادي *ol anï ażuk̡ladï* — ئۇ ئۇنى (كۆرۈپ) ئەجەبلەندى (اَذُقْلارْ - اَذُقْلاماقْ *ażuk̡lar - ażuk̡lamak̡*).

اَرُقْلادي aruk̡ladï ھاردۇق ئالدى. بَكْ اَرُقْلادي *bəg aruk̡ladï* — بەگ ھاردۇق ئالدى. بۇ سۆز خاقانىيە تىلىدا «ئۇخلاش»نى بىلدۈرىدۇ. ئەسلىدە «ھارغانلىقتىن دەم ئالدى» دېگەن سۆز (اَرُقْلارْ - اَرُقْلاماقْ *aruk̡lar - aruk̡lamak̡*).//

I 400

اَشُقْلادي axuk̡ladï ئوشۇقىغا ئۇردى. اُلْ اَنِي اَشُقْلادي *ol anï axuk̡ladï* — ئۇ ئۇنىڭ ئوشۇقىغا ئۇردى (اَشُقْلارْ - اَشُقْلاماقْ *axuk̡lar - axuk̡lamak̡*).

اَشَقْلادي axak̡ladï پەس كۆردى، سەل چاغلىدى. اُلْ اَنِي اَشَقْلادي *ol anï axak̡ladï* — ئۇ ئۇنى پەس كۆردى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَغِينِي اَشَقْلاسا بَشْقا جِقارْ *yaqïnï axak̡lasa baxk̡a qïk̡ar*

يېغىنى سەل چاغلىسا، باشقا چىقار.

بۇ ماقال «ھوشيار بول، دۈشمەننى سەل چاغلىما، بېشىڭنى يەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

اُشَقْلادي uxak̡ladï ئۇششاقلىدى، بۇرمىلىدى. اُلْ مَنِكْ سُوزُمْنِي اُشَقْلادي *ol məniŋ səzümni uxak̡ladï* — ئۇ مېنىڭ سۆزۈمنى بۇرمىلىدى (اُشَقْلارْ - اُشَقْلاماقْ *uxak̡lar - uxak̡lamak̡*).

اَنُقْلادي anuk̡ladï تەييار پېتى ئالدى. اُلْ اَنُقْلادي نانْكْنِي *ol anuk̡ladï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى تەييار پېتى تېپىۋالدى (اَنُقْلارْ - اَنُقْلاماقْ *anuk̡lar - anuk̡lamak̡*).

اِجُكْلادي iqüklədi ئىچىكلىدى. اُلْ تُونُغْ اِجُكْلادي *ol tonuq iqüklədi* — ئۇ تونىنى ئىچىكلىدى، يەنى تونىنىڭ ئىچىگە بۇلغۇن، تىيىن تېرىلىرىدىن ئىچلىك قىلدى (اِجُكْلارْ // - اِجُكْلاماكْ *iqüklər - iqükləmək*).

401 I

اَرُكْلادي ərüklədi ئاشلىدى. اُلْ تَرِي اَرُكْلادي *ol təri ərüklədi* — ئۇ تېرە ئاشلىدى (اَرُكْلارْ - اَرُكْلاماكْ *ərüklər - ərükləmək*).

154

اُزَكْلادي əzəklədi ئۆزەك تومۇرىنى كەستى. اُلْ قُويُغْ اُزَكْلادي *ol k̡oyuq əzəklədi* — ئۇ// قوينىڭ ئۆزەك تومۇرىنى كەستى. گۈرەن تومۇرىغا ئۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُزَكْلارْ - اُزَكْلاماكْ *əzəklər - əzəkləmək*).

اِسِكْلادي isiglədi: اَرْ اِسِكْلادي *ər isiglədi* — ئادەم ئىسسىقتا يول يۈردى (اِسِكْلارْ - اِسِكْلاماكْ *isiglər - isigləmək*).

اُسُكْلادي əsüglədi: اُلْ كِرِتْلِكْ اُسُكْلادي *ol kiritlik əsüglədi* — ئۇ قۇلۇپنى ئاچقۇچ سالماي پەم بىلەن ئاچتى (اُسُكْلارْ - اُسُكْلاماكْ *əsüglər - əsügləmək*). كەنچەكچە.

اَسِرْكادي əsirkədi ئېسىركىدى، ئېچىندى. اُلْ اَسِرْكادي نانْكْنِي *ol əsirkədi nəŋni* — ئۇ نەرسىنى ئېسىركىدى، يەنى نەرسىنىڭ يوقالغىنىغا ئېچىندى (اَسِرْكارْ - اَسِرْكاماكْ *əsirkər - əsirkəmək*).

402 I

اُشِكْلادي üxiklədi ئۈششۈك پېتى تۇتتى. اُلْ كَيِكْنِي اُشِكْلادي// *ol kəyikni üxiklədi* — ئۇ كېيىكنى ئۈششۈپ تۇرغان ۋاقتىدا تۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشِكْلارْ - اُشِكْلاماكْ *üxiklər - üxikləmək*).

اَكَكْلادي əkəklədi تىللىدى. اَرْ اُراغُتْنِي اَكَكْلادي *ər uraqutnï əkəklədi* — ئادەم خوتۇنىنى تىللىدى، يەنى ئۇنىڭ ئەسكىلىكىدىن نەپرەتلەندى (اَكَكْلارْ - اَكَكْلاماكْ *əkəklər - əkəkləmək*).

اُكَكْلادي ükəklədi ئۈكەك سالدى. اُلْ تامِغْ اُكَكْلادي *ol tamïq ükəklədi* — ئۇ سېپىل ئۈستىگە ئۈكەك (قاراۋۇل تۇرا) ياسىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىگە ئۈكەك سېلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اُكَكْلارْ – اُكَكْلاماكْ *ükəklər - ükəkləmək*).

اَلُكْلادي əlüklədi زاڭلىق قىلدى، مەسخىرە قىلدى. اُلْ اَنِي اَلُكْلادي *ol anï əlüklədi* — ئۇ ئۇنى زاڭلىق قىلدى (اَلُكْلارْ – اَلُكْلاماكْ *əlüklər - əlükləmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنكُتْ سُوسِنْ اُشِكْلادي	*taŋut süsin üxiklədi*
كِشي اِيشِنْ اَلُكْلادي	*kixi ixin əlüklədi*
اَرِنْ اَتِنْ بَلِكْلادي	*ərin atïn bəliklədi*
بُلُنْ بُولِب بَشي تغدى//	*bulun bolïp baxï tïqdi* ①

I 403

[تاڭغۇت قوشۇنىنى ئۈششۈپ تۇرغاندا باستى،
ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى مەسخىرە قىلدى،
ئەرلىرىنى، ئاتلىرىنى غەنىيمەت ئالدى،
(تاڭغۇتلار) ئەسىر بولۇپ، بېشىنى ئەگدى.]

چىنغا يېقىن بولغان تاڭغۇت ئېلىنىڭ قوشۇنى غەلىبە قىلالمىسۇن دەپ، قاتتىق سوغۇقتا، ئۇلارغا كېچىسى ھۇجۇم قىلىندى، ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى مەسخىرە قىلىندى، ئۇلار ئات ۋە ئەرلىرىنى بىزگە سوۋغا قىلدى، غەم ـ قايغۇغا پېتىپ، بېشىنى تۆۋەن سالدى.

اَمِكْلادي əmiklədi: اَرْ اُراغُتْنِي اَمِكْلادي *ər uraqutnï əmiklədi* — ئادەم خوتۇنىنىڭ ئەمچىكىگە ئۇردى (اَمِكْلارْ – اَمِكْلاماكْ *əmiklər - əmikləmək*).

اَنُكْلادي ənüklədi كۈچۈكلىدى. اِتْ اَنُكْلادي *ït ənüklədi* — ئىت كۈچۈكلىدى. اَرْسْلانْ اَنُكْلادي *arslan ənüklədi* —// ئارسلان كۈچۈكلىدى (اَنُكْلارْ – اَنُكْلاماكْ *ənüklər - ənükləmək*).

I 404

① بۇ شېئىرنىڭ ئاخىرقى مىسراسىدىكى «تغدى» سۆزى بۇ يەردە ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 271 ـ بەتتىكى «تغماقْ *tïqmak* — قايرىماق» پېئىلىغا ئاساسەن «*tïqdi*» دەپ ئالدۇق.

اَسَنْلادي əsənlədi ئېسەنلەشتى. اُلْ مَنكا اَسَنْلادي *ol maŋa əsənlədi* — ئۇ مەن بىلەن ئېسەنلەشتى (اَسَنْلارْ – اَسَنْلاماكْ *əsənlər - əsənləmək*).

155

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر//

اُذُولادي użuladï ئەگەشتى. اُلْ اَنِي اُذُولادي *ol anï użuladï* — ئۇ ئۇنى ئەگەشتى (اُذُلارْ – اُذُولاماقْ *użular - użulamak*).

اَرالادي araladï ئارىلدى، ئارىچىلىدى، ياراشتۇردى. اُلْ اِكّي كِشي اُتْرا اَرالادي *ol ikki kixi otra araladï* — ئۇ ئىككى كىشىنى ئارىچىلىدى. ئىككى كىشى ياكى ئىككى نەرسە ئارىسىدىن ئارىلاپ ئۆتۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. «ياراشتۇردى» سۆزى بەزىدە ئاۋام خەلقنىڭ جانلىق تەلەپپۇزىدا «اَرِيلادي *arïladï*» دېيىلسىمۇ، لېكىن «اَرالادي *araladï*» شەكلى توغرا «اَرالارْ – اَرالاماقْ *aralar - aralamak*».

405 I

اُرِيلادي urïladï ھۇررالىدى، ۋارقىرىدى. اَرْ اُرِيلادي// *ər urïladï* — ئادەم ۋارقىرىدى، يەنى ھۆركىرىدى (اُرِيلارْ – اُرِيلاماقْ *urïlar - urïlamak*).

اُرِيلادي urïladï كۆرەڭلىدى. اَرْ اُرِيلادي *ər urïladï* — ئادەم كۆرەڭلەپ كەتتى (اُرِيلارْ – اُرِيلاماقْ *urïlar - urïlamak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُزنْ اكنب اُرِيلادي	*əzin əgnüp urïladï*	[ئۆزىنى ماختاپ كۆرەڭلىدى،
يِرَق ييركْ قريلادي	*yïrak yərig karïladï*	يىراق يەرنى گەزلەپ كەلدى،
اتِغ كمشب اُرِيلادي	*atïq kəmxip urïladï*	ئاتنى دېۋىتىپ ھۇررا سالدى،
اُفت بولب تُبو اغدي	*uvut bolup təpü aqdï*	رەسۋا بولۇپ تۆپە ئاشتى.]

ئۆز ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن بىر باتۇرنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ كۆرەڭلەپ، ھەددىدىن ئاشتى، ئۆزىنى سالاپەتلىك كۆرسىتىپ، خۇددى يەرنىڭ//تانابىنى تارتىدىغاندەك، ئات بىلەن ھەملە قىلىپ كېلىۋىدى، ئاخىر شەرمەندە بولۇپ، دۆڭدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتتى.

406 I

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

اُرُولادِي ərülədi ئۆره تۆرغۇزۇپ بوغۇزلىدى. اُلْ قُونُـغْ اُرُولادِي *ol konuq ərüladi* — ئۇ قوينى ئۆره تۆرغۇزۇپ بوغۇزلىدى (اُرُولارْ – اُرُولاماقْ *ərülər - ərüləmək*).

اَغُولادِي aquladï ئوغلىدى، زەھەرلىدى. اُلْ اَشِـنْ اَغُـولادِي *ol axïn aquladï* — ئۇ ئېشىنى ئوغلىدى. باشقا نەرسىلەرنى زەھەرلەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اَغُولارْ – اَغُولاماقْ *aqular - aqulamaq*).

اَقْـــالادِي avaladï ئولاشتى، توپلاندى. اَنِـــكْ تَكْـــرا كِشـــي اَقْـــالادِي *anïŋ təgrə kixi avaladi* — ئۇنىڭ چۆرىسىگە كىشى ئولاشتى. «اَقالادِي» سۆزى ئاساسەن چۇقان – سۇرەن، ماجىراغا قارىتىلىدۇ. باشقا ئورۇندا «اَقْدِي *avdi*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ (اَقالارْ – اَقالاماقْ *avalar - avalamaq*).

اَقِـــيلادِي akïladï سېخىي ھېسابلىدى، سېخىي كۆردى. اُلْ مَـــنِي اَقِـــيلادِي *ol məni akïladi* — ئۇ مېنى سېخىي ھېسابلىدى (اَقِـــيلارْ – اَقِيلامـــاقْ *akïlar - akïlamak*).

اَكْـــالادِي əgələdi ئاچىلىدى، ئېگىچىلىدى، «ئېگىچە» دېدى. // اُلْ اَنِي اَكْـــالادِي *ol anï əgələdi* — ئۇ ئۇنى ئاچىلىدى (اَكالارْ – اَكالاماكْ *əgələr - əgələmək*).

اُكالادِي əgələdi كاتتا ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي اُكْـــالادِي *ol anï əgələdi* — ئۇ ئۇنى «اُكا *əgə*» دەپ ئاتىدى، يەنى ئۇنى يۇرت كاتتىسى ھېسابلىدى (اُكالارْ – اُكالاماكْ *əgələr - əgələmək*).

اَنالادِي analadï ئانىلىدى. اُلْ اَنِي اَنالادِي *ol anï analadï* — ئۇ ئۇنى ئانىلىدى،// يەنى ئانىسى ئورنىدا كۆردى (اَنالارْ – اَنالاماقْ *analar - analamaq*). 156

بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر

اَنْكْدِيدِي aŋdïdï ماردى، پېيىگە چۈشتى. اَقْحِي كَيِكْنِي اَنْكْدِيدِي *avqï kəyikni aŋdïdï* — ئوۋچى كېيىكنىڭ پېيىگە چۈشتى، يەنى ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ماراپ يۈردى. اُلْ اَنِي اَنْكْدِيدِي *ol anï aŋdïdï* — ئۇ ئۇنىڭ پېيىگە چۈشتى (اَنْكْدِيرْ – اَنْكْـــدِيماقْ *aŋdïr - aŋdïmak*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اَنكِيلادِي aŋïladï ھاڭرىدى. اَشْـــياكْ اَنكِـــيلادِي *// əxyək aŋïladï* — ئېشەك ھاڭرىدى (اَنكِيلارْ – اَنكِيلاماقْ *aŋïlar - aŋïlamak*).

بۇ بابتىكى يەنە بىر تۈر

اُنكْكْلَنْدِي ənikləndi چاچ سالدى. اُراغُتْ اُنكْكْلَنْـــدِي *uraqut ənikləndi* — خوتۇن چاچ سالدى، يەنى ئۆچكە چۈيۈرىدىن ياسالغان ماڭلاي چاچ تاقۇالدى (اُنكْكْلَنُورْ – اُنكْكْلِيماقْ[1] *ənikliənur - ənikliənmək*)

بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر

اَغْرِقَنْدِي aqrïqandï ئاغرىق تارتتى. اَرْ اَغْرِقَنْدِي *ər aqrïqandï* — ئادەم ئاغرىقىدىن زارلاندى (اَغْرِقَنُرْ – اَغْرِقَنْماقْ *aqrïqanur - aqrïqanmaq*). //

بۇ بابتىكى ئىككى ساكىنلىقلار

اَنْـــدْغَرْدِمْ andoqardïm ئانىت ئىچۈردۈم، قەسەم قىلدۇردۇم. مَـــنْ اَنِي اَنْـــدْغَرْدِمْ *mən anï andoqardïm* — مەن ئۇنى قەسەم قىلدۇردۇم (اَنْدْغَرُرْمَنْ – اَنْـــدْغَرْماقْ *andoqarurmən - andoqarmaq*).

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُنكْكْلِيمـــاقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك - *k*» تاۋۇشىنىڭ بارلىقىنى ۋە يازما نۇسخا 80- بەتتە «ياسالما چاچ» مەنىسىدە كەلگەن «اُنكاكْ» سۆزىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*ənikliənmək*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر

اَرْمُتْلَنْدِي armutlandï: يِغاچْ اَرْمُتْلَنْدِي *yïoqaq armutlandi* —— ئامۇت دەرىخى مېۋىلىدى (اَرْمُتْلَنُرْ – اَرْمُتْلَنْماقْ *armutlanur - armutlanmaḳ*).

اَرْتُقْلَنْدِي artuqlandï: تاغ اَرْتُقْلَنْدِي *taoq artuqlandi* —— تاغ ئارتۇچ دەرىخى بىلەن قاپلاندى، يەنى تاغدا ئارتۇچ دەرىخى كۆپەيدى (اَرْتُقْلَنُرْ – اَرْتُقْلانْماقْ *artuqlanur - artuqlanmaḳ*).

اُرْكُجْلَنْدِي ərküqləndi ئۆركەشلەندى. سُوفْ اُرْكُجْلَنْدِي *suv ərküqləndi* —— سۇ ئۆركەشلەندى (اُرْكُجْلَنُرْ – اُرْكُجْلَنْماكْ *ərküqlənür - ərküqlənmək*).

اُرْكُجْلَنْدِي ərgüqləndi ئۆرۈمە چاچلىق بولدى. قِيزْ اُرْكُجْلَنْدِي *kïz ərgüqləndi* // —— قىزنىڭ چېچى ئۆرۈمگە كىردى، يەنى قىز ئۆرۈمە چاچلىق بولدى (اُرْكُجْلَنُرْ – اُرْكُجْلَنْماكْ *ərgüqlənür - ərgüqlənmək*).

اُرْكُجْلَنْدِي ərküqləndi: اَشِجْ اُرْكُجْلَنْدِي *əxiq ərküqləndi* —— قازان ئۈچ پۈتلۈق ئوچاققا ئېسىلدى (اُرْكُجْلَنُرْ – اُرْكُجْلَنْماكْ *ərküqlənür - ərküqlənmək*).

اَذْغِرْلَنْدِي aẓoqïrlandï: تاىْ اَذْغِرْلَنْدِي *tay aẓoqïrlandi* —— تاي ئايغىرلاندى، يەنى ئايغىر قىلىقىغا كىردى. بايتاللار ئايغىرلىق بولسۇن، شۇنداق دېيىلدۇ (اَذْغِرْلَنُرْ – اَذْغِرْلَنْماقْ *aẓoqïrlanur - aẓoqïrlanmaḳ*).

اُذْمَقْلَنْدِي uẓmaḳlandï شاگىرتلىق بولدى. اَرْ اُذْمَقْلَنْدِي *ər uẓmaḳlandi* —— ئادەم شاگىرتلىق بولدى (اُذْمَقْلَنُرْ – اَذْمَقْلَنْماقْ *uẓmaḳlanur- uẓmaḳlanmaḳ*).

اَرْتُقْلَنْدِي artuḳlandï ھەددىدىن ئاشتى. اَرْ اَرْتُقْلَنْدِي *ər artuḳlandi* —— ئادەم ھەددىدىن ئاشتى (اَرْتُقْلَنُرْ – اَرْتُقْلَنْماقْ *artuḳlanur - artuḳlanmaḳ*). // 157

اِزْمَقْلَنْدِي ïzmaḳlandï شور ئۆرلىدى. تازْ بَشِي اِزْمَقْلَنْدِي *taz baxï ïzmaḳlandï* —— تازنىڭ بېشىدا شور ئۆرلىدى. يِرْ اِزْمَقْلَنْدِي *yər ïzmaḳlandi* —— يەر شورلاشتى. باشقىلاردەك شۇنداق (اِزْمَقْلَنُرْ – اِزْمَقْلَنْماقْ *ïzmaḳlanur - ïzmaḳlanmaḳ*). // I 411

اَغْرُقْلَنْدِي aoqruḳlandï ئېغىرسىندى. اُلْ بُو اِيشِغْ اَغْرُقْلَنْدِي *ol bu ïxïoq aoqruḳlandi* —— ئۇ بۇ ئىشنى ئېغىرسىندى. يۈكنى ئېغىر كۆرۈشكەمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (اَغْرُقْلَنُرْ –

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اَغْرُقْلَنْماقْ *aoqruḳlanur - aoqruḳlanmaḳ*).

اُغْرَقْلَنْدِي oqraḳlandï ئوغراقلاشتى. اَرْ اُغْرَقْلَنْدِي *ər oqraḳlandi* —— ئادەم ئوغراقلاشتى (اُغْرَقْلَنُرْ – اُغْرَقْلَنْماق *oqraḳlanur - oqraḳlanmaḳ*). ئوغراق —— بىر تۈرك قەبىلىسى.

اَتْمَكْلَنْدِي ətməkləndi نانلىق بولدى، نانغا ئىگە بولدى. اَرْ اَتْمَكْلَنْدِي *ər ətməkləndi* —— ئادەم نانلىق بولدى (اَتْمَكْلَنُرْ – اَتْمَكْلَنْماكْ *ətməklənür - ətməklənmək*).

بۇ خىل پېئىللار كۆپ، بۇلار ئىسىمدىن ياسىلىدۇ. بۇنىڭغا ئەرەب تىلىدىنمۇ مىسال كۆپ تېپىلىدۇ. مەسىلەن: ئەرەبچىدە «اَلْبَنَ الرَّجُلُ» دېگەن سۆز «ئادەم سۈتلۈك بولدى»، «اَسْحٰى» دېگەن سۆز «خەت – چەكلەرنى باغلايدىغان شوينىسى كۆپەيدى» دېگەن بولىدۇ.

اِجْمَكْلَنْدِي iqməkləndi ئىچىكلىك بولدى. اَرْ اِجْمَكْلَنْدِي *ər iqməkləndi* —— ئادەم ئىچىكلىك بولدى، يەنى ئىچىك كىيدى. ئىچىككە ئىگە بولۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (اِجْمَكْلَنُرْ – اِجْمَكْلَنْماكْ *iqməklənür - iqməklənmək*).

اَرْسَكْلَنْدِي ərsəkləndi ئەرسىرىدى. اِشلارْ اَرْسَكْلَنْدِي *ixlər ərsəkləndi* // —— خوتۇن ئەرسىرىدى (اَرْسَكْلَنُرْ – اَرْسَكْلَنْماكْ *ərsəklənür - ərsəklənmək*). 412 I

اُكْمَكْلَنْدِي ökməkləndi زىرىلىك بولدى، ھالقىغا ئىگە بولدى. اُراغُتْ اُكْمَكْلَنْدِي *uraoqut ökməkləndi* —— خوتۇن زىرىلىك بولدى (اُكْمَكْلَنُرْ – اُكْمَكْلَنْماكْ *ökməklənür - ökməklənmək*).

اَكْرِمْلَنْدِي əgrimləndi ئەگرۈملەندى، قاينام ھاسىل قىلدى. سُوفْ اَكْرِمْلَنْدِي *suv əgrimləndi* —— سۇ ئەگرۈملەندى، يەنى سۇ قاينام ھاسىل قىلىپ، ئەگىلىپ ئاقتى (اَكْرِمْلَنُرْ – اَكْرِمْلَنْماكْ *əgrimlənür - əgrimlənmək*).

اِشْتُنْلَنْدِي ïxtonlandï ئىشتانلىق بولدى. اَرْ اِشْتُنْلَنْدِي *ər ïxtonlandi* —— ئادەم ئىشتانلىق بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اِجْتُنْلَنْدِي *iqtonlandi*» بولۇپ، «ش – x» بىلەن «ج – q» تاۋۇشلىرىنىڭ چىقىش ئورۇنلىرى بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغاچقا «ج – q» ھەرپى «ش – x» غا ئالماشقان (اِشْتُنْلَنُرْ – اِشْتُنْلَنْماقْ *ïxtonlanur - ïxtonlanmaḳ*).

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

اَرْقُقْلَنْدِي arkˌukˌlandï باش تارتتى، بويۇنتاۋلىق قىلدى. اَرْ // اَرْقُقْلَنْدِي *ər arkˌukˌlandï* — ئادەم بويۇنتاۋلىق قىلدى (اَرْقُقْلَنُرْ – اَرْقُقْلَنْماقْ *arkˌukˌlanur - arkˌukˌlanmakˌ*).

اَمْكَكْلَنْدِي əmgəkləndi ئېغىر كۆردى. اُلْ بُو ايشِغْ اَمْكَكْلَنْدِي *ol bu ixˌiqˌ əmgəkləndi* — ئۇ بۇ ئىشنى ئېغىر كۆردى// (اَمْكَكْلَنُرْ – اَمْكَكْلَنْماكْ *əmgəklənur - əmgəklənmakˌ*).

اَشْكَكْلَنْدِي əxkəkləndi ئېشەكلىك بولدى. اَرْ اَشْكَكْلَنْدِي *ər əxkəkləndi* — ئادەم ئېشەكلىك بولدى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە (اَشْكَكْلَنُرْ – اَشْكَكْلَنْماكْ *əxkəklənur - əxkəklənmak*).

اَرْكَكْلَنْدِي ərkəkləndi: سُوفْ اَرْكَكْلَنْدِي *suvˌ ərkəkləndi* — سۇ مەۋجلەندى. اَنِكْ تِينِ اَرْكَكْلَنْدِي *anïŋ yˌni ərkəkləndi* — ئۇنىڭ تۆكلىرى ھۆرپەيدى (اَرْكَكْلَنُرْ – اَرْكَكْلَنْماكْ *ərkəklənur - ərkəklənmakˌ*). بۇ سۆز «ئەركەكلىك قىلدى» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ بابتكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَرْبالادِي arpaladï: اُلْ اَتِنْ اَرْبالادِي *ol atïn arpaladi* — ئۇ ئېتىغا ئارپا بەردى (اَرْبالارْ – اَرْبالاماقْ *arpalar - arpalamakˌ*).

اُرْتُولادِي ortuladï: اَرْ ياشِنْ اُرْتُولادِي *ər yaxˌin ortuladi* — ئادەم ئوتتۇرا ياشلىق بولدى (اُرْتُولارْ – اُرْتُولاماقْ *ortular - ortulamakˌ*)//.

اِرْتالادِي ərtələdi: اَرْ اِيشْقا اِرْتالادِي *ər ixˌqa ˌərtələdi* — ئادەم ئىشقا ئەتىگەن كىرىشتى (اِرْتالارْ – اِرْتالاماكْ *ˌərtələr - ˌərtələməkˌ*).

اَسْرِيلادِي asrïladï: اُلْ كِذِزْنِ اَسْرِيلادِي *ol kiżizni asrïladi* — ئۇ كىگىزنى قاپلان رەڭگىگە كىرگۈزدى، يەنى كىگىزگە ئالمچىپار گۈل باستى (اَسْرِيلارْ – اَسْرِيلاماقْ *asrïlar - asrïlamakˌ*).

اُغْرِيلادِي oqrïladï ئوغرىلىدى. اُلْ نانْكْ اُغْرِيلادِي *ol nəŋ oqrïladi* — ئۇ بىر نېمە ئوغرىلىدى. ئاۋام خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا بۇ سۆزدىكى «ر – r» ھەرپى ساكىنلىق، يەنى «اُغُرْلادِي *ooqurladi*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس (اُغُرْلارْ – اُغُرْلاماقْ[1] *ooqrïlar - ooqrïlamakˌ*).

اِكْتُولادِي iktülədi باقتى، ئوت - بوغۇز بەردى. اُلْ قوىْ اِكْتُولادِي *ol qoy iktüladi* — ئۇ قوي باقتى. باشقا ھايۋانلارغا ئوت - چۆپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (اِكْتُولارْ – اِكْتُولاماكْ *iktülər - iktüləməkˌ*)//.

اَرْغُولادِي aroquladï يېرىپ ئۆتتى. اُلْ اِكِّي كِشِي اَرا اَرْغُولادِي *ol ikki kixi ara aroquladi* — ئۇ ئىككى كىشى ئارىسىدىن يېرىپ ئۆتتى (اَرْغُولارْ – اَرْغُولاماقْ *aroqular - aroqulamakˌ*).

اُبْكَلادِي əpkələdi: اُلْ اَنَكْر اُبْكُلادِي *ol anar əpkələdi* — ئۇ ئۇنىڭ كۆكرىكىگە ئۇردى (اُبْكَلارْ – اُبْكَلاماكْ *əpkələr - əpkələməkˌ*).

اُبْكِيلادِي əpkilədi ئۆپكىلىدى. اُلْ اَنْدِنْ اُبْكِيلادِي *ol andïn əpkilədi* — ئۇ ئۇنىڭدىن ئۆپكىلىدى، يەنى يامانلاپ قالدى (اُبْكِيلارْ – اُبْكِيلاماكْ *əpkilər - əpkiləməkˌ*).

قائىدىلەر ئۆز جايىدا سۆزلىنىدۇ. خۇداغا شۈكۈر، ھەمزىلەر بۆلۈمى تۈگىدى.//

[1] بۇ سۆزنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى يازما نۇسخىدا «اُغُرْلارْ – اُغُرْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ «ر – r»نى ساكىنلىق ئوقۇش توغرا ئەمەس دېگىنىگە قاراپ «ooqrïlar - ooqrïlamakˌ» دەپ ئالدۇق.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

سالىم ئىسىملار بۆلۈمى/
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

159

تَبْ tap يېتەرلىك، كۇپايە. *bu ax maŋa tap* تَبْ اَشْ مَنكا — بۇ ئاش ماڭا يېتەرلىك.

tap boldi — يېتەرلىك بولدى. بُلْدِ تَبْ

تُبْ top بىر خىل يېمەكلىك. بۇغداي سۈدا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ئارپا خېمىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، قاچىغا سېلىنىپ، ئىسسىق يەردە بولدۇرۇلىدۇ، بولغاندىن كېيىن ئېلىپ يېيىلىدۇ.

جَبْ جَبْ qap qap چېپ - چېپ، شوپ - شوپ. بىر نەرسە يېگەندە ياكى قامچا ئۇرغاندا چىقىدىغان ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز. *ol ərük qap qap yədi* — // ئۇ ئۆرۈكنى شوپۇلدىتىپ يېدى.

I 417

جُبْ qop دۇغ، تىلىپ، ھەرقانداق نەرسىنىڭ دۇغى. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، پەس كىشىلەرنىڭ «*qop qap kixilər* قُبْ قَبْ كِشِيلَرْ» دېيىلىدۇ.

جِبْ qip چىۋىق، ئىنچىكە ياش نوتا. بۇ سۆز «*qibiq* جِبِقْ» سۆزىدىن قىسقارتىلغان. خۇددى «*top* تُبْ» سۆزى «*topiq* تُبِقْ» سۆزىدىن قىسقارتىلغانغا ئوخشاش.

جُبْ qop چۆپ، كەسمە. *bir qop yəgil* بِرْ قُبْ يِگِلْ — بىر تال چۆپ يېگىن. ئۇگرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

زَبْ زَبْ zəp zəp شىپ - شىپ. تېز، يۇمشاق قەدەم تاشلىغاندا چىققان ئاۋاز. زَبْ زَبْ بَرْغِلْ *zəp zəp barqil* — شىپ - شىپ ماڭغىن، تېز ماڭ.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

418 I

سَبْ səp سەپ. كېلىن بولغۇچى قىز ئۇچۇن تەييارلانغان ئۆي جاھازلىرى.

سِبْ sïp ئىككى ياشقا ماڭغان تاي.

شَبْ xap شاپ، پات، تېز، چاپسان. ئەرەبچىدىكى «ھَلاً» دېگەن سۆزگە ئوخشاش. شَبْ كَلْ *xap kəl* — پات كەل.

قُبْ k‚op «خوپ، خوي، خېلى» دېگەندەك تەكتىلەش، ئاشۇرۇش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. اُغُلْ قُبْ بَدُودِ/ *oqul kop bədüdi* — ئوغۇل خېلى چوڭ بولدى.

قُبْ اَذْكُو نانْكْ *kop əzgü nəŋ* — خوپ ياخشى نەرسە.

كُبْ kəp:كُبْ نانْكْ *kəp nəŋ* — كۆپ نەرسە، بۇك - باراقسان نەرسە. كُبْ سَجْ *kəp saq* — كۆپ (قويۇق، ئۆسكىلەك) چاچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُبْ سُكُتْكا قُشْ قُنارْ — *kəp səgütkə kux konar*

كُرْكُلُوكْ كِشِي كا سُوزْ كَلِيرْ — *kərklüg kixigə səz kəlir*

بۇك - باراقسان سۆگەتكە قۇش قونار،

چىرايلىق قىزغا سۆز كېلەر.

يِغاجْ اُوجِنكا يِيلْ تكير

كُرْكْلُكْ كِشِيكا سُوزْ كَلِيرْ

yïqaq uqïŋa yəl təgir

kərklüg kixigə səz kəlir

دەرەخ ئۇچىغا يەل تېگەر،

چىرايلىق قىزغا سۆز كېلەر

160

بۇنىڭ//دېگەن تۇرىمۇ بار. بۇ ماقال ئېھتىياتچان بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

بَتْ pat چۆكمە، دۇر.

بَتْ pat پات، چاپسان. بَتْ كَلْ *pat kəl* — پات كەل. «شَبْ كَلْ *xap kəl*» دەپمۇ

419 I ئېيتىلىدۇ. ئېغىر بىر نەرسە يەرگە//«پاق» قىلىپ چۈشسە، ئۇمۇ «بَتْ تُشْدِ *pat tüxdi*» دېيىلىدۇ.

بِتْ pït پىت. بۇغدايغا چۈشىدىغان ئۇششاق قۇرتقا «تَرِغْ بِتِ *tariq pïtï*» دېيىلىدۇ.

جَتْ qat جاق - جۇق، جالاق - جۇلۇق. بىر نەرسە يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز. جَتْ جَتْ اُرْدِ *qat qat urdï* — جاق - جۇق ئۇردى، يەنى ئۇرغاندا جالاق - جۇلۇق قىلغان ئاۋاز چىقتى.

جِتْ qït چىت. قومۇش ۋە تىكەندىن قىلىنغان چىت.

شَتْ xat جۇرئەت، جاسارەت. اَنِكْ نا شَتِ بارْ *aniŋ nə xati bar* — ئۇنىڭ نېمە جاسارىتى بار؟ بۇ سۆز بىلەن بىركىمنىڭ يۈرەكسىز، جاسارەتسىز ئىكەنلىكىگە ئىما قىلىنىدۇ.

قَتْ kạt قات، قەۋەت. تُونْ قَتِي *ton kạti* — تون قېتى، قەۋىتى، تاغ قاتلاملىرىنى «قَدْراقْ *kạdrakˌ*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

قَتْ kạt قات، قاش، يان. ئوغۇزچە. بَكْ قَتِنْدا *bəg kạtində* — بەگ قېشىدا، بەگ يېنىدا.

قُتْ kụt قۇت، بەخت، دۆلەت. «قُتْلُغْ *kụtluoŋ*» سۆزىمۇ شۇنىڭدىن ياسالغان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُتْ قُقِغْ بِرْسا اِدِمْ قُولِنكا *kụt kụvïoq bərsə izimkụliŋa*

كُنْدا اِشِي يُكْسَبَنْ يُوقارْ اَغارْ *kündə ixi yüksəpən yukˌar aoqar*

[بەخت ـ دۆلەت بەرسە ئىگەم قۇلىغا،

كۈندە ئىشى يۈكسىلىپ يۇقىرى ئۆرلەر.]

كُتْ kət كۆت، قوڭ.

مَتْ mat // mət شۇنداق. تەكىت ئۈلانمىسى. اَنْدَغْ مَتْ *andaoˌ mat* — ھە، شۇنداق.

سَجْ saq چاچ.

سُجْ suq سۇس، گال. بىر نەرسىنىڭ ئىشقا ياراقسىزلىقى. قِلِجْ سُجْ قِلْدِي *kilïq suq kïldi* — قىلىچ گاللىق قىلدى. اَرْ سُجْ قِلْدِي *ər suq kïldi* — ئادەم سۇسلۇق قىلدى، يەنى ئىشنى ئۈستىگە ئېلىشتىن باش تارتتى.

قَجْ kạaq قانچە. سوراق ئالمىشى. قَجْ يَرْماقْ بِرْدِي *kạaq yarmakˌ bərdi* — قانچە يارماق بەردى؟

قُجْ kụoq قوچقار. ئوغۇزچە. ئەسلىي «قَجْنكارْ *kạoqŋarˌ*».//

قَجْ kạaq قانچە. قَجْ قَتا اَيْدِمْ *kạaq kạta aydim* — قانچە قاتار ئېيتتىم.

كُجْ kəq كۆچ. //سُو كُجْتِي *sü kəqti* — قوشۇن كۆچتى.

كُجْ kəq دەم، پەيت، كەز. بِرْ كُجْ كُذْكِلْ *bir kəq küzgil* — بىردەم كۈتكىن، بىر ئاز كۈت.

هَجْ هَجْ hạq hạq تىك ـ تىك. ئات بېشىنى تۆتقۇزماي شاشلىق قىلغاندا ياۋاشلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. بۇ ئەرەبچىگە ئۇيغۇن. چۈنكى، بۇ سۆزدە تۈركىي تىل قائىدىسىگە يات «ھ – *h*» ھەرپى بار؛ تۈركىي تىلدا بۇ ھەرپ يوق.

كَدْ kəd بۇ سۆز «د – *d*» بىلەنمۇ، «ذ – *ż*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىرەر نەرسىنى تەكىتلەش ۋە ئاشۇرۇپ كۆرسىتىش ئۈچۈن «قالتىس» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

كَدْ اَتْ *kəż at* — قالتىس ئات. كَدْ نانْكْ *kəż nəŋ* — قالتىس نەرسە.

بِرْ bir بىر، ساناق سان. بِرْ يَرْماقْ *bir yarmakˌ* — بىر يارماق. بۇ سۆزنى مەنقۇس بابىغا كىرگۈزۈپ، «بِيرْ *bir*» دەپ سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىشمۇ مۇمكىن. مۇنداق سۆزلەر ئاز ئەمەس. لېكىن، تۈركىي تىلدا سۆز ئېيتىلىشتا ئەپلىك، يېزىلىشتا ئىخچام بولغىنى ياخشى.

تَرْ tər تەر، تېرىكىش. اَرْ تَرْ بُلْدِي *ər tər boldi* — ئادەم//تەر بولدى، يەنى تېرىكتى. بۇ سۆز «اِرْ بُلْدِي *ir boldi*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

جَرْ qər بەدەنىڭ ئېغىرلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆز. اَرْ جَرْلَنْدِي *ər qərləndi* — ئادەمنىڭ بەدىنى ئېغىرلاشتى. خاقانىيە تىلىدا.

جَرْ qər ۋاقىت، چاغ. ئوغۇزچە. بُو جَرْلِكْ دا كَلْ *bu qərlikdə kəl* — بۇ ۋاقىتتا كەل.

جَرْ qər يۈزمۇ يۈز، ئۈدۈل اَنِكْ اَقِي بُو جَرْلِكْ دا *aniŋ əvi bu qərlikdə* — ئۇنىڭ ئۆيى ئۈدۈل تەرەپتە. جەڭدە بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى تىزىلغان سەپلەرمۇ «جَرِكْ *qərik*» دېيىلىدۇ.

جِرْ qir جىرت. كىيىم يىرتىلغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. اُلْ تُونِنْ جِرْ يِرتّي *ol tonïnqir yïrtti* — ئۇ تونىنى جىرت قىلىپ يىرتتى.

جُرْ qür مەنپەئەت، نەپ. اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ جُرْلادِي *ol andin nəŋ qürlədi* — ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۈندۈردى، نەپ ئالدى.

جُرْجُرْ qor qor چور ـ چور. سۇت ساغقاندا چىقىدىغان ئاۋاز. ھەرقانداق سۈيۇق نەرسىنىڭ ئاققان ئاۋازىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ.//

جِرْ qir ياغ. اَشِجْتا جِرْ يُوقْ *əxiqtə qir yokˌ* — قازاندا ياغ يوق. بُو اَتّا جِرْ يُوقْ *bu ətta qir yokˌ* —//بۇ ئەتتە (گۆشتە) ياغ يوق.

جَرْجُرْ qar qur شاپ ـ شۇپ. اُلْ جَرْجُرْ يِدِي *ol qarqur yədi* — ئۇ شاپ ـ شۇپلا يەۋەتتى.

سِرْ sir چىر – چىر. چېكەتكىنىڭ ئاۋازى. **سِرْ سِرْ اِتّي** *sir sir ətti* — چىرىلدىدى. قەلەم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن چىققان ئاۋازمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سِرْ sir سىر. چىنىلىقلار قاچىنى نەقىشلەپ سىرلايدىغان بىر خىل يېلىملىق بويياق. **سِرْلِغْ اَياقْ** *sirliq ayaq* — سىرلىق ئاياق (قاچا).

شَرْشَرْ xar xar شار – شار. قاتتىق يامغۇر ئاۋازى. ھەرقانداق سۈيۇق نەرسىنىڭ ئاققان ئاۋازىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «ش – x» تاۋۇشى «ج – q» دىن ئالماشقان.

قَرْقُرْ kar kur: **قَرْقُرْ اِتّي قَرِنْ** *kar kur ətti karin* — قېرىن (قورساق) غۇرۇلدىدى. بۇ سۆز ئېيتىلىش جەھەتتىنمۇ، مەنە جەھەتتىنمۇ ئەرەبچە سۆزدەك قىلىدۇ.

قُرْ kur قۇر، مەرتىۋە. **مَنِكْ قُرِمْ اُلُغْ** *mənin kurim uluq* — مېنىڭ مەرتىۋەم ئۇلۇغ (يۇقىرى).//

قُرْ kur قۇر، بەلۋاغ. **اِجْ قُرْ** *iq kur* — ئىشتانباغ، بوغقۇچ.

قِرْ kir: **قِرْ يَغي** *kir yaqi* — قىر يېغا، ئەشەددىي ياۋ.

قِرْ kir: **قِرْ اَتْ** *kir at* — بوز ئات.

قِرْ kir قىر، تىرگەن.

قِرْ kir قىر، تۆپىلىك، دۆڭ.

كُرْ kür جەسۇر. **كُرْ اَرْ** *kür ar* — جەسۇر ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِمْ كُرْ بُلْسا كُفازْ بُلُرْ *kimkür bolsa kəvəz bolur*

كىم جەسۇر بولسا، شۇ مەغرۇر بولىدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْتِشْ سُقْي يِماكي *ərtix suvi yəməki*

سِتْغَبْ تُتَرْ بِلاكي *sitqap tutar biləki*

كُرْمَتْ اَنِكْ يُراكي *kürmət aniŋ yürəki*

كَلْكالِمَتْ اِرْكِشُورْ// *kəlgəlimət irkixür//*

[ئېرتىش سۈيى (بويىدىكى) يەمەكلەر،
بىلەكلىرىنى شىمايلاۋاتىدۇ،
(ئۇلار) يۇرەكلىرىنى قاپتەك قىلىشىپ،
(بىزگە) كەلگىلى توپلىنىشماقتا.]

يەمەك — قىپچاقلارنىڭ بىر ئايمىقى. شېئىردا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇلار بىلەكلىرىنى چىڭ تۇرۇپ، قاتتىق غەزەپ بىلەن بىزنىڭ ئۈستىمىزگە بېسىپ كېلىشكە توپلانماقتا.

بِزْ biz بىز. **بِزْ كَلْدِيمِيزْ** *biz kəldimiz* — بىز كەلدۇق.

تُزْ tüz تۈز. **تُزْ يِرْ** *tüz yər* — تۈز يەر.

جُزْ qüz زەرياپ. چىندا ئىشلەنگەن، قىزىل رەڭلىك، زەر بېسىلغان يىپەك رەخت.//

قُزْ kuz قۇز، تەسكەي. **قُزْ تاغْ** *kuz taq* — تەسكەي تاغ، كۈن قايرىلغاندىن كېيىن ئاپتاپ تېگمىدىغان تاغ. ئۇ كۈننىڭ سول تەرىپىدە قالىدۇ، ئۇنىڭدا ھەمىشە قار ئۆكسۈمەيدۇ ۋە سوغۇق بولىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُزْدا قارْ اَكْسُوماسْ قُويْدا ياغ اَكْسُوماسْ

kuzda kar əksüməs koyda yaq əksüməs

تەسكەيدە قار ئۆكسۈمەس، قويدا ياغ ئۆكسۈمەس.

قِزْ kiz قىممەت. **قِزْ نانْكْ** *kiz nəŋ* — قىممەت نەرسە. **بُو اَتْ قِزْ اَلْدِمْ** *bu at kiz aldim* — بۇ ئاتنى قىممەت ئالدىم.//

قِزْ kiz چۆرە. **قِزْ قِرْقِنْ** *kiz kirkin* — چۆرىلەر.

قِزْ: **مَنِكْ قِزِمْ** *mənin kizim* — مېنىڭ قىزىم. **اَوْ قِزِي** *əw kizi* — ئۆي قىزى. **يِنْجْكا قِزْ** *yinqkə kiz* — بويىغا يەتكەن قىز. بۇ سۆز ئازاد قىزلارغا قوللىنىلغاندەك، سېتىۋېلىنغان چۆرىلەرگىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ ئەسلىدە «بويىغا يەتكەن، لېكىن ياتلىق بولمىغان قىز» دېگەن بولىدۇ. باشقا مەنىلىرى شۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئېيتىلغان كۆچمە مەنىلەردۇر.

قِزْ: **قِزْ قُشْ** *kiz kux* — كۆكتارغاق. ئادەمنىڭ ئۈستىگە قونىدىغاندەك پەس ئۇچىدىغان قۇش.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قِزْ kˌīz: قِزْكِشِي *kīz kixi* —— بېخىل كىشى. ئارغۇچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِزْ كِشِي ساۋِي يُورِغْلِي بُلْماسْ

kīz kixi savi yoriqli bolmas

بېخىل كىشىنىڭ داڭقى چىقماس.

بۇ ماقال كىشىلەرنى ياخشى نام چىقىرىپ شۆھرەت قازىنىش ئۈچۈن، سېخىي بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

كَزْ kəz كېيىن، ئارقا. اُقْ كَزِي *oq kəzi* —— ئوقنىڭ كەينى.

كَزْ kəz گەز. سوت ۋە ئۇنغا ئوخشاش نەرسىلەردىن قازان تېگىگە يېپىشىپ قالىدىغان گەز.

اَشِجْ كَزِي *əxiq kəzi* —— قازان گېزى.

كَزْ kəz كەس. چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يېپەك رەخت.//

كُزْ küz كۈز، كۈز پەسلى.

كِزْ kiz قۇتا، قاپچۇق، ساندۇق قاتارلىق نەرسىلەر.

كِزْدَاكِي كِزْ يِيارْ *kizdəki kin*[1] *yīpar*

قۇتىدىكى كىندىك ئىپار، قۇتىدا ساقلانغان كىندىك ئىپار.

بۇ ماقال خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئاغزىنىڭ خۇش پۇرىقىنى ئىپارغا ئوخشاتقاندا ئېيتىلىدۇ.

مِزْ miz بىز. بۇ سۆزدىكى «م – *m*» ھەرپى «ب – *b*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان،// ھەرپى پەقەت سۆز بېشىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: بِزْ بَرْدِمِزْ *biz bardimiz* —— بىز باردۇق؛ «كَلْدِمِزْ *kəldimiz*» سۆزىمۇ «كەلدۇق» دېگەن بولىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە ئىسىملار ۋە پېئىللارغا بىردەك ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَتِمِزْ *atimiz* —— (مىنىدىغان) ئېتىمىز» دېگەنگە ئوخشاش.

بِسْ bis دۇغ. تۇلۇم ۋە چاناچلارنىڭ تېگىگە ئولتۇرۇپ قالغان لايقا.

تَسْ təs ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. ئوغۇزچە. ئوغۇزلار يۇمىلاق// نەرسىنى مۇبالىغە قىلىپ سۆزلىمەكچى بولسا، «تَسْ تَكِرْمَا *təs təgirmə*» دەيدۇ. بۇ «يۇپيۇمىلاق» دېگەن

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «كِزْ يِيارْ» شەكلىدە يېزىلىپ، «نافِجَةُ مِسْكْ —— كىندىك ئىپار» دەپ ئىزاھلانغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 171- بەت 12- قۇردا «كِنْ يِيارْ» دەپ يېزىلىپ، يەنىلا «نافِجَةُ مِسْكْ —— كىندىك ئىپار» دەپ ئىزاھلانغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*kin yīpar*» دەپ ئالدۇق.

بولىدۇ. بۇ قائىدىگە خىلاپ. چۈنكى، نەرسىلەرنىڭ رەڭگىنى كۆپتۈرۈپ سۆزلىمەكچى بولغاندا، سۆزنىڭ باش ھەرپىنى ئېيتىپ، ئۇنىڭغا «ب – *p*» ھەرپىنى قوشۇش پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ئورتاق قائىدە. ئوغۇزلار «ب – *p*» ئورنىغا «م – *m*» ھەرپىنى قوشىدۇ. قېنىق كۆك رەڭلىك نەرسىنى تۈركىلەر «كُبْ كُوكْ *kəp kək*» دېسە، ئوغۇزلار «كُمْ كُوكْ *kəm kək*» دەيدۇ. يەنى تۈركىلەر «كۆك» سۆزىنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى ئېيتىپ ، ئۇنىڭغا «ب – *p*» ھەرپىنى قوشۇپ، «كُبْ – *kəp*»شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى. بۇنىڭدىن كېيىن رەڭنىڭ ئىسمىنى كەلتۈرۈپ، «كُبْ كُوكْ» دەيدۇ. ئوغۇزلار «ب – *p*» ھەرپىنى «م – *m*» غا ئالماشتۇرۇپ، «كُمْ كُوكْ» دەيدۇ. بۇ «قېنىق كۆك» دېگەن بولىدۇ.

سېرىق نەرسە «سَرِغْ *sariq*»، توق سېرىق نەرسە «سَبْ سَرِغْ *sap sariq*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «سَرِغْ» سۆزىنىڭ «س – *s*» ھەرپى ئېيتىلىپ، ئۇنىڭغا «ب – *p*» ھەرپى قوشۇلغان، شۇنىڭ بىلەن ئاشۇرۇش قوشۇمچىسى ياسالغان. ئاندىن رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆز كەلتۈرۈلگەن. خۇددى شۇنىڭدەك، بوش، ئوچۇق يەر «يَزِي *yazi* —— يېزىق» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ سۈپىتىنى ئاشۇرۇپ كۆرسەتمەكچى// بولغاندا، «يَبْ يَزِي *yap yazi*» دېيىلىدۇ. ھەممە ئاشۇرما سۈپەتلەر مۇشۇ يول بىلەن ياسىلىدۇ. لېكىن، «ب – *p*» ھەرپىنى «س – *s*» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇش قائىدىگە ياتتۇر.

تَسْ tas يامان، پەس نەرسە. ئوغۇزچە. بُو اَتْ تَسْ تَكُلْ *bu at tas təgül* —— بۇ ئات يامان ئەمەس.

تُسْ تُسْ tus tus تاس ـ تۇس. كىگىز ۋە تونغا ئوخشاش يۇمشاق نەرسىلەرنى ئۇرغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. تُسْ تُسْ اُرْدِي *tus tus urdi* ——// تاس ـ تۇس ئۇردى.

كَسْ kəs كېسىم، تۇغرام. ھەرقانداق نەرسىنىڭ پارچىسى. بِيرْ كَسْ اَتْمَاكْ *bir kəs ətmək* —— بىر توغرام نان.

كَسْ kəs كېسەك، چالما. تەرەت سۇندۇرغاندا ئىشلىتىلىدۇ.

كِسْ kis خوتۇن، ئۆي كىشىسى. اَنِكْ كِسِي *anīŋ kisi* —— ئۇنىڭ خوتۇنى. بەزىلەر بۇ سۆزنى ئىزافەتلىك قىلىپ (تارتىم قوشۇمچىسى قوشۇپ)، «اُلْ كِسِي اَلْدِي

ol kişi aldi — ئۇ خوتۇن ئالدى» دەپ ئىشلىتىدۇ.

بُشْ box بوش. بُشْ يِلْقِي *box yilqi* — بوش يىلقا. بۇ سۆزدىن ئىبارەت «اُلْ اِشْلارْ بُشْ *ol ixlar box*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ خوتۇن بوش، يەنى قويۇۋېتىلگەن»// دېگەن بولىدۇ. اُلْ قُلْ بُشْ قِلْدِي *ol kul box kildi* — ئۇ قۇلنى بوشاتتى. ئازاد قىلدى. ئومۇمەن، «ئەركىن، ئازاد» دېگەن مەنە «بُشْ *box*» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُشْ نائْكْ كا اِذِي بُلْماسْ *box nəŋgə iżi bolmas*

بوش (تۇرغان) نەرسىگە ئىگە بولماس.

بۇ ماقال ئۆز مېلىنى ئوبدان ساقلاشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

تُشْ tüx تۇش ~ چۈش. سەپەردە دەم ئالىدىغان ئورۇن ياكى ۋاقىت. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ «تُشْ اُوذِي *tüx użi* — چۈش ۋاقىت» دېيىلىدۇ. بۇ «چۈشۈش ۋاقتى» دېگەن بولىدۇ.

جَشْ qəx چەش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَرَتّي يَشِلْ جَشْ *yarattī yaxil qax*

سَقُرْدِي اُرُنْكْ قَشْ *savurdi ürüŋ kax*

تِزِلْدِي قَرا قُشْ *tizildi kara kux*

تُنْ كُنْ اُزا يُرْكَنُورْ *tün kün uzə yərgənür*//

[يېشىل چەش (ئاسمان) ياراتتى،
(ئۇنىڭغا) ئاق قاشتېشىنى چاچتى،
قارا قۇش (مىزان يۇلتۇزى) تىزىلدى،
تۇن كۈنگە يۆگىلىدۇ.]

ئاسماننى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تەڭرى ئاسماننى چەش رەڭگىدە ياراتتى. ئۇنى ئۇزۇككە كۆز قىلىنىدىغان ئۇرۇڭ قاش (تاش) تەك يۇلتۇزلار بىلەن بېزىدى؛ مىزان يۇلتۇز (تۇركىلەر ئۇنى «قاراقۇش» دەيدۇ) تىزىلدى. كېچە بىلەن كۈندۈز بىر - بىرىنى يۆگىدى، ئورىۋالدى.

جِشْ qix qix چىش - چىش. ئاياللار بالىنى سىيدۇرمەكچى بولغاندا ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. ئات مىنگەن كىشىمۇ ئاتنى مىنىپ كەلگەندىن كېيىن سىيدۇرمەكچى بولغاندا شۇنداق دەيدۇ.

سِشْ six شىش، زىخ، چۆچ خېمىرى تىزىلىدىغان نەرسىمۇ «سِشْ *six*» دېيىلىدۇ.

قُشْ kux قۇش. بۇ تۇرداش ئىسىم، كېيىن ئايرىم سۆزلەر قوشۇلۇپ ئۇلار بىر - بىرىدىن ئاجرىتىلىدۇ. اُرُنْكُ قُشْ *ürüŋ kux* — ئاققاچىن. قَرا قُشْ *kara kux* — قاراقۇش. تَقَى قُشْ *təvə kux* — تۆگىقۇش. يُونْ قُشْ *yun kux* — توز. اِيلْ قُشْ *yl kux* — تازقارا. ئاندىن قالسا، مۇشتەرى يۇلتۇزىمۇ «قَرا قُشْ *kara kux*»// دېيىلىدۇ. مۇشتەرى يۇلتۇزى چىقسا، «قَرا قُشْ تُغْدى *kara kux tuqdi*» دېيىلىدۇ. بۇ يۇلتۇز ئۇياقلاردا تاڭ ۋاقتىدا چىقىدۇ. ئوغۇزلار تۆگە پۇتلىرىنىڭ ئۆچىنىمۇ «قَرا قُشْ *kara kux*» دەيدۇ. قِزْقُشْ *kizkux* — پەيلىرىنىڭ رەڭگى خامبلىئونغا ئوخشاش ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بىر خىل قۇش.

قِشْ kix قىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَشْ قُنُقِي اُوتْ *kix konuqi ot* قىشنىڭ زىياپىتى ئوت.

تَفْ təv ھىيلە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَقْجِي نَجا اَلْ بِلْسا اَذِغْ اَنْجا يُولْ بِلِيرْ
*avqi nəqə al bilsə ażiq anqa yol bilir*①

ئوۋچى قانچە ھىيلە بىلسە، ئېيىق شۇنچە يول بىلىدۇ.

جَفْ qiv چىۋ. شاراب كوزىدا بۇزۇلداپ قاينىغاندا چىققان ئاۋاز.

قَفْ kiv بەخت، دۆلەت.

تُقْ tok: تُقْ كِشِي *tok kixi* — توق ئادەم. تُقْ اَرْ *tok ər* — چېچىنى تۇركىلەر قويغانىدەك قويمىغان تاقىر باش ئادەم. تُقْ يِلْقِي *tok yilqi* — توقال (مۇڭگۈزسىز) ھايۋان. // تُقْ تُقْ اَتّي *tok tok ətti* — (تاش تاشقا ئۇرۇلغاندەك) توق - توق قىلدى. اَرْ كِسّي بِرْلا تُقْ تُقْ بُلْدِي *ər kissi birlə tok tok boldi* — ئەر خوتۇنى

① بۇ ماقال «تَفْ» سۆزىگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا «تَفْ» ئورنىغا «ھىيلە، ئالدام» مەنىسىدىكى «اَلْ *al*» سۆزى يېزىلغان.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بىلەن دوق قىلىشتى، يەنى تاكاللىشىپ قالدى.

جَقْ qak «دەل، خۇددى» دېگەنگە ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ نەق ئۆزىنى بىلدۈرىدىغان سۆز.

جَقْ اُلْ اَتْنِي تُتْغِلْ *qak ol atnï tutoqil* — دەل شۇ ئاتنى تۇتقىن. **جَقْ اَمَجْنِي اُرْغِلْ** *qak amaqni uroqil* — دەل نىشانغا ئۇرغىن.

جَقْ جُــقْ qak, quk چاق - چۇق، قارس - قۇرس. ئوتۇن، سۆڭەك ۋە ياڭاققا ئوخشاش نەرسىلەر سۇندۇرۇلغاندا چىقىدىغان ئاۋاز. «**جَقْ جُقْ اَتّي** *qak quk ətti* — چاق - چۇق قىلدى» دېگەنگە ئوخشاش.

جَــقْ qak غىڭ. بۇمۇ ئاۋازنى بىلدۈرىدىغان ئىملىق سۆز. **اُل اَنِي اُرْدِي جَــقْ اَتْمَــدِي** *ol anï urdï qak ətmədi* — ئۇ ئۇنى ئۇردى، (ئۇ) غىڭ قىلمىدى.

زَقْ زَقْ zak, zak زاق - زاق، جاق - جاق. قوچقارلارنى ئۈسۈشۈشكە ئۇندىگەندە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

سَــقْ سَــقْ sak, sak//ساق بول، سەگەك بول. دۈشمەندىن قەلئە،//قورغان ۋە ئاتلارنى ساقلايدىغان نۆۋەتچى ۋە كۆزەتچىلەرنى سەگەك بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدىغان سۆز. «**سَقْ سَقْ** *sak, sak*» دېگەن «هوشيار بولۇڭلار» دېگەن بولىدۇ. هوشيار، سەگەك ئادەمنۇ «**سَقْ اَرْ** *sak ər*» دېيىلىدۇ.

سُقْ suk: **سُقْ يَلْنكُــوسْ اَرْ** *suk yalŋus ər* — ياپيالغۇز ئادەم، يالغۇز ئادەمچىسى ۋە ھەمراھى يوق ئادەم.

بَكْ bək بەك، چىڭ. **بَكْ نانْكْ** *bək nəŋ* — بەك نەرسە.

بُكْ bük بۈك، بۇك - باراقسانلىق.

بُكْ bük بۇلۇڭ، بۇرجەك. ئارغۇچە.

تَكْ tək مۇندىقلا، ئانچىكىم؛ تىنچ، شۇك. **تَكْ كَلْدِمْ** *tək kəldim* — ھېچبىر مەقسەتسىز، مۇندىقلا كەلدىم. **تَكْ تُرْ** *tək tur* — تىنچ تۇر، شۇك تۇر. ئوغۇرچە.

جَلْ جُلْ qal qul جۇل - جۇل رەخت.

جُكْ جُكْ qək qək چۆك - چۆك. تۆگىنى چۆكتۈرۈشتە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

جِكْ جِكْ qik qik چىك - چىك. ئوغلاقنى قىچقارغاندا ياكى ھەيدىگەندە ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

جِكْ qik چىك، چىككا. ئوشۇق ئويۇنىدا ئوشۇق ئۇچىدا ياتسا،// «**جِكْ تُــرْدِي** *qik turdï*» دېيىلىدۇ.

دُكْ dük: **دُكْ اُرْدِي** *dük urdï* — دۈك ئۇردى، مۇشت بىلەن ئاستا ئۇردى.

دُكْ dük: **دُكْ مِنْــكْ** *dük miŋ* — مىڭلارچە. **دُكْ مِنْــكْ يَرْمــاقْ** *dük miŋ yarmaq* — مىڭلارچە يارماق.

دِكْ dik تىك. **دِكْ تُرْدِي** *dik turdï* — تىك تۇردى.

سِــكْ sik ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسى. مەھمۇد ئېيتىدۇكى: ئەدەپ ساقلاش ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ كىتابىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بىلىمسىز ئەرلەر ۋە ئاياللار ئالدىدا قۇرئان ئوقۇغان كىشى «**وَاَتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكِّينًا**»، «**مَايَفْتَحِ اللهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلاَ مُمْسِكَ لَهَا وَما يُمْسِكْ فَلاَ مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْــدِه**» ئايەتلىرىنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇشى كېرەك. چۈنكى، ئۇلار بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى ئۇقمىغانلىقتىن، بەزى سۆزلەرنى ئۆز تىلىدىكىدەك چۈشىنىپ، كۈلۈۋېتىپ گۇناھكار بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە «**اِنْ هَــذَا اِلاَّ اخْــتِلاَقْ**» ئايىتىنى ئوقۇغاندىمۇ ئاۋازنى پەسەيتىش كېرەك. چۈنكى، تۈركىي تىلدا ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «**تِــلاَقْ** *tïlaq*» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك بىلىمسىز ئوغۇزلار يېنىدا «**ءَاَنْتُمْ اَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ اَمْ نَحْنُ// الْمُنْزِلُونَ**» ئايىتىنى ئوقۇغاندىمۇ سوراق قوشۇمچىسى بولغان «**اَمْ**» سۆزىنى پەس ئاۋاز بىلەن ئوقۇش كېرەك. چۈنكى، ئوغۇزلارنىڭ تىلىدا ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى «**اَمْ** *əm*» دېيىلىدۇ.//سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشىنىدىغانلار ئالدىدا بۇ ئايەتلەرنى قانداقلا ئوقۇسا بولىۋېرىدۇ.

شُكْ xük شۇك. تىنچىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. تۈركلەر «جىم تۇر» دېگەننى «**شُكْ تُرْ** *xük tur*» دەيدۇ.

مُكْ mük مۇك، مۇكچەي. **اُلْ مُكْ تُرْدِي** *ol mük turdï* — ئۇ مۇكچىيىپ تۇردى.

بُــلْ bul بۇل. **بُــلْ اَتْ** *bul at* — ئاق پاچاق ئات. پىشانىسىدە قاشقىسى بار ئات «**اُغَرْ بُلْ** *uoqar bul*» دېيىلىدۇ. ئۇزۇن يىللار تۇرۇپ قېلىپ تەمى بۇزۇلغان بۇغداي «**بُلْ تَــرِغْ** *bul tariq*» دېيىلىدۇ. يامغۇردا قېلىپ نەم ئۆتۈپ كەتكەن بۇغدايمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇزۇلۇپ كاردىن چىققان نەرسىلەرمۇ «**بُــلْ** *bul*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز تەلەپپۇزدا ۋە مەنىدە ئەرەبچىگە يېقىن. چىرىگەن

نەرسە ئەرەبچىدە «بَلِىٌ» دېيىلسە، تۈركچىدە «بُلْ» دېيىلىدۇ.

I 437 **تِلْ** til تىل. اُلْ اَنكَرْ تِلْ تَكُرْدِي *ol aŋar til təgürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تىل تەگكۈزدى.//

تِلْ til تىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ بَشِي تِلْ *ərdəm baxi til* ئەدەپ - ئەردەم بېشى تىل.

بۇ ماقال ئەرەبچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوٌّ تَحْتَ لِسانِهِ» دېگەن ماقالغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە «ياخشى سۆز» نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

تِلْ til تىل، سۆز، لۇغەت. مەسىلەن: «اُغُزْ تِلِي *oquz tili* — ئوغۇز تىلى»، «يَاقُو تِلِي *yabaḳu tili* — ياباقۇ تىلى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئەرەبچىدە «لسان» سۆزى «سۆز ۋە لۇغەت» مەنىلىرىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «اِنِّي اَتَتْنِي لِسانٌ لااُسَرُّ بِهامِنْ عُلْوَ لاَعَجَبٌ فِيها وَلاَسَخَرٌ» دېگەن مىسالدا «لسان» سۆزى «سۆز» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

تِل til تىل. دۈشمەندىن ئېلىنغان ئەسىر. تِلْ تُتِّيمْ *til tuttim* — تىل تۇتتۇم، يەنى دۈشمەن ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن ئەسىر تۇتتۇم.

جِلْ qil كۆك، تاياق ئىزى، تېرىگە چۈشكەن تاياق ئىزى.

شَلْ شُلْ xəl xül: شَلْ شُلْ اَلِكْلِكْ *xəl xül əliklig* — قولى قولاشمايدىغان ئادەم، يارامسىز ئادەم.

قُلْ ḳul قۇل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

I 438 قُلْ يَغِي اِتْ بُرِي// *ḳul yaqi it bəri* قۇل يېغا، ئىت بۆرە.

قۇل ئۆز ئىگىسىنىڭ مېلىنى قولغا كىرگۈزسە، يوقىتىۋېتىدۇ؛ پۇرسەت تاپسىلا قېچىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. ئىتمۇ ئۆي ئىگىسى ئۈچۈن بۆرىدۇر. چۈنكى، ئۇ يەيدىغان نەرسە تاپسا، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى تىيالمايدۇ. بۇ ماقال قۇلنىڭ خوجايىنىغا ۋاپا قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

قِلْ ḳil قىل، تۈك. ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ تۈكى. قِلْ قُشْ *ḳil ḳux* — ئەتىيازدا كېلىدىغان، ئۆردەككە ئوخشاش بىر خىل قۇش.//بەگلەر ئەتىيازدا ئۇنى بىر — بىرىگە سوۋغا قىلىدۇ. ئۇنى «قِلْ قُذْرُقْ *ḳil ḳużruḳ* — قىلقۇيرۇق» دەپمۇ ئاتايدۇ.

169

كُلْ kül كۈل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُلْ اُرْكُنْجا كُوزْ اُرْسا يِيكْ *kül ürgünqə kəz ürsə yəg*

كۈل پۈۋلىگۈچە، چوغ پۈۋلىگەن تۈزۈك.

بۇ ماقال كىشىلەرنى كىچىك ئىشنى تاشلاپ، چوڭ ئىشقا تۇتۇش قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَمْ təm دەم، تىرەك. قَبُغْ تَملتى[1] *ḳapuq təmlədi* — قوۋۇق دەملىدى، يەنى ئىشىككە دەم سالدى.//

439 I **تُمْ** tum سوغۇق، تۇم - سوغۇق. بۇ سۆز ئەسلىدە «سوغۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن، «سوغۇق ۋە سوغۇق نەرسە» دېگەن مەنىلەردە «تُمْلُغْ *tumluq*» سۆزىمۇ قوللىنىلىدۇ.

تُمْ tum تۇم. ھايۋانلارنىڭ رەڭگىنى بىلدۈرۈشتە «توق» دېگەن مەنىنى بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سۆز. تُمْ قَرا اَتْ *tum ḳara at* — تۇم قارا ئات. تُمْ تُرُغْ اَتْ *tum toruq at* — تۇم تورۇق ئات.

جِمْ qïm بەك، راسا، تازا. بىر نەرسىنىڭ ياش ياكى خام ئىكەنلىكىنى ئاشۇرۇپ كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان سۆز. جِمْ يِيكْ اَتْ *qïm yik ət* — بەك خام گۆش؛ جِمْ اُلْ تُونْ *qïm əl ton* — تازا ھۆل تون.

جِمْ qïm چىم. يەردىن ئورۇۋېلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ، تۇتۇرۇق قىلىنىدىغان ئوت. جِمْ بِجْتِي *qïm pïqti* — چىم چاپتى.

سُمْ süm بەك. سُمْ سُجُكْ نانْكْ *süm süqük nəŋ* — بەك تاتلىق نەرسە. ئوغۇزچە.

قُمْ ḳum قۇم. چىگىلچە. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.

440 I **كَمْ** kəm كېسەل. اَتْ كَمْلَنْدِي *at kəmləndi* — ئات كېسەل بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.//

كُمْ kəm كۆك رەڭنى ئاشۇرۇپ كۆرسىتىش قوشۇمچىسى. كُمْ كُوكْ *kəm kək* — كۆپكۆك. ئوغۇزچە.

---

[1] بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا قارىغاندا، بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئەسلىدە «تَملدى» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن تۈزىتىلىپ «تَملتى» قىلىپ قويۇلغان.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

كِمْ kim كىم. سوراق ئالمىشى. ئەرەبچىدە بۇنىڭ تەڭدىشى «مَنْ». *bu kim* بُو كِيمْ — بۇ كىم؟ بۇ سۆز بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۇچۇن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. ئوغۇزلار «*boy kim* بُوىْ كِيمْ» دەيدۇ. بۇ «قايسى قەبىلە» دېگەن بولىدۇ. «*boy* بُوىْ» سۆزى تۇرداش ئىسىم.

بَنْ bən مەن. *bən bardim* بَنْ بَرْدِمْ — مەن باردىم. ئوغۇزچە. تۈركىلەر «*mən* مَنْ» دەيدۇ.

تُنْ tün تۇن، كېچە. *tünlə kəldim* تُونْلا كَلْدِمْ — تۇن بىلەن كەلدىم.

تِنْ tin تىن، تىنىق، نەپەس؛ روھ، جان. *anin tini kəsildi* اَنِكْ تِنِي كَسِلْدِي —// ئۇنىڭ تىنىقى كېسىلدى، يەنى ئۇ جان ئۈزدى.

تِنْ tin يۇگەن. *tin tizgin* تِنْ تِزْگِنْ — يۇگەن - تىزگىن.

جِنْ qin چىن، راست. *qin sözlər* جِنْ سُوزْلارْ — چىن سۆزلەيدۇ، يەنى راست سۆزلەيدۇ. *qin aydin* جِنْ اَيْدِنْكْ — راست ئېيتتىڭ.//

سَنْ sən سەن. تۈركىلەر بۇ سۆزنى بالىلارغا، خىزمەتچىلەرگە، ياشتا ۋە مەرتىۋىدە ئۆزىدىن تۆۋەن كىشىلەرگە ئىشلىتىدۇ، ئۆزلىرىدىن چوڭ، ھۆرمەتلىك كىشىلەرنى «*siz* سِزْ» دەيدۇ. ئوغۇزلار بۇنىڭ تەتۇرىچە، چوڭلارنى «*sən* سَن»، كىچىكلەرنى «*siz* سِزْ» دەيدۇ. كۆپلۈك ئۇچۇنمۇ «*siz* سِزْ» ئىشلىتىلىدۇ. قائىدىمۇ شۇنداق، چۈنكى «*siz* سِزْ» كۆپلۈكنى بىلدۈرىدۇ.

قِنْ kin قىن. پىچاق ۋە قىلىچقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قىنى. *kiliq kini* قِلِجْ قِينِ — قىلىچ قىنى.

كَنْ kən كۈنچىقىش تەرەپتىكى ھەربىر شەھەر نامىغا «*kən* كَنْ» سۆزى قوشۇلىدۇ. بۇ سۆز «*kənd* كَنْدْ» سۆزىنىڭ قىسقارغان شەكلىدۇر.

كُنْ kün كۈن، قۇياش. *kün tuoldi* كُنْ تُغْدِي — كۈن تۇغدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُنْكا بَقْسا كُوزْ قَمارْ *küngə baksa kəz kamar* كۈنگە باقسا، كۆز قامىشار.

كُنْ kün كۈن - كۈندۈز. *bu kün baroil* بُو كُنْ بَرْغِلْ — بۈگۈن بارغىن. «كۈن - كۈندۈز» كۈننىڭ نۇرى بىلەن ھاسىل بولغانلىقتىن، شۇنداق ئاتالغان.

كِنْ يِبارْ kin yïpar كىندىك ئىپار.//

مَنْ mən مەن. تۈركچە.

مُنْ mün شورپا. مەن ياغمىلاردىن ئالغىلىدىم: ئۇلار «شورپا كەلتۈر» دېيىشنىڭ ئورنىغا «*mün kəldür* مُنْ كَلْدُرْ» دەيدۇ ۋە ئۇگرىلىك شورپا كەلتۈرىدۇ.

بۇ ئىسىملارنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازغاندا، بىر ھەرپى لىن قوشۇپ يېزىشقىمۇ بولاتتى. لېكىن، جانلىق تىلدا مەن يازغاندەك تەلەپپۇز قىلىنمىدۇ.

ئىككى ھەرپلىك سالىم سۆزلەر تۈگىدى.//

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى//
فَعْلٍ fə'l، فُعْلٍ fu'l، فِعْلٍ fi'l شەكىللىرىدە
باش ھەرپلىرى ھەرخىل ھەرىكىلىك ۋە ئوتتۇرا
ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

171

بَرْتْ bart شاراب ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۇيۇق نەرسىلەرنى ئۆلچەيدىغان كەمچەن.

يَرْتْ part [1] (yart?) سۇ ئىچىدىغان قاچا. ئوغۇزچە.

يَرْتْ يُرْتْ part purt (yart yurt?): يَرْتْ يُرْتْ تُتّىٖ *part purt tutti* — كاپلا قىلىپ تۇتۇۋالدى.

I 444

بُرْتْ burt قارا بېسىش، شۇنىڭدەك «كتى [2] بُرْتْ» دېيىلىدۇ.//

بِرْتْ bərt بېرىم. قۇلنىڭ ھەر يىلى قۇل ئىگىسىگە بېرىدىغان بېرىمى. بۇ سۆزنى «ى – يا» بىلەن «بِيرْتْ» شەكلىدە يازغان تۈزۈك.

تِرْتْ tirt تىرت. اَنِكْ تُونِنْ تِرْتْ تِرْتْ يِرْتّىٖ *anïŋ tonïn tïrt tïrt yïrttï* — ئۇنىڭ تونىنى تىرت – تىرت قىلىپ يىرتتى.

تُرْتْ tərt تۆت. تُرْتْ يَرْماقْ *tərt yarmaḳ* — تۆت يارماق. بۇ سۆزنى «و – ۋاۋ» بىلەن «تُورْتْ» شەكلىدە يازغان تۈزۈك.

جَرْتْ جُرْتْ qart qurt ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇششىقى، ئۇۋىقى.

جَرْتْ qart بىر ئاز، ئازراققىنا، كىچىككىنە. بِزْنِكْ اَنْدا بِيرْ جَرْتْ اَلْغُومِزْ

[1] بۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى سۆزلەم يازما نۇسخىدا «يَرْتْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز سۆزلەرنىڭ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە كېلىشىگە ۋە مەنىسىگە ئاساسەن «بَرْتْ» بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىدۇق ۋە «part» دەپ ئالدۇق ھەم يازما نۇسخا 59- بەتتىكى ماقالدا كەلگەن «يُرت» سۆزىنىمۇ «part» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ يېزىلىشى ئېنىق ئەمەس.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

بارْ *bizniŋ anda bir qart alqumïz bar* — بىزنىڭ ئۇنىڭدا ئازراققىنا ئېلىشىمىز بار.

جِرْتْ qirt چىرت. جِرْتْ سُوذْتىٖ *qirt sużtï* — چىرت قىلىپ تۈكۈردى، يەنى بىر كىم چىشلىرىنىڭ ئارىسىدىن «چىرت» قىلىپ تۈكۈردى.

سَرْتْ sart سودىگەر. بۇ سۆز:

سَرْتْ اَزُقىٖ اَرِغْ بُلْسا يُلْدا يِيرْ
sart azuḳï arïq bolsa yolda yər

445 I

دېگەن ماقالدىمۇ//كەلگەن (بۇ ماقالنىڭ مەنىسى بىرنەچچە قېتىم ئېيتىپ ئۆتۈلدى).

سَرْتْ سُرْتْ sart surt چوڭراق ئاياغ كىيگەندە چىقىدىغان ئاۋاز. اَنِكْ اَذاقىٖ سَرْتْ سُرْتْ قِلْدىٖ *anïŋ ażaḳï sart surt ḳïldï* — ئۇنىڭ ئايىغى كولۇپ – كولۇپ قىلدى.

سِرْتْ sïrt قىل، يال. ئوغۇزلار تۆپە ۋە ئېدىر – جىلغىلارنىمۇ «سِرْتْ *sïrt*» دەيدۇ.

قَرْتْ ḳart يارا. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ مىجەز – خۇلقى ئەسكى ئادەم «قَرْتْ اَرْ *ḳart ər*» دېيىلىدۇ.

قُرْتْ ḳurt قۇرت، ھاشارات. تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۆپچىلىكى شۇنداق دەيدۇ. ئوغۇزلارلا بۆرىنى «قُرْتْ *ḳurt*» دەيدۇ.

قَرْتْ قُرْتْ ḳart ḳurt قارس – قۇرس. اَلِكْ قَرْتْ قُرْتْ اَتّىٖ *əlik ḳart ḳurt ətti* — بارماقلار قارسىلدىدى.

قِرْتْ ḳïrt قىرت. قِرْتْ اُتْ *ḳïrt ot* — قىسقا ئوت، پاكار ئوت. شۇنىڭدەك كالتە چاچ «قِرْتْ سَجْ *ḳïrt saq*» دېيىلىدۇ. بېخىل ۋە خۇلقى يامان ئادەم «قِرْتْ كِشىٖ *ḳïrt kixi*» دېيىلىدۇ.

446 I

كُرْتْ كُرْتْ kürt kürt كۈرت – كۈرت. ئات يەم يېگەندە//چىقىدىغان ئاۋاز. اَتْ اَرْبانىٖ كُرْتْ كُرْتْ يِيدىٖ *at arpanï kürt kürt yədi* —//ئات ئارپىنى كۈرت – كۈرت يېدى. شۇنىڭدەك ئادەم تەرخەمەككە ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەندە چىقىدىغان ئاۋازمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

172

كُرْتْ kürt ئىرغاي. تاغ دەرىخى. بۇنىڭدىن ئوقيا، قامچا سېپى ۋە ھاسىغا ئوخشاش نەرسىلەر ياسىلىدۇ.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قَـــرْجْ قُـــرْجْ kˌarq kˌurq گاچ - گاچ. اَرْ تُرْمُـــزْنِ قَـــرْجْ قُـــرْجْ يِيـــدِي *ər tarmazni[1] kˌarq kˌurq yˌdi* — ئادەم تەرخەمەكنى گاچ - گاچ يەدى.

قُرْجْ kˌurq قۇيۇچ، پولات. قُـــرْجْ تَمُـــرْ *kˌurq təmür* — قۇيۇچ. چـداملىق، پىشىق ئادەملەر «قُرْجْ اَرَنْ *kˌurq ərən*» دېيىلىدۇ. ھەرقانداق چىڭ ۋە قاتتىق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

مُرْجْ murq مۇچ، قارىمۇچ.

كَنْـــدْ kənd كەنت، شەھەر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ قەشقەر «اُرْدُو كَنْـــدْ *ordu kənd*» دېيىلىدۇ. بۇ «خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز» دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان. بۇ يەر تۆۋەن چىندۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

كَلْنِكِزْ لَيُو اَقْتِمِزْ *kəlŋizləyü aqtimiz* [كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق،
كَنْدْلَرْ اُزا جِقْتِمِزْ *kəndlər üzə qiqtimiz* كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق،
فُرْخَنْ اَقْنْ يِقْتِمِزْ *furhan əvin yiqtimiz* بۇتخانىنى يىقىتتۇق،
بُرْخَنْ اُزا سِجْتِمِزْ *burhan üzə siqtimiz* بۇت ئۈستىگە چىچتۇق.]

ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىنغان جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇلارنىڭ ئۈستىگە كەلكۈندەك ئېقىپ باردۇق، شەھەرلىرىگە باستۇرۇپ كىردۇق، بۇتخانىلىرىنى بۇزدۇق، بۇتلىرىنىڭ ئۈستىگە چىچتۇق. مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتى شۇنداق، كاپىرلارنىڭ يۇرتىغا بېسىپ كىرگەندە، ھاقارەتلەش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇتلىرى بېشىغا تەرەت قىلىدۇ.

كَنْـــدْ kənd ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن يەردىكى خەلقلەر تىلىدا «يېزا - كەنت» دېگەن بولىدۇ، زور كۆپچىلىك//تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «شەھەر» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، فەرغانە شەھىرىگە «اُوزْ كَنْـــدْ *öz kənd*» نامى بېرىلگەن، بۇ «ئۆز شەھىرىمىز» دېگەن بولىدۇ. يەنە شۇنىڭدەك «سَمِز كَنْـــدْ *səmiz kənd*»مۇ چوڭ شەھەر بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. بۇنى پارسلار «سَـــمَرْ قَنْـــدْ *səmər kənd*» دەيدۇ.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخا 230- بەتتە «تَرْمَزْ» شەكلىدە فەتھىلىك يېزىلغان، بۇ يەردە ئاۋازال فەتھىلىك يېزىلىپ، كېيىن زەممەگە ئۆزگەرتىلگەن. بىز فەتھەنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

بَرْسْ bars يولۋاس.

بَرْسْ bars بارس، يولۋاس. تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۈچەل يىل ناملىرىدىن بىرىنىڭ نامى. تۈركلەر ئون ئىككى خىل ھايۋاننىڭ ئىسمىنى ئېلىپ، ئون ئىككى يىلغا ئات قويغان، ئۇلار بالىلارنىڭ ياشلىرىنى، جەڭ تارىخلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇشۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى (دەۋر قىلىشى) بىلەن ھېسابلايدۇ. بۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغان، بۇنىڭدا ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان.//شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا مۇنداق دېگەن: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، بىزنىڭ كېلەچەك ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ. شۇڭا، بىز ئون ئىككى ئاي ۋە ئاسماننىڭ ئون ئىككى بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، ھەربىر يىلغا بىر ئات قويايلى، بىزدىن كېيىن يىل ھېسابى شۇ يىللارنىڭ//ئايلىنىشى بىلەن ھېسابلانسۇن، بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن». خەلق خاقانىنىڭ بۇ پىكرىنى «شۇنداق بولسۇن» دەپ ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئۇۋغا چىققان ۋە ھەممە ياۋايى ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان. بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا، خەلق بۇ ھايۋانلارنى ئۇۋلاپ يۈرۈپ ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدىگەن. بىرمۇنچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان. ئۇلاردىن ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۇزۇپ ئۆتكەن. ئەنە شۇ ئون ئىككى ھايۋانىنىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان. سۇدىن ئەڭ ئاۋۋال «سِـــجْغَانْ *siqqan*» — چاشقان» ئۆتكەن. شۇڭا، يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، «سِـــجْغَانْ يِلِـــي *siqqan yili*» — چاشقان يىلى» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر يىل ئۈچۈن ئىسىم بولۇپ قالغان:

اُودْ يِلِي *ud yili* — ئۈي يىلى (كالا يىلى).
بَرْسْ يِلِي *bars yili* — بارس يىلى (يولۋاس يىلى).
تَقِشْغَانْ يِلِي *tavixqan yili* — توشقان يىلى.

ناكْ يِلِي nak yīlī — لەھەك يىلى (تىمساھ يىلى).

يِلانْ يِلِي yīlan yīlī — يىلان يىلى.//

يُنْدْ يِلِي yund yīlī — ئات يىلى.

قُويْ يِلِي qoy yīlī — قوي يىلى.

بِجِنْ يِلِي biqin yīlī — مايمۇن يىلى.

تَقاغُو يِلِي taqaoqu yīlī — توخۇ يىلى.

اِتْ يِلِي it yīlī — ئىت يىلى.

تُنگُزْ يِلِي toŋuz yīlī — توڭگۇز يىلى.

توڭگۇز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن، ھېساب يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي ئېيتىدۇكى: بۇ كىتابنى يازغان يىلىمىز تۆت يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلىنىڭ مۇھەررەم ئېيى بولۇپ، يىلان يىلى كىرگەندى. بۇ يىل ئۆتۈپ تۆت يۈز ئاتمىش يەتتىنچى يىلىغا قەدەم قويغاندا، ئات يىلى كىرىدۇ. يىل ھېسابى بىز كۆرسەتكەن مۇشۇ تەرتىپ بويىچە بولىدۇ.

تۈركلەر بۇ يىللارنىڭ ھەر بىرىدە//بىر خاسىيەت بار، دەپ تەخمىن قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇي يىلى كىرگەندە، ئۇرۇش كۆپىيىدۇ، چۈنكى ئۇي بىر - بىرى بىلەن كۆپ ئۇسۇشىدىغان ھايۋان. توخۇ يىلى كىرسە، ئوزۇق - تۈلۈك كۆپىيىدۇ، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدا تەشۋىش ئاشىدۇ، چۈنكى توخۇنىڭ يېمى دان، توخۇ داننى تېپىش ئۈچۈن ئەخلەت - چاۋارلارنى تاتىلاپ چېچىۋېتىدۇ. لەھەك يىلى كىرىش بىلەن ھۆل - يېغىن كۆپىيىپ،//ئاشلىق ئوخشايدۇ، چۈنكى لەھەك سۇدا ياشايدۇ. توڭگۇز يىلى كىرىش بىلەن قار كۆپ ياغىدۇ، سوغۇق قاتتىق بولىدۇ، پىتنە - پاسات كۆپىيىدۇ. تۈركلەر ئەنە شۇ يوسۇندا، ھەر يىلى بىرەر ھادىسە يۈز بېرىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ. تۈركلەردە ھەپتىنىڭ يەتتە كۈنىنىڭ ئېتى يوق. چۈنكى «ھەپتە» دېگەن ئۇقۇم ئىسلامدىن كېيىن مەلۇم بولدى.

ئايلارنىڭ ئىسمىغا كەلسەك، شەھەرلەردە ئەرەبچە ئاي ئىسىملىرى

قوللىنىلىدۇ. كۆچمەن تۈرمۇش كەچۈرىدىغان، مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر يىلنى تۆت پەسلگە بولۇپ، ھەر ئۈچ ئاينى بىر نام بىلەن ئاتايدۇ. يىلنىڭ ئۆتۈشىنى شۇ يول بىلەن بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: نورۇزدىن كېيىنكى تۇنجى باھار ئېيىنى «اُغْلاقْ اَیْ oqlaq ay» دەيدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى «اُلُغْ اُغْلاقْ اَیْ uluq oqlaq ay» دەيدۇ. چۈنكى، بۇ ئايدا ئوغلاق چوڭ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى «اُلُغْ اَیْ uluq ay» دەيدۇ، چۈنكى بۇ ئاي يازنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، بۇ چاغدا يەر - يۈزى تۈرلۈك نېمەتلەرگە تولۇپ، مال - ۋارانلار سەمرىيىدۇ، سۈت كۆپىيىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش. كۆپ ئىشلىتىلمىگەچكە، قالغان ئاي ئىسىملىرىنى بۇ يەردە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ئۆزۈڭ بىلىۋال.

بَرْسْ bars قاپارتقۇ. پىت، پاشا چېقىشتىن ياكى يەل تېشىشتىن پەيدا بولغان ئىشىق.

اَنِكْ اَتِي بَرْسْ بُلْدِي anīŋ əti bars boldī — ئۇنىڭ ئېتى (بەدىنى) قاپاردى.//

تَرْسْ tərs تەس، قىيىن. ھەرقانداق تەس ئىش «تَرْسْ اِيشْ tərsix» دېيىلىدۇ.

جَرْسْ جَرْسْ qars qars چارس - چارس. اُلْ اَنِ جَرْسْ جَرْسْ اُرْدِي ol anī qars qars urdī — ئۇ ئۇنى چارس - چارس ئۇردى. «تَرْسْ تَرْسْ اُرْدِي tars tars urdī — تارس - تارس ئۇردى» تۇشمۇتۇشتىن تارسىلدىتىپ ئۇرسا، شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَرْسْ qars يۇڭ چەكمەن چاپان، توگە ياكى قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن كىيىم.//

قَرْسْ قَرْسْ qars qars قارس - قارس. چاۋاك ئاۋازى. قَرْسْ قَرْسْ اَیا یَبْتِي qars qars aya yapti — قارسىلدىتىپ چاۋاك چالدى.

كُلْفْ kölv گۈلۈپ. تامْ كُلْفِ يِقلْدِي tam kölv yīqīldī — تام گۈلۈپ قىلىپ يىقىلدى.

بَرْقْ bark: اَفْ بَرْقْ av barq — ئۆيۈاق. «بَرْقْ barq» سۆزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ «اَفْ av» سۆزى بىلەن جۈپلەشتۈرۈپ ئىشلىتىلىدۇ.

تُرْقْ turk, تۇرق، تەقى - تۇرقى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، بويى. بِيرْ سُنْگُو تُرْقِي bir süngü turqī —//بىر نەيزە بويى، بىر نەيزە ئۇزۇنلۇقىدا. يَرْ اِنِي تُرْقِي yər ini turqī — يەرنىڭ ئېنى ۋە بويى.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جُلْقْ qulk̦: جُلْقْ اَسْكُرُكْ *qulk̦ əsgürük* — غەرق مەست، پۈتۈنلەي هوشسىز.

جَلْقْ جُلْقْ qalk̦ qulk̦ جالاق - جۇلۇق. ئىتتىرىش ياكى ئۇرۇشتىن چىققان ئاۋاز. جَلْقْ جُلْقْ ىدرقلدى [1] *qalk̦ qulk̦ yudruk̦lidi* — جالاق - جۇلۇق مۇشتلىدى.

قِرْقْ k̦irk̦ قىرىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِرْقْ يِلْقا تكِينْ باىْ جِغاىْ تُزْلِنْورْ

k̦irk̦ yilk̦a təgin bay qiɣay tüzlinür

قىرىق يىلغىچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىدۇ.

ئۆلۈم - يېتىم ياكى زاماننىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، قىرىق يىلغىچە باي بىلەن كەمبەغەل تەڭلىشىپ قالىدۇ.

بَرْكْ bərk بەك، چىڭ. بَرْكْ نانْكْ *bərk nəŋ* — بەك نەرسە. ئەسلى «بَكْ *bək*» بولۇپ «ر - *r*» كېيىن قوشۇلغان.//

بُرْكْ bərk بۆك. تاتْسِزْ تُرْكْ بُلْماسْ باشْسِزْ بُرْكْ بُلْماسْ *tatsiz türk bolmas baxsiz bərk bolmas* — تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆك بولماس. باشسىز بۆك بولمىغاندەك، پارسلاردىن خالىي تۈركمۇ بولمايدۇ.

تُرْكْ türk تۈرك. تۈرك شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

تَرْكْ tərk تېز. تَرْكْ كَلْ *tərk kəl* — تېز كەل. ھەرقانداق بىر ئىشنى تېز قىلىشقا ئۈندەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: تَرْكْ قِلْ *tərk k̦il* — تېز قىل.

تُرْكْ türk تۈرك. تەڭرى يارلىقىغۇچى نۇھنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى. بۇ — نۇھنىڭ ئوغلى تۈرككە تەڭرى تەرىپىدىن قويۇلغان ئىسىم. ئۇنىڭ ئەۋلادىمۇ «تۈرك» دەپ ئاتىلىدۇ. تەڭرىنىڭ ﴿هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ﴾ ئايىتىدە «اِنْسانْ» سۆزى «بىرلا ئادەم»نى بىلدۈرۈپ كەلگەن. ﴿لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسٰانَ فِي اَحْسَنِ تَقْوِيمْ، ثُمَّ رَدَدْناهُ اَسْفَلَ سٰافِلينَ. اِلَّاالَّذِينَ اَمَنُوا وَعَمِلُو الصَّالِحٰاتِ﴾ ئايىتىدە بولسا، ﴿اِنْسانْ﴾ سۆزى «كۆپ ئادەم»نى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بۇ يەردە ئىستىسنا بار،//پەقەت

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا چېكىتسىز ۋە ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇ يەردە «مۇشتلىدى» دېگەن مەنىدە كەلگەنلىكىنى ۋە يازما نۇسخا 462- بەتتە « يُدْرُقْ *yudruk̦* — مۇشت»، 492- بەتتە «يُدْرُقْلَنْدِي *yudruk̦ landi* — مۇشتلاندى» دەپ كەلگەنلىكىنى، شۇنىڭدەك بىرمۇنچە تۈركىي تىللاردا بۇ سۆزنىڭ بارلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*yudruk̦lidi*» دەپ ئالدۇق.

كۆپلۈكتىنلا ئىستىسنا قىلىش مۇمكىن. «تۈرك» سۆزى نۇھ ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە، بىرلا كىشىنى بىلدۈرىدۇ، نۇھ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە «بَشَرْ — ئادەمزات» سۆزىگە//ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز ھەم بىرلىك، ھەم كۆپلۈك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: «رۇم» سۆزى تەڭرى يارلىقىغۇچى ئىسھاقنىڭ ئوغلى ئىسۇغا ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمغا ئىسىم بولغىنىدەك، رۇم ئەۋلادلىرىنىڭمۇ ئىسمى بولۇپ كېلىدۇ، «تۈرك» سۆزىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق.

بىز « ‹تۈرك› دېگەن ئىسىمنى ئۇلۇغ تەڭرى ئۆزى قويغان» دېدۇق. چۈنكى، اَلشَّيْخُ الْاِمٰامُ الزَّاهِدُ الْحُسَيْنُ بنُ خَلَفِ الْكاشْغَرِي — قەشقەرلىك خەلەف ئوغلى تەقۋادار ئىمام ئۇستاز ھۇسەيننىڭ «اِبْنُ الْغَرْقِي» دېگەن ئادەمدىن ئاڭلاپ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، «اِبْنُ اَبِي الدُّنْيا» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان اَلشَّيْخُ اَبُوبَكْرِ الْمُفِيدُ الْجَرْجَرائِي — جەرجەرالىق ئۇستاز ئەبۇبەكرى مۇفىد ئاخىر زامان توغرىسىدا يازغان بىر كىتابىدا پەيغەمبىرىمىزدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، مۇنداق بىر ھەدىسنى رىۋايەت قىلغان: «يَقُولُ اللهُ جَلَّ وَعَزَّ اِنَّ لِي جُنْدًا سَمَّيْتُهُمُ التُّرْكَ وَ اَسْكَنْتُهُمُ الْمَشْرِقَ فَاِذَا غَضِبْتُ عَلىٰ قَوْمٍ سَلَّطْتُهُمْ عَلَيْهِمْ — ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم، ئۇلارنى كۈنچىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم. بىرەر قوۋمغا غەزەپلەنسەم، تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن».

بۇ ھال ئۇلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە نىسبەتەن پەزىلەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئۇلارغا تەڭرى//ئۆزى ئات قويغان، ئۇلارنى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ ئېگىز، ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان ۋە «ئۆز قوشۇنۇم» دېگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركلەر كۆركەم، يېقىملىق، ئوچۇق چىراي، ئەدەپلىك، قېرىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان، ئاددىي - ساددا، كەمتەر، دادىل، مەرد ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان سان - ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَجَنْ كُرْسا اَنِي تُرْكْ	*k̦aqan kərsə anï türk*
بذُنْ اَنْغا اَنكْ اَيْدَجِي	*bożun anɣa anïŋ aydaqï*
مُنكَر تَكِرْ اُلُغْلُقْ	*muŋar təgir uluɣluk̦*
مُنْدا نَرُو كَسْلِنُورْ	*munda nərü kəslinür*

[قاچان ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا،
خەلق ئۇنىڭغا شۇنى ئېيتىدۇ:
بۇنىڭغا ئۇلۇغلۇق تېگىدۇ،
بۇنىڭدىن باشقىسغا ئاشمايدۇ.]

بىر كىشىنى ماختاپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر ئۇنى تۈرك دەپ تونۇسا، خەلق جەزمەن «ئۇلۇغلۇق، ياخشىلىق بۇ ئادەمگە يارىشىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقىغا ئاشمايدۇ» دەيدۇ.//

«تۈرك» سۆزى بىرلىك ھەم كۆپلۈك مەنىلىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «كِمْ سَنْ kim sən — كىم سەن؟» دېگۈچىگە «تُـرْكْ مَـنْ türk mən — تۈرك مەن» دەپ جاۋاب بەرسە، بۇ بىرلىك بولىدۇ. «تُرْكْ سُوسِي اَتْلَنْدِي türk süsi atlandi — تۈرك قوشۇنى ئاتلاندى» دېيىلگەندە، كۆپلۈكنى بىلدۈرىدۇ.//

تُرْكْ türk ۋاقىت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، «تازا يېتىلگەن ۋاقتى» دېگەن مەنىدە. تُرْكْ اُزُمْ اُودِي türk üzüm ədi — تازا ئۈزۈم پىشىقى. تُرْكْ قُياشْ اُودِي türk kuyax ədi — تازا چىققۇچ ۋاقتى. تُرْكْ يِكتْ türk yigit — تازا ياش قۇرامىغا يەتكەن يىگىت.

سَرْكْ sərk چاقچۇق. ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى.

سُرْكْ sərk: اَنِكْ اَذاقِي سُرْكْ بُوزْتَكْ anïŋ ažaqi sərk buztaq — ئۇنىڭ ئايىغى مۆزدەك سوغۇق. بۇ سۆز پەقەت مۇشۇ ئورۇندىلا ئىشلىتىلىدۇ.

كُرْكْ kürk كۆرك، جۇۋا.

كُرْكْ kərk كۆرك، گۈزەللىك. كُرْكْلُكْ kərklüg — كۆركەم، چىرايلىق.

ئوتتۇرىسى ساكىنلىق سۆزلەر بابى تۈگىدى.//

ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابلىرى

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدىكى
ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك
سۆزلەر بابى

كَلَـــبْ kələp كېلەپ. تۈرك يايلاقلىرىدا ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت؛ مالالارنى تېز سەمرىتىدۇ.

بَسُتْ basut يارەمچى، يۆلىگۈچى؛ كۆيۈنگۈچى.

بَسْتُ basut بوسۇت، يارەم. اُلْ مَنكا بَسُتْ بِرْدِي ol maŋa basut bərdi — ئۇ ماڭا يارەم بەردى.

يۇقىرىقى ئىككى سۆز بىر ـ بىرىگە يېقىن.

بُلِتْ bulït بۇلۇت. قَرا بُلِتْ kara bulït — قارا بۇلۇت. اَقْ بُلِتْ ak bulït — ئاق بۇلۇت.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرا بُلِتِغْ يِيلْ اَجارْ اُرُنْجْ بِلا اِيلْ اَجارْ

kara bulïtïŋ yəl aqar urunq bilə əl aqar

قارا بۇلۇتنى يەل ئاچار، ھۆكۈمەت ئىشىكىنى پارا ئاچار.

قارا بۇلۇتلار ئاسماننى قاپلىۋالغاندا، ئۇنى شامال تارقىتىدۇ، ھۆكۈمەت ئىشىكىنى پارا ئاچىدۇ. بۇ ماقال ئىشنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن مال ـ مۈلۈكنى ئايىماسلىققا ئۇندەپ// ئېيتىلىدۇ. قويۇق چاچمۇ بۇلۇتقا ئوخشىتىلىدۇ. بُلِتْ تَـكْ سَجي bulït təg saqi — بۇلۇتتەك چېچى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اَغْدي بُلِتْ كُكْرَيُو — *aoqdi bulit kökrəyü*

يَغْمُرْ تُلي سَكْرِيُو — *yaoqmur toli sökriyü*

قَلِقْ اَنِ اُكْرِيُو — *kalik ani ügriyü*

قَنْجا بَرِيْز بَلْكُوسُوزْ — *kanqa barir bəlgüsüz*

[بۇلۇت گۈلدۈرلەپ (چاقماق چېقىپ) ئۆرلىدى،

يامغۇر، تولى سەكرىشىپ (ياغدى)،

شامال ئۇنى تەۋرىتىپ (قوغلىدى)،

نەگە بارار؟ بەلگىسىز.]//

چاقماق چېقىپ، بۇلۇت كۆتۈرۈلدى، يامغۇر ۋە تولى ياغماقتا، شامال بۇلۇتلارنى قوغلاپ سۈرمەكتە، ئۇلارنىڭ نەگە بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

تُبُتْ tübüt تۇبۇت. تۈرك ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر قوۋۇم. ئىپار كېيىك شۇلارنىڭ يۇرتىدىن چىقىدۇ. بۇ كېيىكنىڭ//كىندىكى كېسۈۋلىنىدۇ. ئەنە شۇ نەرسە «كىندىك ئىپار» دېيىلىدۇ. تۇبۇتلەر «ثابتْ» ئىسىملىك بىر ئادەمنىڭ ئەۋلادىدۇر. بۇ يەمەنلىك ئادەم بولۇپ، ئۇ يەردە (يەمەندە) بىر ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقتىن، جىنايىتىدىن قورقۇپ، كېمە بىلەن چىنغا كەلگەن. بۇ يەر ئۇنىڭغا ياراپ قېلىپ، شۇ يەرگە ئورنىشىپ قالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى كۆپەيىپ، تۈركلەر زېمىنىدىن مىڭ بەش يۈز پەرسەخ يەر ئالغان. بۇ يەرنىڭ شەرق تەرىپى چىنغا، غەرب تەرىپى كەشمىرگە، شىمال تەرىپى ئۇيغۇر يۇرتىغا، جەنۇب تەرىپى ھىند دېڭىزىغا تۇتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ تىللىرىدا ئەرەبچىنىڭ تەسىرى بار، «ئانا»نى «*أُما uma*»، «ئاتا»نى «*أَبا aba*» دەيدۇ.

تِكِتْ təgit «*تَكِينْ təgin*» سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى. بۇ سۆز ئەسلىدە «قۇل» دېگەن مەنىدە ئىدى. كېيىن خاقان ئوغۇللىرىنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ قالغان. بۇنداق كۆپلۈك شەكلى قائىدىگە توغرا كەلمەيدۇ. «*أُكا تِكِتْ ögə təgit*» — ئاددىي خەلقنىڭ چۆچىلىرى بىلەن خاقان ئوغۇللىرىنىڭ كىچىكلىرىگە بېرىلىدىغان نام. بۇ ئىككى سۆز دائىم بىللە ئىشلىتىلىدۇ. «*أُكا ögə*» سۆزى زۇلقەرنەين زامانىدا، زۇلقەرنەين بىلەن تۈركلەر يارىشىشتىن ئىلگىرى، ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرى ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە مەيدانغا كەلگەن.//

جُكُتْ qökü̈t پاكار، پەتەك. جُكُتْ كِشِي *qökü̈t kixi* — پاكار ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جِكِتْ qigit چىگىت. ئارغۇچە.

سِبُتْ sipüt سوۋۇت، يۇمغاقسۇت، قەشقەرچە.

سُغُتْ soqut سوغۇت، قېتىق پىشلىقى. قارلۇقچە.

سُغُتْ soqut ھېسسىپ. ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا - دەرمەك سېلىپ قىلىنىدىغان يېمەكلىك.

سغتْ sïoqït يىغا - زار.

سُكُتْ sögü̈t سۆگەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُكُتْ سُولِنكا قَذِنْكْ قاسِنكا

sögü̈t süliŋə kaźiŋ kasïŋa

سۆگەت سۆللۈكى بىلەن، قېيىن قاتتىقلىقى بىلەن.

بۇ ماقال «ھەر بىر نەرسە ئۆز ئەسلىگە تارتقىنى ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

قَجُتْ kaqut تۇتۇشۇش. جەڭدە ۋە غوۋغادا يىگىتلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىشى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِتْ karït ئوغرىلاش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش. تۈركمەنچە. بۇ سۆز ئەرەبچە «غارتْ» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك.

قُرُتْ kurut قۇرۇت. سۈتتىن ئىشلەنگەن قۇرۇت.//

قَنَتْ kanat قانات.

قُنَتْ konat قاياش، قولۇم - قوشنا. بىر - بىرى بىلەن ئۆم ئۆتىدىغان كىشىلەر توپى.

اُلْ مَنِكْ قُناتِم اُلْ *ol məniŋ konatïm ol* — ئۇ مېنىڭ قاياشىم ئۇ.

كَبِتْ kəbit دۇكان، ھاراق دۇكىنى.

كُجَتْ köqət كۆچەت. خارەزمدە ياشايدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى.

كُجُتْ köqüt ئات - ئۇلاغ.

كَذُتْ kəźüt كىيىت. كۆپىنچە تويدا ئىشلىتىلىدىغان كىيىم - كېچەك، يەنى كۆيئوغۇلنىڭ ۋە كېلىننىڭ يېقىنلىرىغا سوۋغا قىلىپ كىيدۈرۈلىدىغان كىيىم -

كېچەك. كَذُتْ بِرْدِي *kəżüt bərdi* — كىيىت قويدى.

كِرِتْ kirit كىلىت، ئاچقۇچ. بۇ سۆز ئەرەبچىگە يېقىن كېلىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭ ئەرەبچىسى «اِقْلِيدْ» دۇر. بۇ سۆزدىكى «ق – ḳ» ھەرپى «ك – k» گە، «ل – l» ھەرپى «ر – r» غا، «د – d» ھەرپى «ت – t» غا ئالماشقان، «ا – ئەلىف» چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

كُلُتَ külüt كۈلكە. خەلق ئارىسىدا كۈلكە بولغان نەرسە.

بُقَجْ buḳaq ساپال قاچا. اَشِجْ بُقَجْ *əxiq buḳaq* — قازان - قومۇچ. بۇ ئىككى سۆز بىللە ئىشلىتىلىدۇ.// I 463

بَكَجْ bəkəq تېگىنلەرنىڭ لەقىمى. «بَكَجْ اَرْسْلانْ تِكِينْ *bəkəq arslan təgin*» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز يۇمشاق «ك – g» بىلەن ئېيتىلسا، «بەگ» سۆزىنىڭ كىچىكلىتىلگەنلىكى بولۇپ، ئامراقلىق ۋە ئەركىلىتىش تۇيغۇلىرىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى، «ئەمىر» مەنىسىدىكى «بَكْ *bəg*» سۆزىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يۇمشاق «ك – g» دۇر.

بُلُجْ boluq بولۇچ. ئەرلەر ئىسمى.

تُقُجْ toḳuq توقاچ. بۇ سۆز «تُقْ اَرْ *toḳ ər* — توق ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «تُقْ *toḳ*» سۆزىدىن ياسالغان. چۈنكى، توقاچ ئادەمنى تويدۇرىدۇ.

تِكُجْ tiküq تۈكۈچ، چەككۈچ.

جَنَجْ qanaq زەيپانە؛ جۈرئەتسىز، قورقۇنچاق ئادەم.

سَنَجْ sanaq چاناچ. سَنَجْ كسِرْلُو[1] *sanaq kəsürgü* — چاناچ - تۇلۇم.

قَقَجْ ḳaḳaq قاقاچ، كىر. تُونْ قَقَجْ بُلْدِي *ton ḳaḳaq boldi* — تون كىر بولدى.// I 464

قُلُجْ ḳuluq قۇلۇچ. ئەرلەر ئىسمى.

قُلَجْ ḳulaq غۇلاچ. بۇنىڭ ئەسلى «قُلْ اَاْج *ḳol aq* — قولنى ئاچ» دېگەن بولىدۇ. بِيرْ قُلَجْ بَرْجِنْ *bir ḳulaq barqin* — بىر غۇلاچ تاۋار.

[1] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «كسِرْلُو» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن «دىۋان» نىڭ يازما نۇسخا 245- بېتىدە «كَسُرْكُو» شەكلىدە يېزىلىپ، يەنە «تۇلۇم» دەپ مەنە بېرىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ سۆزنى «*kəsürgü*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

قِلِجْ ḳilïq قىلىچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ قِلِجْ قِنْقا سِغْماسْ *ḳox ḳilïq ḳinḳa sïqmas*

قوش قىلىچ بىر قىنغا سىغماس.// 180

بۇ ماقال ئىككى ئادەم بىر ئىشقا ئىنتىلگەندە ياكى ئىككى ئادەم بىر قىزنى ئالماقچى بولغاندا ئېيتىلىدۇ. خاقانىيە بەگلىرىگىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئات قويۇلىدۇ. مەسىلەن: «قِلِجْ خانْ *ḳilïq han*» دېگەندەك. بۇ «ئىش - ھەرىكەتتە قىلىچتەك ئۆتكۈر خاقان» دېگەن بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اَلْبِي اُقِشْتِيلَرْ *ərən alpi oḳixtilar*

قِنكِرْ كُوزِنْ بَقِشْتِيلَرْ *ḳiŋir kəzin baḳixtilar*// 465 I

قَمُغْ تُلْمُنْ تُقِشْتِيلَرْ *ḳamuq tolmun toḳixtilar*

قِلِجْ قِنْقا كُوجِنْ سِغْدِي *ḳilïq ḳinḳa küqin sïqdi*

[باتۇر ئەرلەر (بىر - بىرىنى جەڭگە) چاقىرىشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.]

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلار بىر – بىرىنى چاقىرىشتى، غەزەپلىك كۆزلەر بىلەن قاراشتى، ھەممە قوراللارنى ئىشقا سېلىپ جەڭ قىلدى، نۇرغۇن قان ئۇيۇپ قالغانلىقتىن، قىلىچلار قىنغا ئاران سىغدى.

قَمِجْ ḳamïq چۆمۈچ، ساپلىق.

كُتِجْ kətiq كۆتلەش. ياش بالىلارنى تىللىغاندا ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ «كۆتكە ئوخشاش سېسىق» دېگەن بولىدۇ.

كُزَجْ kəzəq كوزا. بۇ سۆز ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ، پەقەت «ج – q» ھەرپى «ھ – ḫ» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

كُذَجْ kəżəq يۇقىرىقىغا ئوخشاش، «كوزا» دېگەن بولىدۇ. ئارغۇچە. «ذ – ż» بىلەن

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«ز – z» ھەرپلىرى خۇددى ئەرەبچىدىكىگە ئوخشاش بىر - بىرىنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىلگەن. ئەرەبلەر «يازدى» سۆزىنى «ذَبَرَ» دەپ يازغاندەك «زَبَرَ» دەپمۇ يازىدۇ. «شور سۇ»نى «ماءٌ ذُعاقٌ» دەپ يازغاندەك «ماءٌ زُعاقٌ» دەپمۇ يازىدۇ. //

كُمَچْ kəməq كۆمەچ. كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇلغان نان.

كُمُــجْ kəmüq كۆمۈك، كۆمۈلگەن خەزىنە. اُلْ كُمُــجْ بُلْــدِي *ol kəmüq buldi* — ئۇ كۆمۈلگەن خەزىنە تېپىۋالدى.

مَشِجْ məxiq: مَشِجْ اُزُمْ *məxiq üzüm* — قارا ئۈزۈم.

بُتَرْ putar «بَرْدِي *bərdi*» دېيىلمىغان رەختنى توقۇشتا ئىشلىتىلمىغان ئۆرۈش يىپ.

بَدَرْ بَدَرْ bədər bədər: بَدَرْ بَدَرْ يُگُرْدِي *bədər bədər yügürdi* — بەدەر قاچتى، يەنى يۈگۈرگەندە پاقۇر - پۇقۇر ئاۋاز چىقتى.

بَسَرْ basar تاغ سامسىقى.

بَغِــرْ baqir بېغىر، جىگەر. ھېچكىمگە بويۇن ئەگمەيدىغان كىشى «بَــدُكْ بَغِرْلِــغْ *bədük baqirliq* — چوڭ بېغىرلىق» دېيىلىدۇ. بۇ «جىگىرى بار» دېگەن بولىدۇ. ئوقيانىڭ ئوتتۇرىسى «يا بَغْرِي *ya baqri*» دېيىلىدۇ.

بَقِرْ bakir مىس. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بارْ بَقِرْ يُوقْ اَلْتُونْ *bar bakir yok altun* باردا مىس، يوقدا ئالتۇن.

بار بولسا مىستەك قەدىرسىز، يوق بولسا ئالتۇندەك قەدىرلىك بولىدۇ. بۇ ماقال ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئارىسىدا خارلىنىپ يۈرگەن كىشى ئاردىن يوقالغاندا، ئۇنىڭ قەدرى ئۆتۈلگەنگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. //

بَقِــرْ bakir چىندا قۇيۇلغان بىر خىل مىس ئاقچىنىڭ ئىسمى. ئېلىم - سېتىمدا ئىشلىتىلىدۇ.

بَقِرْ سُقِمْ bakir sokim //باقىر سوقىم. مىررىخ (مارس) يۇلتۇزىنىڭ ئېتى. قىزغۇچلۇقتا مىسقا ئوخشايدۇ.

بُكُرْ bəgür بۆرەك.

بُكُرْ bügür بۈگۈر. كۆچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۈستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا.

تَبَرْ tapar تاپار. قىپچاق خانلىرىدىن «اِنالْ اُوزْ *inal oz*»نىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ بىرى.

تَتِرْ tatir تېتىر، تاقىر. تَتِرْ يِرْ *tatir yər* — تېتىر يەر، سۇسىز ۋە دەرەخسىز يەر.

تِتِرْ titir ھېنگان تۆگىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى.

تَقِرْ تَقِرْ takir takir تاقىر - تۇقۇر. اَتْ اَذاقِي تَقِرْ تَقِرْ اِتِّي *at ażaqi takir takir ətti* — ئات ئايىغى تاقىر - تۇقۇر قىلدى.

تِكِرْ تِكِرْ tikir tikir: «تِكِرْ تِكِــرْ اِتِّــي *tikir tikir ətti*» بۇنىڭ مەنىسى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

تَمُرْ təmür تۆمۈر. بۇ سۆز «كُوكْ تَمُــرْ كِــرُو تُرْمــاسْ *kək təmür kərü turmas*» دېگەن ماقالدىمۇ كەلگەن. بۇ «كۆك تۆمۈر بىكار تۇرمايدۇ، تەگكەن يېرىنى يارىلايدۇ» دېگەن//بولىدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر مەنىسىمۇ بار. قىرغىز، ياباقۇ، قىپچاق ۋە باشقا خەلقلەر قەسەم ئىچكەندە ياكى ۋەدە قىلغاندا، قىلىچنى يالىڭاچلاپ، ئالدىغا كۆندىلەك قويىدۇ - دە، «بُــو كُــوكْ كِرْسُــونْ قِــزِلْ جِقْسُــونْ *bu kək kirsün kizil qiksun*» دەيدۇ. بۇ «ۋەدە بۇزۇلسا، قىلىچ قانغا بويالسۇن، تۆمۈر ئۆچ ئالسۇن» دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلار تۆمۈرگە ھۆرمەت قىلىدۇ.

تَمُرْ tamur تومۇر. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى «م – *m*»نى فەتھىلىك قىلىپ سۆزلەپ، «تَمَــرْ *tamar*» دەيدۇ. ئۇلار سۆزنى ھەمىشە يېنىكلىتىپ سۆزلەيدۇ. فەتھە ھەرىكىلەر ئىچىدە ئەڭ يېنىكى بولغاچقا، ئۇلار كۆپىنچە فەتھە بىلەن سۆزلەشكە مايىل كېلىدۇ.

تَفَــرْ tavar تاۋار. جانلىق ۋە جانسىز ماللار. ئوغۇزلار ۋە باشقىلار بۇ سۆزنى«و – ۋاۋ» بىلەن «تَوَرْ *tawar*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَفَرْ كِمِنْكْ اُكْلِسا بَكْلِكْ اَنكَرْ كَرْكَيُورْ *tavar kimiŋ üklisə bəglik aŋar kərgəyür*
تَفَرْ سِزِنْ قَلِبْ بَكْ اَرَنْسِزِنْ اَمْكَيُورْ *tavarsizin kalip bəg ərənsizin əmgəyür*//

[كىمنىڭ مېلى كۆپەيسە، بەگلىك ئاڭا يارىشۇر،
بەگ مالسىز قالسا، ئادەمسىزلىكتىن ئەمگىلىدۇ.]

كىمنىڭ مېلى كۆپەيسە، ئۇ باشقىلارغا قارىغاندا ئەلنى ئىداره قىلىش ئىشىغا لايىقراق بولىدۇ؛ مالسىز قالغان بەگ ئۆز ئەتراپىغا ئادەم يىغالماي قىينىلىدۇ، چۈنكى كىشىلەر ئۇنىڭغا مېلىنى دەپ خىزمەت قىلىدۇ.

جُبُرْ qupur چوپۇر. ئۆچكە چوپۇرى. ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغان، كىرەكسىز نەرسىلەرنى «جُبُرْ جَبُرْ *qupur - qapur*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

جُتُرْ qutur بەتخۇي. جُتُرْ كِشِي *qutur kixi* — بەتخۇي ئادەم، مىجەزى ئەسكى ئادەم.//

جَغِرْ qaoʏir شىرنە.

جَغِرْ qaoʏir ھاراق، شاراب، بۇ ئىككى سۆز بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز.

جَغِرْ qaoʏir چىغىر يول.

جَقِرْ qakʏir چېقىر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِتْ جَقِرِي اَتْقا تَكِيرْ اَتْ جَقِرِي اِتْقا تَكْماسْ

it/qakʏiri atka tagir at qakʏiri itka tagmas

چېقىر كۆز ئىت ئاتقا باراۋەر كېلەر، چېقىر كۆز ئات ئىتقىمۇ باراۋەر كەلمەس.

چۈنكى، چېقىر كۆز ئاتنىڭ كۆزى ياخشى كۆرمەيدۇ. بۇ ماقال ئۇنداق ئاتقا يېقىن يولىماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جِكِرْ جِكِرْ qigir qigir گىچىر - گىچىر. قۇم ئارىلىشىپ قالغان نانىنى چاينىغاندا چىقىدىغان ئاۋاز.

سُغُرْ suoqur سۇغۇر. بۇنىڭ تېرىسىدىن يامغۇرلۇق قىلىنىدۇ.

سِغِرْ sïoʏir خانلارنىڭ كۆپ ئادەم بىلەن قىلىدىغان بىر خىل ئوۋى. بۇنىڭدا، خانىنىڭ ئادەملىرى ئورمانلارغا ۋە قىرلارغا تارقىلىپ، ياۋا ھايۋانلارنى خان تۇرغان يەرگە قوغلاپ كېلىدۇ. خان ئالدىغا كەلگەن ھايۋانلارنى ھېچ ئاۋارە بولماستىن ئوۋلاۋېرىدۇ.

سِغِرْ sïoʏir سىيىر، كالا. سُوغْ سِغِرِي *suv sïoʏiri* — سۇ كالىسى.

قَتِرْ kˌatïr قېچىر.

قَدِرْ kˌadïr قىيىن، جاپالىق. قَدِرْ نانْكْ *kˌadïr nəŋ* — قىيىن نەرسە. قَدِرْ يِيرْ *kˌadïr yər* — تاغلاردا قار ۋە مۇز قېلىن بولغانلىقتىن، ئۆتۈش قىيىن بولغان يەر.//

قَدِرْ: kˌadïr قَدِرْ قِشْ *kˌadïr kïx* — قارا قىش، قەھرىتان قىش.

قَدِرْ kˌadïr قەيسەر، كەسكىن. خاقانىيە خانلىرىنى «قَدِرْخانْ *kˌadïrhan*» دېيىش

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگە تولىرا كېلىدۇ. چۈنكى، قەيسەرلىك، كەسكىنلىك كۈچ - قۇدرەتتىن كېلىدۇ. قەيسەر، كەسكىن ئادەم خالىغان ئىشنى قىلالايدىغان كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولىدۇ.

قِسِرْ kˌïsïr قىسىر. تۇغمايدىغان خوتۇن ياكى ھايۋان. «قىسىر بايتال» مەنىسىدىكى «قِسِرْ قِسْراقْ *kˌïsïr kïsrakˌ*» سۆزى شۇنىڭدىن كەلگەن.

كَلَرْ kələr كېلەر.

بُغَزْ boqaz بوغۇز، كېكىردەك.

تَبِزْ təpiz شورتاك يەر. تَبِزْ كِشِي *təpiz kixi* — ھەسەتخور ئادەم، ئىچى قوتۇر ئادەم.

تُبُزْ topuz: تُبُزْ يُكْ *topuz yük* — ئۇستىگە مىنگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كېلەڭسىز ئارتىلغان يۈك.

تِتِزْ titiz: تِتِزْ نانْكْ *titiz nəŋ* — قىرتاق نەرسە، ھېلىلىدەك قىرتاق نەرسە. //

تُكُزْ tüküz: تُكُزْ اَتْ *tüküz at* — پېشانىسىدە تەڭگىدەك ئېقى بار ئات، قاشقا ئات.

سَغِزْ saoʏiz سېغىز، چاينايدىغان سېغىز. سَغِزْ تُبْراقْ *saoʏiz toprakˌ* — سېغىز تۇپراق، سېغىز توپا.

سَقِزْ sakˌïz كىيىمگە يۇققان شالتاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر، داغ.

سَكِزْ səkiz سەككىز. «سَكِّزْ *səkkiz*» نىڭ يېنىكلىتىلگەن شەكلى.//

سَمِزْ səmiz سېمىز. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ سېمىزى. بۇ سۆزدە ئەرەبچىگە ئوخشاشلىق بار. بىرلا پەرقى ئەرەبچىدىكى «ن – *n*» ھەرپى تۈركچىدە «ز – *z*»غا ئالماشتۇرۇلغان. بۇ تۈركىي تىللاردا بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال. «سَنْ *sən*» ۋە «سِزْ *siz*» سۆزلىرىدە «ز – *z*» ھەرپى «ن – *n*» بىلەن ئالماشقىنىغا ئوخشاش.

قُبُزْ kˌobuz قۇبۇز. ئۇد (باربىت)قا ئوخشايدىغان تارلىق چالغۇ ئەسۋابى.

قُتُزْ kˌotuz قوتاز.

قُتُزْ اِتْ kˌutuz ït قۇتۇرغان ئىت، غالجىر ئىت.

قَذِزْ kˌaʒïz قوۋزاق، دەرەخ پوستى.//

قُذُزْ kˌuʒuz چوكان، سېكىلەك.

قِمِزْ kˌïmïz قىمىز. تۇلۇمدا ئېچىتىپ ئىچىلىدىغان يىلقا سۈتى. قِمِزْ اَلْمِلا *kˌimïz almïla* — قىمىز ئالما، بىر خىل ئاچچىق - چۇچۇك ئالما.

كُكُزْ köküz كۆكس، كۆكرەك.

كِدِزْ kiżiz كىگىز.

كِفِزْ kiviz گىلەم.

كُفِزْ küviz (ئىككى مەخرەج ئاۋىسىدا تەلەپپۇز قىلىنمىدىغان «z» بىلەن) قېرى سۆگەتكە ئوخشاش ئوتتۇرىسى چىرىگەن پور دەرەخ.

كُفِزْ تُرْما küviz turma — پور تۇرما، يەنى سېپىسىپ، تەمى بۇزۇلغان تۇرۇپ، تەمى بۇزۇلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرُسْ tarus تورۇس.

تَلَسْ talas: ئات بەيگىسىدە ۋە چۆگەن ئويۇنىدا مەيداننىڭ چېكىگە تارتىلغان ئارغامچا.

تَلَسْ talas تالاس. «طِرازْ tiraz» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان شەھەرنىڭ نامى. بۇ شەھەر ئىككى بولۇپ، بىرى «اُلُغْ تَلاسْ uluq talas — چوڭ تالاس» دېيىلىدۇ، يەنە بىرى مۇسۇلمانلار چېگرىسىدا بولۇپ، «كَمِي تَلاسْ kəmi talas — كىچىك تالاس» دېيىلىدۇ.

تُلَسْ tulas: تُلَسْ يُوزْ tulas yüz — تاتارغان يۈز، سۆرۈن چىراي.

بِجِشْ piqix يىرتىش. چوڭلارنىڭ زىيانپەتكە ياكى بۆشۈك تويغا كەلگەنلەرگە تارتۇق قىلىش ئۈچۈن يىرتىلغان يىپەك رەخت.

بُرِشْ bürix پۈرۈم، تېرىدە ۋە كىيىمدە پەيدا بولغان قورۇق.

بَغِشْ baqïx بېغىش. بارماقلارنىڭ ۋە باشقا ئەزالارنىڭ بوغۇمى. قومۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ بوغۇمىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بَقِشْ bakïx بېقىش، قاراش، بىر - بىرىگە قاراش.

بِلِشْ bilix بىلىش، تونۇش - بىلىش. بۇ سۆز بۇ يەردە سۇپەت، مەستەر ئەمەس.

بُلُشْ bulux پايدا. قىلغان ئىشتىن ئېلىنغان پايدا.

بُلُشْ bolux بولۇشۇش، سۆز بىلەن يارەدەم قىلىش. اُلْ مَنكا بُلُشْ قِلْدِي ol maŋa bolux kïldi — ئۇ ماڭا بولۇشتى.

تَبِشْ tapïx تاپىلاش. ئىككى ئادەمنىڭ بىر - بىرىگە ئىش/تاپشۇرۇشى، ھاۋالە قىلىشى.

تُتُشْ tutux كايىش، قاتتىق گەپ قىلىش. بۇ سۆز قاتتىقراق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

تُتُشْ tutux تۇتۇش. ئەرلەر ئىسمى.//

تَفُشْ tavux ھىس - تۇيغۇ؛ تەۋىش، شەپە.

تُقِشْ tokïx توقۇنۇش، ئۇرۇش، جەڭ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُقِيشْ اِجْرا اُرِشْتِمْ tokïx iqrə urïxtim [توقۇنۇش ئىچىدە ئۇرۇشتۇم،

اُلُغْ بِرْلا قَرِشْتِمْ uluq birlə karïxtim ئۇلۇغ بىلەن قېرىشتىم.

تُكُزْ اَتِنْ يَرِشْتِمْ tüküz atïn yarïxtim قاشقا ئات بىلەن چېپىشتىم،

اَيْدِمْ اَمْدِي اَلْ اُتارْ aydim əmdi al utar ئۇتارا! ئەمدى ئال، دېدىم.]

جەڭدە ئەلنىڭ چوڭى بىلەن ئۇرۇشتۇم، قاشقا//ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردىم؛ «ئەي، ئۇتارا! بۇنى ئال» دەپ ئوق ئاتتىم. ئۇتار — بىر ئادەمنىڭ ئىسمى.

تُقِشْ tokïx توقۇش. ئادەم ئىسمى.

تَكِشْ təgix ئاش ئېتىش، بىر - بىرىگە لوقما يېدۇرۇش.

تَكِشْ təgix ھەر نەرسىنىڭ ئاخىرى، تۈگىشى.

تَكِشْ təkix تەكىش. ئەرلەر ئىسمى.

جَبِشْ qəbix چۈش. ئالتە ئايلىق چىشى ئوغلاق.

جَقُشْ qavux چاۋۇش. جەڭلەردە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلمىغان چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلقتە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان ئوفىتسېر.

جِقِشْ qïkïx چىقىش، پايدا، مەنپەئەت. اُلْ اِيشْتا جِقِشْ يُوقْ ol ixta qïkïx yoq — ئۇ ئىشتا پايدا يوق، بۇ ئىش چىقىش قىلمىدى.

جَلِيشْ qalïx چېلىش، كۆرەش.

سُرُشْ sürux چۆرۈش، بۇغداي باشقىنى دېنى قېتىشتىن ئىلگىرى ئۇزۇۋېلىپ، ئوتتا پۇچىلاپ، يانجىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك.

سقِشْ sïkïx سىقىق، بىر - بىرىنى ئىتتىرىش، تارچىلىق، تىقما - تىقمىلىق.//

سُكُشْ səküx سۆكۈش، تىللاش.

سُگُشْ sügüx (يۇمشاق «ك – g» بىلەن) كاۋاپ قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان قوزا ۋە

ئوغلاق گۆشى. ئوغۇزچە.

سِكِشْ sikix سىكىش، جىنسىي ئالاقە.

قَپِشْ kˌapïx بۇلاش، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش.

قَپُشْ kˌapux قاپۇش. ئارغۇ ئېلىدە بىر يەر نامى.

قَجِشْ kaqïx قېچىش، قاچ ـ قاچ. خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئۇركۈش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَجِشْ بُلْسا قِيا كُرْماسْ *kˌaqïx bolsa kïya kørməs*

قاچ ـ قاچ بولسا، ھېچكىم بىر ـ بىرىگە قارىماس.

قُجُشْ kˌuqux قۇچۇش، قۇچاقلاش.

قَذَشْ kˌażax قاياش، يېقىن تۇغقان.

قَذِشْ kˌażïx قېيىش. ھايۋان تېرىسىدىن تىلىنغان تاسما.

قَرِشْ kˌarïx غېرىچ. بِيرْ قَرِشْ *bir kˌarïx* — بىر غېرىچ.

قُغُشْ kˌoqux ئاشلانغان ۋە ئاشلانمىغان تېرە.

I 478 **قُغُشْ** kˌoqux قوغۇش، قوش، نور. تَكِرْمانْ قُغُشِي *təgirmən kˌoquxi* — تۈگمەن نورى.//

قُغُشْ kˌuqux ئوقنى سىلىقلاش ۋە تەكشىلەش (بىر خىل ئۆلچەمگە كەلتۈرۈش) ئەسۋابى.

185 **قَمِشْ** kˌamïx قومۇش.//

كَجِشْ kəqix دەريا ۋە ئېقىندىن ئۆتىدىغان كېچىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلْ كَجِشْنِ سُوفْ اِلَتّي *ol kəqixni suv ˌlətti*

ئۇ كېچىكنى سۇ ئېلىپ كەتتى.

بۇ ماقال «بولار ئىش بولۇپ بولدى، ئەمدى ئورنىغا كەلمەيدۇ» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كَرِشْ kərix ئۈستىگە چىققىلى بولمىدىغان تاغ چوققىسى. ئوغۇزچە.

كَرِشْ kərix ئاتنىڭ گەجگىسى، ئۇچىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كَرِشْ يَغرِي اُغُلْقا قَلِيرْ *kərix yaqïri oqulqa kˌalïr*

گەجگە يېغىرى ئوغۇلغا قالار.

بۇ سۆزلار توپلانغان يەر بولغاچقا، بۇ يەردىكى يېغىر ئاسان ساقايمايدۇ. بۇ ماقال شۇنداق يېغىردىن ساقلىنىشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

كَرِشْ kərix ئۇرۇش ۋە جاڭجالدا تاقابىل تۇرۇش، قارشىلىق كۆرسىتىش.

كُرُشْ kərüx كۆز تىكىشىش.

كِرِشْ kirix كىرىچ، ئوقيا كىرىچى.//

كِرِشْ kirix كىرىش، كىرىم. بىر ئادەمنىڭ ئۆز مۇلكىدىن كىرگەن كىرىمى.

كَرِشْ kərix تىركىشىش، ئۇرۇشۇش. نالِكْ كَرِشْتِنْكْ *nəlik kərixtiŋ* — نېمە ئۈچۈن ئۇرۇشتۇڭ؟

كَلِشْ kəlix كېلىش، كَلِشْ بَرِشْ *kəlix barïx* — كېلىش ـ بېرىش. مېھمانخانىنى «كَلِشْ لِكْ بَرِشْلِغْ اَفْ *kəlixlig barïxliq əv*» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن.

كُمُشْ kümüx كۈمۈش. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ اَرَنْ بِي اُذُرْدُمْ *alp ərənni өzürdüm* [باتۇر ئەرلىرىنى ئايرىدىم،

بُيْنِنْ اَنِكْ قَذِرْدِمْ *boynïn anïŋ kˌazïrdïm* ئۇنىڭ بوينىنى قايىرىدىم،

اَلْتُنْ كُمُشْ يُذُرْدُمْ *altun kˌümüx yüzürdüm* ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى يۇدكۇزدۇم،

سُوسِي قَلِنْ كِيمْ اُتارْ *süsi kˌalïn kïm өtər* قوشۇنى كۆپ كىم ئۆتەلەيدۇ؟]//

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: دۈشمەن قوشۇنلىرىنى پارچىلىۋەتتىم، بويۇنلىرىنى قايىرىدىم، خەزىنىسىدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى يۇدكۇزدۇم، دۈشمەن ئەسكىرى كۆپ بولغاچقا، ئۆتەلمىگىلى تاس قالدىم.

كُمُشْ kümüx تەڭگە. چۈنكى، تەڭگىنىڭ تەركىبىدە كۈمۈش بار.

كُمُشْ kümüx كۈمۈش. دېدەكلەر ئىسمى.

بَتِغْ patïoq پېتىق. دەريا ۋە ئېقىنلارنىڭ چوڭقۇر يېرى.

بِجِغْ pïqïoq پىچىم، ۋەدە، ئەھدە. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِجِغْ قِلْدِي *ol mənïŋ birlə pïqïoq kˌildi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن پىچىمغا كەلدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بَرِغْ barïoq: اُلْ بَرِغْ بَرْدِي *ol barïoq bardi* — ئۇ ھېچنېمىگە قارىماي بېرىۋەردى.

بَرِغْ barïoq سېسىق نەرسە. بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلمەي، «سَسِيغْ بَرِغْ *sasïoq barïoq*» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى «سېسىق، بىخىسغان» دېگەن بولىدۇ.

بَسِغْ basïoq كېچىسى قونىدىغان جاي.// اُلْ اَنِي بَسِغِنْدا تُتّي *ol ani basïoqïnda tutti* — ئۇ ئۇنى قونغان يېرىدە تۇتتى.

بُسُغْ pusuoq بۆكتۈرمە، پىستىرما.//

بُشُغْ boxuoq رۇخسەت. خان تەرىپىدىن ئەلچىنىڭ قايتىپ كېتىشىگە بېرىلگەن رۇخسەت (قەغەزى). ئەلچىگە بېرىلگەن سوۋغىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچە «سُفْرَة» دېگەن سۆزگە ئوخشايدۇ. «سُفْرَة» ئەسلىدە « مېھمانغا تەييارلانغان تائام » دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، كېيىنچىرەك يېمەكلىكلەرنىڭ ئاستىغا سېلىنىدىغان «تېرە سۇپرا» (داستىخان) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالغان. شۇنىڭدەك ئۆز قېرىنداشلىرىنى يوقلاش ئۈچۈن يىراقتىن كەلگەن ئادەم قايتىپ كېتىدىغان چاغدا ھەممە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى زىيارەتكە چاقىرىدۇ، ئاندىن بىرمۇنچە سوۋغاتلار بىلەن ئۇنىڭ كېتىشىگە رۇخسەت بېرىلىدۇ، ئەنە شۇ زىيارەتكىمۇ «بُشُغْ اَشِي *boxuoq axï* — رۇخسەت ئېشى» دېيىلىدۇ.

بِشِغْ pïxïoq پىششىق. بِشِغْ اَشْ *pïxïoq ax* — پىششىق ئاش. پىشقان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بِشِغْ كَرْبِجْ *pïxïoq kərpiq* — پىششىق كىرپىچ، پىششىق خىش. بِشِغْ سُجُوكْ *pïxïoq süqük* — قاينىتىلغان شاراب.

بَقِغْ bakïoq بېقىش، قاراش، كۆرۈش. اَنِكْ بَقِغِي كُرْ *anïŋ bakïoqï kər* — ئۇنىڭ بېقىشىنى كۆر.

مىنىڭ تىلىكىم، بۇ كىتابتا بۇ خىلدىكى مەستەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەمەس، پەقەت كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرىنلا بېرىشتۇر.//

بُشُغْ puxuoq ئىچ پۇشۇقى. بُشُغْ بُشْدِي *puxuoq puxdi* — ئىچى پۇشتى، يەنى كۆڭلى بىئارام بولدى، خاپا بولدى.

تَبُغْ tapuoq خىزمەت، خىزمەت قىلماق.

تَبُغْ tapuoq تېۋىنىش، تائەت ـ ئىبادەت. تَنْكْرِي تَبُغِي *təŋri tapuoqï* — تەڭرىگە تېۋىنىش.

تُتُغْ tutuoq تۇتۇق، گۇرۇ، رەنە.

تُتُغْ tutuoq تۇتاقلىق. اَنِكْ تُتُغِي بارْ *anïŋ tutuoqï bar* — ئۇنىڭ تۇتاقلىقى بار.

تِذِغْ tïžïoq تىيىق، بىر ئىشتىن تىيىش، توسۇش، مەنئى قىلىش.

تَرِغْ tarïoq ئاشلىق. بۇ دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئىسمى.

تَرِغْ tarïoq بۇ كۆپچىلىك تۇرك خەلقلىرى تىلىدا «بۇغداي» دېگەن بولىدۇ، يالغۇز ئۇغۇزلار بۇ سۆزنى «تېرىق» دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. بۇ توغرا ئەمەس. ئۇلار بۇغدايىنى «اَشْلِقْ *axlïk*» دەيدۇ.

تُرُغْ turuoq تۇراق؛ تۇرا، تاغ تۇرا.

تُرُغْ toruoq تورۇق. بُو اُغْلانِغْ بِيرْ تُرُغْقا اَلْدِمْ *bu ooqlaniq bir toruoqka aldïm* — بۇ بالىنى بىر تورۇق (ئات)قا ئالدىم. بەزىدە كىنايە تەرىقىسىدە تۆگە ۋە كالىلارمۇ مۇشۇ ئىسىم بىلەن يۈرگۈزۈلىدۇ. تُرُغْ اَتْ // *toruoq at* — تورۇق ئات.

تُرِغْ torïoq: تُرِغْ اَرْتْ تِيزْ *torïoq art təz* — تورغات. قەشقەردە بىر يايلاقنىڭ نامى[1].

جَقِغْ qavïoq قامچا ئۇچى.//

سَبِغْ sapïoq چىدىرنىڭ ئېتىكى.

سَتِغْ satïoq سېتىق، سودا ـ سېتىق.

سِذِغْ sïžïoq پەش، كىيىمنىڭ پېشى. سِذِغْ يَبْ اُلْتُرْدِي *sïziq yapip olturdi* — پېشىنى يېپىپ ئولتۇردى، يەنى يەكتەكنىڭ ئىككى پېشىنى قىستۇرۇپ ئولتۇردى. مۇنداق قىلىش نازاكەت ھېسابلىنىدۇ.

سِذِغْ sïžïoq چىش ئارىچى. بىرەر ئادەمگە سىر ساقلاشنى تاپىلىغاندا، «بُو سُزْنِي سِذِغْدِنْ سِزِتْما *bu səzni sïžïoqdïn sïzïtma* — بۇ سۆزنى چىشىڭنىڭ ئارىچىدىن چىقارما» دېيىلىدۇ.

سَرِغْ sarïoq سېرىق. توق سېرىق نەرسە «سَبْ سَرِغْ *sap sarïoq*» دېيىلىدۇ. ئادەمدە بولىدىغان ئوت كېسىلى، يەنى سەپرانۇ «سَرِغْ *sarïoq*» دېيىلىدۇ.//

[1] ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا تورغات داۋىنىدىن چۈشىدىغان تورغات دەرياسىنىڭ بويى بولسا كېرەك. ھازىر بۇ يەردە تورغات مەھەللىسى بار.

سَرِغْ sarïoq: سَـرِغْ سُـوفْ *sarïoq suv* — سېرىقسۇ، قېرىندا توپلىنىدىغان سېرىقسۇ. سېرىق رەڭلىك ھەرقانداق نەرسە «سَرِغْ سُـرِغْ *sarïoq surïoq*» دېگەن جۈپ سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.

سُرُغْ soruoq سوراقتا. سُرُغْ قِلْدِي *soruoq kïldi* — (يېتەكەن نەرسىنى) سوراقتا قىلدى.

جَلِـــغْ qalïoq بۇ سۆزنىڭ يوقالغان نەرسىنى «سوراقتا، ئاختۇرۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بەگلەرنىڭ يېزا خەلقى ۋە كۆچمەنلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى بىر مۇھىم ئىشقا چاقىرىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَبُغْ qapuoq قوۋۇق، قاپقا، ئىشىك.

قَتِغْ qatïoq قاتتىق. ھەر نەرسىنىڭ قاتتىقى.

قَدِغْ qaždïoq قېيىق، قېيىپ تىكىش.

قُذُغْ qužuoq قوۋۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُذُغْدا سُوقْ بارْ اِتْ بُرْنِ تَكْماسْ *qužuoqda suv bar it burnï tagmas*

قوۋۇقتا سۇ بار، ئىت بۇرنى تەگمەس.

بۇ ماقال ئارزۇ قىلغان ئىشنىڭ قولى يەتمەيدىغان ياكى بىر كىمنىڭ قولىدىكى ئاشقا كۆزى چۈشسىمۇ، ئۇنى قولغا كەلتۈرەلمەيدىغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.//

قِـــذِغْ qïždïoq قىرغاق. دېڭىز، دەريا، ئۆستەكنىڭ ۋە ئېرىقلارنىڭ قىرغىقى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چېتى، قىرغىقىمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. اَرِقْ قِـــذِغِي *arïk qïždïoqï* — ئېرىق قىرغىقى. اَيَـــقْ قِـــذِغِي *ayak qïždïoqï* — ئاياق (قاچا) قىرغىقى. يارْ قِذِغِي *yar qïždïoqï* — يار قىرغىقى.

قُرُغْ quruoq قوۋۇق، بوش. قُرُغْ اَفْ *quruoq av* — (ئادەم ئولتۇرمايدىغان) قوۋۇق ئۆي. ئىچىدە نەرسە ـ كېرەك يوق ئۆيمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. قُرُغْ اُلْما *quruoq ulma* — قوۋۇق كوزا. ئىچى بوش قاچىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قُرُغْ quruoq قوۋۇق (ھۆلنىڭ ئەكسى).//ئاۋۇالقى ئۇقۇم شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

قُرِغْ qorïoq قورۇق. بەگلەرنىڭ مال باقىدىغان مەخسۇس يايلىقى. قورۇقدىلىدىغان ۋە كۆزىتىلىدىغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَسِغْ qasïoq قوۋۇز. ئېغىزنىڭ ئوك ۋە سول تەرىپىدىكى بوشلۇق.

قِسِغْ qïsïoq قاماقخانا، تۇرمە. اُلْ بَكْ قِسِغْنْدا قَلْـــدِي *ol bag qïsïoqïnda qaldi* — ئۇ (بىر ئىش سەۋەبىدىن) بەگنىڭ قاماقخانىسىدا قالدى.//

قُسِغْ qusïoq قۇسۇق. اَنِ قُسِغْ تُتِّي *ani qusïoq tutti* — ئۇنى قۇسۇق تۇتتى، يەنى ئۇنىڭ قۇسقۇسى كەلدى.

قُشُغْ qoxuoq قوشاق، شېئىر، قەسىدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُرْكَنْ قَتُنْ قَتِينكا تَكُرْ مِنْدنْ قُشُغْ *türkən qatun qatïŋa təgür məndin qoxuoq*

اَيْغِلْ سِزِنْكْ تَبْغْجِي اُتُرْ يَنْكِي تَبُغْ *ayoɣil sizïŋ tapuoqqi ətnür yaŋï tapuoq*

[تۈركەن خوتۇن قېشىغا مەندىن قوشاق يەتكۈز،

سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەت ئۆتۈنىدۇ، دېگىن.]

خانىنىڭ خوتۇنى ھۈزۈرىغا مەندىن قوشاق (قەسىدە) يەتكۈز، سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەتلەرنى ئۈمىد قىلىدۇ، دېگىن.

قَقِـــغْ qakïoq ئاچچىق، غەزەپ، قېرىشىش. مَـــنْ اَنِـــكْ قَقِغْنْـــدا بُـــو ايـــشْ قِلْـــدِمْ *mən aniŋ qakïoqïnda bu ix qïldim* — مەن ئۇنىڭ بىلەن قېرىشىپ بۇ ئىشنى قىلدىم.

قَمُغْ qamuoq ھەممە. قَمُغْ كِشِي تُوزْ اَرْماسْ *qamuoq kixi tüz ərməs* — ھەممە كىشى تەكشى بولماس.

قَنِغْ qanïoq تەشنالىق، ئارزۇ ـ ئارمان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

تُتْجِي يَغَرْ بُلِيتِي اَلْتُنْ تَمارْ اَرِغْ *tutqï yaoqar buliti altun tamar arïoq*

اَقْسا اَنِنْكْ اَقِينِ قَنْدِي مَنِكْ قَنِغْ *aqsa aniŋ aqïni qandi məniŋ qanïoq*

[(ئۇنىڭ) بۇلۇتى ئۈزۈلمەي يېغىۋاتىدۇ،

(ئۇنىڭدىن) ئېرىغ (ساپلا) ئالتۇن تېمىۋاتىدۇ،

ئۇنىڭ ئېقىنى ئاقسا، مېنىڭ تەشنالىقىم قاناتتى.]

ئايال پادىشاھنىڭ ئېھسانلىرىنى تەرىپلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ ساخاۋەت بۇلۇتىدىن ساپ ئالتۇن ياغىدۇ، ئەگەر ئۇنىڭ سەل ـ ئېقىنى بىزگە قاراپ كەلسە، شادلىقىم تېشىپ، تەشنالىقىم قاناتتى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بُتِقْ putïk پۇتاق، شاخ. ھەر نەرسىنىڭ پۇتىقى.

بُتِقْ putïk كىچىك تۇلۇم. قەشقەرچە.

بُتِــقْ putïk ئاتنىڭ شىراق تېرىسىدىن قىلىنغان تۇلۇم. ئۇنىڭدا قىمىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ساقلىنىدۇ.

بُتَــقْ putak پۇتاق. بىر دىئالېكتتا. بۇ سۆزدىكى «ت – t» ھەرپنىڭ فەتھىلىك ئوقۇلىدىغان تۈرى بولغاندەك، كەسرىلىك ئوقۇلىدىغان تۈرىمۇ بار. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 488

كِمْ اَيِبْ اِشْتُرْ قُلاقْ — *kim ayïp əxtür kulak*

اَىْ اَڤِي اَرْتُجْ بُتاقْ — *ay əvi artuq putak*

[كىم ئېيتىپ، (قانداق) قۇلاق ئىشىتكەنكى،

ئاينىڭ ئۆيى ئارتۇچ پۇتىقى، (دەپ).]

شائىر سۆيۈملۈكىنىڭ يۈزىنى ئايغا، بويىنى ئارتۇچ دەرىخىگە ئوخشىتىپ// 189

مۇنداق دەيدۇ: ئاينىڭ ئۆيىمۇ، تۇرار جايىمۇ ئارتۇچ دەرىخىنىڭلا پۇتىقى، دەپ كىم ئېيتقان ۋە ئۇنى قايسى قۇلاق ئىشىتكەن؟

بُجُــقْ puquk پۇچۇق، كەمتۈك، كېسىلگەن، پۇچۇلغان نەرسە. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېرىمىمۇ «بُجُقْ *puquk*» دېيىلىدۇ. بُجُــقْ يَرْمــاقْ *puquk yarmak* — پۇچۇق يارماق.

بِذِقْ bïżïk بۇرۇت.

بَــرَقْ barak يۇڭى پاخپايغان ئوۋ ئىتى. تۈركلەرنىڭ ئېتىقادىچە، بۈركۈت قېرىغاندا ئىككى تۇخۇم تۇغۇپ، ئۇلارنى باسارمىش؛ تۇخۇملارنىڭ بىرىدىن باراق ئاتلىق كۈچۈك چىقارمىش. ئىتلارنىڭ ئەڭ تېز يۈگۈرىدىغىنى ۋە ھەممىدىن ئوبدان ئوۋ قىلالايدىغىنى شۇ باراق ئىتى بولارمىش//. ئىككىنچى تۇخۇمدىن بۈركۈتنىڭ چۈجىسى چىقارمىش، بۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى چۈجىسى بولارمىش. I 489

يُرِقْ yorïk يورۇق، خۇي - پەيل، يۈرۈش - تۇرۇش،خۇلق. بَكْ يُرِقِي نَتَكْ *bəg yorïki nətəg* — بەگنىڭ خۇي - پەيلى قانداق؟

بِرُقْ bïruk بۇيرۇق. خاننىڭ يېنىدا چوڭلارنى جاي - جايىغا ئولتۇرغۇزىدىغان كىشى،

پەرمانچى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بُيْرُقْ *buyruk*» تۇر، چۈنكى بۇ ئادەم ئۇلارنى شۇنىڭغا بۇيرۇيدۇ.

بُزُقْ buzuk بۇزۇق، بۇزۇلغان. بُزُقْ اَڤْ *buzuk əv* — بۇزۇق ئۆي. بۇزۇلغان، يىقىلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بَشَقْ baxak باشاق. ئوق ۋە نەيزە ئۇچىدىكى تۆمۈر.

بَشَــقْ baxak باشماق، كەش، پوپۇچ. چىگىلچە. ئوغۇز ۋە قىپچاقلار بىر «م – *m*»نى قوشۇپ «بَشْــمَقْ *baxmak*» دەيدۇ. مۇنداق ھەرپ قوشۇش ئەرەب تىلىدىمۇ بار. مەسىلەن: «تَمَدْ رَعَتِ الْمَرْأَةُ» دېگەن ئىبارىدىكى «تَمَدْ رَعَــتْ» سۆزى ئەسلىدە «تَدَرَّعَتْ» بولۇپ، «دِرْع» سۆزىدىن كەلگەن. «تَمَسْكَنَ الرَّجُلُ» دېگەن ئىبارىدىكى «تَمَسْكَنَ»//سۆزىمۇ ئەسلىدە «تَسَكَّنَ» بولۇپ، «سُكُونْ» سۆزىدىن كەلگەن. 490 I

بُشَقْ puxak غەمكىن، ئىچى پۇشقاق. بُشَقْ اَرْ *puxak ər* — ئىچى پۇشقاق ئادەم. ئوغۇز ۋە باشقىلارنىڭ تىلىدا.

بِشِقْ pïxïk پىششىق. بِشِــقْ اَتْ *pïxïk ət* — پىششىق گۆش. ياغمىلار «بَشِــقْ *baxïk*» دەيدۇ.

بَلِقْ balïk بېلىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بَلِقْ سُڤْدا كُوزِي تَشْتِنْ

balïk suvda kəzi taxtïn

بېلىقنىڭ ئۆزى سۇدا، كۆزى تاشقىرىدا.

بۇ ماقال بىر ئىشنى بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسكە سالىدىغان ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بَلِــقْ balïk لاي. ئارغۇلار ۋە بىر قىسىم ئوغۇزلار تىلىدا. ئارغۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۈچ ساكىنلىق تاۋۇشنى يانمۇ يان كەلتۈرۈپ، «بالْقْ *balk*» دەيدۇ. تۈرك تىلىدا پەقەت ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلەلەيدۇ. ئارغۇلارنىڭ تىلى سەل بۇزۇلغان.

بَلِــقْ balïk ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا شەھەر، قەلئە. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى «بِيشْ بَلِقْ *bəx balïk*» دەپ ئاتىلىدۇ،// 190

I 491

بۇ «بەش شەھەر» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر// شەھىرى «يَنكىي بَلِقْ *yaŋi balïk*» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ «يېڭى شەھەر» دېگەن بولىدۇ.

بُلَقْ bulak: بُلَقْ اَتْ *bulak at* — بويى قىسقا، ئۇچىسى كەڭ ئات.

بُلَقْ bulak بۇلاق. بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنى قىپچاقلار ئەسىر ئالغانىدى، كېيىن ئۇلۇغ تەڭرى ئۇلارنى قۇتقۇزدى ۋە ئۇلار «اَلْكا بُلَقْ *əlkə bulak*» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. بۇ سۆز «بُلَقْ» ۋە «بُلاقْ» شەكىللىرىدە يېزىلىشىمۇ مۇمكىن.

بَمُقْ pamuk پاختا. ئوغۇزچە.

تُبِقْ topïk توپۇق. چۆگەن بىلەن ئۇرۇپ ئوينايدىغان توپۇق توپ.

تُبِقْ topïk توپۇق. تُبِقْ سُنكُوكْ *topïk səŋük* — قوينىڭ توپۇق سۆڭىكىدىن قىلىنىدىغان غىزا.

تُتُقْ tutuk پىچىۋېتىلگەن، ئاختا.

تُرُقْ turuk ئورۇق. ھەر نەرسىنىڭ ئورۇقى.

اَرُقْ aruk: اَرُقْ تُرُقْ *aruk turuk* — ئارۇق تۇرۇق. قەشقەر بىلەن فەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى قىيىن ئۆتكەل، داۋان.//

I 492

تُزَقْ tuzak تۇزاق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِكْلَدي مانِكْ اَذاقْ	*iglədi məniŋ ażak*
كُرْمَذِبْ اُغْري تُزاقْ	*kərməżip oqri tuzak*
اِكْلَدِمْ اَنْدِنْ اُزاقْ	*iglədim andïn uzak*
اَمْلَكِلْ اَمْدي تُزاقْ	*əmləgil əmdi tuzak*

[مېنىڭ ئايىغىم ئاغرىدى،
يوشۇرۇن تۇزاقنى كۆرمەي (ئىلىنىپ قېلىپ)،
ئاندىن ئۇزاق ئاغرىق تارتتىم،
سۆيۈملۈكۈم، ئەمدى ئەملىگىن.]

يوشۇرۇن تۇزاقنى كۆرمەي، ئۇنىڭغا ئايىغىم ئىلىندى، مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇزاق ئاغرىدىم، ئەي سۆيۈملۈكۈم، ئەمدى مېنى ئۆزۈڭ ئەملىگىن.

تُزَقْ tuzak ئۆزىگە يېقىن كۆرۈپ ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ سۆز «سۆيۈملۈكۈم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئاخىرىغا «ى – يا» قوشۇلۇپ، «تُزاقي *tuzakï*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.//

493 I

تَشَقْ taxak تاشاق. بىر - بىرىگە يېقىن جايلاشقانلىقى سەۋەبىدىن زەكەرمۇ «تَشَقْ *taxak*» دېيىلىدۇ.

تُتُقْ tutuk تۇتۇق. ئەرلەر ئىسمى.

تَنُقْ tanuk تونۇق، گۇۋاھ.

جَبَقْ qabak تۈرك كۆلىدە بولىدىغان بىر خىل كىچىك بېلىق. شۇنىڭغا ئوخشىتىپ پەسكەش ئادەملەرمۇ «جَبَقْ اَرْ *qabak ər*» دېيىلىدۇ.

جِبِقْ qïbïk چىۋىق، ھۆل چىۋىق.

جُجُقْ qoquk تورۇشەن، چوشقا كۈچۈكى.

جَرُقْ qaruk چورۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَذاغْ اَتي جَرُقْ كُوجي اَزُقْ	*yażaq ati qaruk küqi azuk*

ياياقنىڭ ئېتى چورۇق، كۈچى ئوزۇق.

بۇ ماقال يولدا پۇتىنى قاپارتىۋېلىشتىن ۋە ھالسىزلىنىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مۇشۇ ئىككى نەرسىنى تەييارلاشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَرُقْ qaruk چارۇق. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئۇلار «بَرْجُقْ *barquk*» شەھىرىنىڭ يېنىدا ياشايدۇ. «بَرْجُقْ *barquk*» ئافراسىياپ شەھەرلىرىدىن بىرى. ئۇ يەردە «بُخْتُ نَصَّرْ *buhtu nəssər*»نىڭ ئوغلى «بَتْزَنْ *bətzən*» قامالغان.//

494 I

جُلُقْ qoluk چولاق.

جُلِقْ qulïk چۇللۇق. چوڭلۇقى پاختەكچىلىك كېلىدىغان، سۇدا ياشايدىغان ئالا قۇش.

جُمَقْ qomak چوماق، توقماق.

جُمَقْ qomak ئۇيغۇرلار ۋە مۇسۇلمان بولمىغان ھەممە خەلق مۇسۇلمانلارنى «جُمَقْ اَري *qomak əri*» دەيدۇ. بۇ «مۇسۇلمانلاردىن بىر ئادەم» دېگەن بولىدۇ.//

191

جَنَقْ qanak چاناق. ياغاچتىن ئويۇپ ئىشلەنگەن تۇزلۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قاچىلار.

جَنَقْ qanak چاناق، قاچا. ئوغۇزچە.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سَجُوقْ saquk چېچىق. سَجُوقْ نانْكْ *saquk nəŋ* — چېچىق نەرسە.

سُذُقْ sużuk تۆكۈرۈك.

سِرُقْ siruk تىرەك، چېدىر تىركى.

سَسِـــقْ sasïk تەشتەك، ساپال قاچا. ئۇچ ۋە ئۇنىڭ نېرىقى تەرىپىدە تۇرىدىغانلارنىڭ تىلىدا.

سُسِقْ susïk سوغا، ياغاچ چېلەك. بۇ سۆزنى پەقەت بىر قەبىلىدىلا ئاڭلىدىم. //

قَبَقْ kapak قاپاق. كُوزْ قَبَقِي *közkapakï* — كۆز قاپىقى.

قَبَقْ kapak قاپاق. قاتمىغان ژاقتىدا يېيىلىدىغان ھۆل قاپاق.

قَبَقْ kapak قىزىلىق، قىزنىڭ قىزلىقى. قِيزْ قَبَقِي سِـــيدِي *kïzkapakï sidi* — قىزنىڭ قىزلىقى ئېلىندى.

قَتِقْ katïk تۇتماچ (چۆپ)قا قېتىلىدىغان قېتىق، سىركە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

قَتِقْ katïk قېتىق. ھەرقانداق نەرسىگە قېتىلغان (قوشۇلغان) نەرسە.

قُجَقْ kuqak قۇچاق. بِيرْ قُجَقْ بُوزْ *bir kuqak böz* — بىر قۇچاق بۆز.

قَذِقْ kaźïk قېيىق. ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان نەرسە. ئارغۇچە.

قَرَقْ karak قاراق. كۆز قارىقى. قَرا قَـــرَقْ *kara karak* — كۆز قارىسى. اُرُنْـــكْ قَـــرَقْ *ürüŋ karak* — كۆز ئېقى. اُوتْ قَرَقْ *otkarak* — كۆز قارىچۇقى.

قِرُقْ kïruk: قِرُقْ اَرْ *kïruk ar* — قولى سوغۇلۇپ (قۇرۇپ) كەتكەن ئادەم. قِـــرُقْ اَذاقْ *kïruk ażak* — سوغۇلۇپ كەتكەن ئاياغ.

قَزُقْ kazuk: قَزُقْ اَرِقْ *kazuk arïk* — قېزىلغان ئېرىق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. //

قَسُـــقْ kasuk تورسۇق. ئات تېرىســىدىن قىلىنغان تۇلۇم. ئىچىگە سوت ۋە قىمىزغا ئوخشاش نەرسىلەر قاچىلىنىدۇ.

قَسُقْ kasuk قاسىراق، دەرەخ پوستى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَسْ *kas*» بولۇپ، ئاخىرىدىكى «ق – *k*» كېيىن قوشۇلغان.

قُسِقْ kosïk چىلغوزا. بۇ سۆز ئاياللارغا ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ.

قَشَقْ kaxak بىر خىل قوموش.

قَشُقْ kaxuk قوشۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرُقْ قَشُقْ اَغِزْقا يَرَماسْ قُرُقْ سُوزْ قُلاقّا يَقِشْماسْ

kuruk kaxuk aɣïzka yaramas kuruk söz kulakka yakïxmas

قۇرۇق قوشۇق ئېغىزغا يارىماس، قۇرۇق سۆز قۇلاققا ياقماس.

بۇ ماقال بىركىمدىن بىرەر يارەم سورىماقچى بولغاندا، ئۇنىڭغىمۇ بىرەر پايدا يەتكۈزۈش زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

قَفَقْ kavak: قَفَـــقْ اَرْتْ *kavak art* — قاۋاق ئارت. ئۆزكەندە بىلەن قەشقەر ئارىسىدا ئۆتۈش قىيىن بولغان بىر داۋان.

قُفُقْ kovuk: قُفُقْ نانْكْ *kovuk nəŋ* — كاۋاك نەرسە.

قَفُقْ kavuk قوۋۇق، دوۋسۇن.

قَفِقْ kavïk قوۋۇق، كېپەك. قوناق ۋە تېرىق كېپىكى. //

قَلِقْ kalïk ھاۋا، ھاۋا بوشلۇقى؛ ئاسمان.

قُلَـــقْ kulak قۇلاق. بەزىلەر «قُلْخـــاقْ *kulhak*»، بەزىلەر «قُلْقـــاقْ *kulkak*» دەيدۇ. ئاۋۇالقىسى (قُلَقْ) توغرا. //

قُلَقْ kulak: قُلَقْ تُونْ *kulak ton* — قىسقا يەڭلىك تون.

قِلِـــقْ kïlïk قىلىق، مىجەز، خۇي. ئادەمىلەر بىلەن مۇئامىلە تەرزى. «ل – *l*» ھەرپى ساكىنلىق قىلىنىپ «قِلْقْ *kïlk*» مۇ دېيىلىدۇ.

قُمُـــقْ kumuk قۇمۇق. بەگلەردىن بىرىنىڭ ئىسمى. مەن بىر چاغلاردا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقان.

قَمُقْ kamuk ئات تېزىكى. بۇ سۆز پەقەت شۇنىڭغىلا خاس.

قَنَقْ kanak قايماق. ئارغۇ ۋە بۇلغار تىللىرىدا. بۇ سۆزدە «ن – *n*» ھەرپى «ى – ي» نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

قُنُقْ konuk مېھمان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

I 498

بَرْدِي اَرَنْ قُنُقْ بُلِبْ قُتْقا سَقارْ — bardi ərən konuk bulip kutka sakar

قَلْدِي اَلِغْ اُيُقْ كُرُبْ اَقْنِي يِقارْ // kaldi alioq uyuk kərüp əvni yikar //

[مېھمان كەلسە، قوت دەپ بىلەر ئەرلەر كەتتى،
قارا كۆرۈپ ئۆزىنى چۈۋار پەسلەر قالدى.]

مېھمان كېلىشنى بەخت ـ سائادەت دەپ بىلىدىغان ئەرلەر دۇنيادىن ئۆتتى، يىراقتىن بىر قارا كۆرۈنسە، مېھمان كېلىپ قالمىسۇن، دەپ كىگىز ئۆيىنى چۈۋۈپ كۆچۈپ كېتىدىغان پەس ئادەملەر قالدى.

قُنَقْ konak, چۈجگۈن قوناق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُنَقْ بَشِي سَذْرَكِي يِيكْ — konak baxi səžrəki yəg

قوناق بېشىنىڭ سىيرەك بولغىنى ياخشى.

چۈنكى، سىيرەك بولسا، دېنى چوڭ ـ چوڭ بولىدۇ، قېلىن بولسا، دېنى ئۇششاق بولىدۇ. بۇ ماقال كۆتكەن مەقسىتىگە ئاز زەخمەت چېكىش بىلەن يەتمەكچى بولغانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِتِكْ bitik پۈتۈك، كىتاب، مەكتۇپ، يېزىلغان نەرسە.

بِتِكْ bitik يېزىش. بۇ سۆز مەستەردۇر. اَنِكْ بِتِكِي بَلْكُولُكْ — anik bitiki bəlgülüg ئۇنىڭ يېزىقى (خېتى) بەلگىلىك.

بِتِكْ bitik تۇمار. ئوغۇزچە.

بِجَكْ piqək پىچاق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

نَجا بِتِكْ بِجاكْ اَرْسا اُوز سابِنْ يُنُوماسْ

nəqə yitig piqək ərsə öz sabin yonumas

پىچاق ھەرقانچە ئىتتىك بولسىمۇ، ئۆز سېپىنى يونۇيالماس.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

I 499

بۇ ماقال ئۆز ئىشىنىڭ ھۆددىسىدىن//چىقالماي تۇرۇپ، باشقىلارنىڭ ئىشى ھەققىدە چوڭ گەپ قىلغۇچىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بَدُكْ bədük بۇيۇك، چوڭ. ھەر نەرسىنىڭ چوڭى. بَدُكْ تَفِي — bədük təvi چوڭ تۆگە.

بُرُكْ bürük خالتىنىڭ ئاغزىنى بوغىدىغان بوغقۇچ، ئىشتانباغ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

بَزَكْ bəzək بېزەك، نەقىش. بىر شېۋىدە.

بَزِكْ bəzik بەزگەك. تىترەك. اُلْ بَزِكْ بَزْدِي — ol bəzik bəzdi ئۇ قاتتىق تىترىدى.

بُسُكْ püsük: اُلْ قُلِنْ بُسُكْ بُسْدِي — ol kulin püsük püsdi ئۇ قۇلىنى قاتتىق بېكىندۈردى. قۇلىنى قاتتىق ئۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُلُكْ bəlük بۆلەك، بۆلۈم. ھايۋانلارنىڭ بىر بۆلىكى، توپى. بِيرْ بُلُكْ قُوىْ — bir bəlük koy بىر بۆلەك قوي.// بِيرْ بُلُكْ كِشِي — bir bəlük kixi بىر بۆلۈك كىشى، يەنى بىر توپ كىشى. بۇ سۆز «خەلق، تۆگە» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش ئۆز ئالدىغا توپنى بىلدۈرىدىغان تۈرداش ئىسىمدۇر.

بِلَكْ bilək بىلەك.

بَلَكْ bələk بۆلەك. سەپەرگە چىققان كىشى ئۆز تۇغقانلىرىغا//ئېلىپ بارىدىغان ياكى بىر يەردىن باشقا بىر يەرگە كەلتۈرۈلىدىغان سوۋغا ـ سالام.

بَلِكْ bəlik پىلىك، چىراغ پىلىكى.

بَلِكْ bəlik پىلىك. يارا تەكشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان پەلكۈچ.

بِلِكْ bilik بىلىم، ئىلىم. بِلِكْ اُكْرَنْ — bilik əgrən بىلىم ئۆگەن.

بِلِكْ bilik ھېكمەت. اُزاقِي بِلْكالارْ — ozaqi bilqələr بۇرۇنقى ھېكىملەر (دانىشمەنلەر).

بِلِكْ bilik ئەقىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغلانْ بِلِكْسِزْ — oqlan biliksiz

بالا ئەقىلسىز، يەنى بالىدا ئەقىل يوق

بَنَكْ bənək پىنەك، دان، ئۇرۇق. ئارغۇ ۋە بەزى قەبىلىلەر تىلىدا.

بَنَكْ bənək يارماق، مىس پۇل.

تَبُكْ təpük تەپكۈچ، دۈگىلەك قوغۇشۇننىڭ تۆشۈكىگە ئۆچكە چۈپۈرىنى ئۆتكۈزۈپ، بالىلار تېپىپ ئويناىدىغان ئويۇنچۇق.

تَبُكْ təpük تېپىك. اُلْ قُلِنْ تَبُكْ تَبْدِي *ol qulin təpük təpdi* — ئۇ قۇلىنى قاتتىق تەپتى.

تِتِكْ titik ئاغرىق. باشْ تِتِكْ تِتِّي *bax titik titti* — يارا بەك ئاغرىدى. بۇ شەكىلدىكى سۆزلەر پەقەت تەكتىلەش//مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ اَرِكْ اُرُغْ اُرْدِي *ol ərig uruq urdi* — ئۇ ئادەمنى قاتتىق ئۇردى. اُلْ قَجِغْ قَجْدِي *ol qaqiq qaqdi* — ئۇ قاتتىق قاچتى.

تُتَكْ tütək ئۈزۈك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جوغىسى.

تِتِكْ titik لاي، پاتقاق.

تِرِكْ tirig تىرىك. ھەرقانداق ھايۋانلىنىڭ تىرىكى.

تَزَكْ təzək تېزەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَزَكْ قارْدا يَتْماسْ اَذْكُو اِيسِيزْ قَتْماسْ

təzək karda yatmas əzgü əsiz katmas

تېزەك قاردا ياتماس، ياخشى - يامان قېتىلماس.

چۈنكى، تېزەك ئۆز ئىسىقى بىلەن قارنى ئېرىتىۋېتىدۇ. خۇددى شۇنىڭدەك، بىر - بىرىگە ئوخشىمىغانلىقى ئۈچۈن، ياخشى بىلەن يامان بىر - بىرىگە قېتىلمايدۇ.

تَزِكْ təzik تېزىپ كەتمەك. خەلق ئارىسىدا يۇز بەرگەن تېزىش، ۋەھىمە. تَزِكْ كِشِي *təzik kixi* — ئىشتىن قاچىدىغان كىشى.

تِزِكْ tizik تىزىق. قاتار، سەپ. بِيرْ تِزِكْ تِراكْ *bir tizik tərək* — بىر قاتار تېرەك. بِيرْ تِزِكْ يِنْجُو *bir tizik yinqü* — بىر تىزىق ئۇنچە.//

تَزِكْ təzik تاجىك (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن).

تَشُكْ təxük تۆشۈك، يېرىق؛ سېرىقئەت يېرىقى، چىقۇق.//ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَشُكْ سُقْدا بَلْكُرارْ *təxük suvda bəlgürər*

تۆشۈك سۇدا بىلىنەر.

بۇ ماقال بىرەر ئىشنى قىلىشتا ماختانغۇچى ئادەمگە قارىتا «ئىشنىڭ ياخشى - يامانلىقى كېيىن بىلىنىدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئېيتىلىدۇ.

تَشِكْ təxik ئاچ كۆز. قارنى تويسىمۇ، كۆزى تويمايدىغان ئادەم.

تُشُكْ tüxük چۈشكۈن، ھۆرۈن، لامزەللە. تُشُكْ كِشِي *tüxük kixi* — ھۆرۈن كىشى.

تُشَكْ təxək تۆشەك، ئورۇن - كۆرپە.

تِشَكْ tixək ئىككى چىشلىق قوي.

تُلَكْ tələk ئېغىر - بېسىق، خاتىرجەم، بىغەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَجْ اِيقَكْ تُقْ تُلَكْ *aq əvək tok tələk*

ئاچ ئالدىراڭغۇ، توق بىغەم. ئوغۇزچە.

تُلَكْ tülək ھايۋانلار تۇلىيدىغان ۋاقىت. اُلْ قُوىْ تُلاكِنْدا كَلْدِي *ol qoy tüləkində kəldi* — ئۇ قوي تۇلىيدىغان چاغدا كەلدى.//

تَلِكْ təlik ئېغىز، تۆشۈك، جىرا.

تُفَكْ tüvək تۇپەك. سۆگەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دەرەخلەرنىڭ نوتىسىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل ئويۇنچۇق مىلتىق. بالىلار نوتىنىڭ ياغىچىنى پوستىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، نەيچىسىگە كۆمىلاچ تىقىپ، ئۇنىڭ بىلەن قۇشقاچ ئېتىپ ئويناىدۇ. قۇشقاچ ئاتىدىغان مىلتىق. ئۇ ياغاچنىڭ ئىچىنى كاۋاك قىلىپ ئويۇش يولى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. چىگىلچە.

جُبَكْ qübək چۇچاق. بالىلارنىڭ چۇچىقى.

جِبَكْ qibək:جِبَكْ قُرْغُوىْ *qibək kuroquy* — چۇۋ قۇرغۇي.

جَتُكْ qətük مۇشۇك. ئوغۇزچە. كُوكْ جَتُكْ *küvük qətük* — ئەركەك مۇشۇك.

جَجَكْ qəqək چېچەك، گۈل.

جَكَكْ qəkək چېچەك كېسىلى. چىگىلچە.

جَرِكْ qərik ئۇرۇش سېپى؛ قوشۇن، چېرىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلْبْ جَرِكْدا بِلْكا تِيرِ كْدا *alp qərikdə bilgə tərikdə*

باتۇر سەپتە سىنىلار، دانا يىغىندا.

جَرِكْ qərik ھەر نەرسىنىڭ قارشىسى، قارشى تەرىپى، ئوغۇزچە. ھەر نەرسىنىڭ ۋاقتى، نۆۋىتى.

جُرَكْ qərək توقاچ.// I 504

جِلِكْ جِلِكْ qilik qilik چىك ـ چىك. ئۆچكىنى قىچقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىملىق سۆز.

جُنُكْ qünük چۈلۈك. چىنارنىڭ بىر خىلى.

جُشَكْ qüxək يەم ـ خەشەك. سوغدىچە.

دُلَكْ dülək ئاغزى پۈچۈلغان ساپال قاچا، ئاغزى كەمتۈك كوزا.

سِبَكْ sibək سۆۋەك. تۇگمەننىڭ كېنى، تۇگمەن تېشىنى چۆرگىلىتىدىغان تۆمۈر.//

سِبَكْ sibək شۇمەك. سۈيدۈك يېيىلىپ كەتمىسۇن، دەپ بالا بۆشۈكىگە قويۇلىدىغان نەيچە.

سِدُكْ sidük سۈيدۈك. بۇ سۆز سۈيدۈكنىڭ ھەممە تۈرى ئۈچۈن ئورتاق.

سِزِكْ sizik چاپاننىڭ بىر پېشى. بۇ سۆز «سِزِغْ sizig» سۆزىگە قارىغاندا چىرايلىقراق ئاڭلىنىدۇ.

سُرُكْ sürük سۈرۈك. ھايۋانلار توپى. بِيرْ سُرُكْ قُوىْ bir sürük qoy —— بىر توپ قوي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

أُكُرْ سُرُكْ قُوىْ تَقْيِ يُنْدِي بِلا ügür sürük qoy təvi yundī bilə
يُمُرْلَيُو اَرْكَنِنْ سُوتِنْ سَغارْ// yumurlayu ərkənin sütin saqar

[ئۈيۈر ـ سۈرۈك قوي، تۆگە، يىلقا بولسا گەر،
يىغىپ كېلىپ ئۆز ئەركىچە سۈتىنى ساغار.]

بىركىمنىڭ قوي، تۆگە، يىلقا پادىلىرى بولسا، ئۇلارنى ئۆزى خالىغانچە يىغىپ كېلىپ، سۈتىنى ساغىدۇ.

سُزُكْ süzüg سۈزۈك. سُزُكْ سُوفْ süzüg suv —— سۈزۈك سۇ. سۈزۈلگەن، تازىلانغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ياقۇت ۋە ياقۇتقا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «سُزُكْ süzüg» دېيىلىدۇ.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سَشُكْ səxüg شېشىك ~ پېشىك. باغلاقتىن بوشىتىلغان جانۋار. سَشُكْ اَتْ səxüg at —— پېشىك ئات، باغلاقتىن بوشىتىلغان ئات، بوش ئات.

سَقُكْ səvüg: سَقُكْ نانُكْ səvüg nəŋ —— سۆيۈملۈك نەرسە.

سِلِكْ silik سىلىق. سِلِكْ اَرْ silik ər —— سىلىق ئادەم؛ پاكىز، زېرەك، يېقىملىق، شېرىن سۆزلۈك ئادەم.

شُبِكْ xəpik شۆپۈك. يېيىلگەن مېۋىنىڭ تاشلاندۇق قىسمى. بۇ سۆزدە «ش – x» ھەرپى «ج – q» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

شُتُكْ xütük كالا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياسالغان دۇۋەت.// I 506

شُتُكْ xütük: شُتُكْ سَقالْ xütük saqal —— ئۆچكە ساقال. بۇ سۆز يۇقىرىدىكى «دۇۋەت»كە ئوخشىتىپ ئېيتىلغان.

شُنُكْ xünük چۈلۈك. چىنارنىڭ بىر خىلى. بۇ سۆزدە «ش – x» ھەرپى «ج – q» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

كَبَكْ kəpək كېپەك. ئۇششاق مەڑايىت «كَبَكْ يِنْجُو kəpək yinqü» دېيىلىدۇ.

كَبَكْ kəpək كېپەك. باش كېپەك.

كُبُكْ kəpük كۆپۈك. سۇ كۆپۈكى.

كُبُكْ kəpük كۆپۈك. قازان قاينىغاندا سۇنىڭ يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىدىغان كۆپۈك، شورپا كۆپۈكى.

كَجِكْ kəqik كېچىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَيْنارْ اُكُرْ كَجِكْ سِيزْ بُلْماسْ kaynar ögüz kəqiksiz bolmas
قاينام دەريا كېچىكسىز بولماس.

بۇ ماقال بىرەر ئىشتا چارىسىزلىقتىن تېڭىرقاپ قالغان كىشىگە تەسەللى بېرىش ئۈچۈن «بۇ ئىشنىڭمۇ چارىسى تېپىلىپ قالار» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

كجك kəqük ساغرا؛ مىنگىشىش.

كجِكْ kiqik كىچىك. ھەر نەرسىنىڭ كىچىكى.

كَذُكْ kəžük يامغۇرلۇق.// 507 I

كَدُكْ kədük يۇڭدىن توقۇلۇپ،// دۇبۇلغىنىڭ ئىچىگە كىيىلىدىغان بىر خىل باش كىيىم. ئۇنىڭ ئۆزىمۇ دۇبۇلغىغا ئوخشايدۇ. 196

كُدُكْ küdük: ايشْ كُـدُكْ *iх küdük* — «ئش ـ كۇش» دېگەن مەنىدىكى جۇپ سۆز بولۇپ، بۇ ئىككى سۆز ھەرۋاقىت بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

كَرَكْ kərək كېرەك. «بُو كَرَكْمُـو *bu kərəkmu* — بۇ كېرەكمۇ» دېگەن سۆزگە جاۋاب بولۇپ كېلىدىغان سۆز.

كُرُكْ kərük كۆرۈك ~ كۆيەك. تۆمۈرچىنىڭ كۆرۈكى.

كُزَكْ kəzək كامان. بۆز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۆرۈشنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىر خىل ئەسۋاب.

كَزِكْ kəzik كېزىك. بەدەندە تىترەك پەيدا قىلىدىغان بىر خىل ئىسسىتما.

كَزِكْ kəzik: سَرِغْ كَزِكْ *sariq kəzik* — سېرىق كېسەل.

كَزِكْ kəzik كېزەك، نۆۋەت. سَنِكْ كَزِيكِينْكْ كَلْـدِي *sәniŋ kəzikiŋ kəldi* — سېنىڭ كېزىكىڭ كەلدى.

كَزِكْ kəzik جۈرئەت. بُو ايشْتا سَنكا كَزِكْ كَراكْ *bu ixta saŋa kəzik kərək* — بۇ ئىشتا سائا جۈرئەت كېرەك. بۇ يەردىمۇ ئاساسىي مەنە يەنە يۇقىرىدىكىدەك «كېزەك، نۆۋەت» دېگەندىن ئىبارەت. //

كُزِكْ küzik كوكۇلا چاچ. ئارغۇچە.

كَسَكْ kəsək كېسەك، توغرام. بىر نەرسىنىڭ بۆلۈكى. بِيرْ كَسَكْ اَتْماكْ *bir kəsək ətmək* — بىر توغرام نان.

كَفَكْ kəvəg (يۇمشاق «ك – g» بىلەن) بۇرۇن كۆمۈرچىكى.

كُفْكْ küvük: كُفْكْ مُوشْ *küvük mux* — ئەركەك مۇشۇك. چىگىلچە.

كُلُكْ külük: كُلُكْ نائْ *külük nəŋ* — ئۆتنە ئېلىنغان نەرسە.

كُلُكْ kəlük ئۇچا، دۇمبە؛ كۆلۈك. يۇك ئارتىلىدىغان ئۇلاغ.

كَمَكْ kəmək بىر خىل گۈللۈك يىپ رەخت. بۇنىڭدىن يېپىنچا قىلىنىدۇ. قىپچاقلار بۇ رەختتىن يامغۇرلۇق تەييارلايدۇ.

كَنَكْ kənək ئۇرۇق.

مَزَكْ məzək (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن): اِتْ مَـزَكِـي *it məzəki* — ئىت پوقى.

نَتَكْ nətəg «قانداق» دېگەن سوراق ئالمىشى. نَتَكْ سَنْ *nətəg sən* — قانداق سەن؟

نَجُكْ nəqük نېچۈك، نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا. نَجُـكْ بَرْدِينْـكْ *nəqük bardiŋ* — نېمە ئۈچۈن باردىڭ؟ ياباقۇچە. //

نَلُكْ nəlük نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا. باشقا قەبىلىلەر تىلىدا.

نَرَكْ nərək نېمىگە كېرەك، نېمە ئۈچۈن كېرەك. بُو سَنكا نَرَكْ *bu saŋa nərək* — بۇ سائا نېمە ئۈچۈن كېرەك. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ناكَراكْ *nə kərək*» بولۇپ، ئىككى ھەرپ چۈشۈرۈپ قويۇلغان. //

بَجَـلْ pəqəl پىچىلغان. سۈننەت قىلىنغان خوتۇن، ئاختا قىلىنغان ئەركەك، پىچپ تاشلانغان ئات ۋە باشقا ھايۋانلار.

بَشِلْ baxil ئالا باش. بَشِلْ قُوىْ *baxil qoy* — ئالا باش قوي. بىر شېۋىدە.

بَدَلْ اَرْتْ bədəl art بەدەل ئارت. ئۇچ بىلەن بارسغان ئارىلىقتىكى بىر داۋان[1].

تَسَلْ tasal چۆگەن ئويۇنىدا مەيدان دائىرىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن سىزىلغان سىزىق. بۇ سۆز «تَلاسْ *talas*» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن. بۇ خۇددى ئەرەبچە «مٰـافِي اْلاَرْضِ عَلاَقٌ» دېگەن ئىبارىدىكى «ئوتلاق» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «عَلاَقْ» سۆزىنىڭ «لَعٰاقْ» دەپمۇ ئوقۇلغىنىغا ئوخشايدۇ.

تَكُـلْ təgül توگۈل. ئوغۇزچە. بۇ سۆز ئارغۇلارنىڭ «داغْ اُلْ *daq ol* //» دېگەن سۆزىدىن كەلگەن. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى ئىككى «ا – ئەلىف»نى چۈشۈرۈپ قويغان ۋە «د – *d*» ھەرپىنى «ت – *t*»غا، «غ – *q*» ھەرپىنى «ك – *g*»گە ئالماشتۇرۇپ قويغان.

جِغِلْ تِغِلْ qïoqil tïoqil: اُقْ كِيشْ اِجْرا جِغِلْ تِغِلْ قِلْدِي *oq kix iqrə qïoqil tïoqil kildi* — ئوق ساداق ئىچىدە چىغىل ـ چىغىل (غىچىر ـ غىچىر) قىلدى.

جِكِـلْ qigil چىگىل. ئۇچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى: بىرىنچىسى، بارسغانىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى «قُياسْ *kuyas*» شەھەرچىسىدە ياشايدىغان كۆچمەنلەر. ئىككىنچىسى، «طرازْ – تالاس» شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر شەھەرچىدە ياشايدىغانلارمۇ «چىگىل»

[1] ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال چېتى بىلەن ئاقچى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال چېتىدىكى داۋان.

دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارنىڭ «چىگىل» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب مۇنداق ئىمىش: زۇلقەرنەين ئارغۇ ئېلىگە كەلگەندە، قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يوللار ماڭغۇسىز دەرىجىدە پاتقاق بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن زۇلقەرنەين پارس تىلىدا «ايىن جكِلْ اَسْتْ – نېمىدېگەن ياماڭ پاتقاق»دەپ كايىپتۇ ۋە كېيىن ئۇ يەرگە بىر قورغان سالدۇرۇپتۇ، بۇ قورغان «چىگىل» دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ قورغاندا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىمۇ «جكِلي qigili» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ نام كېيىنچە ئەتراپلارغا يېيىلغانىكەن. ئوغۇزلارمۇ شۇ ئەتراپلاردا ياشىغان ۋە چىگىللەر بىلەن دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ//كەلگەن. ئوغۇزلار چىگىل شەكلىگە كىرىۋالغان باشقا تۈرك قەبىلىلىرىنمۇ «جكِـــلْ qigil» دەپ ئاتايدۇ. ئوغۇزلار يەنە جەيھۇندىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان يەرلەردە ياشىغۇچى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى «جكِلْ qigil» دەپ ئاتايدۇ. بۇ خاتا. ئۇچىنچىسى، قەشقەردىكى بىرمۇنچە يېزا – قىشلاقلاردا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىمۇ//«جكلْ qigil» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارمۇ بىر يەردىن تارقالغان.

جُمُلْ qomul چومۇل. تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

سُكَلْ səgəl كېسەل، ئاغرىق. ئوغۇزچە.

سِكِلْ sigil سۈگەل.

قِزِلْ kizil قىزىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِلنُو بِلْسا قِزِلْ كَذارْ يَرانُو بَلْسا يَشِلْ كَذارْ

kilinu bilsə kizil kəžər yaranu bilsə yaxil kəžər

قىلىقلىناي دېسە قىزىل كېيەر، يارايلى دېسە يېشىل كېيەر.

يەنى خوتۇنلار ئېرى بىلەن خۇش مۇئامىلىدە بولماقچى بولسا، قىزىل يىپەك كىيىم كىيىدۇ؛ غىلجىڭلىق قىلماقچى بولسا، يېشىل يىپەك كىيىم كىيىدۇ. بۇ ماقال خوتۇنلارنى ئېرىگە دائىم خۇش مۇئامىلىلىك بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

قِزِلْ kizil قىزىل. قەشقەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

قِزِلْ سَرِغْ اَرْقَشِبْ *kizil sariq arkaxip*

يِيكِنْ يَشِلْ يُرْكَشِبْ *yipkin yaxil tirkəxip*

بِرْ بِرْ كَرُو يُرْكَشِبْ *bir bir kərü yərgəxip*

يَلِنكُقْ اَنِ تَنْكَلْشُورْ *yalinquk ani taŋlaxur*

[قىزىل، سېرىق (چېچەكلەر) بىر – بىرىگە يۆلىنىپ،

يېشىل رەيھانلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ،

بىر – بىرىگە يۆگىشىپ (تۇرماقتا)،

ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ قالىدۇ.]

قىزىل، سېرىق چېچەكلەر قات – قات ئېچىلىپ، يېشىل رەيھانلار بىر – بىرىگە يۆمىشىپ كەتتى، كىشىلەر ئۇلارغا قاراپ تاڭ قېلىشتى.

كَفَلْ kəvəl يورغا. كَفَلْ اَتْ *kəvəl at* — يورغا ئات.

بِيجِمْ piqim پىچىم، تىلىم. بِيرْ بِيجِمْ قاغُونْ *bir piqim kaqun* — بىر تىلىم قوغۇن.

بُغِـــمْ booqim بوغۇم. بارماقلارنىڭ بوغۇمى، قومۇش ۋە بامبۇكنىڭ بوغۇمىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//

بُكُمْ büküm: بُكُمْ اَتُكْ *büküm ətük* — ئايالچە ئۆتۈك. ئوغۇزچە. باشقا تۈرك قەبىلىلىرى بۇ سۆزنى «مُكِمْ *mükim*» ياكى «مُكِنْ *mükin*» دەيدۇ. بۇنىڭدا «ب – *b*» ھەرپى ئورنىغا «م – *m*» ھەرپى، «م – *m*» ھەرپى ئورنىغا «ن – *n*» ھەرپى ئالمىشىپ كەلگەن. مېنىڭچە بۇ سۆز ساپ تۈركچە ئەمەس. لېكىن، قىپچاق ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئاۋام خەلقى بۇ سۆزنى شۇنداق ئىشلىتىدۇ.

تَـــرِمْ tarim تېگىنىلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ – ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز. خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا – خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا «اَلْتُنْ تَرِمْ *altun tarim*» دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرِمْ tarim كۆل ۋە قوملۇقلارغا قويۇلىدىغان دەريا تارماقلىرى (تارماق دەريا).

ئەۋلاد كۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تَـــرِمْ tarïm تارىم. ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى «كُجـــا kuqa — كۇچا» دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بۇ يەر «اسمـــى تَـــرِمْ usmï tarïm» مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ يەردە ئاقىدىغان بىر دەريامۇ «تَرِمْ tarïm» دېيىلىدۇ.//

تُرُمْ turum بويلام. ئادەم بويى كېلىدىغان ئېگىزلىك ياكى چوڭقۇرلۇق ئۆلچىمى. بِـــيْرْ اَرْ تُرُمِي سُوڤْ bir ər turumï suv — (چوڭقۇرلۇقى) ئادەم بويى كېلىدىغان سۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تُرُم torum بوتا، بوتىلاق. تِشِي تُرُمْ tïxï torum — چىشى بوتىلاق.

تِزِمْ tizim تىزىم، تىزىق. بِيْرْ تِزِمْ يِنْجُو bir tizim yinqü — بىر تىزىق ئۈنچە.

تُقُمْ tokum سويۇلىدىغان مال. بۇ سۆز كۆپىنچە سويۇلىدىغان ئاتقا ئىشلىتىلىدۇ.

تِكِمْ təgim تېگىم، پارچە. بِيْرْ تِكِمْ تُرْماكْ bir təgim türmək — بىر پارچە تورمەل.

تَلِمْ təlim تولا، كۆپ. تَلِـــمْ يَرْمَـــاقْ təlim yarmaq — كۆپ يارماق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَلِمْ بَشْلَرْ يُقْلدِيمَتْ	təlim baxlar yuvaldïmat	[تالاي باشلار دومىلىدى،
يَغِي اَنْدنْ يَقْلدِيمَتْ	yaoqï andïn yavaldïmat	يېغا ئاندىن ياۋاشلاندى،
كُجِي اَنِنْكْ كَفْلدِيمَتْ	küqi aniŋ kəvəldïmət	كۈچى ئۇنىڭ ئاجىزلاشتى،
قِلِجْ قِنْقا كُجُنْ سِغْدِي//	kïlïq kïnka küqün sïoqdï	قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.]

بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باتۇرلارنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۇشمەننىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۈچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۈزىگە قاتقان قانىنىڭ كۆپلۈكىدىن قىنغا تەستە سىغدى.

تُلُمْ tolum ئۇرۇش قوراللىرى. بۇ كۆپلۈكنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم.

تِلِمْ tïlïm تىلىم. بِيْرْ تِلِمْ اَتْ bir tïlïm ət — بىر تىلىم گۆش. ئۇزۇنغا كېسىلگەن ياكى تىلىنغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

دِدِمْ didim نىكاھ كېچىسى كېلىنگە كىيدۈرۈلىدىغان ئوتۇغات، تاج.

سَرِمْ sarïm سۇزگۈچ. ئىۋرىق ۋە كوزىغا ئوخشاش قاچىلاردىكى ئىچىملىكنى سۈزۈپ قۇيۇش ئۈچۈن، قاچىلارنىڭ ئاغزىغا باغلانغان يىپەك سۈزگۈچ.//

سَغِمْ saoqïm سېغىم. بِير سَغِمْ سُوتْ bir saoqïm süt — بىر سېغىم سۈت.

سُقِمْ sokïm ئوقيا ئوقىنىڭ ياغاچتىن قىلىنغان قۇيرۇقى. بۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: بىر پارچە ياغاچ ئۇچى ئۇچلۇق تۈۋى توم قىلىپ يونۇلۇپ، ئىچى كاۋاك قىلىنىدۇ ۋە ئۇچ تەرىپىدىن تېشىپ ئوققا كىيدۈرۈلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوق ۋېڭىلداپ ئۇچىدىغان بولىدۇ.

بَقِرْسُقِمْ bakïr sokïm «مرّيخ mirrih – مارس» يۇلتۇزنىڭ ئېتى.

قُجَمْ kuqam قۇچاق. بِيْرْ قُجَمْ نانْكْ bir kuqam nəŋ — بىر قۇچاق نەرسە.

قُرُمْ korum قورام تاش، قىيا تاش، توپلانغان مال ـ مۈلۈكمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ قُرُمْ بُلْدِي ol korum buldï — ئۇ نۇرغۇن مال ـ مۈلۈككە ئىگە بولدى، يەنى نۇرغۇن مال تاپتى.

كَرَمْ kərəm گەرەم، گەمە. يۇقىرى ۋە تۆۋەن چىنلىقلار تىلىدا.//

كَرِمْ kərim تامغا تارتىلىدىغان گۈللۈك چايشاپ. تـــامْ كَرِمِـــي tam kərimi — تام چايشىپى.

بُتُنْ pütün ئىشەنچلىك، چىنپۇتكىلى بولىدىغان. جِينْ بُتُنْ // كِشِي qïn pütün kixi — چىنپۇتكىلى بولىدىغان كىشى.

بُتُنْ pütün پۈتۈن، ساق، مۇكەممەل. بُـــتُنْ يَرْمَـــاقْ pütün yarmaq — پۈتۈن يارماق، پۈچۈلمىغان يارماق.

بُذُنْ bożun خەلق، ئامما، ئاھالە، چىگىلچە.

بُرُنْ burun بۇرۇن.

بُرُنْ burun بۇرۇن، تۇمشۇق. تاغْ بُرْنِي taq burnï — تاغ تۇمشۇقى، ھەرقانداق نەرسىنىڭ باش بۇرنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُرُنْ burun بۇرۇن، ئىلگىرى. اُلْ مَنْدِنْ بُرُنْ بَرْدِي ol məndin burun bardï — ئۇ مەندىن بۇرۇن كەتتى. بۇ سۆز پەقەت مەنە جەھەتتە ئەرەبچىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

بُـــزِنْ buzïn (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بىر خىل زەھەرلىك ئوتنىڭ ئىسمى.

بَسَـــنْ basan ئارقا ئاش، ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن بېرىلىدىغان ئاش. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، نەزىر ئېشى «يُوغْ بَسَنْ yoq basan» دېيىلىدۇ.

بُغُنْ boǫun بوغۇم. قومۇش بوغۇمى، بارماق بوغۇمى. بۇ سۆزدىكى «ن – *n*» ھەرپى «م – *m*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان، بۇ قائىدىگە ماس كېلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 518

يارُبَّ جَعْدٍ فِيهِمْ لَوْ تَدْرِينَ
يَضْرَبُ ضَرْبَ السَّبْطِ الْمَقَادِيمَ

خۇددى ئەرەب تىلىدا بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى بولغان «لَمْ» نىڭ «لَنْ» بولۇپ كەلگىنىگە ئوخشاش.

بَقَنْ bak̦an بويۇن ھالقا، چەمبەر. ئالتۇن ۋە ئالتۇنغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان بويۇن ھالقا «اَلْتُنْ بَقَنْ *altun bak̦an*» دېيىلىدۇ.

بِقِنْ bïk̦ïn بېقىن.

بُكِنْ bükin ئەرلىكى يوق ئادەم، ئەرلىكى زەئىپ كىشى.

بُكَنْ bügən سوقۇر ئۈچەي.

بُكَنْ bükən ھىند قوغۇنى.

بُلُنْ bulun تۇتقۇن، ئەسىر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَبَنْكْ قُلْسامْ اُذُو بارِبْ	*abaŋ k̦olsam użu barïp*
تُتَرْ اَرْدِمْ سُسِنْ تارِبْ	*tutar ərdim süsin tarïp*
بُلُنْ قِيلِبْ بَشِي يارِبْ	*bulun k̦ïlïp baxï yarïp*
يُلُغْ بَرْجا مَنكا يِغدِي//	*yuluǫ barqa maŋa yïǫdï*

I 519

[ئەگەر خالىسام قوغلاپ بېرىپ،
قوشۇنىنى تارمار قىلىپ تۇتاتتىم،
ئەسىر قىلىپ بېشىنى ياراتتىم،
ماڭا بار - يوق نېمىسىنى تۆلەم مال قىلىپ قويدى.]

يېڭىلگەن بىر كىشى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ئەگەر مەن خالىسام، ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، قوشۇنىنى تارمار قىلار ئىدىم ۋە ئۆزىنى تۇتقۇن قىلىپ، باش - كۆزىنى يارار ئىدىم؛ لېكىن، جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئالدىمغا

نۇرغۇن مال قويدى، مەن ئۇنى قويۇپ بېرىپ ئۆزۈمدىن مىننەتدار قىلدىم.

تَبَنْ tapan تۆگىتاپان (ئۆسۈملۈك).

تُبُنْ tüpün ئاشنىڭ تۈۋى، قازان تۈۋى. غىزا - تاماقنىڭ قالدۇقى. ئۇچلۇقلار تىلىدا.

تَذُنْ tażun تايىنچا. ئىككى ياشلىق كالا. بۇنىڭ چىشىسى «تِشِي تَذُنْ *tïxï tażun*» دېيىلىدۇ.

تُذُنْ tużun يېزا ئاقساقىلى، يېزا باشلىقى؛ كۆكبېشى.

تُتُنْ tütün تۈتۈن، ئىس. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:// 201

520 I

اُوتْ//تُتُنْ سُزْ بُلْماسْ يِكِتْ يازُقْ سُزْ بُلْماسْ
ot tütünsüz bolmas yigit yazuk̦suz bolmas
ئوت تۈتۈنسىز بولماس، يىگىت گۇناھسىز بولماس.

تُكُنْ tügün تۈگۈن.

تِكَنْ tikən تىكەن. بۇ سۆزنىڭ يېنىك ۋە قىسقا شەكلى شۇنداق. قائىدە بويىچە بولغاندا، بۇ سۆز ئىككى «ك» بىلەن «تِكَّنْ *tikkən*» بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بۇ سۆز «تىكمەك، قادىماق، سانجىماق» مەنىلىرىدىكى «تِكْدِي *tikdi*» سۆزىدىن ئېلىنغان. «تِكَّنْ *tikkən*» سۆزىدىكى بىرىنچى «ك» سۆزنىڭ ئەسلى تومۇرىدىكى «ك» بولۇپ، ئىككىنچى «ك» سۈپەت ياساشقا لازىم بولغىنى ئۈچۈن كېيىن قوشۇلغان. مەسىلەن: «گۆشنى زىخقا تارتتى» مەنىسىدىكى «تَڤْدِي اَتْنِي *təvdi ətni*» دېگەن جۈملىنى سۈپەتلەشتۈرىمىز دېسەك، «اَتْنِي تَڤْكانْ *ətni təvgən*» دەيمىز.

دېمەك، بىر سۆزدىن سۈپەت ياساشتا، ئۇنىڭغا بىر «ك» ھەرپى قوشۇلىدۇ. «اَرْ جُمْدِي سُڤْدا *ər qəmdi suvda* — ئادەم سۇغا چۆمدى» جۈملىسىدىكى «جُمْدِي *qəmdi*» سۆزىدىن سۈپەت ياسىغاندا «سُڤْقا جُمْكانْ اَرْ *suvk̦a//qəmgən ər*» بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ سۆزنىڭ تومۇرىغا بىر «ك» قوشۇلغان. ئەگەر سۆزنىڭ ئۆزىدە «ك» بولغان تەقدىردىمۇ، سۈپەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، يەنە بىر «ك» قوشۇپ، قاتلاپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُراغُتْنِي سِكْتِي *ər uraǫutnï sikti* — ئەر خوتۇننى سىكتى» دېگەن جۈملىنى سۈپەتلەشتۈرمەكچى بولساڭ، «سِكّانْ اَرْ *sikkən ər*» 521 I

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

دەيسەن. «تِكَّنْ tikkən» سۆزىمۇ شۇنداق. يېنىكلىتىش ئۈچۈن كېينكى «ك» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان.

تُلُنْ tulun چېكە. ئادەمنىڭ چېكىسى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە.

تُلُنْ tulun يۈگەننىڭ ئوڭ ۋە سول چېكىلەكلىرىدىكى نەرسىلەر.

تُلُنْ tolun تولۇن. تُلُنْ اَىْ tolun ay — تولۇن ئاي، ئون تۆت كۈنلۈك ئاي.

تُمَنْ tümən تۈمەن. قەشقەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريانىڭ نامى.

تَمَنْ təmən تۆمۈنە. تَمَنْ يِنْكْنا təmən yiŋnə — تۆمۈنە.

تُمَنْ tümən تۈمەن، كۆپ، نۇرغۇن. تُمَنْ تُرْلُكْ سُوزْلادِي tümən türlüg səzlədi — تۈرلۈك - تۈمەن سۆزلەرنى قىلدى.//

تُمَنْ tümən تۈمەن. تُمَنْ مِنْكْ tümən mïŋ — مىڭ كەررە مىڭ، يەنى بىر مىليون. تُمَنْ مِنْكْ يَرْماقْ tümən mïŋ yarmaḳ — بىر مىليون يارماق.

تُسُنْ tosun توسۇن. مىنىلمىگەن تاي.

جُبَنْ qoban يېزا ئاقساقىلىنىڭ ياردەمچىسى.//

جِقَنْ qïḳan جىيەن بالا. ھامماچىنىڭ ئوغلى.

جَكُنْ qəkün مولۇن ئاسلىنى.

جُكَنْ qəgən چۆگەن، چۆگەن ئويۇنى.

سَبَنْ sapan ساپان، قوش.

سَبَنْ sapan تېرىقچىلىق. يەر تېرىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَبَنْدا سَنْدرِشْ بُلْسا اُرْتْكُنْ دا اِرْتَشْ بُلْماسْ

sapanda sandrïx bolsa ərtkündə irtəx bolmas

ساپان ۋاقتىدا پۇختىلىق بولسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

بۇ ماقال كېيىن جاڭجال چىقماسلىقى ئۈچۈن، ئىشنى باشتا پىششىق ئىشلەش لازىملىقىغا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَغُنْ saoqun قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان. تۈرك تېۋىپلىرى «اَتا سَغُنْ ata saoqun» دېيىلىدۇ.//

سِغَنْ sïoqan: سِغَنْ سَجْ sïoqan saq — سىلىق چاچ، بۈدۈر ئەمەس چاچ.

I 522

202

I 523

سُكَنْ sükən سۈكەن.

قَجَنْ ḳaqan قاچان. قَجَنْ كَلْدِنْكْ ḳaqan kəldiŋ — قاچان كەلدىڭ؟ بۇ سۆز بەزىدە ۋاقىت ياكى شەرت ياردەمچىسى مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجَنْ بَرْسا سَنْ ḳaqan barsa sən — قاچان بارىدىغان بولساڭ» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز يەنە «ناۋادا» مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. لېكىن، ئاساسىي مەنىسى بىرىنچى مەنىدۇر.

قَذِنْ ḳażïn «قېيناتا، قېينانا» دېگەن سۆزلەردىكى «قېيىن». قىپچاقلار بۇ سۆزنى «ز - z» بىلەن ئېيتىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَدَشْ تِيمِيشْ قَيْمادُقْ قَذِنْ تِيمِيشْ قَيْمِيشْ

ḳadax tạmix ḳaymaduḳ ḳażïn tạmix ḳaymïx

قېرىنداش دېسە قارىمىغان، قۇدا دېسە قاراپتۇ.

بۇ ماقال تۇغقانلار ئارىسىدا قۇدىلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَرِنْ ḳarïn قېرىن. قَرِنْ اَتْماقْ ḳarïn atmaḳ — قېرىن ئاتماق، قېرىننى قارىغا ئېلىپ ئېتىش. بۇنىڭدا سويۇلغان مالنىڭ قېرىنى نىشان قىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئوق ئېتىلىدۇ. تەگكۈزەلىگەن كىشى گۆشتىن بىر پارچە ئالىدۇ.//

قُرُنْ ḳorun قۇرۇم. تۇرخۇن، تام ياكى ئوچاققا چاپلىشىپ قالغان ئىس.

قُقُنْ ḳoḳun ئۇچقۇن.

قَلِنْ ḳalïn قېلىن؛ نۇرغۇن. قَلِنْ سُو ḳalïn sü — نۇرغۇن قوشۇن.

قُلُنْ ḳulun قۇلۇن.

قُلَنْ ḳolan تۆشلۈك، تۆشباغ. قُلَنْ اَتِي ḳolan əti — ئاتنىڭ تۆشلۈك تۇرىدىغان يېرى.

كَتَنْ kətən جاپا - مۇشەققەت، قىيىنچىلىق، يوقسۇللۇق. جاپا - مۇشەققەت چەككەن كىشىگە «كَتَنْ كُرْدِي كَراكُو يُذْتِي kətən kərdi kərəgü yüżti» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «كەمبەغەللىكىدىن شۇنچىلىك جاپا - مۇشەققەت تارتتىكى، ھەتتا كىگىز ئۆينى ئۆزى يۈدۈپ يۈرىدىغان ھالغا يەتتى» دېمەكتۇر.

كُدَنْ küdən بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى.

كُبَنْ kübən تۆگىنىڭ چومى، ئاتنىڭ ئېگەر - توقۇمى قاتارلىق ئات - ئۇلاغ جابدۇقلىرى. ئوغۇزچە.//

I 524

203

525 I

كُـــرِنْ kürin كۆشۈك. قوغۇن - تاۋۇز، تەرخەمەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مېۋىلەرنى توشۇيدىغان كاجۇۋا. //

كُزَنْ küzən سېسىقكۈزەن. قۇشقاچ، ئېتىز چاشقىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جاندارلارنى ئوۋلايدىغان، چاشقان جىنسىدىن بولغان بىر خىل ھايۋان.

كُسَـــنْ küsən كۈسەن. «كۇچا» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى. بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىغا جايلاشقان.

كَلِنْ kəlin كېلىن.

مۇشۇ بابلاردىكى بۇ خىل ئىسىملارنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى فەتھىلىك بولغانلىرىنى تۈركىي يېزىقتا يازماقچى بولساق، فەتھىنى «ا - ئەلىف» بىلەن يېزىش لازىم ئىدى. مەسىلەن: «تۆگىتاپىنى» دېگەن سۆز «تَبَنْ *tapan*» شەكلىدە يېزىلغىنىدەك «[illegible] تابان *tapan*» شەكلىدىمۇ يېزىلىشى مۇمكىن. بۇ ھالدا بۇ سۆزنى ئەرەبچە يېزىق بىلەن يازغاندا لازىم بولمايدىغان ئىككى «ا - ئەلىف» قوشۇلغان بولىدۇ. بۇ «ا - ئەلىف»لەر فەتھىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. جۈملىدىن، ئوتتۇرىسى زەممىلىك بولغان «تُبُنْ *tüpün* — غىزا - تاماق قالدۇقى» دېگەن سۆز ئىكى «و - ۋاۋ» قوشۇلۇپ «[illegible] توبون *tüpün*» شەكلىدىمۇ يېزىلىشى مۇمكىن. «كَلِنْ *kəlin*» سۆزى تۈركىي يېزىق بىلەن يېزىلغاندا «[illegible] كالىن *kəlin*» بولىدۇ. قائىدە شۇنداق. مەن ھەممىنى سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. ھەرپى مەد بىلەن ھەرپى لىندىن//بىرەرىنى قوشۇش مۇمكىن بولسىمۇ، توغرىسى ۋە تۈزۈكى كىتابتا كۆرسىتىلگىنىدۇر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، «فَعَلْ» سۆزى «فَعالْ» سۆزىنىڭ، «فُعَلْ» سۆزى «فُعالْ» سۆزىنىڭ، «فِعَلْ» سۆزى «فِعالْ» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسىدۇر. سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىش سۆزنىڭ ئەسلىدىن ئۇزاقلىشىپ كەتكەنلىك بولمايدۇ؛ قىسقارتىلسا، سۆز يېنىكلىشىدۇ، يېنىك بولغىنى تېخىمۇ توغرا.

526 I

مۇجەررەت سۆزلەر[1] بابلىرى تۈگىدى. //

527 I

[1] مۇجەررەت سۆزلەر — ئەسلىي تەركىبىدە ھېچقانداق ھەرپ قوشۇلمىغان سۆزلەر.

بىرىنچى ھەرپى بىلەن ئىككىنچى ھەرپلىرى ئارىسىغا مەد ھەرپلەر قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى

فاعِلْ fail شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قاغُتْ kaqut تېرىقتىن قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق. ئۇنى قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: تېرىق ئاۋۋال قاينىتىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ؛ ئاندىن تۈگمەندە تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ، تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ.

جاتِرْ qatïr چېدىر.

جاتِرْ qatïr نۆشۈدۈر. كۇچا شېۋىسىدە.

جاجِرْ qaqïr چېدىر. ئوغۇزلار بۇنى «جاشِرْ *qaxïr*» دەيدۇ.

528 I 204

ساتِرْ satïr «ھوي ھارىمى» دېگەن مەنىدىكى تىل. ///

ساغِرْ saqïr ساغىر. تۈۋى تار، ئاغزى كەڭ بىر خىل قاچا. ئۇنىڭدا ئىچىملىك ساقلىنىدۇ.

سِيبِزْ sibiz: سِيبِزْ كِشِي *sibiz kixi* — قېرىلىقتىن دۆتلىشىپ كەتكەن كىشى.

تُودَشْ tüdəx: تُودَشْ نانْكْ *tüdəx nəŋ* — تۈرداش نەرسە، بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان، بىر جىنستىن بولغان نەرسىلەر. بۇ سۆز «تۈك» مەنىسىدىكى «تۈ *tü*» سۆزىدىن كەلگەن. ھايۋان ئۈچۈن «بُو اَتْ نا تُولُكْ *bu at nə tülüg* — بۇ ئات قانداق رەڭدە» دېيىلىدۇ. «دَشْ *dax* // *dəx*» تەڭداشلىق ۋە يېقىنلىقنى بىلدۈرىدىغان بىر قوشۇمچىدۇر. بىر ئانىدىن تۇغۇلغان ئىككى بالا «قَرِنْدَشْ *karïndax*» دېيىلىدۇ. چۈنكى، «قَـــرِينْ *karïn*» سۆزىگە «دَشْ *dax*» قوشۇلۇش بىلەن «بىر قېرىندا ياتقان» دېگەن مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەمچەك «اَمِكْ *əmik*» دېيىلىدۇ، بىر ئەمچەكنى ئەمگەن ئىككى بالا «اَمِكْدَشْ *əmikdəx*» دېيىلىدۇ. بىر يەرلىك بولغان ئىككى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

كىشى «يېيرْدَشْ yərdəx» دېيىلىدۇ. يېقىن بىر تۇغقان «قَىدَشْ qadax» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قاچا» دېگەن مەنىدىكى «قا qa» سۆزى بولۇپ، ئۇنىڭغا «دَشْ dax» قوشۇلغاندا، «بىر قاچىدا// يەنى ئاننىڭ قارنىدا بىللە ياتقان» دېگەن بولىدۇ. «كُنكُلْدَشْ köŋüldəx» سۆزىمۇ شۇنداق بولۇپ، «قەلبىداش، يۈرىكى بىر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يۇقىرىدىكى «تُودَشْ tüdəx» سۆزىمۇ شۇنداق ياسالغان بولۇپ، «رەڭگى بىر»، «تۇرداش» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ.

تِيدِشْ tüdïx تىيىش، توسقۇنلۇق، توسقۇن بولۇش.

كاكُشْ kəküx ئىشىققا سۈرۈلىدىغان دورا، دېۋىرقاي.

بالِغْ baliŋ ياردار. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرْمِشْ اَزُنْ بُسُوغِنْ قِلْمِشْ اَنِي بالِغْ *urmïx azun pusuoŋïn kïlmïx anï baliŋ*

اَمْ سَمْ اَنكَرْ تِلانِبْ سِزْدا بُلُرْ يَقِغْ *əm səm aŋar tilənip sizdə bulur yakïŋ*

[دۇنيا تۇزىقىنى قۇرۇپ، ئۇنى ياردار قىلدى،

ئۇنىڭغا دورا ـ دەرمان ئىزدىسە، داۋانى سىزدىن تاپىدۇ.]

ئۆزىنىڭ ھالىنى ئېيتىپ شۇنداق دەيدۇ: زامان مېنى جاپا ـ مۇشەققەت تۇزىقىغا ئىلىندۇرۇپ، ياردار قىلدى؛ كېيىن چارىسىنى ئىستىدى ۋە سېنىڭ يېنىڭدا دورا ــ داۋا تاپتى.

تاتِغْ tatïŋ تاتىق ~ تېتىق؛ تاتلىق. بۇ سۆز «تاتِغْ تالِغْ *tatïŋ talïŋ*» دەپ قوشۇپ ئىپتىلىدۇ.//

بِيشِكْ bəxik بۆشۈك.

دِيدَكْ dədək كېلىنىڭ يات كىشىلەرگە كۆرۈنمەسلىك ئۈچۈن بېشىغا ئارتقان پۈركەنچىسى.

بِيلَكْ bələk بۆلەك، سوۋغات، تارتۇق.

تُونَكْ tünək قاماقخانا، زىندان. بارسغانچە.

سُوجِكْ süqik چۈچۈك، تاتلىق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ تاتلىقى.

سُوجِكْ süqik ھاراق، مەي. بۇ سۆز بۇ يەردە يۇقىرىقى سۆزنىڭ ئەكسىچە بولغان ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغۇچى ياغما، توخسى، چىگىل قەبىلىلىرى ھاراقنى «قِزِلْ سُوجِكْ *kïzïl süqik*» دەيدۇ.//

سِيزِكْ səzik سېزىك، گۈمان؛ پىكىر.

كُوبِكْ küpik پاختىلىق تون.

كُوشِكْ köxik پۈركەنچە، پەردە؛ پاناھ.

كُولِكْ kəlik كۆلەڭگە، سايە.

قاغِلْ kaoŋïl ئۈزۈم نوتىلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قل سافِي قَلْماسْ قاغِلْ باغِي// يَزِلْماسْ

kal savï kalmas kaoŋïl baoŋï yazïlmas

قېرىلار سۆزى بىكار كەتمەس، تال چىۋىق باغ يېشىلمەس.

بِيرِمْ bərim بېرىم، قەرز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِمْجِي ارْسْلان بِيرِمْجِي سِجْغان *alïmqï arslan bərimqi sïqoŋan*

ئېلىمچى ئارسلان، بېرىمچى چاشقان.

بِيجِنْ biqin مايمۇن.

بِيجِنْ biqin بىچىن (مايمۇن). تۇركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۇچەل يىل نامىلىرىدىن بىرى.

تِيمِنْ təmin ھېلى، بايا. تِيمِنْ كِلْدِمْ *təmin kəldim* —— ھېلى كەلدىم.

جُوذِنْ qoždïn چويۇن · جُوذِنْ اَشِجْ *qoždïn axiq* —— چويۇن قازان.

سُوغُنْ sooqun پىياز. بۇ سۆز «سُوغَنْ *soqan*» دەپمۇ ئىپتىلىدۇ.

سُوغَنْ sooqan: سُوغَنْ يِلانْ *soqan yïlan* —— بوغما يىلان.

سِيغُنْ sïoqun بۇغا. يىلتىزى ئادەمگە ئوخشايدىغان، جىنسىي ئاجىزلىققا داۋا بولىدىغان گىياھ «سِيغُنْ اُتِي *sïqun otï* —— ئادەمگىياھ» دەپ ئاتىلىدۇ. پارسچە//«اِسْتَرنك» دېيىلىدۇ. بۇ ئوتنىڭ ئەركىكى ۋە چىشسى بولۇپ، ئەركىكى ئەرلەرگە، چىشسى ئاياللارغا ئىشلىتىلىدۇ.

سِيغُنْ sïǫun سۇغۇن. سـيغُنْ سَـمُرْ *sïǫun samur* — سىغۇن سامۇر. بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن يەرنىڭ نامى.

جاذَنْ qażan چايان.

لاِجـنْ laqïn لاچىن. بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش. باتۇر يىگىتلەرمۇ «لاجِـنْ *laqïn*» دېيىلىدۇ.

فاعولْ faul شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

قاتُونْ ḳatun خوتۇن، خېنىم. ئافراسىياپنىڭ قىزلىرىغىلا خاس نام. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

خانْ اِيشي بُلْسا قاتُونْ اِيشي قَلِيرْ

han ïxï bolsa ḳatun ïxï ḳalïr

خاننىڭ ئىشى بولسا، خېنىمنىڭ ئىشى قېلىپ تۇرار.

بۇ ماقال ئەرەبلەرنىڭ «اِذَا جَاءَ نَهْرُاللهِ بَطَلَ//نَهْرُ عِيسٰـى» دېگەن ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ. 206

قاغُونْ ḳaǫun قوغۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قاغُونْ قَرْما//بُلْسا اِذِيسي اِكّي اَلكِنْ تَكِيرْ I 533

ḳaǫun ḳarma bolsa iżisi ikki əlkin təgir

قوغۇن تالانسا، ئىگىسىمۇ ئىككى قولى بىلەن تالار.

بۇ ماقال مال ئىگىسىنىڭ ئۆز مېلىغا بولغان ھېرىسلىقىنى كۆرسىتىشكە ئېيتىلىدۇ.

لاغُـونْ laǫun ئىچى چۆچەككە ئوخشاش ئويۇلغان ياغاچ ئاياق. ئۇنىڭ بىلەن سۈت، قېتىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئىچىلىدۇ. // I 534

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلىرى ئارىسىغا مەد ۋە لىن ھەرپلىرى قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى

فَعٰالْ fəal ، فَعُولْ fəul، فَعِيلْ fəil شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بُقاجْ اَرْتْ buḳaq art بۇقاچ ئارت. بىر داۋاننىڭ نامى.

بُقـاجْ buḳaq ساپال قاچا. «اَشِـجْ بُقـاجْ *əxiq buḳaq* — قازان - قومۇچ» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تَتارْ tatar تاتار. تۈرك خەلقلىرىدىن بىرى.

تَغارْ taǫar تاغار. ئىچىگە بۇغداي ۋە باشقا نەرسىلەر قاچىلىنىدىغان قاپ.

تَڤارْ tavar تاۋار، مال.

جَڤارْ qavar چاۋار، تۇتۇرۇق. بۇ سۆز «جَڤارْ جُڤارْ *qavar // quvar* — چاۋار - چاتقال» شەكلىدە جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدۇ. I 535

سُقارْ soḳar مۈڭگۈزسىز ھايۋان؛ ئايپاڭباش ئادەم. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ مۈڭگۈزى يوق قوي «سُقارْ قُوىْ *soḳar ḳoy*» دېيىلىدۇ.

خُزارْ hozar خوزار. تۈرك ئەللىرىدە بىر يەرنىڭ نامى.

كُفازْ küvəz تەكەببۇر، ھاكاۋۇر.

مَرازْ maraz قاراڭغۇ كېچە.

مَـرازْ maraz مەدىكار، كۈنلۈكچى. بۇ سۆز ئارغۇ ۋە ياغما تىللىرىدا «خِيـارْ مَـرازْ *hïyar maraz*» دېيىلىدۇ.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

سُلاقْ sulaq تال. قىپچاقچە. بۇ سۆزدىكى «س – s» ھەرپى «ت – t» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ ئەرەبچىدىكى «سِتٌّ» ۋە «سِدْسٌ» سۆزلىرىنىڭ «طَسْتٌ» ۋە «طَسٌّ» سۆزلىرىدىن ئۆزگەرگىنىگە ئوخشايدۇ. نەھۋ ئالىملىرى بۇنداق ئۆزگىرىشكە تۆۋەندىكى شېئىرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ: جَزىٰ اللهُ بَنِي السَّعْلاَتِ عَمْراً وَقَابُوسَ شِرَارَ النَّاتِ . بۇ يەردىكى «نات» سۆزى «ناس» ئورنىدا كەلگەن.

بُدِيكْ büdik ئۇسسۇل. ئويناىدىغان ئۇسسۇل.

بَزاكْ bəzak بېزەك، زىننەت. بۇ سۆز «بَزَكْ bəzək» دەپمۇ يېزىلىدۇ.

تِراكْ təˌrək تېرەك.

تِلاكْ tilək تىلەك.

تُلاكْ tülək تۆلەك. تُلاكْ يِلْقِي tülək yilqi — تۆلىگەن يىلقا، تۆلىگەن مال.//

تُكالْ tügəl تۆگەل. تولۇق. پۈتۈن بولغان نەرسىمۇ «تُكالْ tügəl» دەپىلىدۇ. تُكالْ اَلْغِلْ tügəl alqil — تۆگەل ئالغىن.

قِقالْ kˌïval: قِقالْ بُرُنْ kïval burun — قاڭشارلىق، چىرايلىق//قىر بۇرۇن. بۇنداق بۇرۇن ھەممە كىشىگە ياقمىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدِي سَنِي قِيزْ	ardi səni kïz	[ھارغۇزدى سېنى قىز،
بُودِي اَنِكْ تالْ	bodi anïŋ tal	بويى ئۇنىڭ تال،
يَيْلِرْ اَنِكْ اَرْتُجِي	yaylïr anïŋ artuqi	يېيىلۇر ئۇنىڭ ئارتۇچى،
بُرْنِي تَقِي قِقالْ	burnï takï kïval	بۇرنى تېخى قىر بۇرۇن.]

بىر قىزنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: زىلۋا بويلۇق قىز سېنى ئالداپ كەتتى، ئۇنىڭ بويى خۇددى ئارتۇچ دەرىخىدەك ئېگىلەتتى؛ بۇرنىمۇ قاڭشارلىق، كېلىشكەن بۇرۇن ئىدى.

جُرامْ quram يېنىك ئوق ئېتىش. بۇ ئۇسۇلدا ئېتىلغان ئوق ئادەتتىكى ئوقلاردىنمۇ يىراققا بارىدۇ. ئاتقان ئادەم//ئوڭدىسىغا يېتىپ ئاتىدۇ. بۇنداق ئېتىلغان ئوق «جُرامْ اُقِي quram oqi» دېيىلىدۇ.

قُرامْ kˌuram: قُرامْ كِشِيلارْ kuram kixilər — خۇددى خاقانىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغانىدەك، دەرىجىلىرىگە قاراپ تەرتىپ بىلەن ئولتۇرغان كىشىلەر. «كِشِلارْ قُرامْ اُلْتُرُدِيلارْ kixilər kuram olturdilar — كىشىلەر قۇرامىغا قاراپ ئولتۇرۇشتى» دېيىش ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

بُلانْ bulan بۇلان. قىپچاق ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر خىل يوغان ۋەھشىي ھايۋان. كىشىلەر ئۇنى ئوۋلايدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا ئىچى كاۋاك، ئاغزى ئاسمانغا قاراپ تۇرىدىغان بىر مۈڭگۈزى بولىدۇ. ئۇنىڭغا قار ۋە يامغۇر سۇيى يىغىلىپ قالىدۇ، چىشىسى چۆكسە ئەركىكى، ئەركىكى چۆكسە چىشىسى ئۇنىڭدىن سۇ ئىچىدۇ.

تِكِينْ təgin بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «قۇل» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، رەڭگى كۈمۈشتەك ساپ قۇل «كُمُشْتِكِينْ kümüx təgin»، قەھرىمان قۇل «اَلْبْ تِكِينْ alp təgin»، ئايىغى ياراشقان قۇل «قُتُلُغْ تِكِينْ qutluq təgin» دېيىلىدۇ. كېيىن بۇ سۆز پەقەت خاقان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغىلا خاس بولۇپ قالغان. كېيىنچە، بۇ سۆز بىرەر يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى ياكى شۇنداق سۆز بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن://«جَغْرِي تِكِينْ qaqri təgin — قارچىغا تېگىن»، «كُجْ تِكِينْ küq təgin — كۈچلۈك تېگىن» دېگەنگە ئوخشاشلار.

بۇ سۆزنىڭ ئافراسىياپ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار//ئۇز ئاتىلىرىنى كۆپ ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ «قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكۇنى ئۇنداق قىلدى» دەيتتى. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى. باشقا قوللاردىن ئۇلارنىڭ ئېتىنى

پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ سۆزنىڭ يېنىغا يەنە بىرەر نەرسە قوشۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

تُزُونْ tüzün تۈزۈتلۈك، مۇلايىم، ياۋاش ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُزُنْ بِرْلا اُرُشْ اُوتُونْ بِرْلا تِرَشْما

tüzün birlə urux utun birlə tiraxmə

ياۋاش بىلەن ئېيتىش، ئېغىرىڭنى كۆتۈرەر،

ئەسكى بىلەن تەڭ بولما، سېنى يەرگە قارىتار.

چۈنكى، سېنىڭدىن ئۆتۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ياۋاش ئادەم كۆتۈرۈپ كېتىدۇ؛

ئەما ئەسكى ئادەم ساڭا زادى يول قويمايدۇ.

تُكُنْ təkün داغ، تامغا.

تُمانْ tuman تۇمان.

جَرُونْ qarun چىنار. ياغمىچە.//

جِكِينْ qikin چوجگۇن ئوت. ئۈزۈملۈك باغلاردا ئۆسىدىغان بىر خىل باشاقلىق ئوت. ئۇنى ھايۋانلار يەيدۇ.

جِكِين qəkin: جِكِينْ يِيي *qəkin yïpi* — چېكىم يىپى. مەشۇت يىپ.

جِكِين qəkin چەكمە. يىپەك رەختكە زەر بېسىش. جِكِينْ جِكْنادي *qəkin qəknədi* — (يىپەك رەختكە) زەر بېسىلدى.

سَمانْ saman سامان. چىگىلچە.

قُلانْ qulan قۇلان. ياۋا ئېشەك.

قَبانْ qaban قابان. ئەرلەر ئىسمى.

قُتانْ qutan قۇتان. ئەرلەر ئىسمى.

كُكانْ kəgən كۆگەن. سېغىن ۋاقتىدا موزاي ياكى ئوغلاقنىڭ بوينىغا باغلايدىغان ئارغامچا. يل كُكانْ *yəl kəgən* — ھەسەن - ھۈسەن.//

ئاخىرىغا يەنە ھەرپ قوشۇلغان سالىم سۆزلەر

فَعَلىٰ fə'la فَعَلُ fə'lu فَعَلِي fə'li شەكىللىرىدە
ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىتسىز سۆزلەر بابى

تُرْبِي turbï ئېگەشكۈچى، يارەمچى.

كُرْبا kərpə: كُرْبا اُوتْ *kərpə ot* — كۆرپە ئوت، قايتا ئۆسكەن ئوت. كُرْبا يِمِشْ *kərpə yəmix* — ئىككىنچى پىششىقتىكى يېمىش. يازدا تۇغۇلغان ئوغۇلمۇ «كُرْبا اُغُلْ *kərpə oğul*» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك ۋاقتىدىن كېيىن تۇغۇلغان قوزا، ئوغلاق ۋە موزايغىمۇ «كُرْبا *kərpə*» سۆزى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

كِرْبِي kirpi كىرپە. كىرپىنىڭ چوڭى «اُقْلُغْ كِرْبِي *oqluq kirpi*» دېيىلىدۇ.

جَتْبا qatpa يېزا ئاقساقلىنىڭ ئېرىق - ئۆستەڭ قېزىشقا، تۇغان تۇتۇشقا چىقمىغانلاردىن ئالىدىغان سېلىقى. چىگىلچە.//

كَنْبا kənpə كامپا، بىر خىل ئوتنىڭ ئىسمى. كەنچەكچە.

بَرْتُو bartu كەمزۇل، قىسقا پەلتو.

بُرْتا burta ئالتۇن ۋاراق، زەر ۋاراق.

تَحْتُو tahtu ئېگىرىلمىگەن مەشۇت.

سُكْتِي səkti كېپەك. بارسغانچە.

سُقْتُو soqtu ھېسسىپنىڭ بىر خىلى. جىگەر بىلەن گۆش دورا - دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئۇچەيگە تىقىلىدۇ، ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ.

قِفْتُو qïvtu قايچا. چىگىلچە.

كِرْتُو kirtü قەسەم.

كِرْتُو kirtü ئىشەنچلىك، ھەقىقىي، راست؛ توغرىلىق، راستلىق. ئۆلگەن كىشى توغرىسىدا «اُلْ كِرْتُو يِرْدا اُلْ *ol kirtü yərdə ol*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ راستلىق جايىدا، ئۇ توغرۇلۇق يالغان ئېيتىشقا بولمايدۇ» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئېلىنىپ، «اُلْ تَنْكْرِيكا كِرْتِنْـدِي *ol tŋrigə kirtindi* —— ئۇ تەڭرىگە ئىشەندى، پەيغەمبەرنى تەستىقلىدى» دېيىلىدۇ.

بَرْجا barqa بارچە، ھەممە. بَرْجـا كَلْدِيلارْ *barqa kəldilər* —— // ھەممىسى كەلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُلْدَجِيقا مِنكْ يَغاقْ بَرْجا بِلا اَيْرُقْ تَياقْ

koldaqīqa miŋ yaqaq barqa bilə ayruq tayaq

تىلەمچىگە بەر مىڭ ياڭاق، تايانغىلى بەر تياق.

تىلەمچىگە مىڭ ياڭاق بېرىش مېنىڭ بۇرچۇم، ئۇنىڭ ئۈستىگە تايانغىلى ھاسا تاياقمۇ بېرىمەن.

تَرْجِي tərqi كۈنلۈكچى، مەدىكار.

تُنْجُو tunqu لوقما.

جُمْجا qəmqə چۆمۈچ، ئوغۇزچە.

جِنْجُـو jinqü ئۇنچە، مەرۋايىت. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا، بۇ سۆزنىڭ بېشىدىكى «ج – *j*» ھەرپى «ى – يا»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

جَنْجُو qanqu نوغۇچ. خېمىر يايىدىغان ئەسۋاب.

سِنْجُو sinqü گىرده بىلەن ھەمەك ئارىسىدا بولغان بىر خىل نان، خۈيلىما.

شَنْجُو xənqü شەنچۇ. يۇقىرى چىن يولىدىكى بىر شەھەر. بۇ سۆزنى «ش – *x*» ھەرپىنى سوزۇپ «شانْجُو *xənqü*» ئوقۇش تېخىمۇ توغرا بولىدۇ.

قَمْجِي kamqï قامچا. قِلِجْ قَمْجِي *kīliq kamqi* —— قىلىچلىق قامچا، ئىچىدە قىلىچى بار قامچا. //

قَمْجِي kamqï ئات، كالا ۋە تۆگە قامچىسى، چىۋىسى. بۇ سۆز تولىراق «اَتْ قَمْجِيسِي *at kamqīsī* —— ئات قامچىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

كَفْجِي kəvqi كەمچەن. قەشقەردىن ئۇيغۇر ئېلىگە قەدەر بولغان جايلاردا ئاشلىق ئۆلچەشكە ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئۆلچەم. بىر كەۋچى ئون رىتىلگە[1] تەڭ.

[1] رىتىل —— 306 گرامغا تەڭ ئېغىرلىق ئۆلچىمى.

كُمْجُو kəmqü كۆمۈك، دۇنيا دەپىنە، كۆمۈلگەن ياكى توپلانغان بايلىق. تَفْغاجْ كُمْجُوسِي *tavqaq kəmqüsi* —— تاۋغاچ خەزىنىسى، قەدىمكى خەزىنە.

مَنْجُـو manqu مانجۇ ~ مانچا. كاسىپلارغا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى. باشقا ئىش ھەقلىرىگە مۇنداق دېيىلمەيدۇ.

بُكْدا bəgdə خەنجەر.

بَلْدُو baldu پالتا.

تَمْدُو tamdu ئوت، تۇتۇرۇق. بۇ «تَمْدُقْ *tamduq*»مۇ دېيىلىدۇ.

جُكْدِي qəkdi: جُكْدِي اُلْخْسا *qəkdiuluhsa* —— زاڭاق.

سَمْدا samda سەندەل. پۇتقا كىيىدىغان سەندەل. چىگىلچە. //

سِنْدُ sïndu// قايچا. ئوغۇزچە.

قَمْدُو kamdu بويى تۆت گەز، ئېنى بىر غېرىچ كېلىدىغان بىر پارچە بۆز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈيغۇر خانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ، سودا ـ سېتىقتا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ بۆز كونىرسا، ھەر يەتتە يىلدا بىر قېتىم يۇيۇپ ئۈستىگە باشقىدىن تامغا بېسىلىدۇ.

قَنْدا kanda «قەيەردە، نەدە» دېگەن مەنىدىكى سوراق ئالماش. «قَنْدا اَرْدِينْكْ *kanda ərdiŋ* —— قەيەردە ئىدىڭ؟» بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَيْدا *kayda*» بولۇپ، بۇ يەردىكى «ن – *n*» ھەرپى «ى – يا» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان. «قَيْـدا *kayda*» سۆزى بولسا «قَيُودا *kayuda*»دىن كېلىپ چىققان.

قَرْدُو kardu قادى، قارا سوغۇق كۈنلىرى ئېقىن سۇ يۈزىدە پەيدا بولىدىغان ئۈششاق مۆز دانچىلىرى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَرْدُونِ يِنْجُو سَقِنْمانْكْ — *kardunī yinqü saqïnmaŋ*

تُزْغُونِ مَنْجُو سِزِنْمانْكْ — *tuzoquni manqu səzinməŋ*

بُلْمادُقْ نانْكْ كا سَقِنْمانْكْ — *bulmaduq nəŋgə səvinməŋ*

بِلْكالارْ اَنِي يِيرارْ // — *bilgələr ani yərər*

[مۇز دانىچىسىنى ئۈنچە ھېسابلىماڭ،
سوۋغاتنى مانچا دەپ سەزمەڭ،
ئېرىشمىگەن نەرسىگە سۆيۈنمەڭ،
بىلىملىك (كىشى)لەر ئۇنى ياقتۇرمايدۇ.]

سۇ يۈزىدە لەيلەپ يۈرىدىغان ئۇششاق مۇز دانىچىلىرىنى ئۈنچە ـ مەرۋايىت دەپ يۈرمە، سوۋغات قىلىنغان يېمەكنى ئىش ھەققى دەپ سانىما؛ تاپالمىغان نەرسىگە سۆيۈنۈپ يۈرمە، مۇنداق قىلىشنى دانىشمەنلەر ياقتۇرمايدۇ.

كَنْدُو kəndü ئۆزى. اُلْ كَنْدُو اَيْدِي *ol kəndü aydï* — ئۇ ئۆزى ئېيتتى.

كُنْدِي kündi پەس، پەسكەش، رەزىل. ئوغۇزچە. اُلْ كُنْدِي كِشِي اُلْ *ol kündi kixi ol* — ئۇ پەسكەش كىشى ئۇ. «اُلْ *ol*» سۆزى بەزىدە جۈملە ئاخىرىدا تەكىت ئۇلانمىسى بولۇپ كېلىدۇ.

مُنْدا munda مۇندا، بۇ يەردە. اُلْ مُنْدا اُلْ *ol munda ol* — ئۇ مۇندا ئۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 547

اَمْكَكْ سِزِنْ تُرْغُو يُوقْ مُنْدا تَمُو *əmgəksizin turoqu yok munda tamu*
اَذْكُولُكُكْ كُرْمَذِبْ اَزُنْ جِقارْ *əżgülüküg kərməżip azun qïkar*

[بۇ جاھاندا ياشاپ بولماس چەكمەي جاپا،
ھالاۋەتنى كۆرمەي تۇرۇپ دۇنيا تۈگەر.]

بۇ دۇنيادا جاپا ـ مۇشەققەتسىز ياشاش ھېچ مۇمكىن ئەمەس، ھالاۋەت كۆرگۈچە، دۇنيا (ئۆمۈر) تۈگەپ قالىدۇ.

مَنْدا məndə مەندە.

مَنْدُو mandu بىر خىل تۈرك سىركىسىنىڭ ئېتى. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۈزۈم شىرنىسىنى كۈپتە ئېچىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساپ ھاراق قۇيۇپ، بىر كېچە تۇرغۇزغاندىن كېيىن سىركە بولۇپ چىقىدۇ. بۇ سىركىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بُغْرا buoqra بۇغرا. تۆگىنىڭ بۇغرىسى. «بُغْراخانْ *buoqra han* — بۇغراخان» دېگەن ئات شۇنىڭدىن كەلگەن.// 211

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

بُكْرِي bügri بۈگرى، ئەگرى ـ بۈگرى.

تَتْرُو tətrü تەتۈر. ھەر نەرسىنىڭ تەتۈرى.

تُغْرُو tuoqru قىلىچ، پىچاق ۋە خەنجەرگە ئوخشاش نەرسىلەر//نىڭ سېپىنى چىڭىتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا تىقىپ قويۇلىدىغان ئىنچىكە تۆمۈر زىخچە. 548 I

تَكْرا təgrə چۆرە، ھالقا، دائىرە، كاجۇۋا. قُذُغْ تَكْرَسِي *kużuoq təgrəsi* — قۇدۇقنىڭ كاجۇۋىسى.

جُبْرا qupra كونا كىيىم.

جَغْرِي qaoqrï قارچىغا. جَغْرِي بَكْ *qaoqrï bəg* — چاغرى بەگ. ئەرلەر ئىسمى.

جِغْرِي qïoqrï چىغرىق، چاق. كُوكْ جِغْرِيسِي *kək qïoqrïsï* — پەلەك چاقى.

جِغْرِي qïoqrï تۈگمەن چاقى، چىغرىق. چاقپەلەك، يىپەك ئېگىرىدىغان چاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش غالتەكلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

جَغْرِي اَلِب اَرْقُنْ مُنُبْ اَرْقَرْ يَتارْ *qaoqrï alïp arkun münüp arkar yətər*
اَقْلَرْ كَيِكْ تَيْغَنْ اِذِبْ تِلْكُو تُتارْ // *avlar kəyik tayoqan ïżïp tilkü tutar*[1] 549 I

[قارچىغا ئېلىپ، ئارقۇن (شالغۇت ئات) مىنىپ ئارقارغا يېتەر،
كېيىك ئوۋلار، تايغان قويۇپ تۈلكە تۇتار.]

قارچىغىسىنى قۇشلىتىپ، ئارغىماق ئېتىغا مىنىپ، ئارقار قوغلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېتىۋالىدۇ؛ ئۇزۇن قۇلاق، ئىنچىكە بەل تايغىنى بىلەن كېيىك ۋە تۈلكىلەرنىمۇ ئوۋلايدۇ.

سَغْرِي saoqrï ساغرا، تېرە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يەرنىڭ يۈزى ياكى تېرىسى «يِيرْ سَغْرِيسِي *yər saoqrïsï*» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «كِشِي سِغْرِيسِي يُوزْ *kixi saoqrïsï yüz* — كىشى ساغرىسى يۈز» دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئادەمنىڭ يۈزى ئىسسىق ـ سوغۇققا كۆپ ئۇچراپ تۇرغاچقا، يۈزنىڭ تېرىسى چىڭ ۋە چىداملىق بولىدۇ.

سِغْرا sïoqra ساي. ئىككى تاغ ئارىسىدىكى كەڭ ۋادا. ئوغۇزچە.

[1] بۇ شېئىر مۇشۇ سۆزدىن بىر سۆز ئالدىن كەلگەن «جَغْرِى *qaoqrï* — قارچىغا» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىسال ئىكەنلىكى ئۆزلۈكىدىن مەلۇم. ئەمما، يازما نۇسخىدا مۇشۇ ئورۇندا بېرىلگىنى ئۈچۈن بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

سُقْرِي süvri قىلىچ، نەيزە، مۇنار ۋە زىخقا ئوخشاش ئۇچلۇق نەرسىلەر.

سُقْرُو suḳru سۇقۇنۇپ، رۇخسەتسىز. اَڤْكا سُقْرُو كِرْدِمْ *əvgə suḳru kirdim* — ئۆيگە سۇقۇنۇپ كىردىم.

كُسْرِي küsri قوۋۇرغا.

كُڤْرا küvrə ئۆڭلەن ھايۋاننىڭ ئىچى ـ قارنى تۆگەپ، گۆشى سۆڭەككە يېپىشقان ھالدا قۇرۇپ قالغان گەۋدىسى.//

كَكْرا kəkrə كەكرە. تۆگە يەيدىغان ئاچچىق ئوت.

بَنْزِي banzï ئۇزۇم ئۇزۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بېدىشتا قېپقالغان ئۇزۇم.// كەنچەكچە.

سُنْزِي sunzï بۇرگە جىنسىدىكى بىر جانۋار. مەن ئۇنى «پىت» مىكىن دەپ ئويلايمەن.

جَڤْزُو qavzu تاغدا ئۆسىدىغان، غولى، شېخى ۋە مېۋىسى قىزىللىقتا شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. ئاچچىق بولىدۇ. خوتۇنلارنىڭ بارماقلىرى قىزىللىقتا شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ.

كَنْزِي kənzi قىزىل، سېرىق، يېشىل ۋە شۇنىڭدەك رەڭلەردىكى بىر خىل چىن دۇردۇنى.

بُخْسِي buhsï بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئېچىتىلىدۇ. تەييار بولغاندا، بۇغدىيى يېيىلىدۇ، سۈيى ئىچىلىدۇ.

تُخْسِي tohsï توخسى، قۇياستا ياشايدىغان بىر تۈرك قەبىلىسى. «تُخْسِي جِكِلْ *tohsï qigil*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تَڤْسِي təvsi داستىخان، شىرە.

تُمْسا tümsə مۇنبەر. ئارغۇچە. بۇ سۆز ساپ تۈركچە ئەمەس.//

خَڤْسِي havsï قوتىچاق، كىچىك قوتا.

تُتْشِي tutxï تۇتاش، يانداش، قوشنا. اَنِكْ يِيرِي مَنِكْ يِيرْكا تُتْشِي اُلْ *anïŋ yəri mənïŋ yərgə tutxï ol* — ئۇنىڭ يېرى مېنىڭ يېرىمگە تۇتاش. بۇ سۆزدە «ش – x» بىلەن «ج – q» ھەرپلىرى ئوخشاش كېلىۋېرىدۇ. شۇڭا، بەزى شېۋىلەردە «تُتْجِي *tutqï*» ۋە «تُتاشِي *tutaxï*»مۇ دېيىلىدۇ. مَنْ سَنكا تُتاشِي بَرِيرْمَنْ *mən saŋa tutaxï barirmən* — مەن ساڭا دائىم بارىمەن.

جَخْشُو qahxu كۆز ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئوت. بۇ سۆز ساپ تۈركچە ئەمەس.

قَرْشِي kˌarxï خان ئوردىسى.

قَرْشِي kˌarxï قارشى، ئەكسى، زىت. تُونْ كُونُكْ قَرْشِيسِي اُلْ *tün künüŋ kˌarxïsï ol* — تۈن كۈننىڭ قارشىسى ئۇ.

قَرْشِي kˌarxï ئىككى بەگ ئارىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق. اُلْ بَكْ اَنِكْ بِرْلا قَرْشِي اُلْ *ol bəg anïŋ birlə kˌarxï ol* — ئۇ بەگ ئۇنىڭ بىلەن قارىمۇ قارشى ئۇ.

قَڤْشِي kˌavxï قوشۇما. قَڤْشِي قاشْ *kˌavxï kˌax* — قوشۇما قاش.//

بَتْڤا patoqa تۇماق تىكىلىدىغان تېرە ۋە كىگىزنى قويۇپ كېسىمچى تاختىسى.

تُزْغُو tuzoqu يولغا چىققان تۇغقان ياكى تونۇشلارغا يوللۇق ئۇچۇن بېرىلىدىغان يېمەكلىك.

تَمْغا tamoqa تامغا. خاقان ۋە باشقىلارنىڭ تامغىسى.

تَمْغا tamoqa تارماق. دېڭىز، كۆل ۋە دەريالارغا قۇيۇلىدىغان سۇنىڭ بىر تارمىقى، قولتۇق، كېمە ياكى قېيىق توختايدىغان يەرمۇ شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.// شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَمْغا سُقِي تَشْرا جِقِبْ تاغِغْ اُتارْ *tamoqa suvï taxra qikˌip taoqioq ətər*

اَرْتُجْ لَرِي تَكْرا اُنُبْ تِزْكِنْ يَتارْ *artuqlarï təgrə ünüp tizgin yətər*

[تامغا سۇيى تېشىپ چىقىپ تاغدىن ئۆتەر،

ئارتۇچلىرى تىزگىن كەبى قاتار ئۆسەر.]

تارماق ئېقىن سۇيى تېشىپ، تاغ ئارىلاپ ئۆتىدۇ؛ ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئارتۇچ دەرەخلىرى تىزگىنەك قاتار ـ قاتار ئۆسىدۇ.

جُڤْغا quvoqa تېز يۇرەر پوچتىكەشنىڭ يولدا ئالماشتۇرىدىغان// ئېتى. مەلۇم مەنزىلگە بارغاندا، ئورنىغا باشقىسىنى مىنىپ كېتىدۇ.

جُڤْغا quvoqa باشلامچى، يول باشلىغۇچى. قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىدا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنْ قُلانْ جُڤْغاسِزْ بُلْماسْ *kˌalïn kˌulan quvoqasïz bolmas*

قۇلان پادىسى يول باشلىغۇچىسىز بولماس.

بۇ ماقال بىركىمنى باشقىلارغا ئەگىشىش لازىم بولغان بىر ئىشتا شۇنداق قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سُرْغُو soroɥu شورىغۇچ، ھەجامەت. قان ئېلىش (شوراش) ئەسۋابى.

سَلْغا saloɥa: سَلْغا اَتْ *saloɥa at* — ئاغزى قاتتىق ئات.

قَبْغا ḳapoɥa قاپقا، قوۋۇق، دەرۋازا.

قَذْغُو ḳażoɥu قايغۇ.

قُدْغُو ḳudoɥu چىۋىن.

قَرْغا ḳaroɥa قارغا ~ قاغا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرْغا قَرِيسِنْ كِمْ بِلِيرْ كِشِي اَلاسِنْ كِمْ تَبارْ

ḳaroɥa ḳarīsīn kim bilir kixi alasīn kim tapar

قاغىنىڭ قېرىسىنى كىم بىلەر، كىشىنىڭ ئالىسىنى كىم تاپار.

قاغىنىڭ قېرىسىنى كىم تونۇيالايدۇ، ئادەمنىڭ ئىچىدىكىنى كىم بىلەلەيدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

I 554

قَرْغا قَلِي بِلْسا مُنِكنْ اُلْ بُزْ سُقارْ *ḳaroɥa ḳalī bilsə muŋīn ol buz soḳar*

اَقْجِي يَشِبْ تُزَقْ تَبا مَنْكْكا يَقارْ *avqī yaxīp tuzaḳ taba məŋgə yaḳar*

[قاغا (ئاچلىق ـ تەشنالىق) دەردىنى بىلسە، ئۇ مۇز چوقۇيدۇ،
ئوۋچى يوشۇرۇنۇپ ياتسا، تۇزاقتىكى دانغا يېقىنلىشىدۇ.]

قاغا ئاچلىق ـ تەشنالىق دەردىنى سەزسە، مۇزنى چوقۇيدۇ، يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئوۋچىنى كۆرمەي، ئۇنىڭ تۇزىقىدىكى داننى يەيمەن، دەپ بالاغا قالىدۇ.

قُرْغُو ḳuroɥu: قُرْغُو اَرْ *ḳuroɥu ər* — تەنتەك ئادەم، يېنىك تەبىئەتلىك ئادەم.

قَرْغُو ḳaroɥu قاراۋۇل تۇرا. ئېگىز دۆڭلەرگە قۇرۇلغان تۇرا. دۈشمەن كۆرۈنگەن ھامان ھەممەيلەننىڭ جەڭگە تەييار بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىلىدۇ.

قَشْغا ḳaxoɥa قاشقا. قَشْغا قُوىْ *ḳaxoɥa koy* — قاشقا قوي، پېشانىسىدە ئېقى بولغان قوي. قَشْغا اَتْ *ḳaxoɥa at* — قاشقا ئات، پېشانىسىدە ئېقى بولغان ئات. پېشانىسىدە ئېقى بولغان تۆگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

I 555

قَشْغا ḳaxoɥa: قَشْغا بُغْرا *ḳaxoɥa buoɥra* — قاشقا بۇغرا. ئىككى يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك نامى.//

قَمْغِي ḳamoɥī قىڭغىر ـ قىيسىق نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، يۈزى قىيسىق ئادەمگىمۇ

«قَمْغِي يُوزْلُكْ *ḳamoɥī yüzlüg*» دېيىلىدۇ.

تَلْڤا təlvə تەلۋە، ساراڭ.

قَلْڤا ḳalva ئۆگەنگۈچىلەر ئوقى. تۆمۈر باشاق ئورنىغا بىر تال يۇمىلاق ياغاچ بېكىتىلگەن ئوق.//

214

بُرْقِي burḳī پۈرۈك. بُرْقِي نانْكْ *burḳī nəŋ* — پۈرۈك نەرسە، ئادەمنىڭ قورۇق باسقان پېشانىسىگە ئوخشاش قورۇلغان ياكى تۈرۈلگەن نەرسە.

تَرْقا tarḳa تەركە ئۈزۈم، غوراپ، غورا ئۈزۈم. «تَلْقا *talḳa*»مۇ دېيىلىدۇ.

تُرْقُو torḳu تورقا، تاۋار ـ تورقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَڤْغاجْ خانِّكْ تُرْقُوسِي تَلِمْ تَنْكْلامَذِبْ بِجْماسْ

tavoɥaq hannīŋ torḳusī təlim təŋləməżip pīqmas

تاۋغاچ خاننىڭ تورقىسى تولا، ئۆلچىمەي پىچماس.

بۇ ماقال ھەرقانداق ئىشتا پۇختا بولۇپ، ئىسراپچىلىق قىلماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَلْقا talḳa تەركە ئۈزۈم، غوراپ، غورا ئۈزۈم. بۇ سۆزدە «ل – *l*» ھەرپى «ر – *r*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.//

556 I

تَلْقُو talḳu تولغانغان، ئېشىلگەن نەرسە. تَلْقُو يِشِغْ *talḳu yīxīoɥ* — تولغانغان تانا.

جَنْقا qanḳa بىر خىل تۇزاق.

قَتْقِي ḳatḳī: قَتْقِي كِشِي *ḳatḳī kixi* — بوينى قاتتىق كىشى.

قُتْقِي ḳutḳī: قُتْقِي اَرْ *ḳutḳī ər* — مۇلايىم ئادەم، كەمتەر ئادەم.

بَرْكا bərgə ئوغرىنى ياكى ئېشەكنى ئۇرىدىغان قامچا ياكى چىۋىق.

بُرْكا bürgə بۈرگە. بىر يەردە جىم تۇرمايدىغان تەنتەك كىشىمۇ «بُرْكا كِشِي *bürgə kixi*» دېيىلىدۇ.

بِيرْكُو bərgü بەرگۈ، بېرىش. قەرز. اَنِكْ مَنكا بِيرْ اَتْ بِيرْكُوسِي بارْ *anīŋ maŋa bir at bərgüsi bar* — ئۇنىڭ ماڭا بىر ئات بېرىشى بار.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بَلْگُو bəlgü بەلگۈ ~ بەلگە، نىشان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْ بَلْگُوسِي بِلِكْ *qut bəlgüsi bilik* بەخت بەلگىسى بىلىم.

بِلْگا bilgə ھېكىم، دانىشمەن، پەيلاسوپ.

بِلْگا bilgə ئالىم، بىلىمدان.//

بِلْگا bilgə ئاقىل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلْگا اَرِكْ اَدْگُو تُتْبْ سُوزِنْ اِشِتْ *bilgə ərig əžgü tutup səzin ąxit*

اَرْذَمِنِي اُكْرَنَبَنْ اِشْقا سُرا *ərżəmini əgrənipən ixka sora*

[بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ، سۆزىنى ئىشىت،

پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ، ئىشقا ئاشۇر.]

ئالىم، دانىشمەن ۋە ئاقىل كىشىلەرگە ياخشىلىق قىل، ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلا، ئەردەم (پەزىلەت)لىرىنى ئۆگەن، ئۆگەنگەنلىرىڭنى ئىش يۈزىدە كۆرسەت.

بۇ سۆز «بِلْگا بَكْ *bilgə bəg* —— بىلگە بەگ» دەپ ئەرلەرنىڭ ئېتىمۇ بولۇپ كېلىدۇ. بۇ «بىلىملىك بەگ» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇر خانى «كُولْ بِلْكاخانْ *kəl bilgə han*» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ئەقلى سۇ يىغىلغان يەرگە، يەنى كۆلگە ئوخشاش كەڭ دېگەنلىك بولىدۇ.// شۇنىڭدەك ئەقىللىق كىشى «بُكُو بِلْگا *bəgü bilgə*» دەپ ئاتىلىدۇ.

215

تِرْكُو tərgü مەزە. داستىخاندىكى ھەر خىل نازۇ نېمەتلەر.

تِرْكِي tərgi داستىخان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلِنْ تِرْكِي كا تَكِيرْ *tilin tərgigə təgir*

تىل بىلەن نېمەتكە ئېرىشەر.//

I 558

يەنى تىلى يۇمشاق ئادەم نېمەتكە ئېرىشىدۇ. بۇ ماقال «كىشىنىڭ پەزىلىتى ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن بىلىنىدۇ» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوٌّ تَحْتَ لِسَانِه» دېگەن ماقالغا ئوخشايدۇ.

تَزْكِي təzgi: تَزْكِي بُلْدِي *təzgi boldi* —— (يېغا كەلگەنلىكتىن) خەلق ئارىسىدا تېزىش يۈز بەردى.

تِلْكُو tilkü تۈلكە. بۇ سۆز كىنايە تەرزىدە «قىز بالا» دېگەن مەنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر خوتۇن تۇغسا، تۇغۇت ئانىسىدىن «تِلْكُومُو تُغْدِي اَزُو بُرِيمُو *tilkümu tuqdi azu bərimu*» —— تۈلكە تۇغدىمۇ ياكى بۆرىمۇ؟» دەپ سورىلىدۇ. بۇ «قىز تۇغدىمۇ، ئوغۇلمۇ؟» دېگەن بولىدۇ. قىز بالا ناھايىتى شەيتان ۋە يېلىنچاق بولغىنى ئۈچۈن تۈلكىگە، ئوغۇل بالا ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى ئۈچۈن بۆرىگە ئوخشىتىلىدۇ.

تِلْگا tilgə: بِيرْ تِلْگا اَتْ *bir tilgə ət* —— بىر تىلىم گۆش. ئۇزۇنىغا كېسىلگەن ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇزۇنىغا بۆلۈنگەن بىر پارچە يەرمۇ «بِيرْ تِلْگا يِيرْ *bir tilgə yər*» دېيىلىدۇ.

جَجْكا qəqkə بۆزچىنىڭ يىپ تارايدىغان تارغىقى.

جُرْكُو qürkü جو - جو. ئۇششاق بالىلاردىن «سىيگۈڭ بارمۇ؟»// دەپ سوراشقا توغرا كەلگەندە، «جُرْكُو بارْمُو *qürkü barmu*» دېيىلىدۇ.

بُتْكُو pütkü چوڭ تەرەت. بۇ سۆز پەقەت ئۇششاق بالىلارغىلا ئىشلىتىلىپ، «پوق ئېتەمسەن؟» دەپ سوراشقا توغرا كەلگەندە، «بُتْكُو بارْمُو *pütkü barmu*» دېيىلىدۇ.

جِلْگُو qilgü: جِلْگُو اَتْ *qilgü at* —— شىرغا ئات.

سِرْكا sirkə سىركە. ئۇزۇم سىركىسى.

سِرْكا sirkə سىركە. باشتا بولىدىغان سىركە.

كَتْكِي kətki: كَتْكِي اَتْ *kətki at* —— تۆشلۈك ئات، بېلى ئىنچىكە، تۆشى كەڭ ئات.

كُتْكِي kətki دۇمبەلچەك، توپا دۆۋىسى.

كَذْگُو kəžgü كىيىم - كېچەك، ئۇستىباش.

كُلْگُو külgü كۈلكە. ئادەمنى تۇيۇقسىز ھوشىدىن كەتكۈزىدىغان تېلىقما (سەكتە) كېسىلمۇ «كُلْگُو *külgu*» دېيىلىدۇ. اَرْ كُلْگُو بَرْدِي *ər külgü bardi* —— ئادەمنى تېلىقما كېسىلى تۇتتى. بۇ سۆز بەزىدە «كُلْتْكُو *kültkü*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

كَرْكِي kərki كەكە.

560 I

216

كُرْكا kərkə ياغاچ ئاياق، ياغاچ تاۋاق. كەنچەكچە.//

بُتْلُو butlu بۇيلا، چۇلۇك. تۆگىنىڭ بۇرنىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان چۇلۇك.//

بِرْلا birlə بىرلە، بىللە، بىلەن. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَرْدِي *ol mənin birlə ərdi* —— ئۇ مېنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. بەزىدە سۆزنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن «ر – *r*» ھەرپى

تاشلىنىپ، «بِلا bilə» دېيىلىدۇ.

بِبْلِي bibli پىلپىل.

تُبْلُو tuplu گۆر. بىر كىمنى قارغىماقچى بولسا، «تُبْلُوقا تُلْ tupluqa tol» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «گۆرگە كىر» دېمەكتۇر.

تُقْلِي tokˌli توقلا. ئالتە ئايلىق قوزا.

جَفْلِي qavli لاچىن.

جَغْلا qaqla چاغلا. ئۇچ شەھىرىنىڭ چېتىدىكى بىر يايلاقنىڭ ئېتى[1].

شُغْلُو xoqlu ئىتئۈزۈمى.

بِجْما pïqma: بِجْما يُرِينْجْغا pïqma yorinqqa —— ئورۇلغان بېدە.

مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداشلارنىڭ ئاخىرىغا «م – m» ۋە «ا – ئەلىف» قوشۇلغاندىن كېيىن، پېئىللىقتىن/چىقىپ، توغرىدىن - توغرا ئىسىم بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىمۇ بايان قىلدىم.

I 561

تُتْما tutma ساندۇق.

تُرْما turma تورما، تورۇپ. سَرِغْ تُرْما sariq turma —— سەۋزە. ئارغۇلار سەۋزىنى «كِيزِري gizri» دەيدۇ، ئۇلار بۇ سۆزنى پارسچىدا سەۋزە مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان «كَزَرْ gəzər» دېگەن سۆزدىن ئالغان ۋە بۇنىڭدا «ك» ھەرپى بىر ئاز يۇمشىتىلغان. ئوغۇزلار سەۋزىنى «كَشُرْ qəxür» دەيدۇ. بۇ سۆزمۇ پارسلاردىن ئېلىنغان. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن ئارىلىشىپ تۇرغاچقا، بىرمۇنچە تۈركچە سۆزلەرنى ئۇنتۇپ، ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدىغان بولۇپ قالغان. مەسىلەن: تۈركچە «قُمْغَانْ kumoqan» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ئۇلار پارسچىدىكى «اَفتابَه» سۆزىنى «اَفْتَبِي aftabi» شەكلىدە ئىشلىتىدۇ؛ تۈركچە «بَقَنْ baqan —— بويۇن ھالقا» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا ئەرەبچىدىكى «قَلاَدَه» سۆزىنى «قَلِيدَه» شەكلىدە قوللىنىدۇ.

ئوغۇزلارنىڭ تىلى سىلىق تىل. باشقا تۈرك خەلقلىرى تىلىدا بىرى تۇپ، ئىككىنچىسى ئەگەشمە مەنىدە جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدىغان ئىسىم ۋە پېئىللارنى ئوغۇزلار جۈپ سۆز شەكلىدە ئەمەس، تاق سۆز قىلىپ قوللىنىدۇ، يەنى ئەگەشمە سۆزنىلا ئىشلىتىدۇ. ھالبۇكى، باشقا تۈرك خەلقلىرى مۇنداق سۆزلەرنى تاق ھالدا//

[1] ئاقسۇ ئاسۇقنىڭ غەربىدە ئۇچتۇرپان چېگرىسىغا يېقىن يەردىكى ھازىرقى «چاغلاق» رايونى بولۇشى مۇمكىن.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئىشلەتمەيدۇ. مەسىلەن: بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىگە ئارىلىشىپ كەتسە، تۈركلەر «قَتِّي قَرْدِي qatti qardi» دەيدۇ. بۇ يەردە «قَتِّي qatti» سۆزى تۇپ سۆز بولۇپ، «قَرْدِي qardi» ئەگەشمە سۆزدۇر. بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىگە ئارىلىشىپ كەتسە، ئوغۇزلار پەقەت «قَرْدِي qardi» دەيدۇ - دە، تۇپ سۆز بولغان «قَتِّي qatti» سۆزىنى تاشلايدۇ. شۇنىڭدەك، تۈركلەر «ياخشى - يامان» دېگەننى «اَذْكُو يَقْلاقْ aždgü yavlaq» دەپ جۈپ سۆز شەكلىدە قوللىنىدۇ، ئوغۇزلار بولسا، بۇ سۆزنى يالغۇز قوللانمايدۇ. ئوغۇزلار بولسا، بۇ سۆزنى يالغۇز قوللىنىدۇ.//

217

تِزْما tizmə ئىشتانباغ. توۋرا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاغزىنى يېغىپ باغلاش ئۈچۈن يىپتىن توقۇلغان بوغقۇچ.

تَكْما təgmə ھەممە، ھەرقانداق، ئۇچرىغانلا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما كِشِي اُوزْ بُلْماسْ ياتْ يَعُقْ تُوزْ بُلْماسْ

təgmə kixi oz bolmas yat yaoquq tüz bolmas

ئۇچرىغانلا كىشى ئۆز بولماس، يات بىلەن تۇغقان تەڭ بولماس.

ئۇچرىغانلا كىشى ئۆز بولمايدۇ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ سىرىڭنى ئېيتىۋەرمە، يات بىلەن تۇغقانمۇ تەڭ بولمايدۇ.

تُكْما tügmə تۇغما. كۆڭلەك، چاپان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تۇغمىسى.//

تِكْما tikmə: تَكْما نانْكْ tikmə nəŋ —— تىكمە نەرسە.

جَلْما qalma چالما. قوي، تۆگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ماللارنىڭ قىغىدىن قىشتا قالاش ئۈچۈن كېسەكتەك قىلىپ قورۇتۇلغان تېزەك.

سَتْما satma ساتما. كېچىسى باغنى قوروش ئۈچۈن دەرەخنىڭ ئۇستىگە قورۇلغان قاراۋۇللۇق ساتمىسى.

سُزْما süzmə سۈزمە. قېتىق سۈزمىسى.

قَتْما qˌatma: قَتْما يُوغا qatma yuqa —— قاتلىما، ياغدا پىشۇرۇلىدىغان نېپىز نان.

قَرْما qˌarma بۇلاق - تالاق. نانْكْ قَرْمالادِي nəŋ qarmaladi —— بىر نېمىنى بۇلاق - تالاق قىلدى.

قِرْمـــا kˌïrma قىرما، كونۇس. ئۇچى ئۇچلۇق، تۈۋى دۈگىلەك نەرسە. **قِرْمـــا تُبِـــقْ** *kˌïrma topïk* — ئۇچى ئۇچلۇق، تۈۋى دۈگىلەك پىلدىرلىغۇچ.

كَسْما kəsmə ياپىلاق ئۇچلۇق نەيزە ياكى ئوق باشىقى.

كَسْما kəsmə كەسمە، كوكۇلا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بِلا بَسْتِمِزْ	*tünlə bilə bastïmïz*	[تۈن بىلەن باستۇق،
تَكْما يَنكَقْ بُسْتِمِزْ//	*təgmə yaŋak pustïmïz*	ھەر تەرەپتىن بۆكتۈرمە قۇردۇق،
كَسْمالَرِنْ كِسْتِمِزْ	*kəsmələrin kəstimiz*	ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق،
مِنْكْلَقْ اَرِنْ بِجْتِمِزْ	*mïŋlak ərin pïqtïmïz*	مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق.]

ئۇيغۇرلار ئۈستىگە قىلىنغان بىر ھۇجۇم توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: بىز ئۇلارنىڭ ئۈستىگە كېچىسى باستۇرۇپ باردۇق، ھەر تەرەپتىن مۆكۈنۈپ كىرىپ، ھەتتا ئاتلىرىنىڭ كوكۇلىلىرىنى كەستۇق، مىڭلاق ئادەملىرىنى ئۆلتۈردۇق. «مىڭلاق» بىر يەرنىڭ نامى.

بَكْنِي bəkni بۇغداي، تېرىق ۋە ئارپىغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ياسالغان ئىچىملىك.

بَغْنا baoɣna ۋاخىنا، شوتا بالدىقى.

تَغْنا taoɣna: تَغْنا يَڤا *taoɣna yava* — كاسىن دەرىخىنىڭ پوستى. بەزى كېسەللەرگە داۋا بولىدۇ؛ قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ، سۇيۇقئاشقا سالسا، ئاشنىڭ رەڭگى تۈزىلىدۇ.//

تَكْنا təgnə تەڭنە.

جُرْنِي qurnï تۈرك تېۋىپلىرى ياسىغان بىر خىل سۈرگە دورىسى.

جِكْنا qignə چىنە (باغ تارتىدىغان چىنە). ياغمىچە.

خَسْـــنِي hasnï بالىلارنى سەمرىتىش ئۈچۈن يالىتىلىدىغان بىر خىل دورا. بۇ دورا ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدۇ.//

قُشْنِي kˌoxnï قوشنا. ئوغۇزلار «ن – *n*» ھەرپىنى «ش – *x*» ھەرپىدىن ئالدىن قويۇپ، «قُنْشِي *kˌonxï*» دەيدۇ. ھەر ئىككىسى قائىدىگە ئۇيغۇن ۋە توغرا.

فَعْلانْ fə'lan، فُعْلانْ fu'lan، فِعْلانْ fi'lan
شەكىللىرىدىكى سۆزلەر بابى

تُرْبُنْ turbun ئاختۇرۇش، سۈرۈشتۈرۈش. اَنِكْ اَڤِنْ تُرْبِنْلا[1] *anïŋ avin turbunla* — ئۇنىڭ ئۆيى (نەدە ئىكەنلىكى)نى سۈرۈشتۈر.//

تَرْبِينْ tarbïn تاربىن. تۈركلەردىن بىر گۇرۇھ خەلقنىڭ نامى. ئۇلار ئۆزىنىڭ بىر چوڭىغا بويسۇنىدۇ.

تَرْتِينْ tartïn سۇنۇلغان ئاش، باشقا ئۆيدىن كىرگەن تاماق، بىرەر سەۋەب بىلەن كەلگەن تاۋاق.

تَشْتِينْ taxtïn: اَرْ تَشْتِينْ بَرْدِي *ər taxtïn bardï* — ئادەم سىرتقا كەتتى.

جِكْتانْ qiktən ئېگەر يوپۇقى.

قَفْتانْ kˌavtan تون.

بَرْجانْ barqan بارچان. بىر جاينىڭ نامى.

تَبْجـــانْ tapqan ئۈچئاياغ، ئۈستەلگە ئوخشايدىغان بىر سايمان. قول يەتمەيدىغان يەردە قالغان ئۈزۈمنى شۇنىڭغا چىقىپ تۇرۇپ ئۈزىدۇ.

جُرْجانْ qurqan چەرچەن. چىن يولىدىكى مۇسۇلمانلار چېگرىسىنىڭ بىرى.

بَرْخانْ barhan بارخان. تۆۋەنكى چىننىڭ نامى. قەشقەرگە يېقىن بىر تاغنىڭ ئۈستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان بار.

بُرْخانْ burhan بۇت. ھەيكەلمۇ «بَذَرْ بُرْخانْ *bəżər burhan*» دېيىلىدۇ.//

تَرْخانْ tarhan تارخان. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال «بەگ» مەنىسىدىكى بىر مەنسەپ نامى. ئارغۇچە.

جِنْـــدانْ qïndan چىندان، سەندەل. بىرخىل خۇش پۇراق ياغاچ. جِنْـــدانْ اَتْ *qïndan at* — جەدە ئات.

[1] بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «تُرْبِنْلا» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، تۈپ سۆزنىڭ «تُرْبُنْ» شەكلىدە كەلگەنلىكى ۋە يازما نۇسخا 405- بەتتىكى «تُرْبُنْلَنْدِي»گە ئاساسەن «*turbunla*» دەپ ئالدۇق.

تَڤْرانْ tavran تارلانغان يىپ. ئىشتانباغ ۋە سالغا توقۇش ئۈچۈن تەقلەپ قويۇلغان يىپ.

سَبْرانْ sapran ساپران. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى. كىشىلەر ئۇ يەرنى «صبران» دەيدۇ. ھالبۇكى تۈركىي تىلدا «ص» ھەرپى يوق.

سُيْرانْ suyran مۇنار ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئېگىز نەرسە. ئوغۇزچە.

تُكْسِينْ tügsin تۆت بۇرجەكلىك قىلىپ تۈگۈلىدىغان بىر خىل تۈگۈچ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْماجَجاكْ اُكُلْدِي	*təgmə qəqək ügüldi*
بُقُقْلَنِبْ بُكُلْدِي	*boḳuḳlanïp büküldi*
تُكْسِينْ تُكُونْ تُكُلْدِي	*tügsin tügün tügüldi*
يَرْغالِمَتْ يُرْكَشُورْ //	*yarɣalïmat yərgəxür*

I 568

[ھەممە چېچەك يىغىلدى،

پوقاقلىنىپ پۈكۈلدى (غۇنچىلىدى)،

(خۇددى) تۆت بۇرجەكلىك تۈگۈن تۈگۈلدى،

ئېچىلىپ (بىر - بىرىگە) يۆگىلىشىۋاتىدۇ.]

يازنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ھەر خىل گۈل - چېچەكلەر توپلاندى، غۇنچىلىرى خۇددى تۆت بۇرجەكلىك تۈگۈنلەردەك بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتتى ۋە ئېچىلاي دەپ قالدى.

تُكْسِينْ tüksin ئاددىي خەلقتىن بولۇپ، خاندىن ئۈچ دەرىجە تۆۋەن مەنسەپتىكى كىشى.// 219

تُقْسُونْ tok̦sun توقسان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُقُوزْ اُونْ *tok̦uz on* — توققۇز كەررە ئون» بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سۆز بىرلىشىپ كەتكەن.

سَخْسِينْ sahsïn ساخسىن. بۇلغارلارغا يېقىن بىر شەھەر. بۇ شەھەر «سُوارْ *suwar* — سۇۋار» مۇ دېيىلىدۇ.

سَكْسُونْ səksün سەكسەن. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سَكِزْ اُونْ *səkiz on* — سەككىز كەررە ئون» بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سۆز بىرلىشىپ كەتكەن.// I 569

كُبْسُونْ kəpsün كۆرپە، تۆشەك.

كِمْسانْ kimsən زىننەت ئۈچۈن دوپپا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە تاقىلىدىغان ئالتۇن قاداق.

كِرْشانْ kirxən قوغۇشۇن ئۇپا.

كُكْشِينْ kəkxin كۆكۈچ. كُكْشِينْ نانْكْ *kəkxin nəŋ* — كۆكۈچ نەرسە.

بَرْغانْ bazɣan[1] بازغان.

بَشْغانْ baxɣan ئېغىرلىقى ئەللىك - يۈز رىتىل كېلىدىغان بىر خىل چوڭ بېلىقنىڭ نامى. يۇرت چوڭىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «بُدُنْ بَشْغانِي *bodun baxɣanï*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئەلنىڭ باشلىقى» دېگەن بولىدۇ.

تُتْغُونْ tutɣun تۇتقۇن، ئەسىر.

تَدْغُونْ tadɣun تازغۇن[1]. فىرات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر دەريا ۋادىسى (ئېقىنى). بۇ سۆز «دەريا» دېگەن مەنىدىكى «اُكُزْ *əgüz*» سۆزىنىڭ ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

تَلْغانْ talɣan: تَلْغانْ اِيكْ *talɣan ig* — تۇتقاق كېسىلى.

سِجْغانْ sïqɣan چاشقان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُلْدَجِي//سِجغانْ مُوشْ تَشَقِي قَشِيرْ *əldəqi sïqɣan mux taxaḳï ḳaxïr*

ئۆلگۈسى كەلگەن چاشقان مۈشۈكنىڭ تاشىقىنى قاشلايدۇ.

570 I

[چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۈشۈكنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىپتۇ]. بۇ ماقال ئەرەبچىدىكى «اَلْبٰاحِثُ عَنِ الْمُدْيَةِ» دېگەن ماقالغا ئوخشاش، ئۆلۈمى بىر نەرسىگە باغلىق بولۇپ قالغان كىشىنىڭ شۇ نەرسە ئەتراپىدا چۆرگىلەپ يۈرۈشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سِجْغانْ sïqɣan: سِجْغانْ يِلِي *sïqɣan yïli* — چاشقان يىلى. تۈركلەردە ئون ئىككى مۈچەلدىن بىرىنىڭ نامى.

سَرْغانْ sarɣan ساراغان. شورتاڭ يەرلەردە ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت. بۇ ئوت ئۈنگەن يەر «سَرْغانْ يِيرْ *sarɣan yər*» دېيىلىدۇ. قومۇشلىرى قۇرۇپ كەتكەن چاتقاللىقمۇ

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى ئەسلىدە «فُطْسْ» دەپ يېزىلغان، كېيىن «ف» ئۈستىدىكى زەممە ئۈستىگە فەتھە قويۇلغان. بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك قىلىپ «*bazɣan*» دەپ ترانسكرىپسىيە بېرىپ، مەنىسىنى «بازغان» دەپ ئالدۇق.

[2] تازغۇن — قەشقەر يېڭىشەھەر بىلەن يېڭىسار ئارىلىقىدىكى ئېقىن.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

«سَرْغانْ قَمِيشْ *sarɋan ḳamïx*» دېيىلىدۇ.

قَزْغانْ ḳazɋan: قَزْغانْ يِيرْ *ḳazɋan yər* — يېرىق ۋە ئېگىز - پەس بولغان پاتقاقلىق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ يَڤُزِي سَغْزِغان	*ḳux yavuzï saɋzïɋan*	[قۇشنىڭ ئەسكىسى سېغىزغان،
يِغاج يَڤُزِي اَزْغانْ//	*yïɋaq yavuzï azɋan*	ياغاچنىڭ ئەسكىسى ئازغان،
يِيرْ يَڤُزِي قَزْغانْ	*yər yavuzï ḳazɋan*	يەرنىڭ ئەسكىسى قازغان،
بُدُنْ يَڤُزِي بَرسْغانْ	*bodun yavuzï barsɋan*	خەلقنىڭ ئەسكىسى بارسغان.]

I 571

قۇشلارنىڭ ئەڭ ئەسكىسى سېغىزغان بولسا، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى ئازغاندۇر.// ئازغان - سېرىق ۋە ئاق چېچەكلەيدىغان، ھالقىغا ئوخشاش ساڭگىلاپ تۇرىدىغان قىزىل مېۋىسى بار بىر خىل ئۆسۈملۈك. بىزنىڭ تەرەپلەردە ئۇنى باغنىڭ چۆرىسىگە تېرىيدۇ. ئۇ ئوتۇن قىلىشقا يارىمايدۇ، چۈنكى، كۆيگەندە ئۇچقۇنلىرى چاچراپ كىيىم - كېچەك ۋە ئۆي بىساتلىرىنى كۆيدۈرىدۇ. يەرنىڭ ئەسكىسى ئويمان - دۆڭ ۋە پاتقاق يەر ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇنداق يەرلەردە چېدىر تىككىلى ۋە زىرائەت تېرىغىلى بولمايدۇ. ئادەملەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى بارسغانلىقتۇر. چۈنكى، ئۇلارنىڭ خۇيى ئەسكى ۋە ئۆزلىرى بېخىل كېلىدۇ.

220

قُزْغُونْ ḳuzɋun قۇزغۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُرِنِنْكْ//اُرْتَقْ قُزْغُونُّكْ يِغاجْ باشِنْدا

bəriniŋ ortaḳ ḳuzɋunnuŋ yïɋaq baxïnda

بۆرىنىڭ ئورتاق، قۇزغۇننىڭ دەرەخ بېشىدا.

I 572

قاغا - قۇزغۇن بۆرىنىڭ تاپقىنىغا تەڭ شېرىك بولىدۇ؛ ئۆزىنىڭ تاپقىنىنى بولسا، دەرەخ بېشىدا ئولتۇرۇپ يەيدۇ. بۇ ماقال ئەرەبلەرنىڭ «يَرْبِضُ حُجْرَةً وَ يَرْتَعِي وَسَطًا» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قُشْغُونْ ḳuxɋun قۇژغۇن. مال يەيدىغان ھۆل قومۇش.

قُشْغُونْ ḳuxɋun رەۋەن. بۇ سۆز «اُشْغُونْ *uxɋun*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قُمْغانْ ḳumɋan قۇمغان.

مُنْغانْ munɋan: مُنْغانْ كِشِي *munɋan kixi* — تولا سۆزلەيدىغان كىشى، ۋالاقتەگكۈر.

بَرْقِنْ barḳïn: بَرْقِنْ كِشِي *barḳïn kixi* — ئۆز يولىدىن قايتمايدىغان يولۇچى.

تُرْقُونْ turḳun تۇرغۇن. تُرْقُونْ سُوڤْ *turḳun suv* — تۇرغۇن سۇ.

تَلْقانْ talḳan تالقان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلُمْ اُكُتْ اَلْغِلْ بِلِكْ سِزْلِكْ كِتارْ *oɋlum əgüt alɋïl biliksizlik kətər*

تَلْقانْ كِمِنْكْ بُلْسا اَنكَرْ بَكْمَسْ قَتارْ// *talḳan kimiŋ bolsa aŋar bəkməs ḳatar*

573 I

[ئوغلۇم ئۈگۈت - نەسىھەت ئالغىن، بىلىمسىزلىكنى (ئۆزۈڭدىن) كەتكۈز، كىمنىڭ تالقىنى بولسا، ئۇنىڭغا شىرنە قاتىدۇ.]

ئەي ئوغلۇم، ئۈگۈت - نەسىھەتنى قوبۇل قىل، ئۆزۈڭدىن نادانلىقنى نېرى كەتكۈز؛ تالقىنى بولغان كىشى ئۇنىڭغا شىرنە قاتىدۇ، ئەقلى بولغان كىشى ئۈگۈت- نەسىھەتنى قوبۇل قىلىدۇ.

جِلْقَنْ qalḳan يارىنىڭ ئەردىشى، بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە تارقىلىشى. مەسىلەن: ئادەمنىڭ پۇتلىرى ئىششىغاندا، تېقىمىغا بەز چۈشكەندەك.

قَلْقانْ ḳalḳan قالقان، ئىككى تىلنىڭ بىرىدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قِقْرِبْ اَتِغْ كَمْشَلِمْ	*ḳïḳrip atïɋ kəmxəlim*	[قىرقىراپ ئاتنى سالايلى،
قَلْقَنْ سُنْكُونْ جُمْشَلِمْ	*ḳalḳan süngün jumxalïm*	قالقان - نەيزە ئۇرايلى،
قَيْنَبْ يَنا يُمْشَلِمْ	*ḳaynap yana yumxalïm*	قايناپ يەنە يۇمشايلى،
قَتِغْ يَغِي يُڤِلْسُونْ	*ḳatïɋ yaɋï yuvïlsun* //	قاتتىق يېغا بوشىسۇن.]//

574 I
221

دۈشمەننىڭ ئۈستىگە سۈرەن - شاۋقۇن بىلەن ئات سېلىپ، باستۇرۇپ بارىمىز. قالقان تۇتۇپ، نەيزە بىلەن زەربە بېرىپ، قاتتىق ئېلىشىمىز، كېيىن دۈشمەن يارىشىشنى سورىسا، ئاندىن توختايمىز. شۇنداق قىلساق، قاتتىق دۈشمەن بوشايدۇ.

تَرْكَنْ tərkən تەركەن. بىرەر ۋىلايەت ھۆكۈمدارىغا خاقانىيلار تەرىپىدىن بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ «ھەي، ئىتائەت قىلغۇچى» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ۋىلايەت ھۆكۈمدارىدىن باشقىلارغا ئېيتىلمايدۇ.

تَرْكِنْ tərkin تېز، چاپسان. تَرْكِنْ كَلْ *tərkin kəl* — چاپسان كەل. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى

«تېزلىك» دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدىغان «تَرْكْ *tərk*» سۆزىدۇر.

تُـــرْكُنْ tərkün تۆركۈن. ئۇرۇق - ئايماق ئەزالىرىنىڭ ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ توپلىنىدىغان يېرى؛ ياتلىق قىلىنغان قىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيى. قِـزْ تُرْكُنِكـا كَلْـدِي *ḳiz tərküniga kəldi* — قىز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كەلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// I 575

كَلْسا اَبَنْكْ تَرْكَنِمْ	*kəlsə abaŋ tərkənim*
اَتِلْكَمَتْ تُرْكُنِمْ	*ətilgəmət tərkünim*
يَذِلْمَغَىْ تَرْكِنِمْ	*yażilmaqay tərkinim*
اَمْدِي جَرِكْ جَرْكَشُورْ	*əmdi qərik qərkəxür*

[ئەگەر تەركەنىم كەلسە،
تۆركۈنۈم ئوڭشىلىدۇ،
توپۇم (جامائىتىم) چېچىلىپ كەتمەيدۇ،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتماقتا.]

خاقاننى ياباقۇ ئۇرۇشىغا ياردەم قىلىشقا چاقىرىپ شۇنداق دېيىلگەن: ئەگەر خاقاننىڭ ياردىمى كەلسە، ئىشىمىز ئوڭشىلىدۇ، ئايماقنىڭ ئۆيلىرى يىقىلمايدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى. ھەي تەركەنىم، مېنىڭ ئالدىمغا يېتىپ كەل!

تَرْكِنْ tərkin: تَرْكِنْ سُوڤْ *tərkin suv* — تۇرغۇن سۇ، توختام سۇ.

تَرْكِنْ tərkin: تَرْكِنْ سُو *tərkin sü* — توپلانغان قوشۇن.//ھەرقانداق توپلانغان نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. I 576

تَشْكَنْ taxkən تاشكەنت. شاش شەھىرىنىڭ نامى. ئەسلىي نامى «تاشْ كَنْـد *tax kənd*» بولۇپ، «تاش شەھەر» دېمەكتۇر. اَبُوبَكْرِ القَفَّالُ الشّاشِي — شۇ شەھەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن.

تُشْكُنْ tüxkün چۈشكىنە، كەتىرا بىر خىل تىكەنلىك دەرەخ.

جَتْكانْ qətkən تىزگىن.

جُمْكانْ qümgən چىمەنلىك.

جِڤْكِنْ qivgin: جِڤْكِـنْ اَشْ *qivgin ax* — قورساقنى توق تۇتىدىغان قۇۋۋەتلىك ئاش،

مالنى سەمرىتىدىغان ئوتمۇ «جِڤْكِنْ اُتْ *qivgin ot*» دېيىلىدۇ.

سِتْكُونْ sitkün سىتكۈن. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

سُزْكُنْ süzgün سۈگۈن. رەڭگى قارا، ئۆزى تىكەنلىك بىر خىل تاغ دەرىخى.

كِرْكِنْ kirkin تۆگىنىڭ بۇغرىغا كىرگەن ۋاقتى. بُغْرا كِرْكِنِي كِرْدِي *buqra kirkini kirdi* — تۆگە بۇغرىغا كىردى.

كَڤْكِنْ kəvgin: كَڤْكِنْ اَشْ *kəvgin ax* — قورساقتا تۇرمايدىغان، قۇۋۋەتسىز ئاش. مال يېسە سەمرىمەيدىغان ئوتمۇ// شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «جِڤْكِنْ *qivgin*» سۆزى بىلەن قارىمۇقارشىدۇر. 577 I

كَلْكِنْ kəlkin كەلكۈن. چوڭ دەريا ياكى دېڭىز سۇلىرىنىڭ تېشىشى. بۇ «سەل»گە ئوخشاش.// 222

لِمْكَنْ limkən سېرىق بەگە.

بَقْلانْ baḳlan پاقلان. بَقْلانْ قُزِي *baḳlan ḳozi* — پاقلان بولغان قوزا.

بَكْلانْ bəglən بەگلەن. ئەرلەر ئىسمى.

جُغْلانْ quoqlan چۇغلان. قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى.

سُكْلِينْ süglin قىرغاۋۇل. بۇ سۆز «سُڤْلِينْ *süvlin*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

بَتْمانْ patman پاتمان. بِيرْ بَتْمانْ اَتْ *bir patman ət* — بىر پاتمان ئەت (گۆش).

جُڤْمِينْ quḳmïn ھور ناننىڭ بىر خىلى. نېپىز ۋە سىڭىشلىك كېلىدۇ.

سُكْمانْ səkmən سۆكمەن. باتۇرلارغا بېرىلىدىغان ئۇنۋانلارنىڭ بىرى. مەنىسى «جەڭدە سەپلەرنى يارغۇچى قىران//كىشى» دېمەكتۇر. بۇ سۆز «سُـــكْتِي نـــانْكْنِي *səkti nəŋni* — بىر نېمىنى سۆكتى» دېگەن ئىبارىدىكى «سُـــكْتِي *səkti*» سۆزىدىن ئېلىنغان. 578 I

سِڤْمانْ sïḳman سىقىم ۋاقتى. كۈز كۈنلىرى ئۈزۈم سىقىلىدىغان چاغ.

قُرْمانْ ḳurman ساداق. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا. كِيشْ قُرْمانْ *kix ḳurman* — ئوقيا خالتىسى، ئوق ۋە يانى سالىدىغان قاپ. بۇ سۆز «بەلگە كەمەر باغلا» دېگەن مەنىدىكى «قُرْمانْ *ḳurman*» سۆزىدىن ئېلىنغان.

كَتْمانْ kətmən كەتمەن.

كُوزْمانْ kəzmən كۆمەچ.// 579 I

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپلىرى ئاۋىسىغا مەد ياكى لىن ھەرپلىرى قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى

فَعالا fəala شەكلىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تماتا yïmata(?) قۇيماق خېمىرغا ئوخشاش سۈيۇق قىلىپ چېلىنىدىغان بىر خىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورۇغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمەسۇن دەپ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتۈلىدۇ.

قَراجِي kˌaraqï قاراچى، ئىشكىمۇ ئىشىك يۇرىدىغان تىلەمچى، قەلەندەر.

كَلاجُو kələqü سۆز. ئوغۇزچە.

كُميجا kümiqə كۆمۈتا.

تَبارُو tabaru: اُلْ مَنِكْ تَبارُو كَلْدِي *ol mənïŋ tabaru kəldi* — ئۇ مەن تەرەپكە كەلدى.

اُلْ اَنِكْ تَبارُو بَرْدِي // *ol anïŋ tabaru bardï* — ئۇ ئۇنىڭ تەرىپىگە كەتتى. بۇ ئەسلىدە «تەرەپ، يان» دېگەن مەنىلەردىكى «تَبا *taba*» سۆزى بولۇپ، «ر – r» بىلەن «و – ۋاۋ» (ro) ھەرپلىرى كېيىن قوشۇلغان.

خُمارُو humaru مىراس. بُونِي اَتَمْ دَنْ خُمارُو بُلْدُمْ *bunï atamdan humaru buldum* — بۇنى ئاتامدىن مىراس قىلىپ ئالدىم.

خُمارُو humaru يادىكار. ئەستىلىك ئۈچۈن بېرىلگەن مال ياكى نەرسە. چوڭلاردىن بىرى ئۆلگەندە، تۇركىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە،// ئۇنىڭ مېلىدىن ئەڭ ئېسىل بولغان بىرەر نەرسە خاقانغا تەقدىم قىلىنىدۇ. شۇ نەرسە «خُمارُو *humaru*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئەر ۋە ئاياللارغا ئىسىم بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. ئۇزۇن سەپەرگە كەتكەن كىشى قېرىنداش ۋە تۇغقانلىرىغا يادىكارلىققا قالدۇرغان نەرسىمۇ «خُمارُو *humaru*» دېيىلىدۇ.

نَمِيزا namïza باجا. خوتۇننىڭ ئاچىسى ياكى سىڭلىسىنىڭ ئېرى. چىگىلچە.

شَلاشُو xalaxu شالاشۇ. چىن رەختلىرىنىڭ بىر خىلى.

شَمُوشا xamuxa شۇمشە. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل خۇش پۇراق ئوت.

قَراغُو kˌaraqu زاك. بىر خىل قارا بويياق.//

قَراغُو kˌaraqu قارىغۇ.

قُرِيغُو kˌurïqu: قُرِيغُو نانْكْ *kˌurïqu nəŋ* — قۇرۇۋاتقان نەرسە. بىر نەرسىنىڭ قۇراي دەپ قالغان ۋاقتىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِراغُو kˌïraqu قىرو.

بُزاغُو buzaqu موزاي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَڤْداكِي بُزاغُو اُكُوزْ بُلْماسْ *əvdəki buzaqu öküz bolmas*

ئۆيدىكى موزاي ئۆكۈز بولماس.

بۇ ماقال ئۆز پەزىلىتى بىلەن يۇقىرى مەرتىۋىگە يەتسىمۇ، قېرىنداش ۋە تۇغقانلىرى نەزىرىدە ھامان ياش بالا سانالغان كىشىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

بُزاغُو buzaqu: بُزاغُو تِلِي *buzaqu tïlï* — كۆسۈتكە.

بُشُوغُو boxuoqu: اَتْ بُشُوغُو بُلْدِي *at boxuoqu boldï* — ئاتنى باغلاقتىن بوشىتىش ۋاقتى بولدى. باشقا مالالارنى بوشىتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تُشاغُو tuxaqu: اَتْ تُشاغُو بُلْدِي *at tuxaqu boldï* — ئاتنى چۈشەش ۋاقتى بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُقاغُو buqˌaqu بۇقۇغۇ. ئوغرىنىڭ پۇتىغا سېلىنىدىغان قوۋۇق.

تَقاغُو takˌaqu توخۇ. توخۇ جىنسىنىڭ ئومۇمىي نامى. كېيىن//خوراز «اَرْكَكْ تَقاغُو *ərkək takˌaqu*»، مېكىيان «تِيشِي تَقاغُو *tïxi takˌaqu*» دەپ پەرقلەندۈرۈلگەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَزِيداقِي سُڤْلِينْ اَذَرْكَلِي اَڤْداكِي تَقاغُو اِجْغِنْما

yazïdakï süvlin əzərgəli əvdəki takˌaqu iqqïnma

قىردىكى قىرغاۋۇلنى ئۆۋلايمەن دەپ، ئۆيدىكى توخۇنى قولدىن چىقىرىپ قويما.

بۇ ماقال يوق نەرسىنى دەپ، قولدىكى نەرسىدىن ئايرىلىپ قالماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

224 **تَقاغُو** taḳaoqu: تَقاغُو يِلِي *taḳaoqu yïlï* — توخۇ يىلى.// تۈركىلەردە ئون ئىككى مۈچەلدىن بىرىنىڭ نامى.

تَلاغُو talaoqu ئۆتكۈر ئوغا، تېز ئۆلتۈرىدىغان زەھەر. تولغاق كېسىلىمۇ «تَلاغُو *talaoqu*» دېيىلىدۇ.

تُماغُو tumaoqu تۇمۇ، زۇكام.

قَناغُو ḳanaoqu قانئالغۇ، نەشتەر. قان ئالمىدىغان سايمان.

بُتُوكا bütügə پىدىگەن ~ پەتىنگان.

بِلاكُو biləgü بىلەي.

تِراكُو tirəgü تىرەك ~ تىرگەك. ئومۇمەن بىرەر نەرسىنى تىرەپ تۇرالايدىغان تۈۋرۈك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.// I 583

كَراكُو kərəgü تۈركمەنلەر چېدىرنى، كۆچمەنلەر قىشلىق ئۆينى «كَراكُو *kərəgü*» دەيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُكْ كُرْدِي كَراكُو يُذْتِي *kək① kərdi kərəgü yüzti*

شۇنچىلىك جاپا تارتتىكى، ھەتتا كىگىز ئۆينى ئۆزى يۇدۇپ ماڭىدىغان ھالغا يەتتى.

كُزاكُو kəzəgü كۆسەي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُزاكُو اُزُونْ بُلْسا اَلِكْ كُيْماسْ *kəzəgü uzun bolsa əlik kəymas*

كۆسەي ئۇزۇن بولسا قول كۆيمەس.

بۇ ماقال «ئىشقا يارايدىغان بالا ـ چاقىلىرى كۆپ ئادەم راھەتتە ياشايدۇ» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ.

كُشِيكا kəxigə سۇس كۆلەڭگە.

① بۇ سۆزدە «ك» ھەرپىنىڭ ئۇستىدىكى زەممە فەتھىنىڭ ئورنىغا يېڭىلىشىپ قويۇلۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، يازما نۇسخا 241ـ، 407ـ بەتلەردە «كَـكْ *kək*» دېگەن سۆزلەم قىيىنچىلىق دەپ ئىزاھلانغان. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنى «كَكْ *kək*» دەپ ئالدۇق.

كَلاكُو kələgü لەڭمەنتاقتاق چاشقاننىڭ بىر خىلى.

كُلِيكا kəligə قويۇق كۆلەڭگە.

584 I **جُمالِي** qümələ چۈمۈلە. چىگىلچە.//

جُمِيلِي qumïlï قىزىق ئاپتاپتا كۆزى قاراڭغۇلىشىپ، بېشى قايغان كىشىگە «جُمِيلِي بُلْدِي *qumïlï boldï*» دېيىلىدۇ.

كَبالِي kəpələ كېپىلە، كېپىنەك.

فَعالانْ fəalan، **فَعِيلانْ** fəilan شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قَرِيزانْ ḳarïzan قېرىسال، قېرىپ كۆچتىن قالغان كىشى.

جِبقانْ qïpïḳan چىلان.

جِبقِــانْ qïpïḳan چىيقان. بەدەنگە چىقىدىغان بىر خىل يارا. ئۇنىڭ رەڭگى چىلانغا ئوخشاش قىزىل بولغانلىقتىن شۇنداق ئاتىلىدۇ.

قَراقانْ ḳarakan قاراغان. تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ.

جُلِيمانْ qulïman چىگىچ. جُلِيمانْ اِيــشْ *qulïman ïx* — چىگىش ئىشى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «يىغىلىپ قالغان سۇ» دېمەكتۇر. كەنچەكچە.// 585 I

فَعَنْلِي fəənli شەكىلدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَتِنْدِي tatïndï: تَتِنْدِي سُوتْ *tatïndï süt* — تېتىملىق سۈت.

سَجِنْدِي saqïndï: سَجِنْدِي نانْكْ *saqïndï nəŋ* — چېچىلغان نەرسە.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تَزِنْدِي[1] tïżïndï: تَزِنْدِي نانْكْ *tïżïndï nəŋ* — تىيىلغان نەرسە، مەنئى قىلىنغان نەرسە.

كَذِنْدِي kəżindi: كَذِنْدِي تُونْ *kəżindi ton* — كۆپ كىيىلگەن تون.//

سُرُنْدِي süründi: سُرُنْدِي اَرْ *süründi ər* — سۈرۈندى (قوغلاندى) ئادەم، ئۇياقتىن - بۇياققا قوغلىنىپ يۈرگەن ئادەم.

I 586 **قِرِنْدِي** ḳïrïndï قىرىندى، ھەر نەرسىنىڭ قىرىندىسى.//

زَرَنْزا zaranza زاراڭزا. زَرَنْزا اُرُغِي *zaranza uruqi* — زاراڭزا ئۇرۇقى.

سُزُنْدِي süzündi: سُزُنْدِي سُوڤْ *süzündi suv* — سۈزۈندى سۇ، سۈزۈلگەن سۇ.

قَزِنْدِي ḳazïndï: قَزِنْدِي تُبْراقْ *ḳazïndi topraḳ* — قېزىلغان توپا.

بُغُنْدِي booqundï دوۋساق، ھايۋانلارنىڭ دوۋسىقى (ئىنساننىڭ ئەمەس)، سۈيدۈكلۈك.

سَلِنْدِي salïndï: سَلِنْدِي اُتُنْكْ *salïndï otuŋ* — سەل ئېقىتىپ كەلگەن ئوتۇن.

سَلِنْدِي salïndï: سَلِنْدِي نانْكْ *salïndï nəŋ* — تاشلانغان نەرسە، تاشلاندۇق نەرسە.

سُلُنْدِي sulundï ئەر كىشىلەرنىڭ ئارقىسىغا ساڭگىلىتىۋالغان چېچى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سَلِنْدِي نانْكْ *salïndï nəŋ* — ساڭگىلىغان نەرسە» بولۇپ، بۇ چىرايلىق ئىبارە ئەمەس.

تَمِنْدِي tamïndï: تَمِنْدِي سُوڤْ *tamïndï suv* — تامغان سۇ.

كُمُنْدِي kəmündi: كُمُنْدِي نانْكْ *kəmündi nəŋ* — كۆمۈلگەن نەرسە.

I 587 پېئىل يىلتىزىغا «ن، د، ى» ھەرپلىرى قوشۇلسا، ئۇ//پېئىل ئىسىمغا ئايلىنىدۇ ۋە بۇ ئىسىم بىرەر نەرسىنىڭ ئېشىندىسى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ ياكى مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش بولىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «فُعالَة *fualə*» ۋەزنىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭ باشقا بىر شەكلىمۇ باركى، بۇيرۇق پېئىلىنىڭ يىلتىزى بىلەن ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ قوشۇمچىسى بولغان «دى – *dï || di*» ھەرپلىرى ئارىسىغا «ن - *n*» ھەرپى قوشۇلسا، بۇ پېئىل ئۆزلۈك دەرىجىدىكى سۈپەتداشقا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «سُڤْنِي سُزْتِي *suvnï süzti* — سۇنى سۈزدى» دېگەن

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «تَزِنْدِي» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 340- بەتتە «تِذِنْدِي *tïżïndï*» شەكلىدە كەلگەن. بىز ئەرەبچە مەنىسىنىڭ «تىيىش» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tïżïndï*» دەپ ئالدۇق.

جۈملىدىكى «سُوزْتِي» پېئىلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى بولغان «ز-*z*» بىلەن ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بەلگىسى بولغان «ت - *t*» ياكى «د - *d*» ھەرپىنىڭ ئارىسىغا بىر «ن - *n*» ھەرپى قوشۇلسا، «سُوزُنْدِي سُوڤْ *süzündi suv*» شەكلى ھاسىل بولۇپ، «سۈزۈلگەن سۇ» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. بۇنىڭدا ئىش - ھەرىكەت شۇ ئىسىمنىڭ ئۆزىگە قايتىدۇ، يەنى پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىسى ھاسىل بولىدۇ.

بۇ يەردە مەن ئېيتمىغان باشقا نەرسىلەرنىمۇ مۇشۇ قائىدىگە ئاساسەن قىياس قىلىش مۇمكىن.

فُعْلُلِي fu'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

بُسْتُلِي püstüli لويلا. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل كوكات.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.

ئەمدى (ئۈچتىن) ئارتۇق ھەرپلىك سۆزلەر كېلىدۇ.//

ئاخىرىغا ھەرپ قوشۇلغان سۆزلەر بابلىرى

فَعْلَلْ fə'ləl ، فَعْلاٰلْ fə'lal ، فُعْلُلْ fu'lul
شەكىللىرىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

226

بُشْغُتْ boxoqut شاگىرت. ھۈنەر ئۈگەنگۈچى شاگىرت.

تَرْمُتْ tarmut جىرا. تاغْ تَرْمُتْ كَجْتِمْ *taoq tarmut kəqtim* — تاغ - جىرا كەزدىم.

تَكْشُتْ təgxüt تەشكۈت. بىر نەرسىنىڭ ئورنىغا بېرىلگەن بەدەل؛ ساختا پۇلنى بېرىپ، ئورنىغا راست پۇلنى ئالغاندەك ئىش.

رَبْجَتْ rəpqət ئالۋان، ھاشار. مەسىلەن: بەگنىڭ خەلقنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىنى تۇتۇۋېلىپ، ھەقسىز ئىشلەتكىنىگە ئوخشاش. كەنچەكچە.

جَبْغُتْ qapoqut كۆرپە، تۆشەك.

I 589

قَرْشُتْ ḳarxut قارىمۇقارشىلىق، كېچە بىلەن كۈندۈزدەك بىر - بىرىگە زىتلىق.//

قِزْغُتْ ḳïzoqut ئىبرەت. باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن خەلقنىڭ كۆز ئالدىدا بېرىلىدىغان جازا.

قَڤْشُتْ ḳavxut قوۋۇشماق. يۇرتنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن ئىككى خاننىڭ بىر - بىرى بىلەن قوۋۇشۇشى (كېلىشىپ قېلىشى).

قَڤْشُتْ ḳavxut قاۋشۇت. ئەرلەر ئىسمى.

لُجْنُتْ lüqnüt لۈچنۈت، لاپقۇت. بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش دانلارنى يانجىشتا يېزا خەلقىنىڭ بىر - بىرىگە ياردەم بېرىشى. ئۇلار ئادەتتە خامان ۋاقتىدا بىر - بىرىگە بىرەر ئۇلاغ بىلەن ياكى ئادەم بىلەن ياردەم بېرىدۇ. كەنچەكچە.

بِجْغُوجْ pïqoquq قايچا. نەرسىلەرنى كېسىدىغان ئەسۋاب.

بُذْراجْ bużraq بۇدراچ. ياباقۇ قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى. «بَكَجْ اَرْسْلانْ تكينْ *bəkəq arslan təgin*» زامانىدا بۇ ئادەم مۇسۇلمانلارغا ئەسىر چۈشكەنىدى.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

يَرْكُوجْ bürgüq يەر تونۇرىدىكى ناننى ئۆرۈپ - چۆرۈپ تۇرۇشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن قىلىچقا ئوخشاش ياپىلاق ۋە ئۇزۇنچاق قىلىپ ياسالغان ياغاچ پالاق.

بُسْكاجْ püskəq كاكچا.

590 I

تُتْماجْ tutmaq چۆپ. تۈركلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن//بىرى. بۇ تاماق زۇلقەرنەين ۋاقتىدا پەيدا بولغانىكەن، ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق ئىكەن: زۇلقەرنەين قاراڭغۇلۇقتىن چىققاندا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇقى تۈگەي دەپ قالغان، ئۇلار ئاچلىقتىن زۇلقەرنەينگە زارلىنىپ، «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىدە «بَزْنِى تُتْما اَجْ *bizni tutma aq*» دەپ خىتاب قىلغان ۋە «بىزنى قويۇۋەت، يۇرتلىرىمىزغا كېتەيلى» دېگەن. زۇلقەرنەين دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئاخىر مۇشۇ تاماقنى تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۈزنى قىزارتىدۇ//ۋەقورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ، شورپىسىنىمۇ ئىچىدۇ. تۈركلەر بۇ تاماقنى كۆرۈپ، ئۇنى «تُتْماجْ *tutmaq*» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُتْما اَجْ *tutma aq*» بولۇپ، ئىككى «ا - ئەلىف»نىڭ بىر قىلىپ ئوقۇلۇشى نەتىجىسىدە «تُتْماجْ» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئۆزۈڭنى ئاچ تۇتما. مۇشۇ تاماقنى قىلىپ يە» دېمەكتۇر.

227

تُتْغُوجْ tutoquq رەسمىي تاماق ئالدىدا يېيىلىدىغان ئىشتىھا ئېچىش غىزاسى.

تُدْرِجْ tudrïq قىغ، ماياق، تېزەك. ئارغۇچە.

تَلْغُوجْ taloquq ئولغام، ئولغىماچ. ئۇلاغقا ئارتىلغان يۈكنى چىڭىتىش ئۈچۈن، يۈك بىلەن ئارغامچا ئارىسىغا قىستۇرۇلىدىغان كالتەك. بۇنىڭ بىلەن ئارغامچا بىر قانچە// قېتىم تولغانسا، تېڭىق چىڭىيىدۇ ۋە ئاغمايدىغان بولىدۇ.

591 I

تَڤْغاجْ tavoqaq تاۋغاچ. «ماچىن» ئېلىنىڭ نامى. بۇ مەملىكەت چىندىن تۆت ئايلىق يول ئۇزاقلىقتا. چىن ئەسلىدە ئۈچكە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى، يۇقىرى چىن. بۇ يەر شەرقتە بولۇپ، «تَڤْغاجْ *tavoqaq*» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچى، ئوتتۇرا چىن بولۇپ، «خِطاىْ *hïtay*» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۈچىنچى، تۆۋەن چىن بولۇپ، «بَرْخانْ *barhan*» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قەشقەردە. لېكىن، ھازىر «تَڤْغاجْ» «ماچىن» دەپ، «خِطاىْ» «چىن» دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ.

تَڤْغاجْ tavoqaq تاۋغاچ. تۈركلەرنىڭ بىر بۆلىكى. ئۇلار «تَڤْغاجْ» يۇرتىدا ياشىغىنى ئۈچۈن، شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ «تَتْ تَڤْغاجْ *tat tavoqaq*» دەپ ئاتىلىدۇ. «تات» ئۇيغۇر دېمەكتۇر؛ «تاۋغاچ» چىنلىق دېمەكتۇر.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تَقْغاجْ tavoqaq ھەربىر بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە «تَقْغاجْ اَدِي tavoqaq əzi» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «شَيْءٌ عادِيٌّ — ئاد قەبىلىسىنىڭ نەرسىسى» ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ. بۇ سۆز خانلارغىمۇ ئۇنۇڭ بولۇپ كېلىدۇ؛ «مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە «تَقْغاجْ خانْ tavoqaq han» دېيىلىدۇ.

تَتْ تَقْغاجْ tat tavoqaq بۇ جۈپ سۆز. بۇ ئوروندا «تَتْ tat»//سۆزى «پارس» دېگەن مەنىدە، «تَقْغاجْ tavoqaq» سۆزى «تۈرك» دېگەن مەنىدە كەلگەن. مېنىڭچە، مەن بەرگەن تەبىر توغرىراقتۇر. ئىسلام ئەللىرىدە مەشھۇر بولغان چۈشەنچە مۇشۇنداق؛ ئۇ يەرلەردە ئۇنداق. ھەر ئىككىسى تۈزۈك.

تَقْغاجْ: tavoqaq yudasi تَقْغاجْ يُداسِي — يوپۇرماقلىرى سەۋسەنگۈلىنىڭ يوپۇرماقلىرىغا ئوخشايدىغان ۋە دورا بولىدىغان بىر خىل دەرەخ.

سَرْقَجْ sarqaq كاسىنى، كۆكچىچەك.

سُرْقَجْ [1] surquq سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى. بۇ يېلىم قىلىچ ۋە خەنجەر دەستىلىرىنى چاپلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

سَرْنِجْ sarniq تۆگە تېرىسىدىن ئىشلەنگەن تۇلۇم؛ ياغاچ چېلەك.//

سَغْدِجْ saoqdiq دوست، بۇرادەر.

سُغْدِجْ suoqdiq قاتار بەزمە. قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ.

سَقْدِجْ səvdiq سېۋەت. ياش نوتىلاردىن توقۇلۇپ، ئىچىگە مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سالىدىغان نەرسە.//

سَنْكَجْ sənkəq سەركەچ ئالما. پىندىق ياڭقى چوڭلۇقىدا بولىدىغان بىر خىل تاتلىق ئالما. ئۇنىڭ ئاق ۋە قىزىل تۈرلىرى بولىدۇ.

قَتْقِجْ qatqiq چايانغا ئوخشاش چاقىدىغان بىر خىل قۇرت. ئارغۇچە.

قِسْغاجْ qisoqaq قىسقۇچ.

قُسْغاجْ qusoqaq ئۆزى كىچىك، رەڭگى قارا بىر جانىۋار. ئادەمنى چىشلەيدۇ. ئوغۇزچە.

قُشْغاجْ quxoqaq قۇشقاچ.

كَرْبِجْ kərpiq كىرپىچ، خىش. بِشِغْ كَرْبِجْ pixiq kərpiq — پىششىق خىش.

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «سُرْقَجْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخىنىڭ 402- ۋە 598- بەتلىرىدە «سُرُقُجْ» شەكلىدە يېزىلىپ، ئوخشاش مەنە بېرىلگەن. شۇڭا، بىز «surquq» دەپ ئالدۇق.

كِرْتُجْ: kirtüq كِرْتُجْ كِشِي kirtüq kixi — ھەسەتخور ۋە خۇلقى ياماڭ كىشى.

بَشْتَرْ baxtar ئورغاق. ئارغۇچە.

بَكْتُرْ bəktur بەكتۇر. ئەرلەر ئىسمى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَكْ تُرْ bək tur — بەك تۇر، چىڭ تۇر» دۇر.

بُكْتِرْ bəktir بۆكتەر. تاغنىڭ ئېگىز - پەس يېرى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

اَغا بُكْتِرْ اُزا يُرْدُمْ — aƣa bəktir üzə yürdüm

بَرِقْ ياقِبْ قيا كُرْدمْ — yirak bakip[1] kiya kərdüm

اَنِ بِيلِبْ تَقِي بَرْدِمْ — ani bilip taki bardim

تُكَلْ ياغِي تُرِي تُغْدِي — tügəl yaƣi təri tuƣdi

[(تاغنى) بۆكتۈرگىلەپ يۈردۈم،
يىراقتىن بىر قارا كۆردۈم،
ئۇنى بىلىپ (تونۇپ) يېقىن باردىم،
دۈشمەننىڭ چاڭ - توزىنى كۆتۈرۈلدى.]

ئېگىز - پەس قىرلارنى ئېشىپ، تاغنىڭ چوققىسىغا چىقتىم، يىراقتا بىر قارا كۆردۈم، ئۇنىڭ دۈشمەن ئىكەنلىكىنى بىلىپ، تۇرغان يېرىمدە تۇرۇپ قالدىم، دۈشمەننىڭ چاڭ - توزانلىرى ھەممە ياقنى قاپلاپ كەتتى.

بَلْدِرْ baldir تۈمشۇق. تاغنىڭ بۇرۇنغا ئوخشاش ئۆسۈپ چىققان يېرى. تاغْ بَلْدِرِي taƣ baldiri — تاغ تۈمشۇقى.

بَلْدِرْ baldir ئۆگەي. بَلْدِرْ اُغُلْ baldir oƣul — ئۆگەي ئوغۇل. بَلْدِرْ قِيزْ baldir kiz — ئۆگەي قىز.//

بَلْدِرْ baldir بالدۇر. بَلْدِرْ تَرِغْ baldir tariq — بالدۇر تېرىلغۇ، باش باھاردا تېرىلغان ئاشلىق. ئەڭ ياخشى تېرىم ۋاقتى شۇ ۋاقتتۇر. باشقىلاردىن بۇرۇن قىلىنغان ئىش ياكى پەيدا بولغان نەرسىگىمۇ «بَلْدِرْ baldir» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. تۆل ۋاقتىدا تۇنجى تۇغۇلغان قوزىمۇ «بَلْدِرْ قُزِي baldir kozi» دەپ ئاتىلىدۇ.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَرِقْ ياقِبْ» شەكلىدە يېزىلغان، بىز مەنىسىگە ئاساسەن «yirak bakip» دەپ ئالدۇق.

بۇ تۆت سۆزنىڭ ھەممىسىدە «ب» ھەرپى قېلىن ۋە قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

بُلْدُرْ بُلْدُرْ buldur buldur گۈلدۈر - گۈلدۈر. تاشْ قُذُغْقا تُشْتِي بُلْدُرْ بُلْدُرْ اِتّي — *tax ḳużuoqḳa tüxti buldur buldur ətti* تاش قۇدۇققا گۈلدۈر - گۈلدۈر قىلىپ چۈشتى.

بِلْدُرْ bïldur بۇلتۇر، ئۆتكەن يىل.

بُلْغارْ buloqar بۇلغار. ھەممىگە تونۇلغان بىر تۈرك شەھىرى.

تُلْفِرْ tülvir كۆشۈگە. ئاياللارنى ئايرىپ تۇرىدىغان پەردە. بۇ بۆز ياكى يىپەك رەختتىن قىلىنىدۇ.// 229

جَلْدِرْ جَلْدِرْ qaldïr qaldïr چالدۇر - چۇلدۇر، شالدۇر - شۇلدۇر. اُقْ كِيشْتا جَلْدِرْ جَلْدِرْ اِتّي — *oḳ ḳixtə qaldïr qaldïr ətti* ئوق ساداقتا شالدۇر - شۇلدۇر قىلدى. شامالدا قۇرۇق ئوتلاردىن چىقىدىغان ئاۋازغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.// I 596

جَغْمُرْ qaoqmur چامغۇر.

جَمْغُرْ qamoqur چامغۇر. بۇ سۆزدە «م - *m*» ھەرپى بىلەن «غ - *oq*» ھەرپىنىڭ ئورنى ئالماشقان.

سَرْكَرْ sərkər قاراقچى، يول توسار. قارلۇقچە.

قَنْدِرْ ḳandïr سېرىقئەت. ئاشلاشقا يارايدىغان تېرە سويۇۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان گۆشنىڭ پوستى.

كَسْتَرْ kəstər تەشتەك، ئۇچ تىلىدا.

كَشْمِيرْ kəxmir كەشمىر. تۈرك ئەللىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بىر شەھەر. بۇ شەھەرنى تەڭرى يارلىقىغۇچى سۇلايمان پەيغەمبەر سالدۇرغان.

مَنْدارْ mandar ماندار. دەرەخلەرگە ئورىلىۋېلىپ، كۆپ چاغلاردا دەرەخنى قۇرۇتۇپ تاشلايدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئوغۇزچە.

بُرْدُزْ burduz باغ، باغچە، بوستان. بۇ سۆز ئەسلى تۈركچە ئەمەس.

بَلْدِزْ baldïz قېينىسىڭىل. خوتۇنىنىڭ سىڭلىسى. ئەرنىڭ سىڭلىسى «بَلْدِزْ *baldïz*» دېيىلمەي، «سِنكِلْ *sïŋïl*» دېيىلىدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

597 I

تَرْمَزْ tarmaz تەرخەمەك.//

قُتْسُزْ ḳutsuz بەختسىز، ئىشى ئارقىغا كەتكەن ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْسُزْ قُذُغْقا كِرْسا قُمْ يَغارْ

ḳutsuz ḳużuoqḳa kirsə ḳum yaoqar

بەختسىز قۇدۇققا چۈشسە، قۇم ياغار.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «اِذا اَقْبَلَ اَقْبَلَ وَ اِذا اَدْبَرَ دَمَّرَ» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قِرْقِزْ ḳïrḳïz قىرغىز. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

قَلْبُزْ ḳalbuz قوۋۇز، يۇتۇم. قَلْبُزْلادي نانْكْنِي *ḳalbuzladï nəŋni* — بىرنېمىنى يۇتتى.

قُنْدُزْ ḳunduz قۇندۇز.

قُنْدُزْ ḳunduz: قُنْدُزْ قَيْرِي *ḳunduz ḳayrï* — قۇندۇز قېيىرى، قۇندۇز تاشىقىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل دورا.

كُنْدُزْ kündüz كۈندۈز.

مُنْدُزْ munduz ئەخمەق، دۆت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

نَجا مُنْدُزْ اَرْسا اِيشْ اَذْكُو نَجا اَكْرِي اَرْسا يُولْ اَذْكُو

nəqə munduz ərsə əx əżgü nəqə əgri ərsə yol əżgü

ھەرقانچە ئەخمەق بولسىمۇ، ھەمراھ ياخشى؛

ھەرقانچە ئەگرى بولسىمۇ، يول ياخشى.

598 I يالغۇزلۇقتىن كۆرە، ئەخمەق بولسىمۇ ھەمراھ ياخشى؛ چۆلدە بېشى قېيىپ// يۈرگەندىن كۆرە، ئەگرى - توقاي بولسىمۇ يول ياخشى. چۈنكى، يول بولمىسا، مەنزىلگە يەتكىلى بولمايدۇ.

مُنْدُزْ munduz: مُنْدُزْ اَقِنْ *munduz aḳïn* — تۇيۇقسىز كەلگەن سەل، كەلكۈن.

230 **مُنْدُزْ** munduz: مُنْدُزْ يُرِيغا اَتْ *munduz yorïoqa at* —// يورغىلاشتىن باشقا يۈرۈشى بولمىغان ئات.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بِجْغاسْ piqoqas پۇتۇم. ئەل ئارىسىدا قىلىنغان ۋەدە، ئەھدە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِجْغاسْ بِتِكْ قِلُرْلَرْ	*piqoqas bitik kilurlar*
اند كَى يَما بِرُوْلَرْ	*and kəy yəmə bərürlər*
خانْدِنْ بَسُتْ تِلَرْلَرْ	*handin basut tilərlər*
بَسْمِلْ جُمُلْ تِرْكَشُورْ	*basmil qomul tirkəxür*

[ئەھدىنامە (پۇتۇم) تۈزۈشىدۇ،

يەنە قەسەم بېرىشىدۇ،

خاندىن ياردەم تىلىشىدۇ،

(ئەمدى) باسمىل، چۇمۇللار (بىز بىلەن) تىركەشمەكتە.] //

ياباقۇ جېڭىدە خاقانغا قارشى چىقماسلىققا، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا قەسەم ئىچىلىپ، پۇتۇم تۈزۈلدى، خەلق خاقاندىن ياردەم سورىدى. باسمىل بىلەن چۇمۇللار بىزگە قارشى توپلىنىۋىدى، خاقان يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قېنىنى تۆكۈپ، ئۆزلىرىنى ئەسىر قىلدى.

بَكْمَسْ bəkməs شىرنە. ئوغۇزچە.

قِرْباسْ: kˌirbas قِرْباسْ اَرْ *kirbas ər* — تاقىر باش ئادەم.

يُرْباشْburbax: يُرْباشْ اِيشْ *burbax ix* — چىگىچ ئىش، يەنى باش - ئايىغىنى تاپقىلى بولمايدىغان ئىش.

بَتْرُشْpatrux: بَتْرُشْ سُوف *patrux suv* — لاي سۇ، دۇغلاشقان سۇ. سۇيى ئازلاپ قويۇلۇپ كەتكەن سۇيۇقئاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بُلْغاشْ buloqax تەشۋىش. يېغا كېلىش ئالدىدا خەلق ئىچىگە چۈشكەن ۋەھىمە.

تِرْكاشْ tirkəx قىستا - قىستاڭچىلىق، قىستاڭچىلىقتىن ماڭالماي قېلىش. ئېرىق - ئۆستەڭلەردىن ساقىپ چىققان سۇ توختاپ قالغان يەر «سُوفْ تِرْكاشْ *suv tirkəxi*» دېيىلىدۇ.

جُلْبُشْ qulbux شالتاق. كىيىم - كېچەككە ۋە قولغا يېپىشىپ قالىدىغان مېۋە شىرنىسى. //

سَرْمَشْ sarmax چىرماش. نەرسىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ ياكى چىرمىشىپ كېتىشى. بىرەر يېغىلىق ۋاقىتدا خەلقنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كېتىشى «سَرْمَشْ بُلْدِي *sarmax boldi*» دېيىلىدۇ.

سُفُسُشْ suvsux بوزىنىڭ قۇۋىتى كەتكەن قالدۇق سۇيى. سۇ قوشۇلغان قېتىقمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَتْلِشْ qˌatlïx قېتىلىش. سۇ ئېقىنلىرى ئۆز يولىدا بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كەتسە، «سُوفْ قَتْلِشْتِي *suv qatlïxti*» دېيىلىدۇ.

قَتْمِشْ qˌatmix قاتمىش. ئەرلەر ئىسمى.

قِرْتِشْ qˌïrtïx ئىنسان ياكى باشقا نەرسىلەرنىڭ يۈزى، چىرايى، رەڭگى. // كُرْكَلُكْ قِرْتِشْلِغْ كِشِي *kərkülüg qïrtïxliq kixi* — يۈزىنىڭ رەڭگى چىرايلىق كىشى. يەرنىڭ يۈزىمۇ «يِيرْ قِرْتِشِي *yər qïrtïxi*» دېيىلىدۇ. لېكىن، ھەممە نەرسىنىڭ يۈزى «قِرْتِشْ *qïrtïx*» دېيىلىۋېرىدۇ.

قَرْغِشْ qˌaroqïx تەڭرىنىڭ قارغىشى ئۇنىڭ// ئۈستىگە (ياغسۇن). بۇ سۆز بەزىدە سۈبەت مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: قَرْغِشْ كِشِي *qarəqïx kixi* — قارغىش ئادەم، يەنى قارغىش تەككەن ئادەم.

قُلْدَشْ qˌoldax قولداش. بۇ سۆز كۆپىنچە چوڭلارنىڭ خادىملىرىغا ئىشلىتىلىدۇ.

كِرْدَشْ kirdəx بىر ھويلىدا بىللە ياشايدىغان قوشنا.

يُرْباغْ yurbaoq ئىشنى كېچىكتۈرۈش، ئىشنى ئارقىغا سۆرەش.

بِرْقِغْ bïrqˌïoq پۇرقۇق. ئات ياكى ئېشەكنىڭ پۇرقۇشى. اَتْ بِرْقِغِي *at bïrqïoqi* — ئاتنىڭ پۇرقۇقى.

بُرْقُغْ burqˌuoq پۇرلىشىش. تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پۇرلىشىشى.

بَشْلاغْbaxlaoq: بَشْلاغْ نانْكْ *baxlaoq nəŋ* — بېشى بوش نەرسە. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، بېشى بوش، باغلانمىغان ياكى تاشلاپ قويۇلغان ئات - ئۇلاغ «بَشْلاغْ يِلْقِي *baxlaoq yïlqi*» دېيىلىدۇ.

بِغْرِغْ bïoqrïoq تولدۇرۇلغان تاغار، تۇلۇم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پۈكۈلگەن يەرلىرى.

تَبْلاغْ taplaoq رازىلىق. بُو اِيشْ دا سَنِكْ تَبْلاغِنْكْ بارْمُو// *bu ixda sənïŋ taplaqïŋ barmu* — بۇ ئىشتا سېنىڭ رازىلىقىڭ بارمۇ؟

تَبْزُغْ tapzuoq تېپىشماق. تَبْزُغُقْ تَبْزُدُمْ *tapuzoquk tapuzdum* — تېپىشماق تاپقۇزدۇم.

تُتْسُغْ tutsuoq ۋەسىيەت. مَنْ اَنكَرْ تُتْسُغْ تُتْزُدُمْ *mən aŋar tutsuoq tutuzdum* — مەن ئاڭا ۋەسىيەت قىلدىم.

تَرْتِغْ tartïoq تارتىق. يۈكنىڭ تارتىقى.

تَرْتِغْ tartïoq خاقان چاقىرىقى. خاقاننىڭ بىرەر ئىش سەۋەبىدىن چىقارغان چاقىرىقى. بَكْدَنْ تَرْتِغْجِي كَلْدِي *bəgdən tartïoqqï kəldi* — بەگدىن (خاندىن) چاقىرغۇچى كەلدى.

تُرْقُغْ turkuoq تارتىنىش، ئىزا تارتىش. اُلْ مَنْدَنْ تُرْقُغْ بُلْدِي *ol məndən turkuoq boldï* — ئۇ مەندىن تارتىندى.

تُغْــــراغْ tuoqraoq خاقاننىڭ مۆھرى (تامغىسى)؛ خان يارلىقى. ئوغۇزچە. بۇنى تۈركلەر بىلمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىنى مەنمۇ بىلمەيمەن.

تُغْزاغْ tuoqraoq ئۇرۇش ۋاقتىدا خاقان تەرىپىدىن ئەسكەرلەرگە بېرىلىپ، ئۇرۇش تۈگىگەندە قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئات.

تِلْداغْ tïldaoq باھانە، سەۋەب.// اُلْ اَنْكَرْ تِلْداغْ قِلُــورْ *ol //aŋar tïldaoq kïlur* — ئۇ ئاڭا باھانە قىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ پارسچىسى «بهانه».

تُغْسُغْ tuoqsuoq: كُونْ تُغْسُغْ *kün tuoqsuoq* — كۈنچىقىش، شەرق.

بَتْسِغْ patsïoq: كُونْ بَتْسِغْ *kün patsïoq* — كۈنپېتىش، غەرب.

تَلْقِغْ talkïoq تاغلارنىڭ تۇتاشقان يېرى.

تَلْقِغْ talkïoq بىرەر ئىشنى كېچىكتۈرۈش، ئارقىغا سۆرەش.

تُمْلِغْ tumlïoq سوغۇق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُمْلِغْ كَلِبْ قَبْسَدِي	*tumlïoq kəlip kapsadï*	[سوغۇق كېلىپ قاپسىدى،
قُتْلُغْ يايِغْ تَبْسَدِي	*kutluoq yayïoq təpsədi*	قۇتلۇق يازنى قوغلىدى،//
قَرْلَبْ اَزُنْ يَبْسَدِي	*karlap azun yapsadï*	قار يېغىپ دۇنيانى قاپلىدى،
اَتْ يِنْ اُشُبْ اَمْرِشُورْ	*ət yən üxüp əmrixür*	ئەت - يەن ئۈششۈپ تىترىشەر.]

سوغۇق كېلىپ ھەممە ياقنى بېسىپ كەتتى؛ ئۇ قۇتلۇق يازغا ھەسەت قىلىپ، قار ياغدۇردى؛ قار جاھاننى قاپلاپ كەتكىلى تۇردى، بەدەن سوغۇقتىن چۈمۈلە ماڭغاندەك چىمىلداپ كەتتى.

232 I 603

I 604

«تُمْلُغْ *tumluoq*» سۆزىنىڭ ئەسلى «تُــمْ *tum*»دۇر. «اُلُــكْ يُــزِي تُمْلُــغْ *ölüg yüzi tumluoq* — ئۆلۈكنىڭ يۈزى سوغۇق». بۇ «كىشى ئۆلگەندىن كېيىن، يېقىنلىرى ئۇنىڭدىن يىراقلىشىدۇ» دېگەن بولىدۇ.

سِــــــرْتِغْ sïrtïoq سىرتىق، خەۋەر، دېرەك؛ مەزمۇن، مەنە. سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىدىن ئاڭلىشىلغان ياكى چۈشىنىلگەن تۈپ مەنە. مَــنْ بُــو سُــوزْدَنْ سِــرْتِغْ بُلْــدُمْ *mən bu sözdən sïrtïoq buldum* — مەن بۇ سۆزدىن خەۋەر تاپتىم، يەنى بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشەندىم.

سَجْلِغْ saqlïoq چاچلىق. سَجْلِغْ اَرْ *saqlïoq ər* — چاچلىق ئادەم.

سَرْسِغْ sarsïoq سېسىق. سَرْسِغْ سُوزْ *sarsïoq söz* — سېسىق سۆز. بۇ سۆز قوپال ئىش - ھەرىكەت ۋە يۈرۈش - تۇرۇشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

سِزْلاغْ sïzlaoq سىزلاش. سوغۇق سۇ ئىچكەندە ياكى مۇز چىشلىگەندە چىشنىڭ سىزلاپ كېتىشى.//

605 I

سِغْزِغْ sïoqzïoq زىغزىق. مەسە ۋە ئۆتۈككە ئوخشايدىغان نەرسىلەرنىڭ تىكىشتە ئىككى تىكىش ئارىسىغا قىستۇرۇلىدىغان تېرە تىلىمى.

سِغْزِغْ sïoqzïoq قاداق. ئىككى نەرسىنى جۈپلەشتۈرگۈچى قاداق.

سِغْزاغْ sïoqzaoq ئاراچ. تِيشْ سِغْزاغِي *tïx sïoqzaoqï* — چىش ئارىچى.

سَغْلِغْ saoqlïoq ساناقلىق. بۇنىڭ ئەسلى «ساغْلِغْ *saoqlïoq*»دۇر.

سُڤْلاغْ suvlaoq سۇلاق. مال سۇغىرىلىدىغان يەر.

سُڤْلاغْ suvlaoq سۇللاغ[1]. بىر يەرنىڭ نامى.

قُتْلُغْ kutluoq قۇتلۇق. قُتْلُغْ نانْكْ *kutluoq nəŋ* — قۇتلۇق نەرسە. بۇ سۆز ئەرلەرگە ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ.

233

قَرْشاغْ karxaoq كىيىمنىڭ ئۆلچىمى، غېرىچى.// اَنِكْ قَرْشاغِي كُورْ *anïŋ karxaoqï kör* — ئۇنىڭ تونىنىڭ ئۆلچىمىنى كۆر.

606 I

قُرْشاغْ kurxaoq قۇر باغلاش، بەلباغ باغلاش.//

[1] قەشقەر كونىشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدا ھازىرمۇ «سۇللاغ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار.

ئەۋلاد گۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قُرْشاغْ ḳurxaoq قۇر، باغ، كاشا. اَڤْ قُرْشاغْي *əv ḳurxaoqi* — يۇڭدىن بەلۋاغقا ئوخشاش قىلىپ توقۇپ، كىگىز ئۆينىڭ چۆرىسىنى قورشاپ باغلاشقا ئىشلىتىلىدىغان باغ.

قِشْلاغْ ḳïxlaoq قىشلاق، قىشلايدىغان جاي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُوزْ كُوزْ اِيرْ قِشْلاغْ *əz kəz ər ḳïxlaoq*

ئۆز ئىشىغا پۇختا، باشقىلارغا يۆلەنمەيدىغان ئادەم قىشلاققا (تاغنىڭ ئوتى مول، قارى ئاز بولغان كۈنگەي تەرىپىگە) ئىگە بولغان ئادەمگە ئوخشايدۇ.

مانْ قِشْلاغْ *man ḳïxlaoq* — مانقىشلاغ. ئوغۇز يۇرتىدا بىر يەرنىڭ نامى.

قُشْلاغْ ḳuxlaoq قۇشلاق. ئۇچار قۇشلار كۆپ بولىدىغان جاي. مۇنداق جايدا ئوۋ قىلىنىدۇ.

قَرْقاغْ ḳarḳaoq قېقىر يەر، قاقاس يەر، ئوت - سۈيى يوق يەر، چۆل.

قُلْسِغْ ḳulsïoq قۇلسىمان. قُلْسِغْ اَرْ *ḳulsïoq ər* — قۇلسىمان ئادەم، قىلىقلىرى قۇلغا ئوخشايدىغان ئادەم.

نِژْداغ nïzdaoq (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) بىلەي تاش.

بَتْراقْ batraḳ بايراق. ئۇچىغا بىر پارچە يىپەك رەخت چىگىلگەن تاياق بولۇپ، جەڭ ۋاقتىدا ئەسكەر ئۆزىنى شۇنىڭ بىلەن تونۇتىدۇ. //

بُجْغاقْ puqoqaḳ دائىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن سىزىق. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ «يِيرْ بُجْغاقِي *yər puqoqaḳi* — دۇنيانىڭ تەرەپلىرى» دېيىلىدۇ.

بُجْغاقْ puqoqaḳ بۇلۇڭ، بۇلۇڭ - پۇچقاق.

بُجْغاقْ puqoqaḳ پۇچقاق تېرە. بۇنىڭدىن ئاياغ كىيىمى ياكى چورۇق قىلىنىدۇ.

بُخْسُقْ bohsuḳ ئەسىر ۋە قۇللارنىڭ بوينىغا سېلىنىدىغان زەنجىر.

بُغْسُقْ booqsuḳ «بُخْسُقْ *bohsuḳ*» سۆزى مەلۇم شېۋىدە مۇشۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇنىڭدا «خ – *h*» ھەرپى «غ – *oq*»غا ئالماشقان. بۇ ئەرەبچىدىكى «خَتَرَ» سۆزىنىڭ «غَدَرَ» سۆزىگە ئۆزگەرگىنىگە ئوخشايدۇ.

اَخْسَقْ بُخْسَقْ ahsaḳ buhsaḳ ئاقساق - چولاق. ئىككى سۆز بىرىكىپ قوشما سۆز ياسالغان.

بَدْرُقْ badruḳ بادرۇق. ئەرلەر ئىسمى.

608 I **بَرْجُقْ** barquḳ بارچۇق[1]. ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر.// ئۇ يەردە «بُخْتُ نَصَّرْ *buhtu nəssər*»نىڭ ئوغلى «بِيزَنْ[2] *bətzən*» قامالغان.

بُرْجَقْ burqaḳ پۇرچاق.

بُرْجَقْ burqaḳ تەر تامچىسى. تَرْ بُرْجَقْلَنْدِي *tər burqaḳlandi* — تەر پۇرچاقتەك تامچىلىدى.

بُزْلُقْ buzluḳ مۇزلۇق، مۇزخانا.

234 **بَسْرُقْ** basruḳ باستۇرۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن://

يِيرْ بَسْرُقِي تاغْ بُذُونْ بَسْرُقِي باكْ

yər basruḳi taoq bożun basruḳi bəg

يەر باستۇرۇقى تاغ، خەلق باستۇرۇقى بەگ.

بۇ ماقال يەر تاغلار بىلەن، خەلق بەگلەر بىلەن تىنچ تۇرىدۇ، چۈنكى خەلقنى بەگلەر يولغا سالىدۇ، دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

بَشْنَقْ baxnaḳ باشتاق. بَشْنَقْ اَرْ *baxnaḳ ər* — بېشىدا دۇبۇلغىسى، ئۇچىسىدا ساۋۇتى بولمىغان ئادەم.

بَشْمَقْ baxmaḳ باشماق، كەش، پوپۇچ. ئوغۇزچە.

609 I **بُغْمَقْ** booqmaḳ بوغماق. كۆڭلەك بوغقۇچى.//

بُغْمَقْ booqmaḳ بوغماق. بۇ نەرسە ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسىلىپ، ئۈستىگە قىممەت باھا تاشلار ۋە مەرۋايىتلار ئورنىتىلىدۇ، نىكاھ كېچىسى ياسانغان كېلىنگە تاقاپ قويۇلىدۇ.

---

[1] بارچۇق – ھازىرقى مارالبېشىنىڭ ئەسلىي نامى. بۇ نام خەنزۇ تىلىدا تا بۈگۈنگىچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «巴楚 — *bachu*» شەكلىدە ساقلانغان.

[2] بۇ ئورۇندا بۇ سۆز «بِيزَنْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 191- بەتتە «بَتْزَنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

بَلْجِقْ balqïk پالچىق ~ پالچۇق، پاتقاق. ئوغۇزچە.

بُلْغاقْ buloqak تەشۋىش، داۋالغۇش، ئەنسىزلىك، پىتنە ـ پاسات. دۈشمەن كېلىش بىلەن خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئەنسىزلىك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُلْغاقْ اُكُشْ بُلْسا قَجَنْ بِلِكِنْكْ يِتارْ — *buloqak üküx bolsa kaqan bilikiŋ yitər*

يَنْكْشَقْ تَلِمْ سَيْرَبْ اَنِي تَمْغَقْ قَتارْ — *yaŋxak təlim sayrap anï tamoqak katar*

[قاچانكى ئەنسىزلىك كۆپ بولسا، بىلىمىڭ يوقىلىدۇ،
قۇرۇق گەپنى تولا قىلساڭ، تاماق قاتىدۇ (قۇرۇيدۇ).]

ئەلدە ئەنسىزلىك كۆپىيىپ كەتسە، ئەقىل ئازىيىپ، توغرا يولدىن تايىدۇ؛ بىھۇدە گەپنى قىلىۋەرسەڭ، ئېڭىكىڭ تېلىپ، ئاغزىڭ قۇرۇيدۇ. بۇ ماقال سۆزنى ئاز قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ[1]. //

I 610

بُلْغاقْ buloqak بۇلغاق. ئەرلەر ئىسمى.

تُبْراقْ toprak تۇپراق، توپا.

تَبْلُوقْ tapluk يەر يېرىقلىرى.

تُتْغاقْ tutoqak تىل تۇتقۇچى. كېچىسى دۈشمەننىڭ كۆزەتچىلىرى بىلەن ئالدىنقى ئايغاقچىلىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ئاتلىق قىسىم.

تَرْتُقْ tartuk تارتۇق. ياغما يۇرتىدا بىر شەھەرنىڭ نامى.

تَرْغاقْ taroqak تارغاق.

تُرْلاقْ turlak ئورۇقلاپ كەتكەن مال ياكى ھايۋان. ئادەم قېرىپ، ئورۇقلاپ، ئاجىزلىشىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تَرْماقْ tarmak تارماق. يىرتقۇچ ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ چاڭگىلى. «قَرْغاقْ تَرْماقِي *karoqak tarmakï*» دېيىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈكمۇ بار.

تُزْلُقْ tuzluk تۇزلۇق، تۇز قاچىسى.

[1] بۇ شېئىر ئەسلىدە مۇشۇ ئورۇندا بولۇشى لازىم ئىدى. چۈنكى، ئۇ «پىتنە ـ پاسات» دېگەن مەنىدىكى «بُلْغاقْ *buloqak*» سۆزىگە مىسال قىلىنغان. ئەمما، يازما نۇسخىدا كېيىنكى سۆزلەمگە ئۇلاپ، ئورنى ئالماشتۇرۇلۇپ قويۇلغان. بىز بۇنى تۈزىتىپ ئۆز ئورنىغا قويدۇق.

تُغْراقْ tooqrak توغراق.

تِغْراقْ tïoqrak: تِغْراقْ اَرْ *tïoqrak ər* — تايماس، غەيرەتلىك، باتۇر ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

611 I

اُغْراقْ اَرِي تِغْراقْ — *ooqrak ərï tïoqrak* [ئوغراق ئەرلىرى باتۇر،

يِيمِي اَنِكْ اُغْلاقْ — *yəmi anïŋ ooqlak* ئۇلارنىڭ يەيدىغىنى ئوغلاق،

سُوتِي اُزا سَغْراقْ — *süti üzə saoqrak* سۈتى ئۈستىدە قاچىلىرى تەييار،

يِيرِي تَقِي اَغْلاق — *yərï takï aoqlak* يېرى بولسا قاقاسلىق.]

ئوغراق قەبىلىسىنىڭ ئادەملىرى مەرد ۋە باتۇر كېلىدۇ، ئوغلاق گۆشى يەيدۇ، قىمىز تۇلۇمىنىڭ يېنىدا چىنە ـ ئاياقلىرى دائىم تەييار تۇرىدۇ. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ يېرى//ئۈنۈمسىزدۇر.

235

بۇ يەردە ئۇلارنىڭ مەردلىكى ۋە باتۇرلۇقى ماختالغان.

تُغْساقْ tuoqsak تۇل، تۇل خوتۇن. بۇ سۆز كۆپ ھاللاردا «تُولْ تُغْساقْ *tul tuoqsak*» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

تَڤْراقْ tavrak تېز، چاپسان؛ چاققان. تَڤْراقِنْ كَلْ// *tavrakïn kəl* — چاپسان كەل. بۇ سۆز سۈپەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: تَڤْراقْ اِيشْجِي *tavrak ixqï* — چاققان ئىشچى، تېز ئىشلەيدىغان ئىشچى.

612 I

تُقْلُقْ tok,luk توقلۇق، باياشاتلىق.

تُقْلُقْ tok,luk ئادەمنىڭ ئايپاڭلىقى، ھايۋاننىڭ مۈڭگۈزسىزلىكى.

تَلْغُوقْ taloquk پالتىنىڭ سېپىنى چىڭىتىدىغان شىنا ياكى مىخ.

تُمْشُقْ tumxuk تۇمشۇق، قۇش تۇمشۇقى.

تَمْغاقْ tamoqak تامغاق ~ تاماق.

جَخْشاقْ qahxak چوقچا تاشلىق. تاغ چوققىلىرىدىكى غىڭ تاشلىق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

جَخْشاقْ اُزا اُتْ بُلْماسْ جَقْرَقْ بِلا اُڤُتْ بُلْماسْ

qahxak üzə ot bolmas qakrak bilə uvut bolmas

چوقچا تاشتا ئوت بولماس، تازچاقتا ئۇيات بولماس.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

جَخْشاقْ qahxak, ئۆرۈك قېقى ۋە ئۇزۇم ۋاسالغۇسى. قارلۇقچە.

جارْ جَرْمَقْ qar qarmak, بالا - چاقا. بۇ ئىككى سۆز بىرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

جَمْرَقْ qamrak, «جارْ جَرْمَقْ *qar qarmak*»نىڭ باشقا بىر شەكلى. //

جَغْرُقْ qaqruk: جَغْرُقْ يِر *qaqruk yər* — دەسسىلىپ چىڭدىلىپ كەتكەن يەر.

جَقْماقْ qak,mak چاقماق. ئوت يېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان چاقماق تاش. بۇ سۆز ئىسىم بولغىنىدەك مەستەرمۇ بولۇپ كېلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «جَمِدَتْ» سۆزىدىن كەلگەن «جَمْدٌ» ۋە «جَمَدَالْماءُ» سۆزىدىن كەلگەن «جَمْدٌ» سۆزلىرىگە ئوخشايدۇ.

جَلْبَقْ qalpak, چالپاق، پاسكىنا؛ چىگىچ. جَلْبَقْ ايشْ *qalpak ix* — گىچماچ ئىش.

جُمْغُقْ qomoquk, چۆمگەك. قاغا تېپىدىكى بىر خىل قۇش. ئوغۇزلار «غ – *q*»نى تاشلاپ، «*qomuk* جُمُقْ» دەيدۇ. تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ۋە تەركىبىدە «غ – *q*» ياكى «ك» ھەرپلىرى بولغان ھەممە سۆزدە مۇشۇنداق بولىدۇ، دەپ بىلگىن.

جَمْغُقْ qamoquk, چېقىمچى. غەيۋەتچى ئادەم «جَمْغُقْ اَرْ *qamoquk ar*» دېيىلىدۇ.

بَشْغاقْ baxoqak, قازان سۆڭەك.

سَبْلِقْ saplïk, ساپلىق، دەستىلەك. قىلىچ، پىچاققا ئوخشاش نەرسىلەرگە ساپ بولۇشقا يارايدىغان نەرسە. ھەرقانداق نەرسىنىڭ سېپى «سَبْلِقْ *saplïk*» دېيىلىدۇ.//

سَجْغاقْ saqoqak, چاچقاق. دۇنياسىنى چاچىدىغان، ئىسراپ قىلىدىغان كىشى «سَجْغاقْ كِشي *saqoqak kixi*» دېيىلىدۇ.

سِجْغاقْ siqoqak, چىچقاق. بۇ سۆز قائىدىگە ئۇيغۇن ئەمەس، قائىدە بويىچە «ق – *k*» ھەرپىنىڭ ئورنىدا «ن – *n*» بولۇشى كېرەك ئىدى، چۈنكى بىر ئىشنى ئۇزۇمەي قىلىشنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدىغان ئات «اُزْغانْ اَتْ *ozoqan at*» دېيىلىدۇ. جىق ئىش كۆرگەن كىشىمۇ « اُلْ ايشْ قِلْغانْ اُلْ *ol ix kiloqan ol* — ئۇ جىق ئىش قىلغان ئۇ » دېيىلىدۇ.

سُسْغاقْ susoqak, ئۇسقاق. چۆمۈچ ۋە نوگايغا ئوخشاش سۇ ئۇسىدىغان ئەسۋاب. قارلۇق، قىپچاق ۋە پۈتۈن كۆچمەنلەر تىلىدا شۇنداق.

سُغْداقْ soqdak, سوغداق. بالاساغۇنغا كېلىپ جايلاشقان بىر قوۋۇم. بۇلار «سُغْدْ *soqd*» لاردىن بولۇپ، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئارىسىدا ياشايدۇ. ئۇلار تۈركلىشىپ كەتكەن.

سَغْراقْ saqrak, سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىچىدىغان قاچا، قەدەھ، كاسا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ساڤِنْ سَغْراقْ قا تَكِيرْ *savïn saqrakka təgir*

ياخشى سۆز قەدەھكە ئىگە قىلىدۇ.

كىشى چىرايلىق سۆز بىلەن//بەگلەرنىڭ ئىنئامىغا ئىگە بولىدۇ، يەنى ھۆرمەتلىنىدۇ.

سِرْماقْ sïrmak, سىرماق. ئېشەكنىڭ توقۇمى.

سُغْناقْ suqnak, سۇغناق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى.

سَغْلِقْ saqlïk, ساغلىق. بۇ ئەسلىدە «سېغىلىدىغان ھايۋان» مەنىسىدىكى سۆزدۇر.

سُڤْلُقْ suvluk, قولياغلىق.

سَقْلِقْ sak,lïk, ساقلىق، سەگەكلىك، ئىشتا ھوشيارلىق.

سُقْلُقْ sok,luk, تويمىغۇرلۇق. يېمەك - ئىچمەك ۋە باشقىلاردىكى ئاچ كۆزلۈك.

قَبْغاقْ k,apoqak, قاپقاق. ساداقنىڭ قاپقىقى.

قَبْجَقْ k,apqak, قوشلاش. سۇ تارماقلىرىنىڭ قوشۇلغان يېرى.

قَدْراقْ k,adrak, تاغ ئۆركەشلىرى، تاغنىڭ يانلىرى. «قَتْ قَدْراقْ *kat kadrak* — تاغنىڭ قاتلاقلىرى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

قُدْرُقْ k,udruk, قۇيرۇق. پۈتۈن ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇقى. قوينىڭ قۇيرۇقى «قُوىْ قُدْرُقِي *koy kudrukï*»، ئات قۇيرۇقى «اَتْ قُدْرُقِي *at kudrukï*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

قُدْرُقْ قَتِغْ تُكْدُمِزْ *kudruk katiq tügdümiz*

تَنْكْرِيكْ اُكُشْ اُكْدُمِزْ *təŋrig ükük ögdümiz*

كَمْشِبْ اَتِغْ تَكْدِمِزْ *kəmxip atiq təgdimiz*

اَلْدَبْ يَنا قَجْتِمِزْ *aldap yana kaqtïmiz*

[(ئات) قۇيرۇقىنى قاتتىق تۇگدۇق،
تەڭرىگە كۆپ ھەمدۇسانا ئېيتتۇق،
ئاتنى دېۋىتىپ تەگدۇق (ھۇجۇم قىلىدۇ)،
ئالداپ يەنە قاچتۇق.]//

237

ئاتلارنىڭ قۇيرۇقىنى قاتتىق تۇگدۇق، تەڭرىگە جىق ھەمدۇ سانا ئېيتتۇق، يەنى كاپىرلارغا ھۇجۇم قىلىشتا تەكبىر ئېيتتۇق، ئۇزەڭگىگە قاتتىق دەسسەپ ھۇجۇم قىلىدۇق، ئۇلارنى ئالداپ ئارقىمىزغا چۈشۈرۈپ يوقىتىش ئۈچۈن قاچقان بولىدۇق.

قُدْرُق kudruk: قُشْ قُدْرُقِي *kux kudrukī* — قۇش قۇيرۇقى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُقُمْ بُزُبْ قُدْرُقْتا بِجَكْ//سِيما

*tokum yüzüp*① *kudrukta piqək sīma*

مالنى سويۇپ قۇيرۇقىغا بارغاندا پىچاقنى سۇندۇرۇپ قويما.

I 617

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «شَوّى اَخُوكْ حَتَّى اِذَا اَنْضَجَ رَمَّدَ» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.

قُدْرُق kudruk قۇيرۇق. قوڭ، پۇرۇك سۆزلىرىنىڭ سىلىق ئېيتىلىشى. **قُدْرُقِي اُتْكَانْ كِشِي** *kudrukī ötkənkixi* — پەجمى (پۇرۇكى) بوشاپ كەتكەن كىشى.

قَرْساقْ karsak قارساق. تۇلكە جىنسىغا كىرىدىغان بىرخىل ھايۋان.

قَرْلُقْ karluk قارلۇق. ئۇلار كۆچمەن تۈركىلەرنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئوغۇزلاردىن باشقىدۇر. ئۇلارمۇ تۈركمەن ھېسابلىنىدۇ.

قُرْلُقْ korluk تورسۇق، قىمىز قاچىلىنىدىغان كىچىك تۇلۇم.

قَرْناقْ karnak قارناق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى.

قَرْناقْ karnak: قَرْناقْ اَرْ *karnak ər* — يوغان قورساق ئادەم.

قِرْناقْ kirnak دېدەك، چۆرە. ياباقۇ، قاي، چۈمۈل، باسمىل، ئوغۇز، يەمەك ۋە قىپچاق تىللىرىدا.//

I 618

① بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ بېتىدە «بُزُبْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، 470- بېتىدە «يُزْدِي» دەپ يېزىلغان. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

قِزْلاقْ kizlak: كُتِي قِزْلاقْ *kəti kizlak* — «قىزىل ئىشتان» دېيىلمىدىغان بىر قۇش. ئۇنىڭ قۇيرۇقى قىزىل بولىدۇ.

قِسْراقْ kisrak تۇغمىغان بايتال. ئوغۇزلار ھەرقانداق بايتالنى «قَسْراقْ *kisrak*» دەيدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِيزْ بِرْلا كُرَشْما قِسْراقْ بِرْلا يَرِشْما

kiz birlə kürəxmə kisrak birlə yarixma

قىز بىلەن چېلىشما، تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما.

قىز بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يېقىتىپ قويىدۇ؛ تۇغمىغان بايتال بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ۋە چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ ـ خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۆلتان مەسئۇدنى تېپىپ يېقىتۇەتكىنى ئۈچۈن خاقانىيىلىكلەر ئارىسىدا سۆلتان مەسئۇد توغرۇلۇق چىقىرىلغان بىر ماقال.

قِسْماقْ kismak ئۈزەڭگىۋاغ. ئۈزەڭگىنىڭ ئىككى يېنىدىكى قېيىش. ئۈزەڭگە مۇشۇ قېيىشلارنىڭ ئارىسىدا بولىدۇ.

قِسْماقْ kismak قىسماق، تۇزاق.

قُشْلُقْ kuxluk ئاشۇاقتى، چاشگاھ. ئوغۇزچە.

قِشْلِقْ kixlik//قىشلاق، قىشلىق ئۆي قىش ئۈچۈن تەييارلانغان ھەرقانداق نەرسە شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُغْشاقْ kooqxak: قُغْشاقْ نانْكْ *kooqxak nəŋ* — پور، ئىچى قوغۇش (كاۋاك) نەرسە.//

قِفْجاقْ kivqak قىپچاق. تۇرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

قِفْجاقْ kivqak قىپچاق. قەشقەرگە يېقىن بىر جاينىڭ نامى①.

قُلْباقْ kulbak قۇلباق. تۈركلەردىن بىر ئەۋلىيانىڭ ئىسمى. ئۇ بالاساغۇن تاغلىرىدا ياشايدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ قارا تاشقا «تَنْكْرِي قُلِي قُلْباقْ *təŋri kuli kulbak*» دەپ يازسا، ئاق بولۇپ چىقىدىكەن، ئاق تاشقا يازسا، قارا بولۇپ چىقىدىكەن، ئۇنىڭ ئىزلىرى تا ھازىرغىچە بار ئىكەن.

① ئانۇش ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا مەيدان دەرياسى بىلەن ئورتۇسۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى يېزا.

238

619 I

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قَلْتُــــقْ ḳaltuḳ ياۋا كالىنىڭ مۇڭگۈزى. ئىچى ئويۇلۇپ قىمىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىچىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

قُلْتِقْ ḳoltïḳ قولتۇق.

قِلْتِقْ ḳïltïḳ قوماق، باش كېپىكى. باشتا بولىدىغان كېپەك.

قَمْغَقْ ḳamoqaḳ قامقاق ~ قامغاق.

قُمْلاقْ ḳumlaḳ قۇلماق. قىپچاق يۇرتلىرىدا ئۆسىدىغان، ھەشقىپىچەككە ئوخشايدىغان بىر ئۆسۈملۈك. ئۇنىڭغا ھەسەل ئارىلاشتۇرۇلۇپ شاراب ياسىلىدۇ. بۇ ئۆسۈملۈك كېمىگە چۈشۈپ قالسا، دېڭىز دولقۇنلىنىپ، كېمە چايقىلىپ، ئىچىدىكىلەر ھالاكەت خەۋپىدە قالارمىش.//

I 620

قَنْجِــــقْ ḳanqïḳ قانجىق ~ قانجۇق، چىشى ئىت. ئاياللارنى تىللىغاندا شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «قَنْجِقْ ḳanqïḳ — قانجۇق» دېيىلىدۇ.

مُنْجُقْ monquḳ مونچاق. زىننەت ئۈچۈن بويۇنغا ئېسىلىدىغان قىممەتلىك تاشلار.

مُنْجُقْ monquḳ ئاتنىڭ بوينىغا ئېسىلىدىغان قىممەتلىك تاش، ئارسلان تىرنىقى ياكى تۇمارغا ئوخشاش نەرسىلەر.

مَنْجُقْ manquḳ ئېگەرگە ئارتىلىدىغان خۇرجۇن، توۋرا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

مُنْغانْ munoqan: مُنْغانْ كِشِي munoqan kixi — ۋالاقتەگكۈر، تولا سۆزلەيدىغان كىشى.

بُرْجَكْ bürqək ئادەمنىڭ ماڭلاي چېچى، ئاتنىڭ كوكۇلىسى.

بِتْرِكْ pitrik جىگدىلەك.

بِتْرِكْ pitrik پىستە. ئارغۇچە.

بِسْتِكْ pistik ئېگىرىش ئۈچۈن ئېتىپ تەييارلاپ قويۇلغان پىلتە، ئۇچ. چىگىلچە.

بستك pistik پىلىك، چىراغ پىلىكى. ئارغۇچە.

بُكْسَكْ bəksək ئاياللارنىڭ كۆكسى.//

I 621

بُكْسَكْ bəksək كۆكرەكنىڭ يۇقىرى قىسمى، بويۇن بىلەن كۆكرەكنىڭ ئارىلىقى.

239

تُتْسُكْ tütsük: تُتْسُكْ كِشِي tütsük kixi — ئاداۋەت تۇتىدىغان كىشى.//

تَحْجَكْ təḥqək بىر خىل چىن يىپىكى.

تُرْبِكْ türpik تۈرپىك، چوپسا. «تُرْبِكُو türpigü»مۇ دېيىلىدۇ.

تَرْلِــــكْ tərlik تەرلىك. تەرنى سۈمۈرۈۋېلىش ئۈچۈن توقۇمنىڭ ئاستىغا سېلىنىدىغان كىگىز.

تُرْلُكْ türlüg تۈرلۈك. قَجْ تُرْلُكْ نانْكْ ḳaq türlüg nəŋ — بىرقانچە تۈرلۈك نەرسە. قَــجْ تُرْلُكْ سُوز اَيْدِمْ ḳaq türlüg səz aydïm — بىرقانچە تۈرلۈك سۆز ئېيتتىم.

تُرْماكْ türmək تۈرمەل.

تِرْناكْ tərnək دەرنەك. خەلق مەسلىھەت ئۈچۈن يىغىلىدىغان ئورۇن.

تُشْــلُكْ tüxlük: تُشْــلُكْ اُوذِي tüxlük əżi — چۈشكۈن ۋاقتى، يولۇچىنىڭ قونالغۇ ۋاقتى.

622 I

تَكْرَكْ təgrək ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ چۆرىسى، ئەتراپى.// قُذُغْ تَكْرَكِي ḳużuoq təgrəki — قۇدۇق چۆرىسى، قۇدۇق كاجۇۋىسى.

تُكْلُكْ tüklüg قارىغۇ، كور. تُكْلُكْ كُزْلُكْ tüklüg kəzlüg — كۆزى قارىغۇ (كىشى).

تَقْلُكْ təvlüg ئالدامچى، ھىيلىگەر.

جَكْرَكْ qəkrək: جَكْرَكْ قَبا qəkrək ḳapa — يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن يانچۇقسىز تون. ئۇنى قۇللار كىيىدۇ.

جَرْلِكْ qərlig: كُوزِي جَرْلِكْ kəzi qərlig — كۆزى چارلاشقان ئادەم. كېچىسى كۆرۈپ كۈندۈزى كۆرمەيدىغان، تۇتۇق كۈندە كۆرۈپ ئوچۇق كۈندە كۆرمەيدىغان ئادەم.

جَلْبَكْ qəlpək چاپاق، كۆز چاپىقى.

جِلْدَكْ qildək ئاتنىڭ كۆكسىگە چىقىدىغان بىر خىل چىيقان. ئۇنىڭدىن سېرىقسۇ بىلەن يىرىڭ ئاقىدۇ، داغلىسا ساقىيىدۇ.

سُرْتُكْ sürtüg: سُــرْتُكْ اِشْــلارْ sürtüg ixlər — سۈركىشىدىغان خوتۇن. ھەرقانداق ئېزىلىدىغان، سۈركىلىدىغان نەرسىمۇ «سُرْتُكْ sürtüg» دېيىلىدۇ.

623 I

سَذْرَكْ səżrəg سىيرەك، شالاڭ. سَذْرَكْ بُوزْ səżrəg bəz — شالاڭ بۆز.//

سَذْرَكْ səżrəg: سَذْرَكْ قَبُغْ səżrəg ḳapuoq — چاخسا ئىشىك.

سُرْجُكْ sürqük مەشرەپ، كېچىلىك ئولتۇرۇش. ئوغۇزلار «ج – q» ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ «سُرْجَكْ sürqək» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

سَلْجُكْ səlqük سەلچۈك. سالجۇق سۇلتانلىرىنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى. ئۇ «سَلْجُكْ سُــو باشِي səlqük sü baxï» دەپ ئاتىلاتتى.

سِكْرِكْ səkrik سەكرەتمە. تاغلاردىكى سەكرەپ ئۆتمەدىغان يەر.

سُكْرُكْ sügrük خوتۇنلارنىڭ جان يېرى.

كُبْرُكْ köprük كۆۋرۈك.

كُتْلُكْ kətlük كۆتلەش. تىللاش ئۈچۈن قوللىنىدىغان سۆز.

تُمْرُكْ tümrük داپ. ئوغۇزچە.

كُبْجُكْ köpqük كۆپچۈك. ئوغۇزچە.

كِرْبِكْ kirpik كىرپىك.//

240

كَرْتُكْ kərtük كەرتىك. ياغاچقا ئويۇلغان كەرتىك. «كَرْتُكْ كَمْرُكْ *kərtük kəmrük* — كەرتىك ـ كەمتۈك» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.//

I 624

كَرْتِكْ kərtik قىناق. نان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سانىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ياغاچقا ئويۇلغان بەلگە.

كُرْشَاكْ kürxək سۆكنى سۇ ياكى سۈتتە قايناتقاندا، ئۈستىگە ياغ قۇيۇپ يېيىلىدىغان بىر خىل تاماق.

كَزْلِكْ kəzlik خوتۇنلار كىيىملىرىگە تاقايدىغان ياكى يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان كىچىك پىچاق.

كُزْلُكْ kəzlük كۆزلۈك. بۇ ئات قۇيرۇقىدىن توقۇلغان بىر خىل تور بولۇپ، كۆز ئاغرىغان ياكى قاماشقاندا، كۆزگە تارتىۋېلىنىدۇ.

كُسْرُكْ kəsrük چۈشەك. كُسْرُكْ تُشَاغْ *kəsrük tuxaq* — ئاتنىڭ ئالدى پۇتىغا سېلىنغان چۈشەك.

كَفْرِكْ kəvrik ئېگىز ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ.

كُفْرُكْ küvrük ناغرا، دۇمباق.

كَفْرَكْ kəvrəg كاۋاك. كَفْرَكْ نَانْكْ *kəvrəg nəŋ* — ئابدىملىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش غولى بوش ۋە كاۋاك نەرسىلەر.

كَفْشَكْ kəvxəg: كَفْشَكْ نَانْكْ *kəvxəg nəŋ* — يۇمشاق نەرسە. يۇپقا كىيىم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//

I 625

كُفْشَكْ kövxəg: كُفْشَكْ اَتْ *kövxəg ət* — يۇمشاق ئەت (گۆش).

كُفْشَكْ kövxəg: كُفْشَكْ اَتْماكْ *kövxəg ətmək* — بولدۇرغان نان.

كُفْلُكْ küvlük لاي ساقا. بۇ ھۆل پېتى ياكى قۇرۇتۇلۇپ سالغىدا ئېتىلىدۇ.

كَكْلِكْ kəklik كەكلىك.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كَكْمَكْ kəkmək: كَكْمَكْ اَرْ *kəkmək ər* — بېشىدىن ئىسسىق ـ سوغۇق كۆپ ئۆتكەن، قېيىنچىلىقلاردا پىشقان ئادەم. ئەسلىي «كَكْ *kək*» بولۇپ، «قېينچىلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز سۈپەت بولۇپ، ئاز ئۇچرايدۇ، قائىدىگە ئاساسلانغاندا «كَكْمانْ *kəkmən*» بولۇشى كېرەك.

كَمْرُكْ kəmrük: كَمْرُكْ سُنْكُوكْ *kəmrük səŋük* — گۆشى شىلۈپلىنغان سۆڭەك.

كُنْجُكْ kənqük كۆنچۈك، ياقا. ئوغۇزلار «ج – *q*» ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ «كُنْجَكْ *kənqək*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

كَنْجاكْ kənqək كەنچەك. تۇرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

كَنْجاكْ سَنكِرْ kənqək səŋir كەنچەك سەڭىر. تىرازغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. بۇ يەر قىپچاق چېگرىسىدۇر.//

كَنْدُكْ kəndük كۈندۈك، ساپالدىن ياسالغان، كۈپكە ئوخشايدىغان قاچا. بۇنىڭغا ئۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر سېلىنىدۇ. كەنچەكچە.

كُنْلُكْ künlük كۈنلۈك. كۈن ھېسابى بىلەن قىلىنغان ئىش.

كُنْلُكْ künlük: كُنْلُكْ يِمْ *künlük yəm* — كۈنلۈك يەم، كۈنلۈك ئوزۇق. بۇ سۆز ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

مَرْدَكْ mərdək ئېيىق كۈچۈكى. «اَذِغْ مَرْدَكِي *ażıq mərdəki* — ئېيىق كۈچۈكى» مۇ دېيىلىدۇ. بەزى تۈرك خەلقلىرى توڭگۇز تورۇشنىنى «تُنكُزْ مَرْدَكِي *toŋuz mərdəki*» دەيدۇ.//

241

مَلْدَكْ məldək مالتاق. مَلْدَكْ نانْكْ *məldək nəŋ* — مالتاق نەرسە، چىگىچلىشىپ، كاللەك بولۇپ قالغان نەرسە.

بِجْغِلْ pïqoqïl قول ۋە پۇتتىكى يېرىقلار. يەرنىڭ يېرىقلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَسْبَلْ basbal بىر قېتىم يىپ.

يَسْمِلْ basmïl[1] باسمىل. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.//

627 I

بَشْغِلْ baxoqïl ئاقباش. بَشْغِلْ يِلْقِي *baxoqïl yilqi* — ئاقباش يىلقا (چارۋا مال).

بَتْمُلْ batmul پىلپىل.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَسْمِلْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، توغرىسى «بَسْمِلْ» بولغاچقا، بىز «*basmïl*» دەپ ئالدۇق.

بُشْكَالْ pəxkəl پوشكال. بىر خىل يۇپقا نان. خاقانىيە تىلىدا.

بُغْـــرِلْ boqrïl بوقـۇرۇلغان يـەر. تولـدۇرۇلغان تۇلـۇم ۋە تاغارغـا ئوخشـاش نەرسـىلەرنىڭ پۈكۈلگەن يەرلىرى.

بُغْرُلْ boqrul بوغرۇل. بُغْرُلْ قوىْ *boqrul qoy* —— بوغرۇل قوي، بوغۇزى ئاق قوي.

بُكْتَلْbüktəl: بُكْتَلْ اَرْ *büktəl ər* —— گـەۋرى ئادەم. بُكْتَـــلْ اَتْ *büktəl at* —— ساغرىسى كەڭ ئات.

بُكْرُلْ bəgrül: بُكْـــرُلْ اَتْ *bəgrül at* —— ئىككى بىقىنى ئاق ئات. ئالا قوي ۋە باشقا ھايۋانلارمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بنـــدال bandal[1] ياغـاچتىن چىقىـدىغان، تارغـاق سۆڭىكىگـە ئوخشـاش تارىشـا. بۇنىڭ ئۈچىنى ياندۇرۇپ، كېچىسى بالىلار بىر ـ بىرىگە ئېتىپ ئويناىدۇ. بۇ «اُوتْ بندال *ot bandal*» دېيىلىدۇ. چۆگەن ئويۇنىدا ئويىنىلىدۇ.

تَرْغِلْ taroqïl تاغـل. تَرْغِلْ يِلْقِي *taroqïl yïlqï* —— تاغـل/ھايۋان، دۇمبىسى ئالاتاغـل مال. ئاتتىن باشقا ھايۋانلارنىڭ ھەممىسىگە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تُغْرِلْ toqrïl توغرۇل. بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش بولۇپ، مىڭ ئۆردەكنى ئۆلتۈرۈپ بىرىنىلا يەيدۇ. بۇ سۆز ئەر كىشىنىڭ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

تُغْرِلْ toqrïl قېزا. ئىچىگە دورا ـ دەرمەكلىك گۆش تىقىلغان ئۇچەي. كەنچەكچە.

جَشْكَالْ qəxkəl ساپال قاچا ۋە ئۇنىڭ سۇنۇقلىرى.

سَنكِلْ səpkil[2] سەپكۇن. يۇزدىكى سەپكۇن، داغ.

سَرْسَالْ sarsal سۆسەر. بۇلغۇننىڭ بىر خىلى.

قَرْتَالْ: kartal قَرْتَالْ اَتْ *kartal at* —— پارچىلانغان ئەت (گۆش).

قَرْتَالْ: kartal قَرْتَالْ قُوىْ *kartal qoy* —— ئالا قوي.

قِرْغِلْ: kïroqïl قِرْغِلْ اَرْ *kïroqïl ar* —— ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم.

قِزْغُلْ: kïzoqul قِزْغُلْ اَتْ *kïzoqul at* —— قىزىل بوغرۇل. ئات.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ھەرىكىسىز، بىز بىرككىلمان ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىگە بويىچە «*bandal*» ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز «سَنكِل» شەكلىدە يېزىلغان، بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن ۋە مەنىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*səpkil*» ئالدۇق.

بَجْكَـــمْ pəqkəm بەلگە، نىشان. جەڭ كۈنلىرى باتۇرلار جەڭ بەلگىسى سۈپىتىدە تاقىۋالىدىغان يىپەك رەخت/ياكى قوتاز قۇيرۇقى. ئوغۇزلار بۇنى «بَـــرْجَمْ *bərqəm*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

بَجْكَمْ اُرُبْ اَتْلَقا *pəqkəm urup atlaqa*	[ئاتلارغا بەلگە تاقاپ،
اُيْغُرْدَقِي تَتْلَقا *uyoqurdaqï tatlaqa*	ئۇيغۇر (ئېلى)دىكى تاتلارغا،
اُغْرِي يَقُرْ اِتْلَقا *oqri yavuz itlaqa*	ئوغرى، ياۋۇز ئىتلارغا (قاراپ)،
قُشْلَرْ كَبِي اُجْتِمِزْ *quxlar kəbi uqtïmïz*	خۇددى قۇشلاردەك ئۇچتۇق.]

ئاتلارغا بەلگە تاقاپ، ئۇيغۇر ئېلىدىكى تاتلارنىڭ، يەنى ياۋۇز ئىتلارنىڭ ئۇستىگە خۇددى قۇشتەك ئۇچۇپ باردۇق.

بَجْكُمْ pəqküm ئۆينىڭ سۈپىسى.

بَذْرَمْ bəžrəm بەيرەم ~ بايرام. كىشىلەر ئارىسىدىكى شاد ـ خۇراملىق، ئويۇن ـ تاماشا. نۇر ۋە گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن بېزەلگەن يەرمۇ «بَذْرَمْ يِرْ *bəžrəm yər*» —— كۆڭۈل ئاچىدىغان يەر» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن، چۈنكى مەن بۇنى پارسلاردىن ئاڭلىدىم. ئوغۇزلار// ھېيىت كۈنىنى «بَيْـــرَمْ *bəyrəm*» دەيدۇ. بۇ «شاد ـ خۇراملىق ۋە ئويۇن ـ تاماشا كۈنى» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزلار «ذ ـ ž» ھەرپىنى «ى ـ يا»غا ئالماشتۇرغان؛ يۇقىرىدىكىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئايرىم سۆز بولىدۇ.

بِرْتَمْ birtəm بىراقلا. اُلْ يُمُشْقا بَرْتَمْ بَرْدِي *ol yumuxqa birtəm bardï* —— ئۇ ئەلچىلىككە بىراقلا، گويا قايتىپ كەلمەيدىغاندەك كەتتى.

بَغْرَمْ baoqram: بَغْرَمْ قُمْ *baqram qum* —— چوڭ قۇملۇق، قۇم دالىسى. قەشقەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقمۇ «بَغْرَمْ قُومِي[1] *baqram qumï*» دېيىلىدۇ.

بُخْسُمْ buhsum بوزا. تېرىقتىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك.

[1] قەشقەر يېڭىسار بىلەن يەكەن ئارىلىقىدا ھازىر «بۇغراقۇم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇملۇق بار.

تُمْرُمْ tomrum: تُمْرُمْ يِغاجْ *tomrum yïqaq* — موزدۇزلارنىڭ ئىش گۇندىسى (تاختىسى) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش توغرىسىغا كېسىلگەن ياغاچ گۇندا.

تُشْرُمْ tüxrüm ئېگىرىلگەن بىر كاللەك يىپ. ئارغۇچە.

زُنْكُمْ zünküm چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يىپەك رەخت.

سِدْرِمْ sïdrïm تاسما، كەمەر. ئوغۇزچە. سِدْرِمْ اِشْلِغْ اَرْ // *sïdrïm ïxlïq ər* — ئىشنى باشقىلارغا قالدۇرماي سىيرىپ ئىشلىۋېتىدىغان ئادەم. I 631

سَرْقِمْ sarḳïm قىرو.

كُتْرُمْ kətrüm كۆتۈرمە، سۇپا.

كُجْرُمْ kəqrüm كۆچ - كۆچ. بىرەر ۋەھىمە سەۋەبىدىن يېزا خەلقىنىڭ شەھەرگە كۆچۈپ كېلىشى.

كَدْرِمْ kədrim: كَدْرِمْ اَتْ *kədrim ət* — تېرىدىن ئاجرىتىلغان ئەت (گۆش).// 243

كَسْتَمْ kəstəm كېچىسى ئۆزى كېلىپ قالغان مېھمانلارغا بېرىلىدىغان زىياپەت.

هەرپلىرى تەكرارلىنىدىغان سۆزلەر بابى

تَرْتَرْ tartar پاختەككە ئوخشايدىغان بىر قۇش.

جُرْجُرْ qorqor: تَڤِي اَمِكِي جُرْجُرْ *təvi əmiki qorqor* — تۆگە سېغىلغاندا، سۈتنىڭ چېلەككە چۈشكەن ئاۋازى.

قُرْقُرْ ḳurḳur قَرِنْ قُرْقُرْ اِتّي *ḳarïn ḳurḳur ətti* — قورساق غولدۇرلىدى.

سُكْسُكْ səksək سۆكسۆك.// I 632

سُمْلِمْ sumlïm: سُمْلِمْ تَتْ *sumlïm tat* — تۈركچە بىلمەيدىغان پارس. ئومۇمەن، تۈركچە بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ «سُمْلِمْ *sumlïm*» دېيىلىدۇ.

كُرْكُمْ kürküm زەپىران. بۇ سۆز ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ. ئەرەبلەرمۇ زەپىراننى «كُرْكُمْ» دەيدۇ.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَكْلَرْ اَتِنْ اَرْغُرُبْ	*bəglər atïn arqurup*
قَذْغُو اَنِي تُرْغُرُبْ	*ḳażqu anï turqurup*
مَنْكْزِي يُزِي سَرْغَرِبْ	*məŋzi yüzi sarqarïp*
كُرْكُمْ اَنكَرْ تُرْتُلُورْ	*kürküm aŋar türtülür*

[بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزدى،
قايغۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى،
مەڭزى، يۈزى سارغايدى،
خۇددى زەپىران سۈرتۈلگەندەك بولدى.]

ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ كېلىشتى. ئۇلارنى قايغۇ باستى، يۈزلىرى زەپىراندەك سارغايدى.// 633 I

فَعٰالَلْ fəaləl، فَعٰالُلْ fəalul، فَعٰالِلْ fəalil
شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

سَراغُجْ saraquq سارىغۇچ. خوتۇنلار رومىلىنىڭ بىر خىلى.

سِپاقُرْ sïpaḳur توۋرا. بۇ سۆز «غۇنان ئوقۇرى» دېگەن مەنىدىكى «سِبْ اَقُرِي *sïp aḳurï*» سۆزىدىن كەلگەن.

قُلابُزْ ḳulabuz يولباشچى، يېتەكچى، باشلامچى؛ قوللانما، دەستۇر. بۇ سۆزدىكى «ب – *b*» ھەرپى «و – ۋاۋ»نىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنْ قازْ قُلاوُزْسُوزْ بُلْماسْ *ḳalïn ḳaz ḳulawuzsuz bolmas*
غاز توپى باشلامچىسىز بولماس.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بۇ ماقال ھەممە ئىشتا ئۆزىگە قارىغاندا يول بىلىدىغان كىشىگە بويسۇنۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جِجالَقْ qïqalaq چىچىناق ~ چىمچىلاق.

جِجامُقْ qïqamuq چىچامۇق، ئاتسىز بارماق، ئۇزۇك سالىدىغان بارماق.بۇنى بىلىدىغان ئادەملەر ئاز.

I 634 **سُلامُقْ** solamuk سولخاي، تەتۇر.//

قَراجُقْ qaraquk قاراچۇق. فاراب شەھىرىنىڭ نامى. بۇ ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىدۇر.

244 **قَرامُقْ** qaramuk قارىمۇق.//

قَمِجاقْ qamïqak قۇمچاق.

تُنارِكْ tünärik: تُنارِكْ يِرْ *tünärik yər* —— قاراڭغۇ يەر. گۆرنىمۇ «تُنارِكْ *tünärik*» دەيدۇ.

اَرْ تُنارِكْكا كِرْدِي *ər tünärikkə kirdi* —— ئادەم گۆرگە كىردى.

جُمارُكْ qümärük شەلۋە كۆز. جُمارُكْ كِشِي *qümärük kixi* —— كۆزى ياشاڭغىراپ ئاجىزلاشقان كىشى.

خُجُوناكْ höqünək خۆچۈنەك. قوغۇنىنىڭ بىر خىلى، خۇش پۇراق، چىپار قوغۇن.

بَجانَكْ pəqənək پەچەنەك. رۇمغا يېقىن جايلاشقان بىر تۈرك قەبىلىسى.

I 635 **بَجانَكْ** pəqənək پەچەنەك. ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بىرى. بۇ سۆز «بَجَنَكْ» شەكلىدىمۇ يېزىلىدۇ.//

فَعَلْعَلْ fəəl'əl، **فَعَلَّلُو** fəəllu شەكىللىرىدە ئىككىنچى، تۆتىنچى ھەرپلىرى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَقَلْغُوجْ tavïloquq تېۋىلغا.

بُغُرْدا booqurda بۇدۇر. بُغُرْدا سَجْ *buqurda saq* —— بۇدۇر چاچ.

جِنَحْسِي qïnahsï چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل گۈللۈك يىپەك رەخت.

تَبُزْغُو tapuzoqu: تَبُزْغُو نانْكْ *tapuzoqu nəŋ* —— تېپىشماق.

تُتُرْغُو tuturoqu: تُتُرْغُو نانْكْ *tuturoqu nəŋ* —— تۇتۇرۇمى بولغان نەرسە.

سِبِزْغُو sïbïzoqu سىبىزغا، نەي.

سِرِجْغا sïrïqoqa ئەينەك، شىشە.

سَرِجْغا sarïqoqa چېكەتكە. ئاجىز ئادەم بۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «سَرِجْغا اَرْ *sarïqoqa ər*» دېيىلىدۇ.

I 636 **قُبُرْغا** kˌoburoqa ھۇۋقۇش.//

تدرْقُو tadïrkˌu: تِدرْقُو يِرْ *tadïrkˌu yər* —— تېقىر يەر، ئوتى ئاز يەر.

تَتِرْغا tatïroqa ئاشلانغان ئاق تېرە.

تَقْلْقُو tavïlkˌu تېۋىلغا. «تَقْلْغُوجْ *tavïloquq*»مۇ دېيىلىدۇ.

اَقْلْقُو avïlkˌu ئاۋلىقۇ. قىزىل مېۋە بېرىدىغان بىر خىل دەرەخ. مېۋىسىنىڭ سۇيى ئاشقا قۇيۇلىدۇ، پوستى بىلەن كۆز ئاغرىقى داۋالىنىدۇ ۋە كىيىملەر بويىلىدۇ.

تُقُرْقا tokˌurkˌa ئۇرۇق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ جوغىسى.

تُقُرْقا tokˌurkˌa توقۇرقا. قەشقەر يايلىقىدىكى بىر يەرنىڭ نامى.

سَقِرْقُو sakˌïrkˌu ساقاتقا، كانا.

قَسِرْقُو kˌasïrkˌu قۇيۇن.

تُشُرْكُو tüxürgü چۇشۇرگە. كىچىكرەك سۇنىڭ دەريا‌غا قوشۇلغان يېرى، تۇگمەن سۇيىنىڭ دەريا‌غا قوشۇلغان يېرى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جَكُرْكا qəkürgə چېكەتكە. ئوغۇزچە. تۇركىلەر بۇ سۆزنى ئۇنىڭ ئۇچۇشتىن ئىلگىرىكى ھالىغا قايتىپ ئېيتىدۇ. ئۇششاق بالىلارنىڭ كۆپىلۈكى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ جىقلىقىمۇ//شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. مەسىلەن: جَكُرْكا‌تَكْ سُو *qəkürgə təg sü* —— چېكەتكىدەك كۆپ ئەسكەر.

637 I

سُبُرْكُو süpürgü سۈپۈرگە.

كُتُرْكُو kətürgü كۆتۈرگۈ ~ كۆتەرگۈ. بىرەر نەرسىنى كۆتۈرىدىغان ئەسۋاب.

كَسُرْكُو kəsürgü قاپ، خالتا.

كُسُرْكا küsürgə كۈسۈتكە. ئېتىز چاشقىنىنىڭ بىر تۈرى.

245 **دُنُشْكا** dünüxkə بېسىلغاق. بىر خىل سېسىق ئوت. كەنىچەكچە.//

كِمِشْكا kimixkə قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاس.

تَكِرْما təgirmə: تَكِرْما نانْكْ *təgirmə nan* — دۇگىلەك نەرسە. توقاچ، تۇگمەن تېشى ۋە تەڭگىگە ئوخشاش دۇگىلەك نەرسە.

سَكِرْما səkirmə سەكسرمە، خوتەن يولىدىكى كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى.

قُتُرْما qˌuturma: قُتُرْما بُرْكْ *qˌuturma bərk* — قايرىما بۆك، ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدە قايرىمىسى بولغان قالپاق.

كُجُرْما kəqürmə: كُجُرما اُجُقْ *kəqürmə oquq* — كۆچۈرمە ئوچاق، بىر يەردىن ئىككىنچى يەرگە يۆتكىگىلى بولىدىغان ئوچاق. كُجُرْما اُيُنْ *kəqürmə oyun* — «ئون تۆت»//دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئويۇن. يەرگە قورغان شەكلىدە تۆت سىزىق سىزىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئون ئىشىك ئېچىلىپ، يۇمىلاق تاش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئۇرۇق قىلىپ ئويىنىلىدۇ.

ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق ۋە ئۇچىنچى ھەرپى فەتھىلىك سۆزلەر

مِنْدَتُو mindətü يىپەك رەختىنىڭ نامى.

قُلْنَجِي qˌulnaqï: قُلْنَجِي قِسْراقْ *qˌulnaqï qˌisraq* — بوغاز بايتال.

قَرْنَغُو qˌarnaoqu: قَرْنَغُو اَرْ *qˌarnaoqu ər* — يوغان قورساق ئادەم.

سَغْنَغُو saoqnaoqu قۇرۇق قاپاق.

قُنْدِغُو qˌundïoqu قىتلىغۇچ، پارقىراتقۇچ.

قَمْجِيغُو qˌamqïoqu قاپارتقۇ. كالپۇكقا، بارماقلارغا چىقىدىغان قاپارتقۇ، ئادەتتە ئاغرىتىپ ۋە قىچىشتۇرۇپ چىقىدۇ.

تُرْبِكُو türpigü تۇرىبىك، چوپسا.

تَمْرَكُو təmrəgü تەمرەتكە.//

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سُكْنَكُو sügnəgü سەينۇگە ~ سەينەك. تىرناق بىلەن گۆشنىڭ ئارىسىغا چىقىدىغان يارا.

كَرْشَكُو kərxəgü: كَرْشَكُو اَتْ *kərxəgü at* — گەجگىسى يېغىر ئات.

بُلْغَما buloqama ياغسىز ۋە تەمسىز بۇلماق.

جُقْرَما qokˌrama: جُقْرَما يُلْ *qokˌrama yul* — سۇيى ئېتىلىپ چىقىدىغان بۇلاق.

بُلْغُنا buloquna بۇلغۇن ~ بالغۇن ~ مالغۇن. يۇلغۇنغا ئوخشاش پوستى قىزىل بىر خىل چاتقال. بۇنى تۆگە يەيدۇ. ئۇ «مُلْغُنا *muloquna*» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

فُعْلُلِي fu'luli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

بُلْدُنِي buldunï ئىچىگە قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇرۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل يېمەكلىك. كەنچەكچە.

سُنْدُرِي sundurï دېڭىز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَشْياكْ اَيُرْ بَشِمْ بُلْسا سُنْدُرِي دا سُوقْ اِجْكايْ مَنْ

əxyək ayur baxīm bolsa sundurïda suv iqkəymən

ئېشەك//«بېشىم ئامان بولسا، دېڭىزدىن سۇ ئىچىمەن» دەيدىكەن.

بۇ سۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۇچۇن، ئۇزۇن ئۆمۇر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.//

مَنْدُرِي [1] mundurï كۆيۈغۇل بىلەن كېلىننىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ چېچىلىدىغان كىچىك بەزمە. چىگىلچە.

بُسْتُلِي püstüli لويلا. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل كوكات.

كُزْكُنِي küzküni يالتىراق قوڭغۇز. كېچىسى غوڭۇلداپ ئۇچىدۇ.

[1] ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

فُعْلُنْدِي fu’lundi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

سُبْرُنْدِي süpründi سۈپۈرۈندى، ئەخلەت.

سَرْقِنْدِي sarḳïndï ساقىندى. سَرْقِنْدِي سُوڤْ *sarḳïndï suv* —— سارقىندى سۇ.

قُجْقُنْدِي ḳuqoqundï پىياز. چىگىلچە.

تۆت ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى. //

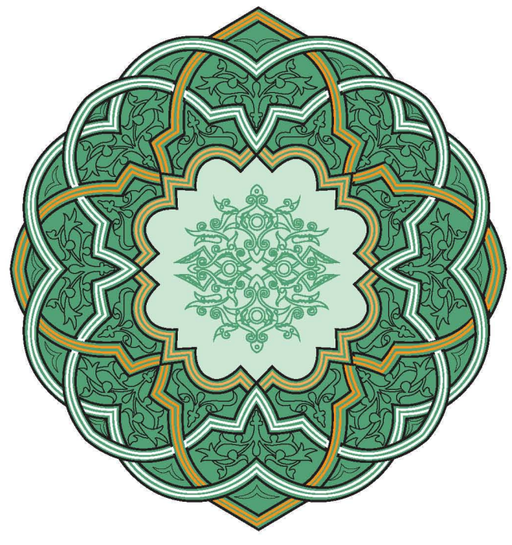

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْعَلْ fəəl’əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكلىك سۆزلەر بابى

سُقَرْلَجْ suḳarlaq: سُقَرْلَجْ بُرْكْ *suḳarlaq bərk* —— كۆلاھ، ئۇزۇن قالپاق.

قُقُرْماجْ ḳ,ooqurmaq قوماچ، قورۇلغان بۇغداي. بۇ سۆز بىر شېۋىدە يۇمشاق «ف - v» بىلەن «قُقُرْماجْ *kovurmaq*»مۇ دېيىلىدۇ.

يُغُرْغُوچْ yuoquroquq نوغۇچ. خېمىر ۋە باشقىلارنى يېيىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

جِغِلْقَارْ qïoqïlvar: جِغِلْقَارْ اُقِي *qïoqïlvar okï* —— كىچىك قىسقا ئوق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُتْرُو تُرُبْ يَغْدِي اَنكَرْ كِيشْ اُقِي جِغِلْقَارْ

اَيْدِمْ اَسِغْ قِلْغُو اَمَسْ سَنْ تَقِي يَلْقَارْ //

utru turup yaoqdï anar kix okï qïoqïlvar

aydim asïoq ḳïloqu əməs sən takï yalvar

[ئۇتتۇر تۇرۇپ ئۇنىڭغا ساداقتىن قىسقا ئوقلارنى ياغدۇردۇم،

سەن ئەمدى يالۋۇرساڭمۇ پايدىسى يوق، دېدىم.]

دۇشمەن توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: ماڭا يۇزلەنگەندە ساداقتىن قىسقا ئوقلارنى يامغۇردەك ياغدۇردۇم، ئەمدى سېنىڭ يېلىنىپ - يالۋۇرۇشۇڭمۇ پايدىسىز دېدىم.

سَمُرْتُغْ samurtuoq: سَمُرْتُغْ اِيشْ *samurtuoq ix* —— چىگىچ ئىش، باش - ئۇچىنى تاپقىلى بولمايدىغان ئىش.

قُرُتْلُغْ kurutluq: قُرُتْلُغْ كِشِي *kurutluq kixi* — قۇرۇتلۇق كىشى، (يەيدىغان) قۇرۇتى بار كىشى. بۇ ئەرەبچىدىكى «رَجُلٌ تٰامِرٌ وَلابِنٌ - خورمىسى ۋە سۈتى بار ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش.

تَتِرْلِغْ tatïrlïq: تَتِرْلِغْ يِيرْ *tatïrlïq yər* — تېتىر يەر. تۈز ۋە قاتتىق يەر.

قَتِرْلِغْ katïrlïq: قَتِرْلِغْ اَرْ *katïrlïq ər* — قېچىرلىق ئادەم، قېچىرى بار ئادەم.

بَسَرْلِغْ basarlïq: بَسَرْلِغْ تاغْ *basarlïq taq* — سامساقلىق تاغ، سامساق كۆپ بولغان تاغ.

I 643 **بَغِرْلِغْ** baqïrlïq: بَغِرْلِغْ اَرْ *baqïrlïq ər* — جىگەرلىك// ئادەم، ھېچكىمگە باش ئەگمەيدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئەرەبچىدىكى «اِنّٰا لَنَحْنُ اَعْظَمُ اَكْبٰادًا مِنَ الْاِبِلِ» دېگەنگە ئوخشايدۇ.

247 **جَغِرْلِغْ** qaqïrlïq: جَغِرْلِغْ اَرْ *qaqïrlïq ər* — چاغىرى (شارابى) بار ئادەم.//

سُغُرْلُغْ suqurluq: سُغُرْلُغْ تاغْ *suqurluq taq* — سۇغۇرلۇق تاغ، سۇغۇر كۆپ بولغان تاغ.

سِغِرْلِغْ sïqïrlïq: سِغِرْلِغْ اَرْ *sïqïrlïq ər* — سىيىرلىق ئادەم، سىيىرى بار ئادەم.

تَڤَرْلِغْ tavarlïq: تَڤَرْلِغْ اَرْ *tavarlïq ər* — تاۋارلىق ئادەم، مېلى بار ئادەم.

جَڤارْلِغْ qavarlïq: جَڤارْلِغْ يِيرْ *qavarlïq yər* — چاۋارلىق يەر، چاۋار كۆپ يەر.

بَقِرْلِغْ bakïrlïq باقىرلىغ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر يەرنىڭ نامى.

بَقِرْلِغْ bakïrlïq: بَقِرْلِغْ تاغْ *bakïrlïq taq* — مىسلىق تاغ، مىس چىقىدىغان تاغ.

تَمِرْلِغْ tamïrlïq: تَمِرْلِغْ اَتْ *tamïrlïq ət* — تومۇرلۇق، سىڭىرلىق گۆش، بۇلجۇڭ گۆش.

I 644 **قُبُزْلُغْ** kobuzluq: قُبُزْلُغْ كِشِي *kobuzluq kixi* — قۇبۇزلۇق كىشى، قۇبۇزى بار كىشى.//

قُتُزْلُغْ kotuzluq: قُتُزْلُغْ اَرْ *kotuzluq ər* — قوتازلىق ئادەم، قوتىزى بار ئادەم.

سَغِزْلِغْ saqïzlïq: سَغِزْلِغْ اَرْ *saqïzlïq ər* — سېغىزلىق ئادەم، (چاينايدىغان) سېغىزى بار ئادەم.

سَغِزْلِغْ saqïzlïq: سَغِزْلِغْ يِيرْ *saqïzlïq yər* — سېغىزلىق يەر، سېغىز توپىلىق يەر.

سَقِزْلِغْ sakïzlïq: سَقِزْلِغْ تُونْ *sakïzlïq ton* — داغ تەگكەن تون.

قَمِشْلِغْ kamïxlïq: قَمِشْلِغْ يِيرْ *kamïxlïq yər* — قومۇشلۇق يەر، قومۇش كۆپ بولغان يەر.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

تَبُغْلُغْ tapuqluq: تَبُغْلُغْ اَرْ *tapuqluq ər* — خىزمەتلىك ئادەم، خىزمىتى بار ئادەم.

قَبُغْلُغْ kapuqluq: قَبُغْلُغْ اَڤْ *kapuqluq əv* — قوۋۇقلۇق ئۆي، قوۋۇقى بار ئۆي.

تَتِغْلِغْ tatïqlïq: تَتِغْلِغْ نانْكْ *tatïqlïq nəŋ* — تاتلىق نەرسە. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي يېزىلىشى «تاتِغْلِغْ *tatïqlïq*»دۇر.

645 I **تُتُغْلُغْ** tutuqluq: تُتُغْلُغْ يِيرْ *tutuqluq yər* — جىنلىق يەر، جىن بار يەر، ئۆتكەن كىشىلەرگە جىن چاپلىشىدىغان يەر.//

تِذِغْلِغْ tïżïqlïq: تِذِغْلِغْ نانْكْ *tïżïqlïq nəŋ* — تىيىقلىق نەرسە، يېنىغا بېرىش چەكلەنگەن نەرسە.

قِذِغْلِغْ kïżïqlïq: قِذِغْلِغْ بُرْكْ *kïżïqlïq bərk* — قىيىقلىق بۆك، جىيەكلىك بۆك.

قُذُغْلُغْ kużuqluq: قُذُغْلُغْ اَڤْ *kużuqluq əv* — قۇدۇقلۇق ئۆي، قودۇقى بار ئۆي.

تَرِغْلاغْ tarïqlaq تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق.

تُرُغْلاغْ turuqlaq: تُرُغْلاغْ يِيرْ *turuqlaq yər* — تۇرالغۇ يەر، تۇرىدىغان يەر.

تَرِغْلِغْ tarïqlïq: تَرِغْلِغْ يِيرْ *tarïqlïq yər* — تېرىقلىق يەر، ئېكىنزارلىق؛ ئاشلىق ئامبىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سَرِغْلِغْ sarïqlïq: سَرِغْلِغْ اَرْ *sarïqlïq ər* — سېرىقكېسىلى بار ئادەم.

قُرُغْلُغْ kuruqluq: قُرُغْلُغْ يا *kuruqluq ya* — قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا.

بُسُغْلُغْ pusuqluq: بُسُغْلُغْ يَغِي *pusuqluq yaqï* — يوشۇرۇنۇقلۇق يېغا.

646 I **قَبَقْلِغْ** kapaklïq: قَبَقْلِغْ قِيزْ *kapaklïq kïz* — بويىغا يەتكەن، قىزلىقى بار قىز.//

قَتِقْلِغْ katïklïq: قَتِقْلِغْ اَرْ *katïklïq ər* — شالغۇت ئادەم، تېگى پەس ئادەم، ئەسلىنى يوقاتقان ئادەم. قېتىقلىق ئادەم، يەنى قېتىقى بار ئادەمگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بَرَقْلِغْ barakïlïq: بَرَقْلِغْ كِشِي *barakïlïq kixi* — باراقلىق كىشى، باراق ئىتى (ئوۋ ئىتى) بار كىشى.

جَرُقْلُغْ qarukluq: جَرُقْلُغْ اَرْ *qarukluq ər* — چورۇقلۇق ئادەم، چورۇقى بار ئادەم.

جَرُقْلُغْ qarukluq چارۇقلۇغ. ئوغۇزلارنىڭ بىر ئۇرۇقى.

قَرَقْلِغْ karakïlïq كۆز قارىقى بار. قَرَقْسِزْتَكْ كِرُورْ *karaksïztəg kirür* — كۆزى يوقتەك (جەڭگە) كىرىدۇ. بۇ سۆز باتۇرلارنىڭ جەڭدە قارشىسىدىكى قىلىچ، نەيزىلەرگە پەرۋا

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قىلماي، بىر - بىرنگە ھۈجۈم قىلىشىغا تەمسىل قىلىنىدۇ.//

قَسُقْلُغْ k¸asuk¸luoɣ: قَسُقْلُغْ اَرْ *ɣasuk¸luoɣ ər* — تورسۇقلۇق ئادەم، قىممىز تورسۇقى بار ئادەم.

قُسِقْلِغْ k¸osïk¸liïoɣ: قُسِقْلِغْ اَرْ *ɣosïk¸liïoɣ ər* — چىلغوزلىق ئادەم، چىلغوزنىسى بار ئادەم.

بَشَقْلِغْ baxak¸liïoɣ: بَشَقْلِغْ سُنْگُو *baxak¸liïoɣ süngü* — (تۆمۈر) باشاقلىق نەيزە. تۆمۈر باشاقلىق ئوققىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.//

تَشَقْلِغْ taxak¸liïoɣ: تَشَقْلِغْ اَرْ *taxak¸liïoɣ ər* — تاشاقلىق ئادەم، تاشقى بار ئادەم.

قَشُقْلُغْ k¸axuk¸luoɣ: قَشُقْلُغْ اَيَاقْ *ɣauxk¸luoɣ ayak* — قوشۇقلۇق ئاياق، قوشۇقى بار ئاياق.

بُقُقْلُغْ bok¸uk¸luoɣ: بُقُقْلُغْ اَرْ *bok¸uk¸luoɣ ər* — پوقاق ئادەم، پوقىقى بار ئادەم.

تَقُقْلُغْ tak¸uk¸luoɣ: تَقُقْلُغْ اَرْ *tak¸uk¸luoɣ ər* — توخۇلۇق ئادەم، توخۇسى بار ئادەم. ئوغۇرچە.

سُقَقْلِغْ sok¸ak¸liïoɣ: سُقَقْلِغْ تاغْ *sok¸ak¸liïoɣ taoɣ* — بۆكەنلىك تاغ، بۆكەن كۆپ تاغ.

بَلِقْلِغْ balïk¸liïoɣ: بَلِقْلِغْ اُكُوزْ *balïk¸liïoɣ өgüz* — بېلىقلىق دەريا، بېلىقى بار دەريا. ئارغۇلار پاتقاقلىققىمۇ بۇ سۆزنى ئىشلىتىدۇ.

قُلاقْلِغْ k¸ulak¸liïoɣ: قُلاقْلِغْ نانْكْ *ɣulak¸liïoɣ nəŋ* — قۇلاقلىق نەرسە، قۇلىقى بار نەرسە.

قُنُقْلُغْ k¸onuk¸luoɣ: قُنُقْلُغْ اَفْ *ɣonuk¸luoɣ əv* — مېھمانلىق ئۆي، مېھمىنى بار ئۆي.

تُرُمْلُغْ torumluoɣ: تُرُمْلُغْ اَرْ *torumluoɣ ər* — بوتىلاقلىق ئادەم، بوتىلىقى بار ئادەم.// 648 I

قُرُمْلُغْ k¸orumluoɣ: قُرُمْلُغْ تاغْ *ɣorumluoɣ taoɣ* — قورامىلىق تاغ، قورام تاشلىق تاغ.

تُلُمْلُغْ tolumluoɣ: تُلُمْلُغْ اَرْ *tolumluoɣ ər* — قوراللىق ئادەم، قورالى بار ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُونْكْدُنْ تَلُكْ يَلْقَرْمَدِنْكْ قَجْ قَتا بِرْدِنْكْ تَقارْ
تُلُمْلُغْ بُلُبْ قَتِنْدِنْكْ قانِكْ اَمْدِي يِرْ سُقارْ

өŋdün nəlük yalvarmadiŋ ɣaq ɣata bərdiŋ tavar
tolumluoɣ bolup ɣatindiŋ ɣaniŋ əmdi yər suvar

[باشتا نېمىشقا يالۋۇرمىدىڭ، قانچە قېتىم تاۋار (مال) بەردىڭ، قوراللىنىۋېلىپ غادايىدىڭ، ئەمدى قېنىڭ يەرنى سۇغارسۇن.]

بىرنەچچە قېتىم سېلىق تۆلەشتىن بۇرۇن نېمىشقا يالۋۇرمىدىڭ؟ ئەمدى قوراللىنىپ غادىيىۋالدىڭ. بېرىدىغان نەرسەڭنى تېز تەييارلا، بولمىسا، قېنىڭنى يەر ئىچىدۇ.

تَبَنْلِغْ tapanliïoɣ: تَبَنْلِغْ تَقىَ *tapanliïoɣ təvə* — تاپانلىق تۆگە، پاپىقاقلىق تۆگە.

تُبُنْلُغْ topunluoɣ: تُبُنْلُغْ تَرِغْ *topunluoɣ tariɣ* — توپانلىق بۇغداي، توپىنى بار بۇغداي.

بُدُنْلُغْ بُقُنْلُغْ bodunluoɣ bok¸unluoɣ: بُدُنْلُغْ بُقُنْلُغْ كِشِي *bodunluoɣ bok¸unluoɣ kixi* — ئورۇق - جەمەتلىك كىشى.//

بَقَنْلِغْ bak¸anliïoɣ: بَقَنْلِغْ قَذِشْ *bak¸anliïoɣ ɣažix* — ھالقىلىق قېيىش.

قَرِنْلِغْ k¸arïnliïoɣ: بَدُكْ قَرِنْلِغْ اَرْ *bədük ɣarïnliïoɣ ər* — يوغان قورساق ئادەم.

قُرُنْلُغْ k¸urunluoɣ: قُرُنْلُغْ اَفْ *ɣurunluoɣ əv* — قورۇلۇق ئۆي، قورۇم باغلاپ كەتكەن ئۆي.

سَغِنْلِغْ saoɣïnliïoɣ: سَغِنْلِغْ اَرْ *saoɣïnliïoɣ ər* — سېغىن مېلى بار ئادەم.

سُغُنْلُغْ sooɣunluoɣ: سُغُنْلُغْ تاغْ *sooɣunluoɣ taoɣ* — سوغۇنلۇق تاغ، ياۋا پىياز ئۆسىدىغان تاغ.

سَمَنْلِغْ samanliïoɣ: سَمَنْلِغْ اَرْ *samanliïoɣ ər* — سامانلىق ئادەم، سامىنى بار ئادەم.

قَغُنْلُغْ k¸aoɣunluoɣ: قَغُنْلُغْ اَرْ *ɣaoɣunluoɣ ər* — قوغۇنلۇق ئادەم، قوغۇنى بار ئادەم.

قُقُنْلُغْ k¸ok¸unluoɣ: قُقُنْلُغْ اُوتْ *ɣok¸unluoɣ ot* — ئۇچقۇنلۇق ئوت، ئۇچقۇنى بار ئوت.// 149

قُلُنْلُغْ k¸ulunluoɣ: قُلُنْلُغْ قِسْراقْ *ɣulunluoɣ kïsrak* — قۇلۇنلۇق بايتال، قۇلۇنى بار بايتال.

650 I ئاخىرىغا «لِغْ *liɣ*» ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر ئىگىلىك//(مەزكۇر نەرسىنىڭ ئىگىسى) مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ، مەفئۇل (قىلىنغان، بېجىرىلگەن ئىش) مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. بۇ يەنە بىر قانچە تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇلار ئىپتىپ ئۆتۈلمىسە، چۈشىنىكسىز بولۇپ قالىدۇ. بۇ تۈركۈمگە كىرىدىغان سۆزلەر ئورۇن – جاي مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ.

بىرىنچىسى، ئىگىلىك مەنىسىدە كېلىشى: بَدُكْ قَرِنْلِغْ اَرْ *bədük ɣarïnliïoɣ ər* — يوغان قورساق ئادەم؛ سَمَنْلِغْ اَرْ *samanliïoɣ ər* — سامانلىق ئادەم، سامىنى بار ئادەم دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئىككىنچى، مەفئۇل مەنىسىدە كېلىشى: سَـــرِغْلِغْ اَرْ sarïqlïq ər —— سېرىقكېسىلى بار ئادەم؛ قُرُغْلُغْ يــا quruqluq ya —— قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئۇچىنچى، ئورۇن - جاي مەنىسىدە كېلىشى: تَـــرِغْلاغْ tarïqlaq —— تېرىلغۇلۇق، ئېتىز، ئېتىزلىق؛ تُرُغْلاغْ turuqlaq —— تۇرالغۇ يەر، تۇرىدىغان يەر دېگەنگە ئوخشاشلار.

بىلىش كېرەككى، بەش ھەرپلىك سۆزلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۇچ ھەرپلىك تۈپ ئىسىملاردىن (ھەرپلەرنى ئارتتۇرۇش يولى بىلەن) ياسالغان.

«غ – q» بىلەن «ق – k» ھەرپلىرىنىڭ ھۆكمى باشقا. «ق – k» بىلەن ئاياغلاشقانلىرى مەن كۆرسەتكەن مەنىلەردە كېلىدۇ؛ «غ – q» بىلەن ئاياغلاشقانلىرى پەقەت ئورۇن - جاينىلا بىلدۈرىدۇ. تَرِغْلِـــغْ اَفْ tarïqlïq əv —— بۇغدايلىق ئۆڭي ۋە تَرِغْلِـــغْ tarïqlïq —— ئامبار؛ قُرُغُلُـــغْ يــا quruqluq ya —— قۇرۇقلۇق يا، قۇرۇلغان يا ۋە قُرُغْلُغْ quruqluq —— يانى سېلىپ قويىدىغان قاپ، دېگەنگە ئوخشاشلار.

بۇلارنى ئايرىم - ئايرىم سۆزلىگەنلىكىمنىڭ سەۋەبى ئۇلارنى چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. تۈپ ئىسىم بولمىغان سۆزلەردە «لِغْ lïq» قوشۇمچىسىنى ئايرىپ يازسىمۇ بولىدۇ. «بَلِقْلِغْ اُكُزْ balïqlïq oguz —— بېلىقلىق دەريا»نى «بَلِـــقْ لِـــغْ اُكُـــزْ» شەكلىدە؛ «بَرَقْلِغْ اَرْ baraqlïq ər —— باراقلىق ئادەم» دېگەن سۆزنى «بَرَقْ لِغْ اَرْ» شەكلىدە يازسىمۇ بولىدۇ. بۇنداق شەكىل ياخشىراق، چۈنكى ۋەزنىمۇ، يېزىلىشىمۇ يېنىكلىشىدۇ.

بُرُنْدُقْ burunduq بۇرۇندۇق، چۈلۈك.

بَسِنْجَقْ basïnqak: بَسِنْجَقْ اَرْ basïnqak ər —— بېسىنچاق ئادەم.

سِغِرْجِقْ siqïrqïk قارىغۇجا.

قَبِرْجاقْ qabïrqak ساندۇق. بۇ سۆز كۆپىنچە ئۆلۈك سالىدىغان ساندۇقنى بىلدۈرىدۇ. // I 652

قُذُرْجُقْ quzurquk قونچاق. بالىلار ئويىنايدىغان قونچاق.

قَرِنْجَقْ qarïnqak چۈمۈلە. ئوغۇزچە.//«قَرِنْجا qarïnqa»مۇ دېيىلىدۇ. 250

بَغِرْجَقْ baqïrqak ئۇچۇلۇق.

تُلَرْسُقْ tolarsuq سوك، سونجاق. ئادەتتە ھايۋانلارنىڭ سونجىقى شۇنداق دېيىلىدۇ.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بَغِرْسَقْ baqïrsaq: بَغِرْسَقْ كِشِي baqïrsaq kixi —— باغرى يۇمشاق كىشى، ئاق كۆڭۈل كىشى.

بَغِرْسُقْ baqïrsuq ئۇچەي.

بَغِرْدَقْ baqïrdaq باغىرداق، لىپتىك.

قُرُغْسَقْ quruqsaq قورساق. قۇشلارنىڭ پوكىنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُتُرْغاقْ buturqaq بۇدۇشقاق.بۇ پىستە چوڭلۇقىدىكى تىكەن بولۇپ، كىيىم ۋە باشقا نەرسىلەرگە چاپلىشىۋالىدۇ.

تَبُزْغُقْ tapuzquq تېپىشماق.

تُبُلْغاقْ tubulqaq بىر خىل دورا ئوت.

تُبُلْغاقْ tubulqaq يەل تولغاق، قۇلۇنجى، ئاشقازان، ئۇچەيدە پەيدا بولىدىغان بىر خىل كېسەل.// 653 I

سِدِرْغاقْ sïdïrqaq سىيراق. ئاچا تۈياق مالىلارنىڭ تۈيىقى.

قُدُرْغاقْ quduruqaq چاپانىنىڭ ئارقا پەشلىرىدىن بىرى.

قَذِرْغاقْ qazïrqaq قاپىرىق. كۆپ ئىشلەش جەريانىدا قولدا پەيدا بولغان قاپىرىق.

بَدِجْلِقْ badïqlïk: بَدِجْلِقْ يِغــاجْ badïqlïq yïqaq —— بېدىشلىك ياغاچ، ئۇزۇم بارىگى ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ.

جَجَلَقْ qaqalaq(?) چېچىلاڭغۇ، پەرىشان[1].

بَغِرْلَقْ baqïrlaq بېغىرتاق.

تَفَرْلُقْ tavarluq مال قويۇلىدىغان جاي، خەزىنە.

تُرُقْلُقْ turuqluq ئورۇقلۇق، ئاجىزلىق.

تَرِغْلِقْ tarïqlïk ئاشلىق ئامبىرى.

جُبُلْمَقْ qobulmaq ئالمىنىڭ بىر پارچىسى، يېرىمى، ئىتلىق قەبىلىسىنىڭ تىلىدا.

جُمُشْلُقْ qomuxluq چۆمۈلىدىغان يەر.

جَرُقْلُقْ qaruqluq چورۇقلۇق، چورۇق قىلىشقا تەييارلانغان تېرە.// 654 I

تَنُقْلُقْ tanuqluq تونۇقلۇق، گۇڭگۇلىق.

[1] بۇ سۆزنىڭ ئىملاسىدىمۇ، ئىزاھاتىدىمۇ ئېنىقسىزلىق بار.

تُغاقْلِقْ tuoqak̦lïk̦ تىقىنلىق. ئىۋرىقنىڭ ئاغزىنى بېكىتىدىغان تىقىن ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ.

سَتِغْلِقْ satïoqlïk̦: سَتِغْلِقْ نانْكْ satïoqlïk̦ nəŋ — سېتىلىدىغان نەرسە.

سَرِغْلِقْ sarïoqlïk̦ سېرىقلىق.

سِرُقْلُقْ sïruk̦luk̦: سِرُقْلُقْ يِغاجْ sïruk̦luk̦ yïoqaq — تۈۋرۈكلۈك ياغاچ.

سُغُقْلُقْ sooquk̦luk̦: سُغُقْلُقْ نانْكْ sooquk̦luk̦ nəŋ — سوغۇقلۇق نەرسە، سوغۇقلۇق ئۈچۈن تەييارلانغان نەرسە.

قَبَقْلِقْ k̦apak̦lïk̦ قاپاقلىق، قاپاق تېرىلغان يەر.

قَدَشْلِقْ k̦adaxlïk̦ قاياشلىق.

قُرُغْلُقْ k̦uruoqluk̦ قۇرۇقلۇق، قۇرغاقلىق.

قُرُغْلُقْ k̦uruoqluk̦ ساداق ، ئوق خالتىسى. بۇ سۆزدىن ئېلىنغان «كِيشْ قُرُغْلُقْ kix k̦uruoqluk̦» سۆزىمۇ ساداقنى بىلدۈرىدۇ.

قَشِقْلِقْ k̦axïk̦lïk̦: قَشِقْلِقْ مُنكُزْ k̦axïk̦lïk̦ müŋüz — قوشۇقلۇق//مۈڭگۈز، قوشۇق ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان مۈڭگۈز. I 655

سَرَنْلِقْ saranlïk̦ بېخىللىق، پىخسىقلىق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

نَنِكنْ تُتَرْ بَكْلَيُو اُوزِي يِيماسْ — nəŋin tutar bəkləyü əzi yəməs

سَرَنْلِقِنْ يِيغْلَيُو اَلْتُنْ يِغار — saranlïk̦in yïoqlayu altun yïoqar

[نەرسىسىنى چىڭ تۇتىدۇ، ئۆزى يېمەيدۇ،

بېخىللىق بىلەن يىغلاپ ـ قاقشاپ ئالتۇن يىغىدۇ.]

بەزى كىشىلەرنىڭ مىجەزى ھەققىدە//شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۆزى يېمەي، پىخسىقلىق قىلىپ، مېلىنى قاتتىق تۇتىدۇ، بېخىللىق بىلەن مال ئۈستىدە يىغلايدۇ، ئالتۇن توپلاپ ئاخىر تاشلاپ كېتىدۇ. 251

قَغُنْلُقْ k̦aoqunluk̦ قوغۇنلۇق، قوغۇن تېرىلغان يەر.

قُنُقْلُقْ k̦onuk̦luk̦: قُنُقْلُقْ اَفْ k̦onuk̦luk̦ əv — قوناقلىق ئۆي، مېھمانخانا.

تَغُزْمَقْ taoquzmak̦: تَغُزْمَقْ اَرْ taoquzmak̦ ər — دىقماق ئادەم. بۇ سۆزدىكى «غ – oq» ھەرپى «ق – k̦» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// I 656

مُغُزْغَقْ muoquzoqak̦ ھەسەل ھەرىسىگە ئوخشايدىغان بىر خىل چىۋىن. ئارغۇچە.

بۇ بابتىكى سۆزلەر بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، پېئىلدىن ياسىلىدىغان ئىسىم: «بۈيۈكلۈك» مەنىسىدىكى «اُلُغْلُقْ uluoqluk̦» سۆزى «ئۇلغايدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «اُلْغاذْتِي uloqażti» سۆزىدىن ئېلىنغان؛ «قۇرۇقلۇق» مەنىسىدىكى «قُرُغْلُقْ k̦uruoqluk̦» سۆزىمۇ «قُرُنْدِي نانْكْ k̦urundi nəŋ — قۇرۇغان نەرسە» سۆزىدىن ئېلىنغان.

ئىككىنچى، باشقا بىر نېمە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمى: «سُرُقْلُقْ يِغاجْ suruk̦luk̦ yïoqaq — تۈۋرۈكلۈك ياغاچ»، «تُقاقْلِقْ يِغاجْ tuk̦ak̦lïk̦ yïoqaq — تىقىنلىق ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئۈچىنچى، بىر نەرسە ئۆسۈپ يېتىلىدىغان يەرنىڭ ئىسمى: «قَبَغْلِقْ k̦apaoqlïk̦ — قاپاقلىق، قاپاق تېرىلغان يەر»؛ «قَغُنْلُقْ k̦aoqunluk̦ — قوغۇنلۇق، قوغۇن تېرىلغان يەر» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تۆتىنچى، بۇ مەزمۇنلارنىڭ ھېچبىرىنى ئىچىگە ئالماي، ساپ ئىسىم مەنىسىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر: «بَغِرْلَقْ baoqïrlak̦ — بېغىرتاق»؛ «سِغِرْجُقْ sïoqïrquk̦ — قارىغۇجا» دېگەنگە ئوخشاشلار.// 657 I

بەشىنچى، مەستەر ئورنىدا كېلىدىغان سۆزلەر: «تُرُقْلُقْ turuk̦luk̦ — ئورۇقلۇق، ئاجىزلىق» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىلەر شۇ شەكىلدىكى سان ـ ساناقسىز ئىسمىلار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. ئىنچىكىلەپ قارىساڭ، ھېچقايسى سۆز بۇ قائىدىدىن چەتكە چىقمايدۇ.

كِرِتْلِكْ kiritlig ئېتىكلىك، قولۇپلاقلىق. كِرِتْلِكْ قَبُغْ kiritlig k̦apuoq — ئېتىكلىك قوۋۇق.

كُزَتْلِكْ kəzətlig: كُزَتْلِكْ نانْكْ kəzətlig nəŋ — ساقلاقلىق نەرسە، كۆزىتىلگەن نەرسە.

جُكُتْلُكْ qəkütlük پاكارلىق.

سُكُتْلُكْ səgütlük سۆگەتلىك، سۆگەت ئۆسكەن يەر. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «سۆگەت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُزُجْلُكْ kəzüqlük: كُزُجْلُكْ//تِتِكْ kəzüqlük titik — كوزا ياساش ئۈچۈن تەييارلانغان 252

سىغىز لاي. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كوزا ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

تَمُرْلُكْ təmürlük تۆمۈر ئېرىتىلىدىغان يەر. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «تۆمۈر ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.// 658 I

كُمُرْلُكْ kəmürlük كۆمۈر قىلىش ئۈچۈن كۆيدۈرۈلگەن ياغاچ ۋە كۆمۈر قويىدىغان يەر. سۆز ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كۆمۈر ئىگىسى»نى بىلدۈرىدۇ.

تَبِزْلِكْ təpizlik كۆرەلمەسلىك، ھەسەت. اَنِكْ تَبِزْلِكِي كِمْكَا تَلْقَارْ *anïŋ təpizliki kimgə talkar* — ئۇنىڭ كۆرەلمەسلىكى كىمگە زىيان يەتكۈزەركىن.

تِتِزْلِكْ titizlik قىرتاقلىق، قاتمسقلىق. ھېلىلىنىڭ تەمىدەك تەم.

بُشِنْجَكْ büxinqək چىرىك، ئۈزۈم سېپى. كەنچەكچە.

تَكِرْمَكْ təgirmək كاجۇۋا. تۆگىگە ئارتىلىدىغان كاجۇۋا. ئوغۇزلار بۇنى «اُكُرْمَكْ *ügürmək*» دەيدۇ.

شَكِرْتُكْ xəkirtük پىستە.

كَبَزْلِكْ kəpəzlik كېۋەزلىك، كېۋەز تېرىلغان يەر. كىشى توغرىسىدا ئىيتىلسا، «كَبَزْلِكْ اَرْ *kəpəzlig ər* — كېۋىزى بار ئادەم» دېيىلىدۇ.

بَذِزْلِكْ bəžizlig: بَذِزْلِكْ اَفْ *bəžizlig əv* — بېزەكلىك ئۆي.

كِذِزْلِكْ kižizlik: كِذِزْلِكْ يُونْكْ *kižizlik yuŋ* — كىگىزلىك يۇڭ. سۆزنىڭ ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كىگىز ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.// 659 I

تَكُزْلِكْ təküzlik قاشقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتْ تَكُزْلِكِي اَىْ بُلْماسْ *at təküzliki ay bolmas*

ئات قاشقىسى ئاي بولماس.

بۇ ماقال كىچىك ئىشنى چوڭ ئىش ئورنىدا كۆرگۈچىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سَمِزْلِكْ səmizlik سېمىزلىك.

كُفَزْلِكْ kəvəzlik كۆرەڭلىك، مەغرۇرلۇق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اِشْتِبْ اَتا اَنانْكْ نِكْ سَقْلَرِنِ قَدِرْما
نَنْكْ قُبْ بُلُبْ كُفَزْلِكْ قِلْنِبْ يَنا قُتُرْما

əxtip ata anaŋnïŋ savlarini kadirma
nəŋ kop bulup kəvəzlik kilnip yana kuturma

[ئاتا ـ ئاناڭنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلا، (ئۇنى) قايتۇرما،
مال ـ دۇنيانى كۆپ تېپىپ قالساڭ، تەكەببۇرلىشىپ، قۇترىما.]

ئاتا ـ ئاناڭنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلا، ئۇلارغا سۆز ياندۇرما، مال ـ مۈلۈكنى كۆپ تاپساڭ، ھەددىڭدىن ئېشىپ قۇترىما.

جَجَكْلِكْ qəqəklik چېچەكلىك، گۈلزارلىق.

كَبَكْلِكْ kəpəklik كېپەكلىك، خامپا. كېپەك قويۇلغان يەر.// ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «كېپەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. 660 I

تُفَكْلِكْ tüvəklik تۇپەكلىك، پاختۇرمەك.// پاختىۋەن مىلتىق. 253

بتكْلِكْ bitiklik: بتكْلِكْ نانْكْ *bitiklik nəŋ* — خەت پۈتۈشكە ئىشلىتىلىدىغان نەرسە. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «خەت ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كَدُكْلُكْ kədüklük: كَدُكْلُكْ كِذِزْ *kədüklük kižiz* — يامغۇرلۇق كىگىز. يامغۇرلۇق قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان كىگىز. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «يامغۇرلۇق ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُذُكْلُكْ küžüklüg: اِشْلِغْ كُذُكْلُكْ اَرْ *ixtiq küžüklüg ər* — ئىش ـ كۈشلۈك ئادەم، ئىشى بار ئادەم. «كُذُكْلُكْ *küžüklüg*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

تِرَكْلِكْ tərəklik تېرەكلىك، تېرەك ئۆسكەن يەر. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە «تېرەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كَرَكْلِكْ kərəklig كېرەكلىك. بُو نانْكْ اُلْ بِزكَا كَرَكْلِكْ *bu nəŋ ol bizgə kərəklig* — بۇ بىزگە كېرەكلىك نەرسە.

بَشِكْلِكْ bəxiklig بۆشۈكلۈك. بَشِكْلِكْ اُراغُتْ *bəxiklig uraqut* — بۆشۈكلۈك خوتۇن، ئېمىتىدىغان بالىسى بار ئايال.// 661 I

تُشَكْلِكْ təxəklik تۆشەكلىك. تُشَكْلِكْ بَـرْجِنْ *təxəklik barqïn* — تۆشەكلىك تاۋار.

تۆشەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە (يوتقان ـ كۆرپە) تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت. ئاخىرى يۇمشاق «ك – g» بىلەن كەلسە، «تۆشەك ئىگىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كُشِكْلِكْ kəxiklig: كُشِكْلِكْ يِرْ *kəxiklig yər* — كۆلەڭگىلىك يەر، سايىلىك يەر.

تِكِكْلِكْ tikiklig تىكىكلىك. تِكِكْلِكْ تُونْ *tikiklig ton* — تىكىكلىك تون.

تُكُكْلُكْ təküklüg: تُكُكْلُكْ تَرِغْ *təküklüg tarïq* — تۆكۈكلۈك بۇغداي. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بِلَكْلِكْ biləklig بىلەكلىك. كُوجْلُكْ بِلَكْلِكْ كِشِي *küqlüg biləklig kixi* — كۈچلۈك بىلەكلىك كىشى، بىلىكىدە كۈچى بار كىشى.

بِلِكْلِكْ biliklig بىلىملىك. بِلِكْلِكْ كِشِي *biliklig kixi* — بىلىملىك كىشى.

بَلِكْلِكْ bəliklik پىلىكلىك. بَلِكْلِكْ كَبَازْ *bəliklik kəpəz* — پىلىكلىك پاختا، پىلىك قىلىنمىدىغان پاختا.

كُلُكْلُكْ kəlüklüg كۆلۈكلۈك، كُلُكْلُكْ اَرْ *kəlüklüg ər* — كۆلۈكلۈك ئادەم، مىنىدىغان ۋە يۈك ئارتىدىغان ئۇلىغى بار ئادەم.//

كُلِكْلِكْ kəliklig كۆلەڭگە. كُلِكْلِكْ يِرْ *kəliklig yər* — كۆلەڭگە يەر.

بُرُنْجُكْ bürünqük پۈركەنچە.

بِلِنْجَكْ bilinqək تونۇۋىلىنغان. بِلِنْجَـكْ نانْـكْ *bilinqək nəŋ* — تونۇۋىلىنغان نەرسە.

بِلِنْجَكْ بِلْدِي *bilinqək bildi* — ئوغرىلانغان مالنى ئىگىسى تونۇۋالدى.

تَرِنْجَكْ tərinqək پەرەنجە. ئوغۇزچە.

بۇ بابتىكى سۆزلەر (مەنە جەھەتتىن) بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، بىر نەرسىنىڭ ئۇنگەن، ئۆسكەن جايىنى ياكى بىرەر نەرسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُـكُتْلُكْ *səgütlük* — سۆگەتلىك، سۆگەت ئۆسكەن يەر»، «كَبَكْلِـكْ *kəpəklik* — كېپەكلىك، كېپەك قويۇلغان يەر».

ئىككىنچى، باشقا بىر نەرسە ياساشقا تەييارلاپ قويۇلغان نەرسىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «تُشَكْلِكْ بَرْجِنْ *təxəklik barqïn* —//تۆشەكلىك تاۋار، يوتقان ـ كۆرپە تىكىش ئۈچۈن تەييارلانغان يىپەك رەخت»، «بُـو يِغـاجْ اُلْ قَبُغْقـا تِرَكْلِـكْ *bu yïqaq ol qapuqqa tirəklik* — بۇ قوۋۇققا تىرەك قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاش.//

ئۈچىنچى، كىشىنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى بىلدۈرىدىغان مەستەر مەنىسىدە كېلىدۇ: «كُفَزْلِكْ *kəvəzlik* — كۆرەڭلىك». «يِكِتْلِكْ *yigitlik* — يىگىتلىك، ياشلىق» دېگەنگە ئوخشاشلار.

ئىسىملار يۇقىرىقىدەك ئۈچ مەنىدە كەلسە، ھەممە تۈركىي تىللاردا ئوخشاشلا قاتتىق «ك – k» قوللىنىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

تۆتىنچى، ئېيتىلغان نەرسىنىڭ ئىگىسى مەنىسىدە كېلىدۇ: «بِلَكْلِـكْ اَرْ *biləklig ər* — بىلەكلىك ئادەم، بىلىكىدە كۈچى بار ئادەم»، «بِتِكْلِـكْ اَرْ *bitiklig ər* — (قولىدا) خېتى بار ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئەرەبچىدىكى «رَجُلٌ تامِرٌ وَلَابِنٌ» ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

بەشىنچى، مەغئۇل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ: «بِلِـكْ كِشِـي اَرا اُلْكُلِـكْ اُلْ *bilik kixi ara ülüklüg ol* — ئەقىل كىشىلەر ئارا ئۈلەشتۇرۇلگەندۇر»، «تُشَكْلِكْ تُشاكْ *təxəklig təxək* — سىلىقلىق تۆشەك» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىسىملار بۇ كېيىنكى ئىككى مەنىدە كەلسە، يۇمشاق «ك – g» قوللىنىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقىچە بولمايدۇ.

بۇ يەردە بايان قىلىنغان يىلتىزى ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن كېيىنكى بابتا كەلتۈرۈلگەن مىسالالار (يەنى تەركىبىدە «ك» ھەرپى بولغان ياكى ئومۇمەن يۇمشاق//سۆزلەر) غا «لِكْ» قوشۇلىدۇ. ئالدىنقى بابتا كەلتۈرۈلگەن مىسالالار (يەنى تەركىبىدە «ق» ھەرپى بولغان ياكى ئومۇمەن قاتتىق سۆزلەر) غا «لِقْ» قوشۇلىدۇ. بۇ بەش مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك تۈپ ئىسىملارنىڭ (تەركىبىدە ھەرپى ئىللەت بولسۇن، بولمىسۇن) «ق» بىلەن تۈزۈلگەنلىرىگە ياكى ئومۇمەن قاتتىق سۆزلەرگە «لِـقْ» قوشۇلىدۇ، «ك» بىلەن تۈزۈلگەنلىرىگە ياكى ئومۇمەن يۇمشاق سۆزلەرگە «لِـكْ» قوشۇلىدۇ. بۇ ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئورتاق، ئۆزگەرمەس قائىدىدۇر.

فَعْلَانْ fəallan شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكلىك ۋە ئۈچىنچى ھەرپى ساكىنلىق كەلگەن سۆزلەر بابى

بَلِقْجِـــنْ balïkˌqïn بېلىقئالغۇچ ~ بېلىقچى (قۇش). بېلىق ئوۋلايدىغان ئاق قۇش. ئەرەبلەر بۇنى «مَالِكُ الْحَزِينْ» دەيدۇ.

255 جُغُرْدانْ quoqurdan//يار، ياراڭ.

I 665 قُرُغْـزِيـــنْ kˌoruoqzïn (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز» بىلەن)//قوغۇشۇن. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى بىرقانچە ھەرپىنى تاشلىۋېتىپ، «قُشُونْ koxun» دەيدۇ.

بُدُرْسِينْ bədürsin بۆدۈنە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

أُزُمْ مَنِكْ بُدُرْسِينْ ezüm mənïŋ bədürsin [مېنىڭ كۆڭلۈم (گويا بىر) بۆدۈنە،

أُوتِي أَنِكْ جَقْلَنُورْ oti anïŋ qaklanur ئۇنىڭ ئوتى چاقنايدۇ.]

مۇھەببەتنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مەن ئۇنىڭ مۇھەببەت ئوتى ئەتراپىدا خۇددى بۆدۈنە ئوخشاش چۆرگىلەيمەن.

تَقِشْغَانْ tavïxoqan توشقان. تَقِشْـغَانْ يِـلِي tavïxoqan yïlï — توشقان يىلى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ يىل ھېسابىدا ئون ئىككى مۇچەلدىن بىرىنىڭ ئېتى.

تَقُشْـــغَانْ tavuxoqan: تَقُشْـــغَانْ اُكُـــزْ tavuxoqan өgüz — توشقان دەرياسى. «اُجْ uq — ئۇچ» شەھىرىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى.

I 666 جَبِتْغَـــانْ qapïtoqan چېپىلىدىغان، ئېتىلىدىغان. بُـــو اِتْ اُلْ كِشِي كا// جَبِتْغَـــانْ bu ït ol kixigə qapïtoqan — بۇ كىشىگە ئېتىلىدىغان ئىت.

جَبِتْغَانْ qapïtoqan چاپىدىغان. جَبِتْغَـانْ اَرْ qapïtoqan ər — چاپىدىغان ئادەم، جاللات. ئۇيغۇرچە.

سَـــبِتْغَانْ sapïtoqan شىپاڭشىتىدىغان. بُـــو اَتْ اُلْ قُـــذْرُقْ سَـــبِتْغَانْ bu at ol kuzruk sapïtoqan — بۇ قۇيرۇق شىپاڭشىتىدىغان ئات. قورسىقى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئاچقاندا ياكى ئىگىسىنى كۆرگەندە قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىدىغان ئىتقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَذِتْغَانْ kˌaźïtoqan كاج. قَـــذِتْغَانْ اَرْ kˌaźïtoqan ər — ھېچكىمگە بويسۇنمايدىغان، كاج ئادەم. بوينى قاتتىق ھايۋانلارغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَرِتْغَانْ tarïtoqan تېرىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ تَرِغْ تَرِتْغَانْ bu ər ol təlim tarïq tarïtoqan — بۇ تولا ئاشلىق تېرىتىدىغان ئادەم.

قُرِتْغَانْ kˌurïtoqan قۇرۇتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اُزُمْ قُرِتْغَانْ bu ər ol təlim üzüm kˌurïtoqan — بۇ تولا ئۈزۈم قۇرۇتىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى قۇرۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تُزِتْغَـــانْ tozïtoqan توزۇتىدىغان. بُـــو اَتْ اُلْ تَلِـــمْ تُبْـــراقْ تُزِتْغَـــانْ bu at ol təlim toprak tozïtoqan — بۇ تولا توپا توزۇتىدىغان ئات.// 667 I

بُشُتْغَانْ boxutoqan بوشىتىدىغان. بُو اُتْ اُلْ قَرِنْ بُشُتْغَانْ bu ot ol kˌarïn boxutoqan — بۇ ئىچنى بوشىتىدىغان دورا. قاتتىق نەرسىنى يۇمشىتىپ بوشاشتۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشِـــتْغَانْ taxïtoqan توشۇتىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ اَفِنكـــا تَلِـــمْ تَقْـــارْ تَشِـــتْغَانْ bu ər ol əviŋə təlim tavar taxïtoqan — بۇ ئۆيگە تولا تاۋار توشۇتىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى توشۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تَشِتْغَانْ taxïtoqan تاشتۇرىدىغان. بُو اُتْ اُلْ اَشِـــجْ تَشِـــتْغَانْ bu ot ol əxiq taxïtoqan — بۇ قازاننى تاشتۇرىدىغان ئوت.

قَشِتْغَانْ kˌaxïtoqan قاشلىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ قَشِـــتْغَانْ bu ər ol ətin kˌaxïtoqan — بۇ بەدەننى قاشلىتىدىغان ئادەم.

قَقِتْغَـــانْ kˌakˌïtoqan ئاچچىقلاندۇرىدىغان. بُـــو اَرْ اُلْ مَـــنِ تُتْجِـــي قَقِتْغَـــانْ bu ər ol məni tutqi kˌakˌïtoqan — بۇ//مېنى ئاچچىقلاندۇرۇپلا تۇرىدىغان ئادەم. 256

قَلِتْغَانْ kˌalïtoqan سەكرىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَتِنْ تَلِمْ قَلِتْغَانْ bu ər ol atin təlim kˌalïtoqan — بۇ ئېتىنى تولا سەكرىتىدىغان ئادەم.// 668 I

قَمَتْغَانْ kˌamatoqan قاماشتۇرىدىغان. بُو كُنْ اُلْ كُوزْ قَمَتْغَـانْ bu kün ol kөz kˌamatoqan — 389

بۇ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان كۇن.

قُمِتْغانْ kˌomïtoqan سېغىنىدۇرىدىغان، جەلپ قىلىدىغان. اُغُلْ مَنِ اَقْكا قُمِتْغانْ اُلْ *oqul məni əvgə kˌomïtoqan ol* — كۆڭلۈمنى ئۆيگە جەلپ قىلىپ تۇرىدىغان ئوغۇل ئۇ. باشقا نەرسىلەرنى سېغىنىدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَنَتْغانْ kˌanatoqan قانىتىدىغان. بُو اُتْ اُلْ بُرُنْ قَنَتْغانْ *bu ot ol burun kˌanatoqan* — بۇ بۇرۇننى قانىتىدىغان دورا.

قَنِتْغانْ kˌanïtoqan قاندۇرىدىغان، ھۆزۈرلاندۇرىدىغان. اُكْدِي اُلْ اَرِكْ قَنِتْغانْ *ögdi ol ərig kˌanïtoqan* — ئادەمنى ھۆزۈرلاندۇرىدىغان ئالقىش ئۇ.

بَتُرْغانْ paturoqan پاتۇرىدىغان، يوشۇرىدىغان. بُو كِشِي اُلْ سُوزْ بَتُرْغانْ *bu kixi ol söz paturoqan* — بۇ سۆز يوشۇرىدىغان كىشى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَتُرْغانْ taturoqan تېتىتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَشْ تَتُرْغانْ *bu ər ol ax taturoqan* — بۇ (مېھمانغا) ئاش تېتىتىدىغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق كەلگەن: //

اَرْدِي اَشِنْ تَتُرْغانْ	*ərdi axïn taturoqan*
يَقْلَقْ يَغِغْ قَجُرْغانْ	*yavlaq yaqïoq kˌaquroqan*
اُغْرَقْ سُوسِنْ قَيْتَرْغانْ	*oqrak süsün kˌaytaroqan*
بَسْتِي اُلُمْ اَخْتَرُو	*basti ölüm ahtaru*

[(ئۇ) ئېشىنى تېتىتىدىغان (ئادەم) ئىدى،
ياۋۇز دۈشمەننى قاچۇرغانىدى،
ئوغراق قوشۇنىنى قايتۇرغانىدى،
(ئۇنى) ئۆلۈم ئاغدۇرۇپ باستى (يىقىتتى).]

بىر كىشىنىڭ ئۆلۈمىگە مەرسىيە ئوقۇپ، شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ مېھمانلارغا دائىم ئاش تارتاتتى، دۈشمەنلەرنى قاچۇراتتى، ئوغراق قوشۇنىنى قەيسەرلىك بىلەن چېكىندۈرگەنىدى، ئەپسۇسكى، ئۆلۈم ئۇنى يەر قوينىغا ئالدى.

تُبُرْغانْ topuroqan: تُبُرْغانْ يِيرْ *topuroqan yər* — توپىلاڭ يەر.

سُبُزْغانْ subuzoqan گۆرىستان، گۆرلۈك. مۇسۇلمان بولمىغانلارنىڭ گۆرلۈكى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

670 I

سُبُزْغانْ دا اَوْ // بُلْماسْ تُبُرْغانْدا اَفْ بُلْماسْ

subuzoqanda əw bolmas topuroqanda av bolmas

گۆرىستاندا ئۆي بولماس، توپىلاڭ (يەر) دا ئۇۋ بولماس.

ئۇۋ ئوتلۇق، سۇلۇق يەرلەردە بولىدۇ.

قَبَرْغانْ kˌaparoqan قاپارتقۇ. بۇ بەدەننى قىزىتىپ قېچىشتۇرۇپ چىقىدۇ.

قَتُرْغانْ kˌaturoqan خۇشال بولىدىغان. بُو اَرْ اُل اُكُشْ قَتُرْغانْ *bu ər ol ükük kˌaturoqan* — بۇ كۆپ كۈلىدىغان، كۆپ سۆيۈنىدىغان ئادەم.

قُبُرْغانْ kˌopuroqan قوپۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تاشِغْ يِيرْدَنْ قُبُرْغانْ *bu ər ol taxïq yˌərdən kˌopuroqan* — بۇ تاشنى يەردىن قوپۇرىدىغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. //

تُذُرْغانْ tożuroqan تويدۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَجِغْ تُذُرْغانْ *bu ər ol aqïoq tożuroqan* — بۇ ئاچلارنى تويدۇرىدىغان ئادەم. ئەسلى «تُذْغُرْغانْ *tożoquroqan*» دۇر.

سِذِرْغانْ sïżïroqan تىلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ سِذْرِمْ سِذِرْغانْ *bu ər ol sïżrïm sïżïroqan* — بۇ تاسما تىلىدىغان (تاسمىچى) ئادەم. ھەرقانداق نەرسىنىڭ پوستىنى ئالىدىغان ئادەمگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَيْتَرْغانْ kˌaytaroqan قايتۇرىدىغان. بُو اَلْبْ اُلْ يَغِينِ قَيْتَرْغانْ *bu alp ol yaqïnï kˌaytaroqan* — بۇ دۈشمەننى قايتۇرىدىغان قەھرىمان. //

671 I

قَجُرْغانْ kˌaquroqan قاچۇرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ قُنْقِنِ قَجُرْغانْ *bu ər ol kˌonukˌnï kˌaquroqan* — بۇ مېھماننى قاچۇرىدىغان ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بُو اَرْ اُلْ كِشِنِ قَجُرْغانْ *bu ər ol kixini kˌaquroqan* — بۇ ئادەمنى قاچۇرىدىغان كىشى، يەنى ئالدىغا كىشى كەلسە، خۇيى بۇزۇلۇپ ھومىيىدىغان، ھاكاۋۇرلۇق قىلىدىغان ئادەم.

قَذِرْغانْ kˌażïroqan قايرىيدىغان. بُو اَرْ اُلْ اَرَنْ بُيُنِنْ قَذِرْغانْ *bu ər ol ərən boynïn kˌażïroqan* — بۇ ئادەملەرنىڭ بوينىنى قايرىيدىغان ئادەم.

تَشُرْغانْ taxuroqan تاشتۇرىدىغان. بُو اُتْ اُلْ اَشِيجْ تَشُرْغانْ *bu ot ol əxiq taxuroqan* —

بۇ قازاننى تاشتۇرىدىغان ئوت. سەل سۈيىنىڭ كۆلنى تاشتۇرۇپ بۇزۇۋېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَقُرْغانْ kˌakˌuroqan قاتلىما. ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئوچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىرخىل نان.

قَقُرْغانْ kˌavuroqan قورۇيدىغان. بُو بِلازُكْ اُلْ بِلَكْ قَقُرْغانْ *bu bilәzük ol bilәk kˌavuroqan* — بۇ بىلەكنى قورۇيدىغان بىلەزۈك.

تَمُرْغانْ tamuroqan تامىدىغان. بُو اُغُلْ اُلْ بُرْنِ تَمُرْغانْ *bu oqul ol burni tamuroqan* — بۇ بۇرنى تامىدىغان (قانايدىغان) بالا.//

I 672

سَغزْغانْ saqïzoqan سېغىزغان.

قُذُرْغونْ kˌużuroqun قۇشقۇن.

تُرُشْغانْ turuxoqan تەك تۇرۇشىدىغان، زىتلىشىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كِشِي بِرْلا تُتْجِي تُرُشْغانْ *bu ər ol kixi birlә tutqï turuxoqan* — بۇ كىشىلەر بىلەن تەك تۇرۇشىدىغان ئادەم.

سَتِشْغانْ اَلِشْغانْ satïxoqan alïxoqan ئېلىشىپ ـ سېتىشىدىغان. اُلارْ اِكّي تَقارْ سَتِشْغانْ اَلِشْغانْ لارْ اُلْ *olar ikki tavar satïxoqan alïxoqanlar ol* — ئۇلار ئىككىسى تاۋار ئېلىشىپ ـ سېتىشىدىغانلار ئۇ. بۇ سۆزنىڭ «سَتِشْغانْ تَقِشْغانْ *satïxoqan tavïxoqan*» شەكلىمۇ بار. بۇ «سَتّي *satti* — ساتتى»، «تَقْدِ *tavdi* — پايدىلاندى» سۆزلىرىدىن ئېلىنغان.//

258

بَقِشْغانْ bakˌïxoqan بېقىشىدىغان. اُلْ كِشِي بِرْلا بَقِشْغانْ اُلْ *ol kixi birlә bakˌïxoqan ol* — ئۇ كىشىلەر بىلەن كۆز بېقىشىدىغان ئادەم.

تُقُشْغانْ tokˌuxoqan: اُلْ اَرْ اُلْ يَقْلاقْ تُقُشْغانْ *ol ər ol yavlakˌ tokˌuxoqan* — ئۇ ياماق سوقۇشقاق، جېدەلچى ئادەم.

I 673

سُقُشْغانْ sovuxoqan مەدده قۇرت، شۇ قۇرتتىن بولىدىغان سېرىقكېسەل.//

بِجِلْغانْ piqïloqan يېرىق. قول، پۇت ۋە يەردىكى يېرىق.

تُبُلْغانْ topuloqan: كُوكْ تُبُلْغانْ *kök topuloqan* — بىر قۇشنىڭ ئېتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ قۇشنىڭ ئىككى قانىتىدا پولات بارمىش، ئۇ قانىتى بىلەن تاغقا بىر ئۇرۇپ، تاغنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتەرمىش. بۇ سۆزنى ماڭا كۆپ پايدىسى

تەككەن بىر ئادەم ئېيتقانىدى.

تُبُلْغانْ topuloqan بۆسىدىغان، يېرىپ ئۆتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ جَرِكْ تُبُلْغانْ *bu ər ol qərik topuloqan* — بۇ (جەڭدە) سەپنى يېرىپ ئۆتىدىغان ئادەم. بۇ «تَمُرْ تُبُلْدِي *təmür topuldi* — تۆمۈر (زەربە بىلەن) تېشىلدى» دېگەن سۆزدىن كەلگەن.

قَتِلْغانْ قَرِلْغانْ kˌatïloqan kˌarïloqan قېتىلىدىغان، ئارىلىشىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كِشِي بِرْلا تُتْجِي قَتِلْغانْ قَرِلْغانْ *bu ər ol kixi birlә tutqï kˌatïloqan kˌarïloqan* — بۇ كىشىلەر بىلەن ئارىلىشىپلا يۈرىدىغان ئادەم.

قُرُلْغانْ kˌuruloqan: بُو اَرْ اُلْ سِنكِرِي قُرُلْغانْ *bu ər ol sïŋïrï kˌuruloqan* — بۇ سىڭىرى قورۇلۇپ (تارتىشىپ) قالىدىغان ئادەم.

قُتُلْغانْ kˌutuloqan قۇتۇلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ يَغِيدِنْ قُتُلْغانْ *bu ər ol yaqïdïn kˌutuloqan* — بۇ دۇشمەندىن// قۇتۇلىدىغان ئادەم. باشقىلاردىن قۇتۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

I 674

قَبُلْغانْ kˌapuloqan قاپلىشىپ قالىدىغان. بُو نانْكْ اُلْ قَبْغدا قَبُلْغانْ *bu nəŋ ol kˌapuqda kˌapuloqan* — بۇ قوۋۇقتا قاپلىشىپ قالىدىغان نەرسە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قُشُلْغانْ kˌoxuloqan قوشۇلۇۋالىدىغان. بُو قُزِي اُلْ سَغْلِقْ بِرْلا قُشُلْغانْ *bu kˌozi ol saqlïkˌ birlә kˌoxuloqan* — بۇ ساغلىقلا قوشۇلۇۋالىدىغان قوزا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُغُلْغانْ soquloqan سوغۇلىدىغان، تارتىلىدىغان. بُو سُوفْ اُلْ تَقْراقْ سُغُلْغانْ *bu suv ol tavrakˌ soquloqan* — بۇ تېز سوغۇلىدىغان سۇ. بۇلاق سۈيىنىڭ تېز تارتىلىپ كېتىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَقِلْغانْ سُقُلْغانْ kˌakˌïloqan sokˌuloqan قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ يۈرىدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ قَقِلْغانْ سُقُلْغانْ *bu ər ol təlim kˌakˌïloqan sokˌuloqan* — بۇ تولا (باشقىلار تەرىپىدىن) قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ يۈرىدىغان ئادەم.

259

تُتُرْقانْ tuturkˌan گۈرۈچ.//

تَشِرْقانْ taxïrkˌan: تَشِرْقانْ كُوزُلُكْ *taxïrkˌan közlüg* — بادراك كۆزلۈك.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

I 675 **سِقِرْقانْ** sïk̡ïrk̡an سېرىققۇيرۇق، تۇلۇمچاشقان.//

بِتِلْكانْ bitilgən پۈتۈلىدىغان. بُو اَرْ سُوكا بِتِلْكان اُلْ *bu ər sügə bitilgən ol* — بۇ ئەسكەرلىككە پۈتۈلۈپ (يېزىلىپ) تۇرىدىغان ئادەم.

تِرِلْكانْ tərilgən توپلىنىدىغان. بُولارْ بُوذُنْ اُلْ تُتْجي تِرِلْكانْ *bular bożun ol tutqï tərilgən* — بۇلار توپلىنىپلا تۇرىدىغان ئەل. توپلىنىشقا ئادەتلەنگەن باشقا نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كُتُرْكانْ kətürgən كۆتۈرىدىغان. بُو بُغْرا اُلْ يُكْ كُتُرْكانْ *bu buqra ol yük kətürgən* — بۇ يۈك كۆتۈرىدىغان بۇغرا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كَجُرْكانْ kəqürgən كەچۈرىدىغان. بُو باكْ اُلْ يازُقْ كَجُرْكانْ *bu bəg ol yazuk̡ kəqürgən* — بۇ گۇناھنى كەچۈرىدىغان بەگ.

كَجُرْكانْ kəqürgən: بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اِيشْ كَجُرْكانْ *bu ər ol təlim ïx kəqürgən* — بۇ نۇرغۇن ئىشنى ئورۇندايدىغان (قابىل) ئادەم. «اَڤُرْ كانْ تَڤُرْ كانْ *əvürgən təvürgən* — ئۆرۈيدىغان - چۆرۈيدىغان» دېگەن سۆزمۇ شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

I 676

يَغي اُوتِنْ اُجُرْكانْ	*yaqï otïn əqürgən*
تُويْدُنْ اَنِي كُجُرْكانْ//	*toydun anï kəqürgən*
اِشْلَرْ اُزُبْ كَجُرْكانْ	*ïxlar uzup kəqürgən*
تَكْدي اُقي اُلْدُرُو	*təgdi ok̡ï əldürü*

[(ئۇ) يېغا ئوتىنى ئۆچۈرگەن،
ئوردىسىدىن ئۇنى كۆچۈرگەن،
كېسىپ ئىش قىلىدىغان (ئادەم ئىدى)،
(ئۇنىڭغا ئۆلۈمنىڭ) ئۆلتۈرگۈچى ئوقى تەگدى.]

ئۆلگەن كىشىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئەسلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئۇرۇش ئوتلىرىنى ئۆچۈرەتتى، دۈشمەنلەرنى قارارگاھىدىن قوغلاپ چىقىراتتى، ھەرقانداق مۈشكۈل ئىشنى ھەل قىلاتتى، ئۇنىڭغا زاماننىڭ ئۆلتۈرگۈچى ئوقى تەگدى.

جَڤُرْكانْ qəvürgən چۆرۈيدىغان. بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ اُقْ جَڤُرْكانْ *bu ər ol təlim ok̡ qəvürgən* — بۇ ئوقنى (تىرنىقىنىڭ ئۇچىدا) تالاي چۆرىگەن ئادەم.

كُسُرْكانْ kəsürkən كۈسۈتكە.

677 I **تُشُرْكُونْ** tüxürkün چۈشكىنە، كەتىرا. بىر شېۋىدە.//

كُڤُرْكانْ küvürkən تاغ پىيىزى. ئوغۇزلار بۇنى «كُمُرْكانْ *kümürkən*» دەيدۇ.

تَمُرْكانْ təmürkən ئوق باشىقى. ئوغۇزچە.

تَكُرْكانْ təgürgən تەگكۈزىدىغان، يەتكۈزىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِشِغْ اَذاقّا تَكُرْكانْ *bu ər ol ïxïq ażak̡k̡a təgürgən* — بۇ ئىشنى ئايىغىغا يەتكۈزىدىغان ئادەم.

كُلَرْكانْ kələrgən: بُو اَتْ اُلْ كُلَرْكانْ *bu at ol kələrgən* — بۇ قورسىقى ئېسىلىدىغان ۋە يېتىۋالىدىغان ئات.//

260

سُمُرْكانْ sümürgən: بُو اَرْ اُلْ سُوتُكْ سُمُرْكانْ *bu ər ol sütüg sümürgən* — بۇ سۈتنى سۈمۈرىدىغان ئادەم. باشقا نەرسىلەرنى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

سُرُلْكانْ sürülgən: بُو اَرْ اُلْ تَكْما يِيرْدَنْ تُتْجي سُرُلْكانْ *bu ər ol təgmə yərdən tutqï sürülgən* — بۇ ھەممە يەردىن قوغلىنىپلا يۈرىدىغان ئادەم.

كَرِلْكانْ kərilgən: بُو نانْكْ اُلْ كَرِلْكانْ *bu nəŋ ol kərilgən* — بۇ كېرىلىدىغان نەرسە. تېرىنىڭ يەرگە كېرىلىشى، تاغ تۆپىسىدە بۇلۇتنىڭ يېيىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَرِلْكانْ kərilgən: بُو اَرْ اُلْ تَلِمْ كَرِلْكانْ *bu ər ol təlim kərilgən* — بۇ تولا كېرىلىدىغان (ئەسنەيدىغان) ئادەم.

678 I **تِرِلْكانْ** tirilgən: بُو اَرْ اُلْ اَذْكُو ساڤِنْ تِرِلْكانْ *bu ər ol əżgü savïn tirilgən*// — بۇ ياخشىلىقى بىلەن ماختىلىدىغان ئادەم.

تَرِلْكانْ tirəlgən: بُو نانْكْ اُلْ بِيرْ بِيرْكا تَرِلْكانْ *bu nəŋ ol bir birgə tirəlgən* — بۇ بىر - بىرىگە تىركىلىدىغان نەرسە.

كَسِلْكانْ kəsilgən: بُو يِبْ اُلْ كَسِلْكانْ *bu yïp ol kəsilgən* — بۇ ئۈزۈلىدىغان يىپ.

سَشِلْكانْ səxilgən: بُو تُكُونْ اُلْ سَشِلْكانْ *bu tügün ol səxilgən* — بۇ يېشىلىپ كېتىدىغان تۈگۈن.

تُكُلْكانْ tügülgən: بُو يِبْ اُلْ تُكُلْكانْ *bu yïp ol tügülgən* — بۇ تۈگۈلۈۋالىدىغان يىپ.

تُكُلْكانْ tügülgən: بُو اَرْ اُلْ تُتْجِي قاشِي كُوزِي تُكُلْكانْ *bu ər ol tutqï kaxï kəzi tügülgən* — بۇ (ئىچ پۇشۇقىدىن) ھەمىشە قاپىقى تۇرۇلۇپلا يۈرىدىغان ئادەم.

يۇقىرىدىكى «غ – ɋ» ۋە «ك» بابىدا كۆرسىتىلگەن سۆزلەر بەش خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ:

بىرىنچى، بىر ھەرىكەتنىڭ مەلۇم شەخسنىڭ ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو اُغُلْ اُلْ بُرْنِي يُمُرْغانْ[1] *bu oɋul ol burnï tamurɋan* — بۇ بۇرنى// تامىدىغان (قانايدىغان) بالا»، «بُو اَرْ اُلْ اَذْكُو ساڤِنْ تِرِلْكانْ *bu ər ol əżgü savïn tirilgən* — بۇ ياخشىلىقى بىلەن ماختىلىدىغان ئادەم».

ئىككىنچى، سۈپەتداشنىڭ سۈپەتلەنگۈچىدىن باشقا نەرسىگە ئۆتىدىغانلىقىنى ۋە سۈپەتداش (سۈپەتداشتا ئىپادە قىلىنغان ھەرىكەت)نىڭ سۈپەتلەنگۈچىدە دائىم بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو اَرْ اُلْ تُونِنْ قُرِتْغانْ *bu ər ol tonïn kurïtɋan* — بۇ تونىنى قۇرۇتىدىغان ئادەم»، «بُو اَرْ اُلْ سُوڤُغْ سُمُرْكانْ *bu ər ol suvuɋ sümürgən* — // بۇ سۇنى سۈمۈرىدىغان ئادەم». باشقا نەرسىلەرنى سۈمۈرۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى تۈپ ئىسىملار قاتتىق «ك – *k*» بىلەن، سۈپەتلەر يۇمشاق «ك – *g*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «يُمُرْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، مۇشۇ بابتا كەلتۈرۈلگەن سۆزلەمدە «تَمُرْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ «تامىدىغان» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tamurɋan*» دەپ ئالدۇق.

ئۈچىنچى، مەجھۇل دەرىجىدە كەلگەن سۈپەتداشنىڭ مەلۇم شەخسكە سۈپەت بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو اَرْ اُلْ قَقِلْغانْ سُقُلْغانْ *bu ər ol kakïlɋan sokulɋan* — بۇ (باشقىلار تەرىپىدىن) قېقىلىپ - سوقۇلۇپ يۈرىدىغان ئادەم»، «بُو اَرْ اُلْ يِيرْدَنْ يِيرْكا سُرُلْكانْ *bu ər ol yərdən yərgə sürülgən* — بۇ يەردىن يەرگە سۈرۈلۈپلا (قوغلىنىپلا) يۈرىدىغان ئادەم».

تۆتىنچى، بىرەر ھەرىكەتنىڭ ئىشلىگۈچىنىڭ خاھىشىدىن تاشقىرى يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ: «بُو كِشِي اُلْ سُوزُكْ اُنِتْغانْ *bu kixi ol səzüg unïtɋan* — // بۇ سۆزنى ئۇنتۇپ قالىدىغان كىشى»، «بُو تُكُونْ اُلْ سَشِلْكانْ *bu tügün ol səxilgən* — بۇ يېشىلىپ كېتىدىغان تۈگۈن».

بەشىنچى، يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەستىن، پەقەت تۈپ ئىسىم بولۇپ كېلىدۇ. «كُڤُرْكانْ *küvürkən* — تاغ پىيىزى»، «تَڤُشْغانْ *tavuxɋan* — توشقان» دېگەندەك.

رۇمدىن تارتىپ تاكى چىنغىچە بولغان ئوغۇزلار ۋە كۆچمەن خەلقلەر بۇ خىل سۆزلەرنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن، ئىشنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە «غ – ɋ» ۋە «ك – *g*» ھەرپلىرىنى چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ.

جانلىق تىلدا سۈپەتلەردىكى مۇزەككەر، مۇئەننەسلىك خۇسۇسىيەتلەر پەرقلەنمەيدۇ. بۇنى پەقەت جۈملىنىڭ ئورامىدىن بىلگىلى بولىدۇ. مەن بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتكەن سۈپەتلەر، ئىزاھلاپ ئۆتكەن ئۆلچەم ۋە قائىدىلەر مۇشۇ بابقىلا خاس ئەمەس، بۇنى كىتابنىڭ ھەممە يېرىدە ئۇچرىغان تۆت ھەرپلىك ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپلىك پېئىللارغىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇلار يېقىن ئارىدا تونۇشتۇرۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە سۆزنى ئۇزارتىپ ئولتۇرمايمەن.//

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

فَعْلَلَلْ fə’lələl ، فِعْلَلِلْ fi’ləlil ۋە فَعْلَلُلْ fə’lələl شەكىللىرىدە ئىككىنچى
ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

سُنْدِلاجْ sundïlaq سۈندۈك ~ سۈڭگۈلۈگۈچ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُنْدِلاجْ اِيشِي اَرْماسْ اُرْتْكُونْ تَبْماكْ

sundïlaq ïxï ərməs ərtkün təpmək

خامان تەپمەك سۈندۈكنىڭ ئىشى ئەمەس.

بۇ ماقال//كۈچى يەتمەيدىغان چوڭ ئىشلارنى قىلىشنى خالايدىغان ئاجىز ئادەملەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. 262

قَرْغِلاجْ ḳaroqïlaq قارلىغاچ. بۇ سۆز «قَرْلِغَجْ *ḳarlïoqaq*» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

قَرْغَلِغْ ḳaroqalïoq قارغالىغ. تىراز شەھىرىگە يېقىن بىر قەلئەنىڭ نامى. ئەسلى «قَرْغالِغْ *ḳaroqalïoq*»دۇر.

تَمْغَلِقْ tamoqalïḳ كىچىك ئىۋرىق.

تَمْغَلِقْ tamoqalïḳ بىر كىشىلىك داستىخان. ئەسلى «تَمْغالِغْ *tamoqalïoq*» بولۇپ، «تامغىلىق، تامغىلانغان» دېمەكتۇر. ئادەتتە پادىشاھلار ئۆزىگە خاس داستىخان ۋە ئىۋرىق (كوزا)نى «باشقىلار ئىشلەتمىسۇن» دەپ ئۈستىگە تامغا//بېسىپ قويىدۇ، بۇلاردا بىر كىشىلىك شاراب ۋە تاماق بولىدۇ. كېيىن ھەرقانداق كىچىك ئىۋرىق ۋە داستىخان «تَمْغالِقْ *tamoqalïḳ*» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ كەتكەن. بۇ «پادىشاھتىن باشقا كىشى بۇنىڭ ئۈستىدىكى يېمەكنى يېمەسلىكى ئۈچۈن تامغا بېسىپ قويۇشقا تەييارلانغان داستىخان» دېگەن بولىدۇ. تەلەپپۇز قىلىش ئورنى يېقىن بولغانلىقتىن، سۆز ئاخىرىدىكى «غ – *oq*» ھەرپىنى «ق – *ḳ*» بىلەن ئالماشتۇرۇپ ئېيتسىمۇ بولىدۇ. I 682

سَرْمَجُقْ sarmaquḳ قۇشقاچ تىلى ئاش. سۇيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى نوقۇت چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ.

سَرْمُسَقْ sarmusaḳ سامساق.

سَمُرْسَقْ samursaḳ يۇقىرىدىكى سۆزنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى.

قُرْغُلُقْ ḳuroquluḳ كالتە پەملىك، تۇتۇرۇمى يوقلۇق.

قِزْلامُقْ ḳïzlamuḳ قىزىل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سىرتىغا تېپىپ چىقىدىغان قاپارتقۇ.

قَشْغَلَقْ ḳaxoqalaḳ قاشقالداق. ئۆردەكتىن كىچىكرەك سۇ قۇشى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنْكْدا بِلا كُرْسا مِنِي اُرْدَكْ اَتارْ — *təŋdə bilə kərsə məni ərdək atar*

قَلْڤا كُرُبْ قَشْغَلَقِي سُڤْقا بَتارْ // — *ḳalva ḳərüp ḳaxoqalaḳï suvḳa patar*

[مېنى كۆلدە ئۆردەك ئاتقۇچى دەپ (ھېسابلىسا)،

ئوقۇمنىڭ باشاقسىزلىقىغا قارىماي قاشقالداق سۇغا شۇڭغۇيدۇ.] 683 I

ئوۋ قۇشى ھەققىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: كۆلدىكى قاشقالداق مېنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمنى كۆرسە، ئوقۇمنىڭ باشاقسىزلىقىغا قارىماي، «ئۆردەك ئاتقۇچى كەپتۇ» دەپ سۇغا شۇڭغۇيدۇ.

بَلْكُلُكْ bəlgülüg بەلگىلىك. بَلْكُلُكْ نانْكْ *bəlgülüg nəŋ* — بەلگىلىك نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُلْداجِي بُزاغُو اُكُزْ اَرا بَلْكُلُكْ — *boldaqï əküz buzaoqu ara bəlgülüg*[1]

ئۆكۈز بولىدىغان كالا موزاي چېغىدىنلا بەلگىلىك.

بۇ ماقال كەلگۈسىدە ياخشىلىق ئۈمىد قىلىنىدىغان ياش، قابىل، زېرەك يىگىتلەر ھەققىدە ئېيتىلىدۇ.

كُزْكُنَكْ küzkünək كۈزكۈنەك ~ كۆكىنەك. قارچىغا، جاغالمايغا ئوخشايدىغان، ھاۋا يۇتىدىغان قۇش.// 263

قَذْناغُنْ ḳażnaoqun: قَذِنْ قَذْناغُنْ *ḳażïn ḳażnaoqun* — قۇدا - باجىلار. كۈيئوغۇل ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپىنچە جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.// 684 I

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ماقال «بُلْداجِي بُزاغُو اُكُزْ اَرا بَلْكُلُكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. مەنىسىگە ئاساسەن «اُكُزْ» سۆزىنىڭ ئورنىنى باش تەرەپكە يۆتكەپ ترانسكرىپسىيە بېرىلدى.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

سَنْدُواجْ sanduwaq بۇلبۇل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَنْدًا قَجَرْ سُنْدِلاجْ	*səndən ḳaqar sundïlaq*
مَنْدا تِنَرْ قَرْغِلاجْ	*məndə tïnar ḳarɋïlaq*
تَتْلِغْ اُوتَرْ سَنْدُواجْ	*tatlïɋ ɵtər sanduwaq*
اَرْكَكْ تِشِي اجراشُورْ	*ərkək tixi uqraxur*

[سەندىن قاچار سۈڭگۈلۈگۈچ،
مەندە تىنار قارلىغاچ،
نەغمە قىلار بۇلبۇل (قۇش)،
ئەركەك - چىشى ئۇچرىشار.]

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ياز قىشقا ئېيتىدۇ، سەندىن سۈڭگۈلۈگۈچ قاچىدۇ، مەندە بولسا، قارلىغاچلار يايرايدۇ، بۇلبۇللار نەغمە قىلىدۇ، ئەركەك بىلەن چىشى قوشۇلىدۇ.

مُنْدَرُو mündərü چىمىلدىق. يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كۆشۈگە. بۇنىڭ ئىچىدە كېلىن ئولتۇرىدۇ.

بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى تۈگىدى.//

I 685

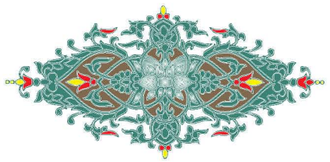

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئالتە ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْعَلَلْ fəəl'ələl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تِزِلْدُرُكْ tizildürük ئۆتۈكنىڭ تۇمشۇقىغا زىننەت ئۈچۈن تاقىلىدىغان تەڭگىلەر.

كُزُلْدُرُكْ kəzüldürük كۆزلۈك. ئاتنىڭ قىلىدىن توقۇلىدىغان شالاڭ توقۇلما. كۆز ئاغرىغان ياكى كۆز قاماشقاندا كۆزگە تارتىلىدۇ. بۇ «كُزْلُكْ *kəzlük*»مۇ دېيىلىدۇ.

جَنِشْتُرُكْ qənixtürük جىنەستە. بۇنىڭ چوڭلۇقى پىندىقتەك بولۇپ، باش يازدا پىشىدۇ، مېۋىسى ئاق ياكى قىزىل بولىدۇ، يېيىلىدۇ.

كُمُلْدُرُكْ kəmüldürük كەمەلدۈرۈك.

سَقَلْدُرُقْ sak̦alduruk̦ ساقالدۇرۇق، ئېڭەكباغ. بۇ يىپەكتىن توقۇلغان بولۇپ، قالپاقنىڭ چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئېڭەكتىن قوشۇپ باغلاپ قويۇلىدۇ.

قَلَلْدُرُقْ k̦alalduruk̦ قالالدۇرۇق. ئەرلەر ئىسمى.//

686 I

يەتتە ھەرپلىكلەر بابى

زَرْغُنْجْمُودْ zarɋunqmud رەيھانى چىنىي. خۇش پۇراق بىر خىل ئۆسۈملۈك. بۇنى پارس تىلىدا «بَلَنْكْ مُشْكْ» دەيدۇ.

سالىم ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.

بىرىنچى توم ئاخىرلاشتى.//

687 I

محمود بن الحسين الكاشغري

ديوان لغات الترك

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

جلد
٢

مەھمۇد كاشغەرىي

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

ئىككىنچى توم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

سالىم پېئىللار بۆلۈمى

ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى

تَبْدِ tapdï تېۋىندى، خىزمەت قىلدى. قُلْ تَنْكْرِ كا تَبْدِ *kul tәŋrigә tapdï* — بەندە تەڭرىگە تېۋىندى.// اُلْ خانْقا تَبْدِ *ol hanқa tapdï* — ئۇ خانغا خىزمەت قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَبْدِ tapdï تاپتى. اُلْ نِـانْكْنِ تَـبْدِ *ol nәŋni tapdï* — ئۇ يېتكەن نەرسىنى تاپتى (تَبارْ – تَبْماقْ *tapar – tapmaқ*).//

تَبْدِ təpdi تەپتى. اُلْ قُلِنْ تَبْدِ *ol қulin təpdi* — ئۇ قۇلنى تەپتى (تَبارْ – تَبْماكْ *təpar– təpmaқ*).

جَـبْدِ qapdï ئۇزدى؛ ئۇردى؛ چاپتى؛ چاپلىدى، سۈۋىدى. اَرْ سُـقْدا جَـبْدِ *ər suvda qapdï* — ئادەم سۇدا ئۇزدى. اُلْ اَتْـنِ جِـبِقْ بِـرْلا جَـبْدِ *ol atni qibiқ birlə qapdï* — ئۇ ئاتنى چىۋىق بىلەن (ئاستا) ئۇردى. جُمَقْ تَتْ بُيْنْ جَـبْدِ *qomaқ tat boynin qapdï* — مۇسۇلمان تات (كاپىر)نىڭ بوينىنى چاپتى. ئۇيغۇرچە. اَرْ اَۋِنْ جَـبْدِ *ər əvin qapdï* — ئادەم ئۆيىنى (لاي بىلەن) چاپلىدى (جَبارْ – جَبْماقْ *qapar – qapmaқ*).

سَبْدِ sapdï ساپتى، ئۆتكۈزدى. يِيجِ يِكْنا سَـبْدِ *yiqi yignə sapdï* — تىكمىچى يىڭنىگە يىپ ساپتى.

سَبْدِ sapdï سەپلىدى، ئۇلىدى. اُلْ قُشْ قَنَتِنْ سَبْدِ *ol қux қanatin sapdï* — ئۇ قۇش قانىتىنى سەپلىدى. ھەرقانداق كەمتۈك نەرسىنى ئۆز جىنسى بىلەن ئۇلاشقا ياكى سەپلەشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبارْ – سَبْماقْ *sapar – sapmaқ*).//

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قَبْدِي kapdï تۇتتى؛ تارتىۋالدى، بۇلىدى، داردى. اَرْ تُونْ قَبْدِي ər ton kapdi — ئادەم تون تارتىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْلانِغْ يِلْ قَبْدِي oqlanïq yəl kapdi — بالىغا يەل (شامال) داردى (قَبارْ – قَبْماقْ kapar – kapmak). تون ۋە تونغا ئوخشاش نەرسىلەرنى شامال ئۇچۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُبْدِي kopdï قوبتى. اَرْ يُقارُو قُبْدِي ər yokaru kopdi — ئادەم ئۆرە قوبتى. تُپِي قُبْدِي tüpi kopdi — بوران قوبتى (چىقتى). قُشْ قُبْدِي kux kopdi — قۇش قوبتى (كۆتۈرۈلدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُبارْ — قُبْماقْ kopar – kopmak).

بِجْدِي pïqdï پىچتى، كەستى. اَرْ اَتْ بِجْدِي ər ət pïqdï — ئادەم گۆش كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِجارْ – بِجْماقْ pïqar –pïqmak).

سَجْتِمْ saqtïm ساچتىم ~ چاچتىم. مَنْ يِبارْ سَجْتِمْ man yïpar saqtïm — مەن ئىپار چاچتىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجارْ – سَجْماقْ saqar – saqmak). اُلْ اَقْكا سُوفْ سَجْدِي/ol əvgə suv saqdi — ئۇ ئۆيگە سۇ چاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجارْ – سَجْماقْ saqar – saqmak).

سِجْدِي sïqdï چىچتى. اَرْ سِجْدِي ər sïqdï — ئادەم چىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِجارْ – سِجْماقْ sïqar – sïqmak).

قَجْدِي kaqdï قاچتى. اَرْ قَجْدِي ər kaqdi — ئادەم قاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَجارْ — قَجْماقْ kaqar – kaqmak).

قُجْدِي kuqdï قۇچتى، قۇچاقلىدى. اُلْ مَنِي قُجْدِي ol məni kuqdi — ئۇ مېنى قۇچاقلىدى (قُجارْ — قُجْماقْ kuqar – kuqmak).//

كَجْتِي kəqti كەچتى، ئۆتتى. اَيْ كُونْ كَجْتِ ay kün kəqti — ئاي، كۈن كەچتى (ئۆتتى). اَرْ سُوفْ كَجْتِ ər suv kəqti — ئادەم سۇ كەچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ كَجْتِي ər kəqti — ئادەم (ئالەمدىن) ئۆتتى، يەنى ئۆلدى (كَجارْ – كَجْماكْ kəqar – kəqmək).

كُجْتِي köqti كۆچتى. سُو كُجْتِ sü köqti — قوشۇن كۆچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُجارْ – كُجْماكْ köqar – köqmək).//

سۆزنىڭ ئېيتىشقا ئەپلىك بولۇشىنى نەزەردە تۇتقاندا، قاتتىق ھەرپ بىلەن ئاياغلاشقان پېئىلدىكى ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د – d» ھەرپىنى «ت – t» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇش توغرىراق بولىدۇ. قاتتىق «ب – b»، قاتتىق «ج – q»، «ق – k» ۋە قاتتىق «ك – k» ھەرپلىرى قاتتىق ھېسابلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا ھەرپلەر بىلەن ئاياغلاشقان پېئىلدا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «د – d»نى ساقلاپ قېلىش مۇڭاپىقراق، شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا بِلا كُجالِمْ	tünlə bilə kəqəlim	[كېچە بىلەن كۆچەيلى،
يَمَرْ سُفْنْ كَجالِمْ	yamar suvïn kəqəlim	يامار سۇيىنى كېچەيلى،
تَرْنكُوكْ سُفْنْ اِجالِمْ	tərŋük suvïn iqəlim	بۇلاق سۇيىنى ئىچەيلى،
يُڤْغا يَغِي اُڤْلْسُونْ	yuvqa yaqï uvulsun	ئاجىز يېغا يانجىلسۇن.]//

كېچە بىلەن كۆچەيلى، يامار (بۇ بىر ژادى) سۇيىنى كېچەيلى، بۇلدۇقلاپ چىققان بۇلاق سۇيىنى ئىچەيلى، ئاجىز يېغا (دۇشمەن) بىتچىت بولسۇن.

بَرْدِي bardï باردى. اُلْ اَڤْكا بَرْدِي ol əvgə bardï — ئۇ ئۆيگە باردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِيرْ – بَرْماقْ barïr – barmak).

بُرْدِي bürdi بۇردى ~ پۇردى. اُلْ يَنْجُقْ اَغْزِي بُرْدِي ol yanquk aqzï bürdi — ئۇ يانچۇقنىڭ ئاغزىنى پۇردى. ئىشتاننىڭ لېپىزى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى پۇرۇشكىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (بُرارْ – بُرْماكْ bürər -bürmək).

بُرْدِي burdï بۇردى ~ پۇردى؛ پۇرقىردى. يِبارْ بُرْدِي yïpar burdï — ئىپار پۇردى، پۇراپ كەتتى. ھەرقانداق خۇش پۇراق نەرسىنىڭ پۇرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سُوفْ بُرْدِي suv burdï — سۇ پۇرقىردى، يەنى سۇنىڭ ھورى پۇرقىراپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرارْ – بُرْماقْ burar - burmak).

تُرْدِي turdï تۇردى، قويتى، ئۆرلىدى. اَرْ يُقارُو تُرْدِي ər yokaru turdï — ئادەم ئۆرە تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُمانْ تُرْدِي tuman turdï — تۇمان ئۆرلىدى// (تُرُرْ – تُرْماقْ turur - turmak).

تُرُرْ turur بۇ كەلگۈسى زامان پېئىلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى ئادەتتە ئىشلىتىلمەيدۇ ۋە «دۇر»، «تۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.// مەسىلەن: «اُلْ تاشْ تُرُرْ ol tax turur — ئۇ تاشتۇر»؛ «اُلْ قُشْ تُرُرْ ol kux turur — ئۇ قۇشتۇر» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆز جۈملىدە باغلىغۇچى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئەرەبچىدىكى ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى بولمايدىغان «يَنْبَغِي — ياراشۇر» دېگەن سۆزگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

تُرْدِي türdi تۇردى، تۇرتەكلىدى. اُلْ بِتِكْ تُـرْدِي *ol bitik türdi* — ئۇ كىتابنى تۇردى (تۇرتەكلىدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرارْ - تُرْماكْ *türər - türmək*).

سَرْدِي sərdi چىدىدى. اُلْ سَـرْدِي *ol sərdi* — ئۇ (بىر ئىشقا) چىدىدى، چىداشلىق بەردى (سَرارْ - سَرْماكْ *sərər – sərmək*).

سُـرْدِي sürdi سۈردى، قوغلىدى. اُلْ اَتْ سُرْدِي *ol at sürdi* — ئۇ ئات قوغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اِتِغْ سُـرْدِي *ər itiq sürdi* — ئادەم ئىتنى قوغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرارْ - سُـرْماكْ *sürər – sürmək*).// بەگ بىرەر ئادەمنى شەھەردىن سۈرگۈن قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُـرْدِي kˌurdï توپلىدى؛ قۇردى. خـانْ سُوسِـنْ قُـرْدِي *han süsin kˌurdï* — خان ئەسكەرلىرىنى توپلىدى. خانْ جُواجْ قُـرْدِي *han quwaq kˌurdï* — خان چېدىر (بارگاھ) قۇردى، تىكتى (قُرارْ — قُرْماقْ *kˌurar- kˌurmakˌ*)[1].

قِرْدِي kˌirdï قىردى. اَرْ يِيرِكْ قِرْدِي *ər yərig kˌirdï* — ئادەم يەرنى قىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرارْ - قِرْماقْ *kˌirar - kˌirmakˌ*).

قُرْدِي kˌurdï قۇردى. اَرْ يا قُـرْدِي *ər ya kˌurdï* — ئادەم يا قۇردى (قُـرارْ - قُرْمـاقْ *kˌurar – kˌurmakˌ*).

كَرْدِي kərdi كەردى، سوزدى؛ كېرەلىدى، توستى. اَرْ يِبْ كَـرْدِي *ər yïp kərdi* — ئادەم يىپ - تانا كەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// بَكْ يُولْ كَرْدِي *bəg yol kərdi* — بەگ يول توستى، يەنى بەگ دۈشمەندىن خەۋپسىرەپ، ناتونۇش ئادەملەرنى ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن كۆزىتىش ئورۇنلىرىغا ئادەملەرنى قويدى.

كَرْدِي kərdi ئۇردى، قاۋىدى. اِتْ كَرْدِي *it kərdi* — ئىت ئۇردى. قارلۇقچە (كَـرارْ - كَرْماكْ *kərər - kərmək*).

كُرْدِي kərdi كۆردى، قاردى. اُلْ مَـنِ كُـرْدِي *ol məni kərdi* — ئۇ مېنى كۆردى (كُرارْ - كُرْماكْ *kərər - kərmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى بۇ يەردە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى سۆزدىن كېيىن ئايرىم- ئايرىم سۆز قىلىپ بېرىلگەن. يازما نۇسخا 361 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىدە بولسا، ھەر ئىككى مەنە بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر پېئىل سۈپىتىدە ئىزاھلانغان. بىز ئەسلىنى ساقلىدۇق.

يُوزْكا كُرْما اَرْدَمْ تِلا *yüzgə kərmə ərżəm tilə*

يۈزىگە قارىما، ئەدەمنى تىلە.

يەنى رەڭگىرويىغا، چىرايىغا قارىما، ئەدەپ - ئەخلاقىغا قارا.

كِرْدِي kirdi كىردى. اُلْ اَفكا كِـرْدِي *ol əvgə kirdi* — ئۇ ئۆيگە كىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرُرْ - كِرْماكْ *kirür - kirmək*).

بَزْدِي bəzdi بەزگەك تۇتتى، تىترىدى؛ بەزدى. اَرْ تُمْلِغْدِنْ بَزْدِي *ər tumliqdïn bəzdi* — ئادەم سوغۇقتىن (بەزگەكتەك) تىترىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَـزارْ - بَزْمـاكْ *bəzər - bəzmək*).//

بُزْدِي buzdï بۇزدى. اُلْ اَفْ بُزْدِي *ol əv buzdï* — ئۇ ئۆي بۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزارْ - بُزْماقْ *buzar - buzmakˌ*).

تَزْدِي təzdi تەزدى. كَيِكْ تَزْدِي *kəyik təzdi* — كېيىك تەزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَزارْ - تَزْماكْ *təzər - təzmək*).

تُزْدِي tüzdi تۈزىدى، تۈزلىدى. بَكْ ايلنْ تُزْدِي *bəg əlin tüzdi* — بەگ ئېلىنى تۈزىدى. اُلْ يِـيرِكْ تُـزْدِي *ol yərig tüzdi* — ئۇ يەرنى تۈزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزارْ - تُزْماكْ *tüzər - tüzmək*).

تِزْدِي tizdi تىزدى. اُلْ يِنْجُو تِزْدِي *ol yinqü tizdi* — ئۇ ئۇنچە تىزدى. بىرەر كىشى سۆز تىزسا (شېئىر يازسا)مۇ «اُلْ سُوزْ تِزْدِي *ol söz tizdi*» دېيىلىدۇ (تِزارْ - تِزْمـاكْ *tizər - tizmək*).

جِزْدِي qizdï بەل قويدى، جۇن بولدى. يَغِرْلِغْ اَتْ جِزْدِي *yaqïrliq at qizdï* — يېغىر ئات (مىنىش ۋاقتىدا دۈمبىسىنى ئايىپ) بەل قويدى. ھەرقانداق يېغىر ئۇلاغ// يۈك ئارتىلىدىغان چاغدا شۇنداق قىلىدۇ (جِزارْ — جِزْمـاقْ *qizar – qizmakˌ*). بۇ سۆز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز - z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

جُزْدِي qəzdi سوزدى. اُراغْتْ يِبْ جُـزْدِي *uraqut yïp qəzdi* — خوتۇن يىپ سوزدى. ئارغامچا ۋە قوي ئۇچىيىگە ئوخشاش سوزغىلى بولىدىغان نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆزمۇ ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز - z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (جُزارْ - جُزْماكْ *qəzər – qəzmak*).

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سُزْدِي süzdi سۈزدى، سۈزۈلدۈردى. اُلْ سُوغْ سُزْدِي *ol suv süzdi* — ئۇ سۇ سۈزۈلدۈردى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزارْ – سُزْماكْ *süzar - süzmək*).

سِزْدِي sïzdï سىزدى، ئېرىدى. ياغْ سِزْدِي *yaq sïzdï* — ياغ ئېرىدى. كُونْ سُزْدِي ① *kün sïzdï* — كۈننىڭ ئۇچى سۈزۈلۈپ چىقتى. سُكَلْ سِزْدِي *sökəl sïzdï* — ئاغرىق (كىشى) سىزدى (ئورۇقلاپ ئاجىزلىدى). باشقىلاردىمۇ//شۇنداق (سِزارْ – سِزْماقْ *sïzar - sïzmaq*).

قَزْدِي qazdï قازدى. اَرْ اَرِقْ قَزْدِي *ər arïq qazdï* — ئادەم ئېرىق قازدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَتْ قَزْدِي *at qazdï* — ئات يەر تاتىلىدى، يەنى ئات توسۇنلۇق قىلىپ، ئالدىنقى ئاياغلىرى بىلەن يەرنى قېزىۋەتتى (قَزارْ – قَزْماقْ *qazar - qazmaq*).

كَزْدِي kəzdi كەزدى. اُلْ يِرِكْ كَزْدِي *ol yərig kəzdi* — ئۇ يەر يۈزىنى كەزدى، كېزىپ چىقتى (كَزارْ– كَزْماكْ *kəzar - kəzmak*).

بَسْدِي basdï باستى. اَنِ بُرْتْ بَسْدِي *anï burt basdï* — ئۇنى قارا باستى. بَكْ اِيْل بَسْدِي *bəg əl basdï* — بەگ ئەلنى باستى،//يەنى خۇددى قارا باسقاندەك بېسىۋالدى. بَكْنِ يَغِي بَسْدِي *bəgni yaqï basdï* — بەگنى يېغا (دۇشمەن) كېچىلەپ باستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ قِيزِغْ بَسْدِي *ər kïziq basdï* — ئادەم قىزنى باستى. اِتْ كَيِكْنِ بَسْدِي *it kəyikni basdï* — ئىت كېيىكنى باستى، بېسىۋالدى (بَسارْ – بَسْماقْ *basar - basmaq*).//

بُسْدِي bösdi بوسدى؛ راسا ئورىدى. اُرْ قِلِنْ بُسْدِي *ər kulïn bösdi* — ئادەم قولىنى تازا ئورىدى (بُسارْ – بُسْماكْ *bösar – bösmək*).

بُسْدِي pusdï پىستىرما قىلدى، مۆكتى. بَكْ يَغِي قا بُسْدِي *bəg yaqïka pusdï* — بەگ دۇشمەنگە پىستىرما قىلدى، يەنى بەگ دۇشمەننى پايلاش ئۈچۈن مۆكتى (بُسارْ – بُسْماقْ *pusar - pusmaq*).

① بۇ يېئىل يازما نۇسخىدا «سُزْدِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، «سِزْدى» دېگەن يېئىل ئىچىدە بېرىلگەنلىكتىن، بىز «*sïzdï*» دەپ ئالدۇق.

قُسْدِي qusdï قۇستى؛ ئۆچكىدى، بۇزۇلدى. اَرْ قُسْدِي *ər qusdï* — ئادەم قۇستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُسارْ – قُسْماقْ *qusar - qusamaq*). بُذُغْ قُسْدِي *bożuq qusdï* — بوياق قۇستى، بۇزۇلدى.

قِسْدِي qïsdï قىستى. قَبَغْ اَرِكْ اَذاقِنْ قِسْدِي① *qapuq ərig ażakïn qïsdï* — قوۋۇق (ئىشىك) ئادەمنىڭ ئايىغىنى قىستى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىرەر نەرسىنى قىسىشىغىمۇ//شۇنداق دېيىلىدۇ (قِسارْ – قِسْماقْ *qïsar – qïsmaq*). اُلْ اَنِكْ تُونْلُقِنْ قِسْدِي *ol anïŋ tonlukïn qïsdï* — ئۇ ئۇنىڭ تونلۇقىدىن (چاپانلىقىدىن) قىسىۋالدى، ھەرقانداق نەرسە ئۆز ئۆلچىمىدىن قىسقارتىۋېتىلسىمۇ، يەنى تۆتۈپ قېلىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَسْدِي kəsdi كەستى. اُلْ يِغاجْ كَسْدِي *ol yïqaq kəsdi* — ئۇ ياغاچ كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَسارْ – كَسْماكْ *kəsar - kəsmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُيْغُرْ يِغاجْ اُزُونْ كَسْ تَمُرْ قِسْقا كَسْ

uyoqur yïqaq uzun kəs təmür kïska kəs

ھەي ئۇيغۇر، ياغاچ كەسسەڭ ئۇزۇن كەس، تۆمۈر كەسسەڭ قىسقا كەس.

چۈنكى تۆمۈرنى ئۇزارتقىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر جارچىسى باركى، ئۇ ھەركۈنى شۇنداق ھېكمەتلىك سۆزلەرنى (خەلققە) ئۆگىتىدۇ.

كُسْدِي küsdi كەچتى، يۇز ئۆرۈدى. اُلْ اَنْدِنْ كُسْدِي *ol andïn küsdi* — ئۇ ئۇنىڭدىن كەچتى (كُسارْ – كُسْماكْ *küsar - küsmək*). ئوغۇزچە.

بُشْدُمْ puxdum ئىچىم بۇشتى، زېرىكتىم. مَنْ بُو اِيشدِنْ بُشْدُمْ *mən bu ïxdïn puxdum* — مەن بۇ ئىشتىن زېرىكتىم (بُشْمازْمَنْ – بُشْماقْ *puxmazmən – puxmaq*).// ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

① بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «قَبَغْ اَنِكْ اَذا قِنْ قِسْدِي» شەكلىدە يېزىلىپ، ئەرەبچە «قوۋۇق ئادەمنىڭ ئايىغىنى قىستى» دەپ ئىزاھلانغان. بىز ئەرەبچە ئىزاھنى ئاساس قىلىپ، «قَبَغْ اَرِكْ اَذاقِنْ قِسْدِي» شەكلىدە ئالدۇق.

بُشْمَسارْ بُوزْ قُشْ تُتارْ اِيڤْمَسارْ اُرُونْكْ قُشْ تُتارْ

puxmasar boz kux tutar əvməsar ürüŋ kux tutar

ئىچى پۇشمىسا بوز قۇش تۇتار، ئالدىرمىسا ئاق قۇش تۇتار.

ئادەم زېرىكمىسە (دىققەت بولمىسا)، ئاق لاچىنىنى ئوۋلىيالايدۇ؛ ئالدىراقسانلىق قىلمىسا، لاچىنلارنىڭ ئەڭ ياخشىسىنى ئوۋلىيالايدۇ.// بۇ ماقال بىرەر ئىشتا كۆزلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئالدىراقسانلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

بِشْدِي pïxdï پىشتى، پىشىلدۇردى. *اَشِجْ بِشْدِي əxiq pïxdï* — قازان تەييار بولدى، يەنى شورپا پىشتى. *يِيمِشْ بِشْدِي yəmix pïxdï* — يېمىش (مېۋە) پىشتى. *اَرْ قِمِزْ بِشْدِي ər kimiz pïxdï* — ئادەم قىمىز پىشىلدۇردى (*بِشْماڑْ — بِشْماقْ pïxmaz – pïxmak*).

تَشْدِي taxdï تاشتى. *اَشِجْ تَشْدِي əxiq taxdï* — قازان تاشتى. *سُوفْ تَشْدِي suv taxdï* — سۇ تاشتى. سۇ دەريادىن ياكى قاچىدىن تاشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*تَشارْ – تَشْماقْ taxar - taxmak*).

تُشْدِي tuxdï دۇچ كەلدى، ئۇدۇل كەلدى، ئۇچراشتى. *اُلْ//مَنكا تُشْدِي ol maŋa tuxdï* — ئۇ ماڭا ئۇدۇل كەلدى، ئۇچراشتى (*تُشارْ – تُشْماقْ tuxar - tuxmak*).

تُشْدِي tüxdï تۇشتى ~ چۈشتى. *اَرْ اَتّىنْ تُشْدِي ər attïn tüxdï* — ئادەم ئاتتىن چۈشتى. *اَرْ تامْدِنْ تُشْدِي ər tamdïn tüxdï* — ئادەم تامدىن (يېقىلىپ) چۈشتى. ئاتتىن يېقىلىپ چۈشۈشكىنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىرەر جايدىن يېقىلىپ چۈشۈشىگىنىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (*تُشارْ – تُشْماكْ tuxar - tüxmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْرا اَلِبْ اَكْرَلِمْ *təgrə alïp əgrəlim* [چۆرىدەپ ئېلىپ قورشايلى،

اَتّىنْ تُشُبْ يُكْرالِمْ *attïn tüxüp yügrəlim* ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرەيلى،//

اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ *arslanlayu kökrəlim* ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،

كُوجِي اَنِنْ كَڤِلْسُونْ *küqi anïn kəvilsün* شۇنىڭ بىلەن كۈچى ئاجىزلاشسۇن.]

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دۇشمەننى چۆرىدەپ قورشايلى، ئاتتىن چۈشۈپ ئارسلاندەك ھۆركىرىگەنچە يۈگۈرەيلى، شۇنداق قىلىپ، دۇشمەن زەئىپلەشسۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيڤَكْ سِنكاكْ سُوتْكا تُشُورْ *əvək siŋək sütkə tüxür*

ئالدىراقسان چۈشەن سۈتكە چۈشەر.

بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئالدىراقسانلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَشْدِي səxdi شەشتى ~ يەشتى. *اَرْ اَتّىنْ كِشَنْ سَشْدِي ər attïn kixən səxdi* — ئادەم ئاتتىن كىشەننى يەشتى، يەنى ئادەم ئاتنىڭ كىشىنىنى ئېلىۋەتتى. بىرەر نەرسىنىڭ ببغىنى يېشىشكىنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*سَشارْ – سَشْماكْ səxər - səxmək*).

قُشْدِي kọxdï قوشتى. *اُلْ قُويْقا اَجْكُو قُشْدِي ol kọykə əqkü kọxdï* — ئۇ قويغا ئۆچكە قوشتى، يەنى ئۇ ئۆچكىنى قويغا قوشتى. شۇنىڭدەك، بىر نەرسىنى باشقا بىر نەرسىگە قوشۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. *اُلْ يِرْ قُشْدِي ol yïr kọxdï* — ئۇ قوشاق قوشتى، ناخشا ئېيتتى، ئىرىدى (*قُشارْ – قُشْماقْ kọxar - kọxmak*).

بُغْدِي boqdï بوغدى. *اُلْ اَرْنِ بُغْدِي ol ərni boqdï* —//ئۇ//ئادەمنى بوغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*بُغارْ – بُغْماقْ boqar - boqmak*).

تُغْدِي tuqdï تۇغدى، تۇغۇلدى. *كُونْ تُغْدِي kün tuqdï* — كۈن تۇغدى، كۈن چىقتى. *اُغُلْ تُغْدِي oqul tuqdï* — ئوغۇل تۇغۇلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

مُوشْ اُغْلِي مُياوُ تُغارْ *mux oqli muyawu tuqar*

مۇشۇك بالىسى مىياڭلاپ تۇغۇلار.

يەنى مۇشۇك بالىسى ئانىسىدەك مىياڭلايدۇ. بۇ ماقال خۇلق - مىجەزى ئاتىسىنى دورىغان بالىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (*تُغارْ – تُغْماقْ tuqar - tuqmak*).

تِغْدِي tïqdï قايرىدى، ئەگدى. *اُقْ بَشْقَنْ تاشْ تِغْدِي ok baxakïn tax tïqdï* — ئوقنىڭ باشقىنى تاش قايرىدى، يەنى تاش ئوقنىڭ باشقىنى قايرىپ ئۆتمەس قىلىپ قويدى (*تِغارْ – تِغْماقْ tïqar - tïqmak*).

جِغْدي qïɣdï چىگدى ~ چەگدى. اُلْ تُرْكاكْ جِغْدي *ol türgək qïɣdï* — ئۇ تۈرگەك چەگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِغارْ – جِغْماقْ *qïɣar - qïɣmak*).

18 II **سَغْدي** saɣdï ساغدى. اَرْ قُوىْ سَغْدي *ər koy saɣdï* //— ئادەم قوي ساغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَغارْ – سَغْماقْ *saɣar - saɣmak*).

سَغْدي ① soɣdï سوغۇرت ئالدى؛ قۇرۇت ئالدى. اُلْ قُوىْ دَنْ قُرُتْ سَغْدي *ol koydan kurut soɣdï* — ئۇ قوي (سۈتى)دىن قۇرۇت ئالدى (سُغارْ – سُغْماقْ *soɣar - soɣmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «سُغُرْدي *soɣurdï* — سوغۇرت ئالدى»دۇر.

سِغْدي sïɣdï سىغدى، پاتتى؛ ياقتى. بُو سُوزْ كُنكُلْكا سِغْدي *bu səz kəŋülgə sïɣdï* — بۇ سۆز كۆڭۈلگە سىغدى، ياقتى. اُونْ قابْقا سِغْدي *un kapka sïɣdï* — ئۇن قاپقا سىغدى. باشقا ھەرقانداق نەرسە ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (سِغارْ – سِغْماقْ *sïɣar - sïɣmak*).

تَڤْدي təvdi تارتتى، ئۆتكۈزدى. اُلْ اَتِكْ سِشْقا تَڤْدي *ol ətig sïxka təvdi* — ئۇ گۆشنى زىخقا ئۆتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَڤارْ – تَڤْماكْ *təvər - təvmək*).// 19 II

سَڤْدي səvdi سۆيدى. اُلْ مَنِي سَڤْدي *ol məni səvdi* — ئۇ مېنى سۆيدى (سَڤارْ – سَڤْمَاكْ *səvər - səvmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَيْغانْ يُكُرْكَنِّ تِلْكُو سَڤْماسْ

*tayɣan yügrügin*② *tilkü səvməs*

تايغاننىڭ يۈگۈرۈكىنى تۈلكە سۆيمەس، چۈنكى، تايغان تۈلكە ئالىدۇ.

بۇ ماقال ئۆزىنىڭ ئىلىم ۋە پەزىلىتى بىلەن تەڭتۇشلىرىنىڭ ئارىسىدا ئۈستۈن تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن ھەسەت ۋە ئۆچمەنلىككە ئۇچرىغان كىشى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

① بۇ پېئىل بۇ يەردە فەتھە بىلەن «سَغْدى» قىلىپ يېزىلىپ قالغان، بىز مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، «*soɣdï*» دەپ ئالدۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُكُرْكَنِّ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ ماقالنىڭ يازما نۇسخا 521- بەتتە «يُكْرُكِنْ» شەكلىدە يېزىلغانلىغىغا ئاساسەن، «*yügrügin*» دەپ ئالدۇق.

قُڤْدي kovdï قوغلىدى. اِتْ كَيِكْنِي قُڤْدي *ït kəyikni kovdï* — ئىت كېيىكنى قوغلىدى. بىركىم بىر نەرسىنى قوغلىسا ياكى ئارقىسىدىن ئىزدەپ ماڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(قُڤارْ – قُڤْماقْ *kovar - kovmak*). 271

كَڤْدي kəvdi چاينىدى. اَرْ سُوزُكْ كَڤْدي *ər səzügə kəvdi* — ئادەم سۆزنى چاينىدى (تىلىنى چايناپ سۆزلىدى). بۇ سۆز «تَنْجُونِي كَڤْدي *tanqunï kəvdi* — لوقمىنى چاينىدى»، يەنى «لوقمىنى يۇتماي چايناۋەردى»//دېگەن مەنىدىن ئېلىنغان (كَڤارْ – كَڤْماكْ *kəvər - kəvmək*). 20 II

بَقْدي bakdï باقتى، قارىدى. اُلْ مَنكا بَقْدي *ol maŋa bakdï* — ئۇ ماڭا باقتى (بَقارْ – بَقْماقْ *bakar – bakmak*).

بُقْدي bukdï پۈكتى، يىغدى. اُلْ اَذاقِنْ بُقْدي *ol ażakïn bukdï* — ئۇ ئايىغىنى پۈكتى، سوزغان پۇتىنى يىغدى (بُقارْ – بُقْماقْ *bukar - bukmak*).

تِقْدي tïkdï تىقتى. اُلْ قابْقا اُونْ تِقْدي *ol kapka un tïkdï* — ئۇ قاپقا ئۇن تىقتى. ھەرقانداق نەرسىنى بىرەر قاچىنىڭ ئىچىگە چىڭداپ تىقىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. دانىلىرى غۇژمەكلىشىپ، تىقىلىپ تۇرغان ئۈزۈم «تِقْما اُزُمْ *tïkma üzüm*» دېيىلىدۇ.

تَقْدي takdï تاقتى ~ تاقىدى، ئۆتكۈزدى. اَرْ بُرُنْدُقْ بُتْلُوقا تَقْدي *ər burunduk butluka takdï* — ئادەم بۇيلىغا بۇرۇندۇق تاقىدى، يەنى چۈلۈككە چۇلۋۇر باغلىدى. ئوغۇزچە. شۇنىڭدەك ھەرقانداق تانا بىرەر نەرسىگە باغلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَقارْ – تَقْماقْ *takar - takmak*).

جَقْدي qakdï چاقتى. اُلْ سُوزُكْ اَنِكْ قُلاقّا جَقْدي *ol səzüg anïŋ kulakka qakdï* — ئۇ سۆزنى ئۇنىڭ قۇلىقىغا چاقتى، يەتكۈزدى (گەپ توشۇدى). ئوغۇزچە.//اُلْ اِكّي كِشي اَرا جَقْدي *ol ikki kixi ara qakdï* — ئۇ ئىككى كىشى ئارىسىدا چېقىمچىلىق قىلدى. اُلْ جَقْماقْ جَقْدي *ol qakmak qakdï* — ئۇ چاقماق 21 II

چاقتی (جَقارْ – جَقْماقْ qaḳar - qaḳmaḳ). بۇ سۆز ھەم ئىسىم، ھەم مەستەر بولۇپ كېلىدۇ.

جُقْدي qoḳdï قوندى؛ ئېتىلدى. قُشْ جُقْدي ḳux qoḳdï — قۇش قوندى، (پەسكە) ئېتىلدى (جُقارْ – جُقْماقْ qoḳar - qoḳmaḳ). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ قَمُغْ اَرْتَدي نانْكْ لَرْ اُذُو — ərən ḳamuoq artadï nəŋlər użu
تَڤارْ كُرُبْ اُسنْ لَيُو اَسْ كا جُقارْ — tavar kərüp uslayu[1] əskə qoḳar

[نەرسە قوغلىشىپ، ھەممە ئادەم بۇزۇلدى،
تاۋار كۆرسە، تاپقۇشتەك تاپقا ئېتىلۇر.]

مال - دۇنياغا بولغان تەمەگەرلىك سەۋەبىدىن كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلدى، ئۇلار مالنى كۆرسە، خۇددى تاپقا قونىدىغان ئۇس (تاپقۇش) تەك ئېتىلىدۇ.///

جِقْتي qïḳtï چىقتى. اَرْ اَڤْدِنْ جِقْتي ər əvdin qïḳtï — ئادەم ئۆيدىن چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوجْ اَلْدِينْ كِرْسا تُرُو تُنْكْلُكْ تَنْ جِقارْ
küq əldin kirsə tərü tüŋlüktən qïḳar
زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە،
ئىنساپ ۋە قائىدە - يوسۇن تۈڭلۈكتىن چىقار.

(جِقارْ – جِقْماقْ qïḳar – qïḳmaḳ).

سُقْدُمْ suḳdum سوقدۇم، كىرگۈزدۈم. مَنْ اَنِي اَڤْكا سُقْدُمْ mən anï əvgə suḳdum — مەن ئۇنى ئۆيگە كىرگۈزدۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ساپنى پالتىنىڭ چۇلدىسىغا چىڭقاپ كىرگۈزگەندەك، بىرەر نەرسىنى باشقا نەرسىگە كىرگۈزۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «اُسنْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، بىز بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە «قۇماي، ھۇماي» مەنىسىدە ئىزاھلانغانلىقىنى ئاساس قىلىپ، «اُسْ us» دەپ ئالدۇق.

سُقْدي soḳdï سوقتى، يانجىدى. اَرْ تُوزْ سُقْدي ər tuz soḳdï — ئادەم تۇز سوقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُقْدي soḳdï چوقۇدى. قُشْ مَنْكْ سُقْدي ḳux məŋ soḳdï — قۇش دان چوقۇدى.

سُقْدي soḳdï چاقتى. اَنِي يِلانْ سُقْدي anï yïlan soḳdï — ئۇنى يىلان چاقتى. ئوغۇزچە (سُقارْ – سُقْماقْ soḳar - soḳmaḳ).

سِقْدي sïḳdï سىقتى. اُلْ اُزُمْ سِقْدي //ol üzüm sïḳdï — ئۇ ئۈزۈم سىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِقْدي – سِقْماقْ sïḳar[1] - sïḳmaḳ).

بُكْدي bəkdi بۆكتى ~ مۆكتى، يوشۇرۇندى. اُلْ مَنِي كُرُبْ بُكْدي ol məni kərüp bəkdi — ئۇ مېنى كۆرۈپ مۆكتى، يەنى مېنى كۆرۈپ مۆكىمەن دەپ يەرگە چاپلىشىۋالدى.

بُكْدي bəkdi تويدى ~ بۆكتى. اُلْ اَشْدِنْ بُكْدي ol axdïn bəkdi — ئۇ ئاشتىن تويدى، يەنى سەسكەنگۈدەك تويدى. اُلْ تَڤارْقا بُكْدي ol tavarḳa bəkti — ئۇ تاۋارغا تويدى، ئۇنىڭ كۆزى مالغا تويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُكارْ – بُكْماكْ bəkər - bəkmək).

بُكْدي bəgdi بۆگدى، توستى، يىغدى. اُلْ سُڤُغْ بُكْدي ol suvuoq bəgdi — ئۇ سۇنى بۆگدى، يەنى تۇغان بىلەن توستى. شۇنىڭدەك بَكْ سُوسِنْ بُكْدي bəg süsin bəgdi — بەگ ئەسكىرىنى يىغدى دېيىلىدۇ (بُكارْ – // بُكْماكْ bəgər – bəgmək). شۇنى بىلگىنكى، ئادەتتە، ئەسكەرنىڭ جىقلىقى كۆپىنچە سۇغا ئوخشىتىلىدۇ. مەسىلەن: «سُوڤْ اَقْتي suv aḳtï — سۇ ئاقتى»، «سُو اَقْتي sü aḳtï — قوشۇن ئاقتى، يەنى ماڭدى».

تُكْدي təkdi تۆكتى. اُغْلانْ سُوڤْ تُكْدي oqlan suv təkdi — بالا سۇ تۆكتى (تُكارْ – تُكْماكْ təkər - təkmək)[2]. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلانْ سُوڤْ تُكارْ اُلُغْ يانِي سِنُورْ
oqlan suv təkər uluq yanï sïnur
بالا سۇ تۆكەر، چوڭنىڭ يانپىشى سۇنار.

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ئۈچۈن يازما نۇسخىدا ئۆتكەن زامان شەكلى «سِقْدى» يېزىلىپ قالغان. بىز كەلگۈسى زامان شەكلىنى بەردۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

273

يەنى بالا سۇ تۆكىدۇ، چۆللار تېيىلىپ كېتىپ//يانپىشى سۇنىدۇ. بۇ ماقال كىچىكلەرنىڭ يامان ئىش قىلىپ قويۇشى بىلەن چۆللارنىڭ زىيان تارتىپ قېلىشىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تَكْدِي təgdi تەگدى، يەتتى. اُلْ اَڤْكا تَكْدِي *ol əvgə təgdi* — ئۇ ئۆيگە يەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَكْيِر - تَكْماكْ *təgir - təgmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيڤَكْ اَڤْكا تَكْماسْ *əvək əvgə təgməs*

ئالدىرىغان ئۆيگە يېتەلمەس.

25 II

چۈنكى، ئۇ ئالدىراپ چاپتۇرغانلىقتىن//ئۇلىغى ھېرىپ كاردىن چىقىدۇ - دە، ئۇلاغسىز قېلىپ ئارماندا قالىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ئىشلاردا ئالدىراقسان بولماي، تەمكىن بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتْغَلِرْ اُڤْنِ اَزاقْ *atoɣalir okni azaq*

تَكْمَدِي بُو ساڤْ اُشاقْ *təgmədi bu sav uxaq*

[ئازما ئوق ئاتماقچى بولدى،

ئۇ ئۇششاق سۆزلەر (ماڭا) تەگمىدى.]

بىر ئويناق خوتۇن ماڭا ئېزىتقۇ ئوقىنى ئېتىۋىدى، ئۇ پىتنە سۆزلەر ماڭا تەگمىدى.

تُكْدِي tügdi تۈگدى. اَرْ تُكُونْ تُكْدِي *ər tügün tügdi* — ئادەم تۇغۇن تۇغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكَارْ - تُكْماكْ *tügər - tügmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلِنْ تُكْمِشْنِ تِيشِنْ يَزْماسْ *tilin tügmixni tixin yazmas*

تىل بىلەن تۇگۈلگەن چىش بىلەن يېشىلمەس.

يەنى تىل بىلەن تۇگۈلگەن چىش بىلەن يەشكىلى بولماس.

بۇ ماقال ۋەدىگە ۋاپا قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

26 II

تِكْدِي tikdi تىكتى؛ چاقتى. اَرْ تُونْ تِكْدِي *ər ton tikdi* — ئادەم تون تىكتى. اَتِغْ يِلانْ تِكْدِي *atiq yilan tikdi* — ئاتنى يىلان چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. چايان چاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يِغاجْ تِكْدِي *ər yiqaq tikdi* — ئادەم دەرەخ تىكتى. ھەرقانداق نەرسىنى تىكىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِكارْ - تِكْماكْ *tikər - tikmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِكْماكِنْجا اُنْماسْ تِلامَكِنْجا بُلْماسْ

tikməginqə ünməs tiləməginqə bulmas

تىكمىگۈچە ئۇنمەس، تىلىمىگۈچە تېپىلماس.

يەنى دەرەخ تىكىلمىگۈچە ئۇنمەيدۇ، مۇراد - مەقسەت ئىزدەنمىگۈچە قولغا كەلمەيدۇ. بۇ ماقال بىرەر ئىشتا كۆزلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن تىرىشىش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَكْدِي qəkdi چەكتى، چېكىت قويدى. اُلْ بِتِكْ جَكْدِي *ol bitik qəkdi* — ئۇ پۈتۈككە (خەتكە) چېكىت قويدى. اُلْ اَتِنْ جَكْدِي *ol atin qəkdi* — ئۇ ئېتىنى چەكتى، يەنى ئېتىندىن قان ئالدى (جَكارْ - جَكْماكْ *qəkər - qəkmək*).

274

جُكْدِي qokdi چۆكتى. اُلْ بَكْكا جُكْدِي *ol bəgkə qokdi* — ئۇ بەگكە تىز چۆكتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. // تَڤَى جُكْدِي *təvə qokdi* — تۆگە چۆكتى. تَمُرْ سُڤْدا جُكْدِي *təmür suvda qokdi* — تۆمۈر سۇدا چۆكتى، يەنى تۆمۈر سۇنىڭ تېگىگە چۆكتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُكارْ — جُكْماكْ *qokər - qokmək*).

27 II

جَكْدِي qəgdi چەگدى ~ چىگدى. اُلْ تَرْكاكْ باغِنْ جَكْدِي *ol türgək ① baqin qəgdi* — ئۇ تۇرگەك بېغىنى چىگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَكارْ - جَكْماكْ *qəgər - qəgmək*).

سُكْتِي sokti سۆكتى، چۆرۈدى. اُلْ يَماغْ سُكْتِي *ol yamaq sokti* — ئۇ ياماق سۆكتى، يەنى كىيىمدىن ياماقنى سۆكتى. اُلْ اَڤِنْ سُكْتِي *ol əvin sokti* — ئۇ ئۆينى چۆرۈدى.

① «تۇرگەك، بوغچا» مەنىسىدىكى بۇ سۆز بۇ يەردە فەتھە بىلەن «تَرْكاكْ» قىلىپ يېزىلغان، لېكىن يازما نۇسخا 171- ۋ 410 - بەتلەردە «تُرْكاكْ» دەپ يېزىلغان. شۇڭا، بىز «*türgək*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

سُكْتِي sökti چۆكتى. اُلْ بَكْكا سُكْتِي *ol bəgkə səkti* — ئۇ بەگكە تېز چۆكتى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «سُكا اُلْتُرْ *səkə oltur* — چۆكۈنۈپ ئولتۇر، يەنى تىزلان»//

دېگەن سۆزمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان (سُكارْ – سُكْماكْ *səkər - səkmək*).

سِكْتِي sikti سىكتى. اَرْ اُراغُتْنِي سِكْتِي *ər uraqutnï sikti* — ئەر خوتۇنىنى سىكتى

(سِكارْ – سِكْماكْ *sikər - sikmək*).

بُلْدِي buldï تاپتى. اُلْ يَرْماقْ بُلْدِي *ol yarmaq buldï* — ئۇ يارماق (پۇل) تاپتى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُلُورْ – بُلْماقْ *bulur - bulmaq*).

بِلْدِي bildi بىلدى، ئۆگەندى. اُلْ بِلِكْ بِلْدِي *ol bilik bildi* — ئۇ بىلىم بىلدى، يەنى

ئۇ ئەقىل، ئىلىم ـ بىلىم ۋە ھېكمەت ئۆگەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِلِيرْ –

بِلْماكْ *bilir - bilmək*). ئارغۇلار «بِلِيرْ» سۆزىنى «بِلُورْ *bilür*» شەكلىدە، يەنى

«ل - *l*» ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئېيتىدۇ، بۇ باشقىلارنىڭ تەلەپپۇزىغا ئۇيغۇن

كەلمەيدۇ.

تَلْدِي təldi تەشتى. اَرْ تَامْ تَلْدِي *ər tam təldi* — ئادەم تام تەشتى. باشقىلاردىمۇ

شۇنداق.

تَلْدِي təldi قوشتى، قاتتى. اُلْ اُغْلاقِغْ سَغْلِقّا تَلْدِي *ol oqlaqïq saqlïqka təldi* // — ئۇ

ئوغلاقنى (ئېمىتىش ئۈچۈن) ساغلىققا قوشتى. ئۆچكىنىڭ سۈتى تارتىلىپ قالسا

ياكى ئۆچكە ئۆلۈپ ئوغلاق يېتىم قالسا، ياكى قوزا ئۆلۈپ كەتسە، شۇنداق

قىلىنىدۇ (تَلِيرْ – تَلْماكْ *təlir - təlmək*).

تُلْدِي tuldï ئوردى. اَرْ تُبِقْنِي اَذْرِي بِلا تُلْدِي *ər topïqnï aźrï bilə tuldï* — ئادەم توپنى

ئارا (ئاچا تاياق) بىلەن ئوردى. بۇ تورگىلەرگە خاس بىر خىل ئويۇن بولۇپ، ئويۇن

قاتناشقۇچىلىرىدىن بىرى ئۆزى ئويۇننى باشلاپ بېرىشنى خالىسا، توپنى ئارا (ئاچا

تاياق) بىلەن ئوردۇ. كىم توپنى قاتتىق ئۇرالىسا،//شۇ كىشى ئويۇننى باشلىغۇچى

بولىدۇ. توقماق ئويۇنىدىكى ئۇرۇشمۇ «تُلْدِي *tuldï*» دېيىلىدۇ (تُلارْ – تُلْماقْ

tular - tulmaq).

تِلْدِي tildi تىلدى. اَرْ يَرِنْداقْ تِلْدِي *ər yarïndaq tildï* — ئادەم قېيىش تىلدى. بىرەر

نەرسىنى ئۇزۇنىسىغا تىلىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِلارْ – تِلْماكْ

tilər - tilmək).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جَلْدِي qaldï چالدى، يىقتتى: ئاڭلاتتى، ئىشتىتۇردى. اُلْ اَنِ جَلْدِي *ol anï qaldï* —

ئۇ ئۇنى چالدى، چېلىشىپ يىقتتى. اُلْ سُوزُكْ مَنِكْ قُلاقّا جَلْدِي

ol səzüg mənïŋ qulaqka qaldï — ئۇ سۆزنى مېنىڭ قۇلىقىمغا// ئىشىتتۇردى.

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

جَقْسا تُتْنُورْ جَلْسا بِلْنُورْ *qaqsa tutnur qalsa bilnür*

چاقماق چېقىلسا ئوت تۇتىشار، سۆز ئاڭلىتىلسا مەقسەت بىلىنۇر.

جَلْدِي qaldï ئۇردى. تُونُغْ تاشْ اُزا جَلْدِي *tonuq tax üzə qaldï* — تونىنى تاش ئۇستىدە

ئۇردى، يەنى كىر كىيىمنى تاش ئۇستىدە ئۇردى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِتِمْ تُوتُبْ قُذِي جَلْدِي *itïm tutup qożi qaldï*

اَنِكْ تُوسِنْ قِرا يُلْدِي *anïŋ tüsin qïra yuldï*

بَشِنْ اَلِبْ قُذِي سَلْدِي *baxïn alïp qożi saldï*

بُغُزْ اَلِبْ تُكَلْ بُغْدِي *booquz ilip tügəl booqdï*

[ئىتىم تۇتۇپ تۆۋەن چالدى،

ئۇنىڭ تۈكلىرىنى راسا يۇلدى.

بېشىدىن ئېلىپ تۆۋەنگە قايىردى،

بوغۇزىدىن چىشلەپ تازا بوغدى.]

مېنىڭ ئېتىم (بۆرىنى) تۇتۇپ، يەرگە باستى،//تۈكلىرىنى يۇلدى، بېشىنى

ئارقىغا قايرىپ، بوغۇزىدىن ئېلىپ راسا بوغدى (جَلارْ – جَلْماقْ

qalar - qalmaq).

سَلْدِي saldï سالدى: پۇلاڭلاتتى؛ ئەۋەتتى، چىقاردى؛ ئېلىپ كەتتى. اُلْ مَنكا تُونِنْ سَلْدِي

ol maŋa tonïn saldï — ئۇ ماڭا تونىنى پۇلاڭلاتتى، يەنى چاپىنى بىلەن

ئىشارەت قىلدى. اُلْ مَنكا كِشِي دا اَلْتُنْ سَلْدِي *ol maŋa kixidə altun saldï* —

ئۇ ماڭا (بىر) كىشىدىن ئالتۇن سالدى (ئەۋەتتى). سُوفْ يِغاجِغْ سَلْدِي

suv yïqaqïq saldï — سۇ ياغاچ (لار)نى ئېلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق

(سَلارْ – سَلْماقْ salar - salmaq). بىرەر كىشىنىڭ يىراقتا تۇرۇپ، قوللىرى بىلەن ئىشارەت قىلىشى، يەنى قوللىرىنى پۇلاڭلىتىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَلْدِي kaldï قالدى. اَرْ كِيذِنْ قَلْدِي ər kəžin kaldi — ئادەم كېيىن قالدى. اُلْ اُيُونْ دا قَلْدِي ol oyunda kaldi — ئۇ ئويۇندا (يەنى ئۇتۇشۇشتا) قېلىپ قالدى (ئۇتتۇرۇپ قويدى). قالغان ۋە تاشلانغان نەرسىلەر ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيلْ قَلْدِي تُرُو قَلْماسْ əl kaldï tərü kalmas

ئەل قالار، ئادەت قالماس.

يەنى ئەل - يۇرت قالىدۇ، قائىدە - يوسۇن قالمايدۇ.

بۇ ماقال كىشىلەرنى قائىدە - يوسۇن/بويىچە ئىش قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ/(قَلِيرْ – قَلْماقْ kalïr - kalmak).

قُلْدِي koldï تىلىدى، سورىدى. اُلْ مَنْدِنْ نانْكْ قُلْدِي ol məndin nəŋ koldï — ئۇ مەندىن (بىر) نەرسە تىلىدى (قُلُورْ — قُلْماقْ kolur - kolmak).

قِلْدِي kïldï قىلدى. اَرْ ايشْ قِلْدِي ər ix kïldi — ئادەم ئىش قىلدى. اَرْ قِيزِغْ قِلْدِي ər kïziq kïldi — ئادەم قىزنى قىلدى. بۇ سۆز مۇشۇنداق ئىشلىتىلگەندە ئەر كىشىنىڭ خوتۇن بىلەن جىنسىي ئالاقە قىلىشىدىن كىنايە بولغاچقا، ئوغۇزلار بۇ سۆزدىن قېچىپ، «قِلْدِي kïldï»نىڭ ئورنىغا «اِيتّي ətti» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن: ئادەم نامازنى ئوقۇدى دېيىشكە توغرا كەلگەندە، ئوغۇزلار «اَرْ يُكُنْجْ اِيتّي ər yükünq ətti» دەيدۇ. تۈركلەر بولسا، «قِلْدِي» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ (قِلُورْ – قِلْماقْ kïlur - kïlmak).

كَلْدِي kəldi كەلدى. اَرْ اَڤكا كَلْدِي ər əvgə kəldi — ئادەم ئۆيگە كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَلِيرْ - كَلْماكْ kəlir - kəlmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ قَرْغا بِرْلا قِشْ كَلْماسْ bir karoqa birlə kïx kəlmas

بىر قاغا بىلەن قىش كەلمەس.

بۇ ماقال ھەمراھلىرى ئۇلگۈرۈپ كېلىپ ياردەم بەرگۈچە، ئۆز ئىشلىرىدا تەمكىن بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

كُلْدِي küldi كۈلدى. اَرْ كُلْدِي ər küldi — ئادەم كۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلارْ – كُلْماكْ külər - külmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلْسا كِشِي اَتْما اَنكَرْ اُرْتَرْ كُلا kəlsə① kixi atma aŋar ərtər külə

بَقّلْ اَنكَر اَذْكُولُكُنْ اَغْزِنْ كُلا bakkïl aŋar əžgülükün aqzïn külə

[(ساڭا بىر) كىشى كەلسە، ئۇنىڭ (يۈزى)غا ئۆرتەيدىغان كۆل چاچما، ئۇنىڭغا ياخشىلىق بىلەن كۈلۈپ قارا.]

بىر كىشى ساڭا كۈلۈمسىرەپ كەلسە، سەنمۇ ئۇنىڭغا/تەبەسسۇم بىلەن قارا، يەنى «ياخشىلىق قىلغانغا ياخشىلىق قىل» دېمەكچى.

تَمْدِي tamdï تامدى. سُوڤْ تَمْدِي suv tamdï — سۇ تامدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمارْ – تَمّاقْ tamar - tammak).

جُمْدِي qomdï چۆمدى، چۆمۈلدى. اُغْلانْ سُڤْدا جُمْدِي ooqlan suvda qomdï — بالا سۇدا چۆمۈلدى (جُمارْ – جُمّاقْ qomar - qommak).

جُمْدِي qəmdi چۆمدى، شۇڭغۇدى. اُرْدَكْ سُڤْقا جُمْدِي ərdək suvka qəmdi — ئۆردەك سۇغا چۆمدى (شۇڭغۇدى) (جُمارْ – جُمّاكْ qəmar - qəmmək). بۇ سۆز بىلەن يۇقىرىدىكى سۆزنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇنىڭ مەستىرى «ك – k» بىلەن، ئالدىنقىسىنىڭ «ق – q» بىلەن يېزىلىدۇ.

قَمْدِي qamdï دۇمبالىدى، ئۇردى، ساۋىدى. اُلْ اَنِ قَمْدِي ol anï qamdï — ئۇ ئۇنى (ھالىدىن كېتىپ ئۆلگۈچە) ئۇردى (قَمارْ – قَمّاقْ qamar - qammak).

قُمْدِي qumdï قىمىلدىدى، دولقۇنلىدى. سُوڤْ قُمْدِي suv qumdï — سۇ دولقۇنلىدى (قُمارْ – قُمّاقْ qumar - qummak).

① بۇ مىسرادىكى «كُلْسا» سۆزى يازما نۇسخا 77- بەتتىكى مۇشۇ شېئىردا «كَلْسا kəlsə» شەكلىدە كەلگەن. شۇڭا ترانسكرىپسىيىسىنى «kəlsə» ئالدۇق.

كُمْدِي kəmdi كۆمدى. اُلْ اُلْكْـــنِ كُمْدِي *// ol ölügni kəmdi* —— ئۇ ئۆلۈكنى كۆمدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُمارْ – كُمّاكْ *kəmar - kəmmək*). كُوزْمــانْ كُمْــدِي *kəzmən kəmdi* —— كۆمەچ كۆمدى.

بَنْدِي bandi باغلاندى. قُويْ بَنْدِي *qoy bandi* —— قوي باغلاندى. ھەرقانداق نەرسىنى باغ بىلەن باغلاشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ(بانِرْ – بَنْماقْ *banir - banmaq*). بۇنىڭدا «ل – *l*» ھەرپى «ن – *n*» غا ئالماشقان.

تُنْدِي tundi تۇتۇلدى؛ ئېتىلدى، توسۇلدى. كُوكْ تُــنْدِي *kək tundi* —— ھاۋا تۇتۇلدى، ئاسمان بۇلۇتلاندى. قَــبُغْ تُــنْدِي *qapuq tundi* —— قوۋۇق ئېتىلدى. داۋان قار بىلەن قاپلانسا (توسۇلسا)، «اَرْتْ تُنْدِي *art tundi*» دېيىلىدۇ (تُنُورْ – تُنْــاقْ *tunur - tunmaq*). ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بۇنداق كەلگۈسى زامان پېئىلىنى فەتھە بىلەن «تُنارْ *tunar*» شەكلىدە ئىشلىتىدۇ.

تِــنْدِي tindi تىندى، توختىدى. يَغْمُــرْ تِــنْدِي *yaqmur tindi* —— يامغۇر توختىدى. اَرْ اُلْــغْ تِــنْدِي *ər uluq tindi* —— ئادەم ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى. اَرُقْ تِــنْدِي *aruq tindi* —— ھارغان تىندى، يەنى ھارغان ئادەم ئارام ئالدى// (تِنارْ – تِنْــاقْ *tinar - tinmaq*). ئوغۇزلار بىرەر كىشىنى سۆزلەشتىن توختاتماقچى بولسا، «تِنْما *tinma* – توختىما» دەپ تەتۇرىنى ئېيتىدۇ. باشقا تۇركىلەر «توختا» ياكى «جىم بول» دېگەن مەنىدىكى «تِنْ *tin*» سۆزىنى ئىشلىتىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ «تِنْما *tinma*» دېگىنىدىن «توختىما» دېگەن مەنە چىقىدۇ. دېمەك، ئوغۇزلار بۇ يەردە خاتا قىلغان.

سَنْدِي sandi سانالدى. اُلْ اَرْ خــيل[1] بِــلا سَــنْدِي *ol ər həyl bilə sandi* —— ئۇ ئادەم ئاتلىقلاردىن سانالدى. بىر كىمنى باشقا نەرسىلەر قاتارىدا ساناشقا (كۆرۈشكە)

[1] بۇ جۈملە ئەرەبچە ئىزاھتىن قارىغاندا، مەلۇم كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن «ئات» سۆزىنىڭ ئورنىغا ئەرەبچە «خيل» سۆزى خاتا كۆچۈرۈلۈپ قالغان بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاي تۈركچە 2- توم 28- بەتتە «اتلغ *atliq* —— ئاتلىق» بولسا كېرەك، دەپ ئىزاھ بەرگەن.

توغرا كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (ســانُرْ – سَــنْماقْ *sanur - sanmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بارِغْ اُتْرُو تُتْسا يُوقّا سَنْماسْ — *barïoq utru tutsa yokka sanmas*

بارنى ئوتتۇرىغا قويسا، يوققا سانالماس.

يەنى بار نەرسە مېھمانغا ئېلىپ كېلىنسە، مېھمان قىلمىدۇق دەپ ھېسابلانماس.//

سُنْدِي sundï سۇندى، ئۇزاتتى، تۇتتى. اُلْ مَنكا اَتْماكْ سُنْدِي *ol maŋa ətmək sundï* —— ئۇ ماڭا نان سۇندى (سۇنۇپ بەردى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُــنارْ – سُــنْماقْ *sunar - sunmaq*).

سِنْدِي sïndï سىندى ~ سۇندى. يِغاجْ سِنْدِي *yïoqaq sïndï* —— ياغاچ سۇندى. سُو سِــنْدِي *sü sïndï* —— ئەسكەر (قوشۇن) سۇندى، يەنى يېڭىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنُورْ – سِنْماقْ *sïnur – sïnmaq*). «سِنارْ *sïnar*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.//

قُنْدِي qundï بۇلىۋالدى، تارتىۋالدى. اُغْرِي تَقْــارْ قُــنْدِي *oqri tavar qundï* —— ئوغرى مالنى بۇلىۋالدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كِجِكْ بُلُبْ ياغِنِي يِرْكُو اَماسْ — *kiqik bulup yaqïnï yərgü əməs*

اَذْكَرْمَذِبْ قُذْسا اَنِي اِيلْنِي قُنارْ — *əžgərməžip qožsa anï əlni qunar*

[دۇشمەننى كىچىك كۆرۈپ سەل چاغلىماسلىق كېرەك،

ئۇنى كۆزگە ئىلماي قويسا، ئەلنى تارتىۋالىدۇ.] //

دۇشمەن ھەرقانچە كىچىك بولسىمۇ، ئۇنى مەنسىتمەسلىك لايىق ئەمەس، ئېھتىياتسىزلىق قىلىپ ئۇنى كۆزگە ئىلماي قويساڭ، ئۇ ئەلنى سەندىن تارتىۋالىدۇ (قُنارْ – قُنْماقْ *qunar - qunmaq*).

كُنْدِي kəndi كۆندى، تۇزەلدى، ئىقرار بولدى، ماقۇل بولدى، ئۆگەندى. يِغــاجْ كُــنْدِي *yïoqaq kəndi* —— ياغاچ كۆندى، تۇزەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْرِي كُــنْدِي

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

oqrï kəndi — ئوغرى ئىقرار بولدى. بىرەر نەرسىدىن تېنىۋالغان ئادەمنىڭ ئۆنى ئىقرار قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يُولْقا كُنْدِي *ər yolqa kəndi* — ئادەم يولغا چۈشتى، يەنى توغرا يولنى تېپىۋالدى.

كُنْدِي kəndi كۆيدى. اُتُنْكْ كُنْدِي *otuŋ kəndi* — ئوتۇن كۆيدى. بۇ ئارغۇچە سۆز بولۇپ، يۇقىرىدىكى قائىدىدە ئېيتىلغىنىدەك، ئارغۇلار «ى – ي» ھەرپىنى «ن – n» ھەرپىگە ئالماشتۇرىدۇ.

كُنْدِي kəndi كۆندى، ئۆگەندى. تُسُونْ اَتْ كُنْدِي *tosun at kəndi* — توسۇن ئات كۆندى. ھەرقانداق ئىش تۇزلىپ (توغرا) يولغا چۈشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُنارْ – كُنْماكْ *kənar - kənmək*).

مَنْدِي mandï تاقىدى، ئاستى؛ ماندى، مىلدى. اَرْ تُلُمْ مَنْدِي *ər tolum mandï* — ئادەم جەڭ قورالىلىرىنى تاقىدى.// اَرْ اَتْماكْ سِرْكاكا مَنْدِي *ər ətmək sirkəgə mandï* — ئادەم ناننى سىركىگە ماندى. ھەرقانداق نەرسىنى باشقا بىر نەرسىگە بۇلاش ياكى مىلەشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (مَنارْ – مَنْماقْ *manar – manmaq*).

مُنْدِي mundï ئالجىدى. قَرِي اَرْ مُنْدِي *karï ər mundï* — قېرى ئادەم ئالجىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنارْ – مُنْماقْ *munar - munmaq*).

مُنْدِي mündi مندى. اَرْ اَتْ مُنْدِي *ər at mündi* — ئادەم ئات مندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنارْ – مُنْماكْ *münər - münmək*).

قائىدىلەر، پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى ۋە سۈپەتلەرنىڭ بايانى ھەم بۇلارنىڭ تەتبىقلىنىشى

تەڭرىنىڭ ياردىمى بىلەن شۇلارنى ئېيتماقچىمەن:

پېئىللارنىڭ ياسىلىشىدا پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن بۇيرۇق شەكلى ئاساس بولىدۇ.// يۇقىرىدا «پېئىللار ياسىلىش جەھەتتە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئەتراپىدا دەۋر قىلىدۇ» دېگەنىدىم، چۈنكى سۆزنىڭ باش ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە فەتھىلىك بولسا،// كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستەردىمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئەگەر پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن مەستەردىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي *bardï* — باردى» پېئىلىنى ئالساق، بۇ سۆزنىڭ باش ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە فەتھىلىك كەلگەن، شۇڭا كەلگۈسى زامانى «بَرِرْ *barïr* — بارار (باردۇ)» شەكلىدە، مەستىرىمۇ «بَرْماقْ *barmaq* — بارماق» شەكلىدە فەتھىلىك بولىدۇ. يەنى «ب – *b*» ھەرپى فەتھىلىك كېلىدۇ. باش ھەرپى زەممىلىك كەلگەنگە مىسال ئالساق، پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تُرْدِي *turdï* — تۇردى» شەكلىدە زەممىلىك كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «تُرُرْ *turur* — تۇرار (تۇردۇ)»، مەستىرى «تُرْماقْ *turmaq* — تۇرماق» شەكلىدىمۇ زەممىلىك بولىدۇ. يەنى «ت – *t*» ھەرپى زەممىلىك كېلىدۇ. باش ھەرپى كەسرىلىك كەلگەنگە مىسال ئالساق، «يِنْجُو تِزْدِي *yinqü tizdï* — ئۇنچە تىزدى» دېگەن ئىبارىدىكى «تِزْدِي *tizdï*» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى «تِزَرْ *tizər* — تىزار (تىزدۇ)»، مەستىرى «تِزْماكْ *tizmək* — تىزماق» شەكلىدە، يەنى «ت – *t*» ھەرپى كەسرىلىك بولىدۇ.//

بۇ تىلنىڭ تۈزۈلۈشى ئەرەب تىلىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشىمايدۇ. ئەرەب تىلىدا پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكىللىرى بىر- بىردىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: تۇپ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «قَعَدَ» شەكلىدە «ق – *k*» ھەرپى فەتھىلىك بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «يَقْعُدُ» شەكلىدە «ق – *k*» ساكىنلىق، مەستىرى «قُعُودًا» شەكلىدە «ق – *k*» زەممىلىك كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۆتكەن زامانداىا «مَطَرَ» شەكلىدە «م – *m*» ھەرپى فەتھىلىك كەلگەن پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانداىا «يَمْطُرُ» شەكلىدە، «م – *m*» ساكىنلىق، مەستىردە «مُطُورًا» شەكلىدە «م – *m*» ھەرپى زەممىلىك بولىدۇ. دېمەك «م – *m*» ھەرپى ئۆتكەن زامانداا فەتھىلىك، مەستەردە زەممىلىك، كەلگۈسى زامانداا ساكىنلىقتۇر. ھەرپ ئارتتۇرۇلغان (ياسالما) پېئىل بابلىرىغا كەلسەك، ئۆتكەن زامان شەكلى «اَكْرَمَ» بولغان پېئىلدا «ا – ئەلىف» فەتھىلىك كەلگەن بولسا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «يُكْرِمُ» شەكلىدە «ى – ي» زەممىلىك، مەستىرى «اِكْرامًا» شەكلىدە «ا – ئەلىف» كەسرىلىك كېلىدۇ. «اِسْتَغْفَرَ، يَسْتَغْفِرُ، اِسْتِغْفارًا» شەكلىلىرىمۇ شۇ جۈملىدىندۇر،// يەنى «ا – ئەلىف» ئۆتكەن زامان شەكلىدە كەسرىلىك كەلگەن.

دېمەك، ئەرەب تىلىدا ھەممە پېئىللارنىڭ ئۆتكەن//زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى بىر - بىردىن پەرقلىنىدۇ. تۈركىي تىللاردا مۇنداق ئەمەس، ھەممە پېئىللار

بىر قائىدىگە بويسۇنىدۇ، يەنى ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى بىر خىل قائىدە بويىچە كېلىدۇ.

ئىككىنچى قائىدە: پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدىلا مۇزائەف بولىدۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە مۇزائەف بولمايدۇ.

ئۈچىنچى قائىدە: پېئىللاردىن ياسالغان سۈپەتلەر ئوغۇز، قىپچاق، يەمەك، ياغما، ئارغۇ ۋە سۇۋارلاردىن پەچەنەكلەرگىچە بولغان كۆچمەنلەر تىلىدا ئۆتكەن زامان پېئىلىدىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «بَـــــرْدِي bardī — باردى» دېگەن پېئىلدىن ئۆتكەن زامان بەلگىسى بولغان «د – d» بىلەن «ى – يا» ئارىسىغا بىر «ج – q» قوشۇلۇپ، «بَرْدَجِي bardaqī — بارغۇچى، باردىغان» دېگەن سۈپەت ياسىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «تُرْدِي turdī — تۇردى (قوپتى)» دېگەن پېئىلدىن ئۆتكەن زامان بەلگىسى «د – d» بىلەن «ى – يا» ئارىسىغا بىر «ج – q» قوشۇلۇپ، «تُرْدَجِي turdaqī — تۇرغۇچى، تۇرىدىغان» دېگەن سۈپەت ياسىلىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە بابلاردىكى پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە كەلسەك،//بىز يۇقىرىدا پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەر كۆپچىلىك تۈركىي تىللاردا، جۈملىدىن چىگىل ۋە باشقىلارنىڭ تىلىدا پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتۇق. گەپنىڭ قىسقىسى، تۈرلۈك مەقسەتلەر ئۈچۈن پېئىللارغا قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىدۇ. خۇدا خالىسا، بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىمىز.

شۇنى بىلگىنكى، پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامانى ھەممە پېئىللاردا « دى dī//di » بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، زادى باشقىچە بولمايدۇ. پەقەت قاتتىق ھەرپلەر ھېسابلىنىدىغان «ب – p»، «ت – t»، «ج – q»، «ك – k»لەر بىلەن قوشۇلغاندىلا ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزى قاتتىق بولغانلىقتىن، بۇ «د – d» ھەرپى «ت – t» غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تَـبْتِي təpti — تەپتى».//«تُتِّي tuttī — تۇتتى»، «قَجْتِي kaqtī — قاچتى»، « تَڤَى جُكْـتِي təvə qəkti — تۆگە چۆكتى » دېگەن سۆزلەردىكىگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك، «ق – k» ھەرپىمۇ مۇشۇ خىلدا قاتتىق «ك – k» ھەرپىگە ئوخشاش بەزىدە قاتتىق ھەرپلەر قاتارىغا كىرىدۇ. مەسىلەن: « اُلْ مَنكا بَقْتِي ol maŋa bakti — ئۇ ماڭا باقتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ مىساللاردا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ھەرپلەرنىڭ تەلەپپۇزى قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، بۇ مىساللاردىكى «د – d» ھەرپى يۇقىرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك «ت – t» غا ئايلىنىپ

كەتكەن. بۇ ئەسلىدە «د – d»دۇر، لېكىن مۇشۇ ھەرپلەرنىڭ يېنىدا كەلگەندە، «ت – t» بىلەن تەلەپپۇز قىلغان چىرايلىقراق. بۇ قائىدە ھەرقايسى بۆلۈمدىكى تۈپ پېئىللار ۋە ھەرپ ئارتتۇرۇلغان پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە ئومۇمىيدۇر.

پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامانى ھەممە بۆلۈمدىكى پېئىللاردا «ر – r» قوشۇلۇش بىلەنلا ياسىلىدۇ. ئەگەر ئەسلىي سۆز «ر – r» بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، ئۇنىڭغا يەنە بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ بىرىنچىسى پېئىل يىلتىزىدىكى «ر – r»، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامان ئۈچۈن قوشۇلغان «ر – r» بولىدۇ. بۇ تىلدىكى كەلگۈسى زاماننى بىلدۈرىدىغان «ر – r» ھەرپى ئەرەب تىلىدىكى كەلگۈسى زاماننى بىلدۈرىدىغان «ا – ئەلىف، ت – t، ن – n، ى – يـــا» ھەرپلىرىگە ئوخشايدۇ. سۆزنىڭ ئەسلىدە «ر – r» بولمىسا، كەلگۈسى زامان ئۈچۈن بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ.

بۇ قائىدىنى ئۆتكەن زامان پېئىلى ۋە بۇيرۇق پېئىلىغا تەتبىق قىلساق مۇنداق بولىدۇ: پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «د – d»نىڭ ئالدىدا بىر «ر – r» بولسا، بۇ «ر – r» ساقلىنىدۇ. پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئۆتكەن زامان بەلگىسى بولغان «د – d» بىلەن «ى – يا» ئېلىپ تاشلىنىپ، «ر – r» ساكىن ھالەتتە ساقلىنىدۇ. بۇ «ر – r» سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى (ئەسلىدىكى) «ر – r»دۇر. بۇ ئەھۋالدا كەلگۈسى زامان ئۈچۈن پېئىلغا ئۇنىڭ ئاخىرقى ھەرپى بولغان «ر – r» دىن باشقا يەنە بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ. ئەگەر ئۆتكەن زامان ۋە بۇيرۇق پېئىللىرىنىڭ ئاخىرىدا «ر – r» ھەرپى بولمىسا،//كەلگۈسى زامان ئۈچۈن بىر «ر – r» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: ئۆتكەن زاماندا «بَرْدِي bardī — باردى» بولسا،//بۇيرۇقتا « بَرْ bar — بار » دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇيرۇقتا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى «دى dī //di» ئېلىپ تاشلىنىپ، «ر – r» ساقلانغان. بۇ سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى «ر – r» دۇر. كەلگۈسى زاماندا «اُلْ بَرِيْر ol barīr — ئۇ بارىدۇ» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا بۇيرۇق شەكلىگە كەلگۈسى زامان ئۈچۈن يەنە بىر «ر – r» قوشۇلغان. بۇ يەردىكى «ر – r» نىڭ بىرى پېئىلنىڭ يىلتىزىدىكى «ر – r»، يەنە بىرى كەلگۈسى زاماننى بىلدۈرىدىغان «ر – r» دۇر. شۇنىڭدەك، ئۆتكەن زاماندا «اُلْ تُرْدِي ol turdī — ئۇ تۇردى (ئۇ قوپتى)» دېيىلسە، بۇيرۇقتا «تُـرْ tur — تۇر (قوپ)» دېيىلىدۇ. كەلگۈسى زاماندا «اُلْ يُقارُو تُرُرْ ol yokaru turur — ئۇ ئۆرە تۇرىدۇ» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزدە ئىككى «ر – r» بار، بۇنىڭ بىرى سۆزنىڭ ئەسلى (يىلتىزى) دىكى «ر – r»، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامان بەلگىسى بولغان «ر – r » دۇر. ئوغۇزلار يېنىكلىتىش ئۈچۈن كۆپلىگەن

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پەيئللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىدە «ر – r» نىڭ بىرىنى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇپ، پەيئىلنى بۈيرۇق شەكلىدىكىدەك بىرلا «ر – r» بىلەن سۆزلەيدۇ. بۇ چىرايلىق ئەمەس ھەم قائىدىگە خىلاپ.//

«ر – r» بىلەن ئاياغلاشمىغان پەيئللارنى ئالايلى: ئۆتكەن زامان شەكلى «كَلْدِي kəldi — كەلدى» بولغان پەيئىلنىڭ بۈيرۇق شەكلى «كَـــلْ kəl — كەل» بولىدۇ. كەلگۈسى زامانى «كَلِيرْ kəlir — كېلەر، كېلىدۇ» بولىدۇ. «كُلْـــدِي اَرْ ər küldi — ئادەم كۈلدى» دېگەن ئىبارىدىكى «كُلْدِي küldi — كۈلدى» پەيئىلنىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ كەلگۈسى زامانى «كُلَـــرْ külər — كۈلەر، كۈلىدۇ» بولىدۇ. بۇ مىسالىلاردا پەيئىلنىڭ يىلتىزىدا «ر – r» يوق، كەلگۈسى زامانى ئۈچۈن بىر «ر – r» قوشۇلغان.

يىلتىـــزىدا «ر – r» ھەرپى بولمىغان مۇنداق پەيئىللاردا ئوغۇزلارمۇ تۈركىلەرگە ئوخشاش «ر – r» نى چۈشۈرۈپ قويمايدۇ.

بۇ قائىدە ئۇيغۇچ، تۆت ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپىتىن تۈزۈلگەن پەيئىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر.

ئەمدى شۇنى بىلگىنكى، تۈركي تىلىدىكى پەيئىللارنىڭ تۈزۈلۈشى ئەرەب تىلىدىكى پەيئىللارنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئوخشايدۇ. ئۆتكەن زامان پەيئىلى فَعَلْ fəʼla شەكلىدە، كەلگۈسى زامان پەيئىلى فَعِلْ fəil شەكلىدە، مەسىتەر فَعْلانْ fəʼlan — شەكلىدە بولىدۇ. مەسىلەن: «بَـــرْدِي bardi — باردى» دېگەن ئۆتكەن زامان شەكلى ئەرەبچىدىكى «عَقْـــرىٰ»// ۋە «حَلْقىٰ» شەكلىگە ئوخشايدۇ.//«بَرِيْـــر barir — بارار، باردۇ» دېگەن كەلگۈسى زامان شەكلى ئەرەبچىدىكى «نَمِرْ، رَجِلْ، بَكِـــرْ» شەكلىگە ئوخشايدۇ. «بَرْمـــاقْ barmaq — بارماق» دېگەن مەسىتەر شەكلى ئەرەبچىدىكى «قَرْقارْ» ۋە «خَلْخالْ» شەكلىگە ئوخشايدۇ.

بۇ تىلدا مەيلى تۈپ پەيئىللار بولسۇن، مەيلى ھەرپ ئارتتۇرۇلغان پەيئىللار بولسۇن، ھەممىسىنىڭ تۈزۈلۈشى مۇشۇنداق بولىدۇ.

ئىككى ھەرپىتىن تۈزۈلگەن بىر پەيئىلنى تولۇق تەلەپپۇز قىلىش بىلەن ئۇچ ھەرپلىكلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن: «بَـــرْدِي bardi » دېيىلگىنىدەك «بارْدِي bardi» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭدەك، «تُرْدِي turdi» دېيىلگىنىدەك «تُورْدى turdi» دېيىلســـمۇ بولىدۇ. بۇ ھال پەقەت ئۆتكەن زامان شەكلىدىلا بولۇشى

مۇمكىن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە مۇمكىن ئەمەس. بۇ خۇددى تۈپ ئىسىملارغا يىلتىزدا بولمىغان «مەد» ھەرپلىرى ۋە «لىن» ھەرپلىرىنى قوشقىلى بولغانغا ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «يِغَجْ[1] yïoqaq — ياغاچ» نى «يِغاجْ // yïoqaq» دېسىمۇ بولىدۇ، «تَنُقْ tanuq — گۈڭاھ»نى «تَنُوقْ tanuq» دېسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئىسىم ۋە پەيئىللاردا سۆزنىڭ قىسقا، ئىخچام ئىيتىلىشى توغرا ۋە پاساھەت ھېسابلىنىدۇ.

مەستەر: پۈتۈن پەيئىللارنىڭ مەستىرى بىر قائىدىگە بويسۇنىدۇ، تەركىبىدە «ق – q» ياكى «غ – oq» ھەرپلىرى كەلگەن ياكى قاتتىق ئىيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا «مـــاقْ – maq» قوشۇلىدۇ؛ تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن ياكى ھەر ئۇچ ھەرىكىسى يۇمشاق ئىيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا «ماك – mək» قوشۇلىدۇ.

تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ يا قُرْدِي ol ya qurdï — ئۇ يا قۇردى» دېگەن جۈملىدىكى «قُرْدِي qurdï» پەيئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «قُرارْ – قُرْماقْ qurar - qurmaq» بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ تەركىبىدە «ق – q» بولغاچقا، مەستەرمۇ «ماقْ – maq» قوشۇلۇپ ياسالغان.

تەركىبىدە «غ – oq» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ سُوتْ سَغْدِي ol süt saoqdï — ئۇ سۈت ساغدى» دېگەن جۈملىدىكى «سَـــغْدِي saoqdï — ساغدى» پەيئىلنىڭ تەركىبىدە «غ – oq» بولغاچقا، ئۇنىڭ مەستىرىمۇ «ماقْ – maq» بىلەن ياسالغان// «سَغارْ – سَغْماقْ saoqar – saoqmaq» بولىدۇ.

قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەرگە مىسال://

«اَرْ بَـــرْدِي ər bardï — ئادەم باردى» دېگەن جۈملىدىكى «بَـــرْدِي – bardï» پەيئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «بَـــرِرْ – بَرْمـــاقْ barir - barmaq» بولىدۇ. «تُـــرْدِي turdï – تۇردى» پەيئىلىدىمۇ شۇنداق، بۇنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «تُرُرْ – تُرْماقْ turur - turmaq» بولىدۇ. دېمەك، سۆز قاتتىق ئىيتىلۇىدى، مەستىرى «ق – q» بىلەن كەلدى.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يِغـــاجْ yïoqaq» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ببرىلۇاتقان قائىدىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن «يِغَجْ yïoqaq» شەكلىدە ئالدۇق.

تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «كَلْدِي kəldi – كەلدى» پېئىلىنىڭ تەركىبىدە «ك – k» بولغاچقا، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «كَلِرْ – كَلْماكْ kəlir - kəlmək» بولىدۇ. يۇمشاق «ك – g» لىك سۆزلەرمۇ قاتتىق «ك – k» لىك سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِ اُكْدِي ol məni əgdi — ئۇ مېنى ماختىدى» دېگەن جۈملىدىكى «اُكْدِي əgdi» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «اُكارْ – اُكْماكْ əgər - əgmək» بولىدۇ، يەنى سۆزنىڭ يىلتىزىدا يۇمشاق «ك – g» بولسىمۇ، مەستىرى قاتتىق «ك – k» بىلەن كېلىدۇ.//

يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال: «اَرْ تَلِمْ سَرْدِي ər təlim sərdi — ئادەم كۆپ چىدىدى» دېگەن جۈملىدىكى «سَرْدِي sərdi» پېئىلى يۇمشاق ئېيتىلغاچقا، ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكللىرى «سَرَرْ – سَرْماكْ sərər - sərmək» بولۇپ، مەستىرى «ك – k» بىلەن كەلدى.

دېمەك، قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ مەستىرىدە «ق – q» كەلگىنىدەك، يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ مەستىرىدە «ك – k» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَكْ اَنِي bag ani sərdi سَرْدِي» بەگ ئۇنى كايىدى، دۆشكەلىدى» (سَرَرْ – سَرْماكْ sərər - sərmək). «اَرْ بِتِكْ تُرْدِي ər bitik türdi — ئادەم خەت (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) تۇردى، يەنى تۇرتەكلىدى» (تُرُرْ – تُرْماكْ türür - türmək). «اُلْ يَرْماقْ تِرْدِي ol yarmaq tərdi — ئۇ ياراق (پۇل) تەردى، يىغدى» (تِرَرْ – تِرْماكْ tərər - tərmək). شۇنىڭدەك «اَتْ سُرْدِي at sürdi — ئات ھەيدىدى» (سُرَرْ – سُرْماكْ sürər - sürmək). مەن كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك، بۇ مىساللاردا مەستەرلەر «ك – k» بىلەن كەلگەن.//

ھەربىر بۆلۈمنىڭ تۇپ پېئىل بابلىرى ياكى ياسالما پېئىل بابلىرىغا كىرىدىغان ھەممە پېئىللار مۇشۇ قائىدىگە بويسۇنىدۇ، ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن چەتكە چىقمايدۇ. مەستەرلەرنىڭ «ق – q»لىق (ماق – maq) ياكى «ك – k» لىك (مەك – mək) بولۇشى پېئىلنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك قاتتىق ياكى يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنىشىغا باغلىق. تۇپ مەستەرلەر توغرىسىدىكى//ئومۇمىي قائىدە مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت.

مەستەرلەرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا بىر خىلى بار. ئۇ بولسىمۇ ئىشلىگۈچى قىلىۋاتقان ئىش ـ ھەرىكەت ئىشلىگۈچىگە ئىزافەت يولى بىلەن (تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ياردەمى بىلەن) باغلىنىدىغان ئىزافەتلىك مەستەر بولۇپ، بۇ مەستەر ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى مۇنداق: تەركىبىدە «ق – q» ياكى «غ – ɣ» كەلگەن ياكى قاتتىق تەلەپپۇز

قىلىنىدىغان پېئىل يىلتىزلىرىغا ئاۋۋال «ق – q»، ئاندىن «ى – ي» قوشۇلىدۇ ياكى «غ – ɣ» بىلەن «ى – ي» قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئورۇنلاردا، يەنى ئىشلىگۈچىگە ئىزافەت يولى بىلەن باغلانغان مەستەر يۇمشاق تەلەپپۇز قىلىنغاندا، «ك – k، g» بىلەن «ى – ي» قوشۇلىدۇ.

يىلتىز — پېئىلنىڭ بۈيرۇق مەنىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان تۇپ شەكلىدۇر. مەسىلەن: « اُلْ بَرِغْ بَرْدِي ol bariq bardi — ئۇ (ھېچنېمىگە قارىماي) ئۈدۈل باردى »، «اَنِكْ اِيشْ قِلغِي بَلْكُولُكْ anik iix kiliqi bəlgülüg — ئۇنىڭ ئىش قىلىشى بەلگىلىك (ئاشكارا)»، «سُكَلْ تِنِغِي اَرْتَقْ sokəl tiniqi artaq — كېسەل (ئادەم)نىڭ تىنىقى بۇزۇق». بۇ سۆز «اَرْ اُلُغْ تِنْدِي ər uluq tindi — ئادەم ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى» دېگەن جۈملىدىكى «تِنْدِي tindi» سۆزىدىن ياسالغان. شۇنىڭدەك، «مَنِكْ يُرِقِمْ نَتَكْ maniŋ yoriqim nətəg — مېنىڭ يورۇقۇم (يورۇش — تورۇشۇم) قانداق»، «سَنِكْ يُرِقِنْكْ نَتَكْ səniŋ yoriqiŋ nətəg — سېنىڭ يورۇقۇڭ قانداق»، «اَنِكْ يُرِقِي نَتَكْ aniŋ yoriqi nətəg — ئۇنىڭ يورۇقى قانداق» دېيىلىدۇ. بۇ پېئىللاردا تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ياردەمى بىلەن ئىزافەتلىك مەستەر ھاسىل قىلىنغان. بۇنىڭ ئەسلى «يُرِيدِي yoridi — يورىدى» بولۇپ، بۇ پېئىلدا «ق – q» ھەرپى يوق. «غ – ɣ» ھەرپى «ق – q» بىلەن كەلگەن مەستەرلەرگىلا قوشۇلىدۇ[1]. بۇ ئەھۋالدا «غ – ɣ» ھەرپى پېئىللارنىڭ يىلتىزىغا، يەنى ئۆتكەن//زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «دى di // di» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغاندىن كېيىنكى بۈيرۇق شەكلىگە قوشۇلۇپ مەستەر ياسىلىدۇ. «ك – g» ھەرپى مۇشۇ مەقسەتتە تەركىبىدە «ق – q» بولمىغان (يۇمشاق) سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ يَرْماقْ تِيرِكِي كُورْ aniŋ yarmaq tərigi kor — ئۇنىڭ ياراق (پۇل) تېرىشى (يىغىشى)نى قارا»، «تَازْ كَلِكِي بُرْكْجِيكَا taz kəligi bərkqigə — تازنىڭ كېلىدىغان يېرى بۆكچىنىڭ دۆكىنى (يەنى تاز تېزىنى ياپىدىغان نەرسە سېتىۋېلىش ئۈچۈن بۆكچىنىڭ دۆكىنىغا كېلىشكە مەجبۇر)» دېگەنگە ئوخشاش.//بۇ ماقال ئۆزىگە زۆرۈر بولغان نەرسىدىن قاچقان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى «كَلْدِي

[1] بۇ يەردە ئىزافەت يولى بىلەن ياسالغان مەستەرلەر ھەققىدە بېرىلگەن قائىدە بىلەن ئۇنىڭغا كەلتۈرۈلگەن مىساللار ئارىسىدا ۋە كىتابنىڭ كىرىش قىسمىدا بۇ ھەقتە بېرىلگەن قائىدىلەر ئارىسىدا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئوخشىماسلىق بار. بۇنى كىتابخانلارنىڭ مۇلاھىزىسىگە قالدۇردۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

kəldi — كەلدى»دۇر. دېمەك، بۇ مەنىدىن ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭغا سەن كۆرۈپ تۇرۇۋاتقىنىڭدەك مەستەر ياساش ئۈچۈن «ك – *g*» قوشۇلغان. بۇ خىلدىكى مەستەر مۇشۇ مەنىدە بولسا، «غ – *ŋ*» ئورنىغا «ق – *ķ*» كەلمەيدۇ. پەقەت مۇشۇ خىلدىن كېيىن «غ – *ŋ*» نىڭ كېلىشى مۇمكىن بولمايدىغان يەردىلا «ق – *ķ*» كېلىدۇ ۋە بۇ «ق – *ķ*» ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د – *d*» بىلەن « ى – يا » نىڭ ئارىسىغا قوشۇلىدۇ، شۇ يول بىلەن قائىدىگە ئۇيغۇن ئىزافەتلىك مەستەر ياسىلىدۇ. «ك – *k*» ھەرپى بولسا، يۇقىرىدا مەن كۆرسەتكەندەك يەرلەردە كېلىدۇ.//

بۆلارنىڭ مىساللىرى تۆۆەندىكىچە: «بَرْدِي *bardi* — باردى» دېگەن پېئىلدىن مەستەر ياسالسا، «اَنِڭْ بَرْدُقِي بَرْمادُقِي بِيرْ *aniŋ bardukī barmadukī bir* » دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇنىڭ بېرىش- بارماسلىقى ئوخشاش» دېگەن بولىدۇ. «تُرْدِي *turdi* — تۇردى» پېئىلدىن مەستەر ياسالسا، «مَنِڭْ تُرْدُقُمْ تُرْمادُقُمْ بِيرْ *məniŋ turdukum turmadukum bir*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «مېنىڭ تۇرۇش - تۇرماسلىقىم ئوخشاش» دېگەن بولىدۇ. بۇنداق يەردە «غ – *ŋ*» ھەرپى كېلىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، «تُرْدُقِي *turdukī*» دېيىش ئورنىغا «تُرْدُقِي *turduqi*[1]» دېگىلى بولمايدۇ، شۇنىڭدەك «مَنِڭْ بَرْدُقُمْ بَرْمادُقُمْ *məniŋ barduqum barmaduqum*»//دېگىلىمۇ بولمايدۇ، بۇنداق ئورۇنلاردا «غ – *ŋ*» ئىشلىتىلمەيدۇ.

«ك – *k*» ھەرپى ئۈچۈن مىسال: «اَنِڭْ كَلْدُكِي كَلْمادُكِي بِيرْ *aniŋ kəldüki kəlmədüki bir* — ئۇنىڭ كېلىش ـ كەلمەسلىكى ئوخشاش»، «سَنِڭْ كُرْدُكُنْ كُرْمَدُكُنْ بِيرْ *səniŋ kərdüküŋ kərmədüküŋ bir* — سېنىڭ كۆرۈش - كۆرمەسلىكىڭ ئوخشاش».

مۇنداق مەستەرلەرنى ئىسىم ۋە پېئىل بابلىرىنىڭ ھەممىسىدە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن. چۈنكى، يۇقىردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرنى ياخشى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان كىشى سۆزلەردىن بۇنداق مەستەرلەرنى ئاسان ياسۇالالايدۇ. تۇپ ۋە ياسالما پېئىللاردىن سەھىھ (تەركىبىدە ھەرپى «لىن» بولمىغان)، ئىللەتلىك (تەركىبىدە ھەرپى ئىللەت

[1] بۇ سۆز «تُرْدُغى *turduqī*» بولۇشى، «بَرْدُقُمْ بَرْمادُقُمْ *bardukum barmadukum*» دېگەن سۆزلەر «بَرْدُغُمْ بَرْمادُغُمْ *barduqum barmaduqum*» بولۇشى كېرەك. چۈنكى، ئاپتور بۇ كېيىنكى سۆزلەرنى قائىدىگە ئۇيغۇن كەلمەسلىككە مىسال قىلىپ كەلتۈرگەن.

بولغان)، مۇزائىف (بىر ھەرپى تەكرارلانغان) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن بۇ قائىدە ئومۇمىيدۇر.//

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. شۇڭا، بۇ بابنى «ئىككى ھەرپلىك» دېدۇق. مەسىلەن: «بَرْ *bar* — بار»، «كَلْ *kəl* — كەل» دېگەنگە ئوخشاش. ئەسلىي يىلتىز مۇشۇ. كۆپچىلىك تۈركىلەر تەركىبىدە «ق – *ķ*» ھەرپى بولغان ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئەگەر تىڭشىغۇچى شەخس بىرلىك بولسا، يىلتىزغا «غ – *ŋ*» بىلەن «ل – *l*»//(يەنى «غِلْ – *ŋil*») نى قوشىدۇ؛ سۆز «غ – *ŋ*» بىلەن ئاياغلاشسا، «ق – *ķ*» بىلەن «ل – *l*» (يەنى «قِلْ – *ķil*») نى قوشىدۇ، تەركىبىدە «ك – *k*» بولغان ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «ك – *k*» بىلەن «ل – *l*» (يەنى «كِلْ *gil // kil*») نى قوشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇيرۇق پېئىل ئىككى ھەرپلىكتىن تۆت ھەرپلىككە، ئۈچ ھەرپلىكتىن بەش ھەرپلىككە، تۆت ھەرپلىكتىن ئالتە ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرْغِلْ *barqil* — بارغىن (كەتكىن)»، «تُرْغِلْ *turqil* — تۇرغىن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئىككى سۆز قاتتىق ئېيتىلغىنى ئۈچۈن ئاخىرىغا ئاۋۋال «غ – *ŋ*» ئاندىن «ل – *l*» قوشۇلغان. «غ – *ŋ*» بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردە بولسا، مۇنداق: «تاغْقا اَغْقِلْ *taoqka aoqkil* — تاغقا چىققىن»، «سُوتْ سَغْقِلْ *süt saoqkil* — سۈت ساغقىن». سۆز «غ – *ŋ*» بىلەن ئاياغلاشقاچقا «ق – *ķ*» قوشۇلۇپ كەلگەن.

تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اَفْكا كِرْكِلْ *əvgə kirgil* — ئۆيگە كىرگىن»، «يَرْماقْ تِرْكِلْ *yarmaķ tərgil* — يارماق (پۇل) تەرگىن (يىغقىن)». يۇقىردا ئېيتىلغان سەۋەبلەر بىلەن بۇ سۆزلەرنىڭ ئايىغىغا «ك – *k //g*» بىلەن «ل – *l*» قوشۇلغان ۋە شۇنىڭ//بىلەن بۇ سۆز ئىككى ھەرپلىكتىن تۆت ھەرپلىككە ئايلانغان.

ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «يُكْ كُتُرْ *yük kətür* — يۈك كۆتۈر»، «تامْ اُتُرْ *tam ətür* — تام تەش» دېگەن جۈملىلەردىكى «كُتُرْ *kətür*»، «اُتُرْ *ətür*» پېئىللىرىدىن بۇ خىل بۇيرۇق ياسالسا، پېئىل ئۈچ ھەرپلىكتىن بەش ھەرپلىككە ئايلىنىپ، «كُتُرْكِلْ *kətürgil* — كۆتۈرگىن»، «اُتُرْكِلْ *ətürgil* — تەشكىن» شەكلىنى ئالىدۇ.

تۆت هەرپلىك پېئىللارغا مىسال: «اَتْ سُـــقْغَرْ at suvoqar —— ئات سۇغار»، «مَنِ اُذْغُرْ məni ożoqur —— مېنى ئويغات» دېگەن جۇملىلەردىكى «سُـقْغَرْ suvoqar»، «اُذْغُرْ ożoqur» پېئىللىرىدىن بۇ خىل بۇيرۇق ياسالسا، پېئىل تۆت هەرپلىكتىن ئالتە هەرپلىككە ئايلىنىپ «سُقْغَرْغِلْ suvoqaroqil —— سۇغارغىن»، «اُذْغُرْغِلْ ożoquroqil —— ئويغاتقىن» شەكلىنى ئالىدۇ.

بۇ خىلدىكى بۇيرۇق شەكىللىرى پەقەت تىڭشىغۇچى بىرلىك ھالىتىدە كەلگەندىلا قوللىنىلىدۇ. تىڭشىغۇچى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ (كۆپلۈكتە) بولسا، بۇ شەكىللەر قوللىنىلمايدۇ.//

288

پېئىللارنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ شەخسكە قارىتىلغان بۇيرۇق شەكلى بىر قائىدە ئاساسىدا ياسىلىدۇ.//بۇنىڭدا ئەرلەر سىيغىسى بىلەن ئاياللار سىيغىسى پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ، مەسىلەن: بىر كىشىگە قارىتا «بَـرْ bar – بار» دېيىلسە، ئىككى كىشىگە قارىتا «بَـرِينِكْلَارْ اِكِـيكُو bariŋlar ikigü —— ئىككىڭلار بېرىڭلار»، كۆپلۈك ئۇچۇن «بَرِينِكْلَارْ قَمُغْ bariŋlar ķamuoq —— ھەممىڭلار بېرىڭلار» دېيىلىدۇ.

ئەگەر تىڭشىغۇچى ياشانغانلىقى ۋە ئورنى ئۇچۇن ھۆرمەتلىنىدىغان ئادەم بولسا، تۇركىلەر ئۇنىڭغا نىسبەتەن كۆپلۈك شەكلىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «بار» دېيىش ئورنىغا«بَرِنْكْ barıŋ» دەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «بېرىڭلار»دۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بىرلىكتە «بَرْ bar —— بار»، كۆپلۈكتە «بَـرِنْكْ barıŋ —— بېرىڭ» دەيدۇ. كۆپلۈك بەلگىسى بولغان «لارْ – lar // lər»نى چۈشۈرۈپ قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا بىرلىكتە ھۆرمەتلەش ۋە سۆيۈمچانلىق ئۈچۈن ئاۋازال غۇننىلىك كاف «نك – ŋ» ئاندىن «ز – z» («نِكِزْ – ŋiz») نى قوشىدۇ. دېمەك، ئوغۇز تىلىدا بىرلىكتىمۇ كۆپلۈك ئۇستىگە كۆپلۈك قوشۇلغان بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلَبْ مَنِى قُيْمَنكِزْ	avlap məni ķoymaŋiz	[مېنى ئوۋلاپ، تاشلىۋەتمەڭ،
اَيِقْ اَيِبْ قَيْمَنكِزْ//	ayïk ayïp kaymaŋiz	ۋەدە قىلىپ يېنىۋالماڭ،
اَقَرْ كُزُمْ اُشْ تَنكِزْ	akar kөzüm ux təŋiz	كۆزۈم خۇددى دېڭىزدەك ئاقىدۇ،
تَكْرا يُرا قُشْ اُجارْ	təgrə yөrə ķux uqar	چۆرىسىدە قۇشلار ئۇچىدۇ.]

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

سۆيگىنىگە قارىتا شۇنداق دەيدۇ: مېنى ئوۋلىۋالغاندىن كېيىن تاشلىۋەتمەڭ، قىلغان ۋەدىڭىزدە تۇرۇڭ، كۆز يېشىم دېڭىز سۈيىدەك ئاقماقتا (ياش تۆزلۈقلۇقتا دېڭىز سۈيىگە ئوخشىتىلىدۇ)، ئۇنىڭ چۆرىسىدە قۇشلار ئۇچۇپ يۇرۇشىدۇ.

بۇنداق شەكىل تىڭشىغۇچىغىلا قوللىنىلىدۇ، بىرىنچى شەخس ۋە ئۇچىنچى شەخسلەردە قوللىنىلمايدۇ. چۈنكى، غۇننىلىك كاف (نك – ŋ) پەقەت تىڭشىغۇچىغا بۇيرۇق قىلىنغاندىلا كۆرۈلىدۇ. «بَرْدِنْكْ bardiŋ —— باردىڭ»، «كَلْدِنْكْ kəldiŋ —— كەلدىڭ» دېيىلسە، بۇ//بۇيرۇق ئەمەس، تىڭشىغۇچىنىڭ ئىشىدىن خەۋەر بەرگەنلىك. شۇڭا، بۇيرۇق شەكلىدە غۇننىلىك كاف «نك – ŋ» نى چۈشۈرمەي «بَرِنْكْ bariŋ —— بېرىڭ» دېسىمۇ، ئۇ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن ئارىلىشىپ كەتمەيدۇ.

289

ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «د – d» بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى شەخسلەرنىڭ ھەممىسىدە دائىم كەسرىلىك (ئاخىرىغا i //i ئۇلىنىپ) كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِمْ bardim —— باردىم، بَرْدِنْكْ bardiŋ —— باردىڭ، // بَرْدِي bardi —— باردى» ئوخشاشلار. مۇشۇ ھاللارنىڭ ھەممىسىدە «د – d» كەسرىلىك كەلدى. «بَرْدِمْ bardim» دېگەندىكى «م – m» ئىش ـ ھەرىكىتىنىڭ بىرىنچى شەخس تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە، «بَرْدِنْكْ bardiŋ» دېگەندىكى «نك – ŋ» ئىككىنچى شەخسنىڭ قوشۇمچىسى، «بَـرْدِي bardi» دېگەندىكى «ى – ي» ئۈچىنچى شەخسنىڭ قوشۇمچىسى.

تۈركىلەر ئىككىنچى شەخس بىرلىككە ھۆرمەت يۈزىسىدىن «بَرْدِنكِـــزْ bardiŋiz —— باردىڭىز» دەيدۇ. غۇننىلىك كاف (نك – ŋ) بىلەن «ز – z» ئەسلىدە كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئىدى. ئوغۇزلار بۇنى كۆپلۈك ئۈچۈن قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِنكِـــزْ //bardiŋiz —— باردىڭلار». بۇ نۇقتىدا ئوغۇزلارنىڭ قوللىنىشى قائىدىگە ئۇيغۇن بولسىمۇ، لېكىن سۆزنىڭ چىرايلىق بولۇشى ۋە چوڭ بىلەن كىچىكنى پەرق ئېتىش يۈزىسىدىن ئالغاندا تۈركىلەرنىڭ يەنىلا مۇۋاپىقتۇر.

يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك، بۇ مىساللارنىڭ ھەممىسىدە «د – d» ھەرپى كەسرىلىك كېلىدۇ. پۈتۈن تۈركىلەرنىڭ تىلىدا ھەرقايسى بۆلۈملەردىكى ھەممە پېئىللار مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ.

فائىل (ئىشلىگۈچى): بۇ بابتا ۋە باشقا بابلارنىڭ ھەممىسىدە فائىللار بىلدۈرىدىغان مەنە پەرقىگە قاراپ بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئىش ـ ھەرىكەتنى سادىر

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قىلغۇچىنى بىلدۈرىدىغان فائىللارنى قانداق ئىپادىلەشتە تۈركىلەر ئارا بىرلىك بولمىسىمۇ، باشقىلىرىدا، مەسىلەن: پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەردە بىرلىك بار؛ ھەممە تۈركىلەر ئۇقۇمدا ھەر خىل بولۇشىغا قارىماي، بۇلارنى بىر قېلىپتا سۆزلەيدۇ.

بىرىنچى، تۈركىلەردە پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەرنىڭ ھەر خىللىقى توغرىسىدا. مەسىلەن: «بَرْدَجِي bardaqi — بارغۇچى»، «تُرْدَجِي turdaqi — تۇرغۇچى، قوپقۇچى» دېگەن سۈپەتلەرنى ئالساق، بۇ سۈپەتلەر ئۆتكەن زامان پېئىلىدىن ياسالغان، يەنى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «د – d» بىلەن «ى – يا» ئارىسىغا «ج – q» قوشۇلۇپ ياسالغان. ئوغۇز، قىپچاق، ياغما، ئوغراق، سۇۋارلار ۋە// رۇس ئېلىگە قەدەر بولغان پەچەنەكلەر تىلىدا مۇشۇنداق قوللىنىلىدۇ.// قائىدىسىمۇ مۇشۇنداق. چۈنكى، «بَرْدِي bardī – باردى» پېئىلىدا «د – d» ھەرپى ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدۇ. «ى – يا» ھەرپى پېئىلنىڭ ئۈچىنچى شەخسكە تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. پېئىل ئىككىنچى شەخسكە قارىتىلغان بولسا، «بَرْدِڭْ bardiŋ — باردىڭ» دەپ ئېيتىلىپ، «ى – يا» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. «بَرْدِمْ bardim — باردىم» دەپ ئېيتىلىپ، «ى – يا» ھەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ئالامىتى بولغان «د – d» ھەرپى جايىدا قالىدۇ، يەنى ئۈچ خىل ئەھۋالنىڭ ھەممىسىدىلا چۈشۈپ قالمايدۇ. بۇنىڭدىن «بَرْدَجِي bardaqi — بارغۇچى» دېيىلىشى بىلەن بۇ يەردىكى «ج – q» ۋە «ى – يا»نىڭ سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. بۇ يەردىكى «ى – يا» ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ ئۈچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئەمەس. شۇنداق بولغاچقا، بۇ «ى – يا» نىسبەتنى، سۈپەتنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْجى atqi — قاسساپ»، «اَتْمَكْجى atmakqi — ناۋاي» دېگەنلەردىكىگە ئوخشاش.

پۈتۈن تۈرك قەبىلىلىرى ھۇنەر ـ كەسىپ قىلغۇچىلارنىڭ سۈپىتىنى ئىپادىلەشتە ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا//ئوخشاشلا «ج – q» بىلەن «ى – يا» يەنى «جى – qi //qi»نى قوشىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ tariɣ — ئاشلىق» سۆزىدىن «تَرِغْجِي tariɣqi — دېھقان»، «اَتُكْ atük — ئۆتۈك» سۆزىدىن «اَتُكْجِي atükqi — ئۆتۈكچى، موزدۇز» دېگەن سۆزلەرنى ياسىغانغا ئوخشاش.

دېمەك، تۈركىلەرنىڭ «بَرْدَجِي bardaqi — بارغۇچى»، «تُرْدَجِي turdaqi — تۇرغۇچى» دېگەن سۆزلىرى پېئىللاردىن ياسىلىدىغان سۈپەتلەر، ئالدىنقىلىرى ئىسىملاردىن ياسىلىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ بىر خىل قائىدىدە بولغىنى مۇڭاپىقراق.

تەركىبىدە «ق – q» ياكى «ك – k» كەلگەن، ياكى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردە ياكى باشقىلاردا بۇ قائىدە ئۆزگەرمەيدۇ. پەقەت چىگىل، قەشقەر، بالاساغۇن، ئارغۇ، بارسغان ۋە يۇقىرى چىنغىچە بولغان ئۇيغۇر تىللىرىدا بۇ مەنىدىكى پېئىلدىن ياسىلىدىغان سۆزلەر پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسىلىدۇ. تەركىبىدە «ق – q» ياكى «غ – ɣ» ھەرپى كەلگەن ياكى قاتتىق (توشقۇزۇپ) تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «د – d» ئورنىغا «غ – ɣ»كېلىدۇ، باشقىلىرىدا يۇمشاق «ك – g» كېلىدۇ،// «ج – q» بىلەن «ى – يا» ئۆز پېتىچە قالىدۇ، يەنى بۇلارنىڭ تىلىدا «بَرْ bar — بار» دېگەن بۇيرۇق// پېئىلدىن «بَرْغُوچِي baroquqi — بارغۇچى» دېگەن سۆپەت، «تُرْ tur — تۇر» دېگەن بۇيرۇق پېئىلدىن «تُرْغُوچِي turoquqi — تۇرغۇچى» دېگەن سۆپەت ياسىلىدۇ.

تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «يا قُرْغُوچِي ya kuroquqi — يا قۇرغۇچى»، «تَقارْ قَبْغُوچِي tavar kapoquqi — مال بۇلىغۇچى».

تەركىبىدە «غ – ɣ» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اَتْ سُوغَرْغُوچِي at suvoɣaroquqi — ئات سۇغارغۇچى»، «مَنِي اُذْغُورْجِي[1] məni ożoquroquqi — مېنى ئويغاتقۇچى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تەركىبىدە «غ – ɣ» ھەرپى كەلگەن ئىككى ھەرپلىك سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى «غ – ɣ» ھەرپى «ق – q»غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تاغْقا اَغْقُوچِي taoɣka aoqkuqi — تاغقا چىققۇچى»، «قُوىْ سَغْقُوچِي koy saoqkuqi — قوي ساغقۇچى» دېگەنگە ئوخشاشلار.//بۇ يەردە ئىككى بوغۇز ھەرپى («غ – ɣ»)نى يانمۇيان تەلەپپۇز قىلىش قىيىن بولغاچقا، يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئىككىنچى «غ – ɣ»ھەرپى «ق – q» غا ئايلاندۇرۇلغان.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُذْغُورْجِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، شۇ بەتنىڭ قىرغىقىدا «اُذْغُورْغُوچِي» دەپ تۈزىتىلگەن. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنى «ożoquroquqi » دەپ ئالدۇق.

«غ – ɋ» بىلەن ئاياغلاشقان بۇيرۇق پېئىل شەكلىدىمۇ قائىدە مۇشۇنداق، يەنى «غ – ɋ» ھەرپى «ق – ḳ» غا ئايلىنىدۇ: «تاغْقا اَغْقِل taɋḳa aɋḳïl — تاغقا چىققىن»، «سُوتْ سَغْقِلْ süt saɋḳïl — سۈت ساغقىن» دېگەنگە ئوخشاش.

تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن سۆزلەردە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىنى بىلدۈرىدىغان «د – d» قوشۇمچىسىنىڭ ئورنىغا يۇمشاق «ك – g» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «كُلْكُوجِي اَرْ külgüqi ər — كۈلگۈچى ئادەم»، «اَڤْكا كَرْكُوجِي əvgə kirgüqi — ئۆيگە كىرگۈچى». يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردىمۇ شۇنداق. مەسىلەن: «يَرْماقْ تِيرْكُوجِي yarmaḳ tərgüqi — يارماق (پۇل) يىغقۇچى»، «اَتْ سُرْكُوجِي at sürgüqi — ئات سۈرگۈچى، ئات ھەيدىگۈچى» دېگەندىكىگە ئوخشاش. ئوغۇزلار ۋە مەن ئۇلار بىلەن بىللە بايان قىلغان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرى يۇقىرىقى قائىدە بويىچە بولىدۇ. ئوغۇزلار ۋە مەن ئۇلار بىلەن بىللە بايان قىلغان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇ خىل سۈپەتلەر چىگىل تۈركلىرى ۋە باشقا تۈركلەرنىڭكىگە//بەزىدە ئوخشاپ قالىدۇ، ھەتتا ئارىلىرىدا پەرق كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن: قۇدىلار (قېيىن- بويانلار) ئوتتۇرىسىدا بېرىپ - كېلىپ يۈرىدىغان ئادەمنى//ئوغۇزلار «يُرِيْدَجِي yorïdaqï» دېمەي، پۈتۈن تۈركىي تىللاردىكىگە ئوخشاش «يُرِغْجِي yorïɋqï» دەيدۇ؛ دېھقاننىمۇ «تَرِيدَجِي tarïdaqï» دېمەي، «تَرِغْجِي tarïɋqï» دەيدۇ. بۇنداق سۈپەتلەر بۇيرۇق ئاساسىدا ياسىلىدىغانلىقى ۋە بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق بولغىنى ئۈچۈن، سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە «جى qï //qi» نى قوشۇش بىلەنلا كۇپايىلىنىشكە بولمايدۇ. بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا بىر ھەرىكە بېرىلىش بىلەن «بَرُجِي baruqï»، «تُرُجِي turuqï» قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق قىلىنىدىغان بولسا، پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى يوقالغان بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلار تەركىبىدە «ق – ḳ» كېلىدىغان ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «غ – ɋ» نى، يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ۋە تەركىبىدە «ك – k» كېلىدىغان سۆزلەرگە يۇمشاق «ك – g» نى قوشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق پېتى قالىدۇ. دېمەك، بۇنىڭدىن بۇنداق سۈپەتلەرنىڭ مەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدىغانلىقى مەلۇم بولدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئاندىن قالسا، بۇ خىل سۈپەتلەردە مۇشۇ مەنە//ئۈچۈن باشقا ھەرپلەرنى قوشقاندىن كۆرە، «غ – ɋ» ياكى «ك – g» ھەرپلىرىنىلا قوشۇش ياخشىراق، چۈنكى بۇ ئىككى ھەرپ ئىزافەتلىك مەستەرلەردىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ تُرُغِي نَتَكْ anïŋ turuɋï nətəg — ئۇنىڭ تۇرۇشى قانداق»، «تازْ كَلِكِي بُرْكْجِيكا taz kəligi bərkqigə — تازنىڭ كېلىدىغان يېرى بۆكچىنىڭ دۇكىنى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُرُغِي turuɋï» ۋە «كَلِكِي kəligi» سۆزلىرىگە ئوخشاش.

ئەرەبچىدە فائىل بەزىدە مەستەر ئارقىلىق سۈپەتلىنىدۇ. مەسىلەن: «رَجُلٌ نَوْمٌ وَرَجُلٌ صَوْمٌ» ئىبارىلىرى «رَجُلٌ نَائِمٌ وَرَجُلٌ صَائِمٌ» دېگەن مەنىدىدۇر. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «قُلْ اَرَأَيْتُمْ اِنْ اَصْبَحَ ماؤُكُمْ غَوْرًا» دېگەن ئىبارىسىدىكى «غَوْرًا» سۆزى «غائِرًا» مەنىسىدىدۇر. ھەممە بۆلۈملەردە، تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ھەر خىل قوللىنىلىدىغان سۈپەتلەر مۇشۇنىڭدىن ئىبارەت.

ئىككىنچى، ئىش- ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشى ۋە تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر توغرىسىدا. بۇنداق سۈپەتلەر ھەممە بابلاردا پۈتۈن تۈركىي قەبىلىلەر ئارا بىردەك بۇيرۇق شەكلىدىن ياسىلىدۇ. بۇ سۈپەتنى ياساشتا، تەركىبىدە «ق – ḳ» ھەرپى بولغان ۋە قاتتىق//ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «غان – ɋan» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە «غ – ɋ» ئورنىدا يۇمشاق «ك – g» (يەنى «كان – gən») قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْ bar — بار» دېگەن بۇيرۇق پېئىلىدىن ئىشلىگۈچىدە ئىش – ھەرىكەتنىڭ تەكرار پەيدا بولىدىغانلىقى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، «اُلْ اَرْ اُلْ اَڤْكا بَرْغانْ ol ər ol əvgə barɋan —//ئۇ ئۆيگە بېرىپلا تۇرىدىغان ئادەم ئۇ» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «اُلْ اَرْ اُلْ اِيْش لارْقا تُرْغانْ ol ər ol ïxlarḳa turɋan — ئۇ ئىشقىلا تۇرغان ئادەم ئۇ» يەنى «ئۇ ھەمىشە چوڭ ئىشلار ئۈستىدە تۇرىدىغان ئادەم ئۇ» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُرْغانْ اُلُغْ اِشْلَقا	*turoqan uluoq ixlaka*
تِرْكِي اُرُبْ اَشْلَقا	*tərgi urup axlaka*
تُمْلُغْ قَدِرْ قِشْلَقا	*tumluoq kadir kixlaka*
قُذْتِي اَرِكْ اُمْدُرُو	*kożti ərig umduru* //

II 69

[ئۇلۇغ ئىشلارغىلا تۇرىدىغان،

داستىخان سېلىپ ئاش بېرىدىغان (ئادەم ئىدى).

راسا سوغۇق قىشلاردا،

كىشىلەرنى ئومۇندۇرۇپ قويدى.]

بىر ئادەم توغرىسىدىكى مەرسىيىدە شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئۇلۇغ ئىشلار ئۈستىدە چىڭ تۇرىدىغان، قاتتىق قىشلاردا داستىخان سېلىپ (كىشىلەرگە) تاماق بېرىپ تۇرىدىغان ئادەم ئىدى، ئەمدى كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ ياخشىلىقى ۋە سېخىيلىقى بىلەن ئومۇندۇرۇپ قويۇپ، تاشلاپ كەتتى.

تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالساق، «كُلْكانْ اَرْ *külgən ər* — كۈلگەك ئادەم» دېگەن ئىبارىدىكى «كُلْكانْ *külgən*» دېگەن سۈپەت «كُلْ *kül* — كۈل» دېگەن بۇيرۇق شەكلىگە «كان – *gən*» قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئىش- ھەرىكەتنى سۈپەتلەنگۈچىنىڭ يەنى ئىشلىگۈچىنىڭ تەكرار سادىر قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان «غ – *oq*» ۋە «ك – *g*» ھەرپلىرىنىڭ بۇنداق سۈپەتلەردە كېلىشى توغرا بولغىنىدەك، تەكرار سادىر قىلغانلىقنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئاساسىدا ياسىلىپ، بىر قېتىم سادىر قىلغانلىقنى بىلدۈرىدىغان «بَرْغُوجِي *baroquqi* — بارغۇچى»، «كَلْكُوجِي *kəlgüqi* — كەلگۈچى» دېگەن سۆزلەردە// كېلىشى تېخىمۇ توغرا. بۇ ئەرەبچىدىكى «فَعَّالْ *fə'al*» ياكى «مِفْعالْ *mif'al*» ۋەزنىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. ئۇلار ئىش - ھەرىكەتنىڭ كۆپ قېتىم پەيدا بولۇشىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «شَرّابٌ»، «طَلّاعٌ»، «مِطْعامٌ» ۋە «مِطْعانْ» شەكىللىرىنى قوللىنىدۇ.

II 70

ئۇچىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئورۇنداشتىن بۇرۇن مەزكۇر ئىش - ھەرىكەتنى قىلغۇسى كەلگەنلىكىنى، ئۇنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت بولۇپ، بۇ بۇيرۇق شەكلىدىن ياسالمايدۇ. بەلكى بۇنداق سۈپەتنى ياساشتا تەركىبىدە «ق – *k*» ياكى «غ – *oq*» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ يىلتىزىغا «غْساقْ – *oqsak*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ ۋە تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن سۆزلەرنىڭ يىلتىزىغا مەزكۇر قوشۇمچىدىكى «غ – *oq*» ھەرپى ئورنىدا «ك – *g*»، «ق – *k*» ھەرپى ئورنىدا «ك – *k*» كېلىدۇ[1]. بۇيرۇق شەكلىدە ساكىنلىق كەلگەن ئاخىرقى ھەرپ كەسرىلىك قىلىنىدۇ.// «بَرْ *bar* – بار» دېگەن بۇيرۇق پېئىلدىن مۇشۇ مەنىدىكى سۈپەت ياسالسا، «اُلْ اَڤكا بَرِغْساقْ اُلْ *ol əvgə bariqsak ol* — ئۇنىڭ ئۆيگە بارغۇسى بار»// دېيىلىدۇ. «تُرْ مُنْدا *tur munda* — مۇندا تۇر» دېگەن جۈملىدە كەلگەن بۇيرۇق پېئىل «تُرْ – *tur*» دىن مۇشۇ مەنىدىكى سۈپەت ياسالسا، «اُلْ مُنْدا تُرُغْساقْ اُلْ *ol munda turuqsak ol* — ئۇنىڭ مۇندا تۇرغۇسى بار» دېيىلىدۇ. تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالساق، «اُلْ بَرُو كَلِكْساكْ اَرْدِي *ol bərü kəligsək ərdi* — ئۇنىڭ بېرى كەلگۈسى بار ئىدى»، «اُلْ اَڤْكا كِرِكْساكْ اُلْ *ol əvgə kirigsək ol* — ئۇنىڭ ئۆيگە كىرگۈسى بار ئىدى». يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «اُلْ تَڤارْ تِرِكْساكْ اُلْ *ol tavar tərigsək ol* — ئۇنىڭ مال يىغقۇسى بار» دېيىلىدۇ. بۇ قائىدىلەرنى ئېسىڭدە تۇت.

بۇ ئۇقۇم ئەگەر ئىسىملاردا ئاڭلىتىلماقچى بولغاندىمۇ، كىشى شۇنىڭ بىلەن سۈپەتلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اُلْ تَڤَرْساقْ *ol ər ol tavarsak* — ئۇ مالپەرەس ئادەم ئۇ»، «بُو اُراغُتْ اُلْ اَرْساكْ *bu uraqut ol ərsək* — بۇ ئەرسەك (ئەر خۇمار) خوتۇن» دېگەنگە ئوخشاشلار. لېكىن، مۇنداق ئىسىملارغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىنىڭ بېشىدا «غ – *oq*» ياكى «ك – *g*» ھەرپى كەلمەيدۇ.

تۆتىنچى، خەۋەر قىلىنماقچى بولغان مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى// ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت بولۇپ، بۇنىڭدا

294

II 71

II 72

[1] ئاپتور بۇ سۈپەتتە سۆز يىلتىزىنىڭ ساكىن ھالەتتە قالمىغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بۇيرۇق پېئىلدىن ياسالمايدۇ» دېسە كېرەك.

ئىشلىگۈچىنىڭ شۇ ئىش- ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان مەنىمۇ بولىدۇ. بۇنداق سۆيەت پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ، يەنى بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىنلىق ھالىتىدە قالىدۇ. تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ، ل، ق — ɣULUq» قوشۇلىدۇ؛ يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىدىكى «غ – ɣ» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – g»، «ق — q» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – k» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَـرْ — bar» بار» دېگەن ئىش - ھەرىكەتنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولساق، «اُلْ بَرْغُلُقْ اَرْدى — ol barƣuluq ərdi» ئۇ بارغۇلۇق ئىدى» دەيمىز، بۇ «ئۇنىڭ بېرىشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بارماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك «اُلْ مُنْدا تُرْغُلُقْ اَرْدي — ol munda turƣuluq ərdi» ئۇ مۇندا تۇرغۇلۇق ئىدى» دېسەك،// بۇ «ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشى كېرەك ئىدى ياكى ئۇ بۇ يەردە تۇرماقچى بولدى» دېگەن بولىدۇ.

ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى بۇ قوشۇمچىدىكى «ل - l» ھەرپى ئورنىغا «س - s» ھەرپىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن:// «اُلْ مُنْدا بَرِغْسَقْ اَرْدي — ol munda turuƣsaq[1] ərdi»، «اُلْ مُنْدِنْ بَرِغْسَقْ تَكُلْ — ol mundin bariqsaq təgül» ئۇ بۇ يەردىن كەتمەكچى ئەمەس» دېگەنىدەك.

بۇنداق سۆيەتلەر ئىككى ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا بەش ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ، ئۈچ ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا ئالتە ھەرپلىككە، تۆت ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالسا يەتتە ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ. خۇدا خالسا، بۇلار ئۆز ئورۇنلىرىدا سۆزلىنىدۇ.

بەشىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت بولۇپ، بۇ سۆيەت بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقنى بىلدۈرۈش جەھەتتىكى يۇقىرىدا سۆزلەنگەن سۆيەتكە يېقىن. بۇ سۆيەت بۇيرۇق شەكلىدىن ياسالماي، سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى كەسرىلىك قىلىنىدۇ.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَرِغْسَقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئەرەبچىسىنى ۋە ئاپتورنىڭ يۇقىرىدا «بَـرْ bar» ۋە «تُرْ tur» پېئىللىرىنى مىسالغا ئېلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «turuƣsaq» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مەسىلەن: « بَرْ bar — بار » دېگەندەك. قوشۇمچىنىڭ باش ھەرپى ھەممە بابلاردىكى پېئىللاردا ساكىنلىق كېلىدۇ.//

بۇ سۆيەت تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە بۇيرۇق شەكلىدىن كېيىن «غ، ل، ى — غْـلِي ɣli» ۋە تەركىبىدە «ك – k» كەلگەن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – ɣ» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ك – g» (يەنى «كْلِي gli») نى كەلتۈرۈش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ سَنكا بَرِغْلِي مَنْ mən saŋa bariqli mən — مەن ساڭا بارغىلىۋاتىمەن، يەنى مەن سەن تەرەپكە بېرىشنى كۆڭلۈمگە پۈكتۈم»، «اُلْ مُنْدا تُـرُغْلِي اُلْ ol munda turuqli ol — ئۇ بۇ يەردە تۇرغىلىۋاتىدۇ، يەنى ئۇ بۇ يەردە تۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن» دېگەن مىساللاردىكى «بَرِغْلِي bariqli»، «تُـرُغْلِي turuqli» دېگەنلەرگە ئوخشاش. تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال ئالساق، «اُلْ مَنكا كَلِكْـلِي تُـرُرْ ol maŋa kəligli turur — ئۇ ماڭا كەلگىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ مَنكا تَقْـارْ بِـرِكْلِي اُلْ ol maŋa tavar bərigli ol — ئۇ ماڭا مال بەرگىلىۋاتىدۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇنداق سۆيەتلەر ئىزافەتلىك مەستەرلەردىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزى مەستەر

بولسىمۇ، لېكىن «ل – l» بىلەن «ى – يا» (يەنى «لى li // li») قوشۇلۇش بىلەن// سۆيەتكە ئايلىنىدۇ. چۈنكى، بىز يىلتىزنىڭ ئاخىرىدىكى ساكىنلىق كەلگەن ھەرپنى ھەرىكەلىك قىلىپ ئۇنىڭغا «غ – ɣ» ياكى يۇمشاق «ك – g» قوشۇش بىلەن ئىزافەتلىك مەستەر ياسىلىدىغانلىقىنى ۋە بۇ مەستەر شۇ تاپتا ئىش - ھەرىكەتنىڭ قىلىنۇاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق.// مەسىلەن: «اَنِكْ بَرِغي كُرْ anïŋ bariqi kər — ئۇنىڭ بېرىشنى قارا»، «اَنِـكْ كَلِكِـي كُـورْ anïŋ kəligi kər — ئۇنىڭ كېلىشىنى قارا» دېگەن جۈملىلەردىكى «بَـرِغي bariqi»، «كَلِكِي kəligi» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇلار ئەسلىدە مەستەر بولسىمۇ، مەن يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمدەك، «لى li // li» قوشۇلۇش بىلەن سۆيەتكە ئايلانغان.

ھەممە تۈرك قەبىلىلىرى مۇنداق سۆيەتلەرنى بىر خىلدا قوللىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلار ئارىسىدا ئىختىلاپ يوق. مۇشۇنداق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان بەش تۈرلۈك سۆيەت پېئىلىنىڭ ھەممىسى مەن كۆرسەتكەن ئاشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ.

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش ھەممە بابلاردا بىر قائىدە بويىچە بولىدۇ، يەنى پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا «م – m» بىلەن «ش – x» (يەنى «مِشْ mix // mix») قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «يا قُرْ ya kur — يا قۇر» دېگەن//جۈملىدىكى «قُرْ kur — قۇر» دېگەن پېئىلدىن ئىش- ھەرىكەتنىڭ بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتداش ياسالسا، «قُرْمِشْ يا kurmix ya — قۇرۇلغان يا» بولىدۇ. «قَزْمِشْ اَرِقْ kazmix arik — قېزىلغان ئېرىق» سۆزىمۇ شۇنداق. ئۆتۈملۈك پېئىللاردا مۇشۇ ئىككى ھەرپ «م – m» بىلەن «ش – x» («مِشْ mix // mix») قوشۇلىدۇ. يىلتىزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى ساكىن ھالىتىدە قالىدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىمۇ بەزىدە «مِشْ mix // mix» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَڤْكا بَرْمِشْ əvgə barmix — ئۇ ئۆيگە بېرىپتىكەن»، «اُلْ مَنكا كَلْمِشْ ol maŋa kəlmix — ئۇ ماڭا كېلىپتىكەن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مىساللاردا «مِشْ mix//mix» قوشۇمچىسى «بَرْدِي bardi»، «كَلْدى kəldi» پېئىللىرىدىكىدەك ئۆتكەن زاماننى بىلدۈرىدىغان «دى di // di» قوشۇمچىسى ئورنىغا كەلگەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرق شۇكى، ئۆتكەن زاماننى بىلدۈرىدىغان «دى di//di» قوشۇمچىسى سۆزلىگۈچىنىڭ ئىش- ھەرىكەتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىدىن ۋە شۇ ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئەمەلىيەتتە بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مەسىلەن: «بَرْدِي bardi — باردى» دېيىلىشى//بىلەن «ئۇ باردى»، «مەنمۇ ئۇنىڭ بارغانلىقىنى جەزمەن كۆردۈم» دېگەن مەنە بىلىنىدۇ. «مِشْ mix//mix» قوشۇمچىسى ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سۆزلىگۈچى يوق ۋاقىتتا بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ بَرْمِشْ ol barmix — ئۇ بېرىپتۇ، مەن ئۇنىڭ بارغانلىقىنى كۆرمىدىم»، «اُلْ كَلْمِشْ ol kəlmix — ئۇ كېلىپتۇ، مەن ئۇنىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرمىدىم» دېگەنلەرگە ئوخشاش.//

ئۆتۈمسىز پېئىللار ۋە ئۇلاردىن باشقا بارلىق ئۆتكەن زامان پېئىل شەكىللىرى ئىزچىل سۈرەتتە مۇشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ. بۇنىڭدا ئەرلەر سىيغىسى بىلەن ئاياللار سىيغىسى، تەركىبىدە «ق – k» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان، تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەر پەرقلەنمەي بىر

II 76

II 77

297

خىل قائىدە بويىچە كېلىدۇ. «مِشْ mix //mix» قوشۇمچىسى «بَرْمِشْ كِشِي barmix kixi — بارغان كىشى»، «كَلْمِشْ اَرْ kəlmix ər — كەلگەن ئادەم» دېگەن ئىبارىلەردىكى پېئىللارنى سۈپەتداشقا ئايلاندۇرغان. بۇ يەردە «بَرْدِي»، «كَلْدِي» سۆزلىرىدىكىدەك «دى di // di» قوشۇمچىسىغا ئورۇن يوق.

پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى (تەسرىف): ياغما، توخسى، چىگىل، ئارغۇ ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق چىنغا قەدەر جايلاشقان//كۆپچىلىك تۈرك قەبىلىلىرى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىنى بىر خىلدا «دى di//di» نى ئۇلاش بىلەن ئىپادىلەيدۇ. بۇلار بىر كىم كەتكەن بولسا، «بَرْدِي bardi — باردى» دەيدۇ.

ئوغۇزلار، قىپچاقلارنىڭ بەزىلىرى ۋە سۇۋارلار ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. بۇلار «ى – يا» ئورنىغا تەركىبىدە «ق – k» ياكى «غ – ɣ» كەلگەن، ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «ق – k» نى، تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن، ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «ك – k» نى قوشىدۇ. بۇ تىلدا بىرلىك بىلەن كۆپلۈك شەكلى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەنمەي بىر خىل كېلىدۇ.

تەركىبىدە «ق – k» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «يا قُرْدُقْ ya kurduk — ئۇ يا قۇردى»، شۇنىڭدەك «مَنْ يا قُرْدُقْ mən ya kurduk — مەن يا قۇردۇم»، «بِزْ يا قُرْدُقْ biz ya kurduk — بىز يا قۇردۇق» دېگەنگە ئوخشاشلار.

تەركىبىدە «غ – ɣ» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ سُوتْ سَغْدِي ol süt saɣduk[1] — ئۇ سۈت//ساغدى»، «اُلارْ تاغْقا اَغْدُقْ olar taɣka aɣduk — ئۇلار تاغقا چىقتى» دېگەنگە ئوخشاش. بىرىنچى شەخس كۆپلۈكىدە بولسا، «بِزْ اَغْدُقْ biz aɣduk — بىز چىقتۇق» دېيىلىدۇ.

قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ اَنِي اُرْدُقْ ol ani urduk — ئۇ ئۇنى ئۇردى»، «مَنْ مُنْدا تُرْدُقْ mən munda turduk — مەن مۇندا تۇردۇم» دېگەنگە ئوخشاش.

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «سَغْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يۇقىرىدا سۆزلەنگەن قائىدىگە ئاساسەن، بۇ پېئىلنىڭ «سَغْدُقْ» بولۇشى تەلەپ قىلىنىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ پېئىلنى «saɣduk»دەپ ئالدۇق.

II 78

II 79

تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ كَلْدُكْ ol kəldük — ئۇ كەلدى»، «بِزْ كَلْدُكْ biz kəldük — بىز كەلدۇق»، «اُلارْ اَڤْكا كِرْدُكْ olar əvgə kirdük — ئۇلار ئۆيگە كىردى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

يۇمشاق ئېيتىلمىدىغان سۆزلەرگە مىسال: «مَنْ اَنكَرْ تَڤارْ بِيرْدُكْ mən aŋar tavar bərdük — مەن ئۇنىڭغا مال بەردىم»، «مَنْ يَرْماقْ تِيرْدُكْ mən yarmaq tərdük — مەن يارماق (پۇل) تەردىم، يىغدىم » دېگەنگە ئوخشاشلار. كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، بۇ مىساللاردا كۆپلۈك بىلەن بىرلىك پەرقلەنمىگەن.

ئۇغۇزلارنىڭ كۆپچىلىكى بىرىنچى شەخس//بىرلىكىدە باشقا تۇركىلەرنىڭ «بَرْدِمْ bardim — باردىم» دېگىنىدەكى « م – m » ئورنىغا « ق – q » ياكى « ك – k » نى كەلتۈرۈپ، «بَرْدُقْ barduq — باردىم » دەيدۇ، يەنى بىرلىك بىلەن كۆپلۈكنى پەرقلەندۇرمەيدۇ. پەقەت ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلىنىڭ ئۆچىنچى شەخستىلا ساپ تۇركىلەر بىلەن ئوخشاش بولۇپ «باردى»، «كەلدى» سۆزلىرىنى «بَرْدُقْ barduq»، «كَلْدِي kəldük[1]» دېمەيدۇ.

بۇيرۇق شەكلى: بۇ پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ئوخشاش. بولۇشسىز شەكلى «بَرْمادِمْ barmadim — بارمىدىم»، «كَلْمادِمْ kəlmədim — كەلمىدىم» دېيىلىدۇ. پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى ھەممە تۈركىي تىللاردا ئوخشاش.

پېئىلنىڭ ئۆچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «بَرْمادُقْ barmaduq — بارماپتۇ (بارمىغانلىقىنى ئاڭلىدىم)»، «كَلْمادُكْ kəlmədük — كەلمەپتۇ (كەلمىگەنلىكىنى ئاڭلىدىم)» دېگەندەك بولۇپ، بۇ شەكىل تۇرۇلۇش//جەھەتتىن بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن «بَرْمِشْ barmix — بېرىپتۇ، لېكىن بارغانلىقىنى كۆرمىدىم»، «كَلْمِشْ kəlmix — كېلىپتۇ، لېكىن كەلگەنلىكىنى كۆرمىدىم» دېگەن بولۇشلۇق شەكلىگە ئوخشايدۇ. تەركىبىدە «ق – q» كېلىدىغان، قاتتىق ئېيتىلىدىغان ياكى تەركىبىدە «ك – k» كېلىدىغان بولۇشسىز پېئىللارغا «ق – q» ياكى «ك – k» قوشۇلسا، ھەممە پېئىللاردا يەنە شۇ مەنە ئاڭلىنىدۇ. ئەگەر ئىش- ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقى

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «كَلْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئۇغۇزلاردا ئۆچىنچى شەخس ئۆچۈن قوللىنىلمايدىغان شەكلىگە مىسال كەلتۈرۈلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «kəldük» دەپ ئالدۇق.

(بولۇشسىز پېئىل) ئېنىق ئىپادىلەنمەكچى بولسا، «بَرْمادِي barmadi — بارمىدى (ھەقىقەتەن) بارمىدى»، «كَلْمادِي kəlmədi — (ھەقىقەتەن) كەلمىدى» دېيىلىدۇ.

ئۇغۇزلار پېئىلنىڭ بولۇشلۇق شەكلىدە تۇركىلەرنىڭ تىلىدا ئۆچىنچى شەخستە كېلىدىغان «ى – y» ۋە بىرىنچى شەخستە كېلىدىغان «م – m» ئورنىغا «ق – q» ۋە «ك – k» نى قوللىنىپ، «بَرْدُقْ barduq — باردى»، «كَلْدُكْ kəldük — كەلدى» دەيدۇ؛ بولۇشسىز شەكلىدىمۇ يەنە شۇ ھەرپلەرنى قوللىنىپ، «بَرْمادُقْ barmaduq — بارمىدى»،//«كَلْمادُكْ kəlmədük — كەلمىدى» دەيدۇ[1]. بۇ ھەممە پېئىللار ئۆچۈن ئومۇمىي قائىدە بولۇپ، ھېچقايسىسى بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس.

مەسىتەر: مەستەر كۆچەيتىش، تەكت مەنىسىدە كەلسە، ئەرەبچىنىڭ ئەكسىچە پېئىللىدىن ئاۋۇال كېلىدۇ. مەسىلەن://«اُلْ بَرْماقْ بَرْدِي ol barmaq bardi — ئۇ كېتىشى كەتتى»، «اُلْ كَلْماكْ كَلْدِي ol kəlmək kəldi — ئۇ كېلىشى كەلدى» دېگەندە، مەستەر پېئىللىدىن ئاۋۇال كەلدى.

پېئىلنىڭ تۇرلىنىشى مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ: «بَرْدِي bardi — باردى»، «بَرِيرْ barir — بارار، باردۇ»، « بَرْماقْ barmaq — بارماق». بۇيرۇقنىڭ بىرلىكى «بَرْ bar — بار»، كۆپلۈكى «بَرِيْنْكلارْ bariŋlar — بېرىڭلار».

بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۆچۈن «لارْ – lar // lər» نى قوشۇش تۇركىلەرگە خاس قائىدىدۇر. ئوغۇزلار[2] بۇنىڭ ئۆچۈن غۇنىلىك كاف (نك - ŋ)نى قوللىنىپ، «بَرِيْنْكْ bariŋ» دەيدۇ، بۇنىڭ مەنىسى «بېرىڭلار» دېگەن بولىدۇ. ۋەھالەنكى، تۇركىلەر بۇنى ھۆرمەت ئۆچۈن بىرلىك ئورنىدا قوللىنىدۇ.

بۇيرۇق پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئۆچۈن بىرلا قائىدە بولۇپ، پۈتۈن تۇركىي تىللاردا بۇيرۇق شەكلىگە//«ما // mə ma» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «بَرْما barma — بارما»، «تُرْما turma — تۇرما (قوپما)» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭ كۆپلۈكى «بَرْمانْلارْ barmanlar — بارماڭلار»، «تُرْمانْلارْ turmanlar — تۇرماڭلار (قوپماڭلار)» بولىدۇ.

[1] بۇ كىتابنىڭ 448- بېتىدە ئوغۇزلارنى پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان ئۆچىنچى شەخس شەكلىنى باشقا تۇركىلەرگە ئوخشاش «باردى»، «كەلدى» دەپ قوللىنىدۇ. «باردۇق»، «كەلدۇق» دېمەيدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ئۆچىنچى شەخس شەكلىدىكى «ي — يا» ئورنىغا « ق — q »، « ك — k » قوللىنىلغانلىقى ھەققىدىكى مىساللار بېرىلگەن. بۇ ھەقتىكى قائىدىدە ئېنىقسىزلىق بار. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ ئورۇندا «ئوغۇز» دېگەن سۆز يوق. بېسىم ئاتالاي جۇملىنىڭ ئورنىغا قاراپ بۇ سۆزنى قوشقان. بىز بۇنى توغرا تېپىپ، تەرجىمىدە «ئوغۇز» دېگەن سۆزنى قوشتۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇيرۇق پېئىلىنىڭ ئۇچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلىدە «اُلْ بَرْماسُونْ ol barmasun — ئۇ بارمىسۇن»، «كَلْماسُونْ kəlməsün — كەلمىسۇن»، ئۇچىنچى شەخس بولۇشلۇق شەكلىدە بولسا، «بَرْسُونْ barsun — بارسۇن»، «كَلْسُونْ kəlsün — كەلسۇن» دېيىلىدۇ. يەنى بۇيرۇق پېئىلىنىڭ ئۇچىنچى شەخس پۇتۇن تۈركىي تىللاردا بۇيرۇق پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخسكە «س، و، ن» يەنى «سُونْ sun//sün» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ.

بۇنىڭ بىرىنچى شەخس شەكلىدە «بَرِيرْمَنْ barirmən — بارىمەن» دېيىلىدۇ.

ئوغۇزلار سۆزىنىڭ يىلتىزىدىكى «ر – r» ھەرپىنى ساقلاپ، كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر – r» نى تاشلايدۇ ــ دە، «مَنْ بَرَنْ mən baran — مەن بارىمەن»، «مَنْ تُرَنْ mən turan — مەن تۇرىمەن» دەيدۇ. ئەگەر ئەسلىي سۆزدە «ر – r» ھەرپى بولمىسا، ئۇ سۆزگە كەلگۈسى زامان ئۇچۇن بىر «ر – r»نى قوشىدۇ.//مەسىلەن: «مَنْ كَلَرَنْ mən kəlirən — مەن كېلىمەن»، «مَنْ كُلَرَنْ mən külərən — مەن كۈلىمەن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلىدە (يەنى «كَلْدِي kəldi»، «كُلْدِي küldi» دېگەن سۆزلەردە) «ر – r» ھەرپى يوق. شۇنىڭدەك ئۇلار «مَنْ بَرِيرْمَنْ mən barirmən — مەن بارىمەن» دېگەن سۆزدە پېئىلدىن كېيىنكى «م – m» ھەرپىنى «ا – ئەلىف» قا ئايلاندۇرىدۇ. يەنى ئۇلار «مَنْ يا قُرَرَنْ mən ya kuraran[1] — مەن يا قۇرىمەن» دەيدۇ، تۈركلەر بولسا، ئىككى «ر – r» بىلەن «قُرَرْمَنْ kurarmən — قۇرىمەن» دەيدۇ، ئىككى «ر – r» نىڭ بىرى ئەسلى (يىلتىز)دىكى، ئىككىنچىسى كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوشۇلغان «ر – r» بولۇپ، بۇ «ر - r» دىن كېيىن «مَنْ mən — مەن» سۆزىنى كەلتۈرىدۇ. ئەسلىي قائىدە مۇشۇ. ئوغۇزلارنىڭ تۇتقان يولى قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، لېكىن سۆزلەشكە ئەپلىك. بولۇشسىز شەكلىدە «اُلْ بَرْماسْ ol barmas — ئۇ بارمايدۇ» ۋە «مَنْ بَرْماسْ مَنْ mən barmasmən — مەن بارمايمەن» دېيىلىدۇ. بۇ نۇقتىدا تۈركىي قەبىلىلەر ئاڑسىدا ئىختىلاپ يوق.

كەلگۈسى زامان بولۇشسىز پېئىلىنىڭ بىرىنچى ۋە ئۈچىنچى شەخس ئۈچۈن بۇيرۇق شەكلىگە «ماسْ mas // məs ماس»، ئاندىن كۆپلۈك ئۈچۈن

[1] بۇ يەردە سەل ئېنىقسىزلىق بار. ئاپتور مۇشۇ ئابزاسنىڭ بېشىدا: ئوغۇزلار سۆزنىڭ يىلتىزىدىكى «ر — r» نى ساقلاپ، كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر — r» نى تاشلايدۇ ــ دە، «مَنْ بَرَنْ mən baran»، «مَنْ تُرَنْ mən turan» دەيدۇ، دېگەنىدى. ئەمما، بۇ سۆزدە كەلگۈسى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككىنچى «ر — r» تاشلانماستىن «مَنْ يا قُرَرَنْ mən ya kuraran» دېيىلگەن.

«لارْ lar // lər»قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلارْ بَرْماسْ لارْ olar barmaslar — ئۇلار بارمايدۇ»، «بُولارْ بَرْماسْ لارْ bular barmaslar — بۇلار بارمايدۇ» دېگەندەك، بىرىنچى شەخس كۆپلۈكىدە «بِزْ بَرْماسْ مِزْ biz barmasmiz — بىز بارمايمىز» دېيىلىدۇ.

ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يېقىن كەلگۈسىدە بولۇشىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، بۇيرۇق شەكلى ئاخىرىغا تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن ۋە ئېيتىلمىدىغان سۆزلەردە «غ، ا، ى» يەنى «غايْ qay»، بۇنىڭدىن باشقا ئەھۋاللاردا «ك – k» يەنى «كايْ kəy // gəy» قوشۇلىدۇ. شۇنىڭدەك تەركىبىدە «غ – ƣ» كەلگەن سۆزلەردە «ق – q» (يەنى قايْ qay) مۇ قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ يا قُرْغايْ ol ya quruƣqay — ئۇ يا قۇرغاي»، «اُلْ سُوتْ ساغْقايْ ol süt saoqqay — ئۇ سۈت ساغاي»، شۇنىڭدەك «اُلْ اَڤْكا بَرْغايْ ol maŋa kəlgəy — ئۇ ماڭا (مەن تەرەپكە) كەلگەي»، «اُلْ يَرْماقْ تِيرْكايْ ol yarmaq tərgəy — ئۇ يارماق (پۇل) تەرگەي(توپلىغاي)» دېيىلىدۇ. باشقا نەرسە توپلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//

يۇقىرىقى مەنىنى بىلدۈرۈشتە، بۇ قائىدە ھەممە بابلاردىكى پېئىللارغا ئومۇمىيدۇر.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى، ئۇنى قىلىشقا يېقىنلاشقانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، تەركىبىدە «ق – q» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلمىدىغان سۆزلەردە بۇيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «غالِرْ – ƣalir»، ئاخىرىدا «غ – ƣ» كەلگەن سۆزلەردە «قالِرْ – qalir»، بۇ ئىككىسىدىن باشقىلىرىدا «كالِرْ — kəlir // gəlir» قوشۇلىدۇ. بۇ قائىدە ھەممە تىللارغا ئورتاق. مەسىلەن: «مَنْ بَرْغالِرْمَنْ mən barƣalirmən — مەن يېتىپ بارغىلىۋاتىمەن»، «مَنْ تُرْغالِرْ مَنْ mən turƣalirmən — مەن تۇرغىلىۋاتىمەن» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «اُلْ يا قُرْغالِرْ ol ya kuroqalir — ئۇ يا قۇرغىلىۋاتىدۇ» ۋە «اُلْ تاغْقا اَغْقالِرْ

ol taqka aqkalir — ئۇ تاغقا چىققىلىۋاتىدۇ» دېيىلىدۇ. تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «اُلْ اَڤْكا كِرْكالِرْ ol əvgə kirgəlir — ئۇ ئۆيگە كىرگىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ يَرْماقْ تِيرْ كالِرْ ol yarmak tərgəlir — ئۇ يارماق (پۇل) تەرگىلىۋاتىدۇ » دېيىلىدۇ.// II 87

بۇ پۈتۈن پېئىللارغا ئومۇمىي بولغان بىر قائىدە.

ۋاقىت ـ چاغ ئىسىملىرى، ئورۇن ـ جاي ئىسىملىرى ۋە قورال ـ جابدۇق ئىسىملىرى: چىگىل، ياغما، توخسى، ئارغۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق يۇقىرى چىنغا قەدەر جايلاشقان قەبىلىلەر تىلىدا تەركىبىدە «ق – k» كەلگەن ۋە قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا «غُو – qu»، تەركىبىدە «ك – k، g» كەلگەن، ئاجىزلاشتۇرۇپ يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – q» ئورنىغا «ك» يەنى «كُو – kü // gü» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ئوغۇز، قىپچاق، پەچەنەك، بۇلغار تىللىرىدا بۇنداق ئىسىملار بۇيرۇق پېئىلغا//«س، و، ى[1]» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. 302

ۋاقىت ـ چاغ ئىسىملىرى ئۈچۈن مىسال: « بُو يا قُرْغُو اُغُرْ اَرْماسْ bu ya kurqu oqur ərməs — بۇ يا قۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس».

ئورۇن ـ جاي ئىسىملىرى ئۈچۈن مىسال: «بُو تُرْغُو يِيرْ اَرْماسْ bu turqu yər ərməs — بۇ تۇرىدىغان يەر ئەمەس».

ئوغۇزچىدا بۇلار «بُو يا قُراسِي اُغُرْ تَكُلْ// bu ya kurasï oqur təgül — بۇ يا قۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس»، «بُو تُراسِي يِيرْ تَكُلْ bu turasï yər təgül — بۇ تۇرىدىغان يەر ئەمەس» دېيىلىدۇ. II 88

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمدەك، سۆزنىڭ ئاخىرىدا «غ – q» ھەرپى كەلسە، بۇ مەنىلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن « قُو – ku» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: « بُو تاغْ اَغْقُو اَرْماسْ bu taq aqku ərməs — بۇ تاغقا چىقىدىغان ۋاقىت ئەمەس» دېگەن جۈملىدە كەلگەن «اَغْقُو aqku» سۆزىدىكى «قُو ku»غا ئوخشاش. ئوغۇزلار بۇنى «بُو تاغْ اَغاسِي

[1] ئوغۇز، قىپچاق تىللىرىدا ئىسىملارنى ياساش ئۈچۈن، «ا، س، ى — اَسى asï // əsi» قوشۇمچىسى كېلىشى كېرەك ئىدى. يازما نۇسخىدا قانداقتۇر «س، و، ى» شەكلىدە يەنى «و» ھەرپى ئارتۇق يېزىلىپ قالغان.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

اُغُرْ تَكُلْ bu taq aqasï oqur təgül — بۇ تاغقا چىقىدىغان ۋاقىت ئەمەس» دەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ۋاقىت ۋە ئورۇن ئىسىملىرى بولغان «اُغُر oqur» ۋە «يِيرْ yər»گە ئوخشاش سۆزلەرنى قوشۇپ قوللىنىدۇ.

تەركىبىدە «ك - k، g» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «بُو اَڤْكا كِرْكُو اُوذْ اُلْ bu əvgə kirgü əż ol — بۇ ئۆيگە كىرىدىغان ۋاقىت»، «اُلْ بِزْكا كَلْكُو بُلْدِي ol bizgə kəlgü boldï — ئۇنىڭ بىزگە كېلىدىغان ۋاقتى بولدى» دېگەنگە ئوخشاش. ئوغۇزلار بۇنى «اُلْ بِزْكا كَلَسِي بُلْدِي ol bizgə kələsi boldï — ئۇنىڭ بىزگە كېلىدىغان ۋاقتى بولدى» دەيدۇ.// II 89

بۇنداق پېئىللار ئىسىملارغا چېتىلىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: «سَنِكْ بَرْغُونْكْ قَجانْ səniŋ barquŋ kaqan — سېنىڭ بېرىشىڭ قاچان» دېگەندەك. بۇنى ئوغۇزلار «سَنِكْ بَراسِنْكْ قَجانْ səniŋ barasïŋ kaqan — سېنىڭ بېرىشىڭ قاچان» دەيدۇ. شۇنىڭدەك «مَنِكْ بَرْغُومْ يَقْتِي məniŋ barqum yaktï — مېنىڭ بېرىشىم يېقىنلاشتى» دېيىلىدۇ. ئۈچىنچى شەخستە «اَنِكْ بَرْغُوسِي anïŋ barqusï — ئۇنىڭ بېرىشى» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «مَنِكْ بَراسِمْ məniŋ barasïm — مېنىڭ بېرىشىم» دەيدۇ. ئوغۇزچىدا مۇنداق ئىسىملارنى «سِي sï // si» قوشۇمچىسى بىلەن ياساش بىر قائىدە بولۇپ، ئۇلاردا سۆز مەيلى «ق – k» بىلەن تۈزۈلگەن بولسۇن، مەيلى «ك – k» بىلەن تۈزۈلگەن ياكى باشقىچە بولسۇن، بۇ قائىدە ئۆزگەرمەيدۇ. پەقەت باشقىلارنىڭ//تىلىدىلا «غ – q» ياكى «ق – k» بىلەن ۋە ياكى «ك – k» بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ قائىدىسى ئوخشاش بولمايدۇ. 303

ھەر خىل قورال ـ جابدۇق ئىسىملىرى: بۇلار پېئىلدىن ياسالسىمۇ ئىسىملار ئورنىدا قوللىنىلىدۇ: «يِيكُو نانكْ yəgü nəŋ — يەيدىغان نەرسە (غىزا)»، «اُرْغُو urqu — // (بىر نەرسىنى) ئۇرىدىغان نەرسە»، «يِغاجْ بِجُغْو yïqaq pïqqu — ياغاچ ۋە باشقا نەرسىلەرنى كېسىدىغان پالتا»، «سُرْغُو sorqu — شورىغۇچ»، بۇ سۆز «اَمِكْ سُرْدِي əmik sordï — ئەمچەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى شورىدى» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان. II 90

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مۇنداق ئىسىملار ئوغۇزلاردىن باشقا تۈركىلەرنىڭ تىلىدا سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «غ – ọ»، «ق – ḳ»، «ك – k، g» بولۇشىغا قاراپ ھەر خىل ياسىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى يۇقىرىقىدەك. ئوغۇزلارغا كەلسەك، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى ئۇلارنىڭ تىلىدا پەيئىللارغا «سىي[1] si // sï» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «يِغاچْ بِحاسِي نانْكْ yïoqaq pïqasï nəŋ» — ياغاچ كېسىدىغان نەرسە»، «يِيكاسِي نانْكْ yəgəsi nəŋ» — يەيدىغان نەرسە (غىزا)» دېگەندەك.

مەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن بۇ ئۈسۈل ۋە قائىدىلەر يالغۇز مۇشۇ بابقىلا (يەنى مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەرگىلا) خاس بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئوچ، تۆت، بەش، ئالتە ھەرپلىك سۆزلەرگىمۇ ئومۇمىيدۇر. يەنى ھەممە باب ۋە بۆلۈملەردىكى سۆزلەر مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ، زادى// ئەكسىچە بولمايدۇ. بۇ ئۈسۈل ۋە قائىدىلەرنى مۇشۇ جايدا ياخشى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش ئۈچۈن، مەن بۇ بابتا بۇ توغرىدا جىق سۆزلىدىم، كۆپ ئىزدەندىم. بۇنىڭدىن كېيىن سۆزنى ئانچە ئۇزارتماي، مۇشۇ قائىدىلەرگە قارىشىڭلارنى ھاۋالە قىلىمەن. بۇلار تىل قائىدىلىرىنىڭ كىمىياسىدۇر[2]. بۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن دەپتەرلەرنى تولدۇردۇم. بۇ قائىدىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان كىشى قالغىنىنى قىينالماي ئۆزى چىقىرىۋالالايدۇ ۋە تۈركلەردىن ئاڭلىغاندا، چۈشىنەلمەي قالغان سۆزلەرنمۇ ئۆزى پەملىۋالالايدۇ.

ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

[1] بۇ قوشۇمچە يۇقىردا كۆرسىتىلگەن قائىدە بويىچە «اَسِي asï // asi» بولۇشى كېرەك ئىدى.

[2] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «كِيمَا» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بېسىم ئاتالايمۇ بۇ سۆزنى «كِيميا» بولۇشى كېرەك دەپ ئىزاھ بەرگەن. كىميا نەرسىلەرنىڭ راست - يالغىنىنى ئايرىيدىغان بىلىم، ھۈنەر.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى//

ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك فَعَلْدِي شەكلىدىكى سۆزلەر بابى
fəəldi

تُبُرْدِي tüpürdi شامال چىقتى. تُبِي تُبُرْدِي *tüpi tüpürdi* — شامال چىقىپ توپا توزۇتتى. (تُبِرارْ – تُبِرْماكْ *tüpirər - tüpirmək*).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُتُشْماكِنْجا تُزُلْماسْ تُبِرْماكِنْجا اَجِلْماسْ
tütüxməginqə[1] tüzülməs tüpirməginqə aqïlmas

تۈتۈشمىغۇچە (ئارا) تۈزەلمەس، شامال چىقمىغۇچە (ھاۋا) ئېچىلماس.

بۇ ماقال تۈتۈشۈپ (يامانلىشىپ) قالغان ئىككى كىشىنى ئەپلەشتۈرمەكچى بولغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قَبَرْدِي kapardï قاپاردى. باشْ قَبَرْدِي *bax kapardï* — يارا قاپاردى (قَبَرُرْ – قَبَرْماقْ *kaparur - kapармаk*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قابَرْدِي» بولسىمۇ، لېكىن// ئىخچاملىراق بولغان مۇشۇ شەكلى ياخشى.

قُتُرْدِي kotурdï تۆكتى، بوشاتتى. اُلْ اُنْغْ قُتُرْدِي *ol unuq kotурdï* — ئۇ ئۇننى (بىر تاغاردىن باشقا بىر تاغارغا) تۆكتى (قُتُرُرْ – قُتُرْماقْ *kotурur - kotурmak*).

قُبُرْدِي kopurdï قوپۇردى ~ قوپقۇزدى. اُلْ مَنِي اُرْنُمْدِنْ قُبُرْدِي *ol məni ornumdïn kopurdï* — ئۇ مېنى ئورنۇمدىن قوپۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئورنىدىن قوزغىتىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُبُرُرْ – قُبُرْماقْ *kopurur - kopurmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُتُونْ قُبُرْسا اِسْلَنُورْ *tütün kopursa ixlanur*[2]
(كىم) تۈتۈن قوپۇرسا، (ئۆزى) ئىسلىنۇر.

[1] بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە بۇ قېتىمقى نەشرىنىڭ 283- بېتىدە «*tutuoq*»، 352- بېتىدە «*tutsuoq*»، 356- بېتىدە «*tutoqak*»، 606- بېتىدە «*tutuklandï*»، 938- بېتىدە «*tutukladï*» شەكلىدە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ھالەتتە «ق — ḳ»، «غ — ọ» بىلەن كەلگەن. پەقەت مۇشۇ ئورۇندىلا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا خاس قوشۇمچە بىلەن «تُتُشْماكِنْجا» شەكلىدە كەلگەن بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «ش» نىڭ ئوچ چېكىتى ئۆچۈرۈلۈپ، قايتا ئاستىغا قويۇلۇپ «اِسِيْلَنُورْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ سۆز يازما نۇسخا 30- بەتتە «ش» بىلەن يازما نۇسخا 151- بەتتە «س» بىلەن يېزىلغان. ئەينى دەۋردە بەزى سۆزلەردە «س» بىلەن «ش» نىڭ پارالىل قوللىنىلىشى مۇمكىنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، تۈزىتىلگىنى بويىچە «*islanur*» دەپ ئالدۇق.

بۇ ماقال بىرەر پىتنە قوزغاتقان كىشىنىڭ ئۆزىگە ئۇنىڭ بالاسى تېگىدۇ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

كُبُرْدِي kөpürdi كۆپۈكلىدى. اَشِجْ كُبُرْدِي *axiq kөpürdi* — قازان كۆپۈكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق // سُوتْ كُبُرْدِي *süt kөpürdi* — سۈت كۆپۈكلىدى. ئادەمنىڭ ئاغزى كۆپۈكلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُبُرُرْ – كُبُرْمَاكْ *kөpürür - kөpürmək*).

بُتُرْدِي pütürdi پۈتۈردى ~ پۈتتۈردى، ساقايتتى. اُتْ باشِغْ بُتُرْدِي *ot baxiq pütürdi* — دورا ئوت يارىنى ساقايتتى. اَنِكْ اُزا اَلِمِنْ بُتُرْدِي *anïŋ üzə alïmïn pütürdi* — ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ئېلىمىنى (ھۆججەت بىلەن ئىسپاتلاپ) پۈتتۈرۈۋالدى، يەنى ئۇنىڭدىن ئالىدىغان قەرزىنى پۈتتۈرۈۋالدى. قەرزدىن باشقا نەرسىلەرنى پۈتتۈرۈۋېلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُتُرُرْ – بُتُرْمَاكْ *pütürür - pütürmək*).

بَتُرْدِي paturdi پاتۇردى؛ يوشۇردى. اُلْ سُوزِينْ مَنْدِينْ بَتُرْدِي *ol sөzin məndin paturdi* — ئۇ سۆزىنى (ۋە سىرىنى) مەندىن يوشۇردى. اُلْ اَنِ سُقْا بَتُرْدِي *ol anï suvka paturdi* — ئۇ ئۇنى سۇغا پاتۇردى. ئەدەپكىنى بۇلماقتا پاتۇرغاندەك، بىرەر نەرسىنى سۈيۈق ياكى يۇمشاق نەرسىگە // پاتۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَتُرُرْ – بَتُرْمَاقْ *paturur – paturmaq*).

تَتُرْدُمْ taturdum تېتىتتىم. مَنْ اَنَكْرْ اَشْ تَتُرْدُمْ // *mən aŋar ax taturdum* — مەن ئۇنىڭغا ئاش تېتىتتىم (تَتُرُرْمَنْ – تَتُرْمَاقْ *tatururmən - taturmaq*).

تُتُرْدِي tütürdi كۈشكۈرتتى. اُلْ اَنكرْ اِتْ تُتُردِي *ol aŋar it tütürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئىتنى كۈشكۈرتتى. بۇ سۆز بەزىدە «تُتْكُرْدِي *tütkürdi*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ سۆز ئەسلىدە «اِتْ تُتُّرْدِي *it tüttürdi*» دېگەن شەكىلدە ئۇچ «ت – *t*» بىلەن كېلەتتى. يېنىكلىتىش ئۈچۈن «ت – *t*» نىڭ بىرى قىسقارتىلغان (تُتُّرُرْ – تُتُّرْمَاكْ *tüttürür - tüttürmək*).

تُقُرْدِي tuvurdi دىڭ قىلدى، دىڭگايتتى. اَتْ قُلاقِنْ تُقُرْدِي *at kulakïn tuvurdi* — ئات قۇلىقىنى دىڭ قىلدى. ئات بىرەر نەرسىنى تۇيسا، قۇلىقىنى دىڭ قىلىدۇ (تُقِيرارْ – تُقِيرْمَاقْ *tuvïrar - tuvïrmaq*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قَتَرْدِي katardï قايتۇردى، چېكىندۈردى. اُلْ اَتِغْ قَتَرْدِي *ol atïq katardï* — ئۇ ئاتنى (كېتىۋاتقان تەرىپىدىن) قايتۇردى. يَغِي قَتَرْدِي *yaqï katardï* — دۈشمەننى قايتۇردى (چېكىندۈردى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَتَرُرْ – قَتَرْمَاقْ *katarur - katarmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: //

ارْدِي اَشِنْ تَتُرْغانْ *ərdi axïn taturoqan*

يَقْلَقْ يَغِغْ قَتَرْغانْ *yavlaq yaqïq kataroqan*

بُيْنِنْ تُتُبْ قَذِرْغانْ *boynïn tutup kəžïroqan*

بَسْتِ اُلْمْ اَغْتَرُو *bastï ölüm aqtaru*

[ئۇ ئېشىنى تېتىتقان (ئادەم) ئىدى،
ياۋۇز دۈشمەننى قايتۇرغانىدى.
بوينىنى تۇتۇپ قايرىغانىدى،
ئۇنى ئۆلۈم ئاغدۇرۇپ باستى (يەتتى).]

مەرسىيىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ ئېشىنى (باشقىلارغا) تېتىتقان، دۈشمەن قوشۇننىنى قايتۇرغان ۋە ئۇلارنىڭ بوينىنى قايرىغان ئەر ئىدى، ئۆلۈم ئۇنى بېسىپ يەتتى.

قَتُرْدِي katurdï قاتۇردى. اُلْ يُمْشاقْ نانْكِنِ قَتُرْدِي *ol yumxaq nəŋni katurdï* — ئۇ يۇمشاق نەرسىنى قاتۇردى، يەنى يۇمشاق (بوش) تۇمۇرنى تاۋلاپ// چىڭىتقاندەك، يۇمشاق نەرسىنى قاتتىققا ئايلاندۇردى. تاشْ يِيرْ اَنِ قَتُرْدِي *tax yər anï katurdï* — ئۆزگە يۇرت ئۇنى چېنىقتۇردى، يەنى مۇساپىرچىلىق ئۇنى تەجرىبىلىك قىلىپ پىشۇردى (قَتُرُرْ – قَتُرْمَاقْ *katurur - katurmaq*).

قُتُرْدِي kuturdï قۇتۇردى. اُغْلانْ قُتُرْدِي *oqlan kuturdï* — بالا قۇتۇردى، يەنى كەپسىز ۋە بەڭباش بولۇپ كەتتى. تَرِغْ قُتُرْدِي *tariq kuturdï* — ئاشلىق لەپپىدە ئۆسۈپ كەتتى، باشقا ئۆسۈملۈكلەردىمۇ شۇنداق. ئەسلىدە ھەرقانداق نەرسە ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، «قُتُرْدِي *kuturdï*» دېيىلىدۇ (قُتُرُرْ – قُتُرْمَاقْ *kuturur - kuturmaq*).

كُتُرْدِي kətürdi كۆتۈردى . اَرْ يُـكْ كُتُـرْدِي *ər yük kətürdi* — ئادەم يۈك كـۆتۈردى. خوتۇنلارنـاڭ ئېغىـر ئىيـاغ بولۇشـىغىمۇ مۇشـۇ سـۆز ئىشـلىتىلىدۇ (كَتُرُرْ – كَتُرْماكْ *kətürür - kətürmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَقَى يُكْ كُتُرْسا قَمِجْ يَما كُتُرُرْ

təvə yük kətürsə kamïq yəmə kətürür

يۈكنى كۆتۈرگەن تۆگە چۆمۈچنىمۇ كۆتۈردۇ.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «اِتْبَعِ الفَرَسَ لِجا مَهْا» دېگەن ماقالىغا ئوخشايدۇ.//

سُجِرْدِي süqirdi چۈچۈدى، چۈچۈكلەشتى. اَجِغْ نـانْكْ سُـجِرْدِي *aqïq nəŋ süqirdi* — ئاچچىق نەرسە چۈچۈدى، يەنى چۈچۈكلىشىپ، تەم كىردى (سُـجِرارْ – سُـجِرْماكْ *süqirər - süqirmək*).

قَجُـرْدُمْ kaqurdum قاچۇردۇم. مَـنْ اَنِ قَجُـرْدُمْ *mən anï kaqurdum* — مەن ئۇنى قاچۇردۇم، يەنى مەن ئۇنى يېڭىپ قاچۇردۇم (قَجُـرُرْمَنْ – قَجُرْمـاقْ *kaqururmən - kaqurmak*).

كَجُـرْدِي kəqürdi كەچۈردى، ئۆتكۈزدى. اُلْ مَـنِ سُـقْدَنْ كَجُـرْدِي *ol məni suvdan kəqürdi* — ئۇ مېنى سۇدىن ئۆتكۈزدى. بَكْ اَنْكْ يازُقِنْ كَجُرْدِي *bəg anïŋ yazukïn kəqürdi* — بەگ ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈردى (كَجُـرُرْ – كَجُرْماكْ *kəqürür - kəqürmək*).

كُجُرْدِي köqürdi كۆچۈردى. اُلْ اَنِ اَقْدِنْ كُجُـرْدِي *ol anï əvdin köqürdi* — ئۇ ئۇنى ئۆيدىن كۆچۈردى. اُلْ بِتِكْ كُجُـرْدِي *ol bitik köqürdi* — ئۇ كىتاب كۆچۈردى. بىرەر نەرسىنى بىر جايدىن باشقا جايغا كۆچۈرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ كُجُـتْ كُجُـرْدِي *ol köqüt köqürdi* — ئۇ ئات ـ ئۇلاغ كۆچۈردى، يەنى// ئات ـ ئۇلاغنى بىر يەردىن باشقا بىر يەرگە يۆتكىدى (كُجُـرُرْ – كُجُرْمـاكْ *köqürür - köqürmək*).

تُذُرْدُمْ tożurdum تويدۇردۇم. مَنْ اَنِ تُذُرْدُمْ *mən anï tożurdum* — مەن ئۇنى تويدۇردۇم. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُذْغُـرْدُم *tożqurdum*» دۇر (تُذُرُرْمَـنْ – تُذُرْمـاقْ *tożururmən – tożurmak*).

قَذِرْدِي kaźirdi قايىردى. اُلْ اَنِنْكْ بُيْنِنْ قَـذِرْدِي *ol anïŋ boynin kaźirdi* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى قايىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اَنـكْ سُـوزِنْ قَـذِرْدِي *ol anïŋ səzin kaźirdi* — ئۇ ئۇنىڭ سۆزىنى قايىردى، يەنى رەت قىلدى (قَذِرارْ – قَذِرْماقْ *kaźirar-kaźirmak*).

قُـدُرْدِي kudurdi قوتىردى، كۆچىدى، ھەددىدىن ئاشتى. اُلْ بُـو ايشْـتا قُـدُرْدِي *ol bu ixta kudurdi* — ئۇ بۇ ئىشتا قاتتىق كۆچىدى (قُـدُرُرْ – قُدُرْمـاقْ *kudurur - kudurmak*).

كَذُرْدِي kəźürdi كىيدۈردى. اُلْ مَنكا تُونْ كَذُرْدِي *ol maŋa ton kəźürdi* — ئۇ ماڭا تون كىيدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذُرُرْ – كَذُرْماكْ *kəźürür - kəźürmək*).// 100 II

كَذِرْدِي kəźirdi قاقلىدى، قاق قىلدى. اُلْ قُويُـغْ كَـذِرْدِي *ol koyuq kəźirdi* — ئۇ قوينى سويۇپ قاقلىدى (كَذِرارْ – كَذِرْماكْ *kəźirər - kəźirmək*).

قَرَرْدِي karardi قارايدى. تُونْ قَـرَرْدِي *tün karardi* — تۈن قارايدى. تُـونْ قَـرَرْدِي *ton karardi* — تون قارايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَـرَرُرْ – قَرَرْمـاقْ *kararur - kararmak*).

قُرِرْدِي kurïrdi قۇرغىدى، قۇرۇشقا باشلىدى. قُـرِرْدِي نـانْكْ *kurïrdi nəŋ* — نەرسە قۇرۇشقا باشلىدى (قُرِيرُرْ – قُرِرْماقْ *kurïrur - kurïrmak*).

قِزَرْدِي kïzardi قىزاردى. قِزَرْدِي نانْكْ *kïzardi nəŋ* — نەرسە قىزاردى (قِزَرُرْ - قِزَرْماقْ *kïzarur - kïzarmak*).

تَزَرْدِي tazardï تازلاشتى، قۇماقلاشتى. تَزَرْدِي نـانْكْ *tazardi nəŋ* — نەرسە تازلاشتى، قۇماقلاشتى (تَزَرُرْ – تَزَرْماقْ *tazarur – tazarmak*).

تُزَرْدِي tüzərdi تۈزلەندى. يِرْ تُزَرْدِي *yər tüzərdi* —// يەر تۈزلەندى (تُـزَرُرْ – تُزَرْمـاكْ *tüzərür - tüzərmək*).

كُزَرْدِي küzərdi كۈزگە يۈزلەندى. اُودْ كُزَرْدِي *od küzərdi* — مەۋسۇم (ۋاقىت) كۈزگە يۈزلەندى (كُزَرُرْ – كُزَرْماكْ *küzərür - küzərmək*).

بَسُـرْدِي basurdï باسۇردى ~ باستۇردى. تَنكْـرِي تـاغْ بِـرْلا يِـيرِكْ بَسُـرْدِي *təŋri taq birlə yərig basurdi* — تەڭرى يەرنى تاغ بىلەن باسۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى ئېغىر بىر نەرسە بىلەن باستۇرۇپ قويۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَسُرُرْ – بَسُرْماقْ *basurur - basurmak*).

بُسَرْدِي busardï بۇسلاشتى، بۇس بولدى، تۇتۇلدى. كُوكْ بُسَرْدِي *kök busardï* — ئاسمان بۇس بولدى، يەنى تۇتەكلەشتى، ھاۋا تۇتۇلدى (بُسَرُرْ – بُسَرْماقْ *busarur – busarmaq*).

قِسُرْدِي qïsurdï قىسقارتتى. اُلْ اُزُنْ نانْكِنِي قِسُرْدِي *ol uzun nəŋni qïsurdï* — ئۇ ئۇزۇن نەرسىنى قىسقارتتى (قِسُرُرْ – قِسُرْماقْ *qïsurur - qïsurmaq*).

كُسُرْدِي kösürdi چۇشىدى، كىشەنلىدى. اُلْ اَتِغْ كُسُرْدِي *ol atïoq kösürdi* — ئۇ ئاتنى چۇشىدى (كُسُرُرْ – كُسُرْماكْ *kösürür - kösürmək*).

بُشُرْدِي puxurdï پۇشۇردى. اُلْ مَنِي بُشُرْدِي *ol məni puxurdï* — ئۇ مېنىڭ ئىچىمنى پۇشۇردى (بُشُرُرْ – بُشُرْماقْ *puxurur - puxurmaq*).

بِشُرْدِي pïxurdï پىشۇردى. اُلْ اَتْ بِشُرْدِي *ol ət pïxurdï* — ئۇ گۆش پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِشُرُرْ – بِشُرْماقْ *pïxurur – pïxurmaq*).

تَشُرْدِي taxurdï تاشۇردى. اُتْ اَشِجْ تَشُرْدِي *ot əxiq taxurdï* — ئوت قازاننى تاشۇردى. ھەرقانداق سۇيۇقلۇق ئۆز ئورنىدىن تاشۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَشُرُرْ – تَشُرْماقْ *taxurur - taxurmaq*).

تُشُرْدِي tuxurdï ئۇچراشتۇردى، قوۋۇشتۇردى. اُلْ مَنِي سَنكا تُشُرْدِي *ol məni saŋa tuxurdï* — ئۇ مېنى ساڭا ئۇچراشتۇردى (تُشُرُرْ – تُشُرْماقْ *tuxurur - tuxurmaq*).

تُشُرْدِي tüxürdi تۈشۈردى ~ چۈشۈردى، چۈشۈرۈپ قويدى. اُلْ اَلِكْدِينْ يَرْماقْ تُشُرْدِي *ol əlikdin yarmaq tüxürdi* — ئۇ قولىدىن يارماقنى چۈشۈرۈپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. مَنْ اَنِي اَتِّنْ تُشُرْدُمْ *mən anï attïn tüxürdüm* — مەن ئۇنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ قويدۇم. چۈشۈرۈۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشُرُرْ – تُشُرْماكْ *tüxürür - tüxürmək*).

سَشُرْدِي saxurdï ئايرىدى. اُلْ يِنْجُونِي جَشْ بِلا سَشُرْدِي *ol yinqüni qəx bilə saxurdï* — ئۇ ئۇنچىنى چەش بىلەن ئايرىدى (ئايرىپ تىزدى). باشقا ئېسىل تاشلارنى ئارىسىنى ئايرىپ يېپقا تىزىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَشُرُرْ – سَشُرْماقْ *saxurur - saxurmaq*).

كُشَرْدِي küxərdi: كُولْ كُشَرْدِي *kəl küxərdi* — كۆل توشۇپ كەتتى، تېشىپ كەتكۈدەك تولدى (كُشارُرْ – كُشارْماكْ *küxərür - küxərmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلِنْ تُبُو يَشَرْدِي	*alïn təpü yaxardï* [تاغ تۆپىسى ياشاردى،
اُرُتْ اُتِنْ يَشُرْدِي	*urut otïn yaxurdï* قۇرۇق ئوتنى يوشۇردى.
كُولْ نِكْ سُقِنْ كُشَرْدِي	*kəlniŋ suvïn küxərdi* كۆل سۇيىنى تاشۇردى،
سِغِرْ بُقا مُنكَرْشُورْ //	*siqir buqa məŋrəxür* سىيىر، بۇقا مۆرىشۇر.]

باھار تەسۋىرلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: تاغ تۆپىلىرى (چوققىلىرى) يېڭى ئۆسۈملۈك بىلەن ياپيېشىل بولۇپ كەتتى؛ قۇرۇق ئوتلارنى ياش ئوتلار قاپلاپ كەتتى؛ كۆللەرنىڭ سۇلىرى تېشىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە تولۇپ كەتتى؛ سىيىر (ئىنەك)، بۇقىلار سۆيۈنۈشۈپ مۆرەشمەكتە.

قاچىدىكى سۇ لېۋىگىچە تولۇپ، تېشىپ كېتىش دەرىجىسىگە يەتسىمۇ، «*küxərdi كُشَرْدى*» دېيىلىدۇ.

بُغَرْدِي boqardï يۇنۇدى، بوقۇردى. اُلْ يِغاجْ بُغَرْدِي *ol yïqaq boqardï* — ئۇ ياغاچ يونۇدى (بُغَرُورْ – بُغَرْماقْ *boqarur - boqarmaq*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «*بُغْرادِي boqradï*»دۇر.

تُغُرْدِي tuqurdï تۇغدى. اُراغْتْ اُغُلْ تُغُرْدِي // *uraqut oqul tuqurdï* — خوتۇن بالا تۇغدى. ھايۋانلار تۇغسىمۇ، ئىستىئارە قىلىپ «*تُغُرْدى tuqurdï* — تۇغدى» دېيىلىدۇ (تُغُرُرْ – تُغُرْماقْ *tuqurur - tuqurmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتا اُغْلِي اَتَجْ تُغارْ	*ata oqlï ataq tuqar*

ئاتا بالىسى ئاتىسىدەك تۇغۇلار.

يەنى بالا ئەقىل تاپقاندا مەجاز ـ خۇلقتا ئاتىسىغا تارتىدۇ.

تُغْرُدِي toqrudï: اُلْ مَنكا تُغْرُدِي *ol maŋa toqrudï* — ئۇ ماڭا ئۇدۇللاپ كەلدى، يەنى كېتىۋاتقان يولىنى قويۇپ، توپتوغرا مەن تەرەپكە ئوقچۇپ كەلدى. بەرەر كىشى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كېتىۋاتقان يولدىن چىقىپ، توپىتوغرا باشقا نەرسە تەرەپكە بۇرۇلۇپ ماڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُغْرُرْ – تُغْرُماقْ toqrur - toqrumaq). «ت – t» قاتتىق ئېيتىلىدۇ.

سَغُرْدِي saqurdï سۇمۇردى، ئىچتى؛ سارقىتتى. اَرْ سُوفْ سَغُرْدِي ər suv saqurdï — ئادەم سۇ سۇمۇردى، ئىچتى. قُمْ سُوفْ سَغُرْدِي kum suv saqurdï — قۇم سۇنى سۇمۇردى. اُلْ قُرُتْ سَغُرْدِي ol kurut saqurdï — ئۇ قۇرۇتنىڭ سۈيىنى سارقىتتى. قارلۇقچە.

سَغُرْدِي saqurdï تۇكۇردى. اُلْ يُقارُو يارِنْ سَغُرْدِي ol yokaru yarïn saqurdï — ئۇ يۇقىرىغا (ئاسمانغا)//قاراپ تۇكۇردى. بارسىغانچە. باشقىلار «سُذْتِي sužtï» دەيدۇ (سَغُرُرْ – سَغُرْماقْ saqurur - saqurmaq). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوكْ كا سَغُرْسا يُوزْكا تُشُورْ — kökgə saqursa yüzgə tüxür

كۆككە (ئاسمانغا) تۇكۇرسە، يۈزگە چۈشۈر.

بۇ ماقال ئۆزىدىن چوڭلارغا يامانلىق قىلسا، ئۆزىگە يانىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سِغُرْدِي sïqurdï سىغدۇردى. اُلْ اُنغْ قابْقا سِغُرْدِي ol unuq kapka sïqurdï — ئۇ ئۇنىنى قاپقا سىغدۇردى. بىرەر نەرسىنى بىرنېمە ئىچىگە چىڭداپ سىغدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(سِغُرُرْ - سِغُرْماقْ sïqurur - sïqurmaq).

قُغُرْدِي kaqurdï قورۇدى. اُلْ تَرِغْ قُغُرْدِي ol tarïq kaqurdï — ئۇ تېرىق (بۇغداي) قورۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز يۇمشاق «ف - v» بىلەن «قُفُرْدِي kavurdï»مۇ دېيىلىدۇ (قَغُرُرْ – قَغُرْماقْ kaqurur – kaqurmaq)[1]//.

تَفُرْدِي təvürdi: اُلْ تَفارِغْ اَفُرْدِي تَفُرْدِي ol tavarïq əvürdi təvürdi — ئۇ تاۋار (مال)نى ئۆرۈپ - چۆرۈدى، ئاستىن - ئۈستۈن قىلدى. بۇنىڭدا «اَفُرْدِي əvürdi» ئاساسىي سۆز بولۇپ، «تَفُرْدِي təvürdi» ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كەلگەن (تَفُرارْ – تَفُرْماكْ təvürər - təvürmək).

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى بۇ ئورۇندا «قُغُرْدِي» شەكلىدە «ق – k» ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، مەستەر ۋە كەلگۈسى زامانىدا «ق – k» ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. يازما نۇسخا 376 - بەتتە بۇ پېئىلنىڭ «غ – q» بىلەن ئېيتىلىدىغان ئۆملۈك دەرىجىسى «قَغُرُشْنِ» شەكلىدە يېزىلغان. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ق» نى فەتھىلىك ئالدۇق.

سۆز بولۇپ، «تَفُرْدِي təvürdi» ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كەلگەن (تَفُرارْ – تَفُرْماكْ təvürər - təvürmək).

جَقُرْدِي qəvürdi چۆرۈدى، چۆرگىلەتتى. اَرْ اُقْ جَقُرْدِي ər ok qəvürdi — ئادەم ئوق چۆرۈدى، ئوقنى تىرىنقىنىڭ ئۈستىدە چۆرگىلەتتى. ھەرقانداق نەرسىنى سول قولىنىڭ باش بارمىقىنىڭ تىرنىقى ئۈستىدە چۆرگىلىتىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ جِغْرِينِ جَقُرْدِي ol qïqrïnï qəvürdi — ئۇ چىغرىقنى چۆرگىلەتتى (جَقُرارْ – جَقُرْماكْ qəvürər - qəvürmək).

سَقُرْدِي savurdï سورۇدى. اَرْ تَرِغْ سَقُرْدِي ər tarïq savurdï — ئادەم (خاماندا) ئاشلىق سورۇدى. شامالدا ھەرقانداق نەرسىنى سورۇپ تازىلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (سَقُرارْ ـ سَقُرْماقْ savurar – savurmaq).

قَقُرْدِي kavurdï قورۇدى، قىستى. بِلازُكْ كُنكْ اَلِكِنْ قَقُرْدِي bilәzük küŋ әlikin kavurdï — بىلەزۈك كۈنگىنىڭ (چۆرىنىڭ) قولىنى قىستى. ھەرقانداق نەرسە بىرەر نەرسىنى قورۇسا ياكى قىسسا شۇنداق دېيىلىدۇ (قَقُرارْ – قَقُرْماقْ kavrar - kavurmaq).

بُقُرْدِي bukurdï چوشۇردى، تۆۋەنلەتتى. اُلْ اَتْ تَكِيرِنْداً بُقُرْدِي ol at təgirindən bukurdï — ئۇ ئاتنى باھاسىدىن چوشۇردى. باشقا نەرسىنىڭ باھاسىنى چوشۇرسىمۇ، شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنى ئۆز ئورنىدىن تۆۋەنگە چوشۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُقُرُرْ – بُقُرْماقْ bukurur - bukurmaq).

بَقُرْدِي bakurdï باقتۇردى، قاراتتى، قاراتقۇزدى. اُلْ مَنكا كِشِي بَقُرْدِي ol maŋa kixi bakurdï — ئۇ ماڭا كىشىنى باقتۇردى (بَقُرُرْ – بَقُرْماقْ bakurur - bakurmaq)//.

جِقَرْدِمْ qïkardïm چىقاردىم. مَنْ اَنِ اَقْدَنْ جِقَرْدِمْ mən anï әvdən qïkardïm — مەن ئۇنى ئۆيدىن چىقاردىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقارُرْ – جِقَرْماقْ qïkarur - qïkarmaq).

سِقِرْدِي sïkïrdï ئىسقىرتتى. قُشْ سِقِرْدِي kux sïkïrdï — قۇش ئىسقىرتتى. كِشِي سِقِرْدِي kixi sïkïrdï — ئادەم ئىسقىرتتى (سِقْرارْ – سِقِرْماقْ sïkrar - sïkïrmak).

قِقِرْدِي qiqirdi قىچقىردى، ۋارقىردى. اَرْ قِقِرْدِي *ər qiqirdi* —— ئادەم ۋارقىردى، يەنى بىركىمنى ياكى باشقا نەرسىنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن قىچقىردى (قِقِرار - قِقِرْماقْ *qiqirar - qiqirmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُذْبِ قِقْرِبْ اُغُشْ تِرْدِمْ — *qoʒi qiqrip oqux tərdim*
يَغِي قارُو كِرِشْ قُرْدُمْ — *yaqi qarukirix qurdum*
تُقُشْ اجْرا اُرُشْ بِرْدِمْ — *toqux iqrə urux bərdim*
اَرَنْ كُورُبْ بَشِي تِغْدِي — *ərən kørüp baxi tiqdi*

[پەسكە توۋلاپ جەمەت يىغدىم،
دۇشمەنگە قارشى كىرىچ قۇردۇم.//
جەڭگە كىرىپ ئۇرۇش قىلدىم،
يىگىتلىرىمنى كۆرۈپ (دۇشمەن) باشلىرىنى تىقىۋالدى.]

II 110

تاغدىن پەسكە قاراپ ۋارقىراپ، ئۇرۇق - جەمەتىمنى يىغدىم، دۇشمەنگە قارشى كىرىچ (ئوقيا) قۇردۇم، دۇشمەن بىلەن ئوق ئېتىشىپ//راسا جەڭ قىلدىم، دۇشمەن مېنىڭ يىگىتلىرىمنى كۆرۈپ ببشىنى پۇركىگەن پېتى قاچتى.

تَگُرْدِي təgürdi تەگدۇردى ~ تەگكۈزدى، يەتكۈزدى. اُلْ مَنكا بَكْدِنْ سُوزْ تَگُرْدِي *ol manə bəgdin səz təgürdi* —— ئۇ ماڭا بەگدىن سۆز يەتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَگُرُرْ - تَگُرْماكْ *təgürür – təgürmək*).

جُكُرْدِي qəkürdi چۆكۈردى ~ چۆكتۈردى. اُلْ تَقَى جُكُرْدِي *ol təvə qəkürdi* —— ئۇ تۆگە چۆكۈردى. ئادەمنى تىزلاندۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُكُرُرْ - جُكُرْماكْ *qəkürür – qəkürmək*).

كِكِرْدِي kəkirdi كېكىردى. اَرْ كِكِرْدِي *ər kəkirdi* —— ئادەم كېكىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَكِرار - كَكِرْماكْ *kəkrər - kəkirmək*).// II 111

كُوكَرْدِي kəkərdi كۆكەردى. كُوكَرْدِي نانْكْ *nəŋ kəkərdi* —— نەرسە كۆكەردى، ئاسمان رەڭگىگە كىردى (كُوكَرُرْ - كُوكَرْماكْ *kəkərür - kəkərmək*).

كُلَرْدِي kələrdi كۆل بولدى، كۆلگە ئايلاندى. كُلَرْدِي سُوفْ *kələrdi suv* —— سۇ كۆل بولدى (كُلَرُرْ - كُلَرْماكْ *kələrür - kələrmək*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كُلَــرْدِي külərdi: اَتْ كُلَــرْدِي *at külərdi* —— ئات يېتىۋالدى، يەنى ئات قورسىقى ئېسىلىشتىن ۋە شۇنىڭدەك سەۋەبلەردىن ئۆزىنى تاشلىۋەتتى (كُلَرُرْ - كُلَرْمــاكْ *külərür - külərmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْ اُغْلِي مُنكاذْمَاسْ اِتْ اُغْلِي كُلَرْماسْ
ər oqli muŋaʒmas it oqli külərməs
ئادەم بالىسى مۇڭلىنىۋەرمەس، ئىت بالىسى يېتىۋەرمەس.

يەنى ئىت كۆچۈكى ئۆزىنى تاشلاپ يېتىۋەرمىگەندەك، ئادەم بالىسىمۇ قايغۇرۇپ يېتىۋەرمەيدۇ، بىر ئىلاج قىلىپ ئۆزىنى قۇتقۇزىدۇ.

تَمُــرْدِي tamurdi قاندى. اَرْ بُــرْنِي تَمُــرْدِي *ər burni tamurdi* —— ئادەمنىڭ بۇرنى قاندى.

تُمُرْدِي tomurdi بەلدىدى، دۇگىلەك توغرىدى. اَرْ يِغاجْ تُمُــرْدِي *ər yiqaq tomurdi*// —— ئادەم دەرەخنى يۇمىلاق توغرىدى (تُمُرُرْ – تُمُرْماقْ *tomurur - tomurmaq*).

جُمُرْدِي qomurdi چوماردى ~ چومۇردى. اُلْ اَنِ سُقْتا جُمُرْدِي *ol anï suvqa qomurdi* —— ئۇ ئۇنى سۇغا چوماردى (جُمُرُرْ – جُمُرْماقْ *qomurur - qomurmaq*).

جُمُرْدِي qəmürdi چۆمدۇردى، چۆكتۈردى. بۇ سۆز چوڭقۇرراق چۆمدۇرگەن مەنىدە ئىيتىلىدۇ (جُمُرُرْ – جُمُرْماكْ *qəmürür – qəmürmək*).

سِــمُرْدِي simürdi سۈمۈردى. اُلْ سُــوتُكْ سِــمُرْدِي *ol sütüg simürdi* —— ئۇ سۈتنى سۈمۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُمُرُرْ – سِمُرْماكْ *simürür - simürmək*).

سُــبُرْدِي süpürdi سۈپۈردى. اُلْ اَفْ سُــبُرْدِي *ol əv süpürdi* —— ئۇ ئۆيۈ سۈپۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُبُرُرْ – سُبُرْماكْ *süpürür - süpürmək*).

كَمُرْدِي kəmürdi كېمىردى. اُلْ سُــنكُوكْ كَمُــرْدِي *ol səŋük kəmürdi* —— ئۇ سۆڭەك كېمىردى (كَمُرُرْ - كَمُرْماكْ *kəmürür – kəmürmək*).

تُنَــرْدِي tünərdi كەچ كىردى، قاراڭغۇ چۈشتى. تُنَــرْدِي يِــرْ *tünərdi yər*// —— يەر (يۈزى) گە قاراڭغۇ چۈشتى. ۋاقىتقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُنَــرُرْ - تُنَرْمــاكْ *tünərür - tünərmək*).

311

تَبُزْدِي tapuzdï تاپتۇردى. اُلْ مَنكا سُوزْ تَبُـزْدِي ol maŋa søz tapuzdï — ئۇ ماڭا سۆز (تېپىشماق) تاپتۇردى (تَبُزُرْ – تَبُزْماقْ tapuzur - tapuzmaq).

تُتُزْدُمْ tutuzdum تاپلىدىم. مَـنْ اَنكـارْ سُـوزْ تُتُـزْدُمْ mən aŋar søz tutuzdum — مەن ئۇنىڭغا سۆز تاپلىدىم، يەنى مەن ئۇنىڭغا ئېسىدە تۇتۇشقا ياكى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك سۆز ئېيتتىم (تُتُزُرْ – تُتُزْماقْ tutuzur - tutuzmaq).

تَمُزْدِي tamuzdï تامۇزدى ~ تېمىتتى. اُلْ سُـوفْ تَمُـزْدِي ol suv tamuzdï — ئۇ سۇ تېمىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمُزُرْ – تَمُزْماقْ tamuzur - tamuzmaq).

كُدَزْدِي kødəzdi كۆزەتتى، كۈتتى، ساقلىدى. اُلْ مَنكا كُدَزْدِي ol maŋa kødəzdi — ئۇ ماڭا (بىر نەرسىنى) ساقلىدى. اُلْ مَـنِي كُـدَزْدِي ol məni kødəzdi — ئۇ مېنى كۈتتى. دېمەك، بۇ سۆز ھەم ساقلىماق، ھەم كۈتمەك مەنىسىدە// (كُدازُرْ – كُدَزْمـاكْ kødəzür - kødəzmək). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «كُـوزْ اَتّـي køz atti» بولۇپ، بىرەر نەرسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۆزنى شۇنىڭغا تاشلىدى (تىكتى) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. باشقا بىر شېئىدە «كُزَتّي køzətti

II 114

دېيىلىدۇ.

بـۇ پـېئىللاردىكى «ز – z» ھەرپـى قائىدىگـە يـاتتۇر. چۈنكـى، ئۆتۈمسـىز پـېئىلنى ئۆتۈملۈككـە ئايلاندۇرۇشـقا توغـرا كەلسـە، شـۇ پـېئىلنىڭ بۈيـرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «ز – z» ئەمەس «ر – r» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَرْقَجْـتي ər kaqti — ئادەم قاچتى» دېگەن جۈملىدىكى «قَجْـتي kaqti» ئۆتۈمسىز پېئىل، ئۇنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلى «قَجُرْدِي kaqurdi» بولىدۇ، «اُلْ اَنِ قَجُرْدِي ol anï kaqurdi — ئۇ ئۇنى قاچۇردى» دېگەنگە ئوخشاش. «اَرْ سُوفْ كَجْـدِي ər suv kəqdi — ئادەم سۇ كەچتى» دېگەن جۈملىدىكى «كَجْـدِي kəqdi» پېئىلى ئۆتۈمسىز ئىدى، «اُلْ اَنِ كَجُـرْدِي ol anï kəqürdi — ئۇ ئۇنى كەچۈردى» دېگەندە بۈيرۇق پېئىل ئاخىرىغا «ر – r» ھەرپى قوشۇلۇش بىلەن ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلانغان. «سُوفْ تَمْدِي suv tamdi — سۇ تامدى» دېگەن// جۈملىدىكى «تَمْدِي tamdï» پېئىلنىمۇ ئۆتۈمسىز.

تۈركىلەرنىڭ «مَنِي كُدْتـي mənï küzti — مېنى كۈتتى» دېگەن سۆزىگىمۇ مۇشـۇ قىياس بىلـەن قاراش كېرەك. ئوغـۇزلار بـەزىدە «ر – r» نـىڭ ئورنىغا

«ز – z»نـى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ مال ئالدۇردى» دېمەكچى بولسا، «اُلْ تَفَارْ اَلْدُزْدِي ol tavar alduzdï» دەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اَلْـدِي aldï» ئىدى.

تَبِشْـدِي təpixdi تېپىشتى، پۈت تېپىشتى. اُلْ مَـنِكْ بِـرْلا تَبِشْـدِي ol mənïŋ birlə təpixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن تېپىشتى (تَبِشُـورْ – تَبِشْـماكْ təpixür - təpixmək).

قَبِشْـدِي kapïxdï تالاشتى، بۇلاشتى. اُلْ مَـنِكْ بِـرْلا تُـبِقْ قَبِشْـدِي ol mənïŋ birlə topïk kapïxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق تالاشتى، يەنى مېنىڭ بىلەن چۆگەن ئويۇنىدا توپۇق تالاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَبِشُـورْ – قَبِشْماقْ kapïxur - kapïxmaq).

قُبُشْـدِي kopuxdï قوپۇشتى. اُلْ مَـنِكْ بِـرْلا قُبُشْـدِي ol mənïŋ birlə kopuxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن قوپۇشۇپ باقتى. قوپۇشتا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (قُبُشُورْ – قُبُشْماقْ kopuxur - kopuxmaq).

كُبُشْدى köbüxdi يۆمەشتى. اُلْ مَنكا تُونْ كُبُشْدِي ol maŋa ton köbüxdi — ئۇ ماڭا تون يۆمىشىپ بەردى. يۆمەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُبُشُورْ – كُبُشْماكْ köbüxür - köbüxmək).

بِتِشْدِي bitixdi پۈتۈشتى، يېزىشتى. اُلْ مَنكا بِتِكْ بِتِشْـدِي ol maŋa bitik bitixdi — ئۇ ماڭا خەت پۈتۈشۈپ بەردى. يېزىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بِتِشُورْ – بِتِشْماكْ bitixür - bitixmək).

بِتِشْتِلارْ bitixtilər پۈتۈشتى. اوُلارْ اِكّي بِتِشْتِلارْ olar ikki bitixtilər — ئۇلار ئىككىسى پۈتۈشتى، يەنى ئۇلار بىر - بىرىگە قىلغان دەۋاسىدا پۈتۈشتى (بِتِشُورْلارْ – بِتِشْماكْ bitixürlər - bitixmək).

تُتُشْدِيلارْ tutuxdïlar تۇتۇشتى. اُلارْ اِكّـي تُتُشْـدِيلارْ olar ikki tutuxdïlar — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرى بىلەن) تۇتۇشتى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە يېپىشىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُتُشُورْ – تُتُشْماقْ tutuxur - tutuxmaq).

تُتُشْدِي tütüxdi تۇتۇشتى. اُلْ مَنكـا كَـيِكْ تُتُشْـدِي ol maŋa kəyik tütüxdi — ئۇ ماڭـا كېيىك تۇتۇشـۇپ بـەردى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق. تۇتۇشـتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلارْ اِكّي تُتُشْدِيلارْ olar ikki tütüxdilər —

ئۇ ئىككىسى جاڭجاللىشىپ قالدى. سۆزنىڭ ئەسلى ئاۋۋالقىسى.(تُتُشُورْ- تُتُشْماكْ *(tütüxür - tütüxmək*).

تِتِشْدي tïtïxdï تىتىشتى. اُلْ مَنكا يُونكْ تِتِشْدي *ol maŋa yuŋ tïtïxdï* — ئۇ ماڭا يۇڭ تىتىشىپ بەردى. تىتىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئىككى كىشى بىر - بىرىنىڭ كىيمىنى يىرتىشسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِتِشُورْ - تِتِشْماقْ *(tïtïxur – tïtïxmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُكُشُبْ اُرْشُرْ اُتْرا تُونْ تِتِشُورْ

səküxüp urxur otra ton tïtïxur

سۆكۈشۈپ (تىللىشىپ) ئۇرۇشار، ئارىدا تون تىتىلار.

يەنى سۆكۈشۈشتىن ئۇرۇش چىقىپ، ئارىدا چاپان يىرتىلىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى سۆكۈشۈش، تىللىشىشتىن ئۆزىنى تارتىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

سَتِشْدي satïxdï سېتىشتى. اُلْ مَنكا تَڤارْ سَتِشْدي *ol maŋa tavar satïxdï* — ئۇ ماڭا مال سېتىشىپ بەردى. سېتىشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَتِشُورْ - سَتِشْماقْ *(satïxur – satïxmak*).// II 118

قَتِشْدي katïxdï قېتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَلْقانْقا ياغْ قَتِشْدي *ol məniŋ birlə talkanka yaq katïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تالقانغا ياغ قېتىشىپ باقتى. قېتىش (قوشۇش)تا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ[1] (قَتِشُورْ - قَتِشْماقْ *(katïxur - katïxmak*).

كَتِشْدي kətixdi كېتىشتى، ئايرىلىشتى. اُلارْ بِرْ اِكِنْدِيدِينْ كَتِشْدي *olar bir ikindidin kətixdi* — ئۇلار بىرى ئىككىنچىسىدىن ئايرىلدى، يەنى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىشتى (كَتِشُورْ - كَتِشْماكْ *(kətixür - kətixmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 313

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى ئەسلىي تېكىستكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئەرەبچە «اُلْمَباراة — بەسلىشىش» سۆزى بىلەن « اَعانَنِي — ياردەملىشىش» سۆزىنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغان. بىز تۈزەپ تەرجىمە قىلدۇق.

يَرَغْ بُلُبْ يَغُشْدي	*yaraq bulup yaquxdï*	[پۇرسەت تېپىپ يېغىلاشتى،
اَرْتُقْلُقِنْ سُكُشْدي	*ortaklïkïn*[1] *səküxdi*	ئورتاقلىقنى بۇزۇشتى.
قُلُنْ قَبُبْ كَتِشْدي	*kulun kapup kətixdi*	قۇلۇننى بۇلاپ كېتىشتى،
سُرْدا مَنِكْ قُويُمي//	*sürdi*[2] *məniŋ koyumï*	سۈرۈپ كەتتى قويۇمنى.] II 119

پايدا ئالغاندىن كېيىن، بىرمۇنچە نەرسىلىرىنى يوشۇرۇۋالغان شېرىك توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن: ئۇ پۇرسەت تېپىپ قۇلۇنۇمنى ئوغرىلاپ كەتتى، شېرىكچىلىكنى بۇزدى، قويلىرىمنى ھەيدەپ كەتتى، مەندىن ئايرىلدى.

لِقِنْ لِكِنْ likin lïkïn بۇلار «بىلەن» مەنىسىدىكى قوشۇمچىلار بولۇپ، «ل – *l*» ھەرپى بەزىدە//كەسرە، بەزىدە زەممە بىلەن كېلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزىدە ئەرەبچىدىكى ۋاسىتىچى باغلىغۇچى مەنىسىدە كېلىدىغان «ب» ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. II 120 مەسىلەن: «بِلِكِنْ اُلْغُلُقّا تَكْدِمْ *bilikligin*[3] *uluqlukka təgdim* — بىلىملىك بولۇش بىلەن ئۇلۇغلۇققا ئېرىشتىم»، «اَذْكُولُكُنْ كَلْ اِيسِزْلِكِنْ كَلْما *əżgülükün kəl əsizlikin kəlmə* — ياخشىلىق بىلەن كەل، يامانلىق بىلەن كەلمە».

بۇ ئىككى قوشۇمچىدا «ق – *k*» ئاساسىي ھەرپ بولۇپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلىگەندەك، پەقەت تەركىبىدە «ك – *k*» كەلگەن ۋە يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردىلا «ق – *k*» نىڭ ئورنىغا «ك – *k*» كېلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ قوشۇمچىلار ئۇلانغان سۆزلەردە (قوشۇمچىدىن ئىلگىرى كەلگەن بوغۇمدا) زەممە بولسا «ل – *l*» ھەرپى زەممە بىلەن، كەسرە ياكى ساكىن كەسرە بىلەن كېلىدۇ.

بِجِشْدي pïqïxdï پىچىشتى، كېسىشتى، تىلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يِغاجْ بِجِشْدي *ol məniŋ birlə yïqaq pïqïxdï* — // ئۇ مېنىڭ بىلەن ياغاچ كېسىشىپ باقتى، II 121

[1] بۇ مىسرادىكى «اَرْتُقْلُقِنْ» سۆزىدىن ھېچقانداق مەنە چىقمىغانلىقتىن، بېسىم ئاتالاي ئۇنى «*ortaklïkïn*» دەپ تۈزەتكەن. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ مەنىسىنى «شېرىكچىلىك» دەپ ئىزاھلىغان.

[2] بۇ مىسرادىكى «سُرْدا» سۆزىنىمۇ بېسىم ئاتالاي خاتا يېزىلىپ قالغان، توغرىسى «سُرْدى *sürdi*» بولۇشى كېرەك، دەپ ئىزاھلىغان، بىز بۇلارنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

[3] بۇ سۆز بۇ يەردە «بِلِكِنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردە گەپ «لِقِنْ»، «لِكِنْ» قوشۇمچىسى ئۈستىدە كېتىپ بارىدۇ، يازما نۇسخىنىڭ يان ھاشىيىسىدە بۇ سۆز «بِلِكْلِكِنْ *bilikligin*» دەپ تۈزىتىلگەن. بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كېسىشتە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بِجِشُورْ – *piqixur - piqixmaq*). ئىككى ئادەم ئايرىلىشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سُوجُشْدِي süqüxdi چۈچۈكلەشتى، چۈچۈدى، سُوجُشْدِي نَانْكْ *süqüxdi nəŋ* — نەرسە چۈچۈكلەشتى (سُجِشُورْ – سُجِشْماكْ *süqixür - süqixmək*)[1].

سَجِشْدِي səqixdi چېچىشتى. اُلْ مَنكا يَرْماقْ سَجِشْدِي *ol maŋa yarmaq səqixdi* — ئۇ ماڭا يارماق چېچىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. چېچىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَجِشُورْ – سَجِشْماكْ *səqixür - səqixmək*).

سُجُشْدِي suquxdï چۆچۈشتى، ئىرغىشتى، سەكرەشتى. اَتْ لارْ قَمُغْ سُجُشْدِي *atlar ḳamuoq suquxdi* — ئاتلارنىڭ ھەممىسى ئۇركۈپ/سەكرەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجُشُورْ – سُجُشْماقْ *suquxur - suquxmaq*).

قَجِشْتِي ḳaqïxtï قېچىشتى. اُلارْ بِيرْدِنْ قَجِشْتِي *olar bir birdin ḳaqixtï* — ئۇلار بىر – بىردىن قېچىشتى (قَجِشُورْ – قَجِشْماقْ *ḳaqixur - ḳaqixmaq*).

قُجُشْدِي ḳuquxdï قۇچاقلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُجُشْدِي *ol mənin birlə ḳuquxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇچاقلاشتى (قُجُشُورْ – قُجُشْماقْ *ḳuquxur - ḳuquxmaq*).

كَجِشْتِي kəqixti كېچىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُوغْ كَجِشْتِي *ol mənin birlə suv kəqixti* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۇ كېچىشىپ باقتى/ (كَجِشُورْ – كَجِشْماكْ *kəqixür - kəqixmək*).

كُجَشْدِي küqəxdi كۈچەشتى، تالاشتى. اُلارْ اِكّي تَقارْ كُجَشْدِي *olar ikki tavar küqəxdi* — ئۇ ئىككىسى بەسلىشىپ مال تالاشتى. تالىشىشتا ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُجَشُورْ – كُجَشْماكْ *küqəxür - küqəxmək*).

بُذُشْدِي büzüxdi بىيلەشتى، ئۇسسۇل ئويناشتى. اُغْلانْ بُذُشْدِي *oqlan büzüxdi* — بالىلار سەكرەپ ئويناشتى/ (بُذُشُورْ – بُذُشْماكْ *büzüxür - büzüxmək*).

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ج – *q*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بولسا، كەسرىلىك كەلگەن. مۇشۇ خىلدىكى باشقا پېئىللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ زەممىلىك كېلىشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

بُذُشْدِي buzuxdï ئاجراشتى، ئاجرىدى. بُذُشْدِي نَانْكْ *buzuxdi nəŋ* — نەرسە (ئىككى پۈتنى كېرىپ ئاجراتقاندەك) ئاجرىدى (بُذُشُورْ – بُذُشْماقْ *buzuxur - buzuxmaq*).

تِذِشْدِي tïžïxdï تىمىشتى، چەكلەشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ تِذِشْدِي *olar bir birig tïžïxdi* — ئۇلار بىر ـ بىرىنى تىمىشتى، يەنى بىرەر ئىشتىن ياندۇرۇشتى (تِذِشُورْ – تِذِشْماقْ *tïžïxur - tïžïxmaq*).

قَدِشْدِي ḳadïxdï قېيىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا تُونْ قَدِشْدِي *ol maŋa ton ḳadïxdi* — ئۇ ماڭا كىيىم قېيىشىپ بەردى (قَدِشُورْ[1] – قَدِشْماقْ *ḳadïxur - ḳadïxmaq*).

قِدِشْدِي ḳïdïxdï جىيەكلىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا بُرْكْ قِدِشْدِي *ol maŋa bərk ḳïdïxdi* — ئۇ ماڭا بوك جىيەكلىشىپ بەردى. ئايلانمىسى بار نەرسىنىڭ چۆرىسىنى تىكىپ چىقىشتا ياردەملىشىش ياكى بەسلىشىشكىمۇ/ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِدِشُرْ – قِدِشْماقْ *ḳïdïxur - ḳïdïxmaq*).

قُدُشْدِي ḳoduxdï قويۇشتى، تاشلاپ قويۇشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا اِيش قُدُشْدِي *olar bir birgə ix ḳoduxdi* — ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئىش قويۇشتى، يەنى بىر ـ بىرىگە ئىشىنىپ، ئىشنى قويۇپ قويۇشتى (قُدُشُورْ – قُدُشْماقْ *ḳoduxur - ḳoduxmaq*).

كُدُشْدِي küdüxdï كۈتۈشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ كُدُشْدِي *olar bir birig küdüxdi* — ئۇلار بىر ـ بىرىنى كۈتۈشتى (كُدُشُورْ – كُدُشْماكْ *küdüxür - küdüxmək*).

بَرِشْدِي barïxdï بېرىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا بَرِشْدِي *olar bir birgə barïxdi* — ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭكىگە بېرىشتى (بَرِشُورْ – بَرِشْماقْ *barïxur - barïxmaq*). بېرىشىپ تۇرغان ياكى بېرىشتا بەسلەشكەنگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بُرُشْدِي bürüxdï بۇرۇشتى ~ پۇرۇشتى، پۇرۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا بُرْما بُرُشْدِي *ol maŋa bürmə bürüxdi* — ئۇ ماڭا پۇرمە (لېپەز) پۇرۇشۇپ بەردى. تېرە خالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاغزىنى پۇرۇشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرُشُورْ – بُرُشْماكْ *bürüxür - bürüxmək*). /

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى (قَدِشُرْ) يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

بُرُشْدِي buruxdï پۇرلەشتى، قورۇلدى. بُرُشْدِي نانْكْ *buruxdï nəŋ* — نەرسە پۇرلەشتى، يەنى چىراي تۇرۇلگەنگە ئوخشاش پۇرلەشتى// (بُرُشُورْ - بُرُشْماقْ *buruxur - buruxmak*).

بَرِشْدِي bərixdi بەرىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا قِيزْ بَرِشْدِي *olar bir birgə kïz bərixdi* — ئۇلار بىر - بىرىگە قىز بەرىشتى. ئىككى كىشى بىر - بىرىگە بىر نەرسە بەرىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَرِشُورْ - بَرِشْماكْ *bərixür - bərixmak*).

تُرُشْدِي turuxdï تەڭ تۇرۇشتى، قارشى تۇردى. كِچِكْ اُلُغْ بِرْلا تُرُشْدِي *kiqik uluq birlə turuxdi* — كىچىكلەر چوڭلار بىلەن تەڭ تۇرۇشتى، تالاش - تارتىشتا تەڭ تۇردى (تُرُشُورْ - تُرُشْماقْ *turuxur - turuxmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِچِكْ اُلُغْ قا تُرُشْماسْ قِرْغُوىْ سُنكْقُرْقا قَرِشْماسْ

kiqik uluqka turuxmas kïrquy soŋkurka karixmas

كىچىكلەر چوڭلارغا تەڭ تۇرالماس، قۇرغۇي شۇڭقارغا قارشى چىقالماس.

يەنى قۇرغۇي شۇڭقار بىلەن ئېلىشالمىغاندەك، كىچىكلەر ھەرقانچە غەيرەتلىك بولسىمۇ، چوڭلارغا تەڭ تۇرالمايدۇ. چۈنكى، چوڭلارنىڭ ھېلىسى ۋە تەدبىرى كۆپ بولىدۇ.//

تِرَشْدِي tirəxdi تىرەشتى، تىركەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تِرَشْدِي *ol mənïŋ birlə tiraxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تىركەشتى . ھەرقانداق نەرسىنى تىرەشتە ۋە دەرۋازىنى دەم بىلەن تىرەپ بېكىتىشتە يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرَشُورْ - تِرَشْماكْ *tiraxür - tiraxmak*).

تُرُشْدِي türüxdi تۇرۇشتى، تۇرتەكلەشتى. اُلْ مَنكا بِتِكْ تُرُشْدِي *ol maŋa bitik türüxdi* — ئۇ ماڭا كىتاب تۇرۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُشُورْ - تُرُشْماكْ *türüxür - türüxmak*). تۇرۇشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تِرِشْدِي tərixdi تىرىشتى، تىرىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا يِمِشْ تِرِشْدِي *ol maŋa yəmix tərixdi* — ئۇ ماڭا يېمىش (مېۋە) تىرىشىپ بەردى. ھەرقانداق

نەرسىنى تىرىش - توپلاشتا يارەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرِشُورْ - تَرِشْماكْ *tərixür - tərixmək*).

تِرَشْدِي tirəxdi تىرەجىدى. يِلْقِي تُيَغِنْ تِرَشْدِي *yïlqï tuyaqïn tirəxdi* — ئات تۇيىقىنى تىرەپ تۇرۇۋالدى، يەنى ئات تىقىنچىلىقتىن ماڭماي تىرەجەپ تۇرۇۋالدى// (تِرَشُورْ - تِرَشْماكْ *tiraxür - tiraxmak*).

سَرِشْدِي sarïxdï ئوراشتى، يۆگەشتى. اُلْ مَنكا سُقْلُقْ سَرِشْدِي *ol maŋa suvluk sarïxdï* — ئۇ ماڭا سەللە يۆگىشىپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى يۆگەش ياكى تۇرۇشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرِشُورْ - سَرِشْماقْ *sarïxur - sarïxmak*).

سُرُشْدِي soruxdï شوربدى، ئىچىۋالدى. تُونْ تارِكْ سُرُشْدِي *ton tərig soruxdï* — كىيىم تەرنى ئىچىۋالدى (سُرُشُورْ - سُرُشْماقْ *soruxur - soruxmak*).

سُرِشْدِي surïxdï سۇرلەشتى، سۇرلۇك تۇسكە كىردى. اَنِكْ يُوزِي سُرِشْدِي *anïŋ yüzi surïxdï* — ئۇنىڭ يۈزى سۇرلەشتى (يەنى سۇرلۇك تۇسكە كىردى) (سُرِشُورْ - سُرِشْماقْ *surïxur - surïxmak*).

سِرِشْدِي sïrïxdï شىرىشتى. قِيزْ اَناسِنكا// كِذِزْ سِرِشْدِي *kïz anasïŋa kïžiz sïrïxdï* — قىز ئانىسىغا كىگىز شىرىشىپ بەردى، يەنى تۇركمەن كىگىز ئۆيلىرىنىڭ يوپۇق ۋە پەردىلىرىنى شىرىشتا ئانىسىغا ياردەملەشتى (سِرِشُورْ - سِرِشْماقْ *sïrïxur - sïrïxmak*).//

سُرُشْدِي sürüxdï سۇرۇشتى، سۇركەشتى، قوغلاشتى؛ سۇرۇشتۇردى. اَذْغِرْ قِسْراقْ بِرْلا سُرُشْدِي *ažqïr kïsrak birlə sürüxdï* — ئايغىر بايتال بىلەن سۇركەشتى، يەنى بايتالنى چىشلەپ ئويناشتى. ئايغىر بايتالغا چاپماقچى بولغاندا شۇنداق قىلىدۇ. اُلْ مَنكْ بِرْلا سُرُشْدى *ol mənïŋ birlə sürüxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قوغلاشتى. اُلْ اَنْدا اَلِمِنْ سُرُشْدِي *ol anda alïmïn sürüxdï* — ئۇ ئۇنىڭدىن ئېلىشىنى سۇرۇشتۇردى، قەرزىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى (سُرُشُورْ - سُرُشْماكْ *sürüxür - sürüxmək*).

قَرِشْتِي karïxtï كىرىشتى، قېرىشتى. بُرِي تِيشِي قَرِشْتِي *bərï tïšï karïxtï* — بۆرىنىڭ چىشى كىرىشتى. بۆرە ئايدا بىر ھەپتە ھېچنېمە يېمەي، ھاۋا

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يۇتىدۇ، شۇ چاغدا ئۇنىڭ چىشى كىرىشىپ قالىدۇ. تُنْ كُنْ بِرْلا قَرِشْدِي tün kün birlə qarixdi[1] — تۈن كۈن بىلەن قېرىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يايْ قِشْ بِلا قَرِشْتِي yayqix bilə qarixti [ياز قىش بىلەن قېرىشتى،
اَرْدَمْ ياسِنْ قُرِشْتِي ərdəm yasinqurixti ئەردەم ياسىنى قۇرۇشتى.
جَرِكْ تُتُبْ كُرَشْتِي qərik tutup küraxti چېرىك تۇتۇپ كۆرەشتى،
اُقْتاغَلِي اُتْرُشُورْ oqtaoqali utruxur ئوقلاشقىلى تاس قالدى.]

ياز قىش بىلەن قېرىشتى، ئۇلار ھۈنەر ياسىنى قۇرۇپ، بىر- بىرى بىلەن سەپ تارتىپ كۆرەش قىلدى، بىر - بىرىنى ئوققا تۇتماقچى بولۇۋاتىدۇ.

قَرِشْتِيلارْ qarixtilar قېرىشتى، قارشىلاشتى؛ قارشى ئالدى. اِكّي بَكْلارْ قَرِشْتِيلارْ ikki bəglər qarixtilar — ئىككى بەگ قېرىشتى، قارشىلىشىپ ئۇرۇشتى. اُلْ مَنكا / يُولْدا قَرِشْتِي ol maŋa yolda qarixti — ئۇ ماڭا يولدا ئالدىمغا چىقتى (قَرِشُورْ – قَرِشْماقْ qarixur - qarixmaq).

قُرُشْتِي quruxti قورۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا قُرُشْتِي ol mənin birlə yaquruxti — ئۇ مېنىڭ بىلەن يا قورۇشۇپ باقتى. قورۇشتا يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (قُرُشُورْ – قُرُشْماقْ quruxur - quruxmaq).

قُرُشْدِي quruxdi قورۇدى. اَتْماكْ قَمُغْ قُرُشْدِي atmaq qamuoq quruxdi — نان پۈتۈنلەي قورۇدى، يەنى نانىڭ ھەممە يېرى قورۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرُشُورْ – قُرُشْماقْ quruxur - quruxmaq).

قُرُشْتِي qoruxti قورۇشتى، قوغداشتى. اُلْ مَنكا قُرُغْ قُرُشْتِي ol maŋa qoruoq qoruxti — ئۇ ماڭا قورۇق قوغدىشىپ بەردى (قُرُشُورْ – قُرُشْماقْ qoruxur - qoruxmaq)[2].

[1] «قَرِشْتِي»، «قَرِشْدِي» سۆزلىرىنىڭ ئىملاسى ئەسلىي تېكىستتە مۇشۇنداق ئىككى خىل يېزىلغان.

[2] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى يازما نۇسخىدا يېزىلمايدۇ قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

قِرِشْدِي kirixdi قىرىشتى. اُلْ مَنكا يِيرْ قِرِشْدِي ol maŋa yər kirixdi — ئۇ ماڭا يەر قىرىشىپ بەردى. قىرىشتا / بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (قِرِشُورْ – قِرِشْماقْ kirixur - kirixmaq).

كَرِشْدِي kərixdi كېرىشتى، تارتىشتى. اُلْ مَنكا يِبْ كَرِشْدِي ol maŋa yip kərixdi — ئۇ ماڭا يىپ كېرىشىپ بەردى. كېرىشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (كَرِشُورْ – كَرِشْماكْ kərixur - kərixmək).

كَرِشْدِي kərixdi تارتىشتى، تالاشتى، تاكاللاشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا كَرِشْدِي ol anin birlə kərixdi — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن (بىرەر نەرسە ئۈستىدە) تارتىشتى، تالاشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا كَرِشْدِي ol anin birlə kərixdi — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تاكاللاشتى، يەنى گەپ تالاشتى (كَرِشُورْ – كَرِشْماكْ kərixur - kərixmək).

كُرُشْدِي kərüxdi كۆرۈشتى، قاراشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُرُشْدِي ol mənin birlə kərüxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. باشقا نەرسىلەرنىڭ بىر - بىرىنى كۆرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (كُرِشُورْ – كُرِشْماكْ kərixur - kərixmək).

كُرَشْدِي kürəxdi كۆرەشتى. اُلْ مَنكا قارْ كُرَشْدِي ol maŋa qar kürəxdi / — ئۇ ماڭا قار كۆرۈشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. كۆرەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (كُرَشُورْ – كُرَشْماكْ kürəxur - kürəxmək).

كِرِشْدِي kirixdi كىرىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اِيْشقا كِرِشْدِي ol mənin birlə ixqa kirixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئىشقا كىرىشتى، يەنى ئۇ بىر ئىشقا كىرىشىشتە مېنىڭ بىلەن بەسلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِشُورْ – كِرِشْماكْ kirixur - kirixmak).

بَزَشْدِي bəzəxdi بېزەشتى. اُلْ مَنكا بَزَكْ بَزَشْدِي ol maŋa bəzək bəzəxdi — ئۇ ماڭا بېزەك بېزىشىپ بەردى. بېزەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (بَزَشُورْ – بَزَشْماكْ bəzəxur - bəzəxmək).

بُزُشْدِي buzuxdi بۇزۇشتى. اُلْ مْنكا اَفْ بُزُشْدِي ol maŋa av buzuxdi — ئۇ ماڭا ئۆي بۇزۇشۇپ بەردى. بۇزۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (بُزُشُور – بُزُشْماقْ buzuxur - buzuxmaq).

تَزِشْدِي təzixdi تېزىشتى. اُلارْ اِكّـِي تَزِشْـدِي *olar ikki təzixdi* — ئۇلار ئىككىسى تېزىشتى، بىر - بىرىدىن تېزىشىپ كەتتى (تَزِشُـــورْ - تَزِشْـــماكْ *təzixür - təzixmək*).// II 133

تُزُشْدِي[1] tüzəxdi تۈزلەشتى. اُلْ مَنكا يِيرْ تُزُشْدِي *ol maŋa yər tüzəxdi* — ئۇ ماڭا يەر تۈزلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بىرەر نەرسىنى تۈزلەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُزَشُورْ - تُزَشْماكْ *tüzəxür - tüzəxmək*).

تِزِشْدِي tizixdi تىزىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يِنْجُو تِزِشْدِي *ol məniŋ birlə yinqü tizixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئۈنچە تىزىشىپ باقتى. شېئىر- قوشاق ۋە باشقا نەرسىلەرنى تىزىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ، بىرەر نەرسىنى تىزىش ئىشىدا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِزِشُورْ - تِزِشْماكْ *tizixür - tizixmək*).

قَزِشْدِي kazïxdï قېزىشتى. اُلْ مَنكا يِيرْ قَزِشْـدِي *ol maŋa yər kazïxdï* —// ئۇ ماڭا يەر قېزىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. قېزىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَزِشْورْ - قَزِشْماقْ *kazïxur - kazïxmak*). II 134

كَزِشْدِي kəzixdi كېزىشتى. اُلْ مَنكا[2] يِيرْ كَزِشْدِي *ol maŋa yər kəzixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يەر يۈزىنى كېزىشتى، يەنى ئۇ مېنىڭ بىلەن جاھان كېزىشىپ باقتى (كَزِشُورْ - كَزِشْماكْ *kəzixür - kəzixmək*).

كُزَشْتِي kəzəxti كوچىلاشتى. اُلْ مَنكا اُوتْ كُزَشْتِي *ol maŋa ot kəzəxti* —// ئۇ ماڭا ئوت كوچىلىشىپ بەردى. ئوت كوچىلاشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُزَشُورْ - كُزَشْماكْ *kəzəxür - kəzəxmək*). 318

بَسِشْدِي basïxdï بېسىشتى. اُلْ مَنكا اُيْما بَسِشْـدِي *ol maŋa oyma basïxdï* — ئۇ ماڭا پايپاقلىق بېسىشىپ بەردى، يەنى پايپاق قىلىنىدىغان تۈركمەن كىگىزىنى

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «تُزُشْدِي *tüzüxdi*» شەكلىدە يېزىلسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «تُزَشُورْ - تُزَشْماكْ *tüzəxür - tüzəxmək*» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 268 - بەتتە «تُـزارْ *tüzər*» ۋە 308- بەتتە «تُزَرْدِي - تُزَرْماكْ *tüzərdi - tüzərmək*» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ۋە بۇ جايدىكى مەستەر شەكلىنىڭ ئىملاسىنى، شۇنىڭدەك بۇ پېئىل تومۇرلىرىنىڭ مەنىسى بىر ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، «*tüzəxdi*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز ئەرەبچىسىگە قارىغاندا «مَنْكا» ئەمەس «مَنِكْ بِرْلا *məniŋ birlə* مېنىڭ بىلەن» بولغان بولسا، توغرا بولاتتى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بېسىشىپ بەردى. ھەرقانداق كۆپجۈپ چىققان، پوپاڭ نەرسىنى بېسىپ چىڭداشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ //(بَسِشُورْ - بَسِشْماقْ *basïxur - basïxmak*). 135 II

بُسُشْدِي pusuxdï پىستىرما قويۇشتى. بَكْلارْ بُسُشْدِي *bəglər pusuxdï* — بەگلەر بىر - بىرىگە قارشى پىستىرما قويۇشتى (بُسُشُورْ - بُسُشْماقْ *pusuxur - pusuxmak*).

سُسُشْدِي süsüxdi ئۈسۈشتى. اِكّـِي قُجْنـكارْ سُـسُشْدِي *ikki koqŋar süsüxdi* — ئىككى قوچقار ئۈسۈشتى (سُسُشُرْ - سُسُشْماكْ *süsüxür - süsüxmək*).

كَسِشْدِي kəsixdi كېسىشتى. اُلْ مَنكا يِغاجْ كَسِشْـدِي *ol maŋa yïqaq kəsixdi* — ئۇ ماڭا ياغاچ كېسىشىپ بەردى. كېسىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَسِشُورْ - كَسِشْماكْ *kəsixür - kəsixmək*).

كُسَشْدِي küsəxdi ئارزۇ قىلىشتى. اَرَنْ قَمُغْ تَڤارْ كُسَشْدِي *ərən kamuq tavar küsəxdi* — ھەممە ئادەم تاۋار (مال) ئارزۇ قىلىشتى. مال بىلەن پەخىرلىنىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُساشُورْ - كُسَشْماكْ *küsəxür - küsəxmək*).

بُغُشْدِي boquxdï بوغۇشتى. اُلارْ اِكّـِي بُغُشْدِي *olar ikki boquxdï* —// ئۇلار ئىككىيلەن (بىر- بىرىنى) بوغۇشتى (بُغُشُورْ - بُغُشْماقْ *boquxur – boquxmak*). 136 II

سَغِشْدِي saqïxdï سېغىشتى. اُلارْ اِكّـِي سُـوتْ سَغِشْـدِي *olar ikki süt saqïxdï* — ئۇلار ئىككىيلەن سۈت سېغىشتى، سۈت سېغىشتا بەسلەشتى. سېغىشتا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (سَغِشُـورْ - سَغِشْـماقْ *saqïxur – saqïxmak*).

سُغُشْدِي soquxdï سوۋۇشقا باشلىدى. اُودْ سُغُشْدِي *əd soquxdï* — كۈن (ۋاقىت، ھاۋا) سوۋۇشقا باشلىدى (سُغُشُورْ - سُغُشْماقْ *soquxur - soquxmak*).

تُڤِشْدِي tüvixdi: اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَتْ تُڤِشْـدِي *ol məniŋ birlə ət tüvixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) زىخقا گۆش ئۆتكۈزۈشتى. زىخقا گۆش ئۆتكۈزۈشتە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُڤِشُورْ - تُڤِشْماكْ *tüvixür - tüvixmək*).

سَڤَشْدِي savaxdï ساۋاشتى، ئۇرۇشتى. اُلارْ اِكّـِي سَڤَشْـدِي *olar ikki savaxdï* — ئۇلار ئىككىيلەن ئۇرۇشتى. ئوغۇزچە (سَڤَشُورْ - سَڤَشْماقْ *savaxur - savaxmak*).

II 137 **سَڤِشْدى** səvixdi سۆيۈشتى، ياخشى كۆرۈشتى. اُلارْ اِكّىٖ// سَڤِشْدىٖ olar ikki səvixdi — ئۇلار ئىككىيلەن سۆيۈشتى، بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشتى (سَڤِشُورْ – سَڤِشْماكْ səvixür - səvixmək).

319 **سُڤِشْدىٖ** suvïxdï سۇيۇلۇپ كەتتى، بوشاپ كەتتى. يُغُرْمِشْ اُونْ سُڤِشْدىٖ yuqurmïx un suvïxdï — // يۇغۇرۇلغان خېمىر سۈيىنىڭ كۆپلۈكىدىن بوشاپ كەتتى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە سۇنىڭ جىقلىقىدىن سۇيۇلۇپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُڤِشُورْ – سُڤِشْماقْ suvïxur - suvïxmak).

سُڤَشْدىٖ suvaxdï سۇۋاشتى. اُلْ مَنكا اَڤْ سُڤَشْدىٖ ol maŋa əv suvaxdï — ئۇ ماڭا ئۆي سۇۋىشىپ بەردى. سۇۋاشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُڤَشُورْ – سُڤَشْماقْ suvaxur - suvaxmak).

قَڤُشْدىٖ kavuxdï قوۋۇشتى. اَرْكَكْ تَشِيقا قَڤُشْدىٖ ərkək tïxïka kavuxdï — ئەركەك خوتۇنغا قوۋۇشتى، يەنى ئۆيلەندى. بۇ سۆز ئەسلىدە بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىگە ئۇلىنىشى ياكى باغلىنىشى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. مەسىلەن: «قَداشْ قَداشْقا قَڤُشْدىٖ kadax kadaxka kavuxdï — // قاياش قاياشقا قوۋۇشتى» دېگەنگە ئوخشاش. ئىككى خان ئارىسىدا يارىشىش ئۈچۈن بولغان ئۇچرىشىشنى «قَڤْشُتْ kavxut» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

II 138

تاغْ تاغْقا قَڤُشْمَاسْ كِشىٖ كشِيكا قَڤُشُوْر

taq taqka kavuxmas kixi kixigə kavuxur

تاغ تاغقا قوۋۇشماس، ئادەم ئادەمگە قوۋۇشۇر.

(قَڤُشُورْ – قَڤُشْماقْ kavuxur - kavuxmak). بۇ سۆزدىكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان «ف – v» (يەنى «ڤ - v») نى «و – ۋاۋ» غا ئالماشتۇرسىمۇ بولىدۇ.

قُڤُشْدِيلارْ kovuxdïlar قوغلاشتى. اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِ يِنىٖ قُڤُشْدِيلارْ olar bir ikindini kovuxdïlar — ئۇلار بىر - بىرىنى قوغلاشتى (قُڤُشُورْ – قُڤُشْماقْ kovuxur - kovuxmak).

بَقِشْدىٖ bakïxdï بېقىشتى، قاراشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا بَقِشْدىٖ olar bir birgə bakïxdï — ئۇلار بىر - بىرىگە بېقىشتى، يەنى ئۇلار بىر - بىرىگە قىيا باقتى (بَقِشُورْ — بَقِشْماقْ bakïxur - bakïxmak).

139 II **تُقُشْتىٖ** tokuxtï ئۇرۇشتى، توقۇنۇشتى. بَكْلارْ تُقُشْتىٖ // bəglər tokuxti — بەگلەر توقۇنۇشتى، ئۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُقِشُور – تُقِشْماقْ tokïxur - tokïxmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُجىٖ تَنَكىٖ تُقِشْتىٖ	küqi təŋi tokïxtï
اُغُشْ قُونُمْ اُقُشْتىٖ	oqux konum okuxtï
جَرِكْ تَبا يَقِشْتىٖ	qərik taba yakïxtï
بِرْكا كَلِبْ اُجْ اُتارْ	birgə kəlip əq utar

[كۈچى يەتكۈچە توقۇنۇشتى،

ئۇرۇق- جەمەتىنى چاقىرىشتى.

چېرىك تەرەپكە يېقىنلاشتى،

بىللە كېلىپ ئۆچ ئالار.]

بىر كىشى تەرىپلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: كۈچىنىڭ بارىچە ئۇرۇشتى، پۈتۈن ئۇرۇق- ئايمىقىنى چاقىرىپ، سەپكە يېقىنلىشىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى، ھەممەيلەن توپلىنىپ كېلىپ ئۆچ ئالماقچى.//

140 II **تِقِشْتىٖ** tïkïxtï تىقىلىشتى. كِشىٖ اَڤْدا تِقِشْتىٖ kixi əvdə tïkïxtï — كىشىلەر ئۆيگە تىقىلىشتى، تىقما - تىقماق بولۇپ كەتتى (تِقِشُورْ – تِقِشْماقْ tïkïxur - tïkïxmak).

جَقِشْدىٖ qakïxdï چېقىشتى. اُلْ مَنكا چَقْماقْ جَقِشْدىٖ ol maŋa qakmak qakïxdï — ئۇ ماڭا چاقماق چېقىشىپ بەردى. چېقىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (جَقِشُورْ – جَقِشْماقْ qakïxur - qakïxmak).

جِقِشْدي qïḳïxdï چىقىشتى. اُلارْ اِكّي اَڤْدِنْ جِقِشْدي *olar ikki əvdin qïḳïxdï* — ئۇلار ئىككىسى ئۆيدىن چىقىشتى، يەنى ئۆيدىن چىقىشتا بەسلەشتى. چىقىشتا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (جِقِشُورْ – جِقِشْماقْ *qïḳïxur - qïḳïxmaḳ*).// 320

سُقُشْدي soḳuxdï سوقۇشتى. اُلْ مَنكا تُوزْ سُقُشْدي *ol maŋa tuz soḳuxdï* — ئۇ ماڭا تۇز سوقۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سوقۇش - يانجىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (سُقُشُورْ – سُقُشْماقْ *soḳuxur - soḳuxmaḳ*).

سِقِشْدي sïḳïxdï سىقىشتى. اُلْ مَنكا اُزُمْ سِقِشْدي// *ol maŋa üzüm sïḳïxdï* — ئۇ ماڭا ئۈزۈم سىقىشىپ بەردى. بىرەر نەرسىنى سىقىش ئىشىدا بەسلىشىشكىمۇ[1] شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقِشُورْ – سِقِشْماقْ *sïḳïxur - sïḳïxmaḳ*). كِشى سِقِشْدي *kixi sïḳïxdï* — كىشىلەر سىقىلىشىپ كەتتى، يەنى قىستىلىشىپ كەتتى. II 141

قَقِشْدي ḳaḳïxdï قېقىشتى، ئاچچىقلاندى. اَرَنْ قَمُغْ قَقِشْدي *ərən ḳamuq ḳaḳïxdï* — كىشىلەر بىر - بىرىگە ئاچچىقلاندى، بىر - بىرىنى (چەتكە) قېقىشتى.

قَقِشْدي ḳaḳïxdï قېقىشتى، ئۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي بَشْرا قَقِشْدي *olar ikki baxra ḳaḳïxdï* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنىڭ) بېشىغا ئۇرۇشتى (قَقِشْورْ – قَقِشْماقْ *ḳaḳïxur - ḳaḳïxmaḳ*).

بَكِشْدي bəkixdi بېكىشتى، بېكىدى، چىڭىدى. بَكِشْدي نانْكْ *bəkixdi nəŋ* — نەرسە بېكىدى، چىڭىدى (بَكُوشُرْ //– بَكِشْماكْ *bəkixür[2] - bəkixmək*). II 142

بُكُشْدي büküxdi بۈكۈشتى ~ پۈكۈشتى. اُلْ مَنكا تالْ بُكُشْدي *ol maŋa tal büküxdi* — ئۇ ماڭا تال پۈكۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُكُشُورْ – بُكُشْماكْ *büküxür - büküxmək*). بۇ سۆز قاتتىق «ك – *k*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

[1] بۇ يەردىكى ئىككىنچى جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە « اَلْمُبٰاراة — بەسلىشىش» سۆزىنىڭ ئورنىغا « اِلاعٰانُه — ياردەملىشىش» سۆزى يېزىلىپ قالغان. بەسلىشىش مەنىسى ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن مىساللاردا بۇ سۆز «اَلْمُبٰاراة» بولۇپ كەلگەچكە، بىز تۈزىتىپ تەرجىمە قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بَكُوشُرْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز «ك – *k*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ، «*bəkixür*» دەپ ئالدۇق.

بُكُشْدي bəgüxdi بۆگۈشتى، توسۇشتى. اُلْ مَنكا سُوڤْ بُكُشْدي *ol maŋa suv bəgüxdi* — ئۇ ماڭا سۇ بۆگۈشۈپ بەردى. سۇ بۆگۈشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُكُشُورْ – بُكُشْماكْ *bəgüxür - bəgüxmək*).

تَكِشْدي təgixdi تېگىشتى، ئۇچراشتى. اُلارْ اِكّي بَكْكا تَكِشْدي *olar ikki bəgkə təgixdi* — ئۇلار ئىككىسى بەگكە ئۇچراشتى، يەنى بەگنىڭ ئالدىغا دەۋالىشىپ باردى.

تَكِشْدي təgixdi تېگىشتى، تەگدى. مَنِكْ اَلِكِمْ تَرُسْقا تَكِشْدي // *məniŋ əlikim taruska təgixdi* — مېنىڭ قولۇم تورۇسقا تەگدى (تَكِشُورْ – تَكِشْماكْ *təgixür - təgixmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 143 II

مُوشْ يَقْرِيقا تَكِشْماسْ اَيُرْ كِشي نَنكي يَرَشْماسْ

mux yaḳrïḳa təgixməs ayur kixi nəŋi yaraxmas

مۇشۇك قوزۇقتىكى چاۋا ياغقا تېگەلمەي، كىشىنىڭ مېلى (ماڭا) ياراشماس دەر.

بۇ ماقال تىلىگەن نەرسىسىگە ئېرىشەلمەي قالغاندا، ئۇ نەرسە ماڭا لازىم ئەمەس، دەيدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تُكُشْدي tügüxdi تۈگۈشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُكُونْ تُكُشْدي *ol məniŋ birlə tügün tügüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) تۈگۈن تۈگۈشتى. تۈگۈشتە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (تُكُشُورْ – تُكُشْماكْ *tügüxür - tügüxmək*).

تُوكُشْدي təgüxdi يانجىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُوزْ تُوكُشْدي *ol məniŋ birlə tuz təgüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تۇز يانجىشىپ باقتى. باشقىلارغىمۇ ۋە يانجىشتا ياردەملىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُوكُشُرْ – تُكُشْماكْ *təgüxür – təgüxmək*).

تِكِشْتي tikixti تىكىشتى. اُلْ مَنكا تُونْ تِكِشْتي // *ol maŋa ton tikixti* — ئۇ ماڭا تون تىكىشىپ بەردى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكِشُورْ – تِكِشْماكْ *tikixür - tikixmək*).[1] 144 II 321

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى يېزىلماي قالغان، بىز قوشۇپ قويدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تِكِشْدِي tügixdi تۈگۈشتى، تۈرۈشتى. اُلْ مَنكا تُرْمَاكْ تُرْمَاكْ[1] تِكِشْدِي *ol maŋa türmək tügixdi* — ئۇ ماڭا تۈرمەل تۈرۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكِشُورْ – تِكِشْماكْ *tügixür - tügixmək*)[2].

تُكُشْدِي təgüxdi سوقۇشتى، سوقۇشۇپ بەردى. اُلْ مَنكا تَارِغْ تُكُشْدِي *ol maŋa tarïq təgüxdi* — ئۇ ماڭا ئاشلىق سوقۇشۇپ بەردى. بۇغداي دانلىرىنى سوقۇپ چۈشۈرۈشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سۇ تۆكۈشكىمۇ مۇشۇ//سۆز ئىشلىتىلىدۇ[3] (تُكُشُورْ – تُكُشْماكْ *təgüxür - təgüxmək*).

جَكِشْدِي qəkixdi چېكىشتى. اُلْ مَنكا جِكِكْ جَكِشْدِي *ol maŋa qəkik qəkixdi* — ئۇ ماڭا چېكىت چېكىشىپ بەردى. چېكىت چېكىشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَكِشُورْ – جَكِشْماكْ *qəkixür - qəkixmək*).

سِكِشْدِي sikixdi سىكىشتى. اَرْ اُراغُتْ بِرْلا سِكِشْدِي *ər uraqut birlə sikixdi* — ئەر خوتۇن بىلەن سىكىشتى. بۇ سۆز جىنسىي مۇناسىۋەت قىلغۇچى (ئەر بىلەن ئايالنىڭ) ھەر ئىككىلىسىگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ (سِكِشُورْ – سِكِشْماكْ *sikixür - sikixmək*).

سُكُشْدِي söküxdi سۆكۈشتى، تىللاشتى. اُلارْ اِكّي سُكُشْدِي *olar ikki söküxdi* — ئۇلار ئىككىسى تىللاشتى (سُكُشُورْ – سُكُشْماكْ *söküxür - söküxmək*).

سُكُشْدِي söküxdi سۆكۈشتى. اُلْ مَنكا تُونْ سُكُشْدِي *ol maŋa ton söküxdi* — ئۇ ماڭا تون سۆكۈشۈپ بەردى.// ئۇي ۋە باشقا نەرسىلەرنى بۇزۇشتا يارەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُكُشُورْ – سُكُشْماكْ *söküxür - söküxmək*). سۆكۈشتە بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

[1] بىزچە، بۇ يەردە كەلگەن ئىككى «تُرْماكْ» سۆزىنىڭ بىرى ئارتۇق.

[2] يازما نۇسخىدا «تِكِشْدِي، تِكِشُورْ، تِكِشْماكْ» سۆزلىرىدىكى «ت - t» ھەرپىگە ھەربىر قويۇلمىغان، بىز بۇ سۆزنى تۈرمەل، چۆچۈرە، مانتا تۈگۈشتىكى «تۈگمەك» پېئىلى دەپ تونۇپ، « tügixdi » دەپ تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

[3] ئاپتور بۇ يەردە «تۆكۈش» بىلەن «تۆگۈش (سوقۇش)» دېگەن مەنىنىڭ يېزىقتا «تُكُشْدِي» دېگەن بىرلا شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

بِلِشْدِي bilixdi بىلىشتى، تونۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بِلِشْدِي *ol mənin birlə bilixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن تونۇشتى (بِلِشُورْ – بِلِشْماكْ *bilixür - bilixmək*).

بُلُشْدِي buluxdï تېپىشتى، تېپىۋېلىشتى. اُلارْ اِكّي بِيرْ بِيرِكْ بُلُشْدِي *olar ikki bir birig buluxdï* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىنى تېپىشتى (بُلُشُورْ – بُلُشْماقْ *buluxur - buluxmaq*).

بُلُشْدِي boluxdï بولۇشتى. اُلْ مَنكا بُلُشْدِي *ol maŋa boluxdï* — ئۇ ماڭا بولۇشتى، ماڭا يان باستى، ماڭا زىتلاشقان كىشى بىلەن مېنى دەپ ئېيتىشتى (بُلُشُورْ – بُلُشْماقْ *boluxur - boluxmaq*).

تَلِشْدِي təlixdi تېشىشتى. اُلارْ اِكّي تَامْ تَلِشْدِي *olar ikki tam təlixdi* — ئۇلار ئىككىسى تام تېشىشىپ باقتى. باشقىلارغىمۇ ۋە بىرەر نەرسىنى تېشىشتە ياردەملىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلِشُورْ – تَلِشْماكْ *təlixür - təlixmək*).

تِلِشْدِي tilixdi تىلىشتى. اُلْ مَنكا يَرِنْداقْ تِلِشْدِي// *ol maŋa yarïndaq tilixdi*[1] (قېيىش) تىلىشتى، تىلىشىپ بەردى. تىلىشتا ياكى يېرىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تِلِشُورْ – تِلِشْماكْ *tilixür - tilixmək*).

تَلَشْدِي tiləxdi تىلەشتى، ئىزدەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا نَانْكْ تَلَشْدِي *ol mənin birlə nəŋ tiləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن نەرسە تىلەشتى، يەنى ئۇ مېنىڭ بىلەن يېتكەن نەرسىنى تەلەپ قىلىشتا، ئىزدەشتە بەسلەشتى (تِلاشُورْ – تَلَشْماكْ *tiləxür - tiləxmək*).

جَلِشْدِي qalïxdï چاك كەتتى، ئاجرىدى. قَبَغْ جَلِشْدِي *kapuq qalixdi* — ئىشىك چاك كەتتى. تەڭنىنىڭ يېرىقى ياكى ئېگىر ياپىلارى ئاجراپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(جَلِشُورْ – جَلِشْماقْ *qalïxur - qalïxmaq*).

جَلِشْدِي qalïxdï چېلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا جَلِشْدِي *ol mənin birlə qalixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چېلىشتى//(جَلِشُورْ – جَلِشْماقْ *qalixur – qalixmaq*)[2].

[1] «يېرىنداق» سۆزى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسىدە ھازىر «تاسما، قېيىش» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. ياغاچ پارچىسى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلمەيدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

جِلَشْدِي qïlaxdï نەملەشتى، شىلاشتى. اُلْ مَنكا اُتْ جِلَشْدِي *ol maŋa ot qïlaxdï* — ئۇ ماڭا ئوت (ھەلەپ) نەملىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تۆت ھەرپلىك بولسىمۇ، مۇشۇنداق ئىشلىتىلىدۇ (جِيلَشُورْ – جِيلَشْماقْ *(qïlaxur - qïlaxmaq*.

سَلِشْدِي salïxdï سېلىشتى، سىلكىشتى. اُلارْ اِكّي يِيَنْكْ سَلِشْدِي *olar ikki yaŋ salïxdï* — ئۇلار ئىككىسى يەڭ سىلكىشتى. چېلىشتا ئىككى كىشىنىڭ بەل تۇتۇشۇپ، ئوڭ ۋە سولغا سىلكىلىشىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَلِشُورْ – سَلِشْماقْ *(salïxur - salïxmaq*. بۇ سۆز ئەسلىدە ئىككى كىشى ئارىسىدا چاپان ۋە باشقا نەرسىلەرنى سىلكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

سُلُشْدِي soluxdï سولاشتى. ياشْ سُلُشْدِي *yax soluxdï* — ئوتياش سولاشتى. ھەرقانداق مېۋە ياكى كۆكتاتقا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ سولىشىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُلُشُورْ – سُلُشْماقْ *(soluxur - soluxmaq*.//

قَلِشْدِي ķalïxdï سەكرەشتى، ئۆرەدەشتى. اَتْ اَذْغِيرْ قَلِشْدِي *at ażoqïr ķalïxdï* — ئات ـ ئايغىرلار سەكرەشتى (قَلِشُورْ – قَلِشْماقْ *(ķalïxur - ķalïxmaq*. ئىككىيلەن بىر ـ بىرىنى كەينىدە قالدۇرۇشتا بەسلەشسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ[1].

قِلِشْدِي ķilïxdï قىلىشتى. اُلْ مَنكا اِيشْ قِلِشْدِي *ol maŋa ix ķilïxdï* — ئۇ ماڭا ئىش قىلىشىپ بەردى. ئىش قىلىشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِلِشُورْ – قِلِشْماقْ *(ķilïxur - ķilïxmaq*.

قُلُشْدِي ķoluxdï سوراشتى. اُلارْ اِكّي قِيزْ قُلُشْدِي *olar ikki ķiz ķoluxdï* — ئۇلار ئىككىسى قىز سوراشتى، يەنى قۇدىلاشماقچى بولدى. ئىككى كىشىنىڭ بىر ـ بىرىدىن بىرەر نەرسە سورىشى ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى «اذا بارى الرِّجلانِ فى الترك خَلقاً — كىشىلەر خەلقنى تەرك ئېتىشتە بەسلەشتى» دەپ يېزىلىپ قالغان. بىز «خَلقاً» ئەمەس، «خَلفاً — كەينىدە قالدۇرۇش» بولۇشى كېرەك، دەپ پەرەز قىلدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُونكُرْ قَذِنْ بُلُشْتِي *tünür ķaźïn boluxtï* [قارشى قۇدا بولۇشتى،

قِرْقِنْ تَقِي قُلُشْتِي // *ķirķïn taķi ķoluxtï* قىزنى تېخى سوراشتى.

اَمْدِي تِشِمْ قَمَشْتِي *әmdi tïxïm ķamaxtï* ئەمدى چىشىم قاماشتى،

اَلْتِي تُرُمْتايِمْنِي *altï turumtayïmnï* تۇرۇمتايىمنى ئېلىپ قاچتى.]

گېپىدە تۇرمىغان كىشى توغرىسىدا شائىر شۇنداق دەيدۇ: ئۇ مېنىڭ بىلەن قۇدىلاشماقچى بولۇپ، قىزىمنى سوراتتى، مەنمۇ ئۇنىڭ قىزىنى سوراتتىم. كېيىن ۋەدىسىدە تۇرمىدى، ھەتتا «تۇرۇمتاي» دېگەن قۇلۇمنى ئېلىپ قاچتى، بۇنىڭغا چىشلىرىم غۇچۇرلاپ كەتتى.

كَلِشْدِي بَرِشْدِي kəlixdi barïxdï كەلدى ــ باردى قىلىشتى. اُلْ مَنكا كَلِشْدِي بَرِشْدِي *ol maŋa kəlixdi barïxdï* —//ئۇ مېنىڭ بىلەن كەلدى ـ باردى قىلىشتى، ئۇ مېنىڭكىگە كەلدى، مەن ئۇنىڭكىگە باردىم، يەنى بېرىش//ـ كېلىش قىلىشتۇق (كَلِشُورْ – كَلِشْماكْ *(kəlixür - kəlixmək*.

كُلِشْدِي kəlixdi كۆموشتى. اُلْ مَنكا اُلُكْ كُلِشْدِي *ol maŋa əlüg kəlixdi* — ئۇ ماڭا ئۆلۈك كۆموشۇپ بەردى (كُلِشُورْ - كُلِشْماكْ *(kəlixür – kəlixmək*.

كُلُشْدِي külüxdi كۈلۈشتى. بُذُونْ قَمُغْ كُلُشْدِي *bożun ķamuoq külüxdi* — خەلقنىڭ ھەممىسى كۈلۈشتى (كُلُشُورْ– كُلُشْماكْ *(külüxür - külüxmək*.

تَمِشْدِي tamïxdï تېمىشتى، تامچىدى ~ تامچىلىدى. سُوفْ تَمِشْدِي *suv tamïxdï* — (مۇزدىن) سۇ تامچىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمِشُورْ – تَمِشْماقْ *(tamïxur – tamïxmaķ*.

جُمُشْدِي qomuxdï چومۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا سُفْقا جُمُشْدِي *ol mənïŋ birlə suvķa qomuxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۇغا چومۇشۇپ باقتى (جُمُشُورْ – جُمُشْماقْ *(qomuxur - qomuxmaķ*. بۇ سۆز «جُمُشْدِي – جُمُشُورْ – جُمُشْماقْ[1] *« qəmüxdi, qəmüxür - qəmüxmək*// » دەپمۇ ئېيتىلىدۇ، بۇ يەنمۇ چوڭقۇر چۆمۈشكەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

[1] ئىزاھلاپ كەلتۈرۈلگەن بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى بۇ يەردە «جُمُشْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان، لېكىن يازما نۇسخىنىڭ 311- بېتىدە خۇددى شۇ مەنىدە «جُمُرْماكْ» قىلىپ يېزىلغان، شۇڭا بىز «*qəmüxmək*» دەپ ئالدۇق.

قَمَشْدِي kˌamaxdï قاماشتى. تِيشْ قَمَشْدى *tix kˌamaxdï* — چىش (چۇچۇك بىھى ۋە شۇنىڭدەك نەرسىلەرنى يېيىشتىن) قاماشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَمَشُورْ – قَمَشْماقْ *kˌamaxur - kˌamaxmakˌ*).

قُمِشْدِي kˌumuxdï قومىشتى، بىرىلىپ كەتتى. اُلارْ اِيشْقا قُمِشْدِي لارْ *olar ixkˌa kˌumuxdïlar* — ئۇلار ئىشقا قومىشتى، بىرىلىپ كەتتى، قىزغىن كىرىشتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى سۇ ھەر تەرەپتىن قاينىاپ دولقۇنلاندى، دېگەن مەنىدىكى «سُوفْ قُمُشْدِي *suv kˌumuxdï*» سۆزىدىن ئېلىنغان (قُمُشُورْ – قُمُشْماقْ *kˌumuxur - kˌumuxmakˌ*)[1].

كُمُشْدِي kəmüxdi كۆمۈشتى. اُلْ مَنكا نانْكْ كُمُشْدِي *ol manˌa nənˌ kəmüxdi* — ئۇ ماڭا نەرسە كۆمۈشۈپ بەردى (كُمِشُورْ – كُمِشْماكْ *kəmixür – kəmixmak*)[2].

كَمِشْدِي kəmixdi تاشلىدى. اُلْ نانْكْ كَمِشْدِي *ol nənˌ kəmixdi* — ئۇ نەرسە تاشلىدى، يەنى بىر نەرسىنى ئېتىۋەتتى (كَمِشُورْ – كَمِشْماكْ *kəmixür - kəmixmək*).

ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَذْكُولُكْنِ سُوفْ اَذاقْنْدا كَمِشْ بَشْنْدا تِلا

əzgülükni suv azˌakˌində kəmix baxïnda tilə

ياخشىلىقنى سۇنىڭ ئايىغىغا تاشلا، بېشىدىن ئىزدە.

يەنى قىلغان ياخشىلىقنى سۇنىڭ تېگىگە تاشلىۋەتسىمۇ، يۇزىگە لەيلەپ چىقىدۇ.

بۇ ماقالنىڭ يىمەكلىكنى (نانىنى) ئۆستەڭنىڭ تېگىگە تاشلىساڭ، ئۈستىدىن تاپىسەن دېگەن مەنىسىمۇ بار.

تَنُشْتِي tanuxtï سۆز تونۇشتى، جېكىلەشتى. اُلارْ اِكّي سُوزْ تَنُشْتِي *olar ikki söz tanuxtï* — ئۇلار ئىككىسى سۆز//تونۇشتى، گەپ تونۇتتى، يەنى نىيەتلىرىنى بىر- بىرىگە (ئېيتىپ) پىكىر ئېلىشتى. بۇنىڭ ئەسلى «تَنُودِي *tanudï*» دۇر (تَنُشُورْ – تَنُشْماقْ *tanuxur - tanuxmakˌ*).

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «م - *m*» ھەرپى بىر يەردە زەممىلىك، بىر يەردە كەسرىلىك كەلگەن. بىز ئۇنىڭ زەممىلىك شەكلىنى ئاساس قىلدۇق.

[2] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «م - *m*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بولسا كەسرىلىك كەلگەن. مۇشۇ خىلدىكى باشقا پېئىللارغا ئاساسلانغاندا ئۇنىڭ زەممىلىك كېلىشى كېرەك ئىدى، بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تَنِشْدِي tanïxdï تېنىشتى. اُلارْ مَنِي تَنِشْدِي *olar alimni*[1] *tanïxdï* — ئۇلار ئۆلىشىدىن تېنىشتى، يەنى قەرزلىرىدىن تېنىۋېلىشتى// (تَنِشُورْ – تَنِشْماقْ *tanïxur - tanïxmakˌ*).

سُنُشْدِي sunuxdï سۇنۇشتى. اُلارْ اِكّي اَتْماكْ سُنُشْدِي *olar ikki ətmək sunuxdï* — ئۇلار ئىككىسى نان سۇنۇشتى، يەنى بىر - بىرىگە نان ئۈزاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُنُشُورْ – سُنُشْماقْ *sunuxur - sunuxmakˌ*). سۇنۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُنُشْدِي kˌunuxdï تارتىۋېلىشتى. اُلارْ اِكّي تَقارْ قُنُشْدِي *olar ikki tavar kˌunuxdï* — ئۇلار ئىككىسى مالىلىرىنى تارتىۋېلىشتى، يەنى بىر - بىرىنىڭ مېلىنى تارتىۋېلىشتى. تارتىۋېلىشتا بەسلىشىش ياكى يارەملىشىشكىمۇ//مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (قُنُشُورْ – قُنُشْماقْ *kˌunuxur - kˌunuxmakˌ*).

قِنِشْدِي kˌïnïxdï مەپتۇن بولدى، بېرىلدى. يِگِتْ لارْ اِيشْقا قِنِشْدِي *yigitlər ixkˌa kˌïnïxdï* — يىگىتلەر ئىشقا بېرىلىپ كەتتى، قىزغىن كىرىشتى. بىرەر ئىشقا زوقلىنىپ كىرىشكەنگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِنِشُورْ – قِنِشْماقْ *kˌïnïxur - kˌïnïxmakˌ*).

بۇ بابنىڭ قائىدىسى:

بۇ بابتىكى «ش - *x*» ھەرپىي بىرقانچە مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ پېئىللارنىڭ تومۇرى ئىككى ھەرپىلىكتۇر. مەسىلەن: «اَرْ تَقْارْ قَبْتِي *ər tavar kˌaptï* — ئادەم مال تالىدى، بۇلىدى»، «اُلْ اَنِي تَبْدِي *ol anï təpdi* — ئۇ ئۇنى تەپتى» دېگەندەكلا. بۇ جۈملىلەردىكى «قَبْتِي *kˌaptï* — تالىدى»، «تَبْدِي *təpdi* — تەپتى» پېئىللىرىغا «ش - *x*»نى قوشساق، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا تُبِقْ قَبْشْدِي *ol mənïŋ birlə topïkˌ kˌapuxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن توپۇق (توپ) تالاشتى»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا تَبِشْدِي *ol mənïŋ birlə təpixdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ جۈملىدىكى «مَنِي *mənï*» سۆزى «اَلِمْنِي *alimnï*» دېگەن سۆزنىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى بولسا كېرەك، دەپ ئىزاھلايدۇ. جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى بۇ ئىزاھنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بىز شۇ بويىچە تۈزەتتۇق.

تېپىشتى» بولىدۇ - دە، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق كىشى ئارىسىدا// بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇنداق پېئىللار تۆت خىل مەنىنى ئىپادىلەيدۇ:

بىرىنچى، بىر-ئىش - ھەرىكەتتە يارەملىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا تُونْ تِكِشْدِي *ol maŋa ton tikixdi* — ئۇ ماڭا تون تىكىشىپ بەردى»، «اُلْ مَنكا بِتِكْ بِتِشْدِي *ol maŋa bitik bitixdi* — ئۇ ماڭا كىتاب (خەت) يېزىشىپ بەردى».

ئىككىنچى، بىر-ئىش - ھەرىكەتتە كىمنىڭ ماھىر، كىمنىڭ چەبدەس، كىمنىڭ كۆچلۈك ۋە كىمنىڭ پەملىكلىكىنى كۆرسىتىشتە بەسلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِكْ بِرْلا جَلِشْدِي *ol maniŋ birlə qalixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چېلىشتى (چېلىشتا قايسىمز ماھىر، قايسىمز كۆچلۈك، دەپ چېلىشتى باقتى)»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا قُرُشْدِي *ol maniŋ birlə ya kuruxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يا قۇرۇشتى (يا قۇرۇشتا قايسىمز كۆچلۈك دەپ بەسلەشتى)».

يارەملىشىش مەنىسى بىلەن بەسلىشىش مەنىسى ئارىسىدىكى پەرق مۇنداق: ئەگەر مەزكۇر پېئىلنىڭ ئالدىدا «مَنكا *maŋa*» — ماڭا» سۆزى كەلسە، «يارەملىشىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.// ئەگەر مەزكۇر پېئىلنىڭ ئالدىدا «مَنِكْ بِرْلا *maniŋ birlə*» — مېنىڭ بىلەن»// دېگەن سۆز كەلسە، «بەسلىشىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۈچىنچى، بۇ «ش - *x*» ھەرپى «ل - *l*» ھەرپىگە قوشۇلۇپ، ئىسىملارغا ئۇلىنىپ كەلسە، قىمارداش، بەيگىدە، ئوق ئېتىشتا بىر-ئىر نەرسىنى تەككەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُيْنادِمْ اَتْلَشُو *oynadim atlaxu* — ئات تىكىشىپ ئويناندىم»؛ «اُيْنادِمْ اَلْتُنْلَشُو *oynadim altunlaxu* — ئالتۇن تىكىشىپ ئويناندىم» دېگەندەك، بۇمۇ بىر خىل بەسلىشىشتۇر.

تۆتىنچى، يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئادەتتىكى پېئىل مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ كَمِشْدِي نانِكْن *ol kəmixdi nəŋin* —

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۇ نەرسىسىنى تاشلىدى»، «اُلْ اَنِكْ بِرْلا كَرِشْدِي *ol aniŋ birlə kərixdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تارتىشتى» دېگەندەك. بۇ قائىدىنى ئۆزۈك چۈشىنىۋال.

تَرِقْتِي tarïkˌtï تارايدى، تارلاشتى. يِرْ تَرِقْتِي *yər tarikti* — يەر تارايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِقار - تَرِقْماقْ *tarikar - tarikmak*).

تُرُقْتِي turukˌtï تۇرۇپ قالدى، يىغىلدى، ئۆيۈدى. قانْ تُرُقْتِي *kan turukti* — قان ئۆيۈپ قالدى. ياردا يىرىڭ ۋە// سېرىقسۇ يىغىلىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُقار - تُرُقْماقْ *turukar - turukmak*).

سُرُقْتِي soruˌktï سورىقى قىلىندى، سۈرۈشتۈرۈلدى. يِتُولْ سُرُقْتِي *yitük*① *sorukti* — يېتكەن نەرسىنىڭ سورىقى قىلىندى، يېتكەن نەرسە سۈرۈشتۈرۈلدى (سُرُقار - سُرُقْماقْ *sorukar - sorukmak*).

قَرِقْتِي kˌarïkˌti قار ئېلىپ كەتتى، قاردا قاماشتى. اَرْ كُوزِي قَرِقْتِي *ər közi karikti* — ئادەمنىڭ كۆزىنى قار ئېلىپ كەتتى (قَرِقار - قَرِقْماقْ *karikar - karikmak*). بۇ سۆز «قار» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا، ئۇنىڭ پېئىلى «قارِقْتِي *karikti*» بولۇپ، مەنقۇس بابىغا كىرىدۇ. ئەگەر «كۆز// قارىچۇقى» دېگەن مەنىدىكى «قَرَقْ *karak*» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا، بۇ پېئىل «سەھەم» بابىغا كىرىدۇ (قَرِقار- قَرِقْماقْ *karikar - karikmak*).

بَسِقْتِي basïkˌtï بېسىلدى، باستۇرما بولدى. كِشِي يَغقا بَسِقْتِي *kixi yaqika basikti* — كىشى دۈشمەن تەرىپىدىن بېسىلدى، باستۇرما قىلىندى (بَسِقار - بَسِقْماقْ *basikar - basikmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «س - *s*»نىڭ تەكرارلىنىشى بىلەن ئېيتىلىدىغان «بَسِّقْتِي *bassikti*»دۇر.

بُسُقْتِي puˌsuˌktï پىستىرمىغا چۈشۈپ قالدى. اَرْ بُسُقْتِي *ər pusukti* — ئادەم پىستىرمىغا چۈشۈپ قالدى، تۇتۇلدى (بُسُقار - بُسُقْماقْ *pusukar - pusukmak*).

تُسُقْتِي tuˌsuˌktï شىپا بولدى، پايدا قىلدى. بُو اُوتْ مَنكا تُسُقْتِي *bu ot maŋa tusukti* — بۇ ئوت (دورا) ماڭا پايدا قىلدى (تُسُقار - تُسُقْماقْ *tusukar - tusukmak*).

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يِتُولْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. توغرىسى «يِتُوكْ *yitük*» بولۇشى لازىم. چۈنكى، يازما نۇسخا 339- بەت 8 - قۇردا « يِتُكْ بُلُنْدى *yitük bulundi* — يېتكەن نەرسە تېپىلدى»، 524 - بەت 16- قۇردا « اَرْ يِتُكْ سُوُرْدِي *ər yitük sordi* — ئادەم يېتكەن نەرسىنى سۈرۈشتۈردى» دېگەن جۈملىلەر بار.

تَشِقْتِي① taxïḳtï چىقتى، تاشقىرى چىقتى. اَرْ اَقْدِنْ تَشِقْتِي // *ər əvdin taxïktï* — ئادەم ئۆيدىن چىقتى. ياغما، توخسى،//قىپچاق، ياباقۇ ۋە بىر قىسىم تۈركمەنلەر شۇنداق دەيدۇ، كۆپچىلىك تۈركلەر «حِقْتِي *qïktï*» دەيدۇ (تَشِقْتِي – تَشِقارْ – تَشِقْماقْ *taxïktï - taxïkar - taxïkmaḳ*).

تَتِقْتِي tatïḳtï تاتلاشتى. تُرْكْ تَتِقْتِي *türk tatïktï* — تۈرك تاتلاشتى، تۈرك پارسلاشتى.

تُتُقْتِي tutuḳtï داتلاشتى ~ تاتلاشتى. قِلِجْ تُتُقْتِي *kïliḳ tutuktï* — قىلىچ داتلاشتى، قىلىچنى دات باستى (تُتُقارْ – تُتُقْماقْ *tutukar - tutukmaḳ*)②.

تَلِقْدِي tïlïḳdï پاراڭلاشتى، ئۇچۇر ئالدى؛ تىلغا قالدى. كِشِي مَنِكْ بِرْلا تَلِقْدِىْ *kixi mənïŋ birlə tïlïkdi* — كىشى مېنىڭ بىلەن پاراڭلاشتى، مېنىڭدىن ئۇچۇر ئالدى. اُلْ اَرْ ايسِزْ تَلِقْدِي *ol ər əsiz tïlïkdi* — ئۇ ئادەم ئۇزىنىڭ ئەسكى ئىشلىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ تىلىغا قالدى. بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى مىسالدىكىسى ئوغۇزچە//بولۇپ، تۈركىلەر بۇنى بىلمەيدۇ (تَلِقارْ – تَلِقْماقْ *tïlïkar – tïlïkmaḳ*)③.

تَغِقْتِي taoqïḳtï تاغلاشتى. اَجْكُو تَغِقْتِي *aqkü taoqïktï* — ئۆچكە تاغلاشتى، يەنى ياۋايىلىشىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَغِقارْ – تَغِقْماقْ *taoqïkar - taoqïkmaḳ*).

جَقْقِي qavïḳtï داڭق چىقاردى، نام ـ شۆھرەت تاپتى. اَرْ جَقْقِتِي *ər qavïktï* — ئادەم داڭق چىقاردى، يەنى نام چىقاردى (جَقْقارْ – جَقْقْماقْ *qavïkar – qavïkmaḳ*).

جِنِقْتِي qïnïḳtï چىنغا چىقتى، راستقا چىقتى. سُوزْ جِنِقْتِي *söz qïnïktï* — سۆز چىنغا چىقتى، يەنى خەۋەر راستقا چىقتى (جِنِقارْ – جِنِقْماقْ *qïnïkar - qïnïkmaḳ*).

كِرِكْتِي kirikti كىرلەشتى. تُونْ كِرِكْتِي *ton kirikti* — تون كىرلەشتى، كىر بولۇپ قالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِكارْ – كِرِكْماكْ *kirikər - kirikmək*)//.

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىدە سۆز بېشىدىكى «ت – *t*» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ ھازىرقى تۈركىي تىللاردىكى ئوقۇلۇشىنى نەزەردە تۇتۇپ، فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ھەر ئۈچىلا شەكلىدە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان، بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

③ بۇ سۆزدە «ت – *t*» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز كەسرىنى توغرا تاپتۇق.

سِيزِكْتِمْ səziktim سەزدىم؛ گۇمان قىلدىم. بُو اِيشِغْ اَنكارْ سِيزِكْتِمْ *bu ixïoŋ aŋar səziktim* — بۇ ئىشنى ئۇنىڭدىن گۇمان قىلدىم (سِزِكارْمَنْ – سِزِكْماكْ *səzikərmən - səzikmək*).

كُزُكْتِي küzükti كۆز كەردى، كۆزگە ئۆرۈلدى. يِلْ كُزُكْتِي *yïl küzükti* — يىل (مەۋسۇم) كۆزگە ئۆرۈلدى (كُزُكارْ – كُزُكْماكْ *küzükər - küzükmək*).

بُلُكْتِي bəlükti بۆلۈندى، بۆلەكلەرگە ئايرىلدى. قُوىْ بُلُكْتِي *koy bəlükti* — قويلار (توپلارغا) بۆلۈندى (بُلُكارْ – بُلُكْماكْ *bəlükər - bəlükmək*). ھەرقانداق ھايۋاننىڭ توپ ـ توپ بولۇپ، بۆلۈنۈپ تۇرۇشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

جُلُكْتِي qülükti چاتاقلاشتى، پەرىشان بولدى. خاراب بولدى. اَرْ اِيشِي جُلُكْتِي *ər ixï qülükti* — ئادەمنىڭ ئىشى چاتاقلاشتى (جُلُكارْ – جُلُكْماكْ *qülükər - qülükmək*). شېئىرىدا مۇنداق كەلگەن:

تِينِ يَما اُجُكْتِي	*tïni yəmə oqükti*
اَرِي اَتِي اِجِكْتِي//	*ərï atï iqikti*
اِيشِي تَقِي جُلُكْتِي	*ïxï takï qülükti*
سُوزِنْ اَنِكْ كِيمْ تُتارْ	*səzin anïŋ kim tutar*

[تىنىغمۇ ئۆچۈپ كەتتى،
ئادەم ـ ئاتلىرى قولغا چۈشتى،
ئىشمۇ چاتاق بولدى،
ئۇنىڭ سۆزىنى كىم ئاڭلار.]

بىر تۈتقۇن توغرىسىدا شۇنداق دېيىلگەن: ئۇ قولغا چۈشكەچ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى؛ ئات ۋە ئادەملىرىنى تاپشۇرۇپ بەردى، ئۆزىنىڭ ھالى خاراب بولدى، ئەمدى ئۇنىڭ سۆزىگە كىم قۇلاق سالىدۇ؟//

بۇ سۆزلەردە «ق – *ḳ*» ۋە «ك – *k*» ھەرپلىرى ئىككى خىل خىزمەت ئۆتەيدۇ: بىرىنچى، ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ يېڭىلگۈچى ئۈستىگە چۈشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بَسِقْتِي اَرْ *basïktï ər*» ئادەم بېسىلدى، ئادەم//دۈشمەن تەرىپىدىن بېسىقتۇرۇلدى». بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَسْدِي *basdi*» ئىدى. «تُونْ كِرِكْتِي *ton kirikti*» — تون كىرلەشتى، كىر تونىنىڭ ئۈستىگە ئورناشتى» دېگەندەك. ئىككىنچى، بۇ مەنىدە كەلمەي، يەنىلا مەزكۇر پېئىلنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ بَلِقْتِي *ər balïktï*» — ئادەم يارىلاندى» (بَلِقارْ – بَلِقْماقْ *balïkar - balïkmaḳ*). «جُلُكْتِي اَرْ *qülükti ər*» — ئادەم خاراب بولدى (پەرىشان ھالەتكە چۈشتى)» دېگەندەك.

بِتِلْدِي bitildi پۈتۈلدى، يېزىلدى. بِتِكْ بِتِلْدِي *bitik bitildi* — كىتاب پۈتۈلدى (بِتِلُورْ – بِتِلْماكْ *bitilür - bitilmək*).

تَـبِلْدِي *təpildi* تېپىلدى. تَـبِلْدِي يِـيرْ *yər təpildi* — يەر (پۇت بىلەن) تېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَبِلُورْ – تَبِلْماكْ *təpilür - təpilmək*).

تُبُلْدِي topuldï تېشىلدى. اُوتْ تُبُلْدِي *öt topuldï* — توشۇك تېشىلدى (تُبُلُورْ – تُبُلْماقْ *topulur - topulmaq*).

تُبُلْدِي topuldï يەشتى، سالدى. اَرْ تُونِـنْ تُـبُلْدِي *ər tonin topuldï* — ئادەم تونىنى يەشتى، يەنى كىيىمىنى سالدى. ئوغۇزچە (تُبُلُورْ – تُبُلْماقْ *topulur - topulmaq*).

تَبُلْدِي tapuldï تېپىلدى. تَبُلْدِي نانْكْ *tapuldï nan* — نەرسە تېپىلدى، يەنى يوشۇرۇلغان نەرسە تېپىلدى (تَبُلُورْ – تَبُلْماقْ *tapulur - tapulmak*).

جَبِلْدِي qapïldï چېپىلدى، چاپلاندى، سۈۋالدى. اَنِكْ اَقِي جَـبِلْدِي *aniŋ əvi qapïldï* — ئۇنىڭ ئۆيى سۈۋالدى، يەنى سىغىز لاي بىلەن ئىنچىكە سۈۋاق قىلىندى (جَبِلُـرْ – جَبِلْـماقْ *qapïlur- qapïlmak*) ئادەمنىڭ بوينىنى چېپىشقىمۇ ئۇيغۇرچىدا شۇنداق دەيدۇ.

سَبِلْدِي sapïldï سېپىلدى. يِبْ يِكْناكا سَـبِلْدِي *yïp yignəgə sapïldï* — يىپ يىڭنىگە سېپىلدى.

سَبِلْدِي sapïldï سېپىلدى، ئەگەشتى. اُغُلْ اَتاسِـنكا سَـبِلْدِي *oŋul atasïŋa sapïldï* — ئوغۇل ئاتىسىغا ئەگىشىۋالدى، ئارقىسىدىن قېتىلىۋالدى (سَـبِلُرْ – سَـبِلْماقْ *sapïlur - sapïlmak*).

قَبِلْدِي kˌapïldï قاۋالدى ~ قامالدى. اَرْ اَقْـدا قَـبِلْدِي *ər əvdə kˌapïldï* — ئادەم ئۆيدە قامالدى.//

قَبِلْدِي kˌapïldï بۇلاندى. بۇلاپ كېتىلدى. اَنِكْ تُونِ قَبِلْدِي *aniŋ toni kˌapïldï* — ئۇنىڭ تونى (كىيىمى) بۇلاندى (قَبِلُورْ – قَبِلْماقْ *kˌapïlur - kˌapïlmak*).

كُبُلْدِي köbüldi يۆمىلدى، يۆمەپ تىكىلدى. اَنِكْ تُونِ كُـبُلْدِي *aniŋ toni köbüldi* — ئۇنىڭ تونى يۆمەپ تىكىلدى (كُبُلُرْ – كُبُلْماكْ *köbülür – köbülmək*).

تُتُلْدِي tutuldï تۇتۇلدى. كَيِكْ تُتُلْدِي *kəyik tutuldï* — كېيىك تۇتۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُتُلُورْ – تُتُلْماقْ *tutulur - tutulmak*).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تَتِلْدِي tatïldï تېتىلدى. اَشْ تَـتِلْدِي *aš tatïldï* — //ئاش تېتىلدى، تېتىپ كۆرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتِلُورْ – تَتِلْماقْ *tatïlur - tatïlmak*).

تِتِلْدِي titildï تىتىلدى. اَتْ بِشِـبْ تِـتِلْدِي *ət pixip titildï* — ئەت (گۆش) پىشىپ تىتىلدى، كىيىم كونىراپ، تىتىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِتِلُورْ – تِتِلْماقْ *titilur - titilmak*).

تَيِـتِلْدِي tətildi تېتىكلەندى، زېرەك بولدى، ئەقىلگە كىردى. //اُغْـلانْ تَيِـتِلْدِي *oqlan tətildi* — بالا زېرەك بولدى، يەنى ئەقىلگە كىردى (تَيِـتِلُورْ – تَيِتِلْمـاكْ *tətilür – tətilmək*).

سَـتِلْدِي satïldï سېتىلدى، تَقْـارْ سَـتِلْدِي *tavar satïldï* — تاۋار (مال) سېتىلدى (سَتِلُورْ – سَتِلْماقْ *satïlur - satïlmak*).

قَتِلْدِي kˌatïldï قېتىلدى، قوشۇلدى. اَرْبا اُكُرْ بِرْلا قَـتِلْدِي *arpa ügür birlə kˌatïldï* — ئارپا تېرىق بىلەن قېتىلدى. ھەرقانداق نەرسە باشقا بىرەر نەرسىگە قېتىلسا ياكى قوشۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: اَرْ اُراغُـتْ قـا قَـتِلْدِي *ər uraqutka kˌatïldï* — ئەر كىشى خوتۇنغا قوشۇلدى، يەنى خوتۇن بىلەن جۈپلەشتى (قَتِلُور – قَتِلْماقْ *kˌatïlur - kˌatïlmak*).

قُتُلْدِي kˌutaldï قۇتالدى، قۇتلۇق بولدى. قُتُلْدِي اَرْ *kˌutaldï ər* — ئادەم قۇتلۇق بولدى، بەخت تاپتى. بۇ سۆز «قُـتْ اَلْـدِي *kˌut aldï* — بەخت تاپتى» دېگەن سۆزدىن ئىلىنغان (قُتالُرْ – قُتُلْماقْ *kˌutalur - kˌutalmak*).

قُتُلْدِي kˌutuldï قۇتۇلدى؛ يەڭگىدى، بوشاندى. اَرْ اَمْكَكْتِنْ//قُتُلْدِي *ər əmgəktin kˌutuldï* — ئادەم جاپا ـ ئەمگەكتىن قۇتۇلدى (قُتُلُرْ – قُتُلْماقْ *kˌutulur - kˌutulmak*) اُراغُـتْ قُتُلْدِي *uraqut kˌutuldï* — خوتۇن يەڭگىدى، يەنى تۇغۇت جاپاسىدىن قۇتۇلدى.

بـۇ پـېئىلنىڭ تۈزۈلۈشـىنى ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: بىرىنچى، سۆزنىڭ ئەسلى «قُـرْتُلْدِي *kˌurtuldï* — قۇتۇلدى» بولۇپ، بۇ يەردە بىر ھەرپ چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان: ئىككىنچى، «بەخت تاپتى» دېگەن مەنىدىكى «قُـتْ بُلْدِي *kˌut buldï* » دېگەن سۆزلەردىن قۇرالغان.

بِجِلْدِي pïqïldï پىچىلدى، تىلىندى، كېسىلدى. يِغاچْ بِجِلْدِي *yïqaq pïqïldï* — ياغاچ كېسىلدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِجِلُورْ – بِجِلْماقْ *pïqïlur - pïqïlmak*).

سَجِلْدِي saqïldï چېچىلدى. يَرْمَاقْ سَجِلْدِي *yarmaq saqildi* — يارماق چېچىلدى، هەرقانداق نەرسە چېچىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَجِلُورْ – سَجِلْماقْ *saqilur – saqilmak*).

سُجُلْدِي suquldï چۆچۈلدى، يەشتى؛ ئۆستى، ئۈندى. اَرْ تُونِنْ سُجُلْدِي *ər tonïn suquldi* — ئادەم تونىنى//(كىيىمنى) چۆچۈلدى، يەشتى. قوينىڭ تېرىسى سويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُجُلُورْ – سُجُلْماقْ *suqulur – suqulmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَغْمُرْ يَغِبْ سَجِلْدِي — *yaqmur yaqïp saqildi*

تُرْلُكْ جِجاكْ سُجُلْدِي — *türlüg qəqək suquldi*

يِنْجُو قابِي اَجِلْدِي — *yinqü kapi aqildi*

جِنْدانْ يِيارْ يُغْرُشُورْ — *qindan yïpar yuqruxur*

[يامغۇر يېغىپ چېچىلدى،

تۈرلۈك چېچەك يېشىلدى،

ئۈنچە قېپى ئېچىلدى،

سەندەل – ئىپار يۇغۇرۇلۇر.]

باھار تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلگەن: يامغۇر يېغىپ تامچىلىرى چېچىلدى، تۈرلۈك گۈل – چېچەكلەر ئۆسۈپ چىقتى، ئۈنچە – مارجان قاپلىدى، يەنى ئاق// چېچەكلەر ئېچىلدى، خۇددى سەندەل بىلەن ئىپار يۇغۇرۇلغاندەك خۇش پۇراق چېچىلماقتا.//

سَرِلْدِي sərildi سەنتۈرۈلدى، دەلدەڭشىدى. اَرْ سَرِلْدِي *ər sərildi* — (مەست) ئادەم سەنتۈرۈلدى، ياكى دەلدەڭشىپ يۈرۈپ، يېقىلىشقا ئاز قالدى (سَرِلُرْ – سَرِلْماكْ *sərilür - sərilmək*). ھەرقانداق نەرسىنىڭ دەلدەڭشىپ يېقىلاي دېيىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

سَرِلْدِي sarïldï: بَكْ اَنكارْ اَرِلْدِي سَرِلْدِي *bəg aŋar ərildi sarildi* — بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرِلُرْ – سَرِلْماقْ *sarilur - sarilmak*).

سُرُلْدِي sürüldi سۈرۈلدى. اَتْ سُرُلْدِي *at sürüldi* — ئات سۈرۈلدى، يەنى ھەيدەلدى. اَرْ سُرُلْدِي *ər sürüldi* — ئادەم سۈرگۈن قىلىندى، قوغلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُرُلْدِي sürüldi سۈرۈلدى، سۈرۈپ (سۈركەپ) ئېزىلدى. مُنْجُقْ سُرُلْدِي *monquk sürüldi* — مونچاق سۈرۈپ ئېزىلدى. نەرسىلەرنىڭ سۈرۈلۈپ ئۈپرىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ (سُرُلُرْ – سُرُلْماكْ *sürlür - sürülmək*). //

سَرِلْدِي sarïldï ئورالدى، يۆگەلدى، يۆگىشۈالدى. يِشِغْ يِغَاجْ قَا سَرِلْدِي *yïxiq yiqaqka sarildi* — ئارغامچا دەرەخكە يۆگەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْلُرْ – سَرِلْماقْ *sarlur - sarilmak*).

سِرِلْدِي sïrïldï يۇقتى، يۇقۇشتى، چاپلاشتى. ياغْ اَلِكْكا سِرِلْدِي *yaq əlikkə sïrildi* — ياغ قولغا يۇقتى. ئۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىر – بىرىگە ياكى قولغا چاپلاشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سرِلُرْ – سرِلْماقْ *sïrilur - sïrilmak*).

سُزُلْدِي süzüldi سۈزۈلدى. سُوفْ سُزُلْدِي *suv süzüldi* — سۇ سۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزُلُرْ – سُزُلْماكْ *süzlür - süzülmək*).

شَشِلْدِي xəxildi شېشىلدى ~ يېشىلدى. تُكُونْ شَشِلْدِي *tügün xəxildi* — تۈگۈن يېشىلدى. تۈگۈن بىرەر كىشى تەرىپىدىن يېشىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ (شَشِلُرْ – شَشِلْماكْ *xəxilür - xəxilmək*).

سِشِلْدِي sïxïldï ئېسىلدى، كۆپتى، كۆپجۈدى؛ ئىششىدى. // بِشِغْ تَرِغْ سِشِلْدِي *pïxïq tariq sïxildi* — پىشىق بۇغداي ئېسىلدى، يەنى سۈدا قاينىتىپ پىشۇرۇلغان بۇغداي قازانغا پاتقۇسىز دەرىجىدە ئېسىلىپ كەتتى. ھەر قانداق نەرسە ئۆزى تۇرغان يەرگە سىغمىغۇدەك دەرىجىدە كۆپجۈپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِشِلُرْ – سِشِلْماقْ *sïxïlur - sïxïlmak*).

سَغِلْدِي saqïldï سېغىلدى. سُوتْ سَغِلْدِي *süt saqïldi* — سۈت سېغىلدى (سَغِلُورْ – سَغِلْماقْ *saqïlur - saqïlmak*)

سُغُلْدي soqulдï سوغۇلدى. سُوڤْ سُغُلْدي *suv soqulдï* — سۇ سوغۇلدى. سۈتنىڭ ئازىيىپ ياكى تارتىلىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُغْلُورْ – سُغُلْماقْ *soqlur - soqulmak*).

سَڤُلْدي savuldï سويلىدى، ساڭگىلىدى، ئاغدى، مايىل بولدى. كُونْ سَڤُلْدي *kün savuldï* — كۈن ساڭگىلىدى.//كُنْكْلُومْ اَنكارْ سَڤُلْدي *kөŋlüm aŋar savuldï* — كۆڭلۈم ئۇنىڭغا ئاغدى، يەنى مايىل بولدى. ھەرقانداق نەرسە ئۆز ئورنىدىن ئاغسا ياكى سويلىسىمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ (سَڤُلُرْ – سَڤُلْماقْ *savulur - savulmak*).

سُڤَلْدي suvaldï سۇغىرىلدى، سۇلاندى. تَرِغْ سُڤَلْدي *tarïq suvaldï* — زىرائەت سۇغىرىلدى. ھەرقانداق نەرسىگە سۇ سېپىلسىمۇ (سۇلانسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (سُڤَلُرْ – سُڤَلْماقْ *suvalur - suvalmak*).

سُڤَلْدي suvaldï سۇۋالدى. اَڤْ سُڤَلْدي *əv suvaldï* — ئۆي سۇۋالدى (سُڤَلُرْ – سُڤَلْماقْ *suvalur - suvalmak*).

سُقُلْدي [1] sok̦uldï سوقۇلدى. تُوزْ سُقُلْدي *tuz sok̦uldï* — تۇز سوقۇلدى (سُقُلُرْ – سُقُلْماق *sok̦ulur - sok̦ulmak*).

سُقُلْدي suk̦uldï سۇقۇلدى، سۇقۇپ قويۇلدى. تَڤارْ اَڤْكا سُقُلْدي *tavar əvgə suk̦uldï* — مال ئۆيگە سۇقۇپ قويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقُلُرْ – سُقُلْماقْ *suk̦ulur - suk̦ulmak*).

سِقِلْدي sïk̦ïldï سىقىلدى. اُزُمْ سِقِلْدي *üzüm sïk̦ïldï* — //ئۈزۈم سىقىلدى. ھەرقانداق نەرسە سىقىلسا ياكى قىسىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقِلُرْ – سِقِلْماقْ *sïk̦ïlur - sïk̦ïlmak*).

سُكُلْدي sөküldi سۆكۈلدى. تُونْ سُكُلْدي *ton sөküldi* — تون سۆكۈلدى، يەنى كىيىمنىڭ تىكىشلىرى سۆكۈلدى. بىنا (ئۆي - ئىمارەت) چۇۋۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُكُلُورْ – سُكُلْماكْ *sөkülür - sөkülmək*).

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا يۇقىرىقى «سُڤَلْدي» سۆزىدىن ئاۋۋال كەلگەن. بىز لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈش تەرتىپى بويىچە، بۇ سۆزنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قويدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

سُكُلْدي sөgüldi قاقلاندى، كاۋاپ قىلىندى. اَرْ[1] اَتْ سُكُلْدي *ər ət sөgüldi* — گۆش كاۋاپ قىلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُكُلُورْ – سُكُلْماكْ *sөgülür - sөgülmək*).

سِكِلْدي sikildi سىكىلدى. اُراغُتْ سِكِلْدي *uraqut sikildi* — خوتۇن سىكىلدى (سِكِلُرْ – سِكِلْماكْ *sikilür - sikilmək*).//

سِنَلْدي sïnaldï سىنالدى. اِيشْ سِنَلْدي *ïx sïnaldï* — ئىش سىنالدى (سِنَلُرْ – سِنَلْماقْ *sïnalur - sïnalmak*).

تِذِلْدي tïżïldï تىيىلدى، چەكلەندى. اَرْ اِيشْ تَنْ تِذِلْدي *ər ïxtan tïżïldï* — ئادەم ئىشتىن تىيىلدى، ئۆزىنى تارتتى. بىر كىمنى ئىشتىن تىيدۇرسىمۇ (چەكلىسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ (تِذِلُرْ – تِذِلْماقْ *tïżïlur - tïżïlmak*).

تَرِلْدي tarïldï تېرىلدى؛ چېچىلدى. تَرِغْ تَرِلْدي *tarïq tarïldï* — ئاشلىق تېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِلُرْ – تَرِلْماقْ *tarïlur - tarïlmak*). تَرِلْدي نانْكْ *tarïldï nəŋ* — نەرسە چېچىلدى.

تَرَلْدي taraldï تارالدى. سَجْ تَرَلْدي *saq taraldï* — چاچ تارالدى (تَرَلُرْ – تَرَلْماقْ *taralur - taralmak*).

تُرُلْدي turuldï زېرىكتى. اَرْ اِيشْ تِنْ تُرُلْدي *ər ïxtïn turuldï* — ئادەم ئىشتىن زېرىكتى. ئادەم تاماقتىن چاقاپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُلُرْ – تُرُلْماقْ *turulur - turulmak*).//

تِرِلْدي tirildi تىرىلدى. اُلُكْ تِرِلْدي *өlüg tirildi* — ئۆلۈك تىرىلدى (تِرِلُرْ – تِرِلْماكْ *tirilür - tirilmək*).

تَرِلْدي tərildi تىرىلدى، يىغىلدى. بُذُونْ تَرِلْدي *bożun tərildi* — خەلق يىغىلدى. يَرْماقْ تَرِلْدي *yarmak tərildi* — يارماق يىغىلدى، توپلاندى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِلُرْ - تَرِلْماكْ *tərilür - tərilmək*).

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ جۈملىدىكى «اَرْ *ər*» سۆزىنى ئارتۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ ھېسابلايدۇ. دەرۋەقە «سُكُلْدي *sөgüldi*» پېئىلى مەجھۇل پېئىل بولغانلىقتىن، جۈملىدە ئىگە تەلەپ قىلىنمايتتى. شۇڭا، بىز «گۆش قاقلاندى، كاۋاپ قىلىندى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق. ئەرەبچىدە بۇ جۈملە « شَوَى اللَّحْمَ — گۆش قاقلاندى» دەپ ئىزاھلانغان.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُرُلْدِي türüldi تۈرۈلدى، تۈرتەكلەندى. بِتِكْ تُرُلْدِي *bitik türüldi* — پۈتۈك (كىتاب) تۈرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُلُرْ – تُرُلْماكْ *türülür - türülmək*).

تُزُلْدِي tüzüldi تۈزەلدى، تەكشىلەندى؛ ئوڭشالدى. يِيرْ تُزُلْدِي *yər tüzüldi* — يەر تۈزەلدى. اِيشْ تُزُلْدِي *ïx tüzüldi* — ئىش تۈزەلدى، ئوڭشالدى (تُزُلُرْ – تُزُلْماكْ *tüzülür - tüzülmək*).

تِزِلْدِي tizildi تىزىلدى. يِنْجُو تِزِلْدِي *yinqü tizildi* — ئۈنچە تىزىلدى. شېئىر - قوشاق تۈزۈلسە، شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر نەرسە ئۆزلۈكىدىن تىزىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ//كېلىدۇ (تِزِلُرْ – تِزِلْماكْ *tizilür - tizilmək*).

تُسُلْدِي tusuldï ياقتى، پايدا قىلدى، قاملاشتى. بُو اُتْ اَنكارْ تُسُلْدِي *bu ot aŋar tusuldï* — بۇ ئوت (دورا) ئۇنىڭغا پايدا قىلدى. ھەرقانداق بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە ياقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «تُسُو بُلْدِي *tusu boldï*»دۇر (تُسُلُرْ – تُسُلْماقْ *tusulur – tusulmak*).

تَشِلْدِي təxildi تېشىلدى. قابْ تَشِلْدِي *kap təxildi* — قاپ (تۇلۇم) تېشىلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قانِي اَقِبْ يُشُلْدِي	*kanï akïp yuxuldï*
قابِي قَمُغْ تَشِلْدِي	*kapï kamuq təxildi*
اُلُكْ بِلا قُشُلْدِي	*ölüg bilə koxuldï*
تُغْمِشْ كُنِي اُشْ بَتارْ	*tuqmïx küni ux patar*//

[قېنى ئېقىپ تۆكۈلدى،
قېپى پۈتۈنلەي تېشىلدى.
ئۆلۈك بىلەن قوشۇلدى،
تۇغقان كۈنى (قۇياشى) ئەمدى پاتىدۇ.]

ئۆلتۈرۈلگۈچى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ: گوياكى قاپ (تۇلۇم) تېشىلىپ، ئۇنىڭغا قاچىلانغان نەرسە ئېقىپ كەتكەندەك ئۇنىڭ قېنى ئاقتى؛ ئۇ ئەمدى

II 177

II 178

ئۆلۈشكە يېقىنلاشتى ۋە مۇشۇ سائەتتە ئۇنىڭ قۇياشى پېتىۋاتىدۇ، يەنى دۆلىتى ۋە ھاياتى ئاياغلىشىۋاتىدۇ (تَشِلُرْ[1] – تَشِلْماكْ *təxilür - təxilmək*).

تُشَلْدِي təxəldi سېلىندى. تُشَكْ تُشَلْدِي *təxək təxəldi* — تۆشەك سېلىندى (تُشَلُرْ – تُشَلْماكْ *təxəlür - təxəlmək*)[2].

تِشَلْدِي tixəldi بىلەندى، بىسى ئىتتىكلىتىلدى، چىش چىقىرىلدى، چېكىلدى. اُرْغاقْ تِشَلْدِي *orqak tixəldi* — ئورغاق بىلەندى، يەنى ئورغاقنىڭ بىسى ئىتتىكلىتىلدى. تَكِرْمانْ تِشَلْدِي *təgirmən tixəldi* — //تۈگمەن (تېشى) چېكىلدى. ھەرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ چىشلىرى ئىتتىكلىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشَلُرْ – تِشَلْماكْ *tixəlür - tïxəlmək*).

تَغِلْدِي taqïldï گاللاشتى، ياندى. اُقْ بَشَقِي تَشْقا تَكِبْ تَغِلْدِي *ok baxakï taxka təgip taqïldï* — ئوق باشىقى تاشقا تېگىپ گاللاشتى، يەنى ئۇچى يېنىپ كەتتى. شۇنىڭدەك، بىسى بار ھەرقانداق نەرسىنىڭ قاتتىق نەرسىگە ياكى تاشقا تېگىپ گاللىشىپ قېلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تَغِلُرْ – تَغِلْماقْ *taqïlur - taqïlmak*).

تَقِلْدِي tak̦ildï تاقالدى، ئۆتكۈزۈلدى. اَتْ شِيشْقا تَقِلْدِي *ət xïxka takïldï* — گۆش زىخقا ئۆتكۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَقِلُرْ – تَقِلْماقْ *takïlur - takïlmak*).

تُقُلْدِي tok̦uldï ئۇرۇلدى؛ توقۇلدى؛ سوقۇلدى. اَرْ تُقُلْدِي *ər tok̦uldï* — ئادەم ئۇرۇلدى. بُوزْ تُقُلْدِي *bəz tok̦uldï* — //بۆز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر توقۇلدى. قِلِجْ تُقُلْدِي *kïlïq tok̦uldï* — قىلىچ سوقۇلدى. پىچاق//سوقۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. «اَرْ تُقُلْدِي *ər tok̦uldï* — ئادەم ئۇرۇلدى» ئىبارىسى ئوغۇزچىدۇر (تُقِلُرْ – تُقِلْماقْ *tok̦ïlur – tok̦ïlmak*).

تِقِلْدِي tïk̦ïldï تىقىلدى، چىڭدالدى. كَنْدُكَّا اُونْ تِقِلْدِي *kəndükkə un tïk̦ïldï* — كۆندۈككە ئۇن تىقىلدى (چىڭدالدى)، سېلىندى. اڤَكْا كِشِي تِقِلْدِي

179 II

332

180 II

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ئورنىغا ئۆتكەن زامان بېرىلىپ قالغان، بىز ئۆزگەرتىپ كەلگۈسى زامانىنى بەردۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

əvgə kixi tikildi — ئۆيگە كىشى تىقىلدى، ئۆيدە كىشى تىقما - تىقماق بولۇپ كەتتى. ھەرقانداق نەرسە يەر تارلىق قىلىپ قىستىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*tikilur - tikilmak* تِقِلُورْ – تِقِلْماقْ).

تُكُلْدِي tөküldi تۆكۈلدى. *suv tөküldi* سُوغْ تُكُلْدِي — سۇ تۆكۈلدى، بۇغداي ۋە ئۇنغا ئوخشاش چېچىلىدىغان، تۆكۈلىدىغان ئۇۋاق- تۇۋاق نەرسىلەرنىڭ باشقا نەرسىلەر ئۈستىگە تۆكۈلۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*tөkülür - tөkülmək* تُكُلُورْ – تُكُلْماكْ). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

تُكُلْدِي tügüldi تۈگۈلدى. *tügün tügüldi* تُكُونْ تُكُلْدِي — تۈگۈن تۈگۈلدى. تۈگۈن باشقا بىر كىم تەرىپىدىن تۈگۈلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*tügülür - tügülmək* تُكُلُورْ – تُكُلْماكْ). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

تُكُلْدِي tügüldi تۈگۈلدى، تىقىلدى. *ax booquzda tügüldi* اَشْ بُغُزْدا تُكُلْدِي — ئاش بوغۇزدا تۈگۈلۈپ قالدى، تىقىلىپ قالدى (*tügülür - tügülmək* تُكُلُورْ – تُكُلْماكْ).

تَكِلْدِي təgildi تۇتۇلدى. *aniŋ kөzi təgildi* اَنِكْ كُوزِي تَكِلْدِي — ئۇنىڭ (بىر) كۆزى تۇتۇلدى، كۆرمەس بولۇپ قالدى (*təgilür - təgilmək* تَكِلُورْ – تَكِلْماكْ).

تِكِلْدِي tikildi تىكىلدى. *yiɣaq tikildi* يِغاجْ تِكِلْدِي — دەرەخ تىكىلدى. بىرەر نەرسە ئۆزە تىكىلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*tikilür - tikilmək* تِكِلُورْ – تِكِلْماكْ).

تَنُلْدِي tanuldi تونۇلدى، تونۇپ بېرىلدى، سەمىگە سېلىندى، تاپىلاندى. *aŋar sөz tanuldi* اَنكارْ سُوزْ تَنُلْدِي — ئۇنىڭغا سۆز تونۇلدى، گەپ ئېيتىپ بېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*tanulur - tanulmak* تَنُلُورْ – تَنُلْماقْ).

تِنِلْدِي tinildi تىنىۋېلىندى، ئارام ئېلىندى. *əmgəktin tinildi* اَمْكاكْتِنْ تِنِلْدِي — جاپالىمەگەكتىن ئارام ئېلىندى. بۇ ئۆتۈمسىز پېئىلدىن ياسالغان مەجھۇل پېئىل شەكلىدۇر. بۇ تىلدا بۇنداق مىساللار كۆپ. ئەرەبچىدە ئۆتۈمسىز پېئىللاردىن مەجھۇل پېئىل ياسالمايدۇ. تۈركچىدە بولسا كۆپلەپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اَڤْكا بَرِلْدِي *əvgə barildi* — ئۆيگە بېرىلدى»، «تاغْدِنْ انْلْدِي *taɣdin inildi* — تاغدىن (پەسكە) چۈشۈلدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش (تِنِلُورْ – تِنِلْماقْ *tinilur - tinilmak*).

بُرُلْدِي bürüldi پۈرۈلدى، پۈرلەشتى. بِتِكْ بُرُلْدِي *bitik bürüldi* — پۈتۈك (خەت) پۈرلەشتى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُرُلُرْ – بُرُلْماكْ *bürülür - bürülmək*).

بِرِلْدِي bərildi بېرىلدى. اَنكارْ يَرْماقْ بِرِلْدِي *aŋar yarmak bərildi* — ئۇنىڭغا يارماق بېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِرِلُورْ — بِرِلُماكْ *bərilür - bərilmək*).

بَزَلْدِي bəzəldi بېزەلدى. اَڤْ بَزَلْدِي *əv bəzəldi* — ئۆي بېزەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَزالُورْ – بَزَلْماكْ *bəzəlür - bəzəlmək*).//

بُـــزُلْدِي buzuldï بۇزۇلدى، خاراب بولدى. اَڤْ بُـــزُلْدِي *əv buzuldï* — ئۆي بۇزۇلدى. باشقىلار تەرىپىدىن بۇزۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُزُلُـــرْ – تُزُلْمـــاقْ *buzulur - buzulmak*). بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ.

اَرْ بُزُلْدِي *ər buzuldï* — ئادەم خاراب بولدى.

بُغُلْـــدِي booquldï بوغۇلدى. اَرْ بُغُلْـــدِي *ər booquldï* — ئادەم بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغُلُرْ – بُغُلْماقْ *boqulur - boqulmak*).

بَقِلْدِي bakïldï بېقىلدى، قارالدى. يِرْكا بَقِلْـــدِي *yərgə bakïldï* — يەرگە بېقىلدى، قارالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَقِلُرْ – بَقِلْماقْ *bakïlur - bakïlmak*).

تُقُلْـــــدِي bukuldï پۈكۈلدى، يىغۇلىنىدى. اَذاقْ تُقُلْـــــدِي *ažak bukuldï* — ئاياغ پۈكۈلدى، (سۇنۇلغان) ئاياغ يىغۇلىنىدى (تُقِلُـــــرْ – تُقِلْمـــــاقْ *bukïlur - bukïlmak*). //[1]

بُكُلْدِي büküldi بۈكۈلدى ~ پۈكۈلدى، ئېگىلدى. بُتِقْ بُكُلْدِي *butïk büküldi* — پۈتاق پۈكۈلدى. بىركىم تەرىپىدىن پۈكۈلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُكُلُـــرْ – بُكُلْمـــاكْ

[1] يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە بۇ پېئىلنىڭ يېزىلىشىدا مۇجمەللىك بار، بۇنىڭ ئۈتكەن زامان شەكلى «تُقُلْدِي *tukuldï*» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «تُقُلُـــرْ – تُقُلْمـــاقْ» شەكلىدە ئاۋۋال «ت - *t*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن ئۈستىدىكى ئىككى چېكىت سىزىۋېتىلگەن، ئاندىن «ب - *b*» قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ئاستىدىكى بىر چېكىت يەنە سىزىۋېتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى يازما نۇسخا 272 - بەتتە «بُقْـــدِي» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، بۇ يەردىكى مەجھۇل دەرىجىنى «*bukuldï* بُقْـــدِي» دەپ ئالدۇق.

bükülür - bükülmək). شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ پۈكۈلۈشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىز بولۇپ كېلىدۇ[1].

يُكُلْدِي bəgüldi بۆگۈلدى، توسۇلدى. *suv bəgüldi* سُوفْ يُكُلْدِي — سۇ بۆگۈلدى، يەنى سۇ بۆگۈلۈپ// كۆپەيتىلدى (يُكُلُرْ – يُكُلْماقْ *bəgülür - bəgülmək*)[2].

II 185

جُزُلْدِي qəzüldi چوجۇلدى ~ سوزۇلدى. *yïp qəzüldi* يِبْ جُزُلْدِي — يىپ (تانا) سوزۇلدى. شىرنە ۋە سېغىز (سەقىچ)غا ئوخشاش قويۇق نەرسىلەرنىڭ سوزۇلۇشىغىمۇ «*qəzüldi* جُزُلْدِي» دېيىلىدۇ (جُزُلُرْ – جُزُلْماكْ *qəzülür - qəzülmək*). بۇ سۆز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز – z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

جغلدى qïoqïldï چىگىلدى. اربغ جغلدى *artïoq*[3] *qïoqïldï* — ئارتىق (يۇك) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر چىگىلدى (جغلر – جغلماق *qïoqïlur – qïoqïlmak*).

II 186

جَقَلْدِي qakïldï چېقىلدى. جَقْماقْ جَقَلْدِي *qakmak qakïldï* — چاقماق چېقىلدى. تاشقا بىر نەرسە ئۇرۇلۇش بىلەن ئوت چىقسا، «*tax qakïldï* تاشْ جَقَلْدِي» دېيىلىدۇ. *söz kulakka qakïldï* سُوزْ قُلاقّا جَقَلْدِي — سۆز قۇلاققا چېقىلدى، يەنى يەتكۈزۈلدى، قوبۇلدى (جَقَلُرْ – جَقَلْماقْ *qakïlur - qakïlmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يُكُرْدِي كَقَلْ اَتْ	*yügürdi kəvəl at*	[يورغا ئات يۈگۈردى،
جَقَلْدِي قِزِلْ اُتْ	*qakïldï kïzïl ot*	قىزىل ئوت چېقىلدى.
كُيُرْدِي اَرُتْ اُتْ	*köyürdi arut ot*	قۇرۇق ئوتنى كۆيدۈردى،
سَجْرَبْ اَنِنْ اُرْتَنُورْ	*saqrap anïn ərtənür*	چاچراپ ئۇنىڭ بىلەن ئۆرتىنەر.]//

II 187
334

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «اِنْقَطَعَتْ — ئۈزۈلدى» ئەمەس، «اِنْعَطَفَتْ — پۈكۈلدى» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بىسىم ئاتالاي مۇڭاۋىق ئىزاھ بەرگەن. بىز ھازىرقى تۈركىي تىللاردىمۇ بۇ سۆزنىڭ «ئۈزۈلۈش» مەنىسىدە كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىسىم ئاتالاينىڭ پىكرىنى مۇڭاۋىق دەپ تونۇدۇق ۋە «پۈكۈلدى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ باش ھەرپى «ي» يېزىلىپ قالغان، يازما نۇسخا 273- بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «ب» بىلەن «بُكْدِي *bəgdi*» دەپ بېرىلگەن. شۇڭا، بىز باش ھەرپىنى «ب - *b*» بىلەن ئالدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ مىسالدىكى ھەر ئىككىلا سۆزگە ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز بۇ يەردىكى «ارىغ» شەكلىنى «اَرْتِغْ *artïq* — ئارتىق (تېڭىق، يۈك)» دەپ تونۇدۇق ۋە بۇ جۈملىنى «*artïq qïoqïldï* artïq qïoqïldï» دەپ ئالدۇق.

ئاتنىڭ يۈگۈرۈشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: يورغا ئات چاپقاندا ئۇنىڭ تۇياقلىرىدىن ئوت چاقناپ، قۇرۇق ئوت - چۆپلەر كۆيۈپ كەتتى.

جقِلْدِي qïkïldï چىقىلدى. اَقْدِنْ جقِلْدِي *əvdin qïkïldï* — ئۆيدىن چىقىپ كېتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جقِلُرْ – جقِلْماقْ *qïkïlur - qïkïlmak*).

جَكِلْدِي qəkildi چېكىلدى، چېكىت قويۇلدى. بِتِكْ جَكِلْدِي *bitik qəkildi* — خەتكە چېكىت قويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَكِلُرْ – جَكِلْماكْ *qəkilür - qəkilmək*).

جِكِلْدِي qəgildi چىگىلدى، چىگىچلەندى. تُكُونْ جِكِلْدِي *tügün qəgildi* — تۈگۈن چىگىلىپ قالدى. ئارغامچا چىگىچلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِكِلُورْ – جِكِلْماكْ *qəgilür - qəgilmək*).

قَجِلْدِي kaqïldï قېچىلدى. اُلْمْ دِنْ قَجِلْدِي *ölümdin kaqïldï* — ئۆلۈمدىن قېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَجِلُورْ – قَجِلْماقْ *kaqïlur - kaqïlmak*).

قَدِلْدِي kadïldï قېيىلدى، قېيىپ تىكىلدى. تُونْ قَدِلْدِي *ton kadïldï* — تون قېيىلدى (قَدِلُرْ – قَدِلْماقْ *kadïlur - kadïlmak*)//.

قَرِلْدِي karïldï قېتىلدى، قوشۇلدى، ئارىلاشتى. بِيرْ نَانْكْ بِيرْكَا قَرِلْدِي *bir nəŋ birgə karïldï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە قېتىلدى، ئوغۇزچە. تۈركىلەر «قَتِلْدِي قَرِلْدِي *katïldï karïldï*» شەكلىدە ئىككى سۆزنى قوشۇپ قوللىنىدۇ (قَرِلُرْ – قَرِلْماقْ *karïlur - karïlmak*).

قُرُلْدِي kuruldï قورۇلدى، تارتىشتى. اَرْ اَلكِي قُرُلْدِي *ər əliki kuruldï* — ئادەمنىڭ قولى تارتىشتى. پۈت تارتىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُرُلْدِي kuruldï قۇرۇلدى. يا قُرُلْدِي *ya kuruldï* — يا قۇرۇلدى (قُرُلُرْ – قُرُلْماقْ *kurulur - kurulmak*).

قِرِلْدِي kïrïldï قىرىلدى. قِرِلْدِي نانْكْ *kïrïldï nəŋ* — نەرسە قىرىلدى، يەنى نەرسىنىڭ پوستى ئېلىۋېتىلدى (قِرِلُرْ – قِرِلْماقْ *kïrïlur - kïrïlmak*). شۇنىڭدەك قارْ قِرِلْدِي *kar kïrïldï* — قار (يەردىن) قىرىلدى، قار كۆرەلدى. اَرْ قِرِلْدِي *ər kïrïldï* — ئادەمنىڭ مالىرى ئېلىندى، شۇنىڭ بىلەن كەمبەغەللەشتى.

188 II

قَزِلْدي kazildï قېزىلدى. اَرِقْ قَزِلْدي *arïk kazildï* — ئېرىق قېزىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَزِلُرْ – قَزِلْماقْ *kazïlur - kazïlmak*). II 189

قِزِلْدي kïzildï دەككە بېرىلدى. اَرْ يَزُقْتِنْ قِزِلْدي *ər yazuktïn kïzildï* — ئادەم قىلمىشىنىڭ جاجىسىنى يېدى، دەككە يېدى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق يامان ئىشنى قىلمايدىغان بولدى (قِزِلُرْ – قِزِلْماقْ *kïzïlur - kïzïlmak*).

قِسِلْدي kïsildï قىسىلدى. اَلِكْ قَبُغْ قا قِسِلْدي *əlik kapuqka kïsildï* — قول ئىشىككە قىسىلدى. ھەرقانداق نەرسە ئىككى نەرسىنىڭ ئارىسىدا قىسىلىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (قِسِلُرْ – قِسِلْماقْ *kïsïlur - kïsïlmak*).

قُشُلْدي koxuldï قوشۇلدى. بِيرْ نانْكْ بِيرْكا قُشُلْدي *bir nəŋ birgə koxuldï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە قوشۇلدى. باشقا بىر نەرسە بۇنىڭغا قوشۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. (قُشُلُرْ – قُشُلْماقْ *koxulur - koxulmak*). «يِيرْ قُشُلْدي *yïr koxuldï* — قوشاق قوشۇلدى» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان.// 335

قَقِلْدي kakïldï قېقىلدى. بَشْرا قَقِلْدي *baxra kakïldï* — باشقا قېقىلدى (قَقِلُرْ – قَقِلْماقْ *kakïlur - kakïlmak*). خارلانغاندا «قَقِلْدي سُقُلْدي *kakïldï sokuldï* — قېقىلدى ـ سوقۇلدى» دېيىشمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان. II 190

قَمُلْدي kamuldï يانپاشلىدى، ياتتى. اَرْ قَمُلْدي *ər kamuldï* — ئادەم يانپاشلىدى (قَمْلُورْ – قَمُلْماقْ *kamlur - kamulmak*).

كَجِلْدي kəqildi كېچىلدى. سُوڤْ كَجِلْدي *suv kəqildi* — سۇ كېچىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَجْلُرْ – كَجِلْماكْ *kəqlür - kəqilmək*).

كُجَلْدي küqəldi زورلۇق قىلىندى، تارتىۋېلىندى. اَرْ تَڤاري كُجَلْدي *ər tavarï küqəldi* — ئادەمنىڭ مېلى زورلاپ تارتىۋېلىندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُجَالُرْ – كُجالْماكْ *küqəlür - küqəlmək*).

كَذِلْدي kəżildi كىيىلدى. تُونْ كَذِلْدي *ton kəżildi* — تون كىيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذْلُرْ – كَذِلْماكْ *kəżlür - kəżilmək*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

كَرِلْدي kərildi كېرىلدى، سوزۇلدى. اَرْ كَرِلْدي *ər kərildi* — ئادەم (ئەسنەپ) كېرىلدى. اُرُقْ كَرِلْدي *uruk kərildi* — ئارغامچا سوزۇلدى. ئاشلانغان تېرە، خام تېرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر كېرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَرِلُرْ – كَرِلْماكْ *kərilür - kərilmək*). II 191

كُرُلْدي kərüldi كۆرۈلدى. كُرُلْدي نانْكْ *kərüldi nəŋ* — نەرسە كۆرۈلدى (كُرُلُرْ – كُرُلْماكْ *kərülür - kərülmək*).

كِرِلْدي kirildi كىرىلدى. اَڤكا كِرِلْدي *əvgə kirildi* — ئۆيگە كىرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِلُرْ – كِرِلْماكْ *kirilür - kirilmək*).

كَسِلْدي kəsildi كېسىلدى. كَسِلْدي نانْكْ *kəsildi nəŋ* — نەرسە كېسىلدى (كَسِلُرْ — كَسِلْماكْ *kəsilür - kəsilmək*).

كُسُلْدي kəsüldi ئۇزالدى، ئۇزىتىلدى، سۇنۇلدى. اَرْ اَذَقْ كُسُلْدي[1] *ər ażakï kəsüldi* — ئادەمنىڭ ئايىغى ئۇزىتىلدى//(كُسُلُرْ – كُسُلْماكْ *kəsülür - kəsülmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن: II 192

يُغُرْقَنْدا اَرْتُقْ اَذَقْ كُسُلْسا اُشِيُورْ

yoqurkanda artuk ażak kəsülsə üxiyür

يوتقاندىن ئارتۇق پۇت سۇنۇلسا ئۈششۈيدۇ.

بۇ ماقال كىشىلەرنى ھەددىدىن ئېشىپ كەتمەسلىككە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

كَڤِلْدي kəvildi ئاجىزلىدى. اَرْ كُوجي كَڤِلْدي *ər küqi kəvildi* — ئادەمنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى، ئادەم ئاجىزلاشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ باب مەجھۇل پېئىللار بابى، شۇنىڭدەك مەنتىقىي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ جۈملىدە «اَرْ *ər*» ۋە «اَذَقْ *ażak*» سۆزلىرىنىڭ مەجھۇل پېئىل «كُسُلْدي *kəsüldi*»گە بىرلا ۋاقىتتا ئۆتۈملۈك تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، بۇ توغرىدا بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بېرىپ، بۇ يەردىكى «اَرْ *ər*» سۆزىنى «اُلْ *ol*» بولۇشى كېرەك دەيدۇ (تۈركچە II توم 137- بەتكە قاراڭ). بىزچە بۇ يەردە «اَذَقْ *ażak*» سۆزىنى «اُلْ *ol*» سۆزى بىلەن ئېنىقلاش ھاجەتسىز. ئەرەبچە «رِجْلَهُ — ئايىغى، پۇتى» دېگەن ئىزاھ بويىچە ھەمدە مۇشۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزگە مىسال قىلىنغان «اَرْ كُوجي كَڤِلْدي *ər küqi kəvildi* — ئادەمنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى» دېگەن جۈملىدىن قارىغاندا، بۇ جۈملىنىڭ توغرىسى «اَرْ اَذَقي كُسُلْدي *ər ażakï kəsüldi* — ئادەمنىڭ ئايىغى سۇنۇلدى، ئۇزىتىلدى» بولسا كېرەك. شۇڭا، «*ażakï*» دەپ ئالدۇق.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تَكْرا اَڤْ اَكْرَلِمْ *təgrə avip əgrəlim* [چۆرىسىنى ئولىشىپ قورشايلى،

اَتّىنْ تُشُبْ يُكْرَلِمْ // *attin tüxüp yügrəlim* ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرەيلى،

اَرْسْلَنْ لَيُو كُكْرَلِمْ *arslanlayu kəkrəlim* ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،

كُوجِي اَنِنْ كَڤْلْسُونْ *küqi anin kəvilsün* كۈچى شۇنىڭ بىلەن ئاجىزلاشسۇن.]

دۈشمەننىڭ چۆرىسىنى قورشۇالايلى، ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرەيلى، ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۈچى ئاجىزلاشسۇن.

مَنِلْدِي manïldï ماڭلدى ~ مىلەندى. اَتْماكْ سِرْكاكا مَنِلْدِي *ətmək sirkəgə manildi* — ئات سىركىگە مىلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنِلُرْ – مَنِلْماقْ *manïlur - manïlmaq*).

مُنَلْدِي münəldi: تُونْ مُنَلْدِي *ton münəldi* — تونىڭ ئېغىنى//ئېلىندى.// يەنى تونىڭ چۆرىسى ۋە ئۇنىنى كېسۈۋېتىلدى (مُنَلُرْ — مُنَلْماكْ *münəlür - münəlmək*).

مُنُلْدِي münüldi مىڭلدى. اَتْ مُنُلْدِي *at münüldi* — ئات مىڭلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنُلُرْ – مُنُلْماكْ *münülür - münülmək*).

قائىدە

بۇ قىسىم «ل – *l*» قوشۇمچىسىغا ئاساسلانغان. «ل – *l*» قوشۇمچىسى ئۆچ خىل ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ.

بىرىنچى، ئىككى ھەرپلىك پېئىل «ل – *l*» قوشۇلۇش بىلەن ئۆچ ھەرپلىككە ئايلىنىپ، مەجھۇل مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «يا قُرُلْدِي *ya kuruldi* — يا قورۇلدى»، «اَرْ اُرُلْدِي *ər uruldi* — ئادەم ئورۇلدى» دېگەندەك. بۇ پېئىللار ئەسلى «قُرْدِي *kurdi* — قوردى»، «اُرْدِي *urdi* — ئوردى» بولۇپ، ئۆز ئالدىغا بىر بابنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئۆتۈمسىز پېئىللاردىن مەجھۇل پېئىل ياسىلىدۇ. ئەڕەب تىلى قائىدىسىدە بۇنداق ئەھۋال يوق. مەسىلەن: «اُلْ نائْكْ كُرُلْدِي *ol nəŋ kərüldi* — ئۇ//نەرسە كۆرۈلدى»[1]، «اُلْ يِرْكا بَرِلْدِي *ol yərgə barildi* — ئۇ يەرگە بېرىلدى» دېگەندەك.

بەزىدە بۇ ھەرپ (قوشۇمچە) ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن ھەرپكە ماسلىشىدۇ[2]. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتِنْدِي *bitik bitindi* — پۈتۈك پۈتۈلدى، كىتاب يېزىلدى»، «اَرْ اِتِنْدِي *ər itindi* — ئادەم سىيپىلدى، سۈرۈندى» دېگەندەك. بۇ پېئىللار «بِتِلْدِي *bitildi*»، «اِتِلْدِي *itildi*» شەكلىدىمۇ كېلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر پېئىل ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلُكْ تِرِلْدِي *ölüg tirildi* — ئۆلۈك تىرىلدى»، «سُوتْ سُغُلْدِي *süt soquldï* — سۈت سوغۇلدى»، «سُوفْ سُزُلْدِي *suv süzüldi* — سۇ سۈزۈلدى» دېگەندەك.//

تَبِنْدِمْ tapïndïm تېپىندىم: بويسۇندۇم، خىزمەت قىلدىم. مَنْ تَنْكْرِيكا تَبِنْدِمْ *mən təŋrigə tapïndïm* — مەن تەڭرىگە تېپىندىم، ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىنى تۇتتۇم. اُلْ بَكْكا تَبِنْدِي *ol bəgkə tapïndi* — ئۇ بەككە خىزمەت قىلدى. شېئىرلار مۇنداق كەلگەن:

اُكْرَنْ اَنكْ بِلِكِنْ كُنْدا اَنكارْ بارُو *əgrən anïŋ bilikin kündə aŋar baru*

قُتْقِلِقِنْ تَبِنْغِلْ قُدْغِلْ كُفَزْ نارُو *kotkilikin tapïnqil kəžəqil kəvəz naru*

[كۈندە ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلىمىنى ئۆگەن،

مۇلايىملىق بىلەن (ئۇنىڭغا) خىزمەت قىل، ھاكاۋۇرلۇقنى نېرى قوي.]

ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: بىلىملىك ۋە ھەكىم ئادەمگە يولۇقساڭ، ھەر كۈنى ئۇنىڭ يېنىغا بار، ئۇنىڭدىن كەمتەرلىك بىلەن

[1] «كُرُلْدِي *kərüldi* — كۆرۈلدى» پېئىلى قانداقتۇر ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجىسىگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان. بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى ئۆتۈملۈك ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇقتىغا بېسىم ئاتالاي دېققەت قىلغان ۋە مۇڭاپىق ئىزاھ بەرگەن.

[2] بۇ مىسالالاردا مەجھۇل دەرىجىنى بىلدۈرىدىغان «ل - *l*»نىڭ ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن ھەرپكە ماسلىشىش ئەھۋالى كۆرۈنمەيدۇ. بۇ يەردە «ل- *l*» ئورنىغا «ن - *n*» قوشۇمچىسىنى قوللىنىشقا بولىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

ئىلىم - ھېكمەت ئۆگەن، تەكەببۇرلۇقنى نېرى تاشلا (تَبِنُورْ – تَبِنْماقْ *tapinur - tapinmak*).

تَبِنْدِي təpindi دېۋىتتى. اَرْ اَتِنْ تَبِنْدِي *ər atin təpindi* — ئادەم ئېتىنى دېۋىتتى. ھەر-قانداق نەرسە پۇت بىلەن قىمىرلىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَبِنُورْ – تَبِنْماكْ *təpinür - təpinmək*).

بِتِنْدِي bitindi خەت پۈتۈڭاتقاندەك كۆرۈندى، خەت يېزىڭاتقاندەك كۆرۈندى. اَرْ بِتِكْ بِتِنْدِي *ər bitik bitindi* — ئادەم پۈتۈك (خەت، كىتاب) پۈتۈڭاتقاندەك كۆرۈندى. باشقا بىركىمنىڭ ياردىمىسز ئۆزى يالغۇز پۈتۈڭالسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (بِتِنُورْ – بِتِنْماكْ *bitinür - bitinmək*).

بُتَنْدِي putandï پۇتالدى. يِغاجْ بُتَنْدِي *yïoqaq putandi* — ياغاچ يەنى دەرەخ (شاخلىرى) پۇتالدى. ئادەم ياغاچنى پۇتاڭاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (بُتَنُورْ – بُتَنْماقْ *putanur – putanmak*).

بِجِنْدِي pïqïndï پىچىڭاتقاندەك كۆرۈندى. اَرْ اُزِنكا اَتْ بِجِنْدِي *ər özinə at pïqïndi* — ئادەم ئۆزىگە گۆش كېسىڭاتقاندەك كۆرۈندى، بۇ ئىشنى يالغۇز قىلىڭالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بِجِنُورْ – بِجِنْماقْ *pïqïnur - pïqïnmak*).

بُرُنْدِي büründi پۈركەندى. اُراغُتْ يُغُرْقانْ بُرُنْدِي *uraqut yoqurkan büründi* — ئايال يوتقان پۈركەندى. باشقا نەرسە پۈركەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرُنُورْ – بُرُنْماكْ *bürünür - bürünmək*).

بَرِنْدِي barïndï يۈردى، كەتتى. اُراغُتِّنْ قانْ بَرِنْدِي *uraquttin kan barïndi* — ئايالدىن قان (خۇن) كەتتى، تومۇرىدىن خۇن يۇرۇشتى، بۇ ھەيز قېنى كېلىدىغان تومۇردۇر (بَرِنُورْ – بَرِنْماقْ *barïnur - barïnmak*).

بَرِنْدِي barïndï بېرىڭاتقاندەك كۆرۈندى، كېتىپ بارغاندەك كۆرۈندى. اَرْ اَفْكا بَرِنْدِي *ər avgə barïndi* — ئادەم ئۆيگە كېتىپ بارغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِنُورْ – بَرِنْماقْ *barïnur - barïnmak*).

پەيغەمبەرلەرنىڭ بۇ قىسمى ئەرەبچىدىكى «تَفاعُلْ» مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى ئەمەلىيەتتە بىر ئىشنى ئىشلىمەيدىغان بولسىمۇ ئىشلەڭاتقاندەك، ئىشلەيدىغاندەك كۆرۈنۈشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تَصامَّ الرَّجُلْ – ئادەم گاس

بولۇڭالدى، ئۆزىنى گاس قىلىپ كۆرسەتتى»، «تَماوَتَ – ئۆزىنى ئۆلگەن قىلىپ كۆرسەتتى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

بَزَنْدِي bəzəndi بېزەندى ~ بېزەلدى، ياساندى. اُراغُتْ بَزَنْدِي *uraqut bəzəndi* — ئايال بېزەندى، ياساندى. // اَفْ بَزَنْدِي *əv bəzəndi* — ئۆي بېزەلدى. بۇ يەردىكى «ن – *n*» ھەرپى «ل – *l*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن (بَزَنُورْ – بَزَنْماكْ *bəzənür – bəzənmək*).

بَسِنْدِي basïndï بېسىنچاق كۆردى. اُلْ اَرِكْ بَسِنْدِي *ol ərig basïndï* — ئۇ (بىر) ئادەمنى بېسىنچاق كۆردى ۋە بوزەك ئەتتى (بَسِنُورْ – بَسِنْماقْ *basïnur – basïnmak*).

بُشَنْدِي boxandï بوشاندى، بوشىدى. قُوىْ بُشَنْدِي *koy boxandi* — قوي بوشاندى، باغلاقتىن بوشاندى. تُگُونْ بُشَنْدِي *tügün boxandi* — تۇگۈن، چىگىك بوشىدى. اُراغُتْ بُشَنْدِي *uraqut boxandi* — // ئايال (ئەردىن) بوشاندى، ئەردىن چىقتى. ئارغۇچە. بۇ سۆز ساغلام ئەمەس (بُشَنُورْ – بُشَنْماقْ *boxanur - boxanmak*).

بُغُنْدِي boqundï بوغۇلدى. اَتْ بُغُنْدِي *at boqundi* — ئات بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغُنُورْ – بُغُنْماقْ *boqunur – boqunmak*).

بَقِنْغِلْ bakïnoqïl باققىن، قارىغىن. ايشْ كِيدِنكا بَقِنْغِلْ *ix kədinə bakïnoqïl* — ئىشنىڭ كەينىگە (ئاخىرىغا) قارىغىن، // ئىشنىڭ ئاخىرىنى ئويلىغىن (بَقِنُورْ – بَقِنْماقْ *bakïnur - bakïnmak*).

بقندى bukundï پۈكۈڭالدى، يىغىڭالدى. اَرْ اَذاقِنْ بقندى *ər ažakïn bukundï* — ئادەم ئايىغىنى يىغىڭالدى (بقنور – بقنماق *bukunur - bukunmak*)[1].

تَكِنْدِي təgindi چىگىلىچىدە خاقانغا ياكى بەگكە بىر كىمنىڭ كەلگەنلىكى خەۋەر بېرىلگەندە «اُلْ تَكِنْدِي *ol təgindi* — ئۇ ھازىر بولدى، كۆرۈشۈش پۈرسىتىگە ئىگە بولدى» دېيىلىدۇ. كەتسىمۇ «اُلْ تَكِنْدى *ol təgindi* دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى ياقتۇرمايدۇ (تَكِنُورْ – تَكِنْماكْ *təginür - təginmək*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزگە ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستىرىگە ھېچقانداق ھەرىكە قويۇلمىغان. سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىدىمۇ چېكىت يوق. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 272 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى ۋە 334 - بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىگە قاراپ، « *bukundi* » دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُكُنْدي tügündi تۈگۈندى، تۈگۈۋالدى. اُلْ تُكُونْ تُكُونْدي *ol tügün tügündi* — ئۇ تۈگۈننى (ئۆزى) تۈگۈۋالدى. تۈگۈن تۈگۈۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ مۇشۇنداق//دېيىلىدۇ (تُكُنُور – تكنماك *tügnür - tügünmək*).

بُلُنْدي bulundï تېپىلدى. يِتُك بُلُنْدي *yitük*[1] *bulundï* — يىتكەن نەرسە تېپىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُلْنُورْ – بُلُنْماقْ *bulnur - bulunmak*).

بِلِنْدي bilindi بىلىۋالدى، چۈشىنىۋالدى. اَرْ اِيشِنْ بِلِنْدي *ər ïxïn bilindi* — ئادەم ئىشىنى بىلىۋالدى (بِلِنُورْ – بِلِنْماكْ *bilinür – bilinmək*). اَرْ يازُقِنْ بِلِنْدي *ər yazukïn bilindi* — ئادەم گۇناھىنى بىلىۋالدى، يەنى گۇناھىنى ئېتىراپ قىلدى.

تُتُنْدي tutundï تۇتۇلدى، تۇتۇۋالدى؛ تۇتاشتى. كُونْ تُتُنْدي *kün tutundï* — كۈن تۇتۇلدى. اَيْ تُتُنْدي *ay tutundï* — ئاي تۇتۇلدى. بَكْ مَنِي اُغُلْ تُتُنْدي *bəg məni oqul tutundï* — بەگ مېنى ئوغۇل تۇتۇۋالدى، ئوغۇل قىلىۋالدى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ كَيِكْ تُتُنْدي *ər kəyik tutundï* — ئادەم (يالغۇز//ئۆزى) كېيىك تۇتۇۋالدى. ھەرقانداق نەرسە ئۆزى يالغۇز بىر نەرسىنى تۇتۇۋالسىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ. اُوتْ تُتُنْدي *ot tutundï* — ئوت تۇتاشتى (تُتُنُورْ – تُتُنْماقْ *tutunur - tutunmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذِكْ اُتِي تُتُونُبْ *üżik otï tutunup* [ئىشق ئوتى تۇتىشىپ،
اُبْكا يُرَكْ قَغْرُلُورْ *əpkə yürək kaqrulur* ئۆپكە - يۈرەك قورۇلار (كۆيەر).]

مۇھەببەتنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئىشق ئوتى تۇتىشىش بىلەن يۈرەك ۋە ئۆپكە ھەم ئۇنىڭ ئۆپچۆرىسى كۆيۈپ قورۇلدى. اُلْ اَڤُرْتا تُتُنْدي *ol avurta tutundï* — ئۇ ئېمىكئانا تۇتۇندى (تۇتتى)، اُلْ مَنِي اُتُكْجِي تُتُنْدي

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىملاسى ئېنىق ئەمەس، ئاستى ۋە ئۈستىدە بىرقانچە چېكىت ۋە كەسرە بەلگىلىرى قويۇلغان. بىز ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن، «يِتُكْ *yitük*» دەپ ئالدۇق.

ol məni ətükqi tutundï — ئۇ مېنى خانغا ئۆتۈنۈش قىلغۇچى (ئۆتۈنگۈچى) تۇتۇۋالدى، ئارىچى قىلدى، بۇنىڭ مەستىرىمۇ//يۇقىرىقىدەك[1].

تِتِنْدي titindi تىكلىدى، تىك قارىدى. اُلْ اَنكَرْ تِتِنْدي *ol aŋar titindi* — //ئۇ ئۇنىڭغا تىكىلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَنِكْ يُوزِنكا تِتْنُو بَقْسا بُلْماسْ
anïŋ yüziŋə titnü baksa bolmas
ئۇنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ قارىسا بولماس.

يەنى ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن يۈزىگە تىكىلىپ قارىغىلى بولمايدۇ (تِتِنُورْ – تِتِنْماكْ *titnür - titinmək*).

تُدُنْدي todundï تويۇندى. اَرْ تُدُنْدي *ər todundï* — ئادەم تويۇندى، تويغاندەك كۆرۈندى. تويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُدْنُورْ – تُدُنْماقْ *todnur - todunmak*).

تِذِنْدي tïżïndï تىيىندى، چەكلەندى. اَرْ اِيشْتِنْ تِذِنْدي *ər ïxtïn tïżïndï* — ئادەم ئىشتىن تىيىندى (تِذِنُورْ – تِذِنْماقْ *tïżïnur - tïżïnmak*).//

تَرَنْدي tarandï تاراندى، تارىدى. اُلْ سَجِنْ تَرَنْدي *ol saqïn tarandï* — ئۇ تاراندى. ئۇ (باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز) چېچىنى تارىدى (تَرانُرْ – تَرَنْماقْ *taranur - taranmak*).

تَرِنْدي tarïndï تېرىۋالدى، تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ تَرِغْ تَرِنْدي *ər tarïq tarïndï* — ئادەم ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. يالغۇز ئۆزى تېرىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرِنُورْ – تَرِنْماقْ *tarïnur – tarïnmak*).

تَرُنْدي tarundï سىقىلدى، تارلىق ھېس قىلدى، ئىچى پۇشتى. اَرْ اِيشْتا بُشْتِي تَرُنْدي *ər ïxta puxtï tarundï* — ئادەم ئىشتا سىقىلدى (تَرُونُرْ – تَرُنْماقْ *tarunur- tarunmak*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا بېرىلگەن «ئوت تۇتاشتى» مەنىسىدىكى مىسال «اُوتْ تُتُنْدي *ot tutandï*» شەكلىدە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى «تُتَنُورْ – تُتَنْماقْ *tutanur - tutanmak*» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى شېئىردا بۇ سۆز «تُتُونُبْ *tutunup*» شەكلىدە كەلگەن، بىز كېيىنكىسىنى ئاساس قىلىپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

تۇرۇندى turundï: اَلْ مَنكا اُتْرُو تُرُنْدِ *ol maŋa utru turundi* — ئۇ ماڭا ئۇتتۇر تۇردى. ئۇدۇلدا تۇرسا ۋە تاقابل كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُونُرْ - تُرُنْماقْ *turunur - turunmaq*).

تۈرۈندى türündi تۇرۇۋالدى، تۇرتەكلىدى، تۇردى. اَرْ اُوزْ بِتِكِنْ تُرُنْدِ *ər öz bitikin türündi* — ئادەم ئۆز پۈتۈكىنى (خېتىنى) تۇرۇۋالدى (تُرُنُورْ - تُرُنْماكْ *türünür - türünmək*).

تِرَنْدِى tirəndi تىرەندى، تىرەجدى، ئۆزىنى تارتتى، داجىدى. اَرْ ايشْتِنْ تِرَنْدِ *ər ixtin tirəndi* — ئادەم ئىشتىن ئۆزىنى تارتتى. ھەرقانداق نەرسىدىن ئۆزىنى تارتسا ۋە تارتىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ تامْقا تِرَنْدِ *ol tamqa tirəndi* — ئۇ تامغا تىرەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِرانُرْ - تِرَنْماكْ *tirənür - tirənmək*).

تَرِنْدِ tərindi تبرىۋالدى، يىغىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا يَمِشْ تَرِنْدِ *ol özinə yəmix tərindi* — ئۇ ئۆزىگە يېمىش (مېۋە) تبرىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِرِنُورْ - تِرِنْماكْ *tərinür - tərinmək*).

تُرُنْدِ turundï ئورۇقلىدى، جۇدىدى. اَتْ تُرُنْدِ *at turundi* — ئات ئورۇقلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرُنُورْ - تُرُنْماقْ *turunur - turunmaq*).

تُرُنْدِ turundï تۇرۇۋالدى، توختىۋالدى. اَرْ ايشْتا تُرُنْدِ *ər ixta turundi* — ئادەم ئىشتا تۇرۇۋالدى (تُرُنُورْ - تُرُنْماقْ *turunur - turunmaq*). //

تَزِنْدِ təzindi تبزىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ تَزِنْدِ *ol təzindi* — ئۇ تبزىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈندى (تَزِنُرْ - تَزِنْماكْ *təzinür - təzinmək*).

تِزِنْدِ tizindi تىزدى، تىزىۋالدى. اُراغُتْ يِنْجُوسِنْ تِزِنْدِ *uraqut yinqüsin tizindi* — خوتۇن ئۇنچىسىنى تىزىۋالدى (تِزِنُرْ- تِزِنْماكْ *tizinür - tizinmək*).

تُشَنْدِ tuxandï چوشەلدى، كالۋالاشتى. اَرْ اَذاقِي تُشَنْدِ *ər ažaqi tuxandi* — ئادەمنىڭ ئايىغى كالۋالاشتى، يەنى ئادەمنىڭ ئاياغلىرى//قورقۇنچتىن بىر- بىرىگە چىرمىشتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْسْلَنْ كُكْرَسا اَتْ اَذاقِي تُشالِرْ *arslan kökrəsə at ažaqi tuxalir*

ئارسلان ھۆركىرسە ئات ئايىغى كالۋالىشىدۇ (چۈشىلىپ قالىدۇ).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ ماقال ئۆزىدىن كۆچلۈككە تاقابىل تۇرماقچى بولغان ئاجىزنىڭ كۆچلۈك يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن ئاياغلىرىنىڭ تىترىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (تُشانُرْ - تُشَنْماقْ *tuxanur - tuxanmaq*).

تُشَنْدِ təxəndi تۆشەك ~ چۈشەك سېلىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا تُشاكْ تُشَنْدِ *ol özinə təxək təxəndi* — ئۇ ئۆزىگە// تۆشەك سېلىۋالدى (تُشانُرْ- تُشَنْماكْ *təxənür - təxənmək*).

تَۋِنْدِ təvindi ئۇۋۇلىدى. اَرْ اَلِكِنْ اُقُنْدِ تَۋِنْدِ *ər əlikin uvundi təvindi* — ئادەم قولىنى ئۇۋۇلاپ كەتتى، ئادەم قايغۇرغىنىدىن ياكى ئۇياتقىنىدىن قولىنى ئۇۋۇلىدى (تَۋِنُورْ - تَۋِنْماكْ *təvinür - təvinmək*).

تُقِنْدِ tokïndï توقۇندى، سوقۇلدى، ئۇرۇلدى. اَرْ تامْقا تُقِنْدِ *ər tamqa tokïndi* — ئادەم تامغا سوقۇلدى. اَرْ تُقِنْدِ *ər tokïndi* — ئادەم بىرنېمىگە ئۇرۇلۇپ كەتتى. ئوغۇزچە. قِلِجْ تُقِنْدى *kïliq tokïndi* — قىلىچ سوقۇلدى (تُقِنُورْ - تُقِنْماقْ *tokïnur - tokïnmak*).[1]

تُقُنْدِ tokundï سويۇۋالدى. تُقُمْ تُقُنْدِ *tokum tokundi* — سوقۇم سويۇۋالدى، ئۇ ئۆزىگە سوقۇم سويۇۋالدى (تُقُنُورْ - تُقُنْماقْ *tokunur - tokunmak*).

تِقِنْدِ tïkïndï تىقىۋالدى، چىڭداپ تىقىۋالدى. اَرْ يُونُكْ تَغارْقا تِقِنْدِ *ər yuŋ taqarka tïkïndi* — ئادەم يۇڭنى// تاغارغا چىڭداپ تىقىۋالدى. اَشْ تِقِنْدِ *aš tïkïndi* — ئاشنى چىڭقاپ يېدى. بۇ سۆز بىرىگە غەزەپلەنگەندە ئېيتىلىدۇ (تِقِنُورْ - تِقِنْماقْ *tïkïnur - tïkïnmak*).

تَلِنْدِ təlindi تېشىلدى، ئېچىلدى. تامْ تَلِنْدِ *tam təlindi* — تام تېشىلدى (تَلِنُرْ - تَلِنْماكْ *təlinür - təlinmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُحَنْدِ بِلاكِمْ *küqəndi biləkim*	[بىلكىم كۆچەندى،
يَغُودِ تِيلاكِمْ *yaqudï tiləkim*	تىلىكىم يېقىنلاشتى.//
تَلِنْدِ بِلِيكِمْ *təlindi bilikim*	بىلىمىم بۇلىقى ئېچىلدى،
تَكْرُبْ اَنكَرْ جَرْتِلُورْ *təgrüp aŋar qərtilür*	ئۇنىڭغا يېتىپ يوقىلىدۇ.]

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

بىلىكىم كۆچەندى، ئىلىم ـ ھېكمەت ھەققىدە نۇرغۇن نەرسىلەر يازغىنىم ئۈچۈن ئۇ زورۇقتى؛ ئەمدى ئىلىم ـ ھېكمەتتىكى مۇرادىم يېقىنلاشتى، كۆكسۈمدە ئىلىم ـ ھېكمەت بۇلاقلىرى ئېچىلدى، زامان مېنى مۇشۇ يەرگە يەتكۈزگىنىدە، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرلىشىۋاتقىنىنى[1].

تِلِنْدِي tilindi تىلىندى. تَرِي تِلِنْدِي *təri tilindi* — تېرە تىلىندى، يەنى تېرە ئۆزۈنسىغا قېيىشتەك تىلىندى (تِلِنُورْ – تِلِنْماكْ *tilinür - tilinmək*).

تَمِنْدِي tamïndi تېمىتىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا ياغْ تَمِنْدِي *ol özinə yaq tamïndi* — ئۇ ئۆزىگە ياغ تېمىتىۋالدى (تَمِنُورْ – تَمِنْماقْ *tamïnur - tamïnmaq*).

جَبِنْدِي qapïndi سىۋىدى، قامچىلىدى. اَرْ اَتِنْ // جَبِنْدِي *ər atïn qapïndi* — ئادەم ئېتىنى قامچىلىدى. اَرْ سُقْدا جَبْدِي *ər suvda qapdi* — ئادەم سۇدا (چاۋاپ) ئۈزدى. بۇنىڭ «جَبِنْدِي *qapïndi*» شەكلىمۇ بار. (جَبِنُورْ – جَبِنْماقْ *qapïnur – qapïnmaq*).

جَقِنْدِي qakïndi چاقىدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ اُزِنكا جَقْماقْ جَقِنْدِي *ər özinə qakmaq qakïndi* — ئادەم ئۆزى ئۈچۈن چاقماق چاقىدىغاندەك كۆرۈندى (جَقِنُورْ – جَقِنْماقْ *qakïnur - qakïnmaq*).

جَكِنْدِي qəkindi چېكىۋالدى، چېكىت قويىۋالدى. اَرْ بِتِكْ كا // جَكِكْ جَكِنْدِي *ər bitikkə qəkik qəkindi* — ئادەم خەتكە چېكىت قويىۋالدى (جَكِنُورْ – جَكِنْماكْ *qəkinür - qəkinmək*).

جَكِنْدِي qəgindi چىگىۋالدى. اُلْ يُوكُنْ جَكِنْدِي *ol yükün qəgindi* — ئۇ يۈكنى چىگىۋالدى (جَكِنُورْ – جَكِنْماكْ *qəginür - qəginmək*).

جَلِنْدِي qalïndï چېلىندى، ئاڭلاندى؛ ئورۇقلىدى، چالدى//(يېقىلدى). اَتْ جَلِنْدِي *at qalïndi* — (ئوت ـ بوغۇزنىڭ ناچارلىقىدىن) ئات ئورۇقلىدى. سُوزْ بَكْ قُلاقِنكا جَلِنْدِي *söz bəg kulakïna qalïndi* — سۆز بەگنىڭ قۇلىقىغا چېلىندى، ئاڭلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە. اَرْ اُوزِنْ يِيرْكا جَلِنْدِي

[1] بۇ شېئىرنىڭ ئەرەبچىسىدە بەسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىچە «مِعْصَمِي — بىلەك» سۆزىدىن كېيىنكى «فَظُلِّمَ — زورۇقتى، زۇلۇم قىلىندى» دېگەن سۆز «نظلم» شەكلىدە خاتا كۆچۈرۈلۈپ قالغان. بىز «فَظُلِّمَ» نى توغرا تېپىپ، شۇ بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

ər özin yərgə qalindi — ئادەم ئۆزىنى يەرگە چالدى، تاشلىدى (يېقىلدى) ياكى يېقىلغاندەك كۆرۈندى (جَلِنُورْ – جَلِنْماقْ *qalïnur - qalïnmaq*).

جِلَنْدِي qïlandï نەملەندى. جِلَنْدِي نانْكْ *qïlandï nəŋ* — نەرسە نەملەندى. بۇنىڭ ئەسلى «جِيلَنْدِي *qïlandï*»دۇر (جِيلَنُورْ – جِيلَنْماقْ *qïlanur - qïlanmaq*). اَتْ جِلَنْدِي *at qïlandï* — ئات تەرلىدى (تەرگە چىلاندى).

سَبِنْدِي sapïndï سېپىۋالدى، ئوتكۇزۇۋالدى. اِشْلارْ يِكْنا سَبِنْدِي *ixlər yiqnə sapïndï* — خوتۇن يىڭنىگە يىپ سېپىۋاتقاندەك كۆرۈندى، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىشنى ئۆزى قىلمىغان بولسىمۇ قىلغاندەك كۆرۈندى (سَبِنُورْ – سَبِنْماقْ *sapïnur - sapïnmaq*)

سَتِنْدِي satïndï ساتىدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ اَتِنْ سَتِنْدِي *ər atïn satïndï* — ئادەم ئېتىنى ساتىدىغاندەك كۆرۈندى (سَتِنُورْ – سَتِنْماقْ *satïnur - satïnmaq*).

سَجِنْدِي saqïndï چېچىۋالدى. اَرْ اُوزِنكا سُوغْ سَجِنْدِي *ər özinə suv saqindï* — ئادەم ئۆزىگە سۇ چېچىۋالدى (سَجِنُورْ – سَجِنْماقْ *saqïnur – saqïnmaq*).

سُجُنْدِي süqündi تەمىنى تېتىدى، مەززە قىلدى. اَرْ سُوزْكا سُجُنْدِي *ər sözgə süqündi* — ئادەم سۆزگە مەززە قىلدى، سۆزگە بېرىلىپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ ئىشىغا چولىسى تەگمىدى (سُجُنُورْ – سُجِنْماكْ *süqünür - süqinmək*).

سُوزْكا سُجِنْسا بُلُنْ بَرِيْر *sözgə süqinsə bulun barïr*

سۆزگە مەززە قىلسا، تۇتقۇن بولۇر.

سۆزنىڭ تاتقىغا مەززە قىلغان تۇتقۇن بولىدۇ. بۇنىڭ بىر ھېكايىسى بار. بۇ ماقال سۆزگە قىزىقىپ ئىشنى تاشلىۋېتىدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سَرِنْدِي sarïndï يۆگەندى، پۇركەندى؛ ئورانىدى. اَرْ سُقُلُقِنْ سَرِنْدِي *ər suvlukïn sarïndï* — ئادەم سەللىسىنى يۆگىدى. اُراغُتْ بُرُنْجُكْ سَرِنْدِي *uraqut bürünqük sarïndï* — خوتۇن پۇركەنچىسىنى پۇركەندى. بىركىم ھەرقانداق بىر نەرسىنى پۇركىنىۋالسا ياكى كېيىۋالسا، يۆگىنىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرِنُورْ // – سَرِنْماقْ *sarïnur - sarïnmaq*).

سَـــرِنْدِي sarïndï بېرىلدى، قېتىرقىنىپ كىرىشتى، يېپىشتى. اَرْ ايشْـــقا سَـــرِنْدِي *ər ïxqa sarïndï* — ئادەم ئىشقا قېتىرقىنىپ كىرىشتى، يېپىشتى، يەنى ئادەم ئۆزىنى تىلىگەن، ئىراده قىلغان ئىشنى تېپىۋالغان قىلىپ كۆرسەتتى (سَرِنُورْ – سَرِنْماقْ *sarïnur - sarïnmaq*).

سُـــرُنْدِي süründi سۈرۈندى، سۈركەندى؛ قاشلىدى. كِشـــي اُوزْ يِيـــنِنْ سُـــرُنْدِي *kixi øz yənin süründi* — كىشى ئۆزىنىڭ ئەت ـ يېنىنى قاشلىدى (سُـــرُنُورْ – سُـــرُنْماكْ *sürünür - sürünmək*). قاتتىق بىر نەرسە سۈركىلىپ ئېزىلىسىمۇ ياكى ئۆپىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سُـــزُنْدِي süzündi سۈزۈلدۈرىدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ اُوزِنكـــا سُـــوقْ سُـــزُنْدِي *ər øziŋə suv süzündi* — ئادەم ئۆزىگە سۇ سۈزۈلدۈرىدىغاندەك كۆرۈندى (سُزُنُورْ – سُزُنْماكْ *süzünür - süzünmək*).

سِـــيزِنْدِي səzindi سەزدى، گۇمانلاندى، گۇمان قىلدى. اُلْ اَنكـارْ سِـــيزِكْ سِـــيزِنْدِي *ol anar səzik səzindi* — ئۇ ئۇنىڭدىن گۇمانلاندى (سِـــيزِنُورْ – سِـــيزِنْماكْ *səzinür - səzinmək*).

سَسِنْدِي səsindi ئىنتىلدى. اَرْ قُلِنْ اُرْغالِي سَسِنْدِي *ər kulin uroqali səsindi* — ئادەم قولىنى ئۇرغىلى ئىنتىلدى، دېۋەيلىدى. ئات باغلاقتىن بوشىنىپ كېتەي دېسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَسِنُورْ – سَسِنْماكْ *səsinür - səsinmək*).

سُسُـــنْدِي süsündi ئۈسۈدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ باشِـــنْ تامْقـــا سُسُـــنْدِي *ər baxïn tamqa süsündi* — ئادەم بېشىنى تامغا ئۈسۈدىغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُسُنُورْ – سُسُنْماكْ *süsünür - süsünmək*).

سَغِنْدِي saoïndï ساغىدىغاندەك كۆرۈندى. اَرْ قُوِينْ سَـــغِنْدِي *ər koyïn saoïndï* — ئادەم قويىنى ساغىدىغاندەك كۆرۈندى (سَغِنُورْ – سَغِنْماقْ *saoïnur - saoïnmaq*).

سُـــغُنْدِي sooqundï سوقتۇندى، توڭدى. اَرْ سُـــغُنْدِي *ər sooqundï* — ئادەم سوقتۇندى، توڭدى (سُغُنُورْ – سُغُنْماقْ *sooqunur – sooqunmaq*).

سُـــغُنْدِي suoqundï سۇ سالدى. اَرْ سُـــغُنْدِي *ər suoqundï* — ئادەم سۇ سالدى، يەنى سۈيدۈك ۋە شۇنىڭدەك نەرسىلەردىن بوشاندى (سُـــغُنُورْ – سُـــغُنْماقْ *suoqunur - suoqunmaq*).

سِغِنْدِي sïoqïndï سىغىندى، كىرىۋالدى. كَيِكْ تُرَغْقا سِـــغِنْدِي *kəyik turaoqka sïoqïndï* — كېيىك تۇراقتا (پاناه جايغا) كىرىۋالدى. باشقا بىرەر جايغا كىرىۋالغان ھەرقانداق نەرسە ئۈچۈنمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ. مَـــنْ تَنكْرِيكـــا سِـــغِنُورْمَنْ *mən təŋrigə sïoqïnurmən* — مەن تەڭرىگە سىغىنىمەن (سِغِنُورْ – سِغِنْماقْ *sïoqïnur - sïoqïnmaq*).

سَقِنْدِي səvündi سۆيۈندى. اَرْ سَقِنْدِي *ər səvündi* — ئادەم سۆيۈندى (سَقِنُورْ – سَقِنْماكْ *səvünür - səvünmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَقِنْمَكِلْ يُنْدْ اُكُرْ اَذْغِرْ اَنِنْ
اَلْتُنْ كُمُشْ بُلْنَبَنْ اَغِي تَغارْ// *səvünməgil yund ügür ažoïr atan*[1]
altun kümüx bulnapan aoï tavar//

[ئۈيۈر يىلقا، ئايغىر، ئاتان بىلەن سۆيۈنمىگىن،
ئالتۇن، كۈمۈش، يېپەك ماللارنى تاپسامۇ.]

ئۈيۈر يىلقا، ئايغىر ۋە ئاتان تۆگىلەر بىلەن، (شۇنىڭدەك) ئالتۇن ـ كۈمۈش، يېپەك ماللارغا ئىگە بولۇش بىلەن سۆيۈنۈپ كەتمە، ئۇلارنى ئۆزۈڭ ئۈچۈن خەيرلىك ئىشلارغا ئىشلەتكىن.

سَغِنْدِي saoïndï ئويلىدى، نىيەت قىلدى. اُلْ مَنكا اَذْكُو سَغِنْدِي *ol maŋa əžgü saoïndï* — ئۇ ماڭا ياخشىلىق قىلىشنى ئويلىدى، مەن ئۇچۇن ياخشى نىيەتتە بولدى. سۆز بىلەن يارەم قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (سَـــغِنُورْ – سَـــغِنْماقْ *saoïnur - saoïnmaq*).

سَقِنْدِي sakïndï ساقلاندى، ئېھتىيات قىلدى. اُلْ مِنْدِنْ سَقِنْدِي *ol məndin sakïndï* — ئۇ مەندىن ساقلاندى، يەنى ئېھتىيات قىلدى. بۇ يەردىكى «ق — ك» ھەرپى ئالدىنقى سۆزدىكىدىن قاتتىقراقتۇر (سَقِنُورْ – سَقِنْماقْ *sakïnur - sakïnmaq*).

سُـــقُنْدِي sukundï سۇ قويۇلدى، يۇيۇندى، يۇدى. اَراغُـــتْ // بَشِـــنْ سُـــقُنْدِي *uraoqut baxïn sukundï* — خوتۇن بېشىنى يۇدى. ئۇچ تىلىدا . (سُقُنُورْ – سُقُنْماقْ *sukïnur - sukunmaq*)[2].

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَنِنْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىروككېلمان بۇ سۆزنى «atan» دەپ ئوقۇغان. بېسىم ئاتالاي «anin» (ئۇنىڭ بىلەن) دەپ ئوقۇغان. بىز «atan» دەپ ئوقۇشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك قىلىپ ھەربىكىلەنگەن. بىز زەممىلىك شەكلىنى ئاساس قىلدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سُكُنْدِي sökündi يۆكۈندى، چۆكتى، تىزلاندى. اَرْ بَكْكا سُكُنْدِي *ər bəgkə sökündi* — ئادەم بەگكە يۆكۈندى.

سُكُنْدِي sökündi سۆكۈۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ تُونِنْ سُكُنْدِي *ol tonin sökündi* — ئۇ تونىنى سۆكۈۋاتقاندەك كۆرۈندى (سُكُنُورْ – سُكُنْماكْ *sökünür - sökünmək*).

سَلِنْدِي salïndï سېلىندى، ساڭگىلىدى. يِنْجُو قُلاقْتِنْ سَلِنْدِي *yinqü qulaqtin salïndï* — ئۇنچە قۇلاقتىن ساڭگىلىدى. ھەرقانداق نەرسە ساڭگىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَلِنُورْ - سَلِنْماقْ *salïnur - salïnmaq*).

قَبِنْدِي qapïndï بۇلاڭاتقاندەك كۆرۈندى؛ داردى. اَرْ تَغارْ قَبِنْدِي *ər tavar qapïndï* — ئادەم تاۋار (مال) بۇلاڭاتقاندەك كۆرۈندى (قَبِنُورْ - قَبِنْماقْ *qapïnur - qapïnmaq*). اُغْلانْ يَلْ قَبِنْدِي *oğlan yəl qapïndï* — بالىغا يەل داردى.

قَتِنْدِي qatïndï قېتىڭاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ تَلْقانْقا ياغْ قَتِنْدِي *ol talqanqa yağ qatïndï* — ئۇ تالقانغا ياغ قېتىڭاتقاندەك كۆرۈندى (قَتِنُورْ - قَتِنْماقْ *qatïnur - qatïnmaq*).

قَنِدِي qutandï قۇتاندى، بەختلىك بولدى. قَنِدِي نانْكْ *qutandï nəŋ* — نەرسە قۇتاندى، نەرسە قۇتلۇق بولدى (قُتانُرْ ـ قُتْماقْ *qutanur - qutanmaq*)[1].

قَجِنْدِي qaqïndï قېچىڭاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ مِنْدِنْ قَجِنْدِي *ol məndin qaqïndï* — ئۇ مەندىن قېچىڭاتقاندەك كۆرۈندى (قَجِنُرْ - قَجِنْماقْ *qaqïnur - qaqïnmaq*).

قُرُنْدِي qorundï قورۇندى، ئېچىندى، قىيمىدى. اَرْ تَغارِنكا قُرُنْدِي *ər tavarïŋa qorundï* — ئادەم مېلىغا قورۇندى (قُرِنُورْ - قُرِنْماقْ *qorïnur - qorïnmaq*).

قُرُنْدِي qurundï قۇرۇندى، ئۆزىنى قۇرۇتۇۋالدى. اَرْ قُرُنْدِي *ər qurundï* — ئادەم (يۇيۇنغاندىن كېيىن) قۇرۇندى (قُرِنُورْ - قُرِنْماقْ *qurïnur - qurïnmaq*).

قِرِنْدِي qïrïndï قىرىڭاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ نانْكْنِ قِرِنْدِي *ol nəŋni qïrïndï* — ئۇ بىر نەرسىنى قىرىڭاتقاندەك كۆرۈندى (قِرِنُورْ - قِرِنْماقْ *qïrïnur - qïrïnmaq*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكىمۇ قويۇلمىغان، ئۇچىنچى ھەرپىگە ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز يازما نۇسخا 329- بەتتىكى «قُتَلْدِي *qutaldï*»، يەنى «قُتْ اَلْدِي *qut aldï*» سۆزىنىڭ ئەڭبۇچە ئىزاھىغا ئاساسەن، بۇ ئىككى سۆزنىڭ يىلتىزىنى بىر ھېسابلاپ، «*qutandï - qutanur - qutanmaq*» دەپ ئالدۇق.

قَزِنْدِي qazïndï قېزىڭالدى. اُلْ اُوزِنكا قُذُغْ قَزِنْدِي *ol özinə quzuq qazïndï* — ئۇ ئۆزىگە قۇدۇق قېزىڭالدى. قۇدۇق قېزىڭاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَزِنُورْ – قَزِنْماقْ *qazïnur - qazïnmaq*).

قُزَنْدِي qozandï بېزەندى، ياساندى، پەرداز قىلدى. اُراغُتْ بَزَنْدِي قُزَنْدِي *uraqut bəzəndi qozandï* — خوتۇن بېزەندى، ياساندى (قُزانُرْ – قُزَنْماقْ *qozanur - qozanmaq*).

قِسِنْدِي qïsïndï قىسىندى، قىزغاندى، بېخىللىق قىلدى. // اَرْ تَغارِنْ قِسِنْدِي *ər tavarïn qïsïndï* — ئادەم مېلىنى (چېقىم قىلىشتىن) قىسىندى، بېخىللىق قىلدى. سۈيدۈكى قىستاپ كېتىپ، قىسۇالغان كىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِسِنُورْ – قِسِنْماقْ *qïsïnur - qïsïnmaq*).

قَشَنْدِي qaxandï سېيدى. اَتْ قَشَنْدِي *at qaxandï* — // ئات ۋە باشقا ھايۋان سېيدى. لېكىن، بۇ سۆز پەقەت ئاتقا خاستۇر (قَشَنُورْ – قَشَنْماق *qaxanur - qaxanmaq*).

قُلُنْدِي qolundï تىلەندى، سورالدى. اَرْ نانْكْ قُلُنْدِي *ər nəŋ qolundï* — ئادەم بىر نەرسە تىلەندى (قُلُنُورْ – قُلُنْماقْ *qolunur - qolunmaq*).

قِلِنْدِي qïlïndï: اَرْ تَكْما قِلِنْجْ قِلِنْدِي *ər təgmə qïlïnq qïlïndï* — ئادەم كۆرگەنلا ئىشنى قىلىۋەردى. بىركىم ھەددىدىن ئاشماقچى بولسا، ئۇنىڭغا «اُكُشْ قِلِنْما *öküx qïlïnma* — تولا ھەددىڭدىن ئاشما» دېيىلىدۇ (قِلِنُورْ – قِلِنْماقْ *qïlïnur – qïlïnmaq*).

كَجُنْدِي kəqündi كېچىۋاتقاندەك كۆرۈندى. اَرْ سُوغْ كَجُنْدِي *ər suv kəqündi* — ئادەم سۇ كېچىۋاتقاندەك// كۆرۈندى (كَجُنُورْ – كَجُنْماكْ *kəqünür - kəqünmək*).

كُجَنْدِي küqəndi كۆچەندى؛ زورلۇق قىلدى. اَتْ كُجَنْدِي *at küqəndi* — ئات كۆچەندى، (ئېغىر يۈك كۆتۈرگەنلىكتىن) ئات كۆچىنىپ كەتتى. اُلْ اَنِكْ تَغارِنْ كُجَنْدِي *ol anïŋ tavarïn küqəndi* — ئۇ ئۇنىڭ مېلىغا زورلۇق قىلدى. بۇ پېئىل بىرىنچى مىسالدا ئۆتۈمسىز، ئىككىنچىسىدە ئۆتۈملۈكتۇر (كُجانُورْ – كُجَنْماكْ *küqənür - küqənmək*).

كِجِنْدِي kiqindi قىچىشتى، يولدىن چىقتى. اُراغُتْ كِجِنْدِي *uraqut kiqindi* — خوتۇننىڭ قىچىقى تۇتتى، يولدىن چىقتى، بۇزۇلدى. «كِجِنْما *kiqinmə* — سۆركەنمە» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ ئەسلى «اَتْ كِجِنْدِي

at kiqindi — بەدەن قىچىشتى» دۇر (كِجِنُـــــورْ - كِجِنْمـــــاكْ *kiqinür - kiqinmək*).

كِرِنْدِي kirindi كىردى، كىرىۋاتقانەك كۆرۈندى. اَرْ سُقْدا كِرِنْدِي *ər suvda kirindi* — ئادەم سۇغا كىردى (يۇيۇندى). اَرْ اَفْكا كِرِنْـدِي *ər əvgə kirindi* —//ئادەم ئۆيگە كىرىۋاتقانەك كۆرۈندى (كِرِنُورْ - كِرِنْماكْ *kirinür - kirinmək*).

كُرُنْدِي kөründi كۆرۈندى، ئۇچراشتى. اُلْ بَكْ كا كُرُنْدِي *ol bəgkə kөründi* — ئۇ بەگكە كۆرۈندى، بەگ بىلەن ئۇچراشتى. تاغْ كُرُنْـدِي *taq kөründi* — تاغ كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئۆزاقتىن قارا كۆرۈم كۆرۈنگەن ھەرقانداق نەرسىگە مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (كُرُنُورْ - كُرُنْماكْ *kөrünür - kөrünmək*).

كُزُنْدِي kөzündi كۆرۈندى. كُزُنْدِي نائكْ *kөzündi nəŋ* — نەرسە كۆرۈندى. ئارغۇچە.

بۇ يەردە بىر قائىدە بارکى، بۇ سۆز «كُوزْ *kөz*» — كۆز» سۆزىدىن ئىلىنغان بولۇپ، ئارغۇلار بۈيرۇق شەكلى بىلەن ئۆتكەن زامان شەكلىنى پەرقلەندۈردۇ. ئۇلار بۇيرۇق شەكلىدە «ر – *r*» بىلەن «كُـــرْ *kөr*» — كۆر» دەيدۇ، ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ز – *z*» بىلەن «كُزُنْدِي *kөzündi*» دەيدۇ (كُزُنُـــرْ - كُزُنْمـــاكْ *kөzünür – kөzünmək*).

كَسِنْدِي kəsindi كېسىۋالدى. اُلْ اُوزِنكا اَتْ كَسِنْدِي *ol өziŋə at kəsindi* — ئۇ ئۆزگە گۆش كېسىۋالدى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَسِـــــنُورْ – كَسِـــــنْماكْ *kəsinür - kəsinmək*).

كُشُنْدِي köxündi سايىدىدى، سايىگە ئالدى. اَرْ كُنْكا كُشُنْدِي *ər küŋgə köxündi* — ئادەم كۈندىن ئۆزىنى سايىگە ئالدى. شۇنىڭدەك//بىر كىمدىن ئۆزىنى دالدىغا ئالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُشِنُورْ - كُشِنْماكْ[1] *köxinür - köxinmək*).

كُۋَنْدِي küvəndi ماختاندى، پەخىرلەندى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُۋَنْـدِي *ol mənik birlə küvəndi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ماختاندى (كُۋَنُورْ - كُۋَنْماكْ *küvənür - küvənmək*).

كُلُنْدِي külündi بوشاشتى، ئېغىرلاشتى، اَرْ اَلكِي اَذاقِي كُلُنْـدِي *ər əliki ażaki külündi* — ئادەمنىڭ قول - ئايىغى بوشاشتى، يەنى ئادەمنىڭ قول – ئايىغى (ئىشتىن ياكى يۇرۇش - مېڭىشنىڭ كۆپلۈكىدىن خۇددى باغلاپ قويۇلغانەك) ئېغىرلاشتى (كُلُنُورْ – كُلُنْماكْ *külünür - külünmək*).

[1] بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ئۆتكەن زاماندا زەممىلىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىردە كەسرىلىك ئېلىنغان. يەنى ئۆزگەرتمىدۇق.

كُمُنْدِي kөmündi كۆمۈۋاتقانەك كۆرۈندى. اَرْ تَقارِنْ//كُمُنْـدِي *ər tavarin kөmündi* — ئادەم مېلىنى كۆمۈۋاتقانەك كۆرۈندى (كُمُنُـــــرْ – كُمُنْمـــــاكْ *kөmünür - kөmünmək*).

بۇ قىسىمدىكى پېئىللاردا بىر قانچە تۈرلۈك مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆزىلا ئىشلىگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تۈرنىڭ ئاساسى ئىككى ھەرپلىك پېئىللاردۇر: «اُلْ اَفْكا بَرِنْدِي *ol əvgə barindi* — ئۇ ئۆيگە (بارمايدىغان بولسىمۇ) باردىغانەك كۆرۈندى»، «اُلْ اَشْ تَتِنْـدِي *ol ax tatindi* — ئۇ ئاش (تېتىمىغان بولسىمۇ) تېتىۋاتقان بولۇپ كۆرۈندى». پېئىللارنىڭ بۇ تۈرى ئەرەبچىدىكى پېئىللارنىڭ «تَفاعُلْ *təfaul*» دەرىجىسىگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَصاۡمَّ الرَّجُـلُ — ئادەم پاك بولمىسىمۇ، پاك بولۇپ كۆرۈندى»، «تَعاقَـــلَ – ئەقىللىق بولمىسىمۇ، ئەقىللىق بولۇپ كۆرۈندى».

ئىككىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى ئۆزى ئۈچىلا قىلغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَلِمنْ اَلِنْدِي *ər alimin alindi* — ئادەم ئېلىشنى ئۆزىلا ئۆندۈرۈۋالدى»، «اُلْ تَـــرِغْ تَرِنْـدِي *ol tariq tarindi* — ئۇ ئۆزى ئۈچۈن ئاشلىق تېرىۋالدى» دېگەنگە ئوخشاشلار.//ئەگەر پېئىل مۇشۇ مەنىدە قوللىنىلمىغان بولسا، جۈملىدە «اُوزْ *өz*» سۆزى كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ سۆز «اُوزِنكا *өziŋə* — ئۆزىگە» شەكلىدە كەلسە، « ئۆزى ئۈچۈن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «اُوزِي *өzi* — ئۆزى» شەكلىدە كەلسە، بىر ئىشنى «ئۆزى» قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. «اُوزِنكا *өziŋə* — ئۆزىگە» دېگەندىكى «نكا – *ŋə*» ئەرەبچىدە «ئۈچۈن» مەنىسىدە كەلگەن «ل – *l*» رولىنى ئۆتەيدۇ. پېئىل، ئەمەلىيەتتە، ئىشلەنمەي تۇرۇپ ئىشلىنىۋاتقانەك كۆرسىتىلسە، بۇ «اُوزْ *өz*» سۆزىنى دېمىسىمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇكى، ئىش - ھەرىكەت پۈتۈن ئىنسانلار ئارىسىدا ئورتاق. شۇڭا، جۈملىدە بىرىكمىنىڭ بىرەرئىش - ھەرىكەتنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆز ئالدىغا ئىشلەشكە كىرىشكەنلىكى ئېيتىلماقچى بولغاندا «اُوزْ *өz*» سۆزى قوشولمىسا، سۆيەت تولۇق بولماي قالىدۇ. «اُوزْ *өz*» سۆزى قوشۇلۇش بىلەنلا سۆيەت تولۇق بولىدۇ.//مۇشۇنداق

ئەۋلاد كۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بولغاندىلا، ئىش ـ ھەرىكەت ئورتاقلىقتىن چىقىپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئۆزىگىلا خاس بولغان بولىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَاقْتُلُو اَنْفُسَكُمْ — ئۆزۈڭلارنى ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايىتىدىكى «قَتْلْ — ئۆلتۈرمەك» ھەممە ئادەملەرگە ئورتاق ھەرىكەت بولۇپ، «اَنْفُسَكُمْ// — ئۆزۈڭلارنى» دېيىلىشى بىلەن بۇ ھەرىكەت مەلۇم ئادەملەرگىلا قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ يەردە « نفس — ئۆز» سۆزى ئېيتىلمىسا، سۈپەت تولۇق بولمىغان بولاتتى.

پېئىل «كۆرۈنۈش بېرىش» (يەنى قىلىۋاتقانداەك بولۇپ كۆرۈنۈش) مەنىسىدە كەلسە، ئۆتۈمسىز بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئورتاقلىق (ئۆملۈك مەنىسى) بولمايدۇ. بۇ ھالدا «اُوزْ oz» سۆزى ئېيتىلمىسىمۇ، ئۆتۈمسىز پېئىل شۇ مەنىنى بېرىۋېرىدۇ ۋە سۈپەت تولۇق بولغان بولىدۇ. بۇ خۇددى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «كَلاَّ اِنَّ الاِنْسٰانَ لَيَطْغٰى اَنْ رَاٰهُ اِسْتَغْنٰى» دېگەن ئايىتىدىكىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭدا «نفس» نى قوشۇپ «اَنْ رَأَى نَفْسَهُ اِسْتَغْنٰى» دېمىگەن. بۇ تۈركچە «ايشقا بَقِنْ ixka bakin — ئىشقا باق، ئىشنىڭ ئاخىرىغا قارا»، «قُرِنْ kurin — قۇرۇن، يەنى (ئۆزۈڭنى قۇرۇت)»، «سُقْقا كِرِنْ suvka kirin — سۇغا كىر، يۇيۇن» دېگەنلەرگە ئوخشايدۇ.

ئۈچىنچى، «ل – l» بىلەن «ن – n» ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ ۋە «ل – l» نىڭ ئورنىغا «ن – n» كېلىدۇ. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتِلْدِي bitik bitildi» دېيىلسىمۇ بولىدۇ، «بِتِنْدِي bitindi» دېيىلسىمۇ بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى «كىتاب پۈتۈلدى، كىتاب يېزىلدى» دېگەن بولىدۇ. «ن – n» ھەرپى بۇ يەردە مەجھۇل// پېئىل بەلگىسى بولۇپ كەلگەن. بۇ خۇددى ئەرەبچىدە «رَجُلٌ شَثْنُ الْاَصَابِعِ وَ شَثْلُهَا» ۋە «كَبْلُ الدَّلْوِ كَبْنُهُ» دېيىلگىنىگە ئوخشاش.

تۆتىنچى، ئۆز ئالدىغا بىر سۆز بولۇپ، يۇقىرىقى مەنىلەردىن ھېچبىرى بىلدۈرۈلمەستىن، سۆزنىڭ «ن – n» قوشۇلۇشتىن بۇرۇنقى شەكلى قانداق مەنىدە بولسا، شۇ مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِيكا تَبِنْدِي tənrigə tapindi — تەڭرىگە تېۋىنىدى، خۇداغا ئىبادەت قىلدى»، «تَنْكْرِيكَا سِغِنْدِمْ tənrigə siqindim — تەڭرىگە سىغىندىم» دېگەنگە ئوخشاشلار. بۇ مەنىلەر ھەرپى

ئىللەتلىك سۆزلەر، غۇنىنىلىك سۆزلەر ۋە بۇلاردىن باشقا تۈپ ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇنداق بولىدۇ.

قائىدە

ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى//ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچى، ئوتتۇرىسى ساكىنلىق كېلىدىغانلار. مەسىلەن: «اُلْ تُونْ كَذُرْدِي ol ton kəzürdi — ئۇ تون كىيدۈردى» دېگەن جۈملىدىكى «كَذُرْدِي kəzürdi» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بولغان «كَذْرُرْ kəzrür — كىيدۈرىدۇ» غا ئوخشاش. بۇ يەردە «ذ – z» ھەرپى ئۆتكەن زاماندا ھەرىكىلىك، كەلگۈسى//زاماندا ساكىنلىق كەلگەن. «تَنْكْرِيكا تَبِنْدِي tənrigə tapindi — تەڭرىگە تېۋىنىدى، خۇداغا ئىبادەت قىلدى» دېگەن جۈملىدىكى «تَبِنْدِي tapindi » پېئىلىدىن ئىلىنغان «تَبْنُورْ tapnur — تېۋىنىدۇ، ئىبادەت قىلىدۇ» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇنىڭدا «ب – p» ھەرپى ئۆتكەن زاماندا ھەرىكىلىك، كەلگۈسى زاماندا ساكىنلىق كەلگەن[1].

ئىككىنچى، ئۆتكەن زامان شەكلىدە ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىدە ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك كېلىدىغانلار. مەسىلەن: «اَتْ قُلاقْ تُقُرْدِي at kulak tuvurdi — ئات قۇلىقىنى دىڭگايتتى، قۇلىقىنى دىك تۇتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تُقُرْدِي tuvurdi» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى «تَقُرارْ[2] tuvïrar — دىڭگايتىدۇ» بولىدۇ//يەنى يۇمشاق «ف – v» ھەرپى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ھەرىكىلىك بېرىلگەن. بىز ئاپتور بەرگەن قائىدىنى ئاساس قىلىپ، بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئوتتۇرا ھەرپىنى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ساكىنلىق، يەنى «tapnur»، «kəzrür» قىلىپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «تَقُرارْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 306- بەتتە «تُقُرارْ» شەكلىدە كەلگىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، «tuvïrar» دەپ ئالدۇق.

شەكللىدە ھەربىكلىك كەلگەن[1]. يەنە «تَنگْرِي مَنِي كُذَرْدِي *təŋri məni køżərdi* — خۇدا مېنى ساقلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «كُذَرْدِي *køżərdi*» پېئىللىدا كەلگەن «ذ – ژ» ئۆتكەن زاماندىمۇ، كەلگۈسى زاماندىمۇ فەتھىلىك كېلىدۇ.

بۇنىڭ قائىدىسى شۇكى، ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپى كەلگۈسى زامان شەكلىدە ھەربىكلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «تُشَكْ تُشَلْدِي *təxək təxəldi* — تۆشەك سېلىندى»، «تُكُونْ تُكُلْدِي *tügün tügüldi* — تۈگۈن تۈگۈلدى»، «تَرِغْ سُقَلْدِي *tarïq suvaldi* — ئاشلىق سۇغىرلىدى» دېگەنگە ئوخشاش[2].

تۆپ پېئىللارنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى كەلگۈسى زامان//شەكلىدە كۆپىنچە ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «سُوتْ سَغْلْدِي *süt soquldi* — سۈت سوغۇلدى»، «كُونْ سَقُلْدِي *kün savuldi* — كۈن قايرىلدى» دېگەن جۈملىلەردىكى پېئىللار كەلگۈسى زامان شەكلىدە كەلسە «سَغْلُرْ *soqlur* — سوغۇلىدۇ»[3]، «سَقُلْرْ *savlur* — قايرىلىدۇ» بولىدۇ.

بۇ بابتىكى قىسىملار باشقا قىسىملاردا بولمايدىغان بىرقانچە مەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەركىبىدە «ر – *r*» كەلگەن پېئىللار ئۇچ خىل بولىدۇ.

بىرىنچى، ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللار، مەسىلەن: «تُونْ قِزَرْدِي *ton kïzardi* — تون قىزارىدى» دېگەن جۈملىدىكى «قِزَرْدِي *kïzardi*» پېئىلىغا ئوخشاش. بۇنىڭ ئەسلى «قِزِلْ اَرْدِي *kïzïl ardi* — قىزىل بولدى» بولۇپ، «ل – *l*» بىلەن «ا – ئەلىف» تاشلىۋېتىلىپ، ساپ پېئىل//بولۇپ قالغان. «تُونْ قَرَرْدِي *ton karardi* — تون قارايدى» دېگەن جۈملىدىكى

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە «ئۆتكەن زامان» ۋە «كەلگۈسى زامان» دېگەن چۈشەنچە ئوخشاشلا «ماضى – ئۆتكەن زامان» ۋە «واجب – ئۆتكەن زامان» سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن، بۇ يەردە «واجب» ئورنىغا «غابر – كەلگۈسى زامان» ئىشلىتىلىشى كېرەك ئىدى.

[2] بۇ يەردە قائىدە كەلگۈسى زامان ئۈچۈن بېرىلگەن بولسىمۇ، مىسالىلاردا ئۆتكەن زامان شەكلىلا بېرىلىپ، كەلگۈسى زامان شەكلى «تُخَلُرْ *təxəlür*، تُكُلُرْ *tügülür*، سُقُلُرْ *suvalur*» لار بېرىلمەي قالغان.

[3] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكىللىرى بۇ يەردە «سَغْلْدِي، سَغْلُرْ» دەپ بىرىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچىسى «سوغۇلماق، ئازايماق» مەنىسىدە بولغىنى ئۈچۈن، بىز يازما نۇسخا 337 - بەتتىكى «سُوتْ سُغْلْدى»غا ئاساسەن «*soquldi*» — سوغۇلدى، «*soqlur*» — سوغۇلىدۇ» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«قَرَرْدِي *karardi*» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «قَرا اَرْدِي *kara ərdi* — قارا بولدى» بولۇپ، «قَرا *kara* — قارا» سۆزىدىن ياسالغان.//

ئىككىنچى، ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللارغا «ر – *r*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان ئۆتۈملۈك پېئىللار. مەسىلەن: «اَرْ سُوفْ كَجْتِي *ər suv kəqti* — ئادەم سۇ كەچتى» دېگەن جۈملىدىكى «كَجْتِي *kəqti*» پېئىلىغا «ر – *r*» قوشۇلسا، «كَجُرْدِي *kəqürdi* — كەچتۈردى، ئۆتكۈزدى» دەپ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «اَنِ سُقْدَنْ كَجُرْدِي *anï suvdan kəqürdi* — ئۇنى سۇدىن ئۆتكۈزدى» دېيىلگەنگە ئوخشاش: «اَرْ قَجْتِي *ər kaqti* — ئادەم قاچتى» دېگەن جۈملىدىكى «قَجْتِي *kaqti* — قاچتى» پېئىلىدىن ياسالغان «قَجُرْدِي *kaqurdi* — قاچۇردى» پېئىلىمۇ شۇنداق.

ئۈچىنچى، بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئىپادىلىمەيدىغان، ئۆزىنىڭ ئەسلىي تەركىبىدە «ر – *r*» بولغان پېئىللار. مەسىلەن: «اَنِكْ بُيْنِنْ قَذِرْدِي *anïŋ boynïn kəžirdi* — ئۇنىڭ بوينىنى قايىردى، تولغىدى»، «قاپْ قُتُرْدِي *kap koturdi* — قاپ بوشاتتى» دېگەن جۈملىلەردىكى «قَذِرْدِي *kəžirdi* — قايىردى»، «قُتُرْدِي *koturdi* — بوشاتتى» دېگەن پېئىللارغا ئوخشاش.

«ز – *z*» ھەرپى پېئىللاردا ئىككى خىل ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ:

بىرىنچى، پېئىلنى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ سُوفْ تَمُزْدِي *ər suv tamuzdi* — ئادەم سۇ تېمىتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تَمُزْدِي *tamuzdi*» پېئىلىغا ئوخشاش. لېكىن، بۇ ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋال.

ئىككىنچى، «ز – *z*» پېئىلنىڭ ئەسلىي تەركىبىدە بار بولۇپ، پېئىلنىڭ ئۆز مەنىسىدىن باشقا مەنە ئاڭلاتمايدۇ. مەسىلەن: «تَبُزْغُقْ تَبِزْدِي *tapuzoquk tapïzdi* — تېپىشماق ئېيىتتى» دېگەن جۈملىدىكى «تَبِزْدِي *tapïzdi*» پېئىلىغا ئوخشاش.

تەركىبىدە «ش – *x*» كەلگەن پېئىللار توغرىسىدىكى قائىدە يۇقىرىدا سۆزلەندى.

تەركىبىدە «ق – *q*» ۋە «ك – *k*» كېلىدىغان پېئىللار ئىككى خىل بولىدۇ:

بىرىنچىسى، بۇ ھەرپلەر ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا قوشۇلۇپ، بىركىمنىڭ بىرەر ئىشقا ئىختىيارسىز ھالدا//دۇچ كېلىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «اَرْ يَغِيقا بَسِقْتِ *ər yaoiqa basiqti* — ئادەم دۇشمەنگە بېسىلدى، يەنى ئادەم كېچىسى ھۇجۇمغا ئۇچراپ، دۇشمەن تەرىپىدىن باستۇرۇلدى»، «اَرْ اُسُقْتِ *ər usuqti* — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى ئادەم ئۇسسۇزلۇق ئاستىدا قالدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ جۈملىلەردە كەلتۈرۈلگەن پېئىللارنىڭ ئەسلى «بُسْدِي[1] *basdi*» ۋە «اُسْدِي *usdi*» دۇر.

تەركىبىدە «ك - *k*» كەلگەن سۆزلەرگە مىسال: «تُونْ كِرِكْتِ *ton kirikti* — تون كىرلەشتى»، «اَرْ كِنِكْتِ[2] *ər kənikti* — ئادەم يولداشلىرىدىن كېيىن قالغۇدەك دەرىجىدە زەئىپلەشتى».

ئىككىنچى بىر خىلى، باشقا مەنە ئاڭلاتمايدىغان، پېئىلنىڭ ئۆز مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَقكا اَشُقْتِ *ər əvgə axuqti* — ئادەم ئۆيگە ئالدىرىدى»، «اَرْ اِيشِي جُلُكْتِ *ər ixi qülükti* — ئادەمنىڭ ئىشى//چاتاقلاشتى» دېگەنگە ئوخشاش.

«ل - *l*» بىلەن «ن - *n*» ھەرپلىرى توغرىسىدىكى قائىدە يۇقىرىدا سۆزلەندى.

بۇ بابنىڭ مەستىرى فَعْلَالْ *fəallal* شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ھەرىكىتىك كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجُرْمَاقْ *qaqurmaq* — قاچۇرماق»،//«كُتُرْمَاكْ *kətürmək* — كۆتۈرمەك» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلار تۆپ ۋە ئەسلىي مەستەر ھېسابلىنىدۇ.

ئىزافەتلىك مەستەرلەر فُعْلُلِي *fu'luli* شەكلىدە ئىككىنچى ھەرپى ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ يُكْ كُتْرُكِي كُرْ *anik yuk kətrügi kər* — ئۇنىڭ يۈك كۆتۈرۈشىنى قارا»، «اَنِكْ سُوقْ كَجْرُكِي كُرْ *anik suv kəqrügi kər* — ئۇنىڭ سۇدىن ئۆتكۈزۈشىنى قارا» دېگەنگە ئوخشاش.

[1] بۇ يەردە بۇ سۆز « بُسْدِي» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يۇقىرىقى مىسالدىكى «بَسِقْتِى» شەكلىنى ئاساس قىلىپ، «*basdi* » دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى ئېنىق ئەمەس. بۇ سۆزنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ 4652- بېيىتىدە «*kinikmix*» شەكلىدە ئېلىنغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، تىرانسكرىپسىيىدە «*kənikti*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتا «غ - *ƣ*» ۋە «ك - *g*» ھەرپلىرىنىڭ كېلىدىغان ئورۇنلىرىنى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇم.

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۇچ ھەرپلىك بولىدۇ[1]. شۇڭا، بىز بۇ بابنى «ئۇچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى» دېدۇق. مەسىلەن://«تَنْكْرِيكا تَبِنْ *tənrigə tapin* — تەڭرىگە تېۋىن»، «تَنْكْرِيكا يُكُنْ *tənrigə yükün* — تەڭرىگە يۈكۈن، سەجدە قىل» دېگەنگە ئوخشاشلار. «سَرِنْ *sərin* — چىدا» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق. بۇيرۇق شەكلىنىڭ بىرلىكىدە، يۇقىرىدا سۆزلەنگەن قائىدىگە ئاساسەن، «تَبِنْغِلْ *tapinƣil* — تېۋىنغىن»، «يُكُنْكِلْ *yüküngil* — يۈكۈنگىن»، «سَرِنْكِلْ *səringil* — چىدىغىن» دېسەڭمۇ بولىدۇ. بۇيرۇق پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس يوقلۇق شەكلى، يۇقىرىدا پېئىللارنىڭ يوقلۇق شەكلىدە سۆزلەپ ئۆتكىنىمىدەك، «ما // *mə* — ما» بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سَقِنْما *saqinma* — ئويلىما»، «سَڤِنْما *səvinmə* — سۆيۈنمە» دېگەنگە ئوخشاش.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانىدەك، بىرىنچى شەخسته «م - *m*» بىلەن «تَبِنْدِمْ *tapindim* — تېۋىندىم»؛ ئىككىنچى شەخسته غۇنۇنلىك كاف (نك - *ŋ*) بىلەن «تَبِنْدِنْكْ *tapindiŋ* — تېۋىندىڭ»؛ ئۈچىنچى شەخسته «ى - يا» بىلەن «تَبِنْدِي *tapindi* — تېۋىندى» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ بەزى سۆزلىرىدە ئىككىنچى شەخستىكى «نك - *ŋ*» ھەرپى «غ - *ƣ*» ھەرپىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، «تَبِنْدُغْ *tapinduƣ* — تېۋىندۇق»، ئىبادەت قىلدۇق» دېيىلىدۇ. ئارغۇلارنىڭ «سَنْ اَنِي قَجُرْدُغْ *sən ani qaqurduƣ* — سەن ئۇنى قاچۇردۇڭ» دېگەن سۆزمۇ شۇنداق، ھەممە پېئىللارغا ئومۇمىي بولغان قائىدە بويىچە بۇ يەردە «نك - *ŋ*»نى قوللىنىش توغرا، «غ - *ƣ*»نى قوللىنىش ئەيىب ھېسابلىنىدۇ.

بۇ بابنىڭ سۈپەت شەكلى باشقا تۈركىلەرنىڭ تىلىدا «تَبِنْغُجِي *tapinƣuqi* — تېۋىنغۇچى، «يُكُنْكُوجِي *yükünküqi* — يۈكۈنگۈچى، سەجدە قىلغۇچى» بولىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ تىلىدا بولسا، «تَبِنْدَجِي *tapindaqi* — تېۋىنغۇچى»، «يُكُنْدَجِي *yükündəqi* — يۈكۈنگۈچى، سەجدە قىلغۇچى» بولىدۇ.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَوْجِهُ — ئۇچ خىل» دەپ يېزىلىپ قالغان، ئەسلىدە « اَحْرُفِ — ئۇچ ھەرپلىك» بولۇشى كېرەك ئىدى.

ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىق بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَبِنْغانْ tapïnoqan»، «يُكُنْكانْ yüküngən» شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ شەكىلدە «ق - ḳ»، «ك - k»، «غ - q» ھەرپلىرى، قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ھەرپلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار مەسىلىسى مەن يۇقىرىدا ئىزاھلاپ ئۆتكەن قائىدە بويىچە بولىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَبُغْساق اَرْ tapuqsaḳ ər — خىزمەت سۆيەر ئادەم» شەكلىدە بولىدۇ.//

II 237
350

بۇنداق سۈپەتلەر ئۈچ ھەرپ ۋە ئۈچتىن ئارتۇق ھەرپتىن تەركىب تاپقان سۆزلەردە ئاز ئۇچرىسىمۇ، لېكىن ھەممىسى مۇشۇ قائىدە بويىچە ياسىلىدۇ. ئىككىدىن ئارتۇق ھەرپتىن تۈزۈلگەن سۆزلەردە سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى (قوشۇلغان ھەرپ) چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، ئاندىن سۈپەت قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «تَبِنْدِي tapïndï» سۆزىدىن «تَبُغْساقْ tapuqsaḳ» سۈپىتى ياسالغانغا ئوخشاش. بۇنىڭدا سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ن - n» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلۇپ، سۆز ئەسلىي ھالىتىگە يەنى «تَبُغْ tapuq — خىزمەت» شەكلىگە قايتقان.

بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت فَعُلْعُلُلْ fəul'ulul شەكلىدە ئۈچ خىل ھەرىكىلىك بولىدۇ، يەنى بۇنىڭدىكى ئىككى «ع - ئەين» ھەرىكىلىك، بىرىنچى ۋە ئاخىرقى «ل - l» ھەرپى ساكىنلىق كېلىدۇ. مەسىلەن: «بَكْ يازُقْ كَجُرْ كُلُكْ اَرْدِي bəg yazuḳ kəqürgülüg ərdi — بەگ گۇناھنى كەچۈرگۈلۈكتى، بەگ گۇناھنى كەچۈرۈشى لازىم ئىدى»، «اُلْ تَنْكرِيكا تَبِنْغُلُقْ اَرْدِي ol təŋrigə tapïnoquluḳ ərdi — ئۇ تەڭرىگە تېۋىنغۇلۇقتى، ئۇ خۇداغا ئىبادەت قىلىشى لازىم ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش.//

II 238

بۇنىڭ قائىدىسى شۇكى، سۆزنىڭ «ق - ḳ» ياكى ئۇنىڭدىن باشقا ھەرپلەر بىلەن تۈزۈلگىنى نەزەردە تۇتۇلۇپ، يىلتىزغا «غُلُقْ oquluḳ»، «كُلُكْ külük // gülük» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. پېئىلنىڭ بۇ تۈرىدە بىر ئاز مەستەر مەنىسىمۇ بار.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئىشلىگۈچىنىڭ ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلىگەنلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت فَعْلَعْلِي fə'lə'li شەكلىدە، ئىككى «ع - ئەين» ساكىنلىق، ئىككى «ل - l» ھەرىكىلىك كېلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ تَنْكْرِيكا تَبْنِغْلِي اَرْدِي ol təŋrigə tapnïqlï ərdi — ئۇ تەڭرىگە تېۋىنىدىغانلاردىن ئىدى»، «اُلْ مِنِي سُڤْدِنْ كَجْرُكْلِي اَرْدِي ol mạni suvdïn kəqrügli ərdi — ئۇ مېنى سۇدىن ئۆتكۈزگۈچىلەردىن ئىدى» دېگەن جۈملىلەردىكى «تَبْنِغْلِي tapnïqlï»، «كَجْرُكْلِي kəqrügli» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پېئىلدىن كېيىن «اَرْدِي ərdi» سۆزى كەلتۈرۈلسە، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن، پېئىلدىن كېيىن «اُلْ ol» ياكى «تُرُرْ turur» سۆزلىرى كەلتۈرۈلسە، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلماقچى بولغانلىقىنى، ئەمما تېخى قىلمىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.//

239 II

سۈپەتداش (ئىسمى مەفئۇل) بىر خىل تەرتىپ بويىچە ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «كُزَتْمِشْ نانْكْ kəzətmix nəŋ — كۆزىتىلگەن نەرسە»، «قُتُرْمِشْ قابْ koturmïx ḳap — بوشىتىلغان قاپ» دېگەندەك.

351

«مِشْ mix // mix» قوشۇمچىسى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا قوشۇلسا،//ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئۆتۈپ بولغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدىغان سۈپەتداش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سَڤِلْمِشْ كُونْ savïlmïx kün — قايرىلغان كۈن»، «سُغُلْمِشْ سُوڤْ soqulmïx suv — سوغۇلغان سۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

پېئىللارنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ئىككى ھەرپلىكلەر بابىدا ئېيتىلدى. شۇنىڭدەك ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، ۋاقىت - چاغ ئىسىملىرىمۇ يىلتىزغا مۇشۇ ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ھېچقانداق نەرسە قائىدىدىن تاشقىرى بولمايدۇ. بۇنى چۈشىنىۋالغىن.

240 II

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْدى fə'ələldi شەكلىدە «ع - ئەين» هەرپى ساكىنلىق ۋە «ل – l» هەرپى هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بُرْكُرْدِي bürkürdi بۇركەلدى ~ پۇركەلدى، تۆتۈلدى. كُوكْ بُرْكُرْدِي *kөk bürkürdi* — ئاسمان پۇركەلدى، ھاۋا تۆتۈلدى.

بُرْكُرْدِي bürkürdi پۇركىدى. يُغْجِي تُونْقا سُوغْ بُرْكُرْدِي *yuoqi tonka suv bürkürdi* — يۇغۇچى تونغا سۇ پۇركىدى. يەنى كىرچى ئۆتىتىش ئۈچۈن تونغا سۇ پۇركىدى (بُرْكُرارْ – بُرْكُرْماكْ *bürkürər - bürkürmək*).

بُرْكُرْدِي bürkürdi پۇرقىرىدى. قانْ بُرْكُرْدِي *kan bürkürdi* — قان پۇرقىرىدى، قان پۇرقىراپ چىقتى.

بِجْتُرْدِي pïqturdï پىچتۇردى، كەستۇردى، تىلدۇردى. اَرْ يِغاجْ بِجْتُرْدِي *ər yïoqaq pïqturdi* — ئادەم ياغاچ// كەستۇردى (بِجْتُرُرْ – بِجْتُرْماقْ *pïqturur - pïqturmak*).

بَرْتُرْدِي barturdï باردۇردى ~ بارغۇزدى. اُلْ مَنِي اَڤْكا بَرْتُرْدِي *ol məni əvgə barturdi* — ئۇ مېنى ئۆيگە باردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرْتُرُرْ – بَرْتُرْماقْ *barturur - barturmak*).

بَسْتُرْدِي basturdï باستۇردى. بَكْ اُغْرِينِ بَسْتُرْدِي *bəg oqrini basturdi* — بەگ ئوغرىنى باستۇردى، بەگ ئوغرىنى تۆتۈپ (پۈت - قوللىرىنى باغلاپ) بېسىشقا بۇيرۇدى. ھەرقانداق نەرسىنى قىمىرلاش ۋە قوپۇشقا يول قويماي، قاتتىق باستۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَسْتُرُرْ – بَسْتُرْماقْ *basturur – basturmak*).

بُغْتُرْدِي boqturdï بوغدۇردى. اُلْ اَنِي بُغْتُرْدِي *ol ani boqturdi* — ئۇ ئۇنى بوغدۇردى (بُغْتُرُرْ– بُغْتُرْماقْ *boqturur - boqturmak*).

بِرْقِرْدِي birkirdï پۇرقۇدى. اَتْ بِرْقِرْدِي *at birkirdi* — ئات پۇرقۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِرْقِرارْ – بِرْقِرْماقْ *birkirar - birkirmak*).

بُرْقُرْدِي burkurdï پۇرۇلدى، قورۇلدى، قورۇق// باستى. اِشْلارْ يُوزِي بُرْقُرْدِي *ixlər yüzi burkurdi* — خوتۇننىڭ يۈزى پۇرۇلدى. تېرە قورۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْقُرارْ – بُرْقُرْماقْ *burkurar - burkurmak*).

بَلْگُورْدِي bəlgürdi بەلگىلىك بولدى، ئاشكارا بولدى، مەلۇم بولدى. اِيْش بَلْگُورْدِي *ix bəlgürdi* — ئىش بەلگىلىك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

küz kəligi yazïn bəlgürər// كُوزْ كَلِكِي يازِنْ بَلْگُورارْ

كۈزنىڭ (قانداق) كېلىشى يازدىن مەلۇم بولىدۇ.

بۇ ماقال ئىشنىڭ ئاخىرى بېشىدىلا مەلۇم بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كِزْلَبْ تُتَرْ سَقُكْ لُكْ اَذْرِشْ كُنِي بَلْگُرارْ

بَشْلِغْ كُزُكْ يَيْسَما ياشِي اَنِكْ سَقْرُقارْ

kizləp tutar səvüklük ažrix küni bəlgürər

baxlioq kөzüg yapsama yaxi aniŋ savrukar

[يوشۇرۇن تۇتۇلغان مۇھەببەت ئايرىلىش كۈنى ئاشكارا بولىدۇ،

ياريلىق كۆزنى ياپسىمۇ، ئۇنىڭ يېشى تۆكۈلىدۇ.]

يوشۇرۇن مۇھەببەت ئايرىلىش كۈنىدە ئاشكارا بولىدۇ، دەردى بار ۋە ياشاڭغىرايدىغان كۆز ئۆز يېشىنى// تۆتۈۋالالمايدۇ (بَلْگُورارْ - بَلْگُورْماكْ *bəlgürər - bəlgürmək*).

تَلْبِرْدِي talpïrdï تەلپۈندى، ئىنتىلدى، قانات قاقتى. قُشْ تَلْبِرْدِي *kux talpirdi* — قۇش (قانتى بىلەن) تەلپۈندى. تَلْڤِرْ تَلْبِرْدِي *talvir talpirdi* — كەكلىك تەلپۈندى. ھەرقانداق نەرسە تەلپۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلْبِرارْ - تَلْبِرْماقْ *talpirar - talpirmak*).

ئۇقتۇرْدى tuoqturdï تۇغدۇردى. تَنْكْرِي اُغُلْ تُقْتُرْدِي *təŋri ooɣul tuoqturdi* — تەڭرى (خوتۇندىن) بالا تۇغدۇردى. بۇنىڭ ئەسلى «تُغُرْتُرْدِي *tuoqurtturdi*» دۇر. بۇ قائىدە مۇنداق: تەركىبىدە «ت – *t*» بولماي تۇرۇپمۇ ئۆتۈملۈك بولغان پېئىلغا بىر «ت – *t*» قوشۇلسا، ئۇ پېئىل ئىككى قائىل (ئىشلىگۈچى)دىن بىر مەفئۇلغا ئۆتىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىدۇ، فائىلنىڭ بىرى بۇيرۇغۇچى، ئىككىنچىسى ئورۇندىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ اِچُرْدِي *suv iqürdi* — سۇ ئىچۈردى» دېگەن ئىبارە « سُوقْ اِچتُرْدِي *suv iqtürdi* » شەكلىدە دېيىلسە، «ئۇ ئادەم باشقا بىركىمنى سۇ ئىچۈرۈشكە بۇيرۇدى» دېگەن//مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «اُلْ اَنِي بُغْدى *ol ani boqdi* — ئۇ ئۇنى بوغدى» دېگەندىكى «بُغْدِي *boqdi*» پېئىلى «بُغْتُرْدِي *boqturdi*» دېيىلسە، «ئۇنى باشقا بىركىمنى بوغۇشقا بۇيرۇدى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «لَقَطَ السُّنْبُلَ وَالْقَطَهُ غَيْرُهُ» ۋە «نَقَطَ الْمُصْحَفَ وَانْقَطَهُ غَيْرُهُ» ئىبارىلىرىدىكى «لَقَطَ» بىلەن «اَلْقَطَ» ۋە «نَقَطَ» بىلەن «اَنْقَطَ» پېئىللىرىغا ئوخشاش، يەنى بۇ يەردە پېئىل بىر «ا – ئەلىف» قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىككى فائىلدىن بىر مەفئۇلغا ئۆتكەن. بۇمۇ شۇنداق (تُغْتُرُرْ – تُغْتُرْماقْ *tuoqturur - tuoqturmaq*)[1].

تَقْتُرْدِي taqturdï تاقىتۇردى، ئۆتكۈزگۈزدى. اَتْ سِيشْقا تَقْتُرْدِي *at sïxqa taqturdi* — ئات سېخىنى زىخقا ئۆتكۈزگۈزدى (تَقْتُرُرْ – تَقْتُرْماقْ *taqturur - taqturmaq*).

تِقْتُرْدِي tïqturdï تىقتۇردى، چىڭداپ قويدۇردى. اُونُغْ قابْقا تِقْتُرْدِي *unuq qapqa tïqturdi* — ئۇننى قاپقا//تىقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِقْتُرُرْ – تِقْتُرْماقْ *tïqturur - tïqturmaq*).

تُتْتُرْدِي tutturdï تۇتتۇردى ~ تۇتقۇزدى. بَكْ اُغْرِينِ تُتْتُرْدِي *bəg oqrini tutturdi* — بەگ ئوغرىنى تۇتتۇردى (تُتْتُرُرْ – تُتْتُرْماقْ *tutturur - tutturmaq*).//

تُكْتُرْدِي tøktürdi تۆكتۈردى. اُلْ سُوقْ تُكْتُرْدِي *ol suv tøktürdi* — ئۇ سۇ تۆكتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكْتُرُرْ – تُكْتُرْماكْ *tøktürür - tøktürmək*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى مىسال كەلتۈرۈلگەن ئاخىرقى پېئىل كۆزدە تۇتۇلۇپ « بُغْتُرُرْ – بُغْتُرْماقْ » قىلىپ بېرىلگەن. بىز بايان قىلىنمۇاتقان پېئىلنى نەزەردە تۇتۇپ، « تُغْتُرُرْ – تُغْتُرْماقْ » دەپ بەردۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تِكْتُرْدِي tiktürdi تىكتۈردى. اُلْ تُونْ تِكْتُرْدِي *ol ton tiktürdi* — ئۇ تون تىكتۈردى (تِكْتُرُرْ – تِكْتُرْماكْ *tiktürür - tiktürmək*).

تَلْتُرْدِي talturdï تالدۇردى، تېلىقتۇردى. اَنِ اُرُبْ تَلْتُرْدِي *ani urup talturdi* — ئۇنى ئۇرۇپ تالدۇردى، ئۇنى ئۇرۇپ تېلىقتۇردى (تَلْتُرُرْ – تَلْتُرْماقْ *talturur - talturmaq*).

تَلْتُرْدِي təltürdi تەشتۈردى. اُلْ تامْ تَلْتُرْدِي *ol tam təltürdi* — ئۇ تام تەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ يەردىكى ئىككىنچى «ت – *t*» ھەرپى «د – *d*» ھەرپىنىڭ//ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن[1]. خۇددى ئەرەبچىدە «قَتَرَ عَلَى عِيَالِهِ» دېگەن ئىبارىنى «قَدَرَ عَلَىٰ عِيَالِهِ» دېسىمۇ بولغىنىغا ئوخشاش. يەنە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «وَمَنْ قُدِرَعَلَيْهِ رِزْقُهُ»، «وَاَمَّا اِذَامَابْتَلاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ» دېگەن ئايەتلىرىدىكى «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» ھەرپى ئورنىغا، شۇنىڭدەك «خَتَرَ وَ خَتَلَ» سۆزلىرىدىكى «ت – *t*» ھەرپىمۇ «د – *d*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن، بۇنىڭ ئەسلى «غَدَرَ»دۇر. بۇ سۆزدە ئۇچ خىل ئالمىشىش بار (تَلْتُرُرْ – تَلْتُرْماكْ *təltürür - təltürmək*).

تُلْتُرْدِي tolturdï تولتۇردى ~ تولدۇردى. اُلْ اَيَقْ تُلْتُرْدِي *ol ayaq tolturdi* — ئۇ ئايىاق (كاسە) تولدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُلْتُرُرْ – تُلْتُرْماقْ *tolturur - tolturmaq*).

تِلْتُرْدِي tiltürdi تىلدۇردى. اَرْ يَرِنْداقْ تِلْتُرْدِي *ər yarïndaq tiltürdi* — ئادەم قېيىش تىلدۇردى. ھەرقانداق نەرسە قېيىشتەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردەك// تىلدۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِلْتُرُرْ – تِلْتُرْماكْ *tiltürür - tiltürmək*).

تَمْتُرْدِي tamturdï تېمىتتى. اُلْ اَنِكْ اَغْزِنكا سُوقْ تَمْتُرْدِي *ol anïŋ aqzïŋa suv tamturdi* — ئۇ ئۇنىڭ ئاغزىغا سۇ تېمىتتى (تَمْتُرُرْ – تَمْتُرْماقْ *tamturur - tamturmaq*). بۇ كەم ئۇچرايدىغان سۆز.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ يەردىكى «ت - *t*» نى «ل - *l*» دىن ئالماشقان دەپ بېرىلگەن. بىز ئەرەب تىلىدىن كەلتۈرۈلگەن مىساللارغا قاراپ «د - *d*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان، دەپ ئالدۇق.

تَمْجُـــرْدِ tamqurdï تامچىلىدى. يَغْمُـــرْ تَمْجُـــرْدِ yaqmur tamqurdï — يامغۇر تامچىلىدى. باشقا نەرسىلەر تامچىلىسىمۇ شۇنداق دەيىلىدۇ (تَمْجُرار - تَمْجُرْماقْ tamqurar - tamqurmak).

تَبْجُـــرْدُمْ tapqurdum تاپچۇردۇم ~ تاپشۇردۇم. مَـــنْ اُغْلُـــنِ اَناسِـــنكا تَبْجُـــرْدُمْ mən oqulnï anasïŋa tapqurdum — مەن بالىنى ئانىسىغا تاپشۇردۇم. بۇ يەردىكى «ج – q» ھەرپى «ش – x» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَبْجُرُرْ - تَبْجُرُماقْ tapqurur - tapqurmak).

تُلْدُرْدِ tuldurdï سوقتۇردى، ئۇردۇردى. اَتْلِغْ اَنِ تُلْدُرْدِ atlïq anï tuldurdï — ئاتلىق ئۇنى (ئاتقا) سوقتۇرۇۋەتتى، سوقۇۋەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.//

تِلْدُرْدِ tildürdi تىلدۇردى. اَنِ بِجاكْ بِـــلا تِلْـــدُرْدِ anï piqək bilə tildürdi — ئۇنى پىچاق بىلەن تىلدۇردى (تِلْدُرُورْ - تِلْدُرْماكْ tildürür - tildürmək).

بِلْتُرْدِ biltürdi بىلدۇردى، ئۇققىتتى. اُلْ مَنكا ايشْ بِلْتُرْدِ ol maŋa ix biltürdi — ئۇ ماڭا ئىش بىلدۇردى// (بِلْتُرُرْ - بِلْتُرْماكْ biltürür - biltürmək).

تَمْتُرْدِ tamturdï ياقتۇردى، تۇتاشتۇردى. اُلْ اُوتْ تَمْتُـــرْدِ ol ot tamturdï — ئۇ ئوت ياقتۇردى. چىراغ ياقتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَمْـــدُرُرْ - تَمْدُرْمـــاقْ tamdurur - tamdurmak)[1].

تَنْتُـــرْدِ tanturdï تاندۇردى، ئىنكار قىلدۇردى. اُلْ مَنكـــا اَلِمِـــنْ تَنْتُـــرْدِ ol maŋa alimïn tanturdï — ئۇ ماڭا ئېلىمىنى (قەرزىنى) تاندۇردى، يەنى ئۇ مېنى ئېلىمدىن// ۋاز كەچتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَنْتُـــرُرْ - تَنْتُرْمـــاقْ tanturur - tanturmak)

تِنْـــدُرْدِ tïndurdï تىندۇردى، ئارام ئالدۇردى، دەم ئالدۇردى. اُلْ مَـــنِ تِنْـــدُرْدِ ol məni tïndurdï — ئۇ مېنى تىندۇردى، ئارام ئالدۇردى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تِنْدِ tïndï — نەپەس ئالدى»دۇر.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تَمْتُرْدِ tamturdï» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، مەستىرى ۋە كەلگۈسى زامانى «تَمْدُرُرْ — تَمْدُرْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تُنْتُرْدِ tunturdi تۇتۇلدۇردى. اُتْ اَنِكْ كُوزِنْ تُنْتُـــرْدِ ot anïŋ kəzin tunturdi — ئوت (دورا) ئۇنىڭ كۆزىنى تۇتۇلدۇردى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنى يېپىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُنْتُرُرْ - تُنْتُرْماقْ tunturur - tunturmak).

تُذْغُورْدِ tożoqurdï تويدۇردى ~ تويغۇزدى. اُلْ مَنِ تُذْغُورْدِ ol məni tożoqurdï — ئۇ مېنى تويدۇردى. (تُـــذْغُرُرْ - تُـــذْغُرْماقْ tożoqurur - tożoqurmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَقْلِكْ تُذْغُرْسا كُوزِي يُلْقا بُلُور əvlik tożoqursa kəzi yolka bolur

ئۆي ئىگىسى (مېھمانىنى) تويدۇرسا، (مېھمانىنىڭ) كۆزى ھەمىشە يولدا بولىدۇ.

بۇ ماقال زىيادە تەتىن كېيىن كېتىش ئۈچۈن ساھىبخانىدىن ئۆزرە سورىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

تُذْغُرْمَدِي اِتمْنِي tożoqurmadï ïtimni [ئېتىمنى تويدۇرمىدى،
تُرْغُرْغَلِرْ اَتمْنِي turoquroqalir atimni ئېتىمنى ھاردۇرۇپ قويدى.
سُرْدِي مَنِكْ قُتمْنِي sürdi maniŋ kutumni مېنىڭ بەختىمنى سۈردى،
قازْ تَقِي قُرْدايِمِي kaz takï kordayïmï غاز ۋە قودايلىرىمنى (سۈردى).]

ئۇ قۇشى، ئىت ۋە ئېتىنى ئۆتنە ئالغان كىشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: مېنىڭ ئىتىمنى تويدۇرغۇدەك ئوۋ تاپالمىدى، ئېتىمنى جىق چاپتۇرۇپ ھاردۇرۇپ قويدى، غاز ۋە قودايلىرىمنى ئۇچۇرۇۋەتتى، ئامىتىمنى كەتكۈزدى.

تُذْغُرْدِ tożoqurdï تويدۇردى ~ تويغۇزدى، زېرىكتۈردى. اُلْ مَـــنِ بُـــو ايشْـــتِنْ تُـــذْغُرْدِ ol məni bu ïxtïn tożoqurdï — ئۇ مېنى بۇ ئىشتىن تويدۇردى.//

تُرْغُـــرْدِ turoqurdï ئورۇقلاتتى، تالدۇردى، ھاردۇردى، ھالىدىن كەتكۈزدى. اُلْ اَتِـــغْ تُرْغُـــرْدِ ol atïq turoqurdï — ئۇ ئاتنى تالدۇردى (تُرْغُـــرُرْ - تُرْغُرْمـــاقْ turoqurur - turoqurmak).

تُرْغُـــرْدِ turoqurdï تۇرغۇزدى، قوپقۇزدى، قوپاردى. اُلْ مَـــنِ اُرُنْـــدُنْ تُرْغُـــرْدِ ol məni orundun turoqurdï — ئۇ مېنى ئورنۇمدىن تۇرغۇزدى. اَرْ تامْ تُرْغُـــرْدِ ar tam turoqurdï — ئادەم تام تۇرغۇزدى، قوپاردى، ئۇي سېلىنسا ۋە

باشقا نەرسىلەر تىكلەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْغُرُرْ – تُرْغُرْماقْ *turoqurur - turoqurmak*).//

تَزْغَرْدِي ① tazoqirdi تازلاشتى. اَرْ باشِي تَزْغَرْدِي *ər baxi tazoqirdi* — ئادەمنىڭ بېشى تازلاشتى (تَزْغِرارْ – تَزْغِرْماقْ *tazoqirar - tazoqirmak*).

تُزْغِرْدِي tozoqirdi توزانلاشقىلى تۇردى، چاڭ - توزان//كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. يِرْ تُزْغِرْدِي *yər tozoqirdi* — يەر توزانلاشقىلى تۇردى، يەنى يەردىن چاڭ - توزان كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى (تُزْغِرارْ – تُزْغِرْماقْ *tozoqirar - tozoqirmak*).

تُشْغُرْدِي toxoqurdi توشتۇردى ~ توشقۇزدى. اُلْ اَقِنْ تَقارْ بِرْلا تُشْغُرْدِي *ol əvin tavar birlə toxoqurdi* — ئۇ ئۆيىنى مال بىلەن توشقۇزدى. سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن توشقۇزۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشْغُرُرْ – تُشْغُرْماقْ *toxoqurur - toxoqurmak*).

تَشْغُرْدِي taxoqurdi تاشقىلىدى، تاشقىلى قويتى. اَشِجْ تَشْغُرْدِي *əxiq taxoqurdi* — قازان تاشقىلى قويتى (تَشْغُرارْ – تَشْغُرْماقْ *taxoqurar - taxoqurmak*).

تُشْغُرْدُمْ tuxoqurdum ئۇچراشتۇردۇم. مَنْ اُغْلُنِي اَتاسِنكا تُشْغُرْدُمْ *mən ooqulni atasīŋa tuxoqurdum* — مەن ئوغۇلنى ئاتىسىغا ئۇچراشتۇردۇم. ئىككى كىشى بىر - بىرى بىلەن ئۇچراشتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشْغُرُرْمَنْ – تُشْغُرْماقْ *tuxoqururmən - tuxoqurmak*). بۇنىڭ ئەسلى «تُشُرْدُمْ *tuxurdum*» دۇر.//

تَلْغُرْدِي taloqurdi ئىلەشتى، ئايىندى، ئوغىدى. كُنْكُلُمْ تَلْغُرْدِي *kөŋlüm taloqurdi* — كۆڭلۈم ئايىندى، ناباب بېمەكلىكلەرنى يېگەنلىكتىن كۆڭلۈم ئايىندى (تَلْغُرُرْ – تَلْغُرْماقْ *taloqurur - taloqurmak*).

تَلْغِرْدِي ② taloqirdi شۇرغان چىقتى. شۇرغان كۆتۈرۈلدى. اَرْتْ بَشِي تَلْغِرْدِي *art baxi taloqirdi* — داۋان بېشىدا شۇرغان چىقتى. (تَلْغِرارْ – تَلْغِرْماقْ *taloqirar - taloqirmak*).

① بۇ يېئىلىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «غ - ɋ» ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

② بۇ يېئىلىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «غ - ɋ» ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىگە ئاساسەن، «*taloqirdi*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

تَمْغُرْدِي ① tamoqirdi تامچىلىغىلى تۇردى. سُوقْ تَمْغُرْدِي *suv tamoqirdi* — سۇ تامچىلىغىلى تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمْغِرارْ - تَمْغِرْماقْ *tamoqirar - tamoqirmak*).//

تُبْكَرْدِي tüpgərdi تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈردى. اُلْ اِيشِغْ تُبْكَرْدِي *ol ixiq tüpgərdi* — ئۇ ئىشنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈردى (تُبْكَرُرْ – تُبْكَرْماكْ *tüpgərür - tüpgərmək*).

تِرْكُرْدِي tirgürdi تىرگۈزدى، تىرىلدۈردى. تَنْكْرِي اُلْكْ تِرْكُرْدِي *təŋri өlüg tirgürdi* — تەڭرى ئۆلۈكنى تىرىلدۈردى (تِرْكُرُرْ – تِرْكُرْماكْ *tirgürür - tirgürmək*).

تُزْكُرْدُمْ tüzgürdüm توزىدىم، توز يولغا سالدىم. مَنْ اَنِي تُزْكُرْدُمْ *mən anī tüzgürdüm* — مەن ئۇنى توز (توغرا) يولغا سالدىم (تُزْكُرُرْمَنْ – تُزْكُرْماكْ *tüzgürürmən - tüzgürmək*).

تَلْمِرْدِي təlmirdi تەلمۈردى، تىكىلىپ قارىدى. اَرْ تَلِمْ تَلْمِرْدِي *ər təlim təlmirdi* — ئادەم تولا تەلمۈردى، ئادەم خۇددى بىر نەرسىنى كۆتكەندەك ياكى كىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئىزدىگەندەك ئوك- سولغا قارىدى (تَلْمِرارْ - تَلْمِرْماكْ *təlmirər - təlmirmək*).

جَبْتُرْدِي qapturdi ئۇزدۇردى؛ ئۇردۇردى، چاپتۇردى؛//سۇزاتتى. اَرْ قُلِنْ سُقْدا جَبْتُرْدِي *ər kulin suvda qapturdi* — ئادەم قولىنى سۇدا ئۇزدۇردى. چاپتۇرسىمۇ (يۈگۈرتسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَنِكْ بُيْنِنْ جَبْتُرْدِي *ol anīŋ boynin qapturdi* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى چاپتۇردى.//ئۇيغۇرچە. اُلْ اَفِنْ جَبْتُرْدِي *ol əvin qapturdi* — ئۇ ئۆيىنى (ئۆزلۈك لاي بىلەن) سۇزاتتى (جَبْتُرُرْ – جَبْتُرْماقْ *qapturur - qapturmak*).

جِزْ تُرْدِي qiztürdi بەل قويدۇردى، جۇن قىلدى. بُو يُكْ اَتِغْ جِزْ تُرْدِي *bu yük atīq qiztürdi* — بۇ يۈك ئاتنى جۇن قىلىپ قويدى. يېغىر ئات ۋە

① بۇ يېئىلىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «غ - ɋ» ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن «*tamoqirdi*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

باشقىلار يۈكتىن بېلىنى ئاياپ شۇنداق قىلىدۇ (جِـژْ تُـرُرْ — جِـژْ تُرْمـاكْ qiztürür - qiztürmək).

جُـژْ تُـرْدْى qəztürdi چوجدۇردى ~ سوزدۇردى، تارتتۇردى. اُلْ يِيِيـغْ جِـژْ تُـرْدِي ol yïpïq qəztürdi — ئۇ (بوشاپ كەتكەن) ئارغامچىنى تارتتۇردى. قوينىڭ ئۈچىيىنى تارتتۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِژْ تُـرُرْ - جِـژْ تُرْمـاكْ qəztürür - qəztürmək)[1]. بۇمۇ يۇقىرىقىدەك ئىككى//مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ - z» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

II 256

جِكْتُرْدِي qəgtürdi چىگدۈردى. اُلْ تُكُـونْ جِكْتُـرْدِي ol tügün qəgtürdi — ئۇ تۈگۈن چىگدۈردى. يۈك ۋە باشقا نەرسىلەرنى چىگدۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِكْتُرُرْ - جِكْتُرْماكْ qəgtürur – qəgtürmək).

جَقْتُرْدِي qak̦turdï چاقتۇردى. اُلْ جَقْماقْ جَقْتُرْدِي ol qak̦mak̦ qak̦turdï — ئۇ چاقماق چاقتۇردى. ئىككى كىشىنى بىر - بىرىگە كۈشكۈرتۈپ، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَقْتُرُرْ - جَقْتُرْماقْ qak̦turur - qak̦turmak̦).

جُقْتُـرْدِي qok̦turdï چوقۇتتى، ئېتىلدۇردى، سالدى. اُلْ قُشُـغْ قازْقـا جُقْتُـرْدِي ol k̦uxuq k̦azk̦a qok̦turdï — ئۇ قۇشنى غازغا[2] سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُقْتُرُرْ - جُقْتُرْماقْ qok̦turur - qok̦turmak̦).

جِقْتُـرْدِي qïk̦turdï چىقارتتى، چىقارغۇزدى. اُلْ اَنِي اَڤْـدِنْ جِقْتُـرْدِي ol anï əvdin qïk̦turdï — ئۇ ئۇنى//ئۆيدىن چىقارغۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِقْتُرُرْ - جِقْتُرْماقْ qïk̦turur - qïk̦turmak̦).

II 257

جِقْتُرْدِي qïk̦turdï نەملەتتى، نەملەشتۇردى. اُلْ تُونِنْ جِقْتُرْدِي ol tonïn qïk̦turdï — ئۇ تونىنى (نەم يەرگە قويۇپ) نەملەشتۇردى (جِقْتُـرُرْ - جِقْتُرْمـاقْ qïk̦turur – qïk̦turmak̦).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 268 -، 334 - بەتلىرىدىكى شەكىللىرىگە ئاساسەن، مەستەر شەكلىنى بېرىپ قويدۇق.

[2] بۇ يەردىكى «قازْ kaz» سۆزى ئەرەبچىگە « بَطّ — ئۆردەك» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بىز تۈركىي سۆزنى ئاساس قىلىپ، «غاز» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

جَكْتُرْدِي qəktürdi چەكتۈردى. اَنكَرْ جَكِكْ جَكْتُرْدِي aŋar qəkik qəktürdi — ئۇنىڭغا (خەتكە) چېكىت چەكتۈردى. اُلْ اَتِنْ جَكْتُـرْدِي ol atïn qəktürdi — ئۇ (تۇياق كېسىلى ۋە باشقا كېسەللەر سەۋەبىدىن) ئېتىنى چەكتۈردى، ئېتىدىن قان ئالدۇردى (جَكْتُرُرْ – جَكْتُرْماكْ qəktürür - qəktürmək).

جُكْتُرْدِي qəktürdi چۆكتۈردى. اُلْ اَنِكْ تَڤَسِينْ جُكْتُـرْدِي ol anïŋ təvəsin qəktürdi — ئۇ ئۇنىڭ تۆگىسىنى چۆكتۈردى. اُلْ كُمُـشْ اَلْتُونْـدُنْ جُكْتُـرْدِي ol kümüx altundun qəktürdi — ئۇ كۈمۈشنى (ئېرىتىپ چۆكتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن) ئالتۇندىن ئايرىدى (جُكْتُرُرْ – جُكْتُرْماكْ qəktürür - qəktürmək).

258 II

جَلْتُرْدِي qalturdï چالدۇردى، يىقىتتۇردى؛ ئاڭلاتتى. اُلْ اَنِي//جَلْتُرْدِي ol anï qalturdï — ئۇ ئۇنى چالدۇردى، يىقىتتۇردى. اُلْ يِتُـكْ جَلْتُـرْدِي ol yitük qalturdï — ئۇ يىتكەن نەرسىنى (چىرلىتىپ) ئاڭلاتتى. ھەرقانداق سۆزنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن توۋلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//ئوغۇزچە (جَلْتُـرُرْ - جَلْتُرْمـاقْ qalturur - qalturmak̦).

357

جُمْتُـرْدِي qomturdï چۆمدۈردى، چۆمۈلدۈردى. اُلْ اَنِي سُـڤْقا جُمْتُـرْدِي ol anï suvk̦a qomturdï — ئۇ ئۇنى سۇغا چۆمۈلدۈردى (جُمْتُـرُرْ - جُمْتُرْمـاقْ qomturur - qomturmak̦).

جُمْتُـرْدِي qəmtürdi چۆمدۈردى، چۆكتۈردى. بۇ سۆز بۇنىڭدىن ئاۋۋالقى سۆزدىكىدىنمۇ چوڭقۇر چۆكتۈرۈشنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ (جُمْتُـرُرْ - جُمْتُرْمـاكْ qəmtürür - qəmtürmək).

جَنْتُـرْدِي qanturdï چاندۇردى، باش تارتتۇردى. اُلْ اَنِي بُـو اِيشْـقا جَنْتُـرْدِي ol anï bu ïxk̦a qanturdï — ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتىن باش تارتقۇزدى، ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتىن باش تارتتۇردى. ئەسلى «جَنْدُتُرْدِي qanduturdï»دۇر (جَنْتُرُرْ - جَنْتُرْمـاقْ qanturur - qanturmak̦).//

259 II

جِنْغَـــرْدِي qïnoqardï چىنغا چىقاردى، راستىغا چىقاردى. اُلْ ايشِـــغْ جِنْغَـــرْدِي *ol ixïq qïnoqardï* — ئۇ ئىشنى (ئەسلىنى تەكشۈرۈپ) چىنىغا چىقاردى. ئەسلى «جِينْغَرْدِي *qïnoqardï*» شەكلىدە «ى – يا» بىلەن كېلىدۇ (جِينْغَرُرْ[1] – جِينْغَرْماقْ *qïnoqarur - qïnoqarmaq*).

سَبْتُرْدِي səptürdi سەپلەتتى، سەپلىك قىلدۇردى، سېپىنى راسلاتتى. اُلْ اَنِـــكْ قِـــزِنْ سَـــبْتُرْدِي *ol anïŋ kïzïn səptürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا قىزنىڭ سەپلىكىنى راسلاپ كۆيئوغۇلغا ئۈزىتىشنى بۇيرۇدى (سَبْتُرُرْ – سَبْتُرْماكْ *səptürür - səptürmək*).

سَـــبْتُرْدِي sapturdï سەپلەتتى، ئۇلاتتى. اُلْ مَنكـــا قُـــشْ قَنَـــتِنْ سَـــبْتُرْدِي *ol maŋa kux kanatïn sapturdï* — ئۇ ماڭا قۇشنىڭ قانىتىنى سەپلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسىنى سەپلەشكىمۇ، ئۇلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْتُرُرْ – سَـــبْتُرْماقْ *sapturur - sapturmaq*). ئالدىنقى سۆزلەمنىڭ مەستىرى «ك – *k*» بىلەن كېلىدۇ.//

سَتُّرْدِي satturdï ساتتۇردى. اُلْ مَنِكْ تَقارِغْ سَـــتُّرْدِي *ol mənïŋ tavarïq satturdï* — ئۇ مېنىڭ تاۋارىمنى (مېلىمنى) ساتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتُّرُرْ – سَتُّرْماقْ *satturur - satturmaq*).

سُـــتُّرْدِي sutturdï تۇكۇرتتى ~ تۇكۇرگـــۈزدى. اُلْ اَنِـــكْ يُوزِنكـــا سُـــتُّرْدِي *ol anïŋ yüzïŋə sutturdï* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە تۇكۇرتتى. بۇنىڭ ئەسلى «سُوذْتُرْدِي *sužturdï*» دۇر (سُوذْتُرُرْ - سُـــتُّرْماقْ *sužturur - sutturmaq*)[2]، ئىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ كەتكەن.

سِـــتُّرْدِي sittürdi سىيدۇردى. اُلْ اُغْلِـــنْ سِـــتُّرْدِي *ol oqlïn sittürdi* — ئۇ ئوغلىنى سـىيدۇردى. ئېتىنى سىيدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِـــتُّرُرْ - سِـــتُّرْماكْ *sittürür - sittürmək*). ئەسلى «سيذْتُرْدِي *siztürdï*» بولۇپ، ھەرپ قوشۇلۇپ كەتكەن.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ئۇنىڭ تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىشتىن بۇرۇنقى ئەسلىي شەكلى بويىچە بېرىلگەن. بىز ئۇزۇرگەرتمىدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سَـــجْتُرْدِي saqturdï ساچتۇردى ~ چاچتـۇردى. اُلْ مَنكـــا يَرْمـــاقْ سَـــجْتُرْدِي *ol maŋa yarmaq saqturdï* — ئۇ ماڭا يارماق// چاچتۇردى (سَجْتُرُرْ – سَـــجْتُرْماقْ *saqturur – saqturmaq*).

سِجْتُرْدِي sïqturdï چىچقۇزدى ~ چىچقۇزدى. اُلْ اَنِ سِجْتُرْدِي *ol anï sïqturdï* — ئۇ ئۇنى چىچتۇردى. (سِجْتُرُرْ – سِجْتُرْماقْ *sïqturur - sïqturmaq*).

سُـــرْتُرْدِي sürtürdi سۈرگـــۈزدى، سۈرگـــۈن قىلـــدۇردى، ھەيـــدەتتى. اُلْ اَنِ سُـــرْتُرْدِي *ol anï sürtürdi* — ئۇ ئۇنى بـــر جايـــدىن سۈرگـــۈن قىلـــدۇردى (سُـــورْتُرُرْ – سُـــرْتُرْمَاكْ *sürtürür - sürtürmək*). اُلْ اَنكَـــرْ قُـــوىْ سُـــرْتُرْدِي *ol aŋar koy sürtürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا قوي ھەيدەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سُرْتُرْدِي sürtürdi سۈردۈردى. اُلْ اَنكَر تاشْ سُرْتُرْدِي *ol aŋar tax sürtürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تاش سۈردۈردى (پەردازلاتتى).//مەستىرى يۇقىرىقىدەك.

سُرْتُرْدِي sorturdï سوراتتى. اُلْ سُـــرُغْ سُـــرْتُرْدِي *ol soruq sorturdï* — ئۇ سورىقىنى سوراتتى، يەنى يىتكەن نەرسىنى سوراتتى.

سُـــرْتُرْدِي sorturdï شوراتتى. اُلْ قـــانِغْ سُـــرْتُرْدِي *ol qaniq sorturdï* — ئۇ قانىنى شوراتتى، يەنى ئۇ قانئالغۇ بىلەن//قان ئالدۇردى (سُـــرْتُرُرْ – سُـــرْتُرْماقْ *sorturur - sorturmaq*).

سُزْتُرْدِي süztürdi سۈزدۈردى، سۈزۈلدۈردى. اُلْ سُوفْ سُزْتُرْدِي *ol suv süztürdi* — ئۇ سۇ سۈزۈلدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزْتُرُرْ – سُزْتُرْماكْ *süztürür - süztürmək*).

سُسْتُرْدِي süstürdi ئۈستۈردى. اُلْ قُجْ سُسْتُرْدِي *ol qoq süstürdi* — ئۇ قوچقار ئۈستۈردى، سوقۇشتۇردى (سُسْتُرُرْ - سُسْتُرْماكْ *süstürür - süstürmək*).

سَشْتُرْدِي səxtürdi شەشتۇردى ~ يەشتۇردى. اُلْ تُكُونْ سَشْتُرْدِي *ol tügün səxtürdi* — ئۇ تۇگـــۈن يەشتـــۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَشْـــتُرُر – سَشْـــتُرْماكْ *səxtürür - səxtürmək*).

سَخْتُرْدِي saxturdï سۇرۇشتۇردى، سۇرۇشۇۋالدى، خالاس قىلدى. اُلْ اَلِمْ بِرِمْ بِرْلا سَخْتُرُدِي — ol alïm bạrim birlə saxturdï ئالمىغان - بەرمىگەن بولدى (سَخْتُرُرْ - سَخْتُرْماقْ[1] saxturur - saxturmaḳ).//

سَغْتُرْدِي saoqturdï ساغدۇردى. اُلْ قُوىْ سَغْتُرْدِي — ol ḳoy saoqturdï ئۇ قوي ساغدۇردى[2]. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَغْتُرُرْ - سَغْتُرْماقْ saoqturur - saoqturmaḳ).

سِيغْتُرْدِي siïqturdï سىغدۇردى. اُلْ بِيْ نانكْنِي بِيْرْكا سِيغْتُرْدِي — ol bir nəŋni birgə siïqturdï ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە سىغدۇردى (سِيغْتُرُرْ - سِيغْتُرْماقْ siïqturur - siïqturmaḳ).

سَوْتُرْدِي səvtürdi سۆيدۈردى. اُلْ تَنْكْرِي سَنِي مَنكا سَوْتُرْدِي — ol təŋri səni maŋa səvtürdi ئۇ تەڭرى سېنى ماڭا سۆيدۈردى، سېنىڭ مۇھەببىتىڭنى مېنىڭ قەلبىمگە سالدى (سَوْتُرُرْ - سَوْتُرْماكْ səvtürür - səvtürmək).

سُوقْتُرْدِي suḳturdï سۇقتۇردى، يوشۇرغۇزدى. اُلْ بِيْ نانكْنِي بِيْرْكا سُوقْتُرْدِي — ol bir nəŋni birgə suḳturdï ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە سۇقتۇردى (سُقْتُرُرْ - سُقْتُرْماقْ suḳturur - suḳturmaḳ).

سُوقْتُرْدِي soḳturdï سوقتۇردى. اُلْ مُرْجْ سُقْتُرْدِي // ol murq soḳturdï — ئۇ قارىمۇچ سوقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

سِيقْتُرْدِي sïḳturdï سىقتۇردى. اُلْ اُزُمْ سِيقْتُرْدِي — ol üzüm sïḳturdï ئۇ ئۈزۈم سىقتۇردى. باشقا نەرسىلەر سىقتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْتُرُرْ - سِيقْتُرْماقْ sïḳturur - sïḳturmaḳ).

سُكْتُرْدِي səktürdi سۆكتۈردى، چۈڭۈتتى. اُلْ تُونْ سُكْتُرْدِي — ol ton səktürdi ئۇ تون سۆكتۈردى. تام ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى چۈڭۈشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُكْتُرُرْ - سكْتُرْماكْ səktürür - səktürmək).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىردە «س» ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان بولسىمۇ، بىز بىسىم ئاتالاينىڭ يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدىكى كەسرىنىڭ قىسرۇپتىلگەنلىكى توغرىسىدىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئەرەبچە «اَىْ اَنَّهُ اَحْلَبَ اللَّبَنَ — ئۇ سۈت ساغدۇردى» دەپ ئىزاھلانغان، بىز تەرجىمىدە تۈركىي جۈملىنى ئاساس قىلدۇق.

سُكْتُرْدِي səktürdi سۆكتۈردى، تىللاتتى. اُلْ اَنِي سُكْتُرْدِي — ol anï səktürdi ئۇ ئۇنى سۆكتۈردى.// ئەسلى «و – ۋاۋ» لىق «سُوكْتُرْدِي səktürdi» شەكلىدىدۇر. تاۋۇشلار قوشۇلۇپ كەتكەن[1] (سُكْتُرُرْ - سُكْتُرْماكْ səktürür - səktürmək).

سِكْتُرْدِي siktürdi سىكتۈردى. اَرْ كُنكِنْ سِكْتُرْدِي// ər küŋin siktürdi — ئادەم (ئۆزىنىڭ) دېدىكىنى سىكتۈردى (سِكْتُرُرْ - سِكْتُرْماكْ siktürür - siktürmək).

سَلْتُرْدِي salturdï سالدۇردى، سالدى، تاقابىل تۇرغۇزدى ؛ پۇلاڭلاتقۇزدى. اُلْ مَنِي اَنكارْ سَلْتُرْدِي ol məni aŋar salturdï — ئۇ مېنى ئۇنىڭغا سالدى. ئوغۇزچە. اُلْ مَنكا يَنْكْ سَلْتُرْدِي ol maŋa yəŋ[2] salturdï — ئۇ ماڭا بىراۋنى يەڭ پۇلاڭلاتقۇزدى، يەنى بىر كىمنى ماڭا يەڭ پۇلاڭلىتىشقا بۇيرۇدى (سَلْتُرُرْ – سَلْتُرْماقْ salturur – salturmaḳ). ھەرقانداق بىر نەرسىنى تاشلىۋېتىشكە بۇيرۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

شَشْتُرْدِي xəxtürdi شەشتۈردى ~ يەشتۈردى. اُلْ تُكُونْ شَشْتُرْدِي — ol tügün xəxtürdi ئۇ تۈگۈن يەشتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «س – s» بىلەنمۇ كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: ئەرەبچىدە « مِسْكْ — ئىپار »، پارسچىدا «مُشْكْ – ئىپار» دېيىلىدۇ. يەنە ئەرەبچىدىكى «سُكَّرْ – شېكەر» سۆزى پارسچىدا «شَكَرْ» شەكلىدە كېلىدۇ. ئەرەبچىدىكى «عَسْكَرْ – ئەسكەر» // ۋە پارسچىدىكى «لَشْكَرْ» سۆزىمۇ شۇنداق.

سَجْغُرْدِي saqoïrdï چاپاي دېدى، چاپقىلى قويتى. اَرْ سُوفْ سَجْغُرْدِي — ər suv saqoïrdï ئادەم سۇ چاپقىلى قويتى (سَجْغُرارْ - سَجْغُرْماقْ saqoïrar - saqoïrmaḳ)[3].

[1] بۇ يەردە ئىككى تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلمەيدۇ. بۇ سۆزدىكى «و – ۋاۋ» نىڭ قىسقارتىلىشى «يېنىكلىتىلگەن» لىكىنىڭ بەلگىسى.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا بۇ يەردە « يَنْكْ » شەكلىدە، 323- بەتتە «يِنْكْ»، 383- بەتتە « يِنكْ »، 603- بەتتە «يَنكْ » شەكلىدە يېزىلغان. بىز «yəŋ» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ھەر ئۈچ خىل شەكلىدە ئۇچىنچى ھەرپ « غ – q» ھەم زەمملىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان، بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

سُجْغُرْدِي suqoqurdï سەكرەي دېدى، سەكرىگىلى قوپتى. اَتْ سُجْغُرْدِي *at suqoqurdï* — ئات سەكرىگىلى قوپتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجْغُرَارْ - سُجْغُرْماقْ *suqoqurar - suqoqurmak*).

سَرْغَرْدِي saroqardï سارغايدى. سَرْغَرْدِي نَانْكْ *saroqardï nəŋ* — نەرسە سارغايدى (سَرْغَرُورْ - سَرْغَرْماقْ *saroqarur - saroqarmak*).

سِزْغُرْدِي sïzoqurdï سىزدۇردى، ئېرىتتى. اَرْ ياغْ سِزْغُرْدِي *ər yaoq sïzoqurdï* — ئادەم ياغ ئېرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِزغُرُرْ - سِزْغُرْماقْ *sïzoqurur - sïzoqurmak*). // شۇنىڭدەك، قىزىتما (بەزگەك) كېسەل كىشىنى سىزدۇرۇۋەتسىمۇ (زەئىپلەشتۈرسىمۇ) «سِزْغُرْدِي *sïzoqurdï*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنكْلِي كُيُبْ قانِ قُرِبْ اَغْزِي اَجِبْ قتغرارْ

سِزْغُرْغَلِرْ اُذُكْ لَرْ اَسِزْ يُزِي بُرْقَرارْ

kənli kəyüp kanï kurïp aoqzï aqïp katoqurar ①

sïzoquroqalïr üzüklər əssiz yüzi burkurar ②

[يۈرەك - باغرى كۆيۈپ، قېنى قۇرۇپ، ئاغزىنى ئېچىپ قاقاقلاپ كۆلىدۇ، ئىشق - مۇھەببەت سەۋداسى ئۇنى بارغانسېرى زەئىپلەشتۈرىۋاتىدۇ ھەي بىچارە، ئۇنىڭ چىرايى سۆنۈپ كېتىپتۇ.] //

ئاشىق خەلقىنىڭ يېنىدا ئاغزىنى ئېچىپ قاقاقلاپ كۈلسىمۇ، ئۇنىڭ يۈرەك باغرى كۆيگەن، قېنى قۇرۇغان؛ ئىشق - مۇھەببەت ئۇنى زەئىپلەشتۈرگەن، ھەي بىچارە، ئۇنىڭ چىرايى سۆنگان.

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكىمۇ قويۇلمىغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 363- بەتتە «قَتْغُرْدى *katoqurdï*» شەكلىدە كەلگىنىگە ۋە «قاقاقلاپ كۈلۈش» مەنىسىنى بىلدۈرگىنىگە ئاساسەن، بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ «*katoqurar*» دەپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل «بُرْقَرارْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «*burkurar*» بولۇشىنى توغرا تاپتۇق.

سُقْغَرْدِي suvoqardï سۇغاردى. اُلْ اَتْ سُقْغَرْدِي *ol at suvoqardï* — ئۇ ئات سۇغاردى. // باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْغَرْ — سُقْغَرْماقْ *suvoqarur - suvoqarmak*).

سَنْغَرْدِي sanoqardï سانىدى، ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي كِشِيدَنْ سَنْغَرْدِي *ol anï kixidən sanoqardï* — ئۇ ئۇنى خەلقتىن دەپ سانىدى (سَنْغَرْ - سَنْغَرْماقْ *sanoqarur - sanoqarmak*).

سَرْقُرْدِي sarkurdï سارقىتتى. اُلْ ياغْنِي قابْتِنْ سَرْقُرْدِي *ol yaoqnï kaptïn sarkurdï* — ئۇ ياغنى تۆلۈمدىن سارقىتتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر سۈيۇقلۇقنى بىر قاچىدىن ئىككىنچى بىر قاچىغا قۇيغاندا تۆۋندە قېلىپ قالغان قىسمى تامسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْقُرْ - سَرْقُرْماقْ *sarkurur - sarkurmak*).

سُوتْكَرْدِي sütgirdi① سۈتلەشتى، سۈت ھالىتىگە كىردى، سۈيۈلۈپ قالدى. يُغُرْتْ سُوتْكَرْدِي *yoqurt sütgirdï* — // قېتىق سۈتلەشتى، قېتىق سۈيۈلۈپ قالدى (سُتْكِرارْ - سُتْكِرْماكْ *sütgirər - sütgirmək*).

سُسْكِرْدِي süsgirdi ئۈسكىلى قوپتى، ئۈسمەكچى بولدى. سِغِرْ اَرِكْ سُسْكِرْدِي *siqïr ərig süsgirdi* — سىيىر (ئىنەك) ئادەمنى ئۈسكىلى قوپتى، ئۈسمەكچى بولدى (سُسْكِرارْ - سُسْكِرْماكْ *süsgirər - süsgirmək*).

قَبْتُرْدِي kaptурdï بۇلاتتى، بۇلىغۇزدى. اُلْ اَنكارْ تَقارْ قَبْتُرْدِي *ol anar tavar kapturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تاۋار (مال) بۇلاتتى. (قَبْتُرُرْ - قَبْتُرْماقْ *kapturur - kapturmak*).

قُبْتُرْدِي kopturdï قوپتۇردى، تۇرغۇزدى. اُلْ اَنِي اُرُنْدِنْ قُبْتُرْدِي *ol anï orundïn kopturdï* — ئۇ ئۇنى ئورنىدىن قوپتۇردى (قُبْتُرُرْ - قُبْتُرْماقْ *kopturur - kopturmak*)②.

قَجْتُرْدِي kaqturdï قاچۇردى. اُلْ اَرِكْ قَجْتُرْدِي *③ ol ərig kaqturdï* — ئۇ بىر ئادەمنى قاچۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق // (قَجْتُرُرْ - قَجْتُرْماقْ *kaqturur - kaqturmak*).

① بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ مەستەر ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

② بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ تۈركچە ۋە ئۆزبېكچە تەرجىمىلىرىدە ئۇنتۇلغان.

③ يازما نۇسخىدا بۇ جۈملىدىكى «اُلْ *ol*» سۆزى يوق، بىز ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن قوشۇپ قويدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قُجتُرْدِي kuqturdï قۇچاقلاتتى، قۇچاقلاتقۇزدى. اُلْ مَنِي قُجتُـرْدِي *ol məni kuqturdi* — ئۇ مېنى قۇچاقلاتتى، يەنى ماڭا ئۆزىنى قۇچاقلاتقۇزدى (قُجتُرُرْ - قُجتُرْماقْ *kuqturur - kuqturmak*).

قَتْـــرْدِي katturdï قاتقۇزدى، قوشقۇزدى. اُلْ يِبْ قَتْـــرْدِي *ol yïp katturdi* — ئۇ (يىڭنىگە) يىپ قاتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ تَلْقانْقـــا يـــاغْ قَتْـــرْدِي *ol talkanka yaoq katturdi* — ئۇ تالقانغا ياغ قاتقۇزدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر نەرسە يەنە بىر نەرسىگە ئارىلاشتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَتْرُرْ - قَتْرْماقْ *katturur - katturmak*).

قَرْتُرْدِي karturdï قاقاتتى؛ قاتقۇزدى. اُلْ اَنِي سُقْقا قَرْتُرْدِي *ol ani suvka karturdi* — ئۇ ئۇنى سۇغا قاقاتتى، يەنى ئۇنىڭ گېلىنى ئاش ۋە سۇ بىلەن قاقالدۇردى. اُلْ اَنكَـــرْ ياغْ تَلْقانْقا قَرْتُرْدِي *ol anar yaoq talkanka karturdi*— ئۇ ئۇنىڭغا ياغنى تالقانغا قاتقۇزدى. ئوغۇزچە (قَرْتُرْ - قَرْتُرْماقْ *karturur - karturmak*).

قُرْتُرْدِي kurturdï قوردۇردى؛ يىغدۇردى. اُلْ مَنكا يا قُرْتُرْدِي *ol manja ya kurturdi*// — ئۇ ماڭا يا قوردۇردى. خانْ اَنكَرْ جُواجْ قُرْتُـــرْدِي *han anar quwaq kurturdi*— خان ئۇنىڭغا چېدىر قوردۇردى. خانْ بَكْكا سُوسِنْ قُرْتُرْدِي *han bəgkə süsin kurturdi* — خان//بەگكە ئەسكىرىنى يىغدۇردى (قُرْتُرُرْ - قُرْتُرْماقْ *kurturur - kurturmak*).

قِرْتُرْدِي kïrturdï قىردۇردى. اُلْ اَنكَرْ يِرْ قِرْتُـــرْدِي *ol anar yər kïrturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا يەر قىردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرْتُرْ - قِرْتُرْماقْ *kïrturur - kïrturmak*).

قَزْتُرْدِي kazturdï قازدۇردى، كولاتتى. اُلْ اَنكَرْ قَذَغْ قَزْتُرْدِي *ol anar kəzaq kazturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۆستەك قازدۇردى (قَزْتُرْ - قَزْتُرْماقْ *kazturur - kazturmak*).

قُسْتُرْدِي kusturdï قۇستۇردى. سُـــجُكْ اَرِكْ قُسْـــتُرْدِي *süqük ərig kusturdi*— شاراب ئادەمنى قۇستۇردى. ھەرقانداق نەرسە بوياقنى قۇستۇرۇۋەتسىمۇ (بوياقنىڭ رەڭگىنى ئۆڭدۇرۇۋەتسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (قُسْتُرْ - قُسْتُرْماقْ *kusturur - kusturmak*).

قِسْـــتُرْدِي kïsturdï قىستۇردى ، قىسقارتقۇزدى. بَـــكْ اَنِـــكْ اَذاقِـــنْ قِسْـــتُرْدِي *bəg anïŋ ažakïn kïsturdi*// — بەگ ئۇنىڭ ئايىغىنى قىسقۇزدى. شۇنىڭدەك ئىسكەنجە بىلەن قىيناتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَنِكْ اَشِنْ قِسْـــتُرْدِي

anïŋ axïn kïsturdi — ئۇنىڭ ئېشىنى قىسقارتقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «اُلْ اَنِكْ تُـــونِنْ قِسْـــتُرُدِي *ol anïŋ tonïn kïsturdi* — ئۇ ئۇنىڭ تونىنى قىسقارتقۇزدى»دۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْـــتُرُرْ - قِسُـــتْرماقْ *kïsturur - kïsturmak*).

قَقْتُرْدِي kakturdï قاقتۇردى، ئۇرغۇزدى. اُلْ اَنِ بَشْرا قَقْتُرْدِي *ol ani baxra kakturdi* — ئۇ ئۇنى (ئۇنىڭ) بېشىغا ئۇرغۇزدى (قَقْتُرُرْ - قَقْتُرْماقْ *kakturur - kakturmak*).

قَلْتُرْدِي kalturdï قالدۇردى. اُلْ اَنِ يَرِشْتا قَلْتُـــرْدِي *ol ani yarïxta kalturdi* — ئۇ ئۇنى (چېپىشىشتا) ئارقىدا قالدۇردى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىدە مۇسابىقىلىشىپ ئارقىدا قالدۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَلْتُرُرْ - قَلْتُرْماقْ *kalturur - kalturmak*).

قُلْتُرْدِي kolturdï سوراتتى، تىلەتتى. اُلْ مِنْدنْ نانْكْ قُلْتُرْدِي *ol məndin nəŋ kolturdi* — ئۇ مەندىن نەرسە سوراتتى (قُلْتُرُرْ - قُلْتُرْماقْ *kolturur - kolturmak*).

قِلْتُرْدِي kïlturdï قىلدۇردى. اُلْ اَنكَرْ اِيشْ قِلْتُرْدِي *ol anar ix kïlturdi* // — ئۇ ئۇنىڭغا ئىش قىلدۇردى (قِلْتُرُرْ - قِلْتُرْماقْ *kïlturur - kïlturmak*).

قَمْتُـــــرْدِي kamturdï ھوشىدىن كەتكۈزدى، تېلىقتۇردى. اَلْ اَنِ اُرُبْ قَمْتُـــــرْدِي *ol ani urup kamturdi* — ئۇ ئۇنى ئۇرۇپ تېلىقتۇردى، تىنىقىنى ئۆچۈرۈۋېتەي، دېدى (قَمْتُرُرْ - قَمْتُرْماقْ *kamturur - kamturmak*).

قُمْتُرْدِي kumturdï داۋالغۇتتى، قىمىلداتتى. يِلْ سُوقُغْ قُمْتُرْدِي *yəl suvuq kumturdi* — شامال سوۋنى داۋالغۇتتى (قُمْتُرُرْ - قُمْتُرْماقْ *kumturur - kumturmak*).

قَنْتُرْدِي kanturdï قاندۇردى. اُلْ مَنِ سُقْقا قَنْتُرْدِي *ol məni suvka kanturdi* — ئۇ مېنى سۇغا قاندۇردى (قَنْتُـــرُرْ - قَنْتُرْمـــاقْ *kanturur - kanturmak*). بۇنىڭ ئەسلى «د – *d*» بىلەن «قَنْدُرْدِي *kandurdi*» شەكلىدە كېلىدۇ. سۆزدىن باشقا نەرسىلەر ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُنْدُرْدِي kondurdï قوندۇردى. اُلْ اَقْنْدا قُـــشْ قُنْـــدُرْدِي *ol əvində kux kondurdi* — ئۇ ئۆيىدە قۇش قوندۇردى.//اُلْ اَلْتُونْ اُزا جَشْ قُنْدُرْدِي *ol altun üzə qəx kondurdi*// —

ئـۇ ئالتـۇن ئۈستىگـه چـەش قونـدۇردى. بـىر نەرسـه ئۈستىگـه ھەرقانـداق نەرسـىنىڭ قوندۇرۇلۇشـىغـمۇ شـۇنداق دېيىلـدۇ (قُنْـدُرُرْ – قُنْـدُرْماقْ *qondurur - qondurmaq*).

قَتْغُـرْدِي qatoqurdï قېتـىپ قالـدى، تـېلىمقىپ كـەتتى. اَرْ كُلُـبْ قَتْغُـرْدِي *ər külüp qatoqurdi* — ئادەم كۆلۈپ قېتىپ قالـدى، تـېلىمقىپ كـەتتى (قَتْغُرارْ – قَتْغُرْماقْ *qatoqurar - qatoqurmaq*).

قُتْغَـرْدِي qutoqardï قۇتقـۇزدى ~ قۇتۇلـدۇردى. تَنْكْـرِي مَـنِ قُتْغَـرْدِي *təŋri məni qutoqardi* — تەڭرى مېنى (قىينىچىلىقتىن) قۇتقۇزدى (قُتْغَـرُرْ - قُتْغَرْماقْ *qutoqarur - qutoqarmaq*).

قَذْغُرْدُمْ qażoqurdum قـايغۇردۇم. مَنْ اَنكَـرْ قَذْغُـرْدُمْ *mən aŋar qażoqurdum* — مـەن ئۇنىڭغا قايغۇردۇم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا سَنكا يُلْغِرا *kəlsə saŋa yolqira* [ساڭا يولدا يولۇقسا،

اُوذُنْ اَنِ اُذْغُرا // *uzun anï ozqura* ئۇيقۇدىن ئۇنى ئويغىتىپ قوي،

بَرْسُنْ نَرُو قَذْغُرا *barsun naru qażoqura* قايغۇرۇپ نېرى كەتسۇن،

سَتّي مَنِكْ اايمي *satti məniŋ ayïmi* مېنىڭ خىزمەتچىمنى ساتتى.]

ئۆزبىگە خىيانەت قىلغان بىركىم توغرىسىدا يەنە بىر كىمگە شۇنداق دەيدۇ: ئۇ يولدا كېتىۋېتىپ ساڭا يولۇقسا، ئۇنى ئۇيقۇسىدىن ئويغات، ئۇنىڭ قىلمىشىنى تونۇتۇپ قوي، قايغۇرغان پېتى نېرى كەتسە كېتىۋەرسۇن، چۈنكى ئۇ مېنىڭ خىزمەتچىمنى رۇخسەتسىز سېتىۋەتتى.

بۇ سۆز «ذ – ز» ئورنىغا «ي – يا» قوللىنىدىغانلارنىڭ تىلىدا «قَيْغُـرارْ *qayoqurar*» دېيىلىدۇ (قَذْغُرارْ – قَذْغُرْماقْ *qażoqurar - qażoqurmaq*).

قُزْغَرْدِي quzoqïrdï ئۇچقۇنلىدى. قـارْ قُزْغَـرْدِي *qar quzoqïrdi* — قار ئۇچقۇنلىدى (قُزْغِرارْ – قُزْغِرْماقْ *quzoqïrar - quzoqïrmaq*). قىپچاقچە.

قُرْغِرْدِي quroqïrdï قۇرغـىدى، قۇرۇشقا باشلىدى. يِرْ قُرْغِـرْدِي *yər quroqïrdi* — يەر قۇرغىدى. نەملىكنىڭ ئازلىقىدىن باشقا نەرسىلەرنىڭ قۇرغىشىغمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (قُرْغِرارْ – قُرْغِرْماقْ *quroqïrar - quroqïrmaq*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قُرْغِرْدِي quroqïrdï قۇرۇق مىجەزلىك قىلدى، تەنتەكلىك قىلدى، يېنىكلىك قىلدى. اَرْ قُرْغِـرْدِي *ər quroqïrdi* — ئادەم قۇرۇق مىجەزلىك قىلدى، يەنى يېنىكلىك قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرْغِرارْ – قُرْغِرْماقْ *quroqïrar - quroqïrmaq*).

قِزْغُـرْدِي kïzoqurdï پەندىيات قىلدۇردى. اُلْ اَنِ بُـو اِيشْـتا قِزْغُـرْدِي *ol anï bu ixta kïzoqurdi* — ئۇ ئۇنى بۇ ئىشتا پەندىيات قىلدۇردى، ئۇنىڭغا قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتقۇزدى، ئەمدى ئۇ بۇنداق قىلمايدىغان بولدى (قِزْغُرُرْ – قِزْغُرْماقْ *kïzoqurur - kïzoqurmaq*).

قُلْغِـرْدِي quloqïrdï سورىغىلى قوپتى. اُلْ مَنْـدِنْ قُلْغِـرْدِي *ol məndin quloqïrdi* — ئۇ مەندىن (بىر نەرسە) سورىغىلى//قوپتى (قُلْغِـرارْ – قُلْغِرْمـاقْ *quloqïrar - quloqïrmaq*).

قَمْغِرْدِي qamoqïrdï قىيسىيىشقا تاس قالدى، قىيسايغىلى قوپتى. اَنكْ يُوزِي قَمْغِـرْدِي *aniŋ yüzi qamoqïrdi* — ئۇنىڭ يۈزى قىيسايغىلى قوپتى (قَمْغِرارْ – قَمْغِرْمـاقْ *qamoqïrar - qamoqïrmak*). شۇنىڭدەك قىڭغىر – قىيسىق بولۇشقا يۈزلەنگەن ھەرقانداق نەرسە ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَجْتُـرْدِي kəqtürdï كەچتۇردى، ئۆتكۈزدى. اُلْ اَنِ سُـوْدِنْ كَجْتُـرْدِي *ol anï suvdin kəqtürdi* — ئۇ//ئۇنى سۇدىن كەچتۇردى، يەنى ئۆتكۈزدى (كَجْتُرُرْ – كَجْتُرْماكْ *kəqtürür - kəqtürmək*).

كَرْتُـرْدِي kərtürdi كەردۇردى، يايدۇردى، تارتقۇزدى. اُلْ اَنِـكْ تُـونِنْ كُنْكـا كَرْتُـرْدِي *ol aniŋ tonin küŋə kərtürdi* — ئۇ ئۇنىڭ تونىنى كۈنگە كەردۇردى، يەنى يايدۇردى. شۇنىڭدەك «اُلْ يِبْ كَرْتُـرْدِي *ol yïp kərtürdi* — ئۇ يىپ (تانا) تارتقۇزدى» دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَرْتُـرُرْ – كَرْتُرْمـاكْ *kərtürür - kərtürmək*).//

كُرْتُرْدِي kərtürdi كۆرگـۈزدى، كۆرسەتتى. اُلْ اَنكَرْ نانْكْ كُرْتُرْدِي *ol aŋar naŋ kərtürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا نەرسە كۆرگـۈزدى (كُرْتُرُرْ – كُرْتُرْماكْ *kərtürür - kərtürmək*).

كِرْتُــــرْدِي kirtürdi كىرگـۈزدى. اُلْ اَنِي اَفْكــا كِرْتُــــرْدِي *ol anī øvgə kirtürdi* — ئـۇ ئۇنـى ئۆيگـه كىرگـۈزدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (كِرْتُــــرُرْ - كِرْتُرْمــــاكْ *kirtürür - kirtürmək*).

كَسْتُرْدِي kəstürdi كەسـتۈردى. اُلْ اَنكَــرْ يِغــاجْ كَسْـتُرْدِي *ol aŋar yïqaq kəstürdi* — ئـۇ ئۇنىڭغـا ياغـاچ كەسـتۈردى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (كَسْــــتُرُرْ - كَسْــــتُرْماكْ *kəstürür - kəstürmək*).

كَفْتُــــــرْدِي kəvtürdi ئـاجىزلاتقۇزدى. اُلْ اَنِــــــكْ كُوچِــــــنْ كَفْتُــــــرْدِي *ol anīŋ küqin kəvtürdi* — ئـۇ ئۇنـىڭ كۈچـىنى ئـاجىزلاتقۇزدى (كَفْتُــــرُرْ - كَفْتُرْماكْ *kəvtürür - kəvtürmək*).

كُلْتُرْدِي kültürdi كۈلـدۈردى. اُلْ مَنِي كُلْتُرْدِي *ol məni kültürdi* — ئـۇ مېنـى كۈلـدۈردى (كُلْتُرُرْ - كُلْتُرْماكْ *kültürür - kültürmək*).//

كُلْتُرْدِي kültürdi چېدەرلـدى. اُلْ اَتْ اَذاقِــنْ كُلْتُــرْدِي *ol at aʒakīn kültürdi* — ئـۇ ئاتنىڭ ئايىغىنى چېدەرلـدى.

كَلْتُــرْدِي kəltürdi كـەلتۈردى. اُلْ مَنكــا اَتْ كَلْتُــرْدِي *ol maŋa at kəltürdi* — ئـۇ ماڭـا ئات كـەلتۈردى (كَلْتُــرُرْ - كَلْتُرْمــاكْ *kəltürür - kəltürmək*). بـۇ سـۆز ئوغـۇزلاردا «ت – *t*» بىلـەن، تۈركلـەردە «د – *d*» بىلـەن تەلەپپـۇز قىلىنىـدۇ، ئوغـۇزلارنىڭ ئـادەتتى شـۆكى، ئـۇلار تۈركلـەردىن پـەرقلەندۈرۈپ، «د – *d*»نـى «ت – *t*»غـا، «ت – *t*»نى «د – *d*»غا ئايلاندۇرىدۇ. تۈركلەر تۆگـىنى «تَقَى *təvə*» دېسە، ئوغـۇزلار «دَوا *dəvə*» دەيدۇ. تۈركلەر «تېخى» دېگەن سـۆزنى «تَقــي *takī*» دېسە، ئوغـۇزلار «دَقي *dakī*» دەيدۇ.

كِكْجُــــرْدِي kikqürdi جەيلـدى، قايىرىـدى، سۈركەشـتۈردى؛ كۈشـكۈرتتى. اَرْ بِجــــاكْ كِكْجُــــرْدِي *ər piqək kikqürdi* — ئادەم پـىچاق جەيلـدى، بىـر پـىچاقنى ئىككىنچى پـىچاققا جەيلـدى (سۈركەپ ئىتتىكلەتتى). اُلْ اِكّــي اَرْ كِكْجُــرْدِي *ol ikki ər kikqürdi* — ئـۇ ئىككـى ئـادەمنى (بىـر - بىرىگـه) كۈشـكۈرتتى (كِكْجُرُرْ - كِكْجُرْماكْ *kikqürür - kikqürmək*).//

كُمْتُرْدِي kəmtürdi كۆمـدۈردى. اُلْ يِرْدا نانكْ كُمْتُــرْدِي *ol yərdə nəŋ kəmtürdi* — ئـۇ يەرگـه بىر نەرسە كۆمـدۈردى (كُمْتُرُرْ - كُمْتُرْماكْ *kəmtürür - kəmtürmək*).

كُلْسِرْدِي külsirdi كۈلۈمسـىرەيدىغاندەك قىلـدى. اَرْ كُلْسِــرْدِي *ər külsirdi* — ئادەم كۈلۈمســىرەيدىغاندەك كۆرۈنــدى. كۈلۈمسـىرىســمۇ شــۇنداق دېيىلــدۇ (كُلْسِرارْ – كُلْسِرْماكْ *külsirər - külsirmək*).

كَدْكِرْدِي kədgirdi توسۇنلۇق قىلـدى، شاشـلىق قىلـدى. اَتْ كَدْكِرْدِي *at kədgirdi* — ئات توسۇنلۇق قىلدى (كَدْكِرارْ – كَدْكِرْماكْ *kədgirər - kədgirmək*).//

كَزْكَــــرْدِي kəzgərdi گـەزلـدى، كـىرتىكلـدى. اَرْ اُقْ كَزْكَــــرْدِي *ər ok kəzgərdi* — ئـادەم ئـوق گـەزلـدى، يـەنى ئوققـا گـەز چىقـاردى (كَزْكَــــرُرْ - كَزْكَرْمــــاكْ *kəzgərür - kəzgərmək*).

كُزْكَــــــرْدِي kəzgərdi كۆرگـۈزدى ~ كۆرسـەتتى. اُلْ اَتــــامْنِي مَنكــــا كُزْكَــــــرْدِي *ol atamnī maŋa kəzgərdi* — ئـۇ ئاتـامنى ماڭـا كۆرگـۈزدى. بـۇ ئۇچرىشـىشـتۇر (كُزْكَرُرْ - كُزْكَرْماكْ *kəzgərür - kəzgərmək*).//

كُزْكَرْدِي küzgərdi كۆزگه يۈزلەندى. اُذْلَكْ كُزْكَرْدِي *øzlək küzgərdi* — زامان (ۋاقىت) كۆزگه يۈزلەندى (كُزْكَرُرْ - كُزْكَرْماكْ *küzgərür - küzgərmək*).

كَلْكِرْدِي kəlgirdi كەلگىلى قوپتى. اُلْ مَنكــا كَلْكِــرْدِي *ol maŋa kəlgirdi* — ئـۇ ماڭـا كەلگىلى قوپتى (كَلْكِرارْ – كَلْكِرْماكْ *kəlgirər-kəlgirmək*).

كُنْكَرْدِي kəngərdi كۆندۈردى، توغرىلـدى، تۈزلـدى؛ (يول) كۆرسـەتتى، ئىقرار قىلـدۈردى. اُلْ اُقْ كُنْكَرْدِي *ol ok kəngərdi* — ئـۇ ئوق كۆندۈردى، يەنى ئـۇ ئوقنى توغرىلـدى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق. اُلْ يُولْ كُنْكَرْدِي *ol yol kəngərdi* — ئـۇ يول كۆرسـەتتى. بَكْ اُغْرِينِ كُنْكَــــرْدِي *bəg oqrinī kəngərdi* — بەگ ئوغرىنى ئىقرار قىلـدۈردى (كُنْكَرُرْ - كُنْكَرْماكْ *kəngərür - kəngərmək*).

مُنْــدُرْدِي mündürdi مىندۈردى. اُلْ مَنكــا اَتْ مُنْــدُرْدِي *ol maŋa at mündürdi* — ئـۇ ماڭـا ئـات مىنـدۈردى.//باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (مُنْــــدُرُرْ – مُنْــــدُرْماكْ *mündürür - mündürmək*).

مَنْدُرْدِي mandurdï تاقاتتى، ئاسـتۇردى؛ مىلـەتتى، مىلـەتكۈزدى. اُلْ مَنكا قِلــجْ مَنْــدُرْدِي *ol maŋa kïliq mandurdi* — ئۇ ماڭـا قىلـىچ تاقاتتى. اُلْ مَنكا اَتْمَاكِــكْ ياغْقــا مَنْدُرْدِي *ol maŋa ətməkig yaoqka mandurdi* — ئـۇ ماڭـا نانىنى ياغقـا مىلـەتتى، مىلـەتكۈزدى (مَنْدُرُرْ – مَنْدُرْماقْ *mandurur – mandurmaq*).

مَنْغِـــــرْدِي manoqïrdï مىلگىلى قوپتى. اُلْ اَتْماكِـــــكْ ياغْقـــــا مَنْغِـــــرْدِي *ol ətməkig yaoqka manoqïrdi* — ئۇ نانىنى ياغقا مىلگىلى قويتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنْغِرارْ – مَنْغِرْماقْ *manoqïrar - manoqïrmak*).

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار تۆت تۈرلۈك بولىدۇ:

بىرىنچى، ئەسلى ئىككى ھەرپلىك بولۇپ، ئىككى ھەرپتىن ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆتۈملۈك بولىدىغان پېئىللار. مەسىلەن: «بَـــرْدِي *bardi* — بارىدى» پېئىلىنى «بَرْتُـــرْدِي *barturdi* — بارىدۇردى ~ بارغۇزدى»، «اَرْ سُـــقْقا قَـــرْدِي *ər suvka kardi* — ئادەم سۇغا قاقىدى، يەنى سۇ كۆپ كىرىپ كەتكەنلىكتىن قاقىدى» دېگەننى «اَنِ سُـــقْقا قَرْتُـــرْدِي *ani suvka kartturdi* — ئۇنى سۇغا قاقاتتى» شەكلىگە ئايلاندۇرغانغا ئوخشاش.

دېمەك، ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئۆتۈمسىز پېئىللار ئىككى ھەرپتىن ئېشىشى بىلەن ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلىنىدۇ ياكى ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئۆتۈملۈك پېئىلغا «تُرْ *tur // tür*» قوشۇلۇپ «اُلْ اَنكَرْ يـــا قُرْتُـــرْدِي *ər ya kurdi* — ئادەم يا قۇردى» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ يەردە ئىشلىگۈچى بىردۇر. ئەگەر بىر كىم بىرەر ئىشنى قىلىشقا تەكلىپ قىلىنسا ياكى مەجبۇر قىلىنسا، ئۇ چاغدا پېئىلغا «تُرْ *tur // tür*» قوشۇلۇپ «اُلْ اَنكَرْ يـــا قُرْتُـــرْدِي *ol aŋar ya kurturdi* — ئۇ ئاڭا يا قۇردۇردى» قىلىنىدۇ. بۇ يەردە ئىشلىگۈچى ئىككى شەخس — بىرى مەجبۇر قىلغۇچى (بۇيرۇغۇچى)، ئىككىنچىسى ئىش - ھەرىكەتنى بىۋاستە ئۆزى قىلغۇچىدۇر. ئەرەبچىدىكى «نَقَطَ الرَّجُلُ الْمُصْحَفَ وَ اَنْقَطَهُ غَيْرُهُ» ۋە «لَقَطَ السُّنْبُلَ وَ اَلْقَطَهُ غَيْـــرُهُ» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭدىكى «اَنْقَطَـــهُ» ۋە «اَلْقَطَهُ» دېگەن پېئىللاردا ئىككىدىن ئىشلىگۈچى شەخس بار.

ياكى پېئىلغا «غُرْ *qur*»، «كُرْ *gür*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ تُـــرْدِي *at turdi* — ئات ھاردى»، «اَرْ اَتِـــنْ تُرْغُـــرْدِي *ər atïn turqurdi* — ئادەم ئېتىنى ھارغۇزدى»/دېگەنگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك «اَرْ يُقـــارُو تُـــرْدِي *ər yokaru turdi* — ئادەم ئۆرە تۇردى، ئادەم قوپتى» دېگەن جۈملىدىكى «تُرْدِي *turdi*» پېئىلى ئۆتۈملۈك قىلىنسا، «اَنِ تُرْغُـــرْدِي *ani turqurdi* — ئۇنى تۇرغۇزدى، ئۇنى قوپقۇزدى» شەكلىدە بولىدۇ.

يەنە شۇنىڭدەك، «ياغْ اَرُودِي *yaoq ərüdi* — ياغ ئېرىدى» جۈملىسىدىكى «اَرُودِي *ərüdi*» پېئىلى ئۆتۈملۈك قىلىنسا، «اَرْ ياغْ اَرْ كُرْدِي *ər yaoq ərgürdi* — ئادەم ياغ ئېرىتتى» شەكلىدە بولىدۇ. «اُقْ كُنْـــدِي *oq kəndi* — ئوق كۆندى» جۈملىسىدىكى «كُنْدِي *kəndi*» پېئىلى ئۆتۈملۈك قىلىنسا، «اُقْجِي كُنْـــدْكَرْدِي *okqi kəndgərdi* — ئوقچى (ئوقنى) كۆندۈردى» شەكلىدە بولىدۇ.

يـــۇقىرىقى قوشـــۇمچىلاردىكى «ت – *t*»، «غ – *q*»، «ك – *g*» ھەرپلىرى پېئىلىنى ئۆتۈملۈك قىلىدىغان ھەرپلەر ئەمەس. پېئىلىنى ئۆتۈملۈك قىلىدىغان ھەرپ پەقەت «ر – *r*» ھەرپىدۇر. «قُـــشْ اُجُـــرْدِي *kux uqurdi* — قۇش ئۇچۇردى»، «سُـــوقْ كَجُـــرْدِي *suv kəqürdi* — سۇ // كەچۈردى» دېگەن جۈملىلەردىكى پېئىللار پەقەت «ر – *r*» قوشۇلۇش بىلەنلا ئۆتۈملۈككە ئايلانىدى. يۇقىرىدىكى مىساللارمۇ شۇنداق.

تەلەپپۇزدا ئاسان بولۇش ئۈچۈن، بۇ پېئىللارغا «ت – *t*»، «غ – *q*»، «ك – *g*» ھەرپلىرى قوشۇلىدۇ. ناۋادا، بۇ پېئىللارغا مۇشۇ ھەرپلەر قوشۇلمايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇ پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلىنىڭ ئۆتكەن زامانىدا ئىككى «ر – *r*»، كەلگۈسى زامانىدا ئۇچ «ر – *r*» بىر يەردە كېلىپ قالغان بولاتتى. مەسىلەن: «غ – *q*» بولمىغان بولسا، «قُتْغَـــرْدِي *kutqardi* — قۇتقۇزدى» پېئىلىنى ئۆتكەن زامانىدا «قُتْرَرْدِي *kutrardi*»، شۇنىڭدەك «سُـــقْغَرْدِي *suvqardi* — سۇغاردى» پېئىلىنى ئۆتكەن زامانىدا «سُـــقْرَرْدِي *suvrardi*» دېيىشكە، كەلگۈسى زامانىدا «قُتْـــرَرُرْ *kutrarur*» ۋە «سُـــقْرَرُرْ *suvrarur*» دېيىشكە توغرا كېلەتتى. بۇ ھالدا «ر – *r*» ھەرپلىرىنىڭ بىرىنچىسى سۆزنىڭ يىلتىزىدا بار بولغان، ئىككىنچىسى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن، ئۈچىنچىسى كەلگۈسى زامان قوشۇمچىسى سۈپىتىدە كەلگەن بولىدۇ. شۇڭا، سۆزنىڭ ئەسلىدىكى «ر – *r*» ھەرپى قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سۆزلەردە «ت – *t*»غا، تەركىبىدە «ق – *q*» كەلگەن ياكى توشقۇزۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – *q*» غا، تەركىبىدە «ك – *k*، *g*» كەلگەن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «ك – *g*»گە/ئايلاندۇرۇلغان./بۇنداق قىلغاندا سۆز يېقىملىق بولىدۇ.

ئىككىنچىسى، ئەسلىدە ئۇچ ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈككە ئايلىنىدىغانلىرىمۇ مۇشۇ بابقا كىرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ تِرِلْـــدِي

ئەۋلاد گۈرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ər tirildi — ئادەم تىرىلدى» جۈملىسىدىكى «تِرِلْـــدِي *tirildi*» پېئىلى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، «تِرْكُـــرْدِي *tirgürdi*» بولىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْـــرِي تِرْكُـــرْدِي *təŋri tirgürdi* — تەڭرى تىرىلدۈردى»گە ئوخشاش. «اَرْ قِزِلْـــدِي *ər qizildi* — ئادەم قىيىلدى، جازالاندى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىل ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، «قِزْغُـــرْدِي *qizqurdi*» بولىدۇ. مەسىلەن: «اَنِي قِزْغُـــرْدِي *anī qizqurdi* — ئۇنى جازالاندۇردى، يەنى ئۆز ئىشىنىڭ جازاسىنى تارتقۇزدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇچىنچى، ئەسلىدە ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئۇ بىر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشقا ئاز قالغانلىقى، ئىش ـ ھەرىكەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش نىيىتى قىلىنغانلىقى، لېكىن پېئىلنىڭ تەدرىجىي، ئاز ـ ئازدىن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ تَمْجِـــرْدِي *suv tamqirdi* — سۇ تامچىدى، يەنى بۇلۇتتىن سۇ ئاز ـ ئازدىن تامچىلىدى»، «اَشِـــجْ تَشْـــغُرْدِي *//əxiq taxqurdi*— قازان تاشقىلى قويتى» دېگەنگە ئوخشاش.

پېئىل بۇ مەنىدە كەلسە، ئىككىنچى ھەرپ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زاماندا ساكىنلىق كېلىدۇ، پەقەت تۆتىنچى ھەرپ كەلگۈسى زاماندا فەتھىلىك كېلىدۇ.

تـــۆتىنچى، پېئىل بۇ مەنىلەردىن ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، پەقەت ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَنْكْرِي مَنِي قُتْغَـــرْدِي *təŋri məni qutoqardi* — تەڭرى مېنى قۇتقۇزدى» دېگەنگە ئوخشاش. «اَرْ قَتْغُـــرْدِي *ər qatoqurdi* — ئادەم تېلىقىپ كۆلدى» دېگەنمۇ شۇنداق.

بـــۇ بـــابتىكى پـــېئىللاردا باشـــقا بىرخىمىنـــىڭ ئىشـــقا يـــاردەم قىلغـــانلىقى ۋە بەسلەشـــكەنلىكى ئىپـــادىلەنمەكچى بولسـا، پـــېئىلغا «د – *d*» ھەرپىدىن ئاۋۇال «ش – *x*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكـــا اَتْ سُقْغَرِشْـــدِي *ol maŋa at suvoqarixdi* — ئۇ ماڭا ئات سۇغىرىشىپ بەردى»، «اُلْ مَنِكْ بِرْلا قَرِنْ تُذْغُرُشُـــدْي *ol məniŋ birlə qarīn tożoquruxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قېرىن تويغۇزۇشتى، يەنى قېرىن تويغۇزۇشتا بەسلەشتى» دېگەندەكتەك.

ئەمەلىيەتتە قىلمىغان، لېكىن ئۆزىنى شۇ ئىشنى قىلۇاتقاندەك قىلىپ كۆرسىتىش مەنىسى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ:

بـــرىنچى، «د – *d*» ھەرپىدىن ئاۋۇال «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى سۆزلەپ ئۆتۈلدى. مەسىلەن:// «اُلْ اَتْ سُقْغَرِنْدِي *ol at suvoqarīndi* — ئۇ ئات سۇغىرىۋاتقاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ قَرِنْ قُذْغُرُنْدِي *ol qarīn tożoqurundi* — ئۇ قېرىن تويغۇزۇۋاتقاندەك كۆرۈندى ياكى ئۆزىلا تويغۇزۇۋالغاندەك قىلدى» دېگەندەكتەك.

288 II

ئىككىنچى، بۇ ئۇسۇلنىڭ ئەڭ توغرا ۋە ئەڭ ياخشى، ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان شەكلى شۇكى، پېئىلغا «ن – *n*» دىن ئاۋۇال «مـــس – *ms*» قوشۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ شەكىلدە «ن – *n*» بىلەن قوشۇلۇپ ئۈچ ھەرپ كەلگەن بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ سُقْغَرِمْسِـــنْدِي *ol at suvoqarimsīndi* — ئۇ ئات سۇغىرىۋاتقاندەك كۆرۈندى». بۇنداق قوشۇلغان ھەرپلەردىن «ن – *n*» بىلەن «م – *m*» ساكىنلىق، «س – *s*» ھەرپى كەسرىلىك كېلىدۇ. بۇ مەسىلە ئۆز ئورنىدا سۆزلىنىدۇ.

367

بُلْدُزْدِي bulduzdï تاپتۇردى. بُلْدُزْدِي نانْكِي *bulduzdī nəŋni* — بىر نەرسىنى تاپتۇردى (بُلْدُزُرْ – بُلْدُزْماقْ *bulduzur - bulduzmaq*).

بِلْدُزْدِي bildüzdi بىلدۈردى، ئۆگەتتى. اُلْ مَنكا ايشْ بِلْـــدُزْدِي *ol maŋa ix bildüzdi* — ئۇ ماڭا ئىش بىلدۈردى (بِلْدُزُرْ – بِلْدُزْماكْ *bildüzür - bildüzmək*). بۇ ئوغۇزچە سۆز بولۇپ، قائىدىگە ئويغۇن ئەمەس. تۈركىلەر بۇنداق سۆزلىمەيدۇ.//

289 II

بُرْبَشْـــدِي burbaxdï چىگىچلەشتى، ئارىلاشتى. ايـــشْ بُرْبَشْـــدِي *ix burbaxdi* — ئىش چىگىچلەشتى، باشقىلاردەمۇ شۇنداق (بُرْباشُـــرْ – بُرْباشْـــماقْ *burbaxur - burbaxmaq*).

بَرْتِشْدِيلارْ bərtixdilər زەخمىلەشتى، يارىلاشتى. اُلارْ بِيرْ اِكِنْدِي نِنْكْ كُنْكِلِنْ بَرْتِشْدِي لارْ *olar bir ikindiniŋ kəŋlin bərtixdilər*— ئۇلار بىرى ئىككىنچىسىنىڭ كۆڭلىنى يارىلاشتى (بَرْتِشُورْ – بِرْتِشْماكْ *bərtixür – bərtixmək*).

بُغْرُشْـــدِي booqruxdï بوقۇرۇشتى، يونۇشتى. اُلْ مَنكـــا يِغـــاجْ بُغْرُشْـــدِي *ol maŋa yïoqaq booqruxdi* — ئۇ ماڭا ياغاچ يونۇشۇپ بەردى. يونۇشتا بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُغْرُشُورْ – بُغْرُشْماقْ *booqruxur - booqruxmaq*).

بُتْرُشْدِي pütrüxdi چىنپۇتكۇزۇشتى، ئىقرار قىلدۇرۇشتى. اُلارْ اِكّىي بُتْرُشْدِي olar ikki pütrüxdi — ئۇلار ئىككىسى چىنپۇتكۇزۇشتى، يەنى دەۋالارغا تونۇق كەلتۈرۈپ، بىر - بىرىنى قايىل قىلدۇرۇشتى (بُتْرُشُورْ - بُتْرُشْماكْ pütrüxür - pütrüxmək).

بَتْرُشْدِي patruxdï پاتۇرۇشتى. اُلارْ اِكّىي بِيرْ بِيرِكْ سُقْتا بَتْرُشْدِي olar ikki bir birig suvka patruxdi — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىنى سۇغا پاتۇرۇشتى (بَتْرُشُورْ - بَتْرُشْماقْ patruxur - patruxmak).

بَكْلَشْدِي bəkləxdi ۋەدىلەشتى؛ بېكىتىشتى، ساقلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بَكْلَشْدِي ol mənig birlə bəkləxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ۋەدىلەشتى. اُلْ مَنكا قَبُغْ بَكْلَشْدِي ol manja kapuq bəkləxdi — ئۇ ماڭا قوۋۇق بېكىتىشىپ بەردى. اُلْ مَنكا اَتْ بَكْلَشْدِي ol manja at bəkləxdi — ئۇ ماڭا ئات ساقلىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە (بَكْلَشُورْ - بَكْلَشْماكْ bəklaxür - bəklaxmək).

تُرْبُشْدِي① türpixdi تۇرپىكلەشتى، چوپسىلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يِغاچْ تُرْبُشْدِي ol mənig birlə yïqaq türpixdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن ياغاچ چوپسىلاشتى. چوپسىلىشىپ بېرىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرْبِشُورْ - تُرْبِشْماكْ türpixür - türpixmək).

تَبْرَشْدِي təbrəxdi تەۋرەشتى. كِشِي قَمُغْ تَبْرَشْدِي kixi kamuq təbrəxdi — ھەممە كىشى تەۋرەشتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ تەۋرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَبْرَشُورْ - تَبْرَشْماكْ təbrəxür - təbrəxmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلْ كَرْ قَمُغْ قِيشِنْ اِنارْ	ol kar kamuq kixin inar
اَشْلِقْ تَرِغْ اَنِنْ اُونارْ	axlïk tarïq anin ünar
يَفْلَقْ يَغِي مَنْدا تِنارْ	yavlak yaqï məndə tïnar
سَنْ كَلِبَنْ تَبْرَشُورْ	sən kəlipən təbrəxür

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى «ب - p» ئۇستىگە زەممە قويۇلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ئاساسەن، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[پۇتۇن قار قىشتا چۈشىدۇ،
تېرىق، بۇغداي شۇنىڭ بىلەن ئۇنىدۇ،
ياۋۇز دۈشمەن مەندە تىنىدۇ،
سەن كېلىش بىلەن تەۋرىشىدۇ.] //

ياز بىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسى تەسۋىرلەنگەندە، قىش يازغا قارىتىپ شۇنداق دەيدۇ: پۇتۇن قار قىشلىقى ياغىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يازدا ئاشلىقلار ئۇنىدۇ؛ دۈشمەن قىشتا تىنچىيدۇ، ئۇرۇش قىلمايدۇ، ئەي يازا! سەن كېلىش بىلەن ئۇ ھەربىكەتلىنىدۇ.

تَلْبِشْدِي talpïxdï تەلپۈنۈشتى، ئىنتىلىشتى، لەپىلدەشتى، يەلپۈنۈشتى. قُشْلارْ قَمُغْ تَلْبِشْدِي kuxlar kamuq talpïxdi — ھەممە قۇشلار تەلپۈنۈشتى (قانات قاقتى). بَيْرَقْ قَمُغْ تَلْبِشْدِي batrak① kamuq talpïxdi — ھەممە بايراق لەپىلدەشتى، تۇغ ئۇچىدىكى چۈچىلىرى يەلپۈنۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَلْبِشُرْ - تَلْبِشْماقْ talpixur - talpixmak).

تَرْتِشْدِي tartïxdï تارتىشتى، سوزۇشتى. اُلْ مَنكا اُرُقْ تَرْتِشْدِي ol manja uruk tartïxdi — ئۇ ماڭا ئارغامچا تارتىشتى. تَرْتِشْدِي نانْكْ tartïxdi nəŋ — نەرسە تارتىشتى، يەنى نەرسىنىڭ بۆلەكلىرى بىر - بىرىنى تارتىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يا تَرْتِشْدِي ol mənig birlə ya tartïxdi — ئۇ//مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يا تارتىشتى. اُلْ مَنكا اَلْتُنْ تَرْتِشْدِي ol manja altun tartïxdi — ئۇ ماڭا ئالتۇن تارتىشىپ بەردى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى (تارازىدا) تارتىشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تَرْتِشُورْ - تَرْتِشْماقْ tartïxur - tartïxmak).

تُرْتُشْدِي türtüxdi سۈركەشتى، سۈرۈشتى، سۇۋاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُغُشْقا يا غْ تُرْتُشْدِي ol mənig birlə kuquxka yaq türtüxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن تېرىگە

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپىنىڭ ئۈستىگىمۇ، ئاستىغىمۇ ئىككى چېكىت قويۇلغان. يازما نۇسخا 234- بەتتە بۇ سۆزنىڭ « بَتْرَقْ » شەكلىدە يېزىلغىنىغا ئاساسەن « batrak » دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

(بەسلىشىپ) ياغ سۈرۈشتى. ھەرقانداق نەرسىنى سۈزۈشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تُرتُشُورْ - تُرتُشْماكْ türtüxür - türtüxmək).

تُبْرَشْدِي topraxdï توپا كۆتۈرۈلدى، توپا كۆتۈرۈلگىلى تۇردى. يِيرْ قُرُبْ تُبْرَشْدِي *yər kurup topraxdï* — يەر (يامغۇرنىڭ ئازلىقىدىن) قۇرۇپ، توپا - توزان كۆتۈرۈلگىلى تۇردى (تُبْرَشُورْ - تُبْرَشْماقْ topraxur - topraxmaq).

تَبْزَشْدِي لارْ təpzəxdilər ھەسەت قىلىشتى. اُلارْ قَمُغْ بُو اِيشْقا تَبْزَشْدِي لارْ *olar kamuq bu ixkа təpzəxdilər* — ئۇلار ھەممىسى بۇ ئىشقا ھەسەت قىلىشتى (تَبْزَشُورْ - تَبْزَشْماكْ təpzəxur - təpzəxmək).//

تِرْكَشْدِي tirkəxdi تىركەشتى، تىركىلىشتى، تېزلىشتى، قاتارلاشتى. تَفَى تِرْكَشْدِي *təvə tirkəxdi* — تۆگىلەر تىزلىشتى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر - بىرىنىڭ ئارقىسىدىن قاتار تۇرغىنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرْكَشُورْ - تِرْكَشْماكْ tirkəxur - tirkəxmək).

تَبْلَشْدِي لارْ taplaxdïlar رازى بولۇشتى، خالاشتى. اُلارْ بُو اِيشِغْ قَمُغْ تَبْلَشْدِي لارْ *olar bu ixïoq kamuq taplaxdilar* — ئۇلار ھەممىسى بۇ ئىشنى خالاشتى (تَبْلَشُورْ - تَبْلَشْماكى taplaxur - taplaxmak).[1]

تُبْلَشْدِي لارْ tüpləxdilər تۈۋنى تەكشۈرۈشتى، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈشتى. اُلارْ بُو اِيشِغْ تُبْلَشْدِي لارْ *olar bu ixïoq tüpləxdilər* — ئۇلار بۇ ئىشنىڭ تېگى -تەكتىنى تەكشۈرۈشتى (تُبْلَشُورْ - تُبْلَشْماكْ tüpləxür - tüpləxmək).//

تَتْلَشْدِي tatlaxdï: اُلارْ اِكّي بِرْلا تَتْلَشْدِي *olar ikki birlə tatlaxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرى بىلەن) پارسچە سۆزلەشتى. ئۇيغۇرچە سۆزلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتْلَشُورْ - تَتْلَشْماقْ tatlaxur - tatlaxmak).

[1] بۇ يېڭىل يازما نۇسخىدا دەسلەپ «تَبْلَشْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن «ق – k» ھەرپى «ك - k» گە ئۆزگەرتىلىپ «تَبْلَشْماكى» قىلىنغان. بۇ يېڭىلىنىڭ ئاددىي دەرىجە مەستەر شەكلى يازما نۇسخا 572 - بەتتە «تَبْلامَاقْ taplamak» دەپ يېزىلغىنىغا ئاساسەن، ئۇنى «تَبْلَشْماقْ taplaxmak» شەكلىدە ئالدۇق.

تَلْقِشْدِي talqïxdï تۇرۇشتى، تۇرتەكلەشتى. اُلْ مَنكا اُيْما تَلْقِشْدِي *ol maŋa oyma talqïxdï* — ئۇ ماڭا پايپاق قىلىندىغان كىگىزنى تۇرۇشۇپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى تۇرۇش ۋە پىشىلدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (تَلْقِشُورْ - تَلْقِشْماقْ talqïxur - talqïxmak).

تُكْلَشْدِي təkləxdi تۆكۈلۈشتى. تُكْلَشْدِي نانْكْ *təkləxdi nəŋ* — نەرسىلەر تۆكۈلۈشتى، ئاقتى (تُكْلَشُورْ - تُكْلَشْماكْ təkləxür - təkləxmək).

تُكْلُشْدِي tüglüxdi تۆگۈلۈشتى، تۆگۈنچەكلەشتى، چىگىچلەشتى. يِبْ لارْ تُكْلُشْدِي *yïplar tüglüxdi* — يىپلار (تانىلار) تۆگۈلۈشتى (تُكْلُشُورْ - تُكْلُشْماكْ tüglüxür - tüglüxmək).//

تِكْلِشْدِي[1] tiklixdi تىكلەندى، تىك بولدى. يِغاجْ تِكْلِشْدِي *yïoqaq tiklixdi* — ياغاچ تىكلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكْلِشُورْ - تِكْلِشْماكْ tiklixür - tiklixmək).

تِرْمَشْدِي tïrmaxdï تىرماشتى، تاتىلاشتى. اُلارْ اِكّي تِرْمَشْدِي *olar ikki tïrmaxdï* — ئۇلار ئىككىسى تىرماشتى، تاتىلاشتى (تِرْمَشُورْ - تِرْمَشْماقْ tïrmaxur - tïrmaxmak).[2]

جَلْبَشْدِي qalpaxdï توقۇنۇشتى، جېدەللەشتى. اُلارْ اِكّي جَلْبَشْدِي *olar ikki qalpaxdï* — ئۇلار ئىككىسى توقۇنۇشتى، جېدەل قىلىشتى. بىر نەرسىگە پاسكىنا نەرسىلەر يۇقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَلْبَشُورْ - جَلْبَشْماقْ qalpaxur - qalpaxmak).//

جَنْدِشْدِي qandïxdï چېنىشتى. اُلارْ اِكّي جَنْدِشْدِي *olar ikki qandïxdï* — ئۇلار ئىككىسى (يىرىكلىشىپ بىر - بىرىدىن) چېنىشتى (جَنْدِشُورْ - جَنْدِشْماقْ qandïxur - qandïxmak).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ يېڭىلىنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ك - k» كەسرىلىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز بۇ ئورۇندىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ساكىنلىق ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ يېڭىلىنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت – t » ئۈچىلا ئورۇندا ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بەلكىم بۇ يېڭىلىنىڭ ئىككى خىل شەكلى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە «tarmïlax» شەكلى قوللىنىلىدۇ. بىز بۇ يەردە كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

جُمْرُشْدِي qomruxdï چۆمدۇرۇشتى ~ چۆمگۈزۈشتى. اُلْ مَنِـكْ بِـرْلا سُـقْدا جُمْرُشْـدِي *ol mənin birlə suvda qomruxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) سۇغا چۆمدۇرۇشتى. سۇغا چۆمدۇرۇشۇپ ببرىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُمْرُشُـورْ - جُمْرُشْماقْ *qomruxur - qomruxmak*).

جَقْرُشْدِي qəvrüxdi چۆرۈشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ جَقْرُشْدِي *ol mənin birlə ok qəvrüxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) ئوق چۆرۈشتى[1]. ھەرقانداق بىر دۆگىلەك نەرسىنى چۆرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَقْرُشُـورْ-//جَقْرُشْـماكْ *qəvrüxür - qəvrüxmək*).

جُقْرَشْـدِي qokraxdï قاياشتى، كۆپجۈشتى، مىغلىداشتى. // تَبِـزْلارْ جُقْرَشْـدِي *təpizlər qokraxdi* — شورتاڭ يەرلەر كۆپجۈشتى. ھەرقانداق نەرسە كۆپجۈسىمۇ، ئۆزلەپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. كِشِي بِيرْ بِيرْ اِچِنْـدا جُقْرَشْـدِي *kixi bir bir iqində qokraxdi* — كىشىلەر (بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ) مىغلىدىشىپ كەتتى (جُقْرَشُورْ - جُقْرَشْماقْ *qokraxur - qokraxmak*).

جِقْرِشْدِي qïkrïxdï چىقىرىشتى، ئاشكارىلاشتى. بِيْر بِيْرِنِـكْ اُغْـرِي لِقِـنْ جِقْرِشْـدِي *bir birniŋ oqrilikin qikrixdi* — بىر - بىرىنىڭ ئوغرىلىقىنى ئاشكارىلاشتى، ھەرقانداق نەرسىنى مەيدانغا چىقىرىشتا بەسلەشسىمۇ ۋە ياردەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرِشُورْ - جِقْرِشْماقْ *qikrixur - qikrixmak*).

جَقْرِشْـتِي qakrïxtï چاقىرىشتى، ۋارقىراشتى. بُـوىْ بِـيرْ بِيرْكـا جَقْرِشْـتِي *boy bir birgə qakrixti* — خەلق بىر - بىرىگە ۋارقىراشتى، يەنى بىر - بىرىنى چاقىرىشتى. ئوغۇزچە (جَقْرِشُورْ - جَقْرِشْماقْ *qakrixur - qakrixmak*).

تِكْرَشْـدِي tigrəxdi دۈپۈرلىدى؛ ئۆستى، چوڭ بولدى. اَتْـلارْ اَذاقـي تِكْرَشْـدِي *atlar ažaki tigrəxdi* — ئاتلارنىڭ// ئايىغى دۈپۈرلىدى. اُغْـلانْ تِكْرَشْـدِي *oqlan tigrəxdi* — بالا ئۆسۈپ يېتىلدى، چوڭ بولدى (تِكْرَشُـورْ - تِكْرَشْـماكْ *tigrəxür - tigrəxmək*).

جِقْرَشْتِي qïkraxtï غىچىرلىدى ~ غۇچۇرلىدى. تِيشْ جِقْرَشْـتِي *tix qikraxtï* — چىش غۇچۇرلىدى. ھەرقانداق نەرسە غىچ - غىچ قىلىۋەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرَشُورْ -جِقْرَشْماقْ *qikraxur - qikraxmak*).

جَرْكَشْتِي qərkəxti سەپ تارتىشتى. اِكّي سُـو جَرْكَشْـتِي *ikki sü qərkəxti* — ئىككى قوشۇن سەپ تارتىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا اَبَنْكْ تَرْكَنِمْ *kəslə abaŋ tərkənim*
اِيتِلْكَمَتْ تُرْكُنُمْ *ətilgəmət tərkünüm //*
تَرِلْمَغَىْ تُرْكُنُمْ *tarïlmaqay tərkünüm*
اَمْدِي جَرِكْ جَرْكَشُورْ *əmdi qərik qərkəxür*

[ئەگەر تەركەنىم كەلسە،
تۆركۈنۈم ئوڭشىلىدۇ.
توپۇم (جامائىتىم) چېچىلىپ كەتمەيدۇ،
ئەمدى چېرىك سەپ تارتماقتا.]

ئەگەر خاقانىم كېلىش بىلەنلا يارەم بەرسە، جامائىتىمنىڭ ئەھۋالى ئوڭشىلىدۇ، ئۇرۇق - ئايماقلىرىم تىرىپىرەن بولمايدۇ، ھازىر جەڭچىلەر سەپكە تىزىلىپ بولدى (جَرْكَشُورْ – جَرْ كَشْماكْ *qərkəxür - qərkəxmək*).

جَرْلَشْـدِي qarlaxdï چىرقىراپ يىغلاشتى؛ نەرە تارتىشتى. اُغْـلانْ جَرْلَشْـدِي *oqlan qarlaxdi* — بالىلار چىرقىراپ يىغلاشتى. يَنكـانْ لارْ جَرْلَشْـدِي *yaŋanlar qarlaxdi* — پىللار نەرە تارتىشتى (جَرْلَشُـورْ - جَرْلَشْـماقْ *qarlaxur - qarlaxmak*).

جَكْلَشْـدِي qəkləxdi چەك تاشلاشتى، قۇرئە سېلىشتى. اُلْ مَنِـكْ بِـرْلا جَكْلَشْـدِي *ol mənin birlə qəkləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن چەك تاشلاشتى، قۇرئە سېلىشتى (جَكْلَشُورْ – جَكْلَشْماكْ *qəkləxür - qəkləxmək*).//

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «تَنْفِيزْ» سۆزى بىلەن بېرىلگەن، بېسىم ئاتالاي بۇنىڭ «تَنْفِيزْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇنى مۇۋاپىق دەپ تونۇدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جِكِلِشْدِي qiglixdi چىگىلىشتى، چىڭ چىگىلدى. تُكُونْ قَمُغْ جِكِلِشْدِي — *tügün ḳamuɣ qiglixdi* هەممە تۈگۈنلەر چىڭ چىگىلدى (جِكِلِشُورْ - جِكِلِشْماكْ *qiglixür - qiglixmək*)[1].

جَرْمَشْدِي qərməxdi چۆمەشتى، ئۆرۈشتى. اُلْ مَنكا جَغِغْ جَرْمَشْدِي — *ol maŋa qavïɣ*[2] *qərməxdi* ئۇ ماڭا قامچىنىڭ چۇچىسىنى چۆمىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْمَشُورْ - جَرْمَشْماكْ *qərməxür - qərməxmək*).

سُرْتُشْدِي sürtüxdi سۈرتۈشتى، سۈركەشتى، سۈرمەللەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا قُغُشْقا يَاغْ سُرْتُشْدِي — *ol məniŋ birlə ḳoɣuxḳa yaɣ sürtüxdi* ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆنگە (بەسلىشىپ) ياغ سۈرتۈشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا اَشُقْ سُرْتُشْدِي // — *ol məniŋ birlə axuḳ sürtüxdi* // ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) ئوشۇق سۈرمەللەشتى (سُرْتُشُورْ - سُرْتُشْماكْ *sürtüxür - sürtüxmək*).

سَجْتَشْدِي saqtaxdï چاچلاشتى. اُلارْ اِكّي سَجْتَشْدِي — *olar ikki saqtaxdi* ئۇلار ئىككىسى چاچلاشتى (سَجْتَشُورْ - سَجْتَشْماقْ *saqtaxur – saqtaxmaḳ*).

سِخْتَشْدِي sïhtaxdï ئۆكسۈپ يىغلاشتى، قاقشاشتى. كِشِي قَمُغْ سِخْتَشْدِي — *kixi ḳamuɣ sïhtaxdï* هەممە ئادەم ئۆكسۈپ يىغلاشتى (سِخْتَشُورْ - سِخْتَشْماقْ *sïhtaxur - sïhtaxmaḳ*). بۇ سۆز «غ – *ɣ*» بىلەن «سِغْتَشْدِي *sïɣtaxdï*» مۇ دېيىلىدۇ.

سَذْرَشْدِي səżrəxdi سۈزۈلدى، شالاڭلاشتى، سىيرەكلەشتى. تُونْ سَذْرَشْدِي — *ton səżrəxdi* تون سۈزۈلدى. بُدُونْ سَذْرَشْدِي — *bodun səżrəxdi* خەلق سىيرەكلەشتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ زىچلىقى ئازىيىپ، سىيرەكلىشىپ، شالاڭلىشىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَذْرَشُورْ - سَذْرَشْماكْ *səżrəxür - səżrəxmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۈچىلا شەكلىدە « ك - *k* » ھەرپى كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ساكىنلىق بولۇشىنى توغرا تاپتۇق. شۇنىڭدەك، بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچە مەنىسى « اِسْتَدَّتْ » ئەمەس «اِشْتَدَّتْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بەرگەن ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، شۇ مەنىدە تەرجىمە قىلدۇق.

[2] بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى بۇ يەردە «غ – *ɣ*» بىلەن كەلگەن. لېكىن يازما نۇسخا 187-، 382- بەتلەردە بۇ سۆز «جَڤِغْ» شەكلىدە «ڤ – *v*» بىلەن يېزىلغان. شۇڭا، ترانسكرىپسىيىدە بۇ سۆزنى «*qaviɣ*» دەپ ئالدۇق.

303 II

سِدْرِشْدِي sïdrïxdï سىيرىشتى، كۈرەشتى. اُلْ اَنَكْرْ قارْ سِدْرِشْدِي // — *ol aŋar ḳar sïdrïxdï* ئۇ ئۇنىڭغا قار سىيرىشىپ (كۈرىشىپ) بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِدْرِشُورْ – سِدْرِشْماقْ *sïdrïxur - sïdrïxmaḳ*).

تُغْرَشْدِي toɣraxdï توغراشتى. اُلْ مَنكا اَتْ تُغْرَشْدِي — *ol maŋa ət toɣraxdï* ئۇ ماڭا ئەت (گۆش) توغراشتى، توغرىشىپ بەردى (تُغْرَشُورْ – تُغْرَشْماقْ *toɣraxur - toɣraxmaḳ*).

تِغْرَشْدِي tïɣraxdï دىغراشتى، قەيسەرلەشتى. اُغْلانْ تِغْرَشْدِي — *oɣlan tïɣraxdï* بالىلار دىغراشتى. بۇ سۆز «تِغْراقْ *tïɣraḳ*» كۈچلۈك، غەيرەتلىك» سۆزىدىن ئېلىنغان.

تُغْرُشْدِي toɣruxdï ئاتلاندى، تۇتۇش قىلدى. اُلْ مَنِكْ بِلا يُولْقا تُغْرُشْدِي — *ol məniŋ bilə yolḳa toɣruxdï* ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يولغا ئاتلاندى.

تُغْرَشْدِي toɣraxdï تىتىلدى، قىرقىلىپ كەتتى. تُونْ كِيرْدِنْ تُغْرَشْدِي — *ton kirdin toɣraxdï* تون كىردىن تىتىلدى. ھەرقانداق نەرسە پارچىلانسا ۋە يېرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُغْرَشُورْ – تُغْرَشْماقْ *toɣraxur - toɣraxmaḳ*). //

304 II

سُغْرَشْدِي soɣraxdï شوراشتى، سۈمۈرۈشتى. قُمْلارْ سُوفُغْ سُغْرَشْدِي — *ḳumlar suvuɣ soɣraxdï* قۇملار سۇنى سۈمۈرۈشتى، سىڭدۈرۈۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُغْرَشُورْ – سُغْرَشْماقْ *soɣraxur - soɣraxmaḳ*).

سِغْرُشْدِي sïɣruxdï سىغدۇرۇشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرِكْ سِغْرُشْدِي — *olar bir birig sïɣruxdï* ئۇلار بىر - بىرىنى سىغدۇرۇشتى (سِغْرُشُورْ – سِغْرُشْماقْ *sïɣruxur - sïɣruxmaḳ*).

سَڤْرُشْدِي savruxdï سورۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ سَڤْرُشْدِي — *ol maŋa tarïɣ savruxdï* ئۇ ماڭا ئاشلىق سورۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شورپىنى تېشىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن سورۇشۇپ بېرىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَڤْرُشُورْ // – سَڤْرُشْماقْ *savruxur - savruxmaḳ*).

372

سِقْرِشْدِي sïḳrïxdï ئىسقىرىشتى ~ ئىسقىرتىشتى. اُلارْ بَرْجا سِقْرِشْدِي — *ular barqa sïḳrïxdï* ھەممە ئۇلار (قۇش) ئىسقىرىشتى. يىلان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار كۇشۇلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْرِشُورْ – سِقْرِشْماقْ *sïḳrïxur - sïḳrïxmaḳ*).

تُمْرُشْدِي tomruxdï بەلدەشتى، يۇمىلاق توغراشتى. اُلْ مَنِكْ // بِـرْلا يِغـاجْ تُمْرُشْـدِي
ol mənin birlə yïoqaq tomruxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) ياغاچ
بەلدەشتى (تُمْرُشُورْ – تُمْرُشْماقْ *tomruxur - tomruxmak*).

سَمْرِشْدِي səmrixdi سەمرىشتى. اَتْـلارْ قَمُـغْ سَمْرِشْـدِي *atlar kamuoq səmrixdi* —
ئاتلار ھەممىسى سەمرىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَمْرِشُـورْ – سَمْرِشْـماكْ
səmrixür - səmrixmək).

سِمْرُشْـدِي sümrüxdi سۈمرۈشتى. اُلْ مَنِـكْ بَـرْلا سُـوفْ سِمْرُشْـدِي
ol mənin birlə suv sümrüxdi — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) سۇ
سۈمرۈشتى (سِمْرُشُورْ – سِمْرُشْماكْ *sümrüxür - sümrüxmək*)[1].

سَنْرُشْدِي sanruxdï جۆيلۈشتى؛ تالاش ـ تارتىش قىلىشتى. اَسْرُكْ لارْ قَمُـغْ سَنْرُشْـدِي
əsrüklər kamuoq sanruxdi — مەستلەر ھەممىسى جۆيلۈشتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى
« سَنْدِرِشْـدِي *sandirixdi* — تالاش ـ تارتىش قىلىشتى »دۇر. (سَنْرِشُـوْر –
سَنْرِشْماقْ *sanrixur - sanrixmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَبَنْدا سَنْدِشْ بُلْسا اُرْتْكُونْدا اَرْتِشْ بُلْماسْ

sapanda sandrix bolsa ərtkündə irtəx bolmas[2]

ساپان ۋاقتىدا تالاش ـ تارتىش قىلمىسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

سَتْغَشْدِي satoqaxdï كەمىستىشتى؛ قېرىشتى؛ دوقۇرۇشتى؛ خالاس قىلىشتى. اُلارْ بِيْـر
اِكِنْدِي بِلا سَتْغَشْدِي *olar bir ikindi bilə satoqaxdi* — ئۇلار بىر ـ بىرى بىلەن
قېرىشتى. بىر ـ بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىشقىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ. اُلْ مَنكـا

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسىنىڭ بىرىنچى ھەرپى يازما نۇسخا 311- بەتتە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك، سۈپەتداش شەكلى 261- بەتتە زەممىلىك، ئۆملۈك دەرىجىسى 373- بەتتە ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك ئېلىنغان. ئەينى دەۋردە بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ «*i*» تەلەپپۇز قىلىنىشىمۇ، «*ü*» تەلەپپۇز قىلىنىشىمۇ مۇمكىنەدەك كۆرۈندۇ. بىز ھەممە ئورۇندا «*ü*» بىلەن ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ ماقالىنىڭ ئىككىنچى سۆزى «سَـنْدِشْ» شەكلىدە، بەشىنچى سۆزى «اِرْتِـشْ» شەكلىدە ئېنىقسىز يېزىلغان. بىز بۇ ماقالىنىڭ يازما نۇسخا 203- بەتتىكىسىگە ئاساسەن، بۇ سۆزلەرنى «سَنْدْرِشْ *sandrix*»، «اِرْتَشْ *irtəx*» دەپ ئالدۇق.

يُولْدا سَتْغَشْدِي *ol manə yolda satoqaxdi* — ئۇ ماڭا يولدا دوقۇرۇشتى. اُلارْ اَلِمْ بِرِمْ
بِرْلا سَتْغَشْدِي *olar alïm bərim birlə satoqaxdi* — ئۇلار ئېلىم ـ بېرىمنى خالاس
قىلىشتى. ئوغۇزچە (سَتْغَشُورْ – سَتْغَشْماقْ *satoqaxur - satoqaxmak*).

سِتْغَشْـدِي sïtoqaxdï شىمىرىشتى، شىمايلاشتى. اَرْ قَمُـغْ بِـلاكْ سِتْغَشْـدِي
ər kamuoq biläk sïtoqaxdi — ئادەملەر ھەممىسى بىلەكلىرىنى شىمايلاشتى.
ياردەملىشىش ۋە بەسلىشىش ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (سِتْغَشُورْ – سِتْغَشْـماقْ
sïtoqaxur - sïtoqaxmak).

سَرْقِشْـدِي sarkïxdï سارقىشتى، سارقىدى. بُـوزْدِنْ سُـوفْ//سَرْقِشْـدِي
buzdin suv sarkïxdi — مۇزدىن سۇ (جىق) سارقىدى (سَرْقِشُورْ – سَرْقِشْـماقْ
sarkïxur - sarkïxmak).

سَجْلَشْدِي saqlaxdï چاچلاشتى. اُلْ اِكّـِي بِـلا سَجْلَشْـدِي *ol ikki bilə saqlaxdi* —
ئۇ ئىككىسى بىر ـ بىرى بىلەن چاچلاشتى (سَجْلَشُـورْ – سَجْلَشْـماقْ
saqlaxur - saqlaxmak).

سُجْلُشْدِي suqluxdï سۇغۇرۇشتى، چىقىرىشتى. اُلْ مَنِـكْ اَذاقْ تِـنْ تِكـانْ سُجْلُشْـدِي
ol mənin ažaktin tikən suqluxdi — ئۇ مېنىڭ ئايىغىمدىن تىكەننى
سۇغۇرۇشۇپ بەردى. قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇشۇپ بەرسىمۇ ياكى سۇغۇرۇشۇپ
باقسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجْلُشُـورْ – سُجْلُشْـماقْ
suqluxur - suqluxmak).//

سَرْلَشْـدِي sarlaxdï يۆگەشتى، ئوراشتى. مَنكـا سُـقُلْقْ سَرْلَشْـدِي
ol[1] *manə suvluk sarlaxdi* — ئۇ ماڭا سەللە يۆگىشىپ بەردى. ھەرقانداق بىر
نەرسىنى يۆگەشكە ۋە يۆگەشتە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (سَرْلَشُـورْ –
سَرْلَشْماقْ *sarlaxur - sarlaxmak*).

سُزْلَشْدِي səzləxdi سۆزلەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرلا سُزْلَشْـدِي *ol mənin birlə səzləxdi* — ئۇ
مېنىڭ بىلەن سۆزلەشتى (سُزْلَشُـرْ – سَزْلَشْـماكْ *səzləxür - səzləxmək*). بۇ
سۆزنىڭ ئەسلى «سُوزْلَشْدِي *səzləxdi*»دۇر.

[1] يازما نۇسخىدا «اُلْ» سۆزى يوق. جۈملىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن. بىز بۇنى قوشۇپ قويدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سۈزلۈشدى süzlüxdi سۆزلۈشتى ~ سۆزلدى. سۇ قۇيۇلارنى سۈزلۈشتى (سۈزلۈشۈر - سۈزلۈشمەك süzlüxdi suvlar kamuoq süzlüxdi — süzlüxür - süzlüxmək).

سەلىشدى sïk‚lïxdï سقىلىشتى، قىسىلىشتى. بۇ يەردە سەلىشقان ئادەم كۆپ — bożun barqa sïklïxdi — ھەممە خەلق سقىلىشتى. باشقا نەرسىلەر يەر تارلىق قىلىپ سقىلىشىشىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇزۇم سقىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقْلِشۇر - سِقْلِشماق sïklïxur - sïklïxmak).

سۇمۇلشدى ① sumlïxdï كالدىرلاشتى. تاتنىڭ قۇمۇغى سۇمۇلشىدى // tat kamuoq sumlïxdi — پارسلار ئۆز تىلىدا كالدىرلاشتى. ھەرقانداق كىشى تۇركچىدىن باشقا بىر تىل بىلەن سۆزلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ // (سُمْلِشُر - سُمْلِشماق sumlïxur - sumlïxmak).

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۈچىنچى ھەرپى «ل - l» ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بېسىم ئاتالاي بۇنى زەممىلىك قىلىپ ئالغان. بىز يازما نۇسخا 244 - بەتتىكى «سُمْلِمْ sumlïm — تۇركچە بىلمەيدىغان كىشى» ۋە بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 574 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى «سُمْلِدِي sumlïdi — كالدىرلىدى» ۋە 436 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى «سُمْلِتِي sumlïtti — كالدىرلاتتى»غا ئاساسەن كەسرىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

سَرْمَشْدى sarmaxdï باغلاشتى؛ يۆگەشتى، چىگىچلەشتى. اُلْ مَنكا يِشِغْ سَرْمَشْدِي ol maŋa yïxïq sarmaxdï — ئۇ ماڭا ئارغامچا يۆگىشىپ بەردى، خۇددى دەرەخكە ئارغامچا يۆگىگەندەك (سَرْمَشُورْ - سَرْمَشْماقْ sarmaxur - sarmaxmak). ايشْ سَرْمَشْدِي ix sarmaxdï — ئىش چىگىچلەشتى. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر.

سَرْمَشْدِي sarmaxdï سۆزۈشتى. اُلْ مَنكا بَلِقْ سَرْمَشْدِي ol maŋa balïk sarmaxdï — ئۇ ماڭا بېلىق سۆزۈشۈپ بەردى. قازاندىن تۇتماچ (چۆچ) سۆزۈشۈپ بەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سۆيۈق نەرسە ئىچىدىن باشقا // بىر نەرسىنى سۆزۈۋېلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْمَشُورْ - سَرْمَشْماكتْ sarmaxur - sarmaxmak)[1].

تَنْجِشْدِي tïnqïxdï تىنچىشتى. اَتْلارْ قَمُغْ تَنْجِشْدِي ətlər kamuoq tïnqïxdï — گۆشلەر تىنچىپ قالدى (تَنْجِشُورْ - تَنْجِشْماقْ tïnqïxur - tïnqïxmak)[2].

سَنْجِشْدِي sanqïxdï سانجىشتى. اُلارْ اِكّي سَنْجِشْدِي olar ikki sanqïxdï — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرگە خەنجەر) سانجىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَنْجِشُورْ - سَنْجِشْماقْ sanqïxur - sanqïxmak). بَكْلارْ سَنْجِشْدِي bəglər sanqïxdï — بەگلەر بىر - بىرىنى سانجىشتى ۋە تارمار قىلىشتى. //

تَبْرَشْدِي tapraxdï لوكۇلداشتى، سەكرەشتى. تَقَى قَمُغْ تَبْرَشْدِي təvə kamuoq tapraxdï — تۆگىلەر ھەممىسى سەكرەشتى (تَبْرَشُورْ - تَبْرَشْماقْ tapraxur - tapraxmak). بۇ تۆگىگە خاس سۆز[3].

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق - k» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - k» غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 438 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن، مەستىرىنى «ق - k» بىلەن ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت - t» فەتھىلىك يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 565 - بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «تِنْجِيدِي tïnqïdï» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ۋە ھازىرقى تىلىمىزدىكى قوللىنىلىشىنى ئاساس قىلىپ، «ت - t» ھەرپىنى كەسرىلىك ئالدۇق.

③ بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «قَفَرتَ» ئەمەس «قفزت» بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بەرگەن. ھەمقەتەن يازما نۇسخا 566 - بەتتە بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «تَبْرِيدِي» ئەرەبچىدە «وَثَبَ - سەكرەش» دەپ ئىزاھلانغان. بىزمۇ شۇنى ئاساس قىلدۇق.

تَتْرُشْدِي tatruxdï تېتىقۇزۇشتى. ئۇلارْ بِيرْاِكِنْدِيكَا اَتْ تَتْرُشْدِي *olar bir ikindigə ət tatruxdi* — ئۇلار بىر - بىرىگە گۆش (ئەت) تېتىقۇزۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتْرُشُورْ - تَتْرُشْماقْ *tatruxur - tatruxmaq*).

تِتْرَشْدِي titrəxdi تىترەشتى. كِشِي تُمْلِغْدِنْ تِتْرَشْدِي *kixi tumlïqdïn titrəxdi* — كىشىلەر سوغۇقتىن تىترەشتى. ھەر قانداق بىر نەرسە چۈڭۈلۈپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِتْرَشُورْ - تِتْرَشْماكْ *titrəxür - titrəxmək*).

قُبْرُشْدِي kˌopruxdï قوپۇرۇشتى. اُلْ مَنكا قُشْ // قُبْرُشْدِي *ol maŋa kˌux kˌopruxdi* — ئۇ ماڭا قۇشنى قوپۇرۇشۇپ بەردى. ھەرقانداق نەرسىنى قوپۇرۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُبْرُشُورْ - قُبْرُشْماقْ *kˌopruxur - kˌopruxmaq*).

قُتْرُشْدِي kˌutruxdï قۇتراشتى. اُغْلانْ قُتْرُشْدِي *oqlan kˌutruxdi* — بالىلار قۇتراشتى (قُتْرُشُورْ – قُتْرُشْماقْ *kˌutruxur - kˌutruxmaq*).

قُتْرُشْدِي kˌotruxdï تۆكۈشتى، بوشىتىشتى. اُلْ مَنكا قَابْ قُتْرُشْدِي *ol maŋa kˌap kˌotruxdi* — ئۇ ماڭا قاپ بوشىتىشپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُتْرُشُورْ – قُتْرُشْماقْ *kˌotruxur - kˌotruxmaq*). //

قَجْرُشْدِي kˌaqruxdï قاچۇرۇشتى. اُلارْ اِكّي قَجْرُشْدِي *olar ikki kˌaqruxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) قاچۇرۇشتى (قَجْرُشُورْ – قَجْرُشْماقْ *kˌaqruxur - kˌaqruxmaq*).

قُرْدَشْدِي kˌurdaxdï قۇرداشتى، قۇرداشلىق قىلدى. اُلْ بَكْ بِرْلا قُرْدَشْدِي *ol bəg birlə kˌurdaxdi* — ئۇ بەگ بىلەن قۇرداشلىق قىلدى، يەنى بەگ بىلەن بىر قاتاردا// ئولتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرْدَشُورْ – قُرْدَشْماقْ *kˌurdaxur - kˌurdaxmaq*).

قَذْرِشْدِي kˌaźrïxdï قايرىشتى، تولغاشتى؛ رەت قىلىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا بُيُونْ قَذْرِشْدِي *ol mənïŋ birlə boyun kˌaźrixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) بويۇن قايرىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلارْ اِكّي سُوزْ قَذْرِشْدِي *olar ikki səz kˌaźrïxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنىڭ) سۆزىنى رەت قىلىشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ايشي اَنِكْ اَرْتَشِبْ	*ixi aniŋ artaxïp*
اُغْرَقْ بِلا اُرْتَشِبْ	*oqrak bilə ərtəxip*
بُيْنِنْ اَلِبْ قَذْرِشِبْ	*boynïn alïp kˌaźrïxïp*
تُتْغُنْ اَلِبْ قُلْ سَتارْ	*tutoqun alïp kˌul satar*

[ئۇنىڭ ئىشى بۇزۇلۇپ،
ئوغراق بىلەن ئۆرتىشىپ (ئوت قويۇشۇپ)،//
بويىنىنى ئېلىپ قايرىشىپ،
تۇتقۇن ئېلىپ قۇل ساتىدۇ.]

بىر تۇتقۇن تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇنىڭ ئىشى چاتاق بولدى، ئۇلارنىڭ ھەممە ئايماقلىرى باشقا قەبىلىلەرگە دەھشەت سالدى، بىر - بىرىنىڭ بويۇنلىرىنى قايرىشقاندىن كېيىن ئەسىر ئېلىندى، تۆلەم ئۈچۈن قۇل قىلىنىپ سېتىلىدىغان بولدى.

قِسْرُشْدِي kˌïsruxdï قىسقارتىشتى. اُلْ اَنكَرْ قِسْماقْ قِسْرُشْدِي *ol aŋar kˌïsmaq kˌïsruxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۇزەڭگە بېغىنى (قېيىشنى) قىسقارتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْرِشُورْ – قِسْرِشْماقْ *kˌïsrïxur - kˌïsrïxmaq*)[1].

قَقْرُشْدِي kˌavruxdï قورۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِغْ قَقْرُشْدِي *ol maŋa tariq kˌavruxdi* — ئۇ ماڭا بۇغداي قورۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «غ – q» ھەرپى بىلەن «قَغْرُشْدِي *kˌaqruxdi*» مۇ دېيىلىدۇ (قَقْرُشُورْ – قَقْرُشْماقْ *kˌavruxur - kˌavruxmaq*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ر - r» ھەرپىگە ئۆتكەن زامان شەكلىدە زەممە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىدە كەسرە قويۇلغان. بىز ئەينەن ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قَقْرَشْدِي qaqraxdï قاقشىدى، تارتىلدى، قاغجىرىدى.// سُوۋْ لارْ قَمُغْ قَقْرَشْدِي *suvlar qamuoq qaqraxdi* — سۇلار پۈتۈنلەي تارتىلدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە ئازايسا ۋە تارتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَقْرَشُورْ – قَقْرَشْماقْ *(qaqraxur - qaqraxmaq)*. شۇنىڭدەك ئىششىق يانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِقْرِشْدِي qïqrïxdï قىرقىراشتى، ژارقىراشتى. اَرَنْ قَمُغْ قِقْرِشْدِي *arən qamuoq qïqrïxdi* — ھەممە ئادەملەر قىرقىراشتى (قِقْرِشُورْ – قِقْرِشْماقْ *(qïqrïxur - qïqrïxmaq)*.[1]

قُبْزَشْدِي qobzaxdï قوبۇز چېلىشتى. قِيزْلارْ قُبْزَشْدِي *qïzlar qobzaxdi* — قىزلار (بەسلىشىپ) قوبۇز چېلىشتى (قُبْزَشُورْ – قُبْزَشْماقْ *(qobzaxur - qobzaxmaq)*.

قَرْغَشْدِي qaroqaxdï قارغاشتى. اُلارْ اِكّي قَرْغَشْدِي *olar ikki qaroqaxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) قارغاشتى// (قَرْغَشُورْ – قَرْغَشْماقْ *(qaroqaxur - qaroqaxmaq)*.

قِرْغَشْدِي qïroqaxdï لەنەت ئوقۇشتى. اُلارْ اِكّي قِرْغَشْدِي *olar ikki qïroqaxdi* — ئۇلار ئىككىسى// (بىر - بىرىگە) لەنەت ئوقۇشتى (قِرْغَشُورْ - قِرْغَشْماقْ *(qïroqaxur - qïroqaxmaq)*.

يَسْغَشْدِي tasoqaxdï كاچاتلاشتى. اُلارْ اِكّي يَسْغَشْدِي *olar ikki tasoqaxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) كاچاتلاشتى (يَسْغَشُورْ – يَسْغَشْماقْ *(tasoqaxur - tasoqaxmaq)*.[2] يارەملىشىش ۋە بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ق – q» ئۆتكەن زامانداما ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلىپ، كېيىن فەتھە سىزىۋېتىلگەن، كەلگۈسى زامان بىلەن مەسىتەردىمۇ ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز «دىۋان» نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ق – q»نىڭ كەسرىلىك كەلگەنلىكىنى ۋە ھازىرقى قوللىنىلىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۇچىلا شەكلىدە بىرىنچى ھەرپ «ى - y» بىلەن يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 570 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى «تَسْغَادي» ۋە 433- بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى «تَسْغَتي» غا ئاساسەن، ئۇنى «ت- t» بىلەن ئالدۇق.

تُلْغَشْدِي toloqaxdï تولغاشتى، تولاشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يُونْكْ تُلْغَشْدِي *ol mənïŋ birlə yuŋ toloqaxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) يۈك تولاشتى. ھەرقانداق نەرسىنى تولغاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. كىشىنىڭ قورسىقى تولغىسىمۇ// شۇنداق دېيىلىدۇ (تُلْغَشُورْ – تُلْغَشْماقْ *(toloqaxur - toloqaxmaq)*.

قَرْڤَشْدِي qarvaxdï مالتىلاشتى، ئىزدەشتۇردى، قاراشتۇردى. اُلْ مَنكا سُڤْدا نانْكْ قَرْڤَشْدِي *ol maŋa suvda nəŋ qarvaxdi* — ئۇ ماڭا سۇدىن بىر نەرسە مالتىلىشىپ بەردى. قارا!ڭغۇدا قول بىلەن بىر نەرسىنى ئىزدەشتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْڤَشُورْ — قَرْڤَشْماقْ *(qarvaxur - qarvaxmaq)*.

قُرْقُشْدِي qorquxdï قورقۇشتى. اُلارْ اِكّي قُرْقُشْدِي لارْ *olar ikki qorquxdilar* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىدىن) قورقۇشتى (قُرْقُشُورْ – قُرْقُشْماقْ *(qorquxur - qorquxmaq)*.

قِرْقِشْدِي qïrqïxdï قىرقىشتى. اُلْ مَنكا يُونْك قِرْقِشْدِي *ol maŋa yuŋ qïrqïxdi* — ئۇ ماڭا يۇك قىرقىشىپ بەردى (قِرْقِشُورْ – قِرْقِشْماقْ *(qïrqïxur - qïrqïxmaq)*.

قِزْلَشُو qïzlaxu: اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ اَتّي قِزْلَشُو *ol mənïŋ birlə oq attï qïzlaxu* — ئۇ مېنىڭ بىلەن دېدەك قىز تىكىشىپ ئوق ئېتىشتى (قِزْلَشُورْ – قِزْلَشْماقْ *(qïzlaxur - qïzlaxmaq)*.

قَرْمَشْدِي qarmaxdï قارماشتى، بۇلاشتى، قارماللاشتى. اُلْ مَنِكْ // بِرْلا تَڤارْ قَرْمَشْدِي *ol mənïŋ birlə tavar qarmaxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (بەسلىشىپ) مال بۇلاشتى. بۇلاشقا يارەملەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْمَشُورْ – قَرْمَشْماقْ *(qarmaxur - qarmaxmaq)*. بۇنىڭ ئەسلى «قَرْمالَشْدِي – قَرْمالَشُورْ – قَرْمالَشْماقْ *«qarmalaxdi - qarmalaxur - qarmalaxmaq*»دۇر.

قِسْتَشْدِي[1] qasnaxdi تىترەشتى، غىڭشىشتى. اِتْ قَمُغْ تُمُلْغُدِنْ قِسْتَشْدِي *it qamuoq tumluoqdïn qasnaxdi* — ھەممە ئىتلار سوغۇقتىن (تىترەپ) غىڭشىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِسْتَشُورْ – قِسْتَشْماقْ *(qasnaxur - qasnaxmaq)*.

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «قِسْتَشْدِي» شەكلىدە يېزىلغان، ئەمما يازما نۇسخا 438- بەتتە «قَسْنَتي»، 576- بەتتە «قَسْنادي» شەكلىدە يېزىلغان. شۇڭا بىز «qasnaxdi» دەپ ئالدۇق ھەم كەلگۈسى زامان شەكلىنى قوشۇپ قويدۇق.

كَكْتَشْدِي kəktəxdi كەك ساقلاشتى. ئُالارْ اِكّي كَكْتَشْدِي *olar ikki kəktəxdi* — ئۇلار ئىككىسى كەك ساقلاشتى (كَكْتَشُورْ - كَكْتَشْماكْ *kəktəxür - kəktəxmək*).

كَرْتِشْدِي kərtixdi كەرتىشتى. ئُلْ مَنكا يِغاچْ كَرْتِشْدِي *ol maŋa yïoqaq kərtixdi* — ئۇ ماڭا ياغاچ كەرتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلىشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَرْتِشُورْ - كَرْتِشْماكْ *kərtixür - kərtixmək*).//

كُتْرُشْدِي kətrüxdi كۆتۈرۈشتى. ئُلْ مَنكا يُكْ كُتْرُشْدِي *ol maŋa yük kətrüxdi* — ئۇ ماڭا يۈك كۆتۈرۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْرُشُورْ - كُتْرُشْماكْ *kətrüxür - kətrüxmək*).//

كَجْرُشْدِي kəqrüxdi كەچۈرۈشتى. ئُالارْ بِيرْ بِيرْنِيكْ يازُوقِنْ كَجْرُشْدِي *olar bir birniŋ yazukïn kəqrüxdi* — ئۇلار بىر - بىرنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈشتى. ئىككى كىشى بىر - بىرىنى دەپ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ياردەملەشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَجْرُشُورْ - كَجْرُشْماكْ *kəqrüxür - kəqrüxmək*).

كَذْرُشْدِي kəżrüxdi كىيدۈرۈشتى. ئُالارْ اِكّي تُونْ كَذْرُشْدِي *olar ikki ton kəżrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىگە) تون كىيدۈرۈشتى (كَذْرُشُورْ - كَذْرُشْماكْ *kəżrüxür - kəżrüxmək*).

كَذْرِشْدِي kəżrixdi قاقلاشتى. ئُلْ مَنكا اَتْ كَذْرِشْدِي *ol maŋa ət kəżrixdi* — ئۇ ماڭا گۆش قاقلىشىپ بەردى (كَذْرِشُورْ - كَذْرِشْماكْ *kəżrixür - kəżrixmək*).

كُكْرَشْدِي kəkrəxdi گۈلدۈرلەتتى، گۈركىرەتتى، ھۆركىرەتتى. // بُلِتْ لارْ قَمُغْ كُكْرَشْدِي *bulïtlar kamuoq kəkrəxdi* — ھەممە بۇلۇتلار گۈلدۈرلەشتى. بُغْرالارْ كُكْرَشْدِي *buoqralar kəkrəxdi* — بۇغرالار ھۆركىرەشتى. جەك مەيدانىدا باتۇرلارنىڭ نەرە تارتقىنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «اَلْبْ لارْ كُكْرَشْدِي *alplar kəkrəxdi*» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْدِي اَسِنْ اَسْنَيُو *kəldi əsin əsnəyü*

قاذْقا تُكَلْ اُسْنَيُو *każka tügəl üsnəyü*[1]//

كِرْدِي بُدُونْ قُسْنَيُو *kirdi bodunkasnayu*[2]

قَرا بُلِتْ كُكْرَشُورْ *kara bulitkəkrəxür*

[غۇر - غۇر شامال ئەسسىدى،
ئۇ پۇتۇنلەي شۇئرغانغا ئوخشايتتى،
خەلق تىترىشىپ كەتتى،
قارا بۇلۇت گۈركىرىشەر.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: غۇر - غۇر شامال چىقتى، ئۇ خۇددى شۇئرغانغا ئوخشايتتى، خەلق سوغۇقتىن تىترەشتى ۋە قارا بۇلۇت كېلىپ گۈلدۈرلىدى (كُكْرَشُورْ - كُكْرَشْماكْ *kəkrəxür - kəkrəxmək*).

كَمْرُشْدِي kəmrüxdi كېمىرىشتى. ئُالارْ اِكّي سُنكُوكْ كَمْرُشْدِي *olar ikki səŋük kəmrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بەسلىشىپ) سۆڭەك كېمىرىشتى (كَمْرُشُورْ// - كَمْرُشْماكْ *kəmrüxür - kəmrüxmək*).

كِزْلَشْدِي kizləxdi يوشۇرۇشتى. ئُالارْ اِكّي تَقارْ كِزْلَشْدِي *olar ikki tavar kizləxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىردىن) تاۋار يوشۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِزْلَشُورْ - كِزْلَشْماكْ *kizləxür - kizləxmək*).

[1] «ئوخشىماق» مەنىسىدىكى بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجە مەستىرى يازما نۇسخا 147 - بەتتە «اُسْنامَاكْ *üsnəmək*» شەكلىدە، مەجبۇرىي دەرىجە مەستىرى يازما نۇسخا 137 - بەتتە « اُسْنَتْماقْ *usnatmak*» شەكلىدە بېرىلگەن. بۇ سۆز شۇ دەۋردە ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا كېرەك. بىز بۇ يەردە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق شەكلىنى ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ يېرىدە «قُسْنَيُو» شەكلىدە يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 428-، 508-، 576-بەتلەردىكى يېزىلىشىغا قاراپ، «قَسْنَيُو *kasnayu*» شەكلىدە ئالدۇق.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كَزْلَشْدِي kəzləxdi گەزلەشتى، بەتلەشتى. اُلْ اَنكَرْ اُقْ كَزْلَشْدِي *ol aŋar ok kəzləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئوق گەزلىشىپ باقتى، يەنى ئوققا گەز چىقىرىشىپ باقتى. بۇ ئىشتا ياردەملەشسەمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (كَزْلَشُورْ - كُزْلَشْماكْ *kəzləxür - kəzləxmək*).

كُزْلَشْدِي kəzləxdi كۆزلەشتى، كۆز تىكىشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا كُزْلَشْدِي *ol mənin birlə kəzləxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كۆزلەشتى، كۆز تىكىشتى (كُزْلَشُورْ - كُزْلَشْماكْ *kəzləxür - kəzləxmək*).

كَسْلِشْدِي kəslixdi كېسىلدى، ئۈزۈلدى. كَسْلِشْدِي نَانْكْ *kəslixdi nəŋ* — نەرسە كېسىلدى، // يەنى پارچە - پارچە // بولدى (كَسْلِشُورْ - كَسْلِشْماكْ *kəslixür - kəslixmək*).

كُكْلَشْدِي kəkləxdi كۆكلەشتى، يېپىشتى، گىرەلەشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدِي *ol anïŋ birlə kəkləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆكلەشتى، گىرەلىشىۋالدى. بۇ سۆز «كُكْتَشْدِي *kəktəxdi*»مۇ دېيىلىدۇ.

كُكْلَشْدِي kəkləxdi كۆكلەشتى: تۇغقانچىلىق قىلىشتى. اُلْ اَنكَرْ اَذَرْ كُكْلَشْدِي *ol aŋar əzər kəkləxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئېگەر كۆكلىشىپ بەردى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا كُكْلَشْدِي *ol anïŋ birlə kəkləxdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تۇغقانچىلىق قىلىشتى (كُكْلَشُورْ - كُكْلَشْماكْ *kəkləxür - kəkləxmək*). بۇ سۆز بۇلغارچە.

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار تۆت تۈرلۈك مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچى، ئىش - ھەرىكەتتە ياردەملىشىش ياكى بەسلىشىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَكا يُكْ كُتْرُشْدِي *ol maŋa yük kətrüxdi* — ئۇ ماڭا يۈك كۆتۈرۈشۈپ بەردى» دېگەندەك. يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمدەك، بۇ يەردە «مَكا *maŋa* — ماڭا» سۆزىنىڭ كەلتۈرۈلۈشى// پېئىلنىڭ ياردەملىشىش مەنىسىدە

كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «مَنِكْ بِرْلا *maniŋ birlə*— مېنىڭ بىلەن» ئىبارىسىنىڭ كەلتۈرۈلۈشى پېئىلنىڭ بەسلىشىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِكْ بِرْلا سَكْرِشْدِي *ol maniŋ birlə səkrixdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن (قايسىمىز ياخشى سەكرەيمىزكىن دەپ) سەكرىشىپ باقتى».

ئىككىنچى، ئىككى ھەرپلىك پېئىللاردىن ياسالغان پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «قَجْتِي *qaqti* — قاچتى» پېئىلىدىن ياسالغان «قَجْرُدِي *qaqurdi* — قاچۇردى»دىن يەنە «قَجْرُشْدِي *qaqruxdi* — (ئىككى كىشى بىر – بىرىنى) قاچۇرۇشتى» دېگەن پېئىل ياسالغانغا ئوخشاش. بۇ يەردە «ش – *x*» ھەرپى «مُفَاعَلَةً» ۋەزنىدىكى پېئىللارغا ئوخشاش ئۆملۈكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «سُوقْ كَجْتِي *suv kəqti* — سۇ كەچتى» پېئىلىدىن «كَجُرْدِي *kəqürdi* — كەچتۇردى» پېئىلى ياسىلىپ، بۇنىڭدىن يەنە «سُوقْ كَجْرُشْدِي *suv kəqrüxdi* — (ئىككى كىشى بىر - بىرىنى) سۇدىن ئۆتكۈزۈشتى» دېگەن پېئىل ياسالغانغا ئوخشاش.

بۇ شەكىلدە ئىكى ھەرپلىكلەر ئاۋۋال بىر ھەرپ قوشۇلۇش بىلەن ئۈچ ھەرپلىككە، ئاندىن يەنە بىر ھەرپ//(«ش-*x*») قوشۇلۇش بىلەن تۆت ھەرپلىككە ئايلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن تۈزۈلگەن پېئىل بولۇپ، ئۇ تىكىشىش ۋە قىمار مەنىسىنى بېرىدۇ. بۇ مەنىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچە «ل – *l*» بىلەن «ش – *x*» (لَشُو *laxu // laxü*)دۇر. مەسىلەن: «كىم ئۇتسا، تىكىلگەن نەرسىنى شۇ ئالىدۇ» دېگەن مەنىدە «اُلْ مَنِكْ بِرْلا اُقْ اَتِي اَتْلَشُو *ol maniŋ birlə ok, atti atlaxu* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات تىكىپ ئوق ئېتىشتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ كەڭ قوللىنىلىدىغان قائىدە، بۇ قائىدە بويىچە ئىسىملاردىن (ئۇ ئىسىملار ئۆزىراپ كەتكەن بولسىمۇ) مۇشۇ مەنىدىكى پېئىللار ياسىلىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

«اُلْ مِنَكْ بِرْلا اُيْنادِي كُكُرْجْكُونْلَشُو — *ol mənin birlə oynadī kөgürqgünləxü* ئۇ مېنىڭ بىلەن كەپتەر تىكىپ ئويناشتى». شۇنىڭدەك، «كىم ئوزۇپ چىقسا، شۇ يەڭگەن بولۇپ، توشقاننى ئالدۇ» دېگەن مەنىدە. «اُلْ اَتْ يَرِشْدِي مَنِكْ بِيلا تَقِشْغانْلَشُو — *ol at yarixdī mənin bilə tavixoanlaxu*//ئۇ مېنىڭ بىلەن توشقان تىكىپ ئات چېپىشتى» دېگەندەك. بۇ قائىدە ھەممە پېئىللارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

تۆۋەنچى، پېئىل بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مۇنداق شەكىل ئاز ئۇچرايدۇ.// مەسىلەن: «اِيِشْ بُرُشْدِي[1] *ix burbaxdī* — ئىش چىگىلىشتى»، «يِبْ بُيْمَشْدِي *yip buymaxdī* — يىپ يۆمىشاپ كەتتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بَغْرِقْتِي baoqrīk,tï باغرى تارتىشتى. اَجْ اَرْ بَغْرِقْتِي *aq ər baoqrikti* — ئادەم بېغىرقىدى، ئاچ//ئادەمنىڭ باغرى تارتىشتى، باغرى بىقىنىغا چاپلاشتى (بَغْرِقارْ – بَغْرِقْماقْ *baoqrikar - baoqrikmak*)[2].

بُلْدُقْتِي bulduk,tï تېپىلدى. بُلْدُقْتِي نانْكْ *buldukti nan* — نەرسە تېپىلدى (بُلْدُقارْ - بُلْدُقْماقْ *buldukar - buldukmak*).

تُتْسُقْدِي tutsuk,dï تۇتۇلدى، تۇتقۇن بولدى. اَرْ يَغِي قا تُتْسُقْدِي *ər yaoīka tutsukdī* — ئادەم يېغىغا (دۇشمەنگە) تۇتۇلۇپ قالدى، تۇتقۇن بولدى (تُتْسُقارْ - تُتْسُقْماقْ *tutsukar - tutsukmak*).

---

[1] بۇ پېئىل بۇ يەردە «بُرُشْدِي *buruxdī*» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچە «اِلْتَحَّ الْاَمْرُ — ئىش چىرماشقان، چىگىچلەنگەن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭدەك، بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 565- بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسى «بُرْبادِي *burbadī*»، 381- بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسى «بُرْبَلْدِي *burbaldī*»، 428- بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى «بُرْبَتِّي *burbattī*» بولۇپ كەلگەن، 368- بەتتىكى «بُرْباشْدِي *burbaxdī*» بولسا ئۆز مەنىسىدىلا كەلگەن. شۇڭا، بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزى «بُرْبا *burba*» بولۇشى كېرەك. ئاخىرىغا «ش – *x*» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان بۇ پېئىل ئاپتونۇمنىڭ مۇشۇ قىسمىدىكى پېئىللارنىڭ تۆۋەنچى خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا ئېيتقىنىمىزدەك، يۇقىرىدىكى ئۈچ تۈرلۈك مەنىنى بەرمەي، يەنىلا ئاددىي دەرىجىدىكى مەنىدە كەلگەن. شۇڭا، بىز «بُرْباشْدِي *burbaxdī*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى ببرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

تُنْجُقْتِي tunquk,tï تۇنجۇقتى. اَرْ تُنْجُقْتِي *ər tunqukti* — ئادەم تۇنجۇقتى، يەنى قايغۇدىن نەپەس ئالالمىغۇدەك بولۇپ قالدى. سُغُرْ تُنْجُقْتِي *suoqur tunqukti* — سۇغۇر تۇنجۇقتى، يەنى ئەتىياز كەلگۈچە چىقمايدىغان بولۇپ قىشلىق ئىنىغا كىردى. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ قىشلىق ئىنىغا كىرىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُنْجُقارْ - تُنْجُقْماقْ *tunqukar - tunqukmak*).//

سَنْجِقْتِي sanqïk,tï يېڭىلدى، تارمار قىلىندى. يَغِي سَنْجِقْتِي *yaoī sanqikti* — يېغا تارمار قىلىندى. كىشىگە نەيزە سانجىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَنْجِقارْ - سَنْجِقْماقْ *sanqikar - sanqikmak*).

بَسْسِقْتِي bassïk,tï بېسىقتى، بېسىلدى. اَرْ يَغِي قا بَسْسِقْتِي *ər yaoīka bassïkti* — ئادەم يېغا (دۇشمەن) تەرىپىدىن بېسىقتۇرۇلدى، دۇشمەننىڭ كېچىلىك باسقۇنىغا ئۇچرىدى ۋە تۇتۇلۇپ قالدى (بَسْسِقارْ - بَسْسِقْماقْ *bassïkar - bassïkmak*).

سَقْرُقْتِي savruk,tï شۇرقىردى، قۇيۇلدى، شارقىردى. كُوزْدَنْ ياشْ سَقْرُقْتِي *kөzdən yax savrukti* — كۆزدىن ياش قۇيۇلدى. سۇ جىلغىلاردىن ئۆركەشلەپ شارقىراپ ئاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُوزُمْ يَشِي سَقْرُقْبْ قُوذِي اَقارْ — *kөzüm yaxī savrukup kożī akar*

بِلْنِبْ اَزُونْ اَمْكَكْنْ تُوكَلْ اُقارْ — *bilnip azun əmgəkin tügəl ukar*//

[كۆزۈمنىڭ يېشى شۇرقىراپ تۆۆەنگە ئاقىدۇ،
دۇنيانىڭ پۈتكۈل جاپا - ئەمگەكلىرىنى بىلىپ.]

دۇنيانىڭ پۈتۈن جاپا - مۇشەققەتلىرىنى ئويلىسام، كۆزۈمنىڭ يېشى شۇرقىراپ ئاقىدۇ (سَقْرُقارْ - سَقْرُقْماقْ *savrukar - savrukmak*).

بِلْسِكْتِي bilsikti بىلىندى. اَنِكْ يَشُتْ اِيشِي بِلْسِكْتِي *anïŋ yaxut ixi bilsikti* — ئۇنىڭ يوشۇرۇن ئىشى بىلىندى//(بِلْسِكارْ - بِلْسِكْماكْ *bilsikar - bilsikmak*).

بُرْبَلْدِي burbaldï چاتاقلاشتى، چىگىچلەشتى. اَنِكْ اِيشِي بُرْبَلْدِي *anïŋ ixi burbaldī* — ئۇنىڭ ئىشى چىگىچلەشتى (بُرْبَلُورْ - بُرْبَلْماقْ *burbalur – burbalmak*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بُكْسُلْدِي bəgsüldi بۆسۈلدى، يېرىلدى. قابْ بُكْسُلْدِي *kap bəgsüldi* — قاپ بۆسۈلدى. هەرقانداق قاپ بۆسۈلسە ۋە يېرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُكْسُلُورْ - بُكْسُلْماكْ *bəgsülür - bəgsülmək*).

تُرْبُلْدِي türpüldi تۈرپىكلەندى ~ چوپسىلاندى. يِغاجْ تُرْبُلْدِي *yïqaq türpüldi* — ياغاچ چوپسىلاندى (تُرْبُلُورْ - تُرْبُلْماكْ *türpülür - türpülmək*).// II 331

تَرْتِلْدِي tartïldï تارتىلدى، ئۆلچەندى، كېرىلدى. يَرْماقْ تَرْتِلْدِي *yarmak tartïldï* — يارماق تارتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرْتِلُورْ - تَرْتِلْماقْ *tartïlur – tartïlmak*). تانا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر تارتىلسا (كېرىلسە)مۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تُرْتُلْدِي türtüldi سۈركەلدى، سۈرۈلدى، سۇۋالدى. تَرِيكا ياغْ تُرْتُلْدِي *tərigə yaq türtüldi* — تېرىگە ياغ سۈركەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْتُلُورْ - تُرْتُلْماكْ *türtülür - türtülmək*).

جَرْتِلْدِي qərtildi كەتتى، يوقالدى، قولدىن چىقتى. جَرْتِلْدِي نانْكْ *qərtildi nəŋ* — نەرسە يوقالدى، يەنى قولدىن چىقتى (جَرْتِلُورْ - جَرْتِلْماكْ *qərtilür - qərtilmək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ سِزْدَنْ قُتْ جَرْتِلُورْ *ərdəm sizdən kut qərtilür*

ئەردەمسىزدىن قۇت كېتىدۇ.

يەنى پەزىلەتسىز ئادەمدىن بەخت ـ دۆلەت كېتىدۇ.

تَتْرُلْدِي tətrüldi تەتۈر ئۆرۈلدى، تەتۈر بولدى. يِيلْ تَتْرُلْدِي *yəl tətrüldi* — يەل (شامال) تەتۈر ئۆرۈلدى،// يەنى جەنۇب شامىلى شىمالغا ۋە شىمال شامىلى جەنۇبقا ئۆرۈلدى. تَتْرُلْدِي نانْكْ *tətrüldi nəŋ* — نەرسە تەتۈر بولدى. اَرْ قِلِقِي تَتْرُلْدِي *ər kïlïkï tətrüldi* — ئادەمنىڭ قىلىقى تەتۈر بولدى، يەنى ئادەم بەتخۇي بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَتْرُلُورْ - تَتْرُلْماكْ *tətrülür - tətrülmək*). II 332

تُغْرَلْدِي tooqraldï توغرالدى، ئورىلىپ كەتتى. اَتْ تُغْرَلْدِي *ət tooqraldï* — ئەت توغرالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُغْرَلُورْ - تُغْرَلْماقْ *tooqralur - tooqralmak*). تُونْ كِيرْدَنْ

تُغْرَلْدِي *ton kirdən tooqraldï* — تون كىردىن توغرالدى (قىرقىلدى). پۇت يېرىلسا ۋە هەرقانداق بىر توقۇلما رەخت ئورىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُغْرَلُورْ - تُغْرَلْماقْ *tooqralur - tooqralmak*).

تَلْقِلْدِي talkïldï كەينىگە سۈرۈلدى، داجىدى، دوقۇردى. تَلْقِلْدِي نانْكْ *talkïldï nəŋ* — نەرسە دوقۇرىدى، يەنى بىر نەرسىگە سوقۇلۇپ كەينىگە داجىدى. اِيشْ تَلْقِلْدِي *ïx tal kïldï* — ئىش (كەينىگە) سۈرۈلدى. يُكْ تَلْقِلْدِي *yük talkïldï* — يۈك (تاغقا ئۇرۇلۇپ) سۈرۈلدى (تَلْقِلُورْ - تَلْقِلْماقْ *talkïlur - talkïlmak*).// II 333

تِرْمَلْدِي tïrmaldï تىرمىلاندى، تاتىلاندى. اَنِكْ يُوزِي تِرْمَلْدِي *anïŋ yüzi tïrmaldï* — ئۇنىڭ يۈزى تىرمىلاندى (تِرْمَلُورْ - تِرْمَلْماقْ *tïrmalur - tïrmalmak*).

جَڤْرُلْدِي qəvrüldi چۆرۈلدى، چۆرگىلىدى. جِغْرِي جَڤْرُلْدِي *qïqrï qəvrüldi* — چىغرىق چۆرگىلىدى. هەرقانداق نەرسىنىڭ چۆرگىلىشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (جَڤْرُلُورْ - جَڤْرُلْماكْ *qəvrülür - qəvrülmək*). 381

جَرْمَلْدِي qərməldi چۆمەلدى، ئۆرۈلدى. جَڤِغْ جَرْمَلْدِي *qavïq qərməldi* — تارسىلداق (قامچىنىڭ چۇچىسى) چۆمەلدى (جَرْمَلُورْ - جَرْمَلْماكْ *qərməlür - qərməlmək*).

سُرْتُلْدِي sürtüldi سۈرتۈلدى، سۈرۈلدى. سُرْتُلْدِي نانْكْ *sürtüldi nəŋ* — نەرسە سۈرتۈلدى. بۇ ئىشنى باشقىلار قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر. تَرِيكا ياغْ سُرْتُلْدِي *tərigə yaq sürtüldi* — تېرىگە ياغ سۈرتۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْتُلُورْ - سُرْتُلْماكْ *sürtülür - sürtülmək*).

سَنْجِلْدِي sanqïldï سانجىلدى. بِجاكْ تامْقا سَنْجِلْدِي *piqək tamka sanqïldï* — پىچاق تامغا سانجىلدى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سُو سَنْجِلْدِي *sü sanqïldï* — قوشۇن تارمار قىلىندى. بۇ سۆز «اَرْكا بِجاكْ سَنْجِلْدِي *ərgə piqək sanqïldï* — ئادەمگە پىچاق سانجىلدى» دېگەندىن ئېلىنغان (سَنْجِلُورْ - سَنْجِلْماقْ *sanqïlur - sanqïlmak*). II 334

سُبْرُلْدِي süprüldi سۈپۈرۈلدى. اَۋ سُبْرُلْدِي *əv süprüldi* — ئۆي سۈپۈرۈلدى. كىشىگە ئاچچىقى كەلسە «سُبْرُكْ *süprük*» دېيىلمەدۇ. بۇ «سۈپۈرۈندىگە ئوخشاش سەنمۇ نېرى كەت» دېگەن بولىدۇ (سُبْرُلُورْ - سُبْرُلْماكْ *süprülür - süprülmək*).

سِزْرِلْدِي sizrildi سىزىلدى ~ سىيرىلدى. بَلِقْ اِلْكْدِنْ سِزْرِلْدِي *balïq əlikdin sizrildi* — بېلىق قولدىن سىيرىلدى. ھەرقانداق بىر سىلىق نەرسىنىڭ قولدىن ياكى باشقا نەرسىدىن سىيرىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلمەدۇ. يُولْ سِزْرِلْدِي *yol sizrildi* — يولنىڭ ئەگرى ـ توقايلىرىغا كۆز يۈگۈرتۈلدى (سِزْرِلُورْ - سِزْرِلْماقْ *sizrilur - sizrilmak*). اَرْ تامْدِنْ سِزْرِلْدِى *ər tamdin sizrildi* — ئادەم تامدىن سىيرىلدى. باشقىلارغىمۇ شۇنداق.

سَقْرُلْدِي savruldi سورۇلدى؛ شۇرقىرىدى، شارقىرىدى، قۇيۇلدى.// سُوفْ سَقْرُلْدِي *suv savruldi* — سۇ شارقىرىدى. قازاندىكى شورپا تاشماسلىقى ۋە سىڭىشى ئۈچۈن، چۆمۈچ بىلەن سورۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلمەدۇ. تَرِغْ سَقْرُلْدِي *tariq savruldi* — بۇغداي سورۇلدى. ياشْ كُوزْدنْ سَقْرُلْدِى *yax közdin savruldi* — ياش كۆزدىن قۇيۇلدى، شۇرقىرىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُنْ كُنْ تُرُبْ يِغْلَيُو *tün kün turup yïqlayu* [كېچە ـ كۈندۈز تۇرۇپ يىغلاپ،
ياشِمْ مَنِكْ سَقْرُلُورْ *yaxïm mənik savrulur* يېشىم مېنىڭ قۇيۇلار.]

كېچە ـ كۈندۈز تىنماي يىغلاپ، كۆزۈمدىن ياش قۇيۇلمەدۇ (سَقْرُلُورْ - سَقْرُلْماقْ *savrulur - savrulmak*).

سِغْزَلْدِي sïqzaldi سىغدالدى. بِرْ نائكْ بِرْكا// سِغْزَلْدِي *bir nəy birgə sïqzaldi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە سىغدالدى، يەنى گۈرجەك، پالتىلارنىڭ سېپى شىنا قېقىپ// چىڭىتىلغاندەك ۋە قېيىش تىلى قېيىش ئارىسىغا سىغداپ كىرگۈزۈلگەندەك، بىر نەرسە بىر نەرسىگە سىغدالدى (سِغْزَلُورْ - سِغْزَلْماقْ *sïqzalur - sïqzalmak*).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سَتْغَلْدِي satoqaldï سەسەلدى، خالاس قىلدى. اَرْ بُيْنِ سَتْغَلْدِي *ər boyni satoqaldï* — ئادەمنىڭ بوينى سەسەلدى، يەنى ئادەم كەمستىلدى. باشقىلارغىمۇ شۇنداق. شۇنىڭدەك، ئېلىمغا بېرىمنى توغرىلاپ خالاس قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلمەدۇ (سَتْغَلُورْ - سَتْغَلْماقْ *satoqalur - satoqalmak*).

سِتْغَلْدِي sïtoqaldï تۇرۇلدى، شىمايلاندى. يِنْكْ سِتْغَلْدِي *yəŋ sïtoqaldï* — يەڭ تۇرۇلدى (سِتْغَلُورْ - سِتْغَلْماقْ *sïtoqalur - sïtoqalmak*).

سَرْمَلْدِي sarmaldï سۈزۈلدى. بَلِقْ سَرْمَلْدِي *balïq sarmaldï* — بېلىق سۈزۈلدى، يەنى بېلىق سۇدىن سۈزۈۋېلىندى. باشقىلارغىمۇ شۇنداق. تُتْماجْ سَرْمَلْدِي *tutmaq sarmaldï* — تۇتماچ سۈزۈلدى. باشقىلارغىمۇ شۇنداق (سَرْمَلُورْ - سَرْمَلْماقْ *sarmalur - sarmalmak*).

سَرْمَلْدِي sarmaldï يۆگەلدى، يۆگەشتى. اَنِكْ تُونِ بَشِنكا سَرْمَلْدِي *anïŋ toni baxïŋa sarmaldï* — ئۇنىڭ تونى// بېشىغا يۆگىشىپ قالدى (سَرْمَلُورْ - سَرْمَلْماقْ *sarmalur - sarmalmak*). باشقىلارغىمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل ئۆتۈمسىزدۇر.

قُرْتُلْدِي qurtuldï قۇتۇلدى، يەڭگىدى. اُراغْتْ قُرْتُلْدِي *uraqut qurtuldï* — خوتۇن يەڭگىدى. اَرْ اَمْكاكْتِنْ قُرْتُلْدِي *ər əmgəktin qurtuldï* — ئادەم جاپا ـ ئەمگەكتىن قۇتۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ يَرَغْ كُزَتّي *əžlək yaraq közətti* [زامانە پۇرسەت كۆزەتتى،
اُغْرِي تُزَقْ اُزَتّي *oqri tuzaq uzatti* ئوغرى(يوشۇرۇن) تۇزىقىنى قۇردى،//
بَكْ لارْ بَكِنْ اَزِتّي *bəglər bəgin azitti* بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى،
قَجْسا قَلي قُرْتُلُورْ *qaqsa qali qurtulur* قاچسا قانداق قۇتۇلار؟]

زامانە پۇرسەت كۆزەتتى، يەر ئاستىغا يوشۇرۇن تۇزىقىنى قۇردى؛ بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى، ئۇ بۇنىڭدىن قانداق قېچىپ قۇتۇلالايدۇ؟ بۇ يەردىكى بەگلەر بېگى

دېگىنى ئافراسىياپتۇر (قُرْتُلُورْ - قُرْتُلْماقْ kurtulur - kurtulmak). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قُتُلْدى kutuldi»دۇر.

قَرْتَلْدِي kartaldi سويۇلۇپ كەتتى، ئېغىز ئالدى. اَنِكْ قَرْتِي قَرْتَلْدِي anin kirti kartaldi — ئۇنىڭ يارىسى سويۇلۇپ كەتتى (قَرْتَلُورْ - قَرْتَلْماقْ kartalur - kartalmak).

قِرْجَلْدِي kirqaldi قىرچالدى، تېگىپ كەتتى، سۇرۇۋەتتى. اَنِكْ بَشِنكا تاشْ قِرْ جَلْدِي anin baxina tax kirqaldi — ئۇنىڭ بېشىغا تاش تېگىپ كەتتى (قِرْجَلُورْ - قِرْجَلْماقْ kirqalur - kirqalmak).

قُتْرُلْدِي kotruldi بوشىتىلدى، قۇيۇلدى، تۆكۈلدى. سُوفْ اُلْمادِنْ قُتْرُلْدِي suv olmadin kotruldi — سۇ كوزىدىن قۇيۇلدى. ھەرقانداق سۇيۇقلۇق ئۇچۇنمۇ شۇنداق// دېيىلىدۇ (قُتْرُلُورْ - قُتْرُلْماقْ kotrulur - kotrulmak).

قَذْرِلْدِي kazrildi قايرىلدى. اَنِكْ بُوينِنِ[1] قَذْرِلْدِي anin boyni kazrildi — ئۇنىڭ بوينى قايرىلدى. باشقا بىركىم تەرىپىدىن قايرىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (قَذْرِلُورْ - قَذْرِلْماقْ kazrilur - kazrilmak).// 383

قَفْرُلْدِي kavruldi قورۇلدى. بُغْدايْ قَفْرُلْدِي buqday kavruldi — بۇغداي قورۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «غ - q» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (قَفْرُلُورْ - قَفْرُلْماقْ kavrulur - kavrulmak).

قُبْزَلْدِي kobzaldi: قُبُزْ قُبْزَلْدِي kobuz kobzaldi — قوبۇز چېلىندى (قُبْزَلُورْ - قُبْزَلْماقْ kobzalur - kobzalmak). بەزى شېۋىلەردە بۇ سۆز «س - s» ھەرپى بىلەن «قُبْسالْدِي kobsaldi»مۇ دېيىلىدۇ. مۇنداق ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ كۆپ. مەسىلەن: «كَبْشٌ رَبِيزٌ وَ رَبِيسٌ» دېگەندەكىگە ئوخشاش.// 384

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بُوينِنِ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، خەۋەرنىڭ مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىل بىلەن ئىپادىلەنگەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، بىز «بُوئِنِ boyni» شەكلىدە ئالدۇق.

تَفْشَلْدِي tavxaldi ئۇۋالدى، پوچۇلدى. اَتْماكْ اُشَلْدِي تَفْشَلْدِي atmak üxaldi tavxaldi — نان ئۇۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «اُشَلْدِي uxaldi»دۇر[1] (تَفْشَلُورْ - تَفْشَلْماكْ tavxalur - tavxalmak).

تَفْشُلْدِي tavxaldi چىگىچلەشتى. يِبْ تَفْشُلْدِي yip tavxaldi — يىپ (قول كۆپ تەگكەنلىكتىن) چىگىچلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُفْشَلُورْ - تُفْشَلْماكْ tavxalur - tavxalmak).[2] // 341

قُفْشَلْدِي kovxaldi پارقىرىتىلدى، پەردازلاندى. اُقْ قُفْشَلْدِي ok kovxaldi — ئوق (قوغۇش بىلەن سۇرۇپ) پارقىرىتىلدى (قُفْشَلُورْ - قُفْشَلْماقْ kovxalur - kovxalmak).

قَرْغَلْدِي karqaldi قارغالدى. يَاكْ قَرْغَلْدِي yak karqaldi — شەيتان قارغالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرْغَلُورْ - قَرْغَلْماقْ karqalur - karqalmak).

قُرْقُلْدِي korkuldi قورقۇلدى. اِيشْدِينْ قُرْقُلْدِي ixdin korkuldi — ئىشتىن قورقۇلدى (قُرْقُلُورْ - قُرْقُلْماقْ korkulur - korkulmak).

قِرْقِلْدِي kirkildi قىرقىلدى. يُونْكْ قِرْقِلْدِي yun kirkildi — قوي قىرقىلدى[3]. باشقا بىر ھايۋان قىرقىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِرْقِلُورْ - قِرْقِلْماقْ kirkilur - kirkilmak).

كَرْتِلْدِي kartildi كەرتىلدى، ئەن سېلىندى، خارلاندى. يِغاجْ كَرْتِلْدِي yiqaq kartildi — ياغاچ كەرتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. قُلْ بُيْنِ كَرْتِلْدِي kul boyni kartildi — 384

[1] بۇ يەردە «اُشَلْدِي تَفْشَلْدِي» جۈپ سۆزىنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «اُشَلْدِي»نىڭ ئەسلى «اُشَلْدِي uxaldi» دەپ كۆرسىتىلگىنىگە قارىغاندا، ئاپتور يازما نۇسخا 107 - بەتتىكى «اُشَالْزْ - اُشَلْماقْ uxalur - uxalmak» ۋە 114 - بەتتىكى «اُشَتْرْ - اُشْتِماقْ uxatur - uxatmak»شەكىللىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى ئۆزىدىن كېيىنكى سۆز بىلەن ماسلىشىش تۈپەيلىدىن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن «üxaldi» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دېگەن بولسا كېرەك.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچ شەكلى يۇقىرىقىدەك ئۈچ شەكىلدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 432 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى، 569- بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىگە ئاساسەن، مەجھۇل شەكلىنى «tavxaldi - tavxalur - tavxalmak» دەپ ئالدۇق.

[3] بۇ جۈملە «يۇڭ قىرقىلدى» مەنىسىدە بولسىمۇ، ئەرەبچىدە «قوي قىرقىلدى» دەپ بېرىلگەن. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

قۇل بوينىغا ئەن سېلىندى، يەنى خارلاندى.//بۇ سۆز ئاساسەن «كەرتىش، ئەن سېلىش» مەنىلىرىدە بولسىمۇ، بۇ يەردە «خارلاش» مەنىسىدە كەلگەن (كَرْتِلُور - كَرْتِلْماكْ kərtilür - kərtilmək).

كَذْرُلْدِي kəžrüldi كىيدۈرۈلدى. تُونْ كَذْرُلْدِي ton kəžrüldi — تون كىيدۈرۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَذْرُلُورْ - كَذْرُلْماكْ kəžrülür - kəžrülmək).

كَذْرِلْدِي kəžrildi قاقلاندى، تىلىپ قاقلاندى. قُوىْ كَذْرِلْدِي koy kəžrildi — قوي (گۆشى) تىلىپ قاقلاندى (كَذْرِلُورْ - كَذْرِلْماكْ kəžrilür - kəžrilmək).

كِكْرُلْدِي kikrüldi كىرگۈزۈلدى. تَغارْ اَغْكا كِكْرُلْدِي tavar əvgə kikrüldi — تاۋار ئۆيگە كىرگۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِكْرُلُورْ - كِكْرُلْماكْ kikrülür - kikrülmək).

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار ئىككى خىل مەنىدە بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۇچ ھەرپلىك بولۇپ، مەجھۇل دەرىجىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «يَرْماقْ تَرْتِلْدِي yarmak tartildi — يارماق (تارازىدا) تارتىلدى»،//«ايشْ اُرْتُلْدِي ix ərtüldi — ئىش يېپىلىپ قالدى، يەنى تۈتۈقلاشتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ تۈردىكى پېئىللاردا مۇشۇ مەنىدە «ن - n»مۇ كېلىشى مۇمكىن.//

ئىككىنچى، باشقا مەنىنى ئاڭلاتماي ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدۇ. مەسىلەن: «قُرْتُلْدِي kurtuldi — قۇتۇلدى»، «سَرْمَلْدِي sarmaldi — يۆگەلدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بَرْتِنْدِي bərtindi زەخمىلەندى، زىدىلەندى. اَلِكْ بَرْتِنْدِي ələk bərtindi — قول (زەربىدىن ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش بىر سەۋەبتىن) زەخمىلەندى، زەخمىلىنىپ بوشىشىپ كەتتى (بَرْتِنُورْ - بَرْتِنْماكْ bərtinür - bərtinmək).

بُرْلَنْدِي bürləndi پۈرىلەندى، پۈرە چىقاردى، مۇدۇر سۈردى. يِغاجْ بُرْلَنْدِي yiğaq bürləndi — دەرەخ پۈرە چىقاردى. دەرەخ بىخ چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْلَنُورْ - بُرْلَنْماكْ bürlənür - bürlənmək).

بُشْغُنْدِي boxoqundï بوشاندى، بوشىدى. اَرْ اَلِكِي بُشْغُنْدِي ər əliki boxoqundï — ئادەمنىڭ قولى بوشىدى. ئادەم ئىشتىن بوشانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُشْغُنُورْ - بُشْغُنْماقْ boxoqunur - boxoqunmaq). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بُشُنْدِي boxundï»دۇر.

بُلْغَنْدِي buloqandï بۇلغاندى، ئايىندى، قالايمىقانلاشتى؛ ئاچچىقلىدى. سُوفْ بُلْغَنْدِي suv buloqandï — سۇ//بۇلغاندى. كُنكُلْ بُلْغَنْدِي kөŋül buloqandï — كۆڭۈل بۇلغاندى. بىرىكىم پاسكىنا يېمەكلىكلەرنى يېگەنلىكتىن كۆڭلى ئايىنىسا ۋە قۇسسىمۇ «كُنكُلْ بُلْغَنْدِي kөŋül buloqandï» دېيىلىدۇ. بَكْ اَنكَرْ بُلْغَنْدِي bəg aŋar buloqandï — بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلىدى. اِيلْ بُلْغَنْدِي əl buloqandï — ئەل قالايمىقانلاشتى (بُلْغَنُورْ - بُلْغَنْماقْ buloqanur - buloqanmaq).

بَشْلَنْدِي baxlandï باشلاندى، تۇتۇندى؛ باشاقلاندى، باش ئالدى. اَرْ اِيشْقا بَشْلَنْدِي ər ixka baxlandï — ئادەم ئىشقا تۇتۇندى، يەنى ئىشنى باشلىدى ۋە ئىشى كۆرۈندى. قُوىْ تاغْقا بَشْلَنْدِي koy taoqka baxlandï — قوي تاغقا باشلاندى. تَرِغْ بَشْلَنْدِي tarïoq baxlandï — ئاشلىق باش ئالدى (بَشْلَنُورْ[1] - بَشْلَنْماقْ baxlanur - baxlanmak).

بَغْلَنْدِي baoqlandï باغلاندى، باغلۇالدى. اُتُنْكْ بَغْلَنْدِي otuŋ baoqlandï — ئوتۇن باغلاندى. اُوزِنكا اُتُنْكْ // بَغْلَنْدِي ol[2] өziŋə otuŋ baoqlandï — ئۇ ئۆزىگە ئوتۇن باغلۇالدى (بَغْلَنُورْ - بَغْلَنْماقْ baoqlanur - baoqlanmak). قُوىْ بَغْلَنْدِي koy baoqlandï — قوي باغلاندى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُغْلَنْدِي booqlandï بوغجۇملاندى. تُونْ بُغْلَنْدِي ton booqlandï — تون بوغجۇملاندى (بَغْلَنُورْ - بُغْلَنْماقْ booqlanur - booqlanmak)[3].

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى يازما نۇسخىدا بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا «اُلْ» سۆزى يوق. بىز ئەرەبچىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنى قوشۇپ قويدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «ب - b» ھەرپىنىڭ فەتھىلىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلى ھەم يازما نۇسخا 572 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىنىڭ يېزىلىشىغا ئاساسەن، «ب - b» ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بُغْلُنْدِي booqlundï بوغۇلدى. اَتْ بُغْلُنْدِي *at booqlundi*— ئات بوغۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*booqlunur - booqlunmaq* بُغْلُنُورْ - بُغْلُنْماقْ).

بَكْلَنْدِي bəkləndi بېكىدى، چىڭدى، مۇستەھكەملەندى؛ بېكىنىدى، ساقلاندى. بَكْلَنْدِي نانْكْ *bəkləndi nəŋ* — نەرسە بېكىدى. اَرْ اَفْنِدا بَكْلَنْدِي *ər əvində bəkləndi* // — ئادەم ئۆيىدە بېكىنىدى. ئۆيگە سولاپ قويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ. بَكْلَنْدِي نانْكْ *bəkləndi nəŋ* — نەرسە ساقلاندى.// بۇ ئوغۇزچە. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (*bəklənur - bəklənmək* بَكْلَنُورْ - بَكْلَنْماكْ).

بَكْلَنْدِي bəgləndi ئەرگە تەگدى. اُراغُتْ بَكْلَنْدِي *uraqut bəgləndi*— خوتۇن ئەرگە تەگدى (*bəglənur - bəglənmək* بَكْلَنُورْ - بَكْلَنْماكْ).

بُكْلُنْدِي büklündi پۈكلەندى. بُكْلُنْدِي نانْكْ *büklündi nəŋ*— نەرسە پۈكلەندى (*büklünür - büklünmək* بُكْلُنُورْ - بُكْلُنْماكْ).

بُكْلُنْدِي bəglündi بۈگۈلدى، يىغىلدى. سُوقْ بُكْلُنْدِي *suv bəglündi* — سۇ بۈگۈلدى. سُو بُكْلُنْدى *sü bəglündi* — قوشۇن يىغىلدى (*bəglünür - bəglünmək* بُكْلُنُورْ - بُكْلُنْماكْ).

تَلْبِنْدِي talpïndi تەلپۈندى، ئىنتىلدى. قُشْ تَلْبِنْدِي *kux talpïndi* — قۇش تەلپۈندى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ تەلپۈنۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (*talpinur - talpinmak* تَلْبِنُورْ - تَلْبِنْماقْ).//

تَرْتِنْدِي tartïndi تارتىشتى، قىسىندى؛ تارتتى، توشۇدى، تۆگۈندى. اَرْ اُغْلِنكا تَرْتِنْدِي *ər oqlïŋa tartïndi* — ئادەم بالىسىغا قىسىندى، يەنى ئۆزىگە قىلىنغان ياخشىلىق ياكى بېرىلگەن يېمەكلىكنىڭ بالىسىغا بولۇشىنى ئارزۇ قىلدى. اُلْ اَفْكا تَرِغْ تَرْتِنْدِي *ol əvgə tariq tartïndi* — ئۇ ئۆيگە بۇغداي توشۇغاندەك قىلدى. كۆچمەنلەر شەھەردىن بۇغداي تارتسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (*tartïnur - tartïnmak* تَرْتِنُورْ - تَرْتِنْماقْ).

تُرْتُنْدِي türtündi سۈركىدى، سۈركەلدى، سۈركەۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ اُوزِينكا ياغْ تُرْتُنْدِي *ol özinə yaq türtündi* — ئۇ ئۆزىگە ياغ سۈركەلدى. ياغ سۈركەۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (*türtünür - türtünmək* تُرْتُنُورْ - تُرْتُنْماكْ).

تَبْرَنْدِي təbrəndi تەۋرەندى تَبْرَنْدِي نانْكْ *təbrəndi nəŋ*— نەرسە تەۋرەندى (*təbrənür - təbrənmək* تَبْرَنُورْ - تَبْرَنْماكْ).

تُغْرَنْدِي toqrandï توغراۋاتقاندەك كۆرۈندى. اُلْ اوزِينكا اَتْ تُغْرَنْدِي *ol özinə at toqrandi* — ئۇ ئۆزىگە ئەت// (گۆش) توغراۋاتقاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*toqranur - toqranmak* تُغْرَنُورْ - تُغْرَنْماقْ).

تَقْرَنْدِي tavrandï ئالدىراۋاتقاندەك كۆرۈندى. اَرْ تَقْرَنْدِي *ər tavrandi* — ئادەم ئالدىراۋاتقاندەك كۆرۈندى، يەنى ئالدىراپ كېتىپ بارغاندەك كۆرۈندى (*tavranur - tavranmak* تَقْرَنُورْ - تَقْرَنْماقْ).

تَرْسِنْدِي tərsindi تەتۈر ئۆرۈلدى، ئاچچىقلاندى؛ قايتىلىدى. بَكْ اَنكَرْ تَرْسِنْدِي *bəg aŋar tərsindi* — بەگ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. باشْ تَرْسِنْدِي *bax tərsindi* — يارا تەسلەندى، يەنى ساقايغاندىن كېيىن قايتىلىدى (*tərsinür - tərsinmək* تَرْسِنُورْ - تَرْسِنْماكْ).

تَقْشِنْدِي təvxindi تەپچىدى، كۇچەندى، ھەپلەشتى، پىتىرلىدى. اَرْ اِيشْتا تَلِمْ تَقْشِنْدِي *ər ixta təlim təvxindi* — ئادەم ئىشتا كۆپ كۇچەندى (*təvxinür - təvxinmək* تَقْشُنُورْ - تَقْشِنْماكْ).①//

تَتْغَنْدِي tatoqandï تاتلىق ھېسابلىدى، لەززەتلەندى. اَرْ اَشِغْ تَتْغَنْدِي *ər axïq tatoqandi* — ئادەم ئاشنى تاتلىق ھېسابلىدى (*tatoqanur - tatoqanmak* تَتْغَنُورْ - تَتْغَنْماقْ).

تُلْغَنْدِي toloqandï تولغاندى، تولغاق تۇتتى، تولغۇالدى. اَرْ اُلْنِدِي// تُلْغَنْدِي *ər olïndi toloqandi* — ئادەم (ئاغرىق سەۋەبىدىن) ئۇۋۇلىنىپ تولغاندى، بىر ياندىن بىر ياغا دومىلىدى. اَرْ اُوزِي تُلْغَنْدِي *ər özi toloqandi* — ئادەمنىڭ (ئادەمنىڭ ۋۇجۇدى) تولغاندى. اَرْ اُوزِينكا يُونْكْ تُلْغَنْدِي *ər özinə yuŋ toloqandi* — ئادەم ئۆزىگە يۇڭ تولغۇالدى (*toloqanur - toloqanmak* تُلْغَنُورْ - تُلْغَنْماقْ).

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «تَقْشُنُورْ» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلىگە ئاساسەن، «ش - x» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «*təvxinür*» دەپ ئالدۇق.

تُرْقِنْدِي turkïndï تارتىندى، ئۈيالدى، ھېيمقتى. اُلْ مَنْدِنْ تُرْقِنْدِي *ol məndin turkïndï* — ئۇ مەندىن تارتىندى، يەنى ئۇ (قىلماقچى بولغان ئىشىدا) مەندىن ئۈيالدى ۋە (ئۇ ئىشنى قىلىشتىن) ياندى (تُرْقِنُورْ - تُرْقِنْماقْ *turkïnur - turkïnmak*).

تَزْكِنْدِي təzgindi ئايلاندى، چۆرگىلىدى، پىرقىرىدى؛ تاۋاپ قىلدى. جِغْرِي تَزْكِنْدِي *qiqrï təzgindi* — چىغرىق/ئايلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يِيرِكْ تَزْكِنْدِي *ol yərig təzgindi* — ئۇ يەرنى چۆرگىلىدى، تاۋاپ قىلدى. ھەرقانداق كىشىنىڭ بىر يەرنى زىيارەت (تاۋاپ) قىلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَزْكِنُورْ - تَزْكِنْمَاكْ *təzginür - təzginmək*).

تَلْكَنْدِي təlgəndi ئاچچىقلاندى، تېرىكتى. اُلْ اَنكَارْ بُلْغَنْدِي تَلْكَنْدِي *ol aŋar bulqandï təlgəndi* — ئۇ ئۇنىڭغا ئاچچىقلاندى. «تَلْكَنْدِي *təlgəndi*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلماستىن، «بُلْغَنْدِي *bulqandï*» سۆزى بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلىدۇ (تَلْكَنُورْ - تَلْكَنْماكْ *təlgənür - təlgənmək*).

تُبْلُنْدِي toplundi تېشىلدى. تامْ تُبْلُنْدِي *tam toplundi* — تام تېشىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُبْلُنُورْ - تُبْلُنْماقْ *toplunur - toplunmak*).

تُبْلَنْدِي tüpləndi تۈپلەندى، تۈۋلىدى. يِغاجْ تُبْلَنْدِي *yïqaq tüpləndi* — دەرەخ تۈۋلىدى. اَرْ تُبْلَنْدِي *ər tüpləndi* — ئادەم تۈۋلىدى، يەنى مېلى كۆپەيدى. ھەر قانداق نەرسىنىڭ يىلتىز تارتىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُبْلَنُورْ - تُبْلَنْماكْ *tüplənür - tüplənmək*).

تِذْلِنْدِي tïzlïndï تىيىلدى، تىيىقتى. اَرْ ايشْتِنْ تِذْلِنْدِي *ər ixtin tïzlïndï* — ئادەم ئىشتىن تىيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. سۆزدىن ئۆزىنى توختىتىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِذْلِنُورْ - تِذْلِنْماقْ *tïzlïnur - tïzlïnmak*).

تُشْلَنْدِي tüxləndi ئارام ئالدى، قوندى. اَلْكِنْ تُشْلَنْدِي *əlkin tüxləndi* — مۇساپىر قوندى، يەنى دەم ئېلىپ مېڭىش ئۈچۈن قونالغۇغا قوندى (تُشْلَنُورْ - تُشْلَنْماكْ *tüxlənür - tüxlənmək*).

تَرْلَنْدِي tərləndi تەرلەندى. اَتْ تَرْلَنْدِي *at tərləndi* — ئات تەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرْلَنُورْ - تَرْلَنْماكْ *tərlənür - tərlənmək*).

تُرْلُنْدِي türləndi تۇرۇلدى، پۈكلەندى، يۆگىلدى. تُرْلُنْدِي نانْكْ *türləndi nəŋ* — نەرسە تۇرۇلدى، پۈكلەندى (تُرْلُنُورْ - تُرْلُنْماكْ *türlənur - türlənmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِذِمْنِي اُكَرْمَنْ	*iżimni өgərmən*	[ئىگەمنى ماختايمەن،
بِلِكْنِي يُكَرْمَنْ //	*bilikni bөgərmən*	بىلىمنى توپلايمەن،
كُنكُلْنِي تُكَرْمَنْ	*kөŋülni tügərmən*	كۆڭۈلنى تۇگىمەن،
اَرْدَمْ اُوزا تُرْلُنُور	*ərdəm üzə türlünür*	پەزىلەت ئۈستىگە يۆگىلىدۇ.]

تەڭرىنىڭ بەرگەن نېمىتى ئۇچۇن تەڭرىنى ماختايمەن، تەڭرىنىڭ كەرىمى بىلەن كەلگەن بىلىمنى توپلايمەن، كۆڭلۈمنى مۇشۇ بىلىمگە باغلايمەن، چۈنكى مېنىڭ كۆڭلۈم ياخشى ئەخلاق ۋە ياخشى پەزىلەتلەرگە يۆگىلىدۇ.

تُزْلَنْدِي tüzləndi تۇزلەندى، تۇزلىدى. تُزْلَنْدِي يِيرْ *tüzləndi yər* — يەر تۇزلەندى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// بۇ سۆزنىڭ «تُزْلَدِي *tüzüldi*» شەكلىمۇ بولۇپ، «ايشْ تُزْلَدِي *ix tüzüldi* — ئىش تۇزىلدى»مۇ دېيىلىدۇ.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلُنُورْ - تُزْلُنْماكْ *tüzlünür - tüzlünmək*).

تُزْلَنْدِي tuzlandi تۇزلاندى. اَتْ تُزْلَنْدِي *at tuzlandi* — گۆش (ئەت) تۇزلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلَنُورْ - تُزْلَنْماقْ *tuzlanur - tuzlanmak*).

تِزْلِنْدِي tizlindi تىزلىدى. يِنْجُو تِزْلِنْدِي *yinqü tizlindi* — ئونچە تىزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِزْلِنُورْ - تِزْلِنْماكْ *tizlinür - tizlinmək*).

تُشْلَنْدِي tuxlandi تۇش كەلدى، ئۇدۇل كەلدى. بِيْر نانْكْ بِيرْكا تُشْلَنْدِي *bir nəŋ birgə tuxlandi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە تۇش كەلدى (تُشْلَنُورْ - تُشْلَنْماقْ *tuxlanur - tuxlanmak*).

تِشْلَنْدِي tixləndi چىشى چىقتى، چىشلىق بولدى؛ بىلەندى. اُغْلانْ تِشْلَنْدِي *oqlan tixləndi* — بالىنىڭ چىشى چىقتى. اُرْغاقْ تِشْلَنْدِي *oroqak tixləndi* — ئورغاق بىلەندى (تِشْلَنُورْ - تِشْلَنْماكْ *tixlənür - tixlənmək*).//

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُكْلُنْدِي tüglündi تۇغۇلدى، تۇرۇلدى. سُوغْ بُغُزْدا تُكْلُنْدِي *suv boquzda tüglündi* — سۇ بوغۇزدا تۇرۇلدى، يەنى بوغۇزدا سۇ تۇرۇپ قالدى. يِبْ تُكْلُنْدِي *yïp tüglündi* — يىپ تۇغۇلدى، چىگىچلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُكْلُنُورْ - تُكْلُنْماكْ *tüglünür - tüglünmək*).

تُكْلُنْدِي təklündi تۆكۈلدى. سُوغْ تُكْلُنْدِي *suv təklündi* — سۇ تۆكۈلدى (تُكْلُنُورْ - تُكْلُنْماكْ *təklünür - təklünmək*).

تِكْلِنْدِي tiklindi تىكلەندى. يِغاجْ تِكْلِنْدِي *yïqaq tiklindi* — ياغاچ تىكلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِكْلِنُورْ - تِكْلِنْماكْ *tiklinür - tiklinmək*).

جَرْلَنْدِي qərləndi كېسەل بولدى، ئاغرىدى، ئېغرلاشتى. اَرْ اُوزِي جَرْلَنْدِي *ər özi qərləndi* — ئادەمنىڭ تېنى ئاغرىدى (كېسەل بولدى)، ئېغرلاشتى (جِرْلَنُورْ - جِرْلَنْماكْ *qərlənür - qərlənmək*). شۇنىڭدەك «اَنِڭْ كُوزِي جَرْلَنْدِي *anïŋ közi qərləndi* — ئۇنىڭ كۆزى ئاغرىدى» دېيىلىدۇ.// II 355

جُرْلَنْدِي qürləndi نەرسە ئوندۇرۇۋالدى. اُلْ اَنْدنْ نائْڭْ جُرْلَنْدِي *ol andïn naŋ qürləndi* — ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئوندۇرۇۋالدى (جُرْلَنُورْ - جُرْلَنْماكْ *qürlənür - qürlənmək*).

جُغْلَنْدِي qoqlandï چوغلاندى، يالقۇنلىدى. اُوتْ جُغْلَنْدِي *ot qoqlandï* — ئوت يالقۇنلىدى. ئاپتاپتا يەر لاۋۇلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُوغْلَنُورْ - جُوغْلَنْماقْ *qoqlanur - qoqlanmaq*).

جُغْلَنْدِي quqlandï جۇغلاندى، توپلاندى، يىغىلدى. سُو قَمُغْ جُغْلَنْدِي *sü qamuq quqlandï* — ھەممە قوشۇن جۇغلاندى، يەنى ئەسكەرلەر تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ يىغىلىشتى. ھەرقانداق نەرسە توپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جُغْلَنُورْ - جُغْلَنْماقْ *quqlanur - quqlanmaq*).

جَغْلَنْدِي qavlandï[1] چالا پىشتى. اَتْ جَغْلَنْدِي *ət qavlandï* — گۆش (ئەت) چالا پىشتى (جَقْلَنُورْ - جَقْلَنْماقْ *qavlanur - qavlanmaq*).

[1] بۇ سۆز «جَغْلَنْدِي» شەكلىدە يېزىلغان، ئەمما يازما نۇسخا 573- بەتتە ئۇنىڭ ئاددىي دەرىجىسى «جَغْلادِي» شەكلىدە يېزىلغان، شۇڭا بىز «*qavladï*» دەپ ئالدۇق ھەم كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكلىنى قوشۇپ قويدۇق.

جَقْلَنْدِي qavlandï شۆھرەت قازاندى، داڭق چىقاردى.// اَرْ جَقْلَنْدِي *ər qavlandï* — ئادەم داڭق چىقاردى (جَقْلَنُورْ - جَقْلَنْماقْ *qavlanur - qavlanmaq*). 356 II

سُرْتُنْدِي sürtündi سۈرتۈندى، سۈركەندى: سۈركىگۈالدى. اَتْ يِغاجْ قا// سُرْتُنْدِي *at yïqaqqa sürtündi* — ئات ياغاچقا سۈركەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ اُوزِنكا ياغْ سُرْتُنْدِي *ər özinə yaq sürtündi* — ئادەم ئۆزىگە ياغ سۈركىگۈالدى. بىرى بىر نەرسىنى سۈركەۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُرْتُنُورْ - سُرْتُنْماكْ *sürtünür - sürtünmək*). 388

سِتْغَنْدِي sïtqandï شىمايلاندى. اَرْ سِتْغَنْدِي *ər sïtqandï* — ئادەم شىمايلاندى. كىيىمنى قاتلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (سِتْغَنُورْ - سِتْغَنْماقْ *sïtqanur - sïtqanmaq*).

سِلْكِنْدِي silkindi سىلكىندى، سىلكىگۈالدى، دىرىلدىدى. اَرْ تُونِنْ سِلْكِنْدِي *ər tonïn silkindi* — ئادەم تونىنى سىلكىگۈالدى. اَرْ سِلْكِنْدِي *ər silkindi* — ئادەم (سوغۇقتىن) سىلكىندى، دىرىلدىدى. تَقَى سِلْكِنْدِي *təvə silkindi* — تۆگە سىلكىندى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 357 II

تَقَى سِلْكِنْسا اَشاكْ كا يُوكْ جقارْ *təvə silkinsə əxəkkə yük qïqar*

تۆگە سىلكىنسە، ئېشەككە يۈك چىقار.

بۇ ماقال كىچىك ئىشنى تاشلاپ، چوڭ ئىشقا كىرىشىشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ (سِلْكِنُورْ - سِلْكِنْماكْ *silkinür - silkinmək*).

سَجْلَنْدِي saqlandï چاچلاندى، چېچى چىقتى. اَرْ سَجْلَنْدِي *ər saqlandï* — ئادەمنىڭ چېچى چىقتى (سَجْلَنُورْ - سَجْلَنْماقْ *saqlanur -saqlanmaq*).

سُجْلُنْدِي suqlundï چۈچۈلاندى، سۈغۈرۈلدى. قِلِيجْ قِيْنِدنْ سُجْلُنْدِي *kïliq kïndïn suqlundï* — قىلىچ قىنىدىن سۈغۈرۈلدى. ھەرقانداق نەرسە ئۆز ئورنىدىن سۈغۈرۈلۈپ چىقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُجْلُنُورْ - سُجْلُنْماقْ *suqlunur - suqlunmaq*).

سَرْلَنْدِي sarlandï يۆگىدى ~ يۆگەندى، ئورانىدى، ئورىدى. اَرْ سُقُلْقْ سَرْلَنْدِي *ər suvluq sarlandï* — ئادەم سەللە يۆگىدى. اَرْ يُرْكانْجُو سَرْلَنْدِي

ər yərgənqü sarlandi — ئادەم پايتىما ئوردى. يِبْ يِغَاجْ قَا سَرْلَنْدِي// *yïp yïoqaqka sarlandi* — ئارغامچا دەرەخكە ئورالدى. بۇ پېئىل ھەم ئۆزتۈملۈك، ھەم ئۆزتۈمسىز (سَرْلَنُورْ - سَرْلَنْمَاقْ *sarlanur - sarlanmak*).

سرلَنْدِي sarlandï ھازىرلاندى. اَرْ ايِشْقا سرْلَنْدِي *ər ixka sarlandi* — ئادەم ئىشقا ھازىرلاندى.

سِرْلَنْدِي sïrlandï سىرلاندى. اَيَاقْ سِرْلَنْدِي *ayak sïrlandi* — ئاياق سىرلاندى، يەنى ئاياقنىڭ ئۈستىگە نەقىشلەش ئۈچۈن سىر سۈرتۈلدى (سِرْلَنُورْ - سِرْلَنْمَاقْ *sïrlanur - sïrlanmak*).

سُزْلَنْدِي sözləndi سۆزلىدى. اُلْ سُوزِنْ مَنكا سُزْلَنْدِي *ol səzin maŋa səzləndi* — ئۇ سۆزىنى ماڭا سۆزلىدى، يەنى سۆزلىرىنى ئاشكارا قىلدى (سُوزْلَنُورْ - سُوزْلَنْمَاكْ *səzlənür - səzlənmək*).

سُزْلَنْدِي süzləndi سۈزۈلدى. سُوفْ سُزْلَنْدِي *suv süzləndi* — سۇ سۈزۈلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُزْلَنُورْ - سُزْلَنْمَاكْ *süzlənür - süzlənmək*).

سَشْلِنْدِي səxlindi شېشىلدى ~ يېشىلدى، بوشاندى. اَتْ سَشْلِنْدِي *at səxlindi* — ئات يېشىلدى. باشقىلاردىمۇ// شۇنداق (سَشْلِنُورْ - سَشْلِنْمَاكْ *səxlinür - səxlinmək*)//.

سُفْلَنْدِي suvlandï سۇلاندى، سۇلۇق بولدى. سُفْلَنْدِي نانْكْ *nəŋ suvlandï* — نەرسە سۇلاندى. مەسىلەن: مېۋىنىڭ سۇيى كۆپەيگەنلىكتىن يۇمشىغىنىغا، يارىنىڭ سېرىقسۇ يىغلىپ شەلۋىرىگىنگە ئوخشاش (سُفْلَنُورْ - سُفْلَنْمَاقْ *suvlanur - suvlanmak*). اَنِكْ كُوزِي سُفْلَنْدِي *anïŋ közi suvlandï* — ئۇنىڭ كۆزى سۇلاندى (ياشاڭغىرىدى).

سَقْلَنْدِي sakļandï ساقلاندى. اُلْ مَنْدِنْ سَقْلَنْدِي *ol məndin saklandï* — ئۇ مەندىن ساقلاندى (سَقْلَنُورْ - سَقْلَنْمَاقْ *saklanur - saklanmak*).

سُقْلَنْدِي sukļundï سۇقۇلدى، كىردى، تىقىلدى. اَنِكْ اَذاقِي اُوتْكا سُقْلَنْدِي *anïŋ ažakï ətkə suklundï* — ئۇنىڭ ئايىغى ئوڑەككە تىقىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر نەرسىگە كىرىپ بېكىپ قېلىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُقْلُنُورْ - سُقْلُنْمَاقْ *suklunur - suklunmak*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سُكْلَنْدِي søglündi قورۇلدى، كاۋاپ قىلىندى؛ كاۋاپ قىلۇالدى. اَتْ سُكْلَنْدِي *at søglündi* — ئەت (گۆش) كاۋاپ قىلىندى. اُلْ اِزنكا اَتْ سُكْلَنْدِي *ol əziŋə at//søglündi* — ئۇ ئۆزىگە گۆش كاۋاپ قىلۇالدى (سُكْلُنُورْ - سُكْلُنْماكْ *søglünür - søglünmək*).

سَتْلَنْدِي satlandï جۇرئەت قىلدى، پېتىندى. اُلْ بُو اِيشْقا سَتْلَنْدِي[1] *ol bu ixka satlandï* — ئۇ بۇ ئىشقا جۇرئەت قىلدى. چىگىلچە (سَتْلَنُورْ - سَتْلَنْماقْ *satlanur - satlanmak*).

قَرْتَنْدِي kartandï ئېغىز ئالدۇردى، داۋالىدى. اَرْ قَرْتِنْ قَرْتَنْدِي *ər kartïn kartandi* — ئادەم ياريىسىنى (چاقىسىنى) ئېغىز ئالدۇردى، يەنى داۋالىدى. «ئۆز ياراڭنى داۋالا» دېگەن مەنىدە «اُوزْ قَرْتِنْكْ قَرْتَنْ *öz kartïŋ kartan*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن «ھەددىڭدىن ئاشما» دېگەن مەنە چىقىدۇ (قَرْتَنُورْ - قَرْتَنْماقْ *kartanur - kartanmak*).//

قُرْتَنْدِي kurtandï تاتىلاندى، قاشىلاندى. كُنْكْ قُرْتَنْدِي *küŋ kurtandï* — چۆرە (پەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن) قاشىلاندى. بۇ سۆز ئەسلىدە «قوينىڭ قۇرتىنى ئادالاش» دېگەن سۆزدىن كەلگەن (قُرْتَنُورْ - قُرْتَنْماقْ *kurtanur - kurtanmak*).

قَقْدُنْدِي kavdundï قووۇدانىدى، كۆيۈندى. اَرْ اُغْلِنكا قَقْدُنْدِي *ər oŋliŋa kavdundi* — ئادەم ئوغلىغا كۆيۈندى، ئۇنى دوڭ كەلگەن پېشكەللىكلەردىن ساقلاش ئۈچۈن چارە ئىزدىدى (قَقْدُنُورْ - قَقْدُنْماقْ *kavdinur - kavdinmak*)[2].

قَتْرُنْدِي katrundï قېتىۋالدى، توختىۋالدى، يېنىۋالدى. كُلارْ اَرْ قَتْرُنْدِي *külər ər katrundi* — كۈلۈڭلەر «قېتىۋالماق، يەنى بىر ئىشتا قاتتىق تۇرۇۋالماق»دۇر. اُلْ مَنكا يَرْماقْ بِيرُرْ

---

[1] بېسىم ئاتالاي بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى يازما نۇسخىدا يېزىلغاندەك «اِحْتَرا» ئەمەس، «اِجْتَرا — جۇرئەت قىلماق» بولۇشى كېرەك، دەپ كەڭ ئىزاھ بەرگەن. بىزمۇ بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق. چۈنكى، بۇ پېئىلنىڭ تومۇرى «شَتْ *xat*» (يازما نۇسخا 161 - بەت) بولۇپ، جۇرئەت مەنىسىدە كەلگەن، چىگىل شېۋىسىدە «سَتْ *sat*» دەپ ئېيتىلسا كېرەك.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزىدىكى «د - *d*» ھەرپىگە ئۆتكەن زامان شەكلىدە زەممە، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىدە كەسرە قويۇلغان. بىز ئەينەن ئالدۇق.

اَرْكَانْ قَتْرُنْدِي *ol maŋa yarmak bərür ərkən katrundi* — ئۇ ماڭا يارماق بېرىۋاتقانىدى، يېنىۋالدى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَتْرُنُورْ - قَتْرُنْمَاقْ *katrunur - katrunmak*).

II 362

قَذْرَنْدِي każrandï قېيىدىدى، قاتتىق تەگدى، كۆپتى. بَكْ اَنكَارْ قَذْرَنْدِي *bəg aŋar każrandi* — //بەگ ئۇنىڭغا قېيىدىدى، يەنى ئۇنىڭغا قاتتىق مۇئامىلىدە بولدى (قَدْرَنُورْ - قَدْرَنْمَاقْ *kadranur - kadranmak*).

390

قُرْشَنْدِي kurxandï قۇر باغلىدى. اَرْ قُورِنْ قُرْشَنْدِي *ər kurïn kurxandi* — ئادەم قۇرىنى باغلىدى (قُرْشَنُورْ - قُرْشَنْمَاقْ *kurxanur - kurxanmak*).

قَرْغَنْدِي karoqandï قارغىدى. اَرْ اُوزِنْ قَرْغَنْدِي *ər өzin karoqandi* — ئادەم (ئۆزى دۇچ كەلگەن بىر پۇشايمانلىق سەۋەبىدىن) ئۆزىنى قارغىدى (قَرْغَنُورْ - قَرْغَنْمَاقْ *karoqanur - karoqanmak*).

قَزْغَنْدِي kazoqandï قازاندى، ئىگە بولدى. اَرْ تَوارْ قَزْغَنْدِي *ər tawar kazoqandi* — ئادەم تاۋار قازاندى، مالغا ئىگە بولدى (قَزْغَنُورْ - تَزْغَنْمَاقْ *kazoqanur - kazoqanmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَقْمَسْ بُدُنْ سَڤُكْ سُزْ	*bakmas bodun səvüksüz*
يُدْقِي يُذِي سَرَنْقا//	*burki*[1] *yüżi saranka*
قَزْغَنْ اُلِجْ تُزُنْلُكْ	*kazoqan olïq tüzünlük*
قَلْسُنْ جَڤِنْك يَرِنْقا	*kalsun qavïŋ yarïnka*

II 363

[خەلق سۆيكۈمسىز -
تۈرتۈك چىراي، بېخىلغا قارىمايدۇ،
ئوغۇلچىقىم! تۈزۈتلۈك بولغىن،
داڭقىڭ كەلگۈسىگە قالسۇن.]

ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: خەلق يارامسىز، تۈرتۈك چىراي، بېخىل ئادەمگە قارىمايدۇ. ئوغلۇم، تۈزۈتلۈك، مۇلايىم بولغىن، نامىڭ كەلگۈسىگە قالسۇن.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُدْقِي» شەكلىدە يېزىلغان، بىز مەنىسىگە ئاساسەن «*burki*» دەپ ئالدۇق.

قِسْغَنْدِي kïsoqandï قىزغاندى، قىسىندى، پىخسىقلىق قىلدى. اَرْ تَڤَارِنْ قِسْغَنْدِي *ər tavarïn kïsoqandi* — ئادەم مېلىنى قىزغاندى، يەنى مېلىنى ئىشلىتىشكە كۆزى قىيمىدى. بۇ سۆز باشقا نەرسىلەرنى قىزغىنىشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (قِسْغَنُورْ - قِسْغَنْمَاقْ *kïsoqanur - kïsoqanmak*).//

364 II

قَرْڤَنْدِي karvandï ئاختۇردى، ئىزدەندى. اُلْ يَنْجِقْ اِجْرا يَرْمَاقْ قَرْڤَنْدِي *ol yanqïk iqrə yarmak karvandi* — ئۇ يانچۇق ئىچىدىن يارماق (پۇل) ئاختۇردى. ھەرقانداق كىشى بىرەر نەرسىنى ياندۇرمىلاپ ئىزدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْڤَنُورْ - قَرْڤَنْمَاقْ *karvanur - karvanmak*).

قُرْقُنْدِي korkundï قورقۇندى، قورقۇمسىرىدى، خەۋپسىرىدى. اَرْ اِيْشِدِنْ قُرْقُنْدِي *ər ixdïn korkundi* — ئادەم ئىشتىن خەۋپسىرىدى (قُرْقُنُورْ - قُرْقُنْمَاقْ *korkunur - korkunmak*).

قُرْلَنْدِي korlandï ئۇۋۇلاندى، قورۇنۇپ كەتتى، ئېچىندى؛ ئېچىدى. اَرْ تَڤَارِنكَا قُرْلَنْدِي *ər tavarïŋa korlandi* — ئادەم مېلىغا ئۇۋۇلاندى، يەنى مېلىنىڭ قولدىن چىقىپ كەتكىنىگە ئېچىندى ۋە بۇنى زىيان ھېسابلىدى (قُرْلَنُورْ - قُرْلَنْمَاقْ *korlanur - korlanmak*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «و - ۋاۋ» بىلەن «قُورْلَنْدِي *korlandi*» شەكلىدە كېلىدۇ. يُغُرْتْ قُرْلَنْدِي *yoqurt korlandi* — قېتىق ئېچىدى.

365 II

قِرْلَنْدِي kïrlandï قىرلاشتى. يِيرْ قِرْلَنْدِي *yər kïrlandi* — //يەر قىرلاشتى، يەنى يەر بۇدۇر - چوقۇر بولۇپ كەتتى (قِرْلَنُورْ - قِرْلَنْمَاقْ *kïrlanur - kïrlanmak*).

قِزْلَنْدِي kïzlandï قىممەت كۆردى، قىممەت سانىدى. اُلْ بُو اَتِغْ قِزْلَنْدِي *ol bu atïq kïzlandi* — ئۇ بۇ ئاتنى قىممەت كۆردى. باشقا نەرسىنى قىممەت كۆرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِزْلَنْدِي kïzlandï قىز قىلىۋالدى. اُلْ اَنِي قِزْلَنْدِي *ol anï kïzlandi* — ئۇ ئۇنى قىز قىلىۋالدى (قِزْلَنُورْ - قِزْلَنْمَاقْ *kïzlanur - kïzlanmak*).

قَزْلِنْدِي kazlïndï قېزىلدى. يِيرْ قَزْلِنْدِي *yər kazlïndi* — يەر قېزىلدى (قَزْلِنُورْ - قَزْلِنْمَاقْ *kazlïnur - kazlïnmak*)//

391

قِسْلِنْدِي kˌïslïndï قىسىلدى. قِسْلِنْدِي نانْكْ *kïslindi nəŋ* — نەرسە قىسىلدى، يەنى نەرسە خۇددى ئۇزەڭگىنىڭ قېيىشى ئارىسىدا ياكى پۇت بوسۇغا بىلەن ئىشىك ئارىسىدا قىسىلىپ قالغاندەك، ئىككى نەرسىنىڭ ئارىسىدا قىسىلدى (قِسْلِنُورْ - قِسْلِنْماقْ *kïslinur - kïslinmaq*).

قُشْلُنْدِي kˌoxlundï قوشلاندى، قوش بولدى؛ قوشۇلدى. اِيكِي نانْكْ *iki nəŋ* — ئىككى نەرسە//قوشۇلدى، يەنى ئىككى قوي يانمۇيان كېلىپ باشلىرىنى تەڭ قىلىپ ماڭغاندەك ياكى ئىككى ئاتلىق يانمۇيان كېلىپ ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى تەڭ قىلىپ ماڭغاندەك بىر - بىرىگە قوشۇلدى (قُشْلُنُورْ - قُشْلُنْماقْ *koxlunur - koxlunmaq*).

قُشْلَنْدِي kˌoxlandï قوش قىلىۋالدى، يالدىۋالدى. اَرْ اُزِنكا اَتْ قُشْلَنْدِي *ər özinə at koxlandi* — ئادەم ئۆزىگە (يەنە بىر) ئات يالدىۋالدى (قُشْلَنُورْ - قُشْلَنْماقْ *koxlanur - koxlanmaq*).

قَقْلَنْدِي kˌakˌlandï قاقلاندى، قاق قىلىندى، قۇرۇتۇلدى. اَتْ قَقْلَنْدِي *at kakˌlandi* — گۆش قاقلاندى، قاق قىلىندى.

قَقْلَنْدِي kˌakˌlandï يىغىلدى، توپلاندى. سُوفْ قَقْلَنْدِي *suv kakˌlandi* — سۇ قاققا يىغىلدى (قَقْلَنُورْ - قَقْلَنْماقْ *kakˌlanur - kakˌlanmaq*).

كَفْشَنْدِي kəvxəndi كۆشەندى، كۆشىدى. تَفَى كَفْشَنْدِي *təvə kəvxəndi* — تۆگە كۆشەندى (كَفْشَنُورْ - كَفْشَنْماقْ *kəvxənur - kəvxənmək*). باشقىلاردەمۇ شۇنداق.

كُجْلَنْدِي küqləndi كۆچلەندى. اَرْ كُجْلَنْدِي *ər küqləndi* —//ئادەم كۆچلەندى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (كُجْلَنُورْ - كُجْلَنْماقْ *küqlənur - küqlənmək*).

كُرْلَنْدِي kürləndi گۈلدۈرلىدى، گۈرۈلدىدى. كُوكْ كُرْلَنْدِي *kök kürləndi* — ھاۋا گۈلدۈرلىدى (كُرْلَنُورْ - كُرْلَنْماقْ *kürlənur - kürlənmək*)[1].

كِرْلَنْدِي kirləndi كىرلەندى ~ كىرلەشتى؛ چاپاقلاشتى. تُونْ كِرْلَنْدِي *ton kirləndi* — تون كىرلەندى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (كِرْلَنُورْ - كِرْلَنْماقْ *kirlənur - kirlənmək*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ھېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

كُوزْ كِرْلَنْدِي *köz kirləndi* — كوز چاپاقلاشتى.

كَزْلَنْدِي kəzləndi گەزلەندى، گەز باغلىدى. اُقْ كَزْلَنْدِي *ok kəzləndi* — ئوق گەزلەندى، يەنى ئوقنىڭ قۇيرۇقىغا گەز چىقىرىلدى. اَشِجْ كَزْلَنْدِي *axiq kəzləndi* — قازان گەز باغلىدى (كَزْلَنُورْ - كَزْلَنْماكْ *kəzlənür - kəzlənmək*).

كِزْلَنْدِي kizləndi يوشۇرۇۋالدى. اُلْ تَقارِنْ كِزْلَنْدِي *ol tavarin kizləndi* — ئۇ مېلىنى يوشۇرۇۋاتقانەدەك كۆرۈندى.//مېلىنى ئۆزى يوشۇرۇۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (كِزْلَنُورْ - كِزْلَنْماكْ *kizlənür - kizlənmək*).

كَسْلِنْدِي kəslindi كېسىلدى، كەسىلەندى. كَسْلِنْدِي نانْكْ *kəslindi nəŋ* — نەرسە كەسىلەندى (كَسْلِنُورْ - كَسْلِنْماكْ *kəslinür - kəslinmək*).

كُكْلَنْدِي kökləndi كۆكلەندى؛ كۆكلىدى، راۋاج تاپتى. اَذَرْ كُكْلَنْدِي *əzər kökləndi* — ئېگەر كۆكلەندى. اَرْ كُكْلَنْدِي *ər kökləndi* — ئادەم كۆكلىدى. بېيىسمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (كُكْلَنُورْ - كُكْلَنْماكْ *köklənür - köklənmək*).

كُكْلَنْدِي kökləndi كۆكلەندى، كۆك چۈشتى. يُوزِي اَنِكْ كُكْلَنْدِي *yüzi anïŋ kökləndi* — ئۇنىڭ يۈزى كۆكلەندى، يۈزىگە كۆك چۈشتى.

كُكْلَنْدِي kügləndi كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى. اَرْ كُكْلَنْدِي *ər kügləndi* — ئادەم كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى (كُكْلَنُورْ - كُكْلَنْماكْ *küglənür - küglənmək*).// بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «كُوكْلَنْدِي *kügləndi*»دۇر.//

كَمْلَنْدِي kəmləndi ئاغرىدى، كېسەل بولدى. اَتْ كَمْلَنْدِي *at kəmləndi* — ئات ئاغرىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. بۇ سۆز ئەسلىدە ئاتقىلا قوللىنىلىدۇ (كَمْلَنُورْ - كَمْلَنْماكْ *kəmlənür - kəmlənmək*)

بۇ قىسمىدىكى پېئىللار تۆت تۈرلۈك مەنىدە يۈرىدۇ:

بىرىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُراغُتْ بَكْلَنْدِي *uraqut bəglandi* — خوتۇن خوجايىنلىق بولدى،

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يەنى ئەرلىك بولدى»، «اَرْ اَنِ قِزْلَنْدِي *ər ani kizlandi* — ئادەم ئۇنى قىز قىلىۋالدى، يەنى ئۇنى قىز قىلىۋېلىپ، قىزلىق بولدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئىللىق رولنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَتْلَنْدِي *ər atlandi* — ئادەم ئاتلاندى، ئاتقا مىندى»، «اَتْ تَرْلَنْدِي *at tərləndi* — ئات تەرلىدى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش.

ئۈچىنچى، ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىشلەشنى ئىشلىگۈچى ئۆزىلا ئۈستىگە ئالغانلىقنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُوزِنكا يَمِشْ اَقْدِنْدِي *ər öziŋə yəmix əvdindi* — ئادەم ئۆزىگە يېمىش تېرىۋالدى»، «اُلْ اُوزِنكا اَتْ سُكْلَنْدِي *ol öziŋə at səglündi* — ئۇ ئۆزىگە//(ئۆزىلا) گۆش كاۋاپ قىلىۋالدى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قىسىمدىكى تۆت ھەرپلىك ئىسىم ۋە پېئىللار قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنغاندا ھەرپى ئىللەت چۈشۈپ قېلىپ، سەھىە (ھەرپى ئىللەتسىز) سۆزلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قَرْتِنْ قَرْتَنْدِي *ər kartin kartandi* — ئادەم چاقسىنى ئېغىز ئالدۇردى» دېگەندەكلا. بۇ پېئىل ئۆتۈمسىز پېئىل ئورنىدا كېلىدۇ، ئەسلى «قَرْتَادِي *kartadi* »دۇر. شۇنىڭدەك «اَرْ كُكْلَنْدِي *ər küglədi* — ئادەم كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى»، بۇنىڭ ئەسلى «كُوكْلَادِي *küglədi*»دۇر. «قُرْ قُرْشَنْدِي *qur qurxandi* — قۇر باغلىدى، بەلباغ باغلىدى»، بۇنىڭ ئەسلى «قُورْشادِي *qurxadi* »دۇر.

تۆتىنچى، بۇ مەنىلەرنىڭ ھېچبىرىنى بىلدۈرمەي، پېئىلنىڭ ئۆز مەنىسىنىلا ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «تَقَى كَقْشَنْدِي *təvə kəvxəndi* — تۆگە كۆشىدى». «اَرْ تُرْقُنْدِي *ər turqundi* — ئادەم (بىر ئىشنى قىلىشتىن) ھېيىقتى»، «جِغْرِي تَزْكِنْدِي *qiqri təzgindi* — چىغرىق ئايلاندى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق.//

قائىدە

بۇ قىسىمدىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن بولىدۇ. مەسىلەن: // «مَنِ تُذْغُرْ *məni tożoqur* — مېنى تويدۇر»، «اَتْ سُقْغَرْ *at suvoqar* — ئات سۇغار»، «مَنِ اُذْغُرْ *məni ożoqur* — مېنى ئويغات» دېگەنگە ئوخشاش. «ر – *r*» بىلەن تۈرلەنگەن پېئىللار قىسىمدا ئىككى ئىشلىگۈچىدىن ھەربىرىدە ئوبيېكتىغا ئۆتىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل ياساش ئۇچۇن، «ر – *r*» دىن كېيىن بىر «ت – *t*» قوشۇلىدۇ. بۇلار «د – *d*» غا قوشۇلۇش بىلەن «د – *d*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ، قوش (تەشدىتلىك) «ت – *t*» ھەرپى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتِنْ سُقْغَرْتِّي *ol atin suvoqarttï* — ئۇ (بىرىسىگە) ئېتىنى سۇغارتتى». بۇ يەردە ئىككى ساكىن بىللە كەلگەن. «مَنْ اَنِ تُذْغُرْتُّمْ *mən ani tożoqurttum* — مەن ئۇنى تويدۇرتتۇم». بۇنى چۈشىنىۋال.

بۇ قىسىمدىكى سۆپەت تۈركىلەردە «سُقْغَرْغُوجِي *suvoqaroquqï*»، «تُذْغُرْغُوجِي *tożoquroquqï* » بولۇپ كەلسە، ئوغۇزلاردا «تُذْغُرْدَجِي *tożoqurdaqï*»، «سُقْغَرْدَجِي *suvoqardaqï*» بولۇپ كېلىدۇ.

ئىش ـ ھەرىكەتنى داۋاملاشتۇرۇشنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت پۈتۈن تۈركىلەردە ئوخشاش، يەنى تەركىبىدە «ق – *k*» ۋە «غ – *o*» ھەرپلىرى كەلگەن ھەم قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «اُذْغُرْغَانْ *ożoquroqan* — (دائىم) // ئويغىتىدىغان»، «تُذْغُرْغَانْ *tożoquroqan* — (دائىم) تويدۇرىدىغان»؛ تەركىبىدە «ك – *k* ، *g*» كەلگەن سۆزلەردە «كُلْسِرْكَانْ اَرْ *külsirgən ər* — كۈلۈمسىرەپلا تۇرىدىغان ئادەم» شەكلىدە كېلىدۇ. شۇنىڭدەك تۆگىگە قارىتا «كَقْشَنْكَانْ تَقَى *kəvxəngən təvə* — كۆشەپلا تۇرىدىغان تۆگە» دېيىلىدۇ.

بىر ئىشنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى ۋە ئۇ شۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت «اُلْ اَتْ سُقْغَرْ غُلُقْ اَرْدِي

394

ol at suvoqaroquluk ərdi — ئۇ ئات سۇغارغۇلۇق ئىدى، ئۇ ئات سۇغىرىشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ اَتِ تُـذْغُرْغُلُقْ اَرْدِي *ol ati tożoquroquluk ərdi* — ئۇ ئۇنى تويدۇرغۇلۇق ئىدى، ئۇ ئۇنى تويدۇرۇشى كېرەك ئىدى» شەكلىدە بولىدۇ.

بىر ئىشنى قىلىشنى ئارزۇ قىلىش ۋە ئۇنىڭغا جەزم قىلىش مەنىسىدە كەلگەن سۆيەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ اَتْ سُقْغَرِغْسَاقْ اَرْدِي *ol at suvoqariqsak ərdi* — ئۇنىڭ ئات سۇغارغۇسى كەلدى، ئات سۇغارماقچى بولدى»، «اُلْ اَنِ سُـقْدِنْ كَجْرُشْسَاكْ اَرْدِي *ol ani suvdin kəqrüxsək ərdi* — ئۇنىڭ ئۇنى سۇدىن ئۆتكۈزۈشكۈسى//كەلدى، ئۇ ئۇنى سۇدىن ئۆتكۈزۈشمەكچى بولدى». ئەمما بۇ بابتا بۇنداق شەكىل ئاز قوللىنىلىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى ياكى//ئۇ ئىشنى قىلىپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتلەر مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ اَتْ سُقْغَرِغْلِي اَرْدِي *ol at suvoqariqli ərdi* — ئۇ ئات سۇغىرىقلىق ئىدى، ئۇ ئاتنى سۇغىرىپ بولغانىدى»، «اُلْ اَنِ تُذْغُرْغُلِي اُلْ *ol ani tożoquruqli ol* — ئۇ ئۇنى تويغۇزۇقلۇق، ئۇ ئۇنى تويغۇزۇپ بولغان». سۆز مۇشۇ مەنىدە كەلگەندە، ئاخىرقى ھەرپى ھەرىكىلىك بولىدۇ.

سۈپەتداشلار (ئىسمى مەفئۇل) مۇنداق بولىدۇ: «اُذْغُرْمِشْ اُلْ[1] *ożoqurmix ər* — ئويغىتىلغان ئادەم»، «تُـذْغُرْمِشْ *tożoqurmix* — تويغۇزۇلغان». سۈپەتداشلار (ئىسمى مەفئۇل) يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىر تەرزدە كېلىدۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُلْ» دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان. ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن، «اَرْ *ər*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك
فَعَلْعَلْدِي fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

سَلِمْلَشْـــدِي saliimlaxdi جەبدەللەشتى، تاكاللاشتى. اَنِـــكْ بِـــرْلا سَلِمْلَشْـــدِي *anin birlə salimlaxdi* — ئۇنىڭ بىلەن جەبدەللەشتى (سَلِمْلَشُورْ - سَلِمْلَشْـماقْ *salimlaxur - salimlaxmak*).

قُنْقَلَشْـــدِي konuklaxdi مېھمان قىلىشتى. اُلارْ اِكّـــي قُنْقَلَشْـــدِي *olar ikki konuklaxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) مېھمان قىلىشىشتى (قُنْقَلَشُورْ - قَنْقَلَشْماقْ *konuklaxur - konuklaxmak*).

بۇ خىل پېئىللارنىڭ ئالدىنقىسى («سَلِمْلَشْـــماقْ») دىن باشقىسى تۈپ پېئىل ئەمەس، لېكىن ئۇچ ھەرپلىك//ئىسىملاردىن قىمارىدا تىكىش (دو چىقىش) مەنىسىنى بېرىدىغان پېئىللار ياسىلىدۇ. «اَنِـــكْ بِـــرْلا اُيْنـــادِي يَرِقْلَشُـــو *anin birlə oynadi yariqlaxu* — ئۇنىڭ بىلەن ساۋۇت تىكىشىپ ئويناندى، كىم ئۇتسا (ساۋۇتنى) شۇ ئالىدۇ». بۇ پېئىل بەسلىشىش ياكى بىر - بىرىگە ئويغۇنلىشىش مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. «اُلارْ اِكّي قُنْقَلَشْدِي *olar ikki konuklaxdi* — ئۇلار ئىككىسى (بىر - بىرىنى) مېھمان قىلىشىشتى». مۇشۇنداق مەنىنى بىلدۈرۈشتە ئۇچ ھەرپ، تۆت ھەرپ ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ھەرپلەردىن تۈزۈلگەن سۆزلەر مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە ياسىلىدۇ.

بَرِمْسِنْدِي barïmsïndï باردىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ اَڤْكا بَرِمْسِنْدِي *ol əvgə barïmsïndï* — ئۇ ئۆيگە (بارمايدىغان بولسىمۇ) باردىغاندەك كۆرۈندى (بَرِمْسِـــنُورْ - بَرِمْسِـــنْماقْ *barïmsïnur - barïmsïnmak*).

تَرِمْسِنْدِي tarïmsïndï تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ تَرِغْ تَرِمْسِنْدِي *ol tariq tarïmsïndï* — ئۇ (ئاشلىق تېرىمايدىغان بولسىمۇ) ئاشلىق تېرىيدىغاندەك كۆرۈندى (تَرِمْسِنُورْ - تَرِمْسِنْماقْ *tarïmsïnur - tarïmsïnmaq*).

II 376 **كَلِمْسِنْدِي** kəlimsindi كېلىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ بَرُو//كَلِمْسِنْدِي *ol bərü kəlimsindi* — ئۇ بېرى كېلىدىغاندەك كۆرۈندى (كَلِمْسِنُورْ - كَلِمْسِنْماكْ *kəlimsinür - kəlimsinmək*).//

395 **كُلُمْسِنْدِي** külümsindi كۈلگەندەك كۆرۈندى. اَرْ كُلُمْسِنْدِي *ər külümsindi* — ئادەم كۈلگەندەك كۆرۈندى، يەنى ئۆزىنى كۈلگەن قىلىپ كۆرسەتتى (كُلُمْسِنُورْ - كُلُمْسِنْماكْ *külümsinür - külümsinmək*).

بۇ پېئىللار ئەسلىدە ئىككى ھەرپلىك ئىدى. يىلتىزغا «مْسِن *msin//msin*» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن بەش ھەرپلىككە ئايلاندى. بۇ قوشۇمچە ئاشۇنداق مەنىلەرنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۈچ ھەرپتىن، تۆت ھەرپتىن، بەش ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللارغىمۇ قوشۇلىدۇ. بۇ پېئىل ئەرەبچىدىكى «تَفَاعُلْ *təfaul*» ۋەزنىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: «تَغَافَلَ الرَّجُلُ — ئادەم (مەلۇم ئىشتىن) خەۋىرى بولسىمۇ، ئۆزىنى خەۋىرى يوقتەك قىلىپ كۆرسەتتى»، «تَضَاحَكَ — ئۇ ئەمەلدە كۈلمىگەن بولسىمۇ، ئۆزىنى كۈلۈۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مەنە ئىپادىلەنمەكچى بولسا، ئۇنىڭ قائىدىسى مۇنداق بولىدۇ: ئەسلىي سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى فەتھىلىك بولسا فەتھىلىك، زەممىلىك بولسا زەممىلىك، كەسرىلىك بولسا كەسرىلىك پېتىچە قېلىۋېرىدۇ. فەتھىلىك كەلگىنىگە//مىسال: «اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ تِلَمْسِنْدِي *ol andïn nəŋ tiləmsindi* — ئۇ ئۇنىڭدىن بىر نەرسە تىلەۋاتقاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ بِجَاكْ بِلَمْسِنْدِي *ol piqək biləmsindi* — ئۇ پىچاق (بىلىمگەن بولسىمۇ) بىلەۋاتقاندەك كۆرۈندى». بۇلارنىڭ بۇيرۇق شەكلى «تِيلا *tilə* — تىلە»، «بِيلا *bilə* — بىلە» بولۇپ، «ل – *l*» ھەرپى ئەسلىدە فەتھىلىك ئىدى، ئۆز پېتىچە قېلىۋەردى. زەممىلىك كەلگىنىگە مىسال: «اُلْ مَنكا تِلُمْ كُلُمْسِنْدِي *ol maŋa təlim külümsindi* — ئۇ ماڭا كۆپ كۈلدىغاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ يُقَارُو تُرُمْسِنْدِي *ol yoqaru turumsindi* — ئۇ (قويمىغان بولسىمۇ) قوپۇۋاتقاندەك كۆرۈندى». بۇلارنىڭ بۇيرۇق شەكلى «كُلْ *kül* — كۈل»،

«تُرْ *tur* — تۇر، قوپ» بولۇپ، «ل – *l*» ۋە «ر – *r*» ھەرپلىرى ئەسلىدە ساكىنلىق ئىدى. مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن زەممىلىك قىلىندى. چۈنكى، بۇ سۆزلەرنىڭ بىرىنچى ھەرپلىرى زەممىلىك بولغاچقا شۇنىڭغا ماسلاشتى.

پەقەت ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللاردىلا بىرىنچى ھەرپ فەتھىلىك كەلسە، ئىككىنچى ھەرپ كەسرىلىك قىلىنىدۇ، فەتھىلىك كەلگەن بىرىنچى ھەرپكە ماسلاشتۇرۇلمايدۇ. مەسىلەن:«اُلْ اَقْكا بَرِمْسِنْدِي *ol əvgə barïmsïndï* — ئۇ ئۆيگە بارىدىغاندەك كۆرۈندى»، «اَرْ// سُقْقا قَرِمْسِنْدِي *ər suvqa qarïmsïndï* — ئادەم سۇغا قاقاۋاتقاندەك كۆرۈندى،//يەنى بوغۇزىغا سۇ تۇرۇپ قالغاندەك كۆرۈندى». يۇقىرىدا ئېيتىلغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ پېئىللارنىڭ يىلتىزىدىكى ئىككىنچى ھەرپ فەتھىلىك قىلىنمىدى.

ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللارنىڭ ئاۋۋالقى ھەرپى كەسرىلىك بولسا، كەسرىلىك پېتى قالىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَقْكا كِرِمْسِنْدِي *ol əvgə kirimsindi* — ئۇ ئۆيگە كىرىدىغاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ يَرْماقْ تِرِمْسِنْدِي *ol yarmaq tərimsindi* — ئۇ پۇل (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) تېرىدىغاندەك كۆرۈندى».

بۇ قوشۇمچىدىكى «م – *m*» ھەرپى ھەمىشە ساكىنلىق، «س – *s*» ھەرپى ھەمىشە كەسرىلىك، «ن – *n*» ھەرپى ساكىنلىق بولىدۇ. ھەرىكىلەرنىڭ ھەممىسى قوشۇمچىنىڭ ئالدىدىكى ھەرپكە باغلىق بولىدۇ. مەن بۇ توغرىدا ئىككى ھەرپلىك پېئىللار بابىدا ئېيتتىم.

ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارغا كەلسەك: « اُلْ اَنِي قَجْرُمْسِنْدِي *ol anï qaqrumsïndï* — ئۇ ئۇنى (قاچۇرمىغان بولسىمۇ) قاچۇرىدىغاندەك كۆرۈندى»، «اُلْ اَنِكْ يازُقِنْ كَجْرُمْسِنْدِي *ol anïŋ yazuqïn qaqrümsindi* — ئۇ ئۇنىڭ گۇناھىنى (ئەمەلىيەتتە كەچۇرمىگەن بولسىمۇ)//كەچۇرگەن بولۇپ كۆرۈندى». بۇ يەردە «ر – *r*» ھەرپى زەممىلىك كەلگەن. چۈنكى، بۇ قىسىمدا «قَجُرْ *qaqur*» سۆزىدىكى «ج – *q*» ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى (زەممە) «ر – *r*» ھەرپىگە يۆتكىلىپ، «ج – *q*» ھەرپى ساكىنلىق قىلىنغان. ئۈچ ھەرپلىكلەردە سۆزنىڭ ئوتتۇرا ھەرپى ئاخىرقى ھەرپىگە يېقىن بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ھەرىكىسى قىسقارتىلىدۇ. تۆت ھەرپلىكلەرگە مىسال: «اَرْ اَتْ سُقْغَرِمْسِنْدِي *ər at suvqarïmsïndï* — ئادەم ئات

سۈغىرىۋاتقان بولۇپ كۆرۈندى». بۇنىڭدا «غ – oq» ھەرپى فەتھىلىك بولغاچقا، «ر – r» ھەرپى كەسرىلىك قىلىندى، چۈنكى فەتھە بىلەن كەسرە خۇددى ئىككى ھەرپلىكلەردە قارىمۇ قارشى بولمىغىنىدەك، بۇ يەردىمۇ قارىمۇ قارشى بولمايدۇ. مەسىلەن: «بَرِمْسِنْدِي barimsindi — باردىغانىدەك كۆرۈندى»، شۇنىڭدەك «تىلەيدىغانىدەك كۆرۈندى» سۆزى «تِلِمْسِنْدِي tilimsindi» دېيىلمەي «تِلَمْسِنْدِي tiləmsindi» دېيىلىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭ ئەسلى تۆت ھەرپلىك «تِلا tilə —— تىلە»[1] دۇر. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى يەنى «ا – ئەلىف» قىسقارتىلغان. چۈنكى، پېئىلغا بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن سۆزنىڭ ئاخىرقى ھەرپى «ا – ئەلىف» تەلەپپۇزدا سىڭىشىپ كېتىدۇ ۋە يېزىقتا ساقلانمايدۇ. ئۇچ ھەرپلىك پېئىل ئىككى ھەرپلىك پېئىلغا ئوخشاپ قالماسلىقى ئۈچۈن «ا – ئەلىف» قىسقارتىلغاندىن كېيىن، «ل – l» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىش توغرا بولمايدۇ. مەسىلەن: «يَرِنْدَقْ تِلِمْسِنْدِي yarindaq tilimsindi —— تاسما تىلىدىغانىدەك كۆرۈندى، ئۆزىنى تاسما تىلىدىغانىدەك قىلىپ كۆرسەتتى»، «پِجَاكْ بِلَمْسِنْدِي piqək biləmsindi —— پىچاق بىلەيدىغانىدەك كۆرۈندى» سۆزلىرىدىكى «ل – l» ھەرپى كەسرىلىك قىلىنسا، «ئىشنى بىلىدىغانىدەك كۆرۈندى» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «اِيِشْ بِلِمْسِنْدِي ix bilimsindi» دېگەندىكى «بِلِمْسِنْدِي bilimsindi »گە ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ سۆز ئىككى ھەرپتىن تۈزۈلگەن، ئالدىنقىلىرى ئۈچ ھەرپتىن تۈزۈلگەن. يۇقىرىدا، ئۈچ ھەرپلىكلەر توغرىسىدىكى قائىدىدە، «قَجُرْ kaqur »، «كَجُرْ kəqür » دېگەن پېئىللاردىكى ئوتتۇرانچى ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى قىسقارتىۋېتىلىدۇ، دېگەنىدۇق. بۇ قىسمىدا «ج – q» ھەرپىنى ساكىنلىق قىلىپ «قَجْرُمْسِنْدِي kaqrumsindi —— قاچۇرىدىغانىدەك كۆرۈندى» دېسەك، بۇ سۆزدىكى «ج – q» ھەرپىنىڭ ھەرىكىسى ئۇنىڭدىن كېيىنكى «ر – r» ھەرپىگە كۆچۈرۈلگەن بولىدۇ. فەتھە كەسرە بىلەن زىت بولمىغىنى ئۈچۈن ئۆز پېتىچە قېلىۋەرگەن. زەمما كەسرىگە زىت بولغىنى ئۈچۈن «ر – r» ھەرپى كەسرىلىك قىلىنمىغان. مەسىلەن: «اُلْ اَنِي تُذْغُرْمْسِنْدِي ol ani tożoqurumsindi —— ئۇ ئۇنى

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە ئۈچ ھەرپلىك قىلىپ يېزىلىپ قالغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 396 ـ بەتتە «تِلا» شەكلىدە ئۆت ھەرپلىك قىلىپ يېزىلغان.

تويغۇزىدىغانىدەك كۆرۈندى». مەن سۆزلەپ ئۆتكەن بۇ قائىدىلەر پۈتۈن تۈركىي تىللاردىكى ھەممە پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھېچقايسىسى بۇ قائىدىدىن چىقىپ كەتمەيدۇ.

بۇ بابتا بەش ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللاردىن مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بىرلا پېئىل بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ «اُلْ مَنكا يَرَمْسِنْدِي ol manja yaramsindi —— ئۇ ماڭا (ئۆزىنى) ئوبدانچاق قىلىپ كۆرسەتتى، خۇشامەت قىلدى»دۇر (يَرَمْسِنُورْ - يَرَمْسِنْماقْ yaramsinur - yaramsinmaq).

قِسِرْقَنْدِي kïsïrkandï قىزغاندى، قىسىپ تۇتتى. اَرْ تَفَارِنْ قِسِرْقَنْدِي ər tavarin kïsïrkandi —— ئادەم مېلىنى قىزغاندى، (سەرپ قىلمۇيتىشتىن ئەنسىرەپ) قىسىپ تۇتتى (قِسِرْقَنُورْ - قِسِرْقَنْماقْ kïsïrkanur - kïsïrkanmaq).

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اِلْتِبْ تَرِغْ قُذْمَدِي ältip tarïoq kożmadï

سِجْغَانْ تَقِي سِقِرْقَانْ siqoqan takï sïkïrkan

كِزْلَبْ نالُكْ كُتَرْسَنْ kïzlïp nälük kütärsən

اَمْدِي اَنِي قِسِرْقَانْ ämdi anï kïsïrkan

[ئاشلىقنى توشۇپ قويمىدى،
چاشقان بىلەن تۇلۇمچاشقان،
نېمىسىنى يوشۇراتتىڭ،
ئەمدى ئۇنى قىزغان.]

ئۆز بالا ـ چاقىسىغمۇ پىخسىقلىق قىلغان كىشىگە كىنايە قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: يىغقان ئاشلىقىڭنى چاشقان ۋە ھۆدىگەن (تۇلۇمچاشقان) بىر تالمۇ قالدۇرماي توشۇپ بولدى؛ ئەمدى قىسۇال، ئۇنى بالا ـ چاقاڭغىمۇ يېدۇرمە.

بُلِتْلَنْدِي bulïtlandï بۇلۇتلاندى. كُوكْ بُلِتْلَنْدِي kək bulïtlandï —— كۆك (ئاسمان) بۇلۇتلاندى (بُلِتْلَنُورْ - بُلِتْلَنْماقْ bulïtlanur - bulïtlanmaq).

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بَغِرْلَنْدِي baqïrlandï بېغىرده‌ك بولدى، ئۆيۈدى. قانْ // بَغِرْلَنْدِي *qan baqïrlandï* — قان بېغىرده‌ك بولدى، توڭۇر - توڭۇر بولۇپ ئۆيۈدى. سۈت قېتىق بولۇپ ئۆيۈسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَغِرْلَنُورْ - بَغِرْلَنْماقْ *baqïrlanur - baqïrlanmaq*). //

بُتَقْلَنْدِي putaqlandï پۇتاقلاندى، شاخلاندى؛ تارماقلاندى. يِغَاجْ بُتَقْلَنْدِي *yïoqaq putaqlandï* — دەرەخ پۇتاقلاندى. سُوقْ بُتَقْلَنْدِي *suv putaqlandï* — سۇ تارماقلاندى. بۇنىڭ ئەسلى «بُتَقْ *putaq* — پۇتاق، شاخ» تۈر (بُتَقْلَنُورْ - بُتَقْلَنْماقْ *putaqlanur - putaqlanmaq*).

بَشَقْلَنْدِي baxaqlandï باشاقلاندى، باشاق بېكىتىلدى. سُنكُو بَشَقْلَنْدِي *sünü baxaqlandï* — نەيزە باشاقلاندى، نەيزىگە ئۇچ بېكىتىلدى. ئوققا ئۇچ بېكىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَشَقْلَنُورْ - بَشَقْلَنْماقْ *baxaqlanur - baxaqlanmaq*).

بَلِقْلَنْدِي balïqlandï بېلىقلاندى. كُولْ بَلِقْلَنْدِي *kol balïqlandï* — كۆل بېلىقلاندى. بېلىقلىق بولدى. ئارغۇلار بىر يەر پاتقاق بولسا شۇنداق دەيدۇ. ئۆيغۇرلار بىر يەر شەھەرلىك (قەلئەلىك) بولسا شۇنداق دەيدۇ // (بَلِقْلَنُورْ - بَلِقْلَنْماقْ *balïqlanur - balïqlanmaq*).

بِجاكْلَنْدِي piqəkləndi پىچاقلاندى، پىچاقلىق بولدى. اَرْ بِجاكْلَنْدِي *ər piqəkləndi* — ئادەم پىچاقلىق بولدى (بِجاكْلَنُورْ - بِجاكْلَنْماكْ *piqəklənür - piəqlənmək*).

تُبُتْلَنْدِي tübütləndi تۈبۈت بولۇۋالدى. اَرْ تُبُتْلَنْدِي *ər tübütləndi* — ئادەم تۈبۈت بولۇۋالدى، تۈبۈت قىياپىتىگە كىردى. تۈبۈتلەر تۈرك ئېلىگە باشقا جايدىن كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان كىشىلەردۇر (تُبُتْلَنُورْ - تُبُتْلَنْماكْ *tübütlənür - tübütlənmək*).

تَتِغْلَنْدِي tatïoqlandï تەم كىردى، تاتلىق بولدى. اُزُمْ تَتِغْلَنْدِي *üzüm tatïoqlandï* — ئۈزۈم تاتلىق بولدى، ئۈزۈمگە تەم كىردى. ھەرقانداق نەرسىگە تەم كىرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتِغْلَنُورْ - تَتِغْلَنْماقْ *tatïoqlanur - tatïoqlanmaq*).

تُتُقْلَنْدِي tutuqlandï تۇتۇقلۇق بولدى. اُراغُتْ تُتُقْلَنْدِي *uraqut tutuqlandï* — ئايال تۇتۇقلۇق بولدى، ئالدىدا خىزمەت قىلىدىغان ئاغۇات ئاغىسىغا ئىگە بولدى (تُتُقْلَنُورْ - تُتُقْلَنْماقْ *tutuqlanur - tutuqlanmaq*). //

تُرُقْلَنْدِي turuqlandï ئورۇق كۆردى، ئورۇق ھېسابلىدى. اُلْ بُو اَتِغْ تُرُقْلَنْدِي *ol bu atïq turuqlandï* — ئۇ بۇ ئاتنى ئورۇق كۆردى. ئاتتىن باشقىسىنى ئورۇق كۆرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرُقْلَنُورْ - تُرُقْلَنْماقْ *turuqlanur - turuqlanmaq*).

تُلُمْلَنْدِي tolumlandï قورالاندى. اَرْ تُلُمْلَنْدِي *ər tolumlandï* — ئادەم قورالاندى، قورال - ياراغلىرىنى ئاستى (تُلُمْلَنُورْ - تُلُمْلَنْماقْ *tolumlanur - tolumlanmaq*).

جُبُرْلَنْدِي qüpürləndi چۈپۈرلاندى، چۈپۈرلۈق بولدى. اَجْكُو جُبُرْلَنْدِي *əqkü qüpürləndi* — ئۆچكە چۈپۈرلاندى (جُبُرْلَنُورْ - جُبُرْلَنْماكْ *qüpürlənür - qüpürlənmək*).

جَبِشْلَنْدِي qəbixləndi چۈشكەندى، چۈش بولدى. اُغْلاقْ جَبِشْلَنْدِي *oqlaq qəbixləndi* — ئوغلاق چۈش بولدى. ئوغلاق ئالتە ئايلىق بولغاندا چۈش دېيىلىدۇ (جَبِشْلَنُورْ - جَبِشْلَنْماكْ *qəbixlənür - qəbixlənmək*).

جَرُقْلَنْدِي qaruqlandï چورۇقلۇق بولدى. اَرْ جَرُقْلَنْدِي *ər qaruqlandï* — ئادەم چورۇقلۇق بولدى،//چورۇققا ئىگە بولدى (جَرُقْلَنُورْ - جَرُقْلَنْماقْ *qaruqlanur - qaruqlanmaq*).

جَجَكْلَنْدِي qəqəkləndi چېچەكلىدى. يِغَاجْ جَجَكْلَنْدِي *yïoqaq qəqəkləndi* — دەرەخ چېچەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَجَكْلَنُورْ - جَجَكْلَنْماكْ *qəqəklənür - qəqəklənmək*). //

سُكُتْلَنْدِي səgütləndi سۆگەتلەندى، سۆگەتلىك بولدى. يِرْ سُكُتْلَنْدِي *yər səgütləndi* — يەر سۆگەتلىك بولدى (سُكُتْلَنُورْ - سُكُتْلَنْماكْ *səgütlənür - səgütlənmək*).

سُغُقْلَنْدِي sooqulandï سوغۇق كۆردى، سوغۇق ھېسابلىدى. اُلْ بُو يِيرِكْ سُغُقْلَنْدِي *ol bu yərig sooqulandï* — ئۇ بۇ يەرنى سوغۇق كۆردى. ھەرقانداق نەرسىنى سوغۇق كۆرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُغُقْلَنُورْ - سُغُقْلَنْماقْ *sooqulanur - sooqulanmaq*).

سُقِغْلَنْدِي suvïoqlandï سۇيۇق كۆردى، سۇيۇق ھېسابلىدى. اُلْ بالِغْ سُقِغْلَنْدِي *ol balïq suvïoqlandï* — ئۇ بال (ھەسەل)نى سۇيۇق كۆردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقِغْلَنُورْ - سُقِغْلَنْماقْ *suvïoqlanur - suvïoqlanmaq*). //

قَنَتْلَنْدِي qanatlandï قاناتلاندى. اَرْ قَنَتْلَنْدِي *ər qanatlandï* — ئادەم قاناتلاندى، يەنى ئۇچقۇر ئاتقا ئىگە بولدى، تىلىكىگە يېتىدىغان بولدى. قُشْ قَنَتْلَنْدِي

kux kanatlandi — قۇش قاناتلاندى، قانات چىقاردى (قَنَتْلَنُورْ - قَنَتْلَنْماقْ *kanatlanur - kanatlanmak*).

قِلِجْلَنْدِي kˌilïqlandï قىلىچلاندى، قىلىچلىق بولدى. *ər kilïqlandi* اَرْ قِلِجْلَنْدِي — ئادەم قىلىچلاندى (قِلِجْلَنُورْ - قِلِجْلَنْماقْ *kilïqlanur - kilïqlanmak*).

جَغِرْلَنْدِي qaoïrlandï شەربەتلىك بولدى، شارابلىق بولدى. *ər qaoïrlandi* اَرْ جَغِرْلَنْدِي — ئادەم شەربەتلىك بولدى ياكى شارابلىق بولدى (جَغِرْلَنُورْ - جَغِرْلَنْماقْ *qaoïrlanur - qaoïrlanmak*).

جِغِرْلَنْدِي qïoqïrlandï چىغىرلاندى، چىغىر يول پەيدا بولدى. *yər qïoqïrlandi* يِيرْ جِغِرْلَنْدِي — يەر چىغىرلاندى، يەردە چىغىر يول پەيدا بولدى (جِغِرْلَنُورْ - جِغِرْلَنْماقْ *qïoqïrlanur - qïoqïrlanmak*).

قَدِرْلَنْدِي kˌažïrlandï بەتخۇيلاندى، مىجەزى قوپاللاشتى. *ər kažïrlandi* اَرْ قَدِرْلَنْدِي — ئادەم قوپاللاشتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَدْرِنْدِي *kadrindi*» بولۇپ، توغرىسى مۇشۇ (قَدِرْلَنُورْ - قَدِرْلَنْماقْ *kažïrlanur - kažïrlanmak*).

قَدِزْلَنْدِي kˌažïzlandï قوۋزاقلاندى. *yïoqaq kažïzlandi* يِغاجْ قَدِزْلَنْدِي — دەرەخ قوۋزاقلاندى (قَدِزْلَنُورْ - قَدِزْلَنْماقْ *kažïzlanur - kažïzlanmak*).

قُدُزْلَنْدِي kˌužuzlandï چوكانغا ئويلەندى. *ər kužuzlandi* اَرْ قُدُزْلَنْدِي — ئادەم چوكانغا ئويلەندى. ئارغۇچە (قُدُزْلَنُورْ - قُدُزْلَنْماقْ *kužuzlanur - kužuzlanmak*).

قِمِزْلَنْدِي kˌïmïzlandï قىمىزلىق بولدى. *ər kimïzlandi* اَرْ قِمِزْلَنْدِي — ئادەم قىمىزلىق بولدى. قىمىز — ئېچىتىلغان بايتال سۈتى (قِمِزْلَنُورْ - قِمِزْلَنْماقْ *kimïzlanur - kimïzlanmak*).

قُغُشْلَنْدِي kˌooquxlandï ئۇرغۇپ ئاقتى. *suv kooquxlandi* سُڤْ قُغُشْلَنْدِي — سۇ (نوردىن ئاققاندەك) ئۇرغۇپ ئاقتى (قُغُشْلَنُورْ - قُغُشْلَنْماقْ *kooquxlanur - kooquxlanmak*).

قَمِشْلَنْدِي kˌamïxlandï قومۇشلۇق بولدى. *yər kamixlandi* يِيرْ قَمِشْلَنْدِي — يەر قومۇشلۇق بولدى (قَمِشْلَنُورْ - قَمِشْلَنْماقْ *kamïxlanur - kamïxlanmak*).

قِذِغْلَنْدِي kˌïžïoqlandï قىرغاقلىق قىلىندى، قىرغاق چىقىرلدى، جىيەكلەندى. قِذِغْلَنْدِي نانْك *nən kïžïoqlandi* — نەرسە قىرغاقلىق قىلىندى (قِذِغْلَنُورْ - قِذِغْلَنْماقْ *kïžïoqlanur - kïžïoqlanmak*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قَتِغْلَنْدِي kˌatïoqlandï قاتتىق تىرىشتى. *ər katïoqlandi* اَرْ قَتِغْلَنْدِي — ئادەم قاتتىق تىرىشتى (قَتِغْلَنُورْ - قَتِغْلَنْماقْ *katïoqlanur - katïoqlanmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

kiqikdə katïoqlansa uloqažu səvnür كِجِكْدا قَتِغْلَنْسا اُلْغاذُو سَڤْنُورْ

كىچىكىدە قاتتىق تىرىشسا، چوڭ بولغاندا سۆيۈنەر.//

قُرُغْلَنْدِي kˌuruoqlandï قۇرۇق كۆردى. *ol ətməkni kuruoqlandi* اُلْ اُتْماكْنِي قُرُغْلَنْدِي — ئۇ نانىنى قۇرۇق كۆردى، يېمەدى (قُرُغْلَنُورْ - قُرُغْلَنْماقْ *kuruoqlanur - kuruoqlanmak*).

قَشُقْلَنْدِي kˌaxukˌlandï قوشۇقلۇق بولدى. *ər kaxukˌlandi* اَرْ قَشُقْلَنْدِي — ئادەم قوشۇقلۇق بولدى// (قَشُقْلَنُورْ - قَشُقْلَنْماقْ *kaxukˌlanur - kaxukˌlanmak*).

كَلَبْلَنْدِي kələpləndi كەلەپلەندى. *taq kələpləndi* تاغْ كَلَبْلَنْدِي — تاغ كەلەپلەندى، تاغنى كەلەپ ئوتى قاپلىدى.

بۇ قىسمدىكى پېئىللار بىر نەچچە خىل مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ تَرِغْلَنْدِي *ər tarïoqlandi*» — ئادەم ئېكىنلىك بولدى، ئېكىن ئىگىسى بولدى»، «اَرْ قَشُقْلَنْدِي *ər kaxukˌlandi*» — ئادەم قوشۇقلۇق بولدى، قوشۇق ئىگىسى بولدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، ئۆزىنى بايان قىلىنغان نەرسىلەر قاتارىدا سانىغانلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُغُزْلَنْدِي *ər oquzlandi*» — ئادەم ئوغۇزلاشتى، ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى»، «اَرْ جِكِلَّنْدِي *ər qigillandi*» — ئادەم چىگىللەشتى، چىگىل قىياپىتىگە كىردى» دېگەندەك. بۇ ئەرەبچىدىكى «وَقَيْسُ عَيْلانَ وَمَنْ تَقَيَّسا» — قەيسلەر قىياپىتىگە كىردى» دېگەنگە ئوخشايدۇ. بۇ پۈتۈن پېئىللار ئۇچۇن ئومۇمىي بىر قائىدىدۇر.

ئۈچىنچى، بايان قىلىنغان نەرسە ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدا بارلىققا كەلگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «يِغاجْ بُتَقْلَنْدِي *yïoqaq putakˌlandi*» — دەرەخ پۈتاقلاندى، پۈتاق چىقاردى»، «يِغاجْ يَمِشْلَنْدِي *yïoqaq yəmixləndi*» — دەرەخ مېۋىلىدى، مېۋىلىك بولدى».

تــۆتىنچى، بــۇ مەنىلــەرنىڭ ھېچقايسىــسىنى ئاڭلاتمــاي، پــېئىلنىڭ ئــۆز مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قَتِغْلَنْدِي *ər katioqlandi* — ئادەم قاتتىق تىرىشتى»، «كِشِي يُمُرْلَنْدِي *kixi yumurlandi* — كىشى توپلاندى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ پېئىللارنىڭ ھەممىسى ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان. بۇ قائىدە تۆت ھەرپلىك، بەش ھەرپلىك ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق ھەرپلىك پېئىللارغىمۇ تولىرا كېلىۋېرىدۇ. بۇنى ياخشى چۈشەنسەڭ، بىلىمگە ئىگە بولىسەن.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

ئالته ھەرپلىكلەر بابلىرى

تُشْغُتْلَنْدِي boxoqtlandï[1] شاگىرتلىق بولدى. اَرْ تُشْــغُتْلَنْدِي *ər boxoqtlandï* — ئادەم شاگىرتلىق بولدى (تُشْغُتْلَنُورْ - تُشْغُتْلَنْماقْ *boxoqtlanur - boxoqtlanmaq*).//

تَرْمُتْلَنْدِي tarmutlandï تارماقلاندى، بۆلۈنۈپ ئاقتى. سُوفْ تَرْمُتْلَنْدِي *suv tarmutlandï* — سۇ بۆلۈنۈپ ئاقتى (تُرْمُتْلَنُورْ - تُرْمُتْلَنْماقْ *tarmutlanur - tarmutlanmaq*).//[2]

قِزْغُتْلَنْدِي kïzoqutlandï قىزاردى، ئىبرەت ئالدى، ئۆزىنى تارتتى. اَرْ اِيشْــتَنْ قِزْغُتْلَنْــدِي *ər ixtan kïzoqutlandï* — ئادەم ئىشتىن ئىبرەت ئالدى، يەنى ئۆز ئىشىنىڭ يامان ئاقىۋىتىنى تېتىپ، رەسۋا بولۇپ، ئۇ ئىشتىن ئۆزىنى تارتتى (قِزْغُتْلَنُورْ - قِزْغُتْلَنْماقْ *kïzoqutlanur - kïzoqutlanmaq*).

تَقْغاجْلَنْــدِي tavoqaqlandï تاۋغاچلاشتى، تاۋغاچ قىياپىتىگە كىردى. اَرْ تَقْغاجْلَنْــدِي *ər tavoqaqlandï* — ئادەم تاۋغاچ قىياپىتىگە كىردى (تَقْغَجْلَنُورْ — تَقْغَجْلَنْمــاقْ *tavoqaqlanur - tavoqaqlanmaq*).

سُــرْقُجْلَنْدِي surkuqlandï سۈرغۈچلاندى، لاكقا ئىگە بولدى. بِجــاكْ سُــرْقُجْلَنْدِي *piqak surkuqlandï* — پىچاق سېپى سۈرغۈچلاندى، يەنى سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى بىلەن يەملەندى، چىڭىتىلدى (سُــرْقُجْلَنُورْ - سُــرْقُجْلَنْماقْ *surkuqlanur - surkuqlanmaq*). اَرْ سُرْقُجْلَنْدِي *ər surkuqlandï* — ئادەم لاكقا ئىگە بولدى، يەنى سىر دەرىخى يېلىمىگە ئىگە بولدى.

[1] بىز بۇ پېئىلنى «بُشْــغُتْ *boxqut*» — شاگىرت» سۆزىدىن ياسالغان بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلاپ، بىرىنچى ھەرپىنى «ب – *b*» بىلەن ئالدۇق. چۈنكى، «دىۋان»نىڭ ھەممە تومۇرىدا «شاگىرت» مەنىسىدە كەلگەن «تُشْغُتْ» دېگەن سۆز ئۇچرىمىدى.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە بىرىنچى ھەرپ زەممە بىلەن يېزىلغان. بۇ پېئىل ئەسلى «تَرْمُــتْ *tarmut* — جىرا» سۆزىدىن ياسالغىنى ئۈچۈن، بىز «*tarmutlanur - tarmulanmaq*» دەپ ئالدۇق.

سُــــرْقُجْلَنْدِي surkuqlandï: يِـــيرْ سُـــرْقُجْلَنْدِي // *yər surkuqlandï* — يەر كاسىنىلاندى، يەردە كاسىنى (كۆكچىچەك) ئۆستى (سُـــرْقُجْلَنُورْ - سُـــرْقُجْلَنْماقْ *surkuqlanur - surkuqlanmak*).

سَفْدِجْلَنْدِي savdïqlandï سېۋەتلىك بولدى. اَرْ سَـــفْدِجْلَنْدِي *ər savdïqlandï* — ئادەم سېۋەتلىك بولدى (سَفْدِجْلَنُورْ - سَفْدِجْلَنْماقْ *savdïqlanur - savdïqlanmak*).

مَنْدَرْلَـــنْدِي mandarlandï ماندارلاندى، ماندار يۆگىشۈالدى. يِغـــاجْ مَنْدَرْلَـــنْدِي *yïoqaq mandarlandï* — دەرەخكە ماندار يۆگىشۈالدى (مَنْدَرْلَـــنُورْ - مَنْدَرْلَنْمـــاقْ *mandarlanur - mandarlanmak*).

جَلْبُشْـــلَنْدِي ① qulbuxlandï شىرىلەشتى، شالتاق بولدى. اَلِـــكْ جَلْبُشْـــلَنْدِي *əlik qulbuxlandï* — قول شىرىلەشتى. مېۋە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەنلىكتىن قول شالتاق بولدى (جَلْبُشْـــلَنُورْ - جَلْبُشْـــلَنْماقْ *qulbuxlanur - qulbuxlanmak*).

قِرْتِشْـــلَنْدِي kïrtïxlandï چىرايلىقلاشتى. قِيـــزْ قِرْتِشْـــلَنْدِي *kïz kïrtïxlandï* — قىز چىرايلىقلاشتى، چىرايلىق بولدى (قِرْتِشْـــلَنُورْ - قِرْتِشْـــلَنْماقْ *kïrtïxlanur - kïrtïxlanmak*).

قُلْدَشْـــلَنْدِي kˌoldaxlandï قولداشلاندى، قولداش بولدى. اُلْ مَنِـــكْ بِـــرْلا قُلْدَشْـــلَنْدِي *ol mənïŋ birlə kˌoldaxlandï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن قولداش بولدى، ئۆزىنى مېنىڭ دوستلىرىم قاتارىدا كۆردى (قُلْدَشْـــلَنُورْ - قُلْدَشْـــلَنْماقْ *kˌoldaxlanur - kˌoldaxlanmak*).

بُشْـــلَغْلَنْدِي boxlaqlandï ئۆز بېشىمچىلىق قىلدى، بويۇنتاۋلىق قىلدى. اَرْ ايشْـــدا بُشْـــلَغْلَنْدِي *ər ixda boxlaqlandï* — ئادەم ئىشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلدى، نەسىھەتكە قۇلاق سالمدى (بُشْـــلَغْلَنُورْ - بُشْـــلَغْلَنْماقْ *boxlaqlanur - boxlaqlanmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

① بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى بۇ يەردە فەتھىلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 231 - بەتتىكى «شالتاق، مېۋە شىرىسى» مەنىسىدىكى «جَلْـبُشْ *qulbux*» دېگەن ئىسىمدىن ياسالغان، دەپ ھېسابلىدۇق ۋە تىرانسكرىپسىيە بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُرْقَغْلَنْـــدِي turkˌuqlandï تارتىندى، ئۇيالدى، ئەيمەندى. اُلْ مَنْـــدِنْ تُرْقَغْلَنْـــدِي *ol məndin turkˌuqlandï* — // ئۇ مەندىن تارتىندى، مەندىن ئەيمەندى (تَرْقُغْلَنُورْ - تَرْقُغْلَنْماقْ *turkˌuqlanur - turkˌuqlanmak*)①.

تُغْرَغْلَنْدِي tuqraqlandï: اُغْلانْ تُغْرَغْلَنْدِي *ooqlan tuqraqlandï* — يىگىت خانلىق ئاتقا ئىگە بولدى، يەنى خان تەرىپىدىن ئۇرۇش ۋاقتىدا بېرىلىپ، كېيىن قايتۇرۇۋېلىنىدىغان ئاتقا ئىگە بولدى (تُغْرَغْلَنُـــورْ - تُغْرَغْلَنْمـــاقْ *tuqraqlanur - tuqraqlanmak*). خەت - چەك قاتارلىق نەرسىلەرگە تامغا بېسىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئوغۇزچە.

تُمْلُغْلَنْـــدِي tumluqlandï: بُـــو اُغُـــرْنِ تُمْلُغْلَنْـــدِي *bu ooqurnï tumluqlandï* — بۇ ۋاقىتنى سوغۇق كۆردى، شۇڭا نىيىتىدىن يانىدى (تُمْلُغْلَنُـــورْ - تُمْلُغْلَنْمـــاقْ *tumluqlanur - tumluqlanmak*). اُلْ اَنكَرْ تُمْلُغْلَنْدِي *ol aŋar tumluqlandï* — ئۇ ئۇنىڭغا سوغۇقلۇق قىلدى، قاپىقىنى تۇردى، ئۆڭدى.//

قِشْلَغْلَنْدِي kˌïxlaqlandï: اُلْ بُو يِيرِكْ قِشْلَغْلَنْدِي *ol bu yərig kˌïxlaqlandï* — ئۇ بۇ يەرنى قىشلاق قىلىۋالدى ۋە شۇ يەردە قىشلىدى (قِشْـــلَغْلَنُورْ - قِشْـــلَغْلَنْماقْ *kˌïxlaqlanur - kˌïxlaqlanmak*).

قُشْلَغْلَنْدِي kˌuxlaqlandï: خانْ بُو يِيرِكْ قُشْلَغْلَنْدِي *han bu yərig kˌuxlaqlandï* — خان بۇ يەرنى قۇش قۇشلايدىغان جاي قىلدى (قُشْـــلَغْلَنُورْ - قُشْـــلَغْلَنْماقْ *kˌuxlaqlanur - kˌuxlaqlanmak*).

بُشْلَغْلَنْسا بُخْسُقْلَنُورْ *boxlaqlansa bohsuqlanur*
بويۇنتاۋلىق قىلسا، بويىنى زەنجىرلىنىدۇ.

بۇ ماقال ئۆزى بىلگىنىچىلا ئىش قىلىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «تُرْقَغْلَنْدِي»، كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى «تَرْقُغْلَنُورْ - تَرْقُغْلَنْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ «تُرْقُـــغْ *turkuq*» سۆزىدىن ياسالغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ «*turkuqlandï - turkuqlanur - turkuqlanmak*» دەپ ئالدۇق.

بُجْغَقْلَنْدِي puqoqlandï پۇچقاقلاندى ~ پۇچماقلاندى. بُجْغَقْلَنْدِي نانْك *puqoqlandï nan* — نەرسە پۇچماقلاندى، نەرسىدە بۇلۇڭ - پۇچقاق پەيدا بولدى (بُجْغَقْلَنُورْ - بُجْغَقْلَنْماقْ *puqoqlanur - puqoqlanmaq*).

بُرْجَقْلَنْدِي burqaqlandï: تَرْ بُرْجَقْلَنْدِي *tər burqaqlandï* — تەر پۇرچاقلاندى، تەر پۇرچاقتەك دانە - دانە بولدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىنىڭ دانە - دانە بولۇشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْجَقْلَنُورْ - بُرْجَقْلَنْماقْ *burqaqlanur - burqaqlanmaq*).

بَشْمَقْلَنْدِي baxmaqlandï باشماقلىق بولدى. اَرْ بَشْمَقْلَنْدِي *ər baxmaqlandï* — ئادەم باشماقلىق (سەندەل كەشلىك) بولدى. ئوغۇزچە (بَشْمَقْلَنُورْ - بَشْمَقْلَنْماقْ *baxmaqlanur - baxmaqlanmaq*).

بُغْنَقْلَنْدِي booqnaqlandï بوغۇناقلاندى، پارچىلاندى. بُلُتْ بُغْنَقْلَنْدِي *bulut booqnaqlandï* — بۇلۇت بوغۇناقلاندى (بُغْنَقْلَنُورْ - بُغْنَقْلَنْماقْ *booqnaqlanur - booqnaqlanmaq*).

بُغْمَقْلَنْدِي booqmaqlandï بوغمىقنى ئەتتى، ئىزمىسىنى ئەتتى. اَرْ بُغْمَقْلَنْدِي *ər booqmaqlandï* — ئادەم (كۆڭلىكىنىڭ) ئىزمىسىنى ئەتتى (بُغْمَقْلَنُورْ - بُغْمَقْلَنْماقْ *booqmaqlanur - booqmaqlanmaq*).

تَرْمَقْلَنْدِي tarmaqlandï تارماقلاندى، يېيىلدى؛ شاخ ئايرىدى، تارماقلاندى ~ تارناقلاندى. بُويْ تَرْمَقْلَنْدِي *boy tarmaqlandï* — خەلق ۋە قەبىلىلەر ھەر تەرەپكە خۇددى قۇشنىڭ تارناقلىرىدەك شاخ ئايرىدى، يېيىلدى. بَلا تَرْمَقْلَنْدِي *bala tarmaqlandï* — قۇش بالىسى تارناقلاندى، يەنى تارنىقى چىقتى. سُوفْ تَرْمَقْلَنْدِي *suv tarmaqlandï* — سۇ تارماقلاندى، تارماقلارغا ئايرىلدى// (تَرْمَقْلَنُورْ - تَرْمَقْلَنْماقْ *tarmaqlanur - tarmaqlanmaq*).

تِغْرَقْلَنْدِي tïqraqlandï قەيسەرلەشتى، غەيرەتلەندى. اَرْ تِغْرَقْلَنْدِي *ər tïqraqlandï* — ئادەم قەيسەرلەشتى، غەيرەتلەندى (تِغْرَقْلَنُورْ - تِغْرَقْلَنْماقْ *tïqraqlanur - tïqraqlanmaq*).// شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تِغْرَقْلَنِبْ سَكِرْتّى *tïqraqlanïp sakirtti*
اَرِنْ اَتِنْ يُكُرْتّى *ərin atin yügürtti*
بِزْنِ قَمُغْ اَنِكتّى *bizni kamuq anïttï*
اَنْدَغْ سُوكا كِم يَتارْ *andaq sügə kim tətər*

[قەيسەرلىنىپ ئېتىلدى،
يىگىت، ئاتلىرىنى چاپتۇردى،
بىزنى تامام ھالك - تالك قالدۇردى،
ئۇنداق قوشۇنغا كىم تەك كېلەلەيدۇ؟]//

جەڭدە ھۇجۇم قىلغان بىر ئادەم شۇنداق تەسىرلىنىدۇ: ئۇ باتۇرلۇقىنى كۆرسەتتى، ئاتلىق ۋە پىيادە ئادەملىرىنى بىزگە قارىتىپ چاپتۇردى، ماھارىتى بىلەن بىزنى ھەيران قالدۇردى، بۇنداق قوشۇنغا كىم تەك كېلەلەيدۇ؟

جُقْمَقْلَنْدِي qokmaqlandï چوقماقلاندى، تۆگۈلۈۋالدى. يِلاَنْ جُقْمَقْلَنْدِي *yïlan qokmaqlandï* — يىلان چوقماقلاندى، تۆگۈلۈۋالدى (جُقْمَقْلَنُورْ - جُقْمَقْلَنْماقْ *qokmaqlanur - qokmaqlanmaq*).

جِمْغُقْلَنْدِي qïmoquklandï چېقىمچى بولدى. كِشِي جِمْغُقْلَنْدِي *kixi qïmoquklandï* — كىشى (ھەممىنى يامانلايدىغان) چېقىمچى بولدى (جِمْغُقْلَنُورْ - جِمْغُقْلَنْماقْ *qïmoquklanur - qïmoquklanmaq*).

سَغْلِقْلَنْدِي saqlïqlandï ساغلىقلىق بولدى. اَرْ سَغْلِقْلَنْدِي *ər saqlïqlandï* — ئادەم ساغلىقلىق بولدى (سَغْلِقْلَنُورْ - سَغْلِقْلَنْماقْ *saqlïqlanur - saqlïqlanmaq*).

قَبْغَقْلَنْدِي kapoqlandï قاپقاقلاندى، بېكىتىلدى. كِيشْ قَبْغَقْلَنْدِي *kix kapoqlandï* — ساداق قاپقاقلاندى، ئوقداننىڭ ئاغزى بېكىتىلدى (قَبْغَقْلَنُورْ - قَبْغَقْلَنْماقْ *kapoqlanur - kapoqlanmaq*//)

قَدْرُقْلَنْدِي kadruklandï: تاغْ قَدْرُقْلَنْدِي *taq kadruklandï* — تاغنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرى، ئەگرى - بۈگرى چىغىرلىرى كۆپەيدى (قَدْرُقْلَنُورْ - قَدْرُقْلَنْماقْ *kadruklanur - kadruklanmaq*).

قِسْرَقْلَنْدِي kˌïsrakˌlandï قىسراقلىق بولدى. ئار قِسْرَقْلَنْدِي *ər kˌisrakˌlandi* — ئادەم قىسراقلىق (قىسىر بايتاللىق) بولدى (قِسْرَقْلَنُورْ - قِسْرَقْلَنْماقْ *kˌisrakˌlanur - kˌisrakˌlanmakˌ*).

قَرْلُقْلَنْدِي kˌarlukˌlandï قارلۇقلاشتى، قارلۇق قىياپىتىگە كىردى. ئار قَرْلُقْلَنْدِي *ər kˌarlukˌlandi* — ئادەم قارلۇقلاشتى، قارلۇق قىياپىتىگە كىردى. قارلۇق — تۇركمەنلەرنىڭ بىر قىسمى (قَرْلُقْلَنُورْ - قَرْلُقْلَنْماقْ *kˌarlukˌlanur - kˌarlukˌlanmakˌ*).

قِفْجاقْلَنْدِي kˌïvqakˌlandï قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى. ئار قِفْجاقْلَنْدِي *ər kˌïvqakˌlandi* — ئادەم قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى ۋە قىپچاق خۇيىنى ئالدى (قِفْجاقْلَنُورْ - قِفْجاقْلَنْماقْ *kˌïvqakˌlanur - kˌïvqakˌlanmakˌ*).[1]

مُنْجُقْلَنْدِي monquk˙landï مونچاقلىق بولدى. قِيز مُنْجُقْلَنْدِي *kˌïz monqukˌlandi* — قىز مونچاقلىق بولدى، تاقايدىغان ئونچە - مارجانلىق بولدى (مُنْجُقْلَنُورْ - مُنْجُقْلَنْماقْ *monqukˌlanur - monqukˌlanmakˌ*).

مَنْجُقْلَنْدِي manquk˙landï غانجۇغلىدى. ئار تُونِنْ مَنْجُقْلَنْدِي *ər tonïn manqukˌlandi* — ئادەم تونىنى غانجۇغلىدى، خورجۇنغا سېلىپ، ئېگەرنىڭ كەينىگە تېڭىۋالدى (مُنْجُقْلَنُورْ - مُنْجُقْلَنْماقْ *manqukˌlanur - manqukˌlanmakˌ*).[1]

بُرْجَكْلَنْدِي bürqəkländi كوكۇلسىلىق بولدى، كوكۇلسى ئۆستى. ئات بُرْجَكْلَنْدِي *at bürqəkländi* — ئات كوكۇلسىلىق بولدى، كوكۇلسى ئۆستى. ئادەمنىڭ ماڭلاي چېچىنىڭ ئۆسۈشىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرْجَكْلَنُورْ - بُرْجَكْلَنْماكْ *bürqəklənur - bürqəklənmək*).

تُرْمَكْلَنْدِي türməkländi تۇرمەل قىلىندى. ئاتماكْ تُرْمَكْلَنْدِي *ətmək türməkländi* — نان تۇرمەل قىلىندى (تُرْمَكْلَنُورْ - تُرْمَكْلَنْماكْ *türməklənur - türməklənmək*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «مَنْجُقْلَنْدى» شەكلىدە بېرىلگەن بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى «مُنْجُقْلَنُورْ - مُنْجُقْلَنْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن، بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 239 - بەتتىكى «ئېگەرگە ئارتىلىدىغان خۇرجۇن، توقۇرا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر» مەنىسىدىكى «مَنْجُـقْ» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، ئۆتكەن زامان شەكلىنى توغرا تېپىپ، «*manqukˌlanur - manqukˌlanmakˌ*» دەپ ئالدۇق.

تَقْلُكْلَنْدِي təvlügländi ھېيلىگەر بولدى. ئار تَقْلُكْلَنْدِي *ər təvlügländi* — ئادەم ھېيلىگەر بولدى، ئالدامچىلارنىڭ يولىنى تۇتتى (تَقْلُكْلَنُورْ - تَقْلُكْلَنْماكْ *təvlüglənür - təvlüglənmək*).

جُكْرَكْلَنْدِي qükrəkländi يۈك تونلۇق بولدى. قُلْ جُكْرَكْلَنْدِي *kˌul qükrəkländi* — قۇل يۈك تونلۇق بولدى، يۈك تون كىيدى (جُكْرَكْلَنُورْ - جُكْرَكْلَنْماكْ *qükrəklənür - qükrəklənmək*).

جَلْبَكْلَنْدِي qəlpəkländi چاپاقلاشتى. كُوزْ جَلْبَكْلَنْدِي *kˌöz qəlpəkländi* — كۆز چاپاقلاشتى (جَلْبَكْلَنُورْ - جَلْبَكْلَنْماكْ *qəlpəklənür - qəlpəklənmək*).

بُكْسُكْلَنْدِي böksükländi كۆكرەكلەندى، كۆكسى كۆتۈرۈلدى. قِيزْ بُكْسُكْلَنْدِي *kˌïz böksükländi* — قىزنىڭ كۆكسى كۆتۈرۈلدى، كۆكرىكى چوڭايدى (بُكْسُكْلَنُورْ - بُكْسُكْلَنْماكْ *böksüklənür - böksüklənmək*).

كِرْبُكْلَنْدِي kirpükländi: اَنِكْ كُوزِي كِرْبُكْلَنْدِي *aniŋ kˌözi kirpükländi* — ئۇنىڭ كۆزىگە تەتۇر كىرپىك ئۆستى (كِرْبُكْلَنُورْ - كِرْبُكْلَنْماكْ *kirpüklənür - kirpüklənmək*).

كَنْجَكْلَنْدِي kənqəkländi كەنچەكلەشتى، كەنچەك قىياپىتىگە كىردى. ئار كَنْجَكْلَنْدِي *ər kənqəkländi* — ئادەم كەنچەكلەشتى، كەنچەك قىياپىتىگە كىردى. ئۇلارمۇ (تۇركلەردىن) بىر قەبىلىدۇر (كَنْجَكْلَنُورْ - كَنْجَكْلَنْماكْ *kənqəklənür - kənqəklənmək*).

كُنْجُكْلَنْدِي könqükländi كۆنچۈكلەندى، ياقىلىق بولدى. تُونْ كُنْجُكْلَنْدِي *ton kˌönqükländi* — تون كۆنچۈكلەندى (كُنْجُكْلَنُورْ - كُنْجُكْلَنْماكْ *könqüklənür - könqüklənmək*).

بَجْكَمْلَنْدِي pəqkəmländi: ئار بَجْكَمْلَنْدِي *ər pəqkəmländi* — ئادەم (ئۇرۇش كۈنلىرىدە) بەلگە (نىشان) تاقىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَجْكَمْلَنُورْ - بَجْكَمْلَنْماكْ *pəqkəmlənür - pəqkəmlənmək*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُرْبُنْلَنْـــدِي turbunlandï ئىزدەندى، سۈرۈشتۇردى. اَرْ تُرْبُنْلَنْـدِي — *ər turbunlandï* ئادەم ئىزدەندى، بىر نەرسىنى سۈرۈشتۇردى (تُرْبُنْلَنُـــورْ - تُرْبُنْلَنْمـــاقْ *turbunlanur - turbunlanmaq*).

كِرْشَـــنْلَنْدِي kirxənləndi ئۇيلاندى، ئۇيا - ئەتلىك سۈرتتى. اُراغْـــتْ كِرْشَـــنْلَنْدِي — *uraqut kirxənləndi* خوتۇن ئۇيا - ئەتلىك سۈرتتى (كِرْشَـــنْلَنُورْ - كِرْشَنْلَنْماكْ *kirxənlənur - kirxənlənmək*).

تُرْكُنْلَنْـــدِي tərkünləndi تۆركۈنلەندى، تۆركۈن قىلمۇالدى. اُلْ بُـــو اَفْـــنِ تُرْكُنْلَنْـــدِي — *ol bu əvni tərkünləndi* ئۇ بۇ ئويىنى تۆركۈن قىلمۇالدى ۋە ئۇنىڭغا ئورۇنلاشتى (تُرْكُنْلَنُورْ - تُرْكُنْلَنْماكْ *tərkünlənür - tərkünlənmək*).

تُشْـــكُنْلَنْدِي tüxkünləndi چۈشكىنىلەندى، چۈشكىنىلىك بولدى. تـــاغْ تُشْـــكُنْلَنْدِي — *taq tüxkünləndi* تاغ چۈشكىنىلەندى، تاغدا چۈشكىنە كۆپەيدى (تُشْكُنْلَنُورْ - تُشْكُنْلَنْماكْ *tüxkünlənür - tüxkünlənmək*).

جِقْكُنْلَنْدِي qivgünləndi: اُلْ بُو اَشِـــغْ جِقْكُنْلَنْـــدِي — *ol bu axïq qivgünləndi* ئۇ بۇ ئاشنى قورساقنى توق // تۇتىدىغان قۇۋۇقتىلىك ئاش دەپ ھېسابلىدى (جِقْكُنْلَنُورْ - جِقْكُنْلَنْماكْ *qivgünlənür - qivgünlənmək*).

سُكْمَنْلَنْدِي sökmənləndi سۆكمەنلەندى. اَرْ سُـــكْمَنْلَنْدِي — *ər sökmənləndi* ئادەم سۆكمەنلەندى، ئۆزىنى باتۇرلاردىن ھېسابلىدى (سُـــكْمَنْلَنُورْ - سُـــكْمَنْلَنْماكْ *sökmənlənür - sökmənlənmək*).

بۇ تۈردىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئالتە ھەرپلىكتۇر:

«سُكْمَنْلَنْ *sökmənlən* — باتۇرلان»، «كِرْشَـــنْلَنْ *kirxənlən* — ئۇيا - ئەتلىك سۈرت» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قىسىمدىكى پېئىللار// تۆت تۈرلۈك مەنىدە كېلىدۇ:

بىرىنچـــى، ئۆزىنى ئىسمى ئاتالغان نەرسىلەر قاتاردا سانىغانلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قِفْجاقْلَنْـــدِي *ər kïvqaklandï* — ئادەم قىپچاقلاشتى، قىپچاق قىياپىتىگە كىردى»، «اَرْ اُغْرَقْلَنْدِي *ər oqraklandï* — ئادەم ئوغراقلاشتى، ئوغراق قىياپىتىگە كىردى».

ئىككىنچـــى، ئىسمى ئاتالغان نەرسىگە ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ قِسْرَقْلَنْدِي *ər kïsraklandï* — ئادەم قىسراق (قىسىر بايتال)لىق بولدى»، // «اَرْ يَرْمَقْلَنْدِي *ər yarmaklandï* — ئادەم يارماقلىق بولدى، پۇلغا ئىگە بولدى».

ئۇچىنچـــى، تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئىل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ كُوزِي جَلْبَكْلَنْـــدِي *anïŋ közi qalpəkləndi* — ئۇنىڭ كۆزى چاپاقلاندى، چاپاقلاشتى»، «اَنِكْ كُوزِي كِرْبُكْلَنْدِي *anïŋ közi kirpükləndi* — ئۇنىڭ كۆزىگە تەتۇر كىرپىك ئۆستى».

تۆتىنچى، ئۆز مەنىسىنىلا بىلدۈرىدىغان پېئىل بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «تَرْ بُرْجَقْلَنْدِي *tər burqaklandï* — تەر پۇرچاقتەك دانە - دانە بولدى»، «يِـــلانْ جُقْمَقْلَنْـــدِي *yïlan qokmaklandï* — يىلان چوقماقلاندى، تۇگۈلۈۋالدى».

مۇشۇ خىلدىكى ئالتە ھەرپلىك پېئىللارنىڭ ھەممىسى تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن مۇشۇ ئىسىملاردىن ياسىلىدۇ، ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پېئىل ھالىتىدە كۆرۈلمەيدۇ.

ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك، تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن مۇشۇ مەنىدىكى پېئىللارنى ياساش زۆرۈر تېپىلسا، يىلتىزغا «لَـــنْ *lan // lən*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بۇ پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ھەرگىز ئەكسىچە بولمايدىغان ئومۇمىي بىر قائىدە. بۇنى ئېسىڭدە ياخشى تۇت.

خۇداغا شۈكۈر، سالىم سۆزلەر بۆلۈمى تۈگىدى. //

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مۇزائەف سۆزلەر بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى

تَتْ tat تات. پۈتۈن تۈركلەرنىڭ نەزىرىدە پارسچە سۆزلىشىدىغان كىشى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَتِغْ كُوزْرا تِكانِكْ تُبْرا — *tatiq kəzrə tikənig tüprə*

تاتنىڭ كۆزىگە (ئۇر)، تىكەننىڭ تۈۋىگە.

تات —— توخسى، ياغمىلارنىڭ نەزىرىدە مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار. مەن بۇنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتلىرىدا ئاڭلىدىم، «تَتْ تَقْغاجْ *tat tavqaq*» دەيدىكەن. بۇ «ئۇيغۇر ۋە چىنلىق» دېگەن بولىدۇ. يۇقىرىدىكى ماقال بۇلارغا (ئۇيغۇرلار//بىلەن چىنلىقلارغا) قارىتىپمۇ ئېيتىلىدۇ، چۈنكى//ئۇلار ژاپاسىز كېلىدۇ. شۇڭا، تىكەننى يىلتىزىدىن كېسىش لازىم بولغىنىدەك، ئۇيغۇرنىڭمۇ كۆزىگە ئۇرۇش لازىم دېمەكچى. يەنە بىر ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَتْسِزْ تُرْكْ بُلْماسْ بَشْسِزْ بُرْكْ بُلْماسْ — *tatsïz türk bolmas baxsïz bərk bolmas*

تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆرك بولماس.

بۇنىڭ مەنىسى باشسىز بۆرك بولمىغىنىدەك، پارسلارسىز تۈركمۇ بولمايدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُتْ [1] tat دات ~ تات. قىلىچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ يۇزىدە پەيدا بولغان دات. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِلِجْ تَتِقْسا ايشْ يُنْجِيْر اَرْ تَتِقْسا اَتْ تُنْجِيْر

kilïq tatïqsa ix yunqïr ər tatïqsa ət tunqïr

قىلىچ داتلاشسا ئىش بۇزۇلىدۇ، ئادەم تاتلاشسا ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ.

قىلىچنى دات باسسا، يىگىتنىڭ ھالى خارابلىشىدۇ، تۈرك پارس خۇلقىغا ئۆگىنىپ قالسا، ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ. بۇ ماقال كىشىنى قايتماس باتۇر بولۇشقا، ھەر نەرسىنىڭ ئۆز جىنسى بىلەن ياشىشى لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.//

حُجْ حُجْ hoq hoq چەك ـ چەك. ئۆچكىنى ھەيدەشتە قوللىنىدىغان ئىملىق سۆز.

حَجْ حَجْ həq həq چۇھ ـ چۇھ. ئاتلارنى ئىتتىكلىتىش ۋە غەيرەتكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. ئەسلى «اَجْ اَجْ *aq aq*» بولۇپ، «ا – ئەلىف» «ھ – *h*»غا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ قوي بېشى قايغان تەرەپكە ماڭغاندا، ئەرەبلەرنىڭ «هَجْهَجْتُ بِالْغَنَمْ —— قويغا ژارقىرىدىم، قوينى قايرىدىم» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

شِشْ xïx شىش، چوكا. تۇتماچ يەنى چۆپ يېيىلىدىغان ئەسۋاب.

قَقْ k,ak قاق. اَرُكْ قَقِي *ərük k,ak,i* —— ئۆرۈك قېقى، گۈلە باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَقْ k,ak,: قَقْ اَتْ *k,ak, ət* —— قاق گۆش، قاق قىلىنغان گۆش. قۇرۇتۇلغان ھەرقانداق نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَقْ k,ak, قاق، قۇرۇغان كۆل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَقْلَرْ قَمُغْ كُلَرْدِ — *k,ak,lar k,amuq kələrdi*

تَغْلَرْ بَشِي اِلَرْدِ// — *taqlar baxi ilərdi*

اَزُنْ تَنِي يِلِرْدِ — *azun tini[2] yilirdi*

تُوتُو جَجَكْ جَرْكَشُورْ — *tütü qəqək qərkəxür*

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت - *t*» ئاۋۋال فەتھىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن فەتھىنىڭ ئۈستىگە بىر زەمما بەلگىسى قويۇپ، «تُتْ» شەكلىگە كىرگۈزۈلگەن. مىسال كەلتۈرۈلگەن ماقالدا بولسا فەتھىلىك يېزىلغان، يازما نۇسخا 327 ـ بەتتە بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك، ئىككىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز يازما نۇسخا 327ـ بەتتە زەممىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق. بۇ يېئىل ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنسا كېرەك. بۇ يەردە فەتھىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «تَنِي *təni*» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 99ـ بەتتىكى شېئىردا كەلگەن شەكلىگە قاراپ «تِنِي *tini*» دەپ ئالدۇق.

[قاقلار پۈتۈنلەي كۆلگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ بېشى (كۆزگە) ئىلىندى،
دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى،
تۇرلۇك چېچەكلەر تىزىلدى.]

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: سۇلار كۆپىيىپ، قاقاس ئويمانلىقلار كۆللەرگە ئايلاندى، تاغلارنىڭ چوققىلىرى غۇۋا كۆرۈندى، دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى، گۈل - چېچەكلەر كەينى - كەينىدىن سەپ تارتتى.

كَكْ kək كەك، ئۆچ، ئاداۋەت. اُجْلُكْ كَكْلِكْ كِشِي *oqlüg kəklig kixi* — ئۆچ - كەكلىك كىشى، ئۆچ - كېكى بار كىشى. // II 412

كَكْ kək قىينىچلىق. كَكْ كُرْدِي اَرْ *kək kərdi ər* — ئادەم قىينىچلىق تارتتى.

كُكْ kök ئېگەرنىڭ كۆكى.//ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 407

اَرْ سُوزِي بِيرْ اَذَرْ كُكِي اُوچْ — *ər səzi bir əzər kəki üq*

ئەرنىڭ سۆزى بىر، ئېگەرنىڭ كۆكى ئۈچ.

ئەرلىكنىڭ بەلگىسى سۆزى بىر بولۇش، سۆزىدىن يېنىۋالماسلىق؛ ئېگەرنىڭ كۆكى ئۈچ بولىدۇ، تۆشۈك كۆپىيىپ كەتسە، ئېگەرنىڭ قېشى سۇنۇپ كېتىدۇ، تۆشۈك ئۇچتىن كەم بولسا، ئىككىسى كىشىنى كۆتۈرەلمەيدۇ. بۇ ماقال كىشىنى دېگەن سۆزىدە تۇرۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

كُكْ kök ئەسل، تەكت. كُكُنْكْ كِمْ *kökün kim* — ئەسلىڭ كىم (يەنى سەن قايسى ئاتىدىن)، قايسى قەبىلىدىنسەن؟ ئوغۇزچە، قىپچاقچە.

ئىككى ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى // II 413

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْ fəəl شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قَتُتْ qatut قېتىش، قوشۇش. قَتُتْ لُغْ اُقْ *qatutluq ok* — باشقىغا زەھەر قېتىلغان (باشقى زەھەردە سۇغىرىلغان) ئوق.

قَتْتْ qatut قاق. اَرْمُتْ قَتْتِي *armut qatuti* — ئامۇت قېقى. بارسغانچە.

قَتْتْ qatut سىراج. موزدۇزلار ئىشلىتىدىغان سىراج.

كَتُتْ:kətüt كَتُتْ كِشِي *kətüt kixi* — تۇرتۈك چىراي، يۇزى سۆرۈن كىشى.

قَجَجْ qaqaq قاچاچ. بىر خىل چىن دۇردۇنى. بۇنىڭ توغرا يېزىلىشى «قَجاجْ»دۇر. دېدەكلەرگىمۇ شۇنداق دەپ ئات قويۇلىدۇ. // 414 II

قَجاجْ qaqaq قاقاچ، كىر. تُونْ قَجاجْ بُلْدِي *ton qaqaq boldi* — تون كىر بولدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَقاجْ *qaqaq*» بولۇپ، «ج – *q*» ھەرپى «ق – *q*» نىڭ ئورنىدا كەلگەن.

بُقَقْ boqaq پوكان.

بُقُقْ boquq پورەك، پوقاق، غۇنچە. جَجَكْ بُقُقْلَنْدِي *qəqək boqukləndi* — چېچەك(گۈل) پورەكلەندى. بۇ گۈلنىڭ ئېچىلىش ئالدىدىكى ھالىتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما جَجَكْ اُكُلْدِي — *təgmə qəqək ügüldi*
بُقُقْلَنِبْ بُكُلْدِي — *boqukləniр büküldi*
تُكْسِنْ تُكُنْ تُكُلْدِي — *tügsin tügün tügüldi*
يَزْلِبْ يَنا يُرْكَشُورْ — *yazlip yana yərgəxür*

[هەممە چېچەك يىغىلدى،
پوقاقلىنىپ پۈكۈلدى (غۇنچىلىدى)،//
(خۇددى)تۆت بۇرجەكلىك تۈگۈن تۈگۈلدى،
ئېچىلىپ يەنە يۆگىشىپ كېتىدۇ.]

II 415

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ھەر خىل گۈل - چېچەكلەر توپلاندى، غۇنچىلار پوقاق بولۇشتى، غۇنچىلىرى خۇددى تۈگۈنلەردەك تۈگۈلدى ۋە ئېچىلىپ يەنە بىر - بىرىگە چىرمىشىپ كەتتى[1].

408

بُقُــــقْ bok̦uk̦ پوقاق. بوغۇزنىڭ ئىككى يېنىدا،//تېرە بىلەن گۆش ئارىلىقىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل بەزسىمان گۆش. فەرغانە بىلەن شىقنى شەھەرلىرىدە مۇشۇنداق كېسەل تەگكەن كىشىلەر بار. پوقاق نەسىلدىن - نەسىلگە ئۆتىدۇ. بەزىلىرى شۇنداق يوغىناپ كېتىدۇكى، ئۆزىنىڭ كۆكسىنى ۋە پۇتىنى كۆرەلمەيدۇ.

مەن كېسەلنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سورىدىم. ئۇلار ماڭا مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىشتى: «بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز ناھايىتى ئۈنلۈك كاپىرلار ئىكەن، تەڭرى يارلىقىغۇچى پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرى ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقاندا ئاتا - بوۋىلىرىمىز كېچىلەپ چۇقان - سۈرەن سېلىپ، باسقۇن ياساپتۇ، ئۇلارنىڭ بۇ چۇقان-سۈرەنلىرىدىن مۇسۇلمانلار ھودۇقۇپ كېتىپ، مەغلۇبىيەتكە يۈز تۇتۇپتۇ. بۇ خەۋەر//خۇدا رازى بولغۇچى ئۇمەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇمەر ئۇلارنى قارغاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بوغۇزىدا بۇ كېسەل پەيدا بولۇپتۇ ۋە ئەۋلادىغا مىراس بولۇپ قاپتۇ». ھازىر ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۈنلۈك گەپ قىلىدىغان ھېچقانداق ئادەم يوق.

II 416

تَقُقْ tak̦uk̦ توخۇ. تۈركمەنچە.

[1] بۇ شېئىر ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 332- بەتتە «تُكْسِينْ tügsin» سۆزىگىمۇ مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن. بىراق، بۇ ئىككى ئورۇندىكى شېئىرنىڭ 4- مىسراسىدا ئاز - تولا پەرق بار.

سَقَقْ sak̦ak̦ ساقاق، ئېڭەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَقَقْ اُخْشارْ سَقالْ بِجارْ — sak̦al pïqar sak̦ak̦ ohxar [1]

ساقالنى ئوينار، ساقاقنى پىچار.

ساقالنى ئوينىغان بولۇپ، ئېڭەكنى كېسەر. بۇ ئەرەبلەرنىڭ «يُسِرُّ حَسْوَا فِي اَرْتِغاءِ» دېگەن ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ.

سُقَقْ sok̦ak̦ بۆكەن.

417 II

سُقَقْ sok̦ak̦ سوقاق[2]. ئوغۇزلار پارسلارنى كىنايە قىلىپ//شۇنداق ئاتايدۇ. بُو سُقَقْ نـاتِيرْ — bu sok̦ak̦ nə tər بۇ پارس نېمە دەيدۇ؟

تُكَكْ tügək توقۇناق. ئارغامچىنىڭ ئۇچىغا باغلىنىپ، ئارتىقنى (يۈكنى) چىڭىتىدىغان ياغاچ ھالقا.

جَكُكْ qəkük چەكچەگ، بولقا. ئوغۇزچە.

جَكِكْ qəkik چېكىت.

جَكِكْ qəkik سۈكە، سۈكەك. كىچىك بالىنىڭ چۇچىقى.

جَكِكْ qəkik قارا قىيالاردا ياشايدىغان، قۇشقاچقا ئوخشايدىغان ئالىچىپار قۇش.

كَكُكْ kəkük كاككۇك. بىرخىل قۇش. سۆڭىكى ئەپسۇندا ۋە سېھىرگەرلىكتە ئىشلىتىلىدۇ.

يَتُتْ yətüt ياردەم، قوشۇنغا كەلگەن ياردەمچى كۈچ. بۇ سۆز «يَتُتْ سَجْ yətüt saq — كېيىن يېتىلگەن چاچ» سۆزىدىن كېلىپ چىققان.

[1] بۇ ماقال يازما نۇسخا 409 - بەتتە مۇشۇنداق يېزىلىپ قالغان. بىز يازما نۇسخا 144 - بەتتە بېرىلگەن شەكلىنى توغرا ھېسابلاپ، ترانسكرىپسىيىدە «اُخْشارْ» سۆزى بىلەن «بِجارْ» سۆزىنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا (كۆپرەك ئىلى شېۋىسىدە) «ئۇرۇشقاق، پېتىشمايدىغان» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ، كۆپىنچە بالىلارغا قارىتا ئېيتىلىدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى مىسال

418 II **كُكاكُنْ** kəkəgün كۆكۈيۈن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: //

اِكّي بُغْرا اِكاشُورْ اُتْرا كُكاكُونْ يَنْجِلُورْ

ikki buqra ạkəxür otra kəkəgün yanqilur

ئىككى بۇغرا ئېكىشەر، ئارىدا كۆكۈيۈن يانجىلار.

409 بۇ ماقال ئىككى بەگ//تىركەشسە، ئوتتۇرىدا ئاجىزلارنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقىغا تەمسىل قىلىنىدۇ.

419 II ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى//

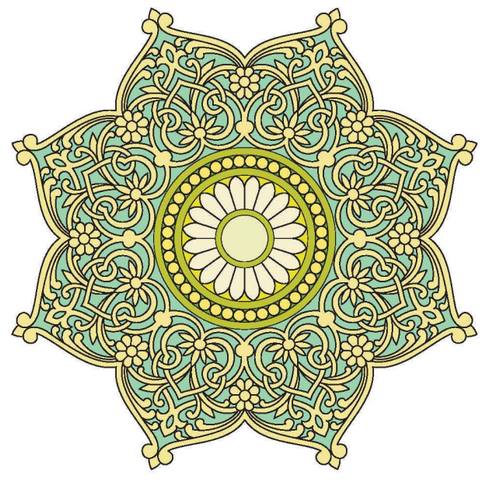

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تُلْغاغْ tolqaoq سۆكە؛ ھالقا. قۇلاققا تاقىلىدىغان سۆكە. يِنْجُو تُلْغاغْ *yinqü tolqaoq* — ئۈنچە ھالقا.

تُلْغاغْ tolqaoq تولغاق، جاپا. «اَمْكاكْ تُلْغاغْ *əmgək tolqaoq*»مۇ دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «تولغاق (قۇلۇنج)»دۇر. اَنِكْ قَرْنِي تُلْغارْ *anïŋ ḳarnï tolqar* — ئۇنىڭ قارنى تولغىدى، يەنى قورسىقى تولغاپ ئاغرىدى.

تَلْغاغْ taloqaoq شىۋىرغان، قار - بوران، ئادەمنى كۆمۈۋەتكۈدەك، ھەتتا ئۆلتۈرگۈدەك دەرىجىدە شىددەتلىك بولغان قار - بوران. تاغْ اُزا تَلْغاغْ بُلْدي *taoq üzə taloqaoq boldï* — تاغدا شىۋىرغان بولدى.//

420 II **قَرْغاقْ** ḳaroqaḳ قارغىش، لەنەت. تَنْكْري قَرْغاغِنكا اِلِنْما *təŋri ḳaroqaoqïŋa ilinmə* — تەڭرىنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىما.

قِرْغاغْ ḳïroqaoq قىرغاق، كىيىمنىڭ قىرغىقى.

قِرْغاغْ ḳïroqaoq كايىش. بەگ ياكى خاننىڭ ئۆز قول ئاستىدىكىلەرگە غەزەپلىنىشى. خانْ اَنِي قِرْغادي *han anï ḳïroqadï* — خان ئۇنى كايىدى، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈدى. ئۇيغۇرچىدا تەڭرىنىڭ ئەلچىسى «يَلافَجْ *yalavaq*»، خاننىڭ ئەلچىسى «يَلافَرْ *yalavar*» دەپ پەرقلەندۈرۈلگىنىدەك، تەڭرىنىڭ بەندىنى قارغىشى بىلەن بەندىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى قارغىشى، ئۇلارغا غەزەپلىنىشىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «ق – ḳ» ھەرپى ئالدىنقى مەنىدە فەتھىلىك، كېيىنكى مەنىدە كەسرىلىك قىلىنىدۇ.

تُلْقُقْ tulḳuḳ پۈۋدەلگەن تۇلۇم.

يُرْكَكْ bürkrgək پۈركەك، پۈركەنچە. كُوكْ يُرْكَكْ بُلْدي *kək bürkək boldï* — كۆك پۈركەندى، ئاسمان (قارا بۇلۇتلار بىلەن) پۈركەندى.

بَزْكاكْ bəzgək بەزگەك.

تُرْكاكْ türgək تۇرگەك، بوغچا، بوغجۇما.//

تَزْكاكْ təzgək تەزگەك، قاچاق. تَزْكاكْ اَرْ *təzgək ər* — تەزگەك ئادەم، ئەمگەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردىن قاچىدىغان ئادەم.

سَرْكَكْ sərgək دەلدەڭشىش، سەنتۇرۇلۇش. اَسْرُكْ سَرْكَكْلَنْدِي *əsrük sərgəkləndi* — مەست دەلدەڭشىدى.

كَرْكُكْ kərgük كەرگۈك. قوينىڭ قېرىنىدا توققۇز تورلۇق بىلەن بىللە جايلاشقان، «ئۆپكە ئاغزى» دېيىلىدىغان نەرسە.

كَسْكُكْ kəsgük كەسگەك، تەرەڭگە، ئىتنىڭ بوينىغا ئېسىلىدىغان كەسگەك.

كُسْكُكْ kəsgük قارانچۇق. كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كۆكتاتلىق ۋە ئۇزۇملۇك باغلارغا ئېسىپ قويۇلىدىغان قارانچۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِينْ اَرْسْلانْ تُتَرْ كُوجُونْ كُسْكُكْ تُتْماسْ

alïn arslan tutar küqün kəsgük tutmas //

410

ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس.

كُرْكاكْ kürgək كۆرەك. قېيىقنىڭ پالىقى ۋە ھەر تۈرلۈك كۆرەك.

كَفْكاكْ kəvgək كېكەچ. تىلىنى چاينىاپ سۆزلەيدىغان كىشى.//

فَعْلَلْ fəəl'əl شەكلىدە بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى

سَمُرْكُوكْ səmürgük سۆمۈرگۈك. بۇلبۇلغا ئوخشايدىغان بىر قۇش. بالاساغۇن تىلىدا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُجْ بُجْ اُتَرْ سَمُرْكُوكْ *buq buq ətər səmürgük* [ۋچ - ۋچ سايرار سۆمۈرگۈك،

بُغْزِي اُجُونْ مَنْكْلَنُورْ *boqzï üqün mənlənür* گېلى ئۈچۈن دانلايدۇ.]

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خۇش ئاۋاز قۇشمۇ گال ئۈچۈن دانلايدۇ.

كِذِزْكاكْ kiżizgək: كِذِزْكاكْ قاغُونْ *kiżizgək kaqun* — سۇيى قېچىپ (شۇمۇقۇپ) كەتكەن قوغۇن.

كِشِرْكاكْ kixirgək: كِشِرْ كاكْ اَرْ *kixirgək ər* — كىشىدىن//قاچىدىغان ئادەم، ئۆيىگە بىرى كېلىشى بىلەن ئىچى سىقىلىدىغان ۋە ئۆيى كۆزىگە تار كۆرۈنىدىغان ئادەم.

بۇ بابتىكى غۇنچىلىكلەر

جَنَكَلْ qənəl ئوسال. جَنَكَلْ اَر *qənəl ər* — ئوسال ئادەم.

جُنَكَكْ qənək ماتال، ياغاچ چېلەك. چىگىلچە.

تَرْنَكَكْ [1] tərnək سىزىندى سۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «تَرنقُقْ – لېيى تىنغان» بولۇپ، «ق – *q*» ھەرپى «ك – *k*» گە ئالمىشىپ كەتكەن. بۇ سۆز ئەرەبچىگە تۇغرا كېلىدۇ.

خۇداغا شۈكۈر، مۇزائەف ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.//

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخا 266 - بەتتە «تَرْنُكُوكْ *tərnük*» شەكلىدە يېزىلغان.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مۇزائىف پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

شۇنى بىلگىنكى، تۈركىي تىللاردا ھەقىقىي مۇزائىف سۆزلەر ئاز ئۇچرايدۇ. پەقەت پېئىل «ت – t» بىلەن ئاياغلىشىپ، ئاخىرىغا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى بولغان «د – d» قوشۇلغاندىلا مۇزائىف بولىدۇ. بۇ چاغدا «تەشدىت» (شەددەت) بىلەن قاتتىق ئېيتىلىدىغان ئىككى «ت – t» بارلىققا كېلىدۇ. شۇڭا، بىز ئۇنى مۇزائىف دەپ ئاتىدۇق. كەلگۈسى زامان ۋە مەستەردە «د – d» چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، مۇزائىف بولمايدۇ. دېمەك، ھەقىقىي مۇزائىف ئاز بولغاچقا، مۇشۇ ئورۇندىلا كۆرسىتىپ قويدۇق.

تُتّي tuttï تۇتتى، ئاغرىق تۇتتى. باشْ تُتّي bax tuttï —// يارا ئاغرىقى تۇتتى، يارا لوقۇلداپ ئاغرىدى (تُتارْ – تُتْماقْ tutar - tutmaq).

تُتّي tuttï تۇتتى. اِتْ كَيِكْ تُتّي it kəyik tuttï —// ئىت كېيىك تۇتتى. باشقا نەرسىلەرنى تۇتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك ھەرقانداق كىشى بىرەر نەرسىنى تۇتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: اُلْ مَنكا اَلِكْ تُتّي ol maŋa əlik tuttï — ئۇ ماڭا كېپىل بولدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِكْ تُتْغِنْجا اُتْ تُتْ əlik tutoɣinqa ot tut

كېپىل بولغۇچە، ئوت تۇت.

كېپىل بولغۇچە ئوت تۇتقان ياخشى، چۈنكى كېپىل بولغان ئادەم كېيىن پۇشايمان قىلىدۇ (تُتارْ - تُتْماقْ tutar - tutmaq).

تِتّي tittï تىيدى، چەكلىدى. اُلْ اَنِ تِتّي ol anï tittï — ئۇ ئۇنى تىيدى، (بىر نەرسىدىن) توستى. ئەسلى «تِيذْتي tiżtï» بولۇپ، «ذ – ż» ھەرپى ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ت – t» غا ئايلىنىپ كەتكەن (تِذارْ - تِذْماقْ tiżar - tiżmaq).

تِتّي titti // tittï تىتتى؛ تىكلىپ قارىدى، ھومىيىپ قارىدى. اُلْ اَتْ تِتّي ol ət titti — ئۇ ئەت تىتتى، يەنى ئېزىلىپ پىشقان گۆشنى تىتتى. كىيىمنى بەك يىرتۇەتسىمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ. قُلْ بَكْ كا تِتّي kul bəgkə titti — قۇل بەگ بىلەن تىركەشتى، يەنى بەگكە قارشى چىقتى. باشقىلارغا قارشى چىقىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَنكارْ تِتْرُو بَقْدي ol anar titrü bakdï — ئۇ ئۇنىڭغا تىك (تىكلىپ) قارىدى. گۈزەل ھەققىدە شۇنداق دېيىلگەن:

اَنكارْ تِتْرُو بَقْسا بُلْماسْ anar titrü bakşa bolmas

ئۇنىڭغا تىكلىپ قارىغىلى بولماس.

بۇ سۆز بەزىدە ھومىيىش مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ (تِتارْ – تِتْماكْ titar - titmak).

گۆش تىتىش ۋە كىيىم يىرتىش مەنىسىدە كەلسە، سۆزنىڭ مەستىرى قاتتىق «ق – k» بىلەن (تِتارْ – تِتْماقْ titar - titmak)بولۇپ كېلىدۇ.

سُسْدي süsdi ئۈستى. اوُذْ سُسْدي uż süsdi — كالا ئۈستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُسارْ – سُسْماكْ süsar - süsmak).

شَشْدي xəxdi شەشتى ~ يەشتى. اَرْ تُكُونْ شَشْدي ər tügün xəxdi — ئادەم تۆگۈن يەشتى. ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنى چۈشەكتىن يېشىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (شَشارْ – شَشْماكْ xəxər - xəxmək).

قَقْتي kaktï قاقتى، نوقۇدى. اَنِ بَشْرا قَقْتي ani baxra//kaktï — ئۇنىڭ بېشىغا قاقتى، نوقۇپ قويدى (قَقارْ – قَقْماقْ kakar - kakmak).

قُقْتي kokti قوقىدى. ياغْ اُوتّا قُقْتي yaq otta kokti — ياغ ئوتتا قوقىدى. بۇ چىراغ ئۆچۈرۈلگەندە تۆتەپ كەتكىنىگە ئوخشايدۇ. گۆش كۆيۈپ بۇس كۆتۈرۈلسىمۇ «اَتْ قُقْدي ət kokdï» دېيىلىدۇ (قُقارْ – قُقْماقْ kokar - kokmak).

كِكْدِي kikdi بىلىدى، جەيلىدى. بِجاكْ كِكْدِي اَرْ *piqək kikdi ər* — ئادەم پىچاق بىلىدى. ياكى ئىككىسىنى بىر - بىرىگە جەيلىدى (كِكىارْ - كِكْماكْ *kikər - kikmək*).

بۇلار ھەقىقىي مۇزائىفدۇر. بۇنىڭدىن باشقىلىرى ياسالما مۇزائىفدۇر. ياسالما مۇزائىفلەر تۆۋەندىكىلەر:

بَتِّي pattï پاتتى، چۆكتى. كُونْ بَتِّي *kün pattï* — //كۈن پاتتى. قُرُغْرِينْ سُقْابَتِّي *qoruqzin*① *suvqa pattï* — قوغۇشۇن سۇغا چۆكتى. ھەرقانداق بىر نەرسە كۆزدىن يىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَتار - بَتْماقْ *patar - patmaq*).//

II 428

بُتِّي pütti پۈتتى، چىنپۈتتى، ئىشەندى. اَرْ اُونِي بُتِّي *ər üni pütti* — (كۆكسىدىكى بىرەر كېسەل سەۋەبىدىن ياكى تاياق يېگەنلىكتىن) ئادەمنىڭ ئۈنى پۈتتى. اَنِكْ اَلِمِي بُتِّي *anïŋ alimi pütti* — ئۇنىڭ ئېلىمى پۈتتى، يەنى بىركىمدىن ئالىدىغان قەرزى توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. باشْ بُتِّي *bax pütti* — يارا پۈتتى، يەنى ساقايدى. قُلْ تَنْكْرِيكا بُتِّي *qul təŋrigə pütti* — بەندە(قۇل) تەڭرىگە پۈتتى، خۇدانىڭ بىرلىكىگە چىنپۈتتى (بُتار — بُتْماكْ *pütər - pütmək*).

بُتِّي bütti: اُتْ بُتِّي *ot bütti* — ئوت ئۈندى، مېۋە بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُغْلانْ بُتِّي *oqlan bütti* — بالىنىڭ ئاي - كۈنى پۈتتى، يەنى بالا تۇغۇلدى. ھەرقانداق نەرسە ئۈنسە، تۇغۇلسا ياكى يارىتىلسا، «بُتِّي *bütti*» دېيىلىدۇ. قىپچاقچە (بُتارْ - بُتْماكْ *bütər - bütmək*).

جَتِّي qattï چاتتى، قاتتى. اَرْ اُغْلاقْ قُزِي قا جَتِّي *ər oqlaq kozika qattï* — ئادەم ئوغلاقنى قوزىغا قاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جَتارْ - جَتْماقْ *qatar - qatmaq*). ئوغۇزچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

① بۇ سۆز بۇ ئورۇندا «قُرُغْرِينْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 256 - بەتتە «قُرُغْرِينْ» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى شۇ. شۇڭا، بىز «*koruqzin*»دەپ ئالدۇق.

اُرْذُلَنِبْ يُكْسَكْ تاغِغْ اُغْلاقْ جَتارْ *orżulanïp yüksək taoqïoq ooqlaq qatar*

اُيْغُرْ تَتِنْ يُفْغا اَلِبْ يُمْغِنْ سَتارْ *uyoqur tatïn yuvoqa alïp yumoqïn satar*

[يۇكسەك تاغنى ماكان قىلىپ ئوغلاق چاتىدۇ،
ئۇيغۇر تاتتىن ئەرزان ئېلىپ جۇغلاپ (قىممەت) ساتىدۇ.]

تاغ تۆپىسىنى ماكان قىلغان بىرى توغرىسىدا شۇنداق دېيىلىدۇ. ئۇ تاغنىڭ تۆپىسىگە جايلاشتى، ئۇنىڭ ئىشى شۇكى، دائىم ئوغلاق، قوزا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى بىر - بىرىگە قاتىدۇ، يەنى قارىقويۇق ئارىلاشتۇرۇپ پادىچىلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ ئۇيغۇرلاردىن بۇلاپ ئالغانلىرىنى جۇغلاپ ساتىدۇ.

سَتِّي sattï ساتتى. اُلْ تَڤارْ سَتِّي *ol tavar sattï* — ئۇ مال ساتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتارْ - سَتْماقْ *satar - satmaq*).

سُتِّي suttï تۆكۈردى. اُلْ كِشِي يُوزِينكا سُتِّي *ol kixi yüziŋə suttï* — ئۇ كىشىنىڭ يۈزىگە «سُوذْتِي *sużtï*» بولۇپ، تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىش//نەتىجىسىدە «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*»غا ئايلىنىپ كەتكەن (سُذارْ - سُذْماقْ *sużar - sużmaq*).

سِتِّي sittï سىيدى. اَرْ سِتِّي *ər sittï* — ئادەم سىيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «سِيذْتِي *siżtï*» بولۇپ تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*»غا ئايلىنىپ كەتكەن (سِذارْ - سِذْماكْ *siżər - siżmək*).

قَتِّي qattï قاتتى، قوشتى. اُلْ سِرْكانِي يُغُرْتْقا قَتِّي *ol sirkəni yoqurtqa qattï* — ئۇ سىركىنى قېتىققا قاتتى. ھەرقانداق نەرسە باشقا نەرسىگە قېتىلسىمۇ (ئارىلاشتۇرۇلسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَتِّي qattï قاتتى. يُمْشاقْ نانْكْ قَتِّي *yumxaq nəŋ qattï* — يۇمشاق نەرسە قاتتى (قَتارْ - قَتْماقْ *qatar - qatmaq*).

قُتِّي qottï قويدى، تاشلاپ قويدى. اُلْ نانْكْ قُتِّي *ol nəŋ qottï* — ئۇ نەرسىنى تاشلاپ قويدى.// ئەسلى «قُوذْتِي *qożtï*» بولۇپ، تاۋۇش قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*»غا ئايلىنىپ كەتكەن (قُذُورْ - قُذْماقْ *qożur - qożmaq*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

431 II

كَتّي kətti كىيدى. اَرْ تُونِنْ كَتّي ər tonïn kətti — // ئادەم تونىنى (كىيمىنى) كىيدى.
ئەسلى «كَذْتي kəżti» دۇر (كَذارْ - كَذْماكْ kəżər - kəżmək).

كِتّي kətti كەتتى. اَرْ يِيرِنْدِنْ كِتّي ər yərindin kətti — ئادەم يېرىدىن كەتتى، ئۆز جايىدىن يۆتكەلدى (كِذارْ - كِذْماكْ kəżər - kəżmək).

قائىدە

بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. شۇڭا، «ئىككى ھەرپلىكلەر بابى» دەپ ئاتىدۇق. مەسىلەن: «اَتْ تُتْ at tut — ئات تۇت»، «تَڤارْ سَتْ tavar sat — مال سات» دېگەن جۈملىلەردىكى «تُتْ tut»، «سَتْ sat» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە ئوخشاش بىر ھەرپ قوشلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، مۇزائەف دەپ ئاتىدۇق. بۇ ئەھۋال ئەرەبچىدە كەلگۈسى زامان ۋە مەستەرلەردىمۇ ئۇچرىغىنى بىلەن، تۈركچىدە ئۇچرىمايدۇ. لېكىن، ئۆتكەن زاماندا ئوخشىغانلىقى ئۈچۈنلا شۇنداق دېدۇق. بۇ بابتىكى سۈپەتلەر تۈركلەردە «تُتْغُوجي tutoquqï — تۇتقۇچى»، «سَتْغُوجي satoquqï — ساتقۇچى» شەكلىدە بولۇپ كېلىدۇ. تۈركمەنلەر بىلەن ئۇلارنىڭ قوشنىلىرى بۇنى «تُتّجي tuttaqï»، «سَتَّجي sattaqï» دەپ قوللىنىدۇ.// ئىش - ھەرىكەتنىڭ كۆپ قېتىم قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تُتْغانْ tutoqan — تۇتۇۋېرىدىغان»، «سَتْغانْ satoqan — سېتىۋېرىدىغان» شەكلىدە كېلىدۇ. مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا خۇشتار (ئامراق) ئىكەنلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تُتُغْساقْ tutuoqsak — تۇتۇشقا ئامراق»، «سَتِغْساقْ satïoqsak — سېتىشقا ئامراق» شەكلىدە كېلىدۇ. بىر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ تُتْغُلُقْ اَرْدي ol tutoquluk ərdi — ئۇ تۇتقۇلۇق ئىدى، ئۇ تۇتۇشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ سَتْغُلُقْ تُرُرْ ol satoquluk turur — ئۇ ساتقۇلۇق ئىدى، ئۇ سېتىشى كېرەك ئىدى»

شەكلىدە بولىدۇ. ئوغۇزلار مۇشۇ مەنىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، بۇ يەردىكى «ل - l» ھەرپى ئورنىغا «س - s» ھەرپىنى ئىشلىتىپ، «اُلْ اَنِي تُتُغْسَقْ اَرْدي ol anï tutuoqsak ərdi — ئۇ ئۇنى تۇتقۇلۇق ئىدى، تۇتۇشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ اَنِي سَتِغْسَقْ اُل ol anï satïoqsak ol — ئۇ ئۇنى ساتقۇلۇق ئىدى، ئۇ ئۇنى سېتىشى كېرەك ئىدى» دەيدۇ. بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى قىلغىلىۋاتقانلىقنى (قىلغىلى قوپقانلىقىنى) بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ اَنِي تُتُغْلي اُلْ ol anï tutuoqlï ol — ئۇ ئۇنى تۇتقىلىۋاتىدۇ»، // «اُلْ تَڤارِنْ سَتِغْلي اُلْ ol tavarïn satïoqlï ol — ئۇ مېلىنى ساتقىلىۋاتىدۇ» شەكلىدە كېلىدۇ.

433 II

باشقا قائىدىلەر ئۆتكەن بابلاردا كۆرسىتىلگەنلىرى بىلەن ئوخشاش، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە قائىدە بىر خىل بولىدۇ،// ئۆزگەرمەيدۇ.

414

434 II

ئىككى ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

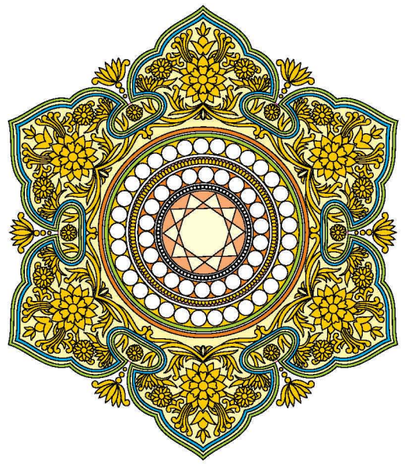

ئۇچ ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكەتلىك سۆزلەر بابى

جَبْتِي qapïttï چېپىلدى؛ چاپتۇردى. اِتْ كِشِي كا جَبْتِي *it kixigə qapïttï* — ئىت (چىشلەش ئۈچۈن) كىشىگە چېپىلدى. شۇنىڭدەك «بَكْ اَنِكْ بُيْنِنْ جَبْتِي *bəg anïŋ boynïn qapïttï* — بەگ ئۇنىڭ بوينىنى چاپتۇردى»مۇ دېيىلىدۇ. ئۈيغۇرچە (جَبْتُورْ – جَبْتِماقْ *qapïtur - qapïtmaq*).

سَبْتِي sapïttï شىپاڭلاتتى، پۈلاڭلاتتى. اَتْ قُذْرُقْ سَبْتِي *at kuzruk sapïttï* — ئات قۇيرۇق شىپاڭلاتتى. اِتْ قُذْرُقْ سَبْتِي *it kuzruk sapïttï* — ئىت قۇيرۇق شىپاڭلاتتى (سَبْتُرْ – سَبْتِماقْ *sapïtur - sapïtmaq*).

سُبْتِي supïttï ئۇچلىدى. اُلْ نانْكِنِ سُبْتِي *ol nəŋni supïttï*— ئۇ نەرسىنى ئۇچلىدى، يەنى مىخقا ئوخشاش ئۇچلۇق قىلدى (سُبْتُورْ – سُبْتِماقْ *supïtur - supïtmaq*).

كَبْتِي kəpitti ئەكچىتتى، قورۇتتى. يِلْ تُونُغْ كَبْتِي *yəl tonuq kəpitti* — يەل (شامال) تونىنى ئەكچىتتى (كَبْتُورْ – كَبْتِماكْ *kəpitür - kəpitmak*).

كُبْتِي kəbitti يۆمەتتى، يۆمەپ تىكتۇردى. اُلْ تُونِنْ كُبْتِي *ol tonïn kəbitti* — ئۇ تونىنى يۆمەتتى (كُبْتُورْ – كُبْتِماكْ *kəbitür - kəbitmək*).

بِتِي bititti پۈتتۈردى. اُلْ بِتِكْ بِتِي *ol bitik bititti* — ئۇ پۈتۈك پۈتتۈردى، يەنى كىتاب يازدۇردى (بِتُورْ – بِتِماكْ *bititür - bititmək*).

تَتِي tatïttï تېتىتتى، تەملىك قىلدى، تەم كىرگۈزدى. تُوزْ اَشِغْ تَتِي *tuz axiq tatïttï* — تۇز ئاشنى تېتىتتى. ھەرقانداق نەرسە باشقا نەرسىنىڭ تەمىگە تەسىر قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَتُورْ – تَتِماقْ *tatïtur - tatïtmaq*).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُتِي tütətti تۇتەتتى. اُتْ تُتُونْ تُتَتِي *ot tütün tütətti*—//ئوت تۇتۇن تۇتەتتى، ئوت تۇتۇن چىقاردى (تُتَتُورْ – تُتَتْماكْ[1] *tütətür - tütətmək*).

قُتِي qutatti قۇتاتتى، قۇتلۇق بولدى. اَرْ قُتِي *ər qutatti* — ئادەم قۇتلۇق بولدى، يەنى ئادەم بەخت ـ دۆلەتلىك بولدى. ھەرقانداق نەرسە بەختكە ۋە مەرتىۋىگە ئىگە بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُتاتُرْ – قُتَتْماقْ *qutatur - qutatmaq*).

سَجِتِي saqïttï چاچقۇزدى، چاچراتتى. اُلْ اَنكَرْ سُفْ سَجِتِي *ol aŋar suv saqïttï* — ئۇ ئۇنىڭغا سۇ چاچقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَجِتُورْ – سَجِتْماقْ *saqïtur – saqïtmaq*). اُلْ اَنِكْ مِنكِيسِنْ سَجِتِي *ol anïŋ məŋisin saqïttï* — ئۇ ئۇنىڭ مېڭىسىنى چاچراتتى، يەنى ئۇرۇپ چۈۋۈۋەتتى. ھەرقانداق نەرسىنى چاچتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//

سُجِتِي süqïttï چۈچۈتتى، تاتلىق قىلدى؛ ياخشىلىدى، مۇنبەت قىلدى. اُلْ اَجِغْ نانكْنِ سُجِتِي *ol aqïq nəŋni süqïttï* — ئۇ ئاچچىق نەرسىنى چۈچۈتتى. اُلْ يِرِكْ سُجِتِي *ol yərig süqïttï* — ئۇ يەرنى ياخشىلىدى، يەنى ئۇ شورلۇق يەرنى ئوغۇتلاپ مۇنبەت قىلدى (سُجِتُورْ – سُجِتْماكْ *süqïtür - süqïtmək*).// 415

سِجِتِي sïqïttï چىچۇردى. اُلْ اَنِ سِجِتِي *ol anï sïqïttï* — ئۇ ئۇنى چىچۇردى. (سِجِتُورْ – سِجِتْماقْ *sïqïtur – sïqïtmaq*).

سُجِتِي suqïttï سەكرەتتى. اُلْ اَتِغْ سُجِتِي *ol atïq suqïttï* — ئۇ ئاتنى سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجِتُورْ – سُجِتْماقْ *suqïtur – suqïtmaq*).

قَجِتِي qaqïttï قاچۇردى. اُلْ اَنِ قَجِتِي *ol anï qaqïttï* — ئۇ ئۇنى قاچۇردى (قَجِتُورْ – قَجِتْماقْ *qaqïtur - qaqïtmaq*).

كَجِتِي kəqïttï كەچۈردى. اُلْ اَنكَرْ سُوفْ كَجِتِي *ol aŋar suv kəqïttï*// — ئۇ ئۇنىڭغا سۇ كەچۈردى (كَجِتُورْ – كَجِتْماكْ *kəqïtür - kəqïtmək*). 438

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى يازما نۇسخىدا «تُتُورْ – تُتْماكْ» شەكلىدە يېزىلغان، ئەسلىي پېئىل «تُتَتِي *tütətti*» بولغىنى ئۈچۈن، بىز «*tütətür - tütətmək*» دەپ ئالدۇق.

كُجَتّي küqətti بۇلاتتى. اُلْ اَنكْ تَقارِنْ كُجَتّـي ol aniŋ tavarin küqətti — ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى بۇلاتتى (كُجَتُورْ - كُجَتْماكْ küqətur - küqətmək).

كِجِتّي kiqitti قىچىشتۇردى. اَنِكْ اُذُوزِي كِجِتّي aniŋ uzuzi kiqitti — ئۇنىڭ قوتۇرى قىچىشتۇردى (كِجِتُورْ - كِجِتْماكْ kiqitür - kiqitmək).

كَجِتّـي kəqitti كېچىكتۇردى. اُلْ اِيشِـغْ كَجِتّـي ol ixiq kəqitti — ئۇ ئىشنى كېچىكتۇردى (كَجِتُورْ - كَجِتْماكْ kəqitür - kəqitmək).

بَدُتّي bədütti چوڭ قىلدى. اُلْ اُوغْلانِغْ بَدُتّي ol ooqlaniq bədütti — ئۇ بالىنى چوڭ قىلدى (بَدُتُورْ - بَدُتْماكْ bədütür - bədütmək).

قَذِتّي kˌažïttï قايتتى، ياندى. اَرْ بَرِيرْ اَرْكـانْ قَـذِتّي ər barir ərkən kˌažïttï — ئادەم كېتىۋېتىپ قايتتى (قَذِتارْ - قَـذِتْماقْ kˌažïtar - kˌažïtmakˌ). ئادەم سوغۇقتىن// ئۆلۈپ قېتىپ قالسىمۇ، «اَرْ تُمْلُغْقا قَذِتّي ər tumluoqka kˌažïttï» دېيىلىدۇ.

قَذِتّي kˌažïttï قېيىتتى، قېيىتىپ تىكتۇردى. اُلْ تُونُـغْ قَـذِتّي ol tonuq kˌažïttï — ئۇ تونىنى قېيىتتى (قَذِتُورْ - قَذِتْماقْ kˌažïtur - kˌažïtmakˌ).

قِذِتّي kˌïžïttï قىرغاقلاتتى، جىيەكلەتتى. اُلْ بُـرْكِنْ قِـذِتّي ol bərkin kˌïžïttï — ئۇ بۆكىنى جىيەكلەتتى (قِذِتُورْ - قِذِتْماقْ kˌïžïtur - kˌïžïtmakˌ)[1].

بـۇ پېئىللارنىڭ ھەممىسىدىكى «د – d» ھەرپىنى «ذ – ż» دەپ گـۇمان قىلىپ، ئۇنى «ى – ي»غا ئالماشتۇرىدىغانلار بار. مەن بۇنى ياغما، توخسى، ئوغـۇزلاردا ۋە ئۇيغـۇرلار تەرەپتە ئاڭلىدىم. «د – d»نـى «ذ – ż» بىلەن ئالماشتۇرۇش ئەرەبلەردىمۇ بار. مەسىلەن: «ماذُقْتْ عَدُوفًا وَ لاعَذُوفًا» دېگەندەكىگە ئوخشاش.//

[1] يازما نۇسخىدا بـۇ ۋە بۇنىڭدىن ئالدىنقى ئىككى پېئىل تـۆۋەندىكى قائىدە بويىچە «د – d» بىلەن يېزىلىشى كېرەك بولسىمۇ، «ذ – ż» بىلەن يېزىلىپ قالغان. بىز شۇ زامان تىلىدا «د – d» بىلەن «ذ – ż» نۆۋەتلىشىشىنىڭ نورمال ئەھۋال ئىكەنلىكىنى ۋە يازما نۇسخىنىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا بۇ پېئىللار يىلتىزىنىڭ بەزىدە «د – d»، بەزىدە «ذ – ż» بىلەن يېزىلغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

يُذُتّـي yużuttï جۇتقا ئۇچراتتى، توڭلاتتى. اُلْ كِشـي نِ تُمْلُغْقـا يُذُتّـي ol kixini tumluoqka yużutti — ئۇ كىشىنى سوغۇققا توڭدۇردى، ھەتتا توڭلىتىپ ئۆلتۈردى (يُذُتُورْ - يُذُتْماقْ yużutur - yużutmakˌ).

بُذُتّي büżütti ئويناتتى، بىلەتتى. اُلْ اُغْلِنِ بُذُتّـي ol ooqlini büżütti — ئۇ ئوغلىنى (سەكرىتىپ) ئويناتتى (بُذُتُورْ - بُذُتْماكْ büżütür - büżütmək).

سِذِتّي sižïttï سىيدۇردى. اُراغُتْ اُغْلِنْ سِذِتّي uraoqut ooqlin sižïttï — خوتۇن بالىسىنى سىيدۇردى. شۇنىڭدەك ئاتلىق ئادەم ئېتىنى سىيدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِذِتُورْ - سِذِتْماكْ sižïtür - sižïtmək).//

بُـرُتّي burottï قاڭسىتتى، بۇس چىقىرىۋەتتى؛ پۇراتتى. اُوتْ اَشِـجْنِ بُـرُتّي ot əxiqni burottï — ئوت قازاننى قاڭسىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْـلانْ بُرُتّي// ooqlan burottï — بالا پۇرتىۋەتتى (سېسىق يەل چىقاردى). بۇ سۆز «بُرِتّي» burïttï» مۇ دېيىلىدۇ (بُرُتُورْ - بُرُتْماقْ burotur - burotmakˌ).

تَرُتّي tarottï تارايتتى. اُلْ اَفِنْ تَرُتّي[1] ol əvin tarottï — ئۇ ئۆيىنى تارايتتى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسە تارايتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَـرُتُورْ - تَرُتْمـاقْ tarotur - tarotmakˌ).

تُرُتّي tərottï تۆرەتتى، تۆرەلدۈردى. تَنْكْرِي يَلِنكُتْ تُرُتّي təŋri yaliŋuk tərottï — تەڭرى ئادەمنى تـۆرەلدۈردى. باشـقا مـەخلۇقاتلارنى تۆرەلدۈرگەنگـمۇ شـۇنداق دېيىلىدۇ (تُـرُتُورْ - تُرُتْمـاكْ tərütür - tərütmək). ئوغۇزچىدا بىر نەرسىنى ئۆلچەمگە مۇۋاپىق تۇزىتىشكىمۇ «تُـرُتّي tərottï» دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن جۈملىنىڭ بىرىنچى سۆزى «اُلْ ol» دىن كېيىن «اَنَار aŋar» سۆزى قۇر ئوستىگە قوشۇپ قويۇلغان. بىز ئەرەبچىسىگە ئاساسەن، كېيىن قوشۇلغان بۇ سۆزنى ئوشۇق ھېسابلىدۇق.

تَنْكْرِي اَزُنْ تُرُتّي جِغْرِي اذ تَزْكِنُورْ
يُلْدُزْلَرِي جَرْكَشِبْ تُنْ كُنْ اُوزا يُرْكِنُورْ //

təŋri azun tərütti qiqri użu① təzginür
yulduzlari qərkəxip tün kün üzə yərgənür

[تەڭرى ئالەم ياراتتى، چىغرىق تىنماي ئايلىنۇر،
يۇلتۇزلىرى سەپ تارتىپ، كۈندۈزگە تۈن يۆگىلۈر.]

تەڭرى ئالەمنى تۆرەلدۈردى، پەلەك داۋاملىق ئايلىنىپ تۇرىدۇ، يۇلتۇزلىرى رەت ـ رەت تىزىلىپ، كېچىسى كۈندۈزنى ئوراپ تۇرىدۇ.

تَرِتّي təritti تەرلىدى. اَرْ تَرِتّي *ər təritti* — ئادەم تەرلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز «تَرِي *təri* — تېرە» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. مۇنداقتا بۇ يەردىكى مەنە «تَرِي اُتّي *təri ətti* — تېرىدىن تەر چىقتى» دېگەن بولىدۇ. دېمەك، «ھەمزە ـ ا» تاشلىنىپ، ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىر پېئىل ياسالغان ياكى «تَرْ *tər* — تەر» سۆزىدىن ياسىلىپ «تَرْ اَتّي *tər atti* — (بەدەن) تەر ئاتتى، تەر چىقاردى» دېگەن مەنىدە كەلگەن، بۇ يەردە «ھەمزە ـ ا» تاشلىنىپ، ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىر پېئىل ياسالغان (تَرِتارْ ـ تَرِتْماكْ *təritər - təritmək*).

سَرُتّي② sarïttï يۆگەتتى، ئوراتتى. اُلْ اَنكَرْ سُقْلُقْ سَـرُتّي *ol anar suvluk saritti* — ئۇ ئۇنىڭغا سەللە يۆگەتتى، يەنى ئۇنى سەللە يۆگەشكە ئۇندىدى (سَرِتُورْ ـ سَـرِتْماقْ *saritur – saritmak*). ھەرقانداق نەرسىنى يۆگەتتۈرسەمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «اذ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، بۇنى «داۋاملىق، تىنماي» دېگەن مەنىلەردىكى «اُذُو *użu*» سۆزى دەپ تونۇدۇق ۋە شۇنداق ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ر - r» ھەرپى زەمبىلنىڭ قىلىنغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىگە، شۇنىڭدەك «دۇۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدىكى شەكىللىرىگە قاراپ، «ر - r» ھەرپىنى كەسرىلىك ئالدۇق.

سُرُتّي sorutti شوراتتى، ئەمدۇردى ~ ئېمىتتى؛ پۇرۇشتۇردى. اُراغتْ كَنْجْكا سُوتْ سُـرُتّي *uraqut kənqkə süt sorutti* — خوتۇن بالىغا سۈت شوراتتى (ئېمىتتى). اَرْ يُوزِنْ سُرِتّي *ər yüzin soritti* — ئادەم يۈزىنى پۇرۇشتۇردى (سُرِتُورْ ـ سُـرِتْماقْ *soritur - soritmak*).

سِـــرِتّي sirïttï سـرىتتى ~ شـرىتتى. اُلْ قِيزْقـــا كِـــذِزْ سِـــرِتّي *ol kizka kiziz sirïtti* — ئۇ دېدەك قىزغا كىگىز (شىرداق) شىرىتتى. بۇ كىيىمنى شىرىغانغا // ئوخشاش (سِرِتُورْ ـ سِرِتْماقْ *sïritur - sïritmak*).

قَرِتّي karïttï قېرىتتى. اُذْلُـكْ اَنِ قَرِتّـي *əžlək ani karitti* — زامان ئۇنى قېرىتتى (قَرِتُورْ ـ قَرِتْماقْ *karitur - karitmak*). // ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ قَرِتْمِشْقا بُذُغْ تَلْقِماسْ *əžlək karitmixka božuq talkimas*

زامانە قېرىتقانغا بويۇق (پەرداز) ئەيىب ئەمەس.

قُرِتّي kurïttï قۇرۇتتى. كُونْ تُونُغْ قُرِتّـي *kün tonuq kuritti* — كۈن تونۇنى قۇرۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِتُورْ ـ قُرِتْماقْ *kuritur - kuritmak*).

كُرَتّي kürətti قاچۇردى. اُلْ اَنِكْ قُلِنْ كُرَتّي *ol anin kulin kürətti* — ئۇ ئۇنىڭ قۇلىنى قاچۇردى (كُرَتُورْ ـ كُرَتْماكْ *kürətür - kürətmək*).

كُرَتّي kürətti كۆرەتتى. اُلْ اَنكَرْ قـارْ كُـرَتّي *ol anar kar kürətti* — ئۇ ئۇنىڭغا قار كۆرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُرَتُورْ ـ كُرَتْماكْ *kürətür - kürətmək*).

كَرِتّي kəritti قاۋاتتى. اُلْ اِتِنْ كَرِتّي *ol itin kəritti* — // ئۇ ئىتنى قاۋاتتى (كَرِتُـورْ ـ كَرِتْماكْ *kəritür - kəritmək*). قارلۇقچە.

بَزَتّي bəzətti بېزەتتى. اُلْ اَفِنْ بَزَتّـي *ol əvin bəzətti* — ئۇ ئۆيىنى بېزەتتى (بَزَاتُـورْ ـ بَزَتْماكْ *bəzətür - bəzətmək*).

تَزِتّي təzitti تەزدۇردى، قاچۇردى. اِتْ كَيِكْنِي تَزِتّي *it kəyikni təzitti* — ئىت كېيىكنى تەزدۇردى (تَزِتُورْ ـ تَزِتْماكْ *təzitür - təzitmək*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بَزِتّي bəzitti تىترەتتى. تُمْلُغْ اَنِ بَزِتّي *tumluq anï bəzitti* — سوغۇق ئۇنى تىترەتتى. تىتربىتىدىغان تەپنى «بَزْكَاكْ *bəzgək*» دەپمۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان (بَزِتُورْ - بِزَتْماكْ *bəzitür - bəzitmək*).

تُزُتّي tozuttï توزۇتتى. اُلْ تُبْراقْ تُزُتّي *ol toprak tozutti* — ئۇ تۇپراق توزۇتتى (تُزِتُورْ - تُزِتْماقْ *tozitur – tozitmak*).

سِزِتّي sïzïttï ئېرىتكۈزدى. اُلْ اَنكَرْ ياغْ سِزِتّي *ol aŋar yaq sïzïttï* — ئۇ ئۇنىڭغا ياغ ئېرىتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ// شۇنداق (سِزِتُورْ - سِزِتْماقْ *sïzïtur – sïzïtmak*).

قُزُتّي kuzuttï قۇرۇتتى، ئىشتىهاسىنى كەلتۈردى. اُلْ اَنِكْ بُغْزِنْ قُزُتّي *ol anïŋ boqzïn kuzutti* — ئۇ ئۇنىڭ گېلىنى قۇرۇتتى، ئۇنىڭ ئىشتىهاسىنى كەلتۈردى. بۇ سۆزدىكى «ز – z» نىڭ ئەسلى «ر – r» بولۇپ، بىركىم تاماق يېگۈسى كەلگەن بىرىنىڭ بوغۇزىنى قۇرۇتۇپ قويدى، دېگەن مەنىدە كەلگەن (قُزُتُورْ - قُزُتْماقْ *kuzutur - kuzutmak*)[1]. بۇ قائىدىگە يات ئەھۋال. چۈنكى، ئۆتۈمسىز پېئىللارنى ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن، پەقەت «ر – r» ھەرپىلا قوللىنىلىدۇ[2].

كَزِتّي kəzitti كەزدۈردى. اُلْ مَنِ يِرْ كَزِتّي *ol məni yər kəzitti*// — ئۇ مېنى يەر كەزدۈردى (كَزِتُورْ - كَزِتْماكْ *kəzitür - kəzitmək*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى ھەر ئۇچىلا شەكلىدە «ر – r» يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ بۇ يەردىكى «ز – r»نىڭ ئەسلى «ر – r» ئىكەنلىكى توغرىسىدا بەرگەن قائىدىسىگە ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ ئەسلىي قوليازمىدا «ر – r» ئۈستىدىكى زەممىنىڭ ئاخىرىغا ئۆلاپ قىزىل سىياھ بىلەن چېكىت قويۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئىزاھىغا ئاساسەن، بۇ ھەرپىنى «ز – z» قىلىپ ئالدۇق.

[2] ئاپتور گەرچە بۇ يەردىكى «ز – z»نىڭ ئۆتۈملۈك پېئىل ياسىيالمايدىغانلىقىنى، ئۆتۈملۈك پېئىل ئۇچۇن بىر «ر – r»نى كەلتۈرۈش لازىملىقىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بۇ پېئىللدا مەيلى «ز – z»، مەيلى «ر – r» بولسۇن، ھېچقايسىسى پېئىلنىڭ ئۆتۈملۈكلۈكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بۇ پېئىلنىڭ ئۆتۈملۈكلۈكى قاتار كەلگەن ئىككى «ت – t» ھەرپىنىڭ ئالدىنقىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

كُزَتّي kəzətti كۆزەتتى؛ كۆز تىكتى، ئىنتىزار بولدى، كۈتتى. اُلْ مَنِ كُزَتّي *ol məni kəzətti* — ئۇ مېنى كۈتتى. بۇنىڭ ئەسلى «كُوزْ اَتّي *kəz atti*» — ئۇ ماڭا كۆز ئاتتى، كۆز تىكتى»دۇر (كُزَتُورْ - كُزَتْماكْ *kəzətür - kəzətmək*).

بُشَتّي boxattï بوشاتتى؛ قويۇپ بەردى. اُلْ تَغارْ بُشَتّي *ol taqar boxatti* — ئۇ تاغار بوشاتتى. ھەرقانداق قاپ (ياكى قاچا) ئىچىدىكى نەرسىلەردىن بوشىتىلسا، شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ تُكُونْ بُشَتّي *ol tügün boxatti*—// ئۇ تۇگۈن بوشاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اُراغُتْ بُشَتّي *ol uraqut boxatti* — ئۇ خوتۇنىنى قويۇپ بەردى. ئارغۇچە. اُلْ بُلُنغْ بُشَتّي *ol bulunuq boxatti* — ئۇ ئەسىرنى قويۇپ بەردى.

شۇنىڭدەك ھەرقانداق كىشى باشقا نەرسىلەرنى باغلاقتىن بوشىتىپ// قويۇۋەتسىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (بُشَتُورْ - بُشَتْماقْ *boxatur - boxatmak*).

تَشِتّي taxïttï توشۇتتى. تَرِغْ تَشِتّي *tariq taxïttï* — بۇغداي توشۇتتى، يەنى بۇغداي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى بىر يەردىن بىر يەرگە توشۇتتى (تَشِتُورْ - تَشِتْماقْ *taxïtur – taxïtmak*).

تُشَتّي təxətti تۆشەك سالدۇردى، كۆرپە سالدۇردى. اُلْ تُشاكْ تُشَتّي *ol təxək təxətti* — ئۇ تۆشەك سالدۇردى (تُشاتُورْ - تُشاتْماكْ *təxətür - təxətmək*).

تِشَتّي tixətti بىلدى، ئىتتىتتى؛ چىش چىقاردى. اُلْ اُرْغاقْ تِشَتّي *ol oroqak tixətti* — ئۇ ئورغاقنىڭ بىسىنى ئىتتىتتى. شۇنىڭدەك تۇگمەن تېشى چەكتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشاتُورْ - تِشَتْماكْ *tixətür - tixətmək*).

جِشَتّي qixətti چىچۇردى. اُراغُتْ كَنْجِنْ جِشَتّي *uraqut kənqin qixətti* — خوتۇن بالىسىنى چىچۇردى (جِشَتُورْ - جِشَتْماكْ *qixətür - qixətmək*).

قَشِتّي qaxittï قاشلاتتى، تاتىلاتتى. اَرْ تَنِينْ قَشِتّي *ər//yənin*[1] *qaxitti* — ئادەم بەدىنىنى قاشلاتتى (قَشِتُورْ - قَشِتْماقْ *qaxitur - qaxitmak*).

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «تَنِينْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنى پارسچە «تەن» بولماسىتىن، قەدىمكى تىلىمىزدىكى «يَنْ *yən*» — تەن» ۋە ھازىرقى تىلىمىزدا قوللىنىلمايدىغان «ət - yən» دېگەن جۈپ سۆزدىكى «yən» سۆزى، دەپ ھېسابلاپ، «yənin» دەپ ئالدۇق. بۇ ھەقتە «دىۋان» ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 137- بەتتىكى 2- ئىزاھقا قارالسۇن.

كُشتِي kəxitti قاپلىدى، ياپتى. بُلتْ كُوكُكْ كُشتِي *bulit kəküg kəxitti* — بۇلۇت كۆكنى قاپلىدى (*kəxitür - kəxitmək* كُشتُورْ - كُشتْماكْ). ھەرقانداق نەرسە يەنە بىر نەرسىنى يېپىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَقِتِي bakitti باقتۇردى، قاراتتى. اُلْ اَنِ اَقْدِنْ بَقِتِي *ol ani əvdin bakitti* — ئۇ ئۇنى ئۆيدىن قاراتتى. ھەرقانداق ئادەم باشقا بىرىنى بىر ئورۇنغا قاراتسىمۇ (قارىتىپ باقسىمۇ) شۇنداق دېيىلىدۇ (بَقِتُورْ - بَقِتْماقْ *bakitur - bakitmak*).

بُقَتِي bukatti بۇقا بولدى. بُزاغُو بُقَتِي *buzaqu bukatti* — موزاي بۇقا بولدى بۇقا قاتارىغا كىردى. بۇنىڭ//ئەسلى «بُقاذْتِي *bukaʒti* » دۇر (بُقاتُورْ - بُقَتْماقْ *bukatur - bukatmak*).

تُقتِي ① tokitti ئۇردۇردى، سوقتۇردى، قاقتۇردى. اُلْ اَنِكْ بُيْنِنْ تُقتِي *ol aniŋ boynin tokitti* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىغا ئۇردۇردى (تُقتُورْ - تُقتْماقْ *tokitur - tokitmak*)//.

تُقتِي tokitti توقۇتتى؛ سوقتۇردى، ئۇردۇردى، قاقتۇردى. اُلْ بُوزْ تُقتِي *ol bəz tokitti* — ئۇ بۆز توقۇتتى. اُلْ قِلِجْ تُقتِي *ol kiliq tokitti* — ئۇ قىلىچ سوقتۇردى. پىچاق سوقتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُقتُورْ - قُتقْماقْ *tokitur - tokitmak*). اُلْ قَبُغْ تُقتِي *ol kapuq tokitti* — ئۇ ئىشىكنى قاقتۇردى.

تِقتِي tikitti تىقتۇردى. اُلْ اَنكَرْ اَشْ تِقتِي *ol aŋar ax tikitti* — ئۇ ئۇنىڭغا ئاش تىقتۇردى. بۇ سۆز ئەسلىدە ھەرقانداق نەرسىنى چىڭداپ كىرگۈزۈش، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (تِقتُورْ - تِقتْماقْ *tikitur - tikitmak*).

قَقتِي kakitti ئاچچىقلاندۇردى، قاقشاتتى. اُلْ اَنِ قَقتِي *ol ani kakitti*// — ئۇ ئۇنى ئاچچىقلاندۇردى. بىئارام قىلدى، قاقشاتتى (قَقتُورْ - قَقتْماقْ *kakitur - kakitmak*).

قُقتِي kokitti قوقىتتى. اُلْ اَنكَرْ سُكْلُنجُو قُقتِي *ol aŋar səglünqü kokitti* — ئۇ ئۇنىڭغا كاۋاپنى قوقىتقۇزدى (قُقتُورْ - قُقتُماقْ *kokitur - kokitmak*). چىراغنى ئۆچۈرۈپ قوقىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

① بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ق - *k*» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك كەلگەن. بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

بَكِتِي ① bəkitti بېكىتتى، چىڭىتتى، پۇختىلىدى. اُلْ اِيشِغْ بَكِتِي *ol ixiq bəkitti* — ئۇ ئىشنى پۇختىلىدى. بۇ سۆز ئەسلىدە تۇڭۇننى چىڭىتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (بَكِتُورْ - بَكِتْماكْ *bəkitur - bəkitmək*).

بُكتِي bəkütti بۆكۈتتى، غىلغىتتى، كۆڭۈلگە تەگدى. يَاغْلِغْ اَشْ مَنِي بُكتِي *yaqliq ax məni bəkütti* — ياغلىق//ئاش مېنى بۆكۈتتى (ياغلىق ئاش كۆڭلۈمگە تەگدى، قورسىقىم تويماستىن كۆڭلۈمنى غىلغىتتى). شۇنىڭدەك باشقا بىر كىمگە كۆزى تويغۇدەك مال بەرگەن كىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ. اُلْ مَنِ تَقارِنْ بُكتِي *ol məni tavarin bəkütti* — ئۇ مېنى مال بىلەن بۆكۈتتى، يەنى تويدۇردى (بُكتُورْ - بُكتْماكْ *bəkütür - bəkütmək*).

تُكَتِي tügətti تۈگەتتى. اُلْ اِيشِنْ تُكَتِي *ol ixin tügətti* — ئۇ ئىشنى تۈگەتتى (تُكاتُورْ - تُكَتْماكْ *tügətür - tügətmək*).

سِكِتِي sikitti سىكتۇردى. اُراغُتْ نِ سِكِتِي *uraqutni sikitti* — ئۇ خوتۇننى سىكتۇردى (سِكِتُورْ - سِكِتْماكْ *sikitür - sikitmək*).

سَكِتِي səkitti سەكرەتتى، ئاتلاتتى. اُلْ اَنِ سَكِتِي *ol ani səkitti* — ئۇ ئۇنى سەكرەتتى (سَكِتُورْ - سَكِتْماكْ *səkitür - səkitmək*).

بُلَتِي bulatti بۇلا قىلدۇردى. اُلْ قُوزِي بُلَتِي *ol kozi bulatti* — ئۇ قوزىنى بۇلا قىلدۇردى، يەنى قازانىڭ ھورىدا مەررە قىلدۇردى. ھەرقانداق نەرسە قازانىڭ//ھورىدا پىشۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «بُولاذْتِي *bulaʒti* » بولۇپ، يېنىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن «و - ۋاۋ» قىسقارتىلغان ۋە «ذ - *ʒ*» ھەرپى «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (بُلَتُورْ - بُلَتْماقْ *bulatur - bulatmak*).

بِلَتِي bilətti بىلەتتى. اُلْ بِجاكْ بِلَتِي *ol piqək bilətti* — ئۇ پىچاق بىلەتتى، يەنى ئۇ پىچاقنى بىلەيگە سۈركەتتى (بِلَتُورْ - بِلَتْماكْ *bilətür - bilətmək*).

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ك - *k*» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك قىلىپ بېرىلگەن. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكىللىرىگە ۋە بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 433 - بەتتىكى «بَرْكِتِي *bərkitti*» شەكلىگە، 321 - بەتتىكى ئۆلۈك دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ك - *k*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تِلَتّي tilətti تىلەتتى، ئىزدەتتى. اُلْ اَنِ تِلَتّي *ol ani tilətti* — ئۇ ئۇنى ئىزدەتتى (تِلَتُورْ - تِلَتْماكْ *tilətur - tilətmək*).

تُلَتّي tülətti تۆللەتتى. اُلْ قُويْ تُلَتّي *ol qoy tülətti* — ئۇ قوي تۆللەتتى. ئوغۇزچە. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تۆلەش، يەنى يۈك (تۈك) تاشلاشتۇر (تُلَتُورْ - تُلَتْماكْ *tülətur - tülətmək*).

جِلَتّي qïlattï نەملەتتى، ھۆللەتتى؛ تەرلەتتى. اُلْ كَبَاكْ جِلَتّي *ol kəpək qïlatti* — ئۇ كېپەك نەملەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِلَتُورْ – جِلْتَماقْ *qïlatur – qïlatmaq*). ئەسلى «جِيْلَتّي *qïylatti*» بولۇپ، «ى - ي» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان. اُلْ اَتِغْ جِلَتّي *ol atïq qïlatti* — ئۇ ئېتىنى (چاپتۇرۇپ) تەرلەتتى.

قَلَتّي qalattï قاپلاتتى. اُلْ تُونُغْ قَلَتّي *ol tonuq qalatti* — ئۇ تونىنى قاپلاتتى. ھەرقانداق نەرسىنى بوغچىغا ئوربىا ياكى ساندۇققا سالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قالَتّي *qalatti*»دۇر (قَلَتُورْ - قَلْتَماقْ *qalatur - qalatmaq*).

كُلتّي kəlitti كۆمدۈردى. اُلْ اُلْكَنِ كُلتّي *ol ölügni kəlitti* — ئۇ ئۆلۈكنى كۆمدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلِتُورْ - كُلْتِماكْ *kəlitür - kəlitmək*).

تَمِتّي tamïttï تېمىتتى. اُلْ سُوفْ نِ تَمِتّي *ol suvni tamïtti* — ئۇ سۇنى تېمىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَمِتُورْ - تَمِتْماقْ *tamïtur – tamïtmaq*).

قَمَتّي qamattï قاماتتى، قاماشتۇردى. كُونْ كُوزُكْ قَمَتّي *kün közüg qamatti* — كۈن كۆزنى قاماشتۇردى (قَمَتُورْ - قَمَتْماقْ *qamatur - qamatmaq*). اَجِغْ اَقْيا تِيشِغْ قَمَتّي *aqïq avya tïxïq qamatti* — ئاچچىق بېھى چىشنى قاماتتى. باشقا نەرسىلەر قاماشتۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتاسِي اَجِغْ اَلْمِلا يِسا اُغْلِي نِنْكْ تِيشِي قَمارْ

atasï aqïq almïla yəsə oqlïniŋ tïxï qamar

ئاتىسى ئاچچىق ئالما يېسە، ئوغلىنىڭ چىشى قامار.

بۇ ماقال ئاتىنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئاتىدىن كېيىن بالىغا ئارتىلىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قُمِتّي kumïttï ھایاجانلاندۇردى، قوزغاتتى. ھەربىكەتلەندۈردى. اُذِكْ مَنِ قُمِتّي *üžik məni kumïtti* — مەھبۇبقا ياكى ۋەتەنگە بولغان ئۇدۇك (ئىشتىياق) مېنى ھایاجانلاندۇردى (قُمِتُورْ - قُمِتْماقْ *kumïtur - kumïtmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَسْمِلْ سُوسِنْ قُمِتّي *basmïl süsin kumïtti* [باسمىل قوشۇننى قوزغاتتى،

بَرْجا كَلِبْ يُمِتّي *barqa kəlip yumïtti* بارچە كېلىپ توپلاندى،

اَرْسْلَنْ تَبا اَمِتّي *arslan taba əmitti* ئارسلان تەرەپكە يۈنەلدى،

قُرْقُبْ بَشِي تَزْكِنُورْ // *qorkup baxï təzginür* قورقۇپ بېشى ئايلىنار.]

باسمىل قوشۇنلىرىنىڭ ئارسلان تېگىن غازى بىلەن سوقۇشقانلىقىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: بىز بىلەن سوقۇشۇش ئۈچۈن باسمىل ئۆز قوشۇنلىرىنى ھەربىكەتلەندۈردى، ھەممىسى توپلاندى، ئارسلان تېگىنگە يۈزلەندى، بىزنى كۆرۈش بىلەن قورقۇپ، كۆزلىرى قارائۇغۇلىشىپ، باشلىرى ئايلاندى.

تَنّتي tanuttï تونۇتتى، جېكىلەتتى. اُلْ مَنكا سُوزْ تَنّتي *ol maŋa səz tanuttï* — ئۇ ماڭا سۆز تونۇتتى، يەنى ئۇ مەندىن بىر كىمگە سۆز ئېيتىپ بەردى (تَنُتُورْ – تَنُتْماقْ *tanutur – tanutmaq*).

تُنّتي tünəttï تۈنەتتى، قوندۇردى. اُلْ قُنُقْغْ اَقْدا تُنّتي *ol qonuquq avda tünəttï* — ئۇ مېھمانىنى ئۆيدە/تۈنەتتى، قوندۇردى (تُنَتُورْ - تُنَتُماكْ *tünətür - tünətmək*).

تُنّتي tonattï تون كىيدۈردى، تون ھەدىيە قىلدى. اُلْ مَنِ تُنّتي *ol məni tonattï* — ئۇ ماڭا (ھەدىيە قىلىپ) تون كىيدۈردى. بۇنىڭ ئەسلى «تُونْ اَذْتي *ton ažtï* — تون ئەۋەتتى»دۇر.

سِنَتّي sïnattï سىناتتى. اُلْ مَنِ بُو اِيشتا سِنَتّي *ol məni bu ixta sïnattï* — ئۇ مېنى بۇ ئىشتا (بىر كىمگە) سىناتتى (سِنَتُورْ - سِنَتْماقْ *sïnatur – sïnatmaq*).

قَنَتّي qanattï قاناتتى. اُلْ اَنِينْكْ // بُرْنِنْ قَنَتّي *ol aniŋ burnin qanattï* — ئۇ ئۇنىڭ بۇرنىنى قاناتتى (قَنَتُورْ - قَنَتْماقْ *qanatur - qanatmaq*).

قُنَتّي kˌonattï قوندۇردى، قوشنا قىلدى، ئورۇنلاشتۇردى، جايلاشتۇردى. اُلْ اُوزِنكا قُنُمْ قُنَتّـي *ol өziŋa kˌonum kˌonattï* — ئۇ ئۆز يېنىغا جەمەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى، يەنى ئۆز ئۆيى ئەتراپىغا جەمەتلىرىنى، ئۆز ئەتراپىغا ئۆيۇشقانلارنى ۋە ئۆزىگە يارىدەم بېرىدىغانلارنى ئورۇنلاشتۇردى (قُنَتُورْ - قُنَتْماقْ *kˌonatur - kˌonatmakˌ*).//

قِنَتّي kˌïnattï قىيناتتى، قىيىن - قىستاققا ئالدۇردى. بَكْ اَنِ قِنَتّي *bəg anï kˌïnattï* — بەگ ئۇنى قىيناتتى (قِنَتُورْ - قِنَتْماقْ *kˌïnatur - kˌïnatmakˌ*).

كُنِتّي kənittï كۆندۈردى، رۇسلىدى. اَرْ يِغـاجْ كُنِتّـي *ər yïoqaq kənittï* — ئادەم ياغاچ رۇسلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُنِتُورْ - كُنِتْماكْ *kənitür - kənitmak*).

بۇ بابتىكى مىساللار

يَتّي yattï ياتتى. اَرْ يَتّي *ər yattï* — ئادەم (ئۇخلاش ئۈچۈن) ياتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَتُورْ - يَتْماقْ *yatur – yatmakˌ*).

يُتّي yuttï يۇتتى. اُلْ يُمُرْتْغانِ يُتّـي *ol yumurtoqanï yuttï* — ئۇ تۇخۇمنى يۇتتى، يەنى ئىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە (يُوتـارْ - يُوتْمـاقْ *yutar – yutmakˌ*).

يَتّي yattï ياينى. اُلْ تُونُغْ كُونْكا يَتّي *ol tonuq küŋə yattï*// — ئۇ تونىنى كۈنگە يايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «يـاذْتي *yaždï*» بولۇپ، «ذ – *ž*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (يَذارْ - يَذْماقْ *yaždar - yaždmakˌ*).

يـِتّي yittï يىتتى. يـِتّي نـانْكْ *yittï nəŋ* — نەرسە يىتتى، يوقالدى (يِتـارْ - يِتْمـاكْ *yitar - yitmak*).

يَتّي yətti يەتتى. اُلْ مَنِ يَتّي *ol mənï yətti* — ئۇ ماڭا يەتتى. باشقا بىر كىمگە يەتسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (يَتارْ - يَتْماكْ *yətar - yətmak*).

يَتّي yətti يېتىلمىدى، يېتەكلىدى. اُلْ اَتْ يَتّي *ol at yətti* — ئۇ ئات يېتىلمىدى. قارىغۇ ۋە باشقىلارنى يېتىلمىسىمۇ شۇنداق دېيىلمىدۇ (يَتارْ - يَتْماكْ *yətar - yətmak*).

ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار سۆزنىڭ بېشىدىكى «ى – يا» ھەرپىنى «ج – *j*» بىلەن سۆزلەيدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِ جَتّـي *ol mənï jətti* — ئۇ ماڭا يەتتى». بۇنىڭ ئەسلى «ى – يـا» بىلەن «يَتّـي *yətti*»دۇر. تۈركىلەر «سُـڤْدا يُنْـدُمْ *suvda yundum* — سۇدا يۈيۈندۇم» دېسە، ئۇلار «جُنْدُمْ *jundum*» دەيدۇ. مۇشۇ// قائىدە تۈركىلەر بىلەن تۇركمەنلەر ئوتتۇرىسىدا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ[1].

بۇ بابتىكى مىساللار

يُبَتّي yubattï يوپۇتتى. اُلْ اِيشِغْ يُبَتّي *ol ixïoq yubattï* — ئۇ ئىشنى يوپۇتتى (يُبَتُـورْ - يُبَتْـماقْ *yubatur – yubatmakˌ*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئالداش» دېگەن بولىدۇ. ئوغۇزلار «اُلْ اَنِ يُبِيلادي *ol anï yubïladï* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى» دەيدۇ.

يَرَتّـي yarattï ياراتتى، لايىق قىلدى؛ ئويدۇرۇپ چىقاردى. تَنْكْـرِي يَلِنكُـقْ يَرَتّـي *təŋri yaliŋukˌ yaratti* — تەڭرى ئادەمنى (ۋە باشقا مەخلۇقلارنى) ياراتتى. ئوغۇزلار «اُلْ تُونُغْ يَرَتّي *ol tonuq yaratti* — ئۇ تونىنى (بەدىنگە) لايىق قىلىپ بەردى»،//«بُو اَتُكْ نِ مَنكـا يَـرَتْ *bu ətükni maŋa yar at* — بۇ ئۆتۈكنى ماڭا (پۇتۇمغا) لايىق قىلىپ بەر» دەيدۇ. اُلْ اُوزِنْدِنْ سُوزْ يَرَتّي// *ol өzindin sөz yaratti* — ئۇ ئۆزىدىن سۆز ئويدۇرۇپ چىقاردى (يَرَتُورْ - يَرَتْماقْ *yaratur – yaratmakˌ*).

يُرِتّي yoritti يورۇتتى، ماڭدۇردى؛ سۈردۈردى. اُلْ مَنِ تَلِمْ يُرِتّي *ol mənï təlim yoritti* — ئۇ مېنى تالاي ماڭدۇردى. اُتْ اَنكْ قَرْنِنْ يُرِتّي *ot anïŋ qarnïn yoritti* — ئوت (دورا) ئۇنىڭ قارنىنى (ئىچىنى) سۈردۈردى (يُرِتُورْ - يُرِتْماقْ *yoritur – yoritmakˌ*).

[1] بۇ بابتىكى مىساللار بۆلۈمىدە كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر «فَعَلْدي *fəəldi*» ۋەزنىگە توغرا كەلمەيدۇ. يازما نۇسخىدا مۇشۇ جايدا بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، بىزمۇ ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يِرَتّــي yïrattï يىراقلاشتۇردى. اُلْ اَنِي يِرَتّــي *ol ani yïratti* — ئۇ ئۇنى يىراقلاشتۇردى (يِرَتُورْ - يِرَتْماقْ *yïratur – yïratmaḳ*).

يَرَتّي yərətti يىرگەندى، سەسكەندى، بەزدى. اَرْ ايشْكا يَــرَتّي *ər ixkə yərətti* — ئادەم ئىشقا ھۆرۈنلۈق قىلدى ۋە يىرگەندى (يَرَتُورْ - يَرَتْماكْ *yərətur - yərətmək*).

يَغْتّــي yaoquttï يېقىنلاشتۇردى، يېقىنلاتتى: كەلتۈردى. اُلْ اَتــغْ مَنكــا يَغْتّــي *ol atïoq maŋa yaoqutti* — ئۇ ئاتنى ماڭا يېقىنلاتتى، كەلتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق // (يَغْتُورْ - يَغْتْماقْ *yaoqutur yaoqutmaḳ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا اُما تُشْرُكِلْ تِنْسُنْ اَنِكْ اَرُقْلُقْ *kəlsə uma tüxürgil tinsun aniŋ arukluḳ*

اَرْبا سَمَنْ يَغْتْغِلْ بُلْسُنْ اَتي يَرُقْلُقْ *arpa saman yaoqutoɣil bulsun ati yarukluḳ*

[مېھمان كەلسە چۈشۈرگىن، ئۇنىڭ ھاردۇقى چىقسۇن،

ئارپا، سامان كەلتۈرگىن، ئېتى يالتىراپ كەتسۇن (راھەت تاپسۇن).]

مېھمان كەلسە چۈشۈرۈپ قوندۇرغىن، ئۇنىڭ ھاردۇقى چىقسۇن، ئارپا – سامانىنى ئېتىنىڭ يېنىغا ئەكېلىپ قوي، ئېتىمۇ راھەت ئالسۇن.

يَغِتّي yaoɣïttï ياغدۇردى. تَنْكْــرِي يَغْمُــرْ يَغِتّــي *təŋri yaoɣmur yaoɣïttï* — تەڭرى يامغۇر ياغدۇردى (يَغِتُورْ - يَغِتْماقْ *yaoɣïtur - yaoɣïtmaḳ*).

يُلُتّي① yülittï چۈشۈرتتى. اَرْ سَجِنْ يُلُتّي *ər saqin yülittï* // — ئادەم چېچىنى چۈشۈرتتى (يُلِتُورْ - يُلِتْماكْ *yülitür – yülitmaḳ*).

يُلُتّي yuluttï يۇلدۇردى، تالاتتى، تالاڭ قىلدۇردى. بَكْ بُويْنِ يُلُتّــي *bəg boynï yuluttï* — بەگ خەلقنى تالاتتى (يُلُتُورْ - يُلُتْماقْ *yulutur – yulutmaḳ*).

يِلِتّي yïlïttï يىلدى~ئىلىتتى، قىزىتتى، قىزىدى. اَرْ يِلِتّــي *ər yïlïttï* — ئادەم (تەپ بولغانلىقتىن) قىزىدى. بۇ مەنىدە پېئىل ئۆتۈمسىز. اَرْ سُــوقِغْ يِلِتّــي *ər suvïoɣ yïlïttï* — ئادەم سۇنى ئىلىتتى. بۇ مەنىدە پېئىل ئۆتۈملۈك (يِلِتُورْ - يِلِتْماقْ *yïlïtur – yïlïtmaḳ*).

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ل – *l*» ھەرپى زەمىملىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ھەم يازما نۇسخا 482 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ل – *l*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

يُمِتّي yumïttï توپلاندى، جۇغلاندى، جەم بولدى. كِشِي يُمِتّي *kixi yumïttï* — كىشىلەر توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُمِتُورْ - يُمِتْماقْ *yumïtur - yumïtmaḳ*).

يِتّي yïtïttï ئىتتىتكۈزدى، بىلەتتى. اُلْ // اَنكَرْ بِجاكْ يِتّي *ol aŋar piqək yïtïttï* — ئۇ ئۇنىڭغا پىچاق ئىتتىتتى، يەنى ئۇنىڭغا پىچاقنى بىلەتتى ياكى ئالقىنىغا كاپلاتقۇزدى (يِتُورْ - يِتْماقْ *yïtïtur - yïtïtmaḳ*).

يِنّي yənətti يېنىكلىدى، ياخشىلاندى. بــاشْ يِنَــتّي *bax yənətti* — ياراپ يېنىكلىدى، ياخشىلاندى (يِنَتُورْ - يِنَتْماكْ *yənətur - yənətmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يِنــاذْتي *yənəżti*» دۇر، «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

يَنّي yənïttï يەڭگىتتى، تۇغدۇردى. اَرْ اُراغُــتْ نِ يَنّــي *ər uraoqutnï yənïttï* — ئادەم ئايالنى يەڭگىتتى، تۇغدۇردى (يَنِتُورْ - يَنِتْماكْ *yənïtür - yənïtmaḳ*).

قائىدە

تۈركــي تىــلــلاردا مۇزائــەف (بــىــر ھەرپــنــىڭ تەكرارلىنىشــى) «ت – *t*» بىلــەن ئايالاشقان سۆزلەردىن باشقا سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ.// پېئىللاردىكى ھەممە ھەرپلەردە مۇزائەف كۆرۈلۈۋەرمەيدۇ. ئىسىملاردا بولسا مۇزائەف ئانچە – مۇنچە ئۇچراپ تۇرىدۇ.

بىزنىڭ بۇ بابتىكى پېئىللارنى مۇزائەف دېگىنىمىزنىڭ سەۋەبى، پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامــان شــەكلىدە بــىــر ھەرپــنــىڭ تەكرارلانغانلىقىــدۇر. بــۇ ھەرپــلەرنىڭ بــىــرى ســۆزنىڭ// يىلتىزىدىكى «ت – *t*»دۇر؛ يەنە بىرى ئۆتكەن زامان بەلگىسى «د – *d*» بولۇپ، بۇ ھــەرپ قــاتــتىق «ت – *t*»غــا قوشــنــا بولــۇپ كەلگــەندە، شــۇنىڭ تەســىرى بىلــەن «ت – *t*»غا ئايلىنىپ، نەتىجىدە ئىككى «ت – *t*» مەيدانغا كەلگەن. ئەسلى مۇزائەف سۆزلەر يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىدەك بەك ئاز ئۇچرايدۇ.

بۇيرۇق شەكلى: بــۇ بــابتــكى پــېــئــىللارنىڭ بــۇيــرۇق شــەكــلى ئــۇچ ھــەرپــلىك بولــىــدۇ. مــەســىــلــەن: «اَفْ بَزَتْ *əv bəzət* — ئۆي بېزەت»، «بِتــكْ بِتــتْ *bitik bitit* — پۈتۈك پۈتتۈر» دېگەنگە ئوخشاش.

سۆپەت: بۇ بابتىكى سالىم پېئىللاردىن ياسالغان سۆپەتلەر مۇنداق بولىدۇ:

«بِتِـــكْ بِتْكُـــوچِي bitik bititgüqi» — پۈتۈك پۈتتۈرگۈچى»، «اَتْ كُزَتْكُـــوچِي at kөzətgüqi» — ئات كۆزەتكۈچى» دېگەنگە ئوخشاش. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىدا بۇنى «بِتِتْـــدَجِي① bittittəqi»، «كُزَتَّجِـــي kөzəttəqi» دەيدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «بِتِتْـــدَجِي② bititdəqi»، «كُـــزَتْدَجِي kөzətdəqi» بولۇپ، «د – d» ھەرپى ھەرپ قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە «ت – t»غا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى داۋاملىق قىلىشىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت «غـــان – qan» ياكى «كـــان – gən» ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بۇنىڭ قائىدىسى سۆزلەپ ئۆتۈلدى. مەسىلەن: «اُلْ اَتِـــغْ كُزَتْكـــانْ اُلْ ol atïq kөzətgən ol» — ئۇ ئات كۆزىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ»، «اُلْ اَفِنْ بَزَتْكـــانْ اُلْ ol əvin bəzətgən ol» — ئۇ ئۆيىنى بېزىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنگە ئوخشاش. تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلمىدىغان سۆزلەردە «اُلْ تَرِغْ تَرِتْغانْ اُلْ ol tarïq taritqan ol» — ئۇ ئاشلىق تېرىتىپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ»، «اُلْ بُغْـــدَيْ اَرِتْغـــانْ اُلْ ol buqday arïtqan ol» — ئۇ بۇغداي (ۋە باشقا نەرسىلەرنى) ئېرىغداپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدىدە سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك – g» ياكى «غ – q» كېلىشى، سۆزنىڭ يۇمشاق ياكى تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلىشى ئېتىبارغا ئېلىنمىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلىشىنى ئىستەيدىغانلىقىنى، قىلىشقا ئامراق (ھېرىس)لىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت شەكلى مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ // تَرِتغْساقْ اُلْ ol tarïq taritïqsak ol» — ئۇ ئاشلىق تېرىتىشقا ئامراق (ھېرىس)، ئاشلىق تېرىتىش كويىدا»، «اُلْ اَفِنْ بَزَتْكْساكْ اُلْ ol əvin bəzətqsak ol» — ئۇ ئۆيىنى بېزىتىشكە ئامراق (ھېرىس)» دېگەنگە ئوخشاش.//

① بۇ سۆز «بِتِتْـــدَجِي» شەكلىدە يېزىلىشى كېرەك ئىدى. چۈنكى، ئايا غىدىكى جۈملىدە بۇ يەردىكى ئەسلى «د – d»نىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە «ت – t»غا ئايلانغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بىز «bitittəqi» دەپ ئالدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ سۆز يېزىلمىغان. يۇقىرىقى ئىككى مىسالنىڭ ئەسلىنى كۆرسىتىش نىيىتىدە قوشۇپ قويدۇق.

بۇنىڭدا تولدۇرۇپ (قاتتىق) ئېيتىلمىدىغان ياكى تەركىبىدە «ق – k»، «غ – q» ھەرپلىرى كەلگەن سۆزلەردە يىلتىزغا ئاۋۇال «غ – q» ھەرپى، ئاندىن «ساق – sak» قوشۇمچىسى، تەركىبىدە «ك – g» ھەرپى كەلگەن سۆزلەردە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ، يۇمشاق ئېيتىلمىدىغان سۆزلەردە يىلتىزغا ئاۋۇال «ك – g» ھەرپى، ئاندىن «سەك – sək» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. بۇ قائىدە ساپ پېئىللار قىسمىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەنگە ئوخشاش.

بىر ئىش ـ ھەرىكەتنى قىلىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ تَرِتغْلِقْ اُلْ ol tarïq taritïqlik ol» — ئۇ ئاشلىق تېرىتقۇلۇق ئۇ، ئۇ ئاشلىق تېرىتماقچى»، «اُلْ اَتْ كُزَتِكْلِكْ اُلْ ol at kөzətiglik ol» — ئۇ ئات كۆزەتكۈلۈك ئۇ، ئۇ ئات كۆزەتمەكچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇنىڭدا سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك — k//g» ۋە «غ – q» ھەرپلىرىنىڭ كېلىشى ئېتىبارغا ئېلىنمىدۇ①.

ئوغۇزلارنىڭ بەزىلىرى، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىدەك، بۇ يەردىكى «ل – l» ئورنىغا «س – s»نى قوللىنىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش — ھەرىكەتنى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى، يەنى قىلغىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەت مۇنداق بولىدۇ: «اُلْ تَرِغْ تَرِتغْلِـــي اَرْدِي ol tarïq taritïqli ərdi» — ئۇ ئاشلىق تېرىتقىلىۋاتىدۇ»، «اُلْ اَتِـــغْ كُزَتِكْلِـــي اَرْدِي ol atïq kөzətigli ərdi» — ئۇ ئات كۆزەتكىلىۋاتىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ قائىدە سالىم پېئىللاردىن ياسالغان سۆپەتلەرنىڭ بىرىنچى قائىدىسىگە يېقىن كېلىدۇ.

سۆپەتداشلار مۇنداق بولىدۇ: «كُزَتْمِشْ اَتْ// kөzətmix at» — كۆزىتىلگەن ئات»، «بِتِتْمِشْ بِتِكْ bititmix bitik» — پۈتتۈرۈلگەن (يازدۇرۇلغان) پۈتۈك» دېگەنگە ئوخشاش. «ش – x» قوشۇمچىسىنىڭ مۇشۇ قائىدە بويىچە كېلىشى سەن كۆرۈپ ئۆتكەن ئالدىنقى بابلارنىڭ مەسىلىلىرىدە بېرىپ ئۆتۈلدى.

① بۇ مىسالىلاردىكى «تَرِتغْلِقْ» «كُزَتِكْلِكْ» سۆزلىرى، شۇنىڭدەك يازما نۇسخا 443- بەتتىكى «تَقْرَتغْلِقْ»، «تَبْرَتكْلِكْ» سۆزلىرى بىر ئىش — ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ ھەققى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ ئۇ ئىشنى قىلىشقا جەزم قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنىڭ قائىدىسى بويىچە (يازما نۇسخا 351 ـ بەتكە قارالسۇن) «فَعْلُلْ fəul'ulul» ۋەزنىدە (يەنى «تَرِتْغُلْقْ، كُزَتْكُلْكْ، تَقْرَتْغُلْقْ، تَبْرَتْكُلْكْ») بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرى، ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى ئوخشاش ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «بِتِكْ بِتِتْكُو اُغُرْ bitik bititgü oqur — پۈتۈك پۈتتۈرىدىغان ۋاقىت»، «اَتْ كُزَتْكُو اُغُرْ at kөzətgü oqur — ئات كۆزىتىدىغان ۋاقىت» دېگەندەك.

ئورۇن - جاي ئىسىملىرى: «تَرِغْ تَرِتْغُو يِيرْ tarïq tarïtqu yər — ئاشلىق تېرىيدىغان يەر»، «تَرِغْ اَرِتْغُو يِيرْ tarïq arïtqu yər — بۇغداي ئېرىغدايدىغان يەر» دېگەنگە ئوخشاش.

قورال - جابدۇق ئىسىملىرى: «تَرِغْ اَرِتْغُو نانْكْ tarïq arïtqu nəŋ — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان نەرسە»، «بِتِكْ بِتِتْكُو نانْكْ bitik bititgü nəŋ — پۈتۈك پۈتتۈرۈلىدىغان (يازدۇرۇلىدىغان) نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

ۋاقىت - پەيت، ئورۇن - جاي، قورال - جابدۇق ئىسىملىرىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرىدىن كېيىن، «اُوذْ өż» // ياكى «اُغُرْ oqur» سۆزلىرى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتْغُو اُغُرْ tarïq arïtqu oqur — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان ۋاقىت» دېگەنگە ئوخشاش.//

ئورۇن - جاي ئىسىملىرىدىن كېيىن، «يِيرْ yər — يەر» سۆزى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «اَرِتْغُو يِيرْ arïtqu yər ئېرىغدايدىغان يەر» دېگەنگە ئوخشاش.

قورال - جابدۇق ئىسىملىرىدىن كېيىن، «نانْكْ nəŋ نەرسە» سۆزى كەلتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتْغُو نانْكْ tarïq arïtqu nəŋ — بۇغداي ئېرىغدايدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

ئوغۇزلار بۇ ئىسىملارنىڭ ھەممىسىدە قوشۇمچىدىكى «غ - q» ۋە «ك k//g» ئورنىغا «ا - ئەلىف»نى، «و - ۋاۋ» ئورنىغا «س - s» نى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «تَرِغْ اَرِتاسِي اُغُرْ tarïq arïtasï oqur — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان ۋاقىت»، «تَرِغْ اَرِتاسِي يِيرْ tarïq arïtasï yər — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان يەر»، «تَرِغْ اَرِتاسِي نانْكْ tarïq arïtasï nəŋ — ئاشلىق ئېرىغدايدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ھەممە تۈپ پېئىللار ۋە ياسالما پېئىللارغا ئومۇمىي بولغان ئېنىق قائىدىدۇر.//

بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق شەخس ئوتتۇرىسىدا بولۇشىنى ئىپادە قىلىش ئۈچۈن، بۇ ھەرىكەت مەيلى بەسلىشىش مەنىسىدە بولسۇن ياكى ياردەملىشىش مەنىسىدە بولسۇن، ئوخشاشلا يىلتىزغا «ش - x» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنكا تَرِغْ اَرِتِشْدِي ol maŋa tarïq arïtixdi — ئۇ ماڭا بۇغداي ئېرىغدىشىپ بەردى»، «اُلْ مَنكا اَتْ كُزَتِشْدِي ol maŋa at kөzətixdi — ئۇ ماڭا ئات كۆزىتىشىپ بەردى ياكى مەن بىلەن ئات كۆزىتىشىپ باقتى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بۇ بابقا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ ئىككى خىل بولىدىغانلىقىنى بىلىۋال. بىرىنچىسى، مەنقۇس تۈرىگە كىرىدىغان ئۈچ ھەرپتىن ياكى تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللار بولۇپ، بۇ پېئىللار «ت - t» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ئۆتۈملۈك بولغان ياكى ھەرپى ئىللەت چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن ھەرپى ئىللەتنىڭ ئورنىنى مەزكۇر «ت - t» ئىگىلەش بىلەن ئۇ ئۈچ ھەرپلىك بولۇپ قالغان.

ئۈچ ھەرپلىك مەنقۇس پېئىلغا مىسال: «اَرْ بُرْنِي قانَدِي ər burnï kanadï — ئادەمنىڭ بۇرنى قانىدى». ئەگەر بۇ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلاندۇرۇلسا، «اَرْ بُرْنِنْ قَنَتِّي // ər burnïn kanattï — ئادەم (بىر كىمنىڭ) بۇرنىنى قاناتتى» دېيىلىدۇ. بۇيرۇق شەكلىدە «اَنِكْ بُرْنِنْ قَنَتْ anïŋ burnïn kanat — ئۇنىڭ بۇرنىنى قانات» دېيىلىدۇ. دېمەك، «قانَدِي kanadï — قانىدى» دېگەندىكى «ا-ئەلىف» چۈشۈپ قالغان. «اُلْ بِلِكْنِي قُوقِتِّي ol bəlikni kokïttï — ئۇ پىلىكنى قوقاتتى، يەنى چىراغنى ئۆچۈرۈپ قوقا پۇراتتى»، بۇنىڭ ئەسلى «قُوقْدِي kokdï — قوقىدى» دۇر[1].

بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «قُقِتْ kokït — قوقىت» بولىدۇ. بۇ يەردە «و - ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان.

تۆت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىلغا مىسال: «اَرْ قُمِنْدِي ər kumïndï — ئادەم ھاياجانلاندى، ئادەم (ئىشقا) قوزغالدى»، بۇ ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، ئۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «اَنِي قُمِتْ anï kumït — ئۇنى (بىر ئىشقا)

[1] مەنقۇس پېئىلغا كەلتۈرۈلگەن بۇ مىساللارغا قارىغاندا، ئاپتور سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەرپى ئىللەت كېلىش ھادىسىسىنىمۇ تۈركىي تىلدا ئوخشاشلا مەنقۇس، دەپ ھېسابلىغان.

قوزغات» بولىدۇ.//بۇنىڭدا «ى – يا» چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى «ت – t» ئىگىلىگەن. «اُلِيدِي نانْكْ *θlidi nəŋ* — نەرسە ھۆل بولدى». بۇ پېئىل//ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلسا، «اُلِتِّي *θlitti* — ھۆل قىلدى» بولىدۇ. بۇيرۇق شەكلى «اُلِتْ *θlit* — ھۆل قىل» بولىدۇ[1].

مەنقۇس بابىغا كىرىدىغان، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىللار «غُرْ – *qur*»، «كُرْ – *gür*» بىلەن ئەمەس، بەلكى «ت – t» قوشۇمچىسى ئارقىلىقلا ئۆتۈملۈك//بولىدۇ. «غُرْ – *qur*»، «كُرْ – *gür*» قوشۇمچىلىرى ساپ پېئىللار بابىدىكى ئۆتۈمسىز پېئىللارنىلا ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن: «قُشْ اُجْدِي *kux uqdi* — قۇش ئۇچتى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «اُجُرْدِي *uqurdi* — ئۇچۇردى» دەپ ياسالغىنىغا، «اُلُكْ تِرِلْدِي *θlüg tirildi* — ئۆلۈك تىرىلدى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «تَنْكْرِي تِرْكُرْدِي *təŋri tirgürdi* — تەڭرى تىرىلدۈردى» دەپ ياسالغىنىغا، «اَرْ تُذْتِي *ər tożti* — ئادەم تويدى» ئىبارىسىدىكى پېئىلدىن «اُلْ تُذْغُرْدِي *ol tożqurdi* — ئۇ تويدۇردى» دەپ ياسالغىنىغا ئوخشاش. مۇزائەف بابلىرىدىكى ھەممە پېئىللارنىڭ قائىدىسى مۇشۇنداق بولىدۇ.

مەنقۇس تۈرىدىكى ئىشلىگۈچى ئۆزى ئورۇنلىغان تۆت ھەرپلىك پېئىلنى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ت – t» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مۇنداق پېئىلدا ھەرىكەتنى ئىشلىگۈچى شەخس ئىككى بولىدۇ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى بىر بولىدۇ. ئىشلىگۈچى شەخسنىڭ بىرى بۇيرۇق قىلغۇچى، يەنە بىرى ھەرىكەتنى ئىجرا

[1] تۆت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىللارغا كەلتۈرۈلگەن مىساللاردا تۆۋەندىكى بەزى ئۇقۇشماسلىقلار بار:

بىرىنچى، تۆت ھەرپلىك مەنقۇس پېئىللار ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنىلا تۆت ھەرپلىك بولۇپ قالىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

ئىككىنچى، تۆت ھەرپلىك مەنقۇس دەپ كۆرسىتىلگەن «قُمِنْدِي *kumindi*» پېئىلى تۆت ھەرپلىكمۇ بولمىغان، مەنقۇسمۇ بولمىغان. بۇ سۆز يازما نۇسخا 564 - بەتتىكىدەك «قُمِيدِي *kumidi*» شەكلىدە «ى – يا» بىلەن يېزىلغان بولسا، مەنقۇس بولغان بولاتتى. شۇنىڭدەك «ق – *k*» ھەرپىدىن كېيىن «و – ۋاۋ» يېزىلغان بولسا، تۆت ھەرپلىك بولاتتى. ئاپتور «ق – *k*»نىڭ زەممىلىك كېلىشىنى «و – ۋاۋ»غا ھېسابلىغان بولسا كېرەك.

ئۈچىنچى، « اُلِيدِي *θlidi* — ھۆل بولدى» سۆزىدىمۇ شۇنداق. «ا – ئەلىف»نىڭ زەممىلىك كېلىشىنى «و – ۋاۋ»غا ھېسابلاپ، تۆت ھەرپلىك، دەپ كۆرسەتكەن بولسا كېرەك.

قىلغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ بِتِكْ بِتِيدِي *ər bitik bitidi* — ئادەم پۈتۈك پۈتتى» دېسەك، بۇ پېئىلدا//ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنى ئىشلىگۈچى بىر بولۇپ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچىمۇ بىردۇر. ئەگەر «اُلْ اَنكَرْ بِتِكْ بِتِتِّي *ol aŋar bitik bititti* — ئۇ ئۇنىڭغا پۈتۈك پۈتتۈردى» دېسەك، بۇ پېئىلدا ئىشلىگۈچى شەخس ئىككى، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى بىردۇر. «اَرْ بِجاكْ بِلادِي *ər piqək bilədi* — ئادەم پىچاق بىلىدى» دېگەندىكى پېئىلمۇ شۇنداق. بۇ پېئىل مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇلسا، «بِلَتِّي *bilətti* — بىلەتتى» بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئەسلى مۇشۇ بابقا كىرسىمۇ، يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى ئاڭلاتمايدىغان پېئىللار. «تامْ اَمِتِّي *tam əmitti* — تام (ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر) قىيسايدى»، «اَرْ سُوزْ اُنِتِّي *ər səz unitti* — ئادەم سۆزنى ئۇنتۇدى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

بَيُتِّي bayutti بېيىتتى، باي قىلدى. تَنْكْرِي مَنِي بَيُتِّي *təŋri məni bayutti* — تەڭرى مېنى بېيىتتى (بَيُتُورْ – بَيُتْماقْ *bayutur – bayutmak*).

تَيِتِّي tayïtti تايدۇردى، تېيىلدۇردى. اُلْ اَنِي سُڤْ قا تَيِتِّي//*ol ani suvka tayïtti* — ئۇ ئۇنى سۇغا تايدۇردى (تَيِتُورْ – تَيِتْماقْ *tayïtur – tayïtmak*). ھەرقانداق بىر كىشى بىر نەرسىنى تايدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قُيُتِّي kuyutti ئۈركۈتتى. اُلْ اَتِغْ قُيُتِّي *ol atiq kuyutti* — ئۇ ئاتنى ئۈركۈتتى (قُيُتُورْ – قُيُتْماقْ *kuyutur - kuyutmak*)[1].

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىدە «ى – يا» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر

427 **تُنكِتّي** tüŋïttï ئەگدى، ئېڭىشتۈردى. اَرْ بَشِنْ//تُنكِتّي *ər baxïn tüŋitti* — ئادەم بېشىنى ئېڭىشتۈردى، ئەگدى (تُنِكتُورْ - تُنِكتْماكْ *tüŋitür - tüŋitmək*).

تُنِكتّي tüŋitti: اَرْ اُقِنْ تُنكِتّي *ər okïn tüŋitti* — ئادەم ئوقىنى ئاسماننىڭ قەرىگە ئاتتى (تُنِكتُورْ - تُنِكتْماكْ *tüŋitür - tüŋitmək*).

II 477 **كَنكُتّي** kəŋütti كېڭەيتتى. اَرْ اَڤِنْ كَنكُتّي//*ər əvin kəŋütti* — ئادەم ئۆيىنى كېڭەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَنكُتُورْ - كِينكُتْماكْ *kəŋütür - kəŋütmək*).

بۇ بابتىكى مىساللار

يِنكِتّي yiŋitti مىشقىردى. اَرْ يِنكِتّي *ər yiŋitti* — ئادەم مىشقىردى. بۇنىڭ ئەسلى «يِنْكْ اَتّي *yiŋ attï* — ماڭقا تاشلىدى» دۇر (يِنكِتُورْ - يِنكِتْماكْ *yiŋitür - yiŋitmək*).

يُنكَتّي yoŋattï چاقتى، چېقىشتۇردى. اُلْ اَنِي بَكّا يُنكَتّي *ol anï bəgkə yoŋattï* — ئۇ ئۇنى بەگكە چاقتى. باشقىسىغا چاقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُنكاتُورْ - يُنكاتْماقْ[1] *yoŋatur - yoŋatmak*).

II 478 ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى//

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *ḳ*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 608 - بەتتە «چېقىمچى» مەنىسىدە كەلگەن «يُنكاغْ *yoŋaq*» بىلەن بىر يىلتىزدىن ھېسابلاپ، مەستەرنى ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە «ق - *ḳ*» بىلەن ئالدۇق.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَنْدي fə'ləndi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكە بىلەن «د - d» ھەرپى تەشدىتلىك كېلىدىغان سۆزلەر بابى[1]

بُرْبَتّي burbattï چىگىچلەتتى، كېچىكتۈردى. اُلْ اَنِكْ اِيشِنْ بُرْبَتّي *ol anïŋ ïxïn burbattï* — ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى (چىگىچلەشتۈرۈپ) كېچىكتۈردى (بُرْبَتُورْ - بُرْبَتْماقْ *bur batur – bur batmak*).

تُرْبِتّي türpitti تۈرپىكلەتتى، چوپسىلاتتى، سىلغايتتۇردى. اُلْ مُنكُزْ تُرْبِتّي *ol müŋüz türpitti* — ئۇ مۈڭگۈز چوپسىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْبِتُورْ - تُرْبِتْماكْ *türpitür - türpitmək*).

479 II **بَغْدَتّي** baoqdattï چاپۇتلاتتى، چىرماق سالدۇردى. // اُلْ اَنِكْ اَذاقِنْ بَغْدَتّي *ol anïŋ ażakïn baoqdattï* — ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چاپۇتلاتتى (بَغْدَتُورْ - بَغْدَتْماقْ *baoqdatur - baoqdatmak*).

سِخْتَتّي sïhtattï يىغلاتتى. اُلْ اَنِي سِخْتَتّي *ol anï sïhtattï* — ئۇ ئۇنى يىغلاتتى. بۇ سۆز «سِغْدَدْتي *sïoqdadtï*»مۇ دېيىلىدۇ (سِخْتَتُوْر - سِخْتَتْماقْ *sïhtatur - sïhtatmak*).

كُكْلَتّي kəklətti كۆكلەتتى. اُلْ اَذَرْ يَلِغِنْ كُكْلَتّي *ol əżər yalïqïn kəklətti* — ئۇ ئېگەرنىڭ قاشلىرىنى كۆكلەتتى (كُكْلَتُورْ - كُكْلَتْماكْ *kəklətür - kəklətmək*). بۇ سۆز «كُكْدَدْتي *kəkdədti*»مۇ دېيىلىدۇ.

سُرْجِتّي sürqitti مۈدۈرۈتتى، سۈرۈندۈردى. اُلْ اَتِنْ سُرْجِتّي *ol atïn sürqitti* — ئۇ ئېتىنى سۈرۈندۈردى. ئاتتىن باشقا نەرسىلەرنى سۈرۈندۈرۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُرْجِتُورْ - سُرْجِتْماكْ[2] *sürqitür - sürqitmək*).// 480 II

[1] ئاپتور بۇ يەردە «فَعْلَنْدي» ۋەزنىدىكى «د - *d*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا كەلگەن ھەرپنى كۆزدە تۇتىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق - *ḳ*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - *k*» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 626 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىنىڭ مەستىرى «ك - *k*» بىلەن كەلگەنلىكىگە ئاساسەن، كېيىن ئۆزگەرتىلگەن شەكلىنى توغرا تاپتۇق.

قِرْجَتّي kïrqattï قىرچىتتى، سۈردۈردى. اُلْ اَنِكْ قاشِنْ قِرْجَتّي *ol anïŋ kaxïn kïrqattï* — ئۇ (تاش ئېتىپ) ئۇنىڭ قېشىنى قىرچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَلِكِمْ اَرِغْ قِرْجَتُورْ اُقْ بَشَقي — *əlikim arïq kïrqatur ok baxakï*

اُنْمِشْ اُلُغْ تَرْنَكَكْ اُزا كُبْ قَشَقي — *ünmix uluq tərŋək üzə kəp kaxa kï*

[ئوق باشىقى قولۇمنى راسا قىرچىتۇر،
كۆپ قومۇشلۇق چوڭ سازلىقتا (كېتىپ بارىمەن).]

ئوقنىڭ باشىقى قولۇمنى سۈرۈپ، پۈتۈنلەي يارا قىلىۋېتىدۇ، مەن بولسام سىزىندى سۇلار توپلانغان يەر (سازلىق) دە ئۆسكەن قاشاق - قومۇشلۇق ئارىسىدا كېتىپ بارىمەن//(قِرْجَتُورْ - قِرْجَتْماقْ *kïrqatur - kïrqatmak*). اُقْ اَماجِغْ قِرْجَتّي *ok amaqïq kïrqattï* — ئوق نىشاننى قىرچىپ كەتتى. 428

تُرْجِتّي türqitti باشلاتتى. اُلْ اَنكَرْ اِيشْ تُرْجِتّي// *ol aŋar ïx türqitti* — ئۇ ئۇنىڭغا ئىش باشلاتتى (تُرْجِتُورْ - تُرْجِتْماكْ *türqitür - türqitmək*). II 481

قَفْجِتّي kavqïttï تەر قىلدى، چىشىغا تەگدى. اُلْ اَنِي قَفْجِتّي *ol anï kavqïttï* — ئۇ ئۇنى تەر قىلدى، يەنى ئۇنى زادى قىلمايمەن، دېگەن بىر ئىشنى قىلىشقا قوزغىدى.

اُغْلانْ اَرِينِي قَفْجِتّي *oqlan arïnï kavqïttï* — بالا ھەرىنىڭ چىشىغا تەگدى.

اَرِي قَفْجِتْسا اِسْرُورْ *arï kavqïtsa ïsrur* — ھەرىنىڭ چىشىغا تەگسە چاقىدۇ.

بۇ ماقال پىتنىنى كىم قوزغىسا، پىتنە ئۇنىڭ ئۆز بېشىغا چۈشىدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (قَفْجِتُورْ - قَفْجِتْماقْ *kavqïtur - kavqïtmak*).

تَفْجِتّي təvqitti تەپچىتتى، تەپچىتىپ تىكتۈردى. اُلْ تُونِنْ تَفْجِتّي *ol tonïn təvqitti* — ئۇ تونىنى تەپچىتتى (تَفْجِتُورْ - تَفْجِتْماكْ *təvqitür - təvqitmək*).

تَبْرَتّي təbrətti تەۋرەتتى؛ ئېتىلدى. اُلْ تَبْرَتّي نانْكْنِي *ol təbrətti nəŋni* — ئۇ بىر نېمىنى تەۋرەتتى (تَبْرَتُورْ - تَبْرَتْماكْ *təbrətür - təbrətmək*). اَرْ يَغِيقا تَبْرَتّي// *ər yaqïka təbrətti* — ئادەم دۈشمەنگە ئېتىلدى. II 482

تَبْرَتّي təprətti لوكۇلداتتى، سەكرەتتى. اَرْ تَڤَى سِنْ تَبْرَتّي *ər təvəsin təprətti* — ئادەم تۆگىسىنى سەكرەتتى. تۆگىنى ئادەمدىن باشقا نەرسە سەكرەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَبْرَتُورْ - تَبْرَتْماكْ *təprətür – təprətmək*). بۇ سۆز تۆگىدىن باشقا نەرسىگە ئىشلىتىلمەيدۇ.

تُبْرَتّي topratti توپا چىقىرىۋەتتى، توپىسىنى توزۇتتى. قُوىْ اُتُغْ تُبْرَتّي *koy otuq topratti* — قوي ئوتنى قىرتىشلاپ يېدى، يەنى قوي يەردە ھېچ نەرسە قالدۇرماي يەپ، يەرنىڭ توپىسىنى توزۇتۇۋېتەي دېدى (تُبْرَتُورْ - تُبْرَتْماقْ *topratur – topratmak*)[1].

تُغْرَتّي toqrattï توغراتتى. اُلْ اَنَكْر اَتْ تُغْرَتّي *ol aŋar ət toqratti* — ئۇ ئۇنىڭغا گۆش (ئەت) توغراتتى. يېيىلمەيدىغان نەرسىلەردە بۇ سۆز قوللىنىلمايدۇ (تُغْرَتُورْ - تُغْرَتْماقْ *toqratur - toqratmak*).// 483 II

تَڤْرَتّي tavrattï ئالدىرىدى، ئالدىراتتى. اَرْ تَڤْرَتّي *ər tavrattï* — ئادەم (ئۆزىنى) ئالدىراتتى (تَڤْرَتُورْ - تَڤْرَتْماقْ *tavratur – tavratmak*).

تَڤْرَتّي tavrattï تولىدى، ئېگىردى، ئېگىرتتى. اُراغُتْ يِبْ تَڤْرَتّي *uraqut yïp tavrattï* — خوتۇن يىپ تولىدى، يىپ ئېگىرتتى.

تِغْرَتّي tïqrattï دىغراتتى، قەيسەرلەشتۈردى، چېنىقتۇردى. اُغْلِنْ اِيشْقا تِغْرَتّي *oqlïn ïxka tïqrattï* — ئوغلىنى ئىشقا قەيسەرلەشتۈردى، يەنى ئوغلىنى ھەرقانداق ئىشنى قىلالايدىغان قىلىپ چېنىقتۇردى (تِغْرَتُورْ - تِغْرَتْماقْ *tïqratur - tïqratmak*).

تِكْرَتّي tigrətti قاتراتتى، تېز يۈرگۈزدى. اُلْ اَتِنْ تِكْرَتّي *ol atïn tigrətti* — ئۇ ئېتىنى تېز يۈرگۈزدى. «اُلْ اُغْلِنِي تِكْرَتّي *ol oqlïnï tigrətti*»مۇ//دېيىلىدۇ. بۇ سۆز «غ – q» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (تِكْرَتُورْ - تِكْرَتْماكْ *tigrətür - tigrətmək*). 429

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستەر شەكلى ئاۋۋال «ك – k» يېزىلىپ، كېيىن «ق – k» قىلىپ ئۆزگەرتلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 369 - بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىسى، 566 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىنىڭ مەستەر شەكلىگە قاراپ، بۇ يەردىمۇ «ق – k» بىلەن ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

سَجْرَتّي saqrattï چاچراتتى. اُلْ مَنكا سُوغْ سَجْرَتّي/ *ol maŋa suv saqrattï* — ئۇ ماڭا سۇ چاچراتتى، ئۇ ماڭا سۇ چاچرىتىپ قويدى. بۇ سۆز بىر قاچىدىن بىر قاچىغا سۇ، ياغ ياكى ھەرقانداق سۇيۇقلۇق قۇيۇلغاندا، ئۇنىڭ چاچراپ چاپانغا ۋە باشقا نەرسىلەرگە تەگكىنىگە ئېيتىلىدۇ. شۇنىڭدەك بىر كىم ئوتۇن سۇندۇرغاندا، ئوتۇن پارچىسىنىڭ چاچراپ چىقىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. تۇزاقنىڭ بىر خىلى «سَجرَتْغُو *saqratoqu*» — ساچراتقۇ» دېيىلىدۇ. بۇ مۇنداق بولىدۇ: ئىككى چۈشىنىڭ ئىككى بېشى چىگىلىپ، ئىلغۇلار بېكىتىلگەن يېپ بىلەن باغلىنىدۇ. ئاندىن توپىغا كۆمۈپ، تۆپىسىگە دان چېچىپ قويۇلىدۇ. قۇش دانلىغىلى چۈشۈش بىلەن ئىلغۇ بوينىدىن يا پۇتىدىن ئىلىۋالىدۇ. ماقالىدا مۇنداق كەلگەن:

سَجِرَتْغُودِنْ قُورْقْمِشْ قُشْ قِرْقْ يِيلْ اَذْرِي يِغاجْ اُزا قُنْماسْ

saqratoqudin qorqmïx qux qïrq yïl aźrï yïqaq üzə qonmas

ساچراتقۇدىن بىر قېتىم قورققان قۇش قىرىق يىلغىچە ئاچا ياغاچ ئۈستىگە قونماس.

بۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ «لَايُلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ (سَجْرَتُورْ – سَجْرَتْماقْ *saqratur – saqratmaq*).

سَدْرَتّي sədrətti شالاڭلاتتى، سىيرەكلەشتۈردى، سۈزۈلدۈردى. اُلْ تُونُغْ سَدْرَتّي *ol tonuq sədrətti* — ئۇ تونىنى سۈزۈلدۈردى./ اُلْ كِشِيْ نِي سَدْرَتّي *ol kixini sədrətti* — ئۇ كىشىلەرنى شالاڭلاتتى، يەنى كىشىلەردىكى قىستاڭچىلىقنى ئازايتتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ زىچلىقىنى ئازايتسا ۋە يېنىكلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَدْرَتُورْ – سَدْرَتْماقْ *sədrətur - sədrətmək*).

سُغْرَتّي sooqrattï تەكشۈردى، تىنتىدى. اُلْ اَنِكْ اَقِنْ سُغْرَتّي *ol anïŋ əvin sooqratti* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى تىنتىدى، ئۆيىدىكى ھەممە نەرسىنى كۆردى (سُغْرُتُورْ – سُغْرُتْماقْ[1] *sooqratur - sooqratmaq*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «سُغْرُتُورْ – سُغْرُتْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىگە ئاساسەن، بۇ يەردە «*sooqratur - sooqratmaq*» دەپ ئالدۇق.

سُفْرِتّي süvritti ئۈچلىدى، ئۆتكۈر قىلدى. اُلْ يِغاجِغْ سُفْرِتّي *ol yïqaqïq süvritti* — ئۇ ياغاچنى ئۈچلىدى، يەنى ياغاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۈچلىدى. ئۆتكۈرلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُفْرِتُورْ – سُفْرِتْماكْ *süvritür - süvritmək*).

سَفْرِتّي səvritti بوشاتتى. اُلْ اِفِنْ سَفْرِتّي *ol əvin səvritti* — ئۇ ئۆيىنى بوشاتتى، يەنى ئۆيىنى مال – مۈلۈكتىن/ بوشاتتى. اُلْ اِيشِنْ سَفْرِتّي *ol ixin səvritti* — ئۇ ئىشنى پۈتتۈردى ۋە ئىشتىن قولىنى بوشاتتى (سَفْرِتُورْ — سَفْرِتْماكْ *səvritür - səvritmək*).

سَكْرِتّي səkritti سەكرەتتى، ئاتلاتتى. اُلْ اَتِنْ اَرِقْتِنْ سَكْرِتّي *ol atïn arïqtïn səkritti* — ئۇ ئېتىنى ئېرىقتىن سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ بِتِكْ اُقِرْ اَرْكانْ سَكْرِتّي *ol bitik oqïr ərkən səkritti* — ئۇ پۈتۈك (كىتاب) ياكى قۇرئان ئوقۇۋاتىپ ئاتلاتتى، يەنى كىتاب ياكى قۇرئان ئوقۇۋاتىپ بىر يەرنى ئاتلاپ كەتتى (سَكْرِتُورْ[1] – سَكْرِتْماكْ *səkritür - səkritmək*)./

جِلْرَتّي qïlrattï شاراقلاتتى. اُلْ اُقِنْ كِيشْتا جِلْرَتّي *ol oqïn kixtə qïlrattï* — ئۇ ئوقنى ساداقتا شاراقلاتتى. ھەرقانداق نەرسىنى شاراقلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِلْرَتُورْ – جِلْرَتْماقْ *qïlratur – qïlratmaq*).

سَمْرِتّي səmritti سەمرىتتى. اُلْ اَتِنْ سَمْرِتّي *ol atïn səmritti* — ئۇ ئېتىنى سەمرىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق/ (سَمْرِتُورْ – سَمْرِتْماكْ *səmritür - səmritmək*).

جِغْرِتّي qïoqrïttï چىڭىتتى، چىڭدىدى. اُلْ يِيرِكْ جِغْرِتّي *ol yərig qïoqrïttï* — ئۇ (پۇتى بىلەن) يەرنى چىڭدىدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنى كۈچ بىلەن چىڭدىسىمۇ، مەسىلەن: ئۇن ۋە ئۇنغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قاپقا چىڭداپ تىقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ اُغْلِنْ اِيشْتا جِغْرِتّي *ər oqlin ixta qïoqrïttï* — ئادەم ئوغلىنى ئىشتا چىڭىتتى (جِغْرِتُورْ – جِغْرِتْماقْ *qïoqrïtur - qïoqrïtmaq*).

جُقْرَتّي qokrattï پىتقىلاتتى، پىتقىلىتىپ قاينىتتى. اُلْ اَشِجْ جُقْرَتّي *ol əxiq qokratti* — ئۇ قازان (ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر)نى پىتىق - پىتىق قاينىتتى. بۇ قازاندا سۇنىڭ ئازلىقى، دورا، دانلارنىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان قاينىشىنى (جُقْرَتُورْ – جُقْرَتْماقْ *qokratur - qokratmaq*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىرىنچى مىسالدىن كېيىنلا بېرىلگەن، بىز ئۇنىڭ ئۈرنىنى مەستەر بىلەن بىر يەرگە يۆتكەپ قويدۇق.

جَقْرَتّي qak̦rattï چاقارتتى، پارقىراتتى. اَرْ كُوزِنْ جَقْرَتّي ər kəzin qak̦rattï — ئادەم كۆزىنى چاقارتتى، يەنى ئادەم كۆزىنى پارقىرىتىپ كۆك كۆز ئادەمدەك قىلىپ كۆرسەتتى (جَقْرَتُورْ - جَقْرَتْماقْ qak̦ratur - qak̦ratmak̦).

جِقْرَتّي qïk̦rattï غىچىرلاتتى ~ غۇچۇرلاتتى. اُلْ تِيشِنْ // جِقْرَتّي ol tïxïn qïk̦rattï — ئۇ چىشىنى غۇچۇرلاتتى. بُغْرا تِيشِنْ جِقْرَتّي buqra tïxïn qïk̦rattï — بۇغرا چىشىنى غۇچۇرلاتتى. ئىشىك ۋە قەلەم غىچىرلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرَتُورْ - جِقْرَتْماقْ qïk̦ratur- qïk̦ratmak̦).

قَقْرَتّي k̦ak̦rattï تاراقلاتتى، تاراڭلاتتى. اُلْ قَقْرَتْغُو قَقْرَتّي ol k̦ak̦ratqu k̦ak̦rattï — ئۇ (قۇشقاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قۇشلارنى زىرائەتتىن قاچۇرۇش ئۈچۈن) ئېتىز باققۇچى دۇمبىقىنى تاراڭلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَقْرَتُورْ - قَقْرَتْماقْ k̦ak̦ratur - k̦ak̦ratmak̦).

قُقْرَتّي k̦ok̦rattï كېمەيتتى، سۈيىنى قاچۇردى؛ قۇرۇتتى. اُلْ سُوڤُغْ قُقْرَتّي ol suvuq k̦ok̦rattï — ئۇ سۇنى قاچۇردى. سۇنى ۋە سۇغا ئوخشاش ھەرقانداق سۇيۇقلۇقنى كېمەيتىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُقْرَتُورْ - قُقْرَتْماقْ k̦ok̦ratur - k̦ok̦ratmak̦).

كَڤْرَتّي kəvrətti ئاجىزلاتتى، بوشاشتۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوجِنْ كَڤْرَتّي ol anïŋ küqin kəvrətti — ئۇ ئۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاتتى (كَڤْرَتُورْ - كَڤْرَتْماكْ kəvrətür - kəvrətmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

اُذْلَكْ كُنِي تَڤْرَتُورْ	əżlək küni tavratur
يَلِنكُقْ كُجِنْ كَڤْرَتُورْ	yalïŋuk̦ küqin kəvrətür
اَرْدِنْ اَژُنْ سَڤْرِتُورْ	ərdin azun səvritür
قَجْسا تَقِي اَرْتِلُورْ	k̦aqsa tak̦ï artïlur

[زامان كۈنلىرى ئالدىراۋاتىدۇ،
ئىنساننىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىدۇ،
ئادەملەردىن دۇنيانى بوشىتىدۇ،
قاچسا يەنە ئارتىلىدۇ.]

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

زاماننىڭ كۈنلىرى ئىنسانلارنىڭ كۈچىنى ئاجىزلىتىشقا ئالدىراۋاتىدۇ، ئۇ دۇنيانى ئادەملەردىن بوشىتىدۇ ـ بۇنىڭدا ئافراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـ كىم ئۆلۈمدىن قاچسا، ئۆلۈم ئۇنىڭغا ئارتىلىدۇ.//

تَبْزَتّي təpzətti ھەسەت قىلدۇردى. اُلْ مَنِي بُو اِيشْقا تَبْزَتّي ol məni bu ïxk̦a təpzətti — ئۇ مېنى بۇ ئىشقا ھەسەت//قىلدۇردى (تَبْزَتُورْ - تَبْزَتْماكْ təpzətür - təpzətmək).

قُبْزَتّي k̦obzattï قوبۇز چالدۇردى. اُلْ اَنِي قُبْزَتّي ol anï k̦obzattï — ئۇ ئۇنى قوبۇز چالدۇردى (قُبْزَتُورْ - قُبْزَتْماقْ k̦obzatur - k̦obzatmak̦).

بُخْسَتّي buhsattï بۇخسۇتتى، كاج قىلىپ قويدى. اُلْ اُغْلِنِي اِيشْقا بُخْسَتّي ol oqlïnï ïxk̦a buhsattï — ئۇ ئوغلىنى ئىشتا بۇخسۇتۇپ قويدى (بُخْسَتُورْ - بُخْسَتْماقْ buhsatur - buhsatmak̦).

تَبْسَتّي təpsətti ھەسەت قىلدۇردى. اُلْ مَنِي تَبْسَتّي ol məni təpsətti — ئۇ مېنى ھەسەت قىلدۇردى. بىر شېۋىدە بۇ سۆز «ز - z» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (تَبْسَتُورْ - تَبْسَتْماكْ təpsətür - təpsətmək).

كَجْسَتّي kəqsətti كەچۈرمەك بولدى، ئۆتكۈزمەك بولدى. اُلْ مَنِي سُڤْدِنْ كَجْسَتّي ol məni suvdïn kəqsətti — ئۇ مېنى سۇدىن كەچتۈرمەك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كَجْسَتُورْ - كَجْسَتْماكْ kəqsətür - kəqsətmək).

سَرْسِتّي sarsïttï دۆشكەلىدى، ئەيىبلىدى.// اُلْ اَنِي سَرْسِتّي ol anï sarsïttï — ئۇ ئۇنى دۆشكەلىدى (سَرْسِتُورْ - سَرْسِتْماقْ sarsïtur - sarsïtmak̦).

سُڤْسَتّي suvsattï ئۇسساتتى. اُلْ اَنِي سُڤْسَتّي ol anï suvsattï — ئۇ ئۇنى ئۇسساتتى (سُڤْسَتُورْ - سُڤْسَتْماقْ suvsatur - suvsatmak̦).

سَمْسِتّي samsïttï رەنجىتتى؛ ئازار بەردى. اُلْ اَنِي سَمْسِتّي ol anï samsïttï — ئۇ ئۇنى (تىل ياكى قول بىلەن) رەنجىتتى (سَمْسِتُورْ - سَمْسِتْماقْ samsïtur - samsïtmak̦).

تَڤْشَتّي təvxətti تەپچىتتى؛ چىگىچ قىلىۋەتتى، پوقۇلاشتۇرۇۋەتتى. اُلْ يِبِغْ تَڤْشَتّي ol yïpïq təvxətti — ئۇ (ئېگىرىلگەن) يىپنى (ئۇچىنى تاپقىلى بولمىغۇدەك

دەرىجىدە) پوقۇلاشتۇرۇۋەتتى، چىگىچ قىلىۋەتتى، چىگىچلەشتۈرۈۋەتتى (تَفْشَتُورْ - تَفْشَتْماكْ təvxətür - təvxətmək). اُلْ اَنِكْ تَرِنْ تَفْشَتّي ol anïŋ tərin təvxətti — ئۇ ئۇنىڭ تەرىنى تەپچىتتى، يەنى ئۇ ئۇنى تەرلىتىپ تەپچىتىۋەتتى.

جُفْشَتّي quvxattï ئېچىتتى. اَرْ جَغِرْ جُفْشَتّي ər qaqïr quvxattï — ئادەم شەربەت ئېچىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// سِرْكا قَرِنْ جِفْشَتّي sirkə ḳarin qïvxattï — سىركە قېرىننى ئېچىتتى. شۇنىڭدەك سىركە يەرگە قۇيۇلۇپ توپىنى قايناتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِفْشَتُورْ — جِفْشَتْماقْ qïvxatur - qïvxatma)[1].

II 492

شُفْشَتّي xuvxattï شىۋىرلاتتى، پىچىرلاتتى. اُلْ مَنِكْ قُلاقّا سُوزْ شُفْشَتّي ol məniŋ ḳulaḳḳa səz xuvxattï — ئۇ بىر (كىمنى) مېنىڭ قۇلىقىمغا پىچىرلاتتى (شُفْشَتُورْ - شُفْشَتْماقْ xuvxatur - xuvxatmaḳ).

قَرْشَتّي ḳarxattï غېرىچلاتتى. اُلْ بُوزُكْ قَرْشَتّي ol bəzüg ḳarxattï — ئۇ بۆزنى غېرىچلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرْشَتُورْ - قَرْشَتْماقْ ḳarxatur - ḳarxatmaḳ).

قُرْشَتِّمْ ḳurxattïm قۇرشاتتىم، قۇر باغلاتتىم. مَنْ اَنكَرْ قُورْ قُرْشَتِّمْ mən aŋar ḳur ḳurxattïm — مەن ئۇنىڭغا قۇر باغلاتتىم، ئۇ قۇر باغلىدى (قُرْشَتُورْ - قُرْشَتْماقْ ḳurxatur - ḳurxatmaḳ).

قُغْشَتّي ḳoqxattï بوشاشتۇردى، كاۋاكلاشتۇردى. قُياشْ اَنِي// قُغْشَتّي ḳuyax anï ḳoqxattï — قۇياش ئۇنى بوشاشتۇردى، يەنى كۈننىڭ تەپتى ئۇنىڭ قۇۋۋىتىنى بوشاشتۇردى. هەرقانداق قاتتىق نەرسە بوشاشتۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «غ - q» ئورنىدا «خ - h» كەلسىمۇ بولىدۇ (قُغْشَتُورْ -// قُغْشَتْماقْ ḳoqxatur - ḳoqxatmaḳ).

II 493

432

[1] بۇ پېئىلدىكى «ج - q» هەرپى يازما نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئىكى خىل هەرىكە بىلەن بېرىلگەن، بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

قُفْشَتّي ḳovxattï پەردازلاتتى، پارقىراتقۇزدى. اُلْ اُقْ قُفْشَتّي ol oḳ ḳovxattï — ئۇ ئوقنى (قوغۇش ياغىچى بىلەن) پارقىراتقۇزدى (قُفْشَتُورْ - قُفْشَتْماقْ ḳovxatur - ḳovxatmaḳ).

كَفْشَتّي kəvxətti بوشاشتۇردى، يۇمشاتتى؛ كۆشەتتى. اُلْ قَتِعْ نانْكْنِي كَفْشَتّي ol ḳatïq nəŋni kəvxətti — ئۇ قاتتىق نەرسىنى يۇمشاتتى (كَفْشَتُورْ - كَفْشَتْماكْ kəvxətür - kəvxətmək). اُلْ تَفِي سِنْ كَفْشَتّي ol təvisin kəvxətti — ئۇ تۆگىسىنى كۆشەتتى. مەستىرى يۇقىرىقىدەك.

تَسْغَتّي tasoqattï تەستەكلەتتى. اُلْ قُلِنْ تَسْغَتّي ol ḳulïn tasoqattï — ئۇ قۇلىنى تەستەكلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَسْغَتُورْ - تَسْغَتْماقْ tasoqatur - tasoqatmaḳ).

قَرْغَتّي ḳaroqattï قارغاتتى. اُلْ ياكْنِي قَرْغَتّي ol yəkni ḳaroqattï — ئۇ شەيتاننى قارغاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// (قَرْغَتُورْ - قَرْغَتْماقْ ḳaroqatur - ḳaroqatmaḳ).

494 II

قُرْغَتّي ḳuroqattï قۇرغىدى. يِيرْ قُرْغَتّي yər ḳuroqattï — يەر قۇرغاپ كەتتى، يەنى نەملىكنىڭ كەملىكىدىن قۇرغىدى (قُرْغَتُورْ - قُرْغَتْماقْ ḳuroqatur - ḳuroqatmaḳ).

بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قُرْغاذْتي ḳuroqażtï» بولۇپ، «ذ - ż» هەرپى «ت - t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

قِرْغَتّي ḳïroqattï غەزەپلەندۈردى، يامان كۆرسەتتى. اُلْ اَنِي بَكْكا قِرْغَتّي ol anï bəgḳə ḳïroqattï — ئۇ ئۇنى بەگكە يامان كۆرسەتتى، يەنى بەگنى ئۇنىڭغا غەزەپلەندۈردى (قِرْغَتُورْ - قِرْغَتْماقْ ḳïroqatur - ḳïoqatmaḳ).

قَرْڤَتّي ḳarvattï ئىزدەتتى، ئاختۇرتتى. اُلْ اَنِكْ قُويُنْدا نانْكْ قَرْڤَتّي ol anïŋ ḳoyunda nəŋ ḳarvattï — ئۇ ئۇنىڭ قوينىدىن بىر نەرسە ئىزدەتتى. هەرقانداق بىركىم بىرەر نەرسىنى كۆز بىلەن كۆرمەي، قول بىلەن سىلاپ - سىيپاپ ئاختۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَرْڤَتُورْ - قَرْڤَتْماقْ ḳarvatur - ḳarvatmaḳ).

495 II

بُرْقِتّي burḳittï پۈرۈشتۈردى، تۈردى.// اُلْ يُوزِنْ بُرْقِتّي ol yüzin burḳïttï — ئۇ يۈزىنى پۈرۈشتۈردى (بُرْقِتُورْ - بُرْقِتْماقْ burḳïtur - burḳïtmaḳ).

تِلْقَتّي talkïttï [1] بۇراتتى، كېچىكتۈردى، سۈرگۈزدى. اُلْ اَنِكْ اِيشِنْ تِلْقَتّي — *ol anïŋ ïxïn talkïttï* ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى كېچىكتۈردى. اُلْ يُكْنِي تِلْقَتّي — *ol yükni talkïttï* ئۇ يۈكنى سۈرگۈزدى. يۈك بىلەن ئارغامچا ئارىسىغا ئولغام سېلىپ، يۈكنى رۇسلاش ئۈچۈن بۇرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَلْقِتُورْ - تَلْقِتْماقْ *talkïtur - talkïtmak*).

سَرْقِتّي sarkïttï سارقىتتى. اُلْ تُونْدِنْ سُوڤْ سَرْقِتّي// *ol tondïn suv sarkïttï* — ئۇ تونىدىن سۇ سارقىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْقِتُورْ - سَرْقِتْماقْ *sarkïtur - sarkïtmak*).

قُرْقِتّي korkïttï قورقۇتتى. اُلْ اَنِي قُرْقِتّي *ol anï korkïttï* — ئۇ ئۇنى قورقۇتتى (قُرْقِتُورْ - قُرْقِتْماقْ *korkïtur - korkïtmak*).

بَرْكِتّي bərkitti بېكىتتى، چىڭىتتى. اُلْ بَرْكِتّي نانْكْنِي *ol bərkitti nəŋni* — ئۇ بىر نەرسىنى بېكىتتى، يەنى بىرەر نەرسە ۋە بىرەر ئىشنى چىڭىتتى (بَرْكِتُورْ - بِرْكِتُماكْ *bərkitür - bərkitmək*).

كُرْكُتّي kərkütti كۆرسەتتى. اُلْ مَنكا نانْكْ كُرْكُتّي *ol maŋa nəŋ kərkütti* — ئۇ ماڭا بىر نەرسە كۆرسەتتى (كُرْكِتُورْ - كُرْكُتْماكْ *kərkütür* [2] *- kərkütmək*).//

كُرْكَتّي kərkətti كۆركەملەشتى، گۈزەللەشتى. قِيزْ كُرْكَتّي *kïz kərkətti* — //قىز كۆركەملەشتى، يەنى قىزنىڭ رەڭگىرويى چىرايلىق بولدى (كُرْكَتُورْ - كُرْكَتْماكْ *kərkətür - kərkətmək*). بۇنىڭ ئەسلى «كُرْكاذْتي *kərkəżti*» بولۇپ، «ذ - *ż*» ھەرپى «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىرىنچى مىسالدا «تِلْقَتّي»، ئىككىنچى مىسالدا «تِلْقَتّي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە سۆز بېشىدىكى «ت - *t*» ھەرپى فەتھىلىك، «ق - *k*» ھەرپى كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 370 - بەتتىكى «تَلْقِشْدي *talkïxdï* — تۈرۈشۈپ بەردى»، 381 - بەتتىكى «تَلْقِلْدي — كېچىكتۈرۈلدى، سۈرۈلدى» بىلەن بىر دەپ ھېسابلاپ، سۆز بېشىدىكى «ت - *t*» ھەرپىنىڭ فەتھىلىك كېلىشىنى توغرا دەپ قارىدۇق ۋە ئۆتكەن زامان شەكلىنى «*talkïttï*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «كُرْكِتُورْ *kərkitür*» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ئاساسەن، «*kərkütür*» دەپ ئالدۇق.

بِلْكَتّي bilkətti ئەقلىگە كەلدى، ئەقىللىق بولدى. اُغْلانْ بِلْكَتّي *oqlan bikətti* — بالا ئەقلىگە كەلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بِلْكاذْتي *bilkəżti*» بولۇپ، «ذ - *ż*» ھەرپى «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (بِلْكاتُورْ - بِلْكَتْماكْ *bilkətür - bilkətmək*).

قائىدە

«اَذْتي *ażtï//əżti*» قوشۇمچىسى ئىنساننىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتىنىلا بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭدىن پېئىل ياسايدۇ. مەسىلەن: «كُرْكْ *kərk* — كۆرك» سۆزىدىن «كۆركەملەشتى» دېگەن سۆزنى ياسىماقچى بولساڭ، «اَذْتي *əżti*»نى قوشۇپ، «كُرْكاذْتي *kərkəżti* — كۆركەملەشتى» دەيسەن. يەنە شۇنىڭدەك «ئەقىل» مەنىسىدىكى «بِلِكْ *bilik*» سۆزىدىن پېئىل ياسىساڭ، «اُغْلانْ بِلْكاذْتي *oqlan bilkəżti* — بالا ئەقلىگە كەلدى»// بولىدۇ. تەلەپپۇزدا «ا - ئەلىف» سىڭىپ كېتىدۇ. «ذ - *ż*» ھەرپى «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ، «ت - *t*» ھەرپى تەكرارلىنىدۇ.

بُزْلَتّي bozlattï بوزلاتتى. اُلْ بُتُونِي بُزْلَتّي *ol botunï bozlattï* — ئۇ بوتىنى بوزلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزْلَتُورْ - بُزْلَتْماقْ *bozlatur - bozlatmak*).

بَشْلَتِّمْ baxlattïm باشلاتتىم. مَنْ اَنكَرْ اِيشْ بَشْلَتِّمْ *mən aŋar ïx baxlattïm* — مەن ئۇنىڭغا ئىش باشلاتتىم (بَشْلَتُورْ - بَشْلَتْماقْ *baxlatur - baxlatmak*).

بَغْلَتِّمْ baqlattïm باغلاتتىم. اَنكَرْ اُتُنْكْ بَغْلَتِّمْ *aŋar otuŋ baqlattïm* — ئۇنىڭغا ئوتۇن باغلاتتىم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنكَرْ بُوغْ بَغْلَتِّمْ *aŋar boq baqlattïm* — ئۇنىڭغا بوغچا باغلاتتىم، يەنى ئۇنىڭغا (ئاياللارنىڭ كىيىمى ساقلىنىدىغان) بوغچىنى باغلاتتىم (بَغْلَتُورْمَنْ - بَغْلَتْماقْ *baqlaturmən - baqlatmak*).

بَكْلَتّي bəklətti قاماتتى؛ كۆزەتكۈزدى. بَكْ اُغْرِينِي بَكْلَتّي *bəg oqrïnï bəklətti* — بەگ ئوغرىنى قاماتتى، قامىتىۋەتتى. مَنْ اَتْ بَكْلَتِّمْ *mən at bəkləttim* — مەن ئات كۆزەتكۈزدۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە // (بَكْلَتُورْمَنْ - بَكْلَتْماكْ *bəklətürmən - bəklətmək*).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تَبْلَـــتِّمْ taplattïm ئۇناتتىم، رازى قىلدۇردۇم. مَـــنْ اَنِ بُـــو اِيشْـــقا تَبْلَـــتِّمْ *mən ani bu ixka taplattïm* — مەن ئۇنى بۇ ئىشقا ئۇناتتىم (تَبْلَتُورْ - تَبْلَتْماقْ *taplatur - taplatmak*).

تُبْلَتّي tüplətti تەكشۈرتتى، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈردى. اُلْ بُـــو اِيشِـــغْ تَلِـــمْ تُبْلَتّـــي *ol bu ixïq təlim tüplətti* — ئۇ بۇ ئىشنى تولا تەكشۈرتتى، يەنى راسا تۈگىگە يەتكۈچە سۈرۈشتۈردى (تُبْلَتُورْ - تُبْلَتْماكْ *tüplətür - tüplətmək*).

تَرْلَتّي tərlətti تەرلەتتى؛ تاراتتى، تاتىلاتتى. اُلْ اَتِنْ تَرْلَتّي *ol atïn tərlətti* — ئۇ ئېتىنى تەرلەتتى. اُلْ اَتِغْ تُرْلَتّـــي [1] *ol atïq tərlətti* — ئۇ ئېتىنى تاراتتى// (تَرْلَتُـــورْ - تَرْلَتْماكْ *tərlətür - tərlətmək*).

تُزْلَتّي tuzlattï تۈزلاتتى. اُلْ اَتْ تُزْلَتّي *ol ət tuzlatti* — ئۇ گۆش تۈزلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلَتُورْ - تُزْلَتْماقْ *tuzlatur - tuzlatmak*).

تِزْلَتّي tizlətti تىزلاتتى. اُلْ تِزْلَتّي نانْكِنِ *ol tizlətti nəŋni* — ئۇ بىر نەرسىنى تىزلاتتى، يەنى تىز بىلەن باستۇردى (تِزْلَتُورْ - تِزْلَتْماكْ *tizlətür - tizlətmək*).

تُخْلَتّي təxlətti تۆشىگە ئۇردۇردى. اُلْ اَنِ تُخْـــلَتّي *ol ani təxlətti* — ئۇ ئۇنىڭ تۆشىگە (كۆكسىگە) ئۇردۇردى (تُخْلَتُورْ -/تُخْلَتْماكْ *təxlətür - təxlətmək*).

تُخْـــلَتّي tuxlattï ئۇدۇللاتتى، ئۇدۇل قىلدۇردى. اُلْ يِـــيرِكْ اَنكَـــرْ تُخْـــلَتّي *ol yərig aŋar tuxlattï* — ئۇ ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۇدۇلىدىكى يەرگە تۇرغۇزدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق ئۇدۇل توختىتىلغان نەرسىلەر ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُخْلَتُورْ - تُخْلَتْماقْ *tuxlatur - tuxlatmak*).//

تَخْلَتّي taxlattï تاش بىلەن ئۇردۇردى. اُلْ اَنِ تَخْـــلَتّي *ol ani taxlattï* — ئۇ ئۇنى تاش بىلەن ئۇردۇردى.

[1] بۇ يېتىل يازما نۇسخىدا «تَرْلَتّـــي *tərlətti*» —تەرلەتتى» يېتىلى بىلەن ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكىللىرى ئارىسىغا « تُرْلَتّي » شەكلىدە يېزىپ قويۇلغان. بىز « دىۋان » دا مۇنداق يېتىل كۆرۈلمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەزكۇر «تَرْلَتّـــي *tərlətti*» يېتىلمىنىڭ كۆپ مەنىلىرىدىن بىرى بولسا كېرەك، دەپ تونۇدۇق ۋە « *tərlətti* » دەپ ئالدۇق.

تَشْـــلَتّي taxlattï چەتكە ئەۋەتتى. اُلْ اُغْلُـــنِ تَشْـــلَتّي *ol oqulni taxlatti* — ئۇ ئوغلىنى (سەپەردە پىشىۋن دەپ) چەتكە ئەۋەتتى (تَشْـــلَتُورْ - تَشْـــلَتْماقْ *taxlatur - taxlatmak*).

تِشْـــلَتّي tïxlattï تىشلەتتى ~ چىشلەتتى. اُلْ اَنِ تِشْـــلَتّي *ol ani tïxlatti* — ئۇ ئۇنى چىشلەتتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

جَغْرِي بِرِبْ قُشْلَتُو	*qaqri bərip kuxlatu*
تَيْغَنْ اِذِبْ تِشْلَتُو	*tayqan izïp tïxlatu*
تِلْكُو تُنكُزْ تَشْلَتُو	*tilkü toŋuz taxlatu*
اَرْدَمْ بِلا اُكْلَلِمْ	*ərdəm bilə əglələm*

[قارچىغا بېرىپ قۇشلىتىپ،
تايغان سېلىپ چىشلىتىپ،//
تۈلكە، توڭگۇزنى تاش بىلەن ئۇرۇپ،
پەزىلەت بىلەن پەخىرلىنەيلى.]

ئۇۋچىلىق ۋە كۆڭۈل ئازادىلىكىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: يىگىتلەرگە لاچىن بېرىپ قۇشلىتايلى، تايغان سېلىپ كېيىك، توڭگۇز، تۈلكىلەرنى چىشلىتەيلى، تايغانغا يارەملىشىپ ئۇ ھايۋانلارنى تاش بىلەن ئۇرايلى، پەزىلەتلىرىمىز بىلەن پەخىرلىنەيلى (تِشْلَتُورْ - تِشْلَتْماقْ *tïxlatur - tïxlatmak*).

تَغْلَتّي taqlattï داغلاتتى، داغىللاتتى، تامغىلاتتى. اُلْ اَتِنْ تَغْلَتّي *ol atïn taqlatti* — ئۇ ئېتىنى تامغىلاتتى (تَغْلَتُورْ - تَغْلَتْماقْ *taqlatur - taqlatmak*). پارسلار بۇ سۆزنى تۈركىلەردىن ئېلىپ «داغْ» دەپ قوللىنىدۇ. خوددى شۇنىڭدەك ئۇلار «قورغان» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «دِزْ» سۆزىنى تۈركىلەردىن ئالغان. تۈركچىدە «تِيـــزْ يِـــيرْ *tïz yər*»نىڭ مەنىسى «ئېگىز يەر» دېگەن بولىدۇ.

تُمْلِتّي tumlïttï سوۋۇتتى، مۇزلاتتى. اُلْ سُوفْ تُمْلِتّي *ol suv tumlïtti* — ئۇ سۇ سوۋۇتتى. سوت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سوۋۇتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (تُمْلِتُـــورْ - تُمْلِتْماقْ *tumlïtur - tumlïtmak*).

تُمْلُتتي tumluttï سوۋۇتتى، مۇزلاتتى. اُلْ اَنِكْ كُنكُلِنْ تُمْلُتتي — *ol anïŋ køŋülin tumlutti* — ئۇ ئۇنىڭ كۆڭلىنى سوۋۇتتى، يەنى ئۇ ئۇنى غەزەپلەندۇرۇپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى سوۋۇتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇنى سۆيمەيدىغان بولدى (تُمْلُتُورْ - تُمْلِتْماقْ *tumlïtur - tumlïtmaq*)[1].

سَبْلَتّي saplattï ساپلاتتى. اُلْ قِلِجْ سَبْلَتّي *ol kïliq saplatti* — ئۇ قىلىچ ساپلاتتى. پىچاق، خەنجەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساپلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْلَتُورْ - سَبْلَتْماقْ *saplatur - saplatmaq*).

جَرْلَتّي qarlattï چىرقىراتتى، يىغلاتتى. اُلْ اُغْلانِغْ جَرْلَتّي // *ol ooqlanïoq qarlatti* — ئۇ بالىنى يىغلاتتى. پىلنى نەرە تارتقۇزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْلَتُورْ - جَرْلَتْماقْ *qarlatur - qarlatmaq*).

جَرْلَتّي qərlətti بۇزدى، كاردىن چىقاردى، ئاغرىتتى، ئېغىرلاشتۇردى. اُتْ اَنِكْ كُوزِنْ جَرْلَتّي *ot anïŋ køzin qərlətti* — ئوت (دورا) ئۇنىڭ كۆزىنى بۇزۇپ قويدى. كىشى ئېغىر تاماق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەنلىكتىن ئېغىرلىشىپ، بىئارام بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْلَتُورْ - جَرْلَتْماكْ *qərlətür - qərlətmak*).

جُرْلَتّي qürlətti ئۇندۇردى. اُلْ اَنْدِنْ نانْكْ جُرْلَتّي // *ol andïn nəŋ qürlətti* — ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە ئۇندۇردى (جُرْلَتُورْ - جُرْلَتْماكْ *qürlətür - qürlətmak*).

جُغْلَتّي qoqlattï بوغچىلاتتى، اُلْ تُونِنْ جُغْلَتّي *ol tonïn qoqlatti* — ئۇ تونىنى بوغچىلاتتى (جُغْلَتُورْ - جُغْلَتْماقْ *qoqlatur - qoqlatmaq*).

جِغْلَتّي qïqlattï گەزلەتتى. اُلْ بُوزْ جِغْلَتّي *ol bəz qïqlatti* — ئۇ بۆز گەزلەتتى. يەنى ئۇ تۇرك گېزى بىلەن بۆز گەزلەتتى. تۇرك گېزى باشقا گەزنىڭ ئۇچتىن ئىككى ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ (جِغْلَتُورْ - جِغْلَتْماقْ *qïqlatur - qïqlatmaq*).//

[1] بۇ پېئىل ئەملىيەتتە يۇقىرىقى پېئىلنىڭ بىر كۆچمە مەنىسىنى ئىپادىلىسىمۇ، ئاپتور بۇلارنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىنى ئىككى ئورۇندا بايان قىلغان، شۇڭا بىزمۇ ئىككى سۆز قىلىپ ئالدۇق. لېكىن، بۇ كېيىنكى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە «ل - *l*» ھەرپى زەممىلىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە «ل - *l*» ھەرپى كەسرىلىك قىلىپ بېرىلگەن. بىز باشقا سۆزلەردىمۇ لەۋلىشىش بىلەن لەۋلەشمەسلىك ھادىسىسىدە ئۆچراپ تۇرىدىغان مۇنداق ئىككى خىللىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جِنْلَتّي qïnlattï چىنغا چىقارغۇزدى، راستقا چىقارغۇزدى. اُلْ اَنِكْ ايشِنْ جِنْلَتّي *ol anïŋ ixïn qïnlatti* — ئۇ ئۇنىڭ ئىشىنى (سۆزلىگەن سۆزى ۋە ئويلىغان ئويىنى) چىنغا چىقارغۇزدى (جِنْلَتُورْ - جِنْلَتْماقْ *qïnlatur - qïnlatmaq*).

سَرْلَتّي sarlattï ئوراتتى، يۆگەتتى. اُلْ سُقْلُقْ سَرْلَتّي *ol suvluq sarlattï* — ئۇ سەللە ئوراتتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يۆگەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْلَتُورْ - سَرْلَتْماقْ *sarlatur - sarlatmaq*).

سِرْلَتّي sïrlattï سىرلاتتى. اُلْ اَياقْ سِرْلَتّي *ol ayaq sïrlatti* — ئۇ ئاياق سىرلاتتى، يەنى تۇرك ئايىقىنى (قاچىسىنى) سىرلاتتى (سِرْلَتُورْ - سِرْلَتْماقْ *sïrlatur - sïrlatmaq*).

سُزْلَتّي səzlətti سۆزلەتتى. اُلْ مَنِ سُزْلَتّي *ol məni səzlətti* — ئۇ مېنى سۆزلەتتى (سُزْلَتُورْ - سُزْلَتْماكْ *səzlətür - səzlətmək*).

سِزْلَتّي sïzlattï سىزلاتتى. بُوزْ تِيشِغْ سِزْلَتّي *buz tïxïq sïzlatti* — مۇز چىشنى سىزلاتتى. بۇ مۇزنىڭ چىشنى سىرقىرىتىشى ياكى چۈمۈلە ماڭغاندەك قىمىلدىتىشىدۇر. قول// سوغۇق سۇغا كىرگەندە سوغۇق تۇيۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِزْلَتُورْ - سِزْلَتْماقْ *sïzlatur - sïzlatmaq*).

سُغْلِتّي soqlïttï تىقتۇردى. اُلْ اَنِكْ قُوينِكا اَلِكْ سُغْلِتّي *ol anïŋ koyniŋa əlik soqlïtti* — ئۇ ئۇنىڭ قوينىغا (بىر نەرسە ئىزدەش ئۈچۈن) قول تىقتۇردى (سُغْلِتُورْ - سُغْلِتْماقْ *soqlïtur - soqlïtmaq*).

سُفْلَتّي suvlattï سۈلاتتى. اُلْ جُبْنِ سُفْلَتّي *ol qəpni suvlatti* — ئۇ تىرىپنى سۈلاتتى، يەنى بىر نەرسىنىڭ تىرىپى ئۈستىگە سۇ چاچتۇردى (سُفْلَتُورْ - سُفْلَتْماقْ *suvlatur - suvlatmaq*).

سَنْلَتّي sənlətti سەنلەتتى. اُلْ اَنِ سَنْلَتّي *ol anï sənlətti* — ئۇ ئۇنى (بالىلارغا قارىتىپ گەپ قىلغاندەك) سەنلەتتى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۇركىلەر ئۆزىدىن چوڭلارنى «سِزْ *siz*» دەيدۇ، ئۆزىدىن مەرتىۋىدە كىچىكىلەرنى «سِنْ *sən*» دەيدۇ. اُلْ اَنِ سَنْلَتّي *ol anï sənlətti* — ئۇ ئۇنى (كەمىستىش ئۈچۈن) سەنلەتتى» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان (سَنْلَتُورْ - سَنْلَتْماكْ *sənlətür - sənlətmək*).

سِزْلَتِّمْ sizlәttim سىزلەتتىم. مَنْ اَنِي سِزْلَتِّمْ *mən ani sizlәttim* — مەن ئۇنى سىزلەتتىم، يەنى مەن ئۇنى چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىپ سىز دېگۈزدۈم (سِزْلَتُورْمَنْ - سِزْلَتْماكْ *sizlәtürmən - sizlәtmәk*).

سُمْلِتِّي sumlïttï سالدۇرلاتتى. اُلْ اَنِي سُمْلِتِّي *ol anï sumlïttï* — ئۇ ئۇنى سالدۇرلاتتى. يەنى تۈركلەر بىلمەيدىغان تىل بىلەن سۆزلەشكە مەجبۇر قىلدى.// تۈركلەر تۈركچە بىلمەيدىغانلارنى «سُمْلِمْ *sumlim*» دەيدۇ، خۇددى ئەرەبلەرنىڭ ئەرەبچە بىلمەيدىغانلارنى «اَعْجَمى» دېگىنىدەك. سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇشۇ. ئەرەبلەر ئىچىدە باشقىلار ئەرەبچىنى ئوبدان ئۆگەنسىمۇ، ئۇلاردىن بۇ نام كەتمەيدۇ. ئەمما، تۈركلەر ئىچىدە تۈركچىنى بىلسە، بۇ نامدىن قۇتۇلىدۇ (سُمْلِتُورْ - سُمْلِتْماقْ *sumlïtur - sumlïtmaq*).

قَرْلَتِي qarlattï قار ياغدۇردى. تَنْكْرِي قارْ قَرْلَتِي *tәŋri qar qarlattï* — تەڭرى قار ياغدۇردى (قَرْلَتُورْ - قَرْلَتْماقْ *qarlatur - qarlatmaq*).

قِرْلَتِي qïrlattï قىرلاتتى. اُلْ اَرِقْ قِرْلَتِي *ol arïq qïrlattï* — ئۇ ئېرىق قىرلاتتى (قِرْلَتُورْ - قِرْلَتْماقْ *qïrlatur - qïrlatmaq*).//

قُشْلَتِي quxlattï قوشلاتتى. اُلْ اَنكَرْ قُشْ قُشْلَتِي *ol anar qux quxlattï* — ئۇ ئۇنىڭغا قوش قوشلاتتى (قُشْلَتُورْ - قُشْلَتْماقْ *quxlatur - quxlatmaq*).

قِشْلَتِي qïxlattï قىشلاتتى. اُلْ اَنِي اَفْندا قِشْلَتِي *ol anï әvindә qïxlattï* — ئۇ ئۇنى ئۆيدە قىشلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِشْلَتُورْ - قِشْلَتْماقْ *qïxlatur - qïxlatmaq*). بىر كىم بىر نەرسىنى (قىش ئۆتكۈچە) ھۆددىگە ئالسا ۋە ساقلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِغْلَتِي qïoqlattï قىغلاتتى، تېزەكلەتتى. اُلْ يِيرِكْ قِغْلَتِي *ol yәrig qïoqlattï* — ئۇ يەرنى قىغلاتتى. اُلْ اَتِنْ قِغْلَتِي *ol atïn qïoqlattï* — ئۇ ئېتىنى تېزەكلەتتى (قِغْلَتُورْ - قِغْلَتْماقْ *qïoqlatur - qïoqlatmaq*).

قَقْلَتِي qaqlattï قاقلاتتى، قاق قىلدۇردى. اُلْ اَنكَرْ اَتْ قَقْلَتِي *ol anar ət qaqlattï* — ئۇ ئۇنىڭغا گۆش قاقلاتتى، گۆشنى قاق قىلدۇردى (قَقْلَتُورْ - قَقْلَتْماقْ *qaqlatur - qaqlatmaq*).

كُتْلَتِي kötlәttï كۆت قىلدۇردى. اُلْ اُغْلانِغْ كُتْلَتِي *ol oqlanïq kötlәttï*// — ئۇ بالىنى كۆت قىلدۇردى، يەنى بالىغا باسقۇنچىلىق قىلدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْلَتُورْ - كُتْلَتْماكْ *kötlәtür - kötlәtmәk*).

كَزْلَتِي kәzlәttï گەزلەتتى. اُلْ اُقْ كَزْلَتِي *ol oq kәzlәttï* — ئۇ ئوق گەزلەتتى، يەنى ئوققا گەز چىقارغۇزدى (كَزْلَتُورْ - كَزْلَتْماكْ *kәzlәtür - kәzlәtmәk*).

كِزْلَتِي kizlәttï يوشۇرغۇزدى. اُلْ مَنكا سُوزْ كِزْلَتِي *ol maŋa söz kizlәttï* — ئۇ ماڭا سۆز يوشۇرغۇزدى، سۆزنى مەخپىي ساقلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِزْلَتُورْ - كِزْلَتْماكْ *kizlәtür - kizlәtmәk*).

كَمْلَتِي kәmlәttï ئاغرىتتى. بُو اُتْ اَتِغْ كَمْلَتِي *bu ot atïq kәmlәttï* — بۇ ئوت (دورا) ئاتنى ئاغرىتتى، يەنى ئاتقا زەرەر قىلدى (كَمْلَتُورْ - كَمْلَتْماكْ *kәmlәtür - kәmlәtmәk*).

تَرْمَتِّي tarmattï تىرمىلاتتى، تاتىلاتتى. اُلْ اَنِكْ يُوزِنْ تَرْمَتِّي *ol anïŋ yüzin tarmattï* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىنى تىرمىلاتتى، مورلاتتى (تَرْمَتُورْ - تَرْمَتْماقْ *tarmatur - tarmatmaq*).

جَرْمَتِّي qәrmәttï چوڭەتتى، ئۆرۈتتى. اَلْبْ اَرْ اَتِنْ جَرْمَتِّي *alp ər atïn qәrmәttï* // — باتۇر ئەر ئېتىنىڭ قۇيرۇقىنى (يىپەك بىلەن) چوڭەتتى. بۇ باتۇرلۇقنىڭ بەلگىسى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى چىرماپ ئۆرۈتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْمَتُورْ - جَرْمَتْماكْ *qәrmәtür - qәrmәtmәk*). بۇ قامچىنىڭ ئۇچىنى ئىنچىكە تاسما بىلەن ئۆرۈگەندەك ئۆرۈشتۇر.

سَرْمَتِّي sәrmәttï سۆزدۈردى، سۆزۈپ ئالدۇردى. اُلْ اَنكَرْ بَلِقْ سَرْمَتِّي *ol anar balïq sәrmәttï* — ئۇ ئۇنىڭغا (سۆدىن) بېلىق سۆزدۈردى.// شۇنىڭدەك «تُتْماجْ سَرْمَتِّي *tutmaq sәrmәttï* — (سۆدىن) تۇتماچنى (چوڭنى) سۆزدۈردى» دېيىلىدۇ. ھەرقانداق نەرسە سۆيۈقلۇق ئىچىدىن سۆزۈۋېلىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْمَتُورْ - سَرْمَتْماكْ *sәrmәtür - sәrmәtmәk*).

سَرْمَتِّي sarmattï يۆگەتتى، ئوراتتى. اُلْ يِشِغْنِ يِغاجْقا سَرْمَتِّي *ol yïxïqnï yïqaqqa sarmattï* — ئۇ ئارغامچىنى دەرەخكە يۆگەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرْمَتُورْ - سَرْمَتْماقْ *sarmatur - sarmatmaq*).

قَتْنَتّي qatnattï قايتىلاتتى، ياندۇرمىلاتتى. ئۇل ئانىڭ سۆزىنى قَتْنَتّي — *ol aniŋ sɵzin qatnatti* — ئۇ ئۇنىڭ سۆزىنى//(بىر قانچە قېتىم) قايتىلاتتى (قَتْنَتُورْ – قَتْنَتْماقْ *qatnatur - qatnatmaq*).

قَسْنَتّي qasnattï جاقىلداتتى، تىترەتتى. تُمْلُغْ ئانى قَسْنَتّي *tumluŋ ani qasnatti* – سوغۇق ئۇنى (چىشلىرى كاسىلداپ كەتكۈدەك دەرىجىدە) جاقىلداتتى (قَسْنَتُورْ – قَسْنَتْماقْ *qasnatur - qasnatmaq*).

بُلْنَتّي bulnattï ئەسىر قىلدۇردى. ئۇلْ ئانى بُلْنَتّي *ol ani bulnatti*— ئۇ ئۇنى ئەسىر قىلدۇردى (بُلْنَتُورْ – بُلْنَتْماقْ *bulnatur - bulnatmaq*).

قَلْنَتّي qalnattï قېلىنلاشتى، قېلىنلىدى. يُفْقا نائنْ قَلْنَتّي *yuvqa nəŋ qalnatti* — يۇپقا نەرسە قېلىنلىدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قَلْنَاذْتي *qalnaždi* » بولۇپ، «ذ – ž» ھەرپى «ت – t»بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن (قَلْنَتُورْ - قَلْنَتْماقْ *qalnatur - qalnatmaq*).

ساپ مۇزائەفى سۆزلەردىن بەزىلىرى

شُقْشَنْدي xuvxaxdï شۇرلاشتى. ئۇلْ ئانىڭ بىرلا شُقْشَنْدي *ol aniŋ birlə xuvxaxdi*// — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن شۇرلاشتى (شُقْشَنُورْ – شُقْشَنْماقْ *xuvxaxur - xuvxaxmaq*).

قُغْشَنْدي qooqxaxdï بوشاشتى، پۈسسىدە بولدى. كىشىلارْ قَمُغْ قُغْشَنْدي *kixilər qamuq qooqxaxdi* — كىشىلەر ھەممىسى (قىزىق ئاپتاپتا قېلىپ بوشىشىپ كەتتى (قُغْشَنُورْ – قُغْشَنْماقْ *qooqxaxur - qooqxaxmaq*). بەزىدە بۇ سۆزدىكى «غ – ŋ» ئورنىغا «خ – h» مۇ ئىشلىتىلىدۇ.

قُفْشَنْدي qovxaxdï پارقىرىتىشتى. ئۇلْ ئانىڭ ئاقنْ قُفْشَنْدي *ol aniŋ okin qovxaxdi* — ئۇ ئۇنىڭ ئوقنى پارقىرىتىشىپ بەردى (قُفْشَنُورْ – قُفْشَنْماقْ *qovxaxur - qovxaxmaq*).

كَفْشَنْدي kəvxəxdi كۆشەشتى. تَفَى ئوتْ كَفْشَنْدي *təvə ot kəvxəxdi* — تۆگە (بىر - بىرىگە قارىشىپ) ئوت كۆشەشتى (كَفْشَنُورْ – كَفْشَنْماقْ *kəvxəxur - kəvxəxmaq*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مۇزائەفنىڭ يەنە بىر تۈرى

تُلْقُقْلَنْدي tulquqlandï تۇلۇم بولدى، كۆپتى، ئېسىلدى.// تُلْقُقْلَنْدي نائنْ *tulquqlandi nəŋ* — نەرسە تۇلۇمدەك ئېسىلدى، كۆپتى (تُلْقُقْلَنُورْ – تُلْقُقْلَنْماقْ *tulquqlanur - tulquqlanmaq*).

تُرْكَكْلَنْدي türgəkləndi تۈرگەكلەندى، تۈرتەكلەندى. تُونْ تُرْكَكْلَنْدي *ton türgəkləndi* — تون تۈرتەكلەندى، يەنى تون بوغچىغا يۆگەلدى (تُرْكَكْلَنُورْ – تُرْكَكْلَنْماكْ *türgəklənur - türgəklənmək*).

بۇ بابتىكى مسالالار

يَرْبَتّي yarpattï يەر دەسسىدى، ئوڭلاندى؛ ئۆستى، چوڭ بولدى، چوڭايدى. اِكْلِكْ يَرْبَتّي *iglik yarpatti* — كېسەل ئادەم يەر دەسسىدى. 438
اُغْلانْ يَرْبَتّي *ooqlan yarpatti* — بالا چوڭ بولدى//(يَرْبَتُورْ – يَرْبَتْماقْ *yarpatur - yarpatmaq*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يَرْبَاذْتي *yarpaždi* » بولۇپ، «ذ – ž» ھەرپى «ت – t» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن .

يَلْبتّي yəlpitti نەمدەتتى، نەمدىدى، ئۆتتى. ئۇلْ اَتْقا اَشْبارْ يَلْبتّي *ol atqa axbar yəlpitti* — ئۇ ئاتقا//ھەلەپ (سامان بىلەن كېپەك) نەمدەتتى (يَلْبتُورْ – يَلْبتْماكْ *yəlpitur - yəlpitmək*)[1]. سىم - سىم يامغۇر يەر يۈزىنى نەمدىسىمۇ «يَغْمُرْ يِيرِكْ يَلْبتّي *yaqmur yərig yəlpitti*» دېيىلىدۇ.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ب – p» ھەرپى ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز يازما نۇسخا 486 – بەتتىكى «كَبَكْ يَلْبِشْدي *kəpək yəlpixdi* — كېپەك نەمدىدى» ئىبارىسىگە ئاساسەن، «ب – p» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

يَلْبِتّي yəlpitti يەلپۈتتى. اُلْ اَنكَرْ سِنكاكْ يَلْبِتّــي *ol aŋar siŋək yəlpitti* — ئۇ ئۇنىڭغا چۈن يەلپۈتتى (يَلْبِتُورْ - يَلْبِتْماكْ *yəlpitür - yəlpitmək*)[1].

يُنْجُتّي yunquttï رەنجىتتى، ئاغرىتتى، ئازار بەردى. اُلْ اَنِي يُنْجُتّي *ol ani yunquttï* — ئۇ ئۇنى رەنجىتتى //(يُنْجُتُورْ - يُنْجُتْماقْ *yunqïtur - yunqïtmaq*)[2].

يَبْرِتّــي yaprïttï يوپۇردى. اَتْ قُلاقــنْ يَبْرِتّــي *at qulaqïn yaprïttï* — ئات قۇلىقىنى يوپۇردى. ئات بىر نەرسىنى تەپكەندە ياكى بىر نەرسىدىن قورقاندا شۇنداق قىلىدۇ (يَبْرِتُورْ - يَبْرِتْماقْ *yaprïtur - yaprïtmaq*).

يَغْرِتّي yaqrïttï يىغىر قىلدى. اُلْ مَنكْ اَتِغْ يَغْرِتّي *ol mənïŋ atïq yaqrïttï* — ئۇ مېنىڭ ئېتىمنى يىغىر قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْرِتُــورْ - يَغْرِتْمــاقْ *yaqrïtur - yaqrïtmaq*).

يَفْرِتّــي yavrïttï ئاجىزلاتتى، ئورۇقلاتتى. اُلْ اَنِ يَفْرِتّــي *ol ani yavrïttï* — ئۇ ئۇنى ئاجىزلاتتى (يَفْرِتُورْ — يَفْرِتْماقْ *yavrïtur - yavrïtmaq*).

يُلْرِتّــي yolrïttï يالقۇنلاتتى؛ يالتىراتتى. اُلْ اُتْ يُلْرِتّــي *ol ot yolrïttï* — ئۇ ئوتنى يالقۇنلاتتى. اُلْ تُوجُــغْ يُلْرِتّــي *ol tuquq yolrïttï* — ئۇ تۇچنى (خۇددى كۇن چۈشىمۇ، چۈشمىسىمۇ يالتىراپ تۇرىدىغان قالقاندەك ۋە لېگەندەك) يالتىراتتى (يُلْرِتُورْ - يُلْرِتْماقْ *yolrïtur - yolrïtmaq*).

يُلْرَتّــي yolrattï ۋالىلداتتى، پارقىراتتى، يالتىراتتى. كِرْشــانْ اَنِــكْ يُــوزِنْ يُلْرَتّــي *kirxən aniŋ yüzin yolratti* — ئۇپا ئۇنىڭ يۈزىنى ۋالىلداتتى. ھەرقانداق نەرسە بىر نەرسىنى ۋالىلداتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ قُمْغانِغْ يُلْرَتّــي *ol qumoqaniq yolratti* — ئۇ قۇمغانىنى پارقىراتتى. ھەرقانداق نەرسە پارقىرىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُلْرَتُورْ - يُلْرَتْماقْ *yolratur - yolratmaq*). بۇ يېزىلدا ۋە بۇنىڭدىن ئالدىنقى يېزىلدا «ى - ـــا» ھەرپىنى زەمىلىك ئوقۇغاندىن كۆرە، فەتھىلىك ئوقۇغان ئەۋزەلرەكتۇر.

يَرْسِتّي yarsïttï يىرگەندۇردى، سەسكەندۈردى. اُلْ اَنِ يَرْسِــتّي *ol ani yarsïttï* — ئۇ ئۇنى (تاماق يېيەلمىگۈدەك دەرىجىدە) بىر نەرسىدىن يىرگەندۈردى. بۇنىڭ ئەسلى «يارْ سُوذْتي// *yar sužti* — سەسكىنىدىغان نەرسىنى (شۆلگەينى) تۆكۈرۈپ قويدى»دۇر، «ذ - *ž*» ھەرپى «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن. //

يُكْسَــتّي yüksətti يۈكسەلتتى ~ يۈكسەلدۈردى، ئېگىزلەتتى. اُلْ تــامْ يُكْسَــتّي *ol tam yüksətti* — // ئۇ تام ئېگىزلەتتى، مۇستەھكەملىدى. ھەرقانداق بىر نەرسە مۇستەھكەملەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُكْسَــتُورْ - يُكْسَــتْماكْ *yüksətür - yüksətmək*).

يُمْشَتّي yumxattï يۇمشاتتى. اُلْ تَرِي يُمْشَــتّي *ol təri yumxattï* — ئۇ تېرە يۇمشاتتى. اُلْ قَتِــغْ نــانْكِنِ يُمْشَــتّي *ol qatïq nəŋni yumxatti* — ئۇ قاتتىق نەرسىنى يۇمشاتتى. اُلْ اَرْ سُوزُكْ يُمْشَتّي *ol ər səzüg yumxattï* — ئۇ ئادەم سۆزنى تېز — تېز (ئالدىراپ) سۆزلىدى. قۇرئاننى تېز ئوقۇپ، تېز يادلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُمْشَتُورْ - يُمْشَتْماقْ *yumxatur - yumxatmaq*).

يُفْغَتّي yuvqattï بىشەملەشتى، ئۆكتەم بولۇۋالدى. اُغْلانْ يُفْغَتّي *oqlan yuvqattï* — بالا ئۆكتەم بولۇۋالدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يُفْغــاذْتي *yuvqažti*» بولۇپ، «ذ - *ž*» ھەرپى «ت - *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

يَلْغَتّي yaloqattï يالاتتى. اُلْ اَنكَرْ بــالْ يَلْغَتّــي *ol aŋar bal yaloqattï* — ئۇ ئۇنىڭغا بال (ھەسەل) يالاتتى// (يَلْغَتُورْ - يَلْغَتْماقْ *yaloqatur - yaloqatmaq*).

يَلْفَتّــي yalvattï يالاتتى. اُلْ اَنكَــرْ يــاغْ يَلْفَتّــي *ol aŋar yaq yalvattï* — ئۇ ئۇنىڭغا ياغ يالاتتى. بۇ سۆز «غ - *q*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ (يَلْفَتُــورْ - يَلْفَتْمــاقْ *yalvatur - yalvatmaq*).

يُرْكَتّي yərgətti يۆگەتتى. اُلْ يِبْ يُرْكَتّــي *ol yip yərgətti* — ئۇ (بىر نەرسىگە) يىپ يۆگەتتى. پۈتقا پايتىما ۋە باشقا نەرسىلەرنى يۆگەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكَتُورْ - يُرْكَتْماكْ *yərgətür - yərgətmək*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ يېزىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى «يَلْبِتّــي» قىلىپ يېزىلغان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە «ب - *p*» ھەرپىگە ھەربىر قويۇلمىغان. بىز بۇ يېزىلنىڭ يازما نۇسخا 486 - بەتتىكى ئۆلگۈسى زامان ۋە مەستەر دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ب - *p*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

[2] بۇ يېزىلنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا ئاۋازال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *q*» غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز يازما نۇسخا 462 - بەتتىكى «يُنْجِــغْ *yunqiq*» سۆزىنىڭ مۇشۇ يېزىل يىلتىزىدىن ياسالغانلىقىنى، يىلتىزنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ يېزىلنىڭ مەستىرىنى «ق - *q*» بىلەن ئالدۇق.

يِپْلَتّي yïplattï يىپلاتتى، يىپ سالدۇردى. اُراغُتْ يُوزِنْ يِپْلَتّي *uraqut yüzin yïplattï* — خوتۇن يۈزىنى يىپلاتتى، يەنى يۈزىنى يىپ بىلەن تەردۇردى (يِپْلَتُورْ - يِپْلَتْماقْ *yïplatur - yïplatmaq*).

يَتْلَتّي yatlattï يادا قىلدۇردى. بَكْ يَتْلَتّي *bag yatlattï* — بەگ (شامال چىقىرىپ، يامغۇر ياغدۇرۇش ئۈچۈن) يادا قىلدۇردى (يَتْلَتُورْ - يَتْلَتْماقْ *yatlatur - yatlatmaq*). بۇ تۈرك يۇرتلىرىدا مەشھۇر بىر ئىشتۇر. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىزنى بىلەن، يادا تاشقا ئوقۇش ئارقىلىق شامال//، سالقىنلىق ۋە يامغۇر پەيدا قىلىنىدۇ.

يَزْلَتّي yazlattï يايلاتتى. اُلْ قُويِنْ يَيْلاغْدا يَزْلَتّي *ol koyin yaylaqda yazlattï* — ئۇ قويىنى يايلاقتا يايلاتتى (يَزْلَتُورْ - يَزْلَتْماقْ *yazlatur - yazlatmaq*).

يِغْلَتّي yïqlattï يىغلاتتى. اُلْ اَنِي يِغْلَتّي *ol ani yïqlattï* — ئۇ ئۇنى يىغلاتتى (يِغْلَتُورْ - يِغْلَتْماقْ *yïqlatur - yïqlatmaq*).

يَغْلَتّي yaqlattï ياغلاتتى. اُلْ قُغشْنِي يَغْلَتّي *ol koqïxni yaqlattï* — ئۇ قېيىشنى ياغلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْلَتُورْ - قَغْلَتْماقْ *yaqlatur - yaqlatmaq*).

يُقْلَتّي yoqlattï يوقىرىلاتتى، ئۆرلەتتى. اُلْ اَنِي تاغْقا يُقْلَتّي *ol ani taqqa yoqlattï* — ئۇ ئۇنى تاغقا ئۆرلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقْلَتُورْ - يُقْلَتْماقْ *yoqlatur - yoqlatmaq*).

يُكْلَتّي yüklətti يۈكلەتتى. اُلْ يُكْ يُكْلَتّي *ol yük yüklətti* — ئۇ يۈك يۈكلەتتى (يُكْلَتُورْ - يُكْلَتْماكْ *yüklətür - yüklətmək*).

يُكْلَتّي yüklətti پەيلەتتى، پەي بېكىتتۈردى. اُلْ اُقْ// يُكْلَتّي *ol ok yüklətti*// — ئۇ ئوققا پەي بېكىتتۈردى (يُكْلَتُورْ - يُكْلَتْماكْ *yüklətür - yüklətmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يُوكْ لَتّي[1] *yüklətti*» بولۇپ «ذ – *ż*» ھەرپى «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن.

[1] بۇ يەردىكى «يُوكْ لَتّي» دىن ئەرەبچە ئىزاھىدا ئېيتىلغان «فَأَدْغِمَ — ھەرىلەر بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن» لىك كۆرۈلمەيدۇ. بۇ قىسىمدا كېلىۋاتقان قائىدە بويىچە «ذ – *ż*» نىڭ «ت – *t*» بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان، دەپ مۆلچەرلەپ، « يُوكْلاذْتي *yüklażti*» دەپ ئالدۇق.

يَمْلَتّي yamlattï يامداتتى، سۈپۈرتتى. اُلْ اَۋِنْ يَمْلَتّي *ol əvin yamlattï* — ئۇ ئۆيىنى يامداتتى، يەنى سۈپۈرتتى (يَمْلَتُورْ - يَمْلَتْماقْ *yamlatur - yamlatmaq*).

يَشْنَتّي yaxnattï يېشىن پەيدا قىلدى، چاقتۇردى. تَنْكْرِي يَشِنْ يَشْنَتّي *təŋri yaxïn yaxnattï* — تەڭرى چاقماق چاقتۇردى. بىر ئادەم قىلمىچنى ژالىلداتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسە ژالىلدىسا ۋە پارىلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

يَشْنَتْ قِلِجْ بَشِنِ اُزا قَقّلْ يَرا — *yaxnat kiliq baxi*[1] *üzə kakkil yara*

بِجْلِبْ اَنِكْ بُيْنِي تَقي قَلْقَنْ تُرا — *piqlip aniŋ boyni taki kalkan tura*

[(دۇشمەن) بېشى ئۇستىدە قىلىچ يالتىرات، (قىلىچ) ئۆر، يارىلا، ئۇنىڭ بوينى ۋە قالقان - تۇرالىرىمۇ كېسىلىپ، بىتچىت بولسۇن.]

دۇشمەننىڭ ئۇستىدە قىلىچ يالتىرات، ئۇنىڭ بوينى ئۆزۈلسۇن، دۇشمەننىڭ بېشىغا قىلىچ ئۆر، ئۇنىڭ قالقان تۇرالىرىمۇ پارچە - پارچە بولۇپ كەتسۇن.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْلَتّي yaylattï يايلاتتى. اُلْ اَنِ تاغْدا يَيْلَتّي *ol ani taqda yaylattï* — ئۇ ئۇنى تاغدا يايلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَيْلَتُورْ - يَيْلَتْماقْ *yaylatur - yaylatmaq*).//

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

بُيْنَتّي boynattï بويۇنتاۋلىق قىلدۇردى. اُلْ اُغْلَنْي ايشْقا بُيْنَتّي *ol oqlanni ixqa boynattï* — ئۇ ئوغلىنى ئىشقا بويۇنتاۋلىق قىلدۇردى (بُيْنَتُورْ - بُيْنَتْماقْ *boynatur - boynatmaq*).

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَشِنِ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بېسىم ئانالاينىڭ ئىزاھىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، «بَشِ *baxi*» شەكلىدە ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سَـــيْتّي saypattï بـۇزۇپ چاچتـۇردى، ئىسـراپ قىلـدۇردى. اُلْ تَقْـــارِنْ سَـــيْتّي *ol tavarin saypatti* — ئۇ تاۋارنى (مېلىنى) ئىسراپ قىلدۇردى (سَـيْتُورْ – سَيْتْماقْ *saypatur - saypatmaḳ*).

سَـــيْرَتّي sayrattï سايراتتى، جىق گەپ قىلـدۇردى. اُلْ اَنكَـــرْ سَـــيْرَتّي سُـــوزُكْ *ol aŋar sayratti sözüg* — ئۇ ئۇنىڭغا سۆز سايراتتى، يەنى ئۇنى سايرىتىۋەتتى (جىق گەپ قىلدۇردى) (سَيْرَتُورْ – سَيْرَتْماقْ *sayratur - sayratmaḳ*).

قَيْنَتّـــي kaynattï قاينـاتتى. اُلْ اَشِـــجْ قَيْنَتّـــي *ol əxiq kaynatti* — ئۇ قازان قاينـاتتى (قَيْنَتُورْ – قَيْنَتْماقْ *kaynatur - kaynatmaḳ*).//

بۇ بابتكى غۇنىلىكلەر

اِنْكَرّتّـــي ïŋrattï ئىڭراتتى. اُلْ اَنِ اِنْكَرّتّـــي *ol ani ïŋratti* — ئۇ ئۇنى ئىڭراتتى (اِنْكَرَتُورْ – اِنْكَرَتْماقْ *ïŋratur - ïŋratmaḳ*).

مِنْكْـــدَدتّي məŋdətti يۇلـدۇردى، يۇتّـۇزلاتتى. اُلْ اَنِـــكْ سَـــجِنْ مِنْكْـــدَدتّي *ol aniŋ saqïn miŋdətti* — ئۇ ئۇنىڭ چېچىنى يۇلدۇردى (مِنْكْدارْ – مِنْكْـداماكْ *məŋdətür - məŋdətmək*)[1].

جِنْكَرّتّـــي qïŋrattï جىرىتّلاتتى، جـاراقلاتتى. اُلْ قُنْكْراغُـــو جِنْكَرّتّـــي *ol qoŋraqu qïŋratti* — ئۇ قوتّغۇراقنى جىرىتّلاتتى، يۇگـەننى جىرىتّلاتسـمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(جِنْكَرَتُورْ – جِنْكَرَتْماقْ *qïŋratur - qïŋratmaḳ*).

مَنْكَرّتّي maŋrattï ماڭراتتى، ۋارقىراتتى. اُلْ اَنِ مَنْكَرّتّـــي *ol ani maŋratti* — ئۇ ئۇنى ۋارقىراتتى. (مَنْكَرَتُورْ – مَنْكَرَتْماقْ *maŋratur - maŋratmaḳ*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «مِنْكْددتّي» شەكلىدە يېزىلغان، كەلگۈسى زامانى ۋە مەسـتىرى بولسـا، ئـاددىي دەرىجـە شـەكلىدە بېرىلگـەن. بـىز ئۆتكـەن زامـان شـەكلىنى مۇنـداق پـېئىللارنىڭ مـەجبۇرىي دەرىجىسـىنىڭ ياسـىلىش قائىدىسى بويىچە تۆزىتىپ تىرانسكرىپسـىيە بـەردۇق، كەلگۈسى زامانى بىلـەن مەسـتىرىنى تىرانسكرىپسـىيىدىلا تۆزەتتۇق، ئەسلىي يېزىلمىشىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

مُنْكَرّتّي mənrətti مۇرەتتى؛ پاراقلاتتى؛ ھۆركىرەتتى. اُلْ اُوذْنِ مُنْكَرّتّـــي *ol użni mənrətti* — ئۇ ئۇينى مۇرەتتى. اُوتْ اَشِـــجْنِ مُنْكَرّتّـــي *ot əxiqni mənrətti* — ئوت//قازاننى غوتّۇلـداتتى، ۋاراقشـىتىپ قاينـاتتى، پـاراقلاتتى. اُلْ اَرْنِ اُرُوبْ مُنْكَرّتّـــي *ol ərni urup mənrətti* — ئۇ ئادەمنى ئۇرۇپ (ئۇتّكۇزنى ھۆركىرەتكەندەك) ھۆركىرەتتى (مُنْكَرَتُورْ – مُنْكَرَتْماكْ *mənrətür - mənrətmək*).

مَنْكْـــزَتّي mənzətti مەڭزەتتى ~ ئوخشـاتتى. اُلْ بِـــيرْ نـــانْكْنِ بِيرْكـــا مَنْكْـــزَتّي *ol bir nəŋni birgə mənzətti* — ئۇ بىر نەرسـنى بىر نەرسـگە ئوخشـاتتى (مَنْكْزَتُورْ – مَنْكْزَتْماكْ *mənzətür - mənzətmək*).

تَنْكَلَتّـــي taŋlattï تاڭ قالـدۇردى، ھـاڭ ـ تـاڭ قالـدۇردى. اُلْ مَـــنِ تَنْكَلَتّـــي *ol məni taŋlatti* — ئۇ مېنـى تـاڭ قالـدۇردى (تَنْكَلَتّـــورْ – تَنْكَلَتْمـــاقْ *taŋlatur - taŋlatmaḳ*).//

تِنْكَلَتّي tïŋlattï تىڭلاتتى ~ تىڭشاتتى. اُلْ مَنكا سُوزْ تِنْكَلَتّي *ol maŋa səz tïŋlatti* — ئۇ ماڭا سۆز تىڭشاتتى (تِنْكَلَتُورْ – تِنْكَلَتْماقْ *tïŋlatur - tïŋlatmaḳ*).

سَـنْكَلَتّي saŋlattï ساڭقىتتى، مايـاقلاتتى. اُلْ قُشْـنِ سَـنْكَلَتّي *ol ḳuxni saŋlatti* — ئـۇ قۇشـنى سـاڭقىتتى. باشـقىلاردىمۇ شـۇنداق (سَـــنْكَلَتُورْ - سَـــنْكَلَتْماقْ *saŋlatur - saŋlatmaḳ*).

مَنْكَلَتّي mənlətti دانلاتـتى. اُلْ قازِغْ مَنْكَلَتّي *ol ḳaziq mənlətti* — ئۇ غـازنى دانلاتـتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنْكَلَتُورْ – مَنْكَلَتْماكْ *mənlətür - mənlətmək*).

بۇ بابتكى مسىللار

يَنْكَزّتّي yaŋrattï ئاشـكارىلاتتى. اُلْ اَنكَرْ سُـــوزُكْ يَنْكَـــزّتّي *ol aŋar sözüg yaŋratti* — ئۇ ئۇنىڭغا (سىر تۇتۇشقا كېرەك بولغان) سۆزنى ئاشـكارىلاتتى (يَنْكَزَتُورْ - يَنْكَزَتْماقْ *yaŋratur - yaŋratmaḳ*).

يَنْكْشَتّي yaŋxattï ئايلاندۇردى، قايدۇردى. اُلْ اَنِكْ بَشِنْ // يَنْكْشَتّي ol anïŋ baxïn yaŋxattï — ئۇ (تولا گەپ قىلىپ) ئۇنىڭ بېشىنى قايدۇردى (يَنْكْشَتُورْ - يَنْكْشَتْماقْ yaŋxatur - yaŋxatmak).

يُنْكْلَتّي yuŋlattï قىرقىتتى، يۇڭ قىرقىتتى، اُلْ قُويُغْ يُنْكْلَتّي ol koyuq yuŋlattï — ئۇ قوينى قىرقىتتى. تۆگە ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُنْكْلَتُورْ - يُنْكْلَتْماقْ yuŋlatur - yuŋlatmak).

قائىدە

بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلى تۆت ھەرپلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «تَڤْرَتْ tavrat — ئالدىرات»، «تَبْرَتْ təbrət — تەۋرەت» دېگەنگە ئوخشاش. بۇيرۇق شەكلىنىڭ بولۇشسىزلىقىدا «تَڤْرَتْما tavratma — ئالدىراتما»، «تَبْرَتْما təbrətmə — تەۋرەتمە» دېيىلىدۇ. بۇ بابتا ئەسلىدە مۇزائەف ھېسابلىنىدىغان پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىدە ئوخشاش بىر ھەرپ تەكرارلانغان بولىدۇ. مەسىلەن: «اِيشِغْ اَرْتَتْ ïxïq artat — ئىشنى ئاردات (بۇز)»، «اَنِي سِغْتَتْ anï sïqtat — ئۇنى يىغلات» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ بابتىكى ساپ سۈپەت «تَڤْرَتْغُجي tavratquqï — ئالدىراتقۇچى»، «تَبْرَتْكُجي təbrətgüqi — تەۋرەتكۈچى» شەكلىدە، ئوغۇزچە «تَڤْرَتَّجي tavrattaqï»، // «تَبْرَتَّجي təbrəttəqi» شەكلىدە بولىدۇ. ھەرىكەتنىڭ ئۈزۈلمەي داۋام قىلىشىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَڤْرَتْغانْ tavratqan — ئالدىرىتىۋېرىدىغان»، «تَبْرَتْكانْ təbrətgən — //تەۋرىتىۋېرىدىغان» شەكلىدە بولىدۇ. مەلۇم بىر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشقا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «تَڤْرَتِغْساق اَرْ tavratïqsak ər — ئالدىراتقۇسى بار ئادەم»، «اُلْ يِغاجِغْ تَبْرَتِكْساكْ اُلْ ol yïqaqïq təbrətigsək ol — ئۇ دەرەخ (ۋە باشقا نەرسىلەر)نى تەۋرەتكۈسى بار ئادەم ئۇ» شەكلىدە بولىدۇ.

بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى ئىشلەش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ تَڤْرَتِغْلِقْ اُلْ ol tavratïqlïk ol — ئۇ ئالدىراتقۇلۇق ئىدى»، «اُلْ تَبْرَتِكْلِكْ اَرْدى ol təbrətiglik ərdi — ئۇ تەۋرەتكۈلۈك ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش بولىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ بەزىلىرى بۇ يەردىكى «ل - l» ھەرپى ئورنىغا «س - s»نى قوللىنىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ تَڤْرَتِغْسَقْ اَرْدي ol tavratïqsak ərdi — ئۇ ئالدىراتقۇلۇق ئىدى، يەنى ئالدىرىتىشقا تېگىشلىك ئىدى»، «اُلْ تَبْرَتِكْسَكْ اَرْدي ol təbrətigsək ərdi — ئۇ تەۋرەتكۈلۈك ئىدى، يەنى تەۋرىتىشكە تېگىشلىك ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش.// ئوغۇزلارنىڭ باشقا بىر قىسىملىرى بۇ يەردىكى «ق - k»نى «ى - يا»غا ئايلاندۇىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ تَڤْرَتِغْسي اَرْدي ol tavratïqsï ərdi»، «اُلْ تَبْرَتِكْسي اَرْدي ol təbrətigsi ərdi» دېگەنگە ئوخشاش[1]. بۇنىڭمۇ مەنىسى ئالدىنقىسىغا ئوخشاش. لېكىن، ئالدىنقىسى توغرىراق. ئوغۇزلاردىن بەزىلىرى مۇشۇ تۈردە ساپ تۈركلەرگە ئەگىشىدۇ.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى قىلىشقا نىيەت باغلاپ، شۇ ئىشنى قىلغىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت «اُلْ تَڤْرَتِغْلي اُلْ ol tavratïqlï ol — ئۇ ئالدىراتقىلىۋاتقان ئادەم ئۇ»، «اُلْ تَبْرَتِكْلي اُلْ ol təbrətigli ol — ئۇ تەۋرەتكىلىۋاتقان ئادەم ئۇ» دېگەنگە ئوخشاش بولىدۇ.

سۈپەتداش: «تَڤْرَتْمِشْ يِبْ tavratmïx yïp — تولانغان تانا»، «تَبْرَتْمِشْ نانْكْ təbrətmix nəŋ — تەۋرىتىلگەن نەرسە» شەكلىدە بولىدۇ.

ۋاقىت - پەيت ئىسىملىرى، ئورۇن - جاي ئىسىملىرى، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى توغرىسىدىكى قائىدە يۇقىرىقىدەك.

تَڤْرَتْغُو يِبْ tavratqu yïp — تولايدىغان تانا؛ //

تَبْرَتْكُو نانْكْ təbrətgü nəŋ — تەۋرىتىدىغان نەرسە؛

تَبْرَتْكُو يِيرْ təbrətgü yər — تەۋرىتىدىغان يەر؛

[1] يالغۇز «ق - k» ھەرپىلا ئەمەس، بەلكى «ق - k» بىلەن ئوخشاش رولدا كەلگەن «ك - k»مۇ «ى - يا»غا ئايلاندۇرۇلغان.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تَبْرَتْكُو اُغُرْ *təbrətgü ooqur* — تەۋرىتىدىغان ۋاقىت؛

تَقْرَتْغُو يِيْر *tavratoqu yər* — ئالدىرىتىدىغان يەر؛

تَقْرَتْغُو اُغُرْ *tavratoqu ooqur* — ئالدىرىتىدىغان ۋاقىت. ئوغۇزلار «تَقْرَتاسِي يِيْر *tavratasi yər* — ئالدىرىتىدىغان يەر»، «تَبْرَتاسِي اُغُرْ *təbrətasi ooqur* — تەۋرىتىدىغان ۋاقىت» دەيدۇ.

ئىككى شەخس ئارىسىدا بولغان ئىش ـ ھەرىكەتنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پېئىل يىلتىزىغا «ش – *x*» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ يِغاجْ تَبْرَتِشْدِي *ol yiqaq təbrətixdi* — ئۇ (ئۇنىڭغا) دەرەخ تەۋرىتىشپ بەردى ياكى (ئۇنىڭ بىلەن) دەرەخ تەۋرىتىشپ باقتى». «اُلْ اَنِكْ بِرْلا تَقْرَتِشْدِي *ol anin birlə tavratixdi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئالدىرىشپ باقتى، يەنى قايسىمۇ ئىتتىك ماڭمىزكىن، دەپ بەسلىشپ ئالدىراشتى».

بۇ بابقا كىرىدىغان پېئىللار بىرقانچە خىل بولىدۇ:

ئاۋۋال، ئۆزىدە «ل – *l*» ھەرپى بار بولغان پېئىللار. بۇنىڭ كۆپچىلىكى ئەسلى ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بولۇپ، «لَتْ *lat* //*lət*» قوشۇلۇش بىلەن پېئىلغا ئايلانغان//مەسىلەن: «اُلْ اَنِ اَمْلَتِي *ol ani əmlətti* — ئۇ ئۇنى ئەملەتتى، يەنى داۋالاتتى»، بۇ يەردىكى «اَمْ *əm*» سۆزى «ئەم، داۋا» مەنىسىدىدۇر: «بُغْدايْ اَتِغْ كَمْلَتِي *buqday atiq kəmlətti* — بۇغداي ئاتنى ئاغرىتتى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردىكى «كَمْ *kəm*» سۆزى «كېسەل، ئاغرىق» مەنىسىدىدۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا ھەرپلەردىن تۈزۈلگەن پېئىللار ھەر خىل بولىدۇ. بىر خىلى، تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن پېئىللار. بۇلار ئۆتكەن بابتا كەلگەن بەزى پېئىللاردەك ئەسلى تۆت ھەرپلىكتىن ئۇچ ھەرپلىك قىلىپ ئېلىنغان پېئىللار. بۇلاردا «ھەرپى لىن» چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئورنىنى تەشدىت (ھەرپ تەكرارلىنىش) ئىگىلىگەن. مەسىلەن: «اُلْ اَنِكْ يُوزِنْ تَرْمادِي *ol anin yüzin tarmadi* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىنى تارمىلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردىكى پېئىل ئەسلى تۆت ھەرپلىك، چۈنكى ئۇنىڭ بۈيرۇق شەكلى «تَرْما *tarma* — تارمىلا» دۇر. بۇ تۆت ھەرپلىك شەكىلدۇر. ئەگەر بۇ پېئىلنى ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئۆتكەن مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە ئايلاندۇرماقچى بولسا، «اُلْ اَنِ تَرْمَتِي

ol ani tarmatti — ئۇ ئۇنى تارمىلاتتى» قىلىنىدۇ. تۆت ھەرپلىك پېئىللاردا «ت – *t*»دىن ئاۋۋال كەلگەن «ھەرپى لىن» چۈشۈپ قالغان، يەنى سەن كۆرۈپ تۇرغاندەك، «ت – *t*» قوشۇلۇش بىلەنلا «ا – ئەلىف» چۈشۈرۈلۈپ،//بۇيرۇق شەكلى «تَرْمَتْ *tarmat* — تارمىلا» بولۇپ كەلگەن. «اُلْ اَنِ بَغْدادِي *ol anï baqdadi* — ئۇ ئۇنى چىرماقلىدى» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «بَغْدا *baqda* — چىرماق سال»دۇر. بۇ تۆت ھەرپلىك پېئىل بولۇپ، ئەگەر ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئۆتىدىغان پېئىل ياسالماقچى بولسا، «اُلْ اَنِكْ اَذاقِنْ بَغْدَتّي *ol anin ażakin baqdatti* — ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چىرماقلاتتى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردە «ت – *t*» قوشۇلغىنى ئۈچۈن «ا – ئەلىف» چۈشۈپ قالغان. بۇنىڭ بۇيرۇق شەكلى «بَغْدَتْ *baqdat* — چىرماقلات» بولىدۇ. يۇقىرىدىكىلەر مۇشۇ قائىدە بويىچە تۈزۈلىدۇ.

بەزىلىرى ئىسىمدىن ياسالغان پېئىللاردۇر. مەسىلەن://«اُلْ بُوزُكْ قَرْشَتّي *ol bəžüg karxatti* — ئۇ بۆزنى غەرىچلاتتى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىلنىڭ ئەسلى «قَرِشْ *karix* — غەرىچ»دۇر. شۇنىڭدەك «اُلْ اَنِ قُرْقُتّي *ol ani korkutti* — ئۇ ئۇنى قورقۇتتى» دېگەن جۈملىدىكى پېئىلنىڭ ئەسلى «قُرْقُنْجْ *korkunq*»دۇر. «اُلْ يِيرِكْ اَغْلَتّي *ol yərig aqlatti* — ئۇ يەرنى بوشاتتى» دېگەندىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى « اَغْلاقْ يِرْ *aqlaq yər* — بوش ئورۇن، خالىي يەر » دۇر. «ت – *t*» قوشۇلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى ھەرپى// چۈشۈپ قالغان.

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ كۆپىنچىسى ئىككى ئىشلىگۈچىدىن بىر نەرسىگە ئۆتىدىغان مەجبۇرىي دەرىجىدىكى پېئىللار بولۇپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىرى بۇيرۇق قىلغۇچى، بىرى ھەرىكەتنى قىلغۇچى بولىدۇ.

بۇ بابتىكى پېئىللارنىڭ بەزىلىرى تۆت ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئۆتۈمسىز پېئىل بولۇپ، ئۆتۈملۈككە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن بۇنىڭغا «ت – *t*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ سَمْرِيدِي *at səmridi* — ئات سەمرىدى»نى «اَرْ اَتِنْ سَمْرِتّي *ər atin səmritti* — ئادەم ئېتىنى سەمرىتتى»، «نانْكْ اُكْلِيدِي

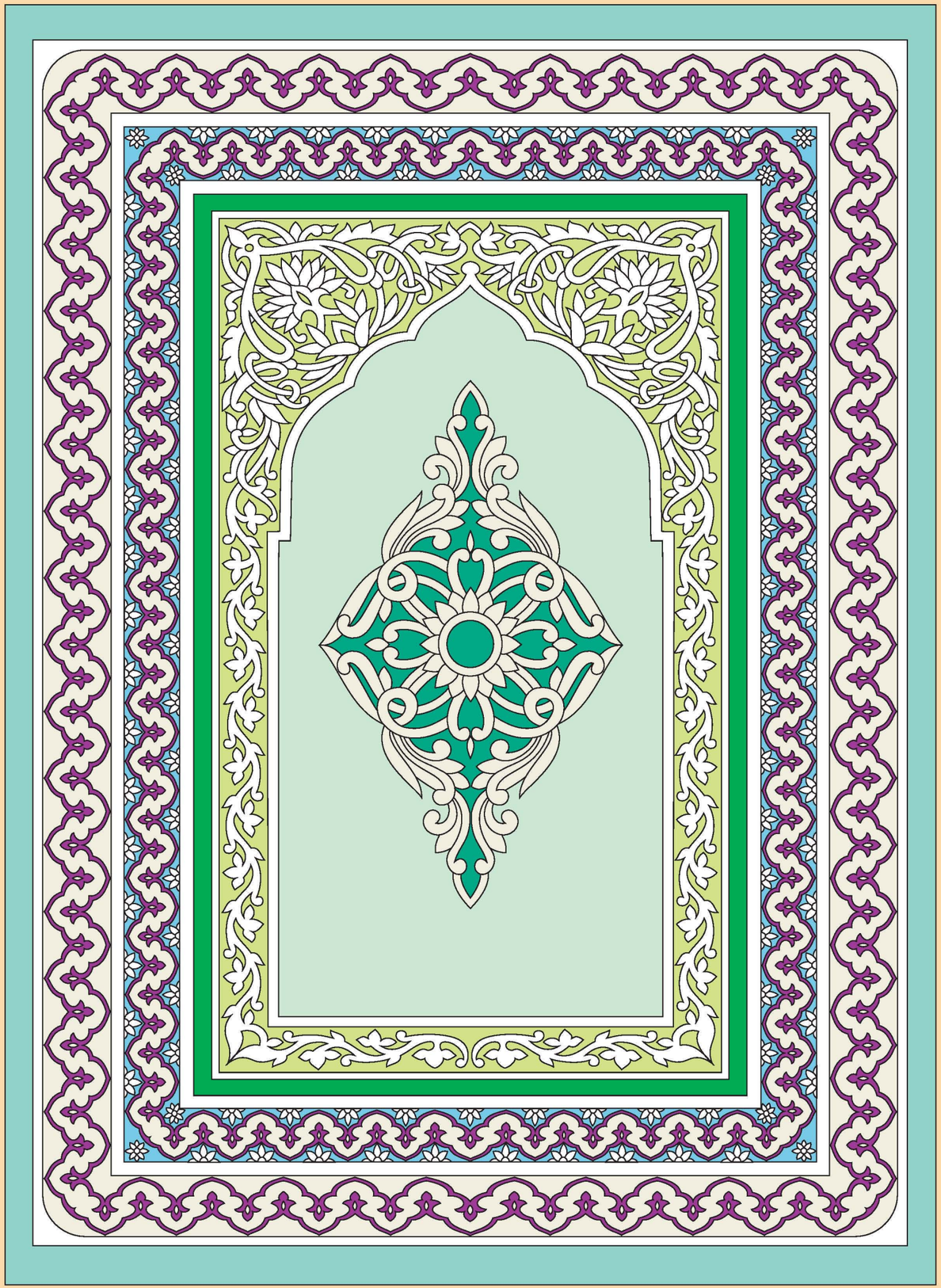

nəŋ üklidi —— نەرسە كۆپەيدى»نى «اَرْ نانكِنْ اُكْلِتِّي *ər nəŋin üklitti* —— ئادەم نەرسىسىنى (مېلىنى) كۆپەيتتى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ بابقا كىرىدىغان پېئىللارنىڭ يەنە بىر خىلى يۇقىرىدىكى مەنىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلدۈرمەي، ئۆز مەنىسىدىلا كېلىدىغان پېئىللاردۇر. مەسىلەن: «اَرْ تَفْرَتِّي *ər tavratti* —— ئادەم ئالدىرىدى »، «اُغْلانْ اُلْغَتِّـي *oqlan ulqatti* —— بالا ئۇلغايدى، يەنى چوڭ بولدى» دېگەندەك، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

خۇداغا شۈكرى، مۇزائەف بۆلۈمى تۈگىدى.

ئىككىنچى توم ئاخىرلاشتى//

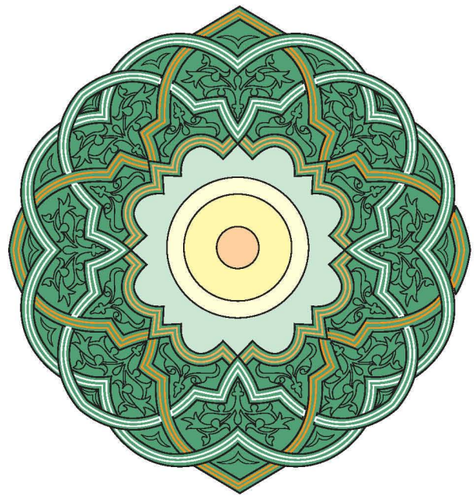

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

محمود بن الحسين الكاشغري

ديوان لغات الترك

محمود بن الحسين الكاشغري

جلد
٣

محمود كاشغري

تۈركىي تىللار دىۋانى

(دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)

ئۈچىنچى تۇم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مىسال ئىسىملار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

يَبْ yap دۈگىلەك. ھەرقانداق دۈگىلەك نەرسە. يَبْ يَرْماقْ يُوقْ — *yap yarmak yok* يېنىمدا دۈگىلەك (يەنى پۈتۈن) يارماق يوق.

يَبْ yap جاۋىغا. يُونكْ يَبْ *yuŋ yap* — يۇڭ - جاۋىغا.

يِبْ yïp يىپ.

يِبْ yïp ئات باغلايدىغان ئۇزۇن ئارغامچا. تانىمۇ «يِبْ *yïp*» دېيىلىدۇ.

يَتْ yat يادا. بۇ بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ، يامغۇر، شامال//ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار (يادا تاشلار) ياردىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، مەن بۇنى ياغمىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا، يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغانىدى،// خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى.

يَرْ yar شۆلگەي، شال. اَنِكْ يَرِي اَقْتِي *anïŋ yarï akti* — ئۇنىڭ شۆلگىيى ئاقتى.

يِرْ yïr ئىر ~ جىر، ناخشا، كۈي. اُلْ يِرْ يِرْلادِي *ol yïr yïrladï* — ئۇ ئىر ئىرلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى. بۇ سۆز كۆپىنچە ناخشىغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «ى - يـــا» ھەرپى «ا - ئەلىف»قا ئالماشتۇرۇلۇپ «اِرْ *ïr*» شەكلىدىمۇ ئېيتىلىدۇ.

يَشْ yax ئوتياش، كۆكتات. يَشْ اُتْ *yax ot* — يېڭى ۋە ياش ئوت. بۇ سۆز «يَشْ يُشْ *yax yux*» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

2 III **يُشْ** yux[1] قىستىلىش، ئوغۇزچە. بُذُونْ يُشْ بُلْدِي// *bożun yux boldi* — خەلق قىستا - قىستاڭ بولۇپ كەتتى.

يِشْ yïx ئېگىزلىك[2]. اَرْتْ يِشْ *art yïx* — ئۆر ۋە ئېنىش. اِيـنْ *ən* — ئەن، ئېنىش. اَرْتْ *art* — داۋان.

يُقْ yuḳ يۇق، قاچا يۇقى. بۇ سۆز «يُقْ يَقْ *yuḳ yaḳ* — يېقى - يۇقى» شەكلىدە جۈپ سۆز بولۇپمۇ كېلىدۇ.

يُقْ yoḳ يۇقىرى، ئېگىز، دۆڭ. يُقْ يِيرْ *yoḳ yər* — ئېگىز يەر، دۆڭ يەر.

يُكْ yük يۈك، ئارتىق. بِرْ يُكْ بُغْدايْ *bir yük buqday* — بىر ئارتىق بولغۇدەك بۇغداي. بۇ سۆز ئېغىرلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەنىلەردىمۇ كېلىدۇ.

3 III **يُلْ** yul بۇلاق. جُقْرَما يُلْ *qoḳrama yul* — قاينار بۇلاق، سۈيى ئېتىلىپ چىقىدىغان بۇلاق.//

يِلْ yïl يىل. بِيرْ يِلْ كَجْتِي *bir yïl kəqti* — بىر يىل ئۆتتى.

يَمْ yam خەس، ئەخلەت، چاڭ - توزان. كُوزْكا يَـمْ تُشْـتِي *kəzgə yam tüxti* — كۆزگە چاڭ - توزان كىرىپ كەتتى.

يَـمْ yəm تېتىتقۇ، دورا - دەرمەك. اُوتْ يَـمْ *ot yəm* — دورا - دەرمەك. بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

يِنْ yin يىن. قُوىْ يِنِي *ḳoy yini* — قوي يىنى.

يِنْ yin ئىن. اَرْسْلانْ يِنِي *arslan yini* — ئارسلان ئىنى. تۈلكە ۋە باشقا يىرتقۇچلارنىڭ ئىنىمۇ «يِنْ *yin*» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تِلْكُو اُوزْيِنِكا اُورْسا اُذُوزْ بُلُورْ *tilkü əz yinigə ürsə użuz bolur*

تۈلكە ئۆز ئىنىغا ئۈرسە قوتۇر بولۇر.

بۇ ماقال ئۆز قەبىلىسىنى يامانلىغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُـشْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز سۆزلەرنىڭ تەرتىپىنى نەزەردە تۇتۇپ ۋە بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ يەردىكى كەسرىنىڭ كېيىن قويۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئىزاھىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، زەممىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

[2] «يِشْ *yïx*» سۆزى بۇ يەردە «الصُـعُودْ — ئېگىزلىك» دەپ، يازما نۇسخا 506 - بەتتە ۋە «اَرتْ يِـشْ» جۈپ سۆزىدە « الهُبُورْ — ئېنىش» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ يەردە «اِيْن *ən* — ئېنىش»نىڭ «يِشْ» ئورنىدا كەلتۈرۈلۈشى ئۇنىڭ ھەقىقەتەن «ئېنىش» مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسىمۇ، بىز ئەينىنى ساقلىدۇق.

قُشْ قُرْتْ قَمُغْ تِرِلْدِي *ḳux ḳurt ḳamuq tirildi*

4 III اَرْلِكْ تِشِي تِيرِلْدِي// *ərkək*[1] *tixi tərildi*

اُكُرْ اَلِبْ تَرِلْدِي *ügür alïp tarïldï*

يِنْقا يَنا كِرْكُسُوزْ *yïnḳa yana kirgüsüz*

[قۇش - قۇرتلار ھەممىسى تىرىلدى،
ئەركەك - چىشىلىرى توپلىنىشتى،
ئۈيۈر بولۇپ تارقىلىشتى،
يەنە ئىنىگە كىرمەس بولۇشتى.] //

باھارنى تەرىپلەپ شۇنداق دەيدۇ: قۇش - قۇرتلار باھارنىڭ يۇمشاق شامىلى بىلەن يەنە قايتا تىرىلدى، ئەركەك - چىشىلىرى توپلىنىشتى، توپ -توپ بولۇپ// تارقىلىشتى، ئۇلار ئىنىگە قايتىپ كىرمەيدىغان بولدى.

5 III بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى يېزىقتا مەنقۇس بابىغا كىرگۈزۈپ، تەلەپپۇزدا يۇمشىتىش مۇمكىن بولسىمۇ، توغرىسى مۇشۇ[2].

فَعْل fə'l، فُعْل fu'l، فِعْل fi'l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

يَرْبْ yarp مەھكەم، پۇختا. يَرْبْ نانْكْ *yarp nəŋ* — مەھكەم، پۇختا نەرسە.

يَرْبْ yarp ئادەم خۇشاللانغاندا پەيدا بولىدىغان يۈز ئوچۇقلۇقى. اَنِـكْ يَـرْبِي يَزِلْـدِي *anïŋ yarpï yazïldï* — ئۇنىڭ چىرايى ئېچىلدى، يەنى خۇشاللىقىدىن ئۇنىڭ

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَرْلك» دەپ يېزىلغان. بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىغا قارىغاندا، بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ئەسلىدە «اَرْكَكْ» يېزىلىپ، كېيىن «اَرْلك» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەنىكەن. بىز بۇ سۆزنىڭ «تِشِي *tixi*» سۆزى بىلەن قارىمۇ قارشى مەنىدىكى سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە ئەرەبچە «فَاجتَمَعَ الذَّكَـرُ وَلْأُنْـثٰى» ئىبارىسى بىلەن بېرىلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ترانسكرىپسىيىدە «*ərkək*» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ يەردە يۇقىرىدىكى «يت، يب، ير، يل، ين» شەكلىدە بېرىلگەن سۆزلەرنى «يات، ياب، يير، ييل، يين» شەكلىدىمۇ يېزىش مۇمكىنلىكى، لېكىن ئاپتورنىڭ قىسقا شەكلىنى مۇۋاپىق تاپقانلىقى كۆرسىتىلگەن.

يۇزدىكى قورۇقلار يوقىلىپ كەتتى.

يُرْتْ yurt يۇرت؛ كونا ئىمارەت ئىزلىرى، خارابە.//

يَلْتْ yalt تىك. يَلْتْ قَيا *yalt qaya* —— تىك قىيا. ھەر قانداق تىك نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يُـــرْجْ yurq خوتۇننىڭ ئىنىسى، يەنى ئەرنىڭ قېيىنىنىسى. ئەرنىڭ ئىنىسى بىلەن خوتۇننىڭ ئىنىسى پەرقلەندۈرۈلىدۇ، خوتۇنغا نىسبەتەن، ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك ئۇكىسى «اِنِ *ini*» بولىدۇ، يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولسا، «اِجِـــي *iqi*» دېيىلىدۇ، ئەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى «سِـــنِكِلْ *siŋil*» دېيىلىدۇ، ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى «اَكا *əgə*» دېيىلىدۇ. ئەرگە نىسبەتەن خوتۇننىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى «بَلْدِزْ *baldïz*» بولىدۇ، ئۆزىدىن چوڭ قىز قېرىندىشى «اَكا *əgə*» دېيىلىدۇ.

يُنْـــدْ yund ئات، يىلقا. بۇ «تۆگە» دېگەن سۆزگە ئوخشاش بىرلىككىمۇ، كۆپلۈككىمۇ ئىشلىتىلىۋېرىدىغان ئورتاق ئىسىم. يُنْدْ اَتِي يِيارْ *yund əti yïpar* —— ئات گۆشى ئىپار، يەنى ئات گۆشى ئىپاردەك خۇش پۇراق. پىشۇرۇلۇپ سوۋۇتۇلغاندا، ئۇنىڭدىن ئىپاردەك بىر خۇش پۇراق كېلىدۇ.

يُنْـــدْ yund يۇنىد. تۇركىلەرنىڭ يىلنامىسىدىكى ئون ئىككى مۇچەل// يىلىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بۇ «يُنْدْ يِلِي *yund yïlï* —— ئات يىلى» دېيىلىدۇ.

بۇ باب تىل ئۇچى تاۋۇشلىرى ۋە لەۋ تاۋۇشلىرى (ب، م، و، ر، ل، ن) دىن تەركىب تاپقان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىلدىكى ئىسىملار ئاز.

فَعَلْ fəəl، **فَعُلْ** fəul، **فَعِلْ** fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يُذْتْ yużut كېرەكسىز؛ پەسكەش، ئەبلەخ. يُذْتْ نانْـــكْ *yużut nəŋ* —— كېرەكسىز نەرسە. بىر ئادەمنى تىللىغاندىمۇ «يُذْتْ *yużut*» دېيىلىدۇ.

يَشْتْ yaxut يوشۇرۇن. يَشْتْ نانكْ *yaxut nəŋ* —— يوشۇرۇلغان نەرسە. بۇ سۆز «يَشْـــتْ بَكْـــتْ *yaxut bəkït* —— يوشۇرۇن - ياپىتا» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

يِكِتْ yigit يىگىت. ھەر نەرسىنىڭ يېشى.//

يَمَتْ yəmət ھەئە، ماقۇل مەنىسىدىكى بىر سۆز. «ى – يـــا»// ھەرپى «ا – ئەلىف»قا ئالماشتۇرۇلۇپ «اَمَتْ *əmat*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

يَنُتْ yanut بەدەل. بىر نەرسىنىڭ باراۋىرىگە بېرىلگەن ھەق.

يَسِجْ yasïq ئوقيا ئوقىنىڭ ياپىلاق ۋە ئۇزۇنچاق ئۇچى.

يِغَجْ yïoqaq يىغاچ ~ ياغاچ.

يِغَجْ yïoqaq ئەر كىشىنىڭ تاناسىل ئەزاسى.

يِغَجْ yïoqaq ياغاچ ~ ئاغاچ (كونا يول ئۆلچىمى)، پەرسەخ. بِيرْ يِغَجْ يِيرْ *bir yïoqaq yər* —— بىر پەرسەخ يەر.

يِغَجْ yïoqaq ياغاچ، دەرەخ. «اُزُمْ يِغاجِي *üzüm yïoqaqi* —— ئۈزۈم ياغىچى (تەك)»، «يَغـــاقْ يِغـــاجِي *yaoqak yïoqaqi* —— ياڭاق دەرىخى» دېيىلگەن سۆزلەرمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنى «ا – ئەلىف» بىلەن «يِغاجْ» شەكلىدە يېزىش تېخىمۇ ياخشى.

يُغَجْ yuoqaq دارىنىڭ، ئېقىنىنىڭ ئۇ قىرغىقى، نېرىقى قېتى. ئادەم بىر تەرەپتە تۇرغاندا، ئۇنىڭ روبىروسى «يُغَـــجْ *yuoqaq* » بولىدۇ. «يُغَـــجْ كَجْـــتِمْ *yuoqaq kəqtim* —— ۋادىنىڭ ئۇ//تەرىپىگە ئۆتتۈم» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَغِرْ yaoqïr يېغىر. ھايۋانلارنىڭ دۈمبىسىدە بولىدىغان يېغىر. يَغِرْلِغْ اَتْ *yaoqïrlïoq at* —— يېغىر ئات، يېغىرى بار ئات.

يُگُرْ yügür تېرىق. «اُگُرْ *ügür*»مۇ دېيىلىدۇ.

يُمُرْ yumur ھايۋانلاردا بولىدىغان سوقۇر ئۇچەي.

يُلَرْ yular جۈلار، نوختا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُنْدْ باشِنْ يُلارْلَبْ كَنكْلدِي —— *yund baxïn yularlap kəŋildi* ①

ئاتنىڭ بېشىنى نوختىلاپ يە.

① بۇ سۆزنىڭ يېزىلىشىدا ئېنىقسىزلىق بار. بەسىم ئاتالاي بۇ سۆزنى «باغلا، زەنجىرلە» مەنىسىدىكى «كَنكَلْدِي» بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلىدۇ. بىزمۇ شۇ بويىچە تىرانسكۇبىسىيە بەردۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئاتنىڭ بېشىنى پىشۇرۇپ يېمەكچى بولسىڭ، قاچىماسلىقى ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇنى نوختىلاپ باغلا، ئاندىن ئۇنى يېگىن. بۇ ماقال ئاتتىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇنى پۇختا ساقلاشقا، بوش قويماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَتِزْ yatïz ئەنلىك. ھەرقانداق كەڭ نەرسە. «يَتِزْ قَذِشْ *yatïz qažïx* —— ئەنلىك قېيىش»، «يَتِزْ يِرْ *yatïz yər* —— ئېتىز يەر، كەڭ يەر» دېگەن سۆزلەر مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَغِــزْ yaqïz قوڭۇر. قىزىل بىلەن قارا ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل رەڭ. يەرنىڭ رەڭگى شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ، «يَغِزْ يِرْ *yaqïz yər*» دېيىلىدۇ. يَغِــزْ اَتْ *yaqïz at* —— قوڭۇر ئات، قارا تورۇق ئات.

يَفُزْ yavuz ياۋۇز، يامان.

يُمُزْ yumuz: يُمُزْ اَرْ *yumuz ər* —— دوغلاق ئادەم.

يَمِزْ yamïz يىرىق. دوۋسۇننىڭ ئىككى يېنى، ئىككى ساغرىنىڭ قورساققا تۇتاشقان يېرى.

يَرِشْ yarïx بەيگە، ئات بەيگىسى. اُلْ اَتْ يَرِشْــتِ *ol at yarïxtï* —— ئۇ ئات چاپتۇرۇشتى، ئات بەيگىسىگە چۈشتى.

يَرِشْ yarïx ئۇلىشىش. ئىككى كىشىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مال ئۇلىشىش.

يَغِشْ yaqïx قۇربانلىق. يەنى ئىسلامدىن بۇرۇنقى تۈركلەرنىڭ/بىرەر ئىش يۈزىسىدىن ياكى تەڭرىگە يېقىنلىقنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بۇتلارغا/ئاتاپ سويىدىغان قۇربانلىقى.

يَقَشْ yavax ياۋاش. يَقَشْ كِشِي *yavax kixi* —— ياۋاش كىشى. كۆنۈك ھايۋانلارغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُلْدَشْ بِلا يَرَشْغِلْ قَرْشِبْ اَدِنْ اُدُرْما
بَكْ تُتْ يَقَشْ تَقاغُو سُقْلِنْ يَزِنْ اَدرما
koldax bilə yaraxqïl karxïp adïn ədürmə
bək tut yavax takaqu süvlin yazïn ədərmə

[قولدىشىڭنى ھۆرمەت قىل، باشقىلارنى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن قويما، ياۋاش توخۇيۇڭنى چىڭ تۇت، جاڭگالدىكى قىرغاۋۇلنى ئىزدىمە.]

نەسىھەت قىلىپ شۇنداق دەيدۇ: بىر كىشى بىلەن ھەمسۆھبەت بولساڭ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىل، ھەممە ئىشتا ئۇنىڭغا مۇۋاپىقلاشقىن، ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشما، باشقىلارنى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن كۆرمە: ئۇيۇڭدىكى توخۇغا ئوبدان قارا، ئۇنى قاچۇرۇپ قويۇپ، جاڭگالدىكى قىرغاۋۇلنى ئىزدەپ يۈرمە.//

يُفُشْ yüvüx يېقىن كىشىلەرگە مال ۋە كىيىم ـ كېچەك بىلەن ياردەم بېرىش. بۇ ئىش كۆپىنچە كېلىن يۆتكەلگەندە بولىدۇ. يەنى كېلىننىڭ جابدۇپ ئۈزىتىدىغان چاغدا ئۇنىڭ يېقىنلىرى كېلىننىڭ ھۆرمىتى يۈزىسىدىن ئۆزلىرىگە چۈشكەن سوۋغىلارنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُفُشْ لِكْ كَلِنْ كُذاكُو يَفَشْ بُلُورْ *yüvüxlig kəlin küzəgü yavax bulur*
تارتۇقلانغان كېلىن ياۋاش كۆيۈ تاپار.

ئۆز يېقىنلىرىنىڭ بەرگەن سوۋغىلىرى بىلەن ئىززەتلەنگەن كېلىن خۇشخۇي ۋە ئېغىر ـ بېسىق كۆيۈگە ئىگە بولىدۇ. چۈنكى، ئۇ مالدار كېلىننى تاپقانلىقتىن ئۇنىڭغا ھۆرمەت كۆرسىتىدۇ.

يُمُــشْ yumux ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ كىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئەلچىلىك. پەرىشتىنى «يُمُشْــجِي *yumuxqi*» دېيىشمۇ مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن. چۈنكى، پەرىشتە مەنسىدىكى «مەلەك» سۆزى ئەرەبچە ئەلچىلىك مەنىسىدىكى «اَلُوكَــة» سۆزىدىن ئېلىنغان. تۈركلەر «مەلەك» دېگەن ئىسىمنى پۈتۈنلەي بىلمەيدۇ.

يَمِشْ yəmix يېمەش، مېۋە. بۇ ئورتاق ئىسىم بولۇپ، ئومۇمەن دەرەختىكى مېۋىگە، يەنى ھۆل مېۋىگە ئېيتىلىدۇ.

يَتِغْ yatïoq ياتاق، ياتىدىغان جاي. اَنِ يَتِغْنْــدا تُتْغيلْ *anï yatïoqïnda tutoqïl*// —— ئۇنى ياتقىدا تۇت، يەنى ئۇنى ئۇخلاۋاتقان ئورنىدا تۇت.

يِذِغْ yïžïoq يىدىغ، سېپىق. ھەرقانداق سېپىق نەرسە.

يِذِغْ: yïžïoq ot *yïžïoq ot* —— ئادراسمان. قەشقەر تىلىدا. ئۇچ ۋە بارسخان تىللىرىدا «الدُّرك[1] *əldrük*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار «يُوزْ اَرْلِكْ *yüz ərlik*» دەيدۇ.

[1] بۇ سۆز بۇ يەردە «الدُّرك» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 622 ـ بەتتە «الدرك» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز كېيىنكىسىگە ئاساسلىنىپ «*əldrük*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق. چۈنكى، بۇ يەردىكى ۋەزن ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ھەرپىلەرنىڭ ساكىنلىق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

يُـــذُغْ yuzuoq كاساپەت، بىراۋنىڭ كاساپىتىگە كىرىتىش. اَنِـــكْ يُـــذُغِي تُقْنْـــدِي *aniŋ yuzuoqi tukindi* — ئۇنىڭ كاساپىتى ئۇنىڭغا تەگدى، يەنى بىراۋنىڭ گۇناھىدىن باشقا بىراۋ بالاغا قالدى.

يُذُغْ yuzuoq بالىلارنى تىللىغاندا ئېيتىلمىدىغان بىر سۆز، پەسكەش، ئەبلەخ. كەنچەكچە. بۇ سۆز «يُذُتْ *yuzut*» سۆزىگە ئوخشاش.

يَرَغْ yaraoq پۈرسەت، ئىمكان، پەيت.// ماقالدا مۇنداق كەلگەن: //

اِيشْ يَراغِنْدا سَرْتْ اَسِغِنْدا *ix yaraoqinda sart asioqinda*

ئىش پەيتىدە، سودىگەر پايدىدا.

ئىش پەيتىگە باقىدۇ، سودىگەر پايدىغا. سودىگەر پايدىنى كۆرسە، ئەك ياخشى كۆرگەن نەرسىسىنىمۇ سېتىۋېتىدۇ.

يِشغْ yïxïoq قېيىش، تاسما؛ قېيىشتىن ئۆرۈلگەن ئارغامچا.

يَقُـــغْ yavuoq يۇقىرىدىن قىيان دومىلىتىپ چۈشۈرگەن تاش پارچىلىرى. ئادەم ياكى ئېيىق تاغ ئۈستىدە ماڭغاندا پەسكە دومىلاپ چۈشكەن تاش پارچىلىرىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَقِغْ yak,ïoq مەلھەم. ئىششىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جاراھەتلەرگە يېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ماي دورا.

يَلِغْ yalïoq قۇش تاجىسى. «تَقُـــقْ يَلِغِـــي *takuk yalïoqi* — خوراز تاجىسى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَلِغْ yalïoq يايل ~ ياي، ئاتنىڭ يالى. «يالْ *yal*»مۇ دېيىلىدۇ. توغرىسى «يِيلْ *yəl*»دۇر.

يُلُغْ yuluq پىدا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

مِنكْ كِشِي يُلُغِي بُلُبْ اُوزُنكا *miŋ kixi yuluoqi bolup өzüŋə*

بَرْكَلَرْ اُوزُنْ اَنِكْ كُوزِنكا// *bərgələr өzün aniŋ kөziŋə*

[مىڭ كىشى پىدا بولۇپ (ئۇنىڭ) ئۆزىگە،

بەرگۈسىدۇر ئۆزىنى (جېنىنى) ئۇنىڭ كۆزىگە.]

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitab.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مىڭلاپ كىشىلەر ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنى پىدا قىلىدۇ، ئۇنىڭ كۆزلىرىنى كۆرۈش بىلەن جانلىرىنى بېرىدۇ.

«اُوزْ *өz*» سۆزى بۇ شېئىردا «جان» مەنىسىدە كەلگەن. بۇ سۆزنىڭ خەلق تىلىدا قانداق مەنىلەردە ئىشلىتىلىشىنى ئۆز ئورنىدا بايان قىلغانمەن.

يِلِغْ yïlïoq ئىللىق، ئىلمان. يِلِـــغْ سُـــوفْ *yïlïoq suv* — ئىلمان سۇ. ئىسسىق بىلەن سوغۇق ئارىسىدىكى ھەرقانداق ئىللىق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَلِغْ yalïoq ئېگەرنىڭ ئالدىنقى ۋە ئارقا قاشلىرى. بۇلارنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىش ئۈچۈن ئالدىنقى قاش «اُنكْدُنْكِي يَلِـــغْ *өŋdünki yalïoq*»، كەينى قاش «كِيـــدِنْكِي يَلِـــغْ *kədinki yalïoq*» دېيىلىدۇ.

يَنِغْ yanïoq قوسۇق. اُلْ يَنِغْ يَنْدِي *ol yanïoq yandi* — ئۇ كۆپ قوستى.

يَنِغْ yanïoq يېنىش، تەھدىت. بَـــكْ يَنِغْنْـــدا تُشْما // *bəg yanïoqinda tuxma* — بەگنىڭ تەھدىتىگە (غەزىپىگە) ئۇچرىما، دۇچ كەلمە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَتُقْ yatuk, ئىككى خىل نەرسىدىن توقۇلغان رەخت. بۇنىڭ ئۈرۈشى يۇك يېپتىن، ئارقىقى پاختا يېپتىن بولىدۇ.

يَتُقْ yatuk, تاشلانغان، ئۇنتۇلغان. يَتُقْ نانكْ *yatuk, nəŋ* — تاشلانغان ۋە ئۇنتۇلغان نەرسە. ھۇرۇنلارنى «يَتُقْ كِشِي *yatuk, kixi*» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. ئوغۇزلار ئارىسىدا ئۆز شەھىرىدىن باشقا يەرگە چىقمايدىغان، ئۇرۇش قىلمايدىغان بىر قىسىم كىشىلەر بار. بۇلارمۇ «يَتُـــقْ *yatuk,*» دېيىلىدۇ، «تاشلانغانلار، ھۇرۇنلار» دېگەن بولىدۇ.//

يَتِقْ yatïk, ياتاق. ياتىدىغان ۋە ئۇخلايدىغان جاي. اَنِ يَتِقِنْدا تُتِّي *ani yatïk,inda tutti* — ئۇنى ياتىقىدا، ئۇخلاۋاتقان يېرىدە تۇتتى.

يَرُقْ yaruk, يورۇق. يَرُقْ يِيْر *yaruk, yər* — يورۇق يەر. يَبْ يَرُقْ نانكْ *yap yaruk, nəŋ* — يوپيورۇق نەرسە.

يَرُقْ yaruk, يېرىق. يەر، تام، تاغ، ئەينەككە ئوخشاش نەرسىلەر ۋە باشقىلاردىكى يېرىق، دەز. بُو اَيَقْ نِكْ يَرُقِي بارْ // *bu ayak,niŋ yaruk,ï bar* — بۇ ئاياق(قاچا)نىڭ يېرىقى بار.

يَرِقْ yarïk, جەڭلەردە كىيىلىدىغان زەنجىرلىك ۋە تەڭگىلىك ساۋۇتنىڭ ھەر ئىككىسىگە ئىشلىتىلىدىغان ئورتاق ئىسىم. بۇلار پەرقلەندۈرۈلۈپ، زەنجىرلىك ساۋۇت «كُبـــا يَرِقْ *küpə yarïk,*»، تەڭگىلىك تۆمۈر ساۋۇت «سايْ يَرِقْ *say yarïk,*» دېيىلىدۇ.

يُرِقْ yorïk, راۋان. يُرِقْ تِلْ *yorïq til* — راۋان تىل.

يُـرِقْ yorïk, خۇلق، مىجەز، خۇي - پەيل، مۇئامىلە. اَنِـكْ يُرِقِـي نَتَـكْ كِشِـي بِـلا *anïŋ yorïqï nətəg kixi bilə* — ئۇنىڭ خۇلقى، كىشىلەر بىلەن مۇئامىلىسى قانداق؟

يُرِقْ yorïk, يۇرۇش؛ ئېقىش. اَتْ يُرِقِي نَتَكْ *at yorïqï nətəg* — ئاتنىڭ يۈرۈشى قانداق.

سۇ ۋە باشقىلارنىڭ ئېقىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَرِقْ yarïk, يېرىق. يوتىنىڭ گەۋدىگە، ئىككى يانپاش سۆڭىكىنىڭ توققۇز كۆزگە تۇتاشقان

يېرى. بۇ «يَرِلْدِي نانكْ *yarïldï nəŋ* — نەرسە يېرىلدى» ئىبارىسىدىكى «يَرِلْدِي *yarïldï*» سۆزىدىن ئېلىنغان. بۇ يەردە ئىككى پۇتنىڭ بىرى ئوڭغا، بىرى سولغا ئايرىلىدۇ.

يَزَقْ yazak, ئوتلاق، يايلاق. ياغما ۋە توخسى تىللىرىدا.

يَزُقْ yazuk, يېشىك، يېشىكلىك. يَـزُقْ اَتْ *yazuq at* — يېشىكلىك ئات، باغلاقتىن يېشىلىپ كەتكەن ئات. ھەرقانداق نەرسىنىڭ باغلاقتىن يېشىلىپ كېتىشىگە ۋە كىشەندىن بوشاپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَـزُقْ yazuk: يَزُقْ اَتْ *yazuq ət* — كۆزدە ھەر خىل دورا - دەرمەكلەر بىلەن قورۇتۇپ قويۇلۇپ، ئەتىيازدا يېيىلىدىغان قاق گۆش. بۇ «يازْ اُقْ يِ *yaz oq yə*» ئەتىيازدىلا يە» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان. چۈنكى، ئەتىيازدا ماللار ئورۇقلايدۇ، مۇشۇنداق گۆشى بار كىشى ئەتىيازدىمۇ سېمىز گۆش يەيدۇ.

يَزُقْ yazuk, گۈناھ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُوتْ تُتُنْسُزْ بُلْماسْ يِكِتْ يازُقْسُزْ بُلْماسْ

ot tütünsüz bolmas yigit yazuqsuz bolmas

ئوت تۈتۈنسىز بولماس، يىگىت گۈناھسىز بولماس.

يىگىتلەر گۈناھ ئۆتكۈزۈپ جەمئىيەتنەكچى بولغاندا، مۇشۇ سۆز بىلەن ئۆزرە سورىلىدۇ.

يَسِقْ yasïk, يا قېپى. تورۇكچە. بۇ سۆزنى ئوغۇز ۋە قىپچاقلار // بىلمەيدۇ. ئۇلار بۇنى «قُرْمانْ *qurman*» دەيدۇ.// ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُبْرَقْ يَسِقْدِنْ تُوزْلُغْ يا جِقارْ *uprak yasïkdïn tozluq ya qïkar*

ئۇپرىغان يا قېپىدىن مەزمۇت يا چىقىدۇ.

بۇ خۇددى ئەرەبلەرنىڭ «تَرىٰ الرَّجُلَ النَّحيفَ فَتَزْدَرِيهِ وَفِي اَثْوابِهِ اَسَـدٌ مَزِيـدٌ» دېگىنىگە ئوخشايدۇ.

يُلَقْ yulak, كىچىك بۇلاق. «يُلْ يُلَـقْ *yul yulaq*» سۆزى شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭدا «ل – *l*»غا «ق – *q*» ھەرپى قوشۇلغان[1]. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَقْتُرُرْ كُوزُمْ يُلاقْ *akturur közüm yulaq*

تُشْ قِلُرْ اُرْدَكْ يُغاقْ *tüx kïlur ordək yuqaq //*

[كۆزۈمدىن(ياش) بۇلاق(بولۇپ) ئاقىدۇ،

(ئۇنىڭغا) ئۆردەك - يۇغاق(لار) چۈشىدۇ.]

كۆزۈمدىن بۇلاقتەك ئاققان ياش كۆللەرگە ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭغا ئۆردەك ۋە باشقا سۇ قۇشلىرى چۈشىدۇ.

يُلَقْ yolak, چىغىر يول. چۆل - باياۋانلاردا بولىدىغان يالغۇز ئاياغ يول.

يُلَقْ yolak, يوللۇق. يُلَـقْ بَـرْجِنْ *yolaq barqïn* — يوللۇق يىپەك رەخت. شۇنىڭدەك ھەرقانداق سىزىقلىرى ۋە يوللىرى بولغان نەرسىمۇ «يُلَـقْ *yolaq*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «يُولَقْ *yolaq*» دۇر.

يِتُكْ yitük يىتكەن، يوقالغان نەرسە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِتُكْلِكْ اَناسِي قُويُنْ اَجارْ *yitüklig anasï koyun aqar*

نەرسە يوقاتقان (كىشى) ئانىسىنىڭ قوينىنىمۇ ئاختۇرىدۇ.

بۇ ماقال نەرسە يوقاتقان كىشىنىڭ ئۇنى ھەرقانداق يەردىن ئىزدەشكە ھەقلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ئېيتىلىدۇ.

يِتِكْ yitig ئىتتىك. يِتِكْ بِجـاكْ *yitig piqak* — ئىتتىك پىچاق. قىلىچ ۋە قىلىچقا

[1] بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاي باسما ۋە يازما نۇسخىلاردا «يُلَقْ»نىڭ ئەرەبچە ئىبارىسى «وَالْقـافُ مُحَلَّقَـةٌ بِـاللَّامِ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇنىڭدىن ھېچ مەنە ئۇقۇلمايدۇ، توغرىسى «وَالْقـافُ مُنْحَفَـةٌ بِـاللَّامْ -"ل – *l*" غا "ق – *q*" قوشۇلغان» بولۇشى كېرەك، دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تېپىپ، شۇنداق تەرجىمە قىلدۇق.

ئوخشاش ئىتتىك نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.//

يِتِكْ yətik يېتۈك. يِتِــكْ اَرْ *yətik ər* —— قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم، ھەر ئىشقا يېتىشىدىغان، چېۋەر ئادەم.

يُرَكْ yürək يۈرەك. يُرَكْلِكْ *yürəklig* —— يۈرەكلىك، قورقماس.

يُرُكْ yərük ئۆرۈك، تەبىر. تُوشْ يُرُكِي *tüx yərüki* —— چۈش ئۆرۈكى، چۈش تەبىرى.

يُرُكْ yərük تەبىر. سۆزنىڭ تەبىرى، مەنىسى، سۆزنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى. سُــوزْ يُرُكِــي *söz yərüki* —— سۆز تەبىرى، سۆز مەنىسى.

يِرُكْ yərük يېرىق، دەز. يِرُكْ اِشْلارْ *yərük ixlər* —— يېرىلغان ئايال، پاسىلى بۇزۇلغان ئايال. يِــرُكْ نانــكْ *yərük nən* —— يېرىلغان، دەز كەتكەن نەرسە، ئۇزۇنىسىغا يېرىلىپ ھۆسنىنى يوقاتقان ھەرقانداق نەرسە.

يِرُكْ yərük كەمتۈك، پۇچۇق.

يُزُكْ yüzük ئۈزۈك، بارماققا سېلىنىدىغان ئۈزۈك.

يِزاكْ yəzək قوشۇننىڭ ئالدىدا يۈرىدىغان چارلىغۇچى قىسىم، ئاۋانگارت ئەترەت.// 22 III

يَنِكْ yənik يېنىك.

يَسُلْ yasul يېسىي، ياپىلاق. يَسُلْ تاغْ *yasul taoq* —— ياپىلاق تاغ. يۇقىرىدىن تۆۋەنلەپ چۈشكەن كەڭ يالپاق يەرمۇ « يَسُلْ *yasul* » دەپ ئاتىلىدۇ.

يَشِلْ yaxil يېشىل، توق يېشىلغا «يَبْ يَشِلْ *yap yaxil* —— ياپيېشىل» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سۆز «يُشُلْ *yuxul*» سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ «يَشِلْ يُشُلْ *yaxil yuxul*»مۇ دەپ ئاتىلىدۇ.

يَذِمْ yažim كۆرپە، توشەك.// تُولُــكْ يَــذِمْ *tülüg yažim* —— يۇڭلۇق كۆرپە. بۇ تۇپ سۆز ئەمەس. 452

يَــرِمْ yarim يارىم ~ يېرىم. اَلْمِــلا يَرِمِــي *almila yarimi* —— ئالمىنىڭ يېرىمى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَرِمْ yarim يېرىندى، ئۈزۈنىسىغا يېرىلغان نەرسىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى. بُتِــقْ يَرِمِــي *putik yarimi* —— شاخ يېرىندىسى. بۇنىڭ ئەسلى «يېرىلماق»دۇر.

يِشِــمْ yixim ساپما. سوغۇق ئۆتمەسلىكى ئۈچۈن ئايىغ كىيىم ئۈستىگە تىزغىچە كىيىۋالىدىغان ئۆتۈككە ئوخشاش نەرسە.

يِغِمْ yïqïm يىغىم، دۆۋە. يِغِــمْ تُبْــراقْ *yïqïm toprak* —— يىغىم تۇپراق، يىغىلغان، دۆۋىلەنگــەن توپــا. «م – *m*» ھەرپــي «ن – *n*» ھەرپــىنىڭ ئورنىغــا ئالمىشىپ كەلگەن. 23 III

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يَلِمْ yalïm: يَلِمْ قَيا *yalïm kaya* —— تىك قىيا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَلِمْ سُوزُكْ اُقْسا بُلْماسْ يَلِمْ قَيا يِقْسا بُلْماسْ

təlim sözüg uqsa bolmas yalïm kaya yïqsa bolmas

كۆپ سۆزنى چۈشەنگىلى بولماس، تىك قىيانى يىقىتقىلى بولماس.

بۇ ماقال سۆزنى ئۇزارتماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَلِمْ yəlim يېلىم. پەي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يېپىشتۇرىدىغان يېلىم. بېلىق يېلىمى «يَرُقْ يَلِمْ *yaruk yəlim*» دەپ ئاتىلىدۇ.

بَينْ yəpin[1] توق قىزىل، قېنىق قىزىل. لەيلىقازاق گۇلىنىڭ/رەڭگىدىكى ھەرقانداق نەرسىگىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قِلِنُو بِلْسا قِزِلْ كَذارْ يَرانُو بِلْسا يَشِلْ كَذارْ

kilinu bilsə kizil kəzər yaranu bilsə yaxil kəzər

قىلىقلىنايى دېسە قىزىل كىيەر. يارىنايى دېسە يېشىل كىيەر[2].

خوتۇنلار ئېرىگە جىلۋىلىنىپ كۆرۈنمەكچى (قىلىق چىقارماقچى) بولسا، قىزىل يېپەك كىيىم كىيىدۇ؛ ئەركىلەپ يارانماقچى بولسا، يېشىل يېپەك كىيىم كىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەر خوتۇنىنى ياخشى كۆرىدۇ، دېمەكچى.

يَتَنْ yatan ئوق ئېتىش ئۇچۇن ياغاچتىن ياسالغان ياي، كامالەك.

---

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بَينْ» شەكلىدە يېزىلغان.مۇشۇ جايدىكى سۆزلەرنىڭ «ب» بىلەن باشلانمىغانلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا، بۇ سۆز خاتا يېزىلغان بولۇشى ئېھتىمال. بىسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىدا: «بۇ سۆز بِيْكِنْ ياكى بِيْكِلْ سۆزىدىكى ك ھەرپى چۈشۈپ قالغاندىن كېيىنكى شەكلى بولۇشى ئېھتىمال» دېيىلگەن. بىز بۇ سۆزنىڭ كەلگەن ئورنى ۋە باش ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغىنىغا قاراپ بۇ يەردە «ي – يا» بىلەن «ب - *b*»نىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭ «*bayïn*» ئەمەس، بەلكى «*yapün*» ياكى «*yapin ~ yabin*» بولۇش ئېھتىمالى چوڭ دېگەن خۇلاسىگە كەلدۇق ۋە «*yapin*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

② مىسال قىلىپ ئېلىنغان ماقالدا «*yapin*» سۆزى يوق. بەلكىم ماقالدىكى «قِزِلْ» سۆزىنى بۇ سۆز بىلەن مەنىداش دەپ ئىشلەتكەن بولسا كېرەك.

يَتَنْ yatan ياتاق. پاختا ئاتقۇچىنىڭ ياتىڭى.

يَرِنْ yarïn تاغاق سۆڭىكى. تۈركىلەردە شۇنداق بىر ماقال بار:

يرِنْ بُلْغَنْسا اِيلْ بُلْغَنُورْ *yarïn buloqansa ǝl buloqanur*

تاغاق سۆڭىكى بۇلغانسا، يۇرتقا پاراكەندىچىلىك/چۈشىدۇ.①

يُرُنْ yurun يۇرۇن ~ ژۇرۇن، يىپەك رەخت پارچىسى. «يُرُنْ يُقا *yurun yuqa*» دېگەن سۆزمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان②.

يَشِنْ yaxïn چاقماق. تۈركىلەردە:

كِمِنْكْ بِلا قاشْ بُلْسا يَشِنْ يَقْماسْ *kimiŋ bilǝkax bolsa yaxïn yaqmas*

كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ.

دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بار. قاشتېشى ئاق، سۈزۈك بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۈزۈك قىلىپ سالىدۇ. بۇ ئۈزۈكنى سېلىۋالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ تەبىئىتى شۇنداق، بۇ تاشنى/بۆزگە ئوراپ ئوتقا تاشلىغاندا، بۆزمۇ، تاشمۇ كۆيمەيدۇ. بۇ سىنالغان. ئۇسسىغان ئادەم ئۇنى ئاغزىغا سالسا، ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ./

يِغِنْ yïoqïn يىغىم، دۆۋە. يِغِنْ تُبْراقْ *yïoqïn toprak* — يىغىم تۇپراق. يىغىلغان، دۆۋىلەنگەن توپا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَقِنْ yaqïn يېقىن. يَقِنْ يِرْ *yaqïn yǝr* — يېقىن يەر. يَقِنْ اَرْ *yaqïn ǝr* — يېقىن ئادەم، تۇغقانلاردىن يېقىنى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

① يازما نۇسخىدا بۇ ماقالدىكى «يَرِنْ بُلْغَنْسا *yarïn buloqansa*» ئىبارىسىنىڭ ئەرەبچىسى بېرىلمىگەن. بىز تېكىست بويىچە تەرجىمىسىنى قوشتۇق.

② بۇ سۆزگە مىسال قىلىپ كەلتۈرۈلگەن «يُرُنْ يُقا *yurun yuqa*»نىڭ ئەرەبچىسى بېرىلمىگەن. بىز بۇ ئىككى سۆزنى مەنىداش تەركىبلەردىن قۇرۇلغان جۈپ سۆز دەپ قارىدۇق. «يۇرۇن ~ ژۇرۇن» سۆزى تىلىمىزدا ھازىرمۇ «ئۇزۇنىسىغا يىرتىلغان رەخت ياكى يىپەك رەخت پارچىسى» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ ۋە كۆپىنچە پېرىخونلۇق لېكسىكىسى دائىرىسىدە كۆرۈلىدۇ.

يَقِنْ يَغُقْ كُرْمَذِبْ نائْكِنِي كُذُرْ *yakïn yaquk kǝrmažip nǝŋni kǝžür*

قَذَشْ تَبا اِتْ كِبِي قِينكُرُو بَقارْ *kažax taba it kǝbi kïŋru bakar*

[يېقىن - يوۋۇقلىرىنى كۆرمەستىن مالنى كۆرىدۇ،
ئۆز قېرىندىشىغا ئىتقا ئوخشاش ھۇمىيىپ قارايدۇ.]

كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاپانىڭ ئازلىقىنى كەتكەنلىكى تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئادەملەر يېقىنلىرىنى، تۇغقانلىرىنى نەزەردە تۇتمايدۇ، مال ۋە دۇنيانىلا بېرىلىپ، سۆڭەكتىن قىزغانغان ئىتقا ئوخشاش، ئۆز يېقىنلىرىغا قىڭغىر كۆز بىلەن قارايدۇ./

يِكَنْ yikən يەكەن.

يَلِنْ yalïn يېلىن، يالقۇن. اُوتْ يَلِنِي *ot yalïnï* — ئوت يېلىنى، ئوت يالقۇنى.

يُلُنْ yulun يۇلۇن.

يِلِنْ yǝlin يېلىن. بايتال يېلىنى. ھەممە تۈياقلىق ھايۋانلارنىڭ يېلىنلىرىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيِغْ yayïoq ئالاڭغۇ. يَيِغْ كِشِي *yayïoq kixi* — ئالاڭغۇ ئادەم، ھېلى ئۇنىڭغا، ھېلى بۇنىڭغا مايىل بولۇپ تۇرىدىغان ئادەم.

يَيِقْ yayïk: يَيِقْ كِشِي *yayïk kixi* بۇ سۆزمۇ يۇقىرىدىكى مەنىدە. بۇ سۆز خۇددى «بِشِغْ اَتْ *pïxïoq ǝt*» ئىبارىسىدىكى «بِشِغْ *pïxïoq*» سۆزىنىڭ «بِشِقْ *pïxïk*» دېگەن شەكلى بولغىنىغا ئوخشايدۇ./

يِم[①] yitim زىغىر ئۇرۇقى. بۇ كۈنجۈتكە ئوخشايدۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن قىزىلراق بولىدۇ، يېغى چىراغقا ئىشلىتىلىدۇ.

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپىگە چېكىتمۇ، ھەرىكىمۇ قويۇلمىغان. بىز يېسىم ئاتالاينىڭ شىمالىي تۈركىي تىللاردا بۇ سۆزنىڭ «*yitin*» شەكلىدە ساقلىنىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى ئىزاھىنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، «*yitim*» دەپ ئالدۇق.

باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يَبا yaba ھۆل ۋە نەم نەرسە. ئوغۇزچە.

يَبِي yapï نەمدەي، ئېگەر ياستۇقى. چىگىلچە.

يَرُو yaru: يَرُو يَلِمْ *yaru yəlim* — يار يېلىم.

يُرا yərə چۆرە. بىر نەرسىنىڭ چۆرىسى، ئەتراپى. ئوغۇزچە.

يَزِي yazï يېزىق، يېزىق يەر، بوشلۇق، ئوچۇقچىلىق.

يَسِي yasï يېسسى، ياپىلاق. يَسِي نانكْ *yasï nəŋ* — يېسسى نەرسە.

يَغِي yaoqï يېغا، دۈشمەن.//

يَڤا yava ياۋا. ئوغۇزلارنىڭ بىر قەبىلىسى. بۇ سۆزنىڭ «و – ۋاۋ» بىلەن «يَـوا *yawa*»، «ا – ئەلىف» بىلەن «اَڤا *ava*» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان شەكىللىرىمۇ بار.

يَفا yava ئاقتىكەن.

يَفا yava: يَفا يِيرْ *yava yər* — سوغۇق تەگمەيدىغان يەر، ئىللىق يەر، دالدا يەر.

يَقا yak̦a ياقا. كىيىمنىڭ ياقىسى.

يَقِي yak̦ï: يَقِي يُقِـي اَرْ *yak̦ï yuk̦ï ər* — يېقى - يۇقى ئادەم. خۇشامەتچى، يالاقچى ئادەم.

يَقُو yak̦u يامغۇرلۇق. بۇنىڭ ئەسلى «ياغْقُو *yaoqk̦u*» بولۇپ، ئاددىيلاشتۇرۇلغان.

يِكِي yigi زىچ. يِكِي يِغاجْ *yigi yïoqaq* — شاخلىرى بىر - بىرىگە چىرمىشىپ ئۆسكەن دەرەخ.//بەزىدە «ك – *g*» چۈشۈرۈلۈپ « يِي يِغاجْ *yi yïoqaq*» شەكلىدىمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. يِكِي تِيشْ *yigi tïx* — ئاراشسىز، زىچ چىش. تُونْ يِكِي تِكْ *ton yigi tik* — توننى زىچ قىلىپ (قىسىپ)//تىك. تىكىشكە «يِي *yi*» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئەسلى «يِكِي *yigi*»دۇر.

يَلا yala يالا، تۆھمەت. نېپىز قاتلىما نانمۇ «يَلاجِي يُغا *yalaqï yuoqa* — تۆھمەتچى نان» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ناننىڭ نېپىزلىكىدىن قول تېگەر - تەگمەيلا ئوشتۇلۇپ، ئۇۋىلىپ كېتىشىگە قاراپ ئېيتىلغان. شۇڭا، ناۋاي كىشىلەرنى بۇنى سەن سۇندۇردۇڭ، دەپ ئەيىبلەيدۇ.

III 29

454

III 30

يُلا yula چىراغ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكْما اِيڤَتْ اَشْقا كُرُبْ تُرْغِلْ اَلا *təgmə əvət ïxk̦a*[1] *kərüp turoqïl ala*
جَقْمَقْ جَقِبْ اِيڤْسا قَلِي اُذِيورْ يُلا // *qak̦mak̦ qak̦ïp əvsə k̦alï užïnur*[2] *yula*

[(بىر) ئىشنى كۆرگىنىڭدە ئالدىراپ كىرىشمە، ئويلىنىپ تۇرۇۋال،
(چۈنكى)چاقماق چېقىپلا(چىراغ يېقىشقا) ئالدىرىسا، چىراغ ئۆچۈپ قالىدۇ]

ئالدىراشلىق بىلەن بىر ئىشقا كىرىشمە، ئىشقا كىرىشىدىغان ئەپلىك پەيتنى بايقاپ ئويلىنىۋال، چاقماقنى چېقىپلا چىراغنى ياقماقچى بولغان كىشى ئالدىرىغانلىقتىن چىراغنى ئۆچۈرۈپ قويىدۇ.

يَلُو yəlü جىيلە. قۇلۇنلارنى باغلايدىغان ئارقان. يايلاقتا بىيە سېغىلىدىغان چاغدا قۇلۇنلار ئاشۇنداق ئارقانغا باغلاپ قويۇلىدۇ، بىيىلەر سېغىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرىدۇ.

يَمُو yəmu «جۇمۇ» دېگەن مەنىدىكى بىر سۆز. سَنْ بَرْغِلْ يَمُو *sən baroqïl yəmu* — سەن بارغىن جۇمۇ. بۇنىڭ ئەسلى « يَهْ *yəh̦* » بولۇپ، «ماقۇل» دېگەن مەنىدە، «مۇ *mu*» سوئال قوشۇمچىسى.

يَنا yana يانا ~ يەنە. يَناكَلْدِي *yana kəldi* — يەنە كەلدى.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيا yaya ساغرا. بۇ سۆز پەقەت ئادەمنىڭ ساغرىسىغىلا ئىشلىتىلىدۇ.//

يَوا yawa ئاقتىكەن. بۇ بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، سۈيىنى تۇتماچقا قۇيسا، تۇتماچقا

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَشْقا *axk̦a*» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن «اِشْقا *ïxk̦a*» بولغىنىنى توغرا تاپتۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اُذِيورْ» شەكلىدە «ن – *n*» ھەرپى چېكىتسىز يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ «ئۆچىدۇ» دېگەن مەنىسىگە ئاساسەن « *užïnur* » دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

31 III

32 III

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

رەڭ بېرىدۇ. يۇمشاق «ف - v» بىلەن «يَڤا yava»مۇ دېيىلىدۇ.

يَوا yawa ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بولغان «يَڤـا yava» نىڭ يەنە بىر خىل ئېيتىلىشى. شۇنىڭدەك ئوغۇزچە سوغۇق تەگمەيدىغان دالدا يەرگىمۇ، مەن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، «يَفا يِرْ yava yər» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «و - ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق «ف - v»غا ئالماشتۇرۇلغان.

فَعْلَلْ fə'ləl شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يَتِي[1] yətti يەتتى ~ يەتتە. ساناقتا يەتتە. «يَتِي قَتْ كُوكْ yətti qat kök — يەتتە قات ئاسمان» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.//

يُولِجْ yuwlïq تىۋىت.

يُوغا yuwqa قاتلىما نان.

يَيْغُقْ yayquq بايتال ئەمچەكلىرىنىڭ ئۇرۇپى. بەزىلەر بۇنى «يَـزْغُقْ yazquq» مۇ دەيدۇ.

قىپچاقچە.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىكى «ت» غا تەشدىت قويۇلمىغان. بىز بۇنىڭ بۇ بابنىڭ ۋەزنىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «yətti» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

فَعالْ faal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَنُوتْ yanut جاۋاب. سُوزْ يَنُوتِي söz yanutï — سۆزنىڭ جاۋابى.//

يَنُوتْ yanut بەدەل. بىر نەرسىنىڭ باراۋىرىگە بېرىلگەن ھەق.

يِغاجْ yïoqaq يىغاچ ~ ياغاچ. تۆت تىلدا. بۇنىڭ «يِغَجْ» شەكلىمۇ بار.

يِپارْ yïpar ئىپار (قاتتىق «ب - p» بىلەن).

يُلارْ yular جۈلار، نوختا.

يَمارْ yamar يامار. بىر يەرنىڭ نامى. بۇ يەردىن «يَمارْ سُوڤِي yamar suvï» ناملىق بىر دەريا ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ ياباقۇ چۆللىرىدىكى چوڭ بىر ۋادى.

يَداغْ yadaoq ياياق، پىيادە.

يَـراغْ yaraoq پۇرسەت، ئىمكان، پەيت. اِيـشْ يَراغِـي ix yaraoqï — ئىشنىڭ پەيتى، يۈزلىنىشى[1]. بۇنىڭ «يَرَغْ» شەكلىمۇ بار.

يَماغْ yamaoq ياماق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بَرْجِنْ يَماغي//بَرْجِنْقا قَرِشْ يَماغي قَرِشْقا

barqïn yamaoqï barqïnqa qarïx yamaoqï qarïxqa

يىپەكلىك ياماق يىپەك رەختكە، يۇڭ ياماق يۇڭ رەختكە (لايىق كېلىدۇ).

بۇ ھەر نەرسە ئۆز جىنسىغا لايىق بولۇشى كېرەك، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

يِراقْ yïraq يىراق. يِراقْ يِرْ yïraq yər — يىراق يەر. تۇغقان ۋە باشقىلارنىڭ يىراق بولغانلىرىغىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ مىسال ئەرەبچىدە «اُنْظُرْ فُرْصَةَ الْاَمْرِ وَجِهَتَـهُ — ئىشنىڭ پەيتىگە ۋە يۈزلىنىشىگە قارا» دېيىلگەن. بىز تەرجىمىدە تۈركي تېكىستنى ئاساس قىلدۇق.

اُغْرَغِمْ كَنْدُو يِراقْ — *oqraqim kəndü yirak*

بُلْنَدِي مانِ قَراقْ — *bulnadi məni karak*

[نىشانىم ئۆزى يىراق (ئىدى)،

قارا كۆزلەر مېنى ئەسىر قىلدى.]

نىشانىم (باربدىغان يېرىم) يىراق ئىدى، سۆيۈملۈكۈمنىڭ قارا كۆزلىرى مېنى ئەسىر قىلىپ، يولۇمنى توسۇپ قويدى.

يَغاقْ yaqak ياڭاق.//

يَغُوقْ yaquk يېقىن. يَغُوقْ يِرْ *yaquk yər* — يېقىن يەر. تۇغقانلار (يىراق - يېقىن تۇغقانلار)غىمۇ «يَقْ يَغُوقْ *yak yaquk*» دېيىلىدۇ.

يُنـــاقْ yonak ئېشەك، ئۇي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش هايۋانلارنىڭ ئۇچىلىقىنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان نەرسىلەر.

يَماكْ yəmək يەمەك. تۇركىي قەبىلىلەردىن بىرى. بىزنىڭ نەزىرىمىزدە ئۇلار قىپچاقلار، هالبۇكى قىپچاق تۇركىلىرى ئۆزلىرىنى باشقا بىر قەبىلە، دەپ هېسابلايدۇ.

يَغانْ yaqan پىل. ئىككى تىلىنىڭ بىرىدە. ئادەملەرگىمۇ «يَغانْ تِكـــينْ *yaqan təgin* — ياغان تېگىن» دەپ ئات قويۇلىدۇ.

يُغُونْ yoqun//يوغان. هەر نەرسىنىڭ يوغىنى.

يِـــلانْ yilan يىلان. اُقْ يِـــلانْ *ok yilan* — ئوقيىلان. ئادەم ۋە باشقىلارغا ئۆزىنى ئاتىدىغان يىلان. يِلانْ يِلي *yilan yili* — يىلان يىلى. تۇركىلەرنىڭ يىلنامىسىدە ئون ئىككى مۇچەل يىلىدىن بىرىنىڭ ئېتى.

يَمانْ yaman يامان. هەر نەرسىنىڭ يامىنى. يَمانْ اِيكْ *yaman ig* — ماخاۋ كېسىلى.//

فَعْلٰى fə'la شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

يَلْپِ yalpi يالپا، يالپاق ~ ياپىلاق. يَلْپِي نانكْ *yalpi nəŋ* — ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان، تېپىز تاۋاققا ئوخشاش ياپىلاق نەرسە.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يَرْتُو yartu تارىشا. شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ، ئۇستىگە خەت يېزىلىدىغان تاختىمۇ «يَرْتُـــو *yartu*» دېيىلىدۇ.

يِرْجُو yərqü قەبرە.

يُرْجِي yorqi يولباشلىغۇچى، يولچى.

يِنْجُو yinqü ئۇنچە. كېنىزەكلەرمۇ «يِنْجُو *yinqü*» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُوتُلُكْ يِنْجُو يِيْردا قَلْماسْ — *ətlüg yinqü yərdə kalmas*

تۆشۈك ئۇنچە يەردە قالماس.

يەنى تۆشۈك مارجان يەردە قالمايدۇ، ئۇنى ئالىدىغان بىرى چىقىدۇ. بۇ ماقال كېنىزەكلەر قىز پېتىچە تۇرىۋەرمەيدۇ، ئۇلارغىمۇ ئۆيلىنىدىغان ئادەم چىقىدۇ، دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئوغۇز ۋە قىپچاقلار//«ى – ي» هەرپىنى «ج – *j*»غا ئالماشتۇرۇپ «جِنْجُو *jinqü*» دەيدۇ.

يُغْدُو yoqdu جوغدا. تۆگىلەرنىڭ ئېڭىكى ئاستىدىكى ئۇزۇن يۇڭى.

يِكْدا yigdə جىگدە.

يَمْدُو yamdu دوۋسۇن.

يُنْدِي yundi يۇندى ~ يۇيۇندى.

يَبْرِي yapri تۇز، تۇزلەك. يَبْرِي يِرْ *yapri yər* — تۇز ۋە كەك يەر.

يَبْرِي yapri سالپاك. يَبْرِي قُلاقْ *yapri kulak* — سالپاك قۇلاق.

يَشْرُو yaxru يوشۇرۇن. اُلْ يَشْرُو كَلْدِي *ol yaxru kəldi* — ئۇ يوشۇرۇن كەلدى. يَشْرُو اِيشْ *yaxru ix* — يوشۇرۇن ئىش.

يُغْرُو yoqru تۆگىنىڭ ئۇزۇن يۇڭلىرى. بەزىدە «يُغْـــرُوىْ *yoqruy*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ سۆزدىكى «ر – *r*» هەرپى «د – *d*»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدىكى «عَكَرَةٌ» ۋە عَكَدَةٌ» دېگەنگە ئوخشاش.//

يَغْـــرُو yaqru يېقىن؛ ئۆپچۆرە، يېقىن ئەتراپ. اُلْ اَنكَـــرْ يَغْـــرُو يُرِيمـــاسْ *ol aŋar yaqru yorimas* — ئۇ ئۇنىڭغا يېقىن يولىمايدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يَقْـــرُو *yakru*» شەكلىدە «ق – *k*» بىلەن كېلەتتى، «غ – *q*» بىلەن «ق – *k*» نىڭ چىقىش ئورنى بىر - بىرىگە يېقىن بولغانلىقتىن، «غ – *q*» هەرپى

«ق — ķ»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدىكى «يَقْـرُبْ» سۆزىنىڭ «يَقْرُو» دەپ ئىپتىلغىنىغا ئوخشاش. بۇنىڭدىمۇ «و» ھەرپى «ب» نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

يُغْرِي yooqrï قاچا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَشْ تَتِغِي تُوزْ يُغْرِينْ يِيماسْ — *ax tatïoqï tuz yooqrïn yəməs*

ئاشنىڭ تاتقى//تۇز بىلەن، لېكىن تۇزنى قاچىلاپ

(بىر قاچىغا ئايرىم قۇيۇپ) يېگىلى بولماس.

257

بۇ ماقال كىشىلەرنى ھەرقانداق ئىشتا تېجەشلىك بولۇشقا ئۇندەپ ئىپتىلىدۇ.

يَقْرِي yakrï ئىچ ماي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِشْرِلُورْ يَقْرِي قِياقْ — *pïxrïlur yakrï kïyak*

تُشْغُرُرْ يُغْرِي جَناقْ// — *toxqurur yooqrï qanak//*

III 40

[ئىچ ماي، قايماقلار ئېرىتىلىدۇ،

قاچا ـ ئاياقلار توشقۇزۇلىدۇ.]

ئىچ ماي، قايماقلار ئېرىتىلىدۇ، قاچا ـ ئاياقلار توشقۇزۇلىدۇ.

يَخْشِي yahxï ياخشى. ھەر نەرسىنىڭ ياخشىسى. يَخْشِي نانْ *yahxï nən* — ياخشى نەرسە. يَخْشِي اِيشْ *yahxï ïx* — ياخشى ئىش.

يَرْشِي yarxï بىر نەرسىنىڭ يېرىمى تېگىدىغان ئادەم؛ بۇ سۆز بىر نەرسىنىڭ يېرىمىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. اَنِكْ يَرْشِيسِي بُو *anïŋ yarxïsï bu* — بۇ ئۇنىڭ يېرىمى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا تامْ يَرْشِي *ol mənïŋ birlə tam yarxï* — ئۇ مەن بىلەن تام قوشنا، ئۆيلىرىمىزنى تام ئايرىپ تۇرىدۇ.

يَفْغُو yavoqu ياپغۇ. ئاددىي خەلقتىن بولۇپ، خاقانىدىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان.

يَفْغُو yavoqu ياپغۇ. بارسىغانغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. بۇ شەھەرگە يېقىن بىر داۋانمۇ «يَفْغُو اَرْتْ *yavoqu art* — ياپغۇ ئارت» دېيىلىدۇ.//

III 41

يُفْغا yuvoqa ئاسراندى ئوغۇل.

يَلْغـــا yaloqa: قَـــرا يَلْغـــا *kara yaloqa* — قارا يالغا. تۈرك يۇرتى بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى تىك داۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَرا مُونكْ كَلْمَكِنْجا قَرا يَلْغا كَجْما

kara muŋ kəlməginqə kara yaloqa kəqmə

قارا كۈن كەلمىگۈچە قارا يالغا كەچمە.

بېشىڭغا قارا كۈن چۈشمىگۈچە قارا يالغاندىن ئۆتمە، چۈنكى ئۇ يەر تىك بولۇپ، ھەر ۋاقىت قار ـ مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ.

يَلْغُو yaloqu ئەخمەق. ئوغۇزچە.

يَلْقِـــي yəlvi سېھىر. يَلْقِيچِـــي *yəlviqi* — سېھىرچى، سېھىرگەر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَلْقِنْ اَنِكْ كُوزِي — *yəlvin aniŋ kəzi*

يَلْكِنْ اَنِكْ اُوزِي// — *yəlkin aniŋ əzi//*

تُولُنْ اَيِنْ يُوزِي — *tolun ayïn yüzi*

يَرْدِي مَنِنْكْ يُوراكْ — *yardï mənïŋ yürək*

[ئۇنىڭ كۆزى سېھىرلىك،

ئۇنىڭ ئۆزى مۇساپىردۇر،

يۈزى تولۇن ئايدەك،

(ئۇنىڭ بېقىشلىرى) مېنىڭ

يۈرىكىمنى ياردى.]

42 III

سۆيۈملۈكىنى تەرىپلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇنىڭ كۆزلىرىدە سېھىر بار، ئۇ شۇنىڭ بىلەن (مېنى) ئۆۋلايدۇ، ئۆزى مۇساپىردۇر، يۈزى تولۇن ئايدەك، بېقىشلىرى بىلەن يۈرىكىمنى ياردى.

يُفْقا yuvqa يۇپقا. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَناسِي تَفْلُكْ يُفْقا يَبارْ اُغْلِي تَتِكْ قُشا قَبارْ

anasï təvlüg yuvqa yapar oqlï tətik qoxa qapar

ئانىسى ھېيلىگەر يۇپقا ياپار، ئوغلى زېرەك قوشلاپ ئالار.

ئانىسى ئوغلىنى ئالداپ ھېيلە ئىشلىتىپ، ناننى يۇپقا ياپىدۇ. ئوغلىمۇ زېرەكلىك بىلەن يۇپقا ناننى (ئاغزىغا) قوشلاپ سالىدۇ.//بۇ ماقال ئىككى زېرەك كىشىنىڭ بىر ـ بىرىگە تەڭ كەلگەنلىكىگە ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

458

يُپْقــــا yupḳa يۇپقا. بۇنــڭ «ف – v» بىلەن ئېيتىلىدىغان شەكىلمۇ بار. «ب – p» ھەرپى «ف – v» ھەرپى//بىلەن ئالماشقان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدىكى «أُسْرُفٌ» سۆزىنىڭ «أُسْرُبٌ»، «مَصْطَبَةٌ» سۆزىنىڭ «مَصْطَفَةٌ» شەكلىدە كەلگىنىگە ۋە «پانِيذْ»نىڭ ئەرەبچىلەشتۇرۇلۇپ «فانيذ» قىلىنغانلىقىغا ئوخشاش.

يِلْقِي yïlḳï ئىرقارا. چوڭ مىللارغا بېرىلگەن ئورتاق ئىسىم.

يَرْما yarma يارما. يَرْما يُوغا *yarma yuwoɣa* — بىرخىل قاتلىما نان. ئۇزۇنسىغا يېرىلغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يَغْمــــا yaoɣma ياغما. تۈركىلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئېتى. بۇلار «قَــــرا يَغْمــــا *ḳara yaoɣma* — قارا ياغما» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

يَغْما yaoɣma ياغما. تىرازغا يېقىن بىر يېزىنىڭ ئېتى. بۇ سۆز يۇقىرىدىكى سۆزدىن كەلگەن.

يَلْما yalma يېپىنچا، يامغۇرلۇق. پارسلار بۇنى تۈركىلەردىن ئېلىپ «يَلمــه *yəlmə*» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ. ئەرەبلەر پارسلاردىن ئېلىپ «يَلْمَــقْ» شەكلىدە قوللىنىدۇ. ئەرەبلەر «ھ – ḥ»نى «ق–ḳ»غا ئايلاندۇرغان. بۇ خۇددى ئەرەبچىدە «كَنْــدَه» سۆزىنى «خَنْدَقٌ»، «يَرَه» سۆزىنى//«يَرَقٌ» دېگەنگە ئوخشاش. ئەرەب شائىرلىرىدىن ذُوالرُّمَّة نىڭ «كَأَنَّهُ مُتَقَبِّي يَلْمَق» مىسرىسىدا بۇ سۆز ئەرەبچىلەشتۇرۇلگەن. ھېچكىم بۇ سۆزنى تۈركىلەر پارسلاردىن ئالغان دېيەلمەيدۇ. چۈنكى، مەن بۇ سۆزنى ئەڭ يىراق چېگرىدا ياشىغۇچى قارا تۈركىلەردىنمۇ ئاڭلىغانىدىم. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قار ـ يامغۇر كۆپ ياغقاچقا، ئۇلار باشقىلارغا قارىغاندىمۇ يامغۇر يېپىنچىلىرىغا كۆپرەك موھتاج ئىدى.

يَزْنا yəznə يېزنە. ئاچىسىنىڭ ئېرى.

يِكْنا yignə يىگنە. تۆمۈنە «تَمَنْ يِكْنا *təmən yignə*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆز

يُمْغِي yumoɣï توپلانغان، كۆپ؛ ھەممە. يُمْغِي نانىڭْ *yumoɣï nəŋ* — توپلانغان، كۆپ نەرسە. كِشِي يُمْغِي كَلْدِي *kixi yumoɣï kəldi* — كىشىلەرنىڭ ھەممىسى توپلىشىپ كەلدى.//

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فَعَالِي fəali شەكلىدە ھەر خىل ھەربىكلىك سۆزلەر بابى

يَلاجــــي yalaqï يالىچى، يالىخور، يالا چاپلايدىغان. يَلاجــــيِ اَرْ *yalaqï ər* — يالا چاپلايدىغان ئادەم. قاتلىما ناننىڭ بىر خىلىغىمۇ «يَلاجى يُوغا *yalaqï yuwoɣa*» دېيىلىدۇ. چۈنكى، ئۇ بىرەر نەرسىگە تېگىر ـ تەگمەيلا ئوشتۇلۇپ، سۈنۈپ كېتىدۇ.

يُبــــاغُو[1] yubaoɣu يوپۇتۇلىدىغان. يُبــــاغُو اِيــــشْ *yubaoɣu ix* — يوپۇتۇلىدىغان ئىش، بىلەمسىلىككە سېلىنىدىغان ئىش.

يُرِيغُو yorïoɣu يۆلەك. يُرِيغُو يِيْر *yorïoɣu yər* — يۆرىدىغان يەر، يۆلەك. بۇ سۆز ئورۇن ـ جاي ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ، ۋاقىت ـ چاغ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

يِراغُو yïraoɣu چالغۇچى، سازەندە؛ ناخشىچى.//

يَشاغُو yaxaoɣu ياشايدىغان. بُو اَرْ اُلْ اُزُونْ يَشاغُو *bu ər ol uzun yaxaoɣu* — بۇ ئۇزۇن ياشايدىغان ئادەم. بۇ سۆز ئورۇن ـ جاي ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ، ۋاقىت ـ چاغ ئىسمى بولۇپمۇ كېلىدۇ.

يَماغُو yamaoɣu يامىلىدىغان. بُو تُونْ اُلْ يَمــــاغُو *bu ton ol yamaoɣu* — بۇ يامىلىدىغان تون.

يَباقُو yabaḳu ياباقۇ. تۈركىلەرنىڭ بىر قەبىلىسى.

يَبــــاقُو yabaḳu يۇلما، چىگىچ. يۈڭ ۋە جاۋغىنىڭ چىگىچى. باشتىكى چاچنىڭ چىگچىلىنىپ قېلىشىغىمۇ «يَباقُو بُلْدِي *yabaḳu boldï*» دېيىلىدۇ.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يُباغُو» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنى بۇ يەردىكى سۆز تەرتىپى ۋە مەنىسىگە ئاساسەن، يازما نۇسخا 480ـ بەتتىكى «يُبادِي *yubadï*» پېئىلىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ «*yubaoɣu*» دەپ ئالدۇق.

يَبـــاقُو yabak̦u: يَبـــاقُو سُـــڤِي *yabak̦u suvï* — ياباقۇ سۈيى. قەشقەر تاغلىرىدىن باشلىنىپ، پەرغانە ۋە ئۆزكەنتكە ئاقىدىغان سۇ.

يُلاكُو yələgü يۆلەنچۈك، تىرەك. يُلاكُو نانكْ *yələgü nəŋ* — يۆلەنچۈك، يۆلىنىدىغان نەرسە.

يَنِيكُـــو yənigü يەڭگىيدىغان. بُـــو اُراغُـــتْ اُلْ يَنِيكُـــو *bu uraqut ol yənigü* — بۇ يەڭگىيدىغان خوتۇن. //

III 47

فَعْلانْ fə'lan شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَبْجـــانْ yapqan شىۋاق. بۇ سۆزنىڭ «يَڤْجـــانْ *yavqan*» دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار. بۇ خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن «ب – *p*»نىڭ «ف – *v*»غا ئالمىشىشى توغرىسىدىكى قائىدىگە ئوخشاش.

يِمْشانْ yəmxən قىپچاق يۇرتلىرىدا ئۆسىدىغان بىر خىل ياۋا مېۋىنىڭ ئېتى.

يَڤْغانْ yavoqan: يَڤْغان اَشْ *yavoqan ax* — گۆشسىز ئاش.

يَلْغـــانْ yaloqan يالغان. بۇ سۆز بەزىدە سۈپەت ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىدۇ. يَلْغـــانْ كِشـــي *yaloqan kixi* — يالغانچى كىشى. يَلْغانْ سُوزْ *yaloqan səz* — يالغان سۆز.

يِلْغُونْ yïloqun يۇلغۇن.

يِـــبْكِينْ yəpkin توق قىزىل، قېنىق قىزىل. يِـــبْكِينْ نانـــكْ *yəpkin nəŋ* — توق قىزىل نەرسە.

يَلْكِـــنْ yəlkin يۈگۈرۈك، تېز يۈرەر؛ چاپارمەن؛ مۇساپىر. // يَلْكِنْ اَتْلِـــغْ *yəlkin atlïoq* — تېز يۈرەر، تېز ئاتلىق. ئوغۇزلار «ى – يا»نى «ا – ئەلىف»كە ئالماشتۇرۇپ «اَلْكِنْ *əlkin*» دەيدۇ.

III 48

يَمْلانْ yamlan يالمانتاقتاق.

فَعِيلانْ fəilan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يَتِيكانْ yətikən يەتىكەن، يۇلتۇزى، چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى.

يَسِيمانْ yasïman سۇ تۆكۈلگەندە بوغۇزىدىن بۇلدۇقلاپ ئاۋاز چىقىدىغان تار ئېغىزلىق كوزا.

يَلِيمانْ yalïman تۇشمۇ تۇشتىن قىلىنغان ھۇجۇم، باسقۇنچىلىق ھۇجۇمى.

فَعَنْلِي fəənli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يُنِنْدِي yonïndï يونۇپ چىقىرىۋېتىلگەن نەرسە، قىرىندى.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلغانلار تۈگىدى//

III 49

تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْ fə’ləl ۋە فَعَلال fə’lal شەكلىدە
ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يَبْغُتْ yapoqut يۇقۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر سېلىنىپ تىكىلگەن تۆشەك، كۆرپە.

يَبْتَجْ yaptaq كېپىنەك تون. // پادىچىلار قار ـ يامغۇردىن ساقلىنىش ئۈچۈن يېپىنىۋالىدىغان يەڭسىز تون.

يَبْغُجْ yapoquq ئېشەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھايۋانلارنى ھەيدەشتە ئىشلىتىلىدىغان تاياق.

يَسْغاجْ yasoqaq يېسى تاختا، ئاشتاختا، نانتاختا. بۇنىڭ ئەسلى «يَسى يِغاجْ yasï yïoqaq» — يېسى ياغاچ»دۇر.

يَغْمُرْ yaoqmur يامغۇر. بۇ سۆز «يَمْغُرْ yamoqur» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

III 50

نَحاما اُبْرَقْ كَذُكْ // اَرْسا يَغْمُرْقا يَرارْ

nəqəmə uprak kəžük ərsə yaoqmurka yarar

چاپان قانچىلىك كونا بولسىمۇ يامغۇرغا يارار.

كېپىنەك تون قانچىلىك كونىراپ كەتسىمۇ، يەنە يامغۇرغا يارايدۇ. بۇ ماقال ئۆز قول ئاستىدىكى كىشىلەردىن بىرىنىڭ بىلىمسىز نادانلىقى ۋە دۆتلۈكى ئۈچۈن ئۇنى ئۆزىدىن چەتلەتمەكچى بولغان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ، يەنى ھەر قانچە كەمچىلىكى بولسىمۇ، بىرەر ئىشنىڭغا ياراپ قالىدۇ، ئۇنى شۇ ئىشقا سالساق ئۆزۈڭ ئارام ئالسەن، دېمەكچى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

III 51

قُيْدي بُلُتْ يَغْمُرِنْ	kuydi bulut yaoqmurïn	[بۇلۇت يامغۇرنى قۇيدى،
كَرِبْ تُتارْ اَقْ تُرِينْ	kərip tutar ak torïn	ئاق تورنى كېرىپ يايدى،//
قِرْقا قُذْتِي اُلْ قَرِنْ	kïrka kožtï ol karïn	قارلىرنى تاغلارغا تاشلىدى،
اَقِنْ اَقَرْ اَنْكَرَ شُورْ	akïn akar aŋraxur	ئېقىن ئاقار شارقىراپ.]

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇلۇت ئاق تورنى يېيىپ، يامغۇرنى قۇيۇۋەتتى، ئۇ قارلىرنى تاغلارغا تاشلىدى، تاغلاردىن شارقىراپ سەل سۆلىرى ئېقىۋاتىدۇ.

يَرْبُزْ yarpuz يالپۇز.

يَرْبُزْ yarpuz يارپۇز. ئاغمىخاننىڭ بىر خىلى. يىلاننى ئۆلتۈرىدىغان بىر خىل ھايۋان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِلانْ يَرْبُزْدِنْ قَحارْ قَنْجا بَرْسا يَرْبُزْ اُتْرُو كَلُرْ

yïlan yarpuzdïn kaqar kanqa barsa yarpuz utru kəlür

يىلان يارپۇزدىن قاچىدۇ، ئۇ نەگە بارسا، يەنە يارپۇزغا دۇچ كېلىدۇ.

بۇ ماقال يامان كۆرىدىغان نەرسىدىن قانچە قاچسىمۇ، ئۇنىڭغا دائىم دۇچ كېلىپ تۇرىدىغان ئادەم توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

يُلْدُزْ yulduz يۇلدۇز ~ يۇلتۇز. بارلىق يۇلتۇزلارغا بىرلىگەن ئورتاق ئىسىم. كېيىن ئۇلار ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈلۈپ، مۇشتەرى يۇلتۇزى «اَرَنْ تُوزْ ərən tüz»، مىزان يۇلتۇزى «قَرا قُوشْ karakux»، ئۈكەر يۇلتۇزى «اُلْكَرْ ülkər»، يەتكەن يۇلتۇزى «يَتِيكانْ yətigən»، قۇتۇپ يۇلتۇزى «تَمُرْقَزُقْ // təmür kazuk»، مىررىخ يۇلتۇزى «بَقِرْ سُقِمْ bakïr sokïm» دەپ ئاتالغان[1].

52 III

يِلْدِزْ yïldïz يىلدىز ~ يىلتىز. بەزىدە بۇ سۆز ئوخشىتىش يولى بىلەن ئادەمنىڭ ئۇرۇق جەمەتىگە قارىتىلىپمۇ ئىشلىتىلىدۇ. تُوبْلُكْ يِلْدِزْلِغْ tüplüg yïldïzlïq — تېگى ـ تەكتى بار (ئادەم).

يُلْسُوزْ yolsuz يولسىز. يولدىن ئازغان ئادەم. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يُولْسُوزْ» دۇر.

يَرْدَشْ yərdəx يۇرتداش، بىر يەرلىك. يَرْدَشْ كِشِي yərdəx kixi — بىر يەرلىك ئادەم.// بىر يەرلىك بولغان ئىككى كىشى بىر ـ بىرىنى «يَرْدَشْ yərdəx» دەيدۇ. ئوغۇزچە.

461

يَرْمَشْ yarmax يارما.//

53 III

[1] مەھمۇد كاشغەرىي يازما نۇسخا 51 ـ بەتتە «اَرَنْ تُوزْ» يۇلتۇزىغا «مىزان يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەنىدى. بۇ يەردە «مۇشتەرى يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. «قَرا قُوشْ» يۇلتۇزىغا يازما نۇسخا 167 ـ بەتتە «مۇشتەرى يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەنىدى، بۇ يەردە «مىزان يۇلتۇزى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

يَرْمَشْ① yarmax: يَـرْمَشْ اُونْ *yarmax un* — يۇمشاق تارتىلغان ئۇن، ئاق ئۇن. بۇ ئىككى سۆز بىر ـ بىرىگە زىت مەنىدىكى سۆزلەر بولسىمۇ، ھەقىقەتتە، بۇ سۆزلەرنىڭ يىلتىزى بىر.

يُغْـــرُشْ yuqrux تۇركىلەردە ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم. پارس ۋە باشقىلارغا ھەرقانچە چوڭ سالاھىيەتكە ئىگە بولۇپ كەتسىمۇ، بۇ ئۇنۇڭ بىرىلمەيدۇ، ئۇ خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بېشىغا قار، يامغۇر ۋە ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قارا يىپەك كۇنلۈك تۇتۇلىدۇ.

يُنْجِغْ yunqïoq ئوسال، يامان، ئەسكى. يُنْجِغْ اِيشْ *yunqïoq ix* — ئوسال ئىش، يامان ئىش. يُنْجِغْ اَرْ *yunqïoq ər* — ئوسال ئادەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذْلَكْ اَرِغْ كَفْرَدِي	*ɵzlək arïoq kəvrədi*	[زامان پۇتۇنلەي ئاينىدى،
يُنْجِغْ يَقُزْ تَفْرَدِي//	*yunqïoq yavuz tavradi*	ئوسال (كىشىلەر) تەۋرىدى،
اَرْدَمْ يِما سَفْرَدِي	*ərdəm yəmə savradi*	پەزىلەت تامامەن سىيرەكلەشتى،
اَزُنْ بَكِي جَرْتِلُورْ	*azun bəgi qərtilür*	دۇنيا بېگى يوقىلىپ.]

زامان ئاجىزلىدى، ئوسال، ئەسكى ئادەملەر كۆچىيىپ قالدى، زامان ئەھلى دۇنيانىڭ بېگى ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈشى بىلەن پەزىلەتلىك كىشىلەردىن مەھرۇم بولدى.

يُرْتُـــغْ yortuoq ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا خاقاننى قوغداپ ماڭغۇچى مۇھاپىزەتچىلەر ياكى خاقانىنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەن ھەمراھلىرى.

يَرْلِغْ yarlïoq يوقسۇل، پېقىر. «يَرْلِغْ اَرْ *yarlïoq ər* —// يارلىقايدىغان، رەھىم قىلىنىدىغان ئادەم» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَرْلِغْ yarlïoq يارلىق. خاقانىنىڭ مەكتۇبى، بۇيرۇقى. چىگىلچە. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.

يَشْلِغْ yaxlïoq ياشلىق، ياشاڭغىرايدىغان. يَشْـــلِغْ كُـــوزْ *yaxlïoq kəz* — ياشلىق كۆز، ياشاڭغىرايدىغان كۆز.

يَشْلِغْ yaxlïoq ياشلىق، ياشانغان، قېرى. يَشْلِغْ اَرْ *yaxlïoq ər* — ياشانغان ئادەم. چوڭ

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىكى «م – *m*» ھەرپى ھەم پەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان، بىز ئاپتورنىڭ «بۇ ئىككى سۆز بىر ـ بىرىگە زىت مەنىدىكى سۆزلەر بولسىمۇ، يىلتىزى بىر» دېگىنىگە ئاساسەن، ئالدىنقى سۆز بويىچە پەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

ياشلىق ھايۋانلارغىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ياشْلِغْ»دۇر.

يَمْلِغْ yamlïoq خەسلىك. يَمْلِغْ كُـــوزْ *yamlïoq kəz* — خەس چۇشكەن كۆز. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يامْلِغْ»دۇر.

يَبْغاقْ yapoqak, يابىقاق ~ ياپماق. قۇشلارنى تۇتىدىغان بىر خىل تۇزاق.

يَتْغاقْ yatoqak, قاراۋۇل، كۆزەتچى. خاقانىنى، قورغانىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى، كۆزەتچى. يَتْغاقْ يَتّي *yatoqak yatti* — كۆزەتچى كۆزەت قىلدى.//

يُذْرُقْ yużruk, مۇشت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَاتْ نِكْ ياغْلِغْ تِكُوسِنْداً اُوزُنْكْ قانْلِغْ يُذْرُقْ يِيكْ

yatnïŋ yaqlïoq tąg üsindən ɵznüŋ kanlïoq yużruk yąg

ياتنىڭ//ياغلىق لوقمىسىدىن ئۆزنىڭ قانلىق مۇشتى ياخشى.

ياتنىڭ ياغلىق تامىقىدىن ئۆز يېقىنلىرىنىڭ مۇشت بىلەن ئۇرغىنى ياخشى. بۇ سۆز يېقىن ئادەملەرنىڭ ئارىلىرى بۇزۇلغاندا، ئۇلارنى ئەپلەشتۇرۇش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ.

يَرْمَقْ yarmak, يارماق، پۇل.

يَسْتُقْ yastuk, ياستۇق.

يَڤْلَقْ yavlak, يامان، پەس. يَڤْلَقْ كِشي *yavlak kixi* — خۇلقى يامان ئادەم، ناچار ئادەم.

يَڤْـــلاقْ yavlak, يامان، ناچار. ھەر نەرسىنىڭ يامىنى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلْسا كِشي يُزِينكا	*külsə kixi yüziŋə*	
كُرْكْلُكْ يُزِنْ كُرُنْكِلْ	*kərklüg yüzin kərüngil*	
يَڤْلَقْ كُذَزْ تِلِنكْنِي	*yavlak kəžəz tilïŋni*	
اَذْكُو سَقِغْ تِلَنْكِلْ//	*əžgü savïoq tiləngil*	

[بىرەر كىشى ساڭا كۇلۈپ قارىسا،
(سەنمۇ) ئوچۇق چىراي كۆرسەت؛
يامان سۆزدىن تىلىڭنى تارت،
ياخشى سۆز بىلەن شۆھرەت قازىنىشنى تىلىگىن.]

بىرەر كىشى ساڭا كۆلۈپ قارىسا، سەنمۇ ئوچۇق چىراي بىلەن باق، شېرىن سۆزلۈك ۋە خۇش مۇئامىلىلىك بول، يامان سۆزدىن تىلىڭنى تارت.

يَقْلاقْ yavlak: يَقْــلاقْ سَــرِغْ *yavlaq sarïoq* — ياۋلاق سارىغ، بىر بەگنىڭ ئېتى. «يَقْــلاقْ *yavlaq*» سۆزى ئەسلىدە «ناھايىتى، بەك، ئىنتايىن» دېگەن مەنىدە. يَقْلاقْ قَتِغْ يِغاجْ *yavlaq katïoq yïoqaq* — بەك قاتتىق ياغاچ.

يُمْغاقْ yumoqak: يۇمىلاق. يۇمىلاق بولغان ھەرقانداق نەرسە. يُمْغاقْ تَنــا *yumoqak tənə* — دانەكچە. يۇمغاقسوت ئۇرۇقى. ئۇچ تىلىدا.

بۇ ئىبارىدىكى «تَنا *tənə*» سۆزى پارسچە «دانە» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، تۇركچىلەشتۇرۇلۇپ «تَنا *tənə*» دەپ ئېيتىلغان بولسا كېرەك، دەپ گۇمان قىلىمەن.

يُمْشاقْ yumxak: يۇمشاق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يۇمشىقى.

يَنْدَقْ yandak: يانتاق. يَنْدَقْ تِكــانْ *yandaq tikən* — يانتاق تىكەن. يَنْــدَقْ جَكَــرْ *yandaq qəkər* — يانتاقشېكىرى، تەرەنجىۋىل.

يَنْــدِقْ yandïk: ئاددىي، ئادەتتىكى. يَنْــدِقْ اَتْ *yandïq at* — ئادەتتىكى (نەسىللىك بولمىغان) ئات.

يُنْدَقْ yundak: ئات تېزىكى. بۇ سۆز پەقەت ئات تېزىكىگىلا ئىشلىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَغِينْكْ اَرْسا كَرَل يُنْدَقِي تَكِيْر *yaqïŋ ərsə kərək*① *yundaqï təgir*

دۇشمىنىڭنىڭ بولسىمۇ (مېلى) بولسۇن، ھېچبولمىغاندا،

ئۇنىڭدىن ساڭا تېزەك قالىدۇ، سەن ئۇنى قالايسەن.

ينغُقْ yunoquk: ئۇشلەك. شۇلتا چىقىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك.

بىلگىنكى، «ق – *q*» ھەرپىي پىئىلنىڭ يىلتىزىغا ئۇلىنىپ، قورال - جابدۇق ئىسىملىرىنى ياسايدۇ. خۇددى «اُرْغــاقْ *oroqaq*» ئورغاق» سۆزى « اُورْدِي *ordï*» ئوردى » پىئىلىدىن ياسالغاندەك. بۇ سۆز مۇشۇ يول بىلەن «يۇماق» مەنىسىدىكى

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «كَرَل» شەكلىدە يېزىلغان. بۇنىڭدىن بىرەر مەنە ئۇقۇلمايدۇ. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ: سۆزنىڭ ئۇرانى ۋە ئەرەبچىسىگە قارىغاندا «كَــرَك» بولغىنى توغرا دېگەن ئىزاھىنى مۇۋاپىق تاپتۇق ۋە «*kərək*» دەپ ئالدۇق.

«يُودِي *yudï*» پېئىلىغا «ق – *q*» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان.

يَنْلِــقْ yanlïk: پادىچىلار توۋرىسى. پادىچىلار يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان، ئوزۇق - تۈلۈك سېلىۋالىدىغان توۋرا.

يَنْجُقْ yanquk: ھەمىيان.

يُدْرُكْ yüdrük: ئۈستىگە/كىيىم - كېچەك ۋە باشقا نەرسىلەرنى تىزىپ قويىدىغان لىمتاق، مەرەپ.

يُزْلُكْ yüzlüg: يۈزلۈك. اِكِي يُزْلُكْ اَرْ *iki yüzlüg ər* — ئىككى يۈزلۈك ئادەم، مۇناپىق، ئالدامچى. اِكِي يُزْلُكْ كُزْنكُو *ikki yüzlüg kөzŋü* — ئەينەك.

يُكْــرُكْ yügrük: يۈگۈرۈك. يُكْــرُكْ اَتْ *yügrük at* — يۈگۈرۈك ئات، بەيگىدە ئوزۇپ چىقىدىغان ئات. ئوغۇزلار دانىشمەن، زېرەك، پەزىلەتلىك كىشىلەرنى «يُكْرُكْ بِلكــا *yügrük bilgə*» دەيدۇ.

يُكْسَكْ yüksək: يۈكسەك، ئېگىز. يُكْسَكْ تاغْ *yüksək taq* — ئېگىز تاغ. ھەرقانداق ئېگىز ۋە ئوزۇن نەرسىگىمۇ «يُكْسَــكْ *yüksək*» دېيىلىدۇ. بۇ قۇش پېيى مەنىسىدىكى «يُوكْ *yük*» سۆزىدىن ئېلىنغان، چۈنكى يۈكسىلىش ئۈنۈمى تەبىئىي خۇسۇسىيىتىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق ئېگىز نەرسىمۇ شۇنداق ئاتالغان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُسْ اَسْ كُرُبْ يُكْسَكْ قَلِقْ قُودِي جَقارْ *us əskörüp yüksək kalïk kodï qakar*

بِلْكا كِشِي اُكُتْ بِرِبْ تَفْرَقْ اُقارْ *bilgə kixi өgüt bərip tavrak ukar*

[تاپقۇش تاپنى كۆرگەندە ئېگىزدىن تۆۋەنگە شۇڭغۇيدۇ،

دانىشمەن كىشى ئۆگۈت - نەسىھەت بەرسە تېز چۈشىنىدۇ.]

تاپقۇش تاپنى كۆرگەن ھامان ئاسماندىن تۆۋەنگە قاراپ شۇڭغۇيدۇ، دانىشمەن كىشىنىڭ ئۆۋلايدىغىنى ئۆگۈت - نەسىھەتتۇر، ئۇ ئۆگۈت - نەسىھەتنى ئاڭلىغان ھامان ئۇنى يادلايدۇ ۋە چۈشىنىدۇ.

يُكْسَــكْ yüksək: ئۈيماق. تۇچتىن ياكى تېرىدىن ياسىلىدۇ، يىڭنە سانجىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بارماقلارغا سېلىنىدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يِلْبِكْ yəlpik يەلپۈك، شامال. اَرْكا يِلْبِكْ تَكْدِي *ərgə yəlpik təgdi* — ئادەمگە شامال داۋدى.

يِنْكِلْ yəpkil توق قىزىل، قېنىق قىزىل، بېغىر رەڭ. يِنْكِلْ تُونْ *yəpkil ton* — بېغىررەڭ تون. بۇ سۆزدىكى «ل – *l*» ھەرپى «ن – *n*»نىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

يَرْتِمْ yartïm بۆلۈك، پارچە، يىرتىم. بِيرْ يَرْتِمْ بُذُونْ *bir yartïm bożun* — بىر بۆلۈك خەلق، كىشىلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر توپ.

يُغْرُمْ yuoqrum يۇغرۇم ~ يۇغۇرۇم. بِيرْ يُغْرُمْ اُونْ *bir yuoqrum un* — بىر يۇغۇرۇم ئۇن، بىر قېتىم يۇغۇرغۇدەك ئۇن.

يَتْرُمْ yətrüm قويۇلغان، قويۇۋېتىلگەن. يَتْرُمْ سَجْ *yətrüm saq* — بىر قېتىم چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۆسۈپ يېتىلسۇن، دەپ قويۇۋېتىلگەن چاچ.

يَرْشِمْ: yarxïm بِيرْ يَرْشِمْ يِيرْ *bir yarxïm yər* — بەيگىدە بىر ئات چېپىم يەر.

يُكْرُمْ yügrüm يۈگرۈم ~ يۈگۈرۈم. بِيرْ يُكْرُمْ يِيرْ *bir yügrüm yər* — بىر يۈگۈرۈم يەر، بىر قېتىم يۈگۈرگۈدەك يەر.//

يِنْكِنْ yəpkin توق قىزىل، قېنىق قىزىل، بېغىر رەڭ. يِنْكِنْ تُونْ *yəpkin ton* — بېغىر رەڭ تون. «ل – *l*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْلاغْ yaylaq ياياق.

فَعالِلْ fəalil شەكلىدىكى سۆزلەر بابى/

يَلافَجْ yalavaq ئەلچى، پەيغەمبەر. بۇ سۆزنىڭ «يَلاوَجْ *yalawaq*» شەكلىمۇ بار.

يَلافَرْ yalavar خاقانلىقنىڭ ئەلچىلىرىگە بېرىلىدىغان نام. ئۇيغۇرچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَاشْ اُتْ كُيْماسْ يَلافَرْ اُلْماسْ *yax ot köymas yalavar ölmas*

ياش ئوت كۆيمەس، ئەلچى ئۆلمەس.

ياش (كۆك) ئوت كۆيمىگەندەك، ھەرقانچە ئېغىر، دەھشەتلىك خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچى ئەلچىمۇ ئۆلتۈرۈلمەيدۇ، چۈنكى بۇ خەۋەر ئەۋەتكۈچىدىن كېلىدۇ. بۇ ماقال//ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «مٰاعَلَى الرَّسُولِ اِلاَّ الْبَلاٰغُ» دېگىنىگە ئوخشاش.

يَبِيتَقْ yapïtak يۆتىداق. يَبِيتَقْ اَتْ *yapïtak at* — يۆتىداق ئات. اُلْ اَتِغْ يَبِيتَقْ مُنْدِي *ol atïq yapïtak mündi* — ئۇ ئاتنى يۆتىداق مىندى.

يَماجُكْ yəməqük يەمشۈك. بۇغداي توشۇلىدىغان كىچىك قاپ.

فَعْلُو fəəllu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يَفِشْغُو yavïxoqu قىزىلقات. بۇ سۆز «يُمُشْغا *yumuxoqa*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

يِكِرْما yigirmə يىگىرمە. بۇ سۆز «يِكِرْمِي *yigirmi*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

بەش هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يِبَرْلِغْ yïparlïoq ئىپارلىق. يِبَرْلِغْ كَسُرْكُو *yïparlïoq kəsürgü* — ئىپارلىق خالتا، ئىپار خالتىسى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِبَرْلِغْ كَسُرْكُودِنْ يِبَرْ كِتْسا يِيذِي قَلِيرْ
yïparlïoq kəsürgüdin yïpar kətsə yïżï kalïr
ئىپارلىق خالتىدىن ئىپار كەتسە، ھىدى قالار.

ئىپارلىق خالتىدىن ئىپارنى ئېلىۋەتكەندىمۇ، ئۇنىڭ پۇرىقى قالىدۇ. بۇ ماقال بايلىقى قولدىن كېتىپ يۇقۇندىسى قالغان بولسىمۇ، بىرەر نەرسە ئىزدەلگەن ھامان تېپىلىپ تۇرىدىغان كىشى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

يَغِرْلِغْ yaoqïrlïoq يېغىرلىق. يَغِرْلِغْ تَڤَى *yaoqïrlïoq təvə* — يېغىرلىق تۆگە، يېغىرى بار تۆگە. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يُلَرْلِغْ yularlïoq نوختىلىق، نوختىسى بار. يُلَرْلِغْ اَتْ *yularlïoq at* — نوختىلىق ئات، بېشىدا نوختىسى بار ئات. III 65

يَبِغْلِغْ yapïoqlïoq يېپىقلىق. يَبِغْلِغْ قَبُغْ *yapïoqlïoq kapuoq* — يېپىقلىق قوۋۇق.

يَذِغْلِغْ yażïoqlïoq يېيىقلىق، سېلىقلىق. يَذِغْلِغْ تُشاكْ *yażïoqlïoq təxək* — سېلىقلىق تۆشەك.

يَرَغْلِغْ yaraoqlïoq ياراقلىق، مۇمكىن بولىدىغان. يَرَغْلِغْ اِيشْ *yaraoqlïoq ïx* — مۇمكىن بولىدىغان ئىش.

يَزِغْلِغْ yazïoqlïoq يېشىكلىك. يَزِغْلِغْ اَتْ *yazïoqlïoq at* — يېشىكلىك ئات. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

يِشِغْلِغْ yïxïoqlïoq تانىسى بار، ئارغامچىسى بار. يِشِغْلِغْ اَرْ *yïxïoqlïoq ər* — تانىسى بار ئادەم.

يُلُغْلُغْ yuluoqluoq يۇلۇقلۇق، تۆلەملىك. يُلُغْلُغْ كِشِي *yuluoqluoq kixi* — يۇلۇۋېلىنغان، يەنى تۆلەم بېرىلىپ ئاچىقىلغان كىشى.

يَمَغْلِغْ yamaoqlïoq ياماقلىق، يامىقى بار. يَمَغْلِغْ تُونْ *yamaoqlïoq ton* — ياماقلىق تون، يامىقى بار تون.

يَرَغْلِغْ yaraoqlïoq ساۋۇتلۇق. يَرَغْلِغْ اَرْ *yaraoqlïoq ər* — ساۋۇتلۇق ئادەم، يەنى ساۋۇت كىيگەن ئادەم. 66 III

يَزُقْلُغْ yazuk̦luoq گۇناھلىق، گۇناھى بار.

يِشِقْلِغْ yïxïk̦lïoq دۇبۇلغىلىق. يِشِقْلِغْ اَرْ *yïxïk̦lïoq ər* — دۇبۇلغىلىق ئادەم، يەنى بېشىغا دۇبۇلغا كىيگەن ئادەم. 465

يَسِغْلِغْ yasïoqlïoq قاپلىق. يَسِغْلِغْ يا *yasïoqlïoq ya* — قاپلىق يا، قېپى بار يا.

يَغَقْلِغْ yaoqak̦lïoq ياڭاقلىق. يَغَقْلِغْ يِغاجْ *yaoqak̦lïoq yïoqaq* — ياڭىقى بار دەرەخ.

يُرُنْلُغْ yurunluoq يۇرۇنلۇق، يىپەك رەخت پارچىلىرى بولغان. يُرُنْلُغْ اُراغُتْ *yurunluoq uraoqut* — يۇرۇنلۇق خوتۇن، يۇرۇنغا ئىگە بولغان خوتۇن.

يَشِنْلِغْ yaxïnlïoq چاقماقلىق. يَشِنْلِغْ بُلِتْ *yaxïnlïoq bulït* — چاقماقلىق بۇلۇت، چاقماق چاقىدىغان بۇلۇت.

يَغَنْلِغْ yaoqanlïoq پىللىق، پىلى بار. يَغَنْلِغْ اَرْ *yaoqanlïoq ər* — پىلى بار ئادەم.

بۇ بۆلۈم بىرقانچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بىرى، سۈپەتداش مەنىسىدە كېلىدۇ: «يَذِغْلِغْ تُشاكْ *yażïoqlïoq təxək* — سېلىقلىق تۆشەك»، «يَزِغْلِغْ اَتْ *yazïoqlïoq at* — يېشىكلىك ئات» دېگەندەك. يەنە بىرى، ئاتالغان نەرسىنىڭ ئىگىسى مەنىسىدە كېلىدۇ: «يِبَرْلِغْ اَرْ *yïparlïoq ər* — ئىپارى بار ئادەم» دېگەندەك. «اَيَقْلِغْ تَڤْسِي *ayak̦lïoq təvsi* — ئاياق (قاچا - قۇچا) قويۇلغان شىرە» ۋە «اُيُغْلُغْ اَڤْ *oyuoqluoq əv* — ئويۇقلۇق ئۆي» دېگەنلەرگە ئوخشاش. 67 III

يَرِنْدَقْ yarïndak̦ قېيىش، تۈرك قېيىشى. ئۇ ئۆچكە تېرىسىدىن تىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يَبُشْغاقْ yapuxoqak بۇدۇشقاق. پىندىققا ئوخشايدىغان، تۈكلۈك، تىكەنلىك بىرخىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئات ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇقلىرىغا يېپىشىۋالىدۇ. ھەرقانداق ئىشقا يېپىشىۋالىدىغان ئادەمگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَبُرْغاقْ yapuroqak ياپراق، يوپۇرماق. كىتابنىڭ ۋاراقلىرىمۇ «يَبُرْغاقْ yapuroqak» دېيىلىدۇ.

يِغَجْلِقْ yïoqaqlïk دەرەخلىك؛ ياغاچ قويۇلغان ئورۇنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يذغلق[1] yażaoqlïk ياياقلىق. يول يۈرۈشتە ياياقلىق. //

III 68

يَذِغلق[2] yïżïoqlïk يىدىپ قالغان، بەتبۇيلۇق.

يَمَغْلِقْ yamaoqlïk ياماقلىق. يَمَغْلِقْ بُوزْ yamaoqlïk bəz — ياماقلىق بۆز. ياماق قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان بۆز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر.

يِلِغْلِقْ yïlïoqlïk ئىللىقلىق، ئىسسىقلىق.

يَغَقْلِقْ yaoqak,lïk ياڭاقلىق. ياڭاق ئۆسىدىغان يەر.

يَرُقْلُقْ yaruk,luk يورۇقلۇق، نۇر.

يِرَقْلِقْ yïrak,lïk يىراقلىق.

يَلِنْدَقْ yalïndak يالىڭاچ. يَلِنْدَقْ اَرْ yalïndak ər — يالىڭاچ ئادەم.

يِكِتْلِكْ yigitlik يىگىتلىك، ياشلىق. «اَسِزْ اَنِكْ يِكْتِلِكِي əsiz anïŋ yigitliki — ئىسىت ئۇنىڭ يىگىتلىكى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن كەلگەن.

يُرَكْلِكْ yürəklig يۈرەكلىك، جەسۇر، قورقماس. يُرَكْلِكْ// اَرْ yürəklig ər — يۈرەكلىك ئادەم، يەنى قورقماس، باتۇر ئادەم.

III 69

يَتِزْلِكْ yətizlik كەڭلىك، بىر نەرسىنىڭ ئېنى، كەڭلىكى.

يُلَكْلِكْ yələklig يۆلەكلىك. يُلَكْلِكْ يِغاجْ yïoqaq yələklig — //يۆلەكلىك ياغاچ، يۆلەپ قويۇلغان ياغاچ.

466

يِلِكْلِكْ yiliklig يىلىكلىك، يىلىكى بار. يِلِكْلِكْ سُنكُوكْ yiliklig səŋük — يىلىكلىك سۆڭەك، يەنى يىلىكى بار سۆڭەك.

---

[1] بۇ سۆزگە يازما نۇسخىدا ھەرىكە قويۇلمىغان. بىز ئەرەبچە مەنىسى بويىچە «yażaoqlïk» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَذِغلق» شەكلىدە يېزىلغان، بىز ئۇنىڭ ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن، «yïżïoqlïk» دەپ ئالدۇق.

فَعَلْعانْ fəəl'an شەكلىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

اَيِتْغانْ ayïtoqan سورايدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ تَلِمْ سُوزْ اَيِتْغانْ ol kixi ol təlim səz ayïtoqan — ئۇ تولا سۆز سورايدىغان ئادەم ئۇ.

يَرَتْغانْ yaratoqan ياراتقان، ياراتقۇچى. تَنْكرِي اُلْ يِيرِكْ يَرَتْغانْ təŋri ol yərig yaratoqan — تەڭرى يەرنى ياراتقۇچىدۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَرُتْغانْ yarutoqan يورۇتىدىغان. كُنْ اُلْ اَژُنُغْ يَرُتْغانْ // kün ol azunuoq yarutoqan — دۇنيانى ھەر ۋاقىت يورۇتىدىغان كۈن ئۇ.

70 III

يُرُتْغانْ yorutoqan ئوسۇرغاق. يُرُتْغانْ كِشِي yorutoqan kixi — ئوسۇرغاق كىشى.

يَغُتْغانْ yaoqutoqan يېقىنلاشتۇرىدىغان، يېقىن قىلىپ كۆرسىتىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ اُوزِنْ يَغُتْغانْ ol kixi ol əzin yaoqutoqan — ئۇ يېقىملىقلىقى بىلەن ئۆزىنى دائىم ئادەملەرگە يېقىنلاشتۇرىدىغان كىشى ئۇ.

يَغِتْغانْ yaoqïtoqan ياغدۇرىدىغان، ياغدۇرغۇچى. تَنْكرِي اُلْ يَغْمُرْ يَغِتْغانْ təŋri ol yaoqmur yaoqïtoqan — تەڭرى يامغۇر ياغدۇرغۇچىدۇر.

يَغِتْغانْ yaoqïtoqan دۈشمەنلىك قىلىدىغان. اُلْ كِشِي اُلْ تُتْجِي يَغِتْغانْ ol kixi ol tutqï yaoqïtoqan — ئۇ (ياراشقاندىن كېيىنمۇ) دائىم دۈشمەنلىك قىلىپ تۇرىدىغان كىشى ئۇ.

يُمِتْغانْ yumïtoqan توپلىنىدىغان. اُلْ كِشيلارْ اُلْ يُمِتْغانْ ol kixilər ol yumïtoqan — ئۇلار بىر ئىشتا توپلىنىپلا تۇرىدىغان كىشىلەر ئۇ.

يَبُرْغانْ yapuroqan يوپۇتىدىغان. بُو اَرْ اُلْ اِيشِنْ يَبُرْغانْ // bu ər ol ïxïn yapuroqan — بۇ ئىشىنى يوپۇتۇپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يوپۇتۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

71 III

يَشُرْغانْ yaxuroqan يوشۇرىدىغان. اُلْ اَرْ اُلْ نَنكِنْ يَشُرْغانْ ol ər ol nəŋin yaxuroqan — ئۇ مېلىنى يوشۇرۇپلا يۈرىدىغان ئادەم ئۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَبُشْغانْ yapuxoqan يېپىشىدىغان. اُلْ اَرْ اُلْ ايشْقا يَبُشْغانْ *ol ər ol ïxka yapuxoqan* — ئۇ ئىشقا يېپىشىپلا تۇرىدىغان ئادەم ئۇ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ بىر نەرسىگە باغلىنىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يُشُلْغانْ yuxuloqan ئاقىدىغان، تۆكۈلىدىغان، قوۋۇشىدىغان. بُو باشْ اُلْ قانِي يُشُلْغانْ *bu bax ol qanï yuxuloqan* — بۇ قېنى ئېقىپلا تۇرىدىغان ياردۇر. بُو اَرْ اُلْ اَلكِي ايشقا بُشُلْغانْ[1] *bu ər ol əlki ïxka yuxuloqan* — بۇ ئىشقا قوۋۇشۇپلا تۇرىدىغان ئادەمدۇر.

يِغِلْغانْ yïqïloqan يىغلىدىغان. بُو يِيرْ اُلْ مُنْدا كِشِي يِغِلْغانْ *bu yər ol munda kixi yïqïloqan* — بۇ يەر دائىم ئادەم يىغلىدىغان يەردۇر.//

يِقِلْغانْ yïqïloqan يىقىلىدىغان. اُلْ تامْ اُلْ تُتْجِي يِقِلْغانْ *ol tam ol tutqï yïqïloqan* — ئۇ دائىم يىقىلىپلا تۇرىدىغان تامدۇر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يُغُرْقانْ yoqurqan يوتقان.

يُكُرْكانْ yügürgən خەۋەرچى، پوچتىكەش.// چىن سودىگەرلىرىنىڭ مۇسۇلمانلار شەھىرىگە كېلىۋاتقان كارۋانلىرىنىڭ خەت ـ خەۋەرلىرىنى ئالدىن يەتكۈزىدىغان خەۋەرچى.

يُكُرْكانْ yügürgən يۈگۈرىدىغان، يۈگۈرۈك. يُكُرْكانْ اَتْ *yügürgən at* — يۈگۈرۈك ئات. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يُكُرْكُونْ yügürgün تېرىقچا ئوخشاش قىزىل دانلىق بىر خىل ئۆسۈملۈك، ئۇنى تۇركىمەنلەر يەيدۇ.

يَمُرْكانْ yəmürgən يىمىرىدىغان، قومۇرىدىغان. بُو سُوفْ اُلْ يِغاجِغْ يَمُرْكانْ *bu suv ol yïqaqïq yəmürgən* — بۇ دائىم دەرەخنى قومۇرىدىغان سۇدۇر. ھەرقانداق نەرسىنى قومۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

يِرِلْكانْ yirilgən يىرىلىدىغان. بُو بُتِقْ اُلْ تُتْجِي يِرِلْكانْ *bu putïk ol tutqï yirilgən* — بۇ دائىم يىرىلىپلا تۇرىدىغان پوتاقتۇر.//

يُمُلْكانْ yümülgən يۇمۇلىدىغان. بُو اَرْ اُلْ كُوزِي يُمُلْكانْ *bu ər ol közi yümülgən* — بۇ كۆزى يۇمۇلۇپلا تۇرىدىغان ئادەمدۇر.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بُشُلْغانْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۆزەتتۇق.

ئەۋلاد گۇروپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يـــــزغجى[1] yorïoqqï ئەلچى. قۇدىلار ئارىسىدا خەت ـ خەۋەر يەتكۈزگۈچى ئەلچى. ئوغۇزچە.

يَيِلْغانْ[2] yayïloqan تۇراقسىز، داۋالغۇيدىغان، ئىككىلىنىپ تۇرىدىغان. يَيِلْغانْ كِشِي *yayïloqan kixi* — ئىككىلىنىپ تۇرىدىغان، بىر پىكىرده تۇرمايدىغان كىشى.

فَعْلَلْ fə’lələ شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

يُرْكَمَجْ yərgəməq قېرىن ۋە ئوچەينى ئىنچىكە ئوچەيگە// تىقىپ، كاۋاپ قىلىپ ياكى پىشۇرۇپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك، ھېسىپ.

يَتْغَشُقْ yatoqaxuk بىللە يېتىشىدىغان كىشى.

يَتْغَشِقْ yatoqaxïk: يَتْغَشِقْ اُغْرِي *yatoqaxïk oqri* — ياتار چاغ، ئەلياتقۇ.

يَقْــرِقَنْ yakˌrïkˌan پىندىق چوڭلۇقىدا مېۋىسى بولغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. كالپۇك شامالدىن يېرىلغاندا ئۇنىڭ پوستىنى چاپلاپ قويسا، ساقىيىپ كېتىدۇ.

يَقْرِقانْ yakˌrïkˌan مۇز ياغ، توك ياغ. بۇنداق ياغ پارچىلانغاندا ئۇنىڭدىن مۇزغا ئوخشاش دانچىلەر چاچراپ چىقىدۇ[3].//

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يزغجى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ سۆزنىڭ «ئەلچى» دېگەن مەنىسىگە ئاساسەن «yorïoqqï» دەپ ئالدۇق.

[2] «يَيِلْغانْ» سۆزى بۇ بابقا كىرمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئورنى ئالدىنقى بابقا مەنسۇبتۇر.

[3] بۇ جۈملە يازما نۇسخىدا «وَهُوَ اِذا قُطِعَ الْجَمْدُ تَناثَرَ مِنْهُ شَيْءٌ كَهَيْئَةِ الْشَّحْمِ» دېيىلگەن. بۇ يەردە «الْجَمْدُ» بىلەن «الْشَّحْمِ» سۆزىنىڭ ئورنى ئالمىشىپ قالغاندەك. توڭلىغان ياغنىڭ مۇزغا ئوخشايدىغانلىقىنى، مۇزدىن ياغ چاچراپ چىقمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ تەرجىمە قىلدۇق.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يُبَاقُلَقْ yubaqulaq تىتىرەك، بەزگەك تىتىركى. ياباقۇ ۋە يەمەك تىللىرىدا.

يَبَاقُلَقْ yapaqulaq مۇشۇكياپىلاق، ھۇۋقۇش. ياباقۇ ۋە يەمەك تىللىرىدا.

بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى

يَرْسِنْجِغْ yarsïnqïoq يىرگىنچلىك، پاسكىنا. يَرْسِنْجِغْ نانْك *yarsïnqïoq nəŋ* — يىرگىنچلىك نەرسە، پاسكىنا نەرسە.

يَغْمُرْجِلْ yaoqmurqïl يامغۇرلۇق، يامغۇر كۆپ ياغىدىغان. يَغْمُرْجِلْ يِرْ *yaoqmurqïl yər* — يامغۇر كۆپ ياغىدىغان يەر.

بۇ بىر قائىدىدۇر. ھەرقانداق بىر ھادىسىنىڭ بىر نەرسە ئۈستىدە ئۇزاق داۋام قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرمەكچى بولغاندا، ئىسىملارغا «جِلْ *qïl* || *qil*» قوشۇلىدۇ. بۇ خىل شەكىلدە ياسالغان سۆزلەر ئىشنىڭ داۋاملىقلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «تُبْجِلْ يِرْ *tüpqil yər* — شامالىلىق يەر» ئىبارىسىدىكى «تُبِي *tüpi* — شامال»غا «جِلْ *qil*» قوشۇلغانغا ئوخشاش. كېسەلچان كىشىگە «إِيكْجِلْ *igqil*» دېيىشمۇ مۇشۇ قائىدىگە ئاساسەن بولغان، لېكىن بۇ قائىدە ئانچە كەڭ ئەمەس.

خۇداغا شۈكۈر، مىسال ئىسىملار بۆلۈمى تۈگىدى.//

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مسال پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

يَبْتِي yaptï ياپتى؛ قويدى، قۇردى؛ ئەتتى. اَرْ قَبْغْ يَبْتِي *ar kapuoq yapti* — ئادەم قوۋۇقنى ياپتى. اَرْ تُورْ يَبْتِي *ar tor yapti* — ئادەم (قۇش ۋە باشقىلارنى تۇتۇش ئۈچۈن) تور قۇردى. اِشْلارْ اُتْماكْ يَبْتِي *ixlər ətmək yapti* — خوتۇن (تونۇرغا) نان ياپتى. اَرْ تامْ يَبْتِي *ar tam yapti* — ئادەم تام ئەتتى، تام سالدى (يَبارْ - يَبْماقْ *yapar - yapmak*).

يَرْدِي yardï ياردى. اَرْ يِغاچْ يَرْدِي *ar yïoqaq yardi* — ئادەم ياغاچ يارىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يەرگە سىزىپ چېگرا ئايرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَرارْ - يَرْماقْ *yarar - yarmak*). 78 III

يُرْدِي yərdi يەشتى. اُراغْتْ اُغْلِنْ بَشِكْتِنْ يُرْدِي *uraqut oqlïn bəxiktin yərdi* — خوتۇن بالىسىنى بۆشۈكتىن يەشتى (يُرارْ - يُرْماكْ *yərar - yərmək*).

يَرْدِي yirdi يىردى. اُلْ بُتِقْ يَرْدِي *ol putïk yirdi* — ئۇ پۇتاقنى يىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ ھۆل نەرسىنى پالتا بىلەن يارماي، ئۇزۇنىسىغا يىرىشقا قارىتىلغان (يَرارْ - يَرْماكْ *yirar - yirmək*). «يارماق» بىر نەرسىنى كۈچ بىلەن يېرىشقا قارىتىلغان، بۇ بولسا يىرىشقا قارىتىلغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَبُغْ تاشْ يَرارْ تاشْ باشِغْ يَرارْ tapuq tax yarar tax baxiq yarar

خىزمەت تاشنى يارار، تاش باشنى يارار.

بۇ سۆز خوجايىنىدىن ياخشىلىق كۆردىغان ياكى ئۇنىڭغا دۇشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىشقا ياردەم قىلىدىغان خىزمەتچى توغرىسىدا ئېيتىلىدۇ.

يَزْدِي yazdï يەشتى. اُلْ تُكُونْ يَزْدِي ol tügün yazdï — ئۇ تۈگۈن يەشتى (يَزارْ – يَزْماقْ yazar - yazmaq).

يَــزْدِي yazdï يازدى. اُلْ بِتِــكْ يَــزْدِي ol bitik yazdï — ئۇ كىتاب يازدى. ئوغۇزچە (يَزارْ – يَزْماقْ yazar - yazmaq).

يَزْدِي yazdï ئازدى، يېڭىلدى، خاتالاشتى. اُلْ سُوزِنْدا يَــزْدِي ol sözində yazdï — ئۇ سۆزىدە ئازدى.// اُلْ اَنِي اُرُو يَزْدِي ol ani uru yazdï — ئۇ ئۇنى ئورۇۋېتىشكە تاس قالدى. اُلْ كَيِكْنِي يَــزْدِي ol kəyikni yazdï — ئۇ ئوۋنى ئېتىشتا خاتالاشتى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَزْماسْ اَتِمْ بُلْماسْ يَنِكْلْماسْ بِلْكا بُلْماسْ

yazmas atïm bolmas yanïlmas bilgə bolmas

خاتالاشمايدىغان ئوۋچى بولمايدۇ، يېڭىلىشمەيدىغان دانىشمەن بولمايدۇ.

(يَزارْ – يَزْماقْ[1] yazar - yazmaq).

يُزْدِي yüzdi ئۈزدى؛ يېيىلدى، كېڭەيدى؛ سويدى. اَرْ سُــڤْدا يُــزْدِي ər suvda yüzdi — ئادەم سۇدا ئۈزدى؛ اِرِنــكْ يُــزْدِي irïŋ yüzdi — يىرىڭ يېيىلدى، يەنى يىرىڭ بەدەنگە يېيىلدى، تارقالدى. اَرْ تُغُمْ يُزْدِي ər tokum yüzdi — ئادەم بوغۇزلانغان هايۋاننىڭ تېرىسىنى سويدى (يُزارْ – يُزْماكْ yüzar – yüzmak).//

يَسْدِي yasdï تارقاتتى، يەشتى، بوشاتتى. بَكْ سُوسِنْ يَسْــدِي bəg süsün yasdï — بەگ ئەسكەرلىرىنى يۇرتلىرىغا تارقاتتى. بۇ ئەسلى «اَرْ ياسِنْ يَسْدِي ər yasïn yasdï — ئادەم يانىڭ كىرىچىنى بوشاتتى» دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان، خانْ جُواجْ يَسْــدِي han quwaq yasdï — خان چېدىرنى (كۈنلۈكنى) يەشتى (يَســارْ – يَسْــماقْ yasar - yasmaq).

[1] بۇ ۋە بۇنىڭ ئالدىدىكى سۆزلەمگە يازما نۇسخىدا كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

يَشْدِي yaxdï يوشۇرۇندى. اُلْ مَنِ كُــرُبْ يَشْــدِي ol məni kərüp yaxdï — ئۇ مېنى كۆرۈپ يوشۇرۇندى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَفَى مُنُبْ قُوىْ اَرَ يَشْماسْ təvə münüp koy ara yaxmas

تۆگە مىنىپ قوي ئارىسىغا يوشۇرۇنالماس.

يەنى تۆگە مىنىپ قوينىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنغىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال ئاشكارا بولۇپ قالغان ئىشنى يوشۇرغانغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ (يَشارْ – يَشْــماقْ yaxar - yaxmak).

يُشْدِي yuxdï ئاققۇزدى. اُلْ بَكْنِ يُشْدِي ol bəgni yuxdï — ئۇ (كۆپىنىڭ جۈمكىدىن) بوزىنى ئاققۇزدى. بــوزا ـ بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىقلاردىن ياسىلىدىغان ئىچىملىك (يُشارْ – يُشماكْ[1] yuxar - yuxmak).//

يَغْدِي yaqdï ياغدى. يَغْمُرْ يَغْــدِي yaqmur yaqdï — يامغۇر ياغدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُتْلُغْ قا قُشا يَغارْ kutluqka koxa yaqar

تەلەيلىككە قوش كېلەر.

يەنى دۆلەتمەن كىشىگە دۆلەت قوشلاپ كېلىدۇ (يَغــارْ – يَغْمــاقْ yaqar - yaqmak). قار ۋە مۆلدۈر ياغسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يِغْدِي yïqdï توستى؛ يىغدى، توپلىدى. اُلْ مَنِ اَشْــقا يِغْــدِي ol məni axka yïqdï — ئۇ مېنى تاماقتىن توسۇپ قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ تَــرِغْ يِغْــدِي ol tarïq yïqdï — ئۇ بۇغداي ۋە بۇغدايغا ئوخشاش نەرسىلەرنى توپلىدى، يەنى چەش قىلدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يىغقان كىشىگىمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ// (يِغارْ – يِغْماقْ yïqar - yïqmak).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك – k» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق – q»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ مەستىرىنى ئۇنىڭ يازما نۇسخا 477 ـ بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىگە ئاساسەن «yuxmak» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يُقْدِ yuvdï يۇمىلاتتى، دۇگىلەتتى. اَرْ تُبِقْ يُقْدِ *ər topïk yuvdï* — ئادەم توپنى يۇمىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقَارْ – يُقْمَاقْ *yuvar - yuvmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// III 82

تَقَرْ يِغِبْ سُفْ اَقِنْ انْدِ سَقِنْ *tavar yïqïp suv akïn indï sakïn*

قُرُمْ كِبِ ايذشِنْ قُودِ يُقَارْ *qorum kəbi iżisin qodï yuvar*

[يىغىلغان مالنى سەل كەلدى دەپ ھېسابلا،

ئۇ تاشنى يۇمىلاتقاندەك ئىگىسىنى تۆۋەنگە يۇمىلىتىدۇ.]

مال توپلاشنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: توپلانغان مالنى تاغدىن چۈشكەن سەل دەپ ھېسابلا، سەل تاشنى يۇمىلاتقاندەك ئىگىسىنىمۇ تۆۋەنگە يۇمىلىتىدۇ.

يُقْدِ yuvdï يۇگۈردى. اَشْيَاكْ يُقْدِ *əxyək yuvdï* — ئېشەك يۇگۈردى[1].

III 83 **تَقْدِ** təvdï ئالدىدى. اُلْ اَنِ اَرْدِ تَقْدِ *ol anï ardï təvdï* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى.//

يُقْدِ yüvdï ياردەم قىلدى. اَرْ قَداشِنْ قُرْدِ يُقْدِ *ər qadaxïn qurdï yüvdï* — ئادەم يېقىنلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتتى، ئۇلارغا كۆپ مال ياردەم قىلىپ كۆڭلىنى ئالدى. (يُقَارْ - يُقْمَاقْ *yüvər – yüvmək*)[2].

يَقْدِ yaqdï ياقتى؛ يېقىنلاشتى، تەگكۈزدى. اَرْ بَشْقَا يَقِغْ يَقْدِ *ər baxqa yaqïoq yaqdï* — ئادەم جاراھەتكە مەلھەم ياقتى، يەنى جاراھەتنى مەلھەم قويۇپ تاڭدى. اُلْ اَنكَرْ يَقْدِ *ol aŋar yaqdï* — ئۇ ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى. اَنِكْ كَلْمَاكِ يَقْدِ

[1] بۇ پېئىلنىڭ باشقا ئورۇنلاردىكى ھەر خىل دەرىجىلىرىنىڭ مەنىلىرىگە قارىغاندا، بۇ جۈملە «ئېشەك ئېغىندى» مەنىسىدە كېلىشى لازىم ئىدى. بىز ئەرەبچە مەنىسىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى «ق - *ķ*» بىلەن بېرىلگەن. لېكىن، بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 475- بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىسىنىڭ ۋە 575- بەتتىكى خالاش رايىنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق - *ķ*» بىلەن يېزىلىپ كېيىن «ك - *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. شۇنىڭدەك بۇ پېئىلغا يازما نۇسخا 449- بەتتە «يُقُشْلُكْ *yüvüxlüg*»، 520- بەتتە «يُقِكِل *yüvgil*» شەكلىدە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار قوشۇلغان. شۇڭا بۇ پېئىلنىڭ يىلتىزىنى ھەممىلا يەردە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن «*yüvdi-*» شەكلىدە ئالدۇق.

anïŋ kəlməki yakdï — ئۇنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى. اُلْ اَنكَرْ اَلِكْ يَقْدِ// III 84

ol aŋar əlik yakdï — ئۇ ئۇنىڭغا قولىنى ياقتى، يەنى تەگكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَقَارْ – يَقْمَاقْ *yakar - yakmaq*).

يُقْدِ yuķdï يۇقتى. اَلِكْ كا ياغْ يُقْدِ *əlikkə yaq yukdï* — قولغا ياغ يۇقتى. اَنِكْ اُذُوزِ اَنكَرْ يُقْدِ *anïŋ użuzï aŋar yukdï* — ئۇنىڭ قوتۇرى ئۇنىڭغا يۇقتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ باشقا بىر نەرسىگە يۇقۇشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُقَارْ – يُقْمَاقْ *yukar - yukmaq*).

يِقْدِ yïkdï يىقىتتى. اُلْ اَقِنْ يِقْدِ *ol əvin yïkdï* — ئۇ ئۆينى يىقىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقَارْ – يِقْمَاقْ *yïkar - yïkmaq*).

يَلْدِ yaldï يالىدى، يالقۇنلىدى، كۆيدۈردى. اُوتْ يَلْدِ *ot yaldï* — ئوت يالىدى، يالقۇنلىدى. باشْ يَلْدِ *bax yaldï* — ياڭا كۆيدۈرۈپ ئاغرىتتى. كُونْ يُوزُكْ يَلْدِ *kün yüzüg yaldï* — كۈن يۈزنى كۆيدۈردى ۋە قارايتتى (يَلَارْ – يَلْمَاقْ *yalar - yalmaq*).

يُلْدِ yuldï يۇلدى، خالاس قىلدى، بوشاتتى، كۆچۈردى.// اَرْ بُلُنُقْ يُلْدِ *ər bulunuq*[1] *yuldï* — ئادەم ئەسىرنى بوشاتتى. اَرْ تُتُغْ يُلْدِ *ər tutuq yuldï* — ئادەم گۆرۈنى خالاس قىلدى. اَرْ قُشْ يُلْدِ *ər kux yuldï* — ئادەم قۇشنىڭ پەيلىرىنى قاياق سۇغا سېلىپ يۇڭۇزلىدى. تېرىدىن تۇكنى يۇلۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُراغُتْ بَشِنْ يُلْدِ *uraqut baxïn yuldï* — خوتۇن//مېھرىدىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن كېچىپ بېشىنى بوشاتتى (يُلَارْ – يُلْمَاقْ *yular - yulmaq*). اُلْ بِتِكْ يُلْدِ *ol bitik yuldï* — ئۇ كىتاب كۆچۈردى.

يِلْدِ yəldi يۇگۈردى، چاپتى. اَتْلِغْ يِلْدِ *atlïoq yəldi* — ئاتلىق چاپتى (يَلَارْ – يَلْمَاكْ *yəlar - yəlmək*).

[1] يازما نۇسخىدا «بُلُنْ *bulun*» — «ئەسىر» سۆزىنىڭ چۈشۈم كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى «ق - *ķ*» بىلەن ئىپادىلەنگەن. چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «غ - *oq*» بولغاچقا، بىز تىرانسكرىپسىيىدە تۇغرىلاپ «*bulunuoq*» شەكلىدە ئالدۇق.

يِلْـدِي yəldi يېيىلدى. اَشْ يِلْـدِي *ax yəldi* — ئاش يېيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِلُورْ – يِلْماكْ *yəlür - yəlmək*).

يُمْدِي yümdi يۇمدى. اَرْ كُوزْ يُمْدِي *ər köz yümdi* — ئادەم كۆز يۇمدى (يُمارْ – يُمّاكْ *yümər - yümmək*).

يَنْدِي yandi ياندى، قايتتى؛ قورقۇتتى؛ ياندۇردى. اَرْ يُولْدَنْ يَنْدِي *ər yoldan yandi* — ئادەم يولدىن يانىدى، يەنى قايتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بَـكْ اَنِ يَنْـدِي *bəg ani yandi* — بەگ ئۇنى قورقۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلِنكُقْ مَنكُكُو تِرِلْماسْ سِنْ قا كِرُوبْ كِرُو يَنْماسْ
yəliŋuk məŋgü tirilməs sïnka kirüp kərü yanmas
كىشى مەڭگۈ ياشىماس، گۆرگە كىرسە ئارقىغا يانماس.

اُوتْ يَنْدِي *ot yandi* — ئوت ياندى. بۇ سۆز «ل – *l*» بىلەنمۇ ئېيتىلىدۇ. قىپچاقچە. اَرْ يَنْدِي *ər yandi* — ئادەم ياندۇردى، يەنى قۇستى (يَنارْ – يَنْماقْ *yanar - yanmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يَنْدِي اَرِنْجْ اُغْرَغِي — *yandï ərinq oqraqï*
كَلْدِي بَرُو تِغْرَغِي — *kəldi bərü tïqraqï*
اُوزِي قُيِي اُغْرَغِي — *özi qoyï oqraqï*
اَلْبْ لارْ قَمُغْ تِرْكَشُورْ // — *alplar qamuq tirkəxür*

[نىيەتتىدىن يانغان بولسا كېرەك،
ئۇنىڭ ئەلچىسى بېرى كەلدى؛
ئۆزى ۋادىنىڭ ئىچكىرىسىدە،
يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى توپلانماقتا.]

دۇشمەننى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ نىيەتتىدىن يانغان بولۇشى كېرەك، چۈنكى ئۇنىڭ خەۋەرچىسى كەلدى؛ ئۇ ۋادىنىڭ ئىچكىرىسىدە تۇرماقتا، باتۇرلار جەڭ قىلىش ئۈچۈن توپلىنىۋاتىدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يُنْدِي yundï يۇيۇندى. اَرْسُقْدا يُنْدِي *ər suvda yundï* — ئادەم سۇدا يۇيۇندى. اَرْ يُنْـدِي *ər yundi* — ئادەم تەھارەت ئالدى. ئوغۇزچە (يُنارْ – يُنْماقْ *yunar - yunmaq*).

يِنْدِي yindi ئاختۇردى. اُلْ اَنكْ اَقِـنْ يِنْـدِي *ol anïŋ avïn yindi* — ئۇ ئۇنىڭ ئوۋىنى ئاختۇردى. سۆزنىڭ ئەسلى «يِنْـدْتِي *yindti*» بولۇپ، يېنىكلىتىلگەن (يِنْدارْ – يِنْدْماكْ ① *yindər - yindmək*).

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يُودِي yudï يۇدى. اَرْ تُـونْ يُـودِي *ər ton yudi* — ئادەم كىيىم يۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُورْ – يُومَاقْ *yur - yumaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قانِغْ قانْ بِلا يُوماسْ — *qaniоq qan bilə yumas*
قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولماس.

يەنى جەبرەلنى جەبرەل بىلەن باسقىلى بولمايدۇ، ياراشتۇرۇش بىلەن باسقىلى بولىدۇ.

يِيـدِي yədi يېدى. اَرْ اَشْ يِيـدِي *ər ax yədi* — ئادەم ئاش يېدى (يِيـرْ – يِمْـاكْ *yər - yəmək*).

فَعَلْدِي fəəldi شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

يَبُرْدِي yapurdï يوپۇردى، يوشۇردى؛ تۇزلىدى. اُل يِرِكْ يَبُـرْدِي *ol yərig yapurdï* — ئۇ يەرنى (سۆرەم سىلىپ) يوپۇردى. // اَرْ سُوزُكْ يَبُرْدِي *ər səzüg yapurdi* — ئادەم سۆزنى يوشۇردى (يَبُرُرْ – يَبُرْماقْ *yapurur - yapurmaq*).

① ئاپتور بۇ يېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنى يېئىلىنىڭ ئەسلى شەكلى ئاساسىدا بەرگەن. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

يِتُرْدِي yitürdi يەتتۈردى. اَرْ يَرْماقْ يِتُــرْدِي *ər yarmaq yitürdi* — ئادەم يارماق (پۇل) يەتتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِتُرُرْ – يِتُرْماكْ *yitürür - yitürmək*).

يُذُرْدِي yüzürdi يۈدۈتتى. اُلْ تَقَى كا يُكْ يُذُرْدِي *ol təvəgə yük yüzürdi* — ئۇ تۆگىگە يۈك يۈدۈتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُذُرُرْ – يُــذُرْماكْ *yüzürür - yüzürmək*).

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَغْرُقْ اَغِرْ اِشنِكْنِي اَذْناغُقا يُذُرْما *aoɣruk aoɣir ixiŋni aznaoɣuka yüzürmə*

اَجْرُبْ اُزُنكْ اُشارِبْ اَذْناغُنِي تُذُرْما *aqrup өzüŋ өxərip aznaoɣunï tozurma*

[ھەددىدىن ئارتۇق يۈكۈڭنى باشقىغا يۈدۈتمە،

ئۆزۈڭنى كۆزۈڭ قاراڭغۇلاشقۇچە ئاچ قويۇپ، ئۆزگىنى توپدۇرما.]

ئۆزۈڭنىڭ ئېغىر يۈكۈڭنى باشقىلارغا يۈدۈتمە، باشقىلارنى توپدۇرمەن دەپ، ئۆزۈڭنى كۆزۈڭ قاراڭغۇلاشقۇدەك دەرىجىدە ئاچ قويما.//

يَشَرْدِي yaxardï ياشاردى، كۆكەردى. اُتْ يَشَرْدِي *ot yaxardi* — ئوت ياشاردى (يَشارُرْ – يَشَرْماقْ *yaxarur - yaxarmak*).

يَشُــرْدِي yaxurdï يوشۇردى. اُلْ نانــكْ يَشُــرْدِي *ol nəŋ yaxurdi* — ئۇ بىر نەرسىنى يوشۇردى (يَشُرُرْ – يَشُرْماقْ *yaxurur - yaxurmak*).

يَقُرْدِي yaqurdï يېقىنلاشتۇردى. اُلْ اَتِغْ مَنكا يَقُرْدِي *ol atïoɣ maŋa yaqurdi* — ئۇ ئاتنى ماڭا يېقىنلاشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَقُرُرْ – يَقُرْماقْ *yaqurur - yaqurmak*).

يَقُرْدِي yaqurdï ئېغىر نەپەس ئالدى، دېمى سىقىلدى. كِشِي يَقُرْدِي *kixi yaqurdi* — كىشى ئېغىر نەپەس ئالدى، يەنى كىشىنىڭ دېمى سىقىلدى (يَقُرُرْ – يَقُرْماقْ *yaqurur - yaqurmak*).

يُكُرْدِي yügürdi يۈگۈردى. اَرْ يُكُرْدِي *ər yügürdi* — ئادەم يۈگۈردى (يُكُرُورْ – يُكُرْماكْ *yügürür - yügürmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

اُنْدَبْ اُلْغْ تَبارُو تَقْرَقْ كَلِبْ يُكُرْكِلْ

قُرْغَقْ يِلِنْ بُذُنْ كُرْ قَنْدا تُشَرْ قُودِي اِلْ

ündəp uluoɣ tabaru tavrak kəlip yügürgil

kuroɣak yïlïn bożun kөr kanda tüxər kodi il

[سېنى ياشانغان بىر كىشى چاقىرسا، يۈگۈرۈپ بار،

قۇرغاقچىلىق يىللاردا ئېلىڭگە قارا، ئۇلار نەگە چۈشسە، سەنمۇ شۇ يەرگە چۈش].

سېنى ياشانغان بىر كىشى چاقىرسا، سەن ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇر، ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بار، قەھەتچىلىك يىللاردا ئېلىڭ نەگە بارسا، سەنمۇ ئۇلار بىلەن بىللە بول. بۇ – ئېلىڭگە قايغۇلۇق كۈنلەر چۈشكەندە، ئۇلار بىلەن بىللە بول، دېگەنلىكتۇر.

يُكُرْدِي yügürdi: اُلْ بُوزْ يُكُرْدِي *ol bөz yügürdi* — ئۇ بۆزگە ئۆرۈش تارتتى (يُكُرُرْ – يُكُرْماكْ *yügürür - yügürmak*).

يَمُرْدِي yəmürdi قوموردى. اَرْ يِغاجْ يَمُرْدِي *ər yïoɣaq yəmürdi* — ئادەم دەرەخ قوموردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// (يَمُرُرْ – يَمُرْماكْ *yəmürür - yəmürmək*)[1].//

يَپِشْدِي yapïxdï يېپىشتى. يَلِمْ يُوكّا يَپِشْــدِي *yəlim yükkə yapïxdi* — يېلىم پەيگە يېپىشتى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىگە يېپىشسا ۋە ئىلىنىپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اِتْ كَيِكّا يَپِشْــدِي *it kəyikkə yapïxdi* — ئىت كېيىككە يېپىشتى (يَپِشُرْ – يَپِشْماقْ *yapïxur – yapïxmak*).

يَذِشْدِي yažïxdï يېيىشتى، سېلىشتى. اُلْ اَنكَرْ تُشاكْ يَذِشْدِي *ol aŋar təxək yažïxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تۆشەك (ئورۇن) سېلىشىپ بەردى. مۇشۇ ئىشتا بەسلىشىكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَذِشُورْ – يَذِشْماقْ *yažïxur - yažïxmak*).

يُذُشْــدِي yožuxdï سۇرتۇشتى، ئۆچۈرۈشتى. اُلْ قِلِــجْ تِــنْ قــانْ يُذُشْــدِي *ol kïliqtïn kan yožuxdi* — ئۇ قىلىچتىن//قاننى سۇرتۇشۇپ بەردى. خەتنى

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «قَطَــعَ — كەستى» بېرىلىپ قالغان. بىز بۇنى يازما نۇسخا 468 - بەتتىكى «يَمُرْكانْ»، 487- بەتتىكى «يَمُرْشْدِي» لەر بىلەن بىر يىلتىز بولۇپ، ئەرەبچىسى «قَلَــعَ» بولۇشى كېرەك، دەپ قاردىدۇق ۋە شۇ ئاساستا «قومۇردى» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

قىرىپ ئۆچۈرۈش ۋە ھەرقانداق بىر سۆيۈق نەرسىنىڭ بىر نەرسە ئۈستىدىكى ئىزىنى يوقىتىش ئۈچۈنمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُذُشُورْ – يُذُشْماقْ yożuxur - yożuxmak).

يِدِشْدِي yïdïxdï يىدىشتى، سېسىدى. يِدِشْدِي نانىڭْ *yïdïxdï nəŋ* — نەرسە يىدىشتى، يەنى بىر نەرسىنىڭ تەركىبى چىرىدى (يِدِشُورْ – يِدِشْماقْ yïdïxur - yïdïxmak)[1].

يدشْدِي yəḍixdi: اُلْ مَنكا يَنكاك يدشْدِي *yəḍixdi ② yətgək ol maŋa* — ئۇ ماڭا خۇرجۇنىنىڭ ئىزمىسىنى ئېتىشىپ بەردى. بوغچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئىزمىسىنى ئېتىشىپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يدشُورْ – يدشْماكْ yəḍixür - yəḍixmək). بۇنىڭ ئالدىدىكى پېئىلنىڭ مەستىرى «ق – k» بىلەن كەلگەن «يدشْماقْ yïdïxmak»دۇر.//

يُذُشْدِي yüżüxdi يۇدۇشتى. اُلْ اِكّي تَرِغْ يُذُشْدِي *yüżüxdi tarïq ikki ol* — ئۇ ئىككىسى بۇغداي يۇدۇشتى، يەنى بۇغداي يۇدۇشتە بىر - بىرىگە ياردەملەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُذُشُورْ – يُذُشْماكْ yüżüxür - yüżüxmək).

يَرَشْدِي yaraxdï ياراشتى، كېلىشتى. اُلارْ اِكّي يَرَشْدِي *olar ikki yaraxdï* — ئۇلار ئىككىسى بىر ئىشتا بىر - بىرى بىلەن كېلىشتى (يَرَشُورْ – يَرَشْماقْ yaraxur - yaraxmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُرْتَقْ بُلُبْ بِلِشْدِي	*ortak bolup bilixdi*	[ئورتاق بولۇپ تونۇشتى،
مَنِكْ تَقَرْ سَتِشْدِي	*mənïŋ tavar satïxdï*	مالىرىمنى سېتىشتى،
بِسْتا بِلا يَرَشْتِي	*bistə bilə yaraxtï*	بىستە بىلەن كېلىشتى،
كِزْلَبْ تُتارْ تايِمي //	*kizləp tutar tayïmï*	تېيىمنى يوشۇرۇپ قويدى.]

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى بېرىلمىگەن. بىز ئاپتورنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى پېئىلنىڭ ئاخىرىغا بەرگەن ئىلاۋىسىگە ئاساسەن، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنى بېرىپ قويدۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَكاك» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز يازما نۇسخا 477 - بەت ۋە 632 - بەتلەردىكى شەكلىگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىدە «yətgək» دەپ ئالدۇق.

ياراشقاندىن كېيىن ژاپاسىزلىق قىلغان كىشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ مەن بىلەن تونۇشۇپ دوست بولدى، مالىرىمنى سېتىشىپ بەردى، كېيىن بىستە بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، مېنىڭ تېيىمنى يوشۇرۇپ قويدى. بىستە — ئۆيىگە چۈشكەن سودىگەرلەرنى قوندۇرىدىغان سارايۇەن. ئۇ سودىگەرلەرنىڭ مالىرىنى سېتىشىپ بېرىدۇ، قويلىرىنى يىغىشىپ بېرىدۇ ۋە سودىگەرنى كۆتىدۇ، سودىگەر كېتەر ۋاقتىدا خىزمەت ھەققى ئۈچۈن يىگىرمە قوي ھېسابىغا بىر قوي ئالىدۇ. توخسى، ياغما، چىگىل قەبىلىلىرىدە مەن بۇنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

يَرِشْدِي yarïxdï چېپىشتى، بەيگىگە چۈشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا اَتْ يَرِشْدِي *ol aniŋ birlə at yarïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن ئات چېپىشتى (يَرِشُورْ – يَرِشْماقْ yarïxur - yarïxmak).

يَرِشْدِي yarïxdï بۆلۈشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا تَقارْ يَرِشْدِي *ol aniŋ birlə tavar yarïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن مالنى تەڭمۇ تەڭ بۆلۈشتى. مىراس بۆلۈشۈشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَرِشُورْ – يَرِشْماقْ yarïxur - yarïxmak).//

يُرِشْدِي yorïxdï يۇرۇشتى؛ تارالدى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا يُرِشْدِي *ol mənïŋ birlə yorïxdï* — ئۇ مېنىڭ بىلەن يۇرۇشۇپ باقتى، يەنى يۇرۇشتە بەسلەشتى. تُرْقُو يُرِشْدِي *torku yorïxdï* — تورقا (يول - يول بولۇپ) تارالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يىپەك رەخت چىرىشكە باشلىغاندا شۇنداق بولىدۇ (يُرِشُورْ – يُرِشْماقْ yorïxur - yorïxmak).

يِرِشْدِي yirïxdi يىرىلدى؛ ھىجايدى. يِرِشْدِي نانىڭْ *yirïxdi nəŋ* — نەرسە يىرىلدى، ئايرىلدى. اَرْ يِرِشْدِي *ər yirïxdi* — ئادەم ھىجايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِرِشُورْ – يِرِشْماكْ yirïxür - yirïxmək).

يِرِشْدِي yirïxdi ئاجىزلاشتى. اِتْ تِيشِي يِرِشْدِي *it tïxï yirïxdï* — ئىتنىڭ چىشى ئاجىزلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَزِشْدِي yazïxdï يېشىشتى. اُلْ اَنكارْ تُكُونْ يَزِشْدِي *ol aŋar tügün yazïxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تۈگۈن يېشىشىپ بەردى. بۇ ئىشتا بەسلىشىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَزِشُورْ – يَزِشْماقْ yazïxur - yazïxmak).//

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يَزِشْدِي yazïxdï: اُلْ مَنكا يا يَزِشْدِي *ol maŋa ya yazïxdï* — ئۇ ماڭا يانىڭ كىرىچىنى چىقىرىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَزِشُورْ – يَزِشْماقْ *yazïxur - yazïxmak*).

يَغُشْدِي yaoquxdï يېقىنلاشتى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا يَغُشْدِي *bir nəŋ birgə yaoquxdï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە يېقىنلاشتى (يَغُشُورْ – يَغُشْماقْ *yaoquxur - yaoquxmak*).

يِغِشْدِي yïoqïxdï يىغىشتى، دۆۋىلەشتى. اُلْ مَنكا بُغْدايْ يِغِشْدِي *ol maŋa buoqday yïoqïxdï* — ئۇ ماڭا بۇغداي يىغىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِغِشُورْ – يِغِشْماقْ *yïoqïxur - yïoqïxmak*).

يُفُشْدِي yüvüxdi ياردەم قىلىشتى. اُلارْ اِكّي يُفُشْدِي *olar ikki yüvüxdi* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە ياردەم قىلىشتى، بىر - بىرىنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشتى (يُفُشُورْ – يُفُشْماكق[1] *yüvüxür - yüvüxmək*).// III 98

يُڤُشْدِي yuvuxdï يۇمىلىتىشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا تُبِقْ يُڤُشْدِي *olar bir birgə topïk yuvuxdï* — ئۇلا بىر - بىرىگە توپ يۇمىلىتىشتى (يُڤُشُورْ – يُڤُشْماقْ *yuvuxur - yuvuxmak*).

يَقِشْدِي yak̦ïxdï يېقىشتى؛ يېقىنلاشتى. اُلْ اَنكَرْ يَقِغْ يَقِشْدِي *ol aŋar yak̦ïoq yak̦ïxdï* — ئۇ ئۇنىڭ جاراھىتىگە مەلھەم يېقىشىپ بەردى. اَنِكْ كَلْماكِي يَقِشْدِي *anïŋ kəlməki yak̦ïxdï* — ئۇنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ كېلىشىنىڭ يېقىنلىشىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. چاققان ۋە چىرايلىق سۆزلەيدىغان ئادەمنىڭ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي تېز سۆزلىشىگە «اَنِكْ اِيْرِنِي يَقِشْماسْ *anïŋ ərni yak̦ïxmas* — ئۇنىڭ ئېرنى (كالپۇكلىرى) بىر - بىرىگە تەگمەس»//دېيىشمۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان (يَقِشُورْ – يَقِشْماقْ *yak̦ïxur - yak̦ïxmak*). 475

تُقُشْدِي yuk̦uxdï يۇقۇشتى. اُذُزْ تُقُشْدِي *użuz yuk̦uxdï* — قوتۇر يۇقۇشتى، يەنى نەملىك سەۋەبىدىن قوتۇر بەدەننىڭ بىر يېرىدىن يەنە بىر يېرىگە يۇقۇشتى// III 99

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «يُفُشْماكْق» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز «*yüvüxmək*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

(تُقُشُورْ – تُقُشْماقْ *yuk̦uxur - yuk̦uxmak*)[1].

يِقِشْدِي yïk̦ïxdï يىقىتىشتى. اُلْ اَنكَرْ تامْ يِقِشْدِي *ol aŋar tam yïk̦ïxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تام يىقىتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقِشُورْ – يِقِشْماقْ *yïk̦ïxur - yïk̦ïxmak*).

يِلِشْدِي yïlïxdï يىللىدى ~ ئىللىدى. سُڤْلارْ قَمُغْ يِلِشْدِي *suvlar k̦amuoq yïlïxdï* — ھەممە سۇلار ئىللىدى، يەنى ئىسسىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِلِشُورْ – يِلِشْماقْ *yïlïxur - yïlïxmak*).

يِلِشْدِي[2] yalïxdï: اُلارْ بِيرْ اَكِنْدِيكا اُغْرِي يِلِشْدِي *olar bir əkindigə oqrï yalïxdï* — ئۇلار بىر - بىرىگە ئوغرى//دەپ يالا چاپلاشتى، يەنى تۆھمەت قىلىشتى (يِلِشُورْ – يِلِشْماقْ *yalïxur - yalïxmak*). 100 III

يُلُشْدِي yuluxdï يۇلۇشتى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتى. بُذُونْ بِيرْ اَكِنْدِينِي يُلُشْدِي *bożun bir əkindini yuluxdï* — كىشىلەر بىر - بىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتى (يُلُشُورْ – يُلُشْماقْ *yuluxur - yuluxmak*).

يَمَشْدِي yamaxdï ياماشتى. اُلْ اَنكَرْ تُونْ يَمَشْدِي *ol aŋar ton yamaxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا تون يامىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَمَشُورْ – يَمَشْماقْ *yamaxur - yamaxmak*). ياماشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يُنُشْدِي yonuxdï يونۇشتى. اُلارْ بِيرْ بِيرْكا اُقْ يُنُشْدِي *olar bir birgə ok̦ yonuxdï* — ئۇلار بىر - بىرىگە ئوق يونۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنُشُورْ – يُنُشْماقْ *yonuxur - yonuxmak*). يونۇشتا بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يَتِقْتِي yatïk̦tï يېتىقتى، ياتلاشتى. يَغُقْ كِشِي يَتِقْتِي// *yaoquk̦ kixi yatïk̦tï* — يېقىن كىشى ياتلاشتى (يَتِقارْ – يَتِقْماقْ *yatïk̦ar - yatïk̦mak*). 101 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ باش ھەرپى «ت - *t*» بىلەن يېزىلغان. بۇ بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ كېلىش تەرتىپىگە ئۇيغۇن ئەمەس. بىز بۇنى مەنىسىگە ئاساسەن، يازما نۇسخا 471- بەتتىكى «يُقْدِي *yuk̦dï*» پېئىلىنىڭ ئۆملۈك دەرىجىسى دەپ ھېسابلاپ، ترانسكرىپسىيىدە باش ھەرپىنى «ى – يا» بىلەن ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە كەسرىلىك كەلگەن. كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىدە بولسا ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز ئەرەبچە مەنىسىگە ئاساسەن بۇ پېئىلنىڭ «يلاَ *yala* — يالا» سۆزىدىن ياسالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىرىنچى ھەرپى «ى – يا»نى فەتھىلىك قىلىپ «*yalïxdï*» شەكلىدە ئالدۇق.

يُتِقْتِ yutïqtï جۇتارقىدى، قىرىلدى. **يِلْقِي يُتِقْتِ** *yilqi yutiqti* — چارۋا مال جۇتاقىدى. جۇت بولۇپ چارۋا ماللار قىرىلىپ كەتسە شۇنداق دېيىلىدۇ (يُتِقَارْ - يُتِقْمَاقْ *yutiqar - yutiqmaq*).

يَزِقْتِ yazïqtï يازلاشتى، يازغا ئۆرۈلدى. **يِلْ يَزِقْتِ** *yil yazïqtï* — يىل (ۋاقىت) يازغا ئۆرۈلدى (يَزِقَارْ - يَزِقْمَاقْ *yazïqar - yazïqmaq*).

يَشِقْتِ yaxïqtï ياشاڭغىرىدى. **كُوزْ يَشِقْتِ** *köz yaxïqtï* — كۆز ياشاڭغىرىدى، يەنى كۆز قۇياش ۋە ئۇنىڭ نۇرىدىن ياشاڭغىرىدى (يَشِقَارْ - يَشِقْمَاقْ *yaxïqar - yaxïqmaq*).

يَغِقْتِ yaqïqtï دۇشمەنلەشتى. **بَكْلارْ بِيرْ بِيرْكَا يَغِقْتِ** *bəglər bir birgə yaqïqtï* — بەگلەر بىر - بىرى بىلەن دۇشمەنلەشتى (يَغِقَارْ - يَغِقْمَاقْ *yaqïqar - yaqïqmaq*).

يَبُلْدِ yapuldï يېپىلدى. **قَبُغْ يَبُلْدِ** *kapuq yapuldï* — قوۋۇق يېپىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېپىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَبُلُورْ - يَبُلْمَاقْ *yapulur - yapulmaq*).

يُبَلْدِ yubaldï سەل قارالدى. ئېتىبارسىز قالدۇرۇلدى. **ايِشْ يُبَلْدِ** *ix yubaldï* — ئىش ئېتىبارسىز قالدۇرۇلدى، ئىشتىن چەتنەلدى (يُبَالُورْ - يُبَلْمَاقْ *yubalur - yubalmaq*).

يِتِلْدِ yətildi يېتىشتى، يېتۈالدى. **اُلْ سُوكا يِتِلْدِ** *ol sügə yətildi* — ئۇ قوشۇنغا يېتىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِتِلُورْ-/يِتِلْمَاكْ *yətilür - yətilmək*).

يَذِلْدِ yazïldï يېيىلدى، تارقالدى. **سُو يَذِلْدِ** *sü yazïldï* — قوشۇن تارقالدى، تارقىلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. **تُونْ كُونْكَا يَذِلْدِ** *ton küngə yazïldï* — تون (كىيىم) كۈنگە يېيىلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېيىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَذْلُورْ - يَذِلْمَاقْ *yazïlur - yazïlmaq*).

يَذِلْدِ yazïldï يېيىلدى، يامىردى. **ياغْ تُونْدا يَذِلْدِ** *yaq tonda yazïldï* — ياغ كىيىمگە يېيىلدى. باشقىلاردىمۇ/شۇنداق (يَذْلُرْ - يَذِلْمَاقْ *yazïlur - yazïlmaq*).

يُذُلْدِ yozuldï سۇرتۇلدى، ئۆچۈرۈلدى، يوقىتىلدى. **قَانْ قِلِجْتِنْ يُذُلْدِ** *kan kïliqtin yozuldï* — قان قىلىچتىن سۇرتۇلدى، يەنى قىلىچتىكى قان يۇيۇلدى. **اَنِكْ اَتِي اَيْدِنْ يُذُلْدِ** *anïŋ atï aydin yozuldï* — ئۇنىڭ ئىسمى خانىنىڭ ئايلىق دەپتىردىن ئۆچۈرۈلدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۆچۈرۈلۈشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُذُلُرْ - يُذُلْمَاقْ *yozulur - yozulmaq*).

يَذِلْدِ yəzildi: يتكاك **يَذِلْدِ** *yətgək yəzildi* — خۇرجۇن ئىچىگە مال سېلىپ ئىزمىسى ئېتىلدى (يذلر - يذلماك *yəzilür - yəzilmək*).

يَرِلْدِ yarïldï يېرىلدى. **قَابْ يَرِلْدِ** *kap yarildi* — قاپ يېرىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَرِلُورْ - يَرِلْمَاقْ *yarilur - yarilmaq*).

يَرِلْدِ yirildi يىرىلدى. **بُتِقْ يَرِلْدِ** *putik yirildi* — شاخ يىرىلدى، يەنى دەرەختىن شاخ يىرىلدى. ھەرقانداق ھۆل نەرسىنىڭ يىرىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَرِلُورْ - يَرِلْمَاكْ *yirilür - yirilmək*). //

يُرُلْدِ yoruldï يېشىلدى. **اُغُلْ بَشِكْتِنْ يُرُلْدِ** *oqul bəxiktin yoruldi* — بالا بۆشۈكتىن يېشىلدى (يُرُلُرْ - يُرُلْمَاقْ *yorlur - yorulmaq*).

يَزِلْدِ yazïldï يېشىلدى. **تُگُونْ يَزِلْدِ** *tügün yazïldi* — تۈگۈن يېشىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

يَسِلْدِ yasïldï تاشلاپ قويۇلدى، بوشىتىۋېتىلدى، تارقىلىپ كەتتى. **ايِشْ يَسِلْدِ** *ix yasïldï* — ئىش تاشلاپ قويۇلدى، ئەسۋابلىرى تارقىتىۋېتىلدى. **يا يَسِلْدِ** *ya yasïldï* — كىرىچ يادىن بوشىتىۋېلىندى. **سُو يَسِلْدِ** *sü yasïldï* — قوشۇن تارقىلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَسِلُورْ - يَسِلْمَاقْ *yasïlur - yasïlmaq*).

يُشُلْدِ yuxuldï: **قَانْ يُشُلْدِ** *kan yuxuldï* — قان يارىدىن پىشقىراپ چىقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُشُلُورْ - يُشُلْمَاقْ *yuxulur - yuxulmaq*).

يُشِلْدِ yuxïldï كۆنۈكتى، قاملاشتى. **اَنِكْ اَلِكِي ايشْقا// يُشِلْدِ** *anïŋ əliki ixka yuxïldï* — ئۇنىڭ قولى ئىشقا كۆنۈكتى. سىركە ۋە بوزا[1] غا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا بېرىلگەن ئەرەبچە ئىزاھتا «وَكَذَلِكَ الْخَلُّ وَمِنَ الْمُرِّ» دېيىلگەن. بىسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھتا كۆرسەتكىنىدەك، بۇ يەردە «الْمُرِّ» سۆزىنىڭ كېلىشى ئورۇنسىز. بىز بۇ سۆزنى يازما نۇسخا 470 - بەتتە ئۆتكەن «المرر — بوزا» سۆزىنىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى، دەپ قاردۇق ۋە تەرجىمىدە تۈزەتتۇق. شۇنىڭدەك بۇ سۆزدىن ئاۋۋال كەلگەن ئەرەبچە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «مِنْ»نى ئوشۇقچە دەپ تونۇپ تەرجىمىدە ئېلىۋەتتۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كوزىنىڭ جوغىسىدىن ئاقتۇرۇلۇشىغىمۇ «يُشِلْدى» دېيىلىدۇ (يُشِلُورْ – يُشُلْماكقْ yuxïlur - yuxïlmak ①).

يَغِلْدِي yaoqïldï ياغدۇرۇلدى. يَغْمُر يَغِلْدِي yaoqmur yaoqïldï — يامغۇر ياغدۇرۇلدى. باشقا نەرسە ياغدۇرۇلسىمۇ//شۇنداق دېيىلىدۇ (يَغِلُورْ – يَغِلْماقْ yaoqïlur - yaoqïlmak).

III 106

يِغِلْدِي yïoqïldï ئۆزىنى يىغدى، يىغىلدى، چېكىندى. اَرْ اِيشْتِنْ يِغِلْدِي ər ixtïn yïoqïldï — ئادەم ئىشتىن ئۆزىنى يىغدى. باشقىلار تەرىپىدىن يىغىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (يِغِلُورْ – يِغِلْماقْ yïoqïlur - yïoqïlmak).//

477

يِغِلْدِي yïoqïldï يىغىلدى، توپلاندى، دۆۋىلەندى. بُذُونْ يِغِلْدِي bożun yïoqïldï — خەلق توپلاندى. يَرْماقْ يِغِلْدِي yarmak yïoqïldï — يارماق (پۇل) يىغىلدى، توپلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تُبْراقْ يِغِلْدِي toprak yïoqïldï — توپا دۆۋىلەندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِغِلُورْ – يِغِلْماقْ yïoqïlur - yïoqïlmak).

يُڤُلْدِي yuvuldï: اُغْلانْ يُڤُلْدِي ooqlan yuvuldï — بالا تۈزىتىلدى، بالىنىڭ بەتخۇيلۇقى تۈزىتىلدى (يُڤُلُورْ – يُڤُلْماقْ yuvulur - yuvulmak).

III 107

يُڤُلْدِي yuvuldï يۇمىلىتىلدى. تُبِقْ يُڤُلْدِي topïk yuvuldï — //توپ يۇمىلىتىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُڤْلُورْ – يُڤُلْماقْ yuvlur - yuvulmak). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَيْدِمْ اَنكَرْ سَڤُلْما	aydïm aŋar savulma	[دېدىم ئۇنىڭغا كەتمە،
قُلْبَقْ اُذُو يُڤُلْما	kulbak użu yuvulma	قۇلباققا مەيل ئەتمە،
يُڤْغا سڤن سڤلما	yuvoqa suvïn suvulma	تېيىز سۇ بىلەن سۇلانما،
قَبْتِي مَنِكْ قايِمِي	kaptï məniŋ kayïmï	قايىمنى ئېلىپ قاچتى.]

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك – k» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق – k» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ «دىۋان»نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بېرىلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزگەرتىلگەن شەكلىنى ئىناۋەتكە ئالدۇق ۋە «yuxïlmak» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

ۋاپاسىزلىق قىلغان بىر كىشىنى تەسۋىرلەپ ئېيتىدۇ: مەن ئۇنىڭغا، قۇلباق (بۇ بىر ئادەمنىڭ ئىسمى)قا مايىل بولما، ئۇنىڭ ئەتراپىدا يۇمىلىما، ئۈزۈك سۇ بىلەن (يەر) سۇغارما، دېگەنىدىم. ئۇ مېنىڭ قاي قەبىلىسىدىن ئېلىپ كەلگەن قۇلۇمنى ئېلىپ قاچتى.//

108 III

يِفِلْدِي yəvildi يېتىشتى، يېتىلدى. سُو يِفِلْدِي sü yəvildi — ئەسكەر يېتىشتى. بَكْنِي يَڤُلْدِي bəkni yəvüldi — بوزا يېتىلدى (بۇ ئىچىملىك بۇغداي ياكى تېرىقتىن ياسىلىدۇ). بِلِكْ يِفِلْدِي bilik yəvildi — ئەقىل يېتىلدى، يەنى ئەقىل - ئىدراك تولۇپ يېتىلدى. ھەرقانداق نەرسە يېتىلسە، ۋايىغا يەتسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَڤُلُورْ – يَڤُلْماكْ yəvülür - yəvülmək).

يَقِلْدِي yak̡ïldï يېقىنلىشىلدى، يېقىنلاشتى. اَنكَرْ يَقِلْدِي aŋar yak̡ïldï — ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى (يَقِلُورْ – يَقِلْماقْ yak̡ïlur - yak̡ïlmak).

يُقُلْدِي yuk̡uldï يۇقۇلدى ~ يۇقۇندى. تُونْقا قَرا يُقُلْدِي tonka kara yuk̡uldï — تونغا قارا يۇقۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقُلُورْ – يُقُلْماقْ yuk̡ulur - yuk̡ulmak).//

109 III

يِقِلْدِي yik̡ïldï يىقىلدى. تامْ يِقِلْدِي tam yïk̡ïldï — تام يىقىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقِلُورْ – يِقِلْماقْ yïk̡ïlur - yïk̡ïlmak).

يَمَلْدِي yamaldï يامالدى. تُونْ يَمَلْدِي ton yamaldï — تون (كىيىم) يامالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَمَلُورْ – يَمَلْماقْ yamalur - yamalmak).

يَنُلْدِي yanuldï كاپلاندى، ئىتتىتىلدى. بِجاكْ يَنُلْدِي piqək yanuldï — پىچاق كاپلاندى①. پىچاققا ئوخشاش ھەرقانداق بىر نەرسە قولغا كاپلىنىش بىلەن ئىتتىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَنُولُرْ – يَنُلْماقْ yanulur - yanulmak).

يُنُلْدِي yonuldï يونۇلدى. يِغاجْ يُنُلْدِي yïoqaq yonuldï — ياغاچ يونۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنُلُورْ – يُنُلْماقْ yonulur - yonulmak).//

110 III

① يازما نۇسخىدا بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچە ئىزاھى «شحذالسيف — قىلىچ كاپلاندى» دەپ بېرىلگەن. بىز تەرجىمىدە ئەسلىي تېكىستتىكى «بِجاكْ» سۆزىنى ئاساس قىلدۇق.

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

يَلَلْدِي yalaldï يالا چاپلاندى. اَنكَرْ قُرُغْ يَلا يَلَلْدِي *aŋar kuruoq yala yalaldï* — ئۇنىڭغا قۇرۇق يالا (تۆھمەت) چاپلاندى (يَلَلُورْ – يَلَلْماقْ *yalalur - yalalmak*).

يُلَلْدِي yələldi يۆلەندى. تامْ يُلَلْدِي *tam yələldi* — تام يۆلەندى، يەنى تامغا تىرەك قويۇلدى// (يُلَلُورْ – يُلَلْماكْ *yələlür - yələlmək*).

يُلْلْدِي yülüldi چۈشۈرۈلدى. سَجْ يُلْلْدِي *saq yülüldi* — چاچ چۈشۈرۈلدى (يُلِلُورْ – يُلِلْماكْ *yülilür - yülilmək*).

يَپِنْدِي yapïndï يېپىندى، ياپتى، يېپىۋالدى. اَرْ قَلْقَنْ يَپِنْدِي *ər kalkan yapïndi* — ئادەم قالقان يېپىندى، يەنى قالقان بىلەن ئۆزىنى توستى. اُلْ قَپُغْ يَپِنْدِي *ol kapuq yapïndi* — ئۇ قوۋۇقنى يېپىۋالدى (يَپِنُورْ – يَپِنْماقْ *yapïnur - yapïnmak*).

يُبَنْدِي yubandï: اَرْ ايشْتِنْ يُبَنْدِي *ər ixtïn yubandï* —// ئادەم ئىشتىن ئۆزىنى تارتتى (يُبانُورْ – يُبَنْماقْ *yubanur - yubanmak*).

يَجَنْدِي yaqandï ئەيمەندى؛ ئۆيالدى، خجالەت بولدى. اُلْ مَنْدِن يَجَنْدِي *ol məndin yaqandï* — ئۇ مەندىن ئەيمەندى، يەنى بىر ئىشنى ئورۇندىيالمىغانلىقى ئۈچۈن خجالەت بولدى (يَجَنُورْ – يَجَنْماقْ *yaqanur - yaqanmak*).

يَذِنْدِي yaźïndï يېيىۋالدى. اُلْ تُونِنْ كُونْكا يَذِنْدِي *ol tonïn küngə yaźïndï* — ئۇ كىيىمنى كۈنگە يېيىۋالدى. كىيىمدىن باشقىلارغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَذِنُورْ – يَذِنْماقْ *yaźïnur - yaźïnmak*).

يُذُنْدِي yoźundï سۇرتۈندى. اُلْ كوزدن ياشْ يُذُنْدِي *ol közdin yax yoźundï* — ئۇ كۆزدىن ياشنى سۇرتۈۋالدى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۈستىدىن بىر نەرسىنى ئۆزىلا سۇرتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُذُنُورْ – يُذُنْماقْ *yoźunur - yoźunmak*).

يَرَنْدِي yarandï ياراندى، يارىتىلدى. اَتْ يَرَنْدِي *at yarandï* — ئات تاكا ئاشۇرۇلۇپ بەيگىگە يارىتىلدى. اُلْ مَنكا يَرَنْدِي *ol maŋa yarandï* // — ئۇ ماڭا ياراندى. يارانچۇقلۇق قىلدى (يَرَنُورْ – يَرَنْماقْ *yaranur - yaranmak*).

يَرِنْدِي yïrïndï يىرىۋالدى. اُلْ بُتِقْ يَرِنْدِي *ol putïk yïrïndï* — ئۇ ئۆزىگە پۇتاق يىرىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَرِنُورْ – يَرِنْماقْ *yïrïnur - yïrïnmak*).

يَزِنْدِي yazïndï يەشتى، يېشىۋالدى. اَرْ قُرِنْ يَزِنْدِي *ər kurïn yazïndï* — ئادەم قۇرىنى (بەلبېغىنى) يېشىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَزِنُورْ – يَزِنْماقْ *yazïnur - yazïnmak*).

يِغِنْدِي yïoqïndï يىغدى، يىغىۋالدى. اَرْ اُوزِنكا يَرْماقْ يِغِنْدِي *ər өziŋə yarmak yïoqïndï* — ئادەم ئۆزىگە يارماق (پۇل) يىغىۋالدى (يِغِنُورْ – يِغِنْماقْ *yïoqïnur - yïoqïnmak*).

يُكُنْدِي yükündi يۈكۈندى، ئىبادەت قىلدى، چوقۇندى. قُلْ تَنكْرِي كا يُكُنْدِي *kul taŋrigə yükündi* — بەندە خۇداغا ئىبادەت قىلدى. تُيُنْ بُرْخانْقا يُكُنْدِي *toyun burhanka yükündi* — تويىن بۇتقا// چوقۇندى. اُلْ مَنكا يُكُنْدِي *ol maŋa yükündi* — ئۇ ماڭا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى (يُكُنُورْ – يُكُنْماكْ *yükünür - yükünmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يُكْنُبْ مَنكا اِمْلَدِي *yüknüp maŋa imladi*

كُزُمْ ياشِنْ يَمْلَدِي *kөzüm yaxïn yamladi*

بَغْرِمْ باشِنْ اَمْلَدِي *baqrïm baxïn əmlədi*

اَلْكِنْ بُلُبْ اُلْ كَجارْ *əlkin bolup ol kəqər*

[ماڭا تەزىم قىلىپ ئىشارەت قىلدى،

كۆز يېشىمنى قۇرۇتتى،

باغرىم ياريسىنى ساقايتتى،

يولۇچى بولۇپ كېتىپ قالدى.]

مەھبۇبنىڭ خىيال قىلغانلىقىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ ماڭا تەزىم قىلدى ۋە مېنى شەيدا قىلىش ئۈچۈن ئىملىدى:// ئۇ بىر قارىشى بىلەنلا كۆز

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يېشمنى // قۇرۇتتى، باغرىمنىڭ ياريسىنى ئەملىدى، ئۇ يولۇچى بولۇپ كېتىپ قالدى.

يَلِنْدِى yalïndi يالىڭاچلاندى. اَرْ يَلِنْدِى *ər yalïndï* — ئادەم يالىڭاچلاندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلِنُورْ – يَلِنْماقْ *yalïnur - yalïnmaq*).

يُلُنْدِى yulundï: سَجْ يُلُنْدِى *saq yulundï* — چاچ يۇلۇندى. قُلْ يُلُنْدِى *qul yulundï* — قۇل ئازاد قىلىندى، يەنى ئىگىسىگە ئۆزىنىڭ قىممىتىنى تۆلەپ ئازاد بولدى. بُلُنْ يُلُنْدِى *bulun yulundï* — تۇتقۇن بوشىنىۋالدى، يەنى تۇتقۇن تۆلەم تۆلەپ بوشىنىۋالدى. اُراغُتْ يُلُنْدِى *uraqut yulundï* — خوتۇن ھەققى - مېھرىدىن كېچىپ ئېرىدىن ئاجراشتى (يُلُنُورْ – يُلُنْماقْ *yulunur - yulunmaq*).

يَمَنْدِى yamandï يامىۋالدى. اَرْ تُونِنْ يَمَنْدِى *ər tonïn yamandï* — ئادەم تونىنى يامىۋالدى (يَمانُورْ – يَمانْماقْ *yamanur - yamanmaq*).

يُمُنْدِى yümündi يۇمىدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ كُوزِنْ يُمُنْدِى *ol közin yümündï* — ئۇ كۆزىنى يۇمىدىغاندەك//كۆرۈندى (يُمِنُورْ – يُمِنْماكْ[1] *yüminür - yüminmək*).

يُنُنْدِى yonundï يونۇيدىغاندەك كۆرۈندى. اُلْ يِغاجْ يُنُنْدِى *ol yïoqaq yonundï* — ئۇ ياغاچ يونۇيدىغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنِنُورْ – يُنِنْماقْ *yonïnur - yonïnmaq*).

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يَيِنْدِى yayïndï يايقۇالدى ~ چايقۇالدى. اُلْ سُقْدا تُونِنْ يَيِنْدِى *ol suvda tonïn yayïndï* — ئۇ سۇدا كىيىمنى چايقۇالدى (يَيِنُورْ – يَيِنْماقْ *yayïnur - yayïnmaq*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – *q*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۆزگەرتىلگەن شەكلىگە ئاساسلاندۇق.

ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يُبادِى yubadï سەل قاردى، پەسەنت قىلمىدى، ئەھمىيەت//بەرمىدى. اَرْ ايشِغْ يُبادِى *ər ixïoq yubadï* — ئادەم ئىشقا ئەھمىيەت بەرمىدى (يُبارْ – يُباماقْ *yubar - yubamaq*).

يِذِيدِى yïżïdï يىدىدى، سېسىدى. اَتْ يِذِيدِى *at yïżïdï* — گۆش يىدىدى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يىدىپ قېلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يِذِيرْ – يِذِيماقْ *yïżïr - yïżïmaq*).

يَرُودِى yarudï يورۇدى. كُونْ يَرُودِى *kün yarudï* — كۈن يورۇدى. قاراڭغۇ جاي يورۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَرُورْ – يَرُوماقْ *yarur - yarumaq*).

يَرادِى yaradï ياردى. اُلْ نانكْ اَنكَرْ يَرادِى *ol nəŋ aŋar yaradï* — ئۇ نەرسە ئۇنىڭغا ياردى (يَرارْ – يَراماقْ *yarar - yaramaq*). ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ماس كېلىشى ۋە يارىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتا تُونِ اُغُلْ قا يَراسا اَتاسِنْ تِلامَاسْ

ata tonï oqulqa yarasa atasïn tiləməs

ئاتىسىنىڭ تونى ئوغلىغا ياراسا، ئاتىسىنى خالىماس.

يەنى ئاتىسىنىڭ تونى ئوغلىغا ياراپ قالسا، ئۇنى مىراس قىلىپ ئېلىش ئۇچۇن ئاتىسىنىڭ ھايات تۇرۇشىنى خالىمايدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئاخىرقى قىسمىنىڭ باشقا بىر// مەنىسىمۇ بار: ئۇ ۋاقىتتا ئوغۇل ئاتىسىغا موھتاج بولمايدۇ. ئوغۇزلارنىڭ «يُولْ يَراسُنْ *yol yarasun* — يولىڭىز ياراشسۇن، ئاقيوللۇق بولۇڭ» دېگىنىمۇ مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان.

يُرِيدِى yorïdï يورىدى، ماڭدى. اَرْ يُرِيدِى *ər yorïdï* — //ئادەم يورىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يۇرۇشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرِيرْ – يُرِيماقْ *yorïr - yorïmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تُنْلا يُرُبْ كُنْدُزُ سَقْنُورْ كِجِكْدا اقلنب اُلْغاذُو سَقْنُورْ

tünlə yorup kündüz səvnür kiqikdə əvlənip uloqażu səvnür

كېچىلەپ يۇرسە كۈندۈزى سۆيۈنەر، كىچىك ئۆيلەنسە ياشانغاندا سۆيۈنەر.

يەنى كېچىسى يول ماڭسا كۈندۈزى خوشال بولىدۇ، چۈنكى ماڭغان يولى كۆزگە كۆرۈنمەي قالىدۇ؛ ياشلىقىدا ئۆيلەنسە ياشانغىنىدا خوشال بولىدۇ، چۈنكى بالىلىرى ئۇنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقىدۇ ــ ده، ئۇ ئارام ئېلىپ قالىدۇ.

يِرادِي yïradï يىراقلاشتى. يِرادِي نانىڭْ *yïradï nəŋ* — نەرسە يىراقلاشتى (يِرارْ – يِراماقْ *(yïrar - yïramaq*).

يَــزادِي yazadï ياھارنى ئۆتكۈزدى. اَرْ قِشْــلاغْ دا يَـزادِي *ər kïxlaqda yazadï* — ئادەم ياھارنى قىشلاقتا ئۆتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَــزارْ – يَزامــاقْ *(yazar - yazamaq*).

يُزادِي yozadï: قُويْ يُزادِي *koy yozadï* — قوي قىسىر قالدى. ھەرقانداق بىر ھايۋان سۆز ئىشلىتىلمەيدۇ. «بِي قِسِرْ بُلْــدِي *bi kïsïr boldï* — بايتال قىسىر قالدى» دېيىلمىدۇ (يُزارْ – يُزاماقْ *(yozar - yozamaq*).

يَــزادِي yəzədi جېسىدى ~ دېسىدى، تەكشۈردى. يَــزاكْ قَمُــغْ يِــيرِكْ يَــزادِي *yəzək kamuq yərig yəzədi* — جېسەكچى قىسىم (دۇشمەن بولۇپ قالمىسۇن دەپ) پۇتۇن يەرنى جېسەپ چىقتى (يَزارْ – تَزاماكْ *(yəzər - yəzəmək*). بۇ سۆز ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

يَشــادِي yaxadï ياشىدى. اَرْ اُزُونْ يَشــادِي *ər uzun yaxadï* — ئادەم ئۇزۇن ياشىدى (يَشارْ – يَشاماقْ *(yaxar - yaxamaq*).

يَــرُودِي yarudï يورۇپ ـ ياشناپ كەتتى؛ خۇشال بولدى. اَرْ يَــرُودِي يَشُــودِي *ər yarudï yaxudï* — ئادەم//يورۇپ ـ ياشناپ كەتتى، يەنى خۇشال بولدى. بۇ سۆز يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، «يَشُودِي» بىلەن بىللە ئىشلىتىلىدۇ (يَرُورْ، يَشُورْ – يَرُوماقْ، يَشُوماقْ *(yarur, yaxur - yarumaq, yaxumaq*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يَغُودِي yaoqudï يېقىنلىدى، يېقىنلاشتى. بَكْ كَلْماكِي يَغُودِي *bəg kəlməki yaoqudï* — بەگنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغُــورْ – يَغُومــاقْ *(yaoqur - yaoqumaq*).

يَلادِي yaladï يالا چاپلىدى، تۆھمەت قىلدى. اُلْ اَنكَرْ اُغْرِي يَــلادِي *ol aŋar oqrï yaladï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئوغرى دەپ يالا چاپلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَــلارْ – يَلَمــاقْ *(yalar - yalamaq*).

يُــلادِي yələdi يۆلىدى، تېرەك قويدى. اُلْ تــامِغْ يُــلادِي *ol tamïq yələdi* — ئۇ تامنى يۆلىدى،يەنى تامغا تېرەك قويدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُلارَ – يُلامــاكْ *(yələr - yələmək*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُلْغْ نِي تِلارْمَنْ	*uluqnï tilərmən*	[ئۇلۇغلۇقنى تىلەيمەن،
تَڤارِينْ يُلارْمَنْ//	*tavarïn yələrmən*	تاۋار بىلەن يۆلەيمەن،
تِلَكْ نِي بُلارْمَنْ	*tiləkni bularmən*	تىلەككە ئېرىشمەن،
يِلْقِمْ اَنكَرْ اُبْلَنُورْ	*yïlkim aŋar üplənür*	ئاڭا مېلىم سېرىپ قىلىنىدۇ.]

ئىلىم ئىستەيمەن، ئۇنى مال بىلەن يۆلەيمەن ــــ بۇ يەردە ئۇلۇغلۇق كۆزدە تۇتۇلىدۇ ــــ شۇ يول بىلەن تىلىكىمگە ئېرىشمەن، بۇنىڭ ئۈچۈن مال ـ مۈلكۈمنى پۈتۈنلەي سېرىپ قىلىمەن.//

يُلِيدِي yülidi چۈشۈردى. اَرْ سَجْ يُلِيدِي *ər saq yülidi* — ئادەم چاچ چۈشۈردى (يُلِــيرْ – يُلِيماكْ *(yülir - yülimək*).

يُلَيدِي yulïdï: بَكْ بُذُونُغْ يُلَيدِي *bəg bożunuq yulïdï* —//بەگ جامائەتكە ياردەم قىلدى[1] (يُلَير – يُلَيماقْ *(yulïr - yulïmaq*)[2].

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ جۈملە ئەرەبچە «اَىْ اَعْــانَ الاَمــيرُ عَلَــى القَــوْمِ» دەپ بېرىلگەن. لېكىن، بۇ جۈملىدىكى «يُلِــدِي *yulïdi*» پېئىلىنىڭ يازما نۇسخا 423 ـ بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسى ۋە 476 ـ بەتتىكى ئۆملۈك دەرىجىلىرىگە قارىغاندا، «بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەرەبچىدە «اَىْ اَغارَ الْاَمــيرِ عَلَــى القَــوْمِ» دەپ بېرىلىشى كېرەك ئىدى. بىز تەرجىمىدە ئۆزگەرتمىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل «يُلَيدِي، يُلَيرْ، يُلَيماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ ۋەزنى ۋە بۇ پېئىلنىڭ باشقا دەرىجىلىرىگە ئاساسەن، ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ى ــ يا» ھەرپىنى كەسرىنىڭ بەلگىسى ھېسابلاپ، بۇ پېئىلنى «*yulïr, yulïdi, yulïmaq*» دەپ ئالدۇق.

يِلىدى yĭlĭdĭ يىلدى ~ ئىلدى. سُۇقْ يِلىدى *suv yĭlĭdĭ* — سۇ ئىلدى.
باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِلىرْ – يِلِيماقْ *yĭlĭr - yĭlĭmaq*).

يَمادى yamadĭ يامدى. اُلْ تُونْ يَمادى *ol ton yamadĭ* — ئۇ تون يامدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق// (يَمارْ – يَماماقْ *yamar – yamamaq*)[1].

يَنُودى yanudĭ كاپلدى، بىلدى. اَرْ بِجاقْ يَنُودى *ar pičaq yanudĭ* — ئادەم پىچاق بىلدى. قىلىچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى كاپلاشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بىلەپ ئىتتىتىلگەندىن كېيىن قولغا كاپلىسىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَنُورْ – يَنُوماقْ *yanur - yanumaq*).

يَنِيدى yənidĭ يەڭگىدى، تۇغدى. اُراغُتْ يَنِيدى *uraqut yənidi* — خوتۇن يەڭگىدى (يَنِيرْ – يَنِيماكْ *yənir - yənimək*).

بۇ سۆز پەقەت خوتۇنلارنىڭ تۇغۇتىغىلا ئىشلىتىلىدۇ. ھايۋانلارغا نىسبەتەن، تۇغۇلغان نەرسىنىڭ ئېتى ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا «لادى *ladi // lədi*» قوشۇمچىسى قوشۇلسا، تۇغقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئىنەك تۇغسا «اِنكاكْ بُزاغُولادى *inək buzaquladi*» — ئىنەك موزايلىدى» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا «بُزاغُو *buzaqu*» سۆزىگە «لادى *ladi // lədi*» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ تۇغقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بىلدۈرگۈچ ياسالغان. قۇش بالىسىغا «بَلا *bala*» دېيىلىدۇ. «قۇش تۇغدى» دېمەكچى بولسا،// يۇقىرىدىكى قائىدىگە مۇۋاپىق «قُشْ بَلالادى *kux balaladi*» — قۇش بالىلىدى» دېيىلىدۇ. پەقەت بايتال ئۇچۇن بۇنداق دېيىلمەيدۇ، چۇنكى بايتال بالىسىغا «قُلُنْ *kulun*» — قۇلۇن» دېيىلىدۇ. بايتال تۇغسا، «قِسْرَقْ قُلْنادى *kisrak kulnadi*» — بايتال قۇلۇنلىدى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردە قائىدە بويىچە «قُلُنْلادى *kulunladi*» دېيىلىشى كېرەك ئىدى، ئۇنداق دېيىلمىدى. چۇنكى، «ل – *l*» بىلەن «ن – *n*» تاۋۇشلىرى بىر ئورۇندىن چىقىدىغان بولغاچقا، ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرىدۇ[2]. بۇنىڭ بىلەن سۆز يېنىكلەيدۇ. يەنە «اَرْسْلانْ اُنُوكْلادى *arslan ənüklədi*» — ئارسلان ئاسلانلىدى» دېيىلىدۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ يېتىلمىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى ۋە مەستىرى بېرىلمىگەن. بىز قوشۇپ قويدۇق.

[2] بۇ يەردە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. «قُلْنادى *kulnadi*» سۆزى «*kulun*» سۆزىگە يېتىل ياسىغۇچى «*a*» قوشۇلغاندىن كېيىن، تۇپ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «*u*» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ «*kul(u)nadi > kulnadi*» بولغان. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن 925 - بەت 1 - ئابزاستىكى ھەرپى ئىللەت بولمىغان ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن پېتىل ياساش قائىدىسىگە قارالسۇن.

«اُراغُتْ يَنِيدى *uraqut yənidi* — خوتۇن يەڭگىدى» سۆزىنىڭ ياسىلىشىغا ئىككى خىل قاراش مۇمكىن:

بىرىنچى، بۇ سۆز «يَنِكْ نَانْكْ *yənig nəŋ* — يېنىك نەرسە» سۆزىدىن ئېلىنغان. خوتۇن يۇكىنى قويۇش، يەنى تۇغۇش بىلەن يېنىكلەيدۇ، شۇڭا «يَنِيدى *yənidi* — يەڭگىدى» دېيىلىدۇ. «ن – *n*» ھەرپى// بۇ يەردە كەسرىلىك قىلىنغان، ھالبۇكى قائىدە بويىچە زەممىلىك ئوقۇلسا بولاتتى.

ئىككىنچى، بۇ سۆز «يِنْ *yən*» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «تەن» دېمەكتۇر. بۇ «خوتۇن ئۆزىدىن بىر تەن چىقاردى» دېگەنلىكتۇر.// بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسى ياخشى.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي fa’ləldi شەكلىدە ئىككىنچى هەرپى ساكىنلىق كەلگەن هەر خىل هەرىكىملىك سۆزلەر بابى

يَلْبِرَدِي yəlpirdi يەلپۈدى، ئەستى؛ ئىرغاڭلىدى. يِلْ يَلْبِـرَدِي *yəl yəlpirdi* — سەلكىن يەلپۈدى، يەنى ئەستى. اَرْ يِلْبِـرَدِي *ər yəlpirdi* — ئادەم (جىن تەگكەندەك) ئىرغاڭلىدى[1].

يِلْبِرَدِي[2] yəlpirdi نەملىدى. كَبَكْ يِلْبِـرَدِي // *kəpək yəlpirdi* — كەپەك نەملەندى. يەرگە سۇس يامغۇر چۈشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. يَغْمُـرْ يِلْبِـرَدِي *yaqmur yəlpirdi* — يامغۇر يەرنى نەمدەدى (يِلْبِـرارْ – يِلْبِرَمَـاكْ *yəlpirər - yəlpirmək*).

يَتْرُدِي yapturdi ياپتۈردى، ئەتتۈردى. اُلْ اَنكَرْ قَبُغْ يَتْرُدِي *ol aŋar kapuq yapturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا قوۋۇق ياپتۇردى. اُلْ اَنكَـرْ تـامْ يَتْـرُدِي *ol aŋar tam yapturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تام ئەتتۈردى. اُلْ اَنكَرْ اَتْمـاكْ يَتْتُـرُدِي *ol aŋar ətmək yapturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا نان ياپتۈردى (يَتْتُرُرْ – يَتْتُرْماقْ *yapturur - yapurmaq*).

يَتُّرْدِي yatturdi ياياۋردى؛ تارقاتقۇزدى. اُلْ اَنكَرْ تُشاكْ يَتُّرْدِي *ol aŋar təxək yatturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تۆشەك ياياۋردى. هەرقانداق نەرسىنىڭ يېيىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَتُّـرُرْ – يَتُّرْمـاقْ *yatturur - yatturmaq*). سۆزنىڭ ئەسلى «يَذْتُرْدِي *yażturdi*» بولۇپ، ئىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ كەتكەن. مَنْ اَنكَـرْ سُوسِـنْ يَتُّـرْدُمْ *mən aŋar süsin yatturdum* — // مەن ئۇنىڭغا قوشۇننى تارقاتقۇزدۇم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا كەلتۈرۈلگەن ئىككى مىسالدا پېئىلنىڭ «ر – r» ھەرپى فەتھە بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، بۇ بابتىكى ۋەزنگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكتىن، ساكىنلىق ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ر – r» ھەرپى فەتھە بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، بۇ بابتىكى ۋەزنگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكتىن، ساكىنلىق قىلىپ ئالدۇق.

يُتُّـرْدُمْ yotturdum سۈرتكۈزدۈم، ئۆچۈرگۈزدۈم. مَـنْ اَنكَـرْ بِتِـكْ يُتُّـرْدُمْ *mən aŋar bitik yotturdum* — مەن ئۇنىڭغا خەت ئۆچۈرگۈزدۈم. سۆزنىڭ ئەسلى «يُـذْتُرْدُمْ *yożturdum*» دۇر. ھەرقانداق بىر نەرسىنى ئىزى يوقالغۇدەك دەرىجىدە سۈرتۈپ ئۆچۈرگۈزسەڭمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُتُّـرُرْمَنْ – يُتُّرْمـاقْ *yottururmən - yotturmaq*).

يِتُّـرْدِي yittürdi يىتتۈرگۈزدى، يوقاتتۇردى. اُلْ اَنكَـرْ يَرْمـاقِنْ يِتُّـرْدِي *ol aŋar yarmaqin yittürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا يارمىقىنى (پۇلىنى) يوقاتتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِتُّـرُرْ – يِتُّرْمـاكْ *yittürür - yittürmək*). بىر نەرسىنى يىغىشتۇرۇپ ياكى بوغچىغا سېلىپ بىراۋغا ساقلاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سۆزنىڭ ئەسلى «يَذْتُرْدُمْ[1] *yiżtürdüm*» بولۇپ، ئىككى تاۋۇش قوشۇلۇپ كەتكەن.

يَرْتُرْدِي yarturdï ياردۇردى. // اُلْ اَنكا يِغاجْ يَرْتُرْدِي *ol aŋa yïoqaq yarturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا ياغاچ ياردۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَرْتُرُرْ – يَرْتُرْماقْ *yarturur - yarturmaq*).

يَرْتُرْدِي yirtürdi يىردۇردى. اُلْ اَنكَرْ بُتِقْ يَرْتُرْدِي *ol aŋar putiq yirtürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا شاخ يىردۇردى (يَرْتُرُرْ – يَرْتُرْماكْ *yirtürür - yirtürmək*). //

يَزْتُرْدِي yazturdï يەشتۇردى. اُلْ اَنكَرْ تُكُـونْ يَزْتُـرْدِي *ol aŋar tügün yazturdi* — ئۇ ئۇنىڭغا تۈگۈن يەشتۇردى.

يَزْتُـرْدِي yazturdï ئازدۇردى، ئېزىقتۇردى، خاتالاشتۇردى. اُلْ اَنِ اُقْتـا يَزْتُـرْدِي *ol anï okta yazturdi* — ئۇ ئۇنى ئوق ئېتىشتا ئازدۇرۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَزْتُرُرْ – يَزْتُرُماقْ *yazturur - yazturmaq*).

يُزْتُرْدِي yüztürdi ئۈزدۇردى، سويدۇردى. اُلْ اَنكَرْ قُوىْ يُزْتُرْدِي *ol aŋar koy yüztürdi* — ئۇ ئۇنىڭغا قوي تېرىسىنى سويدۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اَنِ سُقْدا يُزْتُـرْدِي *ol anï suvda yüztürdi* — ئۇ ئۇنى سۇدا // ئۈزدۇردى (يُزْتُـرُرْ – يُزْتُرْمـاكْ *yüztürür - yüztürmək*).

يَغْتُـرْدِي yaqturdï ياغدۇردى. تَنكْـرِي يَغْمُـرْ يَغْتُـرْدِي *tənri yaqmur yaqturdi* — تەڭرى يامغۇر ياغدۇردى. باشقا نەرسىلەرنى ياغدۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ

[1] يازما نۇسخىدا بۇ كېيىنكى پېئىلنىڭ باش ھەرپى فەتھىلىك كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇنى مۇشۇ پېئىلنىڭ ئەسلى شەكلى بولغىنى ئۈچۈن كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

ئەۋلاد كوروپېيىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

(يَغْتُرُرْ – يَغْتُرْماقْ yaoqturur - yaoqturmaq).

يِغْتُرْدِي yïoqturdï يىغدۇردى، دۆۋىلەتتى، چەشلەتتى؛ توستى. اُلْ اَنكَـرْ تَـرِغْ يِغْتُـرْدِي *ol aŋar tarïoq yïoqturdï* — ئۇ ئۇنىڭغا بۇغداي دۆۋىلەتتى، يەنى چەشلەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شۇنىڭدەك ئادەم تاماقتىن ۋە باشقا نەرسىلەردىن توختىتىلسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (يِغْتُرُرْ – يِغْتُرْماقْ yïoqturur - yïoqturmaq).

يِغْتُـرْدِي① yüvtürdï بەرگۈزدى، بەردۈردى. اُلْ قَداشِـنكا نـانكْ يِغْتُـرْدِي *ol kadaxïŋa nəŋ yüvtürdi* — ئۇ يېقىنلىرىغا ۋە قېرىنداشلىرىغا مال بەرگۈزۈپ يېقىنچىلىق قىلدۇردى (يِغْتُرُرْ - يِغْتُرْماكْ yüvtürür - yüvtürmək).

يُقْتُرْدِي yuvturdï يۇمىلاتقۇزدى، دۇگىلەتتۈردى. اُلْ تُبقْ يُقْتُرْدِي *ol topïk yuvturdï* — ئۇ توپىنى يۇمىلاتقۇزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُقْتُـرُرْ – يُقْتُرْمـاقْ yuvturur - yuvturmaq).

يَقْتُـرْدِي yaḳturdï ياقتۇردى؛ ئوت قويدۇردى. اُلْ باشْـقا يَقِـغْ يَقْتُـرْدِي *ol baxḳa yaḳïoq yaḳturdï* — ئۇ جاراھەتكە مەلھەم ياقتۇردى. اُلْ اَنكْ اَڤنكا اُوتْ يَقْتُرْدِي *ol anïŋ əviŋə ot yaḳturdï* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىگە ئوت قويدۇردى (يَقْتُرُرْ – يَقْتُرْماقْ yaḳturur - yaḳturmaq). كىشى بىر نەرسىگە تېگىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ.

يُقْتُـرْدِي yuḳturdï يوقتۇردى. اُلْ اَنـكْ تُونكـا يِـارْ يُقْتُـرْدِي *ol anïŋ toniŋa yïpar yuḳturdï* — ئۇ ئۇنىڭ تونىغا (كىيىمگە) ئىپار يوقتۇردى (يُقْتُرُرْ – يُقْتُرْماقْ yuḳturur - yuḳturmaq).

يِقْتُرْدِي yïḳturdï يېقىتۇردى ~ يېقىتتۈردى. اُلْ اَنكْ اَڤنْ يِقْتُـرْدِي *ol anïŋ əvin yïḳturdï* — ئۇ ئۇنىڭ ئۆيىنى يېقىتتۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِقْتُـرُرْ – يِقْتُرْمـاقْ yïḳturur - yïḳturmaq).

يِكْتُـرْدِي yiktürdï: تـارْ اَتُـكْ اَذاقِـغْ يِكْتُـرْدِي *tar ətük aʒaḳïoq yiktürdï* — تار ئۆتۈك ئايىغىنى قىسىپ قويدى، يالاپ كەتتى (يِكْتُـرُرْ – يِكْتُرْمـاكْ yiktürür - yiktürmək).

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ «يِغْتُرْدِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن «يُفْـدِي *yüvdi* — ياردەم قىلدى» پېئىلىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى دەپ ھېسابلاپ، «*yüvtürdi*» دەپ ئالدۇق.

يَلْتُرْدِي yalturdï يالىلداتتى. تُبِي اُوتُغْ يَلْتُـرْدِي *tüpi otuoq yalturdï* — شامال ئوتنى يالىلداتتى (يَلْتُرُرْ ــ يَلْتُرْماقْ yalturur - yalturmaq).

يُلْتُرْدِي yulturdï يۇلدۇردى؛ قوتۇلدۇردى. اُلْ بُلُنـغْ يُلْتُـرْدِي *ol bulunuoq yulturdï* — ئۇ تۆلەم ببرىپ تۇتقۇننى قوتۇلدۇردى.// اُلْ تَقاغُونِ يُلْتُرْدِي *ol takaoqunï yulturdï* — ئۇ توخۇنى يۇلدۇردى، يەنى توخۇنىڭ پەيلىرىنى يۇڭداتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يۇڭلۇق بولغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ يۇڭىنى يۇلدۇرۇشقىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. اُلْ قُلِنْ يُلْتُرْدِي *ol kulïn yulturdï* — ئۇ قولىنى تۆلەم بەرگۈزۈپ (قوللۇقتىن) قوتۇلدۇردى (يُلْتُرُرْ – يُلْتُرْماقْ yulturur - yulturmaq).

يُمْتُرْدِي yümturdï يۇمدۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوزِنْ يُمْتُـرْدِي *ol anïŋ køzin yümturdï* — ئۇ ئۇنىڭ كۆزىنى يۇمدۇردى (يُمْتُرُرْ – تُمْتُرْماكْ yümtürür - yümtürmək).//

يَبْجُرْدِي yapqurdï يېپىشتۇردى. اُلْ اُقّا يُكْ يَبْجُرْدِي *ol okḳa yük yapqurdï* — ئۇ ئوققا يەي يېپىشتۇردى. «ڤ - v» بىلەن «يَڤْجُـرْدِي *yavqurdï*» دېيىلىدىغان شەكلىمۇ بار (يَبْجُرُرْ – يَبْجُرْماقْ yapqurur - yapqurmaq).

يُنْجِـرْدِي yunqïrdï يامانلاشتى، يامانلىشىشقا يۈز تۇتتى. اَرْ ايشِـي يُنْجِـرْدِي *ər ixï yunqïrdï* — ئادەمنىڭ ئىشى يامانلىشىشقا يۈز تۇتتى (يُنْجِـرارْ – يُنْجِرْماقْ yunqïrar - yunqïrmaq).

يَلْدِرْدِي① yəldirdi: يِلْ يَلْدِرْدِي *yəl yəldirdi* — شامال چىقتى (يَلْـدِرارْ – يَلْـدِرْماكْ yəldirər - yəldirmək).

يُمْدَرْدِي yumdardï يىغدى، توپلىدى. اُلْ كِشِي نِ يُمْـدَرْدِي *ol kixini yumdardï* — ئۇ كىشىلەرنى يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُمْـدَرُرْ – يُمْـدَرْماقْ yumdarur - yumdarmaq).//

يُنْدُرْدِي yandurdï ياندۇردى، قوستى. اُلْ اَنِ اَڤكـا يُنْـدُرْدِي *ol anï əvgə yandurdï* — ئۇ ئۇنى ئۆيگە ياندۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ يُنْدُرْدِي *ər yandurdï* — ئادەم

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانىدا بىرىنچى «ى – يا» ھەرپى ھەم فەتھەلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىنىڭ فەتھەلىكلا كەلگىنىگە ئاساسەن، فەتھەنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

ياندۇردى، يەنى قۇستى. بۇ سۆز «يُنْدِي yundi» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. قورقۇتۇش ئۇچۇنمۇ بۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يُنْدُرُرْ– يُنْدُرْماقْ yandurur – yandurmak)[1].

يِنْدُرْدِي yindürdi ئاختۇرتتى ~ ئاختۇرغۇزدى. اَنِكْ اَڤِنْ يِنْدُرْدِي *anin əvin yindürdi* — ئۇنىڭ ئويىنى ئاختۇرتتى، يەنى ئۇ يوقاتقان نەرسىسىنى گۇمان قىلىپ، ئۇنىڭ ئويىنى ئاختۇرتتى (يِنْدُرُرْ – يِنْدُرْماكْ yindürür - yindürmək)./

يَپْشُرْدِي yapxurdï يېپىشتۇردى. اُوقّا يِلِمْ يَپْشُرْدِي *okka yəlim yapxurdï* — ئۇ ئوققا يېلىم (بىلەن پەي) يېپىشتۇردى[2]. بۇ سۆزنىڭ «ج – q» بىلەن ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار (يَپْشُرُرْ – يَپْشُرْماقْ yapxurur - yapxurmak). شۇنىڭغا ئوخشاش بۇ خۇسۇسىيەت ئەرەبچىدىمۇ بار، «بَهْرامْ چُوبِينْ» سۆزى ئەرەبچىلەشتۇرۇلۇپ «شُوبِينْ» دېيىلگىنىدەك.

يَتْغُرْدِي yatoqurdï ياتقۇزدى. اُلْ اَنِ يَتْغُرْدِي *ol anï yatoqurdï* — ئۇ ئۇنى ياتقۇزدى، ئۇخلاتتى (يَتْغُرُرْ – يَتْغُرْماقْ yatoqurur - yatoqurmak).

يَلْڤَرْدِي yalvardï يالۋاردى ~ يالۋۇردى. اُلْ مَنكا يَلْڤَرْدِي *ol manja yalvardï* — ئۇ ماڭا يالۋۇردى ۋە مۇراد ـ مەقسىتىنى ھاسىل قىلىشنى تىلدى (يَلْڤَرُرْ – يَلْڤَرْماقْ yalvarur - yalvarmak).

يَلْڤِرْدِي yəlvirdi يەلپۇندى، لەپىلدىدى. تُلْڤِرْ يَلْڤِرْدِي *tülvir yəlvirdi* — كېلىنىنىڭ كۆشۈگىسى (چىملىدىقى)/لەپىلدىدى (يَلْڤِرارْ – يَلْڤِرْماكْ[3] yəlvirər - yəlvirmək).

[1] يازما نۇسخىنىڭ بۇ يېرىدە بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، باشقا ئورۇنلاردا فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئاپتورنىڭ «يُنْدِي yundi» شەكلىمۇ بار، دەپ كۆرسەتكىنىگە ۋە بۇ پېئىلنىڭ باشقا ئورۇنلاردىكى «يَنِغْ» شەكلىگە ئاساسەن، بۇ يەردە بىرىنچى ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ، «yandurdi, yandurur, yandurmak» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ مىسالدىكى «اُوقّا»نىڭ ئەرەبچىسى يوق. بىز ئەسلىي تېكىست بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «يَلْڤِرْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن ئۈستىگە «ك – k» ھەرپىنى قوشۇپ، «يَلْڤِرْماكْ» قىلىپ تۈزىتىلگەن. بۇ سۆز «يَلْ yəl»دىن ياسالغانلىقى ئۈچۈن، بىز ئۇنىڭ مەستىرىنى «ك – k» بىلەن «yəlvirmək» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈرى

يِلْمِرْدِي yilmirdi ئىلىغىلى تۇردى، ئىلاي دېدى. سُوڤْ يِلْمِرْدِي *suv yilmirdi* — سۇ ئىللاي (ئىسسايى) دەپ قالدى (يِلْمِرارْ – يِلْمِرْماكْ yilmirər - yilmirmək)[1].

III 136

يَيْتُرْدِي yayturdï چايقاتتى. اُلْ تُونِنْ سُڤْدا يَيْتُرْدِي *ol tonin suvda yayturdï* — ئۇ تونىنى سۇدا چايقاتتى. ھەرقانداق نەرسە سۇدا چايقىتىلسا، مىدىرلىتىلسا شۇنداق/دېيىلىدۇ (يَيْتُرُرْ – يَيْتُرْماقْ yayturur - yayturmak).

يَلْبِشْدِي yəlpixdi يەلپۇشتى، قورۇشتى. اُلْ اَنكَرْ سِنكاكْ يَلْبِشْدِي *ol anar siŋək yəlpixdi* — ئۇ ئۇنىڭغا چۈشۈن قورۇشۇپ بەردى. يەلپۇشۇپ بېرىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَلْبِشُرْ – يَلْبِشْماكْ yəlpixür - yəlpixmək).

يَلْبِشْدِي yəlpixdi نەملەشتى. كَبَاكْ يَلْبِشْدِي *kəpək yəlpixdi* — كېپەك نەملەشتى، نەملىكتىن بىر ـ بىرىگە چاپلاشتى (يَلْبِشُورْ – يِلْبِشْماكْ yəlpixür - yəlpixmək).

يِرْتِشْدِي yirtïxdï يىرتىشتى. اُلْ اَنكَرْ بُوزْ يِرْتِشْدِي *ol anar bəz yirtixdi* — ئۇ ئۇنىڭغا بۆز يىرتىشىپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِرْتِشُورْ – يِرْتِشْماقْ yirtïxur – yirtïxmak).

يُرْتُشْدِي yortuxdï يورتۇشتى. اُلْ مَنِكْ بِلا يُرْتُشْدِي *ol mənin bilə yortuxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن ئات يورتۇشتى (يُرْتُشُورْ – يُرْتُشُماقْ yortuxur - yortuxmak).

يَپْرُشْدِي yapruxdï يوپۇرۇشتى، تۇزلەشتى. اُلْ اَنكَرْ يِيرْ يَپْرُشْدِي *ol anar yər yapruxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا يەر/يوپۇرۇشۇپ (تۇزلىشىپ) بەردى (يَپْرُشُورْ – يَپْرُشْماقْ yapruxur - yapruxmak).

[1] بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئۇنىڭ باشقا دەرىجىلىرى ۋە ئۇنىڭغا سۆز ياساش ئۈچۈن قوشۇلغان قوشۇمچىلارنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن قۇرۇلغىنىدىن قارىغاندا «ق – q» بىلەن كېلىشى لازىم ئىدى. بىز بۇ يەردە يازما نۇسخىدىكى شەكلى بويىچە «ك – k» بىلەن ئالدۇق.

يَتْرُشْدِي yətrüxdi يەتكۈزۈشتى. اُلارْ اِكّى بِيرْ بِيرْكا اَتْ يَتْرُشْدِي *olar ikki bir birgə at yətrüxdi* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە ئات يەتكۈزۈشۈپ بەردى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَتْرُشُورْ – يَتْرُشْماكْ *yətrüxür - yətrüxmək*).

يَشْرُشْدِي yaxruxdï يوشۇرۇشتى. اُلارْ سُوزُكْ يَشْرُشْدِي *olar sözüg yaxruxdï* — ئۇلار سۆزنى يوشۇرۇشتى، يەنى ئۇلار بىرلىكتە سۆز يوشۇرۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَشْرُشُورْ – يَشْرُشْماقْ *yaxruxur - yaxruxmaq*).

يُغْرُشْدِي yuoqruxdï يۇغۇرۇشتى، شىلىملاشتى. اُلْ اَنكَارْ اُونْ يُغْرُشْدِي *ol anar un yuoqruxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۇن (خېمىر) يۇغۇرۇشۇپ بەردى. سُذُقْ اَغِزْدا يُغْرُشْدِي *sužuq aoqizda yuoqruxdï* – توكۇرۇك (شۆلگەي) ئېغىزدا شىلىملاشتى (يُغْرُشُورْ – يُغْرُشْماقْ *yuoqruxur- yuoqruxmaq*).

يُكْرُشْدِي yügrüxdi يۈگۈرۈشتى. اُغْلانْ يُكْرُشْدِي *oqlan // yügrüxdi* — بالىلار يۈگۈرۈشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُكْرُشُور – يُكْرُشْماقْ *yügrüxür - yügrüxmək*)[1].

يَمْرَشْدِي yamraxdï قوشۇلدى، ئارىلاشتى. قُوزِي يَمْرَشْدِي *kozï yamraxdï* — قوزا (ساغلىقلارغا) قوشۇلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُجْنكارْ تَكا سَشِلْدِي *koqnar təkə səxildi* [قوچقار، تېكە ئايرىلدى،
سَغْلِقْ سُرُكْ قُشُلْدِي *saoqlïk sürük koxuldï* ساغلىق پادىسى توپلاندى،//
سُوتْلارْ قَمُغْ يُشُلْدِي *sütlər kamuoq yuxuldï* سۈتلەر ھەممىسى ئاقتى،
اُغْلَقْ قُزِي يَمْرَشُورْ *oqlak kozï yamraxur* ئوغلاق، قوزىلار قوشۇلدى.]

ياز تەسۋىرلىنىپ، شۇنداق دېيىلدىؤ: ياز كەلگەچكە قوچقار، تېكىلەر ساغلىق ۋە ئۆچكىلەردىن ئايرىلدى،// ساغلىق پادىلىرى سېغىشقا توپلاندى، يېلىنلىرىدىن كۆپلەپ سۈت ئاقتى، قوزىلار ئانىلىرىغا قوشۇلدى، قايتا سېغىلمىدى.

[1] بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى يازما نۇسخىدا «يُكْرُشْماقْ» شەكلىدە كەلگەن. سۆزنىڭ تەركىبىدە «ك – g» كەلگەنلىكتىن، ئۇنىڭ مەستىرىمۇ «ك – k» بىلەن كېلىشى لازىم ئىدى. بىز ترانسكرىپسىيەدە تۈزەتتۇق.

يَمْرُشْدِي yəmrüxdi يېمىرىشتى، قومۇرۇشتى. اُلْ اَنكَارْ يِغاجْ يَمْرُشْدِي *ol anar yïoqaq yəmrüxdi* — ئۇ ئۇنىڭغا دەرەخ قومۇرۇشۇپ بەردى (يَمْرُشُورْ – يَمْرُشْماكْ *yəmrüxür - yəmrüxmək*).

يَتْغَشْدِي yatoqaxdï يېتىشتى. اُلْ اَنكْ بِرْلا يَتْغَشْدِي *ol anïŋ birlə yatoqaxdï* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە يېتىشتى (يَتْغَشُورْ – يَتْغَشْماقْ *yatoqaxur - yatoqaxmaq*).

يَلْغَشْدِي yaloqaxdï ياللاشتى. اُلارْ بالْ يَلْغَشْدِي *olar bal yaloqaxdï* — ئۇلار بال ياللاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلْغَشُورْ – يَلْغَشْماقْ *yaloqaxur - yaloqaxmaq*).

يُلْقَشْدِي yulqaxdï شىلىندى. يُلْقَشْدِي نانكْ *yulqaxdï nəŋ* — نەرسە شىلىندى (يُلْقَشُورْ – يُلْقَشْماقْ *yulqaxur - yulqaxmaq*). //

يُلْقُشْدِي yulquxdï يۇلۇشتى. اُلارْ بِيرْ اَكِنْدِيدِنْ نانكْ يُلْقُشْدِي *olar bir akindidin nəŋ yulquxdï* — ئۇلار بىر - بىردىن نەرسە (پايدا) يۇلۇشتى (يُلْقُشُورْ – يُلْقُشْماقْ *yulquxur - yulquxmaq*).

يُرْكَشْدِي yərgəxdi يۈگەشتى، چىرماشتى. يِغاجْقا يِبْ يُرْكَشْدِي *yïoqaqka yïp yərgəxdi* — دەرەخكە ئارغامچا يۈگەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە چىرماشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكَشُورْ – يُرْكَشْماكْ *yərgəxür - yəgrəxmək*).

يِيْلَشْدِي yïplaxdï يىپلاشتى. اُراغُتْ لارْ يُوزِنْ يِيْلَشْدِي *uraoqutlar yüzin yïplaxdï* — خوتۇنلار بىر- بىرىنىڭ يۈزىنى يىپلاشتى، بىر - بىرىنىڭ يۈزىگە يىپ سالدى (يِيْلَشُورْ – يِيْلَشْماقْ *yïplaxur - yïplaxmaq*).

يِذْلَشْدِي yïzlaxdï يىدلاشتى ~ ھىدلاشتى، پۇراشتى. يِلْقِي يِذْلَشْدِي *yilkï yïzlaxdï* — ھايۋانلار ھىدلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِذْلَشُورْ – يِذْلَشْماقْ *yïzlaxur - yïzlaxmaq*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشِي سُوزْلَشُو يِلْقِي// يِذْلَشُو *kixi səzləxü yilkï yïzlaxu*
كىشى سۆزلىشىپ، ھايۋان ھىدلىشىپ.

كىشىلەر ئۆزئارا سۆزلىشىپ بىر - بىرىنى چۈشەنگىنىدەك، ھايۋانلارمۇ بىر - بىرىنى ھىدلىشىپ چۈشىنىشىدۇ.

يَذْلِشْدِي yażlïxdï يېيىلىشتى. سُو يَذْلِشْدِي *sü yażlïxdï* — قوشۇن يېيىلىشتى، يەنى تەرەپ- تەرەپكە تارقىلىپ كېتىشتى. سۇيۇق سىياھ ناچار قەغەزگە يېيىلىپ كەتكىنىدەك، ھەرقانداق نەرسە يەنە بىر نەرسىنىڭ ئۈستىدە يېيىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَذْلِشُورْ - يَذْلِشْماقْ *yażlïxur - yażlïxmak*).

يُذْلُشْدِي yożluxdï ئۆچۈپ كېتىشتى. بِتِكْ لارْ يُذْلُشْدِي *bitiklər yożluxdï* — كىتابتىكى خەتلەر ئۆچۈپ كېتىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُذْلُشُورْ - يُذْلُشْماقْ *yożluxur - yożluxmak*).

يَزْلِشْدِي yazlïxdï يېشىلىشتى. تُكُونْ لارْ يَزْلِشْدِي *tügünlər yazlïxdi* — تۈگۈنلەر يېشىلىشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَزْلِشُورْ - يَزْلِشْماق *yazlïxur - yazlïxmak*).

يِغْلِشْدِي yïoqlïxdï يىغىلىشتى. سُو قَمُغْ يِغْلِشْدِي *sü kamuoq yïoqlïxdï* — پۈتۈن قوشۇن يىغىلىشتى (يِغْلِشُورْ // - يِغْلِشْماقْ *yïoqlïxur - yïoqlïxmak*). III 142

يُفْلُشْدِي yuvluxdï يۇمىلاشتى. قُرُمْلارْ قَمُغْ يُفْلُشْدِي *korumlar kamuoq yuvluxdï* — بارلىق قورام تاشلار يۇمىلاشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُفْلُشُورْ - يُفْلُشْماقْ *yuvluxur - yuvluxmak*).// 487

يَمْلَشْدِي yamlaxdï ياملاشتى ~ يامداشتى، سۈپۈرۈشتى. اُلْ اَنكَرْ اَفْ يَمْلَشْدِي *ol aŋar əv yamlaxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۆي سۈپۈرۈشۈپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَمْلَشُورْ - يَمْلَشْماقْ *yamlaxur - yamlaxmak*).

يُمْلُشْدِي yumluxdï يۇمۇلۇشتى. كُوزْلارْ يُمْلُشْدِي *kəzlər yumluxdï* — كۆزلەر يۇمۇلۇشتى (يُمْلُشُورْ - يُمْلُشْماقْ *yumluxur - yumluxmak*).[1]// III 143

[1] بۇ پېئىلنىڭ ئاددىي دەرىجىسى (يازما نۇسخا 472 - بەت)، مەجبۇرىي دەرىجىسى (يازما نۇسخا 485 - بەت)، سۈپەتداش شەكلى (يازما نۇسخا 468 - بەت) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بېرىلگەن. ئۆزلۈك دەرىجە مەستىرى (يازما نۇسخا 480 - بەت) ئاۋۋال«ق - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك - *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. شۇڭا، بىز بۇ يەردىكى ئۆملۈك دەرىجىسىنى «*yümlüxdi , yümlüxür, yümlüxmək*» بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىساقمۇ، شۇ دەۋردىلا بۇ سۆزنىڭ ئىككى خىل ۋارىيانتى بولسا كېرەك، دەپ ئەسلىنى ئۆزگەرتمەي، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

يَرْسِقْدِي yarsïkdï ئايرىلىپ قالدى. اَرْ اُغْلُنْدِنْ يَرْسِقْدِي *ər oqlundïn yarsïkdï* — ئادەم ئوغلىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئوغلى بىلەن دادىسى چۆلدە يولدىن ئېزىپ، بىرى بىر تەرەپكە، يەنە بىرى باشقا بىر تەرەپكە كەتكىنىگە ياكى دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ قالغىنىغا ئوخشاش (يَرْسِقارْ - يَرْسِقْماقْ *yarsïkar - yarsïkmak*).

يَتْسِكْتِي yətsikti ياشاندى؛ يېتىشىۋېلىندى. اَرْ يَتْسِكْتِي *ər yətsikti* — ئادەم ياشاندى. قَجْغِنْ اَرْ يَتْسِكْتِي *kaqqïn ər yətsikti* — قاچقۇن ئادەمگە يېتىشىۋېلىندى (يَتْسِكارْ - يَتْسِكْماكْ *yətsikər - yətsikmək*).

يِرْتِلْدِي yïrtïldï يىرتىلدى، يىرتىلىپ كەتتى. تُونْ يِرْتِلْدِي *ton yïrtïldï* — تون يىرتىلىپ كەتتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَتْسا اُقِنْ كَزْكَرِبْ كِمْ تُرانِي يِغْدَجِي *atsa okïn kəzgərip kim turanï yïqdaqï*
تاغِغْ اَتِبْ اُغْرَسا اُوزِي قُيِي يِرْتِلُورْ// *taqïq atïp oqrasa əzi koyï yïrtïlur*

[ئوقنى گەز چىقىرىپ ئاتسا كىم تۇرانى قوغداپ قالالىسۇن،
تاغقا قارىتىپ ئوق ئېتىلسا، (تاغنىڭ) ئۆزى ۋە ۋادىلىرى يىرتىلىدۇ
(پارە - پارە بولىدۇ).]

زاماننى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: زامان ئوقىنى گەزلەپ ئاتسا، كىم قورغاننى قوغداپ قالالىسۇن، ئەگەر ئۇ تاغنى نىشانلاپ ئاتسا، تاغنىڭ ئۆزىمۇ، ۋادىلىرىمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتىدۇ.

يَسْتَلْدِي yastaldï ياستۇق قويۇلدى؛ تەگدى، چۈشتى. يَسْتُقْ يَسْتَلْدِي *yastuk yastaldï* — ياستۇق قويۇلدى. اُقْ اَمَجْقا يَسْتَلْدِي *ok amaqka yastaldï* — ئوق نىشانغا تەگدى، چۈشتى (يَسْتَلُورْ - يَسْتَلْماقْ *yastalur - yastalmak*).

يَنْجِلْدِي yanqïldï يانچىلدى ~ يانجىلدى، يانجىلىپ كەتتى، مىجىلىپ كەتتى. قاغُونْ يَنْجِلْدِي *kaqun yanqïldï* — قوغۇن مىجىلىپ كەتتى. قوغۇنغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ مىجىلىپ - يانجىلىپ كېتىشىگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (يَنْجِلُورْ - يَنْجِلْماقْ *yanqïlur - yanqïlmak*).// 145 III

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يَيْرُلْدِي yapruldï يېپىشتى، چاپلاشتى، كىگىزلەشتى، ئۆپرىدى. *bir nəŋ birgə yapruldï* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە يېپىشىپ كەتتى. *ton yapruldï* — تون ئۆپراپ، تارىلىپ كەتتى (*yaprulur - yaprulmaq*).

يَيْرُلْدِي yətrüldï يەتكۈزۈلدى. *soŋuq burunqa yətrüldi* — سوغۇق بۇرۇنغا يەتكۈزۈلدى (*yətrülür - yətrülmək*).

يُغْرُلْدِي yuoqruldï يۇغۇرۇلدى. *un yuoqruldi* — ئۇن (خېمىر) يۇغۇرۇلدى (*yuoqrulur - yuoqrulmaq*).

يِغْرِلْدِي yïoqrïldï دۇگدەيدى، كىرىشتى. *ər tumluoqqa yïoqrïldi* — ئادەم سوغۇقتىن دۇگدەيدى. *ton yïoqrïldi* — كىيىم يۇغانلىقتىن كىرىشتى (*yïoqrïlur - yïoqrïlmaq*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْقَلْدِي yayqaldi چايقالدى، داۋالغۇدى. *suv yayqaldï* — سۇ چايقالدى. ھەرقانداق بىر سۈيۇق نەرسىنىڭ چايقىلىشىغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. ھەرقانداق بىر نەرسىگە مايىل بولۇۋېرىدىغان ئادەمگىمۇ بۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «*ər kəŋli yayïldï yayqaldï*» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئاز ئىشلىتىلىدۇ (*yayqalur - yayqalmaq*).

يَيْلْبِنْدِي yəlpindi يەلپۈندى، شامال داۋدى. *oqlan yəlpindi* — بالىغا شامال داۋدى. *ol өziŋə yəl yəlpindi* — ئۇ ئۆزىگە شامال يەلپۈندى، يەنى ئۆزىنى يەلپۈدى (*yəlpinür - yəlpinmək*).

يِرْتِنْدِي yïrtïndï يىرتىدىغاندەك كۆرۈندى. *ol tonïn yïrtïndi* — ئۇ تونىنى يىرتىدىغاندەك كۆرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*yïrtïnur - yïrtïnmaq*).

يَبْجُنْدِي yapqundï يېپىشتى، يېپىشىپ قالدى. *okka yəlim yapqundï* — ئوققا يېلىم (بىلەن پەي) يېپىشتى. بىر نەرسە باشقا بىر نەرسىگە يېپىشىپ چاپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*yapqïnur - yapqïnmaq*). بۇ سۆز «*x* – ش» بىلەن «*yapxundï*»، «*v* - ف» بىلەن «*yavqundï*» دەپمۇ ئىپتىلىدۇ.

تُكْرَنْدِي[1] yigrəndi يىرگەندى، سەسكەندى، تىكەنلەشتى. *anïŋ yəni yigrəndi* — ئۇنىڭ تېنى سەسكەندى، تىكەنلەشتى. *ər ətni yigrəndi* — ئادەم ئەتتىن يىرگەندى، يەنى گۆشنى خام دەپ سەسكىنىپ يېمىدى (*yigrənür - yigrənmək*).

يَخْسِنْدِي yahsïndï: *ər qavtan yahsïndï* — ئادەم تون يېپىنچاقلىدى، يەنى تونىنى يېڭىنى ساپماي، ئىزمىسىنى ئەتمەي ئۇچىسىغا ئارتىۋالدى. كېپىنەك تون ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ يېپىنچاقلىنىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (*yahsïnur - yahsïnmaq*).

يَرْسِنْدِي yərsindï يەرلەشتى. *ər yəŋig yərsindï* — ئادەم بىر يەرنى يۇرت قىلىۋالدى، يەنى شۇ يەرگە يەرلىشىپ قالدى (*yərsïnür - yərsïnmək* يَرْسِنْمَاكْ).

يَمْسِنْدِي yəmsindï يەۋاتقاندەك كۆرۈندى. *ər aχ yəmsindï* — ئادەم ئاش يېمەكچى بولسىمۇ، ئۆزىنى ئاش يەۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (*yəmsïnür - yəmsïnmək* يَمْسِنْمَاكْ).

يَلْغَنْدِي yaloqandï يالۋالدى. *ər qanaq yaloqandï* — ئادەم چاناق (ياغاچ ئايىاق)نى يالۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*yaloqanur - yaloqanmaq*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئۇچۇن بېرىلگەن مىسالنىڭ ئالدىنقىسى ئۆتكەن زامان شەكلىدە «تُكْرَنْدِي»، كېيىنكىسى «يِكْرَنْدِي» دەپ، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلى «يِكْرَنور، يِكْرَنْماك» دەپ ئېلىنغان. شۇڭا، بىز مىسالنىڭ ئالدىنقىسىنمۇ «يِكْرَنْدِي *yigrəndi*» دەپ ئالدۇق.

يَرْسِنْدِي yərsindï يەرلەشتى. ئولتۇراقلاشتى. *ər yəŋig yərsindï* — ئادەم بىر يەرنى يۇرت قىلىۋالدى، يەنى شۇ يەرگە يەرلىشىپ قالدى (*yərsïnür - yərsïnmək* يَرْسِنْمَاكْ).

يَمْسِنْدِي yəmsindï يەۋاتقاندەك كۆرۈندى. *ər aχ yəmsindï* — ئادەم ئاش يېمەكچى بولسىمۇ، ئۆزىنى ئاش يەۋاتقاندەك قىلىپ كۆرسەتتى (*yəmsïnür - yəmsïnmək* يَمْسِنْمَاكْ).

يَلْغَنْدِي yaloqandï يالۋالدى. *ər qanaq yaloqandï* — ئادەم چاناق (ياغاچ ئايىاق)نى يالۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (*yaloqanur - yaloqanmaq*).

يَلْقَنْدِي yalvandï يالۋالدى، يالدى. اَرْ اَغْزِنْ يَلْقَنْدِي *ar aqzin yalvandï* — ئادەم تىلىنى چىقىرىپ ئاغزىنى يالۋالدى (يَلْقَنُور - يَلْقَنْماق *yalvanur - yalvanmak*).

يُلْقُنْدِي yulqundï يۇلقۇندى، سويۇلۇپ كەتتى. يُلْقُنْدِي نانْكْ *yulqundï nan* — نەرسە سويۇلۇپ كەتتى (يُلْقُنُورْ - يُلْقُنْماقْ *yulqunur - yulqunmak*).

يُرْكَنْدِي yorgändi يۆگەندى ~ يۆگەلدى. اُرُقْ يِغاجْقا يُرْكَنْدِي *uruq yïqaqqa yorgändi* — ئارغامچا دەرەخكە يۆگەلدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. اَرْ يُغُرْقانْقا يُرْكَنْدِي *ar yoqurqanqa yorgändi* — ئادەم يوتقانغا يۆگەندى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يُرْكَنُورْ — يُرْكَنْماكْ *yorgänür - yorgänmak*).

يِذْلَنْدِي yïzländi يىدلاندى ~ ھىدلاندى. اَتْ يِذْلَنْدِي *at yïzländi* — ئەت (گۆش) ھىدلاندى، پۇراپ قالدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يِذْلَنُورْ - يِذْلَنْماقْ *yïzlanur - yïzlanmak*).

يَزْلِنْدِي yazlïndï يېشىلىپ كەتتى. تُكُونْ يَزْلِنْدِي *tügün yazlïndï* — تۈگۈن يېشىلىپ كەتتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يَزْلِنُورْ - يَزْلِنْماقْ *yazlïnur - yazlïnmak*).

يَزْلَنْدِي[1] yüzländi يۈزلەندى، يۈز تاپتى. اُلْ مَنكا يَزْلَنْدِي *ol maŋa yüzländi* — ئۇ ماڭا يۈزلەندى. اَرْ يُزْلَنْدِي *ar yüzländi* — ئادەم خەلق ئىچىدە يۈز تاپتى. خەلقتىن ئابرۇي تەمە قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُزْلَنُورْ - يُزْلَنْماكْ *yüzlänür - yüzlänmak*).

يَغْلَنْدِي yaqlandï ياغلاندى، ياغلاشتى. يَغْلَنْدِي نانكْ *yaqlandï nan* — نەرسە ياغلاشتى (يَغْلَنُورْ - يَغْلَنْماقْ *yaqlanur - yaqlanmak*).

يُقْلُنْدِي yuvlundï يۇمىلاندى، يۇمىلاپ كەتتى. يُقْلُنْدِي نانْكْ *yuvlundï nan* — نەرسە يۇمىلاندى، يۇمىلاپ كەتتى (يُقْلُنُورْ - يُقْلُنْماقْ *yuvlunur - yuvlunmak*).

يَرْمَنْدِي yarmandï يارماشتى ~ ياماشتى. اَرْ تامْقا يَرْمَنْدِي *ar tamqa yarmandï* — ئادەم تامغا ياماشتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يَرْمَنُورْ - يَرْمَنْماقْ *yarmanur - yarmanmak*).

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَزْلَندى» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز بۇ يېشىلىنىڭ مەنىسى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى مىسالدا ھەم كەلگۈسى زامان، مەستەر شەكلىدىكى يېزىلىشىغا ئاساسەن «*yüzländi*» دەپ ئالدۇق.

قائىدە

ھەرقانداق ئىككى ھەرپلىك ئۆتۈملۈك پېئىلغا «ل – *l*» ھەرپى قوشۇلسا، ئۆتۈمسىز پېئىل ياكى مەجھۇل پېئىلغا ئايلىنىدىغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنىدىم. ئۆتۈملۈك پېئىلغا «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلسا، ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىدۇ. بۇ ئەرەبچىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، «ئىشىكنى ئاچتى» دېگەن سۆز ئەرەبچىدە «فَتَحَ الْبابَ» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىكى «فَتَحَ» سۆزى ئۆتۈملۈك پېئىل، ئۇنىڭغا «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ «اِنْفَتَحَ الْبابُ — ئىشىك ئېچىلىپ كەتتى» دېيىلگەندە، مەزكۇر پېئىل ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلانغان. دېمەك، «ن – *n*» قوشۇلۇش بىلەن ئۆتۈملۈك پېئىل ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلىنىدۇ. شۇنىڭدەك بىر كىشى بىر نەرسىنى سۇندۇرسا «كَسَرَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ» دېيىلىدۇ. ئۇزى سۇنۇپ كەتسە، «اِنْكَسَرَ» دېيىلىدۇ. كېيىنكى پېئىل ئۆتۈمسىزدۇر. بۇ تىل (تۈركىي تىل)دا «ئادەم تۈگۈننى يەشتى» دېگەن سۆز «اَرْ تُكُونْ يَزْلْدِي *ar tügün yazldï*» دېيىلىدۇ. «تۈگۈن يېشىلىپ كەتتى» دېمەكچى بولسا، پېئىلغا «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ «تُكُونْ يَزْلِنْدِي[1] *tügün yazlïndï*» دېيىلىدۇ. دېمەك، ئۆتۈملۈك پېئىل «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇشى بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلانىدى، يەنى «تۈگۈن يېشىلدى» دېمەكچى بولۇنسا، پېئىلغا «ل – *l*» ھەرپى قوشۇلۇپ، «تُكُونْ يَزْلْدِي *tügün yazldï*» دېيىلىدۇ. «ئۆزلۈكىدىن يېشىلىپ كەتتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «ل – *l*، ن – *n*» ھەرپلىرى قوشۇلۇپ «يَزْلِنْدِي *yazlïndï*» دېيىلىدۇ. يەنە شۇنداق،«ئادەم توپ يۇمىلاتتى» دېمەكچى بولۇنسا، «اَرْ تُبِقْ يُقْلْدِي *ar topïq yuvldï*» دېيىلىدۇ. ئاندىن «تُبِقْ يُقْلْدِي *topïq yuvldï*» دېيىلسە، «توپ يۇمىلىتىلدى» دېگەن بولىدۇ، توپنىڭ كىمدۇر بىرى تەرىپىدىن يۇمىلىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «توپ يۇمىلاپ كەتتى» دېيىش ئۈچۈن پېئىلغا يەنە بىر «ن – *n*» ھەرپى قوشۇلۇپ «يُقْلُنْدِي *yuvlundï*» دېيىلىدۇ. «اَرْ تُبِقْ يُقْلْدِي *ar topïq yuvldï*» «تُكُونْ يَزْلِنْدِي *tügün yazlïndï*»

[1] بۇ يەردە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. «يَزْدِي *yazdï*» — يەشتى» پېئىلىنى ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن بىر «ن – *n*» قوشۇلسا، «يَزْنْدِي *yazndï*» بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما، مىسال «يَزْلِنْدِي *yazlïndï*» بولۇپ قالغان. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

دېيىلىدۇ.// «ن – n» ھەرپى «ل – l» ھەرپىگە قوشۇلۇشتىن بۇرۇن بۇ پېئىل ئىككى جەھەتتىن ئۆتۈمسىز ئىدى:

بىرىنچىدىن، ئىش ـ ھەرىكەت نامەلۇم بىر ئادەم تەرىپىدىن ئىشلەنگەنلىكى، (ئىككىنچىدىن، ئۆزلۈكىدىن سادىر بولغانلىقى) ئۈچۈن بۇ پېئىل ئۆتۈمسىز ئىدى[1].

«ل – l» ھەرپىنىڭ يېنىغا «ن – n» ھەرپى قوشۇلۇش بىلەن ئىش باشقىلارنىڭ تەسىرىسىز ئۆزلۈكىدىن بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلانىدى. بۇ توغرىدا يۇقىرىدا «يُقْدِي yuvdi — يۇمىلاتتى» پېئىلىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. بۇ پېئىل ئىككى ھەرپلىك ۋە ئۆتۈملۈكتۇر. بۇنىڭغا «ل – l» ھەرپى قوشۇلۇپ «يُقْلْدِي yuvuldi» بولغاندا، نامەلۇم ئادەم تەرىپىدىن يۇمىلىتىلغانلىق ياكى ئۆزلۈكىدىن يۇمىلىغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ پېئىل ئۈچ ھەرپلىك بولۇپ، ئىككى جەھەتتىن ئۆتۈمسىزدۇر. ئاندىن يەنە، «ل – l» ھەرپىگە «ن – n» ھەرپى قوشۇلۇپ، «يُقْلُنْدِي yuvlundi»// بولسا، «يۇمىلاپ كەتتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئىككى ھەرپلىكتىن ئۈچ ھەرپلىككە، ئۈچ ھەرپلىكتىن تۆت ھەرپلىككە ئايلانغان ئۆتۈمسىز پېئىل بولىدۇ.

قائىدىلەرنىڭ كۆپىنچىسى سالىم سۆزلەر بۆلۈمىدە بايان قىلىندى. بۇ پېئىللاردىكى بۇيرۇق، بولۇشسىزلىق ۋە باشقا قائىدىلەر يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەرگە ئوخشايدۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى//

[1] بۇ يەردە پېئىلنىڭ ئۆتۈمسىز بولۇشىدىكى بىرىنچى سەۋەب كۆرسىتىلگەن، ئىككىنچى سەۋەب كۆرسىتىلمىگەن. بىز ئاپتورنىڭ تۆۋەندە «يُقْلْدِي» پېئىلىنىڭ «نامەلۇم ئادەم تەرىپىدىن يۇمىلىتىلغانلىق ياكى ئۆزلۈكىدىن يۇمىلىغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ» دېگىنىگە ئاساسەن، ئىككىنچى سەۋەب قىلىپ «ئۆزلۈكىدىن سادىر بولغانلىق»نى كىرگۈزۈپ قويدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي fəəl'əldi شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

يِغَجْلَنْدِي yïoqaqlandï دەرەخزارلاشتى، دەرەخزارلىققا ئايلاندى. يِيرْ يِغَجْلَنْدِي *yər yïoqaqlandï* — يەر دەرەخزارلاشتى، يەنى دەرەخزارلىققا ئايلاندى (يِغَجْلَنُورْ – يِغَجْلَنْماقْ *yïoqaqlanur - yïoqaqlanmak*).

يَغِرْلَنْدِي yaqïrlandï يېغىر بولدى. تَقَى يَغِرْلَنْدِي *təvə yaqïrlandï* — تۆگە يېغىر بولدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يَغِرْلَنُورْ – يَغِرْلَنْماقْ *yaqïrlanur - yaqïrlanmak*). يېغىر بولغانلىقتىن سۈركەنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

يُمُرْلَنْدِي yumurlandï توپلاندى. سُو يُمُرْلَنْدِي *sü yumurlandï* — قوشۇن توپلاندى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. ئوغۇزچە.//

يُلَرْلَنْدِي yularlandï نوختىلاندى. اَتْ يُلَرْلَنْدِي *at yularlandï* — ئات نوختىلاندى (يُلَرْلَنُورْ – يُلَرْلَنْماقْ *yularlanur - yularlanmak*).

يُقُزْلَنْدِي yavuzlandï يامان دەپ ھېسابلىدى. اُلْ اَتِغْ يُقُزْلَنْدِي *ol atïq yavuzlandï* — ئۇ ئاتنى يامان (ئەسكى) دەپ ھېسابلىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يُقُزْلَنُورْ – يُقُزْلَنْماقْ *yavuzlanur - yavuzlanmak*).

يَقَشْلَنْدِي yavaxlandï ياۋاشلاندى، يۇمشىدى. اَرْ يَقَشْلَنْدِي *ər // yavaxlandï* — ئادەم ياۋاشلاندى (يَقَشْلَنُورْ – يَقَشْلَنْماقْ *yavaxlanur - yavaxlanmak*).

يَمِشْلَنْدِي yəmixləndi مېۋىلىدى. يِغاجْ يَمِشْلَنْدِي *yïoqaq yəmixləndi* — دەرەخ مېۋىلىدى (يَمِشْلَنُورْ – يَمِشْلَنْماكْ *yəmixlənür - yəmixlənmək*).

يَلِغْلَنْدِي yalïoqlandï: تَقُقْ يَلِغْلَنْدِي *takuk yalïoqlandï* — خورازنىڭ تاجسى چىقتى. ئاتنىڭ يالى ئۆسسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَلِغْلَنُورْ – يَلِغْلَنْماقْ *yalïoqlanur - yalïoqlanmak*).//

يَرِقْلَنْدِي yarïk̡landï زەنجىرلىك ساۋۇت كىيدى، تەڭگىلىك ساۋۇت كىيسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَرِقْلَنُورْ – يَرِقْلَنْماقْ yarïk̡lanur - yarïk̡lanmak̡).

يِرَقْلَنْدِي yïrak̡landï يىراق كۆردى، يىراق دەپ ھېسابلىدى. اَرْ يِيِرِكْ يِرَقْلَنْدِي ər yəṛig yïrak̡landï — ئادەم يەرنى يىراق دەپ ھېسابلىدى (يِرَقْلَنُورْ – يِرَقْلَنْماقْ yïrak̡lanur - yïrak̡lanmak̡).

يُلَقْلَنْدِي yulak̡landï بۇلاقلاشتى. يِيرْ يُلَقْلَنْدِي yəṛ yulak̡landï — يەر بۇلاقلاشتى، يەنى يەردە بۇلاق كۆپەيدى (يُلَقْلَنُورْ – يُلَقْلَنْماقْ yulak̡lanur - yulak̡lanmak̡).

يُرَكْلَنْدِي yürəkləndi يۈرەكلىك بولدى. اَرْ يُرَكْلَنْدِي ər yürəkləndi — ئادەم يۈرەكلىك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُرَكْلَنُورْ – يُرَكْلَنْماكْ yürklənür - yürəklənmək).

يَرِمْلَنْدِي yarïmlandï يېرىملاشتى. يَرِمْلَنْدِي نانكْ yarïmlandï nəŋ — نەرسە يېرىملاشتى (يَرِمْلَنُورْ – يَرِمْلَنْماقْ yarïmlanur - yarïmlanmak̡).//

يِشِمْلَنْدِي yiximləndi: اَرْ يِشِمْلَنْدِي ər yiximləndi — ئادەم ساپما كىيدى (يِشِمْلَنُورْ – يِشِمْلَنْماكْ yiximlənür - yiximlənmək).

يَلِمْلَنْدِي yəlimləndi يېلىملاندى. اُقْ يَلِمْلَنْدِي ok̡ yəlimləndi — ئوق يېلىملاندى. ئۇنىڭغا يېلىم (بىرى تەرىپىدىن) چاپلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَلِمْلَنُورْ – يَلِمْلَنْماكْ yəlimlənür - yəlimlənmək).

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر

يَلْغَنْدُرْدِي yalo̧andurdï: اَرْ يَلْغَنْدُرْدِي ər yalo̧andurdï — ئادەم يالغانچى بولدى، يالغانچىغا چىقىرىلدى (يَلْغَنْدُرُرْ – يَلْغَنْدُرْماقْ yalo̧andurur - yalo̧andurmak̡).

يِلْدِزْلَنْدِي yïldïzlandï يىلتىزلىدى، يىلتىز تارتتى. يِغاجْ يِلْدِزْلَنْدِي yïo̧aq yïldïzlandï — دەرەخ يىلتىز تارتتى. ئادەم بىر يەرگە يىلتىز تارتقان، يەرلەشكەن، يەنى يەرلىشىشنىڭ شەرتلىرىنى تەييارلىغان بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ يِلْدِزْلَنْدِي ər yïldïzlandï — ئادەم يىلتىز//تارتتى، يەنى ئۇرۇق - جەمەتلىك بولدى (يِلْدِزْلَنُورْ – يِلْدِزْلَنْماقْ yïldïzlanur - yïldïzlanmak̡).

III 158

III 159

يُدْرُقْلَنْدِي yudruk̡landï مۇشتۇمىنى تۈگدى. اَرْ يُدْرُقْلَنْدِي ər yudruk̡landï — ئادەم مۇشتۇمىنى تۈگدى (يُدْرُقْلَنُورْ – يُدْرُقْلَنْماقْ yudruk̡lanur - yudruk̡lanmak̡).

يَرْمَقْلَنْدِي yarmak̡landï يارماقلىق بولدى. اَرْ يَرْمَقْلَنْدِي ər yarmak̡landï — ئادەم يارماقلىق (پۇللۇق) بولدى (يَرْمَقْلَنُورْ – يَرْمَقْلَنْماقْ yarmak̡lanur - yarmak̡lanmak̡).

يُمْشَقْلَنْدِي yumxak̡landï يۇمشاقلاشتى، مۇلايىملاشتى. اُلْ مَنكا يُمْشَقْلَنْدِي ol maŋa yumxak̡landï — ئۇ[1] ماڭا مۇلايىملاشتى ۋە بويۇن ئەگدى (يُمْشَقْلَنُورْ – يُمْشَقْلَنْماقْ yumxak̡lanur - yumxak̡lanmak̡)//

492

يُمْغَقْلَنْدِي yumo̧ak̡landï يۇمغاقلاندى، يۇمىلاقلاندى، يۇمىلاقلاشتى. يُمْغَقْلَنْدِي نانكْ yumo̧ak̡landï nəŋ — نەرسە يۇمغاقلاندى، يۇمىلاقلاندى (يُمْغَقْلَنُورْ – يُمْغَقْلَنْماقْ yumo̧ak̡lanur - yumo̧ak̡lanmak̡)//

160 III

يَڤْغَنْلَنْدِي yavo̧anlandï: اَرْ اَشِغْ يَڤْغَنْلَنْدِي ər axïo̧ yavo̧anlandï — ئادەم ئاشنى گۆشسىز ھېسابلىدى ۋە كەم يېدى (يَڤْغَنْلَنُورْ – يَڤْغَنْلَنْماقْ yavo̧anlanur - yavo̧anlanmak̡).

يِلْغُنْلَنْدِي yïlo̧unlandï يۇلغۇنلاشتى، يۇلغۇن ئۆستى. يِيرْ يِلْغُنْلَنْدِي yəṛ yïlo̧unlandï — يەر يۇلغۇنلاشتى (يِلْغُنْلَنُورْ – يِلْغُنْلَنْماقْ yïlo̧unlanur - yïlo̧unlanmak̡).

161 III

خۇداغا شۈكۈر، مىسال بۆلۈمى تۈگىدى.//

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «الرَّجُلُ — ئادەم» دېيىلگەن. بىز ئەسلىگە ئاساسەن «ئۇ» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ئۇچ ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى[1]

تاهْ تاهْ tah tah تاھ ـ تاھ. لاچىن ئۇچۇرۇلغاندىن كېيىن چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. بۇ يەردىكى «ھ ـ h» تىنىۋېلىشنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان.

جُوهْ جُوهْ quh quh چۇھ ـ چۇھ. ئاتنى ماڭدۇرۇش ۋە ئىتتىكلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

كاهْ كاهْ kəh kəh كاھ ـ كاھ، ماھ ـ ماھ. ئىتنى چاقىرىش//ئۇچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

مـــاهْ məh «مە، ئال» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. بىر نەرسىنى بەرگەن ۋاقىتتا ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مىساللار

ياهْ yəh ھە. «ماقۇل، خوپ، شۇنداق» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز بولۇپ، «اَتْ تُـــتْ at tut —— ئاتنى تۇت» دېگەن كىشىنىڭ سۆزىگە جاۋاب ئورنىدا «ياهْ yəh —— ماقۇل» دېيىلىدۇ. تېز سۆزلىگەندە ھەرپى لىن چۈشۈپ «تَـــهْ تَـــهْ tah tah، جُهْ جُهْ quh quh، كَهْ كَهْ kəh kəh، مَهْ مَهْ məh، يَهْ يَهْ yəh» دېيىلىدۇ. شۇڭا، بىز بۇلارنى مەنقۇس بابىدا كۆرسەتتۇق. چۈنكى، ھەرپى لىن يېزىقتا ئەمەس، نۇتۇقتا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ سۆزلەردىكى «ھ ـ h» ھەرپى پەقەت تىنىۋېلىش

[1] ئاپتور بۇ يەردە بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ھەرپىدىكى بولغان ھەرپى ئىللەتلەرنى تاشلاپ يېزىش مۇمكىنلىكىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَبِهُدا هُمُ اقْتَدِهْ وَلَـــمْ يَتَسَـــنَّهْ» دېگەن سۆزلىرىدىكىگە ئوخشاش. بۇ يەرلەردە سۆز ئاخىرىدا كەلگەن «ھ ـ h» ھەرپى تىنىۋېلىشنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن قوشۇلغان.

«ھ ـ h» ھەرپى ساپ تۈرك تىلىدا يوق. پەقەت «اَرْ اَهْلَـــدِي ər ahladi —— ئادەم ئاھلىدى، يەنى ئاھ//ئۇردى» سۆزىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ كۆكرەكتىن چىققان بىر تاۋۇشقا تەقلىد قىلىنغان سۆزدۇر. «ئۆكە» سۆزى «اُوهِي ühi» دېيىلسىمۇ، ساپ تۈركىلەر بۇنى// «اُوكِـــي üki» دەيدۇ. خوتەن ۋە كەنچەك تىللىرىدا «ھ ـ h» تاۋۇشى ئۇچرىسىمۇ، بۇ تۈركچە ئەمەس، ئۇلار تۈركىلەر يۇرتىغا كېيىن كەلگەن كىشىلەردۇر.

فَعْلْ fə'l، فُعْلْ fu'l، فِعْلْ fi'l شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ساكىنلىق سۆزلەر بابى

تُوبْ tüp توپ، كۆتەك. ھەرقانداق نەرسىنىڭ توپى. يِغاجْ تُوبِي yiqaq tüpi —— دەرەخنىڭ توپى، كۆتىكى.

تُوبْ tüp تۇۋ، تەكت. تامْ تُوبِي tam tüpi —— تام تۈۋى. ئادەملەرنىڭ تەكتىگىمۇ «تُـــوبْ tüp» دېيىلىدۇ. «تُوبْلُكْ اَرَنْ tüplüg ərən —— تۇبلۇك ئادەم، تېگى ـ تەكتى بار ئادەم» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُوبْ top توپ، پومزەك. بۇ «تُبِقْ topiq» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى.//

جُـــوبْ qəp دوغ، دۇر، تىرىپ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ دوغى، دۇرى. اُزُمْ جُـــوبِي üzüm qəpi —— ئۈزۈم تىرىپى. ياغْ جُوبِي yaq qəpi —— ياغنىڭ دۇرى. بُورْ جُوبِي bor qəpi —— شاراب دوغى. باشقىلارنىمۇ شۇنداق.

جُوبْ qəp چۆپ. تُتْماجْ جُوبِي tutmaq qəpi —— چۆپ ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان يۇپقا كەسمىنىڭ ھەر بىرى.

قُوبْ kop خوشاللىق. اُلْ مَنِ كُرُبْ قُوبْ قِلْدِي ol məni kərüp kop kildi —— ئۇ مېنى كۆرۈپ سۆيۈندى، يەنى خوشال بولدى.

كُوبْ küp كۇپ.

كِيبْ kəp كەپ، كىپت، قېلىپ. ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېلىپى. كَرْبِجْ كِيبِي *kərpiq kəpi* — خىش قېلىپى.

كِيبْ kəp كەبى، ئوخشاش، ... دەك. ئوغۇزچە. بُو اَرْ اَنِكْ كِيبِي *bu ər anïŋ kəpi* — بۇ ئادەم ئۇنىڭ ئوخشىشى، ئۇنىڭغا ئوخشاش.

III 165 **بُوتْ** put پۇت، يوتا.//

بُوتْ but بىر خىل قىممەتلىك، چوڭ يېشىل چەش (پېروزە) بولۇپ، ئۇلۇغلارنىڭ ئوغۇل ۋە قىزلىرى ماڭلىيىغا تاقايدۇ. قِزْ بُوتْ اُرِيدِي *kïz but ɵridi* — قىز پېروزە تاقىدى.

بُوتْ but ئۇلۇغلارنىڭ سوۋغىسىنى ئېلىپ كەلگەن كىشىگە بېرىلىدىغان ئىنئام، مۇكاپات. بىر كىشىنىڭ سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەن ئېتىنى ئېلىپ كەلگەن كىشىگە بېرىلىدىغان تىللا ياكى قويغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «بُوتْ *but*» دېيىلىدۇ.// 494

تِيتْ tït تۈز ئۆسىدىغان ئارچا دەرىخى. تاغلاردا ئۆسىدۇ.

جِيتْ qit چىت. ئالىچىپار گۈللۈك چىن رەختى.

سُوتْ süt سۈت.

شُوتْ xüt كېلىپ چىقىش، ئۇرۇق - ئەجداد، نەسەب. خوتەن تىلىدا.

تُوجْ tuq تۇچ.

كُوجْ küq كۈچ، قۇۋۋەت.

كُوجْ küq زۇلۇم، زورلۇق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

III 166 كُوجْ اِيلْدِنْ كِرْسا تُرُو تُنْكُلُكْتِنْ جِقارْ *küq əldin kirsə tɵrü // tüŋlüktin qïkar*

زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە،

ئىنساپ ۋە قائىدە - يوسۇن تۈڭلۈكتىن چىقار.

زالىمنى «كُجَمْجِي *küqəmqi*»، كۈچلۈك ئادەمنى «كُوجْلُكْ *küqlüg*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

كُوجْ küq كۈنجۈت. كۈنجۈت يېغى «كُوجْ ياغِي *küq yaqï*» دېيىلىدۇ. چىگىلچە. ئىنەكپىتىنىڭ ئۇرۇقىمۇ چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن «اِنكاكْ كُوجِي *iŋək küqi*» دېيىلىدۇ.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

كِيجْ kəq كەچ. «كِيجْ كَلْدِي *kəq kəldi* — كەچ كەلدى» دېيىش مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

بُوذْ boż بوي. اُوزُونْ بُوذْلُغْ كِشِي *uzun bożluq kixi* — ئۇزۇن بويلۇق كىشى.

بُوذْ boż دوغداق.

بُوذْ boż: بُوذْ مُنْجُقْ *boż monquk* — بوز مۇنچاق. بۇ ئىپار بىلەن سۈكتىن[1] ياسىلىدۇ، خوتۇنلار تاقايدۇ.

بُورْ bor شاراب. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

167 III بُورْ بُلْماذِبْ سِرْكا بُلْما *bor bolmażïp sirkə bolma*

شاراب بولماي//تۇرۇپ، سىركە بولما.

بۇ ماقال قېرىلىق تەمەسىدە بولغان بالىلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِيرْ bir بىر. بِيرْ يَرْماقْ *bir yarmak* — بىر يارماق.

تُورْ tɵr (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆر، ئۆينىڭ تۆرى. تُورْكا كَجْ *tɵrgə kəq* — تۆرگە ئۆت.

تُورْ tor (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تور، تۇزاق. بۇنىڭ بىلەن بېلىق ۋە قۇشلار تۇتۇلىدۇ.

جُورْ qor پۈتەي. جُورْ اُراغُتْ *qor uraqut* — پۈتەي ئايال. ئوغۇزلار يۆگىشىپ ئۆسكەن ئوتنى «جُورْ اُوتْ *qor ot*» دەيدۇ. ئالدىنقى سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

سُورْ sur شور - شور. اَرْ سُورْ سُورْ مُونْ اُبْتِي *ər sur sur mün ɵpti* — ئادەم شورپىنى شورۇلدىتىپ ئىچتى.

495 **قُورْ** ḳor قور ~ خور، زىيان. اَرْ قُورْ قِلْدِي *ər ḳor ḳildi* — ئادەم زىيان تارتتى.//

قُورْ ḳor قور، كۆنەلگۈ. بۇ قاچىنىڭ تېگىدە قالدۇرۇلغان ئازراق قېتىق ياكى قىمىز كۆنەلگۈسى بولۇپ، بۇنىڭ ئۈستىگە سۈت قۇيۇپ قېتىق ئۇيۇتۇلىدۇ ياكى قىمىز ئېچىتىلىدۇ.

168 III **قُورْ** ḳur قۇرۇق. ئوغۇزچە. بۇ سۆز «قُرُغْ *ḳuruq*»نىڭ//قىسقارتىلىپ ئېيتىلىشى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] سۈك — ئامىلە شىرىسى، ئەرەب يېلىمى ۋە ئىپار قوشۇپ ياسىلىدىغان بىر خىل دورا.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قُلانْ قُدُغْقا تُشْسا قُورْبَقا اَيْغِرْ بُلُورْ

kulan kuduoqka tüxsə kurbaka ayoqir bolur

قۇلان قۇدۇققا چۈشسە، پاقا ئايغىر بولۇر.

بۇ ئەرەبلەرنىڭ «اِنَّ الْبُغاثَ بِاَرْضِنا تَسْتَنْسِرُ» دېگىنىگە ئوخشاش.

بُوزْ boz بوز. *boz at* بُوزْ اَتْ — بوز ئات. بۇ چىرايلىق رەڭ ئەمەس. ھەرقانداق بىر ھايۋاننىڭ رەڭگى ئاق بىلەن قىزىل ئوتتۇرىسىدا بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. *boz koy* بُوزْ قُوىْ — بوز قوي.

بُوزْ bəz (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بۆز.

بُوزْ buz (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) مۇز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

buzdan suv tamar بُوزْدَنْ سُوفْ تَمارْ — مۇزدىن سۇ تامار.

بۇ ماقال مەجەزى ئاتىسىنىڭ مەجەزىگە ئوخشايدىغانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

بِيْز bəz بەز. گۆش بىلەن تېرىنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولىدىغان بەز.

تُوزْ toz (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) توز، توزان.

تُوزْ toz يايلارغا ئوراپ قويۇلغان قېيىش.

تُوزْ tüz يۇرت. *əl tüz nətəq* اِيلْ تُوزْ نَتَكْ — ئەل ـ يۇرت قانداق.//

تُوزْ təz توپ، ئەسل، يىلتىز. *anin tüpi təzi kim* اَنِكْ تُوبِ تُوزِ كِمْ — ئۇنىڭ ئەسلى ـ نەسلى كىم.

تُوزْ tüz توز. *tüz yər* تُوزْ يِرْ — توز يەر.

تُوزْ tuz (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۇز.

تِيزْ tiz تىز (پۇتنىڭ تىزى).

تَيِزْ[1] təz تېيىز يەر، ئېگىزلىك. پارسلارنىڭ ئۆز قورغانلىرىنى «دِزْ – *diz*» دەپ ئاتىشى مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. قەشقەرگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئىسمىمۇ ئېگىزلىكىگە قارىتىپ «تَرِغْ اَرْتْ تَيِزْ *tariq art təz*» — تورغات ئېگىزلىكى» دەپ ئاتىلىدۇ.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت – *t*» فەتھەلىك، ئىككىنچى ھەرپى «ى – يا» كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ شەكىلنىڭ بۇ يەردىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ پارسچىدىكى تەڭدىشى «دِزْ» ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*təz*» شەكلىدە ئالدۇق.

يەنە بىر يايلاقمۇ «تيزنك تَيِزْ تَزْ *təzəŋ təz*» — تەزەك تېز» دەپ ئاتىلىدۇ. بِيزْ اَڤِ تيز *yiz əvi təz* — يىز ئەۋى تېز. بارسغانغا يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئېتى.// 170 III

جِيزْ qiz (ئىككى مەخرەج ئارىسىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «ز» بىلەن) تۆمۈر مىخ. تۆمۈر ساۋۇت مىخلىرىنىڭ تۈگۈنچەكلىرىمۇ «جِيزْ *qiz*» دېيىلىدۇ.

سُوزْ səz سۆز.// 496

سِيزْ siz سىز. چوڭلارغا ۋە ھۆرمەتلىك كىشىلەرگە قارىتا «سەن» مەنىسىدە ئېيتىلىدىغان سۆز. چىگىلچە. ئەسلىدە بۇنىڭ مەنىسى «سىلەر» دېگەن بولىدۇ. كىچىكلەرگە قارىتا «سَنْ *sən*» دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى بۇنىڭ تەتۈرىچە قوللىنىدۇ.

قُوزْ kuz قۇز، تەسكەي. قُوزْ تاغْ *kuz taq* — تەسكەي تاغ، تاغنىڭ تەسكەي تەرىپى.

بُوسْ bus بۇس، تۇمان. كُوكْ بُوسْ بُلْدِي *kək bus boldi* — بۇستىن ئاسمان قارائغۇلاشتى. شۇنىڭدەك اَرْ كُوزِي بُوسْ بُلْدِي *ər kəzi bus boldi* — ئادەمنىڭ كۆزى قارائغۇلاشتى، يەنى قورساقتا پەيدا بولغان يەلدىن ئادەمنىڭ كۆزى قارائغۇلاشتى.

تُوسْ[1] tus: تُوسْ تُوسْ *tus tus* — تاس ـ تۇس. اَنِ//تُوسْ تُوسْ اُرْدِي *anï tus tus urdï* — ئۇنىڭ تونىغا تاس ـ تۇس ئۇردى. 171 III

بُوشْ box بوش، يۇمشاق. بُوشْ كِشِي *box kixi* — بوش (ئەركىن) كىشى. بُوشْ اُراغُتْ *box uraoqut* — بوش خوتۇن، يەنى نىكاھتىن ئاجراشقان خوتۇن. بُوشْ اَلِكْ *box əlik* — بوش قول، يەنى ئىشتىن ياكى بىر نەرسىدىن بوش قالغان قول. بُوشْ اَتْ *box ət* — يۇمشاق گۆش. يۇمشاق يەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. بُوشْ اَت *box at* بوش (قويۇپ بېرىلگەن) ئات. بُوشْ اَڤْ *box əv* — بوش ئۆي. ئىشلەتمەي قويۇپ قويۇلغان قاچا ۋە ئەسۋابلارغىمۇ «بُوشْ *box*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ.

بِيشْ bəx بەش. ساناقتا بەش سانى.

تُوشْ tux تەك، تەڭتۇش. اَنِكْ تُوشِي *anin tuxi* — ئۇنىڭ تەڭتۇشى.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئاۋۋال «ب – *b*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن ئۈستىگە ئىككى چېكىت قويۇلۇپ «ت – *t*»غا ئۆزگەرتىلگەن. يازما نۇسخا 165 ـ بەتتە بۇ سۆزنىڭ مۇشۇ مەنىدە «ت – *t*» بىلەن باشلىنىپ ھەرپى ئىللەتسىز يېزىلغىنىغا قارىغاندا، ئەسلىدە بۇنىڭدىن كېيىنكى «ت – *t*» بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەر قاتارىغا كېلىشى كېرەك ئىدى. بىز ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تُوشْ tux تۇش، ئۇدۇل. بىر نەرسىنىڭ تۇشى.// اَڤِمْ تُوشِي *əvim tuxī* — ئۆيۈمنىڭ تۇشى، يەنى ئۆيۈمنىڭ ئۇدۇلى.

تُوشْ tөx (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆش. كۆكرەكنىڭ ئوتتۇرىسى.

تُوشْ tux (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسالغان، كەمەر تاسمىسىنىڭ ئۇچىغا تاقىلىدىغان توقا.

تُوشْ tüx تۈش ~ چۈش. تُوشْ اُودِي *tüx өdi* — چۈش (چاشگاھ) ۋاقتى.

تُوشْ tüx تۈش ~ چۈش، ئېھتىلام. تُوشْ كُورْمِشْ اُغْلانْ *tüx kөrmix oqlan* — چۈشەكىگەن (ئېھتىلام بولغان) ئوغۇل.

تُوشْ tüx تۈش ~ چۈش. تُوشْ يُورْدِي *tüx yөrdi* — چۈش ئۆرۈدى.

تِيشْ tïx تىش ~ چىش. ئادەم ۋە باشقىلارنىڭ چىشى.

تِيشْ tïx تىش ~ چىش. بوقۇسىنىڭ، ساپاننىڭ چىشى.

تِيشْ tïx: تِيشْ اَتْ *tïx at* — قاشقا ئات، قاشقىسى كۆزىگىچە بارغان، قۇلاقلىرىغا يەتمىگەن، بۇرنىغىمۇ سوزۇلۇپ چۈشمىگەن ئات.

سِيشْ sïx شىش، زىخ، زىخچە. تۇتماچ چۆپلىرىنى ئىلىدىغان زىخچە.//

سِيشْ sïx ئىششىق.

سَيِشْ səx[1] (ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆلەم. مَنْ اَنكَرْ سَيِشْ بِيرْدِمْ *mən aŋar səx bərdim* — مەن//ئۇنىڭغا تۆلەم بەردىم.

قُوشْ ḳox: قُوشْ اَتْ *ḳox at* — خاننىڭ يېنىدا ماڭىدىغان يېتەك ئات.

قُوشْ ḳox قوش. جۈپ بولغان ھەرقانداق نەرسە. قايچىنى «قُوشْ بِجاكْ *ḳox piqək* — قوش پىچاق» دېيىش مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. ئارغۇچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُورْقْمِشْ كِشِيكا قُوىْ بَشِي قُوشْ كُرُنُورْ

korḳmïx kixigə ḳoy baxï ḳox kөrünür

قورققان كىشىگە قوي بېشى قوش كۆرۈنەر.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «سَيِشْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ ۋەزنىگە قارىغاندا، بۇ سۆزنىڭ ئىككى ھەرىكىلىك (ئىككى بوغۇملۇق) بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بىز ئاپتورنىڭ «بۇ سۆزنى ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىش لازىم» دېگىنىگە ئاساسەن، بۇ يەردە «س – s»دىن كېيىن كەلگەن «ى – يا» ھەرپىنى ئاجىزلىتىشنىڭ ئىشارىتى بولسا كېرەك دەپ ھېسابلاپ، بۇ سۆزنى «*səx*» دەپ ئالدۇق.

بۇ ماقال بىر نەرسىدىن قورققان ۋە ھەتتا شۇ نەرسىنى ئويلىغاندىمۇ قورقۇپ سەكرەپ كېتىدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.//

كِيشْ kix قارا بۇلغۇن. بۇنىڭ قۇيرۇقى «كِيشْ قُذْرُقِي *kix ḳużruḳï*» دېيىلىدۇ.

كِيشْ kix (ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ساداق. ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن بولغان قىپچاقلار بۇنى بىلمەيدۇ.

لِيشْ lə̣x لەش؛ شۆلگەي، شال. چىگىلچە. بۇ سۆزنىڭ «بەلغەم» مەنىسىمۇ بار. لِيشْ اَقْتِي *lə̣x aḳtï* — شۆلگەي ۋە بەلغەم ئاقتى.

مُوشْ mux مۈشۈك. چىگىلچە. ئوغۇزلار بۇنى «جَتُكْ *qətük*» دەيدۇ.

بُوغْ booq بوغجۇما، بوغچا.

تُوغْ tooq توزان. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن چىققان چاڭ - توزان.

تُوغْ tuoq دۇمباق. خاننىڭ ھۇزۇرىدا چېلىنىدىغان دۇمباق. «خانْ تُوغْ اُرْدِي *han tuoq urdï* — خان نۆۋەت دۇمبىقىنى چالدى» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُوغْ tuoq تۇغ، بايراق. تُقُوزْ تُوغْلُغْ خانْ *toḳuz tuoqluoq han* — توققۇز تۇغلۇق خان ياكى خاقان. خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپىيىپ،//مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ. چۈنكى، توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ. خاننىڭ بۇ تۇغلىرى كاككۇك ئاغزى رەڭلىك يىپەك رەختتىن ياسىلىدۇ. بۇمۇ خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ.

تُوغْ tuoq تۇغ، تۇغان. سُڤْقا تُوغْ اُرْ *suvḳa tuoq ur* — سۇغا تۇغ باغلا.

تُوغْ tuoq ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ قاپقىقى، ياپقۇچى. «تُنْكْلُكْ تُوغى *tüŋlük tuoqï* — تۈڭلۈك ياپقۇچ» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تِيغْ tïoq: تِيغْ اَتْ *tïoq at* — قارا قىزىل بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات.

جُوغْ quoq: جاغْ جُوغْ قُبْتِي *qaoq quoq ḳoptï* — ۋاڭ - چۇڭ كۆتۈرۈلدى. بۇ سۆز بەزىدە «جُغِي قُبْدِي *quoqï ḳopdï* — ۋاڭ - چۇڭ كۆتۈرۈلدى»مۇ دېيىلىدۇ.

جُوغْ qooq (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) بوغجۇما، نەرسە سالىدىغان بوغچا.//

جُوغْ qooq كۈننىڭ تەپتى. كُونْ جُوغِي *kün qooqï* — كۈننىڭ تەپتى.

جُوغْ qooq چوغ. ئوت يېلىنجىسى، ئوت كۆيۈپ چوغ بولغاندىن كېيىن پەيدا بولغان يېلىنجا.//

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

جِيــغْ qïoq چىغدان. چېدىردا ياشايدىغانلارنىڭ چىغدىن توقۇيدىغان پەردىسى. چىغ قومۇشتىن ئىنچىكە ۋە يۇمران بولىدۇ.

جِيغْ qïoq چى. تۈركلەرنىڭ گەز ئۆلچىمى. بۇ ئەرەب گېزىنىڭ ئۈچتىن ئىككىسىگە تەڭ كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆچمەنلەر بۆز ئۆلچەيدۇ.

سِيغْ sïoq سىمان. ئوخشىتىش قوشۇمچىسى. ئوخشاتماقچى بولغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. قُلْسِــغْ اَرْ *kulsïoq ər* — قۇل مىجەز ئادەم. بُــو قَــرِي اُلْ اُغْلانْسِــغْ *bu kari ol oqlansïoq* — بۇ بالا مىجەز قېرى.

تەركىبىدە «ك – *k*» ھەرپى بولغان ۋە ئاجىزلىتىپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «غ – *oq*» ئورنىغا «ك – *g*» كېلىدۇ. بو اَرْ اُلْ بَكْسِــكْ *bu ər ol bəgsig* — بۇ بەگ مىجەز ئادەم. بُو اُغُلْ اُلْ اَرْسِكْ *bu ooqul ol ərsig* — بۇ چوڭ مىجەز بالا.

قُوغْ kooq كۆزگە ياكى تاماققا چۈشكەن ئەخلەت، خەس.

قُوغْ kuoq غۇق. قازْ قاغْ قُوغْ اَتِي *kaz kaoq kuoq ətti* — غاز غاق - غۇق قىلدى.

قِيغْ kïoq قىغ. توپىنى يۇمشىتىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان قىغ.// III 177

ثُوفْ[1] suv يۇڭ يىپتىن قول بىلەن ئۆرۈلگەن قۇر.

سُوفْ suv سۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سُوفْ بِيرْماسْ كا سُوتْ بِيرْ *suv bərməskə süt bər*

سۇ بەرمىگەنگە سۈت بەر.

بۇنىڭدىن مەقسەت — ساڭا يامانلىق قىلغانغا سەن ياخشىلىق قىل، چۈنكى سېنىڭ ياخشىلىقىڭ ئۇنى ساڭا قۇل قىلىپ بېرىدۇ.

قُــوفْ kuv: تُــونْ قــاڤْ قُــوڤْ بُلْــدِي *ton kav kuv boldi* — تون پۈرلەشتى، تون تىكىشىدىن سۆكۈلدى.

بُــوفْ pov پوۋ، ئۇزۇن تۇرۇپ قالغانلىق ياكى بۇزۇلغانلىقتىن ناننىڭ ئۈستىدە پەيدا بولغان كۆك. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُوقْ bok پوق. ئوغۇزچە.

[1] تۈركىي تىللاردا «ث» ھەرپىنىڭ ئىشلىتىلمەسلىكىگە قارىماي، بۇ سۆز «ثُــوفْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپى بۇ سۆزنىڭ «س – *s*» بىلەن باشلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاينىڭ بەرگەن ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزگە «*suv*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

499

بُوقْ bok پوك. قاغُونْ بُوقْ يِيرْكا تُشْدِي *kaoqun bok yərgə tüxdi* — قوغۇن پوك قىلىپ// يەرگە چۈشتى. ئىچى كاۋاك ھەرقانداق نەرسە يەرگە چۈشۈپ يېرىلسا//«بُوقْ اَتّي *bok ətti* — پوك قىلدى» دېيىلىدۇ. بۇ يېرىلىشتىن چىقىدىغان ئاۋاز. 178 III

جُوقْ qok: جُوقْ اَرْ *qok ər* — پەسكەش ئادەم. ئوغۇزچە.

جِيقْ qïk غىڭ. جِيقْ اَتْ كُــرايِنْ *qïk ət kərəyin* — غىڭ قىلىپ باقە، نوچىلىقىڭنى كۆرەي. بۇ سۆز رەنجىتكۈچىگە تاقابىل تۇرالمايدىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سُوقْ suk ئاچ كۆز، تەمەخور. سُوقْ اَرْ *suk ər* — تەمەخور، پەسكەش ئادەم. سُوقْ اَرْنكــاكْ *suk ərŋək* — كۆرسەتكۈچ بارماق، بىگىز قول. بۇ بارماق ھېرىس بولىدۇ، چۈنكى تاماققا ھەممىدىن بۇرۇن مۇشۇ قول ئۇزىتىلىدۇ.

سِيقْ sïk ئاز. ئوغۇزچە. اُلارْدا قُوىْ سِيقْ اُلْ *olarda koy sïk ol* — ئۇلاردا قوي ئازدۇر.

قاقُّوقْ kakkuk — غاق - غۇق. قازْ قاقُّوقْ اَتّي *kaz kakkuk ətti* — غاز غاق - غۇق قىلدى.

179 III

قاقُوقْ[1] kakkuk قاق. يېرىپ قۇرۇتۇلغان قاق.//بۇ سۆز جۈپ سۆز بويىچە قوللىنىلىدۇ.

بُوكْ pük پوككا. ئويۇندا ئوشۇقنىڭ دۈم چۈشۈشى. بۇ «جِكْ بُوكْ *qik pük* — چىككا - پوككا» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

بُوكْ bəg بۆ ~ دۆ. ئۆمۈچۈكنىڭ بىر تۈرى. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە.

كُــوكْ küg (يۇمشاق «ك – *g*» بىلەن) شېئىرنىڭ ۋەزنى. بُــو يِــيرْ نــاكُوكْ اُزا اُلْ *bu yïr nə küg üzə ol* — بۇ ناخشا قايسى ۋەزىندە.

كُوكْ küg كۈي، ئاھاڭ. اَرْ كُوكْلَنْدِي *ər kügləndi* — ئادەم كۈيلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى.

كُــوكْ küg ھەر يىلى شەھەر خەلقلىرى ئارىسىدا ئېيتىلىپ يۈرىدىغان ھەزىل، قىزىقچىلىق، كۈلكە. بُو يِلْ بُو كُوكْ كَلْدِي *bu yïl bu küg kəldi* — بۇ يىل بۇ قىزىقچىلىق (كۈلكە) چىقتى.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ «قاقُوقْ» شەكلىدە يېزىلىشى بۇ يەردىكى ۋەزنىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. «بۇ سۆز جۈپ سۆز بويىچە قوللىنىلىدۇ» دېيىلگىنىگە قارىغاندا، ئاپتور بۇ يەردە بۇ جۈپ سۆزنىڭ «قُــوقْ *kuk*» قىسمىنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك. چۈنكى، «قاق *kak*» سۆزى يالغۇزمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇڭا، بىز بۇ سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى «*kakkuk*» دەپ ئالدۇق.

كُوكْ kəg: كُوكْ يِلْقِي *kəg yīlki* — بەشى بوش قويۇۋېتىلگەن ھايۋان. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُوكْلَرْ قَمُغْ تُزْلْدِي *küglər ķamuoq tüzüldi* [كۆيلەر تولۇق تۈزۈلدى،
اَڤْرِقْ اِذْشْ تِزْلْدِي// *ivrīk*② *iżix tizildi* ئۇرۇق، ئىدىش تىزىلدى،
سَنْسِزْ اُزُمْ اُزَلْدِي *sənsiz əzüm üzəldi* سەنسىز ئۈزۈمكىم ئۈزۈلدى،
كَلْكِلْ اِمُلْ اُيْنَيْلِمْ① *kəlgil amul oynalīm* كەل، خاتىرجەم ئويناپلى.]

ھەممە ناخشىلار تۈزۈلدى، ئۇرۇق، قەدەھلەر تىزىلدى، كۆڭلۈم ساڭا تەلپۈندى، كەل ئەمدى، كۆڭۈلنى تىندۇرۇپ ئويناپلى.

كُوكْ kügكۆي، كۈيەك. قوچقار ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ قىشقا يېقىن كۆيلىشى. قُوىْ كُوكِي بُلْدِي *koy// kügi boldi* — قوي كۆيىكى بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. 500

كُوكْ kəg ئەينەكنىڭ يۈزىگە چۈشكەن داغ. «كوزْنكُوكا كُوكْ تُشْدِي *kəzŋügə kəg tüxdi* — ئەينەكنىڭ يۈزىگە داغ چۈشتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

كُوكْ kəg داغ. خوتۇنلارنىڭ يۈزىگە چۈشىدىغان داغ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

كُوكْ kək (قاتتىق «ك – k» بىلەن) كۆك، ئاسمان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوكّا سُنْسا يُوزْكا تُشُورْ *kəkkə sużsa yüzgə tüxür*
ئاسمانغا تۆكۈرسە، يۈزگە چۈشەر.

بۇ ماقال «باشقىلارغا يامانلىق قىلساڭ، ئۆزۈڭگە قايتىدۇ» دېگەنگە ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

كُوكْ kək كۆك، كۆك رەڭ. كُوكْ تُونْ *kək ton* — كۆك كىيىم، كۆك رەڭلىك كىيىم. كۆك رەڭدە بولغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. كَنْدْ كُوكِي *kənd kəki* — يۇرتنىڭ كۆكى، قارىسى، يەنى شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى باغلار،

① بۇ شېئىر بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىككىنچى سۆز «كۆي» مەنىسىدىكى «كُوكْ *kügكۆ*»گە بېرىلىشى لازىم ئىدى. بىز ئورنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اَڤْرِقْ» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ مەنىسىگە قاراپ، ترانسكرىپسىيەسىنى «*ivrīk*» دەپ بەردۇق.

بوستانلار. بۇنىڭ بىلەن يېشىللىق كۆزدە تۈتۈلىدۇ. كُوكْيُوقْ — *kəkyuķ* كۆكيۇق. يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ ۋە تۇرىكمەنلەرنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان نام.

بِيلْ bəl بەل. اَنِ بِيلِنْدا تُتْ *anī bəlində tut* — ئۇنى//بېلىدىن تۇت. اُلْ اَنَرْ اَنْجا اَشْ بِيرْدِي بِيلْ قِلْدِي *ol aŋar anqa ax bərdi bəl kīldi* — ئۇ ئۇنىڭغا بىقىنى چىققۇچە ئاش بەردى. بىر ئادەمگە تىلىگىنىدىن ئارتۇق تاماق بەرگەن كىشىگىمۇ «بِيلْ قِلْدِي *bəl kīldi*» دېيىلىدۇ. چىگىلچە.

تُولْ tul تۇل. تُولْ اُراغُتْ *tul uraqut* — تۇل خوتۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَڤْلاقْ تِيلِّغْ بِيكْدًا كرُو يَلِنكُوسْ تُولْ بِيكْ
yavlaķ tilliq bəgdən kərü yaliŋus tul yəg
تىلى يامان ئەردىن يالغۇز تۇللۇق ياخشى.

يەنى تىلى يامان ئەرلىك بولغاندىن، تۇل ئولتۇرغان ياخشى.

تُولْ tol (ئاجىزلىتىپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۇل ئېلىش ۋاقتى. ئوغۇزچە. ئېلىنغان تۇلگىمۇ «تُولْ *tol*» دېيىلىدۇ.

تِيلْ til تىل. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْدَمْ باشِي تِيلْ *ərdəm baxi til* ئەدەپ ـ ئەردەمنىڭ بېشى تىل.

بۇ ماقال ئەرەبچىدىكى «اَلْمَرْءُ مَخْبُوٌّ تَحْتَ لِسانِه» دېگەن ماقالغا توغرا كېلىدۇ.

تِيلْ til تىل، سۆز. «اُيْغُرْ تِيلِي *uyoqur tili* — ئۇيغۇر تىلى»،// «خِتايْ تِيلِي *hitay tili* — خىتاي تىلى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان. 183 III

تِيلْ til تىل، ھاقارەت. اُلْ بَكْكا تِيلْ تَكُرْدِي *ol bəgkə til təgürdi* — ئۇ بەگكە تىل تەگكۈزدى.// 501

تِيلْ til تىل، جاسۇس. يَغِيدَنْ تِيلْ تُتِّي *yaqīdan til tutti* — دۈشمەندىن تىل (جاسۇس) تۇتتى.

جِيلْ qil سەت. ئوغۇزچە.

جِيلْ qil تەندىكى تاياق ئىزى.

سُولْ səl سۆل. گۆش ۋە دەرەختىكى ھۆللۈك. سُولْ لُكْ اَتْ *səllüg ət* — چالا پىشقان، قېنى قېچىپ بولمىغان گۆش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سُكُتْ سُولِنكا قَذِنْكْ قاسِنكا *søgüt sølïŋə ḳażïŋ ḳasïŋa*

سۆگەت سۆللۈكى بىلەن، قېيىن قاتتىقلىقى بىلەن.

يەنى سۆگەت ئۈچۈن ھۆللۈك قانچىلىك ياراشسا، قېيىن دەرىخى ئۈچۈن قاتتىقلىق شۇنچە يارىشىدۇ.

سُولْ sol سول. سُولْ اَلِكْ *sol əlik* — سول قول.

III 184

سِيلْ sil زىل، سۈلەي. سِيلْ كِشِي *sil kixi* — سۈلەي ئادەم،//زىل تاماق ئادەم، يەنى تاماقنى ئاز يەيدىغان ئادەم. سِيْل اَتْ *sil at* — سۈلەي ئات.

قُولْ ḳol قول.

قُولْ ḳol تاغنىڭ تۆپىسىدىن تۆۋەنگە قاراپ چۈشكەن، دارىدىن يۇقىرى بولغان يەر، تاغ باغرى. اُبْرِي قُولِي *oprï ḳolï* — دارىنىڭ قولى.

قُولْ ḳol قىلىچ ۋە پىچاقنىڭ يۈزىگە ئويۇلغان نوكەش. بۇنىڭغا كۆپىنچە ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلىدۇ. بۇنى «قِلِجْ قُولِي *ḳïlïq ḳolï*» دەيدۇ.

كُولْ kəl كۆل، كۆلچەك. سۇ يىغىلىپ قالغان يەر. اِسِكْ كُولْ *isig kəl* — ئىسسىقكۆل.

III 185

بارسغاندىكى بىر كۆلنىڭ ئېتى. ئۇزۇنلۇقى ئوتتۇز پەرسەخ، كەڭلىكى ئون پەرسەخ كېلىدۇ. كُرنك[1] *kərüŋ kəl* — كۆرۈڭكۆل. قەشقەر تاغلىرىدىكى «بييز[2] *yiz*» كۆلىنىڭ ئېتى،//ئەتراپى ئوتتۇز پەرسەخ كېلىدۇ. سِذِنْكْ كُولْ *siżiŋ kəl* — سىزىڭكۆل، بۇ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش بىر كۆلنىڭ ئېتى بولۇپ، ئۇ «قُجْنكارْ باشِي *ḳoqŋar baxï* — قوچقار بېشى»غا يېقىن. يُلْدُزْ كُولْ *yulduz kəl* — يۇلتۇزكۆل، كۇچا بىلەن «كيكت[3] *kiŋüt*» ۋە ئۇيغۇر چېگرىسىدىكى بىر كۆلنىڭ ئېتى. اَايْ كُولْ *ay kəl* — ئايكۆل، «اُجْ *uq* — ئۇچ»قا يېقىن بىر يەرنىڭ ئېتى. تَرِنْكْ كُولْ *tərïŋ kəl* — تەرىڭكۆل، «اِكِي اُكُوزْ *iki əgüz* — ئىككى ئۆگۈز» چېگرىسىدىكى بىر كۆلنىڭ ئېتى.

---

[1] بۇ سۆز «كُولْ *kəl* — كۆل» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن بولغاچقا، بىز «كُرنْكْ كُولْ» بولسا كېرەك، دەپ، ترانسكرىپسىيىدە «*kəl*» سۆزىنى قوشتۇق.

[2] يازما نۇسخىدا «بييز» شەكلىدە يېزىلغان بۇ سۆزنىڭ ھېچقانداق ھەرىكىسى يوق، بېسىم ئاتالاي بۇ سۆزنى «يِيزْ *yiz* — چىغ» بولسا كېرەك، دەپ تونۇغان، بىز بۇنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

[3] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «كيكت» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، يازما نۇسخا 83 ـ بەتتە «كُنكُتْ *küŋüt*»، 603 ـ بەتتە «كِنكُت *kiŋüt*» يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ ئىككى خىل ئوقۇلۇش ئېھتىماللىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ترانسكرىپسىيىدە «*kiŋüt*» دەپ ئالدۇق.

بۇ كۆللەردىن ھەر بىرىنىڭ ئەتراپى قىرىق ياكى ئوتتۇز پەرسەخ كېلىدۇ. تۈرك شەھەرلىرىدە بۇنداق كۆللەر كۆپ. مەن پەقەت ئىسلام شەھەرلىرىدىكى كۆللەرنىڭ چوڭلىرىنىلا كۆرسەتتىم.

502

186 III

كُولْ kəl دېڭىز.//دېڭىز كۆپۈكىنى «تَنِكزْ كُبُكِي *təŋiz kəpüki*» دېمەي، «كُولْ كُبُكِي *kəl kəpüki*» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن.//

تِيمْ tim تورسۇق. ئىچىملىك تولدۇرۇلىدىغان تۇلۇم. تِيمْجِي *timqi* — مەيچى، ئىچىملىك ساتقۇچى. بەزىلەر ئىچىملىك ساتقۇچىنى «تِيمْ *tim*» دېسىمۇ، ئاۋۋالقىسى توغرا. چۈنكى، «جِي *qï // qi*» شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدۇ.

سيم sïm: سيم سِمْراق *sïm sïmraḳ* — بىر خىل تاماق. باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇششاق توغرىلىپ، دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ، سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ. چىگىلچە.

قُومْ ḳom قوم. تۆگە قومى. تۆگە يوپۇقىنىڭ ئىچىگە سامان تىقىپ تىكىلىدۇ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تۆگە ئۆركىشىگىچە كۆتۈرۈلىدۇ، ئاندىن تۆگىگە توقۇلىدۇ. بۇ «تَڤَى قُومِي *təvə ḳomï* — تۆگە قومى» دېيىلىدۇ.

قُومْ ḳum دولقۇن. سۇ دولقۇنى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُلُمْ قُومِي قُبْسا قَلِي تامِغْ اِتارْ *kəlüm ḳumï ḳopsa ḳalï tamïq itər*

187 III

كُرْسا اَنِي بِلْكا كِشِي سُوزْكا بُتارْ *kərsə anï bilgə kixi səzgə pütər*//

[كۆلۈم (سۈيى) دولقۇنلىسا، تامنى ئىتتىرەر،

ئۇنى ئاقىل كىشى كۆرسە سۆزگە پۈتەر.]

ئەگەر كۆلۈمنىڭ سۈيى دولقۇنلىسا، گويا ئۆيۈمنىڭ تېمىنى ئۆز جايىدىن ئىتتىرىۋېتىدىغاندەك ئۇرىدۇ، ئەقىللىق ئادەم ئۇنى كۆرسە، سۆزۈمگە چىنپۈتىدۇ.

نُومْ nom نوم، دىن، شەرىئەت. «تَنْكْرِي نُومِي *təŋri nomï* — تەڭرىنىڭ دىنى ۋە شەرىئىتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. ھەممە دىنلارغا «نُومْ *nom* — نوم» دېيىلىدۇ. بۇ چىنلىقلارنىڭ سۆزىدۇر.

ئُونْ ton تون، كىيىم.

ئُونْ tun تىنچ، تىنچلىنىش. كُنُكلْ ئُــونْ بُلْــدِي kөŋül tun boldi — كۆڭۈل تىندى، خاتىرجەم بولدى.

ئُونْ tun تۇن، تۇنجى. ئُونْ اُغُلْ tun oqul — تۇن بالا، مەيلى ئوغۇل، مەيلى قىز بولسۇن، خوتۇننىڭ تۇن بالىسى. تۇنجى قىز «ئُونْ قِيــزْ tun kiz» دېيىلىدۇ. خوتۇننىڭ دەسلەپكى ئېرى «ئُونْ بَكْ tun bag» دېيىلىدۇ.

تِنْ tin تىن ~ تىنىڭ، ئارام ئالغان، بىكار. تِينْ كِشــي tin kixi — ھېچقانداق مەشغۇلات بىلەن شۇغۇللانماي بىكار/يۈرگەن كىشى. بىرنەچچە كۈن ئىشلىتىلمىگەن ھەرقانداق ھايۋانغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

تِينْ tin تىزگىن.

جِينْ qin چىن، ھەق، راست. جِيْن سُوزْ qin sөz — چىن سۆز. جِينْ كِشي qin kixi — ئىشەنچلىك، راستچىل كىشى.

خُونْ hun بەھۇدە، پايدىسىز. خُونْ ايشْ hun ix — بەھۇدە ئىش، پايدىسىز ئىش. خُــونْ خَرا ايشْلَما hun hara ixlәmә —/بەھۇدە، ئەخمىقانە ئىش قىلما.

سُونْ sun: سُونْ كِشي sun kixi — يۇمشاق تەبىئەتلىك، ساپ دىل كىشى.

سُونْ sun: سُونْ اَلْتُــونْ sun altun — نۆكچە ئالتۇن. بۇ بىر بارماقتىن بىر گەزگىچە ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ.

سِينْ sin سىن، بوي - تۇرق. «بُوذْلُغْ سِينْ لِغْ كِشي bożluq sinliq kixi — بويى ئۇزۇن كىشى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. گۆرمۇ «سِينْ sin» دېيىلىدۇ. چۈنكى، گۆرنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئادەمنىڭ بويى بىلەن تەڭ بولىدۇ.

سِــينْ sin گۆر. قــاتُونْ سِــينِ katun sini — قاتۇن سىنى./چىن بىلەن تاڭغۇت ئوتتۇرىسىدىكى بىر شەھەرنىڭ ئېتى.

سِينْ sәn سەن. كەنچەكچە. تۇركىلەر «سَــنْ sәn» دەيدۇ. كەنچەك تىلىدا سۆزلەر كۆپىنچە كەسرىلىك قىلىپ ئېيتىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدە ئېنىقسىزلىق بار.

يۇقىرى چىنغىچە بولغان قەبىلىلەر — چىگىل، ياغما، توخسى تىللىرىدا سۆزلەر كۆپىنچە زەممىلىك قىلىپ ئېيتىلىدۇ. رۇمغىچە بولغان جايلاردىكى ئوغۇز، قىپچاق، سۇۋارلارنىڭ تىللىرىدا بولسا، فەتھىلىك قىلىپ ئېيتىلىدۇ. بۇ تۇركىلەرنىڭ تۆگىنى «ت – t» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «تِقَى tәvә»، ئوغۇزلار

ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان قەبىلىلەرنىڭ فەتھە بىلەن «تَــوا tәwa» دېگىنىگە ئوخشاش. تۇركىلەر «د – d» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ «بَــرْدِمْ bardim — باردىم» دەيدۇ. بۇ قائىدىگە مۇۋاپىق. ئوغۇز ۋە باشقىلار بولسا، «د – d» ھەرپىنى فەتھىلىك قىلىپ «بَرْدَمْ bardam — باردىم» دەيدۇ. بۇ قائىدىگە خىلاپ. ئارغۇلار ئۆتكەن زامان پېئىللىرىدا «د – d» ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ، «كَلْــدُمْ kәldüm — كەلدىم»، «بَــرْدُمْ bardum — باردىم» دەيدۇ. بۇ قائىدىدىن تېخىمۇ يىراق. قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدىكى پەرق مانا شۇ.

شِينْ xin تەخت؛ تۆشەك. چىگىلچە. /

قُونْ kon قوي. ئارغۇچە. «ن – n» ھەرپى «ى – ي»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان. قائىدە شۇنداق، بۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغانىدى.

قِينْ kin قىن. قىلىچ ۋە پىچاقنىڭ قىنى.

كُونْ kөn كۆن. ئات تېرىسى «اَتْ كُــونِي at kөni» دېيىلىدۇ. بەزىدە بۇ سۆز ئادەمنىڭ تېرىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ. اَنِكْ كُونِ قُرِيدِي anin kөni kuridi — ئۇنىڭ تېرىسى قۇرۇدى، يەنى ئۆلدى. تۆگە تېرىسىنى «تَقَى كُونِ tәvә kөni» دېيىشمۇ مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. بۇ سۆز تېرە ئاشلىنىشتىن بۇرۇن ئېيتىلىدۇ. ئاشلانغاندىن كېيىن «قُغُوشْ koqux» دېيىلىدۇ./

مُونْ mun مۇڭ، دەرد - ئەلەم؛ ئەيىب، يېتىشسىزلىك. مُونْ كِشي mun kixi — مۇڭلۇق ئادەم، كۆڭلى سۇنۇق ئادەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلِنكُكْ اُغْلِي مُونْ سُزْ بُلْماسْ yalinuk oqli munsuz bolmas

ئادەم بالىسى ئەيىبسىز بولماس./

بۇ بابتىكى ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

بُوىْ boy شۇمشە. يېيىلىدىغان بىر خىل ئوت. ئوغۇزچە.

بُوىْ bөy بۆ ~ دۆ. ئۆمۈچۈكنىڭ بىر تۈرى. بۇ سۆز «بُوكْ bөg» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. توغرىسى ئاشۇ.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بُوىْ boy (قاتتىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) قەبىلە، ئۇرۇق. ئوغۇزچە.

تونۇش بولمىغان ئىككى ئادەم كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن سالاملىشىدۇ، كېيىن «بُوىْ كِمْ *boy kim* — قايسى قەبىلىدىن» دەپ سورايدۇ. جاۋاب بەرگۈچى «سَلْغُرْ *salqur* — سالغۇر قەبىلىسىدىن» دەيدۇ ياكى كىتابنىڭ بېشىدا بايان قىلىنغان قەبىلە ناملىرىدىن بىرىنى ئېيتىدۇ، بۇ قەبىلە بوۋىلىرىنىڭ ئىسىملىرىدۇر. ئاندىن كېيىن سۆزلىشىشكە باشلايدۇ ياكى ئۆز يوللىرىغا كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار بىر - بىرىنىڭ قەبىلىسىنى بىلىشىدۇ.

تُوىْ toy قارارگاھ، قوشۇن قارارگاھى. «خانْ تُوىْ *han toy* — خاننىڭ قارارگاھى» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.// III 192

تُوىْ toy: تُوىْ اُوتِي *toy otī* — دورا قىلىنىدىغان بىر خىل ئوت.

تُوىْ toy لاي، ساپال لېيى، ساپال ياسايدىغان لاي. «تُوىْ اَشِجْ *toy əxiq* — ساپال قازان» دېگەن سۆزمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُوىْ toy دوغداق. «ذ - *ż*» ھەرپىنى «ى - يا»غا ئالماشتۇرۇپ ئېيتىدىغانلارنىڭ تىلىدا شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇنىڭ «تُوذْ *toż*» دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار. چىگىلچە.

قُوىْ ḳoy قوي. قُوىْ يِلِي *ḳoy yīlī* — قوي يىلى. تۈركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۈچەل يىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

قُوىْ ḳoy قويۇن. توننىڭ قوينى. «اَلِكْ قُوىْقا سُقْ *əlik ḳoyḳa suḳ* — قولنى قويۇنغا تىق» دېگەن ئىبارە مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

قُوىْ ḳoy دارىنىڭ تېگى. جىلغىنىڭ ئويمان يېرى.

بۇ بابتىكى مىساللار

يُوبْ yup: يابْ يُوبْ *yap yup* — ھىيلە، ھىيلە - مىكىر.//بۇ جۈپ سۆز بولۇپ، «يُوبْ *yup*» سۆزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ. ئوغۇزلارنىڭ «اُلْ اَنِي يُوبْلادِي *ol anī yupladī* — ئۇ ئۇنىڭغا ھىيلە ئىشلەتتى» دېگىنى مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان. III 193

يُوتْ yut جۇت. قىشتا ھايۋانلارنى سوغۇقتا توڭلىتىپ ئۆلتۈرىدىغان جۇدۇن.

يار yar يار.

يِيرْ yər يەر.

505 **يِيرْ** yər رەختنىڭ بىر يۈزى.//بۇ ئۆرۈشتە مەلۇم بىر رەڭ ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ، ئارقاقتىكى رەڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ كۆرۈلگەن يۈزىدۇر. مەسىلەن: «يَشِلْ يِيرْلِكْ بَرْجِنْ *yaxīl yərlig barqīn* — يېشىل يۈزلۈك يىپەك رەخت» دېسەك، يېشىللىق بۇ رەختتە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ، باشقا رەڭلەر قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدۇ.

يِيرْ yïr ئىر ~ جىر، ناخشا، كۈي.

يُوزْ yüz يۈز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يُوزْكا كُورْما اَرْدَمْ تَلا *yüzgə kərmə ərdəm tilə*

يۈزگە//قارىما، ئەردەم تىلە. 194 III

يەنى يۈزىنىڭ سەت - چىرايلىقلىقىغا قارىما، ئۇنىڭ ئەدەپ - ئەخلاقىغا قارا.

بۇ «عِصامْ»نىڭ «اِنَّما الْمَرْءُ بِاَصْغَرَيْهِ بِقَلْبِهِ وَلِسانِهِ» دېگىنىگە ئوخشاش.

يِيزْ yiz چىغ. بۇنىڭدىن چىغدان توقۇيدۇ؛ بۇ قومۇشتىن ئىنچىكە ۋە يۇمران بولىدۇ.

يُوشْ yux ياش. ياشْ يُوشْ *yax yux* — ئوتياش، كۆكتات. «يُوشْ *yux*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

يِيشْ yïx ئېنىش، يەر تۆۋىنى. «اَرْتْ يِيشْ *art yīx* — ئۆرە - ئېنىش» دېگەن سۆز شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يُوغْ yoq نەزىر. ئۆلۈك كۆمۈلگەندىن كېيىن ئۈچ كۈنگىچە ياكى يەتتە كۈنگىچە بېرىلىدىغان ئاش.

يُوقْ yuḳ يۇق. ياقْ يُوقْ *yaḳ yuḳ* — قاچا يۇقى. «اَياقْ يُقِي *ayaḳ yuḳī* — قاچا يۇقى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. يەنە يىراق تۇغقانلارمۇ «ياقْ يُوقْ قَداشْ *yaḳ yuḳ kadax*» دېيىلىدۇ.

يُوقْ yoḳ يوق. اُلْ مُنْدا يُوقْ *ol munda yoḳ* — ئۇ بۇ يەردە يوق. 195 III

يُوكْ yük قۇشنىڭ پېيى.

يِيكْ yig ئېغىزدۇرۇق. يكَونْ يِيكِي *yügün*[1] *yigi* — يۈگەننىڭ ئېغىزدۇرۇقى.

يِيكْ yəg «ياخشى» مەنىسىدىكى ياردەمچى سۆز. بۇ بىر نەرسىنىڭ يەنە بىر نەرسىدىن ئارتۇقلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. بُو اَتْ اَنْدا يِيكْ *bu at anda yəg* — بۇ ئات ئۇنىڭدىن ياخشى.

يِيكْ yig خام، پىشمىغان. يِيكْ اَتْ *yig ət* — پىشمىغان، خام ئەت (گۆش). ھەرقانداق خام نەرسىمۇ «يِيكْ *yig*» دېيىلىدۇ.

يِيكْ yik (قاتتىق «ك - *k*» بىلەن) يىك. «ا - ئەلىف» بىلەن «اِيكْ *ik*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَلْمَعِيُّ وَيَلْمَعِيُّ»، «اَلَنْدَدٌ وَيَلَنْدَدٌ» سۆزلىرىدىكى ھەرپ ئالمىشىشقا ئوخشايدۇ. ///

III 196
506

يُولْ yol يول. سەپەرگىمۇ «يُولْ *yol*» دېيىلىدۇ. اَنكَرْ يُولْ جِقْتِي *aŋar yol qïktï* — ئۇنىڭغا يول چىقتى، ئۇ سەپەرگە چىقىدىغان بولدى. بۇ تۇيۇقسىز سەپەر چىقىپ قالغانلىققا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

يُولْ yul بۇلاق.

يِيلْ yəl يەل، شامال.

يِيلْ yəl جىن، جىن شامىلى. اَرْ يَلْبِنْدِي *ər yəlpindi* — ئادەمگە شامال دارىدى، يەنى جىن چاپلاشتى.

يِيمْ yəm يەم، يېمەك، تاماق. يِيمْ كَلْدُرْ *yəm kəldür* — تاماق كەلتۈر.

يُونْ yun: يُونْ قُشْ *yun kux* — توز، توز قۇشى. يُونْ اَرِقْ *yun arïk* — يۇنئارىق. بالاساغۇنغا يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئېتى.

يِينْ yən يەن. ئادەمنىڭ ئەت - يېنى. //

III 197

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «يكَونْ» شەكلىدە يېزىلغان، بىز ھەرپى ئىللەت «و – ۋاۋ» كەلگەن بوغۇمنىڭ فەتھىلىك بولمايدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ سۆزگە «*yügün*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

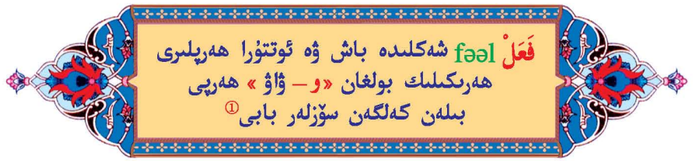

فَعَلْ fəəl شەكلىدە باش ۋە ئوتتۇرا ھەرپلىرى ھەرىكىلىك بولغان «و – ۋاۋ» ھەرپى بىلەن كەلگەن سۆزلەر بابى[1]

تابْ tap تېرىدىكى يارا ياكى تاياق ئىزى. اُلْ اَنِي تابْ تابْ اُرْدِي *ol anï tap tap urdï* — ئۇ ئۇنى ھەر تەرەپتىن تېز - تېز ئۇردى.

سابْ sap ساپ. قىلىچ ۋە پىچاقنىڭ سېپى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلانْ اِيشِي اِيشْ بُلْماسْ اُغلاقْ مُنكْزِي سابْ بُلْماسْ

oqlan ïxï ïx bolmas oqlak müŋzi sap bolmas

بالىنىڭ ئىشى ئىش بولماس، ئوغلاق مۈڭگۈزى ساپ بولماس.

سابْ sap نۆۋەت. بىرەر سۆزگە جاۋاب بېرىشتىكى نۆۋەت. ئۇن تارتىش، يەر سۇغىرىش نۆۋىتىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. //اُلْ سُوزْ كالِي سابْ بِيرمْاسْ *ol sözləgəli*[2] *sap bərməs* — ئۇ سۆز نۆۋىتىنى قولدىن بەرمەس. ئۇن تارتىش ۋە باشقىلارغىمۇ «سَنِكْ سابْ كَلْدِي *səniŋ sap kəldi* — سېنىڭ نۆۋىتىڭ كەلدى» دېيىلىدۇ.

198 III

شابْ xap شاپ. شابْ شابْ *xap xap* — شاپ - شاپ، شاق - شۇق. اُلْ اَنِي شابْ شابْ بُيُنْلَدِي *ol anï xap xap boyunladï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىغا شاق - شۇق ئۇردى، يەنى شاپىلاقلىدى. اُلْ قاغُونُغْ شابْ شابْ يِيدِي *ol kaqunuq xap xap yədi* — ئۇ قوغۇننى شاپ - شاپ قىلىپ يېدى، شاپتۇل ۋە باشقا سۇلۇق نەرسىلەرنى

[1] بۇ بابتىكى سۆزلەر ئىچىدە «و – ۋاۋ» بىلەن كەلمىگەن سۆزلەرمۇ كۆپ، شۇنىڭدەك خېلى بىر قىسىم سۆزلەر «فَعَلْ *fəəl*» ۋەزنىگە توغرا كەلمەيدۇ. كۆچۈرۈلۈشتە سەۋەنلىك بولسا كېرەك.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «سُوزْكالِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز كۆچۈرۈشتە «كالِي *gəli*» قوشۇمچىسىدىن ئالدىن پېئىل ياسىغۇچى «لا – *la* // *lə*» قوشۇمچىسى ئۇنتۇلغان دەپ ھېسابلاپ، بۇ سۆزنى «*sözləgəli*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

شاپىلدىتىپ يېيىشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ئەرەبچىدىكى «الشِّيْبَ»گە ئوخشايدۇ، ئۇ كالپۇكنى تامشىغاندا چىققان تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ.

III 199

قابْ kạp تۆلۈم.//

507

قـــابْ kạp قاپ، قاچا.//ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېپى «قـــابُ kạp» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَلْفَـــرْسُ» سۆزىگە ئوخشايدۇ، بۇ ئەسلىدە «ئاتنىڭ گەردىنىگە ئۇرۇش» مەنىسىدىكى سۆز ئىدى، كېيىن ھەرقانداق ئات ئۆلتۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولغان.

قابْ kạp قاپ. ئاننىڭ قورسىقىدا بالىنى ئوراپ تۇرغان قاپ. ئەگەر بالا شۇ قاپ بىلەن تۇغۇلسا، بەختلىك ھېسابلىنىپ «قابْلِغْ اُغُلْ kạplïq ooɣul» دېيىلىدۇ.

قـــابْ kạp (كۆچمە مەنىدە) تۇغقان. اُلْ مَنِـــكْ بِـــرْلا اُيِـــا قـــابُ اُلْ ol mənïŋ birlə uya kạp ol — ئۇ مەن بىلەن بىر قورساقتىن چۈشكەندەك يېقىن تۇغقان.

جاتْ qat قۇدۇق. ئوغۇزچە.

قابْ kạt[1] قات. ھەممە تىكەنلىك دەرەخلەردە بولىدىغان مېۋە. افلغو قـــاتِي avïlkụ kạtï — ئاۋىلقۇ دەرىخىنىڭ مېۋىسى//. سِـــنجغان قـــاتِي sïnqqan kạtï — قاراقات ياكى قىزىلقات. ئۇنى سەقىپ قېتىققا ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن رەڭ بېرىش ئۈچۈن تۇتماچقا قوشىدۇ. يەمەك، قىپچاق، قاي، تاتار، چۇمۇل قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدا ھەرقانداق دەرەخ مېۋىسى «قات kạt» دېيىلىدۇ.

ساجْ saq تاۋا.

قاذْ kạż كىشىنى ئۆلتۈرىدىغان شۇمۇرغان. «قاذْ بُلْدِي kạż boldï — شۇمۇرغان چىقتى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ تاغلاردا ياز ۋە قىش كۈنلىرى، چۆل - جەزىرىلەردە قىش كۈنلىرى بولىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «قابْ» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، بۇ يەردىكى سۆزلەرنىڭ كېلىش تەرتىپى ۋە بۇ سۆزنىڭ مىسالىدىكى شەكلىگە ئاساسەن «kạt» دەپ ئالدۇق.

كَلْدِي اَسِنْ اَسْنَيُو kəldï əsïn əsnəyü [غۇر - غۇر شامال قوزغالدى،

قاذْقا تُكَلْ اسْنَيُو kạżkạ tügəl üsnəyü شۇرغانغا پۈتۈنلەي ئوخشايتتى؛

كِرْدِي بُذُنْ قَسْنَيُو kïrdï bożunkạsnayu خەلق تىترىشىپ كەتتى،

قَرا بُلِتْ كُكْرَشُورْ// kạra bulïtkəkrəxür قارا بۇلۇت گۈركىرىشەر.]

201 III

شامال سوقتى، ئۇ شامال سوغۇقلۇقىدىن شۇرغانغا ئوخشاپ كەتتى؛ كىشىلەر غال - غال تىترەشتى، قارا بۇلۇتلار گۈركىرەشتى.

بارْ bar بار. بىر نەرسىنىڭ بىر يەردە بار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. «سَنْدا يَرْمَـــاقْ بارْمُو səndə yarmaq barmu — سەندە يارماق (پۇل) بارمۇ» دەپ سورىسا، باشقا بىرى «بار bar — بار» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ، ئەرەبچىدىكى «لَيْسَ» سۆزىنىڭ ۋە تۈركچىدىكى «يُوقْ yoq — يوق» سۆزىنىڭ تەتۇرى.

بارْ bar: بارْ يِكَدا bar yigdə — نانچىگدە.

تـــارْ tar تار. تار بولغان ھەرقانداق نەرسە. تـــارْ اَفْ tar əv — تار ئۆي. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تار tar سال. بىر نەچچە تۇلۇمغا يەل بېرىلىپ، ئاغزى باغلىنىدۇ. ئاندىن// ئۇلار بىر - بىرىگە چېتىلىپ، سۇنۇك ئۇستىدە سۈپىغا ئوخشاش بىر نەرسە ياسىلىدۇ. كېيىن بۇنۇك// ئۇستىگە ئولتۇرۇپ سۈدىن ئۆتىدۇ. بۇ قومۇش ۋە شاخلاردىنمۇ ياسىلىدۇ. ياباقۇ ۋە تاتار تىللىرىدا.

تارْ tar سىرىقياغنىڭ دۇغى، يەنى ياغ ئېرىتىلىپ ئېلىنغاندىن كېيىن، قازاننىڭ تېگىدە چۆكۈپ قالغان دۇغ.

تارْ tər ئىش ھەققى، ئىش ھەققى ئۈچۈن بېرىلگەن پۇل. ئىشلەمچىنى[1] «تَرْجـــيِ tərqi» دېيىشمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تَرْجِي tər[2] تەر.

جارْ qar: جارْ جَرْمَقْ qar qarmaq — بالا - چاقا.

[1] بۇ سۆزدە «جـــيِ qi» قوشۇمچىسى ئوشۇق يېزىلىپ قالغان، بىز ئۇنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن «tər» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «الاَسِيْرُ» دېيىلگەن. بۇ سۆزگە بېرىلگەن ئىزاھاتىكى «اُجْرَةُ الاَجِيْرَ» دېگەن سۆزگە قارىغاندا «تەرجى» «الاَسِيْر» ئەمەس، «الاَجِيْر» بولۇشى كېرەك. شۇڭا، تۈزىتىپ ئالدۇق.

قارْ kar قار.

بازْ baz يات، ئەجنەبي. يـاتْ بـازْ ياذِلْـدي *yat baz yażïldï* — ياتلار ئايرىلىشتى، تارقىلىشتى.

تازْ taz تاز. تازْ اَتْ *taz at* — چىپار ئات. تازْ قُوىْ *taz koy* — توقال قوي. تـازْ يِـيرْ *taz yar* — ئۆسۈملۈك ئاز ئۈنىدىغان، زەي، شورلۇق يەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تازْ اَتْ/تَفارْجي بُلْماسْ *taz at tavarqï bolmas*

چىپار ئات يۈك كۆتۈرەلمەس.

چۈنكى، ئۈنىڭ تۇيىقى يامان بولىدۇ.

قازْ kaz غاز.

قازْ kaz ئافراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئېتى بولۇپ، «قَزْوِينْ *kazwïn* — قازۋىن» شەھرىنى ئۇ بىنا قىلغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «قازْ اُيْـنِ *kaz oynï* — قاز ئويۇنى» دۇر، چۈنكى ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئويناياتتى. شۇڭا، بەزى تۈركلەر «قَـزْوِينْ *kazwïn* — قازۋىن»نى تۈرك ئېلىنىڭ چېگرىلىرىدىن بىرى ھېسابلايدۇ. «قُمْ *kum* — قۇم» شەھرىنمۇ چېگرا ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، «قُـمْ *kum* — قۇم» تۈركچە سۆزدۇر. ئافراسىياپنىڭ قىزى بۇ يەردە دائىم ئۇۋ قىلاتتى. بەزىلەر «مَرْوَالشّـاهِجانْ *mərwəxxahijan* — مەرۋەششاھىجان» شەھرىنمۇ تۈرك چېگرىسىدىكى شەھەر ھېسابلايدۇ. چۈنكى، قىزنىڭ ئاتىسى «تُنكـا اَلْـبْ اَرْ *toŋa alp ər* — توڭا ئالىپ ئەر» ئاشۇ ئافراسىياپنىڭ ئۆزىدۇر. ئافراسىياپ «طَمْهُـورَثْ *təmhurəs* — تەمھۇرەس» تىن ئۇچ يۈز يىل كېيىن «مَـرْو *mərw* — مەرۋ» شەھرىنى بىنا قىلغان. بەزىلەر بۇتۇن «مـاورا ألنَّهْـرْ *mawəraunnəhr* — ماۋەرائۇننەھر»نى تۈرك ئېلى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ «يَنْكَنْـدْ *yənkənd* — يەنكەنت»تىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر ئېتى «دِزْ رُوپِـينْ *diz ruyin* — مىس شەھرى»دۇر. ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىگە قاراپ شۇنداق دېيىلگەن. بۇ «بُخارا *buhara* — بۇخارا»غا يېقىن. بۇ يەردە ئافراسىياپنىڭ قىزى قازنىڭ ئېرى «سِـيـاوُش *siyawux* — سىياۋۇش» ئۆلتۈرۈلگەن. مەجۇسىيلار ھەر يىلى بىر كۈن بۇ يەرگە كېلىپ «سِـيـاوُش *siyawux*» ئۆلگەن

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جايدا يىغىلىشىدۇ، قۇربانلىق قىلىپ، قېنىنى ئۇنىڭ قەبرىسىگە ئېقىتىدۇ. بۇنداق قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ قالغان. پۈتۈن «مـاورا ألنَّهْـرْ *mawəraunnəhr*»، «يَنْكَنْـدْ *yənkənd*»دىن شەرققىچە بولغان يەرلەرنى تۈرك شەھەرلىرى دېيىشمىزنىڭ دەللىلى شۇكى، «سَـمَرْقَنْدْ *səmərkənd* — سەمەرقەنت» «سَـمِزْكَنْدْ *səmizkənd* — سەمىزكەنت» دەپ ئاتىلىدۇ. «شاشْ *xax* — شاش» «تَشْكَنْدْ *taxkənd* — تاشكەنت» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك «اُوزْكَنْدْ *özkənd*— ئۆزكەنت»، «تُنْكَنْدْ *tünkənd* — تۇنكەنت» دېگەن نامىلارمۇ بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېتى تۈركچە «شەھەر» مەنىسىدىكى «كَنْـدْ *kənd* — كەنت» سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان. تۈركلەر بۇ شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ ئۆزلىرى/ئات قويغان. بۇ ئاتلار ھازىرغىچە قوللىنىلىۋاتىدۇ. بۇ يەرلەردە پارسلار كۆپەيگەندىن كېيىن، ئۇلار ئەجەم شەھەرلىرىگە ئوخشاپ قالغان. ھازىر پۈتۈن تۈرك ئېلىنىڭ چېگرىسى «اَبِسْكُونْ *abisgün* (كاسپى)» دېڭىزى بىلەن ئايلىنىپ، رۇم ئېلىدىن ۋە «اُوزْجَنْـدْ *özqənd* — ئۆزكەنت»تىن چىنغىچە سوزۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى بەش مىڭ پەرسەخ، ئېنى ئۇچ مىڭ پەرسەخ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەختۇر.

قازْ سُقى *kaz suvï* **إيلا** *ila* — قاز سۇيى — ئىلى دەريا‌سىغا قۇيۇلىدىغان چوڭ بىر دەريانىڭ ئېتى. بۇنداق ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى، ئافراسىياپنىڭ قىزى ئۇنىڭ بويىدا بىر شەھەر بىنا قىلغان. بۇ ئىسىم ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

قازْ kaz ھەرقانداق دەرەخنىڭ قوۋزىقى، پوستى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قاذِنْكْ قاسِنكا *kaźïŋ kasïŋa*

قېيىن قاتتىقلىقى بىلەن[1].

بۇ يەردە «ز – *z*» ھەرپى «س – *s*»غا ئالماشقان. چۈنكى، «ز – *z*» ھەرپى ئۆزىدىن ئاۋۋال كەلگەن سۆزدە ئۆز ھەسسىسىنى ئالغانلىقتىن كېيىنكى سۆزدە

[1] بۇ ماقال ئەسلىدە «قېيىن پوستى بىلەن» بولۇشى كېرەك ئىدى، بىز ئەرەبچىسىدىكى مەنىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

III 206

«ز – z» ھەرپىگە ئورۇن قالمىغان//[1]. «ز – z»نىڭ «س – s»غا ئالمىشىشى ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: «بُوزىٖ وَ بُوصىٖ، لَزَق وَ لَصِق، بُزاقْ وَ بُصاقْ» دېگەنگە ئوخشاش.

باشْ bax باش.

باشْ bax يارا، جاراھەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُنىٖ بَرِرْ كَيِكْ نِكْ كُوزِنْدا اَذِنْ باشىٖ يُوقْ

kəni barïr kəyikniŋ kəzində ażïn baxï yok

توغرا كەتكەن كېيىكنىڭ كۆزىدىن باشقا يارىسى يوق.

يەنى ئىككى تەرىپىگە قارىماي، ئۇدۇل كېتىۋاتقان كېيىكنىڭ كۆزىدىن باشقا يارىسى يوق. بۇ كۆز ھەقىقەتتە يارا ئەمەس دېگەنلىكتۇر. بۇ ماقال ئېغىر ئىشقا يولۇقۇپ، باشقىلارنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.//

510

تاشْ tax تاش.

تاشْ tax تاش، سىرت. تاشْ تُونْ *tax ton* — تاش تون، سىرتقا كىيىلىدىغان تون.

تاشْ يِيرْ *tax yər* — كەڭ بوشلۇق، يېزىق؛ ياقا يۇرت.

ساشْ sax شاش، ئۈركۈگەك. ساشْ اَتْ *sax at* — شاش ئات، ئۈركۈگەك ئات.

III 207

قاشْ ḳax قاش. كۆز ئۈستىدىكى قاش.//

قاشْ ḳax قاشتاش. بۇ بىرخىل سۈزۈك تاش بولۇپ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمامىدىن، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۈزۈككە كۆز قىلىدۇ.

قاشْ اُكُوزْ *ḳax əgüz* — قاش ئۆگۈز. خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا. بىرى، «اُرُنْكْ قاشْ اُكُوزْ *ürüŋ ḳax əgüz* — يۇرۇڭقاش دەرياسى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۈزۈك ئاق تاش چىققاچقا، دەريامۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى، «قَرا قاشْ اُكُوزْ *ḳara ḳax əgüz* — قاراقاش دەرياسى» دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۈزۈك قارا تاش چىقىدۇ. بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ، پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ.

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە مۇجمەللىك بار. بىز بېسىم ئاتالاينىڭ تۈزىتىشى بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

208 III

قاشْ ḳax قاش، قىرغاق. ھەرقانداق نەرسىنىڭ قېشى، قىرغىقى. يارْ قاشىٖ *yar ḳaxï* — يار قېشى، يارنىڭ قىرغىقى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

باغْ baoq باغ.

باغْ baoq باغ، باغلام. ئوتۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ بېغى. اُتُنكْ باغىٖ *otuŋ baoqï* — ئوتۇننىڭ بېغى.//

تاغْ taoq تاغ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تاغْ تاغْقا قَڤُشْماسْ كِشىٖ كِشيكا قَڤُشُورْ

taoq taoqḳa ḳavuxmas kixi kixigə ḳavuxur

تاغ تاغقا قوۋۇشماس، كىشى كىشىگە قوۋۇشار.

يەنى ئىككى تاغ بىر - بىرىگە قوۋۇشمايدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۆز جايلىرىغا ئورناپ كەتكەن، كىشىلەر كۆپ ۋاقىت ئۆتۈپ كەتسىمۇ، بىر - بىرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ. بۇ ماقال ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن سۆيگىنى بىلەن كۆرۈشكەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

داغْ daoq داغ. ئات ۋە باشقا ماللارغا بېسىلىدىغان تامغا. پارسلار بۇ سۆزنى تۈركلەردىن ئالغان. بۇنى پارسچە سۆز دېيىشكە بولمايدۇ؛ ئۇلاردا تۈركلەرنىڭكىدەك چارۋا بولمىغاچقا، بۇنداق سۆزلەر نەدە بولسۇن؟ مەن بۇ سۆزنى مۇسۇلمانلار چېگرىلىرىدىمۇ ئاڭلىدىم.

داغْ ذاغْ daoq żaoq «ياق، ئەمەس» مەنىسىدە كېلىدىغان ياردەمچى سۆز. ئارغۇچە. اُلْ اَنْدَغْ داغْ اُلْ *ol andaoq daoq ol* — ئۇ ئۇنداق ئەمەس. كېيىن ئوغۇزلار «ياق، ئەمەس» مەنىسىدىكى «ذاغْ اُلْ *żaoq ol*» سۆزىنى ئارغۇلاردىن ئېلىپ، ئۇنى «تَكُلْ *təgül*» دەپ ئۆزگەرتكەن. چۈنكى، ئوغۇزلار ئارغۇلارغا قوشنا،//تىللىرىدا ئارىلىشىش بار.//

511

209 III

ساغْ saoq ئەقىل. ئوغۇزچە.

ساغْ saoq زېرەكلىك، پەم. ئوغۇزچە. سَنْدا ساغْ يُوقْ *səndə saoq yok* — سەندە پەم يوق.

ساغْ saoq ساق، ساغلام. يِينِكْ ساغْمُو *yəniŋ saoqmu* — تېنىڭ ساقمۇ. ساغْ سوڤْ *saoq suv* — ساق سۇ، ساپ سۇ.

ساغ saoɣ: ساغ اَلِكْ *saoɣ əlik* — ئوڭ قول. بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئوغۇزچە. تۈركىلەر بۇ سۆزلەرنى بىلمەيدۇ.

ساغ saoɣ ساۋا. يۈك ساۋايدىغان چىۋىق.

ساغ saoɣ: ساغ يَاغ *saoɣ yaoɣ* — سېرىقياغ .

ساغ saoɣ ساپ. ساغ كُنكُل *saoɣ kөŋül* — ساپ كۆڭۈل، ئاق كۆڭۈل.

ساڤ sav ماقال. ساڤدا مُنْدَغ كَلِرْ *savda mundaoɣ kəlir* — ماقالدا مۇنداق كەلگەن.

ساڤ sav قىسسە.

ساڤ sav ھېكايە، چۆچەك.//

ساڤ sav خەت، خەت ـ چەك.

ساڤ sav سۆز.

ساڤ sav خەۋەرلەر، رىۋايەتلەر. پەيغەمبەرنى «ساڤْجِي *savqi*» دېيىش مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. چۈنكى، ئۇ ئەلچىلىك قىلىپ خەۋەرلەرنى يەتكۈزىدۇ. قىسسىلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ. ساڤْجِي *savqi* — ئەلچى. قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا بېرىپ ـ كېلىپ ئەلچىلىك قىلىدىغان كىشى. ساڤْجِي *savqi* — مەن يۇقىرىدا ئېيتقانىدەك، بۇنىڭ سۆزىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلْكا اَرَنْ سَقْلَرِنْ اَلْغِلْ اُكُتْ *bilgə ərən savlarin aloɣil өgüt*

اَذْكُو سَڤِغْ اَذْلَسا اُوزْكا سِنكارْ *əzgü savïoɣ əzləsə өzgə siŋər*

[بىلىملىك ئادەملەرنىڭ سۆزلىرىدىن نەسىھەت ئال،
ياخشى سۆز تەسىر قىلسا قەلبكە سىڭەر.]

ئاقىللارنىڭ سۆزلىرىنى ئۆزۈڭگە نەسىھەت دەپ// قوبۇل قىل، چۈنكى ياخشى سۆز تەسىر قىلسا، ئىنساننىڭ قەلبىگە سىڭىدۇ.

شاڤ xav شاپ[1]. ئۇشلەڭگە ئوخشاش بىر خىل ئوت. «اُجْ *uq* — ئۇچ»تا ئۇنىڭ بىلەن كىيىم يۇيۇلىدۇ.

قاڤ kˌav چاقماق چېقىپ ئوت تۇتاشتۇرۇلىدىغان پىلىك.

[1] بۇ ئۆسۈملۈكتىن ھازىرمۇ شاخار ئېلىنىدۇ.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قاڤ kˌav: تُونْ قاڤْ قُوڤْ بُلْدِي *ton kˌav kˌuv boldi* — تون ناچار تىكىلگەنلىكتىن تارتىشىپ قالدى.

لاڤ lav موم. پېچەتلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان موم.

قاق kˌak قاق. شاپتۇل قېقى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قاق kˌak قاق. قاقْ سُوڤْ *kˌak suv* — قاق سۇ، توختام سۇ.

باگ bəg بەگ.

باگ bəg خوتۇننىڭ ئېرى.//ئۇ ئۆيىدە بەگكە ئوخشىغانلىقتىن شۇنداق دېيىلىدۇ.

تاگ təg تەك ~ دەك. ئوخشىتىش يارەمچىسى. اُلْ اَنْدَغْ تاگْ *ol andaoɣ təg* — ئۇ ئۇنداقتەك، ئۇ شۇنداق ئوخشايدۇ.//

جاك qək بىرخىل يىپ رەخت بولۇپ، بۇنىڭدىن يەمەكلەر ئۈچىسىغا ئارتىدىغان يېپىنچا تىكىپ كىيىدۇ.

ناك nək تىمساھ، لەھەك. ناكْ يِلانْ *nək yïlan* — ئەجدىھا. ناكْ يِلِي *nək yïlï* — لەھەك يىلى. تۇركىي خەلقلەردىكى ئون ئىككى مۇچەل يىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

بۇ كىتابنى يازغان ۋاقتىمىز (تۆت يۈز) ئاتمىش توققۇزىنچى يىلى — ناكْ يِلِي *nək yïlï* لەھەك يىلىدۇر.

بال bal بال، ھەسەل. سۆۋار، قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىدا. تۈركىلەر بۇنى «اَرِي ياغِي *«ari yaoɣi*» دەيدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِي سَنكا ياكْ اُوتْرُو تُتُبْ بالْ *bardï saŋa yək utru tutup bal*

بَرْجِنْ كَذِبَنْ تَلُو يُڤْغا بُلُبْ قالْ *barqïn kəžipən təlü yuvoqa bolup kˌal*

[شەيتان سېنى قارشى ئېلىپ بال تۇتتى،
يىپەك كىيدىك، چۇشەنمىدىك، ئەقىلسىز بولۇپ قال.] //

شائىر مۇنداق دەيدۇ: شەيتان سېنى قارشى ئېلىپ ساڭا بال (بۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ لەززىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) تۇتتى، سەن ئۇنىڭغا ئالدىنىپ يىپەك كىيدىڭ، سەن ئۇنىڭ ھىيلە ـ مىكرىنى بىلمىگىنىڭچە ئەقىلسىز بولۇپ قېلىۋەر.

تال tal تال. زىلۋا بويلۇق كىشىمۇ زىلۋالىقتا تالغا ئوخشىتىلىپ «تالْ بُوذْلُغْ *«tal božluoɣ* دېيىلىدۇ. بۇ سۆز كۆپىنچە زىلۋا، نازۇك بويلۇق قىزلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

جالْ qal ئالا. جالْ قُوىْ *qal ḳoy* — چال قوي، ئالا قوي.

سالْ sal سال. «تار *tar*» سۆزىمۇ مۇشۇ مەنىدە.

سالْ sal سىر. يېلىمدىن ياسالغان يېپىشقاق نەرسە. چىن قاچا ـ قومۇچلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان نەرسىلەرگە سۈرتۈلگەندىن كېيىن، ئۈستىگە گۈل سىزىلىدۇ.

تامْ tam تام.

سامْ səm: اَمْ سامْ *əm səm* — داۋا، ئەم. «سامْ *səm*» سۆزى يالغۇز ئىشلىتىلمەيدۇ، جۈپ سۆز بولۇپ كېلىدۇ.

تان tan سەلكىن. ئەتىگەن، ئاخشامدا چىقىدىغان سالقىن شامال.//

قامْ ḳam كاھىن، شامان.

خانْ han خان. تۈركىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ پادىشاھى. ئافراسىياپنىڭ ئوغۇللىرىمۇ «خانْ *han*» دەيىلىدۇ. ئافراسىياپنىڭ ئۆزى «خاقانْ *haḳan*» دەيىلىدۇ. بۇ نامنىڭ بېرىلىشى توغرىسىدا ئۇزۇن بىر ھېكايە بار.

سان san سان. ساناق سان.// قُوىْ سانِ نَجا *ḳoy sanī nəqə* — قوينىڭ سانى نەچچە، قوي قانچە.

قانْ ḳan قان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قانِغْ قانْ بِرْلا يُوماسْ *ḳanïoq ḳan birlə yumas*

قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولماس.

بۇ توپىلاڭ سۈلھى بىلەنلا تىنچىتىلىدۇ، دېگەنلىكتۇر.

مانْ man: مانْ قِشْلاغْ *man ḳïxlaoq* — مانقىشلاق. ئوغۇزلار ئىلىدىكى بىر يەرنىڭ ئېتى.

مانْ كَنْدْ *mankənd* — مانكەنت. قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. كېيىن خاراب بولغان[1].//

مانْ man: مانْ ياشْلِغْ قُوىْ *man yaxlïoq ḳoy* — توت ياشتىن ئاشقان قوي. بۇ سۆز قويدىن باشقىغا ئىشلىتىلمەيدۇ.

[1] بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە «*mankənt > məŋgən*» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە، شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر

بايْ bay باي. بايْ يِغاجْ *bay yïoqaq* — باييىغاچ. «كُجا *kuqa*» — كۆچا» بىلەن «اُجْ *uq* — ئۇچ» ئارىسىدا، «اُجْ *uq* — ئۇچ»قا يېقىن بىر يەرنىڭ ئېتى.

تايْ tay تاي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَكُرْ مَنِكْ ساقِمِي بِلْكالَكا اَىْ *təgür mənïŋ savïmï bilgələgə ay*

تِنَرْ قَلِي اَتَتْسا قِسْرَقْ سِنِي تايْ *tïnar ḳalï atatsa ḳïsraḳ sïnï tay*

[يەتكۈز مېنىڭ سۆزۈمنى، بىلىم ئەھلىلىرىگە ئېيت،
تاي ئات بولۇپ قالسا، بايتال تىنىدۇ.]//

سۆزۈمنى ئاقىللارغا يەتكۈزگىن، ئەگەر بايتالنىڭ تېيى چوڭىيىپ ئات قاتارىغا كىرسە، بايتال ئارام ئېلىپ قالىدۇ، چۈنكى ئۇ ئانىسىنىڭ ئورنىغا مىنىلىدۇ.

سايْ say ساي.

سايْ say: سايْ يَرِقْ *say yarïḳ* — تەڭگىلىك ساۋۇت.

قايْ ḳay قاي. تۈركىي قەبىلىلەردىن بىرى.

بۇ بابتىكى مسياللار

يابْ yap: يابْ يُوبْ *yap yup* — ھىيلە، ھىيلە ـ مىكىر. يابْ يُوبْ قِلْدِي *yap yup ḳïldi* — ھىيلە ـ مىكىر ئىشلەتتى.

ياتْ yat يات، ئەجنەبي. يـــاتْ كِشـــي *yat kixi* — يات كىشى. «يـــاتْ بـــازْ يَـــذِلْ *yat baz yaʒil*[1] — ياتلار، ئەجنەبىيلەر// تارقىلىپ كەتسۇن» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يـــــاتْ yat يادا. يامغۇر ياغـدۇرۇش ۋە شامال چىقىرىش ئۈچۈن يادا تېشى بىلەن قىلىنىدىغان كاھىنلىق.

ياز yaz ياز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يازِنْ قَتِغْلَنْسا قِيشِنْ سَقْنُورْ *yazin katiqlansa kixin səvnür*

يازدا قاتتىق ئىشلىسە، قىشتا سۆيۈنەر.

ياسْ yas زىيان، زەرەر. اَنِكْ تَلِمْ ياسِي تَكْدِي *anin təlim yasi təgdi* — ئۇنىڭغا كۆپ زىيان تەگدى[2].

ياسْ yas ئۆلۈم، ھالاكەت. ئوغۇزچە. اَنِكْ اُغْلِي ياسْ بُلْـــدِي *anin oqli yas boldi* — ئۇنىڭ ئوغلى ئۆلدى.

ياشْ yax ياش، كۆز يېشى. كُوزُمْ ياشِي اَقْدِي *közüm yaxi akdi* —// كۆز يېشىم ئاقتى.

ياشْ yax ياش، ئوتياش، كۆكتات. ياشْ يِيدِمْ *yax yədim* — ئوتياش يېدىم.

ياشْ yax ياش، يېڭى. ياشْ اَتْ *yax ət* — ياش گۆش.//

ياغْ yaq ياغ، سۈياغ. ساغْ ياغْ *saq yaq* — سېرىقياغ. ئوغۇزلار چاۋا ياغنى «ياغْ *yaq*» دەيدۇ.

ياقْ: yak, ياقْ يُـــوقْ *yak, yuk* — قاچا يۇقى. يىراق تۇغقانلارغا «يـــاقْ يُـــوقْ قَـــدَشْ *yak, yuk kadax*» دېيىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ بىزگە يېقىنلىقى قاچا يۇقىغا ئوخشاش دېگەنلىكتۇر.

ياكْ yək شەيتان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «ياتْ بازْ يَذِلْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بېسىم ئاتالاي بۇنىڭ «ياتْ بازْ يَذِلْسُـــونْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق ۋە شۇنداق تەرجىمە قىلدۇق.

[2] بۇ جۈملە ئەرەبچىدە مۇشۇنداق بېرىلگەن. بىزچە، ئەسلىي تېكىست بويىچە «ئۇنىڭ كۆپ زىيىنى تەگدى» بولۇشى كېرەك.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بِلْمِشْ ياكْ بِلْماذُكْ كِشِدًا يِيكْ *bilmix yək bilməžük kixidən yəg*

تونۇش ئەمەس كىشىدىن تونۇش شەيتان ياخشى.

بۇ ماقال تونۇشلارنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

يالْ yal يال ~ يالى. ئاتنىڭ يالى. ھەممە تۈركىي تىللاردا. اَتْ يـــالِي *at yali* — ئات يالى، يال ئۆسىدىغان جاي.

يامْ yam كۆزگە ۋە باشقا نەرسىلەرگە چۈشۈپ قالىدىغان خەس، ئەخلەت.

يانْ yan يانپاش سۆڭەكسىنىڭ بېشى. يانپاش سۆڭەكسىمۇ «يانْ *yan*» دېيىلىدۇ.//

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

يايْ yay باھار، ئەتىياز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوزْ كَلِكِي ياينْ بَلْكُولُكْ *küz kəligi yayin bəlgülüg*

كۈزنىڭ كېلىشى ئەتىيازدىن بەلگىلىك بولىدۇ.

بۇ ماقال ئاخىرى قانداق بولىدىغانلىقى بېشىدىن بەلگىلىك بولىدىغان ئىشلار ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ياىْ كُركِنكا اِنَنْما	*yay kərkiŋə inanma*
سُقْلَرْ اُزا تَيَنْما	*suvlar üzə tayanma*
اَسِزْلِكِكْ اَنُنْما	*əsizlikig anunma*
تِلْدا جِقارْ اذْكُو سُوزْ	*tilda qikar əžgü səz*

[يازنىڭ گۈزەللىكىگە ئىشەنمە،
سۇغا تايانما،//
يامانلىققا تەييارلانما،
تىلىڭدىن ياخشى سۆزلەرنى چىقار.]

ئـــەتىيازنىڭ رەڭمـــۇرەڭ گۈزەللىكلىرىگـــە ئىشـــەنمە، ئۇنىڭـــدىن ياخشـىلىق كۈتمـە؛ سـۇغا تايانمـا، چۈنكـى دۇنيـا نېمـەتلىرىنىڭ شېرىنلىكىگـە، ئـەتىيازنىڭ مـەيىن شـاماللىرىغا ئىشـىنىش سـۇغا تايانغانغـا ئوخشاشـتۇر، يامـان ئىشـلارغا تـەييارلانما، تىلىڭدىن هـەر ۋاقىـت خـەلق سـەندىن خۇشـال بولـىدىغان چىرايلىق سۆزلەرنى چىقارغىن.

قائىدە

بـۇ بـاب ۋە بـۇ بابقـا ئوخشاشـلارنى «مەنقـۇس» دەپ ئاتـىدۇق. چۈنكـى، بـۇ بـابتىكى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يۇمشاق هەرپ — هەرپى لىن چۈشۈپ قېلىپ، سۆز يېزىلىشتا ئەمەس، ئېيتىلىشتا ئىككى هەرپلىككە ئايلىنىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ هەرپلىرى//يېزىقتا تولۇق بولىدۇ. «قـول»نـى بىلدۈرىـدىغان سـۆز «قُـــولْ» شـەكلىدە تولـۇق يېزىلىـدۇ. لـېكىن، ئېيتىلىشتا «و – ۋاۋ» هەرپى چۈشۈپ قالىدۇ. «اَنِكْ قُلِـنْ اَلْـدِى anïŋ ḳolïn aldï — ئۇنىڭ قولىنى تۇتتى» دېگەندە، بۇ سۆز «قـۇل» مەنىسىدىكى «قُـلْ»غا ئوخشاپ قالىدۇ. «شامال» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «يِيلْ yəl» سۆزىمۇ شۇنداق، ئېيتىلىشتا «ى – يـا» چۈشۈپ قالىدۇ. «اَنِكْ يَلِـي كُوجْلُـكْ anïŋ yəli küqlüg — ئۇنىڭ شامىلى كۈچلۈك» دېگەندە،//بۇ سۆز «يىل» مەنىسىدىكى «يِلْ»غا ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ مەنقۇس بابىدىكى هەممە ئىسىم ۋە پېئىللارغا ئومۇمىيدۇر.

بۇنىڭدىن تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ يانمۇيان يۈرىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا پېئىللاردا «زانَ، يَزِينُ، كـالَ، يَكِيـلُ» سۆزلىرىدىن بۇيرۇق ياسىلىپ «زِنْ، كَـلْ» دېيىلگەندە، هەرپى لىن چۈشۈپ قالىدۇ. تۈرك تىلى كەڭ بولغانلىقتىن، بۇ قائىدە پېئىل ۋە ئىسىملاردا ئوخشاشلا ساقلىنىدۇ. ئەرەب تىلىدا بۇ ئەھۋال پېئىللاردىلا ئۇچرايدۇ، ئىسىملاردا ئۇچرىمايدۇ. بۇنى بىلىۋال.

فَعَلْ fəəl شەكلىدە «و – ۋاۋ» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

222 III

جُـــوُتْ[1] qüwüt بوياق. قِـــزِلْ جُـــوُتْ ḳïzïl qüwüt — قىزىل//بوياق. اَلْ جُـــوُتْ al qüwüt — هال بوياق. كُوكْ جُوُتْ kək qüwüt — كۆك بوياق. ياشل جُوِتْ yaxïl qüwüt — يېشىل بوياق. سارِغْ جُوُتْ sarïq qüwüt — سېرىق بوياق. يۇمشاق «ڤ – v» بىلەن «جُڤـــت qüvüt» شەكلىدىمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. «جُوُتْ qüwüt» سۆزى بوياقلارنىڭ هەممىسى ئۈچۈن ئومۇمىي سۆزدۇر. ئۇلارنى ئايرىش ئۈچۈن، بۇ سۆزنىڭ ئالدىغا رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر قوشۇلغان.

قُـــوُتْ ḳuwut «قـــاغُوتْ ḳaqut» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. تۇغۇتتا خۇنسىرىغان خوتۇنلارغا بېرىلىدىغان تاماق. قورۇلغان تېرىق ئۇنى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ.

قُوُجْ ḳowuq جىن تەگكەنلىك ئەسىرى. بۇنداق ئادەمنى داۋالاشتا يۈزىگە سوغۇق سۇ سېپىپ تۇرۇپ «قُوُجْ قُوُجْ ḳowuq ḳowuq» دېيىلىدۇ. ئادراسمان ۋە ئۇد هىندى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدۇ. بۇ سۆز «قَجْ قَـجْ ḳaq ḳaq — هەي، جىن! قاچ، قاچ» سۆزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك.//

223 III

كوُجْ[2] küwüq: كُوجْ يُكُونْ küwüq yügün — كىچىك يۈگەن.

قوُزْ[3] ḳowuz «قُوجْ ḳowuq» سۆزى ئورنىدا قوللىنىلىدىغان سۆز. ئوغۇزچە. يِيلْ قُوزْ بِتِكِي yəl ḳowuz bitiki — جىن تېگىشكە قارشى ئوقۇلىدىغان ئەپسۇن.//

516

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى هەرپى «و – ۋاۋ» ئۈچ ئورۇندا هەم زەممىلىك، هەم كەسرىلىك يېزىلغان، بىر ئورۇندا كەسرىلىك يېزىلغان، ئىككى ئورۇندا هەم زەممىلىك، هەم كەسرىلىك يېزىلىپ، كېيىن كەسرە سىزىۋېتىلگەن. بىر ئورۇندا «جڤُـــت» شەكلىدە هەرىكىسىز يېزىلغان. بىز ئىككى ئورۇندا كەسرىنىڭ سىزىۋېتىلگىنىگە ئاساسەن، زەممىنى ئىناۋەتلىك قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى هەرپىگە هەرىكە قويۇلمىغان.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىكى «ق – ḳ» ۋە «و – ۋاۋ» هەرپلىرى ئۈستىگە بىرلا زەممە قويۇپ يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇنىڭدىن بىر سۆز ئالدىدا ئۆتكەن «قُوُجْ» سۆزى ئورنىدا كەلگىنىگە ئاساسەن «ḳowuz» دەپ ئالدۇق.

قُـــوز qowuz شارابقا چۈشكەن خەس، ئەخلەت. قُـــوزْ سُـــجِكْ دَنْ كَتَـــارْ *qowuz süqikdən qatar* — شارابتىن خەسنى ئېلىۋەت.

كُوزْ küwüz سېلىنچا. يۇڭدىن توقۇلغان تۆشەك ۋە سېلىنچىغا ئوخشاش نەرسىلەر.

يُـــوُغْ yuwuq سەل سۈلىرى تاغدىن يۇمىلىتىپ چۈشۈرگەن//قورام تاش. بۇنىڭ « يُقْغ *yuvuq* » شەكلىمۇ بار.

سُوُقْ suwuq سۈيۇق. ھەرقانداق سۈيۇق نەرسە؛ شالاڭ. سۈيۈلدۈرۈلغان قېتىق، شىرنە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. سُـــوُقْ يُغُـــرْتْ *suwuq yuqurt* — سۈيۇق قېتىق. سُوُقْ قُذْرُقْ *suwuq kužruk* — قېچىرنىڭ قۇيرۇقىغا ئوخشاش قىلى شالاڭ، ئۆزۈن قۇيرۇق. ياغاچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. قىپچاقچە.

قُوُقْ qowuq قووۇق ~ كاۋاك. ھەرقانداق كاۋاك نەرسە. بۇنىڭ «قُقُقْ *qovuq* » شەكلىمۇ بار.

قَوُقْ qawuq قووۇق ~ دووساق. بۇنىڭ «قَقُقْ *qavuq* » شەكلىمۇ بار.

قَـــوُقْ qawuq كېپەك. تېرىق كېپىكى. بۇ ئىسىملاردىكى «و – ۋاۋ» ھەرپى يۇمشاق «ف – v»نىڭ ئورنىغا كەلگەن.

كُوُكْ küwük:كُوُكْ مُوشْ *küwük mux* — ئەركەك مۇشۇك.

كُوُكْ küwük سامان. ئوغۇزچە.//

تُوِلْ towil[1] تېبىلجاڭ، كىچىك دۇمباق. ئوۋدا لاچىن ئۇچۇن چېلىنىدىغان دۇمباق. مەن بۇ سۆزنى ئەرەبچىدىن ئېلىنىپ، چىقىش ئورۇنلىرى يېقىن بولغاچقا، «ط» ھەرپى «ت»غا ئالماشتۇرۇلغانمىكىن، دەپ قارايمەن. بۇنداق ئەھۋال ئەرەبچىدىمۇ بار. «غَلِطَ، غَلِتَ» ۋە «قَطَّرَ، قَتَّرَ» دېگەندەك. بۇ «ثابـــت» سۆزىنى ئالماشتۇرۇپ «ثُبُـــتْ» دېگەنگە ئوخشايدۇ. بىراق مەن بۇ سۆزنى ئىسلام ئېلىنىڭ ئەڭ چەت قىسمىدىكى ساپ تۈركلەردىن ئاڭلىدىم.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «تُوِلْ» شەكلىدە كەلگەن. بىز كەسرىنى ھېسابقا ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى «ى - يا» بىلەن كەلگەن سۆزلەر

قَيِرْ qayïr پوپاك يەر. تۈرك تىلىدا. ئوغۇزلار قۇمنى «قَيِرْ *qayïr*» دەيدۇ.

تَوُشْ tawux تاۋۇش، تىۋش، شەپە. بۇنىڭ «تَقِشْ *tavïx* » شەكلىمۇ بار.

تَيِغْ tayïoq تېيىق، تايغاق. تَيِغْ يِيرْ *tayïoq yər* — تايغاق يەر.//

تُيَغْ tuyaoq تۇياق. ھايۋاننىڭ تۇيىقى. اَتْ تُيَغِي *at tuyaoqi* — ئات تۇيىقى.

قُيُـــغْ qoyuoq قويۇق. قُيُـــغْ نانْـــكْ *qoyuoq nən* — قويۇق نەرسە. قُيُـــغْ سُـــجِكْ *qoyuoq süqik* — قويۇق شاراب.

قَيِغْ qayïoq قايىغ. ئوغۇزلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئېتى.

قُيُغْ quyuoq قوڭۇق. بۇنىڭ «قُذُغْ *kužuoq*» شەكلىمۇ بار.

قَيِغْ[1] :qayïoq قَيِغْ يِيرْ *qayïoq yər* — يولدىن چەتتە قالغان يەر. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بَيِقْ bayïk راست. بَيِقْ سُوزْ *bayïk söz* — راست سۆز. ئوغۇزچە.

تَيُقْ tayuk تۇيغۇن. تَيُقْ اَرْ *tayuk ər* — تۇيغۇن، زېرەك ئادەم.//

تَيَقْ tayaq تاياق، ھاسا. كُذاكُو تَيَقْ بِيْردِي *küžəgü/tayaq bərdi* — كۆيۈ تاياق بەردى، يەنى كۆيۈ كېلىنگە كېنىزەك ياكى قۇل بەردى. كېلىن ئۇلارغا تايىنىپ ئاتتىن چۈشىدۇ. بۇ بايلاردىكى بىر ئادەت بولۇپ، كېنىزەك ياكى قۇل كېلىننىڭ مۇلكى ھېسابلىنىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَيَقْ بِلا تَيْماسْ تَنُقْ سُوزُنْ بُتْماسْ *tayaq bilə taymas tanuq səzün pütməs*

ھاسىسى بار تېيىلماس، گۇڭاھچى سۆز بىلەن ئىشەنچ قازىنالماس.

يەنى ھاسىسى بار ئادەم تايغاق يەردە تايمايدۇ، گۇڭاھچىنىڭ سۆزى گۇڭاھلىقتىن ئۆتكەندە ئاندىن بىلىنىدۇ.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپى ھەم چېكتىسىز، ھەم ھەرىكىسىز يېزىلغان. بىز بۇ بابتىكى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىدىكى ھەرپىنىڭ «ى – يا» بولۇشى كېرەكلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ سۆزنى «*qayïoq*» دەپ ئالدۇق.

تُيُقْ tuyuk, تۇيۇق، تۇتۇق. تُيُقْ كِشِي *tuyuk kixi* — تۇتۇق ئادەم، غەمكىن ئادەم. تُيُقْ كُونْ *tuyuk kün* — تۇمانلىق ۋە بۇلۇتلۇق كۈن. تُيُقْ قَبُغْ *tuyuk qapuq* — يېپىق قوۋۇق.

قَيَقْ qayak, قايماق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَذْرَمِشْ اُلْغُنْ قُيَاقْ *səźrəmix olqun qonaq*①

سَرْمَمِشْ سُوتّنْ قَيَاقْ // *sarmamix süttən qayaq*

III 228

[چۈجگۈن قوناق دانلىرى سىيرەكلەشتى،
سۈتتىن قايماق سۈزۈلۈپ بولدى.]

چۈجگۈن قوناق دانلىرى تېخى ئېسىلمىدى (كۆپمىدى)، سۈتتىن قايماق سۈزۈلۈپ بولدى. يېيىلىش ئۈچۈن ئىككىسى بىللە پىشۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى.

قِيِقْ qïyïk, قىيىق، ۋەدىسىدە تۇرماسلىق. قِيِقْ كِشِي *qïyïk kixi* — قىيىق كىشى، ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىدىغان كىشى.

قِيِقْ qïyïk, قىيىق. قىيپاش بولغان ھەرقانداق نەرسە. مەسىلەن: قىيپاش كېسىلگەن قەلەمنىڭ ئۇچى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش.

مَيَقْ mayak, مايماق. تۆگە مايىقى. بۇ سۆز بۇرۇن تۆگە مايىقىغا خاس ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە «قُوىْ مَيَقِي» *qoy mayaqï* — قوي مايىقى» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان. پەقەت ئات تېزلىكى «يُنْدَقْ» *yundaq* دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

III 229

تَقْى بَدُكْ اَرْسا مَيَقِي بَدُكْ اَرْماسْ *təvə bədük ərsə mayaqï bədük ərməs*

تۆگە چوڭ بولسىمۇ، مايىقى چوڭ بولماس.

بۇ ماقال چوڭنىڭ چاكىرى بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ، «چوڭلۇق ساڭا ئەمەس، سېنىڭ ئىگەڭگە

① «قوناق» مەنىسىدىكى بۇ سۆز بۇ يەردە «قُيَاقْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز ئۇنىڭ يازما نۇسخا 193 - بەتتە «قُنَقْ» شەكلىدە يېزىلغانلىقى ۋە ھازىرقى تىلىمىزدىكى تەلەپپۇزىغا ئاساسەن، ترانسكرىپسىيەسىنى «*qonaq*» دەپ تۈزەتتۇق.

يارىشىدۇر» دېگەنلىك بولىدۇ.

كَيِكْ kəyik كېيىك. ئەسلىدە ياۋايى بولغان ھەرقانداق نەرسە. بۇ سۆز گۆشىنى يېيىشكە بولىدىغان كېيىك، ئېلىك، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق ھايۋانلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

كَيِكْ كِشِي *kəyik kixi* — ياۋا ئادەم. كَيِكْ سُكُتْ *kəyik səgüt* — ياۋا سۆگەت. ھەرقانداق بېقىپ ئۆستۈرۈلگەن نەرسىنىڭ ياۋىسىغا «كَيِكْ *kəyik*» دېيىلىدۇ.

كَيُكْ kəyük // كىگىزدىن ئىشلەنگەن يامغۇرلۇق. «ذ – *ź*» ھەرپىنى «ى – ي» قىلىپ ئېيتىدىغانلارنىڭ تىلىدا.

518

كُيُكْ köyük كۆيۈك. كُيُكْ نانْ *köyük nən* — كۆيۈك نەرسە، كۆيگەن نەرسە. //

230 III

مَيِل: mayïl مَيِل يَمِشْ *mayïl yəmix* — مەي بولۇپ پىشقان يېمىش. شاپتۇل، قوغۇن قاتارلىق مېۋىلەر پىشىپ ئۆتۈپ كەتسە، شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِيِمْ qïyïm ئۇركۈش، دۈشمەن كېلىشى سەۋەبىدىن ئەلدە پەيدا بولغان قورقۇنچ ۋە تەشۋىش. قُرْقُنْجْ قِيِمْ بُلْدِي *qorqunq qïyïm boldï* — دەھشەتلىك ئۇركۈش يۈز بەردى.

كِيِم kiyim: اُلْ كِيِم كِيِم كُونْ كَجُرْدِي *ol kiyim kiyim kün kəqürdi* — ئۇ (ئىشلەپمۇ كەتمەي، ئىشنى تاشلاپمۇ ئەتمەي) ئەپلەپ - سەپلەپ كۈن كەچۈردى.

بُيِنْ boyïn بويۇن. ئادەم ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ بوينى. قىلىچنىڭ سېپى «قِلِيجْ بُيِنِي *kïlïq boynï*» دېيىلىدۇ. پىچاقنىڭ سېپى «بِحاكْ بُيْنِي *piqək boynï*» دېيىلىدۇ.

بُيُنْ boyun خەلق، قووۇم، ئاھالە. «ذ – *ź*» ھەرپىنى «ى – ي» قىلىپ ئېيتىدىغانلارنىڭ تىلىدا.

تُيِنْ tuyïn بېخىل، پىخسىق. تُيِنْ اَرْ *tuyïn ər* — بېخىل ئادەم. //

231 III

تُيِنْ toyïn تويىن. ئىسلام دىنىدا بولمىغانلارنىڭ دىن باشلىقى. بۇ بىزدىكى ئىمام ۋە مۇپتىلارغا ئوخشايدۇ. تويىن ھەر ۋاقىت بۇت ئالدىدا بولۇپ، كىتابلارنى ۋە كاپىرلارنىڭ ھۆكۈملىرىنى ئوقۇيدۇ، ئۇلارنىڭ كۇپۇرلۇقىدىن خۇدا ساقلىسۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيسا قَمُغْ تُيِنْ بَشِي اَغْرِيماسْ

bir toyin baxi aoqrisa ķamuoq toyin baxi aoqrimas

بىر تويىننىڭ بېشى ئاغرىسا، ھەممە تويىننىڭ بېشى ئاغرىماس.

بۇ ماقال دوستلىرى بىر نەرسىنى يەۋاتقان يەردە بىرى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئۆزىنى ئۇنىڭدىن تارتقاندا، باشقىلارنى تاماق يېيىشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

بۇ بابتىكى ھەرپى ئىللەت بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر

قَيا ķaya قىيا.

قِيـــا ķīya تولدۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە ياكى تەركىبىدە «غ – ŋ»، «ق – ķ» ھەرپلىرى بولغان سۆزلەردە قوللىنىلىدىغان كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى. اُغُلْقِيـــا *oqulķiya* — ئوغۇلچىقىم. / قِيزْقِيا *ķizķiya* — قىزچىقىم[1].

كُيا küyə كۆيە، كىگىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى يەيدىغان كۆيە.

كِيا kiyə تەركىبىدە «ك – g،k» كەلگەن يۇمشىتىپ ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە قوللىنىلىدىغان كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى. اَرْكِيـــا *arkiyə* — ئادەمچاق. يِيرْكِيا *yərkiyə* — يەرچاق.

يَنا yana يانا ~ يەنە. قايتىلاشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. يَنا كَلْدِمْ *yana kəldim* — يەنە كەلدىم. /

[1] «قِيـــا *ķīya*» قوشۇمچىسى ئۇچۇن كەلتۈرۈلگەن مىساللارنىڭ ئەسلىدە شەخس قوشۇمچىسى بولمىسىمۇ، ئەرەبچىسىدە بىرىنچى شەخسلىك مەنىسى بېرىلگەن. بىز ئەرەبچىسىدە ئىپادىلەنگەن شەخس مەنىسىنى ئىپادىلىدۇق. بۇ قوشۇمچىنىڭ بۇنىڭدىن بىر سۆز كېيىن بېرىلگەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن قۇرۇلغان شەكلىگە كەلتۈرۈلگەن مىساللاردا بولسا، ئەرەبچە شەخس مەنىسى بېرىلمىگەن. سېلىشتۇرۇپ كۆرەرسىز.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيا yaya يوتا. پەقەت ئادەملەرگىلا ئىشلىتىلىدۇ.

ئىسىملارنىڭ بۇ تۈرى تەلەپپۇزدىمۇ، يېزىقتىمۇ قىسقارتىلمايدۇ. چۈنكى، بۇلاردا سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسى ھەرىكىلىك. پەقەت ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان سۆزلەرلا قىسقارتىلىدۇ.

مۇجەررەت سۆزلەر بابلىرى تۈگىدى. /

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هەرپ ئارتتۇرۇلغان سۆزلەر بابلىرى

فاعِلْ fail شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تادُنْ tadun تايىنچا. بىر ياشلىق موزاي.

تُوذُنْ tużun كۆكبېشى، مىراب. يۇرت ئەھلىگە سۇ تارقىتىپ بەرگۈچى كىشى.

تِيذِينْ tïżïn ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان سۆز. بُو تِيذِينْ كَلْدِي *bu tïżïn kəldi* — (ئۇ) مۇشۇ ۋاقىتتا كەلدى.

فَعالْ fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

بَياتْ bayat بايات. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئېتى. ئارغۇچە.

بَياتْ bayat بايات. ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى.

قُيارْ ḳuyar شالدام، شالۋاق. ھايۋانلارنى ۋە قۇللارنى تىللاشتا//ئېيتىلىدىغان بىر سۆز. بُو قُيارِي *bu ḳuyarï* — بۇ شالۋاق[1]. بۇ «سُوڤْ قُيْدِي *suv ḳuydï*» جۈملىسىدىكى «قُيْدِي *ḳuydï*» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قۇيدى» دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

قَياسْ ḳuyas قۇياس. توخسى ۋە چىگىل شەھەرلىرىنىڭ ئېتى. ئۈچ قورغان مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. بىرىنچىسى «سابْلِغْ قَياسْ *saplïq ḳuyas* — ساپلىغ قۇياس»، ئىككىنچىسى «اُرُنْكْ قَياسْ *ürüŋ ḳuyas* — ئۇرۇڭ قۇياس»، ئۈچىنچىسى «قَرا

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسىدە ئېنىقسىزلىق بار، ئەرەبچە ئىبارىنىڭ «اَىْ هَذا صَابٌّ وَماجٌّ بِنْتُهُ» ئەمەس، «اَىْ صَابٌّ وَماجٌّ بِفِيهِ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي ئىزاھ بەرگەن، بىز بېسىم ئاتالاينىڭ پىكرىنى توغرا تاپتۇق ۋە شۇ بويىچە تەرجىمە قىلدۇق.

قَياسْ *ḳara ḳuyas* — قارا قۇياس»[1].

قُياشْ ḳuyax قۇياش، قاتتىق ئىسسىق؛ قۇياشنىڭ قىزىق تەپتى.

اَياغْ ayaq لەقەم. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// 236 III

قُذْغِلْ مَنكا اَقِيلِقْ	*ḳożqïl maŋa aḳïlïḳ*	[مېنى قويۇپ بەرگىن،
بُلْسُنْ مَنكا اَياغا	*bolsun maŋa ayaqa*	مەردلىك مېنىڭ لەقىمىم بولسۇن،
اِذْغِلْ مَنِي تُقِشْقا	*ïżqïl məni toḳïxḳa*	مېنى ئۇرۇشقا ئەۋەتكىن،
يُڤْكِلْ مَنكا اُلاغا	*yüvgil maŋa ulaqa*	ماڭا بىر ئات ياردەم قىل.]

مېنى ئۆز مەيلىمگە قويۇپ بەرگىن، مەن بىر مەردلىك قىلاي، شۇنىڭ بىلەن مەردلىك مېنىڭ لەقىمىم بولۇپ قالسۇن، مېنى جەڭگە ئەۋەت ۋە جەڭگە ئېلىپ بارالايدىغان بىر ئات ياردەم قىل.

مُيانْ muyan ساۋاب. مُيانْلِقْ *muyanlïḳ* — يول ئۈستىدە يولۇچىلارنىڭ سۇ ئىچىشى ئۈچۈن ياسالغان سۇ ئىچىش ئورنى، سۇخانا.// 237 III

فَعْلى fə'la شەكلىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بُوجِي[2] buwqï: بُوجِي قُبُزْ *buwqï ḳobuz* — بوم ئاۋازلىق ئۇد. بۇ قوبۇزنىڭ بىر خىلى.

قَيْدا ḳayda قەيەردە. قَيْدا سَنْ *ḳayda sən* — نەدە سەن. «ن – *n*» ھەرپى بىلەن// 520

«قَنْدا *ḳanda*» دەپ ئېيتىلغىنىدەك «قَيُودا *ḳayuda*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

كُيْدا kəydə بوتا. ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئېرىتىلىدىغان بوتا.

[1] بۇ سۆزدىكى «ق» ھەرپى يازما نۇسخا 198- بەتتە چىگىل قەبىلىسىگە ۋە يازما نۇسخا 212- بەتتە توخسى قەبىلىسىگە بەرگەن بايانداا «قُياس» شەكلىدە، يازما نۇسخا 523- بەتتە «قُيَسْلِغ» شەكلىدە زەممىلىك ئېلىنغان؛ يازما نۇسخا 520-، 522- بەتتە «قَياس» شەكلىدە فەتھىلىك ئېلىنغان. بىز يازما نۇسخا 198- ۋە 212- بەتلەردىكى بايانداا ئېيتىلغىنىدەك بۇ شەھەرنىڭ تارىختا توخسى ۋە چىگىللەر ياشىغان شەھەر ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەممىلا يەردە «*ḳuyas*» شەكلىدە ئالدۇق ۋە ھازىرقى ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان «چوڭ كەيگەن»، «كىچىك كەيگەن» دەريالىرىنىڭ قەدىمكى قورغاس شەھرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغانلىقىغا ئاساسەن تارىختىكى قۇياس شەھىرى ھازىرقى قورغاس خارابىسىنىڭ ئۆزى دەپ ھېسابلىدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «و – ۋاۋ» ھەرىكىسىز يېزىلغان. بىز بۇ بابتىكى ۋەزىننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، «و – ۋاۋ» ھەرپىنى ساكىنلىق قىلىپ ئالدۇق.

قُيْقا kuyqa قۇيقا؛ خام تېرە. بۇ سۆز ئەسلىدە ئاشلانمىغان تېرىنى بىلدۈرسىمۇ، بەزىدە ئاشلانغان تېرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. اُلْ قويُغْ قُيْقالادى kuykaldī ① ol koyuq —— ئۇ// قوينى سويماي تۇرۇپ، تېرىسىنى قۇيقىلىدى، يەنى ئۆتلىدى.

قِيْما kīyma قىيما. قِيْما اُكْرا kīyma ügrə —— قىيما ئۇگرە. سۈيۇقئاشنىڭ بىر خىلى، بۇنىڭ خېمىرى قۇشقاچ تىلى قىلىپ كېسىلىدۇ.

قُيْما kuyma قۇيماق. خېمىر سۈيۇق يۇغۇرۇلۇپ، قازاندىكى ياغقا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ.

ھەرقانداق بىر مەھەندىن بولقا بىلەن سوقماي، قۇيۇش يولى بىلەن ياسالغان ھاۋانچا، شامدان، بولقىغا ئوخشاش ئەسۋابلارغىمۇ «قُيْما kuyma» دېيىلىدۇ.

فَعالُو fəalu شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَياغُو tayaqu تاش ۋە چالما.

تُريغا torïqa تورغاي.

سُياغُو suyaqu بېخىر، دوكۇر. خورازنىڭ بېخىرى.

بِتيگُو bitigü تۇركىلەرنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ دۇۋىتى.//

كُليكا kəligə كۆلۈگە، قويۇق كۆلەڭگە.

قَليما kalïma بالىخانا.

اكاما əkəmə ئېكەمە. ئۇد تېپىغا كىرىدىغان بىر خىل چالغۇ ئەسۋابى.

كُشيكا kəxigə سۇس كۆلەڭگە.

بۇ بابتىكى مسالالار

يُريغا yorïqa يورغا. يُريغا اَتْ yorïqa at —— يورغا ئات.

يُليگُو yüligü چاچ چۈشۈرىدىغان ئۈستىرا. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ. ئوغۇزلار ئۈستىرىنى

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قُويُغْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇنى «koyuq» دەپ ئالدۇق.

«كَرَایْ kərəy» دەيدۇ.

اَياگُو əyəgü قوۋۇرغا، يان. ھايۋانلارنىڭ قوۋۇرغىسى، قوۋۇرغا سۆڭىكى.

فَعْلانْ fə'lan شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تَيْغانْ tayqan تايغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن://

تَيْغانْ يُكْرُكُنْ تِيلْكُو سَقْماسْ tayqan yügrügün tilkü səvməs

تايغاننىڭ يۈگۈرۈكىنى تۈلكە سۆيمەس.

يەنى تۈلكە تايغاننىڭ يۈگۈرۈكىنى ياخشى كۆرمەس. بۇ ماقال بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەيدىغان ئىككى ئالىمغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.//

كَيْكانْ kəygən كەيگەن. قۇياستىن ئىلى ۋادىسىغا ئاقىدىغان ئىككى دەريانىڭ ئېتى. ئۇنىڭ بىرى «كِچِكْ كَيْكانْ kiqik kəygən —— كىچىك كەيگەن» دېيىلىدۇ. بۇ كىچىك، يەنە بىرى «اُلُغْ كَيْكانْ uluq kəygən —— ئۇلۇغ كەيگەن» دېيىلىدۇ. بۇ چوڭدۇر①.

فَيْعَلْ fəy'əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

قِيْمَجْ: kïymaq قِيْمَجْ بُــرْكْ kīymaq bərk —— ئاق تۇتتىن ئىشلەنگەن بۆك بولۇپ، بۇنى چىگىللەر كىيىدۇ.

بَيْنَقْ baynaq يىن. ئوغۇزچە.

بُيْنَقْ boynaq بويناق. تاغنىڭ بېلى.//

بُيْنَقْ boynaq زەھەرلىك كېلەر.

قَيْغِقْ kayqïq قېيىق.

① بۇ قۇياس (قورغاس)تىن ئېلى ۋادىسىغا ئېقىپ كېلىدىغان ئىككى ئېقىن بولۇپ، ھازىرمۇ «چوڭ كېگەن»، «كىچىك كېگەن» دېيىلىدۇ.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مَيْغُقْ mayoɳuk ئىچ مايماق ئادەم، تېز يۈگۈرەلمەيدىغان ھايۋان[1].

كَيْلِكْ kəylig مايمۇن. چۆچۈپ تۇرىدىغان ياكى ياۋايىغا ئوخشاش ئىككى تەرىپىگە قاراپ ماڭىدىغان كىشىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ «كَيْلِكْ كِشِي *kəylig kixi*» دېيىلىدۇ.

بُيْمَلْ boymal: بُيْمَلْ اَتْ *boymal at* — بوينىدا ئېقى بار ئات. مۇشۇنداق قوي ۋە باشقىلارغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَيْرَمْ bəyrəm بايرام. ئوغۇزچە. مەن بۇ سۆزنى كىشىلەرنىڭ شاد ـ خۇراملىق مەنىسىدىكى «بَذْرَمْ *bəżrəm*» سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن. بايرام ـ خۇشاللىق كۈنىدۇر. چۈنكى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن مۇنداق بايرام//كۈنى بولمىغان، شۇڭا بۇ ئىسىممۇ يوق ئىدى. ئەگەر بولغان بولسا، تۈركلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنى بىلگەن بولاتتى. ئۇلار ئۆز تىلى بويىچە « ذ – ż » ھەرپىنى «ى – يا» غا ئالماشتۇرغان.

III 242

جَيْدَمْ[2] qaydam كۆرپىنىڭ ئىچىگە سېلىنىدىغان ۋە يامغۇرلۇق تىكىلىدىغان يۇپقا كىگىز.

سَيْرَمْ sayram سايرام. «اِسْبِيجابْ *ispijab* — ئىسپىجاپ» دەپمۇ ئاتىلىدىغان «بَيْضَأ *bəyza* — بەيزا» شەھىرىنىڭ ئېتى. «سَرْيَمْ *saryam*»مۇ دېيىلىدۇ.

سَيْرَمْ sayram: سَيْرَمْ سُوڤْ *sayram suv* — تېيىز سۇ، ئوشۇقتىن ئاشمىغان سۇ.//

III 243

فَعالِلْ fəalil شەكلىدە ھەرخىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بَقايَقْ[3] bak̦ayak̦ ھەرقانداق ئاچا تۇياقلىق ھايۋاننىڭ تۇيىقىنىڭ ئارىسى ياكى ئىككى تۇياقنىڭ بىر تەرىپى.

---

[1] بۇ ئىبارە ئەرەبچىدە «وَالْاَجْرَدُ مِنْ ذَواتِ الْحَوافِرِ» دەپ بېرىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى «تۈكى تاقىر ھايۋان» ياكى «توم تۇياقلىق ھايۋان» دېگەن بولىدۇ. بىز ھايۋانلارنىڭ ئىچ مايمىقى تېز يۈگۈرەلمەيدىغان بولغىنى ئۈچۈن، «تېز يۈگۈرەلمەيدىغان ھايۋان» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك كەلگەن. بىز فەتھىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلاپ «*qaydam*» دەپ ئالدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بَقايَقْ» شەكلىدە كەلگەن. بىز بۇ سۆزنى «*bak̦ayak̦*» دەپ ئالدۇق.

بَقايُقْ[1] bak̦ayuk̦ ئاتلارنىڭ تۇياق يۈرەكچىسى.

تُقِيمَقْ tok̦ïmak̦ توقماق. كىرچىنىڭ توقمىقى.

522

قَيـاجُقْ k̦ayaquk̦ تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل خۇش پۇراقلىق ئۆسۈملۈك.//مەن بۇنى زەپىرانمىكىن، دەپ گۇمان قىلىمەن.

بۇ بابتىكى مىسال

مُنْدِي mündi مىندى. اَرْ اَتِنْ يَبِيتَقْ مُنْدِي *ər atïn yapïtak̦ mündi* — ئادەم ئېتىنى ياۋىداق مىندى، يەنى ئاتقا كىگىزمۇ سالماي، ئېگەرمۇ توقۇماي مىندى.//

244 III

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بَقايُقْ» شەكلىدە كەلگەن. بىز بۇ سۆزنى «*bak̦ayuk̦*» دەپ ئالدۇق.

بەش هەرپلكلەر بابلرى

فَعَلْعَلْ fəəl'əl شەكلىدە هەر خىل هەربكلىك سۆزلەر بابى

قَيرْلِغْ kˌayïrlïoq: قَيرْلِغْ يِرْ kˌayïrlïoq yˌər —— پورپاك يەر.

قُيَسْــلِغْ kˌuyaslïoq قۇياسلىق. قُيَسْــلِغْ اَرْ kˌuyaslïoq ər —— قۇياسلىق ئادەم، قۇياس شەھىردىن بولغان ئادەم.

تُيَغْلِغْ tuyaoqlïoq تۇياقلىق. تُيَغْلِغْ يِلْقِي tuyaoqlïoq yïlkï —— تۇياقلىق هايۋان.

قُيُغْلُغْ kˌoyuoqluoq قويۇقلۇق. سۈيۈق نەرسىلەردىكى قويۇقلۇق.

ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق سۆزلەر

سَنْدُواجْ sanduwaq بۆلبۈل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سَنْداً قَجَرْ سُنْدِلاجْ — səndən kˌaqar sundïlaq

مَنْدا تِنَرْ قَرْغِلاجْ — məndə tïnar kˌarqïlaq

تَتْلِغْ اُتَرْ سَنْدُواجْ — tatlïoq ɵtər sanduwaq

اَرْكَكْ تِشِي اُجْرَشُورْ — ərkək tïxi uqraxur

[سەندىن قاچار سۈڭگۈلۈگۈچ،

مەندە تىنار قارلىغاچ،

تاتلىق سايرار بۆلبۈل،

ئەركەك چىشى ئۇچرىشار.]

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

246 III

يازبىلەن قىشنىڭ مۇنازىرىسىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ياز قىشقا ئېيتىدۇ، سەندىن سۈڭگۈلۈگۈچ قاچىدۇ، مەندە بولسا، قارلىغاچلار يايرايدۇ؛ بۈلبۈللار نەغمە قىلىدۇ، ئەركەك بىلەن چىشى قوشۇلىدۇ.

بُلْغَيُقْ buloqayuk بۈلغانغان. بُلْغَيُقْ سُوفْ buloqayuk suv —— بۈلغانغان سۇ.//

سَــرْقَيِقْ sarkˌayïk كۆشەيدىغان هايۋانلارنىڭ توققۇز تونلۇقى. بۇ سۆز «ن – n» ھەرپى بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «مِيزابٌ، مِنْــزابٌ؛ مِيشارٌ، مِنْشــارٌ» دېگەنگە ئوخشاش.

قُدُوجَقْ kˌudruqak[1] قۇيۇمچاق، تۇغۇر.

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

بَيْبَيُقْ baybayuk يېقىملىق سايرايدىغان بىر قۇش. دەرەخ شاخلىرىغا زەمبىلگە ئوخشاش ساڭگىلىتىپ ئۇۋا تىزىدۇ.

بۇ بابتكى ئالتە ھەرپلىكلەر

بُيُنْدُرُقْ boyunduruk بويۇنتۇرۇق. بۇ ياغاچتىن ياسىلىپ، ئىككى ئۆكۈزنىڭ بويىنغا ئېسىلىدۇ.//

247 III

مُيَنْجِلِقْ muyanqïlïk ئارىچىلىق، سالاچىلىق. ئىككى ئادەم ئارىسىدىكى سالاچىلىق. سَنْ مُيَنْجِلِقْ قِلْ sən muyanqïlïk kˌïl —— سەن بىزگە ئارىچىلىق قىل. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ساۋاب» مەنىسىدىكى «مُيانْ muyan —— بۇيان» دۇر.

248 III
523

مەنقۇس بۆلۈمىدىكى ئىسىملار تۈگىدى.//

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «قُدُوجَقْ» شەكلىدە كەلگەن، بۇ، بۇ يەردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بېسىم ئاتالاي بۇ سۆزنىڭ «قُدْرُجَقْ kˌudruqakˌ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن، بىز بۇ پىكىرنى توغرا تاپتۇق ۋە ترانسكرىپسىيىسىنى «kˌudruqakˌ» دەپ ئالدۇق.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

مەنقۇس پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

كِيجْتِ kəqti كېچىكتى. اَرْ كِيْجتِ *ər kəqti* — ئادەم (ئىشتا) كېچىكتى (كِيجارْ - كِيجماكْ *kəqar - kəqmak*).

بُورْدِ burdi پۈرىدى، پۈراق چىقاردى؛ ھور چىقتى. يِپارْ بُورْدِ *yipar burdi* — ئىپار پۈرىدى. سُوڤْ بُورْدِ *suv burdi* — سۇدىن ھور چىقتى، يەنى سۇنىڭ ھورى كۆتۈرۈلدى. ھەرقانداق نەرسىدىن خۇش پۈراق چىقىش ۋە ھور كۆتۈرۈلۈشكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُرارْ - بُرْماقْ *burar - burmak*).//

بِيرْدِ bərdi بەردى. اُلْ مَنكا يَرْماقْ بِيرْدِ *ol maŋa yarmak bərdi* — ئۇ ماڭا يارماق (پۇل) بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِيرُرْ - بِيرْماكْ *bərür - bərmak*).

تارْدِ tardi تاراتتى ~ تارقاتتى. بَكْ سُوسِنْ تارْدِ *bəg süsin tardi* — بەگ ئەسكەرلىرىنى تاراتتى. بىر ئادەم ھەرقانداق بىر نەرسىنى تارقاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تارارْ - تارْماقْ *tarar - tarmak*).

تُورْدِ turdi تۇردى، قوپتى. اَرْ يُقارُو تُورْدِ *ər yokaru turdi* — ئادەم ئۆرە تۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُورُرْ - تُورْماقْ *turur - turmak*).

تُورُرْ turur تۇر ~ دۇر. ئۆتكەن زامان شەكلى ۋە مەستىرى بولمىغان كەلگۈسى زامان

پېئىللى. بۇ ئەرەبچىدىكى «يَدَعُ» ۋە «يَذَرُ» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش. بۇ سۆز بىر نەرسە توغرىسىدا سۆزلىنىۋاتقان چاغدا، ئۇنىڭ ئۆز ئورنىدا تۇرغانلىقىنى ۋە بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «اُلْ اَڤدا تُرُورْ *ol əvdə turur* »//دېگەن ئىبارە «ئۇ ئۆيدىدۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «ئۆرە تۇردى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ. يەنە «اَرْ سُكَلْ تُرُورْ *ər səkəl turur*» دېگەن ئىبارە «ئادەم ئاغرىقتۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «ئۆرە تۇردى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ.

تُورْدِ turdi ئورۇقلىدى. اَتْ تُورْدِ *at turdi* — ئات ئورۇقلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُورارْ - تُورْماقْ *turar - turmak*).

تِيرْدِ tərdi تەردى، يىغدى. اُلْ تَڤارْ تِيرْدِ *ol tavar tərdi* — ئۇ مال يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تِيرارْ - تِيرْماكْ *tərar - tərmak*).

سارْدِ sərdi: اُلْ اَنِ سارْدِ *ol anï sərdi* — ئۇ ئۇنى كايىدى، يەنى قوپال سۆزلەر بىلەن جېمىلىدى (سَرارْ - سَرْماكتْ[1] *sərar - sərmak*).//

سُرْدِ sordi شوردى؛ سوردى. كَنْجْ سُوتْ سُورْدِ *kənq süt sordi* — بالا سۈت شوردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ سُوزْ سُرْدِ *ər səz sordi* — ئادەم سۆز (خەۋەر) سوردى. اَرْ يِتُكْ سُرْدِ *ər yitük sordi* — ئادەم يېتەكەن نەرسىنى سوراشتۇردى. بۇ ئىككى سۆز ئوغۇزچە (سُرارْ - سُرْماقْ *sorar - sormak*).

قارْدِ kardi قاقىدى، كۆۋرىدى. اَرْ سُڤْقا قارْدِ *ər suvka kardi* — ئادەم سۇغا قاقىدى.// سُوڤْ اَرِقْتِنْ قارْدِ *suv arïktïn kardi* — سۇ ئېرىقتىن كۆۋرىدى، يەنى قىشتا ئېرىقتىن سۇ تاشتى. بۇ سۆز سۇ ۋە قارلارنىڭ توڭلىشى بىلەن ئېرىقتىكى سۇنىڭ مۇز ئۈستىگە چىقىپ تېشىپ كېتىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ (قَرارْ - قَرْماقْ *karar - karmak*).

[1] يازما نۇسخىنىڭ مۇشۇ جايىدا بۇ سۆزنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق - *q*»غا ئۆزگەرتىلگەن. يازما نۇسخا 285 - بەتتە بۇ سۆز يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە مىسال قىلىنىپ، مەستىرى «ك - *k*» بىلەن بېرىلگەن. يازما نۇسخا 330 - بەتتىكى مەجھۇل دەرىجىسىنىڭ مەستىرى «ق - *q*» بىلەن بېرىلگەن. بىز گەرچە بۇ كېيىنكىسىنى ئۆزگەرتمىگەن بولساقمۇ، يازما نۇسخا 285 - بەتتىكى قائىدىدە بېرىلگەن شەكلىنى توغرا دەپ ھېسابلىدۇق. شۇڭا، بۇ يەردىكى «ق - *q*» غا ئۆزگەرتىلىشىنى خاتا دەپ تونۇپ، مەستىرىنى «ك - *k*» بىلەن ئالدۇق.

تُوزْدِي tɵzdi ئېچىرقىدى. اَرْ تُمْلُغْقا تُـوزْدِي *ər tumluoqka tɵzdi* — ئادەم سوغۇقتىن ئېچىرقىدى. قىپچاقچە (تُوزارْ – تُوزْماكْ *tɵzar - tɵzmak*).

سِيزْدِي sizdi سىزدى، ئېرىدى؛ كۆرۈندى. ياغْ سِيزْدِي *yaoq sizdi* — ياغ ئېرىدى. اُلْمَاذَنْ سُوفْ سِيزْدِي *olmażin suv sizdi* — كۆپ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن سۇ سىزدى. كُونْ سِيزْدِي *kün sizdi* — كۈن سۈزۈلۈپ چىقتى. بۇ، كۈننىڭ شەرقتىن ئاستا ـ ئاستا كۆرۈنۈشكە باشلىشىدۇر (سِيزارْ – سِيزْماقْ *sizar – sizmak*).

قِيشْدِي kɨixdi قايدى، قىيسايدى، ئەگىلدى. اَرْ يُولْـدَنْ قِيشْـدِي *ər yoldan kɨixdi* — ئادەم يولدىن قايدى، ئەگىلدى. كۈن قىيسايىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِيشَـارْ – قِيشْماقْ *kɨixar - kɨixmak*).

تُوغْدِي tuoqdi تۇغدى، چىقتى. كۆتۈرۈلدى، ئۆرلىدى. تُوغْ تُوغْـدِي *toq tuoqdi* — توزان كۆتۈرۈلدى (تُوغارْ – تُوغْماقْ *tuoqar - tuoqmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَغْدِي قِزِلْ بَيْراقْ	*aoqdi kɨizil bayrak*
تُوغْدِي قَرا تُبْراقْ	*tuoqdi kara toprak*
يَتْشُو كَلِبْ اُغْراقْ	*yətxü kəlip ooqrak*
تُقْشِبْ اَنِنْ كِيجْتِمِزْ //	*tokxip anin kəqtimiz*

[قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى،
قارا چاڭ ـ توزان ئۆرلىدى،
ئوغراقلار يېتىشىپ كېلىپ (قوشۇلدى)،
ئۇرۇش قىلىپ شۇنىڭ بىلەن كېچىكتۇق.]

مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن قىزىل بايراق كۆتۈرۈلدى، قارا چاڭ ـ توزان ئۆرلىدى؛ ئوغراقنىڭ ئاتلىقلىرى بىزگە يېتىپ كېلىپ قوشۇلدى، بىز بىرلىكتە ئۇرۇشتۇق، شۇنىڭ ئۈچۈن كېچىكتۇق.

اِيقْـدِي əvdi ئالدىرىدى. اَرْ اِيقْـدِي *ər əvdi* — ئادەم ئالدىرىدى (اِيقَـارْ – اِيقْمَـاكْ *əvar - əvmak*).

قُوقْدِي kovdi قوغلىدى. اَرْ اَتِـنْ قُوقْـدِي *ər atin kovdi* — ئادەم ئېتىنى قوغلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى قوغلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جِيقْـدِي qikdi نەم تارتىدى. تُـونْ جِيقْـدِي *ton qikdi* — تون نەم تارتتى. ھەرقانداق نەرسە يەردىن نەم تارتىپ//قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِيقَارْ – جِيقْماقْ *qikar - qikmak*).

قُوقْدِي kokdi قوقىدى؛ تىندى، بېسىلدى. اَتْ قُوقْـدِي *ət kokdi* — گۆش قوقىدى، يەنى گۆشتىن كۆيگەن پۈراق كۆتۈرۈلدى. چىراغ ئۆچۈرۈلگەندىن كېيىن ئىسى قوقىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. سُوفْ قُوقْـدِي *suv kokdi* — (سەل پەسەيگەندىن كېيىن) سۇ تىندى. سِـيشْ قُوقْـدِي *sɨix kokdi* — ئىشىق بېسىلدى (قُوقارْ – قُوقْماقْ *kokar - kokmak*).

تُوكْدِي tɵgdi سوقتى. اَرْ تُوزْ تُوكْدِي *ər tuz tɵgdi* — ئادەم تۇز سوقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُوكارْ – تُوكْماكْ *tɵgar - tɵgmak*).//

سُوكْدِي sɵkdi سۆكتى، تىللىدى. اُلْ اَنِ سُـوكْدِي *ol ani sɵkdi* — ئۇ ئۇنى سۆكتى (سُوكارْ – سُوكْماكْ *sɵkar - sɵkmak*).

تانْدِي tandi تاندى. اُلْ اَلِمْنِ تانْـدِي *ol alimni tandi* — ئۇ قەرز ۋە باشقا نەرسىلەردىن تاندى. ھەرقانداق بىر نەرسىدىن تانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تانَرْ – تانْماقْ *tanar - tanmak*).//

تُونْدِي tɵndi قايتتى. اُلْ اَفِنكَا تُونْـدِي *ol əviŋə tɵndi* — ئۇ ئۆيگە قايتتى. ئوغۇزچە (تُونارْ – تُونْماكْ *tɵnar - tɵnmak*).

قانْدِي kandi قاندى. اُلْ سُوفْ دِنْ قانْدِي *ol suvdin kandi* — ئۇ سۇغا قاندى (قانَرْ – قانْماقْ *kanar - kanmak*).

قُونْدِي kondi قوندى. قُـشْ قُونْـدِي *kux kondi* — قۇش (بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە) قوندى. بُـذُنْ قُونْـدِي *bożun kondi* — قەبىلە (كۆچكەندىن كېيىن) قوندى (قُونارْ – قُونْماقْ *konar - konmak*).

بۇ بابتىكى مسىللار

يِيرْدِي yərdi يىرگەندى. اَرْ اَشِغْ يِيرْدِي *ər axiq yərdi* — ئادەم تاماقتىن يىرگەندى.

يِـيرْدِي yərdi تىللىدى، ھاقارەتلىدى. اُلْ اَرِكْ يِـيرْدِي *ol arig yərdi* — ئۇ ئادەمنى

تىللىدى. ئوغۇزچە (يِيرارْ – يِيرْماكْ yərər - yərmək).//

يُورْدي yərdi يەشتى. اُراغُتْ اُغْلِنْ بَشِكْتِنْ يُورْدي uraqut oqlïn bəxiktin yərdi — خوتۇن بالىسىنى بۆشۈكتىن يەشتى. ھەرقانداق نەرسە باغلاقتىن يېشىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُورارْ – يُورْماك yərər - yərmək).

يِيلْدي yəldi يېيىلدى. اَشْ يِيلْدي ax yəldi — ئاش يېيىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِيلُورْ – يِيلْماكْ yəlür - yəlmək).

بۇ باب يالغۇز ئىككى ھەرپلىكمۇ ئەمەس، ئۈچ ھەرپلىكمۇ ئەمەس. بىز بۇلارنى ئىككى ھەرپلىكلەرگە قوشۇپ قويدۇق. چۈنكى، ئۇنىڭ تەلەپپۇزى قىسقىراق ۋە چىرايلىقراق. بۇ سۆزلەر ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغاندا، ئىككى ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ، تۈركىي ھەرپ بىلەن يېزىلغاندا يۇقىرىدا كۆرگىنىڭدەك ھەرپى لىن قوشۇلىدۇ.

فَعَلْدي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

بُيُرْدي buyurdï بۇيرۇدى. اُلْ اَنكَرْ اَيْلا بُيُرْدي ol aŋar əylə buyurdï — ئۇ ئۇنىڭغا شۇنداق بۇيرۇدى// (بُيُرُرْ – بُيُرْماقْ buyurur - buyurmak).

III 257

باقِرْدي bak̦ïrdï ۋارقىرىدى ~ بوقىرىدى. تَڤىَ باقِرْدي təvə bak̦ïrdï — تۆگە بوقىرىدى. ئوغۇزچە (باقِرارْ – باقِرْماقْ bak̦ïrar - bak̦ïrmak).

تاتُرْدي taturdï تېتىتتى. اُلْ مَنكا اَشْ تاتُرْدي ol maŋa ax taturdï — ئۇ ماڭا ئاش تېتىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تاتُرُرْ – تاتُرْماقْ taturur - taturmak).

تِيتُرْدي tətürdi دېدۈردى ~ دېگۈزدى. اُلْ اَنْدَغْ تِيتُرْدي ol andaq tətürdi — ئۇ ئاشۇنداق دېگۈزدى (تِيتُرُرْ – تِيتُرْماكْ tətürür - tətürmək).

526

تُوزَرْدي tozardï توزدى ~ توزۇدى. تُوزْ//تُوزَرْدي toz tozardï — توزان توزۇدى (تُوزارْ – تُوزْماقْ[1] tozarur - tozarmak).

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى يازما نۇسخىدا «تُوزْار – تُوزْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن، توغرىسى «تُوزارُرْ – تُوزارْماقْ tozarur - tozarmak» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

ساتُرْدي saturdï ساناتتى. اُلْ اَنكَرْ قُوىْ ساتُرْدي// ol aŋar k̦oy saturdï — ئۇ ئۇنىڭغا قوي ساناتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (ساتُرُرْ – ساتُرْماقْ saturur - saturmak).

سِيتُرْدي sïturdï سۇندۇرتتى. اُلْ اُتُنكْ سِيتُرْدي ol otuŋ sïturdï — ئۇ ئوتۇن سۇندۇرتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِيتُرُرْ – سِيتُرْماقْ sïturur - sïturmak).

قِيجُرْدي k̦ïqurdï قارىلىدى، قىتىغۇرلۇق قىلدى. اُلْ اَنكَرْ قِيجُرْدي ol aŋar k̦ïqurdï — ئۇ ئۇنىڭغا قىتىغۇرلۇق قىلدى. ئۇنىڭ بېشىغا كەلگەن غەم ـ قايغۇدىن خۇشاللاندى (قِيجُرارْ – قِيجُرْماقْ k̦ïqurar - k̦ïqurmak).

كُوتُّرْدي küttürdi كۈتتۈردى، باقتۇردى ~ باققۇزدى. اُلْ اَنكَرْ قُوىْ كُوتُّرْدي ol aŋar k̦oy küttürdi — ئۇ ئۇنىڭغا قوي باقتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُوتُّرُرْ – كُوتُّرْماكْ küttürür - küttürmək).

كِيتَرْدي kətərdi كەتتۈردى ~ كەتكۈزدى؛ ئېلىۋەتتى. اُلْ تاشِغْ يُولْدَنْ كِيتَرْدي ol taxïq yoldan kətərdi — ئۇ تاشنى يولدىن ئېلىۋەتتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى ئۆز ئورنىدىن يۆتكىۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كِيتَرُرْ – كِيتَرْماكْ kətərür - kətərmək).//

259 III

كِيجُرْدي kəqürdi كېچىكتۈردى. اُلْ اِيشِغْ كِيجُرْدي ol ïxïq kəqürdi — ئۇ ئىشنى كېچىكتۈردى (كِيجُرُرْ – كِيجُرْماكْ kəqürür - kəqürmək).

كُيْتُرْدي[1] kəytürdi كۆيدۈردى. اَرْ اُتُنكْ كُيْتُرْدي ər otuŋ kəytürdi — ئادەم ئوتۇن كۆيدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُيْرُرْ – كُيُرْماكْ kəyrür - kəyürmək).

تَيِشْدي tayïxdï تېيىلىشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا تَيِشْدي ol anïŋ birlə tayïxdï — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن تېيىلىشىپ باقتى (تَيِشُورْ – تَيِشْماقْ tayïxur - tayïxmak).

سُيُشْدي soyuxdï سويۇشتى. اُلْ مَنكا تَرِي سُيُشْدي ol maŋa təri soyuxdï — ئۇ ماڭا قوينىڭ تېرىسىنى سويۇشۇپ بەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. دەرەخنىڭ قوۋزىقىنى ۋە تۇخۇمنىڭ شاكىلىنى سويۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُيُشُورْ – سُيُشْماقْ soyuxur - soyuxmak).//

260 III

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى بىلەن مەستىرىگە قارىغاندا، ئۆتكەن زامان شەكلى بۇ يەردىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «كُيُرْدي kəyürdi» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

قَيِشْدِي kayïxdï كۆيۈنۈشتى، غەمخورلۇق قىلىشتى. ئُالارْ اِكّـِي بِـيرْ بِيرْكـا قَيِشْـدِي *olar ikki bir birgə kayïxdï* — ئۇلار ئىككىسى بىر - بىرىگە كۆيۈنۈشتى، غەمخورلۇق قىلىشتى (قَيِشُـورْ- قَيِشْـماقْ *kayïxur - kayïxmak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

نَلُكْ اَنكَرْ بِلِشْتِمْ *nəlük aŋar bilixtim*

قُحْشُبْ تَقِي قَقُشْتُمْ *kuqxup takï kavuxtum*

تُزُنْلُكِنْ قَيِشْتِمْ *tüzünlükin kayïxtïm*

اَلْقْتِ مَنِكْ يايِمي *alktï mənin yayïmï*

[نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇم،

قۇچاقلىشىپ قوۋۇشتۇم،

كۆڭلى تۈزلۈك قىلىپ كۆيۈندۈم،

مېنىڭ يېزىمنى بىكار ئۆتكۈزۈۋەتتى.] //

ئۆزىگە خيانەت قىلغان بىر كىشىنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ؛ نېمىشقا ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇم، نېمىشقا قۇچاقلىشىپ، ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولدۇم، تۈز كۆڭۈللۈك بىلەن غەمخورلۇق قىلدىم، ئۇ مېنىڭ يېزىمنى بىكار ئۆتكۈزۈۋەتتى.

قُيُشْدِي kuyuxdï قۇيۇشتى. اُلْ اَنكَرْ سُوقْ قُيُشْدِي *ol aŋar suv kuyuxdï* — ئۇ ئۇنىڭغا سۇ قۇيۇشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُيُشُورْ - قُيُشْماقْ *kuyuxur - kuyuxmak*).

قِيِشْـدِي kïyïxdï قىيىشتى. اُلْ مَنكـا يِغـاجْ قِيِشْـدِي *ol maŋa yïqaq kïyïxdï* — ئۇ ماڭا ياغاچ قىيىشتى.//بەسلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قِيِشُـورْ - قِيِشْـماقْ *kïyïxur - kïyïxmak*).

مَيِشْدِي mayïxdï لاپچايدى، يېپىشتى. اَرْ يِرْكـا مَيِشْـدِي *ər yərgə mayïxdï* — ئادەم (سۈسلۇق ۋە ھۆرۈنلۇقىدىن) يەرگە لاپچايدى، يېپىشتى (مَيِشُـورْ - مَيِشْـماقْ *mayïxur - mayïxmak*). بۇ بىر ئىشقا بۇيرۇلغاندا، ئۇ ئىشقا ئونىماسلىقتۇر.

يَمَشْدِي yamaxdï: «مَيِشْدِي *mayïxdï*» سۆزىنىڭ يەنە بىر خىل تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، بۇنىڭدا ھەرپ//ئالماشقان (يَماشُورْ - يَمَشْماقْ *yamaxur - yamaxmak*).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سُـــيُقْتِي soyuqtï تالاندى. اَرْ سُـــيُقْتِي *ər soyuqtï* — ئادەم تالاندى (سُيُقارْ - سُيُقْماقْ *soyuqar - soyuqmak*).

سَيِقْتِي sayïqtï سايلاشتى. يِرْ سَيِقْتِي *yər sayïqtï* — يەر سايلاشتى، يەنى سايغا ئايلاندى (سَيِقارْ - سَيِقْماقْ *sayïqar - sayïqmak*).

سُـــيُلْدِي soyuldï سويۇلدى؛ ئايرىلدى، تارقالدى؛ يېشىلدى. بُلُـــتْ سُـــيُلْدِي *bulut soyuldï* — بۇلۇت تارقالدى. قُويْ تَرِيسِي سُـــيُلْدِي *qoy tərisi soyuldï* — قوي تېرىسى سويۇلدى. اَرْدِنْ تُونْ سُـــيُلْدِي *ərdin ton soyuldï* — ئادەمدىن تون يېشىۋېلىندى (سُيُلُورْ - سُيُلْماقْ *soyulur- soyulmak*).

قُيُلْـــدِي qoyuldï قويۇلدى. قويۇقلاشتى. يُغـــرت قُيُلْـــدِي *yoqurt qoyuldï* — قېتىق قويۇلدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە قويۇلۇپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيُلُورْ - قُيُلْماقْ *qoyulur - qoyulmak*).

قِيِلْدِي qïyïldï قىيىلدى، ئۆتتى؛ كېسىلدى، ياندى.//كُونْ قِيِلْـــدِي *kün kïyïldï* — كۈن قىيىلدى. اُوذْ قِيِلْـــدِي *öz kïyïldï* — ۋاقىت ئۆتتى. يِغـــاجْ قِيِلْـــدِي *yïqaq kïyïldï* — ياغاچ قىيىلدى. سُوزْ قِيِلْدِي *söz kïyïldï* — سۆز (ۋەدە)دىن يېنىۋېلىندى (قِيِلُورْ - قِيِلْماقْ *kïyïlur - kïyïlmak*).

مَيِلْدِي mayïldï بۇزۇلدى. قـاغُونْ مَيِلْـدِي *qaqun mayïldï* — قوغۇن بۇزۇلدى، يەنى سۇلۇق قوغۇن بۇزۇلدى. قوغۇن ئۇزۇن تۇرۇپ قېلىپ شالاقلاپ كەتسە شۇنداق بولىدۇ. باشقا مېۋىلەر بۇزۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (مَيْلُـورْ - مَيِلْمـاقْ *maylur - mayïlmak*).

تَيْنْـدِي tayandï تايانىدى. اُلْ مَنكـا تَيْنْـدِي *ol maŋa tayandï* — ئۇ ماڭا تايانىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىگە تايانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَيْنُـورْ - تَيْنْمـاقْ *tayanur - tayanmak*).

قَيْنَدِي① qaynadï قاينىدى. اَشِجْ قَيْنَدِي *axiq qaynadï*—قازان قاينىدى. باشقىلاردىمۇ

① بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى يازما نۇسخىدا «قَيْنَدِى» شەكلىدە كەلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىنىڭ «قَيْنَـارْ - قَيْنَـاقْ *qaynar - qaynamak*» شەكلىدە كەلگەنلىكىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇنىڭ ترانسكرىپسىيەسىنى «*qaynadï*» دەپ ئالدۇق.

شۇنداق (قَيْنارْ – قَيْنَماقْ kaynar - kaynamak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَيْنارْ اُكُزْ كَجِكْ سِزْ بُلْماسْ kaynar өgüz kəqiksiz bolmas

قاياناپ ـ تېشىپ تۇرغان دەريا كېچىكسىز بولماس.

بۇ ماقال تەشۋىشلىك ۋە قايغۇلۇق ئىشقا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ، يەنى ئۇنىڭمۇ

بىر چىقىش يولى بولىدۇ، دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

قُيُنْدِي kuyundï قۇيۇندى، قۇيۇۋالدى. اُلْ اُوزُنكا سُوفْ قُيُنْدِي ol өzüŋə suv kuyundï —

ئۇ ئۆزىگە سۇ قۇيۇۋالدى// (قُيُنُورْ – قُيُنْماقْ kuyunur - kuyunmak).

528

بۇ بابتىكى مسياللار

يَيِقْتِي yayïktï يازلاشتى، يازغا ئۆرۈلدى. اُوذْ يَيِقْتِي öż yayïktï — ۋاقىت يازلاشتى، يەنى

باھار بولدى (يَيِقارْ – يَيِقْماقْ yayïkar - yayïkmak).

يَيِلْدِي yayïldï ئېغاڭلىدى ~ ئىرغاڭلىدى؛ يېيىلدى، تارقالدى// يِغاجْ يَيِلْدِي

yayïldï yïqaq — دەرەخ ئىرغاڭلىدى، يەنى دەرەخ شامال چىققانلىقتىن ۋە

شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەردىن ئىرغاڭلىدى. ھەرقانداق نەرسە ئىرغاڭلىسىمۇ

شۇنداق دېيىلىدۇ. يَيِلْدِي سُو yayïldï sü — قوشۇن يېيىلدى، يەنى تارقالدى،

باشقىلاردەك شۇنداق. «ذ – ż» بىلەن «يَذِلْدِي yażïldï » دەپمۇ ئېيتىلىدۇ

(يَيِلُورْ – يَيِلْماقْ yayïlur - yayïlmak).

بۇ بابتىكى ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان پېئىللار شەكىلدە تۆت

ھەرپلىكتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۈچ ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «اُلْ قُويُغْ باتُرْدِي

ol qoyuq baturdï — ئۇ قويىنى باغلاتتى»، «ساتُرْدِي saturdï — ساناتتى»

دېگەندەك. باشقىلاردەك شۇنداق.

فَعْلَدِي fə'ləldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى

266 III

تَيْتُرْدِي tayturdï تايدۇردى. اُلْ اَنِ سُفْقا تَيْتُرْدِي ol anï suvqa tayturdï — ئۇ ئۇنى سۇغا

تايدۇردى، يەنى// تېيىلدۇردى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (تَيِتُرْ – تَيِتْماقْ[1]

tayïtur - tayïtmak).

تُيْتُرْدِي tuyturdï تۇيدۇردى ~ بىلدۇردى. اُلْ مَنكا سُوزْ تُيْتُرْدِي ol maŋa sөz tuyturdï —

ئۇ ماڭا سۆز تۇيدۇرۇپ قويدى، يەنى بىلدۈرۈپ قويدى (تُيْتُرُرْ – تُيْتُرْماقْ

tuyturur - tuyturmak).

قَيْتُرْدِي kaytturdï ھېسداشلىق قىلدۇردى، كۆيۈنىدۈردى. اُلْ اَنكَرْ قَيْتُرْدِي ol aŋar kaytturdï —

ئۇ ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلدۇردى، يەنى ئۇ ئۇنى قېرىنداشىغا يارەم بەرگۈزۈپ

267 III

غەمخورلۇق قىلدۇردى (قَيْتُرُرْ – قَيْتُرْماقْ kaytturur - kaytturmak).//

قَيْتَرْدِي kaytardï قايتۇردى. اُلْ اَتِغْ قَيْتَرْدِي ol atïq kaytardï — ئۇ ئاتنى (ئۆز يولىدىن)

قايتۇردى (قَيْتَرُرْ – قَيْتَرْماقْ kaytarur - kaytarmak). بۇ ئوغۇزلارنىڭ سۆزى،

تۈركىلەر بۇنى «قَتَرْدِي katardï » دەيدۇ.

قُيْتُرْدِي kuyturdï قۇيدۇردى. اُلْ مَنِكْ اَلِكْكا سُوفْ قُيْتُرْدِي

ol mənïŋ ɜlikkə suv kuyturdï — ئۇ مېنىڭ قولۇمغا سۇ قۇيدۇردى (قُيْتُرُرْ –

قُيْتُرْماقْ kuyturur - kuyturmak).

قِيْتُرْدِي kïyturdï قىيدۇردى. اُلْ اَنكَرْ قَمِشْ قِيْتُرْدِي ol aŋar kamïx kïyturdï —

ئۇ ئۇنىڭغا قومۇش قىيدۇردى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (قِيْتُرُرْ – قِيْتُرْماقْ

kïyturur - kïyturmak).

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرى «تَيِتُرْ – تَيِتْماقْ» شەكلىدە بېرىلگەن. ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئالغاندا «تَيْتُرُرْ – تَيْتُرْماقْ» بولۇشى لازىم ئىدى، بۇ دەۋرده بەزى پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى ئىككى خىل يول بىلەن ياسالغىنىدىن قارىغاندا، بۇ يەردە يەنىلا شۇ مەنىدە مەجبۇرىي دەرىجىنى ئىپادىلەيدىغان «تَيِتِّي» (يازما نۇسخا 427 ـ بەت) شەكلىنىڭ كەلگۈسى زامانى ۋە مەستىرى بېرىلىپ قالغان بولسا كېرەك. بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

كُيْتُـــرْدِ kөytürdi كۆيدۈرتتى ~ كۆيدۈرگـۈزدى. اُلْ اَنِـــكْ تُـــونِنْ كُيْتُـــرْدِ *ol anin tonin kөytürdi* — ئـۇ ئـۇنىڭ تونىنـى (كـيـيـمـنـى) كۆيـدۈرتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُيْتُـــرُرْ – كُيْتُرْمـــاكْ *kөytürür - kөytürmәk*). بۇ سۆز چىرايلىق ئەمەس.

سَيْغِرْدِ sayoqirdi سايلاشقىلى تۇردى، سايلىشاي دەپ قالدى.// يِرْ سَيْغِرْدِ *yәr sayoqirdi* — // يەر سايلاشقىلى تۇردى (سَيْغِرارْ – سَيْغِرْماقْ *sayoqirar - sayoqirmaq*).

قَيْغُـــرْدِ kayoqurdi قايغـۇردى. اَرْ قَيْغُـــرْدِ *ər kayoqurdi* — ئـادەم قايغـۇردى. بـۇ سـۆز «ذ – ز» بىلەنمـۇ تەلەپپـۇز قىلىنىـدۇ (قَيْغُـــرارْ – قَيْغُرْمـــاقْ *kayoqurar - kayoqurmaq*).

بُيْمَشْدِ buymaxdi چىگىچلەشتى، ئارىلاشتى. ايشْ قَمُغْ بُيْمَشْدِ *ix kamuoq buymaxdi* — ئىش پۈتۈنلەي چىگىچلەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُيْمَشُـــورْ – بُيْمَشْـــاقْ *buymaxur - buymaxmaq*).

سَيْرَشْدِ sayraxdi سايراشتى؛ ئاغزىغا كەلگەننى سۆزلەشتى. اُلارْ تَلِـــمْ سَيْرَشْـــدِ لارْ *olar tәlim sayraxdilar kuxlar sayraxdi* — ئۇلار ئاغزىغا كەلگەننى سۆزلەشتى. قُـــشْ لارْ يَرُقْ يُلْدُزْ تُغَرْدا / اُذْنُو كَلِبْ بَقَرْمَنْ // ساتُولَيُو سَيْرَشِبْ تَتْلِغْ اُونُن قُشْ اُتارْ

yaruk yulduz tuoqarda
oznu kәlip bakarmәn
satulayu sayraxip
tatliq ünün kux өtar

[يورۇق يۇلتۇز تۇغار ۋاقتىدا،
ئويغىنىپ كېلىپ قارايمەن؛
چۈرۈلدىشىپ سايرىشىپ،
قۇش تاتلىق ئۇن بىلەن ئۇنلەيدۇ.]

يـورۇق يۇلتـۇز تـۇغار ۋاقتىـدا، ئۇيقـۇدىن ئـويغىنىـپ دەرەخلەرگـە قارايمـەن، قۇشـلارنىڭ يېقىملـىـق ئـاۋازلار بىلـەن چۈرۈقلىشـىپ سـايرىغان ئـاۋازلىرىنى ئاڭلايمەن (سَيْرَشُورْ – سَيْرَشْماقْ *sayraxur - sayraxmaq*).

قَيِرِشْدِ [1] kayrïxdi قايرىشتى. اُلارْ اِكّي بُيُونْ قَيِرِشْدِ *olar ikki boyun kayrixdi* — ئۇلار ئىككىيلەن بويۇن قايرىشىپ باقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَيِرِشُـــورْ – قَيِرِشْماقْ *kayrixur - kayrixmaq*).

قُيُلُشْـــدِ kuyluxdï قۇيۇلـدى. تاغْـــدِنْ سُـــوقْ لارْ قَمُـــغْ قُيُلُشْـــدِ *taoqdin suvlar kamuoq kuyluxdi* — تاغدىن سۇلار قۇيۇلدى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە قۇيۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيُلُشُورْ – قُيُلُشْماقْ *kuyluxur - kuyluxmaq*).

قُيُلُشْـــدِ koyluxdï قويۇلـدى. سُـــوتْ لارْ قُيُلُشْـــدِ *sütlәr koyluxdi* — سۈتلەر قويۇلدى. باشقا سۇيۇق نەرسىلەر قويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيُلُشُورْ – قُيُلُشْماقْ *koyluxur - koyluxmaq*).

قَيِتِشْـــدِ kaytïxdï قايتىشتى. اُلارْ اِكّـــي قَيِتِشْـــدِ *olar ikki kaytixdi* — ئۇلار ئىككىسى قايتىشتى، يەنى بىر ـ بىرىنىڭ ئارقىسىدىن كېتىشتى (قَيِتِشُـــورْ – قَيِتِشْماقْ *kaytixur - kaytixmaq*).

تُيْسُـــقْدِ tuysukdï تۇيۇقسـدى، تۇيـۇپ قالـدى. اَرْ تُيْسُـــقْدِ *ər tuysukdi* — ئـادەم تۇيۇقسىدى، يەنى ئۆزىگە قىلىنغان ھىيلە ـ مىكىرنى تۇيـۇپ قالـدى (تُيْسُـــقارْ – تُيْسُقْماقْ *tuysukar - tuysukmaq*).//

كِيجِلْدِ kәqildi كېچىكتۈرۈلـدى. ايشْ كِيجِلْـــدِ *ix kәqildi* — ئىش كېچىكتۈرۈلـدى (كِيجِلُورْ[2] – كِيجِلْماكْ *kәqilür - kәqilmәk*).

بِيلَلْدِ bәlәldi بۆلەندى؛ مىلەندى. اَرْ تَرْكا بِيلَلْـــدِ *ər tәrgә bәlәldi* — ئادەم تەرگە مىلەندى، يەنى تەرگە چۆمـدى. اُغْـــلانْ بِيلَلْـــدِ *oqlan bәlәldi* — بالا بۆشۈككە بۆلەندى (بِيلَلُورْ – بِيلَلْماكْ *bәlәlür - bәlәlmәk*).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۈچ ھېئىلىنىڭ ئىككىنچى ھەرپى بولغان «ى – يا» ھەربىكلىك يېزىلغان. ۋەزىر ئېتىبارى بىلەن ئالغاندا ساكىنلىق يېزىلىشى لازىم ئىدى. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىننى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ ھېئىللارنىڭ ئىككىنچى ھەرپى بولغان «ى – يا»نى ترانسكرىپسىيىدە ساكىنلىق ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ ھېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامانى «كِيجِكُـــورْ» شەكلىدە يېزىلىپ قالغان. بىز «كِيجِلُـــورْ *kәqilür*» قىلىپ تۈزەتتۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ پېئىلنىڭ ئالدىنقىسى ئۆتۈمسىز، كېيىنكىسى ئۆتۈملۈك.

530 «اَتْ قانْقا بِيلَلْدي at ḳanḳa bạləldi — ئات قانغا مىلەندى،//يەنى قانغا بويالدى، بۇ ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان. بۇنىڭ مەستىرىمۇ ئالدىنقىسىنىڭ مەستىرىگە ئوخشاش»[1].//

III 272 **كُيْفَنْدي** küyvəndi: اَرْ اِيشْقا كُيْفَنْدي ər ïxḳa küyvəndi — ئادەم ئىشقا كۆڭۈلشىمىدى، بېرىلمىدى (كُيْفَنُورْ – كُيْفَنْماكْ küyvənür - küyvənmək). بۇ سۆزنىڭ ھەرپلەر ئورۇن ئالماشتۇرۇپ كەلگەن «كُفْيَنْدي küvyəndi» شەكلىمۇ بار.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

قاتْلَنْدي ḳatlandï مېۋىلىدى. يِغاجْ قاتْلَنْدي yïqaq ḳatlandï — دەرەخ مېۋىلىدى. قىپچاق، يەمەك، ئوغراق تىللىرىدا (قاتْلَنُورْ – قاتْلَنْماقْ ḳatlanur - ḳatlanmaḳ). باشقىلارنىڭ تىلىدا بۇ سۆز تىكەنلىك دەرەخلەرنىڭ مېۋىسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. تىكىپ ئۆستۈرۈلگەن دەرەخلەرنىڭ مېۋىسىگە «يَمِشْلَنْدي yəmixləndi» دېيىلىدۇ.

قارْلَنْدي ḳarlandï قار بىلەن قاپلاندى. اَرْتْ قارْلَنْدي art ḳarlandï — داۋان قار بىلەن قاپلاندى (قارْلَنُورْ – قارْلَنْماقْ ḳarlanur - ḳarlanmaḳ).

III 273 **قُورْلَنْدي** ḳorlandï ئېچىندى، ئېچىدى. اَرْ تَڤارِنكا قُورْلَنْدي ər tavarïŋa ḳorlandï// — ئادەم مېلىنىڭ قولدىن كەتكىنىگە ئېچىندى ۋە ھەسرەت چەكتى. قِمِزْ قُورْلَنْدي ḳïmïz ḳorlandï — قىمىز (كۆنەلگۈنىڭ تەسىرى بىلەن) ئېچىدى. قېتىق ئۇيۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُورْلَنُورْ – قُورْلَنْماقْ ḳorlanur - ḳorlanmaḳ).

[1] بۇ ۋە بۇنىڭدىن ئالدىنقى پېئىلنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ى – يا» بۇ يەردىكى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ساكىنلىق يېزىلىشى كېرەك ئىدى، ئاپتور بۇ پېئىللارنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى ئاجىزلىتىپ ئوقۇش يۈزىسىدىن، بىرىنچى ھەرپتىن كېيىن كەلتۈرۈلگەن «ى – يا»نى ئەمەلىيەتتە ساكىنلىق دەپ ھېسابلىغان بولسا كېرەك.

تۈپ سۆزدىن ياسالغان پېئىللار

تَيَقْلَنْدي tayaḳlandï تاياقلىق بولدى، ھاسىلىق بولدى. اَرْ تَيَقْلَنْدي ər tayaḳlandï — ئادەم تاياقلىق بولدى (تَيَقْلَنُورْ – تَيَقْلَنْماقْ tayaḳlanur - tayaḳlanmaḳ).

تَيُقْلَنْدي tayuḳlandï زېرەكلەشتى. يِكِتْ تَيُقْلَنْدي yigit tayuḳlandï — يىگىت زېرەكلەشتى (تَيُقْلَنُورْ – تَيُقْلَنْماقْ tayuḳlanur - tayuḳlanmaḳ).

قَيُقْلَنْدي ḳayuḳlandï قايماقلاندى. سُوتْ قَيُقْلَنْدي süt ḳayuḳlandï — سۈت قايماق تۇتتى (قَيُقْلَنُورْ – قَيُقْلَنْماقْ ḳayuḳlanur - ḳayuḳlanmaḳ).

قائىدە

پېئىللارنىڭ بۇ تۈرى بۇ بۆلۈمدە ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان بولۇپ، بىر قانچە مەنىلەردە كېلىدۇ://

274 III **بىرىنچى**، بايان قىلىنغان شەيئى بىلەن بىللە بولغانلىقنى ياكى ئۇنىڭغا ئىگە بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ تَيَقْلَنْدي ər tayaḳlandï — ئادەم تاياقلىق بولدى»، «سُوتْ قَيُقْلَنْدي süt ḳayuḳlandï — سۈت قايماق تۇتتى».

ئىككىنچى، سۆزلىگۈچىنىڭ بىر نەرسىنى سۆزلەنگەن نەرسىنىڭ قاتارىدا ھېسابلىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَتِغْ قِيزْلَنْدي ər atïq ḳïzlandï — ئادەم ئاتنى قىممەت كۆردى»، «اُلْ اَنِي قِيزْلَنْدي ol anï ḳïzlandï —//ئۇ ئۇنى ئۆز قىزلىرى قاتارىدا كۆردى».

531 **ئۈچىنچى**، مەجھۇل پېئىل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تَڤارْ چُوغْلَنْدي tavar qoqlandï — مال تايلاندى، يەنى يىغىپ باغلاندى»، «بُوزْ جِغْلَنْدي bəz qïqlandï — بۆز گەزلەندى».

تۆۋەنچى، ئاتالغان نەرسىگە ئوخشاپ قالغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ تَيُقْلَنْدِي ər tayuqlandi — ئادەم زېرەكلەشتى، يەنى زېرەك كىشىلەرگە ئوخشاپ قالدى».

بۇ يەردە قىياس قىلىپ ئېيتىش مۇمكىن بولغان يەنە ئىككى تۈر بار:

بىرىنچى، بايان قىلىنغان شەيئى بىلەن بىللە بولغانلىقنى ياكى ئۇنىڭ ئىگىسى بولغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تاغ تِيتْلَنْدِي taoq titlandi — تاغ تىك ئارچىلىق بولدى، يەنى تاغنى تىك ئارچا دەرىخى قاپلىدى»، «اَرْ قَابْلَنْدِي ər qaplandi — ئادەم قاپلىق بولدى».

ئىككىنچى، بىر نەرسىنى سۆزلەنگەن نەرسىنىڭ قاتاردا ھېسابلىنغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ نانكْنِي قِيزْلَنْدِي ol nəŋni qizlandi — ئۇ نەرسىنى قىممەت كۆردى».

بۇنىڭدىن باشقىلىرى يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمىزغا ئوخشاش. قىياس قىلغۇچى بۇ تۈرلەردىمۇ مۇشۇ مەنىلەر بىلەن سۆزلىسە بولىدۇ. چۈنكى، ئىسىملارنىڭ ھەممىسىنى ئۇلارغا قوشۇمچىلارنى قوشۇش يولى بىلەن ھەر خىل مەنىلەردە قوللىنىشقا بولىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە تۈركىي تىللارنىڭ ھەممىسىدە ھەرقانداق ئىسىمدىن خالىغانچە پېئىل ياساش مۇمكىن بولمۇۋېرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ سَاقْلَنْدِي ər savlandi — ئادەم تەمسىل قىلدى»، «اَرْ جاقْلَنْدِي ər qavlandi — ئادەم شۆھرەتلەندى» دېيىلمەيدۇ. ھالبۇكى، قائىدە بويىچە ھەممە ئىسىملاردىن پېئىل ياساش مۇمكىن، كىمكى ئۇنى ئىشلەتسە، ئەيىبلىگىلى بولمايدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

كُرْبالَنْدِي kərpələndi: اُتْ كُرْبالَنْدِي ot kərpələndi — ئوت كۆرپە بولدى، يەنى ئوت يېڭىباشتىن ئۆسۈپ چىقتى (كُرْبالَنُورْ – كُرْبالَنْماقْ kərpələnur - kərpələnmək).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كِرْبِيلَنْدِي kirpiləndi كىرپىلەشتى. كِشِي كِرْبِيلَنْدِي kixi kirpiləndi — كىشى كىرپىلەشتى، يەنى تەرىنى تۆردى (كِرْبِيلَنُورْ – كِرْبِيلَنْماكْ kirpilənür - kirpilənmək).

بَرْتُلَنْدِي bərtüləndi كەمزۇللۇق بولدى. اَرْ بَرْتُلَنْدِي ər bərtüləndi — ئادەم كەمزۇللۇق بولدى، يەنى كەمزۇل كىيدى (بَرْتُلَنُورْ – بَرْتُلَنْماكْ bərtülənür - bərtülənmək).

بُرْتُلَنْدِي burtalandï[1]: بُرْكْ بُرْتُلَنْدِي bərk burtalandï — بۆككە ئالتۇن قاداق تۆتۈلدى (برتلَنور – برتلَنماق burtalanur - burtalanmak).

بُغْرَلَنْدِي buqralandï بۇغرىلاندى، بۇغرىسى تۆتتى. تَقَى بُغْرَلَنْدِي tavə buqralandï — تۆگىنىڭ بۇغرىسى تۆتتى (بُغْرَلَنُورْ – بُغْرَلَنْماقْ buqralanur - buqralanmak).

تُزْغُلَنْدِي tuzoqulandï: اُلْ مَنكا تُزْغُلَنْدِي ol maŋa tuzoqulandï — ئۇ ماڭا تۇز بەردى، يەنى تاماق تەقدىم قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْغُلَنُورْ – تُزْغُلَنْماقْ tuzoqulanur - tuzoqulanmak).

قَذْغُلَنْدِي kˌażoqulandï قايغۇلاندى ~ قايغۇردى. اُلْ بُو اِيشْقا قَذْغُلَنْدِي ol bu ïxkˌa kˌażoqulandï — ئۇ بۇ ئىشقا قايغۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَذْغُلَنُورْ – قَذْغُلَنْماقْ kˌażoqulanur - kˌażoqulanmak).

قُذْغُلَنْدِي kˌużoqulandï: اَتْ قُذْغُلَنْدِي at kˌużoqulandï — ئات ئۆزىدىن چۆننى قورۇدى (قُذْغُلَنُورْ – قُذْغُلَنْماقْ kˌużoqulanur - kˌuzoqulanmak).

قُرْغُلَنْدِي kˌuroqulandï: اَرْ قُرْغُلَنْدِي ər kˌuroqulandï — ئادەم يېنىكلىك قىلدى (قُرْغُلَنُورْ – قُرْغُلَنْماقْ kˌuroqulanur - kˌuroqulanmak).

تَلْقِلَنْدِي talkˌïlandï شىڭگىللەشتى، غورىلدى، ئۆۋچىلىدى. اُزُمْ تَلْقِلَنْدِي üzüm talkˌïlandï — ئۈزۈم غورىلدى، ئۆۋچىلىدى (تَلْقِلَنُورْ – تَلْقِلَنْماقْ talkˌïlanur - talkˌïlanmak).

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا «بُرْتُلَنْدِي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 210- بەتتە ئۆتكەن «بُرْتا burta — زەر ۋەرەق» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكلىنىڭ «ب – b» بىلەن باشلانغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ترانسكرىپسىيىدە «burtalandï, burtalanur, burtalanmak» دەپ ئالدۇق.

بُرْكَلَنْدِي[1] bərgələndi كۆپجۈدى؛ قامچىلىق بولدى. تَمُرْ بُرْكَلَنْدِى tamur bərgələndi — تومۇر كۆپجۈدى، يەنى ئادەمنىڭ تومۇرلىرى كۆپجۈدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ بَرْكَلَنْدِي ər bərgələndi — ئادەم قامچىلىق بولدى (بَرْكَلَنُورْ – بَرْكَلَنْماكْ bərgələnür - bərgələnmək).

بُرْكَلَنْدِي bürgələndi: اَرْ بُرْكَلَنْدِي ər bürgələndi — ئادەم ئاچچىقىدىن بۈرگىدەك سەكرىدى (بُرْكَلَنُورْ – بُرْكَلَنْماكْ bürgələnür - bürgələnmək).// III 279

بِلْكَلَنْدِي bilgələndi: اَرْ بِلْكَلَنْدِي ər bilgələndi — ئادەم ئۆزىنى بىلىملىك قىلىپ كۆرسەتتى (بِلْكَلَنُورْ – بِلْكَلَنْماكْ bilgələnür - bilgələnmək). بۇنىڭدىن چىرايلىقراقى «بِلْكِمْسِنْدِي bilkimsindi — ئۆزىنى بىلىملىك قىلىپ كۆرسەتتى» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك بولمىغان ئىشنى بولغاندەك قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن باشقا بابلاردىمۇ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە «مْسِنْ msin // msin» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ[2].

تِلْكُولَنْدِي tilküləndi تۈلكىلەندى، تۈلكىلىك قىلدى. اَرْ تِلْكُولَنْدِي ər tilküləndi — ئادەم تۈلكىلەندى، يەنى تۈلكىلىك قىلدى (تِلْكُولَنُورْ – تِلْكُولَنْماكْ tilkülənür - tilkülənmək).

سِرْكَلَنْدِي sirkələndi سىركىلەشتى، سىركىلىدى. اُغْلانْ سِرْكَلَنْدِي oqlan sirkələndi — بالىنىڭ بېشى سىركىلىدى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِرْكَلَنُورْ – سِرْكَلَنْماكْ sirkələnür - sirkələnmək). III 280

تُكْمَلَنْدِي tügmələndi تۈگمىلىدى. اَرْ تُكْمَلَنْدِي ər tügmələndi — ئادەم كۆڭلىكىنى تۈگمىلىدى (تُكْمَلَنُورْ – تُكْمَلَنْماكْ tügmələnür - tügmələnmək).

كَسْمَلَنْدِي kəsmələndi كەسمىلىك بولدى، كوكۇلا قويدى. قِيزْ كَسْمَلَنْدِي kïz kəsmələndi — قىز//كوكۇلا قويدى (كَسْمَلَنُورْ – كَسْمَلَنْماكْ kəsmələnür - kəsmələnmək). 533

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى بىرىنچى مىسالدا زەممىلىك يېزىلغان بولسىمۇ، ئىككىنچى مىسالدا ۋە كەلگۈسى زامان بىلەن مەستىرىدە فەتھىلىك يېزىلغان. بىز فەتھىنى ئاساس قىلدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ قوشۇمچىنى «س، ن، م» شەكلىدە كۆرسەتكەن. بۇ قوشۇمچە گەرچە مۇشۇ ھەرپلەردىن تەركىب تاپسىمۇ، بىز يازما نۇسخىدىكى تەرتىپىنى كۆچۈرۈلۈشتىكى خاتالىق بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلاپ، تەرتىپىنى تۈزىتىپ «م، س، ن» يەنى «مْسِنْ msin // msin» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى مىساللار

يَقْرِلَنْدِي yakrïlandï ياغ ئالدى، ياغ يىغدى. قُوىْ يَقْرِلَنْدِي koy yakrïlandï — قوي ياغ ئالدى، يەنى بەدىنىگە ياغ يىغدى (يَقْرِلَنُورْ – يَقْرِلَنْماقْ yakrïlanur - yakrïlanmak).

يُڤْغَلَنْدِي yuvqalandï بىشەملەشتى. اُغُلْ يُڤْغَلَنْدِي oqul yuvqalandï — بالا بىشەملەشتى (يُڤْغَلَنُورْ – يُڤْغَلَنْماقْ yuvqalanur - yuvqalanmak).// 281 III

يُفْقَلَنْدِي yuvkalandï: اُلْ مَنكا يُفْقَلَنْدِي ol maŋa yuvkalandï — ئۇ ماڭا خۇشامەت قىلدى (يُفْقَلَنُورْ – يُفْقَلَنْماقْ yuvkalanur - yuvkalanmak).

يَغْمَلَنْدِي yaqmalandï ياغمىلاشتى. اَرْ يَغْمَلَنْدِي ər yaqmalandï — ئادەم ياغمىلاشتى، يەنى ياغما قىياپىتىگە ۋە ئادىتىگە كىردى (يَغْمَلَنُورْ – يَغْمَلَنْماقْ yaqmalanur - yaqmalanmak).

بۇ ئەرەبچىدىكى «وَقَيَّسَ غَيْلانُ وَمَنْ تَقَيَّسا — قەيسلەشتى، يەنى قەيسلەرنىڭ قىياپىتىگە كىردى»، يەنە ئەرەبچىدىكى «تَمَعْدَدَالرَّجُلُ – ئادەم ئۆزىنى مەئد قەبىلىسىدىن قىلىپ كۆرسەتتى» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بۇ خىل پېئىللار تەلەپپۇزدا ئەمەس، بەلكى يېزىقتا ئاخىرىدىكى تۆتىنچى ھەرپى چۈشۈپ قالىدىغان تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسىلىدۇ[1]. مەسىلەن: «قُوىْ يَقْرِلَنْدِي // koy yakrïlandï — قوي ياغ ئالدى» دېگەندىكى «يَقْرِي yakrï»دىن «ى – يا» ھەرپى، «اَرْ يُفْقَلَنْدِي ər yuvkalandï — ئادەم خۇشامەت قىلدى» دېگەندىكى « يُفْقا yuvka » دىن «ا – ئەلىف»نىڭ چۈشۈپ 282 III

[1] بۇ جۈملە ئەرەبچە: «وَ هَذا النَّوْعُ مِنَ الْاَفْعالِ تَكُونُ مُرَكَّبَةً مِنَ الْاَسْمَاءِ الرُّباعِيَّهِ فَيُنْقَصُ مِنْهُ اَخِرُ الْكَلِمَةِ خُماسِيَّةً فِي اللَّفْظِ دُونَ الْخَطِّ» دېيىلگەن. بىزچە بۇ قائىدىدە بايان قىلىنغان پېئىللارنىڭ ئەسلى تۆت ھەرپلىك ئىسىملار بولۇپ، ئۇلار پېئىلغا ئايلانغاندا تەلەپپۇزدا ئەمەس، يېزىقتا تۆتىنچى ھەرپ (يەنى ئاخىرقى ھەرپ) تاشلانغىنىدىن قارىغاندا، ئەرەبچە ئىبارە: «وَ هَذا النَّوْعُ مِنَ الْاَفْعالِ تَكُونُ مُرَكَّبَةً مِنَ الْاَسْمَاءِ الرُّباعِيَّهِ فَيُنْقَصُ مِنْهُ اَخِرُ الْكَلِمَةِ رُباعِيَّةً فِي الْخَطِّ دُونَ اللَّفْظِ» بولۇشى كېرەك، بىز كېيىنكى مەزمۇندا تۈزىتىپ تەرجىمە قىلدۇق.

قالغىنىغا ئوخشاش. باشقا ئىسىملارمۇ مەن مۇشۇ قائىدىلەر ئارقىلىق كۆرسەتكەن مەنىلەر بويىچە ئۆلچىنىدۇ.

بۇ بۆلۈمدىكى ئالتە ھەرپلىكلەر بابى

سَرَاغُجْلَنْدِي saraquqlandï: اُراغُتْ سَـــراغُجْلَنْدِي *uraqut saraquqlandï* —— خوتۇن سارىغۇچ سالدى (سَرَاغُجْلَنُورْ – سَرَاغُجْلَنْماقْ *saraquqlanur - saraquqlanmaq*).

بِلازُكْلَنْدِي biləzükləndi: اِشْلارْ بِلازُكْلَنْـــدِي *ixlər biləzükləndi* —— خوتۇن بىلەزۈك سالدى (بِلازُكْلَنُورْ/– بِلازُكْلَنْماكْ *biləzüklənur - biləzüklənmək*).

III 283

پېئىللارنىڭ بۇ تۈرى تۆت ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان. بەش ھەرپلىك، ئالتە ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. بۇ قائىدە ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئومۇمىيدۇر. مەسىلەن: «اَرْ سَقَلْدُرُقْلَنْدِي *ər saqaldurukləndi* —— ئادەم ساقالدۇرۇقىنى باغلىدى»، «اَرْ اَلاجُولَنْدِي *ər alaqulandi* —— ئادەم كەپە تىكتى»، «اَرْ خُمارُلَنْـــدِي *ər humarulandi* —— ئادەم دوستىنىڭ ياكى باشقىسىنىڭ مېلىدىن يادىكارلىق ئالدى»، «اَرْ كَراكُولَنْدِي *ər kərəgülləndi* —— ئادەم ئۆزىگە چېدىر تىكتى ۋە ئۇنىڭغا كىردى» دېگەنگە ئوخشاش.

سَيْرَمْلَنْدِي sayramlandï تېپىزلەشتى. سُـــوفْ سَـــيْرَمْلَنْدِي *suv sayramlandï* —— سۇ تېپىزلەشتى (سَيْرَمْلَنُورْ – سَيْرَمْلَنْماقْ *sayramlanur - sayramlanmaq*).

قاتُونْلَنْـــدِي qatunlandï خېنىملاشتى. اُراغُـــتْ قاتُونْلَنْـــدِي *uraqut qatunlandï* —— خوتۇن خېنىملاشتى، خېنىم قىياپىتىگە كىردى (قـــاتُونْلَنُورْ – قاتُونْلَنْمـــاقْ *qatunlanur - qatunlanmaq*).//

III 284

قاغُونْلَنْـــدِي qaqunlandï قوغۇنلۇق بولدى. اَرْ قاغُونْلَنْـــدِي *ər qaqunlandï* —— ئادەم قوغۇنلۇق بولدى (قاغُونْلَنُورْ – قاغُونْلَنْماقْ *qaqunlanur - qaqunlanmaq*).

قائىدىلەرنىڭ ھەممىسى سالىم سۆزلەر بۆلۈمىدە كۆرسىتىلدى، چۈشەندۈرۈلدى.

III 285

خۇداغا شۈكۈر، ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى تۈگىدى.//

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بۆلۈمى[1]

III 286

با bə مە. قوينىڭ مەرگەن ئاۋازى. قُوىْ بالادِي *qoy bələdi* —— قوي مەردى.

بُو bu بۇغ، ھور. اَشِجْ بُوسى *axiq busi* —— قازاننىڭ ھورى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُو bu بۇ. بُو اَرْ *bu ər* —— بۇ ئادەم.

بِي bi بىيە، بايتال. تۈركچە. ئوغۇزچە ئەمەس.//

بِي bi دۆ ~ بۆ. «بُويْ *bəy*» مۇ دېيىلىدۇ. ئوغۇزچە.

تُو tü تۈك. بەدەندىكى تۈك. «بِيرْ تُو سَـــجْ *bir tü saq* —— بىر تال چاچ» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُو tü رەڭ، تۈس. «تُودَشْ تُـــونْلارْ *tüdəx tonlar* —— بىر خىل رەڭدىكى تونلار» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُو tü ئاتنىڭ رەڭگى، تۈسى. اَتِنْكْ نا تُولُكْ *atiŋ nə tülüg* —— ئېتىڭ قايسى رەڭدە.

تُو to (تولدۇرۇپ ئېيتىلىدۇ) بۆلماقتا ئوخشاش پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل ئۇن تاماق. ئۇ بىر قاچىغا سېلىنىپ ئېچىتىلغاندىن كېيىن ئېچىلىدۇ.

[1] بۇ بۆلۈمدە كەلتۈرۈلگەن ھەممە مىسالالاردىن قارىغاندا، بىرىنچىدىن، ئىككى ھەرپلىكتىن ياسالغانلىق كۆرۈلمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ بۆلۈمدە تۆت ھەرپلىكلا ئەمەس، بەش ھەرپلىك سۆزلەرمۇ بېرىلگەن.

جـــا qa//qə ئوخشـتـىش قوشۇمچىسى. بـۇ ئەرەبچـەدىكى ئوخشـتـىش قوشۇمچىسى «ك»غا ئوخشايدۇ. مەسـىلەن: اُلْ مَنِكْ جا *ol məniŋ qə* — ئۇ مېنىڭدەك[1]. بُـو اَنِكْ جا *bu aniŋ qa* — بۇ ئۇنىڭدەك.//

III 287

جِي qi نەم. جِي يِرْ *qi yər* — نەم يەر.

جُـــو qu 535 چۇ.//بۇيرۇق پېئىللىرىدىكى بولۇشلۇق، بولۇشسىز شەكىللەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، تەكىتلەشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. مەسىلەن: كَلْ جُو *kəl qu* — كەلچۇ (چوقۇم كەل). بَرمـا جُـو *barma qu* — بارماچۇ (زادى بارما). بۇ سۆز ئىككىنچى شەخستىلا ئېيتىلىدۇ.

سا sa//sə شەرت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. اُلْ اَفْكا بَرْسـا *ol əvgə barsa* — ئۇ ئۆيگە بارسا. سَنْ قَجانْ بَرْسا سَنْ *sən qaqan barsa sən* — سەن قاچان بارساڭ. بۇ پەقەت پېئىللارغىلا ئۇلىنىدۇ.

سا sa «سەن» مەنىسىدىكى بىر سۆز. سـا اَيُـرْمَنْ *sa ayurmən* — ساڭا ئېيتىمەن. بۇ يەردىكى «ا – ئەلىف» «سَـنْ – *sən*» سۆزىدىكى «ن – *n*»نىڭ ئورنىدا كەلگەن ياكى «سَنكا – *saŋa*» سۆزىدىكى «نك – *ŋ*» چۈشۈپ قالغان. «ا – ئەلىف»نىڭ «ن – *n*» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىشى ئەرەبچىدىمۇ بار. مەسىلەن: ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «لَنَسْفَعًا» دېگىنىگە ۋە شائىر «اَعْشٰـى» نىڭ «وَاللّٰهِ رَبُّـكَ فَاعْبُـدا» ئىبارىسىگە ئوخشاش.

سُو sü قوشۇن، ئەسكەر. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُتاغْقا اُبْكَلابْ سُوكا سُوزْلامادُكْ

otaoqka өpkələp sügə sөzləmədük //

III 288

ھەمراھلىرىغا ئاچچىقلاپ، قوشۇنغا گەپ قىلمىدى.

يەنى چېدىرىدىكى ھەمراھلىرىغا ئاچچىقلاپ، ئەسكەرلەرگە گەپ قىلمىدى.

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچە ئىبارىسىدە بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار. بېسىم ئاتالاي ئەرەبچە «اَىْ اَنَّـهُ كَمِثْـلِ هَـذا» ئىبارىسىنىڭ « اَىْ اَنَّـهُ كَمِثْلِـي » شەكلىدە بولسا مۇڭاپىق بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇنى توغرا تاپتۇق.

بۇ ماقال بىر كىمنىڭ قىلغان ئىشىغا ئاچچىقلىنىپ، باشقا دوستلىرىغىمۇ تەتۇر قاراپ يۈرگەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

سُو كَلْدِي يِرْ يَپا *sükəldi yər yapa*

قرار قر . . . ما[1] *qarar qar.....*

قَجتِي اَنكَرْ اَلبْ اَيا *qaqti aŋar alp aya*

اُفتْ بُلْبْ اُلْ يَشارْ *uvut bolup ol yaxar //*

289 III

[يەر يۈزىنى قاپلاپ ئەسكەر كەلدى،
قارلىق تاغلارنى توزان قاپلىدى،
ئالپ ئايا شۇڭا قاچتى،
يېڭىلگەنلىكتىن يوشۇرۇندى.]

يەر يۈزىنى قاپلاپ ئەسكەر كەلدى، ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن چىققان چاڭ - توزان ئۇپۇقنى ۋە قارلىق تاغلارنى قاپلىدى، شۇڭا ئالپ ئايا دېگەن كىشى قاچتى، ئۇ يېڭىلگەچكە ئۇيلىپ يوشۇرۇندى.

سـى sï//si تەۋەلىك (ئىزافەت) قوشۇمچىسى بولۇپ، ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. سۆزنىڭ ئاخىرى ساكىن بولسا، «سـي *sï//si*» كېلىدۇ. ھەرىكىلىك بولسا، «ى – يا» كېلىدۇ. «اَتـا *ata* — ئاتا» سۆزىنىڭ ئاخىرىدىكى «ا – ئەلىف» ساكىنلىق بولغاچقا، تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھامان «اَنـكْ اَتاسـي *aniŋ atasï* — ئۇنىڭ ئاتىسى» دېيىلىدۇ. «اَنا *ana* — ئانا» سۆزىمۇ شۇنداق. بۇ سۆزنىڭمۇ ئاخىرىدىكى «ا – ئەلىف» ساكىنلىق بولغاچقا، تەۋەلىكنى بىلدۈرگەندە «اَنِكْ اَناسـي *aniŋ anasï* — ئۇنىڭ ئانىسى» دېيىلىدۇ. ئەمما، ئىككى «ى – يا» بىلەن «اَنِكْ اَتـايِ *aniŋ atayï* » دېيىلمەيدۇ.//بۇنداقتا ئۇچ ھەرپى لىن بىر سۆزگە توپلىشىپ قالىدۇ. سۆزلەشتە يېقىملىق بولسۇن ئۈچۈن، ھەرپى لىننىڭ ئوتتۇرىدىكىسى//«س – *s*»غا ئالماشتۇرۇلىدۇ.

536

290 III

[1] بۇ شېئىرنىڭ ئىككىنچى مىسراسىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئورنى ئاق قالغان. بەزى سۆزلەرنىڭ ھەرىكىلىرى قويۇلمىغان، بېسىم ئاتالاي بۇ مىسرانى بىرنەچچە خىل چۈشەندۈرۈپ شۇنىڭ بىرىدە «قَرِقـار تـاغ تَبـا *karïkar taq taba*» دەپ،«تاغدىن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان قار توزىنى كۆتۈرۈلدى» دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك دەيدۇ، بىز بۇ مىسرانى ئەرەبچە ئىبارىنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇق.

لېكىن، ئاخىرقى ھەرىكە بېرىلمىدىغان «اُغُـلْ ooqul — ئوغۇل» سۆزى تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا «اَنِكْ اُغْلِي aniŋ ooqli — ئۇنىڭ ئوغلى» دېيىلىدۇ. تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ «ل – l» ھەرىكىلىك بولغاچقا، «س – s» غا ئېھتىياج قالمايدۇ. «اَتْ at — ئات» سۆزىگە تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا «اَنِكْ اَتِـي aniŋ ati — ئۇنىڭ ئېتى» دېيىلىدۇ. «ت – t» ھەرپى ھەرىكىلىك بولغاچقا، «س – s» ھەرپىگە ئېھتىياج قالمايدۇ.

پۈتۈن تۈركىي تىللاردىكى ھەممە ئىسىملار ئۇچۇن قائىدە مۇشۇ. يەنى تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇشتا سۆز ئاخىرىدىكى ھەرپىنىڭ ساكىنلىق ياكى ھەرىكىلىك بولۇشىغا قارىلىدۇ[1].

شا xa سار. «مالِكَ الْحَزِينْ» دېيىلمىدىغان قۇشقا ئوخشايدىغان بىر خىل ئالىچىپار قۇش. بۇ لەقەم ئورنىدا قوللىنىلىپ «اَرْدَمْ سِـزْ شـا ərdəmiz xa — ئەدەپسىز سار» دېيىلىدۇ. ئۇ ھەمىشە يەر بېغىرلاپ ئۇچىدۇ.

شُو xu «جُو qu — چۇ» مەنىسىدە قوللىنىلمىدىغان يارەمچى// سۆز. بَرْغِلْ شُو baroɣil xu — بارغىنچۇ، چوقۇم بارغىن. كَلْ شُو kəl xu — كەلچۇ، چوقۇم كەلگىن.

شي xi خوش. چىن خاقانلىرى بىلەن كۆرۈشكەندە قوللىنىلمىدىغان سۆز. بۇ ئەرەبچىدىكى «اَبَيْتَ اللَّعْنَ — خوش، تەقسىر، خوش» دېگەنگە ئوخشاش.

غُو qu پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىپ، ئورۇن - جاي، ۋاقىت - چاغ، قورال - جابدۇق ئىسمىنى ياسايدىغان قوشۇمچە. بَرْغُو يِرْ baroqu yər — بارىدىغان يەر. تُرْغُو يِرْ turoqu yər — تۇرىدىغان يەر.

قا kˌa قاچا، ئىدىش. بۇ سۆز سۈيۈق نەرسىلەرنى قۇيىدىغان قاچىلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. «قا قَجا kˌa kˌaqa — قاچا - قۇچا» شەكلىدە جۈپ سۆز قىلىپمۇ قوللىنىلىدۇ.

قـــا kˌa ئورۇننى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە[2]. بۇ تەركىبىدە «ق – kˌ» ھەرپى بولغان ئىسىملارغا، تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنمىدىغان ئىسىملارغا ياكى يۇمشاق تەلەپپۇز

[1] مەھمۇد كاشغەرىي بۇ قائىدىلەرنى بېرىشتە «ساكىنلىق» ۋە «ھەرىكىلىك» دېگەن ئەرەبچە ئاتالغۇ بىلەن ئالغان، بۇگۈنكى تىلىمىزدا بۇ قائىدىدە «يېپىق بوغۇم» ۋە «ئوچۇق بوغۇم» دېگەن ئاتالغۇلار قوللىنىلىدۇ.

[2] ئاپتورنىڭ «قا – ka» نى ئورۇننى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە ئورنىدا كۆرسىتىشى، بۇ قوشۇمچىنىڭ يۇنىلىش مەنىسىدىن باشقا ئورۇن، ۋاقىت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەنىلەردە كېلىشىنى ھەم بۇ مەنىلەرنىڭ ئەرەبچىدە ھەر خىل گرامماتىكىلىق شەكىللەر بىلەن ئىپادە قىلىنىشىنى كۆزدە تۇتقانلىقى بولسا كېرەك.

قىلىنمىدىغان// ئىسىملارغا ئۇلىنىدۇ. باغْقا كِيرْ baoɣka kir — باغقا كىر. تاغْقا يُقْلا taoɣka yokla — تاغقا چىق.

قـــا kˌa قا ~ غا. يۇنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى. ئارغۇچە. اَتامْقـــا بِـــيرْدِمْ يَرْمـــاقْ atamkˌa bˌərdim yarmakˌ — ئاتامغا يارماق بەردىم.// اَنامْقـــا تَقارْ بِـــيرْدِمْ anamkˌa tavar bˌərdim — ئانامغا تاۋار (مال) بەردىم.

بەزىدە بۇ قوشۇمچە تەۋەلىكنى بىلدۈرىدىغان «ل – l»[1] مەنىسىدە كېلىدۇ.

اَتَمْقا سُوزْ اَيْدِمْ atamkˌa sˌəz aydim — ئاتامغا سۆز ئېيتتىم.

قـــي kˌi «ھەي» مەنىسىدىكى چاقىرىشنى بىلدۈرىدىغان يارەمچى سۆز. قـــي بَرُوكَـــلْ kˌi bˌərü kˌəl — ھەي، بېرى كەل. «ق – kˌ» بىلەن «ى – ي» نىڭ ئوتتۇرىسى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

قـــي kˌi تۇغقانچىلىقنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىپ، سۆيۈمچانلىقنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. اَتاقِي atakˌi — دادىكا، اَناقِي anakˌi — ئانىكا.

كا kə//gə كە ~ گە. يۇنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى. بۇ تەركىبىدە «ك – k، g» ھەرپى بولغان، يۇمشاق تەلەپپۇز// قىلىنمىدىغان ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ ئېيتىلمىدىغان ئىسىملارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. اُلْ اَفْكـــا بَـــرْدِي ol əvgə bardi — ئۇ ئۆيگە باردى. بۇ قوشۇمچە ئورۇننى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ. اُلْ اَفْكا كِرْدِي ol əvgə kirdi — ئۇ ئۆيگە كىردى.

بەزىدە بۇ قوشۇمچە تەۋەلىكنى بىلدۈرىدىغان «ل – l» مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. اُلْ تَرْكا كِرْدِي ol tərgə kirdi — ئۇ ئىشقا كىردى.

كُو ku نام، شۆھرەت، داڭق. كُولُكْ بِلْكا külüg bilgə — شۆھرەتلىك دانىشمەن.

لا la ئوغۇزلاردا ئىشنىڭ ئېنىق بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان تەكىت يارەمچىسى. اُلْ بَرْدِي لا ol bardila — ئۇ ھەقىقەتەن باردى. اُلْ كَلْـــدِي لا ol kəldila — ئۇ ھەقىقەتەن كەلدى. بۇ سۆز ئىشنىڭ بېجىرىلگەنلىكىنى بىلمىگەنلىكىدىن ئۇنى ئىنكار قىلىۋاتقان ئاڭلىغۇچىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

[1] مەھمۇد كاشغەرىي بۇ قوشۇمچىنى بۇ يەردىمۇ ئەرەب تىلىنىڭ قائىدىسىگە ئاساسەن چۈشەندۈرگەن.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ما ma // mə ما ~ مە. پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىپ بولۇشسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە. قِلْ *ḳïl* — قىل. قِلْما *ḳïlma* — قىلما.

بۇ تۈپ ۋە ياسالما پېئىللارنىڭ ھەممىسىدە بولۇشسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان قائىدە.//

III 294

مـــا mə مە. «ئال» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. ما *mə* — مە، ئال. بەزىدە «ا – ئەلىف»نىڭ ئورنىغا «ھ – *ḫ*» ئالماشتۇرۇلۇپ «مَـهْ *məḫ*» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «اِبْرِيَّةٌ هِبْرِبَّةٌ، اَراقَ هَراقَ» دېگەنگە ئوخشاش.

مـــا mə مە. ئوغلاق، قوزىلارنىڭ مەرىشىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. بۇ ئەرەبچىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. مەسىلەن://«ذِي الرُّمَّةِ»نىڭ «باسْمِ الماءِ مَبْغُـومُ» ئىبارىسىدە كەلگىنىگە ئوخشاش.

538

مُو mu مۇ. ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان سوئال قوشۇمچىسى. بُو اَتْمُو *bu atmu* — بۇ ئاتمۇ؟ بُـو اِيتْمُـو *bu ïtmu* — بۇ ئىتمۇ؟ پېئىللارغا مىسال: بَرْدِنكْمُو *bardïŋmu* — باردىڭمۇ؟ كَلْـدِنكْمُو *kəldiŋmu* — كەلدىڭمۇ؟

ئوغۇزلارنىڭ بەزىلىرى پېئىللارنىڭ ئۈچىنچى شەخسىكە قوشۇمچە ئۇلاشتا تۈركلەردىن پەرقلەندۈرۈپ «م – *m*» ھەرپىنى كەسرىلىك قىلىپ، «و – ۋاۋ» ھەرپىنى «ى – يـا» ھەرپىگە ئالماشتۇرىدۇ. اُلْ بَرْدِيمِـي *ol bardïmï* — ئۇ باردىمۇ؟ ئىسىملاردا بولسا، تۈركلەر بىلەن ئوخشاش. بُـو اَتْ سَـنِكْ مُـو *bu at səniŋmu* — بۇ ئات سېنىڭمۇ؟ بُو اُغُلْ سَـنِكْ مُـو *bu oqul səniŋmu* — بۇ بالا سېنىڭمۇ؟//

III 295

نا nə نە ~ نېمە. ناتِيرْسَنْ *nə tạrsən* — نېمە دەيسەن.

نا nə ئەرەب تىلىدىكى ئەجەبلىنىشنى بىلدۈرىدىغان «ما – *ma*»نىڭ ئورنىدا كېلىدىغان قوشۇمچە. ناما اَذْكُو كِشِي اُلْ *nəmə əżgü kixi ol* — نېمىدېگەن ياخشى كىشى ئۇ. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ناما يَڤُـزْ نانْـكْ اُلْ بُـو *nəmə yavuz nəŋ ol bu* — نېمىدېگەن ياۋۇز نەرسە بۇ.

نُو nü نە ~ نېمە. نُو تِيرْسَنْ *nü tạrsən* — نېمە دەيسەن؟ بۇنىڭ ئەسلى «نـاكُو *nəgü*» بولۇپ، «ا – ئەلىف» بىلەن «ك – *g*» ھەرپلىرى قىسقارتىلغان.

بۇ بابتىكى مىساللار

وا wa « ۋاھ ~ ۋاي» مەنىسىدە. سۆزلىگۈچىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىنكار قىلىش قوشۇمچىسى. وا نا تِيْرسَنْ *wa nə tạrsən* — ۋاھ، نېمە دەيسەن؟ بۇ سۆز يەنە قايغۇ ـ ئەلەمدىن زارلىنىشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

يا ya يا ~ ياي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرْمِشْ كِرِشْ تُكُلْماسْ اُقْرُقُنْ تاغْ اَكِلْماسْ

ḳurmïx kirix//tügülməs oḳruḳun taq əgilməs

قۇرۇلغان كىرىچ تۈگۈلمەس، سالما بىلەن تاغ ئېگىلمەس.

296 III

يەنى قۇرۇلغان كىرىچ يىغىلماس، تاغنى سالما بىلەن ئەگكىلى بولماس. بۇ ماقال ئەرزىمەيدىغان ۋاسىتە بىلەن چوڭ ئىشقا كىرىشمەسلىككە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ[1].

يا ya «وا *wa*» — ۋاھ ~ ۋاي»غا ئوخشاش ئىنكار قىلىش قوشۇمچىسى.

يُو yu ۋىيەي. ئاياللارنىڭ بىرەر نەرسىدىن ئۇيالغان ۋاقتىدا ئېيتىدىغان سۆزى.

يِي yi تىكىچ. كىيىمنىڭ تىكىچى. تىككۈچىنى «يِيجِـي *yiqi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

539

يِي yi تاغدىكى جىلغا، قىساڭ.//

يِي yi: يِي يِغاجْ *yi yiqaq* — غوللىرى بىر ـ بىرىگە چىرمىشىپ كەتكەن دەرەخلەر. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «يِيكِـي *yigi* — زىچ» بولۇپ، ھەرپ قىسقارتىلغان. ئاراش بولمىغان زىچ چىشقىمۇ «يِيكِي تِيشْ *yigi tïx*» دېيىلىدۇ.//

297 III

[1] بۇ ماقال « يا *ya* — يا» سۆزىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ماقالدا «يا *ya*» ئورنىغا «كِرِشْ *kirix* — كىرىچ» سۆزى ئىشلىتىلگەن.

فَعَلْ fəəl، فَعُلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَبا taba تامان، تەرەپ. يۇنىلىشىنى بىلدۇرىدىغان ياردەمچى سۆز. مَنِكْ تَبا كَلْدِي *mənin taba kəldi* — ئۇ مەن تەرەپكە كەلدى.

تَپا tapa تاپا، دەككە. اُلْ اَنِكْ تَباسِي قِلْدِي *ol anin tapasi kildi* — ئۇ ئۇنىڭ تاپىسىنى قىلدى، يەنى زىتىغا ئىش قىلدى.

تَپِي tapï بىر نەرسىگە رازى بولۇش. بُو اِيشْتا اَنِكْ تَپِسِي كَراكْ *bu ixta anin tapisi kərək* — بۇ ئىشتا ئۇنىڭ رازىلىقى كېرەك.

تَپِي tapï ئوتتۇرا. بُوذِي تَپِي اَرْ *bozi tapi ər* — ئوتتۇرا بويلۇق ئادەم.

تُبُو təpü تۆپە. تاغْ تُبُوسِي *taq təpüsi* — تاغ تۆپىسى.

تُبُو təpü تۆپە. ئادەمنىڭ تۆپىسى، چوققىسى. //

تُپِي tüpi بوران. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنْ بُلُتْغْ تُپِي سُرارْ قَرانكْقُو اِيشِغْ اُرُنْجْ اَجارْ

kalin bulutuq tüpi sürər karanqu ixiq urunq aqar

قېلىن بۇلۇتنى بوران سۈرەر، قاراڭغۇ ئىشنى پارا ئاچار.

يەنى ئاسمانىنى قاراڭغۇلاشتۇرغان بۇلۇتنى بوران ئاچىدۇ، پادىشاھلارنىڭ ئىشىكىدىكى قاراڭغۇلۇقنى پارا ئاچىدۇ. بۇ ماقال پاربغا ئېھتىياجى چۈشكەن كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.

سُبِي subï سوقا. باش تەرىپى ئۇچلۇق بولغان ئۇزۇنچاق نەرسە. شۇنىڭدەك ئادەمنىڭ بېشى يۇمىلاق بولمىسا «سُبِي باشْ *subi bax* — سوقا باش» دەيىلىدۇ.

قُبا kuba قۇلا. قُبا اَتْ *kuba at* — قۇلا ئات. رەڭگى سېرىق بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ھەرقانداق رەڭگىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قَبا kapa ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئېگىزى. قَبا يُوكْلُكْ اُقْ *kapa yüklüg ok* — كۆتۈرەڭگۈ پەيلىك ئوق، پەيلىرى كۆتۈرەڭگۈ ئوق.

كُبا küpə ئايالالار قۇلىقىغا سالىدىغان ھالقىنىڭ بىر خىلى. كُبا يَرِقْ *küpə yarik* — زەنجىرلىك ساۋۇت، تۆمۈر كىيىم. //

كِبا kibə قىسقا ۋاقىت، ئاز ۋاقىت. ئوغۇزچە. كِبا بُلْدِي *kibə boldi* — ئاز ۋاقىت ئۆتتى.

بِتِي biti مۇقەددەس كىتاب. ئاسماندىن چۈشۈرۈلگەن كىتابلاردىن بىرى.

بُتا bütə كۆپ، جىق. مَنْ اَنكَرْ//بُتا يَرْماقْ بِيرْدِمْ *mən anar bütə yarmak bərdim* — مەن ئۇنىڭغا كۆپ يارماق بەردىم. بُو اِيشْقا بُتا بُلْدِي *bu ixka bütə boldi* — بۇ ئىشقا خېلى بولدى[1]. بۇ سۆز ئوغۇزلارنىڭ «كِبا *kibə* — ئاز ۋاقىت» دېگەن سۆزىگە توغرا كېلىدۇ[2].

بُتُقْ botuk بوتا، بوتىلاق.

جَتُقْ qatuk بىر خىل دېڭىز بېلىقىنىڭ مۇڭگۈزى، چىندىن كەلتۈرۈلىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بىر خىل ياغاچنىڭ يىلتىزى بولۇپ، بۇنىڭدىن پىچاققا ساپ ياسىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تاماقتا زەھەرنىڭ بار - يوقلۇقى سىنىلىدۇ. ئۇ شورپا ۋە تاماققا سېلىنسا، تاماق (زەھەرلىك بولسا) ئوتسىز قاينايدۇ، قاچىغا سېلىنسا، ھورسىز تەرلەيدۇ. //

سَتا sata مارجان[3].

شُتِي xutï قىرىقئاياغ، ئۆمۈچۈككە ئوخشاش ھاشاراتلار[4]. بۇ تۈركچە سۆز ئەمەس.

قَتا qata قاتا ~ قات. بِيرْ قَتا اَيْدِمْ *bir qata aydim* — بىر قاتا ئېيتتىم.

قَيُو qayu قايسى. بۇ سۆز «خَيُو *hayu*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. «ق – q» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «خ – h» ئالماشقان. ئوغۇز ۋە قىپچاقلار «ق – q»نى «خ – h»غا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇلار «خَلَجْ *halaq* — خالاچ»لارنىڭ بىر تەبىقىسى. تۈركلەر «قِيزِمْ *qizim* —

[1] بۇ ئىككى جۈملىنى ئەسلىي تېكىستكە ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇق.

[2] بۇ جۈملىنىڭ مەزمۇنىدا بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار، بىز ئەرەبچىسىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلدۇق.

[3] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «اَلبَصَّدْ» شەكلىدە خاتا يېزىلىپ قالغان. توغرىسى «اَلْبُسَّـدْ» بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندا مارجان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

[4] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «الشب» شەكلىدە بېرىلگەن. بۇنىڭدا بىر ئاز ئېنىقسىزلىق بار.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قىزىم» دېسە، ئۇلار «خِيزِمْ hïzïm» دەيدۇ. تۈركلەر «نەدە ئىدىڭ» دېگەن سۆزنى «قَنْدا اَرْدِنكْ ḳanda ərdiŋ» دېسە، ئۇلار «خَنْدا اَرْدِنكْ handa ərdiŋ» دەيدۇ.// III 301

كُتُو kətu ئۆگزە.

كَتُو kətü چولاق. قىپچاقچە.

بُجِي buqï بۇچى.ئاۋازى مۇڭلۇق بىر خىل ئۇد.

سَجا səqə قۇشقاچ. ئوغۇزچە.

سَجُو saqu چۇچا. تون، ياغلىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ چۇچىسى.

قُجُو ḳoqu قوچۇ. ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بەزىدە ئۇ يەردىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

كَجا kəqə كىگىز. ئوغۇزچە.

كَجِي kəqi ئۆچكە. ئوغۇزچە.

كَجا kəqə كېچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَجا تُورُبْ يُرِرْ اَرْدِمْ — kəqə turup yorïr ərdim

قَرا قِزِلْ بُرِي كُرْدُمْ// — ḳara ḳïzïl bəri kərdüm III 302

قَتِغْ يانِي قُرا كُرْدُمْ — ḳatïq yanï ḳura kərdüm

قَيا كُورُبْ بَقُو اَغْدِي — ḳaya kərüp baḳu aqdï

[كېچىدە تۇرۇپ يۈرەر ئىدىم،
قارا، قىزىل بۆرە كۆردۈم،
قاتتىق يانى قۇرۇپ كۆردۈم،
قىيا بېقىپ دۆڭگە قاچتى.]

كېچىدە تۇرۇپ مېڭىپ كەتتىم، قارا، قىزىل بۆرىلەرنى كۆرۈپ قالدىم؛ كۈچلۈك، قاتتىق يايىمنى قۇرۇپ قويۇۋىدىم، بۆرىلەر ماڭا قىيا قارىدى - دە، قاچقان پېتى دۆڭگە چىقىپ كەتتى.

541 **كَجا** kəqə كاجۇۋا. قوغۇن، تەرخەمەك قاتارلىقلارنى توشۇيدىغان كاجۇۋا.//

نَجا nəqə نەچچە، قانچە. نَجا يَرْماقْ بِرْدِنكْ nəqə yarmaḳ bərdiŋ — نەچچە يارماق بەردىڭ. بەزىدە بۇ سۆز سوئال قوشۇمچىسى بولۇپمۇ كېلىدۇ.// III 303

تَدُو tadu ئادەمنىڭ مىجەزى ۋە تەبىئىتى.

تَدا tada ئون قەدەم يەردىن كۆز يېتىم يەرگىچە بولغان ئارىلىق.

دَدا dada دادا. ئوغۇزچە.

قُذِي ḳożï تۆۋەن، پەس. قُذِي اِلْدِي ḳożï ïldï — پەسكە چۈشتى.

بُرِي bəri بۆرە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُرِي قُشْنِيسِنْ يِيماسْ — bəri ḳoxnïsïn yəməs

بۆرە قوشنىسىنى يېمەس.

يەنى بۆرە قوشنىدارچىلىقنىڭ ھۆرمىتىدىن ئۆز قوشنىسىنى يېمەيدۇ. بۇ ماقال قوشنىلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

بُرِي borï ئوق باشىقىنىڭ ئوققا كىرگۈزۈلىدىغان ئورنىدىكى بەلدەمچە. بۇنى «بَشَقْ بُرِيسِي baxaḳ borïsï» دەيدۇ.

بُرِي borï سۇ ئېغىزلىرىغا كېڭىيىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن چىڭ كىرىشتۈرۈپ بېكىتىپ قويۇلىدىغان ياغاچ تاقاق.

تُرِي türi: تُرِي نانكْ türi nəŋ — تەمى موزىنىڭ تەمىگە ئوخشاش قېرىق بولغان ھەرقانداق نەرسە. قوپال مىجەزلىك//كىشىنى «تُرِي كِشِي türi kixi» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. 304 III

تُرا tura تۇرا. تُرا قَلْقَنْ tura ḳalḳan — دۈشمەندىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ھەر خىل ۋاسىتىلەر.

تُرا tərə (لەۋلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆر، ئۆينىڭ تۆرى. تُرا يُقْلادِي tərə yoḳladï — تۆرگە چىقتى. بۇ سۆز بەزىدە «تُورْ tər» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

تُرُو tərü تۆرۈ، رەسىم - يوسۇن، قائىدە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِيلْ قَلِرْ تُرُو قَلْماسْ — əl ḳalïr tərü ḳalmas

يۇرت قالار، تۆرۈ قالماس.

يەنى يۇرت تاشلىنىپ قالىدۇ، رەسىم - يوسۇن تاشلانمايدۇ. بۇ ماقال ئۆرپ - ئادەت، رەسىم - يوسۇندا پېشقەدەملەرگە ئەگىشىشكە ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

تَرِي təri تبره.

سَرُو sərü تەكچە، تاختىبېتىشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆي جابدۇقلىرى قويۇلىدۇ.

قَرا qara قارا. خاقانىيە خانلىرى «**قَرا** *qara*» دېگەن//نام بىلەن ئاتىلىدۇ. «**بُغْرا قَرا خاقان** *buqra qara hakan*» — بۇغرا قارا خاقان» دېگەندەك. بۇ ھەقتە بىر ھېكايە بار. **قَرا قُشْ** *qara qux* — قارا قۇش، بۈركۈت. **قَرا قُشْ** *qara qux* — مۇشتەرى يۇلتۇزى. بۇ تاڭ ۋاقتىدا چىقىدۇ. بەزىدە//«**قَرا قُشْ يُلْدُزْ** *qara qux yulduz*» دېيىلىدۇ. **قَرا قُشْ** *qara qux* — تۆگە تاپىنىڭ چۆرىسى. ئوغۇزچە. **قَرا اُرُنْ** *qara orun* — گۆر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْمِشْ سَنِكْ بِلْ	*bərmix sənin bil*
يَلِنْكُتْ تَبَرْ قَرِنْقا	*yalinuk tapar karinka*
قَلْمِشْ تَقَرْ اَذِنِّكْ	*kalmix tavar ažinnin*
كِرْسا قَرا اُرُنْقا	*kirsə kara orunka*

[بىلگىنكى، بەرگىنىڭ ئۆزۈڭنىڭدۇر،
ئادەم قارنى (قورسىقى)غا تاپىدۇ،//
قېپقالغان مال كىشىنىڭكى،
قاراڭغۇ يەر (گۆر)گە كىرگەندە.]

بىلگىنكى، بەرگىنىڭ ۋە يېگىنىڭ ئۆزۈڭنىڭدۇر، چۈنكى ئادەم ئۆزىنىڭ قورسىقى ئۈچۈن ئىشلەيدۇ؛ ئادەم قارا يەرگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قالغان مال - مۈلكى باشقىلارنىڭ بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «**قَرا اُرُنْ** *qara orun*» — قاراڭغۇ يەر»دۇر. **قَرا باشْ** *qara bax* — قارا باش. قوللارنى ئاتاش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. ئەر ۋە ئاياللارغا ئوخشاش ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «قارا باش» دېگەن بولىدۇ. **قَرا اُتْ** *qara ot* — قارا ئوت، ئاق پارپا. بۇ بىرخىل زەھەرلىك ئوت. **قَرا ياغْ** *qara yaq* — قارىماي، نېفىت. **قَرا سَنِكْر** *qara sənir* — قارا سەگىر، بۇ بارسىغاندەكى بىر يەرنىڭ ئېتى. **قَرا اِتْماكْ** *qara ətmək* — قارائەتمەك. ناننىڭ بىر خىلى. بۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ، كېيىن ئۈستىگە سىرىقياغ، شېكەر قۇيۇپ ئارىلاشتۇرۇپ،

قويۇلغۇچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن يېيىلىدۇ. بۇ سۆز «**قَرا قُرا** *qara qura* — قارا - قۇرا» شەكلىدە جۈپ سۆز بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ.

قَرِي qarï قېرى. ھەر نەرسىنىڭ ياشانغىنى. ياشانغان كىشىنى//«**قَرِي اَرْ** *qarï ər*» دېيىش شۇنىڭدىن ئىبلىنغان. **قَرِي اَتْ** *qarï at* — يېشى تولغان، كۈچىگە كەلگەن ئات. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِي qarï بىلەك. جەينەكتىن قولنىڭ ئۈچىغچە بولغان ئارىلىق.

قَرِي qarï بۆز ئۆلچەيدىغان گەز. يۇقىرىدىكى سۆزدىن ئىبلىنغان. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، بىلەك بىلەن رەخت ئۆلچىنىدىغان گەز ھەر ئىككى تىلدا بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

قُرِي qurï: **قُرِي قُرِي** *qurï qurï* — قۇرى - قۇرى. تايچاق ئانىسىدىن كېيىن قالغاندا چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. بەزىدە «ى - يا» ھەرپى «ھ - h»غا ئالماشتۇرۇلۇپ «**قُرِه قُرِه** *qurih qurih*» دېيىلىدۇ[1].

قُرو qoru ئوغرىتىكەن ~ تۆمۈرتىكەن. قىپچاقچە.

نَرُو naru نېرى. تەرەپنى بىلدۈرىدىغان سۆز. **نَرُو بارْ** *naru bar* — نېرى كەت.//

بزى bizi كۆيۈك، چاۋارتقۇ. ناننىڭ يۇزىدە ئوت چاقىنلىقتىن پەيدا بولىدىغان چاۋارتقۇ. **اَتْماكْ بزى بُلْدِي** *ətmək bizi boldi* — ناننىڭ يۇزى كۆيدى.

قَزِي qazï قېزا. ئادەمنىڭ قېزىلغى، ئاتنىڭ قېزىلغى. **يُنْدْ قَزِيسِي ياغْ** *yund qazisi yaq* — يىلقىنىڭ قېزىسى ياغدۇر.//تۇركىلەر ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ياغ مۇشۇ.

قُزِي qozï قوزا.

بَسا basa كېيىن. **مَنْ اَنْدا بَسا كَلْدِمْ** *mən anda basa kəldim* — مەن ئۇنىڭدىن كېيىن كەلدىم.

بَسُو basu گۈرزە، تۆمۈر توقماق. بىر تىلدا.

تُسُو tusu پايدا، شىپا. **اُلْ اُتْ مَنكا تُسُو قِلْدِي** *ol ot manja tusu kildi* — ئۇ ئوت (دورا) ماڭا پايدا قىلدى.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخا 7 - بەتتە «**قُرِّهْ قُرِّهْ** *qurrih qurrih*» شەكلىدە بېرىلگەن.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قَسي ḳasï قاشا. قوي ۋە باشقا نەرسىلەرنى سولايدىغان، چىۋىقتىن توقۇلغان قاشا.

قَسي بادِمْ *ḳasï badïm* — قاشا باغلىدىم.// III 309

قَسي ḳasï قاسى. بىزدىكى بىر يەر نامى[1].

تُشُو tüxü: تُشُو تُشُو *tüxü tüxü* — چۈشۈ - چۈشۈ. ئېشەكنى توختىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز. تەلەپپۇزدا «ت – *t*» ھەرپى بىلەن «ش – *x*» ھەرپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ر – *r*» ھەرپى قوشۇلىدۇ. لېكىن، بۇنى يېزىقتا ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ.

تِشي tixi تىشى ~ چىشى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ چىشىسى.

كِشي kixi كىشى. بۇ سۆز بىرلىك، كۆپلۈك، ئەر ۋە ئايالغا ئوخشاش ئېيتىلىدۇ.

كِشي kixi خوتۇن. مەن بۇنى ياغما ئېلىدە ئاڭلىدىم. ئۇلار «ئۇ ئۆيلەندىمۇ» دېگەن سۆزنى «اُلْ كِشي اَلْدِيُمو *ol kixi aldïmu*» دەيدىكەن.

بُغا buoqa بۇغا. ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل دورا. بۇنىڭ سېرىقى «سارِغْ بُغا *sarïoq buoqa* — سېرىق بۇغا»، كۈلرېڭى «بُوزْ بُغا *boz buoqa* — بوز بۇغا» دېيىلىدۇ.

تُغا tooqa كېسەل، كېسەللىك، بەدەننىڭ بىئاراملىقى. اِيكْ تُغا// *ig tooqa* — كېسەللىك. بەدەننىڭ بىئاراملىقى. III 310

جُغي quoqï جاڭجال. ئارغۇلار «ج – *q*» ھەرپىنى فەتھە بىلەن، باشقا تۈركلەر زەممە بىلەن ئېيتىدۇ.

قُغُو ḳuoqu قۇ.

سَغُو saoqu سوغا، كەمچەن.

تَڤَى təvə تۆگە. بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئۈچۈن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ڤ – *v*» بىلەن ئېيتىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇنى «دَوا *dəwə*» دەيدۇ.

جَڤا qava چاۋا. ياشلارغا قويۇلىدىغان ئىسىم.

جُڤي quvï خوتەنلىكلەرنىڭ رەسىم - يوسۇنى بويىچە خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ ھەقتە تۈركلەرنىڭمۇ بىر رەسىم - يوسۇنى بار.

[1] بۇ يەر ھازىرقى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال رايونىدىكى ئازىق يېزىسىنىڭ يېنىدا.

جِڤي qivi جىنلار گۇرۇھىدىن بىرىنىڭ ئېتى. تۈركلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، ئىككى يۇرت كىشىلىرى بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشسا، ھەر ئىككى يۇرتتىكى جىنلارمۇ ئۆز يۇرتىنىڭ ئىگىلىرىنى قوللاپ ئۇرۇشىدۇ. جىنلارنىڭ قايسى تەرىپى يەڭسە، ئەتىسى شۇ يۇرتنىڭ ئىگىلىرى غەلىبە قىلىدۇ.// كېچىلىرى ئىككى يۇرت جىنلىرىنىڭ قايسىبىرى يېڭىلسە، شۇ جىنلار تۇرغان يۇرتنىڭ// پادىشاھىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ. تۈرك ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتىن قايتقان كېچىسى جىنلارنىڭ ئوقلىرى تېگىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى دالىدىغا ئېلىپ چېدىرلىرىغا كىرىۋالىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە. 311 III 544

قُڤي ḳovï قوۋ. قُڤي يِغاجْ *ḳovï yïoqaq* — قۇرۇپ چىرىپ كەتكەن ياغاچ. بەزىدە «و – ۋاۋ» بىلەن «قُوي *ḳowï*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قُڤْي ḳovï: قُڤي اَرْ *ḳovï ər* — بىتەلەي، ئامىتى قاچقان ئادەم. ئارغۇچە. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُڤي اَرْ قُدُغْقا كِرْسا يِلْ اَلِيرْ *ḳovï ər ḳuduoqḳa kirsə yəl alïr*

بىتەلەي قۇدۇققا كىرسە، شامال ئېلىپ چىقار.

يەنى ئامىتى قاچقان ئادەم قۇدۇققا كىرسىمۇ، شامال ئۇنى چىقىرىۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ مۇشەققەتكە قالىدۇ.

بَقا baḳa پاقا. تاشپاقىنى «مُنكُزْ بَقا *müŋüz baḳa*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بَقاجُقْ *baḳaquḳ* — پاقىچاق. بۇ «بَقا *baḳa* — پاقا» سۆزىنىڭ كىچىكلىتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، تاغاق بىلەن قولنىڭ ئارىسىدىكى گۆش، دېمەكتۇر.// 312 III

بَقُو baḳu تۆپە، تۆپىلىك، دۆڭ.

بُقا buḳa بۇقا.

تَقي taḳï تېخى، يەنە. تَقي يَرْماقْ بِيرْ *taḳï yarmaḳ bər* — يەنە پۇل بەر. ئوغۇزچىدا بۇ سۆز بەزىدە «بىللە» مەنىسىدە كېلىدۇ. اُلْ تَقي اَنْدا *ol taḳï anda* — ئۇمۇ ئۇ يەردە.

تُقُو toḳu توقۇ. كەمەرنىڭ توقۇسى.

سَقا saḳa تاغ ئېتىكى.

سُقُو soḳu سوقا، ھاۋانچا. ئەسلى «ق – *ḳ*» ھەرپى تەشدىتلىك ئىدى. بۇ سۆز خۇددى

«تۆپە، تۆپىلىك» مەنىسىدىكى «بَقُو baḳu» سۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تەشدىتلىك (baḳḳu) ھالەتتىن تەشدىتسىز قىلىپ يېنىكلىتىلگىنىگە ئوخشاش يېنىكلىتىلگەن. يامغۇرلۇق مەنىسىدىكى «يَقُو yaḳu»مۇ ئەسلىدە «يَاغْقُو yaoqḳu» ئىدى. بۇ ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونْ» دېگەن سۆزىگە ئوخشاش. بۇنىڭ ئەسلى «فَظَلَلْتُمْ» بولۇپ، يېنىكلىتىلگەن.

III 313 **اُرِي urï** چۇقان - سۈرەن. اُرِي قِقِي urï ḳïḳï — شاۋقۇن - سۈرەن.//

بُكا bөkə بۆكە، ئەجدىھا، يالماۋۇز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يِتِي بَشْلِغْ يِلْ بُكا yạti baxlïq yạl bөkə

يەتتە باشلىق يالماۋۇز.

ياباقۇلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرىنى «بُكا بُدْرَجْ bөkə budraq — بۆكە بۇدراچ» دەپ ئاتىغىنىدەك، بەزى باتۇرلارنىمۇ بۇ نام بىلەن ئاتايدۇ. «بُكا بُدْرَجْ» بىلەن بىللە بولغان كاپىرلارنىڭ سانى يەتتە يۈز مىڭ ئىدى. قىرىق مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولغان ئارسلان تېگىن غازىغا قارشى جەڭدە تەڭرى ئۇنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى.

545 مەھمۇد ئېيتىدۇكى، مەن بۇ جەڭگە قاتناشقان كىشىدىن//«كاپىرلار شۇنچە جىق تۇرۇپ نېمىشقا يېڭىلدى» دەپ سورىدىم. ئۇ: بىزمۇ بۇنىڭغا ئەجەبلەندۇق، مەغلۇپ بولغان كاپىرلاردىن «سىلەر شۇنچە جىق تۇرۇقلۇق نېمىشقا يېڭىلدىڭلار؟» دەپ سورىساق، ئۇلار: «جەڭ دۇمبىقى چېلىنىپ، كاناي تارتىلغاندا، باش ئۈستىمىزدە پەلەكنى قاپلاپ كەتكەن بىر يېشىل تاغنى كۆردۇق، بۇ تاغدا سان - ساناقسىز ئىشىكلەر بولۇپ، ئۇلار ئوچۇق ئىدى. بۇ ئىشىكلەردىن بىزگە جەھەننەم يالقۇنلىرى ئېتىلاتتى، بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق. شۇنداق قىلىپ بىزنى يەڭدىڭلار» دەپ جاۋاب بەردى، دېدى. مەن، بۇ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ مۇسۇلمانلار قوشۇنىغا//كۆرسەتكەن مۆجىزىلىرىدىن ئىكەن، دېدىم.

III 314 **بَكِي bəgi** بەگى. ئەرلەرگە قويۇلىدىغان ئات.

بُكُو bөgü ئالىم، دانىشمەن، ئەقىللىق. «بِلْكا bilgə» سۆزىنى قوشۇپ «بُكُو بِلْكا bөgü bilgə» دەپ ئېيتىش مۇشۇنىڭدىن كەلگەن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِلِكنِي اِرْدَدِمْ	bilikni irdədim
بُكُونِي اُذُرْدُمْ	bөgüni өżürdüm
اُزُمْنِي اَذِرْدِمْ	өzümni ażïrdïm
يَلْغِلْ اَتِمْ يَزْلِنُورْ	yalqïl atïm yazlïnur

[بىلىمنى ئىزدىدىم،
دانىشمەننى تاللىدىم،
ئۆزۈمنى ئايرىدىم،
ئاق ياللىق ئېتىم يېشىكلىك تۇرىدۇ.]//

315 III

بىلىم ۋە ھېكمەتنى ئىزدىدىم، ئەقىللىق، دانىشمەنلەرنى تاللىدىم؛ خەلقنىڭ ئىچىدىن ئۆزۈمنى ئايرىدىم، شۇڭا مۇشۇ ئىش ئۈچۈن ئاق ياللىق ئېتىم يېشىكلىك تۇرىدۇ.

تَكا təkə ھوگۇنا. كېيىكنىڭ ئەركىكى ئۇنىڭ مۈڭگۈزىدىن ياي ياسىلىدۇ.

تَكا təkə تېكە. ساقىلى تېكىنىڭ ساقىلىغا ئوخشايدىغان كوسا ئادەمگە «تَكا سَقالْ təkə saḳal» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تُكا tügə ئىككى چىشلىق موزاي، چىشى موزاي «تِشِي[1] تُكا tixi tügə» دېيىلىدۇ.

تِكُو təgü تېگىم، پارچە. بِيرْ تِكُو اَتْ bir təgü ət — بىر پارچە گۆش. ئەسلىدە بۇ سۆزدىكى «ك - g» تەشدىتلىك بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان سۆزلەرگە ئوخشاش يېنىكلىتىلگەن.

جِكِي qigi قېيىش. جِكِي يِي qigi yi — قېيىپ تىكىش. «ج - q» ھەرپى «يِكِي تِكْتِي yigi tikti — قېيىپ//تىكتى» دېگەن سۆزدىكى «ى - يا» ھەرپىدىن ئالماشقان.

316 III

بۇ كىتابنىڭ باش تەرىپىدە ئېيتقىنىمىزدەك، قىپچاق ۋە باشقىلارنىڭ تىللىرىدا «ى - يا» ھەرپىنىڭ ئورنىغا «ج - j» ھەرپى ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئۇلار ئۈنچىنى «جِنْجُو jinqü» دەيدۇ. ئەسلىدە «ى - يا» بىلەن كېلەتتى.//

546

[1] يازما نۇسخىدا «تِشِي tixi» سۆزى يېزىلمىغان. بىز ئەرەبچە ئىبارىنىڭ «وَالْاُنْثٰى يُسَمَّى» دەپ بېرىلگىنىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنى قوشۇپ قويدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تُكُو tükü: تُكُوتُكُـــو *tükü tükü* — كىت ـ كىت. كۆچۈكنى چاقىرىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز.

تُگِي tügi تۆگە، ئاقلانغان تېرىق، سۆك. ئوغۇزچە.

تِكِـــي təgi كېچىلەردە ئاڭلىنىدىغان گۇك ـ گۇك ئاۋاز. تۈركلەر شۇنداق قارايدۇكى، ئۆلۈكلەرنىڭ روھلىرى ھەر يىلى بىر كېچە توپلىشىپ، ئۆزلىرى ھايات ۋاقتىدا ياشىغان شەھەرلىرىگە كېلىپ، شەھەر ئاھالىسىنى زىيارەت قىلىدۇ. كېچىدىكى مۇشۇ گۇك ـ گۇك ئاۋازغا كىم يولۇقۇپ قالسا ئۆلىدۇ. بۇ تۈركلەردە كەڭ تارقالغان بىر خىل چۈشەنچە. بۇ سۆزدىكى «ت – *t*» ھەرپى كەسرە بىلەن كەلگەن. مېنىڭچە، فەتھە بىلەن ئوقۇسا ئوبدانراق بولىدۇ. چۈنكى، خوتۇن ئېرىنىڭ قېشىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، ئۆز ئائىلىسىنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەندە «تَكْدِي كَلْدِي *təgdi kəldi*» — زىيارەت قىلىپ كەلدى» دېيىلىدۇ.

سَكُو səkü سۈكە. كىشىلەر ئولتۇرىدىغان ئۈستى يېپىق سۇپىچاق.//

سُكا sökə:اَرْ سُكا اُلْتُرْدِي *ər sökə olturdi* — ئادەم چۆكۈپ ئولتۇردى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَرَنْ اِيذِبْ سُكا تُرْدِي *ərən iżip sökə turdi*

بَشِي بُيْنِنْ سُكا تُرْدِي *baxi boynin sökə turdi*

اُفت بُولُبْ بُكا تُرْدِي *uvut bolup bökə turdi*

اُذُو قَما تِبن تَغدِي① *użu kama tipən tioqdi*

[ئادەملەرنى ئەۋەتىپ تىز چۆكتۈردى،
باش، بوينىنى سوقۇپ تۈردى،
ئۈيلىشىپ مۆكۈپ تۈردى،
مېنى قوغلىما دەپ بويۇن ئەگدى.]// III 318

① يازما نۇسخىدا بۇ شېئىرنىڭ تۆتىنچى مىسراسىدا « تِبن » سۆزىگە ھەربىر قويۇلمىغان، «تَغـــدِي» سۆزىنىڭ بىرىنچى ھەرپىگە چېكىت قويۇلمىغان. بىز بۇ سۆزلەرنى بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسەن تۈزىتىپ، ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

يېڭىلگەن ئادەمنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دەيدۇ: ئۇ ماڭا بىرقانچە ئادەملەرنى ئەۋەتتى، ئۇلار يېنىمدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرۇشتى، ئۇ (قوۋمىنىڭ باشلىقىنى دېمەكچى) قىلمىشى سەۋەبىدىن ئۆزىنىڭ باش ـ كۆزىنى كاچاتلىغىلى تۇردى، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، كىشىلەردىن ئۆيلىپ ئۆزىنى دالىدىغا ئالدى، ئۇ ماڭا كېلىپ مېنىڭ قىلمىشىمنى سۇرۇشتۇرمىسەك، دەپ يالۋۇردى، مەن ماقۇل بولدۇم.

كُكُو kükü ئانا تەرەپتىن بولغان ھاما. بۇ سۆز «كُكُـــوىْ *küküy*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. توغرىسى مۇشۇ. كُكُوِيُمْ كَلْدِي *küküyüm kəldi* — ھامام كەلدى.

بَـــلا bala قۇشنىڭ بالىسى. يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە يىرتقۇچ بولمىغان ھايۋانلارنىڭ بالىلىرىغىمۇ كىچىكلا بولسا مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ:

قُشْ بَلاسِي قُسِنْجِغْ اِتْ بَلاسِي اُخْشَنْجِغْ
qux balasi qusinqiq it balasi ohxanqiq
قۇش بالىسى يىرگىنچلىك، ئىت بالىسى يېقىملىق.

قۇشنىڭ بالىسى قانات چىقىرىشتىن بۇرۇن كۆرۈنۈشكە سەسكىنەرلىك بولىدۇ، ئىت بالىسى كۆرۈنۈشكە ئويۇنچۇقتەك يېقىملىق بولىدۇ. ئەمما، چوڭ بولغاندا، ئەكسىچە بولىدۇ.

بَلُو balu بالۇ. ئارغۇلاردا كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى.

بَلُو bəlü: بَلُو بَلُـــو *bəlü bəlü* — ئەللەي ـ ئەللەي. خوتۇنلار//نىڭ بالىلىرىنى بۆشۈككە بۆلەپ ئۇخلىتىشتا ئېيتىدىغان سۆزى. 319 III

بَلا bala// مەدىكار، يارەمچى. ئادەمنىڭ ئىشلىرىدا، كۆپىنچە تېرىقچىلىقتا يارەملەشكۈچى بالا. 547

تَلُو tälü تەلۈە، ئەخمەق، ھاماقەت. ئوغۇزچە.

تَلُو talu تاللانغان. تَلُو نانكْ *talu nəŋ* — تاللانغان نەرسە.

تُلُو tolu تولۇق، تولغان، لىق. تُلُـــو اِذِشْ *tolu iżix* — تولغان ئىدىش. لىق، تېشىپ تۇرغان ھەرقانداق نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

تُلِي tolï تولا ~ تۆلە، مۆلدۈر. ئاسماندىن ياغىدىغان تولا.

تِلي tili ئوقنىڭ باشقىنى چىڭىتىپ تۇرىدىغان تاسما ھالقا.

جِلاۋ [1] qilər چىلە. ئات ئېغىلىدىكى ھۆل تېزەكلەر.

سَلي salï قالاق. لايچىلىقتا لاي ئارىلاشتۇرۇش ۋە لاي ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب.

سُلي süli سۈلى. قۇللارغا قويۇلىدىغان ئىسىم. ئېھتىمال بۇ «سُلَيْمانْ *suləyman*» سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى بولسا كېرەك.

قُلا qula قۇلا. قُلا اَتْ *qula at* — قۇلا ئات.

قَلي qalï «قانداق، ئەگەر، ناۋادا» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كَلْسا قَلي قَتِغْلِقْ *kəlsə qalï qatïqlïq*
اَرتَرْ تَيُو سَرِنْكِلْ *ərtər təyü səringil*
اُذْلك ايشِنْ بِلِبْ تُرْ *өzlək ixïn bilip tur*
اَنْجا اَنكَرْ تِرَنْكِلْ *anqa anar tirəngil*

[ساڭا قاتتىق كۈن كەلسە،
بۇمۇ كېتەر دەپ سەۋر قىل،
زامانىنىڭ ئىشىنى بىلىپ تۇر،
ئۇنىڭغا شۇنچىلىك تىرەنگىن (تاقابىل تۇر).]//

ئەگەردە ساڭا قاتتىق كۈنلەر كەلسە، بۇمۇ ئۆتۈپ كېتەر دەپ سەۋر قىلغىن؛ دۇنيا ئىشلىرىنىڭ شۇنداق بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇر، ھەر بىر جاپا ـ مۇشەققەتكە ھەسرەت چېكىپ ئۆزۈڭنى ئالدۇرۇپ قويما.

بُو سَنْ بُو اِيشِغْ قَلي قِلْدِنكْ *bu sən bu ïxïoq qalï qildïŋ* — سەن بۇ ئىشنى قانداق قىلدىڭ؟ سَنْ قَلي بَرْسا سَنْ *sən qalï barsa sən* — ناۋادا سەن بارىدىغان بولساڭ.

كُلي küli گۈلە. ئاجراتماي ئوچكىسى بىلەن قورۇتۇلغان ئۆرۈك، شاپتۇل قاتارلىقلار.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «جِلاۋْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇنداق يېزىلىشى بۇ يەردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

تَمُو tamu تومۇغ، دوزاخ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَمُو قَبُغِنْ اَجارْ تَقارْ *tamu qapuoqïn aqar tavar*
دوزاخنىڭ ئىشىكىنى پارا ئاچىدۇ.

يەنى پارا دوزاخنىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋېتىدۇيۇ، باشقىسىنى ئاچالمايدۇ؟ بۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى پۈتتۈرمەكچى بولغان كىشىنىڭ پارا بېرىشى كېرەكلىكىگە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

تُما tuma: تُما بُخسُنْ *tuma buhsun* — تېرىق شاراپنىڭ كۈپىنىڭ ئۈستىگە بۆرۈلداپ چىققان قىسمى.

جَمي qamï شاۋقۇن ـ سۈرەن، جاڭجال. جُغي جَمي *quoï qamï* — ۋاراڭ ـ چۇرۇك. جُغي جَمي قِلْدي *quoï qamï kïldi* — ۋاراڭ ـ چۇرۇك قىلدى. «جَمي *qamï*» سۆزى جۈپ سۆز تەركىبىدىلا قوللىنىلىدۇ.

سُما sümə ئۇندۇرمە، ئۇندۇرمە قىلىنغان بۇغداي. قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن ئۇن تارتىلىپ، ئۇنىڭدىن تالقان ۋە نانغا ئوخشاش نەرسىلەر تەييارلىنىدۇ. بۇزا ئېچىتقۇسى ياسىلىدىغان ئارپا ئۇندۇرمىسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كَمي kəmi («ك ـ *k*») فەتھىلىك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) كېمە. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە.

كُمي [1] kəmi: كُمي تَلاس *kəmi talas* — كىچىك تالاس. ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى بىر ئوتكەلنىڭ نامى.

كِمي kəmi («ك ـ *k*») ھەرپى كەسرىلىك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) كېمە.// تۇركچە. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كِمي اِجْرا اُلْدُرُوبْ *kəmi iqrə oldurup*
الا سُقْنْ كَجْتِمِيزْ *ila suvïn kəqtimiz*
اُيُغُرْ تَبا بَشْلَنِبْ *uyoqur taba baxlanïp*
مِنْلَكْ اِلِنْ اَجْتِمِيزْ// *mïŋlak ilin aqtïmiz*

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ك ـ *k*» زەمىلىك يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 184ـ بەت (ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 278ـ بەت)تىكى شەكلىنى ئاساس قىلىپ، «*kəmi*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

[كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ،
ئىلى سۇيىنى كەچتۇق بىز،
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز.]

كېمىگە ئولتۇرۇپ ئىلى سۇيىدىن (بۇ بىر چوڭ دەريا) ئۆتتۇق، ئۇيغۇرلار تەرەپكە يۈزلىنىپ، مىڭلاق ئېلىنى ئالدۇق.

مَما mama خامان تېپىشتە ئوتتۇرىغا قېتىلىدىغان ئۆكۈز. باشقا ئۆكۈزلەر ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىدۇ[1].

مَمُو mamu نىكاھ كېچىسى كېلىن بىلەن بىللە ئەۋەتىلىدىغان خوتۇن، يەڭگە. بۇ سۆز ئەسلىدە تۈركچە ئەمەس.

نَمـــا nəmə «بىلمەيمەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆز. نَمـــا نـــا قِلْـــدِي *nəmə nə qïldï* — نېمە قىلغاندۇ؟

تَنا tana دانەكچە. يۇمغاقسوت ئۇرۇقى. ئۇچ ۋە ئارغۇ تىللىرىدا.//

يَنويَمو yənü yəmü[2] «قاراپ تۇر: جۇمۇ» مەنىلىرىدە كېلىدىغان جۈپ سۆز. مَنْ بَرْغايْ مَنْ يَمُو *mən baroqaymən yəmü* — قاراپ تۇر، پات يېقىندا بارىمەن.

سُنِي sunï زەگۈندە. تامنىڭ ياكى تاختاينىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان توغرا ياغاچ.

قَنُو qanu قايسى. قَنُو كِشِي *qanu kixi* — قايسى كىشى. ئارغۇچە. بۇ سۆزدە «ن – n» ھەرپى «ى – ي»نىڭ ئورنىغا ئالماشقان.

قانِ ، قَنِي qanï قېنى. اُغْلُمْ قَنِي *oqlum qanï* — ئوغلۇم قېنى.

كُنِي köni تۈز، توغرا، راست. كُـــنِي نانـــكْ *köni nəŋ* — تۈز نەرسە. ياۋاش، كۆڭلى تۈز ئادەمگىمۇ «كَنِي اَرْ *köni ər*» دېيىلىدۇ.

كُنِي küni كۈنە، كۈنداش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن://

[1] ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خامانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قادالغان تۈۋرۈك «موما» دېيىلىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدىكى يېزىلىشى بويىچە بۇ سۆزنىڭ قانداق ئوقۇلۇشى كېرەكلىكىنى بەلگىلەش قىيىن. مىسالنىڭ ئاخىرقى سۆزىدىن قارىغاندا، ئىككىنچى سۆز «يَمُو *yəmü*» بولۇشى كېرەك. بىرىنچى سۆز «ن – n» بىلەن «م – m»نىڭ نۆۋەتلىشىش قائىدىسىگە ئاساسەن «يَنُـــو *yənü*» بولسا كېرەك. بىز بۇ سۆزلەرگە مۇشۇ ئاساستا تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

كُنِي نِكْ كُلِينا تَكُو يَغِي *küniniŋ külinə təgü yaqï*
كۈنداشنىڭ كۈلىگىچە دۇشمەن.

يەنى كۈنداش بىر ـ بىرىگە شۇنداق دۇشمەنكى، ھەتتا ئۇلارنىڭ كۈللىرىمۇ بىر ـ بىرىنىڭ كۆزىگە ئۇرۇلىدۇ.

مُنُو munu مانا. بۇ «قانِي *qanï* — قېنى» دېگەن سۆزگە جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ.

دَوا dawa داۋا. يۇلغۇن چېچىكى. بۇنى بويىقچىلار ئىشلىتىدۇ.

دَوا dawa ئېگىرىشكە تەييارلانغان يۈك پارچىسى. ساۋاپ، ھالقىسىمان پىلتە قىلىنىپ، بىلەككە ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن ئېگىرىلىدۇ.

قُوا qˌuwa قوۋا، سوغا. ئوغۇزچە.

قُوا qˌowa تۇرك يۇگەنلىرىدىكى ئاتنىڭ بۇرنىغا تېگىپ تۇرىدىغان قېيىش.//

فاعِل fail شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

لُتُو lətü[1] بىرخىل سۈيۇق تاماق. بۇ تاماق سۇ، قار ـ//مۇزغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن سوۋۇتۇلىدۇ. ئىچىگە دورا ـ دەرمەك سېلىنىپ سوغۇقلۇق ئۇچۇن بېرىلىدۇ.

قاجـــا qˌaqa قاچا، قاپ. «قا قاجا *qa qaqa*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بەزىدە قىسقارتىلىپ «قَجا *qaqa*» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ.

قُوجُو qˌoqu قوچۇ. ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

جُوجُو ququ چۇچۇ. تۇرك شائىرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى.

قِيچِي qˌïqï قىچا.

اُونُو onu ئاۋۇ. مُونُـــو *munu* — مونۇ، موشۇ. بۇ سۆز كۆز ئالدىدىكى نەرسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

سُونُو sunu سىياھدان.

قانِي qˌanï قېنى.

[1] كلاۋسون بۇ سۆزنى خەنزۇچە «*leŋtaw* 冷淘» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولسا كېرەك، دەيدۇ.

لِيُو liyü لاي، سېغىز لاي. قۇرۇغاندا تاراڭ ـ تاراڭ قىلىپ تۇرىدىغان لاي.

III 327 **اُوهِي** üḥi ئۈكە ~ هۇۋقۇش. تۈركلەرنىڭ كۆپچىلىكى «اُوكِي *üki*» دەيدۇ.//

فَعالْ fəal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

خِتايْ hïtay خىتاي. يۇقىرى چىن.

تَغايْ taoqay تاغا.

جِغايْ qïoqay كەمبەغەل. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

كُنكُلْ كِمِنكْ بُلْسا قَلِي يُوقْ جِغايْ *kəŋül kimiŋ bolsa ḳalï yoḳ qïoqay*

قِلْسا كُجُنْ بُلْمَسْ اَنِي تُقْ بايْ *ḳïlsa küqün bolmas anï toḳ bay*

[كىمنىڭ كۆڭلى ئەگەر كەمبەغەل بولسا،

ئۇنى كۈچ بىلەن باي قىلىپ بولماس].

III 328 يارىتىلىشتا قەلبىگە گادايلىق سىڭگەن كىشىنى باي قىلىش مۇمكىن ئەمەس.//

فَعْلَى fə'la شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تُرْنا turna تۇرنا.

قَروى ḳarwï: قَروى يا *ḳarwï ya* — ئىككى ئۇچى ئەگمەچ ياي. قېشىنىڭ ئۇچى ئىنچىكە كىشىگە «قَروى قَشْلِغْ كِشِي *ḳarwï ḳaxlïoq kixi*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ ئەرەبچىگە ئوخشاش. ئەرەبچىدە ھەرقانداق يايسىمان نەرسە «قَروا» دېيىلىدۇ. شائىر رَؤُبَةُ ئۆز شېئىرىدا تۆگىسىنى ئەسلەپ شۇنداق يازغان:

رَوُّبَةُ يَذْكُرُ بَعِيرَهُ

قَرْواءَ مرجاب فُنُقْ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فَعْلالْ fə'lal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

شَنْبُويْ xənbüy قاتار مەشرەپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بېرىلىدىغان زىياپەت. كەنچەكچە.//

329 III **بُخْتايْ** bohtay بوغچا. بۇ سۆزنىڭ «بُخْتُويْ *bohtuy*» دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار.

لُخْتايْ lohtay چىننىڭ سېرىق تەڭگە گۈللۈك قىزىل يىپەك رەختى.

قُنْجُويْ ḳunquy خاتۇندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان خېنىم ئاغىچا، مەلىكە. «قاتُونْ قُنْجُويْ *ḳatun ḳunquy*» سۆزى شۇنىڭدىن ئېلىنغان.//

550 **بُغْدايْ** buoqday بۇغداي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بُغْدايْ قَتِنْدا سَرْفج سُڤالُورْ *buoqday ḳatïnda sarḳaq*[1] *suva lur*

بۇغداينىڭ باھانىسىدە قارىمۇق سۇ ئىچىپتۇ.

يەنى بۇغداينىڭ دۆلىتى ۋە بەرىكىتى تۈپەيلىدىن قارىمۇقمۇ سۇغىرىلىدۇ. بۇ ماقال بىر كىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ ياخشىلىققا ئېرىشكەن كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. بارسغانلىقلار «بُغْدايْ *buoqday*» دېيەلمەيدۇ، «بُدْغايْ *budoqay*» دەيدۇ. «مەن بارسغانلىق ئەمەس» دېگەن كىشى مۇشۇ سۆز بىلەن سىنىلىدۇ.

330 III **جِلْدايْ** qildəy ئاتنىڭ كۆكرىكىدە پەيدا بولىدىغان بىرخىل يارا، داغلاپ ساقايتىلىدۇ.//

سَمْدُويْ samduy ئادەمنىڭ مىجەزىگە ئىسسىقمۇ كەلمەيدىغان، سوغۇقمۇ كەلمەيدىغان ھەرقانداق مۆتىدىل تاماق.

قُرْدايْ ḳorday قوداي. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سَرْفج» شەكلىدە يېزىلغان. توغرىسى «سَرْقَجْ» بولۇشى كېرەك. ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 346- بەتكە قاراڭ.

قُرْدَىْ قُغُو اَنْدا اُجُبْ يُمْغِنْ اُتارْ — *ḳorday ḳuoqu anda uqup yumoqïn ɵtər*

قُزْغُنْ ينكان سَيْرَبْ اَنِن اُنِي بُتارْ — *ḳuzoqun yaŋan sayrap anïn üni pütər*

[قوداي، قۇ ئۇندا ئۇچۇپ توپلىشىپ ئۆتەر،
قۇزغۇن، تاغ قاغىلىرى سايرىشىپ ئۈنلىرى پۈتەر.]

بىر ئورۇننىڭ گۈزەللىكى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: قوداي ۋە ئاق قۇلار توپلىشىپ سۇ ئەتراپىدا ئۇچۇشىدۇ ۋە ھەر خىل ئاۋازلار بىلەن سايرىشىدۇ، قۇزغۇن، تاغ قاغىلىرى تولا قاقىلداپ ئۈنلىرى پۈتۈپ كېتىدۇ.

قُمْشُوىْ ḳomxuy قانغا تولغان كانا. بۇ سۆز سۈيدۈكى تۇتۇلۇپ، سىيەلمەي قالغان كىشىلەرگە تەمسىل قىلىنىدۇ.

بُورْغُوىْ buroquy بۇرغا. پۈۋلەپ چېلىنىدىغان بۇرغا.

جِرْغُوىْ qïroquy ئوق باشىقىنىڭ قاپارتما ھالقىسى.// III 331

جِرْغُوىْ qïroquy توننىڭ ئىككى بىقىنىدىكى ئىزمىلار ئۆتكۈزۈپ قويۇلىدىغان توپچا.

جَلْغاىْ qaloqay قۇش پەيلىرىنىڭ غولى[1].

قَرْقُوىْ[2] ḳïroquy قۇرغۇي. جبَكْ قِرْغُوىْ *qibək ḳïroquy* — چىۋ قۇرغۇي.

قَرْغُوىْ ḳaroquy تۇر. تاغنىڭ تۆپىسىگە ياكى ئېگىز يەرگە مۇنار شەكلىدە ياسالغان تۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىپ، دۈشمەننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىلىدۇ. شۇنىڭغا قاراپ كىشىلەر تەييارلىق قىلىدۇ.

مِنْغُوىْ mïnoquy مۇلغۇي ~ مۇڭقۇي، شىلىم. قەغەز چاپلايدىغان شىلىم (قاتتىق چاپلىشىشى ئۈچۈن) ئۇن سۇيۇق چېلىنىپ قويۇلغۇچە قاينىتىلىدۇ.

جُلْقُوىْ qulḳuy: جُلْقُوىْ اَتُكْ *qulḳuy ətük* — پاشنىسىنىڭ بىر تەرىپى ئۇپراپ كەتكەن ئۆتۈك.//چولاق قولغا «جُلْقُوىْ اَلِكْ *qulḳuy əlik*» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن.// 551 III 332

[1] بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدا دەرەخنىڭ چاتىۋېتىدىغان ياۋا شاخلىرى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن مىسالدىكى ۋە يازما نۇسخا 316- بەتتىكى يېزىلىشىغا ئاساسەن، كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق ۋە «*ḳïroquy*» دەپ ئالدۇق.

بەش ھەرپلىكلەر بابى

تَرِغْجِي tarïoqqï دېھقان.

سُرُغْجِي soruoqqï چىرلامچى، يىتكەن نەرسىسىنى سورىغۇچى.

قُرُغْجِي ḳoruoqqï قورۇقچى، قورغان ساقلىغۇچى.

قُرُنْجِي ḳorunqï چېدىردا ۋە باشقا يەردە ئىسلىنىپ كەتكەن كىگىز. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بُقُرْسِي buḳursï بوقۇسا.

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر

جنجرغا qanqaroqa قۇشقاچ.

سُكْلُنْجُو səglünqü كاۋاپ.

قَمْلَنْجُو ḳamlanqu قاملانچۇ. «اِكِّي اُكُوزْ *ikki əgüz* — ئىككى ئۆگۈز»گە يېقىن بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى.

كِزْلَنْجُو kizlənqü يوشۇرۇن. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِزْلَنْجُو كَلِنْدا — *kizlənqü kəlində*

يوشۇرۇلغان نەرسە//كېلىندە. 333 III

چۈنكى ئۇ ياخشى نەرسىلەرنى ئېرىگە ساقلايدۇ.

كَسْلِنْجُو kəslinqü كەسلەنچۈك.

فَعُولَلِي faulәli شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

جُقُوبَرِي qok‚ubarï چوقا. بوتا ياسايدىغان لاي، بوتا لېيى.

قَراغُنِي k‚araoqunï بالىلار ئاخشىمى ئوينايدىغان بىر ئويۇنىنىڭ ئېتى.

فَعْلال① faәllal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تُرُمْتــــايْ turumtay تۇرۇمتاي. يىرتقۇچ ئوۋچى قۇشلاردىن بىرىنىڭ ئېتى. ئەرلەرگىمۇ «تُرُمْتايْ turumtay — تۇرۇمتاي» دەپ ئات ۋە لەقەم قويۇلىدۇ.

تۆت ھەرپلىك ئىسىملار بۆلۈمى تۆگىدى.//

① مىسالدىكى سۆزگە قارىغاندا، بۇ يەردىكى ۋەزىن «فَعْلالْ faәllal» بولۇشى كېرەك. «ع - ئەين» نىڭ ئۈستىگە ساكىن خاتا قويۇلۇپ قالغان. بىز تۈزەتتۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

تۆت ھەرپلىك پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

تَيْدِي taydï تايدى، تېيىلدى. اَرْ تَيْدِي ar taydi — ئادەم تېيىلىپ كەتتى. ھەرقانداق بىر ھايۋاننىڭ پۇتى لاي ياكى يامغۇردا تېيىلىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَيارْ – تَيْماقْ tayar - taymak‚).

تُيْدِي tuydï تۇيدى. اَرْ ايشِنْ تُيْدِي ar ixin tuydi — ئادەم ئىشىنى تۇيدى، ئادەم ئۆزىگە مەخپىي تۇتۇلغان ئىشنى تۇيدى، سەزدى (تُيارْ – تُيْماقْ tuyar - tuymak‚).

تِيْدِي tïydï تىيدى، توستى. اُلْ اَنِ تِيْدِي ol ani tïydi// — ئۇ ئۇنى تىيدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ذ – ż» ھەرپى بىلەن «تِذْتِي tïżti» بولۇپ، يېنىكلىتىلگەن① (تِيارْ – تِيْماقْ tïyar - tïymak‚).

تُيْدِي toydï تويدى. قَرِنْ تُيْدِي karin toydi — قېرىن تويدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ذ – ż» ھەرپى بىلەن «تُذْتِي tożti» بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك «ذ – ż» ھەرپى «ى – يـــا» ھەرپىگە ئالماشتۇرۇلغان. بۇ مۇشۇنداق سۆزلەيدىغان قەبىلىلەرنىڭ تىلىدۇر (تُيارْ ــ تُيْماقْ toyar - toymak‚).

سُــيْدِي soydï سويدى. اَرْ قُويُــغْ سُــيْدِي ar koyuo‍q② soydi — ئادەم قوينى سويدى.

① بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ يەردە تاۋۇش نۆۋەتلەشكەن.

② بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قُوئِغْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز خاقانىيە تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىسى بويىچە «koyuo‍q» دەپ ئالدۇق.

552 باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُيارْ –//سُيْماقْ soyar - soymaḳ). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرْ تِلْكُو تَرِيسِنْ اِكِيلا سُيْماسْ — bir tilkü tərisin ikilə soymas

بىر تۈلكىنىڭ تېرىسى ئىككى قېتىم سويۇلماس.

بۇ ماقال بىر ئادەمدىن ياخشىلىققا ئېرىشىپ، ئىككىنچى قېتىم يەنە ياخشىلىققا ئېرىشىشنى//ئارزۇ قىلغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

III 336 قَيْدِي ḳaydï قايدى؛ كۆڭۈل بۆلدى. قَداشِنكا قَيْدِي ḳadaxïŋa ḳaydï — ئۆزىنىڭ يېقىنىغا كۆڭۈل بۆلدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَذَشْ تِيمِشْ قَيْمادُقْ قَذِنْ تِيمِشْ قَيْمِشْ

ḳażax tạmix ḳaymaduḳ ḳażïn tạmix ḳaymïx

قېرىنداش دېسە قارىمىغان، قۇدا دېسە قاراپتۇ.

بۇ ماقال تۇغقانلار ئارىسىدا قۇدىلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِنكْ نَلكْ اَيْمَدِنكْ — bardïŋ nəlük aymadïŋ

كِيرُو كُرُبْ قَيْمَدِنكْ — kạrü kərüp ḳaymadïŋ

كنكل برو يَيْمَدِنكْ — kəŋül bərü yaymadïŋ

بُلْدُنكْ اَرِنْجْ بُلْمَغُو — bolduŋ ərinq bolmaqu

[نېمىشقا كەتكەنلىكىڭنى ئېيتمىدىڭ،
ئارقاڭغا قاراپ قايمىدىڭ،//
كۆڭلۈڭنى بىزگە بەرمىدىڭ،
بولمىغۇر بىر نەرسە بولۇپ قالدىڭ.]

III 337 كېتىپسەن، كەتكەنلىكىڭنى نېمىشقا ئېيتمىدىڭ، ئارقاڭغا قايرىلىپ، قاراپمۇ قويمىدىڭ؛ نېمىشقا بىزگە كۆڭلۈڭنى بەرمىدىڭ، ئەمدى سەن بولمىغۇر بىر نەرسە بولۇپ قالدىڭ. كِيرُو قَيْدِي kạrü ḳaydï — ئارقىسىغا قارىدى (قَيارْ – قَيْماقْ ḳayar - ḳaymaḳ).

قُيْدِي ḳuydï قۇيدى. اَرْ كُبْكا سُوڤْ قُيْدِي ər küpkə suv ḳuydï — ئادەم كۈپكە سۇ قۇيدى ۋە چالغىتتى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُيارْ – قُيْماقْ ḳuyar - ḳuymaḳ).

قُيْدِي ḳuydï ئۈركۈدى. اَتْ قُيْدِي at ḳuydï — ئات ئۈركۈدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُيارْ – قُيْماقْ ḳuyar - ḳuymaḳ).

قِيْدِي ḳïydï قىيدى، كەستى؛ ياندى. اَرْ سُوزِنْ قِيْدِي ər səzin ḳïydï — ئادەم سۆزىنى قىيدى، يەنى ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلدى. اُلْ يِغاجْ قِيْدِي ol yïqaq ḳïydï — ئۇ ياغاچ قىيدى (قِيارْ – قِيْماقْ ḳïyar - ḳïymaḳ).//

338 III كُيْدِي kəydi كۆيدى. اُتُنكْ كُيْدِي otuŋ kəydi — ئوتۇن كۆيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُيارْ – كُيْماكْ kəyər - kəymək).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَيْدِي yaydï چايقىدى، لىڭشىتتى. اُلْ سُڤْدا تُونُغْ يَيْدِي ol suvda tonuq yaydï — ئۇ سۇدا توننى چايقىدى. اُلْ مَنِنكْ كُنكُلْ يَيْدِي ol məniŋ kəŋül yaydï — ئۇ مېنىڭ كۆڭلۈمنى مايىل قىلىۋالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يِيلْ يِغاجِغْ يَيْدِي yəl yïqaqïq yaydï — شامال دەرەخنى لىڭشىتتى (يَيارْ – يَيْماقْ yayar - yaymaḳ).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

بادِي badï باغلىدى. اُلْ اَتِغْ بادِي ol atïq badï — ئۇ ئاتنى باغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.//ھەرقانداق بىر نەرسىنى تانا بىلەن باغلاپ چىڭىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(بارْ – باماقْ bar - bamaḳ).

553 339 III تُودِي tudï ئەتتى، ياپتى. اُلْ اَغْزِنْ تُودِي ol aqzïn tudï — ئۇ ئاغزىنى ئەتتى. ھەرقانداق بىر تۆشۈكنى بېكىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُورْ – تُوماقْ tur - tumaḳ).

تِيدِي tədi دېدى. اُلْ مَنكا اَنْدَغْ تِيـدِي *ol maŋa andaoq tədi* — ئۇ ماڭا شۇنداق دېدى (تِيرْ – تِيماكْ *tər - təmək*).

سـادِي sadï سانـدى. اَرْ قُويُـغْ سـادِي *ər qoyuoq sadï* — ئادەم قوينى سانـدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سارْ– ساماقْ *sar - samaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَرا تُونُكْ كَجُرْسادِمْ — *qara tünüg kəqürsədim*

اَغِرْ اُونِ اُجُرْسادِمْ — *aoqir uni uqursadim*//

يَتِيكانِكْ قَجُرْسادِمْ① — *yətikəniq qaqarsadim*①

سَقِشْ اِجْرا كُنُمْ تُغْدِي — *saqix iqrə künüm tuoqdi*

[قاراڭغۇ كېچىنىڭ ئۇزۇپ كېتىشىنى تىلىدىم،

ئېغىر ئۇيقۇنى قاچۇرۇشنى تىلىدىم،

يەتتىكەن يۇلتۇزنى قايتا ـ قايتا سانىدىم،

ساناش ئىچىدە كۈندۈزۈمنىڭ قۇياشى تۇغدى.]

قاراڭغۇ كېچىنىڭ ئۇزۇپ كېتىشىنى، ئېغىر ئۇيقۇنى قاچۇرۇشنى تىلىدىم، يەتتىكەن يۇلتۇزنىڭ ئايلىنىشىنى قايتا ـ قايتا سانىدىم، ساناش جەريانىدا كۈندۈزۈمنىڭ قۇياشى تۇغدى.

سُودِي sudï سۇندى. اُلْ اَنكَرْ بُيُونْ سُودِي *ol aŋar boyun sudï* — ئۇ ئۇنىڭغا بويسۇندى.

اُلْ مَنكا يُونـكْ سُـودِي *ol maŋa yuŋ sudï* — ئۇ ماڭا (ئېشىش ئۈچۈن) يۇڭ پارچىلىرىنى سۇندى (سُورْ – سُوماقْ *sur – sumak*).

سِيدِي sïdï سۇندۇردى، يەڭدى. اُلْ اُتُنـكْ سِـيدِي *ol otuŋ sïdï*// — ئۇ ئوتۇن سۇندۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ سُـونِي سِـيدِي *ol süni sïdï* — ئۇ قوشۇننى يەڭدى (سِيرْ – سِيماقْ *sïr - sïmak*).

قادِي k,adï: اُلْ اَشجْكا اُتُنكْ قـادِي *ol əxiqkə otuŋ k,adï* — ئۇ قازان ئەتراپىغا ئوتۇن تىزدى. اُلْ تُونُغْ قـادِي *ol tonuoq k,adï* — ئۇ تونىنى بوغچىلىدى، يەنى بوغچىغا سالدى (قـارْ – قامـاقْ *k,ar - k,amak*). بۇ ياغمىچە سۆزدۇر. بۇ سۆزنىڭ پاساھەتلىكىرەك ئىپتىلىشى «قالادِي *k,aladï*»دۇر.

① بۇ يەردىكى «قَجُرْسادِمْ» سۆزىنىڭ ئەرەبچىسى «قايتا ـ قايتا سانىماق» مەنىسىدە ئىزاھلانغان بولۇپ، بىسىم ئالالاي بۇ سۆزنىڭ «قَجَرْسادِمْ *k,aqarsadim*» بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ پىكرىنى توغرا تاپتۇق ۋە ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يُودِي yudï يۇدى. اُلْ تُونْ يُـودِي *ol ton yudï* — ئۇ تون يۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُورْ – يُوماقْ *yur - yumak*).

يِيدِي yədi يېدى. اُلْ اَشْ يِيـدِي *ol ax yədi* — ئۇ ئاش يېدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. يابا‌قۇ تىلىدا «بەگ ئادەمنىڭ مېلىنى يېدى ۋە نابۇت قىلدى» دېگەننى «بَـكْ كِشِينِ يِيدِي *bag kixini yədi*» دەيدۇ (يِيرْ//– يِيماكْ *yər - yəmək*).

بىز پېئىللارنىڭ بۇ تۈرىنى تۆت ھەرپلىك دەپ ئاتىدۇق. چۈنكى، بىرىنچى شەخسنى ئىپادىلىگۈچى سۆز تۆت ھەرپلىكتۇر. «اَتْ بـادِمْ *at badïm*» — ئات باغلىدىم»، «قُوىْ سادِمْ *qoy sadïm*»// — قوي سانىدىم» دېگەندەك. بۇ ئەرەبچىگە ئوخشايدۇ، ئەرەبچىدىمۇ «دَعَوْتُ، غَـدَوْتُ» سۆزلىرى تۆت ھەرپلىكتۇر. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىققا قارىتىپ شۇنداق ئاتىدۇق.

فَعَلْدِي fəəldï شەكلىدە ئوتتۇرا ھەرپى ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

اَبِيـدِي abïdï يوشۇردى. اُلْ اَنِي كِشِـيدَنْ اَبِيـدِي *ol anï kixidən abïdï* — ئۇ ئۇنى كىشىلەردىن يوشۇردى. ھەرقانداق نەرسىنى باشقىلاردىن يوشۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اَبِيرْ – اَبِيماقْ *abïr - abïmak*).

اَتادِي atadï ئاتىدى. اُلْ اَنكَرْ اَتْ اَتادِي *ol aŋar at atadï* — ئۇ ئۇنىڭغا لەقەم قويدى. ئىسىم قويسىمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ (اَتارْ – اَتاماقْ *atar - atamak*).

اُتادِي otadï ئوتىدى. اُلْ تَـرِغْ اُتـادِي *ol tarïoq otadï* — ئۇ زىرائەت ئوتىدى. زىرائەت

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۈزۈلۈپ كەتمەسۈن دەپ، ئۇنىڭ يوپۇرماقلىرىنى پۈتىدى. زىرائەتنىڭ باشقى كېسىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (اُتارْ – اُتاماقْ otar - otamaq).

اُتادِي ötədi ئۆتىدى، تۆلىدى. اُلْ اَنِڭْ اَلِمِنْ اُتــادِي *ol anıŋ alimin ötədi* — ئۇ ئۇنىڭ ئېلىشىنى (قەرزىنى) تۆلىدى (اُتارْ – اُتاماقْ ötər - ötəmək). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْسا كِمِنڭْ اَلْتُنْ كُمُشْ ارْلا اِتار — *bolsa kimiŋ altun kümüx ərlə ətər*

اَنْدا بُلُبْ تَنكربكَرُوا تَبْغِنْ اُتار// — *anda bolup təŋrigərü[1] tapoqin ötər//*

[كىمنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈشى بولسا، ئۆي ـ جاي سالار،
ئاندىن خاتىرجەم بولۇپ خۇداغا سىغىنار.]

كىمنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈشى بولسا، ئۆي ـ جاي سالىدۇ، ئۇ يەردە خاتىرجەم ئولتۇرۇپ، خۇداغا تائەت ـ ئىبادەت قىلىدۇ.

اُتِيدِي ütidi ئۈتۈكلىدى، دەزمالىدى، دەزمال سالدى. اُلْ تُونُغْ اُتِيدِي *ol tonuq ütidi* — ئۇ تونىنى دەزمالىدى، ئۇ تونىنىڭ پۈرلەشكەن جايلىرىنى تۆمۈر پارچىسى بىلەن دەزمالاپ تۈزلىدى (اُتِيرْ – اُتِيماكْ ütir - ütimək).

اُتادِي otadï ئوتسىندى؛ ياقتى. اُلْ اُتنكْ اُتادِي *ol otuŋ otadi* — ئۇ ئوتسىندى؛ ئوت ياقتى. بۇ تاڭسۇق بىر سۆز بولۇپ، ئۇنى ياغما ۋە يەمەكلەر قوللىنىدۇ.

اُتادِي otadï داۋالىدى. اَمْجِي اَنكَرْ اُتْ اُتــادِي *əmqi aŋar ot otadi* — تېۋىپ ئۇنى ئوت (دورا) بىلەن داۋالىدى (اُتارْ – اُتاماقْ otar - otamaq) ئوغۇزچە.

اَجِيــدِي aqïdï ئېچىدى. سِــرْكا اَجِيــدِي *sirkə aqidi* — سىركە ئېچىدى. جاراھەت ئېچىشىپ ئاغرىسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (اَجِيرْ – اَجِيماقْ aqir - aqimaq).

اَرِيدِي arïdï ئېرىغ بولدى، تازا بولدى. اَرِيدِي نــانْكْ// *arïdi nəŋ//* — نەرسە ئېرىغ بولدى، تازا بولدى (اَرِيرْ – اَرِيماقْ arir - arimaq).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «تَنكربكَــرُوا» شەكلىدە، يەنى «ى – يا»نىڭ بىر چېكىتى كەم يېزىلغان ۋە بىر «ا – ئەلىف» ئوشۇق يېزىلىپ قالغان. ئەرەبچىسىگە قارىغاندا «تَنْكَرِيكَــرُو» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز تىرانسكرىپسىيەدە تۈزەتتۇق.

اَرُودِي ərüdi ئېرىدى. يــاغْ اَرُودِي *yaq ərüdi* — ياغ ئېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَرُورْ – اَرُوماكْ ərür - ərümək).

اِرِيدِي üridi چىرىدى. يِغاجْ اِرِيــدِي *yïqaq üridi* — ياغاچ (ۋە باشقا نەرسىلەر ئۈزاق زامان تۇرۇپ قالغانلىقتىن) چىرىدى. سۆڭەك چىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (اِرِيرْ – اِرِيماكْ ürir - ürimək).

اَزِيدِي azïdï سىزدى؛ گاس بولدى. كُــبْ اَزِيــدِي *küp azidi* — //كۆپتىن بىر نەرسە سىزدى. ساپال قاچىدىن ھەرقانداق نەرسە سىزسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ. قُــلاقْ اَزِيدِي *kulaq azidi* — شاۋقۇن ـ سۈرەندىن قۇلاق گاس بولدى (اَزِيرْ – اَزِيــماقْ azir - azimaq).

اِســيدِي isidi ئىسسىدى، قىزىدى. مُــونْ اِسِــيدِي *mün isidi* — شورپا ئىسسىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تَمُرْ اِسِيدِي *təmür isidi* — تۆمۈر قىزىدى. باشقىلاردىمۇ// شۇنداق (اِسِيرْ – اِسِيماكْ isir - isimək).

اَشادِي axadï يېدى. اَرْ اَشْ اَشادِي *ər ax axadi* — ئادەم ئاش يېدى. خاقانىيىلىكلەر بۇ سۆزنى ئۇلۇغلارنىڭ تاماق يېيىشىگىلا ئىشلىتىدۇ. باشقا تۈركىلەر پەرقلەندۈرمەستىن، ھەرقانداق ئادەمگە ئىشلىتىۋېرىدۇ. ئۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇن (اَشارْ – اَشاماقْ axar - axamaq).

اُشــادِي üxədi ئاختۇردى، ئىزدىدى. اُلْ يِــيرِكْ اُشــادِي *ol yərig üxədi* — ئۇ يەرنى ئاختۇردى، يەردىن بىر نەرسە ئىزدىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُشــارْ – اُشــاماكْ üxər - üxəmək).

اَشُودِي əxüdi ياپتى. اُلْ اَنكَرْ يُغُرْقانْ اَشُــودِي *ol aŋar yoqurqan əxüdi* — ئۇ ئۇنىڭغا يوتقان ياپتى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە بىر نەرسە ياپسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (اَشُورْ – اَشُوماكْ əxür - əxümək).

اُشِيدِي üxidi ئۈشۈشۈدى، توڭدى. اَرْ اُشِــيدِي *ər üxidi* — ئادەم (سوغۇقتىن) ئۈشۈشۈدى (اُشِيرْ – اُشِيماكْ üxir - üximək).

اُقِيدِي okïdï ئوقۇدى؛ چاقىردى. اُلْ مَنِ اُقِيــدِي *ol məni okïdi*// — ئۇ مېنى چاقىردى.

اَرْ بِتِكْ اُقِيدِى *ər bitik okidi* — ئادەم كىتاب (خەت) ئوقۇدى (اُقِيرْ – اُقِيماقْ *okir - okimak*).

اُقِيدِى okïdi ئوقۇدى، ھۆ قىلدى، قۇستى. اَرْ اُقِيدِى *ər okidi* — ئادەم قۇستى. بۇ «يۇمشاق ك – *g*» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ[1] (اُقِيرْ – اُقِيماقْ *okir - okimak*).

اُكِيدِى ügidi ئۈگۈت ئەتتى، ئۇن تارتتى. اَرْ بُغْدايْ اُكِيدِى *ər buqday ügidi* — ئادەم بۇغداي ئۈگۈت ئەتتى، ئۇن تارتتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (اُكِيرْ – اُكِيماكْ *ügir - ügimak*).

اِكادِى əkədi ئېكەكلىدى، ئېكەكلىدى؛ غۇچۇرلاتتى. اُلْ بِجاكْ اِكادِى *ol piqak əkədi* — ئۇ پىچاق ئېكىدى، ئېكەكلىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. بُغْرا تِيشِنْ اِكادِى *buqra tixin əkədi* — بۇغرا چىشىنى غۇچۇرلاتتى// (اِكارْ – اِكامَاكْ *əkər - əkəmək*).

اِكادِى əkədi ئېكەشتى، تىركەشتى، قارشىلاشتى. اُلْ اَنكَرْ اِكادِى *ol anar əkədi* — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشتى (اِكارْ – اِكاماكْ *əkər - əkəmək*).

اُلادِى ülədi ئۈلەشتۇردى. اُلْ يَرْماقْ اُلادِى *ol yarmak üladi* — ئۇ يارماق ئۈلەشتۇردى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (اُلارْ – اُلاماكْ *ülər - üləmək*).

اُلادِى uladi ئۇلىدى. اُلْ يِبْ اُلادِى *ol yïp uladi* — ئۇ يىپ ئۇلىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق. اُلْ يَعُوقْ اُلادِى *ol yaquk uladi* — ئۇ يېقىنلىرىغا ئۇلاشتى، يېتىشتى (اُلارْ – اُلاماقْ *ular - ulamak*).

اُلِيدِى ulïdi ھۆۋلىدى. بُرِي اُلِيدى *bəri ulïdi* — بۆرە ھۆۋلىدى. كېچىسى ئىت قورقۇنچتىن ھۆۋلىسەمۇ شۇنداق دېيىلمۇ// ئادەم قاتتىق ئازابتىن بۆرىگە ئوخشاش ۋارقىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلمۇ (اُلِيرْ – اُلِيماقْ *ulïr - ulïmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ سۆزدە «يۇمشاق ك – *g*» نىڭ كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بىز بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاينىڭ «بۇ سۆز بۇنىڭدىن كېيىنكى "اُكِيدِى *ügidi*" سۆزىگە بېرىلگەن ئىزاھات بولۇپ، خاتا كۆچۈرۈلگەن» دېگەن پىكرىنى توغرا تاپتۇق.

يَزِيدا بُرِي اُلِيسا اَڤْدا اِتْ بَغْرِي تَرْتِشُورْ

yazïda bəri ulïsa/əvdə it baqri tartïxur

دالىدا بۆرە ھۆۋلىسا، ئۆيدە (ئۇنىڭغا ئېچ ئاغرىتىپ) ئىتنىڭ باغرى تارتىشار.

بۇ ماقال يېقىن كىشىلەرنى بىر - بىرىگە يارەدەم قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اُلِيدِى ölidi ھۆللەشتى، ھۆل بولدى. تُونْ اُلِيدِى *ton ölidi* — تون ھۆللەشتى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (اُلِيرْ – اُلِيماكْ *ölir - ölimək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كَذُكْلُكْ اُلِيماسْ كُفَجْ لِكْ كُرِيماسْ

kəžüklüg ölimas küvəqlig kürimas

يېپىنچىلىق ھۆل بولماس، ئېغىزدۇرۇقلۇق چاپچىيالماس.

يېپىنچىسى بار ئادەم يامغۇردا ھۆل بولمايدۇ، ئۇنىڭ بىلەن ساقلىنىپ قالىدۇ؛ ئېغىزدۇرۇق سېلىنغان ئات چاپچىيالمايدۇ ۋە شاشلىق قىلالمايدۇ. بۇ ماقال ئىشلار ئۆچۈن تەييارلىق بولۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

اَنُودِى anudï ھازىرلاندى، تەييارلاندى. اَنُودِى نانكْ *anudï nəŋ* — نەرسە ھازىرلاندى. بۇ پېئىل ئۆتۈمسىزدۇر. ئەرەبچە ئېيتىشقا توغرا كەلسە «اِنْعَدَّ» دېيىلىدۇ. لېكىن، بۇنىڭ ئەرەبچىسى قوللىنىلمايدۇ (اَنُورْ – اَنُوماقْ *anur - anumak*).

اُنادِى unadï ئۇنىدى، ماقۇل كۆردى، رازى بولدى// اُلْ بُو اِيشِغْ اُنادِى *ol bu ixïq unadï* — ئۇ بۇ ئىشنى ماقۇل كۆردى. سَنْ اُنادِنكْ مُو *sən unadïŋmu* — سەن ئۇنىدىڭمۇ (اُنارْ – اُناماقْ *unar - unamak*).

اِنادِى ənədi ئەنلىدى، ئەن سالدى. اُلْ قُوِينْ اِنادِى *ol qoyïn ənədi* — ئۇ قوينى ئەنلىدى، يەنى قوينىڭ قۇلقىنىڭ بىر پارچىسىنى كېسىپ ئەن سالدى (اِنارْ – اِناماكْ *ənər - ənəmək*).

سَبِيدِى sapïdï شىپالىدى، مىدىرلىدى، قىمىرلىدى. اَتْ قُدْرُقِي سَبِيدِى *at qudruqi sapïdï* — ئات قۇيرۇقى شىپالىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سَبِيرْ – سَبِيماقْ *sapïr - sapïmak*).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سُبيدِي subïdï ئۇزاردى. سُبيدِي نانـــڭ *subïdï nəŋ* —— نەرسە ئۇزاردى. يەنى نەرسىنىڭ ئۇچى ئۇزاردى (سُبيرْ – سُبيماقْ *subïr - subïmak*).

كَبيدِي kəpidi ئەكچىدى. تُونْ كَبيـــدِي *ton kəpidi* —— تون ئەكچىدى، يەنى تونىنىڭ ئۈستى تەرىپى قۇرۇدى. نەرسىلەرنىڭ بەزى جايلىرىنىڭ قۇرۇشىغىمۇ//مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (كَبيرْ – كَبيماكْ *kəpir - kəpimək*).

كُبيدِي kəbidi يۆمىدى، يۆمەپ تىكتى. اُلْ تُـــونْ كُبـــيدِي *ol ton kəbidi* —— ئۇ تونىنى كۆرەدەپ تىكتى (كُبيرْ – كُبيماكْ *kəbir - kəbimək*).

تَتيدِي tatïdï تېتىدى. اَشْ اَغِزْدا تَتيـــدِي *ax aqizda tatïdi* —— ئاش ئېغىزغا تېتىدى، يەنى تاتلىق بىلىندى (تَـــتيرْ – تَتيمـــاقْ *tatïr - tatïmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِشي اَتي تِرِكْلا تَتيرْ *kixi əti tiriglə tatïr*

ئىنسانىنىڭ ئېتى (بەدىنى) تىرىكلىكىدە تاتلىق.

يـەنى ئادەمنىـڭ قـەدر ـ قىممىتـى تىرىكلىكتـە،//بـۇنىڭ مەنىسـى ئـادەم تىرىكلىكىدە مال ـ مۈلۈك تاپىدۇ، شېرىن يېمەك ـ ئىچمەكلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇلاردىن لەززەتلىنىدۇ، دېگەن بولىدۇ.

سُجيدِي süqidi چۆچۈدى، تاتلىقلاشتى، تەم كىردى. سُجيدِي نانڭْ *süqidi nəŋ* —— نەرسە چۆچۈدى، تاتلىقلاشتى (سُجيرْ – سُجيماكْ *süqir - süqimək*).

سُـــجيدِي suqïdï سەكردى. اَتْ سُـــجيدِي *at suqïdï*// —— ئات سەكردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُجيرْ – سُجيماقْ *suqïr - suqïmak*).

كُجادِي küqədi زورلۇق قىلدى، زۇلۇم سالدى؛ باسقۇنچىلىق قىلدى. اُلْ اَنِـــكْ تَقْـــارِنْ كُجادِي *ol anïŋ tavarïn küqədi* —— ئۇ ئۇنىڭ مېلىغا زورلۇق قىلدى (كُجارْ – كُجاماكْ *küqər - küqəmək*). اُغْلانِـــغْ كُجـــادِي *ooqlanïoq küqədi* —— بالىغا باسقۇنچىلىق قىلدى. دېمەككە باسقۇنچىلىق قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُذِكْ مَنِ كُجايُرْ *üžïk məni küqəyür*

تُنْ كُنْ تُرُبْ يِغْلَيُو *tün kün turup yïoqlayu*

كُرْدِي كُزُمْ تَقْرَقِنْ *kördi közüm tavrakïn*

يُرْتِي قَلِبْ اَغْلَيُو *yurtï kalïp aoqlayu*

[ئىشق ماڭا زۇلۇم سالدى،

كېچە ـ كۈندۈز تۇرۇپ يىغلايمەن؛//

چۈنكى كۆزۈم كۆردى: ھەش ـ پەش دېگۈچە

يۇرتى بوش قالدى.]

ئىشـق ماڭـا زۇلـۇم سـالغاچقا، كېچـە ـ كۈنـدۈز يىغلايمـەن؛ يـۇرتىنى بـىردىنلا بوش قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

كِجيـــدِي kiqidi قىچىشتى. اَتِـــمْ كِجيـــدِي *ətim kiqidi* —— بەدىنىم قىچىشتى. ھايۋانلارنىڭ بەدىنى قىچىشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كِجـــيرْ – كِجيمـــاكْ *kiqir - kiqimək*).

بَـــدُودِي bədüdi بۇيۇدى، بۇيۇك بولدى، چوڭايدى، چوك بولدى. اُغْـــلانْ بَـــدُودِي *ooqlan bədüdi* —— بالا چوك بولدى. ھەرقانداق نەرسە كىچىكلىكتىن چوڭايسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَدُورْ – بَدُوماكْ *bədür - bədümək*).

بُذيدِي büžidi بىيلىدى، ئۇسسۇل ئويناندى. قِيزْ بُذيـــدِي *qiz büžidi* —— قىز (دېدەك) ئۇسسۇل ئويناندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُـــذيرْ – بُـــذيماكْ *büžir - büžimək*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُرْتْغا بُذيكْ بِلْماسْ يِيرِمْ تارْ تِيرْ *qurtoqa büžik bilməs yərim tar tər*

موماي ئۇسسۇل بىلمەس، يېرىم تار دەر.

بۇ ماقال بىرەر ئىشتا//بىلەرمەنلىك قىلىپ ماختانغان، لېكىن بىر ئىش قىلىش تەلەپ قىلىنغاندا، يوق باھانە ـ سەۋەبلەرنى تېپىپ، ئىش قىلمايدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُذِيدِي użïdï ئۇخلىدى. اَرْ اُذِيدِي *ər użïdï* — ئادەم ئۇخلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُذِيرْ – اُذِيماقْ *użïr - użïmak*).

بُذُودِي bożudï بويىدى؛ چاپلىدى. اُلْ تُونُغْ بُذُودِي *ol tonuq bożudï* — ئۇ توننى بويىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ اُقِنْ اُرْدِي كَيِكْنِي يِغاجْقا بُذُودِي *ol okïn urdï kəyikni yïqaqka bożudï* — ئۇ ئوقىنى ئاتتى، كېيىكنى ياغاچقا چاپلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُذُورْ – بُذُورْماقْ [1] *bożur -bożumak*).

قَذُودِي każudï قېيىدى، قېيىپ تىكتى. اُلْ تُونُغْ قَذُودِي *ol tonuq każudï* — ئۇ توننى قېيىپ تىكتى (قَذُورْ – قَذُوماقْ *każur - każumak*).//

يِذِيدِي yïżïdï يىدىدى ~ ھىدىدى. پۇراپ قالدى. يِذِيدِي نانكْ *yïżïdï nəŋ* — نەرسە يىدىدى. بۇ كەم ئىشلىتىلىدىغان بىر سۆز.//

تَرادِي taradï تارىدى؛ تاراتتى. قِيزْ سَجِنْ تَرادِي *kïz saqïn taradï* — قىز چېچىنى تارىدى. اَنِكْ سُوسِنْ تَرادِي *anïŋ süsin taradï* — ئۇنىڭ قوشۇنىنى تاراتتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تَرْدِي *tardï* — (نەرسىنى) ئايرىدى»دۇر.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ ئىككى پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىردەك. «تَرْدِي *tardï* — ئايرىدى» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «تَرارْ *tarar*»، «تَرادِي *taradï* — تارىدى» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىمۇ «تَرارْ *tarar*» بولىدۇ. لېكىن، بۇ قائىدە ھەممە پېئىللار ئۈچۈن ئومۇمىي ئەمەس. ئىككى ھەرپلىك، ئۈچ ھەرپلىك پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان شەكىللىرى بىر خىل، ئۆتكەن زامان شەكىللىرى پەرقلىق قوللىنىلىدۇ. بولۇپمۇ، «اَرْ اَرْتْ اَشْدِي *ər art axdï* — ئادەم داۋان ئاشتى» ۋە «اُلْ اَشْ اَشادِي *ol ax axadï* — ئۇ ئاش يېدى» دېگەن جۈملىلەردىكى ئىككى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ئىككى خىل بولسىمۇ، «اَشْدِي *axdï*» پېئىلى بىلەن «اَشادِي *axadï*» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى بىر خىل «اَشارْ *axar*»//بولىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە «اُلْ سُڤْقا قَنْدِي *ol suvka kandï* — ئۇ سۇغا قاندى» دېگەن جۈملىدىكى «قَنْدِي *kandï*» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «قَنارْ *kanar*» بولۇپ، بۇنىڭ

[1] بۇ مەستەر يازما نۇسخىدا «بُذُورْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز «*bożumak*» دەپ تۈزەتتۇق.

مەستىرى «قَنْماقْ *kanmak*»تۇر. يەنە شۇنىڭدەك «اُلْ اَتِنْ قَنادِي *ol atïn kanadï* — ئۇ ئېتىدىن قان ئالدى» دېگەن جۈملىدىكى «قَنادِي *kanadï*» پېئىلىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلىمۇ ئالدىنقى جۈملىدىكى پېئىلغا ئوخشاش «قَنارْ *kanar*» شەكلىدىدۇر. بۇنىڭ مەستىرى «قَنَماماقْ *kanamak*» [1]دۇر. باشقىچە ئېيتقاندا «قَنْماقْ *kanmak*» ۋە «قَنَماقْ *kanamak*» پېئىللىرىنىڭ كەلگۈسى زامان شەكىللىرى بىرخىل، ئۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى پەرقلىقتۇر.

تَرُودِي tarudï تارايدى، سىقىلدى. اَڤْ تَرُودِي *əv tarudï* — ئۆي تارايدى. كۆكرەك ۋە باشقا نەرسىلەر تارايسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ بُشْدِي تَرُودِي *ər puxdï tarudï* — ئادەمنىڭ ئىچى پۇشۇپ سىقىلدى (تَرُورْ – تَرُوماقْ *tarur - tarumak*).//

تُرُودِي tərüdi تۆرەلدى، يارىتىلدى. يَلِنكُقْ تُرُودِي *yalïŋuk tərüdi* — ئىنسان تۆرەلدى، يارىتىلدى. بۇ پېئىل مەجھۇل مەنىدىكى ئۆتۈمسىزدۇر (تُرُورْ – تُرُوماكْ *tərür - tərümək*).

تَرِيدِي tarïdï تېرىدى. اُلْ تَرِغْ تَرِيدِي *ol tarïq tarïdï* — ئۇ ئاشلىق تېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَرِيرْ – تَرِيماقْ *tarïr - tarïmak*).

تِرادِي tirədi تىرىدى، تىرەك قويدى. اُلْ قَبُغْ تِرادِي *ol kapuq tirədi* — ئۇ ئىشىكنى تىرىدى. ھەرقانداق نەرسىگە تىرەك قويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِرارْ – تِراماكْ *tirər - tirəmək*).

سِرِيدِي sïrïdï چىچتى. اِتْ سِرِيدِي *ït sïrïdï* — ئىت چىچتى.

سِرِيدِي sïrïdï شىرىدى. اُلْ كِذِزْ سِرِيدِي *ol kiżiz sïrïdï* — ئۇ شىرداق شىرىدى، يەنى كىگىزنى تۈركمەنلەر چېدىرىنىڭ پەردىسىدەك ياكى كۆچۈش ۋاقتىدىكى يۆگەكلىرىدەك زىچ قىلىپ، پىششىقلاپ تىكتى (سِرِيْر – سِرِيماقْ *sïrïr - sïrïmak*).///

سَرُودِي sarudï ئورىدى، يۆگىدى. اُلْ سُوْلُقْ سَرُودِي *ol suwluk sarudï* — ئۇ سەللە

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قَنَماماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز تۈزىتىپ «*kanamak*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئوردى. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە بىر نەرسە ئورنىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرُور[1] – سَرُوماقْ sarur - sarumak).

قَرِيدِي qarïdï قېرىدى. اَرْ قَرِيدِي ər qarïdï — ئادەم قېرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرِيرْ – قَرِيماقْ qarïr - qarïmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْسْلانْ قَرِيسا سِجْغانْ اُتِنْ كُذازُورْ arslan qarïsa sïqqan ötin köžäzür

ئارسلان قېرىسا، چاشقاننىڭ ئۆڭىنى كۆزىتەر.

بۇ ماقال چوڭ ئىش قىلىشقا قۇربى يەتمەي، كىچىك ئىشلارنى قىلىشقا رازى بولغان بوۋايلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

قُرِيدِي qurïdï قۇرۇدى. قُرِيدِي تُونْ qurïdï ton — تون قۇرۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِيرْ – قُرِيماقْ qurïr - qurïmak).

قُرِيدِي qorïdï قورۇدى، مۇھاپىزەت قىلدى. اُتِغْ//قُرِيدِي otïq qorïdï — ئوت - چۆپنى قورۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُرِيرْ – قُرِيماقْ qorïr - qorïmak).

قُرادِي kürädi قاچتى. قُلْ كُرادِي qul kürädi — قۇل قاچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُرارْ – كُراماقْ kürär - kürämäk).

كُرِيدِي küridi كۆردى، تاتلىدى. اَتْ كُرِيدِي at küridi — ئات تاتلىدى، يەنى ئالدى پۇتلىرى بىلەن يەرنى تاتلىدى. اُلْ قارِغْ كُرِيدِي ol qarïq küridi — ئۇ قارنى كۆردى (كُرِيرْ – كُرِيماقْ kürir - kürimäk).

بَزادِي bəzädi بېزىدى. اُلْ اُقْنْ بَزادِي ol övin bəzädi — ئۇ ئۆيىنى بېزىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَزارْ – بَزاماقْ bəzär - bəzämäk).

تُزادِي tuzadï تۇزلىدى. اُلْ اَتْ تُزادِي ol ət tuzadï — ئۇ ئەت (گۆش) تۇزلىدى. بۇ سۆز «تُزْلادِي tuzladï» سۆزى ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

قَزِيدِي qazïdï قازدى، كولىدى. اُلْ بِيرِكْ قَزِيدِي ol yərïg qazïdï — ئۇ يەرنى قازدى. يارا ۋە شۇنىڭغا//ئوخشاش نەرسىلەرنى كولىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَزِيرْ – قَزِيماقْ qazïr - qazïmak).

[1] بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «سَرُورْ sarur» يازما نۇسخىدا بېرىلمىگەن، بىز قوشۇپ قويدۇق.

قُزِيدِي quzïdï قۇرۇدى. اَنِكْ بُغْزِي اَشْقا قُزِيدِي anïŋ boqzï axqa quzïdï — ئۇنىڭ بوغۇزى ئاشقا (ئېرىشەلمەي) قۇرۇدى. قوللىنىلىدىغان شەكلى شۇدۇر. توغرىراقى چېكتىسىز «ر – r» بىلەن كېلىشتۇر. «سُوتْ اَمُزْدِي süt əmüzdï — سۈت ئېمىزدى» جۈملىسىدىكىدەك بۇمۇ كەم ئۇچرايدۇ (قُزِيرْ – قُزِيماقْ quzïr - quzïmak).

قِزُودِي qïzudï قىمىرلىدى، باھاسى كۆتۈرۈلدى. تَقارْ قِزُودِي tavar qïzudï — مال قىمىرلىدى (قِزُورْ – قِزُوماقْ qïzur - qïzumak).

قِزادِي qïzadï قىزلىقىنى ئالدى. اُلْ قِيزِغْ قِزادِي ol qïzïq qïzadï — ئۇ قىزنىڭ قىزلىقىنى ئالدى (قِزارْ – قِزاماقْ qïzar - qïzamak).

كُزادِي közädi كوچىلىدى، چۇڭچىلىدى، چەشلەندى. اُلْ اُتْ كُزادِي ol ot közädi — ئۇ (كۆسەي بىلەن) ئوت كوچىلىدى (كُزارْ –//كُزاماكْ közär - közämäk). //اُلْ اُزُمْنِي كُزادِي ol üzümni közädi — ئۇ ئۈزۈمنى چەشلىدى، يەنى ئۈزۈمنى ساپقىدىن ئاجراتتى.

كُزادِي küzädi كۆزلىدى، كۆزنى ئۆتكۈزدى. اُلْ يَيْلاغْدا كُزادِي ol yaylaqda küzädi — ئۇ ياياقتا كۆزلىدى، كۆزنى ئۆتكۈزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُزارْ – كُزاماكْ küzär - küzämäk).

سَسِدِي sasïdï سېسىدى. سَسِدِي نانكْ sasïdï nəŋ — نەرسە سېسىدى (سَسِيرْ – سَسِيماقْ sasïr - sasïmak).

كُسادِي küsädi ئارزۇ قىلدى. اُلْ اَنِ كُرْماكِنْ كُسادِي ol anï körmäkin küsädi — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلدى. ھەرقانداق نەرسىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُسارْ – كُساماكْ küsär - küsämäk).

بَشادِي baxadï كىرتىكلىدى، يوندى. اُلْ يِغاجِغْ بَشادِي ol yïqaqïq baxadï — ئۇ ياغاچنى يوندى، يەنى ياغاچنى ئويۇپ، بەلگىلەر سالدى. ياغاچلارنى بىر - بىرىگە تىرەپ قويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَشارْ – بَشاماقْ baxar - baxamak).//

بُشُودِي boxudï بوشىدى؛ رۇخسەت بەردى؛ قويۇۋەتتى. اَنِكْ اُوزِي بُشُودِي anïŋ özi boxudï — ئۇنىڭ ئېچى بوشىدى. تُكُونْ بُشُودِي tügün boxudï — تۈگۈن بوشىدى. اَتْ بُشُودِي at boxudï — ئات بوشىدى، يەنى باغلىقىدىن بوشىدى. خانْ يَلاوَجِغْ بُشُودِي han yalawaqïq boxudï — خان ئەلچىنى بوشاتتى، يەنى ئۇنىڭغا

مەملىكىتىگە قايتىش ئۇچۇن رۇخسەت بەردى. اَرْ اُراغُتِنْ بُشُودِي *ər uraqutin boxudi* — ئادەم خوتۇنىنى قويۇۋەتتى. ئارغۇچە. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر (بُشُورْ – بُشُوماقْ *boxur - boxumaq*).

تَشُودِي taxudi توشۇدى. اُلْ اَفْكا يَرْماقْ تَشُودِي *ol əvgə yarmaq taxudi* — ئۇ ئۆيگە يارماق (پۇل) توشۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَشُورْ – تَشُوماقْ *taxur - taxumaq*).

تُشادِي tüxədi تۈشىدى ~ چۈشىدى؛ چۈش كۆردى. اُلْ تُوشْ تُشادِي *ol tüx tüxədi* — ئۇ چۈش كۆردى. ئۈيقۇلۇقتا ئېھتىلام بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُشارْ – تُشاماكْ *tüxər - tüxəmək*).//

تُشادِي tөxədi تۆشىدى، سالدى. تُشاكْ تُشادِي *tөxək tөxədi* — تۆشەك سالدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تِشادِي tixədi چەكتى، بىلىدى، ئىتتىرتتى. تَكِرْمانْ تِشادِي *təgirmən tixədi* — تۆگىمەن تېشىنى چەكتى، يەنى تۆگىمەن تېشىنى چېكىپ، قىرلىرىنى ئىتتىرتتى. بۇ جۈملىدە قارالمىش چۈشۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قاراتقوچى قويۇلغان. چۈنكى، «تَكِرْمانْ» تۆگىمەننىڭ ئومۇمىي نامىدۇر. ھالبۇكى، ئىتتىرتىلىدىغىنى تۆگىمەن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تېشىدۇر. اُلْ اُرْغاقْ تِشادِي *ol oroqaq tixədi* — ئۇ ئورغاقنى ئىتتىرتتى (تِشارْ – تِشاماكْ *tixər - tixəmək*).

جِشادِي qixədi تەرەت قىلدى[1]. اُغلانْ// جِشادِي *oqlan qixədi* — بالا تەرەت قىلدى. بۇ سۆز پەقەت كىچىك بالىلارغا نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

سَشُودِي səxüdi يېشىلدى ~ شېشىلدى، بوشىدى. تُكُونْ سَشُودِي *tügün səxüdi* — تۇگۇن بوشاپ، يېشىلىپ كېتەي دەپ قالدى (سَشُورْ – سَشُوماكْ *səxür - səxümək*).//

قَشِيدِي kəxïdï قاشلىدى، تاتلىدى. اُل مَنِي قَشِيدِي *ol məni kəxïdï* — ئۇ مېنى قاشلىدى، بەدىنىمنى تاتلىدى (قَشِيرْ – قَشِيماقْ *kəxïr - kəxïmak*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا زامان مەنىسى بىلەن قوللىنىلمايدۇ. كىچىك بالىلارنىڭ تەرەت قىلىشىغا «qixə» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اُلْدَجِي سِجْغانْ مُوشْ تَشَقِنْ قَشِيرْ

öldəqi süqqan mux taxakïn kəxïr

چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۇشۇكنىڭ تاشقىنى قاشلار.

بۇ ماقال ھالاكەتتىن باشقا نەتىجە بەرمەيدىغان ئىشلارغا ئېسىلمۇالمىدىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

كُشِيدِي kөxidi دالدا بولدى، توستى. تامْ كُونُكْ كُشِيدِي *tam künüg kөxidi* — تام كۈننى توستى. ھەرقانداق بىر نەرسە يورۇقلۇقنى توسسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُشِيرْ – كُشِيماكْ *kөxir - kөximək*).

كِشادِي kixədi كىشەنلىدى، چېدىرلىدى. اُلْ اَتِغْ كِشادِي *ol atïq kixədi* — ئۇ ئاتنى كىشەنلىدى. اَرْ قُولِنْ كِشادِي *ər kulïn kixədi* — ئادەم قۇلىنى كىشەنلىدى (كِشارْ – كِشاماكْ *kixər - kixəmək*).

سُغِيدِي soqïdï سوغۇدى ~ سوۋۇدى. سُوفْ سُغِيدِي // *suv soqïdï* — سۇ سوۋۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُغِيرْ – سُغِيماقْ *soqïr - soqïmak*).

تُقِيدِي tokïdï ئۇردى، قاقتى، سوقتى؛ توقۇدى؛ تەگدى. اُلْ قَبُغْ تُقِيدِي *ol kapuq tokïdï* — ئۇ ئىشىك قاقتى. اُلْ قُولِنْ تُقِيدِي *ol kulïn tokïdï* — ئۇ قولىنى ئۇردى. ئوغۇزچە. تۈركىلەر بۇ سۆزنى جۈپ سۆز قىلىپ «اُرْدِي تُقِيدِي *urdi tokïdï*» شەكلىدە قوللىنىدۇ. تَمُرْجِي قِلِجْ تُقِيدِي *təmürqi kïlïq tokïdï* — تۆمۈرچى قىلىچ سوقتى، يەنى تۆمۈرچى قىلىچ، پىچاق ۋە باشقا نەرسىلەرنى سوقتى. اَرْ بُوزْ تُقِيدِي *ər böz tokïdï* — ئادەم بۆز توقۇدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَنِ سُفْ تُقِيدِي *anï suv tokïdï* — ئۇنى سۇ ئۇرۇپ كەتتى، يەنى ئېقىن سۇ ئۇنى ئۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. اَرْنِ يِلْ تُقِيدِي *ərni yəl tokïdï* — ئادەمگە شامال تەگدى، يەنى جىن داۋدى (تُقِيرْ – تُقِيماقْ *tokïr - tokïmak*).

سَقِيدِي sakïdï غۇۋا كۆرۈندى. اُلْ مَنِكْ كُوزُما سَقِيدِي // *ol mənik közümə sakïdï* — ئۇ مېنىڭ كۆزۈمگە غۇۋا كۆرۈندى. ساقِغْ سَقِيدِي *sakïq sakïdï* — ئالۋۇن (سەرلاپ) كۆرۈندى، يەنى ئالۋۇن ئۇنىڭ كۆزىگە سۈدەك كۆرۈندى (سَقِيرْ – سَقِيماقْ *sakïr - sakïmak*).

سُقيدي suḳïdï غەدىقلىدى. اُلْ اَنِي سُقيدي *ol anï suḳïdï* — ئۇ ئۇنى غەدىقلىدى، يەنى ئۇنى بارماقلىرى بىلەن غەدىقلىدى (سُقِيرْ – سُقِيماقْ *suḳïr - suḳïmaḳ*).

سِقادي sïḳadï سىلىدى. اُلْ اَنِكْ بَشِنْ // سِقادي *ol anïŋ baxïn sïḳadï* — ئۇ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى، يەنى ئۇنىڭغا كۆيۈنۈپ بېشىنى سىلىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى قول بىلەن سىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِقارْ – سِقاماقْ *sïḳar - sïḳamaḳ*). 562

قَقيدي ḳ,aḳ,ïdï ئاچچىقلىدى، غەزەپلەندى. اُلْ اَنْدِنْ قَقيدي *ol andïn ḳaḳïdï* — ئۇ ئۇنىڭدىن ئاچچىقلىدى. ئۇنىڭ قىلغان ئىشىدىن غەزەپلەندى (قَقِيرْ – قَقِيماقْ *ḳaḳïr - ḳaḳïmaḳ*). بۇ سۆز ئارغۇ تىلىدا «قَقِيُورْ *ḳaḳïyur*» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. ئارغۇلار بۇ بابتىكى ھەممە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى پېئىل يىلتىزىدا // زەمە كەلمىگەنلىكىگە قارىماي، زەمىملىك قىلىپ سۆزلەيدۇ. بۇ قائىدىگە مۇۋاپىق ئەمەس، بۇ ئۇلارنىڭ تىلىدىكى پېتەرسىزلىكتۇر.

بَكُودي bəküdi بېكىدى، چىڭىدى. تُكُونْ بَكُودي *tügün bəküdi* — تۈگۈن بېكىدى، يەنى چىڭىدى. بىرەر ئىش بېكىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَكُورْ – بَكُوماكْ *bəkür - bəkümaḳ*).

تُكادي tügədi تۈگىدى؛ يەتتى. ايش تُكادي *ix tügədi* — ئىش تۈگىدى. بُو اَشْ قَمُغْقا تُكادي *bu ax ḳamuoḳa tügədi* — بۇ ئاش ھەممىگە يەتتى. بۇ قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزدۇر.

بَلادي bələdi مەردى. قُويْ بَلادي *ḳoy bələdi* — قوي مەردى (بَلارْ – بَلامَاكْ *bələr - bələmaḳ*).

بُلادي buladï پىشۇردى، دۇملەپ پىشۇردى. قُزِي بُلادي *ḳozi buladï* — قوزا (گۆشى)نى دۇملەپ پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُلارْ – بُلاماقْ *bular - bulamaḳ*).

بِلادي biladï بىلدى. اُلْ بِجاكْ بِلادي *ol piqaḳ biladï* — ئۇ پىچاق بىلدى. اُلْ تِيشْ بِلادي// *ol tïx biladï* — ئۇ چىشنى بىلدى (بِلارْ – بِلاماكْ *bilər - biləmaḳ*). 368 III

بِيلادي bəladï بۆلىدى؛ مىلدى. اُلْ كَنْجِنْ بِيلادي *ol ḳanqïn bəladï* — ئۇ بالىسنى بۆلىدى، يەنى بالىسنى بۆشۈككە ياتقۇزدى. اُلْ اَنِ قانِكا بِيلادي *ol anï ḳaniŋa bəladï* — ئۇ ئۇنى قېنىغا مىلدى (بِلارْ – بِلامَاكْ *bələr - bələmaḳ*).

تُلادي tüladï تۇلدى، تۈك تاشلىدى. اَتْ تُلادي *at tüladï* — ئات تۇلدى، يەنى تۈك تاشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ قىشلىق تۈكىنى تاشلاپ، يېڭى تۈك چىقاردى، دېمەكتۇر (تُلارْ – تُلامَاكْ *tülər - tüləmaḳ*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تُولادي» بولۇپ، كېينىچە «و – ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان.

تُلادي tələdi تۇللىدى. قُويْ تُلادي *ḳoy tələdi* — قوي تۇللىدى. ئوغۇزچە (تُلارْ – تُلاماكْ *tələr - tələmaḳ*).

تِلادي tiladï تىلىدى. اُلْ اَنِ تِلادي *ol anï tiladï* — ئۇ ئۇنى تىلىدى. تَنكْرِي اَنْدَغْ تِلادي *təŋri andaḳ tiladï* — تەڭرى شۇنداق (بولۇشنى) تىلىدى، ئىرادە قىلدى// (تِلارْ – تِلاماكْ *tilər - tiləmaḳ*). 369 III

جِلادي qiladï چىلىدى، نەملىدى. تُونُغْ جِلادي *tonuḳ qiladï* — تونىنى چىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جِلارْ – جِلامَاكْ *qilər - qiləmaḳ*). ئەسلى «جِيلادي *qiladï* » بولۇپ، ھەرپ چۈشۈپ قالغان.

سُلادي süladï ئۇرۇش قىلدى. بَكْ يَغِيقا سُلادي *baḳ yaqïḳa süladï* — «بەگ دۈشمەنگە (قارشى) ئەسكەر تارتتى، يەنى ئۇرۇش قىلدى. ئەسلى «سُولادي» بولۇپ «و – ۋاۋ» چۈشۈپ قالغان (سُولارْ – سُولاماكْ *sülər - süləmaḳ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 563

يَغِنْكْ تَبا تِتْرُو بَقِبْ بُكْدَنْكْ بِلا — *yaqïŋ taba tətrü baḳïp bəgdəŋ bilə*

اُغْرَبْ قَلِي[1] كَلْسا سَنكا قَرْشُو سُلا // — *oqrap ḳali kəlsə saŋa ḳarxu sülə* 370 III

[دۈشمەن تەرەپكە تىكىلىپ قارا، خەنجىرىڭنى بىلە،
مۇبادا سېنى قەستلەپ كەلسە، ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىل.]

[1] يازما نۇسخىدا «قَلِي» سۆزىنىڭ ئاستىغا «قجان» دېگەن سۆز يېزىلغان. دىققەت قىلىنسا بۇ سۆز ئەسلى كۆچۈرگۈچى تەرىپىدىن ئەمەس، «دىۋان»نى كۆرگۈچىلەر تەرىپىدىن كېيىن يېزىلغاندەك قىلىدۇ.

دۇشمىنىڭگە ئۆتكۈر كۆزۈڭ بىلەن باق، خەنجىرىڭنى بىلە؛ دۇشمەن ساڭا قەست قىلىپ كەلسە، ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىل.

قَلِيدِي kalïdï سەكرىدى، چىچاڭلىدى، قىيغاتتى. اَتْ قَلِيدِي *at kalïdï* — ئات چىچاڭلىدى (قَلِيرْ – قَلِيماقْ *kalir - kalimak*).

كُلِيدِي kölidi كۆمدى. اُلُكْ كُلِيدِي *ölüg kölidi* — ئۆلۈكنى كۆمدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُلِيرْ – كُلِيماكْ *kölir - kölimak*).

قَمادِي kamadï قاماشتى؛ قامدى. كُوزْ قَمادِي *köz kamadï* — (كۆننىڭ نۇرىدىن) كۆز قاماشتى (قَمارْ – قَماقْ *kamar - kamamak*). اَنِكْ تِيشِي قَمادِي *anïŋ tïxi kamadi* — ئۇنىڭ چىشى قامدى، يەنى ئاچچىق بىر نەرسە يېگەنلىكتىن ئۇنىڭ چىشى قامدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَتاسِي اَناسِي اَجِيغْ اَلْمِلا يِسا اُغْلِي قِيزِي تِيشِي قَمارْ//

atasï anasï aqïq almïla yasə ooqli kïzï tïxi kamar

ئاتا ـ ئانىسى ئاچچىق ئالما يېسە، ئوغۇل ـ قىزىنىڭ چىشى قامار.

بۇ ماقال ئاتا ـ ئانىنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئۈچۈن، بالىلىرىنىڭ تۆتۈلۈشى ۋە سوراققا تارتىلىشىغا ئىشارەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

قُمِيدِي komïdï سېغىندى، كۆڭلى تارتتى. اَرْ اَۋِنكا قُمِيدِي *ər əviŋə komïdï* — ئادەم ئۆيىنى سېغىندى. ھەر ئادەم ھەر قانداق بىر نەرسىنى سېغىنىپ، كۆڭلىدە ئۇنىڭغا ئېرىشىشكە ئىنتىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُمِيرْ – قُمِيماقْ *komïr - komïmak*).

تَنُودِي tanudï تونۇدى، جېكىلىدى. اُلْ مَنكا سُوزْ تَنُودِي *ol maŋa söz tanudï* — ئۇ ماڭا سۆز تونۇدى، جېكىلىدى. ھەرقانداق بىر نەرسىنى تەۋسىيە قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنُورْ – تَنُوماقْ *tanur - tanumak*).

تُنادِي tünədi تۇنىدى. اُلْ مُنْدا تُنادِي *ol munda tünədi* — ئۇ مۇندا تۇنىدى، يەنى مېنىڭ يېنىمدا تۇنىدى (تُنارْ – تُناماكْ *tünar - tünamak*).

سِنادِي sïnadï سىنىدى. اُلْ اَنِ سِنادِي *ol anï sïnadï* — ئۇ ئۇنى (بىر ئىشتا) سىنىدى (سنارْ – سناماقْ *sïnar - sïnamak*)//

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قَنادِي kanadï قان ئالدى. اُلْ اَتِنْ قَنادِي *ol atïn kanadï* — ئۇ ئېتىدىن قان ئالدى (قَنارْ – قَناماقْ *kanar - kanamak*).

قِنادِي kïnadï قىينىدى، جازالىدى؛ قىنلىدى، غىلاپلىدى. بَكْ اَنِ قِنادِي *bəg anï kïnadï* — بەگ ئۇنى قىينىدى. تَنكْرِي اَنِ قِنادِي *təŋri anï kïnadï* — تەڭرى ئۇنى قىينىدى، جازالىدى. اُلْ بِجاكِنْ قِنادِي *ol piqakin kïnadï* — ئۇ پىچىقنى قىنلىدى، غىلاپلىدى (قِنارْ – قِناماقْ *kïnar - kïnamak*).

قَنَدِي kanadï قانىدى. بُرُونْ قَنَدِي *burun kanadï* — //بۇرۇن قانىدى. ئادەم بەدىنىنىڭ ھەرقانداق يېرى قانىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئەسلى «قانىدى» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈپ قالغان (قَنِيرْ – قَنِيماقْ *kanir - kanimak*).

مُنادِي münədi قىرقىدى، كەستى. اُلْ تُونُغْ مُنادِي *ol tonuq münədi* — ئۇ تونىنى قىرقىدى، يەنى تونىنىڭ//ئۇزۇن ـ قىسقا جايلىرىنى تۈزەش ئۈچۈن، ئەتراپلىرىنى كەستى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنارْ – مُناماكْ *münər - münəmək*).

سَنادِي sanadï سانىدى. اُلْ قُوِينْ سَنادِي *ol koyïn sanadï* — ئۇ قويىنى سانىدى (سَنارْ – سَناماقْ *sanar - sanamak*). ئەسلى «سانادى» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈپ قالغان.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

بَيُودِي bayudï بېيىدى. اَرْ بَيُودِي *ər bayudï* — ئادەم بېيىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَيُورْ – بَيُوماقْ *bayur - bayumak*).

تَيادِي tayadï تايىدى، تايانىدى. اُلْ اَنِ تَيادِي *ol anï tayadï* — ئۇ ئۇنىڭغا تايانىدى، ئۇنىڭغا تايىنىپ ئۆرە قوپتى (تَيارْ – تَياماقْ *tayar - tayamak*).

ئۇچ ھەرپلىكلەر بابى تۈگىدى.//

تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْدِي① fə' ləldi شەكلىدە ئوتتۇرا هەرپى ساكىنلىق كەلگەن هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

بُرْبادِي burbadï كەينىگە سوزدى. اَرْ ايشِغْ بُرْبادِي *ər ixïq burbadï* — ئادەم ئىشنى كەينىگە سوزدى، ئېرەن قىلمىدى (بُرْبارْ – بُرْباماقْ *burbar - burbamaq*).

تُرْپِيدِي türpidi تۆرپىكلىدى ~ چوپسىلدى. اَرْ يِغاچْ تُرْپِيدِي *ər yïqaq türpidi* — ئادەم ياغاچ چوپسىلدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْپِيرْ – تُرْپِيماكْ *türpir - türpimək*).// III 375

سِيقْتادِي sïqtadï يىغلىدى. اُغْلانْ سِيقْتادِي *oqlan sïqtadï* — بالا يىغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِيقْتارْ – سِيقْتاماقْ *sïqtar - sïqtamaq*). بۇ سۆز «خ – h» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەرەبچىدە «غُمارُالنّاسِ وَخُمارُهُمْ وَغَدّارٌ وَخَتّارٌ» دېيىلگىنىگە ئوخشاش. بۇنداق ئالمىشىش پېئىللاردىلا بولىدۇ، ئىسىملاردا بولمايدۇ، يەنى «يىغا» دېمەكچى بولغاندا «غ – q»نىڭ ئورنىغا «خ – h»نى قويۇپ، «سِيحْتْ *sïhït*» دېيىشكە بولمايدۇ.

تُرْجِيدِي türqidi تۆرۈش قىلدى، باشلىدى. اَرْ ايشْ تُرْجِيدِي *ər ix türqidi* — ئادەم ئىشقا تۆرۈش قىلدى (تُرْجِيرْ – تُرْجِيماكْ *türqir - türqimək*).

تَقْجِيدِي təvqidi تەپچۈدى، تەپچۈپ تىكتى. اُلْ تُونُغْ تَقْجِيدِي *ol tonuq təvqidi* — ئۇ توننى تەپچۈپ تىكتى. بۇ بىر نەرسىنى قېيىپ ئەمەس، تەپچۈپ تىكىشتۈر (تَقْجِيرْ – تَقْجِيماكْ *təvqir - təvqimək*).

تِنْجِيدِي tïnqïdi تىنچىدى، نەقسىپ قالدى. اَتْ تِنْجِيدِي *at tïnqïdi*// — گۆش تىنچىدى (تِنْجِيرْ – تِنْجِيماقْ *tïnqir - tïnqimaq*). III 376

① ئاپتور بۇ بابتا سۆزلەرنىڭ تۆتىنچى هەرپى بولغان هەرپى ئىللەتلەرنى «فَعْلَلْدِي» ۋەزنىدىكى ساكىنلىق «ل – l»غا ھېسابلىغان، لېكىن «سُقْسِدِي، قَقْسِدِي، تُقْشَدِي، كَقْشَدِي» سۆزلىرىنىڭ تۆتكەن زامان شەكلى ھەرپى ئىللەتسىز يېزىلغان.

قُرْجادِي qurqadï قوۋۇدى، قاتتى. يُمْشاقْ نانِكْ قُرْجادِي *yumxaq nəŋ qurqadï* — يۇمشاق نەرسە قوۋۇدى، قاتتى (قَرْجارْ – قُرْجاماقْ *qurqar① - qurqamaq*).

قِرْجادِي qïrqadï قىرچىدى، سۇرۇندى. اُلْ اُقْ اَماجْقا قِرْجادِي *ol oq amaqqa qïrqadï* — ئۇ ئوق نىشانلانغان يەرنىڭ يېنىغا سۇرۇنۇپ، قاتقىپ كەتتى (قِرْجارْ – قِرْجاماقْ *qïrqar - qïrqamaq*).

قَقْجِيدِي qavqïdï ئېتىلدى. اَرِي كِشِيكا قَقْجِيدْي *ari kixiqə qavqïdï* — ھەرە (چېقىش ئۈچۈن) ئادەمگە ئېتىلدى،// ئادەم بىركىمدىن غەزەپلىنىپ، ئۇنىڭغا ئېتىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (قَقْجِيرْ – قَقْجِيماقْ *qavqir - qavqimaq*). 565

بَغْدادِي baqdadï چارپۇتلىدى، چىرماق سالدى. اُلْ اَنِكْ// اَذاقِنْ بَغْدادِي *ol anïŋ ażaqïn baqdadï* — ئۇ (چېلىشتا) ئۇنىڭ ئايىغىنى چارپۇتلىدى (بَغْدارْ – بَغْداماقْ *baqdar - baqdamaq*). 377 III

قُنْدِيدِي qundïdï قىتلىدى، پارقىراتتى، يالتىراتتى. اُلْ قِلِجْ قُنْدِيدِي *ol qïliq qundïdï* — ئۇ قىلىچنى (پارقىراتقۇچ بىلەن) پارقىراتتى (قُنْدِيرْ – قُنْدِيماقْ *qundïr - qundïmaq*).

تَبْرادِي təbrədi تەۋرىدى، مىدىرلىدى. تَبْرادِي نانِكْ *təbrədi nəŋ* — نەرسە تەۋرىدى (تَبْرارْ – تَبْراماكْ *təbrər - təbrəmək*).

تُبْرادِي topradï توپىغا ئايلاندى، قۇرۇپ ئۆۋۈلۈپ كەتتى. اُتْ تُبْرادِي *ot topradï* — ئوت (قۇرۇپ) ئۆۋالدى (تُبْرارْ – تُبْراماقْ *toprar - topramaq*).

تَبْرِيدِي taprïdï لوكۇلدىدى، سەكرىدى. تَقِي تَبْرِيدِي *təvi taprïdï* — تۆگە سەكرىدى. بۇ سۆز تۆگىنىڭ سەكرىشىدىن باشقىغا ئىشلىتىلمەيدۇ (تَبْرِيرْ – تَبْرِيماقْ *taprïr - taprïmaq*).

سَذْرَدِي səżrədi سىيرەكلەشتى، شالاڭلىدى؛ سۇزۇلدى. كِشِي//سَذْرَدِي *kixi səżrədi* — كىشىلەر سىيرەكلەشتى. تُونْ سَذْرَدِي *ton səżrədi* — تون سۇزۇلدى (سَذْرارْ – سَذْراماكْ *səżrər - səżrəmək*). 378 III

① بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قَرْجارْ» دەپ يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ئۇنىڭ تۆتكەن زامان ۋە مەستەر شەكلىگە ئاساسەن «*qurqar*» دەپ ئالدۇق.

بُغْـــرادي boqradï بوقۇردى، يونىدى. اُلْ يِغـــاجِغْ بُغْـــرادي *ol yïqaqïq boqradï* — ئۇ ياغاچنى يونىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغْـــــرارْ – بُغْرامـــــاقْ *boqrar - boqramak*).

تِغْـــرادي tïqradï دىغرىدى، قەيسەرلەشتى. اَرْ تِغْـــرادي *ər tïqradï* — ئادەم دىغرىدى، قەيسەرلەشتى (تِغْرارْ – تِغْراماقْ *tïqrar - tïqramak*).

تُغْـــرادي toqradï توغرىدى. اَتْ تُغْـــرادي *ət toqradï* — ئەت (گۆش) توغرىدى، تۇتماچ (چۆپ) ئۈچۈن گۆش توغرىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُغْـــرارْ – تُغْرامـــاقْ *toqrar - toqramak*).

يَڤْرادي tavradï دىغرىدى، قەيسەرلەشتى. اَرْ يَڤْرادي *ər tavradï* — ئادەم قەيسەرلەشتى. بۇ سۆز «تِغـــرادي *tïqradï*» سۆزى بىلەن ئوخشاش (يَڤْـــرارْ – يَڤْرامـــاقْ *tavrar - yavramak*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:// III 379

قِشْ يايغرو سُڤلنور	*kïx yayqaru savlanur* ①
اَرْ اَتْ منن يَڤريُور	*ər at mənin tavrayur*
اِكْلَرْ يَما سَڤريُور	*iglər yəmə savrïyur*
اَتْ يِنْ تَقي بكرشور	*ət yən takï bəkrixür*

[قىش يازغا دەيدۇكى:
ئادەم، ئاتلار مەندە قەيسەرلىشىدۇ،
كېسەللەرمۇ ئازىيىدۇ،
ئەت ـ يەن يەنە چىڭىيدۇ.]

قىش ياز بىلەن مۇنازىرىلىشىپ شۇنداق دەيدۇ: ئادەملەر بىلەن ئاتلارنىڭ گۆشى (مۇسكۇللىرى) مەندە كۈچىيىدۇ؛ كېسەللەر قىشتا ئازىيىدۇ، ئادەملەرنىڭ ئەت ـ يېنى چىڭىيدۇ.

تُڤْرادي tuvradï چوڭايدى. اُشاقْ نانكْ تُڤْـــرادي *uxak nəŋ tuvradï* — ئۇششاق نەرسە چوڭايدى، قوزىنىڭ چوڭايغىنىغا ئوخشاش (تُڤْرارْ – تُڤْراماقْ *tuvrar - tuvramak*).// بۇ سۆز «چوڭ مەرۋايىت» مەنىسىدىكى «تُڤُرْ يُنْجُو *tuvur yünqü*» ئىبارىسىدىن ئېلىنغان. III 380

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ئاۋۋال فەتھە بىلەن يېزىلىپ، كېيىن فەتھەنىڭ زەممىگە ئۆزگەرتىلگەنلىكى مەلۇم. بىز بۇ سۆزنىڭ بۇ يەردە «ئېيتىدۇ» مەنىدە كەلگەنلىكىگە ئاساسەن ترانسكرىپسىيىدە «*savlanur*» دەپ ئالدۇق.

بُقْرِيدي buḳrïdï توسۇنلۇق قىلدى. اَتْ سُجِيدي بُقْرِيـــدي *at suqïdï buḳrïdï* — ئات سەكرىدى، توسۇنلۇق قىلدى. بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، پەقەت جۈپ سۆز قىلىپ قوللىنىلىدۇ (بُقْرارْ – بُقْراماقْ *buḳrar - buḳramak*).

تِكْرادي tigrədi دۈپۈرلىدى؛ ئۆستى، چوڭ بولدى. اَتْ اَذاقي تِكْرادي *at ażaḳï tigrədi* — ئات ئايىغى دۈپۈرلىدى.// اُغْـــلانْ تِكْـــرادي *oqlan tigrədi* — بالا چوڭ بولدى (تِكْرارْ – تِكْراماكْ *tigrər - tigrəmək*). 566

جِغْـــرُودي qïqrudï قاتتى. يِـــيرْ جِغْـــرُودي *yər qïqrudï* — يەر قاتتى، يەنى كۆپ دەسسىلىپ مېڭىلغانلىقتىن چاپلىشىپ قېتىپ كەتتى. ھەرقانداق يۇمشاق نەرسە كېيىن قېتىپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِغْـــرُورْ – جِغْرُومـــاقْ *qïqrur - qïqrumak*).

جُقْـــرادي qoḳradï قاينىدى، پىتىقلاپ قاينىدى؛ بۇلدۇقلىدى. اَشِـــجْ جُقْـــرادي *əxiq qoḳradï* — قازان پىتىقلىدى،// يەنى قازاندىكى بوتقىسىمان قويۇق نەرسە پىتىقلاپ قاينىدى. قازاندىكى سۇيۇق نەرسىلەرنىڭ قاينىشىغا بۇ سۆز ئىشلىتىلمەيدۇ، بۇنىڭغا «قَيْنَـــدي *ḳaynadï*» دېيىلىدۇ. مِنكَـــرْ جُقْـــرادي *mïŋar qoḳradï* — بۇلاق بۇلدۇقلىدى، يەنى بۇلاق سۈيى قازان قاينىغاندەك بۇلدۇقلىدى (جُقْرارْ – جُقْراماقْ *qoḳrar - qoḳramak*). 381 III

جِقْـــرادي qïḳradï چىرقىرىدى؛ غىچىرلىدى. تِـــيشْ جِقْـــرادي *tïx qïḳradï* — چىش غىچىرلىدى. قَبُغْ جِقْرادي *ḳapuq qïḳradï* — ئىشىك غىچىرلىدى. ئادەم جېدەل ـ ماجىرا ياكى باشقا سەۋەبتىن ۋارقىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِقْرارْ – جِقْراماقْ *qïḳrar - qïḳramak*).

جِكْـــرادي qikrədi غىچىرلىدى. اَتْماكْتـــا تـــاشْ جِكْـــرادي *ətməktə tax qikrədi* — ناندا تاش غىچىرلىدى، يەنى نان ئىچىدىكى تاش چىشقا تېگىپ غىچىرلىدى (جِكْرارْ – جِكْراماكْ *qikrər - qikrəmək*).

جَلْرادي① qïlradï شاراقلىدى. اُقْ كِيشْ تا جَلْرادي// *oḳ kixtə qïlradï* — ئوق ساداقتا 382 III

① يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «جَلْـــرادي» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى، مەستەر شەكلى ۋە يازما نۇسخا 431 ـ بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىگە ئاساسەن ترانسكرىپسىيىدە «*qïlradï*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

شاراقلىدى. شۇنىڭغا ئوخشاش ئاۋازغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ (جِلْرارْ – جِلْراماقْ qilrar - qilramak).

سَفْرادي savradï بوشىدى؛ ساقايدى. ايِشْ سَفْرادي ix savradï — ئىش بوشىدى. ئىشتىكى ئادەم ئىشتىن بوشىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَڤْرارْ – سَفْراماقْ savrar - savramak). سُكَلْ ايكْدِنْ سَفْرادي sökəl igdin savradï — كېسەل (ئادەم) ئاغرىقتىن ساقايدى.

سَكْريدي səkridi سەكرىدى. اَرْ سُڤْقا سَكْريدي ər suvqa səkridi — ئادەم سۇغا سەكرىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سَكْريرْ – سَكْريماكْ səkrir - səkrimək).

سَمْريدي səmridi سەمرىدى. قُوىْ سَمْريدي qoy səmridi — قوي سەمرىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (سَمْريرْ – سَمْريماكْ səmrir - səmrimək).

سَنْريدي sanrïdï جۆيلۈدى. اَسْرُكْ سَنْريدي əsrük sanrïdï — مەست جۆيلۈدى. ئەسلى «سَنْدِريدي»دۇر (سَنْريدي – سَنْريرْ – سَنْريماقْ sanrïdï - sanrir – sanrïmak).//

تَنْريدي tənridi قايدى. اَنِكْ بَشي تَنْريدي anïŋ baxï tənridi — ئۇنىڭ بېشى قايدى. بۇ ئۇيقۇ باسقان چاغدا ئۇيقۇنى قاچۇرماقچى بولغاندا، مۇڭدىگەنلىكتىن بېشىدا چۈمۈله ماڭغانغا ئوخشاش سېزىمدۇر (تَنْريرْ – تَنْريماكْ tənrir - tənrimək).

كَڤْرادي ① kəvrədi ئاجىزلىدى. اَنِكْ كُوجي كَڤْرادي anïŋ küqi kəvrədi — // ئۇنىڭ كۈچى ئاجىزلىدى. ھەرقانداق بىر قۇۋۇەتلىك نەرسە كۆچىدىن كېتىپ، ئاجىزلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَڤْرارْ – كَڤْراماكْ kəvrər - kəvrəmək).

كُكْرادي kökrədi گۈركىرىدى، ھۆركىرىدى، گۈلدۈرلىدى. اَرْسْلانْ كُكْرادي arslan kökrədi — ئارسلان ھۆركىرىدى. بُغْرا كُكْرادي buqra kökrədi — بۇغرا ھۆركىرىدى. بُلِتْ كُكْرادي bulit kökrədi — بۇلۇت گۈلدۈرلىدى. جەڭدە باتۇرلارنىڭ ۋارقىراشلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن://

① بۇ يېزىلىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى «ك – k» زەمىملىك كەلگەن. بىز ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىگە ئاساسەن «ك – k» ھەرپىنى فەتھىلىك ئالدۇق.

تَكِرْمَنْدا تُغْمِشْ سِجْغانْ كُوكْ كُكْرَكِنكا قُرْقْماسْ

təgirmändə tuoqmïx sïqoqan kök kökrəkiŋə korkmas

تۇگمەندە تۇغۇلغان چاشقان ھاۋانىڭ گۈلدۈرلىگىنىدىن قورقماس.

بۇ ماقال بېشىدىن كۆپ ئېغىرچىلىقلارنى ئۆتكۈزگەن ئادەم كىچىك ئىشلار بىلەن قورقۇتۇلماقچى بولغانغا تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ (كُكْرارْ – كُكْراماكْ kökrər - kökrəmək).

كُلْرادي külrədi گۈلدۈرلىدى. تاشْ قُدُغْدا كُلْرادي tax kuduoqda külrədi — تاش قۇدۇقتا گۈلدۈرلىدى (كُلْرارْ – كُلْراماكْ külrər - külrəmək).

تَبْزادي təpzədi كۆرەلمىدى، ھەسەت قىلدى. اُلْ اَنِ تَبْزادي ol anï təpzədi — ئۇ ئۇنى كۆرەلمىدى، يەنى ئۇنىڭغا ھەسەت قىلدى (تَبْزارْ – تَبْزاماكْ təpzər - təpzəmək).

سِغْزادي sïoqzadï كولىدى، كوچىلىدى؛ زىغزىق سالدى. اُلْ تِيشْ سِغْزادي ol tïx sïoqzadï — ئۇ چىش كولىغۇچ بىلەن چىشلىرىنى كوچىلىدى. اُلْ اَتِكْ يِسِنْ سِغْزادي ol ətik yisin sïoqzadï — ئۇ ئۆتۈكنىڭ تىكىشى ئارىسىغا زىغزىق سالدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئىككى نەرسە ئارىسىغا سىغداپ كىرگۈزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ//(سِغْزارْ – سِغْزاماقْ sïoqzar - sïoqzamak).

قُبْزادي kobzadï چالدى. اُلْ قُبُزْ قُبْزادي ol kobuz kobzadï — ئۇ قوبۇز چالدى (قُبْزارْ – قُبْزاماقْ kobzar - kobzamak).

تَبْسادي təpsədi ھەسەت قىلدى، كۆرەلمىدى. اُلْ اَنِ تَبْسادي ol anï təpsədi — ئۇ ئۇنى كۆرەلمىدى، يەنى ئۇنىڭغا ھەسەت قىلدى (تَبْسارْ – تَبْساماكْ təpsər - təpsəmək).

بۇ سۆزنىڭ «ز – z» بىلەن كېلىدىغان شەكلىمۇ بار.

بُتْسادي pütsədi پۈتەي دېدى، ساقىياي دېدى. باشْ بُتْسادي bax pütsədi — ياراپۈتۈشكە (ساقىيىشقا) يېقىنلاشتى (بُتْسارْ – بُتْساماكْ pütsər - pütsəmək).

بُخْسادي puhsadï پۇخسارىدى، بويۇنتاۋلىق قىلدى. اُلْ اَنكَرْ بُخْسادي ol anar puhsadï — ئۇ ئۇنىڭغا پۇخسارىدى، يەنى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا ئىتائەت قىلماي، ئىشنى مەجبۇرىي ھالدا ئىشلىدى (بُخْسارْ – بُخْساماقْ puhsar - puhsamak).//

جَبْسادِي qapsadï چاپقۇسى كەلدى، ئۇزگۇسى كەلدى. اُلْ سُقْدا جَبْسادِي *ol suvda qapsadï* — ئۇنىڭ سۇدا ئۇزگۇسى كەلدى (جَبْسارْ – جَبْساماكْ *qapsar - qapsamaq*[1]).

سَتْسادِي satsadï ساتقۇسى كەلدى. اُلْ اَتِنْ سَتْسادِي *ol atïn satsadï* — ئۇنىڭ ئېتىنى ساتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَتْسارْ – سَتْساماقْ *satsar - satsamaq*).

سُرْسادِي sürsədi سۈرگۈسى كەلدى، ھەيدىگۈسى كەلدى. اُلْ اَتِغْ سُرْسادِي *ol atïq sürsədi* — ئۇنىڭ ئاتنى سۈرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْسارْ — سُرْساماكْ *sürsər - sürsəmək*).//

سُقْسادِي suvsadï ئۇسسىدى، سۇ ئىچكۈسى كەلدى. اَرْ سُقْسادِي *ər suvsadï* — ئادەم ئۇسسىدى، يەنى سۇ ئىچكۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْسارْ// – سُقْساماقْ *suvsar - suvsamaq*). بۇ سۆز ئەسلىدە ئۇمىد ۋە ئارزۇ قىلىش مەنىلىرىدىمۇ كېلىدۇ.

سُقْسِدِي suvsïdï سۇلاشتى، سۇلىشىپ كەتتى. سِرْكا سُقْسِدِي *sirkə suvsïdï* — سىركە سۇلىشىپ كەتتى، يەنى سىركە سۇ تېتىپ قالدى (سُقْسِرْ – سُقْسِماقْ[2] *suvsïr - suvsïmaq*).

قَبْسادِي qapsadï قاپسىدى، ئورىۋالدى. اَنِكْ تَكْرا كِشِي قَبْسادِي *anïŋ təgrə kixi qapsadï* — ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئادەم قاپسىدى (قَبْسارْ – قَبْساماقْ *qapsar - qapsamaq*).

قَبْسادِي qapsadï تارتىۋالغۇسى كەلدى. اُلْ اَنِكْ تَقْارِنْ قَبْسادِي *ol anïŋ tavarïn qapsadï* — ئۇ ئۇنىڭ مېلىنى تارتىۋالغۇسى كەلدى.

قُبْسادِي qopsadï قوپقۇسى كەلدى. اُلْ يُقارُو قُبْسادِي *ol yoqaru qopsadï* — ئۇنىڭ ئۆرە قوپقۇسى كەلدى (قُبْسارْ – قُبْساماقْ *qopsar - qopsamaq*).

كُرْسادِمْ kərsədim كۆرگۈم كەلدى. مَنْ اَنِي كُرْسادِمْ *mən anï kərsədim* — مېنىڭ ئۇنى كۆرگۈم كەلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «كُرُكْسادِمْ *kərügsədim*» دۇر.//تەركىبىدە تىل

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – q» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – k» گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 265 - بەتتىكى ئاددىي دەرىجىسىگە ئاساسەن «qapsamaq» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكلىدە مەستەر شەكلىدىكىگە ئوخشاش ئىككىنچى «س – s» ھەرپىدىن كېيىن بىر «ي – ي» يېزىلمىشى كېرەك ئىدى، بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

ئۇچى ھەرپىلىرى[1] بولغان سۆزلەردە بىرەر نەرسىنى ئارزۇ قىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، پېئىل يىلتىزىغا «كسا – gsə» ھەرپىلىرىنى ئارتتۇرۇش بىر قائىدىدۇر (كُرْسارْمَنْ – كُرْساماكْ *kərsərmən - kərsəmək*).

كَلِكْسادِمْ kəlsədim[2] كەلگۈم كەلدى. مَنْ سَنكا كَلِكْسادِمْ *mən saŋa kəlsədim* — مېنىڭ ساڭا كەلگۈم كەلدى. بۇ سۆز «كَلْسادِمْ *kəligsədim*»[3] شەكلىدىمۇ كېلىدۇ (كَلْسارْمَنْ – كَلْساماكْ *kəlsərmən - kəlsəmək*).

قَقْسِدِي qaqsïdï قاق بولاي دېدى. اَتْ قَقْسِدِي *ət qaqsïdï* — ئەت (گۆش) قاق بولاي دېدى (قَقْسِرْ – قَقْسِماقْ *qaqsïr - qaqsïmaq*).//

تُقْشَدِي tüvxədi مونچاقلىدى. اَنِكْ تَرِي تُقْشَدِي *anïŋ təri tüvxədi* — ئۇنىڭ تېرى مونچاقلىدى، يەنى ئىشلىگەنلىكتىن ئۇنىڭ تېرلىرى مونچاق - مونچاق بولۇپ ئاقتى (تُقْشارْ – تُقْشاماكْ *tüvxər - tüvxəmək*).

تَقْشادِي təvxədi چىگىچلەشتى. يِبْ قَمُغْ تَقْشادِي *yïp qamuq təvxədi* — يىپ پۈتۈنلەي چىگىچلەشتى، يەنى بىر - بىرىگە چىرمىشىپ، ئۇچىنى تاپقىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چىگىچلىشىپ كەتتى (تَقْشارْ – تَقْشاماكْ *təvxər - təvxəmək*).

جَخْشادِي qahxadï شاراقلىدى. تاشْ جَخْشادِي *tax qahxadï* — تاش شاراقلىدى، يەنى شاراق - شۇرۇق ئاۋاز چىقاردى. زىننەت بۇيۇملىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئاۋاز چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَخْشارْ – جَخْشاماقْ *qahxar - qahxamaq*).

جُقْشادِي quvxadï ئېچىدى، بۇزۇلدىدى. جَغِرْ جُقْشادِي *qaoïr quvxadï* — ئىچىملىك ئېچىدى، يەنى كۆپۈك چىقىرىپ بۇزۇلدىدى. قَرِنْ جُقْشادِي *qarïn quvxadï* — قورساق بۇزۇلدىدى، يەنى تاماق زەردىنى قاينىتتى (جُقْشارْ – جُقْشاماقْ *quvxar - quvxamaq*).//

[1] بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىسى «حُرُوفِ الذَّلاَقَة» بولۇپ، بۇ ئەرەبچىدە «ل – l، ر – r، ن – n، ف – f، م – m» تاۋۇشلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «كَلِكْسادِمْ» شەكلىدە ببرىلگەن. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى زامان ھەم مەستەر شەكلى بويىچە «kəlsədim» دەپ ئالدۇق.

[3] بۇ يەردە بۇ پېئىلنىڭ «كَلِكْسادِمْ» شەكلى كۆرسىتىلمەكچى بولسا كېرەك. بىز ترانسكرىپسىيدە تۆزەتتۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سُفْشادي suvxadï شۇرلىدى؛ سۇپلىدى، سۇپ قىلدى. اُلْ قُلاقّا سُفْشادي *ol ḳulaḳḳa suvxadi* — ئۇ قۇلاققا شۇرلىدى، يەنى قۇلاققا يوشۇرۇن گەپ قىلدى (سُفْشارْ – سُفْشاماقْ *suvxar - suvxamaḳ*). سُكَلْ كا سُفْشادي *sökälgä suvxadi* —// كېسەلگە (ئوقۇپ) سۇپلىدى. بۇ سۆز «س – *s*» بىلەنمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

قَرْشادي ḳarxadï غېرىچلىدى. اُلْ تُونُغْ قَرْشادي *ol tonuŋ ḳarxadi* — ئۇ تونىنى غېرىچلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرْشارْ – قَرْشاماقْ *ḳarxar - ḳarxamaḳ*).

قُرْشادي ḳurxadï باغلىدى. اُلْ قَفْتانْ قُرْشادي *ol ḳavtan ḳurxadi* — ئۇ تونىنىڭ بەلبېغىنى باغلىدى (قُرْشارْ – قُرْشاماقْ *ḳurxar - ḳurxamaḳ*).

قُغْشادي ḳ,ooqxadï پورلاشتى، يۇمشىدى. قَتِغْ نانىكْ قُغْشادي *katiŋ nəŋ ḳ,ooqxadi* — قاتتىق نەرسە پورلاشتى (قُغْشارْ – قُغْشاماقْ *ḳ,ooqxar - ḳ,ooqxamaḳ*).

قُفْشادي ḳ,ovxadï پارقىراتتى، يالتىراتتى. اَرْ اُقّىنِ قُفْشادي *ər okni ḳ,ovxadi* — ئادەم ئوقنى (قوغۇش ياغچى بىلەن) پارقىراتتى (قُفْشارْ – قُفْشاماقْ *ḳ,ovxar - ḳ,ovxamaḳ*).//

كَفْشَدي kəvxədi كۆشىدى؛ يۇمشىدى. تَفِي اُتْ كَفْشَدي *təvə ot kəvxədi* — تۆگە ئوت كۆشىدى. قُرْجْ نانىكْ كَفْشَدي *ḳurq nəŋ kəvxədi* — قاتتىق نەرسە يۇمشىدى (كَفْشارْ – كَفْشاماكْ *kəvxər - kəvxəmək*). خېمىرى ئوخشىغان، ئوبدان پىشۇرۇلغان مايلىق نانىنى «كَفْشَكْ اَتْماكْ *«kəvxək ətmak»* دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تَسْغادي tasoqadï تارس قىلىپ ئۆردى، تەستەكلىدى؛ شاپىلاقلىدى. اُلْ اَنِ تَسْغادي *ol ani tasoqadi* — ئۇ ئۇنى تەستەكلىدى (تَسْغارْ – تَسْغاماقْ *tasoqar - tasoqamaḳ*).

سَتْغادي satoqadï چەيلىدى، دەسسىدى؛ كېسىپ ئۆتتى. خالاس قىلدى. اُلْ اَنِكْ بُيْنِنْ سَتْغادي *ol aniŋ boynïn satoqadi* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى دەسسىدى، يەنى ئۇنى كەمستتى. بِرْ يُولْ بِيرِكْ سَتْغادي *bir yol birig satoqadi* — بىر يول بىر يولنى كېسىپ ئۆتتى، يەنى جەنۇبتىن كەلگەن يول غەربتىن كەلگەن يولنى كېسىپ ئۆتتى. اَلِمْ بِيرِمْنِي سَتْغادي *alïm bərimni satoqadi*// — ئېلىمى بىلەن بىرىمنى

خالاس قىلدى (سَتْغارْ – سَتْغاماقْ *satoqar - satoqamaḳ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَژُنْ تُنِي كُنْدُوزي يلكن كَجارْ — *azun tüni kündüzi yəlkin kəqər*

كِمْنِي قَلي سَتْغَسا كُوجِنْ كَقارْ — *kimni ḳalï satoqasa küqin kəvər*

[زامانىنىڭ تۈن – كۈنلىرى يولۇچىلاردەك ئۆتىدۇ،

ئۇ كىمنى دەسسىسە، شۇنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ.]

زامانىنىڭ كۈن ۋە تۈنلىرى خۇددى يولۇچىلاردەك ئۆتىدۇ؛ ئۇ كىمنى چەيلىسە، شۇنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. بۇ سۆز يول ۋە قەرز ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. ئوغۇزچە.

سِتْغادي sïtoqadï شىمايلىدى. اُلْ قُولِنْ سِتْغادي *ol ḳolïn sïtoqadi* — ئۇ قولىنى (يېڭىنى) شىمايلىدى (سِتْغارْ – سِتْغاماقْ *sïtoqar - sïtoqamaḳ*).

بَدْغادي badoqadï چارپۇتلىدى، چىرماق سالدى. اُلْ اَنِكْ// اَذاقِنْ بَدْغادي *ol aniŋ ażakïn badoqadi* — ئۇ ئۇنىڭ ئايىغىنى چارپۇتلىدى. بۇ سۆز «بَغْدادي *baoqdadi*» دەپ ھەرپ ئالماشتۇرۇپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (بَدْغارْ – بَدْغاماقْ *badoqar - badoqamaḳ*).

بُلْغادي buloqadï بۇلغىدى؛ ئارىلاشتۇردى؛ غەش قىلدى. اُلْ سُوقُغْ بُلْغادي *ol suvuq buloqadi* — ئۇ سۇنى بۇلغىدى. اُلْ تُتْماجْ بُلْغادي *ol tutmaq buloqadi*// — ئۇ (قازانداكى) تۇتماچنى (چۆپنى) ئارىلاشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بوتقا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ئاستى – ئۈستىنى تەكشى پىشۇرۇش ئۈچۈن ئارىلاشتۇرۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ اَرْ اَنِكْ كُنكْلِنْ بُلْغادي *ol ər aniŋ kөŋlin buloqadi* — ئۇ ئادەم ئۇنىڭ كۆڭلىنى بۇلغىدى، غەش قىلدى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى تەبىئىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان تاماق يېيىشتىن، ئادەمنىڭ كۆڭلى ئاينىپ، قۇسۇي دەپ قېلىشىدۇر.

تَلْغادي [1] toloqadï تولغىدى، تاقىدى؛ ئوردى. قِيزْ يِنْجُو// تَلْغادي *ḳïz yinqü toloqadi* — قىز ئۇنچە تاقىدى، يەنى قىز ئۇنچە ۋە باشقا نەرسىلەردىن ياسالغان سىرغا تاقىدى.

[1] بۇ پېئىل يازما نۇسخىدا ئالدىنقى مىسالدا «تَلغادي» شەكلىدە، بىرىنچى ھەرپى چېكىتسىز فەتھە بىلەن، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مىساللاردا «تُلغادي» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى «ت – *t*» بىلەن زەممىلىك، كەلگۈسى زامان ۋە مەستىرىدە «تُلغَار – تُلغَاماق» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپ چېكىتسىز، زەممىلىك ئېلىنغان. بىز ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى مىساللاردىكى شەكلىگە ئاساسەن «*toloqadï*» دەپ ئالدۇق.

اُلْ يُونكْ تُلْغادي ol yuŋ tolqadï — ئۇ يۇڭ تولغىدى. اَنِكْ قَرْنِي تُلْغادي anïŋ ḳarnï tolqadï — ئۇنىڭ قورسىقى تولغىدى، يەنى ئىچ ئۆتكۈ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن قورسىقى تولغىدى (تُلْغارْ – تُلْغاماقْ tolqar - tolqamaḳ).

قَرْغادي ḳarqadï قارغىدى ~ قاغىدى. تَنكْري اَنِي قَرْغادي təŋri anï ḳarqadï — ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنى قارغىدى (قَرْغارْ – قَرْغاماقْ ḳarqar - ḳarqamaḳ).

قُرْغادي ḳurqadï قۇرغىدى، يِيرْ قُرْغادي yər ḳurqadï — (يامغۇرنىڭ ئازلىقىدىن) يەر قۇرغىدى (قُرْغارْ – قُرْغاماقْ ḳurqar - ḳurqamaḳ).

قِزْغادي ḳïrqadï دەككە بەردى، ئەدىپىنى بەردى. بَكْ اَنِي قِزْغادي bəg anï ḳïzqadï — بەگ ئۇنىڭغا دەككە بەردى، ئۇنىڭغا قوپاللىق قىلدى، قوغلىدى (قِزْغارْ – قِزْغاماقْ ḳïzqar - ḳïzqamaḳ). كۆرمەمسىز، تۈركلەر ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ لەنىتى بىلەن بەندىنىڭ//ئۆزىگە ئوخشاش بەندىنى قوغلىشىنىڭ ئارىسىنى قانداق پەرقلەندۈرگەن. ئالدىنقىسىنى فەتھە[1]، كېيىنكىسىنى كەسرە قىلغان.

III 395

قَرْڤادي ḳarvadï ئىزدەشتۈردى، تىمىسقىلىدى. اُلْ قَرَنكْقُودا قَرْڤادي ol ḳaraŋḳuda ḳarvadï — ئۇ قاراڭغۇدا تىمىسقىلىدى، يەنى قاراڭغۇدا بىر نەرسىنى قولى بىلەن ئىزدەشتۈردى (قَرْڤارْ – قَرْڤاماقْ ḳarvar - ḳarvamaḳ). بۇ سۆز «قَرْوادي» شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇمشاق «ڤ – v» بىلەن كەلگەن سۆزلەرنى ھەممە يەردە «و – w» بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ.

تَلْكادي təlgədi تەرگىدى، خاپا قىلدى. اُلْ اَتاسِنْ بُلْغادي تَلْكادي ol atasïn bulqadï təlgədi[2] — ئۇ ئاتىسىنى//تەرگەپ خاپا قىلدى. «تَلْكادي

III 396

[1] بۇ يەردە ئاپتور بۇنىڭدىن بىر سۆز ئاۋۋال ئۆتكەن «قَرْغادي ḳarqadï» دېگەن سۆزنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇلاردىكى پەرق بىرىنىڭ فەتھىلىك، بىرىنىڭ كەسرىلىك بولۇشىدا دېگىنىگە ئاساسەن، بۇ سۆزنى «ḳïrqadï» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىل مىسال ئېلىنغان جۈملىدە كۆرسىتىلمىگەن. ئاپتورنىڭ «تَلْكادي təlgədi» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ» دېگىنىگە، شۇنىڭدەك بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى «تَلْكارْ، تَلْكاماكْ» شەكلىدە بېرىلگىنىگە قارىغاندا، بۇ يەردە كۆرسىتىلمەكچى بولغان پېئىلنىڭ «تَلْكادي təlgədi» ئىكەنلىكى ئېنىق، بىز جۈپ سۆزنىڭ بىرىنچى تەركىبى «بُلْغادي bulqadï» يېزىلىپ، ئىككىنچى تەركىبى «تَلْكادي təlgədi» ئۇنتۇلغان دەپ ھېسابلاپ، مىسال ئېلىنغان جۈملىگە بۇ پېئىلنى قوشۇپ قويدۇق.

«təlgədi» سۆزى يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، يۇقىرىقىدەك جۈپ سۆز قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ (تَلْكارْ – تَلْكاماكْ təlgər - təlgəmək).

بَتْلادي patladï پاتلىدى. اُلْ بُوزْنِي بَتْلادي ol bəzni patladï — ئۇ بۆزنى (پات بىلەن) پاتلىدى (بَتْلارْ – بَتْلاماقْ patlar - patlamaḳ).

بُتْلادي putladï پۇتىنى چىشلىدى. اِتْ اَرِكْ بُتْلادي ït ərig putladï — ئىت ئادەمنىڭ پۇتىنى چىشلىدى. بىر ئادەم باشقا بىر ئادەمنىڭ پاچىقىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بُتْلارْ – بُتْلاماقْ putlar - putlamaḳ).

397 III

571

بِتْلادي pïtladï پىت باقتى. اَرْ بِتْ بِتْلادي// ər pït pïtladï — ئادەم پىت باقتى (بِتْلارْ - بِتْلاماكْق pïtlar - pïtlamaḳ[1]).//

بُزْلادي bozladï بوزلىدى. تِتِرْ بُزْلادي titir bozladï — ھىنگان بوزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُزْلارْ - بُزْلاماقْ bozlar - bozlamaḳ).

بَشْلادي baxladï باشلىدى، باشلامچىلىق قىلدى. اَرْ اِيشْ بَشْلادي ər ïx baxladï — ئادەم ئىش باشلىدى. اُلْ يُولْ بَشْلادي ol yol baxladï — ئۇ يول باشلىدى. اُلْ سُو بَشْلادي ol sü baxladï — ئۇ قوشۇن باشلىدى، يەنى قوشۇنغا باشلامچىلىق قىلدى (بَشْلارْ[2] - بَشْلاماقْ baxlar - baxlamaḳ).

بَغْلادي baqladï باغلىدى. اُلْ اُتُنكْ بَغْلادي ol otuŋ baqladï — ئۇ ئوتۇن باغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَغْلارْ – بَغْلاماقْ baqlar - baqlamaḳ).

بُغْلادي boqladï بوغدى، بوغچىلىدى. اُلْ تُونْ بُغْلادي ol ton boqladï — ئۇ توننى بوغدى، بوغچىلىدى// (بُغْلارْ – بُغْلاماقْ boqlar - boqlamaḳ). باشقا نەرسىلەرنى باغلاش بىلەن توننى بوغچا قىلىپ تۈگۈش پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئالدىنقىسىدا «ب – b» ھەرپى فەتھىلىك، كېيىنكىسىدە زەممىلىك كېلىدۇ.

398 III

بُقْلادي boḳladï تېزەكلىدى، ماياقلىدى. يِلْقِي بُقْلادي yïlḳï boḳladï — ھايۋان تېزەكلىدى. ئوغۇزچە (بُقْلارْ – بُقْلاماقْ boḳlar - boḳlamaḳ).

[1] بۇ سۆزنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق» بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، كېيىن «كق» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆزنىڭ «i» فونېمىسىنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتى « ï » بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ «pïtladï, pïtlar, pïtlamaḳ» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامانى بىرىنچى مىسالدىن كېيىنلا بېرىلگەن. بىز ئورنىنى يۆتكەپ قويدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بَكْلادِي bəklədi ساقلىدى؛ بېكىتتى، ئەتتى. اُلْ نانكِنْ بَكْلادِي *ol nənjin bəkladi* — ئۇ نەرسىسىنى ساقلىدى، كۆزەتتى. اُلْ قَبُغِنْ بَكْلادِي *ol kapuoqin bəkladi* — ئۇ ئىشىكىنى بېكىتتى. ھەرقانداق نەرسىنى قاتتىق باغلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَكْلارْ – بِكْلاماكْ *bəklər - bəkləmək*).

بَكْلادِي bəglədi بەگ ھېسابلىدى، بەگ دەپ بىلدى. اُلْ اَنِ بَكْلادِي *ol ani bəglədi* — ئۇ ئۇنى بەگ ھېسابلىدى، ئۇنى بەگ دېدى (بَكْلارْ – بَكْلاماكْ *bəglər - bəgləmək*).

تَبْلادِي tapladï ياراتتى، ماقۇل كۆردى. اُلْ تُونُغْ تَبْلادِي // *ol tonuq tapladi* — ئۇ تونۇنى ياراتتى، ماقۇل كۆردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَبْلارْ – تَبْلاماقْ *taplar - taplamaq*).

تُبْلادِي tüpladi تۈۋىنى سۇرۇشتۇردى، تەكتىنى ئىزدىدى. اُلْ ايشِغْ تُبْلادِي *ol ixiq tüpladi* — ئۇ ئىشنىڭ تۈۋىنى سۇرۇشتۇردى (تُبْلارْ – تُبْلاماكْ *tüplər - tüpləmək*).

تَتْلادِي tatladï تات دەپ ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَتْلادِي *ol ani tatladi* — ئۇ ئۇنى تات ھېسابلىدى، پارس قاتاردا كۆردى (تَتْلارْ – تَتْلاماقْ *tatlar - tatlamaq*).

تَرْلادِي tərlədi تەرلىدى؛ تازلىدى. اَتْ تَرْلادِي *at tərlədi* — ئات تەرلىدى. اُلْ اَتِنْ تَرْلادِي *ol atin tərladi* — ئۇ ئېتىنى تازلىدى، يەنى ئېتىنى قاشلاپ، ئۇنىڭدىكى تەر ۋە پاسكىنىچىلىقلارنى چىقىرىۋەتتى (تَرْلارْ – تَرْلاماكْ *tərlər - tərləmək*). بۇ سۆز قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزدۇر. بۇ پېئىل ھەم ئۆتۈملۈك، ھەم ئۆتۈمسىزدۇر.

تَزْلادِي tazladï تاز ھېسابلىدى. اُلْ اَنِ تَزْلادِي *ol ani tazladi* — ئۇ ئۇنى تاز ھېسابلىدى، تاز دېدى// (تَزْلارْ – تَزْلاماقْ *tazlar - tazlamaq*).

تُزْلادِي tuzladï تۇزلىدى. اُلْ اَتْ تُزْلادِي *ol ət tuzladi* — ئۇ ئەت (گۆش) تۇزلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُزْلارْ – تُزْلاماقْ *tuzlar - tuzlamaq*)//.

تِزْلادِي tizlədi تىزلىدى، دىسلىدى. بُغْرا اَرِكْ تِزْلادِي *buoqra ərig tizlədi* —

بۇغرا ئادەمنى تىزلىدى، يەنى ئادەمنى تىزى بىلەن بېسىۋىلىپ دىسلىدى. بىر كىم بىر نەرسىنى تىزى بىلەن دىسلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِزْلارْ – تِزْلاماكْ[1] *tizlər - tizləmək*).

تَشْلادِي taxladï تاش بىلەن ئۇردى. اُلْ اِتغْ تَشْلادِي *ol itiq taxladi* — ئۇ ئىتنى تاش بىلەن ئۇردى.

تَشْلادِي taxladï تاشلىدى، چەتلەندى. اَرْ تَشْلادِي *ər taxladi* — ئادەم چەتلەندى، يەنى يۇرتىنى تاشلاپ، مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتتى (تَشْلارْ – تَشْلاماقْ *taxlar - taxlamaq*)//.

تُشْلادِمْ tuxladïm تۇشلىدىم، ئۇدۇللىدىم، ئۇدۇللاشتىم. مَنْ اَنِ تُشْلادِمْ *mən ani tuxladim* — مەن ئۇنىڭغا ئۇدۇللاشتىم، ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل تۇردۇم (تُشْلارْمَنْ – تُشْلاماقْ *tuxlarmən - tuxlamaq*).

تِشْلادِي tixlədi چىشلىدى. اُلْ اَنِ تِشْلادِي *ol ani tixladi* — ئۇ ئۇنى چىشلىدى. بىر-كىم باشقا بىرىنىڭ چىشىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِشْلارْ – تِشْلاماكْ *tixlər - tixləmək*).

تَغْلادِي taqladï داغلىدى، تامغىلىدى، تامغا باستى. اُلْ اَتِنْ تَغْلادِي *ol atin taqladi* — ئۇ ئېتىنى داغلىدى، تامغىلىدى (تَغْلارْ – تَغْلاماقْ *taqlar - taqlamaq*). ئاتتىن باشقا ھايۋانلارغا تامغا باسسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ تۈپ سۆز ئەمەس.

تُغْلادِي tuqladï تۇغ تۇتتى، ئەتتى، توستى. اُلْ يارَغْ تُغْلادِي *ol yaraoq tuoqladi* — ئۇ يارغا تۇغ ئەتتى (تُغْلارْ – تُغْلاماقْ *tuoqlar - tuoqlamaq*).

تُمْلِيدِي tumlïdï توڭلىدى، مۇزلىدى. سُوفْ تُمْلِيدِي *suv tumlidi* — سۇ توڭلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُمْلِيرْ//– تُمْلِيماقْ *tumlir - tumlimaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – q» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – k»گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۇنىڭ مەستىرىنى يازما نۇسخا 434 - بەتتىكى مەجبۇرىي دەرىجىسىگە ئاساسەن، «ك – k» بىلەن ئالدۇق.

كُرْدِي مَنِي اَمْلَيُو — *kərdi məni əmləyü*

بَقْتِي مَنكا اِمْلَيُو — *bakti maŋa imləyü*

قَلْدِمْ كُنكُلْ تُمْلِيُو — *kaldim kəŋül tumlïyu*

قَدْغُو مَنِي تُرْغُرُورْ — *kadoqu məni turoqurur*

[كۆرۈپ مېنى ئەملىدى،

ماڭا قاراپ ئىملىدى،

كۆڭلۈم توڭلىغان پېتى قالدىم،

قايغۇ مېنى هارغۇزىدۇ.]

سۆيگىنىم مېنى بىر بېقىش بىلەنلا داۋالىغان، ماڭا ئىشارەت بىلەن سالام بەرگەنىدى؛ ئەمدى ئۇنىڭ تەسىرىدە يەتكەن جاپا ـ مۇشەققەت ۋە قايغۇ ـ ئەلەملەر سەۋەبىدىن قەلبىم توڭلاپ كەتتى، قايغۇ مېنى ئېغىرلاشتۇرۇۋاتىدۇ.//

جَرْلادِي qarladï چىرقىراپ يىغلىدى؛ نەرە تارتتى. اُغْلانْ جَرْلادِي *oqlan qarladï* — بالا يىغلىدى. يَنكانْ جَرْلادِي *yaŋan qarladï* — پىل نەرە تارتتى (جَرْلارْ – جَرْلاماقْ *qarlar - qarlamak*).

جُغْلادِي quqladï: بۇ سۆز «جَرْلادِي *qarladï*» سۆزىگە ئوخشاش پىلنىڭ نەرە تارتىشىنى بىلدۈرىدۇ (جُغْلارْ – جُغْلاماقْ *quqlar - quqlamak*).

جُغْلادِي qooqladï بوغچىلىدى. اُلْ تُونُغْ جُغْلادِي *ol tonuq qooqladï* — ئۇ توننى يىغىشتۇرۇپ باغلىدى، بوغچىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (جُغْلارْ – جُغْلاماقْ *qooqlar - qooqlamak*).

جِغْلادِي qïqladï چىيلىدى، گەزلىدى، ئۆلچىدى. اُلْ بُوزْ جِغْلادِي *ol bəz qïqladï* — ئۇ (تورك گېزى بىلەن) بۆز گەزلىدى (جِغْلارْ – جِغْلاماقْ *qïqlar - qïqlamak*).

جُقْلادِي quvladï شىيلاشتى. اَتْ جُقْلادِي *ət quvladï* — ئەت شىيلاشتى، يەنى گۆش يۇمشاق پىشماي، شىيلىشىپ قالدى (جُقْلارْ – جُقْلاماقْ *quvlar - quvlamak*).//

جِنْلادِي qïnladï چىنلىدى، ھەقىقەتلىدى، تەھقىقلىدى. اُلْ اِيشِغْ جِنْلادِي *ol ïxïq qïnladï* — ئۇ ئىشنى تەھقىقلىدى (جِنْلارْ – جِنْلاماقْ *qïnlar - qïnlamak*).

سَبْلادِي sapladï ساپلىدى. اَرْ قِلِجْ سَبْلادِي *ər kïlïq sapladï* — ئادەم قىلىچ ساپلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى ساپلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَبْلارْ – سَبْلاماقْ *saplar - saplamak*).

سَرْلادِي sarladï ئورىدى، يۆگىدى. اُلْ سُقْلُقْ سَرْلادِي *ol suvluk sarladï* — ئۇ سەللە ئورىدى. اَذاقِنكا يُرْكانْجُو سَرْلادِي *aƶakïŋa yərgənqü sarladï* — پۇتىغا پايتىما يۆگىدى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە ئورالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَرْلارْ – سَرْلاماقْ *sarlar - sarlamak*).

سِرْلادِي sïrladï سىرلىدى. اَياقْجِي اَياقْ سِرْلادِي *ayakqi ayak sïrladï* — كۆلال ئاياق (ئىدىش) سىرلىدى، يەنى ئاياقنى نەقىشلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا سىر بەردى (سِرْلارْ – سِرْلاماقْ *sïrlar - sïrlamak*).//

سُوزْلادِي sözladï سۆزلىدى. اُلْ مَنكا سُوزْ سُوزْلادِي *ol maŋa söz sözladï* — ئۇ ماڭا سۆز سۆزلىدى (سُوزْلارْ – سُوزْلاماكْ *sözlər - sözləmək*).

سِزْلادِي sïzladï سىزلىدى، سىرقىرىدى. اَنِكْ تِيشِي بُوزْدُنْ سِزْلادِي *aniŋ tixi buzdun sïzladï* — ئۇنىڭ چىشى مۆزدىن سىزلىدى، يەنى ئۇنىڭ چىشى مۆز يېيىشتىن ياكى سوغۇق سۇ ئىچىشتىن سىزلىدى. اَرْنِكْ سُنكُوكِي سِزْلادِي *ərniŋ söŋüki sïzladï* — ئادەمنىڭ سۆڭىكى ئاغرىقتىن سىرقىرىدى (سِزْلارْ – سِزْلاماقْ *sïzlar - sïzlamak*).

سُغْلادِي soqlïdï قولىنى تىقتى. اَرْ قُوِيْنكا سُغْلادِي[1] *ər koyŋa soqlïdï* — ئادەم قوينىغا قولىنى تىقتى. يەنى بىر نەرسە ئاختۇرۇش ئۈچۈن، قولىنى قوينىغا تىقتى (سُغْلِيْر – سُغْلِيماقْ *soqlïr - soqlïmak*). باشقىلاردىمۇ شۇنداق.//

سَقْلادِي savladï سۆزلىدى. اُلْ تَلِمْ سَقْلادِي *ol təlim savladï* — ئۇ جىق سۆزلىدى. بىر-كىم ھېكمەتلىك سۆزلەرنى سۆزلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سَقْلارْ – سَقْلاماقْ *savlar - savlamak*).

[1] ئەرەبچىسىدىن قارىغاندا، بۇ جۈملىنىڭ توغرىسى «اَرْ اَلِكِنْ قُوِيْنكا سُغْلادِي» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

سُقْلادِي suvladï سۇ ئىچتى؛ سۇلىدى، سۇ قۇيدى. اَتْ سُقْلادِي *at suvladi* — ئات سۇ ئىچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تِتِكْ سُقْلادِي *ər titik suvladi* — ئادەم لاي سۇلىدى، يەنى لايغا سۇ قۇيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُقْلارْ – سُقْلاماقْ *suvlar - suvlamaq*).

سَمْلادِي samladï داۋالىدى. اُلْ اَنِ اَمْلادِي سَمْلادِي *ol anï əmladi samladi* — ئۇ ئۇنى ئەملىدى- داۋالىدى. بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، مۇشۇنداق جۈپ سۆز بولۇپ قوللىنىلىدۇ (سَمْلارْ – سَمْلاماقْ *samlar - samlamaq*).

سُمْلِيدِي sumlïdï كالدىرلىدى. اَرْ سُمْلِيدِي *ər sumlïdi* — ئادەم كالدىرلىدى، يەنى ئۆزىدىن باشقا ئادەم بىلمەيدىغان، تۇركچىدىن باشقا بىر تىلدا سۆزلىدى (سُمْلِيرْ – سُمْلِيماقْ *sumlïr - sumlïmaq*).//

سَنْلادِي sənlədi سەنلىدى. اُلْ اَنِ سَنْلادِي// *ol anï sənlədi* — ئۇ ئۇنى سەنلىدى، يەنى ئۇنىڭغا ئۆزىدىن تۆۋەن تۇرىدىغانلارغا ئىشلىتىلىدىغان سۆز بىلەن خىتاب قىلدى (سَنْلارْ – سَنْلاماكْ *sənlər - sənləmək*). بۇ سۆز «سەن» مەنىسىدىدۇر، بۇنداق ئورۇندا خىتاب ئۇچۇن، كۆپىنچە «سِزْلادِي *sizlədi*» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ ئەسلىي مەنىسى «سىلەر (سىلى)» دېگەن بولىدۇ. بۇ خاقانلارغا قارىتىپ ئېيتىلىدىغان خىتاب سۆزى بولۇپ، ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ «اِنّا اَنْزَلْناهُ» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ.

قَرْلادِي qarladï قار ياغدۇردى، قار ياغدى. بُلُتْ قَرْلادِي *bulut qarladi* — بۇلۇتتىن قار ياغدى (قَرْلارْ – قَرْلاماقْ *qarlar - qarlamaq*).

قُرْلادِي qurladï قۇر باغلىدى، پوتا باغلىدى. اُلْ قَفْتانِغْ قُرْلادِي *ol qavtanïoq qurladi* — ئۇ تونغا پوتا باغلىدى، يەنى تونغا بەلباغ ئېلىپ باغلىدى (قُرْلارْ – قُرْلاماقْ *qurlar - qurlamaq*).

قِرْلادِي qïrladï قىرلىدى، چۆنەك تارتتى. اُلْ يِرِكْ قِرْلادِي *ol yərig qïrladï* — ئۇ يەرگە چۆنەك تارتتى، يەنى قوغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى تېرىش ئۈچۈن يەرگە چۆنەك تارتتى. ئېتىزغا قىر تارتسىمۇ شۇنداق//دېيىلىدۇ (قِرْلارْ – قِرْلاماقْ *qïrlar - qïrlamaq*).

قَشْلادِي qaxladï قاشلىدى. اَرِقْ قَشْلادِي *arïq qaxladi* — ئېرىق قاشلىدى، ئېرىققا قاش ياسىدى. بىر كىم بىرىنىڭ قېشىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قَشْلارْ – قَشْلاماقْ *qaxlar - qaxlamaq*).

قُشْلادِي quxladï قۇشلىدى؛ قۇش ئوۋلىدى. بَكْ قُشْلادِي *bəg quxladi* — بەگ قۇش ئوۋلىدى (قُشْلارْ – قُشْلاماقْ *quxlar - quxlamaq*).

قِشْلادِي qïxladï قىشلىدى. اَرْ اَفْنِدا قِشْلادِي *ər əvində qïxladi* — ئادەم ئۆيىدە قىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِشْلارْ – قِشْلاماقْ *qïxlar - qïxlamaq*).

قِنْلادِي qïnladï قىنلىدى، غىلاپلىدى. اُلْ بِچاقْ قِنْلادِي *ol piqaq qïnladi* — ئۇ پىچاق قىنلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِنْلارْ – قِنْلاماقْ *qïnlar - qïnlamaq*).

كُتْلادِي kətlədi كۆت قىلدى. اُغْلانِغْ كُتْلادِي *oğlanïoq kətladi* — بالىنى كۆت قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُتْلارْ – كُتْلاماكْ *kətlər - kətləmək*).// 409 III

كَـــذْلادِي kəzlədi تىرىشتى، ئىجتىھات قىلدى. اَرْ كَـــذْلادِي *ər kəzlədi* — ئادەم ئىجتىھات قىلدى، يەنى تىرىشىپ كۆچلۈكلەرنىڭ ئىشىنى قىلدى (كَـــذْلارْ – كَذْلاماكْ *kəzlər - kəzləmək*).

كَزْلادِي kəzlədi گەزلىدى، گەز چىقاردى، كىرتەك چىقاردى؛ بەتلىدى. اُلْ اُقِنْ كَـــزْلادِي *ol okïn kəzladi* — ئۇ ئوقىغا گەز چىقاردى. گېزىنى تۇزەتتى (كَزْلارْ – كَزْلاماكْ *kəzlər - kəzləmək*). قازاننىڭ قاسمىقىنى چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كُزْلادِي kəzlədi كۆزىگە ئۇردى. اُلْ اَنِ كُـــزْلادِي *ol anï kəzladi* — ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە ئۇردى (كُزْلارْ – كُزْلاماكْ *kəzlər - kəzləmək*).

كِزْلادِي kizlədi يوشۇردى. اُلْ كِزْلادِي نانكْنِي *ol kizladi nəŋni* — ئۇ نەرسىنى يوشۇردى (كِزْلارْ – كِزْلاماكْ *kizlər - kizləmək*).

كَسْلادِي kəsladi چالمىلدى، چالما ئاتتى. اُلْ اِتِـــغْ كَسْـــلادِي *ol itïq kəsladi* — ئۇ ئىتقا چالما ئاتتى (كَسْلارْ – كَسْلاماكْ *kəslər - kəsləmək*).// 410 III

كُكْلادِي kəkladi كۆكلىدى. اُلْ اَذَرْ كُكْـــلادِي *ol əzər kəkladi* — ئۇ ئېگەر كۆكلىدى (كُكْلارْ – كُكْلاماكْ *kəklər - kəkləmək*).// 575

كُكْلادِي kəkladi كۆك يېدى. يِلْقِـــي كُكْـــلادِي *yïlqï kəkladi* — مال كۆك يېدى

(كُكْلارْ – كُكْلاماكْ kəklər - kəkləmək).

كُكْـــلادي küglədi كۆيلـدى، ناخشا ئېيتتى. اَرْ كُكْـــلادي ər küglədi — ئادەم كۆيلـدى، يەنى مۇڭلۇق ئاھاڭ بىلەن ناخشا ئېيتتى (كُكْـــلارْ – كُكْلامـــاكْ küglər - kügləmək).

كَمْلادي kəmlədi كېسەل بولدى، ئاغرىدى. اَتْ كَمْـــلادي at kəmlədi — ئات كېسەل بولدى، ئاغرىدى. «كَمْلاندي kəmləndi»مۇ دېيىلىدۇ (كَمْـــلارْ – كَمْلامـــاكْ kəmlər - kəmləmək).

مُـــنْلادي münlədi شورپىلاندى، شورپا ئىچتى. اَرْ مُـــنْلادي ər münlədi — ئادەم شورپىلاندى (مُنْلارْ – مُنْلاماكْ münlər - münləmək).

بُلْنادي bulnadï ئەسىر ئالدى. اَرْ يَغِينِ بُلْنـــادي ər yaqïnï bulnadï — ئادەم دۇشمەننى ئەسىر ئالدى (بُلْنارْ – بُلْناماقْ bulnar - bulnamaq).

تُكْنادي tügnədi داغلىدى. اُلْ باشِنْ تُكْنـــادي ol baxïn tügnədi — ئۇ ياڕىسىنى (ئوت بىلەن) داغلىدى (تُكْنارْ – تُكْناماكْ tügnər - tügnəmək).

جِكْنادي qəknədi كەشتىلىدى. قِيزْ جِكِنْ جِكْنادي qïz qəkin qəknədi — قىز كەشتە كەشتىلىدى، يەنى قىز زەر يىپ بىلەن يىپەك رەخت ئۈستىگە كەشتە تىكتى.

جِكْنادي qignədi سۆرەم سالدى. اَرْ جِكْنا جِكْنـــادي ər qignə qignədi — ئادەم سۆرەم سالدى (جِكْنارْ – جِكْناماكْ qignər - qignəmək).

سُكْنادي səgnədi داۋالىدى. اَرْ سُـــكُلْ سُـــكْنادي ər səgül səgnədi — ئادەم سۆگەل داۋالىدى (سُكْنارْ – سُكْناماكْ səgnər - səgnəmək).

قَيْنادي qatnadï قارشى چىقتى. اَرْ اَنكَـــرْ قَيْنـــادي ər aŋar qatnadï — ئادەم ئۇنىڭغا قارشى چىقتى، يەنى ئادەم ئۇنىڭ بۇيرۇقىدىن باش تارتتى، بۇيرۇغۇچىغا قارشى چىقىپ، ئۇنىڭ سۆزىنى رەت قىلدى (قَيْنارْ – قَيْناماقْ qatnar - qatnamaq).

قَسْنادي qasnadï جاقىلدىدى. اَرْ تُمْلُغْقـــا قَسْـــنادي ər tumluqqa qasnadï — ئادەم سوغۇققا چىدامسىزلىق ئۈستىدە ئۆزىنى جاقىلداپ كەتتى. ئىت سوغۇققا چىدامسىزلىق ئۈستىدە شۇنداق دېيىلىدۇ (قَسْـــنارْ – قَسْـــناماقْ qasnar - qasnamaq).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قَلْنُودي qalnudï قېلىنلىدى. يُفْقا نانكْ قَلْنُودي yuvqa nəŋ qalnudï — يۇپقا (نېپىز) نەرسە قېلىنلىدى (قَلْنُورْ – قُلْنُوماقْ qalnur - qalnumaq).

قُلْنادي qulnadï قۇلۇنلىدى. قِسْـــراقْ قُلْنـــادي qïsraq qulnadï — بايتال قۇلۇنلىدى (قُلْنارْ – قُلْناماقْ qulnar - qulnamaq).

كِشْـــنادي kixnədi كىشنىدى. اَتْ كِشْـــنادي at kixnədi — ئات كىشنىدى. قَتِرْكِشْـــنادي qatïr kixnədi — قېچىر كىشنىدى (كِشْـــنارْ – كِشْـــناماكْ kixnər - kixnəmək).

بۇ بابتكى مسئللار

يَسْـــتادي yastadï يۆلىدى، قويدى؛ داۋاملىدى. اُلْ اَنكَـــرْ // يَسْـــتُقْ يَسْـــتادي ol aŋar yastuq yastadï — ئۇ ئۇنىڭغا ياستۇق يۆلىدى. اُلْ مَنكا سُوزْ يَسْـــتادي ol maŋa söz yastadï — ئۇ ماڭا سۆز داۋاملىدى، يەنى ياپتا سۆز قىلدى (يَسْتارْ – يَسْتاماقْ yastar - yastamaq).//

يُنْجيدي yunqïdï نامراتلاشتى، خاراپلاشتى، يامانلاشتى. اَرْ يُنْجيدي ər yunqïdï — ئادەم نامراتلاشتى، يەنى يوقسۇزلۇقتىن ئادەمنىڭ ھالى خاراپلاشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

bilgə bəgü yunqïdï — بِلْكا بُكُو يُنْجيدي

azun əti yanqïdï — اَزُنْ اَتي يَنْجِدي

ərdəm əti tïnqïdï — اَرْدَمْ اَتي تِنْجِدي

yərgə təgip sürtülür — يِرْكا تَكِبْ سُرْتُلُورْ

[بىلىملىكلەر، ئاقىللار خاراپلاشتى،

دۇنيا (ئۇلارنىڭ) گۆشىنى غاجىلىدى؛//

ئەردەم گۆشى بۇزۇلدى،

يەرگە تېگىپ سۆرىلۇر.]

زامانىنى چۈشەندۈرۈپ شۇنداق دەيدۇ: بىلىملىكلەرنىڭ ھالى خارابلاشتى، زامان ئۇلارنى چىشلەپ تارتتى؛ ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ گۆشى بۇزۇلۇپ،ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىدىن يەردە سۆرىلىپ يۈرمەكتە. «تَنْجَدِي tanqadi»[1] سۆزىنىڭ ئەسلى «تَنْجَغَادِي tanqɣadi»دۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىملار ۋە پېئىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «غ – q» ھەرپىنى چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

يَفْرِيدِي yavrïdï ئاجىزلىدى، ئورۇقلىدى. اَرْ يَفْرِيدِي ər yavrïdï —— ئادەم ئاجىزلىدى، يەنى نامراتلىق ياكى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئورۇقلىدى (يَفْرِيرْ - يَفْرِيمَاقْ yavrïr - yavrïmaq).

يِيْسَادِي yəysədi يېگۈسى كەلدى. اُلْ اَتْمَاكْ يِيْسَادِي ol ətmək yəysədi —— ئۇنىڭ نان يېگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِيْسَارْ - يِيْسَامَاكْ yəysər – yəysəmək).

يَبْسَادِي yapsadï ياپقۇسى كەلدى ~ ياققۇسى كەلدى؛ قويغۇسى كەلدى. اَرْ اَتْمَاكْ يَبْسَادِي ər ətmək yapsadï —— ئادەمنىڭ نان ياققۇسى كەلدى. ئىشكىنى ياپقۇسى كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ تُوزَاقْ يَبْسَادِي ər tuzaq yapsadï —— ئادەمنىڭ (قۇشقا) توزاق قويغۇسى كەلدى (يَبْسَارْ - يَبْسَامَاقْ yapsar - yapsamaq).

يَتْسَادِي yatsadï ياتقۇسى كەلدى، ئۇخلىغۇسى كەلدى، اَرْ يَتْسَادِي ər yatsadï —— ئادەمنىڭ ياتقۇسى كەلدى (يَتْسَارْ - يَتْسَامَاقْ yatsar - yatsamaq).

يِتْسَادِي yətsədi يېتىشۇالاي دېدى، يېتىشۇالغىلى قوپتى، يېتىشۇالغىلى تۇردى. اُلْ مَنِي يِتْسَادِي ol məni yətsədi —— ئۇ ماڭا يېتىشۇالاي دېدى (يِتْسَارْ - يِتْسَامَاكْ yətsər - yətsəmək).

يَذْسَادِي yażsadï ياينۇسى كەلدى، سالغۇسى كەلدى: تارقاتقۇسى//كەلدى. اُلْ تُشَاكْ يَذْسَادِي ol təxək yażsadï —— ئۇنىڭ تۆشەك سالغۇسى كەلدى، تۆشەك سالاي دېدى. اُلْ سُوسِنْ يَذْسَادِي ol süsin yażsadï —— ئۇنىڭ قوشۇننىنى تارقاتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. خېمىر يايغۇسى كەلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَذْسَارْ - يَذْسَامَاقْ yażsar - yażsamaq).

[1] بۇ پېئىل بۇ شېئىرنىڭ ئۇچىنچى مىسراسىدا ۋە «دىۋان» نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا «تِنْجِدِي tinqidi» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ «tinqidi» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ يەردە بولسا «تَنْجَدِي tanqadi» پېئىلىنىڭ ئەسلى «تَنْجَغَادِي tanqɣadi» دەپ، پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى كەسرىلىك ئەمەس، فەتھىلىك قىلىپ كۆرسىتىلگەن. بىز بۇنى كۆچۈرۈلۈشتىكى سەۋەنلىكمىكىن، دەپ قارايمىز.

يُذْسَادِي yożsadï ئۆچۈرمەكچى بولدى. اُلْ بِتِكْ يُذْسَادِي ol bitik yożsadï —— ئۇ خەت ئۆچۈرمەكچى بولدى. قىلىچتىن قانىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى سۈرتكۈسى كەلسىمۇ مۇشۇنداق دېيىلىدۇ (يُذْسَارْ - يُذْسَامَاقْ yożsar - yożsamaq).

يَرْسِيدِي yarsïdï يىرگەندى، سەسكەندى. اُلْ يَرْسِيدِي نانكْنِي ol yarsïdï nəŋni —— ئۇ بىر نەرسىدىن يىرگەندى// (يَرْسِيرْ - يَرْسِيمَاقْ yarsïr - yarsïmaq).

يَزْسَادِي yazsadï يەشكۈسى كەلدى. اُلْ قُورِينْ يَزْسَادِي ol qurïn yazsadï —— ئۇنىڭ قۇرىنى يەشكۈسى كەلدى باشقىلاردىمۇ شۇنداق. (يَرْسَارْ - يَرْسَامَاقْ yazsar - yazsamaq).

يَشْسَادِي yaxsadï يوشۇرۇنغۇسى كەلدى. اُلْ مَنْدِنْ يَشْسَادِي ol məndin yaxsadï// —— ئۇنىڭ مەندىن يوشۇرۇنغۇسى كەلدى (يَشْسَارْ - يَشْسَامَاقْ yaxsar - yaxsamaq).

يَغْسَادِي yaqsadï ياغسىردى. اَرْ يَغْسَادِي ər yaqsadï —— ئادەم ياغسىردى (يَغْسَارْ - يَغْسَامَاقْ yaqsar - yaqsamaq).

يَغْسِيدِي: yaqsïdï nəŋ يَغْسِيدِي نانكْ —— ئادەم ياغ تەمنى تېتىدى[1]. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَقْرِي ياغِي يَغْسِيماسْ yaqrï yaqï yaqsïmas

چاۋا ياغ سۇ يىغىنىڭ ئورنىنى باسالماس.

(يَغْسِيرْ - يَغْسِيمَاقْ yaqsïr - yaqsïmaq). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «ياغْسَادِي yaqsadï» بولۇپ، تاۋۇش نۆۋەتلەشكەن.

يُفْسَادِي yuvsadï يۇمىلاتقۇسى كەلدى. اُلْ تُبِقْ يُفْسَادِي ol topïq yuvsadï —— ئۇنىڭ توپ يۇمىلاتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُفْسَارْ - يُفْسَامَاقْ yuvsar - yuvsamaq).

يۈفْسَادِي yüvsədi يارەدەم قىلغۇسى كەلدى. اُلْ مَنكَا تَفَارْ// يۈفْسَادِي

[1] بۇ جۈملىنىڭ مەنىسى «نەرسە ياغ تەمنى ئالدى» بولۇشى كېرەك ئىدى، ئەمما ئەرەبچىدە «اَى اَخَذَا لـرَّجُلُ طَعْمَ الدُّهْنِ» (ئادەم ياغ تەمنى تېتىدى) دەپ يېرىلگەن، بىز ئۆزگەرتمىدۇق.

ئۇنىڭ ماڭا تاۋار ياردەم قىلغۇسى كەلدى — *ol maŋa tavar yüvsədi*
(يڤسار – يڤساماكق *yüvsər-yüvsəmək*)[1].

يِڤْسادي yïk̦sadï يىقىتقۇسى كەلدى. اُلْ تامْ يِڤْسادي *ol tam yïk̦sadï* — ئۇنىڭ تام يىقىتقۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِڤْسارْ – يِڤْساماقْ *yïk̦sar - yïk̦samak̦*).

يُكْسادي yüksədi يۈكسەلدى؛ ئۇزىرىدى. يُكْسادي نانكْ *yüksədi nəŋ* — نەرسە يۈكسەلدى (يُكْسارْ – يُكْساماكْ *yüksər - yüksəmək*).

يُمْشادي yumxadï يۇمشىدى. يُمْشادي نانكْ *yumxadï nəŋ* — نەرسە يۇمشىدى (يُمْشارْ – يُمْشاماقْ *yumxar - yumxamak̦*).

يَلْغادي yalɣadï يالىدى. اَياقْ يَلْغادي *ayak̦ yalɣadï* — ئاياق (قاچا) يالىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَلْغارْ// – يَلْغاماقْ *yalɣar - yalɣamak̦*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

III 419

يَقاداقي يَلْغاغالي اَلِكْداكي اِجْغِنُورْ

yak̦adak̦ï yalɣaɣalï əlikdəki ïqɣïnur

ياقىدىكىنى يالايمەن دەپ، قولىدىكىدىن ئايرىلىپتۇ.

يەنى ئادەم ياقىسىدىكى يۇقۇندىنى يالايمەن دەپ ئاۋارە بولسا، قولىدىكى قاچا چۈشۈپ كېتىدۇ، يالىغۇچى قۇرۇق قالىدۇ. بۇ ماقال بىر نەرسىنى تەمە قىلىپ قولىدىكىدىن مەھرۇم بولغان كىشىنى يوق نەرسىدىن ئۈمىد كۈتمەسلىككە، قولىدىكىنى چىڭ تۇتۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَلْڤادي yalvadï يالىدى. اَرْ ياغْ يَلْڤادي *ər yaɣ yalvadï* — ئادەم ياغ يالىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ سۆز ئالدىنقى «يَلْغادي *yalɣadï*» سۆزىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدۇ (يَلْڤارْ – يَلْڤاماقْ *yalvar - yalvamak̦*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلغا ھەرىكە قويۇلمىغان، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ مەستەر شەكلى ئاۋۋال «ق – *k̦*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن، «يُڤْدي *yüvdi* — ياردەم قىلدى» پېئىلىنىڭ خالاش رايى دەپ ھېسابلاپ «*yüvsədi*» دەپ ئالدۇق ۋە مەستىرىنى «ك – *k*» بىلەن بەردۇق.

يُرْكادي yərgədi يۆگىدى، ئورىدى. اُلْ اَذاقِنْ يُرْكادي *ol ażak̦ïn yərgədi* — ئۇ پۇتىنى يۆگىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق بىر نەرسىنى يۆگىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُرْكار – يُرْكارماكْ[1] *yərgər - yərgəmək*).//

420 III

يِبْلادي yïpladï يىپلىدى، يىپ سالدى. اُراغُتْ يُوزِنْ يِبْلادي *uraɣut yüzin yïpladï* — خوتۇن يۈزىنى يىپلىدى (يَبْلارْ – يِبْلاماقْ *yïplar - yïplamak̦*).

578

يَتْلادي yatladï يادا قىلدى؛ ياتلىدى. ياتْجي يَتْلادي *yatqï yatladï* —//يادىچى يامغۇر ياغدۇرۇش ئۈچۈن يادا تاش بىلەن يادا قىلدى.

يَتْلادي yatladï ياتلىدى. اُلْ اَني يَتْلادي *ol anï yatladï* — ئۇ ئۇنى ياتلىدى، يات ھېسابلىدى (يَتْلارْ – يَتْلاماقْ *yatlar - yatlamak̦*).

يِبْلادي yïpladï دارۋازلىق قىلدى. اَرْ يِبْلادي *ər yïpladï* — ئادەم دارۋازلىق قىلدى، يەنى ئارغامچا ئۈستىدە ئوينىدى (يِبْلارْ – يِبْلاماقْ *yïplar - yïplamak̦*).

يِذْلادي yïżladï يىدلىدى ~ ھىدلىدى، پۇرىدى. اُلْ يِبارْ يِذْلادي *ol yïpar yïżladï* — ئۇ ئىپار ھىدلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يِذْلارْ – يِذْلاماقْ *yïżlar - yïżlamak̦*).

421 III

يَرْلادي yarladï تۈكۈردى. اُلْ اَنِكْ يُوزِنكا يَرْلادي// *ol anïŋ yüziŋə yarladï* — ئۇ ئۇنىڭ يۈزىگە تۈكۈردى (يَرْلارْ – يَرْلاماقْ *yarlar - yarlamak̦*).

يِرْلادي yïrladï ئىرلىدى، جىرلىدى، ناخشا ئېيتتى. اَرْ يِرْلادي *ər yïrladï* — ئادەم ئىرلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى (يِرْلارْ – يِرْلاماقْ *yïrlar - yïrlamak̦*).

يَشْلادي yaxladï كۆك (ئوت) يېدى. اَتْ يَشْلادي *at yaxladï* — ئات (باھاردا) كۆك يېدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «ياشْلادي»دۇر. يېنىكلىتىش ئۈچۈن باشقا سۆزلەردىكىگە ئوخشاش ھەرپ چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغان (يَشْلارْ – يَشْلاماقْ *yaxlar - yaxlamak̦*).

يَغْلادي yaɣladï ياغلىدى. اُلْ قُغُشْ يَغْلادي *ol k̦oɣux yaɣladï* — ئۇ قېيىش ياغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَغْلارْ – يَغْلاماقْ *yaɣlar - yaɣlamak̦*).

[1] بۇ مەستەر يازما نۇسخىدا «يُرْكارماكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز ترانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ «*yərgəmək*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يُغْلادِي yooqladï نەزىر قىلدى. اُلْ اُلْكا يُغْلادِي *ol ølügkə yooqladi* — ئۇ ئۆلۈككە نەزىر قىلدى. بۇ تۈركىلەرنىڭ ئادەتىدۇر (يُغْلارْ – يُغلاماق *yooqlar - yooqlamak*).

يِغْلادِي yïoqladï يىغلىدى. اُغْلانْ يِغْلادِي *ooqlan yïoqladi* — بالا يىغلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

يلكِنْ بُلُبْ بَرْدُقِي كُنْكُلُمْ اَنكارْ بَغْلَيُو

قَلْدِمْ اَرِنْجْ قَدْغُقا ايشِمْ اُذُو يِغْلَيُو

yəlkin bolup bardukï kөŋlüm anar baqlayu

kaldïm ərinq kadoquka ixïm uzu yïqlayu

[سۆيگىنىم) مۇساپىر بولۇپ كەتتى، كۆڭلۈم ئۇنىڭغا باغلانغانىدى،

قايغۇ ـ ھەسرەتتە قالدىم، ئىشىم (ئۇنىڭ) كەينىدىن يىغلاش بولدى.]

سۆيۈملۈكۈم سەپەرگە چىقىپ كەتتى، ھالبۇكى مېنىڭ كۆڭلۈم ئۇنىڭغا باغلانغانىدى؛ ئۇ كەتكەندىن كېيىن، مەن قايغۇ ـ ھەسرەت ئىچىدە قالدىم، ئارقىسىدىن يىغلىدىم.

يُكْلادِي yüklədi يۈكلىدى، ئارتتى. اُلْ تَۋى كا يُوكْ يُكْلادِي *ol təvəgə yük yükladi* — ئۇ تۆگىگە يۈك ئارتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُكْلارْ – يُكْلاماكْ *yüklər - yükləmək*).

يِكْلادِي yiglədi ئەيلىدى، چىڭدىدى، دەسسىدى. اُلْ يِيرِكْ يِكْلادِي *ol yərig yiglədi* — ئۇ يەرنى چىڭدىدى. بۇ«سۆز«ا – ئەلىف»نى «ى – يا»غا ئالماشتۇرىدىغانلارنىڭ شېۋىسىدە شۇنداق. چىرايلىقراقى «اِكْلادِي *igladi* »دۇر (يِكْلارْ ـ يِكْلاماكْ *yiglər - yigləmək*).

يَمْلادِي yamladï يامدىدى، سۈپۈردى. اُلْ اَفِنْ يَمْلادِي *ol əvin yamladi* — ئۇ ئۆيىنى يامدىدى، سۈپۈردى (يَمْلارْ – يَمْلاماقْ *yamlar - yamlamak*).

يِمْلادِي yimlədi ئىملىدى، ئىما قىلدى. اُلْ مَنكا يِمْلادِي *ol manə yimlədi* — ئۇ ماڭا ئىملىدى، يەنى كۆزى بىلەن شەرەت قىلدى (يِمْلارْ – يِمْلاماكْ *yimlər - yimləmək*). ئەسلى «اِمْلادِي *imladi* »دۇر.

يَشْنادِي yaxnadï چاقتى، چېقىلدى. يَشِنْ يَشْنادِي *yaxïn yaxnadi* — چاقماق چاقتى. پارقىراق چىلاپچا،ئەينەك قاتارلىق نەرسىلەر پارقىرىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَشْنارْ – يَشْناماقْ *yaxnar - yaxnamak*).

يَلْنادِي yəlnədi يېلىنلىدى، يېلىن سالدى. بِي يَلْنادِي *bi yəlnədi* — بىيە (بايتال) يېلىن سالدى. بىيە ۋە باشقا ھايۋانلار تۇغۇش ئالدىدا يېلىن سېلىپ، يېلىندا سۈت پەيدا بولسا شۇنداق دېيىلىدۇ (يَلْنارْ – يَلْناماكْ *yəlnər - yəlnəmək*).

425 III

424 III

579

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

بُيْبادِي buybadï كېيىنگە سوزدى، ئارقىغا سۆرىدى. اُلْ ايشِغْ بُيْبادِي *ol ixïq buybadi* — ئۇ ئىشنى سوزدى (بُيْبارْ – بُيْباماقْ *buybar - buybamak*).

سَيْبادِي saypadï چېچىۋەتتى، ئىسراپ قىلىۋەتتى. اُلْ تَوارِنْ سَيْبادِي *ol tawarin saypadi* — ئۇ مېلىنى چېچىۋەتتى، يەنى مېلىنى تۇرلۇك نەرسىلەرگە ئىسراپ قىلىۋەتتى (سَيْبارْ – سَيْباماقْ *saypar - saypamak*).

سَيْرادِي sayradï سايرىدى؛ جاۋۇلدىدى، ۋاتىلدىدى. سَنْدُواجْ سَيْرادِي *sanduwaq sayradi* — بۇلبۇل سايرىدى. اَرْ تَلِمْ سَيْرادِي *ər təlim sayradi* — ئادەم بەك جاۋۇلدىدى، ئالمجوقا سۆزلىدى. بۇ سۆز قارىمۇ قارشى مەنىلىك سۆزدۇر (سَيْرارْ – سَيْراماقْ *sayrar - sayramak*).

يَيْلادِي yayladï يايلىدى. اَرْ تاغْدا يَيْلادِي *ər taqda yayladi* — ئادەم تاغدا يايلىدى (يَيْلارْ – يَيْلاماقْ *yaylar - yaylamak*).

قائىدە

بۇ بابنىڭ بۈيرۇق شەكلى تۆت ھەرپلىكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ بابنى تۆت ھەرپلىكلەر بابى دەپ ئاتىدۇق. «اَتْ تُغْرا at toqra» — ئەت (گۆش) توغرا»، «اَڤكا اُغْرا avgə oqra» — ئۆيگە بار» دېگەندەكتەك. سۆزلىگۈچى بۇ سۆزلەرنى «تُغْراغِلْ toqraqil» — توغرىغىن»، «اُغْراغِلْ oqraqil» — بارغىن» دېسىمۇ بولىۋېرىدۇ. بۇ سۆزلەر ئۈچىنچى شەخس بۈيرۇق شەكلىدە «تُغْراسُونْ toqrasun» — توغرىسۇن»، «اُغْراسُونْ oqrasun» — بارسۇن» دېيىلىدۇ. بولۇشسىز شەكلى بۈيرۇق شەكلىنىڭ ئاخىرىغا «ما – mə // ma»نى قوشۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ: «اُغْراما oqrama» — بارما»، «تُغْراما toqrama» — توغرىما» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزلەرنىڭ ئۈچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «اُغْراماسُونْ // oqramasun» — بارمىسۇن»، «تُغْراماسُونْ toqramasun» — توغرىمىسۇن» بولىدۇ.

ئىشنى يېقىن كېلەچەكتە قىلماقچى بولغانلىقنى بىلدۈرمەكچى بولغاندا، ئومۇمەن قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە ياكى تەركىبىدە «غ – ɋ» بولغان سۆزلەردە، بۈيرۇقنىڭ ئاخىرىغا «غاىْ ɋay» قوشۇلىدۇ، تەركىبىدە «ك – g – k» بولغان ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «كاىْ gəy // kəy» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ اَتْ تُغْراغاىْ مَنْ mən at toqraqayman» — مەن گۆش توغرىماقچىمەن»، «مَنْ اَنكَارْ اُغْراغاىْ مَنْ mən aŋar oqraqayman» — مەن ئۇنىڭغا بارماقچىمەن».

بۇ بابتىكى ۋە بۇنىڭدىن باشقا بابلاردىكى پېئىللارمۇ// مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ. ئەرەب تىلىدا ھەر خىل مەنىلەر سۆز ئالدىغا قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار ۋاستىسى بىلەن ئېپادىلىنىدۇ، بۇلار كەلگۈسى زامان ۋە سوراقنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار، يېقىن كەلگۈسى زامانىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچە «س – s»، بۈيرۇقنى بىلدۈرگۈچى قوشۇمچە «ا – ئەلىف»، باغلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىدىغان «و – ۋاۋ» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئىبارەت. تۈركىي تىللاردا سۆزلەرنىڭ يىلتىزى ئۆز شەكلىنى ساقلايدۇ// ھەر خىل ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان تۈرلۈك قوشۇمچىلار بۇ تىلدا، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، سۆزنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ. پېئىلدىن سۈپەت ياسىيدىغان قوشۇمچىلارمۇ

شۇنداق. پېئىلدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە ئەرەبچىدە شۇ سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: «غافِرٌ، غَفّارٌ، غَفُورٌ»لارغا ئوخشاش. تۈركىي تىللاردا سۆزلەر ئۆز پۈتۈنلۈكىنى ساقلايدۇ، قوشۇمچىلار بولسا، سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ، بۇنى تۆۋەندە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

پېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان بولۇشسىز شەكلى پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسىدىن كېيىن، بىر «س – s» قوشۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ تُغْراماسْ ol at toqramas» — ئۇ گۆش توغرىماس (توغرىمايدۇ)»، «اُلْ سَنكا اُغْراماسْ ol saŋa oqramas» — ئۇ ساڭا بارماس (بارمايدۇ)» دېگەنگە ئوخشاش.

كەلگۈسى زامان پېئىلنىڭ ئۆچىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى «اُلْ اَتْ تُغْراماسُونْ ol at toqramasun» — ئۇ گۆش توغرىمىسۇن»، «اُلْ اَنكارْ اُغْراماسُونْ ol aŋar oqramasun» — ئۇ ئۇنىڭغا بارمىسۇن» دېگەنگە ئوخشاش.//

كۆپلۈككە كەلسەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ئوغۇز ۋە قىپچاقلاردا ئۇ بۈيرۇقنىڭ بىرلىك شەكلى ئاخىرىغا «غۇننىلىك كاف - ŋ» قوشۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اَتْ تُغْرانْكْ at toqraŋ» — گۆش توغرالغىلار»، «اَڤكا اُغْرانْكْ avgə oqraŋ» — ئۆيگە بېرىڭلار»[1] دېگەنگە ئوخشاش. بۇ توغرا قائىدە. لېكىن، تۈركىلەر «غۇننىلىك كاف - ŋ»نى ئىككىنچى شەخستە ھۆرمەتلىنىدىغان ياكى ياشانغانلارغا قوللىنىدۇ. دېمەك، تۈركىلەر كۆپلۈكتە «تُغْرانكْ لارْ toqraŋlar»، «اُغْرانْكْ لارْ oqraŋlar» دېيىشنىڭ توغرا ھېسابلىنىشى ئاساسىدا «غۇننىلىك كاف - ŋ»نى ئىككىنچى شەخس بىرلىكتە ھۆرمەتلەش بەلگىسى قىلمۇالغان. ئەگەر مۇشۇ مەنە بولمىسا ئىدى، تۈركىلەرنىڭ بىرى ئىككىنچىسىنىڭ ئورنىدا كېلىدىغان ئىككى كۆپلۈك قوشۇمچىسىنى بىر يەردە كەلتۈرۈشى توغرا بولمىغان بولاتتى. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار بىرىنچى ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ قائىدىگە ئۇيغۇندۇر.

بۇ بابتىكى ساپ سۈپەتداش//«اَتْ تُغْراغُوچِي at toqraquqi» — گۆش توغرىغۇچى»، «اَڤكا اُغْراغُوچِي// avgə oqraquqi» — ئۆيگە بارغۇچى» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار، شۇنىڭدەك ئۇلار بىلەن بىللە ياشايدىغان كۆچمەنلەر ۋە سۆزلارلار بۇنى

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ئىككى پېئىلنىڭ ئەرەبچىسى «لِيَقْطَعُوا»، «لِتَقْصِدُوا» شەكلىدە بېرىلگەن. بىزچە توغرىسى «اِقْطَعُوا»، «اِقْصِدُوا» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز كېيىنكى شەكىلدە تەرجىمە قىلدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«تُغْراداجِي tooqradaqi —توغرىغۇچى»، «اُغْراداجِي oqradaqi — بارغۇچى» شەكلىدە قوللىنىدۇ. بۇ قائىدە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلدى. ئىش - ھەرىكەتنىڭ داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت «تُغْراغانْ tooraqan — توغراۋېرىدىغان»، «اُغْراغانْ oqraqan — بېرىۋېرىدىغان»دۇر. بۇ قائىدە ھەممە ئۇچۇن ئومۇمىيدۇر.

ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت تولدۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە ۋە تەركىبىدە تىل ئۇچى ھەرپىلىرىدىن بىرى بولغان ياكى تەركىبىدە «ғ – ɑ» ھەرپى بولغان سۆزلەرگە «غْساقْ — ɑsaq» قوشۇلۇش بىلەن، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغان (يۇمشاق ئېيتىلىدىغان ياكى تەركىبىدە «ك – k» بولغان) سۆزلەردە «كْساكْ gsak» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ تُغْراغْساقْ اُلْ ol at tooraqsak ol — ئۇنىڭ گۆش توغرىغۇسى بار»، «اُلْ تَوَيكا يُكْ يُكْلَكْساكْ اُلْ ol təwəygə yük yükləgsək ol — ئۇنىڭ تۆگىگە يۈك ئارتقۇسى بار» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ قائىدە باشقا بابلاردىكى سۆزلەردە كۆرۈلگىنىگە قارىغاندا، تۆت ھەرپلىكلەرنىڭ بۇ بابدا ئاز كۆرۈلىدۇ.//

ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىشكە نىيەت قىلغان، لېكىن تېخى باشلىمىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت «اُلْ اَتْ تُغْراغْلِي اُلْ ol at tooraqli ol — ئۇ گۆش توغرىماقچى ئۇ»، «اُلْ سَنكا اُغْرَغْلِي اُلْ ol saŋa oqraqli ol — ئۇ ساڭا بارماقچى ئۇ» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. قالغانلىرى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

بىر ئىش - ھەرىكەتنى بېجىرىش ئىشلىگۈچىنىڭ بۇرچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆيەت «اُلْ اَتْ تُغْرَغْلِقْ اَرْدِي ol at tooraqlik ərdi — ئۇ گۆش توغرىغۇلۇق ئىدى (ئۇ گۆش توغرىشى كېرەك ئىدى)»، «اُلْ سَنكا اُغْراغْلِقْ اَرْدِي ol saŋa oqraqlik ərdi — ئۇ ساڭا بارغۇلۇق ئىدى (ئۇ ساڭا بېرىشى كېرەك ئىدى)» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلارنىڭ تىللىرىدا بۇ سۆيەتتىكى «ل – l» ئورنىغا «س – s» ئالماشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَتْ تُغْراغْسِقْ اَرْدِي ol at tooraqsik ərdi — ئۇ گۆش توغرىشى كېرەك ئىدى»، «اُلْ سَنكا اُغْراغْسِقْ اَرْدِي ol saŋa oqraqsik ərdi — ئۇ ساڭا بېرىشى كېرەك ئىدى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. كۆپچىلىك بولسا تۆركىلەرنىڭ قائىدىسى بويىچە سۆزلەيدۇ.//

بۇ سۆيەتلەرنىڭ بولۇشسىز شەكىللىرى بۇيرۇقنىڭ// ئاخىرىغا «م – m» قوشۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرْ اَتْ تُغْرامَدَجِي تُرُورْ ol ər ət tooramadaqi turur — ئۇ ئادەم گۆش توغرىمايدىغان (توغرىمايدىغان) ئادەمدۇر»، «اُلْ يُكْ يُكْلامَدَجِي تُرُورْ ol yük yükləmədəqi turur — ئۇ يۈك يۈكلىمىگۈچى (يۈكلىمەيدىغان) ئادەمدۇر». قالغانلىرى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

باشقا بىر شېئىدە «تُغْرامَغْلِي اُلْ ol tooramaqli — توغرىغۇچى ئەمەس»، «يُكْلامَكْلِي اُلْ ol yükləməgli — يۈكلىگۈچى ئەمەس» دېيىلىدۇ، يەنى تولدۇرۇپ ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە «مَغْلِي – maqli» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، ئەكسىچە بولغان (يەنى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان) سۆزلەردە «مَكْلِي – məgli» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ.

بۇ بابتىكى سۆيەتداش «تُغْرامِشْ اَتْ tooramix ət — توغرالغان گۆش»، «ايرْغامِشْ يِغاجْ irqamix yiqaq — ئىرغىتىلغان ياغاچ» دېگەنگە ئوخشاشلاردۇر. بۇنىڭ قائىدىسى تۆپ سۆزلەر بابىدا بايان قىلىنغاندۇر.

مەستەرلەرگە كەلسەك، ئۇلارنى ئاساسىي پېئىللارنى ئىزاھلىغان ئورۇنلاردا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق، بۇ يەردە ئەسلىدە مەستەر بولمىسىمۇ ئىزافەت يولى بىلەن (قارالمىش ھالىتىدە) مەستەر بولىدىغان ئىككى خىل// مەستەرنى سۆزلەيمىز: بۇنداق مەستەرلەر پېئىل تومۇرنىڭ ئاخىرىغا «ك – g» ياكى «ғ – ɑ» ئۇلىنىپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اَنِكْ اَتْ تُغْراغِي كُرْ aniŋ ət tooraqi kər — ئۇنىڭ گۆش توغرىشىنى كۆر»، «اَنِكْ اُغْراغِي كُرْ aniŋ oqraqi kər — ئۇنىڭ بېرىشىنى كۆر». بۇ مەستەرلەر ئىسىم ئورنىدىمۇ كېلىدۇ. بۇلار كۆپ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ھەقتە ئىشارەت قىلىپ ئۆتتۇم.

ۋاقىت - چاغ، ئورۇن - جاي، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى بىر خىل ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «بُو اَتْ تُغْراغُو bu ət tooraqu — بۇ توغرىلىدىغان گۆش[1]»، «بُو اَتْ تُغْراغُو اُغُرْ اُلْ bu ət tooraqu oqur ol — بۇ گۆش توغراش ۋاقتى ئۇ»، «بُو تُغْراغُو يِرْ اُلْ bu tooraqu yər ol — بۇ توغرايدىغان يەر ئۇ»، «تُغْراغُو نانْكْ

[1] بۇ يەردە ۋاقىت - چاغ، ئورۇن - جاي، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى سۆزلىنىۋاتقىنىغا قارىغاندا، بۇ مىسالنىڭ بۇ يەرگە كەلتۈرۈلۈشى ئورۇنسىز كۆرۈندۇ.

toqraoqu nəŋ —— توغرايدىغان نەرسە» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى مۇنداق: «بُـــو تُغْراغُـــو اُغُـــرْ اَرْمـــاسْ *bu toqraoqu ooqur ərməs* —— بۇ توغراش//ۋاقتى ئەمەس» دېگەنگە ئوخشاش. قالغانلىرى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن كېيىن، بىلگىنكى، مەن ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەرلەرنى بىللە بايان قىلىپ ئۆتىمەن. چۈنكى، ئۆتكەن زامان بىلەن كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھەرىكىلەر بىلەن ساكىنلار بەزىدە بىر ـ بىرىگە ماس كېلىدۇ، بەزىدە ماس كەلمەيدۇ، شۇڭا بۇنى قائىدە بىلەنلا بىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. «يِـــيْرْ قُرْغـــادِي *yər quroqadi* —— يەر قۇرغىدى» (قُرْغارْ - قُرْغامـــاقْ *quroqar - quroqamaq*). بۇ يەردە ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر بىر ـ بىرىگە ماس كېلىدۇ. «يـــا قُـــرْدِي *ya qurdi* —//يا قۇردى» (قُرارْ - قُرماقْ *qurar - qurmaq*). بۇ يەردىمۇ ماس كەلگەن[1]. ماس كەلمەيدىغانلىرىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇم.

بۇ باب بىرنەچچە خىل كېلىدۇ. بىرىنچى خىلى، ئىككى ياكى ئۈچ ھەرپلىك مەنقۇس پېئىللاردىن تۈزۈلۈپ، بايان قىلىنغان نەرسە ئۈستىدە ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اُقْ كَـــزْلادِي *ər oq kəzladi*// —— ئادەم ئوق گەزلىدى». ئەسلى «كَزْ *kəz* —— گەز، قۇيروق» تۇر، «لادِي *ladi* // *ladi*» قوشۇمچىسى قوشۇلغانلىقتىن پېئىلغا ئايلاندى. «اَرْ تَقارْ كِزْلادِي *ər tavar kizladi* —— ئادەم مال يوشۇردى». باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەسلى «كِزْ *kiz* —— يوشۇرۇن» بولۇپ، بۇمۇ ئىسىمدۇر.

مەنقۇس بولغان سۆزلەر «بُلِتْ قَـــرْلادِي *bulit qarladi* —— بۇلۇتتىن قار ياغدى»، «قُغُشْ يَغْـــلادِي *qoqux yaqladi* —— قېيىشنى ياغلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇلارنىڭ ئەسلى «قارْ *qar* —— قار»، «يـــاغْ *yaq* —— ياغ» دۇر. بۇ پېئىللاردا يېنىكلىتىش ئۈچۈن، ھەرپى ئىللەت چۈشۈرۈلگەن.

[1] كېيىنكى مىسالدا «ر - *r*» ھەرپى ئۆتكەن زاماندا ساكىنلىق، كەلگۈسى زاماندا فەتھىلىك، مەستەردە ساكىنلىق كەلگەن، يەنى بىر ـ بىرىگە ماس كەلمىگەن. شۇڭا، ئاخىرقى جۈملە «بۇ يەردە ماس كەلمىگەن» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ھەرپى ئىللەت بولمىغان ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن پېئىل ياسىغاندا، ئىسىم ئاخىرىغا بىر «ا - ئەلىف» قوشۇشلا كۇپايە قىلىدۇ. بۇنداق ئىسىملاردا «لا *la* // *lə* لا»نى قوشۇشنىڭ ھاجىتى يوق. مەسىلەن: «چاقماق» مەنىسىدىكى «يَشِنْ *yaxin*» سۆزىدىن پېئىل ياساش ئۈچۈن، ئاخىرىغا بىر «ا - ئەلىف» قوشۇپ، «يَشِـــنْ يَشْـــنادِي *yaxin yaxnadi* —— چاقماق چاقتى» دېيىلىدۇ. «قِسْراقْ قُلْنادِي *qisrak qulnadi*// —— بايتال قۇلۇنلىدى»، «قِسْراقْ يِلْنادِي *qisrak yilnədi* —— بايتال يېلىنلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مىسالالاردىكى ئىسىملاردا ھەرپى ئىللەت بولمىغىنى ئۈچۈن، بىرلا «ا - ئەلىف» ئارتتۇرۇش يېتەرلىك بولدى؛ «ل - *l*» قوشىماي، بىرلا «ا - ئەلىف» قوشۇش بىلەن سۆز تولۇق پېئىلغا ئايلاندى.

تەركىبىدە ھەرپى ئىللەت بولمىغان تۆت ھەرپلىك ساپ ئىسىملارمۇ بۇ بابقا كىرىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئاخىرىدىكى ھەرپ چۈشۈرۈلۈپ، سۆز ئۈچ ھەرپلىككە ئايلاندۇرۇلىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭغا بىر «ا - ئەلىف» قوشۇلۇپ، تۆت ھەرپلىك پېئىلغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن: يۇمشاق نەرسە «يُمْشاقْ *yumxak*» دېيىلىدۇ. بىر نەرسە يۇمشىغان ھامان «يُمْشـــادِي *yumxadi*» دېيىلىدۇ[1]. «اُلْ اَنكَرْ سُوزْ يَسْتادِي *ol aŋar səz yastadi* —— ئۇ ئۇنىڭغا سۆز داۋاملىدى» جۈملىسىدىكى «يَسْتادِي *yastadi*» سۆزىمۇ شۇنداق. يۆلىنىش ئۈچۈن ياستۇق قويۇلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//بۇنىڭ ئەسلى «يَسْـــتُقْ *yastuk* —— ياستۇق»دۇر. «سُوفْ بُلْغادِي *suv buloqadi* —— سۇنى بۇلغىدى» جۈملىسىدىكى «بُلْغادِي *buloqadi* —— بۇلغىدى» پېئىلىمۇ شۇنداق. بۇنىڭ ئەسلى «بُلْغـــايُقْ[2] *buloqak*»دۇر. بۇ ئىسىملاردىن «ق - *k*» چۈشۈرۈلگەن، ئاندىن «ا - ئەلىف»// قوشۇلۇپ، پېئىلغا ئايلانغان ياكى بۇ ئىسىملار ئەسلىدە پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچە قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىملاردۇر. مېنىڭ قارىشىمچە، ئەڭ توغرىسى شۇ. چۈنكى، ئىسىملار پېئىللاردىن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «سُوذْتِي *sužti* —— تۇكۇردى» ۋە «سِذْتِي *siżti* —— سىيدى» پېئىللىرىدىن

[1] يازما نۇسخىدا «يُمْشادِي» سۆزىنىڭ ئەرەبچىسى « لانَ الشَيءُ » دەپ ئېلىنغان. بۇنداق بولغاندا، تۈركىي ئىبارە « يُمْشادِي نانكْ *yumxadi nəŋ* —— نەرسە يۇمشىدى » بولۇشى كېرەك ئىدى.

[2] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا « بُلْغـــايُقْ » شەكلىدە يېزىلغان. يۇقىرىدىكى مىسالغا قارىغاندا، توغرىسى «بُلْغـــاقْ» بولۇشى كېرەك. بىز ترانسكرىپسىيىدە « *buloqak* » دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«ق – ḳ»، «ك – k» قوشۇلۇش بىلەن «سُــذُقْ sużuḳ — تۈكۈرۈك» ۋە «سِــذُكْ siżük — سۈيدۈك» ئىسىملىرى ياسالغان. «اَتْ بِشْــدِي ət pïxdi — ئەت (گۆش) پىشتى» جۈملىسىدىكى «بِشْــدِي pïxdï — پىشتى» سۆزىمۇ شۇنداق. «بِشِــغْ اَتْ pïxïɣ ət — پىششىق گۆش» جۈملىسىدىكى «بِشِغْ pïxïɣ» سۆزىمۇ «بِشْدِي// pïxdï» پېئىلىدىن ياسالغان. بۇ ئەرەب ۋە تۈرك تىللىرىدىكى بىر ئارتۇقچىلىقتۇر. باشقا تىللاردا مۇنداق ئارتۇقچىلىق يوق. III 437

ئىككىنچى خىل ئەھۋال پېئىلنىڭ باشقا مەنىدە كەلمەي، ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىدە كېلىشىدۇر. «اَرْ يِغاجْ اِرْغادِي ər yïɣaq ïrɣadï — ئادەم دەرەخ ئىرغىتتى»، «اَرْ يِغْلادِي ər yïɣladï — ئادەم يىغلىدى»، «اَرْ اِيشْقا اُغْــرادِي ər ïxḳa oɣradï — ئادەم ئىشقا يۆنەلدى» جۈملىلىرىدىكى پېئىللارغا ئوخشاش.

ئەرەب تىلىدىكى مۇفائەلە بابىغا ئوخشاش ئىشنىڭ ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق كىشىلەرنىڭ ئىشتىراكىدا بېجىرىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل ياساش ئۈچۈن، سۆز ئاخىرىدىكى ھەرپى ئىللەت چۈشۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «ش – x» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ مَنِكْ بِرْلا يِغاجْ اِرْغَشْدى ol məniŋ birlə yïɣaq ïrɣaxdï — ئۇ مېنىڭ بىلەن دەرەخ ئىرغاڭلىتىشتى». بۇ پېئىل ياردەملىشىش، بەسلىشىش مەنىلىرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. «كِشِي بَرْجا يِغْلَشــدِي kixi barqa yïɣlaxdï — كىشىلەر ھەممىسى يىغلاشتى»مۇ شۇنداق. سۆزلەرنىڭ ھەممىسى شۇنىڭغا قىياس قىلىنىدۇ.

قىلمايدىغان بىرەر ئىشنى ئىشلىگۈچى قىلىدىغاندەك كۆرۈنگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلى سۆز//ئاخىرىدىكى ھەرپى ئىللەت چۈشۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «مْسِــنْ msïn // msin» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ سَــنكا اُغْرَمْسِــنْدِي ol saŋa oɣramsïndï — ئۇ ساڭا بارىدىغاندەك بولۇپ كۆرۈندى، ھەقىقەتتە بارماقچى ئەمەس ئىدى»، «اُلْ يُكْ يُكْلَمْسِنْدِي ol yük yükləmsindi — ئۇ يۈك يۈكلەيدىغاندەك بولۇپ كۆرۈندى، ئەمەلىيەتتە يۈكلىمەكچى ئەمەس ئىدى» دېگەنگە ئوخشاش. III 438

بۇ قائىدىلەردىن باشقىسىنى سالىم بۆلۈمىدە سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. ھەممە سۆزلەر مۇشۇ قائىدىلەر ئاساسىدا تۈزۈلىدۇ.

ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا، بۇنىڭدىن چەتكە چىقمايدۇ.

585

فَعالادِي fəaladi، فَعُولادِي fəuladi، فَعِيلادِي fəiladi
شەكىللىرىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى//

تَبــــالادِي tapaladï تاپا قىلدى، تاپا ـ تەنە قىلدى. اُلْ اَنِي تَبــــالادِي ol anï tapaladï — ئۇ ئۇنى تاۋالادى، يەنى ئۇنىڭغا تاپا ـ تەنە قىلدى (تَبالارْ – تَبالاماقْ tapalar - tapalamaḳ).

439 III **تُبُــولادِي** təpülədi بېشىغا ئۇردى. اُلْ يَغِــينِي تُبُــولادِي// ol yaɣïnï təpülədi — ئۇ دۈشمەننىڭ بېشىغا ئۇردى (تُبُولارْ _ تُبُولاماكْ təpülər - təpüləmək).

سُبِيلادِي subïladï ئۇزارتتى، ئىتتىكلەتتى سُبِيلادِي نانكْنِي subïladï nəŋni — نەرسىنى ئۇزارتتى، يەنى توم نەرسىنى ئۇزارتتى ۋە ئۇچىنى ئىتتىكلەتتى (سُــبِيلارْ – سُبِيلاماقْ subïlar- subïlamaḳ).

جَتِيلادِي qatïladï چارتىلدىدى، قارسىلدىدى. بَرْكا جَتِيلادِي bərgə qatïladï — قامچا قارسىلدىدى. ھەرقانداق نەرسە قامچىنىڭ قارسىلدىغىنىغا ئوخشاش ئاۋاز چىقارسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَتِيلارْ – جَتِيلاماقْ qatïlar - qatïlamaḳ).

سَتُولادِي satuladï ۋالاقلىدى. اُلْ تَلِمْ سَتُولادِي ol təlim satuladï — ئۇ تولا ۋالاقلىدى، يەنى بىھۇدە گەپلەرنى جىق قىلدى (سَتُولارْ – سَتُولاماقْ satular - satulamaḳ).

سَــــجُولادِي saquladï چۇچىلىدى، چۇچا بېكىتتى. اُلْ سُــــڤْلُقْ سَــــجُولادِي ol suvluḳ saquladï — ئۇ لۆڭگە چۇچىلىدى، يەنى لۆڭگە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرگە چۇچا بېكىتتى (سَجُولارْ – سَجُولاماقْ saqular - saqulamaḳ).

440 III **قَجالادِي** ḳaqaladï قاچىلىدى. اُلْ نانكْنِي قَجــالادِي// ol nəŋni ḳaqaladï — ئۇ نەرسىنى قاچىلىدى (قَجالارْ – قَجالاماقْ ḳaqalar - ḳaqalamaḳ). ئەسلى «قاجــالادِي» بولۇپ، ھەرپ چۈشۈرۈلگەن.

قِجِيلادِي ḳïqïladï قىچىقلىدى ~ غىدىقلىدى. اُلْ مَنِي قِجِيلادِي ol məni ḳïqïladï — ئۇ مېنى غىدىقلىدى. بۇ ئادەمنى كۈلدۈرۈش ئۈچۈن، قولتۇقىنى ۋە تاپىنىنى غىدىقلاشتۇر (قِجِيلارْ – قِجِيلاماقْ ḳïqïlar - ḳïqïlamaḳ).

قَرالادي kˌaraladï قارايتتى، قارا قىلدى. اُلْ قَرالادي نانكْنِي *ol kˌaraladi nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قارايتتى (قَرالارْ - قَرالاماقْ *kˌaralar - kˌaralamakˌ*).

قَرِيلادي kˌarïladï گەزلىدى، ئۆلچىدى. اُلْ يِرِكْ قَرِيلادي *ol yərig kˌarïladi* — ئۇ يەرنى ئۆلچىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قَرِيلادي kˌarïladï قبرى ھېسابلىدى. اُلْ اَرِكْ قَرِيلادي *ol ərig kˌarïladi* — ئۇ ئادەمنى قبرى دېدى، قبرى دەپ ھېسابلىدى (قَرِيلارْ - قَرِيلاماقْ *kˌarïlar - kˌarïlamakˌ*).

قَرالادي kˌaraladï چىچتى. اِتْ قَرالادي *it kˌaraladi* — ئىت چىچتى.

قَرِيلادي kˌarïladï ئۇچۇردى. تُپِي قارِغْ قَرِيلادي *tüpi kˌarïq kˌarïladi* — شامال قارنى ۋىرىلدىتىپ ئۇچۇردى (قَرِيلارْ - قَرِيلاماقْ *kˌarïlar - kˌarïlamakˌ*).

جُغِيلادي quoqïladï چۇرقىردى. اَرْ جُغِيلادي *ər quoqïladi* — ئادەم چۇرقىردى، ۋارقىردى (جُغِيلارْ - جُغِيلاماقْ *quoqïlar - quoqïlamakˌ*). بۇ سۆزدە بەزىدە «ج - *q*» ھەرپى فەتھەلىك قىلىنىپ، «جَغِيلادي *qaoqïladi*»مۇ دېيىلىدۇ.

جَغِيلادي qaoqïladï شارقىردى. سُوفْ جَغِيلادي *suv qaoqïladi* — سۇ شارقىردى. «زَغِيلادي *zaoqïladi*»، «شَغِيلادي *xaoqïladi*»مۇ دېيىلىدۇ (شَغِيلارْ - شَغِيلاماقْ *xaoqïlar - xaoqïlamakˌ*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَتْنْ سِينِ جُغِيلادي	*katun sïnï quoqïladi*
تَنكُتْ باكِنْ يَغِيلادي	*taŋut bəgin yaoqïladi*
قَنِي اَقِبْ زَغِيلادي	*kanï akïp zaoqïladi*
بُيُنْ سُوفِنْ قِزِلْ سَغْدِي//	*boyun suvïn kïzïl saoqdï//*

[قاتۇن سىنى چۇرقىردى،
تاڭغۇت بېگى (بىلەن) دۇشمەنلەشتى:
قېنى ئېقىپ شارقىردى،
بويۇن سۇيىنى قىزىل ساغدى.]//

قاتۇن سىنى (تاڭغۇت بىلەن چىن ئارىلىقىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى) خەلقى بىلەن تاڭغۇتلار جەڭ قىلىشتى؛ تاڭغۇتلار قاتۇن سىنى خەلقىنى مەغلۇپ قىلدى. (شېئىردا) مۇشۇ ئەھۋال بايان قىلىنىدۇ: قاتۇن سىنى خەلقى چۇقان - سۇرەن كۆتۈرۈپ، تاڭغۇت خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ بېگى بىلەن دۇشمەنلەشتى، قانلىرى سۇدەك شارقىراپ ئاقتى، بويۇنلىرىدىن قىزىل سۇ سېغىلدى.

سَغُولادي saoquladï كەملىدى. اَرْ بُغْدايْ سَغُولادي *ər buoqday saoquladi* — ئادەم بۇغداي كەملىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَغُولارْ - سَغُولاماقْ *saoqular - saoqulamakˌ*).

جِفِيلادي qïvïladï بۇزۇلدىدى. كُبْ جِفِيلادي *küp qïvïladi* — كۆپ بۇزۇلدىدى. شىرنە بۇزۇلداپ قاينىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِفِيلارْ - جِفِيلاماقْ *qïvïlar - qïvïlamakˌ*).

تُقُولادي tokˌuladï توقۇ بېكىتتى. اَرْ قَذشْ تُقُولادي *ər kˌažïx tokˌuladi* — ئادەم قېيىشقا توقۇ بېكىتتى (تُقُولارْ - تُقُولاماقْ *tokˌular - tokˌulamakˌ*).//

تِقِيلادي tïkˌïladï تاقىلدىدى. تِقِيلادي نانكْ *tïkˌïladi nəŋ* — ئەرسە تاقىلدىدى. بۇ ئىشنىڭ بېشىنى يان ياغاچقا تەگكىنىدەك ئۇيۇل ئەرسىنىڭ قاتتىق ئەرسىگە تېگىپ ئاۋاز چىقىرىشىدۇر (تِقِيلارْ - تِقِيلاماقْ *tïkˌïlar - tïkˌïlamakˌ*)[1].

تِكُولادي təgülədi تۇتتى، ئاشاتتى، پارا بەردى. اُلْ مَنكا اَتْ تِكُولادي *ol maŋa ət təgülədi* — ئۇ ماڭا ئات (گۆش) ئاشاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ بَكْكا نانكْ تِكُولادي *ol bəgkə nəŋ təgülədi* — ئۇ بەگكە (بىر) ئەرسە پارا بەردى. بۇ سۆز ئالدىنقى سۆزدىن ئېلىنغان (تِكُولارْ - تِكُولاماكْ *təgülər - təgüləmək*).

تِكِيلادي tikilədi تىكىلدىدى، تىك - تىك قىلدى. تِكِيلادي نانكْ *tikilədi nəŋ* — ئەرسە تىكىلدىدى (تِكِيلارْ - تِكِيلاماكْ *tikilər - tikiləmək*).//

تَلُولادي taluladï تاللىدى، خىللىدى. اُلْ تَلُولادي نانكْنِي *ol taluladi nəŋni* — ئۇ بىر ئەرسىنى تاللىدى (تَلُولارْ - تَلُولاماقْ *talular - talulamakˌ*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم فەتھەلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. لېكىن، كەينىدىن فەتھە ئۇستىگە بىر تىك سىزىقچە تارتىش ئارقىلىق ئۆچۈرۈلگەن. بىز كەسرىنى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تُميلادي tümiladi تاكراڭلىدى. اَشْياڭْ تُميلادي *əxyək tümiladi* — ئېشەك تاكراڭلىدى.

بۇ ئېشەكنىڭ سەكرەپ يۈگۈرۈشىدۇر. بۇ سۆز كۆپىنچە «تُميلَنْدي *tümiləndi*» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ (تُميلارْ – تُميلاماقْ *tümilər - tümiləmək*).

تَمُولادي tamuladï توما ياسىدى. اُلْ سُوقُغْ تَمُولادي *ol suvuq tamuladi* — ئۇ سوغا توما ياسىدى (تَمُولارْ – تَمُولاماقْ *tamular - tamulamak*).

بۇ بابتىكى مىساللار

يُبيلادي yubïladï ئالدىدى. اُلْ اَنِي يُبيلادي *ol ani yubïladi* — ئۇ ئۇنى ئالدىدى.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنكُتْ خانِي يُبيلادي — *tanut hanï yubïladi*

اُلُمْ بِرْلا تُبولادي// — *ölüm birlə təpüladi*

قَذَشْ لارِي تَبالادي — *kəžaxlari tapaladi*

اُلُمْ كُورُبْ يُزِي اَغْدي — *ölüm kərüp yüzi aqdi*

[تاڭغۇت خانى ئالدىدى،

ئۆلۈم بىلەن بېشىغا ئۇردى:

قېرىنداشلىرى تاپا قىلدى،

ئۆلۈم(نى) كۆرۈپ رەڭگى ئۆچتى.]

تاڭغۇت خانى قاتۇن سىنى خانىنى ئالدىدى، ئۆلۈم بىلەن ئۇنىڭ بېشىغا ئۇردى://يىڭلگەن ئادەمنى قېرىنداشلىرى ئەيىبلىدى، دۈشمەنلىرى خۇشال بولدى، ئۆلۈمنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ يۈزلىرى تاتىرىپ، رەڭگى ئۆچتى. ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىردا (يُبيلارْ – يُبيلاماقْ *yubïlar - yubïlamak*). بۇنى باشقا تۈركىلەر ئاز قوللىنىدۇ ۋە ھېيلە مەنىسىدە «يَبْ يُبْ *yap yup*» دەيدۇ. بۇنىڭدىن پېئىل ياسالمايدۇ.

يَسيلادي yasïladï يېسىلدى. اُلْ يَسيلادي نانكْنِي *ol yasïladi nəŋni* — ئۇ نەرسىنى يېسىلدى. يەنى بىر//نەرسىنى سۇيرا ئۈستىدە يېيىلغان خېمىرەك يايدى.

اُلْ سُوزُكْ يَسيلادي *ol səzüg yasïladi* — ئۇ سۆزنى ياپتىلماي، ئوچۇق - يورۇق، كەڭ - كۆشادە سۆزلىدى (يَسيلارْ – يَسيلاماقْ *yasïlar - yasïlamak*).

يَغـــيلادي yaqïladï دۇشمەنلەشتى، دۇشمەن كۆردى؛ جەڭ قىلدى، ئۇرۇشتى. اُلْ اَنِي يَغـــيلادي *ol ani yaqïladi* — ئۇ ئۇنى دۇشمەن كۆردى. اَرْ يَغـــي يَغـــيلادي *ər yaqï yaqïladi* — ئادەم دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلدى (يَغـــيلارْ – يَغيلامـــاقْ *yaqïlar - yaqïlamak*).

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اَيالادي ayaladï چاۋاك چالدى. قيزْ اَيـــالادي *kïz ayaladi* — قىز چاۋاك چالدى، يەنى قوللىرىنىڭ ئالقىنىنى بىر - بىرىگە ئۇرۇدى (اَيـــالارْ – اَيالامـــاقْ *ayalar - ayalamak*). بۇ پاساھەتلىك سۆزدۇر.

اُيالادي uyaladï ئۇۋلىدى، ئۇۋا سالدى، چاڭگا سالدى. قُشْ اُيـــالادي *kux uyaladi* — قۇش ئۇۋلىدى// (اُيالارْ – اُيالاماقْ *uyalar - uyalamak*).

كُيـــالادي küyələdi كۆيە قاقتى. اَرْ كِـــذِزْ كُيـــالادي *ər kïžiz küyələdi* — ئادەم كىگىزنى قېقىپ كۆيىسىنى تازىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُيـــالارْ – كُيالاماكْ *küyələr - küyələmək*).

بـــۇ بابنـــك قائىدىســـى: بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى بابتا سۆزلىگىنىمىزگە ئوخشاشتۇر. بۇ باب بىرقانچە ئەھۋاللاردا قوللىنىلىدۇ:

بىرىنچى، ئەسلى تۆت ھەرپلىك بولغان ئۈچ ھەرپلىك ئىسىملاردۇر. ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا «لادي *ladï || ladi*» قوشۇلۇپ پېئىل ياسىلىدۇ ۋە ئىشلىگۈچىنىڭ بايان قىلىنغان نەرسە ئۈستىدە بىرەر ئىش قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

«اَرْ تُونْ قَرالادي ər ton ḳaraladi — ئادەم توننى قارايتتى»، «يِيرْ قَرِيلادي yər ḳarīladi — يەر ئۆلچىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچى، بىر ئىسىمغا «لادي ladi // lədi» قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پېئىل بولۇپ، مەزكۇر خىسلەتنى بايان قىلىنغان نەرسىگە مەنسۇپ قىلغانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَرِكْ اَقِيلادي ol ərig aḳīladi — ئۇ ئادەمنى مەرد هېسابلىدى» ۋە «اُلْ اَنِي قَرِيلادي // ol anī ḳarīladi — ئۇ ئۇنى قېرى هېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. III 448

ئۈچىنچى، باشقا مەنىلەرنى بىلدۈرمەي، پېئىلنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:// «اُلْ اَنِي قِجِيلادي ol anī ḳīqīladi — ئۇ ئۇنى قىچىقلىدى»، «اَشْياكْ تُمِيلادي əxyək tümilədi — ئېشەك تاكراڭلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. 588

تۆت هەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.// III 449

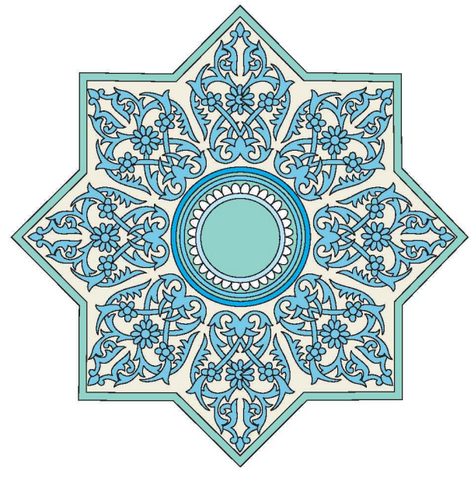

بەش هەرپلىكلەر بابلىرى
فَعْلَعادي fəəl'adi شەكلىدە «ع» هەرپى
هەر خىل هەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تُبُتْلادي tübütlədi تۈبۈت هېسابلىدى. اُلْ اَنِي تُبُتْلادي ol anī tübütlədi — ئۇ ئۇنى تۈبۈت هېسابلىدى. ئۇلار بىر تائىپىدۇر (تُبُتْلارْ - تُبُتْلاماكْ tübütlər - tübütləmək).

كِرِتْلادي kiritlədi قۇلۇپلىدى. اُلْ قَبُغْ كِرِتْلادي ol ḳapuq kiritlədi — ئۇ قوۋۇق (ئىشىك) قۇلۇپلىدى (كِرِتْلارْ - كِرِتْلاماكْ kiritlər - kiritləmək).

جَنَجْلادي qanaqladī ئاجىز هېسابلىدى، بوشاڭ هېسابلىدى. اُلْ اَنِي جَنَجْلادي ol anī qanaqladī — ئۇ ئۇنى ئاجىز//هېسابلىدى، بوشاڭ هېسابلىدى (جَنَجْلارْ - جَنَجْلاماقْ qanaqlar - qanaqlamaḳ). 450 III

قُلَجْلادي ḳulaqladī غۇلاچلىدى. اُلْ اُرُقْنِي قُلَجْلادي ol uruḳnī ḳulaqladī — ئۇ ئارغامچىنى غۇلاچلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُلَجْلارْ - قُلَجْلاماقْ ḳulaqlar - ḳulaqlamaḳ).

قِلِجْلادي ḳīlīqladī قىلىچلىدى، قىلىچ بىلەن چاپتى. اُلْ اَنِي قِلِجْلادي ol anī ḳīlīqladī — ئۇ ئۇنى قىلىچلىدى (قِلِجْلارْ - قِلِجْلاماقْ ḳīlīqlar - ḳīlīqlamaḳ).

قَمِجْلادي ḳamīqladī چۆمۈچ بىلەن ئۇستى. اُلْ مُونُكْ قَمِجْلادي ol münüg ḳamīqladī — ئۇ شورپىنى چۆمۈچ بىلەن ئۇستى (قَمِجْلارْ - قَمِجْلاماقْ ḳamīqlar - ḳamīqlamaḳ).

بَغِرْلادي baqīrladī بېغىرىغا ئۇردى؛ تۈزىدى. اُلْ اَنِي بَغِرْلادي ol anī baqīrladī — ئۇ ئۇنىڭ بېغىرىغا ئۇردى. اُلْ ياسِنْ بَغِرْلادي ol yasīn baqīrladī — ئۇ يايىنىڭ دەستىسىنى تۈزىدى (بَغِرْلارْ - بَغِرْلاماقْ baqīrlar - baqīrlamaḳ).// 451 III

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جَغِرْلادي qaoqïrladï شەربەت قىلدى. اُلْ اُزُمْنِي جَغِرْلادي *ol üzümni qaoqïrladï* — ئۇ ئۈزۈمنى شەربەت قىلدى (جَغِرْلارْ – جَغِرْلاماقْ *qaoqïrlar - qaoqïrlamak*). بىر - كىم شەربەت ئىچسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

جِغِرْلادي qïoqïrladï چىغىر يول پەيدا قىلدى. يِيرِكْ جِغِرْلادي *yərig qïoqïrladï* — (ئۇ) يەردە چىغىر يول پەيدا قىلىپ ماڭدى. يەر يۈزىنى قار قاپلىغاندا بىر - كىم پۇتى بىلەن يول ئاچسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِغِرْلارْ – جِغِرْلاماقْ *qïoqïrlar - qïoqïrlamak*).

سِغِرْلادي sïoqïrladï سىيىر ھېسابلىدى، ئىنەك ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي سِغِرْلادي *ol anï sïoqïrladï* — ئۇ ئۇنى سىيىر ھېسابلىدى، سىيىر قاتارىدا كۆردى (سِغِرْلارْ – سِغِرْلاماقْ *sïoqïrlar - sïoqïrlamak*).

بُكُرْلادي bəgürlədi بۆرىكىگە ئۇردى. اُلْ اَنِي بُكُرْلادي *ol anï bəgürlədi* — ئۇ ئۇنىڭ بۆرىكىگە ئۇردى ۋە يەنە اُلْ يَغِينِي بُكُرْلادي *ol yaoqïnï bəgürlədi* — ئۇ دۈشمەن سېپىگە ئۇدۇلدىن بارماي، ئوڭدىن ياكى سولدىن كىرىپ يەڭدى، ياندىن ئۇردى (بُكُرْلارْ – بُكُرْلاماكْ *bəgürlər - bəgürləmək*).//

III 452
589

تَرَسْلادي tarasladï تىرىپىرەن قىلىۋەتتى، توزۇتۇۋەتتى. اَلْبْ جَرِكْ تَرَسْلادي *alp qərik tarasladï* — باتۇر ئەسكەرلەرنى تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. جَغْرِي قازِغْ تَرَسْلادي *qaoqrï kazïoq tarasladï* — لاچىن غاز (توپى)نى تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. ھەرقانداق كىشى ئۆز كۈچى بىلەن بىر نەرسىنى تارقىتىپ توزۇتۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرَسْلارْ – تَرَسْلاماقْ *taraslar - taraslamak*).

تَرُسْلادي tarusladï تورۇسنى ياپتى. اُلْ اَڤِنْ تَرُسْلادي *ol əvin tarusladï* — ئۇ ئۆيىنىڭ تورۇسىنى ياپتى (تَرُسْلارْ – تَرُسْلاماقْ *taruslar - taruslamak*).

قُرُتْسادي kurutsadï قۇرۇتسىرىدى، قۇرۇت يېگۈسى كەلدى. اَرْ قُرُتْسادي *ər kurutsadï* — ئادەم قۇرۇتسىرىدى (قُرُتْسارْ – قُرُتْساماقْ *kurutsar - kurutsamak*).

بَغِرْسادي baoqïrsadï بېغىرسىرىدى، بېغىر يېگۈسى كەلدى. اَرْ بَغِرْسادي *ər baoqïrsadï* — ئادەم بېغىرسىرىدى // (بَغِرْسارْ – بَغِرْساماقْ *baoqïrsar - baoqïrsamak*).

III 453

كَذُرْسادي kəżürsədi كىيدۈرگۈسى كەلدى. اُلْ مَنكا تُونْ كَذُرْسادي *ol maŋa ton kəżürsədi* — ئۇنىڭ ماڭا تون كىيدۈرگۈسى كەلدى (كَذُرْسارْ – كَذُرْساماكْ *kəżürsər - kəżürsəmək*).

تَتِغْسادي tatïoqsadï تاتلىقسىرىدى، تاتلىق (نەرسە) يېگۈسى كەلدى. اَرْ تَتِغْسادي *ər tatïoqsadï* — ئادەم تاتلىقسىرىدى (تَتِغْسارْ – تَتِغْساماقْ *tatïoqsar - tatïoqsamak*).

سَتِغْسادي satïoqsadï ساتقۇسى كەلدى. اَرْ اَتِنْ سَتِغْسادي *ər atïn satïoqsadï* — ئادەم ئېتىنى ساتقىلى قوپتى، ساتقۇسى كەلدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَڤِنْ بَرْقِنْ سَتِغْسادي	*əvin barkïn satïoqsadï*
يُلُغْ بِيرِبْ يَرِغْسادي	*yuluoq bərip yazïoqsadï*
تِرِكْ اَرْسا تُرُغْسادي	*tirig ərsə turuoqsadï*
اَنكَرْ ساقِنجْ كُنِي تُغْدي //	*aŋar sakïnq küni tuoqdï*

[ئۆي - جايىنى ساتماقچى بولدى،
تۆلەم بېرىپ قۇتۇلماقچى بولدى؛
تىرىك بولۇپ تۇرغۇسى كەلدى،
ئۇنىڭغا قايغۇ كۈنى تۇغدى.]

دۈشمەن جېنىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئۆي - جايىنى ساتماقچى بولدى؛ ئۇ تىرىك قېلىشنى ئارزۇ قىلدى، ئۇنىڭ بېشىغا قايغۇلۇق كۈنلەر كەلدى (سَتِغْسارْ – سَتِغْساماقْ *satïoqsar - satïoqsamak*).

بَرِغْسادي barïoqsadï بارغۇسى كەلدى. اُلْ اَڤْكا بَرِغْسادي *ol əvgə barïoqsadï* — ئۇنىڭ ئۆيگە بارغۇسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِغْسارْ – بَرِغْساماقْ *barïoqsar - barïoqsamak*).

تُرُغْسادي turuoqsadï تۇرغۇسى كەلدى. اُلْ مُنْدا تُرُغْسادي *ol munda turuoqsadï* — ئۇنىڭ مۇندا (بۇ يەردە) تۇرغۇسى كەلدى (تُرُغْسارْ – تُرُغْساماقْ *turuoqsar - turuoqsamak*).//

454 III

455 III

قُرُغْسِيدِي ḳuruoqsïdï قۇرۇغىلى تۇردى[1] (قُرُغْسِيرْ – قُرُغْسِيماقْ ḳuruoqsïr - ḳuruoqsïmaḳ). شۇنىڭ ئۈچۈن، مەيدىگە «قُرُغْساقْ ḳuruoqsaḳ» دەپ نام بېرىلگەن؛ چۈنكى ئۇ سائەتمۇسائەت قۇرۇپ، تاماق يېيىش ئىستىكىنى قوزغايدۇ.

بَلِقْسادِي balïḳsadï بېلىقسىرىدى، بېلىق يېگۈسى كەلدى. اَرْ بَلِقْسادِي ər balïḳsadï — ئادەم بېلىقسىرىدى (بَلِقْسارْ – بَلِقْساماقْ balïḳsar - balïḳsamaḳ).

بِلِكْسادِي biligsədi ئەقىل تاپقۇسى كەلدى. اُغْلانْ بِلِكْسادِي oqlan biligsədi — بالىنىڭ ئەقىل تاپقۇسى كەلدى (بِلِكْسارْ – بِلِكْساماكْ biligsər - biligsəmək).

بَرِكْسادِي bərigsədi بەرگۈسى كەلدى. اُلْ مَنكا // تَوارْ بَرِكْسادِي ol maŋa tawar bərigsədi — ئۇنىڭ ماڭا مال بەرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَرِكْسارْ – بَرِكْساماكْ bərigsər - bərigsəmək).//

كُرُكْسادِي kərügsədi كۆرگۈسى كەلدى. اُلْ مَنِي كُرُكْسادِي ol məni kərügsədi — ئۇنىڭ مېنى كۆرگۈسى كەلدى (كُرُكْسارْ – كُرُكْساماكْ kərügsər - kərügsəmək).

كِرِكْسادِي kirigsədi كىرگۈسى كەلدى. اُلْ اَڤْكا كِرِكْسادِي ol əvgə kirigsədi — ئۇنىڭ ئۆيگە كىرگۈسى كەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِرِكْسارْ – كِرِكْساماكْ kirigsər - kirigsəmək).

كَلِكْسادِي kəligsədi كەلگۈسى كەلدى. اُلْ مَنكا كَلِكْسادِي ol maŋa kəligsədi — ئۇنىڭ ماڭا كەلگۈسى كەلدى (كَلِكْسارْ – كَلِكْساماكْ kəligsər - kəligsəmək).

بَغِشْلادِي baoqïxladï بېغىشلىدى. اُلْ مَنكا اَتْ بَغِشْلادِي ol maŋa at baoqïxladï — ئۇ ماڭا ئات بېغىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بَغِشْلارْ – بَغِشْلاماقْ baoqïxlar - baoqïxlamaḳ).

[1] ئەرەبچىسىگە قارىغاندا، بۇ يەردە «نانْكْ قُرُغْسِيدِي» دېگەن جۈملىدىكى «نانْكْ nəŋ» سۆزى چۈشۈپ قالغان.

تَڤُشْلادِي tavuxladï تىۋىش بەردى، شەپە بەردى. تَڤُشْلادِي نانكْ tavuxladï nəŋ — نەرسە شەپە بەردى (تَڤُشْلارْ – تَڤُشْلاماقْ tavuxlar - tavuxlamaḳ).

سُرُشْلادِي suruxladï چۈرۈش قىلدى، پۇچۇلىدى. اُلْ تَرِغْ سُرُشْلادِي ol tarïoq suruxladï — // ئۇ بۇغداي چۈرۈش قىلدى (سُرُشْلارْ – سُرُشْلاماقْ suruxlar - suruxlamaḳ).

قَذِشْلادِي ḳażïxladï قېيىش قىلدى. اُلْ كُونُكْ قَذِشْلادِي ol kənüg ḳażïxladï — ئۇ كۆننى قېيىش قىلىپ تىلدى (قَذِشْلارْ – قَذِشْلاماقْ ḳażïxlar - ḳażïxlamaḳ).

قَرِشْلادِي ḳarïxladï غېرىچلىدى. اُلْ بَرْجِنْ قَرِشْلادِي ol barqïn ḳarïxladï — ئۇ يىپەك رەخت غېرىچلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرِشْلارْ – قَرِشْلاماقْ ḳarïxlar - ḳarïxlamaḳ).

بِشِغْلادِي pïxïoqladï پىششىقلىدى، پىشۇردى. اُلْ اَتْ بِشِغْلادِي ol ət pïxïoqladï — ئۇ ئەت (گۆش) پىشۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بِشِغْلارْ – بِشِغْلاماقْ pïxïoqlar - pïxïoqlamaḳ).

سَتِغْلادِي satïoqladï سودا قىلىشتى، سېتىشتى. اُلْ اَنِكْ بِرْلا سَتِغْلادِي ol anïŋ birlə satïoqladï — ئۇ ئۇنىڭ بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىشتى (سَتِغْلارْ – سَتِغْلاماقْ satïoqlar - satïoqlamaḳ). توغرىسى «سَتِغْلَشْدِي satïoqlaxdï» دۇر. ئىككىلىسى قوللىنىلىدۇ. //

سَرِغْلادِي sarïoqladï سارغايتتى، سېرىق قىلدى. اُلْ تُونِنْ سَرِغْلادِي ol tonïn sarïoqladï — ئۇ تونىنى سارغايتتى، سېرىق قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرِغْلارْ – سَرِغْلاماقْ sarïoqlar - sarïoqlamaḳ).

قِذِغْلادِي ḳïżïoqladï قىيىقلىدى ~ جىيەكلىدى. اُلْ بُرْكْ قِذِغْلادِي ol bərk ḳïżïoqladï — ئۇ بۆكنى جىيەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِذِغْلارْ – قِذِغْلاماقْ ḳïżïoqlar - ḳïżïoqlamaḳ).

قُرِغْلادِي ḳurïoqladï قۇرۇقدىدى. قُرِغْلادِي نانكْنِي ḳurïoqladï nəŋni — بىر نەرسىنى قۇرۇقدىدى، يەنى بىر نەرسىنى ئىشلىتىپ قۇرۇقدىدى (قُرِغْلارْ – قُرِغْلاماقْ ḳurïoqlar - ḳurïoqlamaḳ).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قَسِغْلادِي kˌasïoqladï جاۋغىيىغا ئوردى. اُلْ قُلِنْ قَسِـــغْلادِي *ol kulin kˌasïoqladï* — ئۇ قولىنىڭ جاۋغىيىغا ئوردى (قَسِغْلارْ – قَسِغْلاماقْ *kˌasïoqlar - kˌasïoqlamakˌ*)[1]. // III 459

بُـــتَقْلادِي putakˌladï پوتىدى. اُلْ يِغـــاجِغْ بُـــتَقْلادِي *ol yïoqaqïoq putakˌladï* — ئۇ ياغاچنى پوتىدى، يەنى ياغاچنىڭ پوتاقلىرىنى كەستى (بُـــتَقْلارْ – بُتَقْلامـــاقْ *putakˌlar - putakˌlamakˌ*)[2]. توغرىسى «بُتِيدِي *putïdï*»دۇر.

تُتُقْلادِي tutukˌladï تۇتقۇزدى، پىچتى، ئاختا قىلدى، ئاختا دەپ ھېسابلىدى. // اُلْ اُغْلِـــنْ تُتُقْلادِي *ol ooqlïn tutukˌladï* — ئۇ ئوغلىنى ئاختا قىلدى ياكى ئۇنى ئاختا دېدى (تُتُقْلارْ – تُتُقْلاماقْ *tutukˌlar - tutukˌlamakˌ*).

بَشَقْلادِي baxakˌladï باشاق بېكىتتى. اُلْ سُـــنكُو بَشَـــقْلادِي *ol sünü baxakˌladï* — ئۇ نەيزىگە باشاق (تۇمۇر ئۇچ) بېكىتتى (بَشَـــــقْلارْ – بَشَـــــقْلاماقْ *baxakˌlar - baxakˌlamakˌ*).

تُـــرُقْلادِي turukˌladï ئورۇقلاتتى. اُلْ اَتِـــغْ تُرُقْلادِي *ol atïoq turukˌladï* // — ئۇ ئاتنى ئورۇقلاتتى؛ ئاتنى ئورۇق ھېسابلىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (تُرُقْلارْ – تُرُقْلامـــاقْ *turukˌlar - turukˌlamakˌ*). III 460

جِـــبِقْلادِي qïbïkˌladï چۆچىقلىدى، چۆچۈق بىلەن ئوردى. اُلْ اَتِـــنْ جِـــبِقْلادِي *ol atïn qïbïkˌladï* — ئۇ ئېتىنى چۆچىقلىدى (جِـــبِقْلارْ – جِبِقْلامـــاقْ *qïbïkˌlar - qïbïkˌlamakˌ*).

جَرُقْلادِي qarukˌladï چورۇق كېيدى. اُلْ اَذاقِـــنْ جَـــرُقْلادِي *ol aʒakˌïn qarukˌladï* — ئۇ پۇتىغا چورۇق كېيدى (جَـــرُقْلارْ – جَرُقْلامـــاقْ *qarukˌlar - qarukˌlamakˌ*)[3].

---

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «قَسِـــغْلادِي، قَسِـــغْلاَر ــ قَسِغْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ يېڭىلىنىڭ «قَسِـــغْ *kˌasïoq* ــ جاۋغاي» سۆزىدىن ياسالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، فەتھە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «بُـــتَقْلادِي، بُتَقْلارْ – بُتَقْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. ئاپتور يازما نۇسخا 189- بەتتە بۇ سۆزنىڭ ھەم فەتھىلىك، ھەم كەسرىلىك ئوقۇلۇشى مۇمكىنلىكى توغرىسىدا ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ يەردە فەتھە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

③ يازما نۇسخىدا بۇ يېڭىلىنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «جَـــرُقْلادِي، جَرُقْلارْ ــ جَرُقْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ «دىۋان»نىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا زەممىلىك يېزىلغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، زەممە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

«جَرُقْ *qaruk*ــ چارۇق» دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىگە مەنسۇپ دەپ ھېسابلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قَبَقْلادِي kˌapakˌladï قىزىلىقىنى ئالدى. اَرْ قِيزِغْ قَـــبَقْلادِي *ər kïziоq kˌapakˌladï* — ئادەم قىزنىڭ قىزىلىقىنى ئالدى (قَبَقْلارْ – قَبَقْلاماقْ *kˌapakˌlar - kˌapakˌlamakˌ*). // 461 III

قُجَقْلادِي kˌuqakˌladï قۇچاقلىدى. اُلْ بَـــرْجِنْ قُجَقْـــلادِي *ol barqïn kˌuqakˌladï* — ئۇ يىپەك رەخت قۇچاقلىدى[1] (قُجَقْلارْ – قُجَقْلاماقْ *kˌuqakˌlar - kˌuqakˌlamakˌ*).

قَرَقْلادِي kˌarakˌladï بۇلىدى، تالىدى. اُلْ تَوارِغْ قَـــرَقْلادِي *ol tawarïoq kˌarakˌladï* — ئۇ يول توسۇپ مال بۇلىدى (قَـــرَقْلارْ – قَرَقْلامـــاقْ *kˌarakˌlar - kˌarakˌlamakˌ*). ياغمىچە.

قَشُـــقْلادِي kˌaxukˌladï قوشۇقلاپ يېدى، قوشۇق بىلەن يېدى. اُلْ بـــالِغْ قَشُـــقْلادِي *ol baliоq kˌaxukˌladï* — ئۇ بال (ھەسەل)نى قوشۇقلاپ يېدى (قَشُـــقْلارْ – قَشُقْلاماقْ *kˌaxukˌlar - kˌaxukˌlamakˌ*)[2]. // 462 III

قُلَقْـــلادِي kˌulakˌladï قولىقىغا ئوردى. اُلْ اُغْلِـــنْ قُلَقْـــلادِي *ol oqlïn kˌulakˌladï* — ئۇ ئوغلىنىڭ قولىقىغا ئوردى (قُلَقْلارْ – قُلَقْلاماقْ *kˌulakˌlar - kˌulakˌlamakˌ*).

قُمُقْلادِي kˌumukˌladï تېزەكلىدى. اَتْ قُمُقْـــلادِي *at kˌumukˌladï* — ئات تېزەكلىدى. «قُمُـــقْ *kˌumukˌ* — قۇمۇق» قەبىلىسىدىن ھېسابلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. بۇ بىر ئادەمنىڭ ئىسمىدۇر (قُمُقْلارْ – قُمُقْلاماقْ *kˌumukˌlar - kˌumukˌlamakˌ*).

قُنُقْلادِي kˌonukˌladï مېھمان قىلدى. بَكْ مَنِ قُنُقْلادِي *bəg məni kˌonukˌladï* — بەگ مېنى مېھمان قىلدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (قُنُقْلارْ – قُنُقْلاماقْ *kˌonukˌlar - kˌonukˌlamakˌ*). ئوغۇزلاردىن باشقىلارنىڭ تىلىدا بۇ سۆز بىر كىمنىڭ ئۆي ئىگىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماستىن، شۇ ئۆيدە قونۇش مەنسىسىدۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

① يازما نۇسخىدا بۇ جۈملە ئەرەبچە «اَىْ اَنَّهُ تَأَ بَّطَ الشَّئَ ــ ئۇ نەرسە قۇچاقلىدى» دەپ يېزىلغان. بىز تەرجىمىدە ئەسلىي تېكىستنى ئاساس قىلدۇق.

② يازما نۇسخىدا بۇ يېڭىلىنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستىرى «قَشُقْلادِي، قَشُقْلارْ – قَشُقْلاماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. «دىۋان»دا بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى كۆپ ئورۇنلاردا زەممىلىك كەلگەن، بىز بۇ يەردە زەممە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

يَغِي بَكْدِنْ اُذُقْلادِي — *yaqï bəgdin uzukladï*

كُرُبْ سُونِي اَذِقْلادِي// — *kərüp süni azïkladï*

اُلْمْ اَنِي قُنُقْلادِي — *ölüm anï qonukladï*

اَغِزْ اِجْرا اَغُو سَغْدِي — *aqïz iqrə aqu saqdï*

[دۇشمەن بەگدىن مۇگدەپ قالدى،

قوشۇننىڭ كۆرۈپ مەڭدەپ قالدى؛

ئۆلۈم ئۇنى مېھمان قىلدى،

ئاغزى ئىچىگە ئوغا سالدى.]

بەگ كەلگەندە دۇشمەن مۇگدەپ قالدى، ئاندىن بەگنىڭ قوشۇنلىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى، ھودۇقتى:// ئۇنى ئۆلۈم مېھمان قىلدى، ئۆلۈم ئۇنىڭ ئاغزىغا ئوغا ساغدى، ئۇ شۇنىڭ بىلەن ئۆلدى.

بِجَكْلادِي piqəkladi پىچاقلىدى، پىچاق بىلەن ئۇردى. اُلْ اَنِي بِجَكْلادِي — *ol anï piqəkladi* — ئۇ ئۇنى پىچاقلىدى، پىچاق بىلەن ئۇردى (بِجَكْلارْ – بِجَكْلاماكْ *piqəklar - piqəkləmək*).//

بَدُكْلادِي bədüklədi بۇيۇكلىدى، ئۇلۇغلىدى، چوڭ كۆردى. اُلْ مَنِي بَدُكْلادِي — *ol məni bədüklədi* — ئۇ مېنى چوڭ كۆردى (بَدُكْلارْ – بَدُكْلاماكْ *bədüklər - bədükləmək*).

بَلَكْلادِي bələklədi بۆلەك بەردى، سوۋغا بەردى. اُلْ مَنكا بَلَكْلادِي — *ol manə bələklədi* — ئۇ ماڭا سوۋغا بەردى (بَلَكْلارْ – بَلَكْلاماكْ *bələklər - bələkləmək*).

تَزَكْلادِي təzəklədi تېزەكلىدى. اَتْ تَزَكْلادِي — *at təzəklədi* — ئات تېزەكلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَزَكْلارْ – تَزَكْلاماكْ *təzəklər - təzəkləmək*).

تَزِكْلادِي təziklədi تاجىك (پارس) ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي تَزِكْلادِي — *ol anï təzikladi* — ئۇ ئۇنى تاجىك ھېسابلىدى، پارس قاتاردا كۆردى (تَزِكْلارْ - تَزِكْلاماكْ *təziklər - təzikləmək*).

تَشُكْلادِي təxüklədi ئاچ كۆز ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي تَشُكْلادِي — *ol anï təxükladi* — ئۇ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۇنى ئاچ كۆز ھېسابلىدى (تَشُكْلارْ – تَشُكْلاماكْ *təxüklər - təxükləmək*).//

جُرَكْلادِي qərəklədi توقاچ قىلدى. اُلْ اُونُغْ جُرَكْلادِي — *ol unuq qərəkladi* — ئۇ ئۇنىنى توقاچ قىلدى (جُرَكْلارْ – جُرَكْلاماكْ *qərəklər - qərəkləmək*).

كَرَكْلادِي kərəklədi كېرەك قىلدى، ئاختۇردى، ئىزدىدى ~ ئىزلىدى. اُلْ اَنِي كَرَكْلادِي — *ol anï kərəkladi* — ئۇ ئۇنى كېرەك قىلدى، يەنى ئۇنى ئىزدىدى (كَرَكْلارْ – كَرَكْلاماكْ *kərəklər - kərəkləmək*).

كُرُكْلادِي kərüklədi كۆرۈكلىدى. اُلْ اُوتُغْ كُرُكْلادِي — *ol otuq kərükladi* — ئۇ ئوتنى كۆرۈكلىدى، يەنى ئوتنى كۆرۈك بىلەن پۈۋدىدى (كُرُكْلارْ – كُرُكْلاماكْ *kərüklər - kərükləmək*).

كُجُكْلادِي kəqüklədi ساغرىسىغا ئۇردى. اُلْ اُغْلِنْ كُجُكْلادِي — *ol oqlin kəqükladi* — ئۇ ئوغلىنىڭ ساغرىسىغا ئۇردى (كُجُكْلارْ – كُجُكْلاماكْ *kəqüklər - kəqükləmək*).

كِجِكْلادِي kiqiklədi كىچىك ھېسابلىدى. اُلْ اَنِي كِجِكْلادِي — *ol anï kiqikladi* — ئۇ ئۇنى كىچىك ھېسابلىدى (كِجِكْلارْ – كِجِكْلاماكْ *kiqiklər - kiqikləmək*).

تُرُمْلادِي turumladi بويلىدى. اُلْ سُوقُغْ تُرُمْلادِي// — *ol suvuq turumladi* — ئۇ سۇنى بويلىدى، يەنى سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بويى بىلەن ئۆلچىدى (تُرُمْلارْ – تُرُمْلاماقْ *turumlar - turumlamaq*).

تَرِمْلادِي tarïmladi: اُلْ اُكُزْنِي تَرِمْلادِي — *ol əgüzni tarïmladi* — ئۇ دەريانىڭ بۆلۈنۈپ ئاققان يېرىدىن ئۆتتى (تَرِمْلارْ – تَرِمْلاماقْ *tarïmlar - tarïmlamaq*). بۇ پاتقاقلىقتىن قېچىش ئۈچۈندۇر.

بُتْنْلادِي pütünlədi ھەقمىتىنى تەكشۈردى. اُلْ سُوزُكْ بُتْنْلادِي — *ol səzüg pütünladi* — ئۇ سۆزنىڭ ھەقمىتىنى تەكشۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُتْنْلارْ – بُتْنْلاماكْ *pütünlər - pütünləmək*).

بُرُنْلادِي burunladï بۇرنىغا ئۇردى. اُلْ اَنِي بُرُنْلادِي — *ol anï burunladi* — ئۇ ئۇنىڭ بۇرنىغا ئۇردى (بُرُنْلارْ – بُرُنْلاماقْ *burunlar - burunlamaq*).

تَبْنَلادِي tapanladï تاپانلىدى، تاپان بىلەن تەپتى. تَوى تَبْنَلادِي *təwəy tapanladi* — تۆگە تاپان بىلەن تەپتى (تَبْنَلارْ – تَبْنَلاماقْ *tapanlar - tapanlamaq*).

سَبْنَلادِي sapanladï ساپان سالدى. اُلْ يِرِكْ سَبْنَلادِي *ol yərig sapanladi* — ئۇ يەرگە ساپان سالدى (سَبْنَلارْ – سَبْنَلاماقْ *sapanlar - sapanlamaq*).

بۇ بابتكى مسياللار

يَغِرْلادِي yaqïrladï يېغىرىنى ساقايتتى. اُلْ اَتِنْ يَغِرْلادِي *ol atin yaqïrladi* — ئۇ ئېتىنىڭ يېغىرىنى ساقايتتى. «ئۇ ئاتنى يېغىر قىلدى» دېيىلمەكچى بولسا، «اُلْ اَتِغْ يَغْرِتّي *ol atiq yaqrittï*» دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «كەمبەغەللەشتى»نى «تَرِبَ»، «باي بولدى»نى «اَثْرَبَ»؛ «زۇلۇم سالدى»نى «قَسَطَ»، «ئادىللىق قىلدى»نى «اَقْسَطَ» دېگەنگە ئوخشاش (يَغِرْلارْ – يَغِرْلاماقْ *yaqïrlar - yaqïrlamaq*).

يَڤُزْلادِي yavuzladï ياۋۇز دەپ ھېسابلىدى، يامان دەپ ھېسابلىدى. اُلْ يَڤُزْلادِي نانكْنِي *ol yavuzladi nəŋni* — ئۇ نەرسىنى يامان دەپ ھېسابلىدى (يَڤُزْلارْ – يَڤُزْلاماقْ *yavuzlar - yavuzlamaq*).

يَزُقْلادِي yazuqladï ئەيىبلىدى، جازاغا تارتتى. بَكْ اَنِ يَزُقْلادِي *bəg anï yazuqladi* — بەگ ئۇنى جازاغا تارتتى، يەنى جىنايىتى ئۈچۈن قولغا ئالدى (يَزُقْلارْ – يَزُقْلاماقْ *yazuqlar - yazuqlamaq*).

يِتِكْلادِي yitiklədi ئىز - دېرىكىنى قىلدى. اُلْ اَتْ يِتِكْلادِي *ol at yitikladi* — ئۇ يىتكەن ئاتنى ئىزدىدى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يِتِكْلارْ – يِتِكْلاماكْ *yitiklar - yitikləmak*).

يَرِمْلادِي yarïmladï يېرىملىدى. اُلْ يُولُغْ يَرِمْلادِي *ol yoluq yarïmladi* — ئۇ يولنى يېرىملىدى، يەنى يولنىڭ يېرىمىنى باستى. باشقىلاردەمۇ شۇنداق (يَرِمْلارْ – يَرِمْلاماقْ *yarïmlar - yarïmlamaq*).

يَلِمْلادِي yəlimlədi يېلىملىدى، يەملىدى، چاپلىدى. اُلْ اُقْ يَلِمْلادِي *ol ok yəlimlədi* — ئۇ ئوق يېلىملىدى، يەنى ئوققا پەي چاپلىدى.

يلملادِي yəlimlədi چارلىدى. اُلْ يُولُغْ يلملادِي *ol yoluq yəlimlədi* — ئۇ يولنى چارلىدى، يەنى ئۇ يولدا دۇشمەننىڭ پىستىرمىسى ياكى چارلىغۇچىسى بار - يوقلۇقىنى بىلىش ئۈچۈن ئەسكەرنىڭ ئالدىدا ماڭدى (يلملار – يلملاماك *yəlimlər - yəlimləmək*).

يَغِرْلادِي yaqïrladï تاغىقىغا ئۇردى. اُلْ اَنِ يَغِرْلادِي *ol anï yaqïrladi* — ئۇ ئۇنىڭ تاغىقىغا ئۇردى (يَغِرْلارْ – يَغِرْلاماقْ *yaqïrlar - yaqïrlamaq*).

قائىدە

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى بەش ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «مَنِي اَغِرْلا *mənï aqïrla* — مېنى ئىززەت قىل»، «مَنكا اَتْ بَغِشْلا *maŋa at baqïxla* — ماڭا ئات بېغىشلا» دېگەن جۇملىلەردىكى «اَغِرْلا *aqïrla*»، «بَغِشْلا *baqïxla*»لارغا ئوخشاش.

تۈرلۈك پېئىللارنىڭ بولۇشسىز شەكىللىرى، پېئىلدىن ياسالغان سۈپەتلەر، ئورۇن - جاي، ۋاقىت - چاغ، قورال - جابدۇق ئىسىملىرى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئاساسەن ياسىلىدۇ. ھەممە بابلار ئۈچۈن قائىدە بىردۇر. بۇ بابتىن مەجھۇل پېئىل ياساش ئۈچۈن بۇيرۇق شەكلىگە بىر «ل – *l*» قوشۇلىدۇ، بۇ چاغدا پېئىلدا ئىككى «ل – *l*» پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: «اَرْ اَغِرْلَلْدِي *ər aqïrlaldi* — ئادەم ئىززەت قىلىندى» ۋە «اَتْ بَغِشْلَلْدِي *at baqïxlaldi* — ئات سوۋغا قىلىندى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ پېئىللاردا «ل – *l*»نىڭ ئورنىغا «ن – *n*»نى قويۇپ، «اَتْ بَغِشْلَنْدِي *at baqïxlandi* — ئات سوۋغا قىلىندى»، «اَرْ اَغِرْلَنْدِي *ər aqïrlandi* — ئادەم ئىززەت قىلىندى» شەكلىدە قوللانسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، بىرىنچى شەكلى كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. ئىشنىڭ ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدا بېجىرىلگىنىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پېئىلغا «ش – *x*» قوشۇپ ياساش قائىدىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانىدى.

بۇ باب ئالته تۈرلۈك بولىدۇ:

بىرىنچى، پېئىل ھەرپى ئىللەتسىز ئۇچ ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان بولىدۇ. مەسىلەن: «قَبُغْ كِرِتْلادِي *qapuq kiritladi* — ئىشىكنى قۇلۇپلىدى». ئەسلى «كِـرِتْ *kirit* — ئاچقۇچ» بولۇپ، بۇنىڭغا «لادِي *ladi*» قوشۇلۇپ پېئىل ياسالغان. «اُلْ اَنِي قَسِـغْلادِي *ol ani qasïqladi* — ئۇ ئۇنىڭ جاۋغىيىغا ئۇردى». «قَسِـغْ *qasïq* — جاۋغاي» دېمەكتۇر. بۇنىڭغا «لادِي *ladi*» قوشۇلۇپ پېئىل ياسالغان. ھەربىر مەنىنى ئىپادىلەشتە بۇ باب مۇشۇ قائىدە بويىچە بولىدۇ.

ئىككىنچى، بايان قىلىنغان سۆز، ئۇنىڭ ئادەم ئىسمى ياكى باشقا سۆز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىر نەرسە قاتاردا ھېسابلانغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:«اُلْ اَنِي اُغُـزْلادِي *ol ani oquzladi* — ئۇ ئۇنى ئوغۇز ھېسابلىدى»، «اُلْ اَنِي جِكِـلّادِي *ol ani qigilladi* — ئۇ ئۇنى چىگىل ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. شۇنىڭدەك بىر ئادەم ھەرقانداق بىر نەرسىگە نىسبەت قىلىنسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِي سَـرَنْلادِي *ol ani saranladi* — ئۇ ئۇنى بېخىل ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. ئەرەبچىدىمۇ شۇنداق. «ظَلَّمْتَـهُ فَسَّـقْتَهُ»نىڭ مەنىسى «سەن ئۇنى زالىمغا ۋە پاسىققا ئوخشاتتىڭ» دېمەكتۇر.

ئۈچىنچى، بايان قىلىنغان ئەزاغا ئۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِي قَـرِنْلادِي *ol ani qarinladi* — ئۇ ئۇنىڭ قارنىغا ئۇردى»، «اُلْ اَنِي بُكُـرْلادِي *ol ani bøgürladi* — ئۇ ئۇنىڭ بوۋىكىگە ئۇردى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ ھال تۈركىي تىللارنىڭ ئالاھىدە چوڭ پەزىلىتىدۇر. بۇ تىل خۇددى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش ئەرەب تىلى بىلەن مۇسابىقىدە تەڭ يۈرەلەيدۇ. ئەرەبچىدىمۇ ئىسىمدىن پېئىل ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «يانپاش» مەنىسىدىكى «فخـذ» ئىسىمدىن پېئىل ياساپ، «فَخَّذَهُ — يانپىشىغا ئۇردى» دېيىلىدۇ. «رَأَّسَهُ — بېشىغا ئۇردى»، «مَثَّنَهُ – دوۋسۇنىغا ئۇردى» ۋە «جَلَّدَهُ — تېرىسىگە ئۇردى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. تۈركىي تىللاردىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئىسىمدىن پېئىل ياسىلىدۇ. مەسىلەن: «تُـوشْ *tøx* — تۆش» دېگەن ئىسىمدىن ياسالغان «تُوشْـلادِي *tøxladi* — تۆشىگە ئۇردى» پېئىلىغا ئوخشاش.//

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پۈتۈن تۈركىي تىللاردا ئىسىملاردىن مۇشۇ مەنىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ياسىلىدۇ.

تۆتىنچى، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئىشنى بايان قىلىنغان قورال بىلەن ئىشلىگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اَنِي قِلِحْلادِي *ol ani qiliqladi* — ئۇ ئۇنى قىلىچلىدى، قىلىچ بىلەن چاپتى»، «اُلْ اَتِغْ جِـبِقْلادِي *ol atïq qibïqladi* — ئۇ ئاتنى چۇقىلىدى، چۇنۇق بىلەن ئۇردى» دېگەنگە ئوخشاش.

بەشىنچى، بايان قىلىنغان نەرسىنىڭ ئۆز جىنسىدىن ئايرىلىپ چىققانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «بِـامُقْ اُرُغْـلادِي *pamuq uruqladi* — پاختىنى چىگىتتىن ئايرىدى»، «تَلُولادِي نانكْنِي *taluladi nəŋni* — نەرسىنى (ئۆز جىنسىدىن) تاللىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئالتىنچى، مۇشۇ بابنىڭ ئەسلىي شەكلى بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەنىلەردىن ھېچبىرى ئىپادە قىلىنمايدۇ. مەسىلەن: // «اُلْ مَنكَـا اَتْ بَغْشْـلادِي *ol maŋa at baqïxladi* — ئۇ ماڭا ئات بېغىشلىدى (سوۋغا قىلدى)»، «تَنكْـرِي مَـنِي اَغِرْلادِي *təŋri məni aqïrladi* — تەڭرى مېنى ئەزىزلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئۇنىڭدىن قالسا شۇنى بىلگىنكى، ھەرقانداق ئىسىمدىن پېئىل ياساشنىڭ قائىدىسى ئومۇمىي بولسىمۇ، ھەممىلا ئىسىمدىن پېئىل ياسىلىۋەرمەيدۇ. «پىندىق» مەنىسىدىكى «قُسُـقْ *qosïq*» سۆزىدىن «قُسُـقْلادِي *qosïqladi*» شەكلىدە پېئىل ياسىغىلى بولمايدۇ. ئەمما، «قَشُـقْ *qaxuq* — قوشۇق» سۆزىدىن «قَشُـقْلادِي *qaxuqladi* — قوشۇق بىلەن يېدى» شەكلىدە پېئىل ياسىغىلى بولىدۇ. «اُلْ مَـنِي قُنُقْلادِي *ol məni qonuqladi* — ئۇ مېنى مېھمان قىلدى» دېگىلى بولسىمۇ، ئەمما «ئات قوناق يېدى» دېگەن مەنىدە «اَتْ قُـنَقْلادِي *at qonaqladi*» دېگىلى بولمايدۇ. «قُنَقْ *qonaq* — قوناق»، «قُنُقْ *qonuq* — مېھمان» سۆزلىرىنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۇچ ھەرپلىك بولسىمۇ، بۇلارنىڭ بىرىدىن پېئىل ياسىغىلى بولىدۇ، يەنە بىرىدىن پېئىل ياسىغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بىر كىم بۇ ئىسىملاردىن باشقىلارغا قىياس قىلىپ پېئىل ياساپ قوللانسا، ئۇنىڭغا يول قويسا بولىدۇ، بۇمۇ خاتا// بولمايدۇ، ئۇمۇ يوللۇق.

بۇ باب بىلەن «ن – *n*»لىق پېئىللار بابى ئاربىسىدىكى پەرقنى يۇقىرىدا سۆزلەپ

596 ئۆتتۇق.// «ن – n»لىق پېئىللار ھەرىكەتنىڭ ئىشلىگۈچى بىلەن چېگرىلىنىدىغانلىقىنى، ئىشلىگۈچىنىڭ ئىشنى ئۆزى قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇ بابتىكى پېئىللارغا كەلسەك، ھەرىكەت ئىشلىگۈچىدىن باشقىغا ئۆتىدۇ.

ئالدىنقى پېئىل تۈرىنىڭ مىسالى: «اَرْ اَتُكْلَنْدِي ər ətüklandi — ئادەم ئۆتۈكلۈك بولدى»، «يِغاجْ اَرُكْلَنْدِي yïqaq ərüklandi — دەرەخ ئۆرۈكلىدى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ باب ئەرەبچىدىكى «اِنْفِعالْ» بابىغا توغرا كېلىدۇ. «ل – l»لىق پېئىللار بابىغا كەلسەك (مەن بۇنىڭدا «لادِي ladï || lədi » قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان پېئىلنى كۆزدە تۇتۇۋاتىمەن)، بۇ باب ئەرەبچىدىكى «تَفْعِيلْ» بابىغا توغرا كېلىپ، دائىم ئۆتۈملۈك بولىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ اُتْ كُرُكْلادِي ol ot kərüklədi — ئۇ ئوت كۆرۈكلىدى، يەنى ئوتنى كۆرۈك بىلەن پۈۋدىدى»، «اُلْ قَبُغْ كِرِتْلادِي ol kapuq kiritlədi — ئۇ ئىشىك قۇلۇپلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.// III 475

ئىشلىگۈچى بايان قىلىنغان ئىسىم بىلەن بىللىلىكنى ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلسا، «ن – n»لىق پېئىل بابلىرىنىڭ ھەممىسىدىن شۇ مەنىدە پېئىل ياسىشى مۇمكىن. بۇنىڭ قائىدىسى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلدى. بۇ پېئىللار شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەندە، ئۇ پېئىللاردىكى ھەرپى لىن چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: «مَنْ اُذِقْلَدِمْ mən użïkladïm — مەن مۈگدىدىم»، «سَنْ اُذِقْلَدِنكْ sən użïkladïŋ — سەن مۈگدىدىڭ»، «اُذِقْلَدِي użïkladï — مۈگدىدى» دېگەنگە ئوخشاش. باشقا پېئىللارمۇ شۇنىڭغا قاراپ ياسىلىۋېرىدۇ. ئۇلۇغ تەڭرى خالىسا.

تۆت ھەرپلىك پېئىللار ئىچىدە بىر ئورۇندا ئارقىمۇ ئارقا ئىككى ساكىن كەلگەن پېئىللار تېپىلمايدۇ. چۈنكى، بۇنداق پېئىللارنىڭ ئاخىرقى ھەرپى تىل ئۇچى ھەرپلىرى بىلەن بىللە كېلىدۇ. ئۇ مەنە بۇ يەردە بولمايدۇ. مەسىلەن: «اَرْمَكُورْدِي ərməgürdi — ھۇرۇنلاشتى»، «اَرْمَكُورارْ ərməgürər — ھۇرۇنلىشار»، «اَرْمَكُورْماكْ ərməgürmək — ھۇرۇنلاشماق» دېگەنگە ئوخشاش پېئىللار «و – ۋاۋ» چۈشۈرۈلۈپ «اَرْمَكُرْدِي ərməgürdi » شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلىپ قالمايدۇ، بۇنى ياخشى بىلىۋېلىڭلار.// III 476

فَعَلْعَلادِي[1] fə'lə'lədi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر بابى

تَڤْغاجْلادِي tavoqaqladï تاۋغاچ ھېسابلىدى، ماچىنلىق ھېسابلىدى، ماچىنلىق دېدى. اُلْ اَنِي تَڤْغاجْلادِي ol anï tavoqaqladï — ئۇ ئۇنى تاۋغاچ ھېسابلىدى، يەنى ماچىنلىق دېدى (تَڤْغَجْلارْ – تَڤْغَجْلاماقْ tavoqaqlar - tavoqaqlamak).// 597

سُرْقُجْلادِي surkuqladï سۇرغۇچلىدى. اُلْ بِجاكْ سُرْقُجْلادِي ol piqək surkuqladï — ئۇ پىچاقنى سۇرغۇچلىدى، يەنى ئۇ پىچاقنىڭ دەستىسىنى سىر دەرىخىنىڭ يېلىمى بىلەن يەملىدى (سُرْقُجْلارْ – سُرْقُجْلاماقْ surkuqlar - surkuqlamak).// 477 III

قَلْبُزْلادِي kalbuzladï قوۋۇزلاپ يۇتتى. اُلْ قَلْبُزْلادِي نانكْنِي ol kalbuzladï nəŋni — ئۇ بىر نەرسىنى قوۋۇزلاپ يۇتتى (قَلْبُزْلارْ – قَلْبُزْلاماقْ kalbuzlar - kalbuzlamak).

قِرْتِشْلادِي kïrtïxladï قىرتىشلىدى، قىردى، سىلىقلاشتۇردى. اُلْ سَغْرِينِي قِرْتِشْلادِي ol saqrïnï kïrtïxladï — ئۇ ساغرىنى قىرتىشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرْتِشْلارْ – قِرْتِشْلاماقْ kïrtïxlar - kïrtïxlamak).

بُغْمَقْلَلْدِي booqmakladï بوغماقلىدى، تۈگمىلىدى. كُنكْلَكْ بُغْمَقْلَلْدِي kəŋlək booqmakladï — كۆڭلەك تۈگمىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (بُغْمَقْلَنُورْ – بُغْمَقْلَنْماقْ booqmaklar - booqmaklamak)[2].// 478 III

تَمْغَقْلادِي tamoqakladï تامىقىغا ئۇردى، گېلىغا ئۇردى. اُلْ اَنِي تَمْغَقْلادِي ol anï tamoqakladï — ئۇ ئۇنىڭ تامىقىغا ئۇردى (تَمْغَقْلارْ – تَمْغَقْلاماقْ tamoqaklar - tamoqaklamak).

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «فَعَلْعَلادِي» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بۇ يەردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بىز مىسالغا ئېلىنغان سۆزلەرنىڭ ۋەزىنگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىدە «fə'lə'lədi» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانى «بُغْمَقْلَلْدِي» شەكلىدە، كەلگۈسى زامانى «بُغْمَقْلَنُورْ»، مەستىرى «بُغْمَقْلَنْماقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ باب مەجھۇل پېئىللار بابى ئەمەس. شۇڭا، بىز بۇ پېئىلنىڭ ئەرەبچە مەنىسى ھەم باش ۋە ئاخىرىدىكى پېئىللارنىڭ يېزىلىش شەكلىگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىسىنى «booqmakladï, booqmaklar, booqmaklamak» دەپ ئالدۇق.

قَـــرْلُقْلادي ḳarluḳladï قارلـۇق ھېسـابلىدى، قارلـۇق دېـدى. اُلْ اَنِي قَـــرْلُقْلادي *ol anï ḳarluḳladï* — ئـۇ ئـۇنى قارلـۇق ھېسـابلىدى، قارلـۇق دېـدى. ئـۇلار تۈركمەنلەرنىڭ بىر قىسمىدۇر (قَرْلُقْلارْ – قَرْلُقْلاماقْ *ḳarluḳlar - ḳarluḳlamaḳ*).

قِفْجـــاقْلادي ḳïvqaḳladï قىپچاق ھېسـابلىدى، قىپچاق دېـدى. اُلْ اَنِي قِفْجـــاقْلادي *ol anï ḳïvqaḳladï* — ئـۇ ئـۇنى قىپـچاق ھېسـابلىدى، قىپـچاق دېـدى (قِفْجاقْلارْ – قِفْجاقْلاماقْ *ḳïvqaḳlar - ḳïvqaḳlamaḳ*).

قُلْـتُقْلادي ḳoltuḳladï قولتۇقلىدى. اُلْ اُتُنـــكْ قُلْـتُقْلادي *ol otuŋ ḳoltuḳladï* — ئـۇ ئوتۇن قولتۇقلىدى. قولتۇقىغا ئۇرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُلْتُقْلارْ – قُلْتُقْلامـــاقْ *ḳoltuḳlar - ḳoltuḳlamaḳ*).// III 479

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

كُرْبالادي kərpələdi كۆرپە ئوت يېدى. اَتْ كُرْبالادي *at kərpələdi* — ئات كۆرپە ئوت (يۇمران ئوت) يېدى (كُرْبالارْ – كُرْبالاماكْ *kərpələr - kərpələmək*).

تُرْتالادي burtaladï[1]: اُلْ بُرْكْ تُرْتالادي *ol bərk burtaladï* — ئۇ بۆككە ئالتۇن قاداقلارنى بېكىتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُرْتالارْ – تُرْتالاماكقْ *burtalar - burtalamaḳ*)[2].

قِفْتُولادي ḳïvtuladï قايچىلىدى. اُلْ قِفْتُولادي بُـــوزُكْ *ol ḳïvtuladï bəzüg* — ئۇ بۆزنى قايچىلىدى. قايچا بىلەن باشقا نەرسىلەرنى قىرقىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ// (قِفْتُولارْ – قِفْتُولاماقْ *ḳïvtular - ḳïvtulamaḳ*). III 480

كِرْتُـــــولادي kirtülədi تەستىقلىدى، راستقا چىقاردى. اُلْ اَنِي كِرْتُـــــولادي *ol anï kirtülədi* — ئۇ ئۇنى تەستىقلىدى، يەنى ئۇنىڭ سۆزىنى راستقا چىقاردى

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ت – *t*» بىلەن كەلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ يازما نۇسخا 210 - بەتتە ئۆتكەن «بُرْتا *burta* — زەر ۋەرەق» سۆزىدىن ياسالغىنىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىرىنچى ھەرپىنى «ب – *b*» بىلەن ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك – *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق – *ḳ*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۆزگەرتىلگەن شەكلىنى ئاساس قىلىپ، مەستىرىنى «ق – *ḳ*» بىلەن ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

(كِرْتُولارْ – كِرْتُولاماكْ *kirtülər - kirtüləmək*).

تَنْجُـــولادي tanquladï چاينىدى. اَرْ اَتْمـــاكْ تَنْجُـــولادي *ər ətmək tanquladï* — ئادەم نان چاينىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تَنْجُـــولارْ – تَنْجُولامـــاقْ *tanqular - tanqulamaḳ*).

قَمْجِـــيلادي ḳamqïladï قامچىلىدى. اُلْ اَتِـــنْ قَمْجِـــيلادي *ol atïn ḳamqïladï* — ئۇ ئېتىنى قامچىلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَمْجِـــيلارْ – قَمْجِيلامـــاقْ *ḳamqïlar - ḳamqïlamaḳ*).

بُكْـــــدالادي bəgdələdi خەنجەرلىدى، خەنجەر سالدى. اُلْ اَنِي بُكْـــــدالادي *ol anï bəgdələdi* — ئۇ ئۇنىڭغا خەنجەر سالدى (بُكْـــدالارْ – بُكْـــدالاماكْ *bəgdələr - bəgdələmək*).

سَغْرِيلادي saqrïladï ساغرى قىلدى. اُلْ كُونُكْ سَـــغْرِيلادي *ol kənüg saqrïladï* — // ئۇ كۆننى (سىلىقلاشتۇرۇپ) // ساغرى قىلدى (سَـــغْرِيلارْ – سَـــغْرِيلاماقْ *saqrïlar - saqrïlamaḳ*). 598 481 III

تَمْغالادي tamqaladï تامغىلىدى. اُلْ بِتِكْ تَمْغـــالادي *ol bitik tamqaladï* — ئۇ خەت تامغىلىدى، يەنى خەتكە خاننىڭ تامغىسىنى باستى (تَمْغَـــلارْ – تَمْغالامـــاقْ *tamqalar - tamqalamaḳ*).

سُرْكِيلادي sürkilədi سۈردى، قوغلىدى. اِتْ كَيِكْنِي سُرْكِيلادي *ït kəyikni sürkilədi* — ئىت كېيىكنى سۈردى، يەنى ئىت كېيىكنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ، ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن قوغلىدى. بىر كىم ھەرقانداق بىر نەرسىنى قوغلىسا، ئارقىسىغا چۈشسە ۋە ھۇجۇم قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُـــرْكَلارْ – سُـــرْكَلاماكْ *sürkələr - sürkələmək*)[1].

سِرْكالادي sirkələdi سىركىنى تازىلىدى؛ سىركىلىدى. اُلْ اُغْلَـــنْ باشِـــنْ سِـــرْكالادي *ol oqlan baxïn sirkələdi* — ئۇ بالىسىنىڭ بېشىنى سىركىدىن تازىلىدى.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرىدە فەتھىلىك يېزىلغان، ئۆتكەن زامان شەكلى بولسا كەسرىلىك يېزىلغان. بىز ئەسلىنى ئۆزگەرتمىدۇق.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئۇ سۇنى سىركىلىدى، يەنى سۇغا سىركە ئارىلاشتۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِىرْكالارْ - سِىرْكالاماكْ sirkələr - sirkələmək).

بۇ بابنىڭ قائىدىسى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، شۇنىڭغا قىياس قىلىنسا بولىدۇ.

قَرْمالادِي qarmaladï قارمىدى، قامالىدى، تالىدى. اُلْ قَرْمالادِي نانكْنِي ol qarmaladi nəŋni — ئۇ نەرسىنى قامالىدى، تالىدى (قَرْمالارْ - قَرْمالاماقْ qarmalar - qarmalamaq).

III 482

III 483

تۆت ھەرپلىكلەر بۆلۈمى تۈگىدى.//

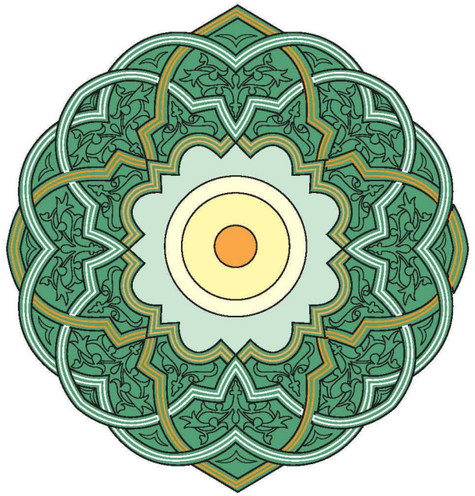

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

غۇننىلىكلەر بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىك ئىسىملار بابى

مەھمۇد ئېيتىدۇكى، غۇننە ئىككى خىل: « ج ـ j» لىق ۋە « ك ـ g » لىك بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بۇلارنىڭ ھەربىرى ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بىر قىسمى سۆز ئوتتۇرىدا، بىر قىسمى سۆز ئاخىرىدا كېلىدۇ.

مۇھىملىرىنى تۆۋەندە سۆزلەيمىز.

بُنْكْ bəŋ مۆڭ، كالانپاي. بُنْكْ كِشِي bəŋ kixi — مۆڭ كىشى. بۇ سۆز «شَبَنْكْ xəbəŋ — تۆمۈر ھاسا» دېگەن سۆزدىن قىسقارغان.

بُنكْ boŋ بوۋاك. بُنكْ اَتّي boŋ ətti — بوۋاك قىلدى. ئېغىر بىر نەرسە يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋاز.//

484 III

بَنكْ baŋ پاك، ۋاك. اُغْلانْ بَنكْ سِغْتادِي oqlan baŋ sïqtadi — بالا پاكىدە يىغلىدى.

تَنكْ təŋ تەك، باراۋەر. «تَنىكْ تُوشْ təŋ tux — تەكتۇش» دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

تنكْ təŋ ئىمكان، پۇرسەت، جاي. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

تَنكْسِزْدا تَكِرْمانْ تُرْغُرْسا يَرَغْسِزْدا يارْ بَرِيرْ

təŋsizdə təgirmən turqursa yaraqsizda yar barir

ناباب جايغا تۇگمەن قۇرسا،//كۆتمىگەندە يار كېتەر.

599

بىر كىم تۆگمەننى ئۆز ئورنىغا ئەمەس، ناباب جايغا قۇرۇپ قويسا، كۆتۈلمىگەن جايدىن يار ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ ماقال ئىشنى ئۆز پەيتىدە قىلمىغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

تَنكْ taŋ (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەلگەك. ئارغۇچە.

تَنكْ taŋ تاڭسۇق، تاڭ قالارلىق، ئاجايىپ. تَنكْ نانكْ *taŋ nəŋ* — ئاجايىپ نەرسە. «تانكْ كُرْدُمْ *taŋ kərdüm* — تاڭ كۆردۈم، تاڭ قالارلىق نەرسە كۆردۈم» دېگەن ئىبارە مۇشۇنىڭدىن ئىلىنغان.

تَنكْ taŋ تاڭ، سەھەر ۋاقتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تَنكْ اَتا يُرْتَلِمْ	*taŋ ata yortalïm*
بُذْرُجْ قَنِنْ اِرْتَلِمْ //	*buƶraq kanïn irtəlim*
بَسْمِلْ بَكِنْ اُرْتَلِمْ	*basmïl bəgin ərtəlim*
اَمْدِي يِكِتْ يڤلسُونْ	*əmdi yigit yəvilsün*

[تاڭ ئاتقاندا ماڭايلى،
بۇزراچ قېنىنى ئىستەيلى،
باسمىل بېگىنى ئۆرتەيلى،
ئەمدى يىگىت (لەر) توپلانسۇن.]

تاڭ ئېتىشى بىلەن يولغا چىقايلى، بۇزراچ (بۇ ياباقۇلاردىن بىر كىشى بولۇپ، ئۆلتۈرۈلگەنىدى)نىڭ خۇنىنى تەلەپ قىلايلى، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئۆچ ئالايلى؛ باسمىللارنىڭ بېگىنى كۆيدۈرەيلى، ئەمدى يىگىتلەر توپلانسۇن. تَنكْ اَتّي *taŋ attï* — تاڭ ئاتتى.

تُنكْ toŋ توڭ (تەقلىد). تُنكْ تُنكْ اَتّي *toŋ toŋ ətti* — توڭ ـ توڭ قىلدى. بۇ ئېغىر بىر نەرسە ئۇيۇل نەرسە ئۇستىگە چۈشكەندە چىققان ئاۋاز.

تُنكْ toŋ پۇتەي. تُنكْ نانكْ *toŋ nəŋ* — پۇتەي نەرسە،// يەنى ئىچى كاۋاك بولمىغان نەرسە. «پۇتەي قومۇش» «تُنكْ قَمِشْ *toŋ kamïx*» دېيىلىدۇ. «بۇ ئىچى كاۋاك بولمىغان قومۇش» دېمەكتۇر.

تُنكْ toŋ توڭ. ھەرقانداق توقۇلاپ قالغان نەرسە. تُنكْ اَتْ *toŋ ət* — توڭ ئەت (گۆش)، سوغۇقتا مۇزلاپ قاتقان گۆش. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تَنكْ taŋ خارابە. قەدىمكى زامانىدىكى بىنالارنىڭ ئۆرۈلۈپ توگەپ، قېلىپ قالغان ئۇلى. مەسىلەن: قەدىمكى خارابىلەرنىڭ ئىزى بار دۆڭلۈكلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

تِنكْ tiŋ دىڭ، تىك. اَرْ تِنكْ تُرْدِي *ər tiŋ turdi* — ئادەم دىڭ تۇردى.

جَنكْ qaŋ چاڭ. چالغۇ ئەسۋابى.

جُنكْ quŋ لوق. جُنكْ اَتْ *quŋ ət* — لوق ئەت، لوق گۆش.

جِنكْ qïŋ زىك، غۇڭ. قُلاقِمْ جِنكْ اَتّي *kulakïm qïŋ ətti* — قۇلىقىم زىك قىلدى، زىڭىلدىدى. قوڭغۇراق، لېگەن ـ تاۋاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ چىقارغان ئاۋازىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. «قُلاقِمْ جِنكْ اَتّي// *kulakïm qïŋ ətti*[1]» دېيىلسە ئاۋۇالقىسىدىن پاساھەتلىكرەك بولىدۇ.

جِنكْ qïŋ چىڭ، لىق، لىقمۇلىق. جِنكْ تُلُو كُولْ *qïŋ tolu kəl* — لىق تولغان كۆل، سۇيى لىقمۇلىق كۆل. ھەرقانداق بىر نەرسە ئاخىرقى چېكىگە قەدەر تولسىمۇ «جِنكْ تُلُو *qïŋ tolu*» دېيىلىدۇ.

دَنكْ daŋ داڭ، داڭ ـ دۇڭ. دَنكْ دُنكْ اَتّي نانكْ *daŋ duŋ ətti nəŋ* — نەرسە داڭ ـ دۇڭ قىلدى، يەنى داڭ ـ دۇڭ قىلغان ئاۋاز چىقاردى. بۇ سۆز «تَنكْ تُنكْ اَتّي *taŋ tuŋ ətti*»گە ئوخشاش، «تاڭ ـ توڭ قىلغان ئاۋاز چىقاردى» دېگەن بولىدۇ.

سَنكْ saŋ ماياق. قُشْ سَنكِي *kux saŋï* — قۇش مايىقى.//

سُنكْ soŋ بىر ئادەمنىڭ بالىلىرى، ئەۋلادى.

سُنكْ soŋ كېيىن، ئارقا. سَنْ مَنِكْ سُنكْدا كَلْ // *səŋ mənïŋ soŋda kəl* — سەن مېنىڭ كەينىمدىن كەل، مېنى سوغداپ كەل.

سُنكْ soŋ سوڭ. ھەر شەيئى ۋە ھەر ئىشنىڭ ئاخىرى. بُو سُوزْ سُنكِنْدا اَيْغِلْ *bu səz soŋïnda ayoqil* — بۇ سۆزنى ئاخىرىدا ئېيتقىن.

سِنكْ sïŋ زىك، غۇڭ. قُلاقِمْ سِنكْ اَتّي *kulakïm sïŋ ətti* — قۇلىقىم زىك قىلدى، زىڭىلدىدى. كُمِنْجا سِنكْ اَتّي *küminqə sïŋ ətti* — كۆمۈنا گىڭىلدىدى. چۈنىنىڭ گىڭىلدىشىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

[1] بۇ كېيىنكى جۈملە يازما نۇسخىدا بۇ سۆزدىن كېيىنكى سۆزنىڭ ئاخىرىغا يېزىلغان، مەنە ۋە تەلەپپۇز جەھەتتىن ئالدىنقىسىدىن ھېچقانداق پەرقى يوق. بىزچە ئاپتور مۇشۇ سۆزدىن كېيىنكى يەتتىنچى سۆزگە بېرىلگەن مىسال. يەنى «قُلاقِمْ سِنكْ اَتّي *kulakïm sïŋ ətti*»نى پاساھەتلىك دەپ كۆرسەتمەكچى بولسا كېرەك.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قَنك kaŋ غاق. قازْ قَنكْ اَتّي *kaz kaŋ ətti* — غاز غاق قىلدى، غاقىلدىدى. بۇ ھەرقانداق نەرسە چىقارغان ئاۋازنىڭ شۇ ئاۋازغا تەقلىد قىلىپ ئاتىلىشىدۇر.

قُنك kuŋ بۇلجۇڭ. قُنكْ اَتْ *kuŋ ət* — بۇلجۇڭ گۆش؛ لوق گۆش.

كُنك küŋ كۈڭ. دېدەك.

كِنك kəŋ كەڭ. ھەرقانداق كەڭ نەرسە «كِنكْ نانكْ *kəŋ naŋ*» دېيىلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كِنكْ تُونْ اُبْراماسْ كَنكاشْ لِكْ بِلِكْ اَرْتاماسْ

kəŋ ton upramas kəŋəxlig bilik artamas//

III 489

كەڭ تون ئۆپرىماس، كېڭەشلىك ئىش بۇزۇلماس.

كەڭ تون يىرتىلمايدۇ، كېڭەش بىلەن قىلىنغان ئىش بۇزۇلمايدۇ. بۇ ماقال ئىش قىلغاندا باشقىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىشكە، ئۆز بېشىمچىلىق قىلماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

مَنكْ məŋ دان، يەم. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قُشْ تُوزَقّا مَنكْ اُجُنْ النُورْ — *kux tuzakka məŋ üqün ilinür*

قۇش توزاققا يەم ئۈچۈن ئىلىنەر.

بۇ ماقال ئوزۇق ئىزدەپ، قىينىچىلىققا ئۇچراپ قالغان ئادەمگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

مَنكْ məŋ مەڭ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بِيرِنكْ مَنكا سُوزْكِيا — *bərin maŋa səzkiyə*

مَنكْ لِكْ قَرا تُزْقِيا — *məŋlig kara tuzkiya //*

يَلْقِنْ تتار كُزْكِيا — *yəlvin tutar közkiyə*

مُنكُمْ مَنِكْ بِلِنكا① — *muŋum məniŋ biliŋə*

① يازما نۇسخىدا بۇ شېئىردىكى «سُوزْكِيا»، «كُزْكِيا» سۆزلىرىدىكى «ى- يا» ھەرپىنىڭ ئۈستىگە يەنە بىردىن چېكىت قويۇلغان. بۇ مۇشۇ كىچىكلىتىش قوشۇمچىسىنىڭ «*kiyə*» ۋە «*kinə*» ئوقۇلۇشى مۇمكىنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

[ماڭا بىر سۆز (ۋەدە) بېرىڭ،
قارا مەڭلىك گۆزەل يۇزلۈكۈم،
كۆزلىرىڭىز (مېنى) سېھىرلىۋالدى،
مۇڭ - زارىمنى بىلىڭا.]

ماڭا ۋەدە قىلىپ سۆز بېرىڭ، ئەي قارا مەڭلىك، سېھىرلىك كۆزلىرى بىلەن ئۇۋلايدىغان، تىلى چۇچۇك گۈزەل؛ مېنىڭ ئىشق - مۇھەببەتتىن تارتقان مۇشەققىتىم، مۇڭ - زارىمنى بىلىڭ.

مُنكْ muŋ ئەقىل. مُنكْ تاغْ *muŋ taoŋ* — ئەقىل چىشى. مُنكْ تاغْ اُنْدِي *muŋ taoŋ ündi* — ئەقىل چىشى ئۇندى (چىقتى).

مُنكْ muŋ مۇڭ، مۇڭ - زار. جاپا - مۇشەققەت. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَرْكا مُنكْ تَكِيرْ تاغْ سَنكِرِينكا يِلْ تَكِيرْ

ərgə muŋ təgir taoŋ səŋiriŋə yəl təgir

ئادەمگە مۇڭ تېگەر، تاغ تۇمشۇقىغا يەل تېگەر.//

تاغ تۇمشۇقىغا يەل تەگكەندەك، ئادەمگە جاپا - مۇشەققەت كېلىدۇ. تاغ تۇمشۇقىدىن يەل ئۆتۈپ كېتىپ، تۇمشۇق ئۆز پېتى قالغاندەك، جاپا - مۇشەققەتمۇ ئادەمدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. //

491 III

مِنكْ miŋ مىڭ. ساناقتىكى مىڭ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

بِيرِنْ بِيرِنْ مِنكْ بُلُورْ تَما تَما كُلْ بُلُورْ

birin birin miŋ bolur tama tama kəl bolur

بىرلەپ - بىرلەپ مىڭ بولار، تاما - تاما كۆل بولار.

بۇ ماقال ئاز بولسىمۇ بىر نەرسىنى قوبۇل قىلىپ ئېلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

نَنكْ nəŋ نەرسە. بُو نا نانكْ اُلْ *bu nə nəŋ ol* — بۇ قانداق نەرسە ئۇ.

نَنكْ nəŋ مال، دۇنيا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بُلْمِشْ نَنِكْكْ سَقَرْسَنْ — *bulmix nəŋiŋ səvərsən*

اَقْرُنْ اَنكَرْ سَقِنْكِلْ — *akrun aŋar səvingil*[1] //

بَرْمِشْ نَنِكْكْ سَقِنْما — *barmix nəŋiŋ sakinma*

اَزْراقْ اَنكَرْ اُكُنْكِل — *azrak aŋar öküngil*

[بار مېلىكنى سۆيەرسەن،

ئاڭا ئاستا سۆيۈنگىن،

كەتكەن مېلىكغا ئېچىنما،

ئاڭا ئازراق ئۆكۈنگىن.]

قولۇڭدىكى بار مېلىكنى سۆيسەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن خۇشال بولۇشقا ئالدىرىما، ئۇنىڭ ئۈچۈن كۆرەڭلەپ كەتمە؛ چۈنكى مال قولۇڭدىن كېتىپ قېلىشى مۇمكىن؛ مال قولۇڭدىن كېتىپ قالسا، ئۇنىڭغا قايغۇرما، ئازراق ئېچىنغىن، چۈنكى قايغۇ ـ هەسرەت مېلىكنى ساق قايتۇرۇپ ئەكېلىپ بېرەلمەيدۇ.

بۇ بابتىكى مىسالار

يَنِكْ yaŋ ئەندىزە، قېلىپ. هەرقانداق نەرسىنىڭ پىچىمى شۇنىڭغا ئاساسەن ئۆلچىنىپ ياسىلىدۇ. بُرْكْ يَنكِي *bərk yaŋi* — بۆك ئەندىزىسى. بۇ مۇنداق بولىدۇ: قەغەز قانات شەكلىدە ياكى ئۇچ بۇرجەك قىلىپ كېسىلىدۇ ياكى ئويۇلىدۇ، ياكى لايدىن يۇمىلاق تونۇر//شەكلىدە بىر قېلىپ ياسىلىدۇ، بۆكنىڭ يېپەك رەختى شۇنىڭغا ئۆلچىنىپ كېسىلىدۇ. هەرقانداق نەرسىنىڭ قېلىپىمۇ شۇنداقتۇر.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «سَقِـنْكِل» شەكلىدە يېزىلغان. لېكىن، بۇ ئورۇندىكى مەنىسىدىن قارىغاندا بۇ سۆز «سَقِنْكِل — سۆيۈنگەن» بولۇشى كېرەك. شۇڭا، بىز «*səvingil*» دەپ ئالدۇق.

يُنكْ yuŋ ئۆپكىگە چاپلاشقان ئىچ گۆش. بۇنى ئايالالار يەيدۇ، ئەرلەر يېمەيدۇ.

يُنكْ yuŋ يۇڭ. تۆگە ياكى قوينىڭ يۇڭى.

يُنكْ yuŋ پاختا. ئارغۇچە. ياغما ۋە قارلۇق تىللىرىدىمۇ شۇنداق.

يَنكْ yəŋ يەڭ. كىيىمنىڭ يېڭى.

يِنكْ yiŋ ماڭقا، پوتلا.

ئىككى هەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

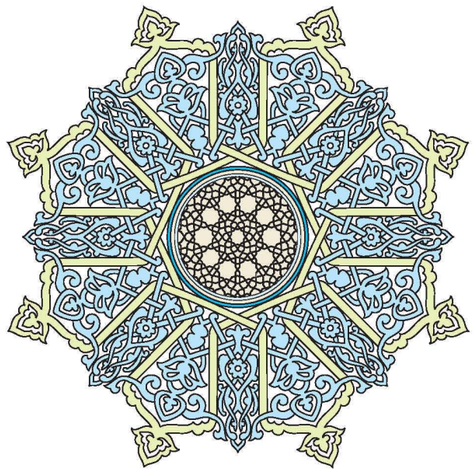

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

[ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى]

فَعَلْ fəəl، فَعَلْ fəul، فَعِلْ fəil شەكىللىرىدە
ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَنكُتْ taŋut تاڭغۇت. تۇركىلەردىن بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار چىنغا يېقىن جايلاشقان. ئۇلار نەسلىمىز ئەرەب دېيىشىدۇ.// 602

كِنكُتْ kiŋüt كىڭۈت. ئۇيغۇر چېگرىسىدىكى بىر شەھەرچىنىڭ نامى.

سِنكُتْ [1] siŋüt بەدىلىگە بىر نەرسە بېرىلمەيدىغان ۋە قايتۇرۇلمايدىغان سۆزغا. بُو اَتْ مَنكا سِنكُتْ بِرْدِي bu at maŋa siŋüt bərdi —— بۇ ئاتنى ماڭا (سۆزغات قىلىپ)بەردى.// III 495

تُنكُرْ tüŋür خوتۇن تەرەپتىن بولغان تۇغقانلار. بۇلار خوتۇننىڭ قېرىنداشلىرى، ئاتا ـ ئانىلىرى ئوخشاش كىشىلەردۇر.

سَنكِرْ səŋir تاغ تۇمشۇقى، تاغ قاڭشىرى. ھەرقانداق تام قىرىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سِنكِرْ siŋir سىڭىر، پەي.

قُنَكُرْ kˌoŋur خىر ــ خىر، بوغۇق. قُنكُرْ اُونْ kˌoŋur ün —— بوغۇق ئۈن (ئاۋاز).

قُنكُرْ kˌoŋur قوڭغۇر. قُنكُرْ قُويْ kˌoŋur koy —— قوڭغۇر قوي. مۇشۇ رەڭدىكى ھەرقانداق نەرسىگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

قِنكِر kˌiŋir قىڭغىر، ئەلەس. قِنكِر اَرْ kˌiŋir ər —— ئەلەس ئادەم. ئىككىلا كۆزى ئەلەس ئادەمگە «اِكِي كُوزِي قِنكِر iki kəzi kˌiŋir» دېيىلىدۇ.

مُنكَرْ muŋar بۇنىڭغا. مَنْ مُنكَرْ اَيْدِمْ man muŋar aydim —— مەن بۇنىڭغا ئېيتتىم. بۇ كۆز ئالدىدا تۇرغانغا ئىشارەتتۇر.

مِنكَرْ miŋar بۇلاق. ئوغۇزچە.// III 496

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سِنكُتْ» شەكلىدە بىرىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. شۇ دەۋردە بۇ سۆز ھەم «سِنكُتْ siŋüt»، ھەم «سُنكُتْ süŋüt» دەپ ئوقۇلسا كېرەك.

تَنكِزْ təŋiz دېڭىز.

تُنكُزْ toŋuz توڭگۇز.

تُنكُزْ toŋuz توڭگۇز. ئون ئىككى مۇچەل يىلنىڭ بىرى.

قُنكُزْ kˌoŋuz قوڭغۇز، ئوسۇرغاق قوڭغۇز.

كُنكُزْ küŋüz گۈڭ، قىغ. خارابىلەردە سۈيدۈك ۋە مايماقلارنىڭ ئارىلىشىپ، چاپلىشىشىدىن ھاسىل بولغان ئوغۇت.

مَنكِزْ məŋiz مەڭز، ئادەمنىڭ مەڭزى. «قِزِلْ مَنكِزْلِكْ kˌizil məŋizlig —— قىزىل مەڭزلىك» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇ ئىبارە كۆپىنچە مەڭزىنىڭ قىزىللىقىغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

مُنكُزْ müŋüz مۇڭۇز ~ مۇڭگۇز. ھەممە ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۇزى.

مُنكُزْ müŋüz: مُنكُزْ مُنكُزْ müŋüz müŋüz —— مۇڭگۇز ـ مۇڭگۇز. بىر خىل بالىلار ئويۇنى. بۇ مۇنداق بولىدۇ: بالىلار دەريا بويىدا تىزلىنىپ ئولتۇرىدۇ، پۈتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى ھۆل قۇم بىلەن تولدۇرۇپ، ئاندىن قوللىرى بىلەن قۇمنى شاپىلاقلايدۇ. ئۇلاردىن بىرى: «مُنكُزْ مُنكُزْ müŋüz müŋüz —— مۇڭگۇز ـ مۇڭگۇز» دەيدۇ. باشقىلىرى: «نا مُنكُزْ nə müŋüz —— نېمە مۇڭگۇز؟» دەپ سورايدۇ. بىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مۇڭگۇزلۈك ھايۋانلارنى ساناپ كېتىدۇ. قالغانلارمۇ ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى تەكرارلايدۇ. ئاندىن ئۇ شۇ ھايۋانلارنىڭ نامى ئارىسىغا تۆگە، ئېشەك قاتارلىق مۇڭگۈزسىز ھايۋانلارنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ قويىدۇ. بىرەر بالا ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مۇڭگۈزسىز ھايۋاننىڭ ئىسمىنى ئاتاپ قويسا، ئۇنى سۆغا ئىتتىرىۋېتىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 497 III

سُسَكانْ اُوذْقا تَنكْرِي مُنكُزْ بِيرْماسْ
süsəgən uzˌqa təŋri müŋüz bərməs
ئۇسكەك ئۇيغا تەڭرى مۇڭگۈز بەرمەس.// 603

بۇ ماقال كىشىلەرگە زەرەر يەتكۈزىدىغان بىرەر ئىشنى قىلماقچى بولسىمۇ، قىلالمىغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

كَنكَسْ kənəs تېيىز. كَنكَسْ سُوْ kənəs suv —— تېيىز سۇ. ئاسان ئىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سُنكِشْ sünjix ئۈرۈشۈش، نەيزىلىشىش، جەڭ قىلىش؛ ھۇجۇم.

سُنكِشْ sünjix سۈڭگىش. ئەرلەر ئىسمى.

كَنكَشْ kənjəx كېڭەش. ئىشلاردا كېڭىشىش، مەسلىھەتلىشىش.

مَنِكــغْ manjïoq ماڭدام، چامدام. *اَنِــكْ مَنِكغــيِ كُــورْ anïŋ manjïoqï kør* — ئۇنىڭ ماڭدىمىنى كۆر.//

تَنكُــقْ taŋuk, خانلار سەپەرگە چىققاندا ياكى بىر يەرگە ماڭغاندا بىرىلىدىغان سوۋغا، يوللۇق. بۇ يېمەك ـ ئىچمەك ۋە يېپەك كىيىملىك قاتارلىق نەرسىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ.

تَنكُــــقْ taŋuk, چۆگەن ئويۇنىدا توپنى تارتىلغان يېپتىن ئۆتكۈزۈۋەتكەن ئادەمگە بىرىلىدىغان يېپەك پارچىسى.

تَنكُقْ taŋuk, جەڭدە نەيزىلەرنىڭ ۋە بايراقلارنىڭ ئۇچلىرىغا تاقىلىدىغان يېپەك پارچىسى.

سنكُقْ siŋuk, سۈنۈق. ســنكُقْ نانــكْ *siŋuk nəŋ* — سۈنۈق نەرسە. ئوغۇزلار بۇ سۆزنى غۇننىسىز «ســـنُقْ *sïnuk*» شەكلىدە قوللىنىدۇ. بۇلارنىڭ قائىدىگە ئويغۇن، چۈنكى بۇ سۆز «ســنْدِ *sïndï* — سۈندى» پېئىلىدىن ياسالغان. بۇ پېئىلدا «نْكْ – ŋ» يوقتۇر.

تَنكِلْ tənjil: تَنكِلْ كَيِكْ *tənjil kəyik* — ئالدى پۇتلىرىدا يول ـ يول سىزىقلار بولغان كېيىك. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

جِنكِلْ qïnjïl: جِنكِــلْ جِنكِــلْ *qïnjïl qïnjïl* — جىڭگىر ـ جىڭگىر، جىرىك ـ جىرىك. يُكُونْ جِنكِلْ جِنكِلْ اَتّــيْ *yügün qïnjïl qïnjïl ətti* — يۇگەن جىڭگىر ـ جىڭگىر قىلدى. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق تاۋۇشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

سنكِيلْ siŋil سىڭىل. ئەرلەرنىڭ ئۆزىدىن كىچىك قىز قېرىندىشى.

كُنكُلْ kənjül كۆڭۈل، قەلب، زېرەكلىك، ھوشيارلىق. زېرەك ئادەمنى «كُنكُــلْ لُــكْ اَرْ *kənjüllüg ər*» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

كُوزْدَنْ يِراسا كُنكُلْ دَنْ يَما يِرارْ

kəzdən yïrasa kəŋüldən yəmə yïrar

كۆزدىن يىراق، كۆڭۈلدىن يىراق.

يەنى دوستلار كۆزدىن يىراقلاشسا، كۆڭۈلدىنمۇ يىراقلىشىدۇ. كُنكُلْنــكْ تَتَــكْ *kəŋlüŋ nətəg* — كۆڭلۈڭ قانداق.

بۇ بابتىكى مۇزائىفلەر

تنكك tənək[1] ھاۋا.//

سَنكَكْ sənək سۇ ئىچىلىدىغان كوزا، تەشتەك. ئوغۇزچە.

سِنكَكْ: siŋək شەھەرلىكلەرنىڭ تىلىدا پاشا، سەھرالىقلارنىڭ تىلىدا چۈن. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

سَنْدا قُبَرْ جَذَنْلارْ *səndə qopar qažanlar*

قُذْغُو سِنكَكْ يِلَنْلارْ *qužoqu siŋək yïlanlar*

دُكْ مِنكْ قُيو تُمَنْ لارْ *dük miŋ qoyu təmənlər*[2]

قُذْرُقْ تِكِبْ يُكْرُشُورْ *qužruq tikip yügrüxür*

[سەندە قوپار چايانلار،

چۈن، پاشا، يىلانلار.

مىڭلاپ يىڭنە ــ نەشتەرلەر،

قۇيرۇق تىكىپ يۈگۈرۈشۈر].//

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا ھەربىرسىز ۋە بىرىنچى ھەرپى چېكتىسىز يېزىلغان. بۇ ھەقتە بېسىم ئاتالاي مۇزاپىق ئىزاھ بەرگەن (تۈركچە نەشرى III تۇم 366- بەت). بىز بۇ ئىزاھنى توغرا تېپىپ، بۇ سۆزگە «*təŋək*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] «تۆمۈنە» مەنىسىدىكى بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدا «تَمَــنْ *təmən*» شەكلىدە ئۇچرايدۇ، بۇ يەردە «تُمَنْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز «*təmən*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قىش بىلەن يازنىڭ مۇنازىرىسى تەسۋىرلىنىپ، قىش يازغا مۇنداق دەيدۇ:

چايانلار، چۆمۈن، پاشا، خەلقە زەرەر يەتكۈزىدىغان ھەرخىل ھاشاراتلار، يىلانلار سەندە ئورنىدىن تۇرىدۇ، ئۇلار قۇيرۇقلىرىنى تىكىپ، خەلقە ھۇجۇم قىلىدۇ.

سُنكُكْ sənük سۆڭەك. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَذْكُو اَرْ سُنكُوكِي اَرِيرْ اَتِي قَلِيرْ　　*əzgü ər sənüki ərir ati kalir*

ياخشى ئادەمنىڭ سۆڭىكى چىرەر، نامى قالار.

ياخشى ئادەمنىڭ سۆڭىكى تۆپراقتا چىرىپ كەتسىمۇ نامى مەڭگۈگە قالىدۇ.

بۇ ماقال ئادەملەرنى ياخشىلىق قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

تۆت ھەرپلىكلەر

تُنكُو tunu گاس، پاك.

تُنكا tona قاپلان جىنسىدىن بىر ھايۋان، ئۇ پىلنىڭ كۈشەندىسى. بۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى مۇشۇ. لېكىن، بۇ سۆز تۈركىلەردە ئەسلىي مەنىسىنى يوقاتقان بولسىمۇ ئىسىم ھالىتىدە ساقلانماقتا. بۇ سۆز كۆپىنچە ئادەملەرگە لەقەم بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «تُنكا خانْ *tona han* — توقاخان»، «تُنكا تِكِينْ *tona tagin* — توقا تېگىن»/قاتارلىقلار. تۈركىلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئافراسىياپ «تُنكا اَلْبْ اَرْ *tona alp ər*» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم» دېمەكتۇر.

سُنكُو sünü نەيزە.

سَنكا saŋa ساڭا. سَنكا اَيْدِمْ *saŋa aydim* — ساڭا ئېيتتىم.

سنكى siŋi سىڭىشلىك. بُو اَشْ اُلْ سنكى *bu ax ol siŋi* — بۇ سىڭىشلىك ئاشتۇر.

باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يَنكا yaŋa ياقا، قىرغاق. ۋادىنىڭ ياقىسى، ھەرقانداق دەريانىڭ قىرغىقى. ئوغۇزچە.

يَنكِي yaŋï يېڭى. يَنكِي نانكْ *yaŋï nəŋ* — يېڭى نەرسە.

يُنكُو yuŋu يۇڭۇ. «بارْمانْ *barman* — بارمان» شەھەرچىسىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. بۇ شەھەرنى ئافراسىياپنىڭ ئوغلى شۇ دەريانىڭ بويىغا قۇرغان. قۇرغۇچىنىڭ ئىسمى «بارمان *barman* — بارمان» بولۇپ، شەھەر شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ رۇم ئېلىنىڭ تەڭرى/يارلىقىغان ئىسھاق پەيغەمبەر ئوغلى ئىسونىڭ ئوغلى رۇمنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغىنىغا ئوخشاش.

ئاخىرى غۇننىلىك سۆزلەر

شَبِنكْ xəbiŋ كىچىك تۆمۈر چوقماق، تۆمۈر ھاسا. چىگىلچە.

سِدِنكْ sidiŋ: سِدِنكْ كُولْ *sidiŋ kəl* — سىدىڭكۆل. قُجْنكارْ باشِي *koqŋar baxi* — قوچقاربېشىغا يېقىن بىر كۆلنىڭ نامى.

قَذِنكْ kažïŋ قېيىن، قېيىن دەرىخى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَذِنكْ قاسِنكا سُكُتْ سُولِنكا

kažïŋ kasïŋa səgut səliŋə

بۇ ماقالنىڭ مەنىسى ئالدىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن[1].

قَشَنكْ kaxaŋ قاشاك. قوللارنى سۆككەندە ئىشلىتىلىدىغان بىر سۆز بولۇپ، «پەس، پەسكەش» مەنىسىدىدۇر.//

بُرنك buruŋ بىر ئوق يېتىم يەر. بُرنك اَتِّي *buruŋ attï* — بىر ئوق يېتىم يەرگە ئاتتى.

[1] «دىۋان» ئۇيغۇرچە يېڭى نەشرى 271- بەتكە قارالسۇن.

بُرنـــك bərün («ر – r» هەرپى لەۋلەشتۇرۇپ ئېيتىلىدۇ).//سۆنىك يەردە پەيدا قىلغان يېرىقلىرى.

تَرِنك tərin تېرەن، چوڭقۇر. تَرِنكْ تَنكِزْ *tərin tənkiz* —— تېرەن دېڭىز. ئوغۇزلار ھەرقانداق چوڭقۇر ۋە چوڭ نەرسىنى «تَرِنـــكْ *tərin* » دەيدۇ. كەڭ سايلارنى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان يوللارنى «تَرِنـــكْ اُورِي *tərin uri* » دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بىلىمى چوڭقۇر ، ئالىم ئادەملەرنى «تَرِنكْ بِلْكا *tərin bilgə* » دەيدۇ.

تِرِنك tirin تىرىك ~ دىرىك. قُلاقِمْ تِرِنكْ اَتّـــي *kulakim tirin ətti* —— قۇلىقىم تىرىك ئەتتى. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق ئاۋازغا شۇنداق دېيىلىدۇ. ياسِنْ تِرِنكْ اُتّـــرْدِي *yasin tirin əttürdi* —— ياسىنى تىرىك ئەتتۈردى. بۇ كىرىچتىن چىقىدىغان ئاۋازنى بىلدۈرىدۇ.

جِرِنك qirin جىرىك. لېگەن، تاۋاقتا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ چىقارغان ئاۋازى.

كُرنك kərün: كُرنكْ كُولْ *kərün kol* —— كۆرۈڭكۆل . قەشقەرگە يېقىن بىر كۆلنىڭ نامى[1].

بِزِنـــكْ bizin بىزنىڭ. بۇ سۆز «بِـــزْ *biz* » سۆزى بىلەن//ئىگىلىكنى بىلدۈرىدىغان «ك – ك» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، بىر نەرسىنىڭ «بىز»گە قاراشلىقلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بِزِنكْ اَفْ *bizin əv* —— بىزنىڭ ئۆي.

تَكِنكْ təgin تېگىن.

بَلِنكْ bəlin قورقۇنچ، ۋەھىمە. دۈشمەن كەلگەنلىكى تۇيەيلىدىن خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان قورقۇنچ. ناھايىتى قورقۇنچاق كىشى «بَلِنكْ جِـــي كِشِـــي *bəliŋqi kixi* » دېيىلىدۇ.

بُلُنكْ bulun بۇلۇڭ.

تُلُنكْ tulun چېكە.

تُلُنكْ tulun تۆڭگە، ھالقا. يۈگەندە بولىدىغان بىر ھالقا. ئۇ ئات قۇلىقىنىڭ ئاستىدا بولىدۇ. ئاتنىڭ بېشى ۋە پېشانىسىدىن ئۆتكەن قېيىشلار شۇنىڭغا تۇتاشتۇرۇلىدۇ. بۇنى «يُكُنْ تُلُنكِي *yügün tuluŋi* —— يۈگەن تۆڭگىسى» دەيدۇ.

[1] بۇ كۆل ئاقتۇ ناھىيىسىدىكى سېرىققول يايلىقىدا.

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جَلَنكْ: qalan جَلَنكْ باشِي *qalaŋ baxi* —— ۋالاقتەگكۈر، ۋات ـ ۋات.

جَلنكْ qəliŋ چىنە، فارفور. جَلنكْ اَياقْ *qəliŋ ayak* —— چىن تاۋىقى، چىنە تاۋاق.//

جَلَنكْ qalan يالاڭ، يالىڭاچ، قاقاس. جَلَنـــكْ يِـــرْ *qalaŋ yər* —— يالاڭ يەر، يەنى ئوت كەتكەندەك قارا، گىياھ ئۇنمەيدىغان قاقاس يەر.

خُلنكْ hulïŋ چىندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىرخىل رەڭدار يىپەك رەخت.

قَلِنكْ kalïŋ قالىڭ مال. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قَلِنكْ بِيرْسا قِيزْ اَلِيرْ كَرَاكْ بُلْسا قِيزْ اَلِيرْ

kalïŋ bərsə kiz alïr kərək bolsa kiz alïr

قالىڭ مال بەرسە قىز ئالار،//كېرەك بولسا قىممەتكە ئالار.

قالىڭ مال بەرسە قىز كېلىن ئالىدۇ، بىر نەرسىگە ئېھتىياجى چۈشكەن ئادەم ئۇ نەرسە زۆرۈر بولغاچقا، قىممەت باھادا بولسىمۇ ئالىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

بَرْدِمْ سَنكا قَلِنكْ	*bərdim saŋa kalïŋ*	[ساڭا قالىڭ مال بەردىم،
اَمْدِي مُنِي اَلِنكْ //	*əmdi munï alïŋ //*	ئەمدى بۇنى ئېلىڭ،
اَمْكاكْ مَنكْ بِلِنكْ	*əmgək maniŋ biliŋ*	ئەمگەك مېنىڭ، بىلىڭ،
اُغْرَرْ تِنكَر بَرغَلِي	*oqrar tüŋür barqali*	قېينىتا: بارغىلى تەييار.]

كۈيئوغۇل قېينىتىسىغا: «مەن ساڭا قالىڭ مال بەردىم، بۇنى ئال، بۇ مالنى توپلاشتىكى جاپا ـ مۇشەققەتلىرىمنى بىل» دېدى. قېينىتا: «ئۇ بېرىش ئالىدا تۇرىدۇ» دېدى.

كُلنك kəlün كۆلچەك، يىغىلىپ قالغان سۇ. بۇنىڭغا قۇشلار چۈشىدۇ.

بۇ بابتىكى مسالار

يَبَنكْ yaban ياۋان. يَبَنكْ يِـــرْ *yaban yər* —— ياۋان يەر، قوملۇق يەر. بۇ شۇنداق بىر قوملۇقكى، ھايۋانلارنىڭ پۇتلىرى پېتىپ قالسا، چىقىرۋېلىشى قىيىن بولىدۇ.

يَتنكْ yatan ياتاڭ، ئاتقۇ، يۇڭ ئاتىدىغان ئەسۋاب.

يَدِنكْ yadïŋ يېيىنغۇ، يېيىق. يَدِنكْ سُوغْ *yadïŋ suv* —// يېيىق سۇ، يەنى يەر ئۈستىگە يېيىلغان سۇ.

يُشَنكْ yüxən سىلىق، تۈز. يُشَنكْ تاشْ *yüxəŋ tax* — سىلىق تاش.

يَلِنكْ yalïŋ يالاڭ، يالىڭاچ. يَلِنكْ قِلِــجْ *yalïŋ qïlïq* — يالىڭاچ قىلىچ، يەنى قىنىدىن چىقىرىلغان قىلىچ.

يَلِنكْ yalïŋ يالىڭاچ. يَلِنكْ اَرْ *yalïŋ ər* — يالىڭاچ ئادەم. ھەرقانداق يالىڭاچ نەرسىگىمۇ «يَلِنكْ *yalïŋ*» دەيىلىدۇ.

يَلِنــكْ yəliŋ شامالسىز. شامىلى جىق يەر[1]. بُــو يَلِنــكْ كُــونْ *bu yəliŋ kün* — بۇ شامالسىز كۈن.

بِرِنجْ birinq بىرىنچى. بِرِنجْ نانكْ *birinq nəŋ* — بىرىنچى نەرسە. قائىدىگە مۇۋاپىق بىر سۆز. ئاز قوللىنىلىدۇ.

كُزُنجْ kəzünq تاماشىبىن، بىر نەرسىنى كۆرۈۋاتقان ئادەملەر.//

بزنج bəzinq يۇمغاق. يىپەك ياكى پاختا يىپ كالىلكى.

بزنج bəzinq غولى ۋە يوپۇرماقلىرى قىزىل بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، باغلاردا ئۆسىدۇ، دورا قاتارىدا پىيىلىدۇ.

سَقِنجْ səvinq سۆيۈنچ، خۇشاللىق، شادلىق. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اُكُوشْ سَقِنجْ بُلْسا قَتِغْ اُخْسُنُورْ

üküx səvinq bolsa qatïq ohsunur

كۆپ سۆيۈنۈپ كەتسە، قاتتىق ئۆكۈنەر.

[1] ئەرەبچىسىگە قارىغاندا، بۇ يەردە ئىبارە «يَلِنكْ يِرْ *yəliŋ yər*» بولۇشى كېرەك ئىدى.

كۆپ خۇشال بولۇپ كەتكەن كىشى بىرەر ئىشتا قاتتىق قايغۇغا چۈشىدۇ. بۇ ماقال ھەددىدىن ئارتۇق خۇشاللىنىپ كەتمەسلىككە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

مَنْدا بُلنُر سَقِنْجْ اُتي قَنْغُو اَتارْ

قَرشي كُرُبْ سَغْدِجْ اَنِ اُجْمَقْ اَتارْ

məndə bulnur səvinq oti qażoqu atar

qarxi kərüp saoqdiq ani uqmaq atar

[مەندە سۆيۈنچ ئوتى تېپىلىدۇ، ئۇ قايغۇنى ئاتار،

دوستلار ئوردىنى كۆرۈپ ئۇنى جەننەت ئاتار.]//

607

مەندە سۆيۈنچ ۋە خۇشاللىقنىڭ داۋاسى بار، ئۇ قايغۇنى كەتكۈزىدۇ؛ دوستلار مېنىڭ ئىمارىتىمنى//كۆرۈش بىلەنلا، چىرايلىقلىقىدىن ئۇنى جەننەت دەپ كېتىدۇ.

سَقِنْجْ saqïnq قايغۇ، دەرد - ئەلەم؛ ئوي.

قِلِنْجْ qïlïnq قىلىق، خوي - مىجەز. «اَذْكُو قِلِنْجْ *əzgü qïlïnq* — ياخشى قىلىق» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان. بۇنىڭ تەتۇرىگىمۇ (يامان قىلىققىمۇ) شۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.

قِلِــنْجْ qïlïnq خۇلق. خوتۇنلارنىڭ نازۇكەرەشمىسى. ئاياللارغا «اُكُــشْ قِلِنْجْلَنْمــا *üküx qïlïnqlanma* — كۆپ خۇلقلانما، كۆپ نازلانما» دېيىلىدۇ.

كُلُنجْ[1] külünq كۈلۈش.

بۇ بابتىكى مسياللار

يفنج yavïnq ياپىنچ. «اِلا *ïla* — ئىلى» يېنىدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى.

يُكُــنجْ yüküng يۈكۈنچ، ناماز، ئىبادەت. قىپچاقچە. تَنكْرِيكــا// يُكُــنجْ يُكُنــدِي

[1] بۇ سۆزدە «ل - *l*» ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز زەممىنى ئاساس قىلدۇق.

təŋrigə yükünq yükündi — تەڭرىگە ئىبادەت قىلدى. اُلْ بَكْكا يُكُنجْ يُكُنْدِي *ol bəgkə yükünq yükündi* — ئۇ بەگكە بېشىنى ئەگدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

تۆت ھەرپلىكلەر

تُتُنْجُو tutunqu ئاسراندى. تُتُنْجُو اُغُلْ *tutunqu oqul* — ئاسراندى ئوغۇل.

سَزِنْجِي sazïnqï: سَزِنْجِي تاشِي *sazïnqï taxï* — گەج تېشى.

قَرِنْجا ḳarïnqa چۈمۈلە. ئوغۇزچە.

بۇ بابتىكى مىسال

III 512 **يُرِنْجا** yorïnqa بېدە. ئوغۇزچە.//

فَعال fəal شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

سِنكارْ sïŋar سىڭار، تەرەپ، يان، چەت. سِنكارْدِنْ يُرِي *sïŋardïn yorï* — چەتتىن ماڭ.

مُنكارْ muŋar بۇنىڭغا. مُنكارْ اَيْدِمْ *muŋar aydïm* — بۇنىڭغا ئېيتتىم.

مِنكارْ mïŋar بۇلاق. ئوغۇزچە.

ىنكان yaŋan[1] ئاقباش قاغا.

سَنكانْ saŋan: سَنكانْ نانكْ *saŋan nəŋ* — موزا تەمىدىكى ھەرقانداق نەرسە.

---

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى چېكىتسىز، قالغان ھەرپلىرى ھەرىكىسىز بېرىلگەن. بىز بۇ سۆزنى مەنىسىگە قاراپ يازما نۇسخا 551 - بەت 7- قۇردىكى «ينكان» سۆزى بىلەن بىر ھېسابلىدۇق ۋە ترانسكرىپسىيىدە «*yaŋan*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى مىساللار

513 III **يُنكاغْ** yoŋaq يوناق، چېقىمچىلىق. اَنِي يُنكاغْ يُنكادِي // *anï yoŋaq yoŋadï* — ئۇنى خانغا چاقتى، چېقىشتۇردى.

يَنكاقْ yaŋaḳ ياڭاق. ئېغىزنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى چىشلار جايلاشقان سۆڭەك. ھەرقانداق نەرسىنىڭ يېنىغىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. ئىشىكنىڭ يان ياغىچىنى «قَبُغْ يَنكاقِي *ḳapuq yaŋaḳï*» دېيىشمۇ مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان.

يَنكانْ yaŋan پىل. بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ.

فَعْلى fə'li شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَنكْرِي təŋri تەڭرى، ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەڭرى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

608 تُيِنْ تَبُغْساقْ تَنكْرِي سَفِنجْ سِزْ // *toyïn tapuqsaḳ təŋri səvinqsiz*

تويىن تەڭرىگە تېۋىنغاق، لېكىن تەڭرى ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن مەمنۇن ئەمەس.

كاپىرلارنىڭ دىنىي باشلىقلىرى ئۇلۇغ تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدۇ، لېكىن ئۇلۇغ تەڭرى ئۇلارنىڭ ئىشىدىن رازى ئەمەس. بۇ ماقال ئۆز ئىشىنى بەزىلەرگە ياقىدۇ، دەپ گۇمان قىلغان، ئەمما ئۆز ئىشى كىشىلەرگە ياقمىغان ئادەملەر ئۈچۈنلا ئېيتىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن://

514 III

تُنْ كُنْ تَبُنْ تَنكْرِيكا بُيْنَمَغِلْ *tün kün tapun təŋrigə boynamaqïl*

قُرْقُبْ اَنكَرْ اَيْمَنُو اُيْنَمَغِلْ *ḳorḳup aŋar əymənü oynamaqïl*

[تەڭرىگە تۈن - كۈن تېۋىن، بويۇنتاۋلىق قىلما،

ئۇنىڭدىن قورقۇپ ئەيمەن، ئوينىمىغىن.]

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

كېچە ـ كۈندۈز ئۇلۇغ تەڭرىگە ئىبادەت قىل، يولدىن چىقىپ ئاداشما؛ تەڭرىدىن ھايا قىل، ئۇيالغىن، قورق، ئوينىما.

خۇدا ئۇرغۇر كاپىرلار ئاسماننى «تَنكْرِي *təŋri*» دەيدۇ. ئۇلار كۆزلىرىگە چوڭ كۆرۈنگەن ھەرقانداق نەرسىنى — ئېگىز تاغ، يوغان دەرەخلەرنىمۇ «تَنكْرِي *təŋri*» دەيدۇ. شۇڭا، بۇنداق نەرسىلەرگە سەجدە قىلىدۇ. ئۇلار يەنە بىلىملىك ئادەمنى «تَنكْرِكَانْ *təŋrikən*» دەيدۇ. مۇنداق ئازغۇنلۇقتىن خۇدا ساقلىسۇن.

III 515

تُنكْرا toŋra توڭرا. بەدەندىكى كىر.//

اُنكْدا oŋda ئوڭدا. اَرْ اُنكْدا يَتّي *ər oŋda yattï* — ئادەم ئوڭدا ياتتى.

تُنكْدا toŋda دوڭدا، دۈم. اَرْ تُنكْدا تُشْتِي *ər toŋda tüxti* — ئادەم دۈم چۈشتى.

تُنكْشُو tuŋxu شامدان.

جَنكْشُو qəŋxü قىسقا پاختىلىق چاپان.

جَنكْشِي qəŋxi چەڭشى. خوتەن بېكەسىنىڭ ئىسمى. خوتەن شۇنىڭ سەۋەبى بىلەن ئېلىنغان. كىشىلەر «جَنكْشِي *qəŋxi*» سۆزىنى «جَمْشِيدْ *jəmxid*» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگىنى دېيىشىدۇ.

مَنكْكُو məŋgü مەڭگۈ، ئەبەدىي. ئەبەدىيلىك. بۇ سۆز ھەم ئىسىم، ھەم مەستەردۇر. مَنكْكُو اَزُونْ *məŋgü azun* — مەڭگۈلۈك دۇنيا، ئەبەدىي دۇنيا. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تُغُبْ تَقِي قَلْمَدِي مَنكْكُو اَرَنْ *tuɣup takï kalmadï məŋgü ərən*
اَزُونْ كُنِي يُلْدُزِي تُتْجِي تُغارْ *azun küni yulduzï tutqï tuɣar*

[ئادەم تۇغۇلۇپ مەڭگۈلۈككە قالمىدى،
دۇنيانىڭ كۈنى، يۇلتۇزى دائىم تۇغۇلۇپ تۇرىدۇ.] //

III 516

زامان تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: كىمكى تۇغۇلسا، ئۇ مەڭگۈ ياشىمايدۇ؛ دۇنيانىڭ قۇياشى، يۇلتۇزى دائىم تۇغۇلىدۇ، ھەرگىز ئۇپرىمايدۇ.

جَنكْلِي qəŋli: جَنكْلِي مَنكْلِي *qəŋli məŋli* — لىڭگىرتاقتاق. بىر خىل بالىلار ئويۇنىنىڭ نامى. ئەرەبلەر بۇنى «اَلدَّوْداةُ» دەيدۇ.

قَنكْلِي kaŋlï كۆتەك ھارۋا، ئۈستىگە ئېغىر يۈك بېسىلىدىغان ھارۋا.

قَنكْلِي kaŋlï قاڭلى. قىپچاقلاردىن ئۇلۇغ بىر ئادەمنىڭ ئېتى.

سَلنكُو salŋu سالغا. ئىچىگە تاش سېلىپ ئاتىدىغان سالغا.

609

شُنكْلا xüŋlə شۈڭلە. ئارغۇ ئېلىدە ئۆسىدىغان بىرخىل ئوت.//يىلتىزى يېيىلىدۇ.

قَلنكُو kalŋu لەيلەش، سۇ يۈزىدە لەيلەش. سُڤْدا قَلنكُولادِي *suvda kalŋuladï* — سۇدا لەيلىدى، يەنى سۇ دەسسىدى.

517 III

كُزنكُو kəzŋü كۆزگۈ، ئەينەك.//

بۇ بابتىكى مىساللار

يَنكْقُو yaŋku يانغۇ، ئەكس سادا. قايتقان ئاۋاز. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَزْماسْ اَتِمْ يَغْمُرْ يَنِكلْماسْ بِلْكا يَنكْقُو
yazmas atïm yaɣmur yaŋïlmas bilgə yaŋku

ئازماس مەرگەن يامغۇر، يېڭىلمەس ئالىم ئەكس سادا.

ئۇستا مەرگەن يامغۇردۇر، چۈنكى يامغۇرنىڭ نىشانغا ئالغان يېرى يەر يۈزىدۇر، يەر يۈزى ئىنتايىن كەڭدۇر، شۇنداق كەڭ جايغا ئېتىلغان نەرسە خاتا كەتمەي تېگىدۇ؛ ھەرنەرسە ئۈستىدە توغرا گەپ قىلىدىغان ئالىم ئەكس سادادۇر، چۈنكى نېمە دېسەڭ شۇنى دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. بۇ ماقال بىر خاتا ئىش قىلىپ قويۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆزرە سورىغان كىشىگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ.

يَلنكُو yalŋu يىلەڭگۈ ~ ئىلەڭگۈچ. قىزلار ئوينايدىغان بىر خىل ئويۇننىڭ نامى. ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى بىر ياغاچقا ياكى لىمغا باغلىنىدۇ، ئوتتۇرىسىغا بىر قىز ئولتۇرىدۇ، پۇتلىرى بىلەن يەرنى تېپىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بەزەن ئۆرلەپ، بەزەن پەسلەيدۇ.

يِنجكا yinqkə ئىنچىكە، نازۇك. يِنجكا تُرْقُو *yinqkə torku* — ئىنچىكە تورقا.

518 III

يِنجكا قِيزْ// *yinqkə kiz* — نازۇك قىز. يِنجكا كِشِي *yinqkə kixi* — تەڭرىگە ئىبادەتلا قىلغۇچى كىشى، زاھىت.

يَنكْكا yəŋgə يەڭگە. ئاكىنىڭ خوتۇنى.

فَعالُو fəalu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

تَيانگُو tayanu تايانغۇ، تايانچ. بۇ سۆز تۈركىلەردە «حاجىپ ḥajip» سۆزى كۆپ قوللىنىلغاندىن كېيىن ئىستېمالدىن قالغان. بۇ سۆز «تَيَنْدِي tayandi — تاياندى، يۆلەندى» پېئىلىدىن ياسالغان. خاقان بۇ ئادەمگە ئىشىنىدۇ، تايىنىدۇ. خەلقىمۇ ئۆز تىلەكلىرىنى ۋە ئىشلىرىنى خاقانغا تايانغۇ ئارقىلىق يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىن تېگىشلىك جاۋاب ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا تايىنىدۇ.

بۇ بابتىكى مىسال

يَنكِيلا yaŋīla يېڭىدىن، يېڭىباشتىن. اُلْ اِيشِغْ يَنكِيلا قِلْدِي ol ixiq yaŋila kildi — ئۇ ئىشنى يېڭىباشتىن قىلدى، ئىككىنچى قېتىم باشلىدى.

ئۈچ ھەرپلىكلەر بابلىرى تۈگىدى.//

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تۆت ھەرپلىكلەر بابلىرى

فَعْلَلْ، فَعْلَلْ fə'ləl، fən' əl شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تَنگُجْ təngüq//تۆمۇر ئوچاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يېرىم گەز ئېگىزلىكتىكى ھەرقانداق نەرسە.

سَنلج[1] sənkəq سەركەچ ئالما، پىندىق ياڭىقى چوڭلۇقىدىكى بىر خىل تاتلىق ئالما.

سُنكقُر suŋk,ur شۇڭقار. يىرتقۇچ قۇشلاردىن بىرىنىڭ نامى. ئۇ «طُغْرِيلْ toqril — توغرۇل» قۇشىدىن كىچىك بولىدۇ.

قُجنكار k,oqŋar قوچقار. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اِكي//قُجنكار بَشي بِير اَشَجْتا بِشْماسْ
iki k,oqŋar baxi bir əxəqtə[2] pixmas
ئىككى قوچقارنىڭ بېشى بىر قازاندا پىشماس.

بۇ ماقال بىر شەھەردىكى ئىككى بەگ، ئىككى باشلىقنىڭ بىر - بىرى بىلەن چىقىشالمايدىغانلىقى، بىرىنىڭ بۇ يەردىن چىقىپ كېتىشى لازىملىقى ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. قُجنكارْ باشي qoqŋar baxi — قوچقاربېشى. بىر شەھەرچىنىڭ نامى.

قنكدش k,aŋdax قانداش. قنكدش قدش kadax k,aŋdax — ئاتىسى بىر، ئانىسى باشقا - باشقا قېرىنداشلار. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

قنكدَشْ قُما اُرُورْ اِكْدِشْ اُرُو تَرْتارْ k,aŋdax k,uma urur əgdix ərü tartar

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «سَنلج» شەكلىدە يېزىلغان. بىز مۇشۇ بابتىكى ۋەزىنگە ۋە بۇ سۆزنىڭ يازما نۇسخا 229 - بەتتىكى شەكلىگە ئاساسەن «sənkəq» دەپ ئالدۇق.

[2] بۇ سۆز «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدا «اَشِجْ axiq — قازان» شەكلىدە كەلگەن بولسىمۇ، بۇ يەردە «اَشَجْ axəq» شەكلىدە كەلگەن، بىز ئەينەن يازدۇق.

ئاتىسى بىر، ئانىسى باشقا ـ باشقا بولغانلار ئارىلىرىدىكى ئاداۋەت تۈپەيلىدىن، بىر ـ بىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ؛ ئانىسى بىر، ئاتىسى باشقا ـ باشقا بولغانلار ئارىلىرىدىكى مېھىر ـ مۇھەببەت تۈپەيلىدىن بىر ـ بىرىگە ياردەم بېرىدۇ.

III 521 **مُنكْلُغْ** muŋluɣ مۇڭلۇق، قىينالغان، سىقىلغان. مُنكْلُغْ اَرْ // muŋluɣ ər — قىينالغان ئادەم.

تَنكْسُقْ taŋsuk̦ تاڭسۇق. تَنكْسُقْ نانكْ taŋsük̦ nəŋ — تاڭسۇق نەرسە. ئادەم بەزى ـ بەزىدە ئېرىشىپ قالىدىغان ئېسىل تاماقلارنى «تَنكْسُقْ اَشْ taŋsuk̦ ax — تاڭسۇق ئاش» دېيىش ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

تِرْنكَقْ tïrŋak̦ تىرناق.

قِرنكاق k̦ïrŋak̦ قىڭراق. گۆش ۋە خېمىر كېسىدىغان قىڭراق.

قَزُنكُقْ[1] k̦azŋuk̦ قوزۇق. قۇتۇپ يۇلتۇزىنى «تَمُرْ قَزُنكُقْ təmür k̦azŋuk̦ — تۆمۈر قوزۇق» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان. چۈنكى، ئاسمان شۇنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىدۇ.

جِنكْرَقْ qïŋrak̦ چىرقىراق. جِنكْرَقْ اُونْ qïŋrak̦ ün — چىرقىراق ئۈن، قاتتىق ۋە زىل ئاۋاز.

قنكرق k̦aŋruk̦ قاڭرۇق، دىماغ.

III 522 **قَنكْسِقْ** k̦aŋsïk̦ قاڭسىق، ئۆگەي. قَنكْسِقْ اَتا k̦aŋsïk̦ ata — // ئۆگەي ئاتا. قَنكْسِقْ اُغُلْ k̦aŋsïk̦ oɣul — ئۆگەي ئوغۇل.

قَلِنكُقْ[2] k̦alŋuk̦ باش كېپىكى، باشتىكى كېپەك. جۇۋا ۋە تېرىلەرگە بىر شىلىمشىق نەرسە تېگىپ قورۇلۇشىدىن پەيدا بولغان پۈرۈملەر.

تُنكْلُكْ tüŋlük تۈڭلۈك.

جنكْلَك qiŋlək چىڭگىلەك.

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «قَزُنكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىننىڭ تەلىپى بويىچە ترانسكرىپسىيىدە «k̦azŋuk̦» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «قَلِنكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بابتىكى ۋەزىنگە توغرا كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىز ترانسكرىپسىيىدە «ل ـ l» ھەرپىنى ساكىنلىق ئالدۇق.

كُنكْلَكْ kəŋlək كۆڭلەك ~ كۆينەك.

دنكال dəngəl داڭگال، چار ـ چاپماق (بۇغداينىڭ چار ـ چاپمىقى).

بۇ بابتىكى مىساللار

يَنْكَجْ yəngəq قىسقۇچپاقا. ئوغۇزچە.

523 III 611 **يَلنكُوسْ** yalŋus يالغۇز. يَلنكُوسْ اَرْ yalŋus ər — يالغۇز // ئادەم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. // ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلْنكُوسْ قازْ اُتْماسْ yalŋus k̦az ətməs

يالغۇز غازنىڭ ئاۋازى چىقماس.

بۇ ماقال ئىشلاردا باشقىلاردىن ياردم سوراشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ.

يَنكْرَقْ yaŋrak̦ تاغلاردىكى تار ھاڭ، ئاستىدا ئېقىن ئاقىدىغان يول. ئادەم بۇنداق يەردىن سەكرەش ۋە شۇنىڭدەك ئۇسۇللار بىلەن ئۆتىدۇ.

يَنكْشَقْ yaŋxak̦ ۋات ـ ۋات. يَنكْشَقْ اَرْ yaŋxak̦ ər — ۋات ـ ۋات ئادەم.

يَلِنكُقْ[1] yalŋuk̦ يالڭۇق. ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسمى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلِنكُقْ اُغْلِي يُوقاذُورْ اَذْكُو اَتِي قَلِيرْ

yalŋuk̦ oɣlï yok̦ażur əżgü atï k̦alïr

ئادەم بالىسى يوقىلار، ياخشى ئېتى قالار.

ئادەم بالىسى ئۆلۈم بىلەن يوقىلىدۇ، ياخشىلىق قىلغان نامى قالىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى ياخشىلىق قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. //

524 III **يَلنكُقْ** yalŋuk̦ ئىنسانىيەت، پۈتۈن ئىنسانىيەت. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

---

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «يَلِنكُقْ» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ بابنىڭ ۋەزىن تەلىپىنى ۋە بۇ سۆزنىڭ «دىۋان»نىڭ باشقا جايلىرىدىكى شەكلىنى نەزەردە تۇتۇپ، ترانسكرىپسىيىدە «yalŋuk̦» دەپ ئالدۇق.

يَغي اَرُرْ يَلنكُقنك نانكى تَڤار *yaqï ərür yalŋukuŋ nəŋi tavar*

بِلِكْ اَري ياغِسِنْ نالِك سَڤارْ *bilik əri yaqïsïn nəlik səvər*

[ئىنساننىڭ مېلى ـ دۇنياسى دۈشمەندۇر،

ئەقىل ئىگىسى دۈشمىنىنى قانداقمۇ سۆيسۇن.]

ئادەمنىڭ مال ـ دۇنياسى ئۆزىگە دۈشمەندۇر، ئەقىللىق ئادەم ئۆز دۈشمىنىنى قانداقمۇ سۆيسۈن.

يَلنكُقْ yalŋuk̦ دېدەك. ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋار تىللىرىدا.

يَنْكلُقْ yaŋluk̦ يېڭىلىش، خاتالىق. ئىش، سۆز، ھەرىكەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىكى خاتالىق.

بۇ بابتىكى غۇننىلىكلەر

تَبْجَنــــكْ tapqaŋ ئۈچئاياغ. ئۈستەلگە ئوخشايدىغان بىر سايمان. باغۋەن بېدىشتىكى ئۈزۈمنى شۇنىڭغا چىقىپ// تۇرۇپ ئۈزىدۇ. كەنچەكچە. III 525

جَلْبَنكْ qalpaŋ چالپاڭ ~ چەلپەڭ. شاتراق لاي.

جِفشانك qivxəŋ ئاچچىق. جِفشانك جَغِرْ *qivxəŋ qaqïr* — ئاچچىق شىرنە.

جَفشانك qavxaŋ شوشاڭ. قوي قىرقىيدىغان شوشاڭ. چىگىلچە.

جڤشانك qəvxəŋ كۆزى ياشاڭغىرايدىغان، كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىز ئادەم.

كفسنك kəvsəŋ كەپسەن. خامان چەشلەنگەندىن كېيىن كەلگەن كىشىلەرگە بېرىلىدىغان ئاشلىق سوۋغىتى.

سُڤْلانكْ suvlaŋ سۇۋاي، شاخسىز، پۇتاقسىز. سُــڤْلانكْ يِغــاجْ *suvlaŋ yïqaq* — سۇۋاي دەرەخ، شاخسىز، پۇتاقسىز دەرەخ.

سُڤْلانكْ suvlaŋ تۈز، بۈدۈر ئەمەس. سُڤْلانكْ سَجْ *suvlaŋ saq* — تۈز چاچ.

قَلقنك k̦alk̦aŋ قالقان. بۇ سۆزنىڭ «قَلْقَنْ *k̦alk̦an*» شەكلىمۇ بار.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

526 III
612

تَيْلَنكْ taylaŋ كېلىشكەن، زېرەك، پاكىز. تَيْلَنكْ اَرْ *taylaŋ ər* — // زېرەك، زىلۋا، رەڭگى پاكىز، كىيىم ـ كېچىكى تازا ئادەم. بۇ سۆز كۆپىنچە// ياشلارغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ. تَيْلَنكْ يِكِتْ *taylaŋ yigit* — كېلىشكەن يىگىت.

بۇ بابتىكى «ج - q» لىق سۆزلەر

قَزْغَنج k̦azoqanq تاپاۋەت، قازانغان نەرسە.

قُرقنج k̦ork̦unq قورقۇنچ.

تَزْكِنج təzginq تاغ ئەگىمى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ئەگرى ـ توقاي يول «تَــزْكِنج يُــولْ *təzginq yol*» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى مىسال

يُرْكَنجْ yərgənq: بۇ سۆز «تَزْكِنج *təzginq*» بىلەن بىر مەنىدىكى سۆز بولۇپ، يول ۋە باشقىلاردىكى ئەگرى ـ توقايلىقنى بىلدۈرىدۇ.

يُرْكنج yərgənq يۆگىمەچ. دەرەخلەرگە يۆگىلىپ ئۆسۈپ، ئۇلارنى قۇرۇتۇۋېتىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك.// 527 III

فَعْلَلُو fə'ləlu شەكلىدىكى سۆزلەر بابى

قُنكْرَغُو k̦oŋraoqu قوڭغۇراق.

قُنكْرَغُو k̦oŋraoqu قۇلاقنىڭ تۈۋىدىكى تومپىيىپ تۇرغان سۆڭەك.

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

سَنكَرْگُو sənrəgü ماۋقا. سَنكَرْگُو اَتْ *sənrəgü at* — ماۋقا ئات، بۇرنىدىن ماۋقا ئېقىپ تۇرىدىغان ئات. بۇرنىدىن دائىم ماۋقا ئېقىپ تۇرىدىغان بالىنىمۇ «سَنكَرْگُو *sənrəgü* — ماۋقا» دەپ تىللايدۇ.

بۇ بابتكى مسال

يِنكْدَگُو yiŋdəgü بالىنى تىللىغاندا «يِنكْدَگُو *yiŋdəgü*» دەيدۇ، بۇ «ھەي ماۋقا» دېمەكتۇر.// III 528

بۇ بابتكى فَعْلالْ fəənlal شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن بەش ھەرپلىك سۆزلەر

سِنكَرْسُقْ siŋarsuk ئىككى كىشى ئاتقا مىنگەشكەندە، مىنگەشكۈچىنىڭ ئولتۇرغان يېرى.

مُنكزگاك müŋüzgək قاداق. ئىشلەش تۈپەيلىدىن قولدا پەيدا بولىدىغان قاداق.

ئاخىرى غۇننلىك سۆزلەر

قَرَنكْغُو k‚araŋoqu قاراڭغۇ.

قَزَنكْقُو k‚azaŋk‚u چىگىچ. يِبْ قَزَنكْقُو بُلْدِي *yip kazaŋku boldi* — يىپ چىگىچلەشتى، يەنى يىپ يەشكىلى بولمايدىغان دەرىجىدە چىگىچلىشىپ كەتتى.

بۇ بابتكى مسال

يَنكِلْغَانْ yaŋïloqan يېڭىلىشىدىغان، ئادىشىدىغان. يَنكِلْغَانْ اَرْ // *yaŋïloqan ər* — يېڭىلىشىدىغان ئادەم، يەنى ئۆتكەن ھەرقانداق ئىشنى ئۇنتۇپ قالىدىغان ۋە ئادىشىدىغان ئادەم. 529 III

بۇ بابتكى باشقا بىر تۈر

تَنكلگُج tənəlgüq سار. ئوغۇزچە.

تَنكلگُون tənəlgün سار. باشقا تۈركىلەرنىڭ تىلىدا.

تَنكْرِكَانْ tənrikən تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدىغان ئالىم، روھانىي، زاھىت. كاپىرلار (مۇسۇلمان بولمىغان تۈركىلەر) تىلىدا.

بۇ بابتكى ئالتە ھەرپلىكلەر

يَنكلدُرق yaŋalduruk يامغۇرلۇق بۆك، يامغۇردىن ۋە شۇرغاندىن ساقلىنىش ئۈچۈن يامغۇرلۇققا تىكىپ قويۇلغان كىگىز قالپاق.

بۇ بابتا ئىككى ساكىن بىر يەردە كەلمىدى، چۈنكى دىماغ تاۋۇشى تەلەپپۇز ئۈچۈن ئېغىردۇر.// ئىككى ساكىن بىر يەردە كەلگەندە، نۇتۇقتا ئۇنى تەلەپپۇز قىلىش قىيىن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن غۇننىلەر تىل ئۈچى ھەرپلىرى بىلەن بىللە كەلگەن. بۇنداقتا سۆزلەش// ئاسانلىشىدۇ، بۇ ئەھۋال كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «سُوزنكْرِي كيشِي *sözəŋri kixi* — سۆزەڭگۈر ئادەم» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزدە تىل ئۈچى ھەرپلىرىدىن «ر – *r*» بارىدۇر. بۇنىڭ بىلەن سۆزلەش راۋانلىشىدۇ. بۇنى بىلىۋال. 613 530 III

غۇننىلىك ئىسىملار بابلىرى تۈگىدى.// 531 III

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

غۇنچىلىك پېئىللار بۆلۈمى
ئىككى ھەرپلىكلەر بابى

تِنْدِي tẹnḍi پەرۋاز قىلدى. قُشْ تِنْدِي *kux tẹnḍi* — قۇش پەرۋاز قىلدى. شۇنىڭدەك ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىلغان ئوق كۆزدىن غايىب بولسىمۇ «اُقْ تِنْدِي *ok tẹnḍi*» دېيىلىدۇ (تِنكار – تِنكماك *tẹnḍar - tẹnḍmak*).[1]

تَنْدِي tanḍi تاڭدى. اُلْ اَنِكْ باشِنْ تَنْدِي *ol anin baxin tanḍi* — ئۇ ئۇنىڭ بېشىنى لاتا بىلەن تاڭدى. ھەرقانداق نەرسىنى ئارغامچا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن قاتتىق تاڭسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنكار – تَنكماق *tanḍar - tanḍmak*).

تُنْدِي toṇḍi توڭدى ~ توڭلىدى. سُوۋْ تُنْدِي *suv toṇḍi* — سۇ توڭلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اَرْ تُنْدِي *ar toṇḍi* — ئادەم توڭدى، يەنى ئادەم سوغۇقتىن ئۆلگۈدەك توڭلاپ كەتتى (تُنكار – تُنكماق *toṇar - toṇmak*).

سِنْدِي siṇḍi سىڭدى؛ جايلاشتى، ئورۇنلاشتى. اَشْ سِنْدِي *ax siṇḍi* — ئاش سىڭدى، ھەزىم بولدى. سُوۋْ يِرْكا سِنْدِي *suv yərgə siṇḍi* — سۇ يەرگە سىڭدى. سُوزْ كُنكُلكا سِنْدِي *səz kʊṇülgə siṇḍi* — سۆز كۆڭۈلگە ئورۇنلاشتى ۋە تەسىر قىلدى (سِنكار – سِنكماك *siṇər - siṇmək*).

[1] بۇ يېئىل يازما نۇسخىدا «سِنْدِي، نِكْدِي، نِكار، نِكماك» شەكىللىرىدە يېزىلغان. ئاپتورنىڭ بۇ سۆزلەرنىڭ ئالدىغا بىر «ت» بەلگىسىنى قويۇپ «ت - *t*» بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەر دېگەن ئىشارىتىگە ئاساسەن، بىز بۇ يېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان شەكىللىرى ۋە مەستەرنى تۆزىتىپ باش ھەرپىنى «ت» بىلەن ئالدۇق.

سِنْدِي siṇḍi يوشۇرۇندى، مۆكۈندى. اُرْدَكْ قَمِشْقا سِنْدِي *ordək kamixka siṇḍi* — ئۆردەك قومۇشلۇققا يوشۇرۇندى،// يەنى ئۆردەك ۋە باشقىلار قومۇشلۇققا ياكى چۆپلۈككە كىرىۋالدى ۋە يوشۇرۇندى. شۇنىڭدەك ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىگە كىرىۋالسا، مەسىلەن: بىر ئادەم بىرىنىڭ ئۆيىگە ئۇسۇپلا كىرىۋالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِنكار – سِنكماك *siṇər - siṇmək*).

مُنْدِي mʊṇḍi مۆڭدى ~ مۆڭكۈدى. اَتْ مُنْدِي *at mʊṇḍi* — ئات مۆڭكۈدى (مُنكار – مُنكماك *mʊṇər - mʊṇmək*).

بۇ بابتكى مسال

يَنْدِي yəṇḍi يەڭدى اَرْ اَنِ يَنْدِي *ar ani yəṇḍi* — //ئادەم ئۇنى بىر ئىشتا يەڭدى، غەلىبە قىلدى. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە (يَنكار – يَنكماك *yəṇər - yəṇmək*).

فَعْلدِي fəəldi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن ئۈچ ھەرپلىك سۆزلەر بابى

تنكردي tənʊrdi: اَرْ اُقْ تنكردي *ar ok tənʊrdi* — //ئادەم ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى، ئوق ئاسماندا غايىب بولدى. قۇش قولدىن ئۇچۇپ كېتىپ، كۆزدىن غايىب بولسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تنكرر – تنكرماك *tənʊrʊr - tənʊrmək*).

سِنكِرْدِي siṇirdi يۇتتى. اُلْ تَنْجُو سِنكِرْدِي *ol tanqu siṇirdi* — ئۇ لوقما يۇتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنكِرُرْ – سِنكُرْماكْ *siṇürür - siṇürmək*).

سِنكِرْدِي siṇirdi سىڭدۈردى. ياغْنِ تَرِيكا سِنكِرْدِي *yaoṇi tərigə siṇirdi* — ياغنى تېرىگە سىڭدۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنكِرُرْ – سِنكُرْماكْ *siṇürür - siṇürmək*).

قُنكُرْدِي kʊṇurdi قومۇردى. اَرْ يِغاجْ قُنكُرْدِي *ar yiqaq kʊṇurdi* — ئادەم ياغاچ قومۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. شامال بىر نەرسىنى قومۇرۇپ تاشلىسىمۇ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

شۇنداق دېيىلىدۇ (قُنكُرُرْ - قُنكُرْماقْ *koŋurur - koŋurmaḳ*).

كِينكُرْدِي kəŋürdi كېچەيتتى. اَرْ اَۋِنْ كِينكُرْدِي *ər əvin kəŋürdi* — ئادەم ئۆينى كېچەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِينكُرُرْ - كِينكُرْماكْ *kəŋürur - kəŋürmak*).

III 535

تَنكزْدِي tanïzdi ئېسىلدى، كۆپتى. اَرْ اُبْكاسِنْدا تَنكِزْدِي *ər öpkəsində tanïzdi* — ئادەم ئاچچىقىدا ئېسىلىپ كەتتى. اُبْكا تَنكِزْدِي *öpkə tanïzdi* — ئۆپكە كۆپتى. ئۇنىڭغا سىركە، قىچا قۇيۇپ تولدۇرۇپ پىشۇرۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆپكە كۆپىدۇ (تَنكِزَرْ - تَنكِزْماق *tanïzar - tanïzmaḳ*).

تَنكَشْدِي tənəxdi تەڭلەشتى. تَنكَشْدِي نانىڭْ *tənəxdi nəŋ* — نەرسە تەڭلەشتى، يەنى بىر نەرسە بىر نەرسىگە تەڭلەشتى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

مَنِڭْ بِلا كِينكَشْدِي — *mənïŋ bilə kəŋəxdi*
بِلْكِي مَنكا تَنكَشْدِي — *bilki maŋa tənəxdi*
اَرَنْ بِلا سُنكشدِي — *ərən bilə süŋüxdi*
اَلْبْ لاْر بَشِنْ اُلْ يُوارْ // *alplar baxïn ol yuwar* //

III 536

[مېنىڭ بىلەن كېچەشتى،
ئەقلى ماڭا تەڭلەشتى؛
ئەرلەر بىلەن نەيزىلەشتى،
باتۇرلار بېشىنى دوملىتار.]

جەڭ ھەققىدە كېچەشكەن بىر كىشى تەسۋىرلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ مەن بىلەن مەسلىھەتلەشتى، مېنىڭ ئەقلىم ئۇنىڭ ئەقلى بىلەن تەڭ كەلدى؛ ئۇرۇشتا پالۋانلار بىلەن نەيزىلەشتى، باتۇرلارنىڭ بېشىنى توپقا ئوخشاش دوملاتتى (تَنكاشُورْ - تَنكَشْماكْ *tənəxür - tənəxmək*).

تُنكُشْدِي tünüxdi بېشىنى ساڭگىلاتتى. اَرْ تُنكُشْدِي *ər tünüxdi* — ئادەم بېشىنى ساڭگىلاتتى (تُنكُشُورْ - تُنكُشْماكْ *tünüxür - tünüxmək*).

تُنكُشْدِي toquxdï: تُنكُرْ تُنكُشْدِي *toquz toquxdï* — توققۇز گۆلىيىپ، ئادەمگە ھۆجۇم قىلماقچى بولدى. بىرەر ئىشنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتىپ، بۇ ئىشنى

615

537 III

ياقتۇرماي، ئىش بۇيرۇغۇچىغا گۆلەيگەن كىشىگە// اَرْ تُنكُشْدِي *ər toŋuxdi* — ئادەم گۆلەيدى» دېيىلىدۇ (تُنكُشُورْ - تُنكُشْماكْ[1] *toŋuxur - toŋuxmaḳ*).//

سِنكِشْدِي siŋixdi سىڭىشتى. سُوقْلارْ قَمُغْ سِنكِشْدِي *suvlar ḳamuoq siŋixdi* — سۇلار پۈتۈنلەي سىڭىشتى. ھەرقانداق سۇيۇق نەرسە باشقا نەرسىگە سىڭىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سِنكِشُورْ - سِنكِشْماكْ *siŋixür - siŋixmək*).

سُنكُشْدِي süŋüxdi نەيزىلەشتى. اِكّي اَرْ بِرْلا سُنكُشْدِي *ikki ər birlə süŋüxdi* — ئىككى ئادەم (جەڭدە) بىر - بىرى بىلەن نەيزىلەشتى (سُنكُشُورْ - سُنكُشْماكْ *süŋüxür - süŋüxmək*).

كَينكَشْدِي kəŋəxdi كېچەشتى. اُلْ مَنكا كَينكَشْدِي *ol maŋa kəŋəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن كېچەشتى (كَينكاشُورْ - كَينكاشْماكْ *kəŋəxür - kəŋəxmək*).

اُنكُقْتِي oŋuḳtï ئۆڭدى. اَنِكْ يُوزِي اُنكُقْتِي *anïŋ yüzi oŋuḳtï* — ئۇنىڭ يۈزى ئۆڭدى، يەنى كېسەل ۋە باشقا سەۋەبلەردىن ئۇنىڭ يۈزى تاتاردى. بَرْجِنْ اُنكُقْتِي *barḳïn oŋuḳtï* — يىپەك رەخت ئۆڭدى، يەنى يىپەك رەختنىڭ پېتى، گۈزەللىكى، رەڭگى كەتتى (اُنكُقارْ - اُنكُقْماقْ *oŋuḳar - oŋuḳmaḳ*). ھەرقانداق نەرسە مۇشۇنداق بولۇپ قالسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.//

538 III

مُنكُقْتِي muŋuḳtï مۇڭلاندى. اَرْ مُنكُقْتِي *ər muŋuḳtï* — ئادەم مۇڭلاندى، قايغۇغا چۆمدى (مُنكُقارْ - مُنكُقْماقْ *muŋuḳar - muŋuḳmaḳ*).

اُنكُلْدِي oŋuldï ئۆڭلاندى، ساقايدى. سُكَلْ اُنكُلْدِي *sökəl oŋuldï* — كېسەل ئۆڭلاندى، ساقايدى. اِيشْ اُنكُلْدِي *ix oŋuldï* — ئىش ئۆڭلاندى، يەنى چىگىچ ئىش ئۆڭلاندى (اُنكُلُورْ - اُنكُلْماقْ *oŋulur - oŋulmaḳ*).

اُنكُلْدِي üŋüldi ئويۇلدى. يِغاجْ اُنكُلْدِي *yïoqaq üŋüldi* — ياغاچ ئويۇلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُنكُلُورْ - اُنكُلْماكْ *üŋülür - üŋülmək*).

تَنكِلْدِي taŋïldï تېڭىلدى. تَنكِلْدِي باشْ *taŋïldï bax* — باش تېڭىلدى. ھەرقانداق نەرسە يىپ بىلەن تېڭىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنكِلُورْ - تَنكِلْماقْ *taŋïlur - taŋïlmaḳ*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۇال «ك - *k*» بىلەن يېزىلىپ كېيىن «ق - *ḳ*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

تُنكُلْدِي tünüldi تۈگۈلدى، ئۈمىدىنى ئۈزدى. اَرْ اِيشْتِنْ تُنكُلْدِي *ər ixtin tünüldi* — ئادەم ئىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزدى.

تَنكِنْدِي taŋindi تېڭىۋالدى. اَرْ بَشِنْ تَنكِنْدِي *ər baxin taŋindi* — ئادەم بېشىنى تېڭىۋالدى (تَنكِنُورْ – تَنكِنْماقْ *taŋinur - taŋinmaq*).

بۇ بابتكى مۇزائىفلەر

تُنكُتِّي tünütti ساڭگىلاتتى. اَرْ بَشِنْ تُنكُتِّي *ər baxin tünütti* — ئادەم بېشىنى ساڭگىلاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُنكُتُورْ – تُنكُتْماكْ *tünütur - tünütmak*).

تَنكِتِّي təŋitti ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى. اَرْ اُقِنْ تَنكِتِّي *ər okin təŋitti* — ئادەم ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتتى (تَنكِتُورْ – تَنكِتْماكْ *təŋitur - təŋitmak*).

كِينكِتِّي kəŋitti كېڭەيتتى. اَرْ اَفِنْ كِينكِتِّي *ər əvin kəŋitti* — ئادەم ئۆيىنى كېڭەيتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِينكِتُورْ – كِينكِتْماكْ *kəŋitur - kəŋitmak*).

تۆت ھەرپلىكلەر

كِينكادِي kəŋədi كېڭەشتى، مەسلىھەتلەشتى. اُلْ مَنكا // كِينكادِي *ol maŋa kəŋədi* — ئۇ (ئۆزىنىڭ ئىشىنى) مەن بىلەن كېڭەشتى (كِينكارْ – كِينكامَاكْ *kəŋar - kəŋəmək*).

كِينكُودِي kəŋüdi كېڭەيدى. يِرْ كِينكُودِي *yər kəŋüdi* — يەر كېڭەيدى.// باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كِينكُورْ – كِينكُومَاكْ *kəŋür - kəŋümək*).

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتكى باش ۋە ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆز

يُنكادِي yoŋadi يوندى، چاقتى. اُلْ اَنِ بَكْكا يُنكادِي *ol ani bəgkə yoŋadi* — ئۇ ئۇنى بەگكە چاقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُنكارْ – يُنكاماقْ *yoŋar - yoŋamaq*).

فَعْلَدِي fə'ələdi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلەنگەن تۆت ھەرپلىك سۆزلەر بابى

تُنكتردِي[1] təŋtürdi ئۇچۇردى. اُلْ قُشْ تُنكتردِي *ol kux təŋtürdi*// — ئۇ قۇش ئۇچۇردى، يەنى قۇشنى قولىدىن ئۇچۇرۇۋەتتى. ئوقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئاتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَنكُتُرُرْ – تَنكُتُرْماكْ *təŋtürür - təŋtürmək*).

تُنكْدَرْدِي tənqərdi تۆكتەردى ~ ئۆكتەردى. اُلْ اَياقْ تُنكْدَرْدِي *ol ayaq təŋdərdi* — ئۇ ئاياق (قاچا) ئۆكتەردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (تُنكْدَرُرْ – تُنكْدَرْماكْ *təŋdərür - təŋdərmək*).

سِنكْدُرْدِي siŋdürdi سىڭدۈردى؛ يوشۇردى. سُجكْ اَشِغْ سِنكْدُرْدِي *süqik axiq siŋdürdi* — شاراب ئاشنى سىڭدۈردى (سِنكْدُرُرْ – سِنكْدُرْماكْ *siŋdürür - siŋdürmək*). اُلْ اَنِ اَفْكا سِنكْدُرْدِي *ol ani əvgə siŋdürdi* — ئۇ ئۇنى ئۆيگە كىرگۈزدى، يوشۇردى.

مُنكْقَرْدِي muŋqardi مۇڭلاندۇردى، قايغۇغا سالدى. اُلْ اَنِ مُنكْقَرْدِي *ol ani muŋqardi* — ئۇ ئۇنى مۇڭلاندۇردى (مُنكْقَرُرْ – مُنكْقَرْماقْ *muŋqarur - muŋqarmaq*).//

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ھېئىلىنىڭ ئۆتكەن زامانى «تُنكردِي» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ كەلگۈسى زامان شەكلى ۋە مەستىرى «تَنكُتُرُرْ – تَنكُتُرْماكْ» شەكلىدە بېرىلگەن. شۇڭا، «*təŋtürdi*» دەپ ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

تَنْكَـــرْدِي təngərdi تەڭلەشتۇردى. اُلْ بِـــيرْ نـــانكْنِي بِيرْكـــا تَنْكَـــرْدِي *ol bir nəŋni birgə təngərdi* — ئۇ بىر نەرسىنى بىر نەرسىگە تەڭلەشتۈردى (تَنْكَرُورْ – تَنْكَرْماكْ *təngərür - təngərmək*).

تَنْكْلَشْدِي təŋləxdi تەڭلەشتى. بِيرْ نانكْ بِيرْكا تَنْكْلَشْـــدِي *bir nəŋ birgə təŋləxdi* — بىر نەرسە بىر نەرسىگە تەڭلەشتى (تَنْكْلَشُورْ – تَنْكْلَشْماكْ *təŋləxür - təŋləxmək*).

تِنْكْلَشْدِي tïŋlaxdï تىڭلاشتى ~ تىڭشاشتى، ئاڭلاشتى. اُلْ مَنِكْ بِـــرْلا سُـــوزْ تِنْكْلَشْـــدِي *ol mənïŋ birlə səz tïŋlaxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن سۆز تىڭشاشتى، تىڭشىشىپ باقتى (تِنْكْلَشُورْ – تِنْكْلَشْماقْ *tïŋlaxur - tïŋlaxmaq*).

تَنْكْلَشْـــدِي taŋlaxdï تاڭ قېلىشتى، ھەيران قېلىشتى. كِشِـــيلارْ بُـــو اِيشِـــغْ تَنْكْلَشْدِي *kixilər bu ixiq taŋlaxdi* — كىشىلەر بۇ ئىشتىن تاڭ قېلىشتى (تَنْكْلَشُورْ – تَنْكْلَشْماقْ *taŋlaxur - taŋlaxmaq*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُردِي بُلِتْ اِنكْرَشُو *ordi bulït iŋraxu*
اقتِي اقن مُنكرشو *akti akin məŋraxü*
قَلْدِي بُدُنْ تَنكْلَشُو *kaldi bodun taŋlaxu*
كُكْرَرْ تَقِي مَنكْرَشُورْ *kökrər taki maŋraxur*

[بۇلۇت ئىگىزىشىپ ئۆرلىدى،
ئېقىن شارقىرىشىپ ئاقتى؛
خەلق ھەيران بولۇپ قالدى،
گۈركىرەر، تېخى چاقنىشار.]

يامغۇر تەرىپىلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: گۈلدۈرلەيدىغان بۇلۇتلار ئۆرلىدى، ئۇنىڭدىن شارقىراپ سەللەر ئاقتى؛ بۇنىڭدىن كىشىلەر تاڭ قېلىشتى، بۇلۇتلار گۈلدۈرلەۋاتىدۇ، چاقماق چېقىۋاتىدۇ.

مَنْكْدَشْدِي məŋdəxdi يېپ سېلىشتى. اِكّي اُراغْتْ مَنْكْدَشْدِي *ikki uraqut məŋdəxdi* — ئىككى خوتۇن يېپ سېلىشتى، يەنى يېپ بىلەن بىر - بىرىنىڭ يۈزىدىكى تۈكلەرنى ئېلىشتى (مَنْكْدَشُورْ – مَنْكْدَشْماكْ *məŋdəxür - məŋdəxmək*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر//

مُنكَشْدِي mingəxdi مىنگەشتى. اُلْ مَنِكْ بِرْلا مُنكَشْدِي *ol mənig birlə mingəxdi* — ئۇ مېنىڭ بىلەن مىنگەشتى، ئاتقا مىنگەشتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنكَشُورْ – مُنكَشْماكْ *mingəxür - mingəxmək*)[1].

كُنكْـــرَنْدِي künrəndi گۈڭرىدى، غوتۇلدىدى. اَرْ اِيـــشْ قـــا كُنكْـــرَنْدِي *ər ixqa künrəndi* — ئادەم ئىشقا ئۈنىماستىن غوتۇلدىدى (كُنكْـــرَنُورْ – كُنكْرَنْماكْ *künrənür - künrənmək*).

كِينكْرُنْـــدِي kəŋründi كەڭرىپ كەتتى، بېيىدى، بايىشاتلاندى. اُلْ كِينكْرُنْـــدِي *ol kəŋründi* — ئۇ (بىر مەزگىل)//بايىشاتلاندى (كِينكْرُنْـــورْ – كِينكْرُنْمـــاكْ *kəŋrünür - kəŋrünmək*).

تَنكْلَنْدِي təŋləndi تەڭلەندى، ئويلاندى. اَرْ اِيشِنْ تَنكْلَنْـــدِي *ər ixin təŋləndi* — ئادەم ئىشىنى ئويلاندى (تَنكْلَنُورْ – تَنكْلَنْماكْ *təŋlənür - təŋlənmək*).

بۇ بابتىكى مسىللار

يِنكْشُرْدِي yiŋxürdi تەڭشەدى، ئارىلاشتۇردى. اُلْ اِســكْ سُـــوقُغْ تُمْلُغْقـــا يِنكْشُـــرْدِي *ol isïg suvuoq tumluoqka yiŋxürdi* — ئۇ ئىسسىق سۇنى (ئىللىسۇن دەپ) سوغۇق (سۇ)قا ئارىلاشتۇردى (يِنكْشُرُورْ – يِنكْشُرْماكْ *yiŋxürür - yiŋxürmək*).

يَنكْقُـــرْدِي yaŋqurdï: اَرْ يَنكْقُـــرْدِي *ər yaŋqurdi* — ئادەم غايىبتىن بىر ئاۋاز ئاڭلىغاندەك ياكى بىر نەرسە سەزگەندەك ئۇياق - بۇياققا قارىدى (يَنكْقُـــرارْ – يَنكْقُرْماقْ *yaŋqurar - yaŋqurmaq*)//.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. «دىۋان»دا بۇ پېئىلنىڭ زەممە بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تۈرىمۇ ئۇچرايدۇ، بىز بۇ يەردە كەسرىنى ئاساس قىلدۇق.

فَعْلادِي fə'ladi شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

سُنكْدادِي soŋdadï سوقتۇرۇلدى، كەينىگە چۈشتى، ئىزمۇئىز قوغلىدى. اُلْ يَغِينِ سُنكْدادِي *ol yaoïnï soŋdadï* — ئۇ دۈشمەننى ئىزمۇ ئىز قوغلىدى. ھەرقانداق نەرسىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ كەينىگە چۈشسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (سُنكْدارْ – سُنكْداماقْ *soŋdar - soŋdamaq*).

مَنكْـــــدادِي məŋdədi يۆلىدى، يۆتكىدى. اُلْ اَنِـــــكْ سَـــــجِنْ مَنكْـــــدادِي *ol anïŋ saqïn məŋdədi* — ئۇ ئۇنىڭ چېچىنى يۆلىدى. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اذُم بَرِبْ سُنكْدادِي *użu[1] barïp soŋdadï* [كەينىدىن بېرىپ قوغلىدى،

تكر تُرب اَنكْدِدِي *təgrə turup aŋdïdï* چۆرىدەپ تۇرۇپ پايلىدى،

سَجن قرا مَنكْدَدِي *saqïn qïra məŋdədi* چېچىنى قىرىپ يۆلۈشتى،

اَرزُلَيو اَر اڤار // *arzulayu ər avar* ئادەملەر چىلبۆرىدەك ئولاشتى.] III 547

بىر بەگنى يەڭگەن ئادەم ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ئارقىسىدىن پايلاپ باردى، ئۇنى ھىيلە بىلەن قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئادەملەرنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئورىۋالدى، ئۇنىڭ چاچلىرىنى يۆلدى. شائىر بۇ يەردە ئادەملەرنىڭ يىغىلغانلىقىنى چىلبۆرىلەرنىڭ توپلانغانلىقىغا ئوخشىتىدۇ. چۈنكى، چىلبۆرىلەر يالغۇز ئادەمنى ئۈچرىتىپ قالسا، ئۇنى چۆرىدەپ ئېلىپ يەيدۇ (مَنكْدارْ – مَنكْداماكْ *məŋdar - məŋdəmək*).

جِنكْرَدِي qïŋradï جىرىڭلىدى. اُلْ قُنكْراغُو جِنكْرَدِي// *ol qoŋraqu qïŋradï* — قوڭغۇراق III 548

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «اذُم» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنى ئەرەبچىسىگە ئاساسەن، «ئارقا، كەينى» مەنىسىدىكى «اُذُ *użu*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جىرىڭلىدى[1]. يۇگەن جىرىڭلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جِنكْرارْ – جِنكْراماقْ *qïŋrar- qïŋramaq*). شۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەرقانداق ئاۋازغىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ.// 618

سُنكْرادِي soŋradï كەينىگە تارتتى، ئارقىغا سۆرىدى. اَرْ ايشْقا سُنكْرادِي *ər ixka soŋradï* — ئادەم ئىشنى كەينىگە تارتتى، يەنى ئىش قىلىشقا ئۇنىمايۋاتىدۇ، سۆز يانداپ ئۇنىمايۋاتىدۇ (سُنكْرارْ – سُنكْراماقْ *soŋrar - soŋramaq*).

قُنكْـــــرادِي kˌoŋradï غورۇڭلىدى، يوغىنىدى؛ قوڭۇلاشتى. اُغْـــــلانْ اُونِ قُنكْـــــرادِي *oqlan üni kˌoŋradï* — بالىنىڭ ئاۋنى غورۇڭلىدى. بۇ، بالا بالاغەتكە يەتكەندە يۇز بېرىدۇ. قُـــوىْ قُنكْـــرادِي *kˌoy kˌoŋradï* — قوي قوڭۇلاشتى، قوڭۇر رەڭگە كىردى (قُنكْرارْ – قُنكْراماقْ *kˌoŋrar - kˌoŋramaq*).// 549 III

مَنكْرادِي maŋradï ماڭىردى ~ ۋارقىردى. اَرْ مَنكْرادِي *ər maŋradï* — ئادەم ۋارقىردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مَنكْرارْ – مَنكْراماقْ *maŋrar - maŋramaq*).

مُنكْرادِي mənrədi موڭرىدى ~ مۇرىدى. اُوذْ مُنكْـــرادِي *uż mənrədi* — ئۇي مۇرىدى (مُنكْرارْ – مُنكْراماكْ *mənrər - mənrəmək*).

مَنكْزادِي mənzədi مەڭزىدى، ئوخشىدى. بِرْ نانكْ بِرْكا مَنكْزادِي *bir nəŋ birgə mənzədi* — بىر نەرسە بىر (نەرسە)گە ئوخشىدى (مَنكْزارْ – مَنكْزاماكْ *mənzər - mənzəmək*).

تَنكْلادِي tanladï تاڭ قالدى، ھەيران قالدى. اَرْ ايشِـــغْ تَـــنكْلادِي *ər ixïq tanladï* — ئادەم بىر ئىشتىن تاڭ قالدى (تَنكْلارْ – تَنكْلاماقْ *tanlar - tanlamaq*).

تَـــــنكْلادِي tənlədi تەڭلىدى، تەڭ قىلدى. بِـــــيرْ نانـــــكْ بِيرْكـــــا تَـــــنكْلادِي *bir nəŋ birgə tənlədi* — بىر نەرسىنى بىر (نەرسە)گە تەڭ قىلدى (تَـــنكْلارْ – تَنكْلاماكْ *tənlər - tənləmək*).// 550 III

تِنكْلادِي tïŋladï تىڭلىدى ~ تىڭشىدى، ئاڭلىدى. اَرْ سُوزْ تِنكْلادِي *ər səz tïŋladï* — ئادەم سۆز تىڭشىدى (تِنكْلارْ – تِنكْلاماقْ *tïŋlar - tïŋlamaq*).

[1] بۇ جۈملىنىڭ ئەرەبچىسى «صَوَّتَ الْحَلاجل» — قوڭغۇراق جىرىڭلىدى» دەپ بېرىلگىنىگە قارىغاندا، بۇ يەردە «اُلْ *ol*» سۆزى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان.

سَنَكْلادِي saŋladï ساڭقىدى، مايالىدى. چىچتى. قُشْ سَنَكْلادِي *kux saŋladï* — قۇش مايالىدى (سَنَكْلارْ – سَنَكْلاماقْ *saŋlar - saŋlamaq*).

بۇ بابتكى مىسالالار

يَنكْرادِي yaŋradï ياڭرىدى، ئاۋاز چىقاردى؛ ئېيتىپ سالدى. اُلْ بِيرْ سُوزْ يَنكْرادِي *ol bir səz yaŋradï* — ئۇ (يوشۇرۇشقا تېگىشلىك) بىر سۆزنى ئېيتىپ سالدى (يَنكْرارْ – يَنكْراماقْ *yaŋrar - yaŋramaq*).

يُنكْلادِي yuŋladï قىرقىدى، يۈك قىرقىدى. اُلْ قُويُنْ يُنكْلادِي *ol qoyun yuŋladï* — ئۇ قويىنى قىرقىدى (يُنكْلارْ – يُنكْلاماقْ *yuŋlar - yuŋlamaq*).

فَعيلادِي fəiladï شەكلىدە ھەر خىل ھەرىكىلىك سۆزلەر بابى

تِنكِيلادِي tïŋïladï تىرىكلىدى. نانكْ تِنكِيلادِي *nəŋ tïŋïladï* — نەرسە تىرىكلىدى، يەنى ھاۋانچىغا ئوخشاش ئېغىر نەرسە يەرگە چۈشۈپ، تىرىكلىغان ئاۋاز چىقاردى (تِنكِيلارْ – تِنكِيلاماكْ[1] *tïŋïlar - tïŋïlamaq*).

جَنكِيلادِي qaŋïladï چاڭلىدى، غىڭشىدى. اِتْ جَنكِيلادِي *it qaŋïladï* — ئىت غىڭشىدى، يەنى ئىت تاياق يېگەندە غىڭشىدى. بۇ ھاۋشىشتىن تۆۋەنرەك بىر ئاۋازدۇر. بىر ئادەم ياماق سۆز قىلىپ كوتۇلداۋەرسەمۇ «تَلِمْ جَنكِيلادِنكْ *təlim qaŋïladïŋ* — تولىمۇ چاڭلىدىڭ» دېيىلىدۇ (جَنكِيلارْ – جَنكِيلاماقْ *qaŋïlar - qaŋïlamaq*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ك – *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ق – *q*»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ پېئىلنىڭ مەستىرىنى ئۆزگەرتىلگىنى بويىچە «ق – *q*» بىلەن ئالدۇق.

سُنكُولادِي sünülədi نەيزىلىدى، نەيزە سانجىدى. اُلْ اَنِي سُنكُولادِي *ol anï sünüladï* — ئۇ ئۇنى نەيزىلىدى، ئۇنىڭغا نەيزە سانجىدى (سُنكُولارْ – سُنكُولاماكْ *sünülər - sünüləmək*).

سِنكِيلادِي sïŋïladï غىڭشىدى؛ زىڭلىدىدى؛ سوۋۇدى. اِتْ سِنكِيلادِي *it sïŋïladï* — ئىت غىڭشىدى، ئىت سوغۇقتا غىڭشىدى. سُوقْ سِنكِيلادِي *suv sïŋïladï* — سۇ سوۋۇقتا قاتقۇدەك دەرىجىدە سوۋۇدى. قُلاقِمْ سِنكِيلادِي *qulaqïm sïŋïladï* — قۇلقىم زىڭلىدىدى (سِنكِيلارْ – سِنكِيلاماقْ *sïŋïlar - sïŋïlamaq*).

تُنكالادِي toŋaladï باتۇرلۇق قىلدى. اَرْ تُنكالادِي *ər toŋaladï* — ئادەم باتۇرلۇق قىلدى، يەنى ئادەم باتۇرلار ۋە پالۋانلارنىڭ ئىشىنى قىلدى (تُنكالَرْ – تُنكالاماقْ *toŋalar - toŋalamaq*).

مَنكِيلادِي mənïladi مېڭە يېدى. اَرْ مَنكِيلادِي *ər məŋïladi* — ئادەم مېڭە يېدى. بۇنىڭ تېگى مۇنداق: بۇ سۆز ئەرەبلەرنىڭ «طُوبَى لَكَ» دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ. مېڭە ئۈچۈنلا قوي سويۇش مېڭىنىڭ قوينىڭ/ئەك قەدىرلىك يېرى بولغانلىقىدىندۇر. بىركىمنىڭ ھۆرمىتىگە قوي سويۇپ، مېڭىسىنى تەقدىم قىلىش ئەك چوڭ ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ. كېيىن بۇ سۆز ياخشى غىزا - تائاملارغا ئېرىشكەن ئادەملەرگىمۇ قوللىنىلىدىغان ئىسىم بولۇپ كەلگەن.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اَنِي يتبْ سُنكُولادِي	*anï yətip sünüladï*
بَشِنْ يَنْدُرُو يَنكِيلادِي	*baxïn yandru yaŋïladï*
اَرَنْ بايبُ مُنكِيلادِي	*ərən bayup məŋïladï*
اَنِكْ اَلْبِنْ قَرا بُغْدِي[1]	*anïŋ alpïnqïra booqdi*

[1] بۇ شېئىردا بىر قانچىلىگەن ئېنىقسىزلىق بار. بۇلار تۆۋەندىكىچە بىر تەرەپ قىلىندى. بىرىنچى، ئىككىنچى مىسرادىكى «يَنْدُرُو» شېئىرنىڭ ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «*yandru*» دەپ ئېلىندى؛ ئۈچىنچى مىسرادىكى «بايِ» سۆزى ئەرەبچىسىگە قاراپ بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھى بويىچە «*bayup* — باي بولۇپ» دەپ ئېلىندى؛ ئۈچىنچى، يەنە شۇ ئۈچىنچى مىسرادىكى «مُنكِيلادِي» سۆزى «*məŋïladï*» دەپ ئېلىندى. چۈنكى، بۇ شېئىر « مَنكِيلادِي *məŋïladï* — مېڭە يېدى» دېگەن سۆزگە مىسال قىلىپ ئېلىنغان؛ تۆتىنچى، تۆتىنچى مىسرادىكى «قَرا» سۆزى ئەرەبچىسىگە ئاساسەن، «قىرىش» مەنىسىدە «*qïra*» دەپ ئېلىندى.

[ئۇنىڭغا يېتىپ نەيزىلىدى،
ياۋىسىنى يەنە يېڭىلىدى؛
باتۇرلار بېيىپ مېڭە يېدى،
ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى قىرىپ بوغدى.]

قوشۇننى يەڭگەن بىر ئادەم تەرىپىلىنىپ شۇنداق دېيىلدۇ: ئۇ ئۇنىڭغا يېتىشۈپلىپ نەيزە سانجىدى، ئۇنىڭ ياۋىسىنى يېڭىلىدى؛ بۇلاپ ـ تالاپ كەلگەن ماللىرىدىن ئادەملىرىنى بەھرىمەن قىلدى، دۈشمەن باتۇرلىرىنى قىرىپ، بوغدى.

بۇ بابتىكى مسال

يَنكِيلادِي yaŋïladï يېڭىلدى. اُلْ تُونِنْ يَنكِيلادِي *ol tonïn yaŋïladï* — ئۇ تونىنى يېڭىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يَنكِيلارْ – يَنكِيلامَاقْ *yaŋïlar - yaŋïlamaq*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَشانكُرْدِي yaxanurdï ياشاڭغىرىدى. اَنِكْ كُوزِي يَشانكُرْدِي *anïŋ kəzi yaxanurdï* — ئۇنىڭ كۆزى (كۆن نۇرىدىن) ياشاڭغىرىدى (يَشانكُرْ – يَشانكُرْماقْ *yaxanur*[1] *- yaxanurmaq*).

[1] بۇ يېئىلنىڭ كەلگۈسى زامان شەكلى «يَشانكُرْ» شەكلىدە بېرىلگەن. بىز تىرانسكرىپسىيىدە توغرىلاپ «*yaxanurur*» دەپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتىكى بەش ھەرپلىكلەر

تُنكُرْلَنْدِي tünürləndi: اُلْ مَنكا تُنكُرْلَنْدِي *ol maŋa tünürləndi* — ئۇ ئۆزىنى ماڭا قۇدا ھېسابلىدى (تُنكُرْلَنُورْ – تُنكُرْلَنْماكْ *tünürlənür - tünürlənmək*).

سِنكِرْلَنْدِي siŋirləndi سىڭىرلەندى، سىڭىر كۆپەيدى. اَتْ سِنكِرْلَنْدِي *at siŋirləndi* — ئەت (گۆش)تە سىڭىر كۆپەيدى. يا سِنكِرْلَنْدِي *ya siŋirləndi* — ياغا سىڭىر//يۆگەلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنكِرْلَنُورْ – سِنكِرْلَنْماكْ *siŋirlənür - siŋirlənmək*).

مَنكِزْلَنْدِي mənizləndi مەڭزى گۈزەللەشتى، چىرايلىقلاشتى. كِشِي مَنكِزْلَنْدِي *kixi mənizləndi* — ئادەم چىرايلىقلاشتى، يەنى ئادەمنىڭ مەڭزى گۈزەللەشتى (مَنكِزْلَنُورْ – مَنكِزْلَنْماكْ *mənizlənür - mənizlənmək*).

مُنكُزْلَنْدِي müŋüzləndi مۈڭگۈز چىقاردى. قُزِي مُنكُزْلَنْدِي *kozi müŋüzləndi* — قوزا مۈڭگۈز چىقاردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (مُنكُزْلَنُورْ – مُنكُزْلَنْماكْ *müŋüzlənür - müŋüzlənmək*).

سُنكُوكْلَنْدِي soŋükləndi: اُغْلانْ سُنكُوكْلَنْدِي *oğlan soŋükləndi* — // بالىنىڭ سۆڭەكلىرى چوڭايدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُنكُكْلَنُورْ – سُنكُكْلَنْماكْ *soŋüklənür - soŋüklənmək*).

كُنكُلَّنْدِي kəŋülləndi كۆڭۈلشىدى. اَرْ ايشْقا كُنكُلَّنْدِي *ər ixka kəŋülləndi* — ئادەم ئىشقا كۆڭۈلشىدى، يەنى ئىشلەشكە بەل باغلىدى. بالا ئەقلگە كىرسە ۋە زېرەكلەشسىمۇ شۇنداق دېيىلدۇ (كُنكُلَّنُورْ – كُنكُلَّنْماكْ *kəŋüllənür - kəŋüllənmək*).//

سِنكِلَّنْدِي siŋilləndi سىڭىل قىلدى. اُلْ قِيزِغْ سِنكِلَّنْدِي *ol kiziq siŋilləndi* — ئۇ (بىر) قىزنى (دېدەكنى) سىڭىل قىلدى (سِنكِلَّنُورْ – سِنكِلَّنْماكْ *siŋillənür - siŋillənmək*).

بۇ بابتكى تۆت ھەرپلىكلەر

تُنگُـــرْلادِي tünürlədi : اُلْ مَنِي تُنگُـــرْلادِي *ol məni tünürlədi* — ئۇ مېنى ئۆزىنىڭ قۇدىسى ھېسابلىدى، قۇدىسى قاتارىدا كۆردى (تُنگُـــرْلارْ – تُنگُرْلامـــاكْ *tünürlər - tünürləmək*).

سِنگَرْلادِي siŋarladï يالغۇز كۆردى، بوزەك تاپتى. اُلْ اَنِي سِنگَرْلادِي *ol ani siŋarladï* — ئۇ ئۇنى يالغۇز، يار ـ يۆلەكسىز ۋە ئاجىز كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن ئۆچ ئالدى (سِنگَرْلارْ – سِنگَرْلاماقْ *siŋarlar - siŋarlamaq*).

سِـــنگِرْلادِي siŋirlədi سىڭىرلىدى. اُلْ ياسِـــنْ سِـــنگِرْلادِي *ol yasïn siŋirlədi* — ئۇ ياسىنى سىڭىرلىدى، يەنى ياغا سىڭىر يۆگىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِنگِرْلارْ – سِنگِرْلاماكْ *siŋirlər - siŋirləmək*).//

كَنگِرْسِـــيدِي kəŋirsidi قاڭسىدى. اَشَـــجْ كَنگِرْسِـــيدِي *əxəq kəŋirsidi* — قازاننىڭ تېگىدىكى نەرسە قاڭسىدى، يەنى كۆيگەن پۇراق چىقتى (كَنگِرْسِيرْ – كَنگِرْسِيماكْ *kəŋirsir - kəŋirsimək*).

بَلِنگْلادِي bəliŋlədi چۆچۈدى، ئۇركۈدى. اَرْ بَلِنگْلادِي *ər bəliŋlədi* — ئادەم بىرەر قورقۇنچ سەۋەبىدىن ئۇيقۇسىدىن چاچراپ تۇردى. ھەرقانداق بىر ھايۋان تۇيۇقسىز بىر نەرسىدىن ئۇركۈپ، سەكرەپ كەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَلِـــنگْلارْ – بَلِنگْلامـــاكْ *bəliŋlər - bəliŋləmək*).

تُلُنگْلادِي tuluŋladï: اُلْ قُلِنْ تُلُنگْلادِي *ol qulin tuluŋladï* — ئۇ قۇلىنىڭ قۇلاق تۈۋىگە مۇشتلىدى (تُلُنگْلارْ – تُلُنگْلاماقْ *tuluŋlar - tuluŋlamaq*).

بۇ بابتكى بەش ھەرپلىكلەر

سَرِنگُولادِي sərŋülədi سىيرىلدى، تېيىلدى. اَرْ سَـــرِنگُولادِي *ər sərŋüləd* — ئادەم تېيىلدى، يەنى ئادەم مۇز ئۈستىدە تېيىلىپ كەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَرِنگُولارْ – سَرِنگُولاماكْ[1] *sərŋülər - sərŋüləmək*).//

سَلِنگُولادِي salŋuladï ساڭگىلدى؛ سالغا ئاتتى. اُزُمْ سَـــلِنگُولادِي *üzüm salŋuladï* — ئۈزۈم ساڭگىلدى، يەنى ئۈزۈم ساپلىرى بېدىشتە ساڭگىلدى. ھەرقانداق بىر نەرسە يۇقىرىدىن پەسكە ساڭگىلاپ تۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَرْ اِتِغْ سَلِنگُولادِي *ər itïq salŋuladï* — ئادەم ئىتقا سالغا ئاتتى (سَـــلِنگُولارْ – سَـــلِنگُولاماقْ *salŋular - salŋulamaq*).

قَلِنگُولادِي qalŋuladï سۇ دەسسىدى. اَرْ سُقْدا قَلِنگُولادِي *ər suvda qalŋuladï* — ئادەم سۇدا سۇ دەسسىدى، بۇ ئادەمنىڭ پۇتلىرىنى ھەركەتلەندۇرۇپ، مۇرىلىرىنى مىدىرلاتتىپ، سۇ ئىچىدە ئۆزە تۇرۇشىدۇر//(قَلِنگُـــولارْ – قَلِنگُولامـــاقْ *qalŋular - qalŋulamaq*).

بۇ بابتكى مسالار

يَنگْقُـــولادِي yaŋquladï ئاۋاز قايتۇردى، ئەكس سادا چىقاردى. تـــاغْ يَنگْقُـــولادِي *taoq yaŋquladï* — تاغ ئەكس سادا//چىقاردى. بۇ، سەن چىقارغان ئاۋازنىڭ ئۆزۈڭگە ئەينەن قايتىپ ئاڭلىنىشىدۇر. اَرْ قُلاقِي يَنگْقُـــولادِي *ər qulaqï yaŋquladï* — ئادەم قۇلىقى بىرەر ئاۋازنى ئاڭلىغاندەك ياكى بىرەر نەرسىنى سەزگەندەك ئۇياق – بۇياققا قارىدى (يَنگْقُولارْ – يَنگْقُولاماقْ *yaŋqular - yaŋqulamaq*).

[1] يازما نۇسخىدا بۇ يېتىل ئاۋازال «ق – q» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – k»گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز «ك – k»نى ئىناۋەتلىك ھېسابلىدۇق.

يَلِنكُـــولادي yalŋuladï ئىلەڭگۈچ ئۇچتى، گۈلەڭگۈچ ئۇچتى. قِيـــز يَلِنكُـــولادي *kïz yalŋuladi* — قىز ئىلەڭگۈچ ئۇچتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. بۇ يۇقىرىدا بايان قىلىندى (يَلِنكُولارْ - يَلِنكُولاماقْ *yalŋular - yalŋulamaq*)[1].

يِنْجِكـــالادي yinqkələdi ئىنچىكە ھېسابلىدى. اُلْ نـــانكْي يِنْجِكـــالادي *ol nəŋni yinqkələdi* — ئۇ نەرسىنى ئىنچىكە ھېسابلىدى. نەرسىنى ئىنچىكە قىلىشقىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يِنْجِكـــالارْ - يِنْجِكالامـــاكْ *yinqkələr - yinqkələmək*).//

تۆت ھەرپلىكلەردىن مۇزائىفلەر

تَرِنكُكْلَنْـــدي təriŋükləndi تېرەنلىدى، ئۇلغايدى. سُـــوفْ تَرِنكُكْلَنْـــدي *suv təriŋükləndi* — سۇ تېرەنلىدى، ئۇلغايدى (تَرِنكُكْلَنُـــورْ - تَرِنكُكْلَنْمـــاكْ *təriŋüklənür - təriŋüklənmək*).

كُنكْلَكْلَنْدي kənləkləndi كۆڭلەكلىك بولدى. اَرْ كُنكْلَكْلَنْدي *ər kənləkləndi* — ئادەم كۆڭلەكلىك بولدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُـــنكْلَكْلَنُورْ - كُنكْلَكْلَنْماكْ *kənləklənür - kənləklənmək*).

خۇداغا شۈكۈر، غۇنچىلىكلەر بۆلۈمى تۈگىدى.//

[1] يازما نۇسخا 610 - بەتتىكى «يَلِنكُو» سۆزى بىلەن 621 -، 622 - بەتلەردىكى مۇشۇ ۋەزىندىكى سۆزلەردىن ياسالغان «يَلِنكُولادي»، «قَلِنكُولادي»، «سَـلِنكُولادي» پېئىللىرى ۋە «سَـرِنكُولادى» پېئىلى بۇ جايلاردىكى ۋەزىنگە ئۇيغۇن ئەمەس. يازما نۇسخا 609 - بەتتە «سَلِنكُو» سۆزى ئىككى بوغۇم قىلىپ يېزىلغان، 610- بەتتە «قَلِنكُـــو» سۆزى ۋە بۇنىڭدىن ياسالغان «قَلِنكُولادي» پېئىلىدىكى «ل - l» ھەرپى ئاۋۋال كەسرىلىك يېزىلىپ، كېيىن كەسرە سىزىۋېتىلگەن. بۇ ھال بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ھەرپى — «ل - l، ر - r»لار ئۆزىدىن كېيىنكى «نـــك - ŋ» بىلەن قوشۇلغاندا، تەلەپپۇزدا بىر ئۆتكۈنچى سوزۇق تاۋۇش «i» نىڭ پەيدا بولىدىغانلىقىنى ۋە بۇنى يېزىقتا ئىپادىلەشتە ئىككىلىنىش بولغانلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. بىز ۋەزىن تەلىپى بويىچە بۇ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى ھەرپىنى ترانسكرىپسىيىدە ھەممىلا جايدا ساكىنلىق ئالدۇق.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن

ئىككى ساكىن بىر يەردە
كەلگەن سۆزلەر بۆلۈمى
ئىسمىلار بابى

الدرك əldrük ئادراسمان ئۇرۇقى.

اُرتمان ərtmən ئۆگزە.

اُرتكُونْ ərtkün چەش.

اَرْسْـــــلانْ arslan ئارسلان، شىر. خانلارغا ئىسىم بولۇپمۇ كېلىدۇ. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

اَلِينْ اَرْسْلانْ تُتارْ كُوجِنْ سِجْغانْ تُتْماسْ //

alïn arslan tutar küqin sïqqan tutmas

ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن چاشقانمۇ تۇتۇلماس.

بۇ ماقال ئىشلاردا زوراۋانلىق يولىنى تۇتماستىن، ياخشى چارە - تەدبىر كۆرۈشى لازىم بولغان كىشىلەرگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ.

اُلْدُرُمْ öldrüm[1] ئۆلدۈم، ئۆلەرمەن، پالەچ.

[1] بۇ ئىككى ساكىن قاتار كەلگەن سۆزلەر بابى. شۇڭا، بىز بۇ سۆزدىكى «د» ھەرپىنى زەممىلىك ئوقۇماي ساكىنلىق ئوقۇپ، ترانسكرىپسىيىدە تۇزەتتۇق.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

تُرْكْمانْ türkmən تۈركمەن. بۇلار ئوغۇزلاردۇر. بۇلارنىڭ تۈركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار:

زۇلقەرنەين سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ، تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا، تۈركلەرنىڭ «شو – xu» ئىسىملىك بىر ياش خاقانى بار ئىدى. ئۇ چوڭ قوشۇن ئېگىسى ئىدى. بالاساغۇن يېنىدىكى «شو – xu» قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان. بۇ قەلئە ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە ئۈچ يۈز ئاتمىش قېتىم دۇمباق چېلىناتتى. ئادەملىرى ئۇنىڭغا: «زۇلقەرنەين يېقىن كېلىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ؟ نېمە بۇيرۇقلىرى بار ئىكىن؟» دەپتۇ. ئەسلىدە خاقان «شو – xu» خوجەند دەرياسى بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەينىنىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن، بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەنىكەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ كەتكەنلىكىنى خان ئەسكەرلىرىدىن ھېچكىممۇ بىلمەيدىكەن. خاقانىنىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم ئىكەن. خاقانىنىڭ كۆمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ، سەپەرگە چىققاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن، ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن، غاز، ئۆردەكلەر چۈشۈپ شۇڭغۇپ ئوينايدىكەن. خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۆمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ: «غاز، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار، ئۇلار سۇغا قانداق شۇڭغۇيدىكەن؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. خاقانىنىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملىرىنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇلاردا «خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس، چېكىنمەكچىمۇ ئەمەس» دېگەن گۇمان پەيدا بولۇپتۇ. زۇلقەرنەين دەريادىن ئۆتۈپتۇ. چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىلىپتۇ. خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چالدۇرۇپ، شەرققە قاراپ يول ئاپتۇ. خاقانىنىڭ تەييارلىقسىزلا يولغا چىققانلىقىدىن، خەلق ئارىسىدا ئەنسىزلىك، تەشۋىش پەيدا بولۇپتۇ. ئۇلاغ تاپالمىغانلار ئالدىراش ـ تېنەش ئۇدۇل

كەلگەن ئۇلاغلارغا مىنىشىپ خاقانىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ، ئالدىراشچىلىقتا ئۇ بۇنىڭ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلىغىنى ئېلىۋاپتۇ. تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۇپتۇز// بىر سايغا ئايلىنىپتۇ. ئۇ چاغلاردا تىراز، ئىسپىجاب، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغانىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان بولۇپ، ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتىكەن. خاقان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىلەپ كېتىپ قالغاندا، يىگىرمە ئىككى كىشى ئۇلار بىلەن بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىقتىن، بالا ـ چاقىلىرى بىلەن شۇ يەردە قېلىپ قاپتۇ. مەن ئۇلارنىڭ// نامىلىرىنى كىتابنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم، مىللىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنمۇ شۇ يەردە بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم. مەسىلەن: «قِنِقْ qinik — قىنىق»، «سَلْغُرْ saloqur — سالغۇر» ۋە باشقىلار. بۇ يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش ياكى مۇشۇ يەردە تۇرۇۋېرىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ، ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرىمۇ بىللە ئىكەن. ئۇلار يۇك ـ تاقىلىرىنى دۇمبىلىرىگە ئارتىپ، قوشۇننىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان، ھېرىپ ـ ئاچقان، ئېغىر يۈكنىڭ دەستىدىن تەرگە چۆمگەنىكەن. بۇ ئىككى ئائىلە قېلىپ قالغان ھېلىقى يىگىرمە ئىككى ئائىلىگە يولۇقۇپ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپتۇ. يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارغا: «ئەي ئادەملەر، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەين) بىر يولۇچى، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ، بىزنىڭ يەرلەردە قېلىپ قالمايدۇ، ئۆتۈپ كېتىدۇ. بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە ئۆزىمىز قالىمىز» دەپتۇ. ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۈركچە: «قَالْ اَجْ kal aq — مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ.// كېيىن ئۇلار «خَلَجْ halaq — خالاچ» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ. خالاچلارنىڭ ئەسلى شۇ. ئۇلار ئىككى قەبىلىدۇر.

زۇلقەرنەين كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۆزۈن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۈركلەرگە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا بۇلار «تُرْكْمانْ اَنْدْ[1] türk manənd — تۈرككە ئوخشايدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۇگۈنگە قەدەر نام بولۇپ قالغان.

[1] بۇ سۆزنىڭ «تُرْكْ مانَنْدْ» بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا بېسىم ئاتالاي مۇۋاپىق ئىزاھ بەرگەن. بىز بۇ ئىزاھنى توغرا تېپىپ، ترانسكرىپسىيىدە «türk manənd» دەپ ئالدۇق.

تۇركمەنلەر ئەسلىدە يىگىرمە تۆت قەبىلىدۇر. لېكىن، ئىككى قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان خالاچلار بەزى جەھەتتە ئۇلاردىن ئايرىم تۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئوغۇزلار قاتارىغا كىرمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى شۇدۇر.

خاقان «شو xu» چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. زۇلقەرنەيىن ئۇنىڭ كەينىگە چۈشۈپتۇ. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەرنەينگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىپتۇ، زۇلقەرنەينمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىپتۇ. توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەرنەين ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولۇپتۇ.// بۇ توقۇنۇش «اَلْتُونْ قانْ altun qan —— ئالتۇن قان» دېگەن يەردە بولغانكەن. بۇ تاغ ھازىرقى كۇنده «اَلْتُونْ خانْ altunhan —— ئالتۇنخان» دەپ ئاتىلىدۇ. زۇلقەرنەين ئەنە شۇ يەردە خاقان بىلەن سۇلھى تۈزۈپتۇ. ئاندىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى بىنا قىلىپتۇ ۋە بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قايتۇ. زۇلقەرنەين چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، خاقان «شو xu» قايتىپ كېلىپتۇ ۋە بالاساغۇنغا قەدەر ئىلگىرىلەپتۇ، ئاندىن// ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان «شو xu» شەھىرىنى سالدۇرۇپ، ئۇ يەرگە بىر تىلسىم قۇردۇرۇپتۇ. بۇگۈنكى كۇنده لەيلەكلەر ئۇ تىلسىملىق شەھەرنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ توختاپ قالىدۇ، ئۇنىڭدىن ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ. تىلسىم بۇگۈنگە قەدەر بۇزۇلماي كېلىۋاتىدۇ.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

سَنْدْرُشْ sandrux تالاش ـ تارتىش. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

سَبَنْدا سَنْدْرُشْ[1] بُلْسا اُرْتْكُونْ دا اِرْتَشْ بُلْماسْ

sapanda sandrux bolsa ərtkündə irtəx bolmas

ساپان ۋاقتىدا تالاش ـ تارتىش بولسا، خامان ۋاقتىدا جاڭجال بولماس.

بۇ ماقال ئىشنى باشتا پىششىق ئىشلەش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.//

[1] بۇ سۆزنىڭ تۆتىنچى ھەرپى «ر ـ r» بۇ يەردە زەممىلىك كەلگەن بولسىمۇ، ياسما نۇسخا 203- بەتتە ۋە 373- بەتتىكى پېئىل شەكلى كەسرىلىك ئېلىنغان. بۇ سۆزنىڭ قىسقارغان شەكلى «سَـنْدِشْ» (373- بەتتە) بولغىنىغا قارىغاندا تۆتىنچى ھەرپ «ر ـ r»نىڭ ھەم كەسرىلىك، ھەم زەممىلىك ئوقۇلۇشى مۇمكىن بولسا كېرەك.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

بُرسُمَقْ borsmuq[1] بورسۇق. سېمىزلىك شۇنىڭغا ئوخشىتىلىدۇ. ئوغۇزلار بۇ سۆزدىكى «م ـ m»نى چۈشۈرۈپ، «بُرْسُـقْ borsuq» دەيدۇ. لېكىن، ئۇلار باشقا تۈركىلەر «باشماق» مەنىسىدە ئىشلىتىدىغان «بَشَـقْ baxaq» سۆزىنى بىر «م ـ m» ئارتتۇرۇپ «بَشْمَقْ baxmaq» دەيدۇ.

قلدرق qïldruq قىلتىرىق. بۇغداينىڭ باشاقلىرىدا بولىدىغان قىلتىرىق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

قُرقُلُقْ qorqluq قورقاق، قورقۇنچاق. قُرقُلْقْ اَرْ qorqluq ər —— قورقۇنچاق ئادەم.

تُرتْكُـلْ tərtkül تۆت چاسا، تۆت بۇرجەك. تُرتْكُـلْ اَفْ tərtkül əv —— تۆت چاسا ئۆي. ھەرقانداق تۆت چاسا نەرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

بَرْسْغانْ barsqan بارسغان. ئافراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئېتى. بارسغان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىردۇر.

بەزىلەر ئۇيغۇر خانىنىڭ بارسغان ئىسىملىك بىر// ئات باقارى بار ئىدى، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئۇ ئاتلارنى شۇ يەردە باقاتتى، كېيىنچە بۇ ئىسىم بۇ يەرگە نام بولۇپ قالغان دېيىشىدۇ.

بُرْسْـــلانْ burslan بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى قاپلان. «اَرْسْـــلانْ بُرْسْـــلانْ *arslan burslan* —— ئارسلان ـ قاپلان» دېيىش شۇنىڭدىن ئېلىنغان.

بُرْسْـــلانْ burslan بۇرسلان. ئەرلەرنىڭ ئىسمى. «بُرْسْـــلانْ *burslan*» سۆزى يالغۇز قوللىنىلماي، «اَرْسْـــلانْ *arslan*» سۆزىگە قوشۇلۇپ، جۈپ سۆز قىلىپ قوللىنىلىدۇ. توغرىسىنى ئېيتقاندا بۇ «قاپلان» مەنىسىدىكى سۆزدۇر. ئەگەر دائىم ئارسلان سۆزى بىلەن بىللىلا قوللىنىلىدىغان بولسا، بۇ سۆز ئەرلەر ئىسمى بولالماس ئىدى. چۈنكى، ئەرەبچىدىمۇ شۇنداق. ئۇلاردا «هٰذا اَشْجَعٌ بَسَنٌ» دېيىلمەي «حَسَنٌ بَسَنٌ» دېيىلىدۇ.

[1] بۇ سۆز يازما نۇسخىدا «بُرسُـمَقْ» شەكلىدە يېزىلغان بولسىمۇ، بىز ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «س ـ s» نى ساكىنلىق قىلىپ «*borsmuq*» دەپ ئالدۇق.

قِرقْلم kˌirkˌlum قىرقلۇم، كەمچەن. قِرقْلم ساغُو *kirklum saoqu* — بىرخىل كەمچەن، لىق توشقىنى بىر بىرلىك ھېسابلىنىدۇ.

بۇ بابتىكى ئالتە ھەرپلىكلەر

اِكِرْجْكُون ikirqgün ئاربسالدى. اِكِرْجْكُونْ اِيشْ *ikirqgün ix* — قىلىش ـ قىلماسلىق ئاربسىدا ئىككى خىيالدا بولۇنغان ئىش. كُنكْلُمْ اِكِرْجْكُونْ بُلْدِي *kənglüm ikirqgün boldi* — كۆڭلۈم قىلىش ـ قىلماسلىق ئاربسىدا بولدى.

كُكُرْجْكُون kəkürqgün كەپتەر.

بۇ بابتىكى پېئىللار

اَلْقْتِي alkˌti ئالدۇرۇپ قويدى، يوقاتتى، يوقىتىپ قويدى. اُلْ تَوارِنْ اَلْقْتِي *ol tawarin alkˌti* — ئۇ مېلىنى يوقاتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اَلْقارْ – اَلْقْماقْ *alkˌar - alkˌmakˌ*).

شۇنى بىلگىنكى، ئىككى ساكىن قاتار كەلگەن سۆزلەر ئازدۇر. ئىككى ساكىن تىل ئۇچى ھەرپلىرى دېيىلمىغان «ن – *n*»، «ل – *l*»، «ر – *r*» لاردىلا بىر يەردە كېلىشى مۇمكىن. بۇ ئىسىم ۋە پېئىللاردا نەزەردە تۇتۇشقا تېگىشلىك بىر قائىدىدۇر. ئىككى ساكىن يۇقىرىدىكى ھەرپلەردىلا بىر يەردە كېلەلەيدۇ. بۇ ھەرپلەر سۆزنى يېنىكلەشتۈرىدۇ، ئىككى ھەرپنى بىر ھەرپتەك قىلىۋېتىدۇ. شۇڭا، شائىرلار ئۇچۇن بۇلارنى بىر ھەرپ ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ.//

اُرْكْتِي ürkti ئۇركىتى ~ ھۇركىتى، ئۇركۈدى. قُويْ اُرْكْتِي *koy ürkti* — قوي ئۇركىتى، يەنى قوي كېچىسى ياكى كۈندۈزى بۇرە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەردىن ئۇركۈدى. بُدُونْ اُرْكْتِي *bodun ürkti* — (دۇشمەن كەلگەنلىكتىن) خەلق ئۇركۈدى، خەلق ئاربسىدا

قورقۇنچ پەيدا بولدى (اُرْكارْ – اُرْكاماكْ *ürkar - ürkmak*).

اِرْكْتِي irkti يىغدى، توپلىدى. اَرْ تَوارْ اِرْكْتِي *ər tawar irkti* — ئادەم مال يىغدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِرْكارْ – اِرْكاماكْ *irkər - irkmak*)[1].

سُرْجْدِي sürqdi سۈرۈندى، پۇتلاشتى. اَتْ سُرْجْدِي *at sürqdi* — ئات سۈرۈندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْجارْ – سُرْجْماكْ *sürqər - sürqmak*).

سَنْجْدِي sanqdï سانچىدى ~ سانجىدى؛ يەڭدى. اُلْ اَنِي بِجاكِنْ سَنْجْدِي *ol anï piqəkin sanqdi* — ئۇ ئۇنى پىچىقى بىلەن سانجىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.// بَكْ يَغِيسِنْ سَنْجْدِي *bəg yaoqisïn sanqdi* — بەگ دۇشمىنىنى يەڭدى (سَنْجارْ – سَنْجْماقْ *sanqar - sanqmak*).

كُرْسْدِي kürsdi توشتى، تاشتى. يِكِتْ قانكا كُرْسْدِي *yigit kanqa kürsdi* — يىگىت قانغا تولدى، سەمرىدى، قۇرامىغا يەتتى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى ھەرقانداق بىر قاچىغا بىر نەرسە تولدۇرۇلۇپ بىرەر سائەت ئۆتۈشى بىلەن قاچىغا سىغماي تېشىپ كېتىش دېگەن مەنىدىدۇر. مەسىلەن: خېمىرتۇرۇچ ياخشى بولسا قاچىغا سېلىنىپ بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، كۆپجۇپ قاچىدىن تېشىپ كېتىدۇ (كُرْسارْ – كُرْساماكْ *kürsar - kürsəmək*). بۇ پېئىل «تەكەببۇر، ھاكاۋۇر ئادەم» دېگەن مەنىدىكى ئىسىمغا «سادِي *sadi* // *sədi* سادِي» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.//

سَرْقْدِي sarkˌdï سارقىدى؛ ئۇيۇشتى، كۈيۈشتى. سُوفْ سَرْقْدِي *suv sarkˌdi* — سۇ سارقىدى. ھەرقانداق بىر سۇيۇقلۇق بىر نەرسىدىن تامچىلىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اَذاقِمْ سَرْقْدِي *ażakˌim sarkˌdi* — پۇتۇم ئۇيۇشتى، يەنى ئات ـ ئۇلاغقا مىنىشتىن پۇتۇم كۈيۈشتى (سَرْقارْ – سَرْقْماقْ *sarkˌar - sarkˌmakˌ*).

قُرْقْدِي kˌorkˌdï قورقتى. قُلْ تَنْكرِيدَنْ قُرْقْدِي *kˌul tənridən kˌorkˌdi* // — بەندە تەڭرىدىن قورقتى. باشقا بىر نەرسىدىن قورقسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُرْقارْ – قُرْقْماق *kˌorkˌar - kˌorkˌmakˌ*). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ۋە بۇنىڭ ئالدىدىكى پېئىللىنىڭ مەستىرىنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بۇ ۋەزىندىكى باشقا پېئىللارغا قارىغاندا ساكىنلىق يېزىلىشى كېرەك ئىدى. بىز تىرانسكرىپسىيىدە تۈزىتىپ ساكىنلىق ئالدۇق.

III 570
625
III 571
626
572 III
573 III

قَرِي اُكُوزْ بَلْدُوقا قُرْقماسْ

kari øküz baldukа korkmas

قبرى ئۆكۈز پالتىدىن قورقماس.

بۇ ماقال بىر كىشىنى ئادەتلىنىپ قالغان نەرسىسى بىلەن قورقۇتماقچى بولغان كىشىگە قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. چۈنكى، ئۆكۈزنىڭ پالتىغا ئۆگىنىپ قالغىنىدەك، ئۇمۇ قورقۇتۇلغان نەرسىگە ئۆگىنىپ قالغاندۇر. شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قُرْقما اَنكَرْ اُتْرُو تُرِبْ تَكْرا يرا — *korkma anar utru turip tagrə yürə*

قَبْسا اَنِكْ اَلْبَغْتِنْ اَنْدَنْ يَرا — *kapsa aniŋ alpaqutin andan türə*

[ئۇنىڭدىن قورقما، قارشىسىدا تەڭ تۇر،

ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى قاپساپ، ئاندىن پۈكلىۋەت.]

دۇشمەندىن قورقما، ئۇنىڭغا ئۇدۇلمۇئۇدۇل تاقابىل تۇر؛ ئۇنىڭ باتۇرلىرىنى چۆرۈۋەت، قەغەز پۈكلىگەندەك پۈكلەپ تاشلا.//

قِرْقْدِي kirkdi قىرقىدى. اُلْ قُوىُنْ قِرْقْدِي *ol koyun kirkdi* — ئۇ قوينىنى قىرقىدى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قِرْقار – قِرْقماقْ *kirkar - kirkmak*).

سِلْكْدِي silkdi سىلكىدى. اَرْ يِغاجْ سِلْكْدِي *ər yiqaq silkdi* — ئادەم دەرەخ سىلكىدى.

باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِلْكار – سِلْكْماكْ *silkər - silkmək*).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اَنْدَغَرْدِي andoqardi ئانت ئىچۈردى، قەسەم قىلدۇردى. اُلْ اَنِ اَنْدَغَرْدِي *ol ani andoqardi* — ئۇ ئۇنى ئانت ئىچۈردى (اَنْدَغَرُرْ – اَنْدَغَرْماقْ *andoqarur - andoqarmak*).

كُنْدَكَرْدِي kəndgərdi كۆندۈردى، توغرىلىدى، تۈزلىدى؛ ئىقرار قىلدۇردى؛ باشلىدى. اُلْ يِغاجْ كُنْدَكَرْدِي *ol yiqaq kəndgərdi* — ئۇ ياغاچنى كۆندۈردى، يەنى ياغاچنى

تۈز قىلدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُغْرِينِ كُنْدَكَرْدِي *oqrini kəndgərdi* — ئوغرىنى ئىقرار قىلدۇردى. // اُلْ اَنِ يُولْقا كُنْدَكَرْدِي *ol ani yolqa kəndgərdi* — ئۇ ئۇنى يولغا باشلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُنْدُكُرُرْ – كُنْدُكُرْماكْ *kəndgürür - kəndgürmək*).

كِرْتْكُنْدِي kirtgündi ئىقرار قىلدى، ئىمان كەلتۈردى. قُلْ تَنكْرِيكا كِرْتْكُنْدِي *kul təŋrigə kirtgündi* — بەندە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ بىرلىكىگە ئىمان كەلتۈردى ۋە تەڭرىنىڭ ئەلچىلىرىگىمۇ ئىشەندى. شۇنىڭدەك، ئادەم ئېيتقان سۆزىگە ۋە قىلغان ئىشىغا ئىقرار قىلسىمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ (كِرْتْكُنُورْ – كِرْتْكُنْماكْ *kirtgünür - kirtgünmək*).

بۇ بابنىڭ بۈيرۇق شەكلى بەش ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «يِغاجْ كُنْدُكُرْ *yiqaq kəndgür* — ياغاچ كۆندۈر، تۈز قىل»، «تَنكْرِيكا كِرْتْكُنْ *təŋrigə kirtgün* —// تەڭرىگە ئىمان كەلتۈر» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلىدىغان پېئىللاردىن ئىككىنچى بىر ئىشلىگۈچىگە ئۆتىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل ياساش ئۈچۈن، سۆز يىلتىزىغا بىر «ت – *t*» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «اُلْ نانِكْ بَرْكْلَتّي *ol nəŋ bərkləttі* — ئۇ نەرسە ساقلاتتى»، «اُلْ يِغاجْ كُنْدُكُرْتّي // *ol yiqaq kəndgürttі* — ئۇ ياغاچ كۆندۈرتتى، تۈز قىلدۇردى» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ بابتا ئۆتۈملۈك پېئىل ياسىغۇچى «تُرْ *tur || tür*» قوشۇمچىسى بولمايدۇ. مەسىلەن: «بَرْتُرْدِي *barturdi* — باردۇردى ~ بارغۇزدى» سۆزىدىكى «تُرْ *tur || tür*»، ياكى «اُلْ اَنِ تُدْغُرْدِي *ol ani todoqurdi* — ئۇ ئۇنى تويغۇزدى» جۈملىسىدە كەلگەن «تُدْغُرْدِي *todoqurdi* — تويغۇزدى ~ تويدۇردى» پېئىلىدىكى «غُرْ – *oqur*» ياكى «تَنكْرِي اُلُكْ تِرْكُرْدِي *təŋri ølüg tirgürdi* — تەڭرى ئۆلۈكنى تىرىلدۈردى» جۈملىسىدە كەلگەن «تِرْكُرْدِي *tirgürdi* — تىرىلدۈردى» پېئىلىدىكى «كُرْ – *gür*»گە ئوخشاش.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ بابتكى مۇزائەفلەر

تِرْسْكاكْ tərsgək يىڭناسقۇ. كۆز قاپاقلىرىنىڭ چېتىگە چىقىدىغان قاپارتقۇ.

تِرْسْكاكْ tərsgək تەرسەك، ببغىش، قولىنىڭ ببغىشى.

III 577

مۇزائەف ئىسىملاردا ئۈتتۈرىسى ساكىنلىق// سۆزلەر بولمايدۇ. پەقەت «مَكّەْ *məkkəh*» — مىكە، قارا سىياھ» سۆزى باردۇر. بۇنىڭدا «ك – *k*» ھەرپى تەشدىتلىكتۇر. سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «ھ - *h*»نىڭ ئەسلى «ا – ئەلىف» تۇر. بۇ چىندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىر خىل سىياھ بولۇپ، تۈركىي يېزىقلار شۇنىڭ بىلەن يېزىلىدۇ.

ئۈتتۈرىسى ساكىنلىق بولغان سۆزلەر زىيادىلىك (ياسالما) سۆزلەرىمۇ بولمايدۇ.

بۇ بابتكى پېئللار

اَرْتّي artti ئارتتى، ئاشتى. اَرْتّي نانكْ *artti nəŋ* — نەرسە ئارتتى. اَنِكْ اَياكُوسي اَرْتّي *anïŋ əyəgüsi artti* — ئۇنىڭ قوۋۇرغىسى ئارتتى. بۇ ھاكاۋۇرلۇق، تەكەببۇرلۇقتىن كىنايىدۇر (اَرْتارْ – اَرْتْماقْ *artar - artmaq*).

اُرْتّي ərtti ياپتى، يوشۇردى. اُلْ اُرْتّي نانكْنِ *ol ərtti nəŋni* — ئۇ نەرسىنى ياپتى (اُرْتارْ – اُرْتْماكْ *ərtər - ərtmək*).

اَرْتّي ərtti ئۆتتى. اُذْلُكْ اَرْتّي *əžlək ərtti* — زامان ئۆتتى. اَرْ اَفْنْدَنْ اَرْتّي *ər əvindən ərtti* — ئادەم ئۆيىدىن ئۆتتى. ھەرقانداق كىشى ئۆتۈپ كەتسىمۇ// شۇنداق دېيىلىدۇ (اَرْتارْ – اَرْتْماكْ *ərtər - ərtmək*).

III 578

بَرْتّي bərtti زەخمىلىدى، زەخمىلەندۈردى. اُلْ اَنِكْ اَلِكِنْ بَرْتّي *ol anïŋ əlikin bərtti* — ئۇ ئۇنىڭ قولىنى زەخمىلەندۈردى. ھەرقانداق نەرسىنى بىلىنمىگۈدەك دەرىجىدە زىدە قىلىپ قويسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (بَرْتارْ – بَرْتْماكْ *bərtər - bərtmək*).

تُرْتّي türtti سۈرتتى، سۈركىدى. كُونْكا ياغْ تُرْتّي *kəŋgə yaoŋ türtti* — كۆڭگە ياغ سۈرتتى. ھەرقانداق نەرسىنى سۈۋسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تُرتارْ – تُرْتْماكْ *türtər - türtmək*).

تَرْتّي tarttï تارتتى، ئۆلچىدى؛ سوزدى، سالدى، يەشتى. اُلْ يَرْماقْ تَرْتّي *ol yarmaq tartti* — ئۇ يارماق تارتتى، ئۆلچىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ يِبْ تَرْتّي *ol yïp tartti* —// ئۇ يىپ تارتتى، سوزدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ تارتن تَرْتّي *ol tartïn tartti* — ئۇ تاماق (ئاش) تارتتى. ھەرقانداق نەرسىنى تارتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تَرْتارْ – تَرْتْماقْ *tartar - tartmaq*). اُلْ اَتُوكِنْ تَرْتّي *ol ətükin tartti* — ئۇ ئۆتۈكىنى// تارتتى، سالدى. ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

579 III

سُوفْ كُرْماكِنْجا اَتُكْ تَرْتْما *suv kərməginqə ətük tartma*

سۇنى كۆرمىگۈچە ئۆتۈك سالما.

بۇ ماقال ئىشتا ئالدىرماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ.

جَرْتّي qərtti قويۇۋەتتى؛ سۇندۇرۇۋەتتى. اُلْ جَرْتّي نانكْنِ *ol qərtti nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قويۇۋەتتى. اُلْ يَرْماقْ اُوجِنْ جَرْتّي *ol yarmaq uqin qərtti* — ئۇ يارماقنىڭ ئۇچى (چېتى)نى سۇندۇرۇۋەتتى. ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇچىنى سۇندۇرۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (جَرْتارْ – جَرْتْماكْ *qərtər - qərtmək*).

سُرْتّي sürtti سۈرتتى، سۈركىدى. اُلْ اَتْماكّا ياغْ سُرْتّي *ol ətməkkə yaoq sürtti* — ئۇ نانغا ياغ سۈرتتى. اُلْ يَرْماقِغْ تاشْقا سُرْتّي *ol yarmaqïq taxqa sürtti* — ئۇ يارماقنى تاشقا سۈركىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُرْتارْ – سُرْتْماكْ *sürtər - sürtmək*).

كَرْتّي kərtti كەرتتى، بەلگە سالدى. اُلْ يِغاجْ كَرْتّي *ol yïqaq kərtti* — ئۇ ياغاچ كەرتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. اُلْ قُلِنْ بُيْنِ[1] كَرْتّي *ol qulïn boyni[1] kərtti* —// ئۇ قۇلنىڭ بوينىنى كەرتتى، يەنى ئۇ قۇلنىڭ بوينىغا بەلگە سالدى. بۇ قۇلنى خورلاشتىن كىنايىدۇر (كَرْتارْ – كَرْتْماكْ *kərtər - kərtmək*).

580 III

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆز «بُيْنِ» شەكلىدە يېزىلغان. «بُيْنِ *boynïn*» بولۇشى كېرەك ئىدى. بىز ئەسلىنى ساقلىدۇق.

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى ئۇچ ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «اَرْتْ ərt —— ئوت»، «كَرْتْ kərt —— كەرت، بەلگە سال» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ پېئىللار ئەسلىدە ئۇچ ھەرپلىك بولۇپ، تەلەپپۇز قىلغاندا ئىككى ھەرپلىك بولىدۇ. پېئىللارنىڭ ھەممە تۈرلىنىشلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قائىدە بويىچە بولىدۇ.

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

اُبُرتُّمْ öpürttüm ھۆپلەتتىم، ئىچۈردۈم. مَنْ اَنكَرْ سُوفْ اُبُرتُّمْ *mən aŋar suv öpürttüm* —— مەن ئۇنىڭغا سۇ ھۆپلەتتىم، ئىچۈردۈم. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اُبُرتُرْمَنْ – اُبُرْتْماكْ *öpürtürmən - öpürtmək*).

اَسُرتّي əsürtti مەست قىلدى. سُجِكْ اَنِ اَسُرتّي *süqik anï əsürtti* —— شاراب ئۇنى مەست قىلدى (اَسُرْتُرْ – اَسُرْتْماكْ *əsürtür - əsürtmək*).

اِسِرتّي isïrttï چىشلەتتى. اُلْ اَنكَرْ اَتْماكْ اِسِرْتّي *ol aŋar ətmək isirtti* —— ئۇ ئۇنىڭغا نان چىشلەتتى. باشقا ھەرقانداق بىر نەرسە چىشلەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اِسِرْ تُورْ – اِسِرْتْماقْ *isïrtur - isïrtmaq*).

اكِرْتّي *əgirtti* ئېگىرتتى. اُلْ كُنكَّا يِبْ اكِرْتّي *ol küŋgə yip əgirtti* —— ئۇ چۆرىسىگە يىپ ئېگىرتتى. بىر قورغاننى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشاشقا بۇيرۇسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (اكِرْتُورْ – اكِرْتْماكْ *əgirtür - əgirtmək*).

اَلَرْتّي alarttï ئالايتتى. اُلْ اَنكارْ كُوزِنْ اَلَرْتّي *ol aŋar közin alartti* —— ئۇ ئۇنىڭغا كۆزىنى ئالايتتى (اَلَرْتُرْ – اَلَرْتْماقْ *alartur - alartmaq*).

اِلَرْتّي ilərtti ئىلدۇردى. اُلْ اَنِكْ كُوزِينكا بِيرْ نانكْ اِلَرْتّي *ol anïŋ közinə bir nəŋ ilərtti* —— ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە بىر نەرسىنى ئىلدۇردى، يەنى ئۇ ئۇنىڭ كۆزىگە بىر نەرسىنىڭ قارىسىنى ئىلدۇردى (اِلَرْ تُرْ – اِلَرْتْماكْ *ilərtür - ilərtmək*).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اَمُرتّي amurttï باستى، تىنچلاندۇردى. اُلْ بَكْ اُبْكاسِنْ اَمُرتّي *ol bəg öpkəsin amurtti* —— ئۇ بەگنىڭ ئۆپكىسىنى باستى. تاينىڭ توسۇنلۇقىنى، قازاننىڭ قاينىغىنىنى// ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى تىنچىتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. شېئىردا مۇنداق كەلگەن: 582 III

تُسُنْ مُنُبْ سَكْرِتْسُنْ	*tosun münüp səkirtsün*	[توسۇن مىنىپ سەكرەتسۇن،
اَسِزْلِكِنْ اَمُرْتْسُنْ	*əsizlikin amurtsun*	ئاساۋلىقىنى تىنچىتسۇن،
اِتْقا كَيِكْ قَيْتَرْتْسُنْ	*itqa kəyik qaytartsun*	ئىتقا ئوۋنى قايتارتسۇن،
تُتْمِشْ① سانِ اُمَنْلِمْ	*tutmïx sanï umnalïm*	تۇتۇلدى دەپ ئۇمۇنايلى.]

بىر يىگىت تەرىپلىنىپ شۇنداق دېيىلىدۇ: ئۇ توسۇن تايغا مىنىپ ئۇنى سەكرەتسۇن، ئۇنىڭ ئاساۋلىقىنى// بېسىپ ئۇنىڭ ئۈستىدە ئوۋ قىلسۇن؛ ئىتنى ئوۋنى بىز تەرەپكە قايتۇرۇشقا سالسۇن، شۇ چاغدا بىز، ئوۋ قولغا كەلدى، دەپ ئۇنىڭ گۆشىنى يېيىشتىن ئۈمىدلىنەيلى. 583 III

جُبَرْتّي qubarttï بولىدى، تالىدى. اُغْرِي اَرِكْ جُبَرْتّي *oqri ərig qubartti* ئوغرى ئادەمنى بولىدى، يەنى ئوغرى ئادەمنىڭ مېلىنى بولاپ، ئۇنى يالىڭاچلاپ قويدى (جُبَرْتُرْ – جُبَرْتُماقْ *qubartur - qubartmaq*). بۇ سۆز بەزىدە «جُبَرْتُوسِيدِي *qubartusïdï* —— بولىدى، يالىڭاچلىدى» شەكلىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

جِبِرْتّي qïbïrttï چۈشىلدى، چۈشۈق بىلەن ئۇردى. اُلْ اُغْلِنْ جِبِرْتّي *ol oqlin qïbïrtti* —— ئۇ ئوغلىنى چۈشىلدى (جِبِرْتُورْ — جِبِرْتْماقْ *qïbïrtur - qïbïrtmaq*).

قُبُرْتّي kˌopurttï قوپۇردى، قوپقۇزدى. اُلْ اَرِكْ اُرْنِنْدِنْ قُبُرْتّي *ol ərig ornïndïn kˌopurttï* —— ئۇ ئادەمنى ئورنىدىن قوپۇردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قُبُرْتُورْ – قُبُرْتْماقْ *kˌopurtur - kˌopurtmaq*).

قَبَرْتّي kˌapparttï قاپارتتى؛ كۆپتۈردى. اَتُكْ اَذاقِغْ قَبَرْتّي *ətük ażaqïq kˌapartti* —— ئۆتۈك ئاياغنى قاپارتتى.// بۇ ئىشىشقىتىن ھاسىل بولغان قاپارتقۇدۇر (قَبَرْتُورْ – قَبَرْتْماقْ 584 III

① يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى ھەم «ـُـ»، ھەم «ـِـ» شەكلىدە يېزىلغان. بىز بۇ سۆزنىڭ مەنبەسگە ئاساسەن، ترانسكرىپسىيىدە «*tutmïx*» دەپ ئالدۇق.

kapartur - kapartmak). اُلْ سُوزُكْ قَبَرْتّــي *ol sözüg kapartti* — ئۇ سۆزنى كۆپتۈردى. سۆزنى كۆپتۈرۈپ مۇبالىغىلەشتۈرىدىغان ئادەمگە «قَبِرتغان *kapartqan*» دېيىلىدۇ.

كُبُرْتّي köpürtti كۆپۈكلەتتى. اُوتْ اَشِجْنِي كُبُرْتّي *ot əxiqni köpürtti* — ئوت قازاننى كۆپۈكلەتتى. بىر نەرسە ئېغىز، سۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى كۆپۈك پەيدا قىلسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كُبُرْتُورْ – كُبُرْتْماكْ *köpürtür - köpürtmak*).

قَتَرْتّي qatarttï قايتۇرتتى، قايتۇرغۇزدى. اَتِغْ قَتَرْتّــي *atïq qatarttï* — ئاتنى قايتۇرتتى (قَتِرتُرْ – قَتِرْتْماقْ *qatartur - qatartmaq*).

قَجُرْتّي qaqurttï قاچۇرتتى، قاچۇرغۇزدى. اُلْ اَنِ قَجُرْتّــي *ol anï qaqurttï* — ئۇ ئۇنى قاچۇرتتى (قَجُرْتُرْ – قَجُرْتْماقْ *qaqurtur - qaqurtmaq*).

قَذِرْتّي qazïrttï قايرىتتى، قايرىغۇزدى. اُلْ اَنِكْ بُيْنِنْ قَذِرْتّي *ol anïŋ boynïn qazïrttï* — ئۇ ئۇنىڭ بوينىنى قايرىتتى (قَذِرْتُرْ – قَذِرْتْماقْ *qazïrtur - qazïrtmaq*).//

قَرَرْتّــي qararttï قارايتتى. اُلْ اَنِــكْ تُــونِنْ قَرَرْتّــي *ol anïŋ tonïn qararttï* — ئۇ ئۇنىڭ تونىنى قارايتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَرَرْتُــرْ – قَرَرْتْمــاقْ *qararter - qararmaq*).

قِزَرْتّي qïzarttï قىزارتتى. اُلْ قِزَرْتّي نانكْنِي *ol qïzarttï nəŋni* — ئۇ نەرسىنى قىزارتتى (قِزَرْتُرْ – قِزَرْتْماقْ *qïzartur - qïzartmaq*).

سَــقُرْتّي savurttï سورۇتتى. اُلْ اَنكَــرْ تَــرِغْ سَــقُرْتّــي *ol aŋar tarïq savurttï* — ئۇ ئۇنىڭغا بۇغداي سورۇتتى.//باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَــقُرْتُرْ – سَــقُرْتْماقْ *savurtur - savurtmaq*).

630

سَــكِرْتّي səkirtti سەكرەتتى. اُلْ اَتْ سَــكِرْتّي *ol at səkirtti* — ئۇ ئات سەكرەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سَكِرْتُرْ – سَكِرْتْماكْ *səkirtür - səkirtmək*).

كَجُرْتّي kəqürtti كەچتۈردى ~ كەچۈردى. اُلْ اَنكَرْ سُوفْ كَجُرْتّي *ol aŋar suv kəqürtti* — ئۇ ئۇنىڭغا سۇ كەچتۈردى. باشقا بىرىگە بىر نەرسىنى كەچۈرگۈزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (كَجُرْتُرْ – كَجُرْتْماكْ *kəqürtür - kəqürtmək*).//

بۇ بابنىڭ بۈيرۈق شەكلى تۆت ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «سَكِرْتْ *səkirt* — سەكرەت» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، ئۇ تەلەپپۇز قىلغانىدا ئۇچ ھەرپلىككە ئوخشايدۇ.

پېئىللاردىن ياسالغان سۈپەت، سۈپەتداش، ئورۇن - جاي، ۋاقىت - چاغ ئىسىملىرى ۋە قورال - جابدۇق ئىسىملىرى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئاساسەن ياسىلىدۇ. بۇلاردا قائىدە ئومۇمىي بولۇپ، ئەكسىچە بولمايدۇ.

بۇ بابتىكى مىساللار

يَلْتْغا yaltqa زاڭلىق، مەسخىرە. اُلْ اَنِي يَلْتْغــا قِلْــدِي *ol anï yaltqa qïldï* — ئۇ ئۇنى زاڭلىق قىلدى.

يَلْدُرُقْ yaldruq[1] يالتىراق. يَلْدُرُقْ نانكْ *yaldruq nəŋ* — يالتىراق نەرسە، يەنى داس ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پارقىرايدىغان نەرسە. ياسانچۇق خوتۇنلارغا «يَلْــدُرُقْ اِشْــلارْ *yaldruq ixlər*» دېيىلىدۇ. بۇ ئىككى سۆزدىكى «ي – يا» زەمە بىلەنمۇ كېلىدۇ.

يَرْماقْ yartmaq[2] يارماق، تەڭگە. ئۇيغۇرچە.

بۇ بابتىكى مۇزائەف

يَرْسْغاغْ yarsqaoq تاغ ۋە باشقا جايلاردىكى تېيىلغاق يەر.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى زەممىلىك، تۆتىنچى ھەرپى ھەم زەممىلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلغان. بىز ئۇچىنچى ھەرپىنى ساكىنلىق، تۆتىنچى ھەرپىنى زەممىلىك ئالدۇق.

[2] بېسىم ئاتالاينىڭ ئىزاھىچە يازما نۇسخىدا بۇ سۆز ئاۋۋال «يَرْتْماقْ» شەكلىدە يېزىلىپ، كېيىن «ت - t» ھەرپىنىڭ چېكىتى قىرىپ تاشلىنىپ، «ي – يا»غا ئۆزگەرتىلگەن. بىز بۇ يەردىكى ۋەزىن تەلىپى بويىچە بېسىم ئاتالاينىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھىنى توغرا تېپىپ، ترانسكرىپسىيىدە «*yartmaq*» دەپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يُلْدْرُغا yoldruoqa قىلىچقا ئوخشايدىغان، ئېگىز ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك. بەزىدە بۇ سۆزدىكى «د – d» ھەرپى ھەرىكىلىنىپ «يُلْدُرْغا yolduroqa»مۇ دېيىلىدۇ.

يَرْسْكُو yərsgü: اَيا يَرْسْكُو aya yərsgü — شەپەرەڭ. چىگىلچە. بەزىلەر بۇنى «يَرِسا yərisə » دەيدۇ.// III 588

ئاخىرى ھەرپى ئىللەتلىك سۆزلەر

يُرِنجغا yorïnqoqa بېدە.

يلِنْجغا yïlïnqoqa لاۋزا. يلِنْجغا اَشْ yïlïnqoqa ax — يېغى، تۇزى، تەمى بولمىغان لاۋزا ئاش.

يُمُرْتْغا yumurtoqa تۇخۇم. توخۇ ۋە باشقا قۇشلارنىڭ تۇخۇمى. ئىنسان ۋە ھايۋانلارنىڭ تاشىقىمۇ «يُمُرْتْغا yumurtoqa » دېيىلىدۇ.

يِمِرْتْغا yïmïrtoqa يۇمران. يِمِرْتْغا ياشْ yïmïrtoqa yax — يۇمران ئوتياش، يەنى پالەك، سەيچېچەك قاتارلىق ھەرقانداق تومۇرسىز ئوتياش. تەرخەمەككە ئوخشاش ھەرقانداق چۈرۈك نەرسىگىمۇ «يُمِرْتْغا[1] yumïrtoqa» دېيىلىدۇ.

بۇ بابتىكى پېئىللار

ياذْتِي yażtï يايدى. اُلْ ياذْتِي نانكْنِي ol yażtï nəŋni — //ئۇ نەرسىنى يايدى، داستىخانغا نان يايغانغا ئوخشاش (يَذارْ – يَذْماقْ yażar - yażmak).// III 589 631

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى بولغان «ى – يا» باشتا كەسرىلىك، ئاياغدا زەممىلىك يېزىلغان. بۇ بەلكىم ئىككى خىل ئوقۇلۇشى مۇمكىنلىكىدىن بولسا كېرەك. بىز ترانسكرىپسىيىدىمۇ ئىككى خىل ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

يُوذْتِي yożtï سۈرتتى، ئېرتتى؛ ئۆچۈردى. اُلْ تُبْراقْ يُوزِنْدِنْ يُوذْتِي ol toprak yüzindin yożtï — ئۇ يۈزىدىن تۇپراقنى سۈرتتى. اُلْ بِتِكْ يُوذْتِي ol bitik yożtï — ئۇ پۈتۈك (خەت) ئۆچۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (يُوذارْ – يُوذْماقْ yożar - yożmak).

يُوذْتِي yüżti يۈدتى، يۈدۈدى. اُلْ يُكْ يُوذْتِي ol yük yüżti — ئۇ يۈك يۈدۈدى (يُوذارْ – يُوذْماكْ yüżər - yüżmək).

يَيذْتِي yəżti چىڭىتتى. اُلْ يَتْكاكْ يَيذْتِي ol yətgək yəżti — ئۇ بوغچىنى چىڭىتتى، يەنى مالنىڭ بېغىنى ياكى بوغچىنى چىڭىتتى (ييذارْ – ييذْماكْ yəżər - yəżmək).

بۇ بابتىكى ئۈچ ھەرپلىكلەر

يُرْتّي yorttï يورتتى. اَتْلِغْ يُرْتّي atlïq yorttï — ئاتلىق//(ئېتىنى) يورتتى (يُرْتُورْ – يُرْتْماقْ yortur - yortmak). بىر شېۋىدە «يُرْتارْ yortar»مۇ دېيىلىدۇ. III 590

يِرْتّي yïrttï يىرتتى. اُلْ تُونِنْ يِرْتّي ol tonïn yïrttï — ئۇ تونىنى يىرتتى (يِرْتارْ – يِرْتْماقْ yïrtar - yïrtmak).

يَنْجْدِي yənqdi يەنچىدى ~ يانجىدى، چەيلىدى. اُلْ قاغُونُغْ يَنْجْدِي ol kaqunuq yənqdi — ئۇ قوغۇننى يانجىدى، يەنى قوغۇننى يەرگە ئۇرۇپ، ئايىغى بىلەن چەيلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. ھەرقانداق نەرسىنى چايناپ، بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَنْجارْ – يَنْجْماكْ yənqər - yənqmək).

يَلْقْدِي yalkdï يالقىدى ~ يېلىقدى، زېرىكتى. اُلْ ياغْقا يَلْقْدِي ol yaqka yalkdï — ئۇ ياغدىن يېلىقتى، يەنى ئۇنىڭغا ياغ ئېغىر كېلىپ، ئۇنىڭدىن زېرىكتى (يَلْقارْ – يَلْقْماقْ yalkar - yalkmak). ماقالدا مۇنداق كەلگەن:

يَلْقْسا يَما ياغْ اَذْكُو كُويْسا يَما كُونْ اَذْكُو

yalksa yəmə yaq əżgü kөysə yəmə kün əżgü

يېلىقسىمۇ ياغ ياخشى، كۆيدۈرسىمۇ كۈن ياخشى.

ئادەم ياغدىن ھەرقانچە زېرىكىپ كەتسىمۇ، قۇرغاق، تۇزلۇق تاماقتىن//ياخشى؛ قۇياش ھەرقانچە قىزدۇرسىمۇ، قاراڭغۇ تۇماندا تۇرغاندىن ياخشى. III 591

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يُلْقْدِي yulqdï سويدى، سۇرۇۋەتتى. تاشْ اَنِكْ اَذاقِنْ يُلْقْـــدِي *tax anïŋ ażakïn yulqdi* —— تاش ئۇنىڭ ئايىغىنى سۇرۇۋەتتى. ھەرقانداق بىر نەرسە بىر نەرسىنى سۇرۇۋەتسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يُلْقارْ – يُلْقْماقْ *yulqar - yulqmaq*).

يُلْقْدِي yulqdï يۇلۇۋالدى. اُلْ اَنْدِنْ نانىكْ يُلْقْدِي *ol andïn nəŋ yulqdi* —— ئۇ ئۇنىڭدىن نەرسە يۇلۇۋالدى. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇ ئۇنىڭدىن پايدىلاندى، بىر نەرسىنى قولغا كەلتۈردى» دېمەكتۇر (يُلْقارْ – يُلْقْماقْ *yulqar - yulqmaq*).

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

يَبُرْتِّي yapurttï يوپۇرتتى، يوپۇتۇپ سۆز قىلدۇردى؛ تەكشىلەتتى، تۈزلەتتى. اُلْ سُوزُكْ يَبُرْتِّي *ol sözüg yapurttï* —— ئۇ سۆز يوپۇرتتى. بىر ئىشنى يوشۇرغۇزسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. اُلْ يِرِكْ يَبُرْتِّي *ol yərig yapurttï* —— ئۇ يەرنى سۆرەم سېلىپ تەكشىلەتتى. ھەرقانداق چېچىلغان نەرسىلەرنى يىغسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (يَبُرْتُورْ – يِبُرْتْماقْ *yapurtur - yapurtmaq*).

يَشَرْتِّي yaxarttï ياشارتتى. يَغْمُرْ اُوتُغْ يَشَرْتِّي *yaƣmur otuƣ yaxartti* —— يامغۇر ئوت - چۆپلەرنى ياشارتتى (يَشَرْتُرْ – يَشَرْتْماقْ *yaxartur - yaxartmaq*).

يُغُرْتِّي yuƣurttï يۇغۇرتتى. اُلْ اَنكَرْ اُونْ يُغُرْتِّي *ol aŋar un yuƣurttï* —— ئۇ ئۇنىڭغا ئۇن (خېمىر) يۇغۇرتتى// (يُغُرْتُرْ – يُغُرْتْماقْ *yuƣurtur - yuƣurtmaq*).

يُكُرْتِّي yügürttï يۈگەرتتى. اُلْ اَنِي يُكُرْتِّي *ol ani yügürttï* —— ئۇ ئۇنى يۈگۈرتتى (يُكُرْتُرْ – يُكُرْتْماكْ *yügürtür - yügürtmək*).

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

يَلْدْرَدِي yaldradï يالتىرىدى. كُونْ يَلْدْرَدِي *kün yaldradï* —— كۈن (قۇياش) يالتىرىدى. چاقماق، ئوت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار سەل - پەل پارىلدىسىمۇ «يَلْدْرَدِي *yaldradi*» دېيىلىدۇ (يَلْدْرِيرْ – يَلْدْرِيماقْ *yaldrir - yaldrimaq*).

يُلْدْرَدِي yoldradï ۋالىلدىدى، يالت - يۇلت قىلدى. قِلِجْ يُلْـدْرَدِي *kïliq yoldradi* —— قىلىچ يالت - يۇلت قىلدى.// ھەرقانداق بىر گۆھەر ياكى مەدەن ۋالىلدىسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ. «ى – يا» ھەرپى فەتھە بىلەن كەلسە يورۇقلۇق مەنىسىنى، زەممە بىلەن كەلسە گۆھەر ۋە مەدەنلەرنىڭ ۋالىلدىغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (يُلْدْرِيرْ – يُلْدْرِيماقْ *yoldrir - yoldrimaq*).

بۇ بابتىكى مەنقۇسلار

اِينْجْ inq خاتىرجەم، تىنچ. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، «كُنكُـلْ اِينْجْمُـو *kəŋül inqmu* —— كۆڭۈل خاتىرجەممۇ؟» دېيىلىدۇ. اِيـنْجْ كَنْـدْ *inq kənd* —— ئىنچىكەنت. قارا پۇركەنچىلىكلەر ياشىغان شەھەرنىڭ نامى، ئۇ تەڭرىنىڭ لەنىتىگە ئۇچرىغان. بۇ شەھەر كېيىن خاراب بولغان.

كانْجْ kənq بالا. ھەرقانداق ھايۋاننىڭ كىچىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

كانْجْ لِيُـو kənqliyü بايراملاردا ياكى خانلارنىڭ زىياپەتلىرىدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئۇچۇن، ئوتتۇز گەز ئېگىزلىكتە مۇنار شەكلىدە راسلانغان داستىخان.//

بۇ بابتىكى تۆت ھەرپلىكلەر

قافغر k‚avoqar قاپغار. زەپەر رەڭ يىپەك رەخت.

بارْلِغْ barlïoq بارلىق، قولىدا بار، باي. بـــارْلِغْ اَرْ *barlïoq ər* —— بارلىق ئادەم، قولىدا بار ئادەم.

اُوزْلُـــكْ özlük ئۆزلۈك، خۇسۇسىي، ئۆزىگە خاس ئات. ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ھەرقانداق نەرسىسىگمۇ مۇشۇ سۆز قوللىنىلىدۇ.

بۇ بابتىكى پېئىللار

اِيــذْتِي ïżtï ئەۋەتتى. اُلْ مَنكــا اَتْ اِيــذْتِي *ol maŋa at ïżtï* — ئۇ ماڭا ئات ئەۋەتتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. تَنكْرِي يَلاوَجْ اِيذْتِي *təŋrï yalawaq ïżtï* — تەڭرى ئەلچى ئەۋەتتى (اِيذُورْ – اِيذْماقْ *ïżur - ïżmak̦*).

بَيذْتِي[1] bəżti ئاجىزلاشتى. اَنِــكْ كُــوزِي بَيــذْتِي *anïŋ kөzi bəzti* — ئۇنىڭ كۆزى ئاجىزلاشتى، خىرە كۆرىدىغان بولدى (بيذارْ – بيذْماكْ *bəżər - bəżmək̦*).// III 595

بُــوذْتِي bużtï مۇزلىدى. اَرْ تُمْلُغْقــا بُــوذْتِي *ər tumluoq̦ka bużtï* — ئادەم سوغۇقتىن مۇزلىدى، يەنى سوغۇقتىن مۇزلاپ ئۆلدى (بُوذارْ – بُوذْماقْ *bużar - bużmak̦*).

تُوذْتِي tożtï تويدى. مَنِكْ قَــرِنْ تُــوذْتِي *məniŋ k̦arïn tożtï* — مېنىڭ قارنىم تويدى (تُوذارْ – توذماقْ *tożar - tożmak̦*). يەنە بىر شېۋىدە «تُوذُورْ *tożur*» دېيىلىدۇ.

تِيذْتِي tïżtï تىيدى، چەكلىدى. اُلْ اَنِي اَشْقا تِيذْتِي *ol anï axk̦a tïżtï* — ئۇ ئۇنى ئاشتىن چەكلىدى. ھەرقانداق چەكلىمە قويۇش ئۈچۈنمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (تِيــذارْ – تِيذْماقْ *tïżar - tïżmak̦*).

سُوذْتِي sużtï تۈكۈردى. اَرْ سُــوذْتِي *ər sużtï* — ئادەم تۈكۈردى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سُوذارْ – سُوذْماقْ *sużar - sużmak̦*).// ماقالدا مۇنداق كەلگەن: 633

كُوكّا سُوذْسا يُوزْكا تُشُورْ *kөkkə sużsa yüzgə tüxür*

كۆككە تۈكۈرسە يۈزگە چۈشەر.

ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر. بۇ ماقال مەرتىۋىسى ئۆزىنىڭكىدىن چوڭ بولغان ئادەملەر بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتىلىدۇ. چۈنكى، دۈشمەنلىك ۋە ئۇنىڭ كەلتۈرىدىغان جاپاسى خۇددى تۈكۈرۈك يۈزگە چۈشكەندەك ئۆزۈڭگە قايتىدۇ.// III 596

[1] بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ي – يا» بولغىنىغا قارىغاندا، بىرىنچى ھەرپ «ب – *b*» كەسرىلىك بولۇشى كېرەك، بىز كەسرىلىك قىلىپ ئالدۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

سِــيذْتِي siżti سىيدى. اَرْ سِــيذْتِي *ər siżti* — ئادەم سىيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (سِيذارْ – سِيذْماكْ *siżər - siżmək̦*).

قاذْتِي k̦ażtï: اَرْ قاذْتِي *ər k̦ażtï* — ئادەم شىۋىرغاندا ئۆلدى (قــاذارْ – قاذْمــاقْ *k̦ażar - k̦ażmak̦*).

قُوذْتِي k̦ożtï قويدى، تاشلىدى. اُلْ اِيشِنْ قُــوذْتِي *ol ïxïn k̦ożtï* — ئۇ ئىشىنى قويدى. ھەرقانداق نەرسە تاشلانسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قُــوذُورْ – قُوذْمــاقْ *k̦ożur - k̦ożmak̦*). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

اُغْلُمْ سَنكا قُذُرْمَنْ اَرْدَمْ اُكُتْ خُمارُو
بِلْكا اَرِكْ بُلُبْ سَنْ بَقِّلْ اَنِنكْ تَبارُو

oq̦lum saŋa k̦ożurmən ərdəm өgüt humaru
bilgə ərig bulup sən yak̦k̦ïl anïŋ tabaru

[ئوغلۇم ساڭا ئەدەپ ـ ئەخلاقنى مىراس قالدۇرىمەن،
سەن ئاقىل ئادەمنى تېپىپ، ئۇنىڭ تەرىپىگە يېقىنلاش.]

ئوغلۇم، ساڭا ئەدەپ ـ ئەخلاقنى مىراس قىلىپ قالدۇرىمەن؛ ئىلىملىك، ئەقىللىق ئادەملەرنى تېپىپ، ئۇلارغا يېقىنلاش، ئۇلاردىن پايدىلان.// 597 III

كاذْتِي kəżti كەيدى ~ كىيدى. اَرْ تُــونْ كــاذْتِي *ər ton kəżti* — ئادەم تون كىيدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كاذارْ – كاذْماكْ *kəżər - kəżmək̦*).

كُوذْتِي küżti كۈتتى. اُلْ مَنِي كُوذْتِي *ol məni küżti* — ئۇ مېنى كۈتتى. اُلْ قُوىْ كُــوذْتِي *ol k̦oy küżti* — ئۇ قوي باقتى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (كُــوذارْ – كُوذْمــاكْ *küżər - küżmək̦*). بۇ (كېيىنكى) سۆز ئوغۇزچە.

تۆت ھەرپلىكلەر

زانبى zanbï قارا چېكەتكە. زانــبى اَرْتْ *zanbï art* — زانبى ئارت. «قُجْنكــارْ باشــي *k̦oqŋar baxï* — قوچقاربېشى» بىلەن «بَلاســـاغُونْ *balasaoq̦un* —

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بالاساغۇن» ئارىلىقىدىكى بىر داۋان.

ساڤْجِي savqï ئەلچى. ئۇلۇغ تەڭرى ئەۋەتكەن ئەلچى، پەيغەمبەر. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «خەۋەر، ماقال ۋە سۆز» مەنىسىدىكى «ساڤْ *sav*» سۆزىدىن ئېلىنغان. پەيغەمبەر مۇشۇلارنى كىشىلەرگە يەتكۈزىدۇ.// III 598

ساڤْجِي savqï ئەلچى. قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا خەت ـ خەۋەر يەتكۈزىدىغان ئەلچى. ئوغۇزچە.

كارزۇ kərzü (توپەكتە ئېتىش ئۈچۈن تەييارلانغان) لاي قۇمىلاق (ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ژ – *z*» بىلەن).

سالْجِي salqï ئاشپەز. بۇ سۆز ئەسلىدە شۇ مەنىدە بولسىمۇ، كېينچە ئاشپەز پىچىقى «سالْجِي بِجاكْ *salqï piqək*» دېيىلىدىغان بولغان.

جاڤْلِي qavlï ياڭاق ۋە شاپتۇل شاكاللىرى، ئوت قالاش ئۈچۈن تۇتۇرۇق قىلىنىدۇ.

جَوڤْلِي qovlï[1] چويلا. تۇتماچ (چۆپ) سۈزۈلىدىغان چويلا. ئۇ ھۆل چىۋىقلاردىن چۆمۈچ شەكلىدە توقۇلىدۇ.

كاڤْلِي kəvli كويلا، دەريا ئېغىزى. بۇ ئۈچ سۆز كەنچەكچىدۇر.// 634

بۇ بابتىكى باشقا بىر تۈر

اَسُرْتْغُو asurtoqu چۈشكۈرتىدىغان. اَسُرْتْغُو اُتْ *asurtoqu ot* —// چۈشكۈرتىدىغان ئوت. III 599

اَغَرْتْغُو aoqartoqu بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخشاش ئىچىملىك.

اَسرتغُقْ asurtoquk ئەقىللىق، زېرەك. اَسرتغُقْ اَرْ *asurtoquk ər* — ئەقىللىق، زېرەك ئادەم.

اَمِرْجْكا əmirqkə كۆمۈرچەك.

قَلْدُرْغا kalduroqa تاراقلايدىغان، شالدىرلايدىغان. قَلْدُرْغا تُونْ *kalduroqa ton* — تاراقلايدىغان تون. قەغەز ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شالدىرلايدىغان، تاراقشىيدىغان نەرسىلەرگىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى ھەرپى فەتھىلىك يېزىلغان. بىز ئىككىنچى ھەرپىنىڭ «و – ۋاۋ» بىلەن كەلگىنىگە قاراپ، ترانسكرىپسىيىدە بىرىنچى ھەرپىنى زەممىلىك قىلىپ ئالدۇق.

بۇ بابتىكى پېئىللار

اَرْتْلادِي artladï كاچاتلىدى، شاپىلاقلىدى؛ ئۇردى. اُلْ اَنِي اَرْتْلادِي *ol anï artladï* — ئۇ ئۇنى كاچاتلىدى (اَرْتْلارْ – اَرْتْلاماقْ *artlar - artlamak*).

اِرْڤْلادِي ïrkladï پال سالدى، رەم باقتى. قامْ اِرْڤْلادِي *kam ïrkladï* — رەممال پال سالدى، رەممال رەم// باقتى. (اِرْڤْلارْ – اِرْڤْلاماقْ *ïrklar - ïrklamak*). 600 III

اِرْكْلادِي ərglədi دەسسىدى. اُلْ يِيرِكْ اِرْكْلادِي *ol yərig ərglədi* — ئۇ يەرنى دەسسىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (اِركْلار – اِركْلاماكْ *ərglər - ərgləmək*). بۇ سۆزنىڭ «اَكْلادِي *əglədi*» شەكلىمۇ بار.

اُرْكْلادِي ərklədi ئارقانلىدى، ئارقانداپ قويدى. اُلْ اَتِغْ اُرْكْلادِي *ol atïq ərklədi* — ئۇ ئاتنى ئارقانلىدى، يەنى ئاتنى ئۇزۇن ئارغامچا بىلەن (ئوتلىتىش ئۈچۈن) باغلاپ قويدى (اُرْكْلارْ – اُرْكْلاماكْ *ərklər - ərkləmək*).

تُرْبْلادِي turpladï ئەندىزىلىدى. اَرْ تُرْبْلادِي نانكْنِي *ər turpladï nəŋni* — ئادەم نەرسىنى ئەندىزىلىدى، يەنى ئادەم نەرسىنىڭ ئەندىزىسىنى، ئۈلگىسىنى ياسىدى (تُرْبْلارْ – تُرْبْلاماقْ *turplar - turplamak*).

سُرِيلادِي surpladï قۇمىلاق سالدى، پال باقتى. اُلْ اَرْنكاكْ بِلا سُرِيلادِي *ol ərŋək bilə surpladï* — ئۇ بارمىقى بىلەن قۇمىلاق سالدى (سُرِيلارْ – سُرِيلاماكْ *surplar - surplamak*)[1]. 601 III

كُرِيلادِي kürplədi قاقلىدى، كاۋاپ قىلدى. اُلْ قُزِي كُرِيلادِي *ol kozï kürplədi* — ئۇ قوزىنى قاقلىدى، يەنى يەردە بىر ئورەك كولاپ قوزىنى كاۋاپ قىلدى (كُرِيلارْ – كُرِيلاماكْ *kürplər - kürpləmək*)[2].

[1] بۇ يەردىكى ھەرپ تەرتىپى بويىچە بۇ پېئىلنىڭ ئۈچىنچى ھەرپى «ى – يا» ئەمەس، ساكىنلىق «ب – *b*» بولۇشى كېرەك، شۇنىڭدەك بۇ پېئىلنىڭ مەستىرى ئاۋۋال «ق – *k*» بىلەن يېزىلىپ، كېيىن «ك – *k*»گە ئۆزگەرتىلگەن. بىز «ق» بويىچە ترانسكرىپسىيە بەردۇق.

[2] بۇ يەردىكى ھەرپ تەرتىپى بويىچە بۇ پېئىلنىڭ ئۈچىنچى ھەرپى «ى – يا» ئەمەس، ساكىنلىق «ب – *b*» بولۇشى كېرەك. بىز بۇ پېئىلنىڭ ھەر ئۈچىلا شەكلىنى ترانسكرىپسىيىدە تۈزەتتۇق.

سَرْتْلادِي sartladï سارت هېسابلىدى، سودىگەر هېسابلىدى. اُلْ اَنِ سَرْتْلادِي *ol anï sartladï* — ئۇ ئۇنى سودىگەر هېسابلىدى (سَرْتْلارْ - سَرْتْلاماقْ *sartlar - sartlamaq*).

سِرْتْلادِي sïrtladï ئورىدى، ياماشتى. يِپْنِي سِرْتْلادِي *yipni sïrtladï* — يىپنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا ئورىدى. ئادەم كىچىك بىر ژادىدىن يۇقىرىغا ياماشسىمۇ شۇنداق دېيىلمۇ (سِرْتْلارْ - سِرْتْلاماقْ *sïrtlar - sïrtlamaq*)[1].

III 602

قَرْتْلادِي qartladï قىرتلىدى، قىرت هېسابلىدى. اُلْ اَرِكْ قَرْتْلادِي *ol arïg qartladï* — ئۇ ئادەمنى قىرتلىدى، يەنى خۇيىنى قىرت هېسابلىدى. بىرەر يارا، جاراھەتنى ساقايتسىمۇ شۇنداق دېيىلمۇ (قَرْتْلارْ - قَرْتْلاماقْ *qartlar - qartlamaq*)[2].

III 603

تُرْقْلادِي: turqladï اُلْ يِرْ تُرْقْلادِي *ol yïr turqladï* — ئۇ يەرنىڭ بويىنى ۋە ئېنىنى ئۆلچىدى. ئاتنىڭ گەۋدىسىنى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئۆلچىسىمۇ شۇنداق دېيىلمۇ (تُرْقْلارْ - تُرْقْلاماقْ *turqlar - turqlamaq*).

بَرْكْلادِي bərkladi ساقلىدى. اُلْ تَوارِنْ بَرْكْلادِي *ol tawarïn bərkladi* — ئۇ مېلىنى ساقلىدى. ئادەمنى ۋە باشقا نەرسىلەرنى سولىسا، ھەرقانداق نەرسىنى ساقلىسىمۇ شۇنداق دېيىلمۇ (بَرْكْلارْ - بَرْكْلاماقْ *bərklar - bərkləmək*). بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بَكْلادِي *bəkladi*»دۇر.// بۇ سۆز «قورۇق سېلىنغان ۋە پۇختا ئېتىلگەن يەر» دېگەن مەنىدىكى «بَرْكْ يِرْ *bərk yər*» دىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

[1] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى ھەرپى «س – *s*» ھەر ئۈچىلا شەكلىدە ئاۋۇال فەتھەلىك يېزىلغان بولسىمۇ، كەلگۈسى زامان شەكلى بىلەن مەستىرىدە بىر تىك سىزىق ئارقىلىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ كەسرە يېزىلغان. شۇنىڭدەك «ت – *t*» ھەرپىنىڭ ئاستىغا ئىككى چېكىت قويۇلۇپ «ى – يا»غا ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 172- بەتتىكى «تۆپە ۋە ئېدىر» مەنىسىدە كەلگەن «سِرْتْ *sïrt*» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ «*sïrtladï, sïrtlar, sïrlamaq*» دەپ ئالدۇق.

[2] يازما نۇسخىدا بۇ پېئىلدىكى «ق - *q*» ھەرپى ئۆتكەن زامان شەكلىدە ھەم فەتھەلىك، ھەم كەسرىلىك يېزىلىپ قالغان. كەلگۈسى زامانى بىلەن مەستىرىدە بولسا، فەتھەلىك يېزىلغان. بىز بۇ پېئىلنى يازما نۇسخا 172 - بەتتىكى «قَرْتْ *qart*» — يارا» سۆزىدىن ياسالغان دەپ ھېسابلاپ، ھەر ئۈچىلا شەكلىدە فەتھە بويىچە تىرانسكرىپسىيە بەردۇق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تَرْكْلادِي tərkladi ئالدىراتتى. اُلْ اِيشِغْ تَرْكْلادِي *ol ixïq tərkladi* — ئۇ ئىشنى ئالدىراتتى (تَرْكْلارْ - تُرْكْلاماكْ *tərklər - tərkləmək*).

تُرْكْلادِي türkladi تۈرك ھېسابلىدى. اُلْ مَنِي تُرْكْلادِي *ol məni türkladi* — ئۇ مېنى تۈرك ھېسابلىدى. بىركىمنى ئەجەم (ئەرەبلەردىن باشقا) ھېسابلىسىمۇ شۇنداق دېيىلمۇ (تُرْكْلارْ - تُرْكْلاماكْ *türklər - türkləmək*).//

بۇ بابنىڭ بۇيرۇق شەكلى بەش ھەرپلىكتۇر. مەسىلەن: «بَرْكْلا نانكْنِي *bərklə nəŋni* — نەرسىنى ساقلا» دېگەن جۈملىدىكى «بَرْكْلا *bərklə*» ۋە «سُرِيلا *surpla*» دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ سۆزلەر تەلەپپۇزدا تۆت ھەرپلىكلەرگە ئوخشاپ كەتكەنلىكتىن،شۇلارنىڭ قاتارىدا بېرىلدى. چۈنكى، بۇلاردىكى ئىككى ساكىننىڭ بىرى تەلەپپۇزدا ئېنىق ۋە ئوچۇق سېزىلمەيدۇ. شۇڭا، شائىرلار بۇنى بىر ھەرپ دەپ ھېسابلىسا بولىۋېرىدۇ. بۇنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم. بۇلارنىڭ باشقا تۈرلىنىشلىرى يۇقىرىدىكى بابلاردا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئاساسەن بولىدۇ.

605

بۇ بابتىكى پېئىللار ئۈچ خىل بولىدۇ:

بىرىنچىسى، پېئىل سۆزلەنگەن نەرسە جۈملىسىدىن ھېسابلانغانلىق مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: «تُرْكْلادِي *türkladi*— تۈرك ھېسابلىدى» دېگەنگە ئوخشاش.

ئىككىنچىسى، ئوتتۇرىسى ساكىنلىق بولغان ئىككى ھەرپلىك ئىسىملاردىن ياسالغان پېئىل بولىدۇ. مەسىلەن: «تَوَى قُرْتْلادِي *təwə qurtladi* — تۆگىدىن قۇرتلارنى ئېلىۋەتتى». باشقىلارىمۇ شۇنداق.

ئۈچىنچىسى، يۇقىرىدىكى مەنىلەردىن ھېچبىرى ئىپادىلەنمەي، پېئىل ئۆز مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن://«اُلْ تَوارِنْ اَلْقْدِي *ol tawarïn alqdi* — ئۇ مېلىنى تۆگەتتى» ۋە «اَرْ يَلْقْدِي *ər yalqdi* — ئادەم يېلىقتى، يەنى ئادەم مايلىق تاماقنى جىق يەپ، ئۇنىڭدىن زېرىكتى» دېگەنگە ئوخشاش.

تۆت هەرپلىكلەر

تُلْدْرادِي tuldradï تارقالدى. تُوىْ تُلْدْرادِي *toy tuldradï* — توي تارقالدى، يەنى تويغا كەلگەن خەلق تارقىلىپ كەتتى (تُلْدْرارْ - تُلْدْراماقْ *tuldrar - tuldramaq*).

قَلْدِرادِي qaldradï تاراقلىدى ~ تاراقشىدى. تُونْ قَلْدِرادِي *ton qaldradï* — تون تاراقشىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق (قَلْدِرارْ - قَلْدِراماقْ *qaldrar - qaldramaq*).

جَلْدِرادِي qaldradï شاراقلىدى، شاراق - شۇرۇق قىلدى. تَاشْ جَلْدِرادِي *tax qaldradï* — تاش شاراقلىدى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق. زەنجىر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر يەرگە چۈشكەندە چىققان ئاۋازغىمۇ شۇنداق//دەيىلىدۇ (جَلْدِرارْ - جَلْدِراماقْ *qaldrar - qaldramaq*).

كُلْدُرادِي küldrədi گۈلدۈرلىدى. تَاشْ قُدُغْ اِجْرا كُلْدُرادِي *tax qužuq iqrə küldrədi* — // تاش قۇدۇق ئىچىدە گۈلدۈرلىدى، يەنى تاش قۇدۇقتا گۈلدۈرلىدى ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلدۈردى (كُلْدُرارْ - كُلْدُراماكْ *küldrər - küldrəmək*)[1].

تەركىبىدە «ج - q» بولغان غۇننىلىكلەر

اُتُنْجْ ötünq ئۆتنە، قەرز. مَنْ اَنكارْ يَرْماقْ اُتُنْجْ بِيرْدِمْ *mən anar yarmaq ötünq bərdim* — مەن ئۇنىڭغا يارماق ئۆتنە بەردىم. ئوغۇزچە.

اُتُنْجْ utunq ئۇيات. نوموس. اُتُنْجْ اِيشْ *utunq ix* — ئۇيات ئىش. ئوغۇزچە.//

اُجُنْجْ üqünq ئۇچىنچى. دەرىجە سان. بۇ بىر قائىدە، ئۇ مۇنداق بولىدۇ: ئوندىن تۆۋەن

[1] يازما نۇسخىدا بۇ ۋە بۇنىڭ ئالدىدىكى ئىككى پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپى ھەر ئۇچىلا شەكىلدە ھەرىكىلىك يېزىلغان. بۇ يەردىكى ۋەزىننىڭ تەلىپى بويىچە ھەر ئۇچىلا پېئىلنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۇچىنچى ھەرپلىرى ساكىنلىق كېلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، بىز بۇ ئۇچ پېئىلنىڭ ئۇچىنچى ھەرپىنى ترانسكرىپسىيىدە ساكىنلىق ئالدۇق.

بولغان سانلاردا تەرتىپ جەھەتتە ئۆزىدىن ئىلگىرىكى سانغا ئەگەشكەنلىك مەنىسى ئىپادىلەنمەكچى بولسا، سانىنىڭ ئۆزىگە «نج - nq» قوشۇلىدۇ: «تُورتُنْجْ *tərtünq* — تۆتىنچى»، «بِيشِنْجْ *bəxinq* — بەشىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ سۆزلەرنىڭ ئەسلى «تُورْتْ *tərt* — تۆت» ۋە «بِيشْ *bəx* — بەش» تۇر. دېمەك، دەرىجە سان مەنىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «نج — nq» قوشۇلغان.

ئونلۇق سانلاردىمۇ تەرتىپ سانى يۇقىرىدىكى ئۇسۇلدا ياسىلىدۇ: «اُونُنْجْ *onunq* — ئونىنچى»، «يِكِرْمِنْجْ *yigirminq* — يىگىرمىنچى» دېگەنگە ئوخشاش. چۈنكى، يىگىرمىنچى ئون توققۇزنىڭ داۋامىدۇر. بۇ ئومۇمىي بىر قائىدىدۇر.

اَرِنْجْ ərinq ئېھتىمال، بولسا كېرەك، بولغاي. اُلْ بَرْدِي اَرِنْجْ *ol bardï ərinq* — ئۇ باردى بولغاي.

اُرُنْجْ urunq پارا.

اِرِنْجْ ərinq موللۇق، بايىاشاتلىق، راھەت، بايىاشات تۇرمۇش كەچۈرۈش. بەزى شېۋىلەردە بۇ سۆز ئىككى مەخرەج ئارىسىدىكى «ز - z» بىلەن «اَرِنْزْ *ərinz*» دېيىلىدۇ.//

اَفِنْجْ avïnq ئاۋۇنچ. كۆڭۈلنىڭ بىر نەرسە بىلەن مەشغۇل بولۇپ ئوۋلىنىشى، ئارام تېپىشى.

اِكِنْجْ ikinq ئىككىنچى. اِكِنْجْ نانكْ *ikinq nəŋ* — ئىككىنچى نەرسە.

اُكُنْجْ ökünq ئۆكۈنچ، پۇشايمان، ھەسرەت. اُلْ اَنكَرْ اُكُنْجْ قِلْدِي *ol anar ökünq qildï* — ئۇ ئۇنىڭغا ئۆكۈندى، پۇشايمان قىلدى.

اُكُنْجْ ögünq ماختىنىش، مەدھىيە.

اِلَنْجْ ulinq ئەگرى - توقاي، ئەگرى - بۈگرى. اِلَنْجْ يُولْ *ulinq yol* — ئەگرى - توقاي يول، تۇز بولمىغان يول.

اِلَنْجْ ilənq تاپا - تەنە. بۈزۈقلۇقى مەلۇم بولۇپ قالغان بىر ئىشتا يول كۆرسەتكەن كىشىنى ئەيىبلەش، تاپا - تەنە قىلىش.

اُمُنْجْ umunq ئۇمۇنچ ~ ئۇمۇنۇش، ئۇمىد. اُمُنْجْ تَنكْرِيكا *umunq təŋrigə* — ئۇمىد تەڭرىگە.

اِنْنْج ïnanq ئىشەنچ، ئىشەنچلىك. «اِنْنْج بَكْ *ïnanq bəg* — ئىشەنچلىك بەگ» دېگەن ئىبارە شۇنىڭدىن ئېلىنغان.//

اُنْنْج onunq ئونىنچى. اُنْنْج يَرْماقْ *onunq yarmaq* — ئونىنچى يارماق. باشقىلاردىمۇ شۇنداق.

بۇ بابتكى پىئىل

يِنْجكالَنْدي yinqkələndi خۇشامەت قىلدى؛ بويسۇندى؛ ھەرىمگە ئالدى. اُلْ مَنكا يِنْجكالَنْدي *ol maŋa yinqkələndi* — ئۇ ماڭا خۇشامەت قىلدى. اُلْ قِيزِغْ يِنْجكالَنْدي *ol qïzïq yinqkələndi* — ئۇ قىزنى ھەرىمگە ئالدى.// قُلْ تَنكْرِيكا يِنْجكالَنْدي *kul təŋrigə yinqkələndi* — بەندە تەڭرىگە بويسۇندى، يەنى بەندە ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىگە بويسۇنۇپ، دۇنيانى تەرك ئېتىپ، ئىبادەت قىلدى، روزا تۇتتى، نامار ئوقۇدى ۋە بويسۇندى (يِنْجكالَنُورْ - يِنْجكالَنْماكْ *yinqkələnür - yinqkələnmək*).

ئىككى ساكىن بىر يەردە كېلىدىغان بۆلۈم تۈگىدى. بۇ سەككىز بۆلۈمنىڭ ئاخىرقىسىدۇر. ئالەمنى ياراتقۇچى ۋە تەربىيىلىگۈچى تەڭرىگە ئالقىشلار بولسۇن.//

ھۆسەين ئوغلى مەھمۇد ئېيتىدۇكى: تۈركىي تىللارنىڭ سۆزلۈكلىرىنى توپلاش، قائىدە ۋە ئاساسلىرىنى بايان قىلىش، پەرقلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، بۆلۈملەرگە بۆلۈشنى كىتابنىڭ بېشىدا شەرت قىلغانىدۇق. بۇ سۆزنىمىز بەجا كەلدى، ئارزۇيىمىز ئەملگە ئاشتى. ئوشۇقچە، ئورۇنسىز ۋە كېرەكسىز بولغانلىرىنى كىتابتىن چىقىرىپ تاشلىدىم. ئەمدى كىتاب ئۇزاق زامانلارغىچە كەڭ تارقالسۇن، ئەبەدىي يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن. كىتابىمىز مۇشۇ يەردە تامامىلانسۇن.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تەڭرىگە ئەبەدىي ئالقىشلار بولسۇن. تەڭرىنىڭ ئەلچىسىگە ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىغا تەڭرىنىڭ چەكسىز رەھمىتى تەگسۇن.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ پېقىر قۇلى ساۋۇلىك، ئاندىن دەمەشقلىق مۇھەممەد ئىبنى ئەبى بەكرى ئىبنى ئەبىلفەتھ (تەڭرى ئۇنى كەچۈرسۇن) بۇ كىتابنى ئەسلىي نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈش ئىشىنى 664- يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 27- كۈنى — يەكشەنبە تاماملىدى.

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى [مەھمۇد كاشغەرىي] ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىنىڭ ئاخىرقى جۈملىسىنى بۇ يەردە ئۆز پېتى كۆچۈرۈپ ئۆتىمەن:

«كىتابنى 464- يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشكەنىدىم، تۆت قېتىم قايتا يېزىپ، تۈزىتىپ ۋە تەھرىرلەپ، 466- يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 10- كۈنى — دۈشەنبە تۈگەتتىم».//

لاَحَوْلَ وَلاَقُوَّةَ اِلاَّ بِاللهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَهُوَحَسْبُنا وَنِعْمَ الْوَكِيلْ (يۇتۇن كۈچ - قۇۋۋىتى ئۇلۇغ ۋە يۈكسەك تەڭرىگىلا خاس، تەڭرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەڭ ياخشى ئىگىمىز).//

كىتاب تۈگىدى.//

قوشۇمچىلار

قوشۇمچە (1)

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا

ئىبراھىم مۇتىئى
مىرسۇلتان ئوسمانوف

مەملىكىتىمىزنىڭ 11- ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، ھاياتى ھەم قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى ئىلىم دۇنياسىدا ھازىرغىچە تولۇق ئېنىقلانماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە ئىدى. بۇ ھەقتە تۈرلۈك كۆز قاراش ۋە پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كەڭ جامائەتچىلىكنى قانائەتلەندۈرەلمەي كەلدى. بەزى كۆزقاراشلار ھەتتا رېئاللىققىتن ناھايىتى يىراقلىشىپ كەتتى.

بىز ئالىمنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت - تۈرك» (تۆۋەندە «دىۋان» دېيىلىدۇ)دە ئۆز يۇرتى ۋە ھاياتى ھەققىدە بەرگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزدىنىپ كۆرۈش مەقسىتى بىلەن 1982- يىلى 12- ئايدىن 1983- يىلى 3- ئايغىچە قەشقەردە «دىۋان»نىڭ ئۇچىنچى تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى جەريانىدا قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىنى نۆۋەتا قىلغان ھالدا بىر نۆۋەت مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن (1982- يىلى 12- ئاينىڭ 18-، 19- كۈنلىرى) ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام»ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارىخىي ئورۇنلارنى كۆزدىن كەچۈردۇق. ئاندىن ئوپال ۋە قەشقەردىكى پېشقەدەم ئۆلىمالار، زىيالىيلار ۋە مۇناسىۋەتلىك ئادەملەردىن ئۇلار بىلىدىغان ئەھۋاللارنى ھەم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئىگىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 1982- يىلى 12- ئاينىڭ 30- كۈنى

www.uyghurkitap.com

ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىرىنچى قېتىملىق دوكلاتمىزنى ئاپتونوم رايوندىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىگە ئەۋەتتۇق[1]. شۇ ئاساستا قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە مەسئۇللىرىدىن يولداش مامۇتوف قۇربان ۋە ئەيسا شاكىرلارنىڭ قىزغىن قوللىشى بىلەن 1983- يىلى 1- ئاينىڭ 6- كۈنى قەشقەردىكى ئۇلىمالار، زىيالىيلارنىڭ ۋەكىللىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ سۆھبەت يىغىنىنى ئۆتكۈزۈپ، جامائەتچىلىكتىن پىكىر ئالدۇق. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەقتە يەنمۇ كۆپ ئادەملەرنىڭ دىققىتى قوزغىلىپ، بىزنى بىرمۇنچە قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەرنىڭ مەشھۇر ئۇلىمالىرىدىن ئىمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم تەقدىم قىلغان، مۇندىن 150 يىلچە ئاۋال يېزىلغان بىر كىتاب ۋەخپىنامىسى تولىمۇ قىممەتلىك ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ ھەقىقەتەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ئىكەنلىكى ئوچۇق بايان قىلىنغان. بۇ ھۆججەت بىزنىڭ ئاغزاكى ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىلغان بىرىنچى قېتىملىق دوكلاتمىزنى ئالغا سۈرۈلگەن كۆز قاراشلىرىمىزنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى تەستىقلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىز تولۇپ تاشقان ئىشەنچكە كېلىپ، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلاتمىزنى يېزىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق ۋە ئۇنى 1983- يىلى 4- ئايدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ھەيئەتلىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىغا قويدۇق.

ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىز قەشقەر ۋە ئوپالدا دەسلەپ سۆزلەشكەن كىشىلەرنىڭ تولىسى «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە بىرىنچى تومى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنى كۆرگەن ياكى كۆرەلەيدىغان كىشىلەر ئەمەس، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئەزەلدىن «ھەزرىتى مولالام» مازىرىنىڭ شەيخلىقىنى قىلىپ كېلىۋاتقان ئاددىي خەلق، بىر قىسمى كونىچە ئوقۇغان بولسىمۇ، ئىلىم دۇنياسىدا مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىن بىخەۋەر كىشىلەر، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ھەزرىتى مولالام»نىڭ مەھمۇد كاشغەرىي ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ھەر خىل رىۋايەتلەر بىزگە خەلقىمىزنىڭ

[1] بۇ دوكلات «قەشقەر ئەدەبىياتى»نىڭ 1983- يىل 2- سانىدا بېسىلغان.

ئۆزىنىڭ بۇ مۇنەۋۋەر پەرزەنتىنى بىر - قانچە ئەسىرلەر داۋامىدا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ياد ئېتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇنى ئۇنتۇپ كەتمىگەنلىكىنى ھېس قىلدۇردى. بىز بۇ ماقالىمىز ئارقىلىق بۇ ماتېرىياللارنى ئۆز ئەينى بويىچە جامائەتچىلىككە مەلۇم قىلماقچىمىز ۋە ئۆزىمىزنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلىرىمىزنى تەپسىلىي بايان قىلماقچىمىز. بىز بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارنى ئېلان قىلىشتا ئۇلارنىڭ مېغىزىدىن پايدىلاندۇق، شاكىلىنى تاشلىدۇق، يەنى مەسىلىگە ئالاقىدار بىر قىسىم رىۋايەتلەر ئىچىدىكى ئەسىرلەر داۋامىدا قوشۇلۇپ قالغان بەزى ئەپسانىۋى يېپىنچىلارنى نەزەردىن ساقىت قىلدۇق.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى ھەققىدە بىز ئىگىلىگەن ماتېرىياللار تۆۋەندىكىچە:

1. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەشقەرلىك ئىكەنلىكى ئۇنىڭ تەخەللۇسىدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئىلىم دۇنياسىدا چىنلىققا ھۆرمەت قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭدىن قىلچە گۇمانلانمايدۇ.

ئالىمنىڭ قەشقەرنىڭ قايسى يېزىسىدىن ئىكەنلىكىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە «دىۋان»دىكى مۇنداق بىر نەچچە پاكىت بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتىدۇ:

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا قەشقەر ئەتراپىدىكى 20 دىن ئارتۇق يەر ئىسمىنى ئىزاھلىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆپىنى «اِسْم بَلْدَة كانَتْ قُرْب كاشْغَرْ» (قەشقەر يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ ئىسمى)، «اسْم قَرِيَة الْكاشْغَرْ» (قەشقەردىكى بىر يېزا ئىسمى) دېگەندەك ئىبارىلەر بىلەن ئىزاھلىغان بولسىمۇ، لېكىن «اَذِغْ[1] aźiq» سۆزىنى ۋە «اُبل[2] opal» سۆزىنى «اِسْمِ قَرِيَة لَنَا» (بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى) دەپ ئىزاھلىغان. «قَسى[3] kasi» سۆزىنى «اِسْمِ مَوْضِعٍ لَنَا» (بىزدىكى بىر يەر ئىسمى) دەپ ئىزاھلىغان.

[1] «دىۋان» يازما نۇسخا، 44- بەت، 1-، 2- قۇرلارغا قارالسۇن.

[2] «دىۋان» يازما نۇسخا، 49- بەت 7- قۇرغا قارالسۇن.

[3] «دىۋان» يازما نۇسخا، 544 – بەت 5- قۇرغا قارالسۇن.

توغرىسىنى ئېيتقاندا، بىزنىڭ قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى تەكشۈرۈشىمىز مانا مۇشۇ يىپ ئۈچى ئاساسىدا، يەنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ئوپال، ئوپالنىڭ «ئازىق» مەھەللىسى دېگەن ئاساستا ئېلىپ بېرىلدى.

ئوپال قاتناش لىنىيىسى ھېسابىدا، قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان تەخمىنەن 51 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جاي بولۇپ، ھازىر قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر يېزا. ئۇ پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىن ئورۇن ئالغان، ھاۋاسى ساپ، تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل بىر جاي. مەھمۇد كاشغەرىي «قەشقەر خان تۇرىدىغان جاي، قەشقەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، خاقان ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان»[1] دېگەندە، قەشقەرنىڭ، شۇ جۈملىدىن، ئوپالنىڭ مۇشۇنداق ساپ ھاۋاسىنى ۋە گۈزەل مەنزىرىسىنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك.

«اَذِغْ azïq» دېگەن يەر ئىسمىغا كەلسەك، مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان بۇ مەھەللىمۇ خۇددى شۇ ئوپالنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەخمىنەن 300 – 400 مېتىر جەنۇبىدىكى «ئازىق تېكەن دارىسى» (ھازىرقى ئاتلىشى «سۆسەر ئاغزى») دېگەن ئېقىنىنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان.

«قسي kasï» ئازىق مەھەللىسىگە تۇتاش بىر جاي ئىسمى، ھازىر بۇ سۆزدىكى «س» تاۋۇشىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇ جايدىن ئۆتكەن ئۆستەڭ «قاچى ئۆستەڭ» دېيىلىدۇ.

ئازىق مەھەللىسىدىن 92 ياشلىق داۋۇت زۇنۇننىڭ ئۆز دادىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ مەھەللىنىڭ ئەسلىي ئىسمى «ئازىق» بولۇپ، بۇرۇن سۆسەر ئاغزىدىن بىر قېتىم سەل كېلىپ قۇم سېلىۋېتكەنلىكتىن «قۇمباغ» دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولغان. مۇندىن 50 يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتقىچە خەلق «ئازىق» دېگەن ئىسمىنىمۇ تەڭ قوللىنىپ كەلگەن. يەرلىك خەلقنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، «ئازىق تېكەن دارىسى» دېگەن سۆز «ئاق تېكەن دارىسى»مۇ دېيىلىدىكەن. چۈنكى، «ئازىق

[1] «دىۋان» يازما نۇسخا، 173- بەت، ئۇيغۇرچە بىرىنچى توم 447- بەتلەرگە قارالسۇن.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تېكەن» بىلەن ئاق تېكەن، بىرلا خىل ئۆسۈملۈكنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇششاق قىزىل مېۋىسى بولىدىكەن، بۇ مېۋىنى ئېيىق يەيدىكەن.

بىزگە مەلۇم، «ئېيىق» سۆزى خاقانىيە تىلىدا «azïq» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. شۇڭا، «دىۋان» دا «اَذِغْ azïq» دەپ تىلغا ئېلىنغان ۋە ھازىر «ئازىق» دېيىلمۇاتقان بۇ مەھەللىنىڭ ئىسمى ئەنە شۇ «ئازىق تېكەن دارىسى» دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

XI ئەسىردىكى خاقانىيە تىلىنىڭ ئاساسەن «ذ - ż»لىق تىل ئىكەنلىكى، كېيىنچە بۇ تاۋۇشنىڭ «ي- y»غا ئۆزگەرگەنلىكى، لېكىن بەزى يەر ئىسىملىرىدا، مەسىلەن، ئوپالدىكى «ئازىق» ۋە ئاتۇشتىكى «ئازاق» سۆزلىرىدە «ي- y»غا ئۆزگەرمەي (جۇغراپىيەۋى ئىسىملار ئومۇمەن تۇراقلىق بولغاچقا، مۇنداق ئۆزگىرىش ئاز بولىدۇ)، ئەسلىي تەلەپپۇزى ساقلىنىپ قالغانلىقىغا دىققەت قىلىنسا، يۇقىرىقى قاراشنىڭ ئاساسسىز ئەمەسلىكى ئۆز – ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

مانا بۇ بىزنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى قەشقەر، قەشقەردىكى ئوپال يېزىسى ۋە ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى دېيىشىمىزدىكى بىرىنچى ئاساس.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ ئىزاھلىغان بۇ ئىككى يەر ئىسمى ئېنىقلانغاندىن كېيىن، بىز بىرىنچىدىن، «دىۋان»نىڭ بىزدىن ئاۋۇالقى تەرجىمىلىرىنى نەشر قىلدۇرغان بروككېلمان، بېسىم ئاتالاي ۋە سالىھ مۇتەللىپوفلارنىڭ «اُبُل» سۆزىدە يېزىلىشتىكى سەۋەنلىك تۇپەيلىدىن «ا- ئەلىف» بىلەن «ب - b» ئوتتۇرىسىغا قويۇلۇپ قالغان دىئاكرىتىك بەلگە ـــ زەممىنى «ب - b» غا تارتىپ «abul» دەپ ئوقۇغانلىقىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى، بىزنىڭ زەممىنى «ا- ئەلىف» كە تارتىپ «opal» دەپ ئوقۇغانلىقىمىزنىڭ پۈتۈنلەي توغرا بولغانلىقىنى ھېس قىلدۇق؛ ئىككىنچىدىن، بىز 1980- يىلى 6- ئايدا «دىۋان»نىڭ بىرىنچى تومىنىڭ تەرجىمە خىزمىتىگە ئالاقىدار تەل تەكشۈرۈش بىلەن قەشقەرگە بارغان ۋاقتىمىزدا، يېڭىسار ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر يىلى ئالدى بىلەن يېڭىساردىكى «ھەزرىتى بېگىم»، ئاندىن «ئوردا خېنىم»، ئاندىن ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، ئاندىن قەشقەر

پاياناپتىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، يۈسۈپ قادىرخان، ئاندىن ئوپالدىكى «ھەزرىتى موللام» مازارلىرىنى تاۋاپ قىلىپ قايتىدىغانلىقىغا بىنائەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى قاراخانىيلار جەمەتىگە ئائىت شەخسىلەرنىڭ مازارلىرى بولغاچقا، «ھەزرىتى موللام»نمۇ قاراخانىيلار جەمەتىدىن دەپ تونۇغان ۋە «ئىھتىمال، مەھمۇد كاشغەرىي بولسا كېرەك» دەپ «دىۋان»نىڭ ئۇيغۇرچە بىرىنچى تومىدا ئاز ــ تولا بېشارەت بېرىپ ئۆتكەنىدۇق. بىراق، بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىمىزدا (بۇ بەزى ئىزاھلاردا ۋە كىرىش قىسمىدا كۆرۈلىدۇ) مۇجمەللىك بولدى، ئاتوشتىكى «ئازاق» بىلەن ئوپالدىكى «ئازىق»نى ئارىلاشتۇرۇپ قويغانلىقىمىز ئۈچۈن، بەزى سەۋەنلىكلەرگە يول قويۇلۇپ قالدى.

بىز «دىۋان»نىڭ بىرىنچى تومىنى ئۇيغۇرچە نەشرىگە تەييارلاش خىزمىتىنىڭ قاتناشقۇچىلىرىدىن بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن مۇنداق مۇھىم بىر ئىلمىي مەسىلىدە يەكۈنلىتەكلىك قىلغانلىقىمىزنى ۋە شۇنىڭ بىلەن سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكىمىزنى ئېتىراپ قىلىمىز.

ئوپال ئازىقتىكى «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسى ۋە مۇشۇ تەزكىرىدىكى بايانلارغا يانداشقان ھالدا، بۇ مازارنىڭ تا مۇشۇ كۈنگىچە خەلقىمىز تەرىپىدىن «ئىلمىگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ، سۆيۈپ، ئاسرىلىپ كېلىۋاتقانلىقى، «ھەزرىتى موللام» مازىرى شەيخلىرىنىڭ مازار ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنلىرى (بۇ ھەقتە ئايرىم توختىلىمىز) ۋە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ۋەخپىنامە ــ مانا بۇلار بىزنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ئوپال، ئۇ ھەقتەتەن ئوپال ئازىقتا تۇغۇلغان ۋە ئوپال ئازىقتا دەپنە قىلىنغان دەپ تونۇشىمىزغا ئىككىنچى ئاساس ھېسابلىنىدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، ھازىرقى ئوپالدا «خان بېغى» ياكى «سۇلتانباغ»، «تەكىيەگاھ» (خانلارنىڭ چەت ئەل ئەلچىلىرىنى كۈتۈۋالىدىغان مەخسۇس مېھمانخانىسى) دېگەن جاي ئىسىملىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، شۇنىڭدەك، «قاراخان پاشايىم» مازىرى، «ھەزرىتى پاشايىم» مازىرى، «سوپ تېكىن (سەبۈك تېگىن؟)» مازىرى، «ئوپ تېكىن (ئالپ تېگىن؟)» مازىرى، «قىلىچ بۇغراخان» (ئىھتىمال يۈسۈپ قادىرخاننىڭ دادىسى ئوبۇلھەسەن ھارۇن ئىبنى سۇلايمان بولسا كېرەك) مازىرى دېگەندەك مازارلارنىڭ بولۇشى ۋە تىل ئالاھىدىلىكى جەھەتتە، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا ئېيتىپ

ئۆتكەن ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ سۆز بېشىدا «ھ – ḫ» نى كۆپەيتىش ھادىسىسىنىڭ ھازىرقى ئوپال جانلىق تىلدا قويۇق ساقلىنىپ كېلىۋاتىشى ئومۇمەن، ئوپالنىڭ قاراخانىيلار جەمەتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك جاي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بولۇپمۇ، تەزكىرىدە نامى تىلغا ئېلىنغان «بۇزرۇكۋارلىرىم» دېگەن نام ئاستىدىكى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بوۋىسى مۇھەممەد ۋە ئاتىسى ھۈسەينلەرنىڭ مازىرى؛ «سەيپىدىن بۇزرۇكۋار» دېگەن نام بىلەن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىننىڭ مازىرى (تەزكىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ كىشىگە «بۇزرۇكۋار» دېگەن ئۇلۇغلاش ئۇنۋانى مەھمۇد كاشغەرىي دۇنياغا كېلىش بىلەن خان تەرىپىدىن بېرىلگەن)؛ «بۇبى رابىيە خېنىكەم» دېگەن نام ئاستىدا ھۆرمەتلىنىپ كېلىۋاتقان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئانىسىنىڭ مازىرى؛ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان ئىمام ئەكبەر (ياكى ئىمام ئەژدەر)، ئىمام ئەسقەرلەرنىڭ مازارلىرى، مەھمۇد كاشغەرىي باغداتتىن قايتقاندىن كېيىن، سەككىز يىل دەرس ئۆتكەن «مەھمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابىسى؛ ئالمىنىڭ ئۆز تالىپلىرى بىلەن ھەر پەيشەنبە كۈنى سەيلە قىلىدىغان ۋە ھەر يىلى نوروز ئېيىدا تالىپلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارغا ئىلمىي ئۇنۋانلار بېرىدىغان تارىخىي ئورۇن ــ ئالمىنىڭ تېرىك گۈزاھچىسى سۈپىتىدە ھازىرمۇ بۇلدۇقلاپ قاياپ تۇرغان «نوروز بۇلاق» قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ھەممىسى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ھەقىقەتەنمۇ ئوپال يېزىسى، ئوپالنىڭ «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىكىنى روشەن كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

2. «ھەزرىتى موللام» مازىرى ــ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى

«ھەزرىتى موللام» (بۇ سۆز ئەسلى ئەرەبچە «مولى *məvla*» ــ ئىگە، خوجايىن» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، ئاخىرىغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇيغۇر تىلى بويىچە بىرىنچى شەخس بىرلىكتىكى تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغان) مازىرى ئوپالنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدىكى «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان تاغ

باغربدا[1]. بۇ تاغدا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارغا ئائىت خارابىلەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ تولۇق يوقىلىپ كەتمىگەن[2]. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مۇندىن 60 يىللار ئىلگىرى بۇ تاغدا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەردىكى مانجۇ ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسكەرلىرى ھەر يىلى بۇ بۇتخانىغا چىقىپ ئىبادەت قىلىپ تۇرغان. ھازىر بۇ تاغدىن قەدىمكى دەۋرلەردىن قالغان دەپىنىلەر دائىم چىقىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن بۇ جايدا تاش دەۋرىدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرغىچە بولغان ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت ئەكس ئەتكەن[3]. بۇ يەردىن تېپىلغان قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت يارماقلار ھازىر قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلانماقتا، «ھەزرىتى موللام» مازىرى ئەنە شۇ تاغ باغرىدىكى «مارجان بۇلاق» («چەشمە زۇلال» مۇ دېيىلىدۇ) سەھنىسىگە جايلاشقان. بۇ بۇلاقنىڭ شىمال تەرىپىدە يەنە بىر بۇلاق بولۇپ، ئۇنىڭ تۈۋىدە «ھەزرىتى موللام» جامەسى جايلاشقان. «مارجان بۇلاق» تۈۋىدە خەلقنىڭ ئېيتىشىچە، سەل كەم مىڭ يىلدىن بۇيان قايتا ـ قايتا كۆكلەپ كېلىۋاتقان «ھاي ـ ھاي تېرەك» دېگەن تېرەك بار. مەسچىتتىن تۆۋەن چۈشكەندە «ئۇجمىلىك كوچا» دېگەن كوچا باشلىنىدۇ. مازاردىن 30 ـ 40 مېتىرچە جەنۇبتىكى دۆڭلۇكتە «مەھمۇدىيە» مەدرىسىسىنىڭ خارابە ئىزلىرى بار. مازارنىڭ كۈنچىقىش تەرەپ پەستە «موللام بېغى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان مەھەللە بولۇپ، بۇ مەھەللىدە «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەددى ـ جەمەتى ئولتۇراقلاشقان.

[1] ئوبالنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان «ئوپال ئارت» گۆر جىلغا بويىدىكى خارابە «تاشبالىق» دېيىلىدۇ. تۆۋەندىكى شېئىردىن قارىغاندا، تاغمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ، كېيىن «ھەزرىتى موللام تېغى» دەپ ئاتالغان. ئوپال دۆڭ ئۆستەڭ لەڭگەرلىك «خوجا قوناق ئاتام» مازىرىنىڭ خاتىپى سۇلايمان ئىمىن (72 ياش) نىڭ رىۋايىتىچە، مەھمۇد كاشغەرىيگە ئاتاپ تۆۋەندىكىدەك مەرسىيىلەر يېزىلغان:

تاشبالىق بولسۇن ئەبەد ھەزرىتى موللامنىڭ تاغى،
نامى ئۆچمەس گۈل چېچەكلەپ مېۋە بولغاي موللام باغى.

[2] ئوبالدىن يەنە غەربىي شىمالغا ماڭسا «ئۇيغۇر قەلئە» دېگەن بىر خارابە بار.

[3] «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1983- يىل 6- سان 18- بەت، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى ئارخېئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ دوكلاتى» غا قارالا.

تاھازىرغىچە نوروز بايرىمىدا ياكى ئۈجمە پىشقاندا، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىن خەلقلەر كېلىپ تاۋاپ ۋە سەيلە قىلىشىدۇ. ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر بولسا، بۇ مازاردا ياتقان شەخسنى «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ، دۇئا ـ تەكبىر قىلىشىپ، ھەتتا بىر مەزگىل تۇرۇپ يېنىشىدۇ.

بىز بۇ مازاردا خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان بىر زاتنىڭ ياتقانلىقىنى مۆلچەرلەپ، ئۇنىڭ كىملىكىنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە مۇنداق ئۇچ جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق.

1) مازارنىڭ شەيخلىرىدىن تەكشۈرۈش:

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخلىرىدىن باۋدۇن قارى، ئوسمان قارى ۋە مەمەت ربھىم شەيخلەرنىڭ ئاغزاكى گۇۋاھلىقىچە «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ تولۇق ئىسمى «ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇدىيە ئىبنى ھۈسەين» ئىكەن. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە: مەۋلام ـــ ئالىملىقىغا قارىتىلغان؛ شەمسىددىن ـــ دىنىنىڭ قۇياشى، ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان؛ مەھمۇدىيە ـــ بۇ زاتنىڭ ئىسمى (بىر نەچچە ئەسىر ئۆتكەنلىكتىن، مەدرىسىگە بېرىلگەن «مەھمۇدىيە» دېگەن نامنى ئۇلار دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ ئىسمى دەپ ئادەتلىنىپ قالغان)، شۇنىڭدەك، ئۇنىڭ ئەخلاقلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ھۈسەين ـــ دادىسىنىڭ ئىسمى. «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ زات ئالىم كىشىكەن، ئەرەبي، پارسي، تۈركي، رومانيي... قاتارلىق سەككىز ـ توققۇز تىلنى بىلىدىكەن، ئىران، ئىراق تەرەپلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە مۇدەررىس بولغان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «مەن يۇرتۇمغا قايتسام» دەپ مۇشۇ يەرگە قايتىپ كېلىپ، مۇشۇ مازارنىڭ يېنىدىكى مەدرىسىدە (يەنى مەدرەسەئى مەھمۇدىيەدە) مۇدەررىس بولغان ۋە تۆت ئەتراپقا ئىلىمنى شۇ كىشى تاراتقان، قايتىپ كېلىپ سەككىز يىلدىن كېيىن 97 يېشىدا ۋاپات بولغان، ئالىم كىشى بولغاچقا، ئۇلۇغلاپ «ھەزرىتى مەۋلام» دېيىلىدىكەن...

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قائىدە بويىچە، خان جەمەتىدىن بولغان شەخسلەرنىڭ مازارلىرىغا خان تەرىپىدىن مەخسۇس شەيخ، جارۇپكەش (قەبرە سۈپۈرگۈچى)، سۈپارىخان، يانتاقچى، مۇتەۋەللى تەينىلىنىپ، ئۇلار شۇ مازارنىڭ ۋەخپىلىرى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

بىلەن تەمىنلىنىپ تۇرغان، مۇنداق شەيخلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قالغان.

«ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىقىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە داۋاملاشقان. يەنى بۇ مازارنىڭ شەيخلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى «موللام بېغى» دېگەن كىچىك مەھەللىنىڭ ھەممە يېرى تاكى 1949- يىلىغىچە بۇ ئەۋلادقا مىراس ۋە ئەۋلادى ۋەخپە (ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا پايدىلىنىدىغان، لېكىن ساتقىلى بولمايدىغان ۋەخپە) بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، 1942- يىلى 10- ئاينىڭ 12- كۈنى ئوپال مەھكىمەئى شەرئىيەسى بىر مەزگىل باشقىلار تەرىپىدىن قانۇنسىز ھالدا تارتىۋىلىنغان شەيخلىقنى «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان قۇددۇس قارى ھاجىم (ھازىرقى شەيخ ـــ ئوسمان قارىنىڭ دادىسى)غا قايتىدىن ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ھۆكۈم چىقارغان[1].

بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخلىرى بىر مەزگىللىك شەيخلەر بولماستىن، بەلكى بۇ مازار تىكلەنگەن ۋاقىتتىن ئېتىبارەن قانۇنىي ھالدا ئەۋلادتىن- ئەۋلادقا شەيخ بولۇپ كېلىۋاتقان كىشىلەر. ئۇلار ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ يەتتىنچى، سەككىزىنچى ئەۋلادىنى خاتىرىسىدە ساقلاپ كەلگەن، شۇنىڭدەك، ئاتا ـ بوۋىلىردىن تارتىپ ئىشلىتىپ كەلگەن مەخسۇس مۆھرىمۇ بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ شەيخلەردىن بەزىلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى بولغان. مەسىلەن، بىزگە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى تۇردى ھاجىم شەيخ (تەخمىنەن 1793ـــ 1923) قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىمالىردىن بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئۆلىمالىردىن مولا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم، ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردۇش كاتىپ (غەربىي)، نوروز كاتىپ(زىيائىي)غا ئوخشاش كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولغان. تۇردى ھاجىم شەيخ يازغان ئەسەرلەردىن «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنىدا ساقلانماقتا.

شۇڭا، بىز بۇ شەيخلەرنىڭ «ھەزرىتى موللام» مازىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلىرىنى ئۇلار ئەنە شۇنداق مەشھۇر كىشىلەردىن ئاڭلىغان بولغاچقا، مەلۇم ئاساسقا ئىگە دەپ قارايمىز.

[1] بۇ ھۆكۈم «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ ھازىرقى شەيخى ئوسمان قارىنىڭ قولىدا ساقلانماقتا.

تۆۋەندە «ھەزرىتى موللام» شەيخلىرىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئىسىملىكى ئىسخېما بويىچە كۆرسىتىلدى:

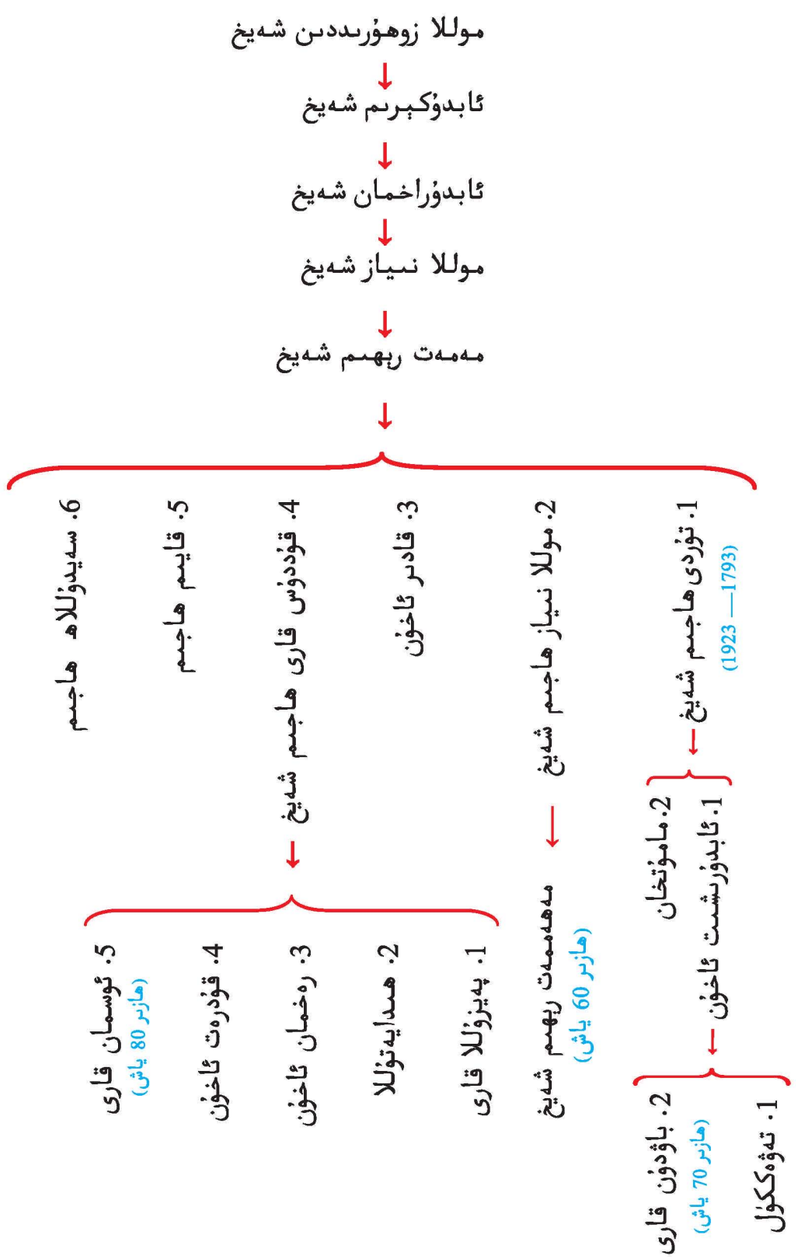

2) «هەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ تەزكىرىسىنى تەكشۈرۈش:

بۇ مازارنىڭ تەزكىرىلىرىدىن بىرى ياقۇپبەگ زامانىسىدا يېڭىسارغا ئېلىپ كېتىلگەن، يەنە بىرىنى ئوپاللىق مەھەممەت چوڭسا دېگەن كىشى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، 1956- يىلىدىن كېيىن قولدىن قولغا ئۆتۈپ يۈرۈپ يوقالغان. گەرچە بۇ تەزكىرە قولىمىزدا بولمىسىمۇ، ئەمما ئۆز دەۋرىدە مازارنى تاۋاپ قىلىشقا كەلگەنلەر ئوتتۇرىسىدا دائىم ئوقۇلۇپ كەلگەن بولغاچقا، نۇرغۇن كىشىلەرگە ياد بولۇپ كەتكەن. بىز ئۆتمۈشتە ئۇمەر داموللا، قۇناخۇن خەلپەت قاتارلىق كىشىلەردىن بۇ تەزكىرىنى كۆپ قېتىم ئاڭلىغان مەمتىمىن ئەخمەت، قاسىم قازى ئاخۇنۇم (بۇ كىشى ئالمىنىڭ ئانىسى بۇبى رابىيە مازىرىنىڭ شەيخلىرىنىڭ ئەۋلادى، هازىر 93 ياش)، مۇھەممەت ئوسمان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆز خاتىرىسى ئاساسىدا رەتلەپ چىققان ماتېرىياللىرى (بۇ ماتېرىياللار «قەشقەر ئەدەبىياتى»نىڭ 1983- يىلى 1- سانىدا بېرىلدى) دىن ئۇنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇق.

بۇ تەزكىرىدە «هەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغۇچى زاتنىڭ تولۇق ئىسمى هەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن مەھمۇد ئىبنى هۈسەين بولۇپ، ئازىق مەھەللىسىدە تۇغۇلغانلىقى، خان ئەۋلادى ئىكەنلىكى، هۈسەيننىڭ دەسلەپ «ئەمىرى شەب» بولۇپ، كېيىن «ئەمىرى سۇلتان»لىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

بىزگە مەلۇم، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» دا ئۆزىنىڭ خانزادىلىكىنى، تۈرك ئۆلكىلىرىنى (تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنى) سامانىي ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى ئۆزىنىڭ بوۋىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن[1].

قاراخانىيلار تارىخىنى تەتقىق قىلغان ئالىم ئو. پرىتساكنىڭ تەھلىلىگە قارىغاندا، سامانىي ئوغۇللىرىدىن بىرىنچى قېتىم هىجرىيە 382 (مىلادىيە 992) –

[1] «دىۋان» ئۇيغۇرچە 1- توم 152- بەتكە قارالسۇن.

يىلى بۇخارانى ئالغان كىشى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ هۆكۈمدارى ئەبۇلھەسەن هارۇن بىننى سۇلايمان (قىلىچ بۇغراخان) ئىدى، خوتەننى ئالغان يۈسۈپ قادىرخان ئەنە شۇ ئەبۇلھەسەن هارۇننىڭ ئوغلى ئىدى.

ئەرەب تارىخچىسى ئىبنۇلئەسىردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى هۈسەين بىننى مۇھەممەد «ئارسلان ئىلىك» دېگەن ئۇنۋان بىلەن هىجرىيە 448 ـــ 449 (مىلادىيە 1056ـــ 1057) – يىللىرى بارسغان ئەمىرى بولۇپ تۇرغان ۋە ئۆز نامىدىن ئاقچىلار سوقتۇرغان. 1048- 1058 – يىللاردا «شەمسىددەۋلە ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن سوقۇلغان ئاقچىلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىي يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەۋرىسى، ئوبۇلھەسەن هارۇننىڭ پەينەۋرىسى هېسابلىنىدۇ. ئالمىنىڭ «تۈرك ئۆلكىلىرىنى سامانىي ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان كىشى بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز» دېگەن بايانلىرى مۇشۇ تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

ئىبنۇلئەسىر يەنە، بۇغراخان مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ ئۆزىنىڭ ئاكىسى سۇلايمان بىننى يۈسۈپ بىلەن بولغان توقۇنۇشتا غەلبە قىلىپ، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك خانى بولۇپ 11 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، تەختىنى ئوغلى هۈسەين بىننى مۇھەممەدكە ئۆتۈنۈپ بەرگەن، دەيدۇ. تەزكىرىدىكى «ئۇنىڭ ئاتىسى هۈسەين ئاۋۋال <ئەمىرى شەب> بولغان، كېيىن <ئەمىرى سۇلتان بولغان>» دېگەن سۆزلەر مۇشۇ تارىخىي ئەمەلىيەت بىلەن ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ.

يەنە شۇ پرىتساكنىڭ ئىبنۇلئەسىردىن نەقىل كەلتۈرۈشىچە، هىجرىيە 448 ـــ 449 (مىلادىيە 1056 ـــ 1057) – يىللىرى قەشقەردىكى قاراخانىيلار ئوردىسىدا بىر پاجىئەلىك ۋەقە يۈز بەرگەن، يەنى بۇغراخان مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ تەختىنى ئوغلى هۈسەينگە ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولغاندا، مۇھەممەدنىڭ كىچىك خوتۇنى ئۆز

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئوغلى ئىبراھىمنى خان قىلىش مەقسىتىدە، تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمىدا زىياپەتتە مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەينگە زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرىدۇ، مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ قېرىندىشى ئارسلانخان بىننى يۈسۈپنى بوغۇپ ئۆلتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم بىننى مۇھەممەد تەختكە چىقىرىلىدۇ.

تەزكىرىدە مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ بۇغراخاننىڭ ئىسمى زىكىر قىلىنماي، «شاھى ئېھرام» دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىدۇ. بىزچە بۇ مۇشۇ پاجىئەلىك ۋەقەنى ئەسلىتىشتىن ئېھتىيات قىلغانلىق بولسا كېرەك.

تەزكىرىدە مەھمۇد كاشغەرىي «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كەتكەن دېيىلىدۇ. دېمەك، ئالىم قانداقتۇر مۇشۇ پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان ۋە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ مېڭىشى ئىنتايىن خەتەرلىك بولغان «مۇق يولى» ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ كۆپ ئۆمرىنى سىرتتا ئۆتكۈزگەن. ئاخىر، ئۆز ئانا يۇرتىغا بولغان چەكسىز مۇھەببەت ئۇنى ياشانغىنىدا بولسىمۇ، شۇنچە قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ، «ئازبق»قا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر قىلغان.

ئالىمنىڭ «دىۋان»دا ئۆزىنىڭ قاراخانىيلار ئوردىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئارتۇق بىر نېمە دېمىگەنلىكىمۇ ئۆز ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن بۇ پاجىئەلەر ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشتىن ساقلانغانلىقى بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك ئوپالدا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەجدادلىرىدىن ئانا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىددىن بۇزرۇكۋارنىڭ مازىرى تىلغا ئېلىنىپ، مۇھەممەد بۇغراخان ۋە ھۈسەينلەرنىڭ مازارلىرى ئوچۇق تىلغا ئېلىنماي، ئومۇمەن «بۇزرۇكۋارلىرىم» دەپ ئاتىلىشى يەنە شۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قانلىق ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

تەزكىرىدە مەھمۇد كاشغەرىي «شەمسىددىن ـــ دىننىڭ قۇياشى» دەپ ئۇلۇغلىنىدۇ. ئالىمنىڭ ئاتىسى ھۈسەينىنىڭ بارسغان ھاكىمى بولۇپ تۇرغىنىدا «شەمسىددەۋلە (دۆلەتنىڭ قۇياشى) ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىقى

نەزەردە تۇتۇلسا كېرەك، ئۇنىڭ ئالىم ئوغلىنىڭ «شەمسىددىن ـــ دىننىڭ قۇياشى» دەپ ئاتىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەسلىكى، شۇ دەۋرنىڭ ئەملىيىتىگە ئۇيغۇنلۇقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

دېمەك، تەزكىرىدە بايان قىلىنغانلار «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا دەپنە قىلىنغان زاتنىڭ خانزادە ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ھۈسەين ئوغلى مەھمۇد ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بايانلار بىزدىن ئىلگىرى ئالىمنىڭ ھاياتى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان پەرزىلەرگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

3) «ھەزرىتى موللام» مازىرىغا تەقدىم قىلىنغان كىتابتىكى ۋەخپىنامىدىن تەكشۈرۈش:

1983- يىلى 1- ئاينىڭ 6- كۈنىدىكى سۆھبەت يىغىنىدىن كېيىن، قەشقەرنىڭ ئۆلىمالىرىدىن ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم ئىچىدىكى بىر ئاق بەتكە كىتابنى مازارغا ۋەخپە قىلىش ھەققىدىكى ۋەخپىنامە يېزىلغان بىر «مەسنەۋي شەرىف»نى تەقدىم قىلدى. بۇ كىتاب مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىدا قوروللىغان كىتابخانىغا كىشىلەرنىڭ بۇ زاتنى ئۇلۇغلاش يۈزىسىدىن تەقدىم قىلغان كىتابلىرىنىڭ بىرى. 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلاردا بۇ مازارغا توپلانغان كىتابلار تالان - تاراج بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ «مەسنەۋي شەرىف» بەختكە يارىشا ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇمنىڭ ئاتىسى مەرھۇم قۇتلۇق ھاجىم (شەۋقى)نىڭ قولىدا ساقلىنىپ قالغان.

تۆۋەندە بىز بۇ ۋەخپىنامىنىڭ ئەسلىي تېكىستى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا بولغان يەشمىسىنى كۆرستىپ ئۆتىمىز.

① ۋەخپىنامىنىڭ ئەسلى:

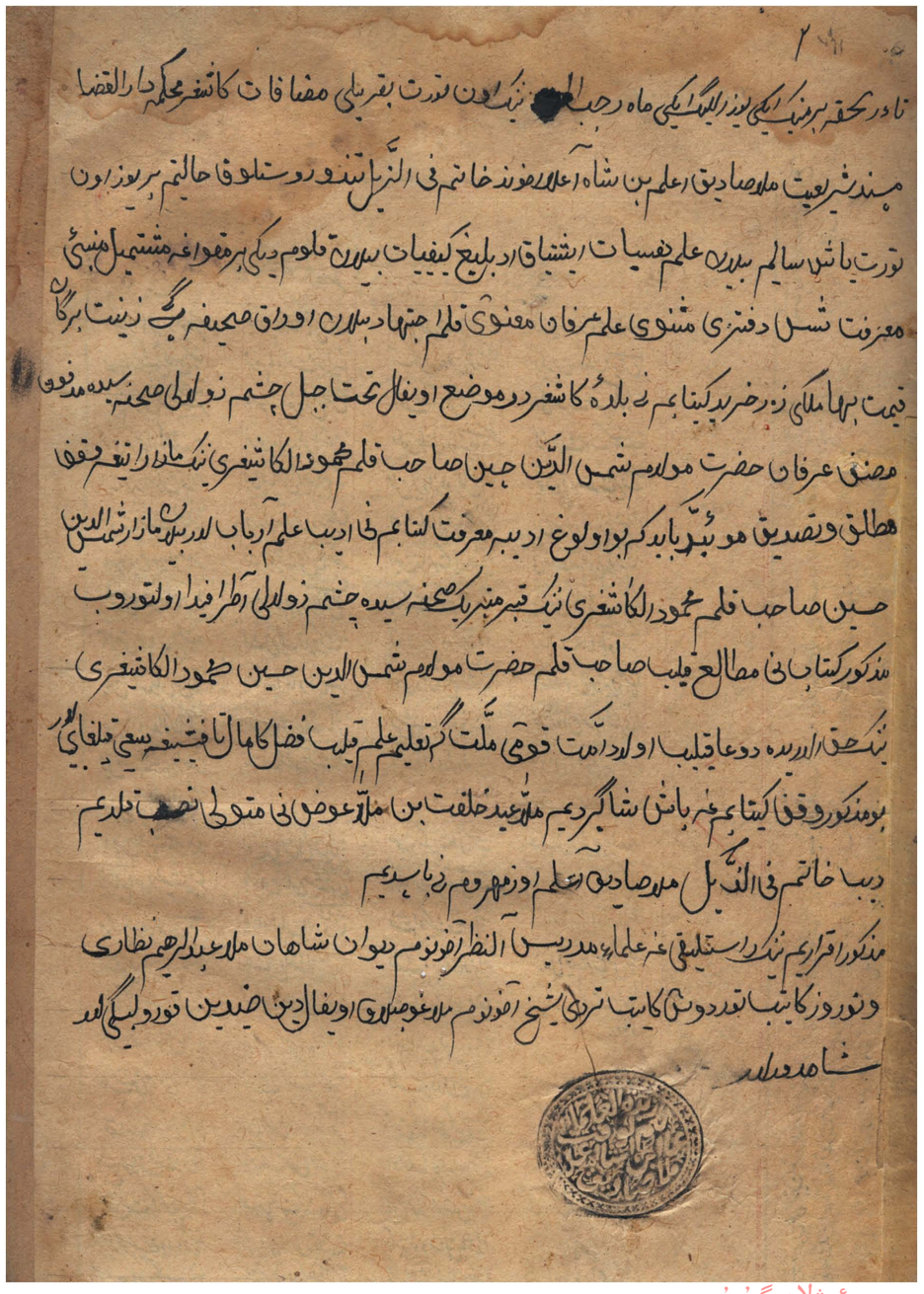

② مەزمۇنى:

هىجرىيە 1252 (كالا) ــ يىلى ئۇلۇغ رەجەپ ئېيىنىڭ 14- كۈنى شەرئىەتنىڭ تۈۋرۈكى بولغان قەشقەر ۋىلايىتى قازىسى مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، تۆۋەندە مۆھرۈمنى باسقۇچى مەنكى مولا سادىق ئەلەم شاھ ئەلا ئاخۇن ئوغلى بىر يۈز ئون تۆت ياشقا كىرگەن تەندۇرۇسلۇق ھالىتىم، ئىلمگە بولغان ھېسسىياتىم، ئىشتىياقىم ۋە ئەدەپلىك كەيپىياتىم بىلەن ئىلىم ــ مەرىپەتنى مەزمۇن قىلغان، ئالتە دەپتەرنى بىر مۇقاۋىغا تۇپلەپ، ۋاراقلىرىغا ئىجتىھات قەلمى بىلەن زىننەت بېرىپ يېزىلغان قىممەت باھالىق، ئالتۇنغا سېتىۋالغان مۇلكۈم بولغان «مەسنەۋيي شەرىف» ناملىق كىتابىمنى قەشقەرنىڭ ئوپال رايونى تاغ باغرىدا، سۈزۈك بۇلاق سەھنىسىدە دەپنە قىلىنغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەين (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇد كاشغەرىنىنىڭ مازىرىغا مۇتلەق ۋەخپە ۋە ئەبەدىي سەدىقە (قىلدىم).

بۇ ئۇلۇغ ئەدىبكە (مۇتلەق ۋەخپە قىلغان) ئىلىم ــ مەرىپەت مەزمۇنىدىكى بۇ كىتابىمنى ئەدىبلەر بىلەن ئىلىم ئەربابلىرىنىڭ دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەين (ئوغلى) قەلەم ئىگىسى بولغان مەھمۇد كاشغەرىنىنىڭ مۇبارەك قەبرىسى ئۈستىدە، سۈزۈك بۇلاق ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ مۇتالىئە قىلىپ، قەلەم ئىگىسى بولغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى، ھۈسەين (ئوغلى) مەھمۇد كاشغەرىي ھەققىدە دۇئا قىلىپ، مۇسۇلمان ئەۋلادلىرى ۋە مىللىتىمىزنىڭ خەلق ئاممىسىغا ئىلىم ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ تولۇق پەزىلەتلىك بولۇشىغا تىرىشىشنى ئۈمىد قىلىمەن. ۋەخپە قىلغان مەزكۇر كىتابىمغا باش شاگىرتىم مولا ئەيد خەلپەت مولا ئەۋز ئوغلىنى باشقۇرغۇچى قىلىپ تەينىلىدىم، دەپ تۆۋەندە مولا سادىق ئەلەم ئۆز مۆھرۈمنى باستىم.

مەزكۇر ئىقرارنامىنىڭ راستلىقىغا مۇدەررىس ئۆلىما ئەلنەزەر ئاخۇنۇم، باش كاتىپ مولا ئەبدۇرەھىم نىزارى، نورۇز كاتىپ، تۇردۇش كاتىپ، تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم، موللا غوجىلاق، ئوپالدىن زەيدىن قورۇلبېگى قاتارلىقلار گۇۋاھتۇر.

مۆھۈر:

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

داڭلىق ئۆلىما، دەۋرنىڭ ئالىمى موللا سادىق شاھ ئەلا ئوغلى.

(مۆھۈر ھىجرىيە 1208- يىلى ئويۇلغان)

③ ۋەخپىنامىدە ئىسمى چىققان شەخسلەر توغرىسىدا:

موللا سادىق ئەلەم ئىبنى شاھ ئەلا: قەشقەر شەھىرىدىن، قەشقەر دۆلەتباغ يېزىسىدىكى مەدرەسەئى ھامىدىيەدە ئوقۇپ، كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان. قەشقەر قازىلار مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئالىمى.

ئەلنەزەر ئاخۇنۇم: ئەسلى لۈكچۈندىن، ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەرنىڭ چوڭ دىنىي ئۆلىمالىرىدىن، ئىسكەندەر ۋاڭنىڭ مەدرىسىسىگە مۇدەررىس بولغان.

ئەبدۇرەھىم نىزارى: قەشقەر ئوپالدىن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن، قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىننىڭ ئوردا كاتىپى.

نورۇز كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىننىڭ ئوردا كاتىپى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن شائىرلاردىن بىرى، ئەدەبىي تەخەللۇسى زىيائىي.

تۇردۇش كاتىپ: قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىننىڭ ئوردا كاتىپى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن شەخسلەرنىڭ بىرى، ئەدەبىي تەخەللۇسى غەرىبىي.

تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم: شۇ يىللاردا «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ شەيخى، «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» نىڭ ئاپتورى، بىزنى بۇ نۆۋەت ئاغزاكى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن باۋدۇن قارىنىڭ بوۋىسى.

موللا غوجىلاق: ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شەيخى.

زەيدىن قورۇلبېگى: شۇ دەۋردە ئوپالدا قورۇلبېگى (چېگرا بېگى) بولۇپ تۇرغان شەخس.

④ ۋەخپىنامىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى:

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى ۋە مازىرى توغرىسىدا بىزدىن ئىلگىرى باشقىلاردىمۇ ئىزدىنىشلەر بولغان. مەسىلەن، ئابلىمىت روزى ئۆزىنىڭ «ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ <دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك> ناملىق كىتابى» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ:

«... مەشھۇر ئەبدۇرەھىم نىزارىنىڭ:

... يەنە ھەزرىتى شەيخ ھەببىي ئەجەم،

كى قايراغدا قىلمىش ۋۇجۇدى ئەدەم.

ئوپالدا ياتىپدۇر ھەزرەتى مەۋلەۋى،

كى موللام ئاتاپ ھەر زەئىفۇ قەۋى

دېگەن بېشارەتلىرىدىن ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئاتىسى ياكى ئۆزىنىڭ قەبرىگاھلىقى خەلق تەرىپىدىن ئوپال يېزىسىدا <ھەزرىتى موللام> نامىنى ئالغان بولۇشى كېرەك، دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن»[1].

ماقالىدە «ھەزرىتى موللام» مازىرىنىڭ مەھمۇد كاشغەرىي بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى ھۇسەيندىن زادى كىمگە مەنسۇپلۇقى ئېنىق بايان قىلىنمىغان. بۇ ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئوپالنىڭ پېشقەدەم مائارىپچىسى مەرھۇم قاسىم رېھىم «ئازىق مەھەللىسى توغرىسىدا» دېگەن بىر ماقالىسىدە ئالىمنىڭ يۇرتى ئاتۇشتىكى «ئازاق» بولماستىن، ئوپالدىكى «ئازىق» مەھەللىسى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى كۆزقاراشنى ئىلگىرى سۈردى[2].

مەرھۇم قاسىم رېھىمنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن يازما مەلۇماتىچە، 1928- يىللىرىدىلا ئوپالدىن ئۆمەر زاھىرى (ئۆمەر داموللا)، ئۆزبېك ئالىملىرىدىن ئابدۇرۇسۇل داموللا، دوختۇر ئابدۇلئەزىم ۋە ئابدۇرۇپ قارى داموللىلار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەشقەر ئوپالدا تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدا، شۇنىڭدەك بۇخارا شەھىرىدىمۇ بۇ ھەقتە بىر مەزگىل بەس - مۇنازىرىلەر بولۇپ، نەتىجىدە، ئوپال ئازىقتا تۇغۇلغانلىقى ئىسپاتلانغانلىقى توغرىسىدا ئۆزئارا سۆھبەتلەر قىلىشقان.

بىز بۇ قېتىم ئاغزاكى رىۋايەتلەر، تەزكىرە خاتىرىسى قاتارلىقلار ئارقىلىق مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ھەققىدىكى ئېنىق كۆز قارىشىمىز ئىپادىلەنگەن بىرىنچى قېتىملىق دوكلاتىمىزنى يازغان بولساقمۇ، لېكىن ھەرقانداق بىر ئىلمىي

[1] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)»، 1981- يىل 1- سان 17- بەتكە قاراڭ.

[2] «قەشقەر كونىشەھەر ئەدەبىياتى»، 1981- يىل 2- سان 92- بەتكە قاراڭ.

ھۆكۈم ياكى بىر ئىلمىي قاراش ئەملىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىنىشى لازىم بولغاچقا، بىز بۇنى پەقەت مەسلىنىڭ باشلىنىشى دەپلا قارىغاندۇق. بىز گەرچە ئۆز كۆز قارىشىمىزغا خېلى زور دەرىجىدە ئىشەنچىتە بولساقمۇ، ئۇنى تەستىقلايدىغان بىرەر ئەملىي پاكىتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى ئارزۇ قىلاتتۇق. ئېمىر ھەسەن قازى ئاخۇنۇم مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە مەزكۇر ۋەخپىنامىنى تەقدىم قىلدى. بىز 1983- يىلى 5- ئايدا بۇ ۋەخپىنامىنى ئاپىتونوم رايونىمىز ۋە مەركەزدىكى مەخسۇس ئىلمىي ئورگانلارنىڭ يارىدىمى ئارقىسىدا قەلىمى، ئىشلەتكەن سىياھى ۋە قەغىزى قاتارلىق جەھەتلەردىن تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزدۇق. نەتىجىدە، ۋەخپىنامە يېزىلغان بەتتىكى ئىككى خىل قەغەز (يەنى، بىرى ئەسلى «مەسنەۋي شەرىف» كۆچۈرۈلگەن سېرىق رەڭدىكى قەغەز، يەنە بىرى «مەسنەۋي شەرىف» نىڭ ئەسلى بەتلىرى تىككەن جايدىن يىرتىلىپ كەتكەچكە، ئۇنى قايتا تۇپلەش ئۈچۈن تىكلىدىغان جايغا چاپلانغان ھال رەڭلىك قەغەز) نىڭ ھەر ئىككىلىسى 100 يىلدىن ئاشقان قەغەز ئىكەنلىكى، خەتنىڭ قومۇش قەلەم بىلەن يېزىلغانلىقى، ئىشلەتكەن سىياھنىڭ ھازىرقى زامانداىكى كاربونلۇق قارا سىياھ بولماستىن، قەدىمدە ئىشلىتىلىدىغان قارا سىياھ ئىكەنلىكى، ۋەخپىنامىنىڭ ھەقىقەتەن مىلادىيە 1836- يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغانلىقى ئېنىقلاندى.

ۋەخپىنامىدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئالىمنىڭ نامى خەلقىمىز ئارىسىدا تاكى يېقىنقى ئەسىرلەرگىچە ئۆچمىگەن، ئەۋلادتىن ــ ئەۋلادقا ھەرخىل يوللار بىلەن يادلىنىپ كەلگەن. نامەلۇم بىر ئاپتور تەرىپىدىن مەھمۇد كاشغەرىيگە ئاتاپ يېزىلغان:

«ئەلۋىدا ئەي شەيخ مەۋلانايى شەمسىددىن پىرىم،
ئەلۋىدا ئەي مەھمۇد ئىسمىڭ ھەمد ئۇرگەتتىڭ بىزىم.»

دەپ باشلانغان مەرسىيىدىنمۇ بۇنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، بۇ مازارنىڭ ھىجرىيە 1245 (مىلادىيە 1829- 1830) (يولۋاس)- يىلى ۋە ھىجرىيە 1315 (مىلادىيە 1897- 1898) -يىللىرى قايتا رېمونت قىلىنىپ تۇرۇلغانلىقىمۇ ئۇنى خەلقىمىزنىڭ يادلاپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ دەلىلى.

گەرچە ئالىمنى ئۇلۇغلاپ ئېيتىلغان «مەۋلام» سۆزى ھازىر «مولام» دېيىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ۋە ئالىمنىڭ ئىسمى مازار شەيخلىرىنىڭ خاتىرىسىدە «مەھمۇدىيە ئىبنى ھەسەنىيە» ياكى «مەھمۇدىيە ئىبنى ھۈسەين» دېگەندەك شەكىللەردە كۆرۈلسىمۇ، لېكىن بۇ ۋەخپىنامىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «ھەزرىتى مەۋلام شەمسىددىن ھۈسەين ساھىب قەلەم مەھمۇد كاشغەرىي» دېيىلگەن.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ ۋەخپىنامىدە «ھۈسەين» دېگەن سۆزدىن ئاۋۋال «ئىبنى» (ئوغلى) دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان. بۇ بەلكىم بىر قانچە ئەسىرلىك ئۇزاق جەريانداا ئالىمنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئالىمنىڭ سۈپىتى تەرىقىسىدە چۈشىنىلىپ ۋە شۇنداق قوللىنىلىپ كەتكەنلىكتىن بولسا كېرەك. چۈنكى، ئەرەب تىلىدا «ھۈسەين» سۆزى «ھەسەن ــ گۈزەل، چىرايلىق، ياخشى» سۆزىنىڭ كىچىكلىتىپ (ئەركىلىتىپ) ئېيتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭدەك «ئوپال» سۆزىنىڭ «ئوپال» شەكلىدە ئىلىنىشى بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى «ئوي» (ئوي يەر) دەپ چۈشەندۈرىدىغان خەلق ئېتىمولوگىيىسى ئاساسىدا بولغان بولسا كېرەك.

3. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر

ئالىمنىڭ خانزادە بولۇپ تۇرۇقلۇق، بىر ھەربىي سەركەردە ئەمەس، بەلكى بىر ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقىشى ئۇنىڭ ھاياتى توغرۇلۇق بولغان تەتقىقاتتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ ئەلۋەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ۋە شۇ جۇملىدىن، ئالىمنىڭ ئائىلىۋى ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىجتىمائىي شارائىتتىن ئالغاندا، بۇ دەۋر قاراخانىيلاردا ئىلىم ــ مەرىپەت يۈكسەلگەن دەۋر بولۇپ، ئالىمنىڭ بوۋىسى مۇھەممەد بىننى يۈسۈپ ۋە بولۇپمۇ

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەسەن بىننى سۇلايمان قاتارلىقلار قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىدە ئىلىم - مەرپىەتنىڭ ھامىيسى بولغان شەخسلەر ئىدى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئىلىم ھاسىل قىلىشى ئۈچۈن شارائىت تولۇق يار بەرگەنىدى. بۇ ئەھۋال تەزكىرىدە «شاھى ئېھرام»نىڭ ئۆز ئوغلى ھۈسەينگە ئىلىم - ھۈنەر ئۆگىتىش ئۈچۈن بولغان ئىزدىنىشلىرى ۋە پۇقراغا ئىلىم - ھۈنەر ئۆگىنىش توغرۇلۇق چىقارغان يارلىقى قاتارلىقلار ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ. ئائىلىۋى ھاياتىدىن ئالغاندا، ئالىمنىڭ ئاتا تەرەپ بوۋىسى خوجا سەيپىدىن ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولغان. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ بىردىنبىر پەرزەنتى بولغان بۇبى رابىيەنى كىچىكىدىن ئوقۇمۇشلۇق، ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيىلىگەن. مۇنداق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن مەھمۇد كىچىكىدىن ھەم ئەلەم، ھەم قەلەم تەربىيىسى كۆرگەن بولسىمۇ، ئۇ بىر سەركەردە بولۇش ئىستىكىدە بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى مۇشۇنداق ئەبەدىي ئۆچمەس ئىلمىي ئىشقا سەرپ قىلغان. ئالىمنىڭ ئون نەچچە يىل قىر - سەھرالارنى كېزىپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ تەتقىق قىلىش روھى، «دىۋان»دا كەلتۈرۈلگەن خەلق قوشاقلىرى بىلەن خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گۈزەل ئىنسانىي خىسلىتى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتى، ئەلۋەتتە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن، بولۇپمۇ ئانىسى بۇبى رابىيەدىن سىڭگەن تەربىيىنىڭ نەتىجىسى.

ئالىم باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئوپال ئازبقتا، يۇقىرى مەلۇماتنى قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مەدرىسىلىرىدە ئالغان. قەشقەر دۆلەتباغدىكى «ھۈسەين پەيزۇللا غوجام» مازىرىنىڭ شەيخلىرىدىن ئىگىلىگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا[1]، ھۈسەين پەيزۇللا غوجامنىڭ ئاتىسى سۈرىيە شاملىق بولۇپ، تەخەللۇسى «مىرى مۇئەللا» دېيىلىدىكەن، ئانىسى قەشقەر گۈلباغلىق بۇبى سەلىمە ئىكەن. بۇ كىشىنىڭ قاراخانىيلار جەمئىيىتىدە ئابرۇيى چوڭ بولۇپ، سەيىدئەلى ئارسلانخان (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى، بۇبى ئەلانۇر خېنىمنىڭ ئوغلى) ئۇ كىشىنى

[1] بىزگە بۇ ھەقتە ئاغزاكى مەلۇمات بەرگۈچىلەر: مەزكۇر مازارنىڭ ھازىرقى شەيخى تۇرسۇن شەيخ (66 ياش، ئەجدادلىرىنى بەشىنچى ئەۋلادىدىغچە بىلىدۇ) ۋە ھۈسەين پەيزۇللا غوجام مەسچىتىنىڭ ئىمامى ئابلىز ئابدۇقادىرلار.

«دۇئاگۇيۇم» دەيدىكەن. ھۈسەين پەيزۇللا غوجام سەيد ئەلى ئارسلانخان دەۋرىدە دۆلەتباغدىكى «مەدرەسەئى ھامىدىيە» دە مۇدەررىس بولۇپ تۇرغان، سەيدئەلى ئارسلانخاننىڭ ئۇلۇمىدىكى ۋەقەلەرگە ئارىلاشقان. بۇ كىشى ئۇزۇن ياشىغان بولۇپ، يۈسۈپ قادىرخان ئۆلگەندىمۇ ھايات ئىكەن... بىزنىڭ قارىشىمىزچە، مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا بايان قىلغان «شەيخ ئىمام زاھىد ھۈسەين ئىبنى خەلەف كاشغەرىي» نەق مۇشۇ زاتتۇر. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇنى «ئۇستاز» دەپ تىلغا ئېلىشىمۇ شۇنىڭدىن بېشارەت بېرىدۇ. م. شاكىر ئۇلكۇ تاشىرنىڭ «قەشقەرلى مەھمۇد» دېگەن كىتابىدا كۆرسىتىلىشىچە، نېمىس شەرقشۇناسلىرىدىن مارتىن ھارتمان «دىۋان»نىڭ بىرىنچى تومى بېسىلىشى بىلەن ئېلان قىلغان بىر ماقالىسىدە (ھىجرىيە 1331- يىلى) «دىۋان» دا مەھمۇدنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن قەشقەرلىك خەلەف ئوغلى ھۈسەين ئاتلىق بىر ئالىم ھەققىدە تاجۇلئىسلام سەمئانىينىڭ «كىتابۇلئەنساب»دا مەلۇمات بارلىقىنى بىلدۇرگەن. سەمئانىي قەشقەردە يېتىشكەن ئالىملارنى بايان قىلغاندا، ھۈسەيننىمۇ تىلغا ئالغان ۋە ئۇنىڭ پەزىلەتلىك، تەقۋادار بىر شەيخ بولۇش بىلەن بىللە ئۇنىڭ سۆزلىگەن رىۋايەتلىرىگە ۋە ۋەقەلىكلىرىگە ئىشىنىشكە بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان[1].

بۇلاردىن باشقا، يەنە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، جامال قارشىنىڭ كانپوردا قەبۇلى مەتبەسىدە بېسىلغان «سۇررام» دېگەن كىتابىدا (يېزىلغان ۋاقتى 12- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) بۇ كىتابنىڭ قەشقەردىكى «مەدرەسەئى ساجىيە» كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان تېببىي قامۇس «سۇھاھ جەۋھەرى» (مىلادىيە 1002– يىلى فارابلىق ئىسمائىل جەۋھەرى تەرىپىدىن يېزىلغان) دىن تاللاپ ئېلىنغانلىقى ئېيتىلغان. بۇ ئەھۋال ئۇ دەۋردە قەشقەردە ھەرقايسى پەنلەر بويىچە يۇقىرى بىلىملەر بېرەلەيدىغان مەدرىسىلەرنىڭ بارلىقىنى ۋە بۇلاردا يېتەرلىك ماتېرىياللار توپلانغانلىقىنى، يۇقىرى بىلىم ئېلىش شەرت – شارائىتنىڭ تولۇقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

[1] قارىڭ: م. شاكىر ئۇلكۇ تاشىر، «قەشقەرلى مەھمۇد » 15-بەت، 1972يىل، ئەنقەرە. «دىۋان» ئۇيغۇرچە بىرىنچى تومى 456- بەت.

ئالىمنىڭ ئەرەب تىلىنى پۈتۈن تۈركىي تىللارنىڭ گرامماتىكىسىنى ۋە لۇغىتىنى يېزىپ چىقالىغۇدەك دەرىجىدە ئىگىلىشى ئۇنىڭ مۇشۇنداق مەشھۇر ئالىملاردىن تەربىيە كۆرگەنلىكىدىن دېگىلى بولىدۇ.

4. خۇلاسە

يۇقىردا بايان قىلغانلىرىمىزغا بىنائەن تۆۋەندىكى خۇلاسىگە كېلىمىز:

1) ئالىم قەشقەر ئوپالىنىڭ ئازىق مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

2) ئالىم ئاتا تەرەپتىن ئالغاندا، قاراخانىيلار جەمەتىدىن يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئوغلى مۇھەممەدنىڭ نەۋرىسى؛ ئانا تەرەپتىن ئالغاندا، ئازىق مەھەللىسىدىن دەۋرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشىسى خوجا سەيپىدىن بۇزرۇكۋارنىڭ قىزى بۇبى رابىيەنىڭ ئوغلى.

3) ئالىم ئىپتىدائىي مەلۇماتنى ئوپالدا ئائىلىدە، يۇقىرى مەلۇماتنى قەشقەردە ھۈسەين ئىبنى خەلەف كاشغەرىي قاتارلىق ئالىملاردىن ئالغان.

4) ئالىمنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشى تەزكىرىدىكى «ھىجرىيە 450- يىلىدىن باشلاپ ئىلىم نۇرىنى ئالەمگە يايغان» دېگەن ئىبارىلەرگە قارىغاندا، مىلادىيە 1058 — 1059- يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، پرىتساكىنىڭ مۆلچىرىچە، مۇھەممەد بىنىي يۈسۈپ مىلادىيە 991 — 999- يىللىرى، ھۈسەين بىنىي مۇھەممەد 1010— 1019- يىللىرى تۇغۇلغان دېيىلسە، ئۇ چاغدا تازا توغرا بولمىسىمۇ، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تەخمىنەن مىلادىيە 1028 — 1037- يىللىرى ئارىلىقىدا تۇغۇلغانلىقىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. دېمەك، ئالىمنىڭ يۇقىردا سۆزلەنگەن پاجىئەلىك ۋەقەلەردىن كېيىن، سىرتقا چىقىپ كەتكەن ۋاقتى ئۇنىڭ 20 ياكى 29 توققۇز ياش ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بىزچە، 29 ياش ۋاقتى ئەقلگە تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئالىم ئون نەچچە يىل جەريانىدا تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ ماتېرىيال توپلىغان، ئاندىن بۇ ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەن. «دىۋان»دىكى بايانلاردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئالىم ئالدى بىلەن «كِتَابُ جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِى لُغَاتِ التُّرْكْ— كىتابۇ جەۋاھىرىن نەھۋى فى لۇغاتىت تۈرك» («تۈركىي تىللارنىڭ گرامماتىكىسىغا ئائىت جەۋھەرلەر»)نى، ئاندىن بۇ «دىۋان»نى يازغان. شۇنداق بولغاندا، «دىۋان» يېزىلغان ۋاقىتلاردا ئالىم ئومۇمەن 50 ياشلار ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ.

5) مەھمۇد كاشغەرىينىڭ باغداتقا قانداق بارغانلىقى مەلۇم بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ باغداتتا قالغان ئەمەس. مەيلى تەزكىرىدىن، مەيلى خەلق ئاغزىدىكى رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، ئۇ 89 يېشىدا قايتىپ كەلگەن ۋە ئوپالدا سەككىز يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، ئەتراپقا ئىلىم — مەرىپەت تارقىتىپ، 97 يېشىدا ۋاپات بولغان. شۇڭا، ئالىمنىڭ ۋاپاتىغا گەرچە 900 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، خەلق ئۇنى ئەنئەنە بويىچە «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» دەپ ھۆرمەتلەپ كەلمەكتە.

ئالىمنىڭ قانداق قايتقانلىقىغا كەلسەك، خەلق رىۋايىتىدە، باغداتقا مەخسۇس سودا كارۋىنى ئەۋەتىلگەن ۋە بۇ كارۋان «مۇق يولى» ئارقىلىق تۆگىنىڭ ئۈستىگە شۇەلىك ياساپ، شۇنىڭدا ئولتۇرغۇزۇپ، يامان يەرلەردە كىشىلەر يۈدۈپ ئېلىپ كەلگەن، دېيىلىدۇ.

تارىخىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىلادىيە 1102 — 1103- يىللىرى ھۈسەين بىنىي مۇھەممەدنىڭ بىر نەۋرە تۇغقانلىرىدىن ھەسەن بىنىي سۇلايمانىنىڭ ئوغلى ئەھمەد بىنىي ھەسەن ئارسلانخان تەختكە ئولتۇرغان ۋە 1105- يىللىرى مەھمۇد بىنىي ئابدۇلجەلىل كاشغەرىي يېتەكچىلىكىدە باغداتقا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. قاراخانىيلار تارىخىدا بۇ دەۋر ئەۋلادلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزالار تۈگەپ، بىر قەدەر تىنچلىق، ئىناقلىق ھۆكۈم سۈرگەن دەۋر بولغاچقا، ئالىمنىڭ مۇشۇنداق بىر شارائىتتا قايتىپ كەلگەنلىكى تارىخىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا، بىز ئالىمنىڭ مەيلى خەلق ئەۋەتكەن سودا كارۋىنى ئارقىلىق ياكى باغداتقا ئەۋەتىلگەن شۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئارقىلىق قايتىپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل ئېھتىمالنى چەتكە قاقمايمىز. ئەگەر ئۇنى 97 يېشىدا ۋاپات بولدى، دېگەن رىۋايەت توغرا بولسا، يۇقىرىقى پەرەزىمىز بويىچە ئالىمنىڭ ۋاپاتى 1126- يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

6) ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرى ھەقىقەتەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى باشقارمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت

ئەۋلاد گورۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنى ئارخىئولوگىيە گۇرۇپپىسىنىڭ ئوپالدا ئېلىپ بارغان مەخسۇس تەكشۈرۈشىدىن چىقىرىلغان خۇلاسە بىزنىڭ بۇ قارىشىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

7) مەسىلىنىڭ مۇنداق ئېنىقلىنىشى بىزنىڭ پارتىيە 12- قۇرۇلتىيىنىڭ پارلاق لۇشىيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلىم - پەن ساھەسىدە قازانغان زور ئۇتۇقلىرىمىزنىڭ بىرى. بۇ ئىلىم دۇنياسى ئۇچۇن بىر يېڭى خۇش خەۋەر، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ۋەتىنى، يۇرتى توغرىسىدا غەرەزلىك ھالدا بۇرمىلاپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلار ئۇچۇن بىر ئەمەلىي جاۋاب.

1983- يىلى 12- ئاينىڭ 22- كۇنى، ئۇرۇمچى

(«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1984- يىللىق 3- سانىدىن ئېلىندى)

قوشۇمچە (2)

ۋەخپەنامە كۆچۈرۈلگەن «مەسنەۋىي شەرىف» قولىيازمىسىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر

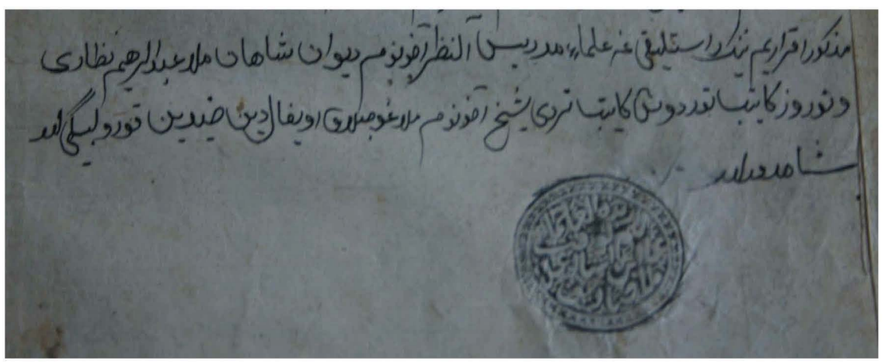

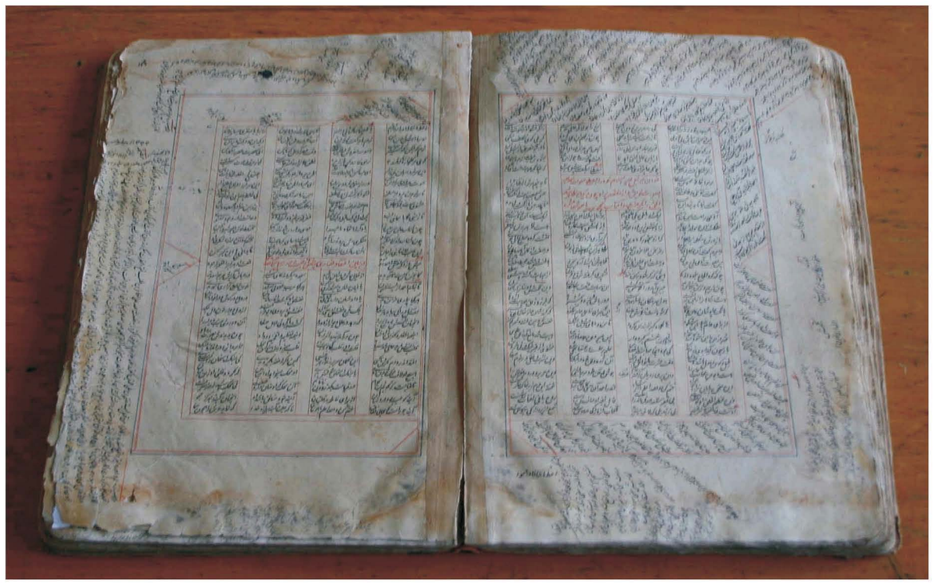

«مەسنەۋى شەرىف»نىڭ تۆتىنچى دەپتىرى ئاخىرلاشقان، بەشىنچى دەپتىرى باشلانغان بەتلىرى (بۇ ئىككى دەپتەر ئارىسىدىكى بوش ئورۇنغا ۋەخپىنامە كۆچۈرۈلگەن).

قوشۇمچە (3)

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىدىن ئېلىنغان فوتو سۈرەتلەر

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنىڭ قايتا ياسىلىشتىن بۇرۇنقى كۆرۈنۈشى

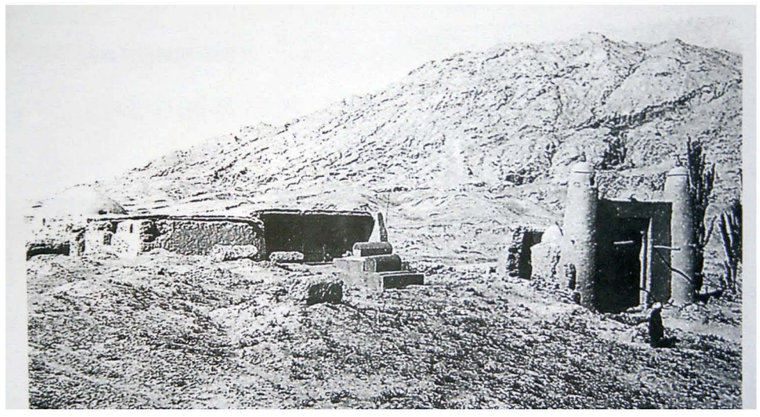

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

مەھمۇد كاشغەرىي مازىرىنىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشى

ئەوەد خۆرەتەمەی
www.ewlat.org
www.ayghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

